
საქართველოს გეცნიერებათა ეროვნული აკადემია
საქართველოს ისტორიკოსთა ეროვნული კომიტეტი
საქართველოს სააატრირარქოს წმიდა ანდრია კირელწოდებულის
სახელრზის ქართული უნივერსიტეტი

სამეცნიერო პარადიგმები

UDC (უკ) 001.11
ს - 323

შეგდგენელი და რედაქტორი გიორგი ტეიშვილი
EDITOR George Tcheishvili

*ერებული გამოცემა ბატონ ანდრო ალავეძის
თანადგომით და ფინანსური მხარდაჭერით,
რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ*

გარეკანზე გამოსახულია ზარზმის ფერისცვალების ხატის (IX-XI სს.)
წარწერის ფოტო.

© გამომცემლობა „მერიდიანი“, 2009

© Publishing “Meridiani”, 2009

ISBN 978-9941-10-222-6

შინაარსი

კარი I

რატ რამ შევქმელი

ნათელა ვაჩნაძე, დიალოგი ირინე ჟორდანიასთან	17
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, პროფესორ ნათელა ვაჩნაძის სამეცნიერო შრომათა ნუსხა.....	31
მოღვაწეობის ამსახველი ნუსხა	41
Н.З. Ваचनाдзе, Язык – ключ к пониманию средневековой картины мира	48

მოგონებები

აკაკი ჩიქობავა, ალექსანდრე ბოშიშვილი, ლექცია პოეტური ელფერით.....	53
ლევან კიკიძე, ლექცია, რომელიც ლექციაზე მეტი იყო	54
ნინო თომაძე, მარადისობა	56
ზათუნა თოდაძე, ერთი დღე ლენინის სახელობის ბიბლიოთეკაში.....	58
დავით კაციტაძე, მოგონებათა ერთი ფურცელი.....	59

შესვები

ნიკო ჯავახიშვილი, თავად ვაჩნაძეთა საგვარეულოს ისტორიისათვის	62
---	----

კარი II

ისტორია

მსოფლიო ისტორია

კველი აღმოსავლეთი

ხეთების სამეფო

სამეფო ხელისუფლების ღმრთაებრივი წარმომადგენლის კონცეფცია ნანა ზაზარაძე, მზის ღმრთაება და მეფე.....	87
---	----

ანატოლია — ქართველური ტომების განსახლების ადგილი

გიორგი ქუთარაძე, ანატოლია — კავკასიის მიჯნის ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი	98
---	----

შუა საუკუნეების ისტორია

ცანტრალური ევროპა

მაია ნაცყებია, ბოჰემიის გაქრისტიანება და სამეფო წმიდანობის ინსტიტუტის ჩამოყალიბება	138
---	-----

ვერსია

Werner Seibt /Wien/, Das byzantinische Militarkom-mando "Iberia" (გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ).....	146
ჯაბა საშუმია , ბიზანტიის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის – „იბერიის თემის“ დაარსების თარიღისათვის.....	171

ახლო აღმოსავლეთი

არაბთა სახალიფო

გენდერული პრობლემები

ნანი გელოვანი , ქალის სტატუსი ფატიმიანთა სახალიფოში.....	184
---	-----

არაბული ისტორიოგრაფია და ხალხთა წარმომავლობის კონცეფცია

გოჩა ჯაფარიძე /ქაირო/, შუა საუკუნეების არაბთა წარმოდგენები ქართველთა წარმომავლობის შესახებ.....	195
---	-----

ირანი

პოლიტიკური თეორიები

გიორგი სანიკიძე , სეფიანთა სახელმწიფოს იდეოლოგიური საფუძვლები.....	207
---	-----

ქართველები უცხო ძველების სამსახურში

ნანა გელაშვილი , უნდილაძეთა საგვარეულო ირანის კულტურულ ასპარეზზე.....	228
კონსტანტინე ფერაძე /აშშ/, ქართველები ტრიპოლის საფაშოში /XVIII-XIX სს./.....	239

სპარსეთი საერთაშორისო სავაჭრო ურთიერთობათა სისტემაში

ირინე ნაჭყებია , ჟოზეფ რუსოს მოსაზრებები საფრანგეთ-სპარსეთის ვაჭრობის შესახებ ინდოეთზე ლაშქრობის გეგმის კონტექსტში /1804-1807/.....	249
--	-----

კავკასია

მიღიქვასიური კვანძი

ზაზა ალექსიძე , ამიერკავკასიის ქვეყნების საერთაშორისო ორიენტაციის დოგმატური საფუძვლები.....	266
---	-----

სომხური პოლიტიკური იდეოლოგია

გიორგი ჭეიშვილი, საზღვრები საზღვრებს გარეშე: სომხური კოსმოკრატიზმი ადრე შუა საუკუნეებში.....	278
---	-----

არამეოლოგია საქართველოში

ბონდო არველაძე, ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მეცნიერული მემკვიდრეობიდან ...	294
შანშე დარჩიაშვილი, ქართულ-სომხური ურთიერთობების კვლევა ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში	298

ისტორია და თანამედროვეობა

რუსული ემიგრანტული მხარეობა

გივი გამრეკელი, „ჩინგისხანურ სოციალიზმს“ გადარჩენილი ქართველები.....	316
--	-----

საქართველოს ისტორია

ქართული მეცნიერების უმწვავესი პრობლემები

თამაზ გამყრელიძე, ძველი კოლხეთის სატომო სახელთა ისტორიიდან /აფხაზ-აბაზგ- და აბაზა-აფსუა ეთნონიმათა ისტორიულ-ეტიმოლოგიური ურთიერთობისათვის/.....	320
მარიამ ლორთქიფანიძე, „ქართლის ცხოვრება“ აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნის შესახებ	329
აკაკი ჩიქობავა, XV-XVIII საუკუნეების დასავლეთეუროპული რუკები აფხაზ-აფსუათა თავდაპირველი სამშობლოს ლოკალიზების შესახებ.....	341

MARE MAIUS

მანანა გაბაშვილი, შავი ზღვის აღმნიშვნელი სახელწოდება „ქართველთა ზღვა“ X საუკუნის სპარსულ ისტორიოგრაფიაში /„პუდუდ აღ-აღამი“/.....	351
--	-----

საქართველო და გარე სამყარო

როინ მეტრეველი, ჯვაროსნული ომები და საქართველოს სამეფო.....	388
A.C.S. Peacock /Cambridge/, Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries.....	417
Kaveh Farrokhi /Vancouver/, The Winged Lion of Meskheta: A pre- or post- Islamic Iranian Legacy in Georgia?	455

ქართული არისტოკრატია საისტორიო ასპარეზზე

ვახტანგ სუხიტაშვილი, ქართული არისტოკრატის წარმომადგენელთა ბრძოლა ცარიზმის აგრესიის წინააღმდეგ XIX საუკუნის დასაწყისში.....	493
--	-----

ძველი თბილისი

თეიმურაზ ბერიძე, კიდევ ერთხელ „იმიტუტრუქი“-ს მისანიშნებლად.....	498
---	-----

ჩვენი უნივერსიტატი

ოთარ ჟორდანია, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსების ისტორიისათვის	508
---	-----

საქართველო ახლად აღმოჩენილ წყაროებში

ნოდარ შენგელია, მუხრანის ნაპივ „1728 წლის თბილისის ვილაეთის დიდი დაეთრის“ მიხედვით.....	521
--	-----

არქეოლოგია

ოთარ ჯაფარიძე, შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლის – სამაჩაბლოს უძველესი ისტორიიდან	545
--	-----

წყაროთმცოდნეობა

ქართული

გიორგი ოთხმეზური, „ძველი ერისთავთა“-ს ზოგი ადგილის გაგებისათვის.....	555
--	-----

სომხური

პარუი მურადიანი /ერევანი/, იოანე ვანაკანის ერთი ცნობის გაგებისათვის.....	563
--	-----

ისტორიოგრაფია

ქართული

ვალერი სილოგავა, „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის სათავეებთან. სოლომონ ღოდაშვილი.....	566
---	-----

XX საუკუნის დასავლეთმცოდნეო და ამერიკული ისტორიოგრაფია

მარიამ კარბელაშვილი, ერნსტ კანტოროვიჩის ნაშრომი შუა საუკუნეთა პოლიტიკური თეოლოგიის შესახებ.....	577
მერაბ კალანდაძე, ფრანგი ისტორიკოსი მარკ ბლოკი	601
რუსუდან ლაბაძე, ისტორიკოსის ტერიტორიის მებატრონე.....	622

თანამედროვე ამერიკული ბიზანტიმოლოგია
 ქართული მეცნიერის თვალთ

ზათუნა თოდაძე, "Eleusa: Rule of Manuel Bishop of Staumitsa, for the
 Manastery of the Mother of God" – გამოცემის გამო.....636

ხალხანართმცოდნეობა

ვახტანგ იშაიშვილი, მიქელ თარხნიშვილის უცნობი წერილები.....644

ხელოვნებათმცოდნეობა

ქართულთა კულტურული მემკვიდრეობა თანამედროვე უსცოთში
 ირინე გივიაშვილი /ანკარა/, ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული
 მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა654

ზაბუნებრივი, სამოთხისეული ბრწყინვალეობა

ლალი ოსეაშვილი, წმიდა სვიმონ მესვეტე უფროსის იკონოგრაფიული
 სახე სვეტიცხოვლის გულანის მინიატურაზე.....675

კარი III

ლიტერატურა

ატიუდი ქართული ჰაგიოგრაფიის ისტორიიდან

ქეთევან ჯერვალაძე, „ყურესა ამას ქუეყანისასა“ იოვანე საბანისძის
 „ქაბო ტფილელის წამების“ მიხედვით.....687

მეცნიერებათა

ლია წერეთელი, „მეფესა დავითს მონაზონი არსენი“704

რიტუალთა სიმბოლიკა

ნესტან სულავა, „შვიდის“ სიმბოლიკის შესახებ „ვეფხისტყაოსანში“.....719

კარი IV

მეცნიერება - უწყვეტი ჯაჭვი

მასწავლებლის სსოვნას

ვალერიან გაბაშვილი, სპარსულ-მუსლიმური კულტურის ძირითადი
 თავისებურებანი /XI-XII სს./

გამოხმაურებები

- იური ბესმერტნი /მოსკოვი/, გამოხმაურება ნათელა ვაჩნაძის სადოქტორო
დისერტაციის ავტორეფერატზე „სააზროვნო სისტემა და
ქართული საზოგადოების ზნეობრივი იდეალი (V-X სს.),
თბილისი, 1993“..... 753
- ანგერეთ პლონტკე-ლიუნგ /Berlin/, NATELA VACHNADZÉ, A propos
de l' histoire de la symbolique chrétienne. Sur la base de la
mosaïque de Pitunt..... 754
- Н.И. Сериков /Лондон/, Отзыв на автореферат диссертации
Русудан Лабадзе “Грех и страх в Средние века – два
аспекта модели грузинской ментальности»,
представленной на соискание учёной степени
кандидата исторических наук 756
- ჟან-პიერ ბე /პარიზი/, დაცვის წინარე დასკვნა ნანა გუგუშვილის
დისერტაციასთან დაკავშირებით „ქალის სახე შუა
საუკუნეების საქართველოში (ქორწინება, ოჯახი,
განქორწინება). თბილისი, 2002 წ.“ 758
- პარუირ შურაღიანი /ერევანი/, გამოხმაურება ნანა გუგუშვილის
დისერტაციის ავტორეფერატზე: „ქალის სახე
შუასაუკუნეების საქართველოში (ქორწინება, ოჯახი,
განქორწინება), თბ., 2002“..... 759

ცხოვრება გრძელდება

SUMMARIES 762

ჰაგიოგრაფიის შესწავლა — მეცნიერების ახალი პრობლემა არ გახლავთ. ამით დაკავებულნი იყვნენ ლიტერატურის, რელიგიის და ეკლესიის ისტორიკოსნი. მაგრამ მამათა ცხოვრების შესწავლა ვითარცა გარკვეული ისტორიული ეპოქის სამყაროს სურათის კომპონენტისა, როგორც ამ ეპოქის ადამიანთა საზოგადოებრივ სისტემის გამოსახვის სპეციფიკური ფორმისა — ისტორიული მეცნიერების ახალი პრობლემა და უაღრესად აქტუალურია. ამ მიმართულებით საზღვარგარეთულ მედიევისტიკაში უკვე შეიქმნა გამოკვლევების მთელი წყება, და სწორედ ამ სამეცნიერო მიმართულების კონტექსტში უნდა იქნეს განხილული ნათელა ვაჩნაძის მონოგრაფია.

წმინდანი წარმოადგენს შუა საუკუნეთა მენტალიტეტის განსაზღვრული თვისებების კონცენტრაციას, ეპოქის ეთიური პრინციპების სუბლიმირებულ გამოხატულებას და თავისი დროის ფასეულებათა სისტემას. ამ თვალსაზრისით ნათელა ვაჩნაძისეული ანალიზი საგრძნობლად წინ გვწევს შუა საუკუნეების სამყაროს სურათის შეცნობაში. მონოგრაფიაში გაშუქებულია როგორც შუა საუკუნეების ადამიანის მიერ სამყაროს ხედვის ზოგი საერთო ნიშანი, აგრეთვე, სპეციფიკური ლოკალურ-ისტორიული თავისებურებანი, რომელიც ქართულ ჰაგიოგრაფიას ახასიათებს.

გულდაგულ და ყოველმხრივ აანალიზებს რა მამათა ცხოვრებებს, და ამავე დროს სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოჰყავს რა დღემდე ნაკლებად ცნობილი ძეგლები, ნათელა ვაჩნაძე არსებითად აყენებს პრობლემას შუა საუკუნეების კულტურის ორი ძირითადი დონის — ოფიციალურის, საღმრთისმეტყველოსა და ხალხურის, ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ, ხალხურის, რომელმაც შეინარჩუნა მრავალი თვისება, წინარე ქრისტიანულ ხანაში შობილი. საკითხის ამგვარი დაყენება მე, აგრეთვე, უაღრესად მნიშვნელოვნად და არსებითად მესახება შუა საუკუნოვანი კულტურის გაგებისათვის მის წინააღმდეგობრივ ერთიანობაში.

ამასთანავე, მონოგრაფიის ავტორი აღმოაჩენს შუა საუკუნეების ქართული საზოგადოების ახალი ასპექტების მთელ წყებას. ქართული პავიოგრაფია დუმილით არ უკლის გვერდს ყოფას, საოჯახო და ქონებრივ ურთიერთობებს, ისევე როგორც ზეღისუფლების მიმართ დამოკიდებულებას. კულტურისა და სოციალური სტრუქტურის ანალიზი თითქოს მსჭვალავენ ურთიერთს, და ნათელა ვაჩნადის ამგვარი მიდგომა მის მონოგრაფიას საგანგებოდ არსებითად წარმოგვიდგენს მეთოდოლოგიურ პლანში, რადგან ისტორიის ტრადიციული დაყოფა სულიერი ცხოვრების ისტორიად და საზოგადოების ისტორიად უკვე აღარ პასუხობს იმ მოთხოვნებს, რომელთაც უყენებს თავის თავს თანამედროვე ისტორიული მეცნიერება, ორიენტირებული ისტორიული მთლიანობის აგებაზე.

მე არ გახლავართ საქართველოს ისტორიის სპეციალისტი, და, ბუნებრივია, ნათელა ვაჩნადის მონოგრაფიას ეკითხულობ მედიევისტის – დასაველეთის სპეციალისტის თვალთ, რომელიც დაინტერესებულია კულტურის ისტორიისა და მენტალიტეტის ანალიზის მეთოდებსა და პერსპექტივებში. ამ თვალსაზრისით, და მე მსურს ამას განსაკუთრებით გაეუსვა ზაზი, ნათელა ვაჩნადის შრომა დიდ ინტერესს აღძრავს. იგი თანამედროვე ისტორიული აზრის არსებითი ტენდენციების ამსახველია და გახლავთ ნოვატორული და ღრმა გამოკვლევა.

არონ გურგენი

მოსკოვი

24 ივნისი, 1993 წ.

მეცნიერებაში ყოველი სრულყოფილად შესრულებული ჩანაფიქრი ნიშნავს ახალი „საკითხის“ დასმას. ეს კი მთელი არსებით ითხოვს თავისთავზე აღმატებული. ამას უნდა შეურიგდეს ყველა, ვისაც სურს ემსახუროს მეცნიერებას.

რა თქმა უნდა, მეცნიერულმა შრომებმაც შეიძლება შეინარჩუნონ თავიანთი მნიშვნელობა, „ტკობა“ მოჰგვარონ მკითხველს მხატვრული თვისებებით, ანდა მეცნიერული ჩვევების გამომუშავების საშუალებად იქცნენ. მაგრამ — ვიმეორებ, არა მარტო ჩვენი საერთო ბედი, არამედ ჩვენი საერთო მიზანია ის, რომ ყოველ ნაშრომს მეცნიერული თვალსაზრისით სხვა ნაშრომები აღემატოს. ჩვენ ვერ ვიმუშავებთ, თუ არ გვექნა იმის იმედი, რომ სხვები ჩვენზე შორს წავლენ. და პრინციპში ეს პროგრესი უსასრულოა“.

მაქს კუბური

ხაც ხამ შევძედი

დიპლომატიური ირინე ჟორდანიასთან

მე დავიბადე ნიკოლოზ ყაფლანის ძე ვაჩნაძის ოჯახში. ვაჩნაძეთა საგვარეულო იყო ერთ-ერთი უძველესი ფეოდალური სახლი კახეთში. იგი მრავალსაუკუნეს მოითვლის. ამბობენ, რომ არსენ იყალთოელისგან მოდის ჩემი გვარი, არის ასეთი თვალსაზრისი, მაგრამ სხვა თვალსაზრისებიც არსებობს. ამავე კრებულში მკითხველი გაეცნობა წყაროთა ერთ დიდ ჯგუფს, რომელშიც მოხსენიებულია ვაჩნაძეთა ოთხი შტო, მათი ისტორია განხილულია შუა საუკუნეების საისტორიო წერილობითი წყაროების, ძირითადად დოკუმენტური მასალის მიხედვით. ჩემი ოჯახი მთაწმინდაზე ცხოვრობდა თბილისში და მეც იქ დავიბადე. ცხემისა და სამრეცხაოს ქუჩების გზასაყარზე იდგა ძალიან მაღალი აგურის კედლით შემოფარგლული ორსართულიანი სახლი ნამდვილი თბილისური აივნით, უზარმაზარი ჭერით, ფანჯრებით, ძალიან ლამაზი სახლი, განსაკუთრებით შიგნიდან, გეგონებოდათ, შუა საუკუნეების გამაგრებული ციხე-კოშკი. დღესაც დგას ეს სახლი ამ ადგილას და მნიშვნელოვანია იმით, რომ აქ ცხოვრობდა გამოჩენილი ქართველი პოეტი ლადო ასათიანი. ჩემი მამიდა, ანნა ვაჩნაძე თბილისში ძალიან ცნობილი იყო თავისი სილამაზით, შეიძლება ითქვას, სახელგანთქმული. ძალიან ახალგაზრდა იყო, როდესაც დაიწყო სამსახური მწერალთა კავშირში ეკონომისტად, რადგან პროფესიით ეკონომისტი იყო. სხვათა შორის პერინის საბალეტო სტუდია ჰქონდა დამთავრებული ნატო ვაჩნაძესთან, კირა ანდრონიკაშვილთან და შემდგომში სახელმოხევენილ სხვა ქალბატონებთან ერთად. იქ ძალიან სახელოვანი ადამიანები იღებდნენ განათლებას. როგორც მოგახსენეთ, ძალიან ლამაზი იყო და სწორედ მწერალთა კავშირში შეხვდა ახალგაზრდა, მაშინ ჯერ კიდევ ყველასათვის უცნობ პოეტს — ლადო ასათიანს — და გაჰყვა ცოლად, მიუხედავად იმისა, რომ ოჯახიდან, განსაკუთრებით ბებიაჩემის მხრიდან, ჰქონდა საშინელი წინააღმდეგობა. და გასაკვირიც არ არის, რომ არსებობდა ასეთი წინააღმდეგობა. ჩვენ ერთ ოთახში ვცხოვრობდით. ეს უზარმაზარი ოთახი იყო, მაგრამ მაინც ერთი. ომის ხანა იყო, ლადოს ბინა არ ჰქონდა თბილისში და, რა თქმა უნდა, ჩვენთან ერთად ცხოვრობდა. აქ ცხოვრობდა ბიძაჩემიც — შოთა, მამიდაჩემი, დედაჩემი, მე — ძალიან ბევრნი ვიყავით და როდესაც აღმოჩნდა უმძიმესი ვითარება..., რომ ლადო ურთულესი სენით იყო დაავადებული, დედაჩემმა შემიწა ჩვენი აივნის ერთი ნაწილი, ჩამოკიდა კარი და ჩვენ გადავედით ამ აივნის შემოზღუდულ კუთხეში. მაშინ ბობოქრობდა ეს დაავადება ტუბერკულოზი და მისგან განკურნება შეუძლებელი იყო. მე მახსოვს ლადო. ძალიან გამზდარი, ძალზე გრძელი ხელებით, გრძელი კიდურებით, მუხლებამოწეულს ზეწარი ეხურა, მისი წვეტიანი მუხლები მახსოვს, რამდენიმე ბალიში ჰქონდა შეყუდებული და უმეტესად იჯდა, იმიტომ რომ სული ეხუთებოდა. ჰქონდა ძალიან

დიდი, სევდიანი თვალები. პატარა ვიყავი და სულ მესმოდა, რომ ლაღო ვერ იძინებს. ერთხელაც მივედი — ძია ლაღო გინდა „სოსკა“? ვკითხე. ასეთია ჩემს მეხსიერებაში ლაღო ასათიანის პორტრეტი. მას კედლის ერთი მხარე ეჭირა და სულ იწვა. ერთხელ მახსოვს კიდეც, ძერჟინსკის ქუჩაზე 8 თუ 10 მეტრიანი ოთახი მიიღო, თბილისური დიდი აივნებიდან იყო შესასვლელი, ოთახს ფანჯარა არ ჰქონდა, ერთადერთი ორფრთიანი კარი ჰქონდა. იქ ცხოვრობდა მამიდა ანიკო, ლაღო და უკვე მანანა. მახსოვს კიდეც ერთი დღე, გატარებული იმ ოთახში. მეტი მე ლაღო არ მახსოვს.

ოჯახში ბევრი რამ მსმენია ვაჩნაძეების შესახებ, ბევრიც ჩოლოყაშვილებ-ის, ანდრონიკაშვილების, ჯორჯაძეების, მაყაშვილების შესახებ. ეს ის გვარებია, რომლებიც ერთმანეთში ქორწინდებოდნენ. ბევრი რამ მსმენია 1924 წლის აჯანყებაზე, 24 წლის აჯანყების გმირები იყვნენ დათაშა და ელიზბარ ვაჩნაძეები. ამას გარდა, ახლა უკვე ეროვნულ გმირად, სახალხო დღიარებული ქაქუცა ჩოლოყაშვილი ძალიან ახლობელი იყო ჩვენი ოჯახის, მე მსმენია, რომ მამიდაჩემი ანიკო მას ჰყავდა მონათლული. კიდეც რამდენიმე ეპიზოდი ქაქუცას ცხოვრებიდან გამიგია უკვე ქაქუცას ოჯახში, თავად დეიდა ნინასაგან. ერთხანს ქაქუცა რამდენიმე რაზმელთან ერთად კახეთში, ჩვენთან სოფელ კოლაგში იმალებოდა, საბძელში. პატარა ანიკოს მასთან ჩუმად საჭმელი დაჰქონდა, ბებიას გაგზავნილი. ერთხელაც ქაქუცას მისთვის უთქვამს: „რომ გაიზრდები, ლაკის ტუფლებს გიყიდი“-ო. ეს სიტყვები ანიკოს სიცოცხლის ბოლომდე ახსოვდა. ბევრი რამ მსმენია ვაჩნაძეთა იმ ოჯახის შესახებ, რომელიც 24 წლის აჯანყების შედეგად ემიგრაციაში წავიდა პარიზში და იქ დასახლდა. დავით ვაჩნაძის ოჯახი (არ აგვერიოს 24 წლის გმირის დათაშას ოჯახში) — ეს პაპაჩემის ძმა იყო — პარიზში გადავიდა თავის შვილებით და ბოლომდე იქ ცხოვრობდა. ამის გამო ბაბუაჩემს არაერთხელ და არაორჯერ დიდი უსიამოვნება დასტყდომია თავს. მუდამ იხსენებდნენ იმ წუთებს, როდესაც შუა ღამეს, ეს რა თვისება იყო არ ვიცი, შუა ღამეს იყო კაკუნი კარზე, მერე გავაცნობიერე — მთავარი იყო მუდმივ შიშში აღამიანის ყოლა. ააყენებდნენ ლოგინიდან კაცს და მიჰყავდათ ჩეკაში. მამაჩემი იმდენად ტრავმირებული იყო, რომ მთელი სიცოცხლე, და ეს უკვე ჩემმა შვილებმაც დაიმახსოვრეს — არასდროს მამა კარს არ აღებდა. კაკუნი იყო თუ ზარი — დამფრთხალი აღამიანის ხმით იკითხავდა ზოლმე — ვინ არისო, ნეტავ? ეს ბავშვობიდან გამოყოლილი შიში იყო. ბაბუაჩემს სთხოვდნენ გაეწყვიტა ყოველგვარი კავშირი თავის სისხლისმიერ, უახლოვეს ნათესაებთან; დაეწერა, რომ ის ხელს იღებდა თავის ძმასა და მის ოჯახზე. ეს იყო მთავარი. ამას მათ ვერ მიაღწიეს და ამიტომ იყო ასე რომ აწვალებდნენ. ბაბუა ძალიან დიდი ხნის განმავლობაში ვერსად ვერ მოეწყო სამსახურში. მას შემდეგ, რაც გამორეკეს, აგვის-

ტოში, 24 წელს, როცა აჯანყება დამარცხდა. კოლაგი და ბაკურციხე ერთი დიდი სოფელი იყო. „გამორეკეს თავადები, თავადები მიდინა“, – ყვიროდნენ. როდესაც უშიშროების სამსახურის თანამშრომლები თურმე და მათთან ერთად გლეხებიც ჩვენს სახლში შემოცვივდნენ, ერთ-ერთ გლეხს კედლიდან დიდი ნოხი ჩამოუხსნია, დაუფენია იატაკზე და ზედ თავისი ქუდი დაუდევს, კახური ქუდი, იმის ნიშნად, რომ ეს ჩემიაო. მაგრამ ისიც მსმენია, რომ ჩვენი სოფლის გლეხები არ იყვნენ ესენი. ალბათ, ეს წესად ჰქონდათ, სხვა სოფლიდან გადმოიყვანდნენ გლეხებს, იმიტომ რომ თვითონ ვაჩნაძეებს გლეხებთან კარგი ურთიერთობა ჰქონდათ. ბებია მათ წერა-კითხვას ასწავლიდა. ვფიქრობ, რომ სწორედ ამიტომაც, პირადი ურთიერთობები შეიძლება დიდი ხელის-შემშლელი პირობა ყოფილიყო, მაგრამ არა ვარ დარწმუნებული, რადგანაც შიში, საყოველთაო შიში, რომელიც ჩანერგილი იყო საზოგადოებაში, ალბათ, იგივე გლეხებშიც იქნებოდა. არ ვიცი. როდესაც მოდიოდნენ, ბებიაჩემს სამი შეილი მოჰყავდა – ორი ვაჟი და ერთი ქალი. მტრობდნენ, რასაკვირველია, ვაჟებს: გვარის გამგრძელებლებს სპობდნენ. ბებიაჩემმა ასეთ ხერხს მიმართა – მამიდაჩემის ბაფთები გაუკეთა მამაჩემსაც და ბიძაჩემსაც, მოკლე თმებზე – დიდი ბაფთები, გოგოს კაბები ჩააცვა და ისე გამოიყვანა. მერე მამიდაჩემი თავის ძმებს დასცინოდა ხოლმე – თქვე კაბებიანებო, ბაფთიანებო... ხუმრობად გადაიქცა ეს ამბავი. არც ისე დიდი ხნის წინ, დაახლოებით ათი წელი იქნება გასული, რაც მიწები დაგვიბრუნეს კოლაგში. ჩავმწკრივდით ვაჩნაძეები. ჩვენს შორის იყო მანანაც, დედით ვაჩნაძე, ჩავედით და იქ ერთ-ერთი ქალბატონი სოფლის ადმინისტრაციიდან ძალიან აღვზნებულად ლაპარაკობდა, სიმპათიური ქალი იყო, ეერაფერს ვიტყვი, ძვირფასი საყურეები ეკეთა, ბრილიანტების ბაღჩაში ჩასმული რაღაც ძალიან ძვირფასი თვალი. მანანა მივიდა და პირდაპირ უთხრა, – „აი, ბებიაჩემის საყურე, შენ რა გვარის ხარ? გიხდება“, – ნახევრად ხუმრობით, რა თქმა უნდა, მაგრამ ამ ხუმრობაში დიდი სიმართლაც იყო ჩადებული. ბაბუა, რასაკვირველია, ვერსად ვერ მოეწყო სამსახურში, და რომელი წელი იყო აღარ ვიცი, მიაკითხა ჩვენი ოჯახის უახლოვეს ადამიანს, ბატონ ავლიბ ზურაბაშვილს, ისაუბრეს პირისპირ. ბატონმა ავლიბმა ჰკითხა მაინც რად შეგიძლია იმუშავო, რას ითხოვ? კარის კაცად მინდო მუშაობა. ერთი უნდა შეგეხებათ, რა გარეგნობა ჰქონდა – სამ მეტრიანი კაცი, გრძელი ხელებით, ულამაზესი, ჯიშინი. დედა ციციშვილის ქალი ჰყავდა. ყაფლან ვაჩნაძის შეილი იყო, ძალიან ცნობილი კაცის, რუსეთის იმპერიაში, სამხედრო გახლდათ, რუსეთში ცხოვრობდა. კარისკაცადო, და შეცბა ბატონი ავლიბი. მაგრამ იმ კარის კაცადაც ვერ მიიღებდა, რომ არ წაეყენებინა განსაკუთრებული პირობა – გვარი უნდა გამოეცვალა. და ბაბუაჩემი დასთანხმდა. ვაჩნაძეთა ერთ-ერთი შორეული წინაპრის სახელისაგან გაიკეთა გვარი ონანაშვილი. ამ შტოს წარმომადგენელი იყო და თავის დიდ წინაპარს დაუბრუნდა. და გაუკეთა

ბატონმა აელიშმა ის, რომ ჰქონდა პასპორტი ონანაშვილის გვარით და მიიღო სამსახური. სკოლის მოწაფე ვიყავი, მახსოვს, უკვე მაღალ კლასებში ვსწავლობდი, მაშინ წამიყვანა კახეთში, იქ, საიდანაც იყვნენ, ის არასდროს ჩასულა; სიღნაღში წავედი. სიღნაღში, მხარეთმცოდნეობითი მუზეუმის კედელზე ასეთი აბრა იყო წარწერით – აქ მოხდა შეტაკება თავადებსა და გლეხებს შორის. პათოსით სავსე წარწერა. მაშაყმამ ამ წარწერის ქვეშ დაიწყო, ეტყობა, ეს 24 წლის ამბები იყო. მას გლეხობასა და თავადებს შორის შეტაკებას უწოდებდნენ, სინამდვილეში ეს იყო აჯანყება. ძალიან ხაზგასმული იყო ეს კლასობრივი შეურიგებლობა. ეს ჩვეულებრივი მოვლენა გახლდათ. აქ, ამ ადგილას დახვრიტეს თავადები, მათ შორის ვაჩნაძენი.

თბილისი

არაჩვეულებრივი ქალაქი, უდიდესი კულტურის მატარებელი, როგორც ჩემი ოჯახის წევრების ცხოვრებიდან ჩანდა, ეს უკვე დედის შტოზე გადმოედო, ყოველი საღამო იყო ზეიმი ომის უმძიმეს წლებში. არაჩვეულებრივი მსახიობები, ვოკალისტები, არაჩვეულებრივი ღირიჟორები ჩამოდიოდნენ. ევაკუაციაში აგზავნიდნენ აქეთ, სამხრეთში, ეს უფრო მოზღუდული მხარე იყო, ამიტომ ოპერაში ტევა არ იყო ხოლმე. ამის მიზეზი მხოლოდ ის არ გახლდათ, როგორც ზოგიერთები ხაზგასმით აღნიშნავენ, რომ შუქი არსად იყო, ჩაბნელებული იყო ყველა სახლი, ყველა ქუჩა და ბრდღვიალებდა ოპერის თეატრი, რომ იქ იყო სითბო; არა. იქ ხალხი ერთმანეთს ხედეოდა. ვერ გახდებოდა ის პაემანის ადგილი, თუ ადამიანებს, ამ ქალაქის მაცხოვრებლებს არ ექნებოდათ სიყვარული და მისწრაფება საოპერო ხელოვნებისაკენ, ანუ ზოგადად ხელოვნებისაკენ. ვისმენდით მელიქ ფაშაევის ღირიჟორობით გამართულ კონცერტებს. მელიქ ფაშაევი ხომ თბილისელი იყო, ძალიან ცნობილი ღირიჟორი, რომელიც მერე უკვე, რამდენიმე ათეული წელი მოსკოვში მოღვაწეობდა, ჩემს ბავშვობაში ის ჯერ კიდევ აქ მუშაობდა. საუკეთესო მომღერლებით იყო სავსე ჩვენი თეატრი, ამას ჩამოსულებიც ემატებოდნენ. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ორკესტრანტები, მუსიკოსები... თბილისის კონსერვატორია ერთ-ერთი დიდი და ცნობილი მუსიკალური ცენტრი იყო. საერთოდ, სავსე იყო ქალაქი მუსიკალური სასწავლებლებით, შვიდწლედებით. მუსიკას ძალიან ბევრი ხალხი სწავლობდა და ყველა ფანჯრიდან, რა ვიცი, თითქმის ყველა ფანჯრიდან, ან ერთის გამოკლებით, მუდამ იღვრებოდა კლასიკური მუსიკის ჰანგები. პლეხანოვი არაჩვეულებრივი უბანი იყო, ლენინგრადის ქუჩა, აქეთ კრილოვის ქუჩა. მე ვცხოვრობდი პლეხანოვზე, შეროზიას ქუჩაზე, სადაც ბებიჩემი და ბაბუაჩემი ცხოვრობდნენ, ეს უკვე დედის მხრიდან. და საერთოდ დედის მხარემ გამზარდა. ჩემს გარშემო იყვნენ ბიძები და დედები, ყველანი

ერთად მელოლიაებოდნენ. ჩემი სახლი შეროზიას ქუჩაზე დღესაც დგას, არაჩვეულებრივი, იტალიელების აშენებული ოთხსართულიანი სახლი, ტრადიციული უკვე თბილისური წარწერით „სალვე“. შეროზიას ქუჩაც არაჩვეულებრივი ქუჩა იყო, ჩემს სახლში პირველ სართულზე ცხოვრობდა შემდგომში გამოჩენილი მუსიკოსი – დიმიტრი ბაშკიროვი, რომელიც მრავალი წლის განმავლობაში მოსკოვის კონსერვატორიაში საფორტეპიანო კათედრის გამგე იყო. მეზობლები – სომხები, ებრაელები, ქურთები, ბერძნები, ასირიელები, ძალიან მრავალეროვანი ქალაქი იყო თბილისი, ორ ცენტრალურ მაგისტრალზე გაშენებული. ჩემი ბავშვობის თბილისი ორი დიდი უბანი იყო. მტკვრის აქეთ და მტკვრის იქეთ, რუსთაველი და პლეხანოვი. რუსთაველს მაშინ ჯერ კიდევ ყველა ეძახდა გალაგინსკის პროსპექტს. მეტადრე უფროსი თაობა.

არაჩვეულებრივ სკოლაში ვსწავლობდი – ილია ჭავჭავაძის სახ. თბილისის 23-ე სკოლაში. ძველი თაობის პედაგოგები ჯერ კიდევ იყვნენ შემორჩენილნი. ზოგიერთს პეტერბურგში ჰქონდა მიღებული განათლება. რუსულს თომა ფერაძე ასწავლიდა, ქართულს – ვახტანგ ბერიძის გამზრდელი მამიდა, კატო ბერიძე, რომელმაც ვეფხისტყაოსანი არაჩვეულებრივად შეგვასწავლა. მარი იოსიფოვნა ბალანჩივაძე ისტორიას ასწავლიდა, არა ჩემს კლასს, არამედ ჩვენს განაყოფს, მაგრამ იმდენად სახელგანთქმული პედაგოგი იყო, რომ როდესაც ვიყავი გასაუბრებაზე, ოქროს მედალოსნები მაშინ გასაუბრებით გადიოდნენ, მასწოვს, არც ერთი ნაცნობი სახე არ იყო, მაგრამ როგორც კი მკითხეს, რომელი სკოლა დავამთავრე, ერთმანეთს გადახედეს და, მერე როგორც გავარკვიე, ეს იყო ნოდარ ნაკაშიძე – არაჩვეულებრივი კაცი და არაჩვეულებრივი ისტორიკოსი, რომელმაც თქვა: „და, მარი იოსიფოვნა ბალანჩივაძე“. არ შემიძლია არ დავასახელო ბატონი ნიკო ჯაფარიძე, ძალიან ცნობილი ქიმიის პედაგოგი. სკოლაში ბაფთით დადიოდა. ეს, ალბათ, მაშინ ჯერ კიდევ შეიძლებოდა, თუ რა ვიცო, რით ავხსნა... რაღაც საზეიმოდ გამოწყობილები დადიოდნენ მასწავლებლები. მუდამ ვფიქრობდი, რომ თამარი, ალბათ, ისეთი გარეგნობისა იყო, როგორიც ჩემი ქართულის მასწავლებელი კატო ბერიძე, რომელიც ფაქტობრივად თავისი მოსწავლეებისთვის ცხოვრობდა. ნეტავ თუ დაიწერება ოდესმე ჩვენი სკოლის ისტორია? თუ დაიწერება რაიმე ჩვენს პედაგოგებზე. მყავდა ქართული ენის არაჩვეულებრივი პედაგოგი – მანიკო თაბორიძე, რომელმაც ისე შეგვასწავლა ქართული გრამატიკა, რომ სკოლის დამთავრების შემდეგ აღარასდროს სახელმძღვანელო აღარ გადაგვიშლია. და არცთუ ისე ურიგოდ ვწერთ და ვმეტყველებთ ყველანი. ესე იგი VIII კლასში რაც გვასწავლა მანიკო თაბორიძემ, იმ ცოდნით მოვდივართ დღესაც.

არ შემიძლია არ ვთქვა იმის შესახებ, როგორი მუსიკალური ცხოვრებით იცხოვრა ჩემმა თაობამ, მისმა დიდმა ნაწილმა. ჩემი თაობისათვის თბილისი არის ფილარმონია პლეხანოვზე, მაშინ არ იყო ეს დარბაზი, და კონსერვა-

ტორია, სადაც ჩვენ ვეზიარეთ კლასიკურ მუსიკას. ყოველ კვირას ლექციას გვიკითხავდა არაჩვეულებრივი პიროვნება, მუსიკის ისტორიის მცოდნე, პროფესორი პავლე ხუჭუა.

საუკეთესო მომღერლები მოჰყავდა თავის ლექციებზე და მათ გვასმენინებდა. აკომპონიმენტს უკეთებდა რახილ გლეზერი. თბილისში საუკეთესო მუსიკოსები აღიზარდნენ. მაშინ არ იყო კონკურსები — ჩაიკოვსკის სახელობის და სხვა საერთაშორისო კონკურსები, ამიტომაც ყველანი მოსკოვის კონსერვატორიისაკენ მიისწრაფვოდნენ, საუკეთესო კადრები სწორედ თბილისიდან იყვნენ — ლევ ლევეჩენკო, ელისო ვირსალაძე, ნატაშა ცინცაძე, კუკური იშხნელი. მერე და მერე დაიწყო უცხოეთში სტაჟირება.

უნივერსიტეტში სწავლის პარალელურად ვსწავლობდი ზაქარია ფალიაშვილის სახელობის II სამუსიკო ტექნიკუმში. ძველი სურნელი იყო შემორჩენილი. ეს შენობა ძველი კინოსტუდიის გვერდით იდგა. ეს ის შენობაა, სადაც დღეს გერმანიის საელჩოა განთავსებული. სასწავლებელი დავამთავრე ანეტ ქიქობის კლასით. ელენ და ანეტ ქიქობეები ძალიან ცნობილი პედაგოგები იყვნენ, ლენა ასწავლიდა პირველ ტექნიკუმში, ენგელსის ქუჩაზე, ანეტა — მეორე ტექნიკუმში, პლეხანოვზე. მათ აღზარდეს საუკეთესოზე საუკეთესო მუსიკოსი, მათი ერთადერთი დისწული — ალექსანდრე ნიჟარაძე, რომელმაც შემდეგ სწავლა განაგრძო მოსკოვის სახელმწიფო კონსერვატორიაში. მისი თბილისში ჩამოსვლა ერთი დიდი მოვლენა იყო ზოლმე. სასწრაფოდ ბილეთებს ვყიდულობდით, რომ მის კონცერტზე მოვხვედრილიყავით. ერთ მშვენიერ დღეს, როდესაც ზაქარია ფალიაშვილის ქუჩაზე გადმოვედით საცხოვრებლად, უკვე სკოლას ვამთავრებდი, კიბის ერთ უჯრედზე აღმოვჩნდით ნიჟარაძეები და ჩვენ. ალიკა კონსულტაციებს მიწევდა ზოლმე, დეიდამისის თხოვნით, განსაკუთრებით, როდესაც ღია კონცერტები მქონდა. მასთან ჩამოდიოდა ზოლმე, და საერთოდ თბილისს ხშირად სტუმრობდა ცნობილი მუსიკოსი — ჰენრიხ ნეიგაუზი. იგი ღია გაკვეთილებს სახლშიც ატარებდა, ნიჟარაძეებთან. ქალბატონ ელენე ახვლედიანთან ჩერდებოდა სვიატოსლავ რიხტერი. ჩვენ, რაღა თქმა უნდა, ყველა ამ კონცერტს ვესწრებოდით.

მე ნაწილობრივ, რამდენიმე წელი ზედიზედ ვცხოვრობდი დეიდაჩემთან, ვერიკო გამყრელიძესთან, რომლის მეუღლე ცნობილი მეცნიერი, ეკონომისტი, თბილისის უნივერსიტეტის სტატისტიკის კათედრის დამაარსებელი გია გამყრელიძე იყო, პირველი სახელმძღვანელოების ავტორი დემოგრაფიაში. ეს არის სკოლის რამდენიმე კლასი, როდესაც გია ბიძია გარდაიცვალა. უფრო ადრე, ამ ოჯახში არაჩვეულებრივი ხალხი მოდიოდა სტუმრად. გია ბიძიას უახლოესი მეგობრები იყვნენ კონსტანტინე გამსახურდია, ბატონი პაატა გუგუშვილი. ბატონი პაატა და მისი მეუღლე კარგად მახსოვს ჩვენს სახლ-

შიც და გამსახურდიებთანაც. მოდიოდნენ სახელგანთქმული ეკონომისტები, როგორიც იყო არჩილ გოკიელი, მისი ძმა, ცნობილი მათემატიკოსი — ლევან გოკიელი, ცნობილი მწერალი, ისტორიკოსი — პავლე ინგოროყვა, რომელსაც დაესდევდით მე და თამარიკო, რომ რაიმე ეამბნა ჩვენთვის.

თამარიკო

თამარიკოს ვიცნობდი პატარაობიდან. ბიძაჩემი გია მისი ნათლია იყო. მან მონათლა თამარიკოცა და ზვიადიც. პირველი ხილი, ახლაც მახსოვს, ჩვენს სახლში გამსახურდიების ბაღიდან შემოდიოდა. საღამოობით შემოირბენდნენ დეიდა მირანდა და თამარიკო კალათებით. ეს შემოდგომის პირველი ხილი იყო მათი ბაღიდან.

როდესაც უნივერსიტეტი დავამთავრე და ისტორიის ფაკულტეტზე დავიწყე მუშაობა, თამარიკო იქ დამხვდა. ამის შემდეგ დაიწყო ჩვენი ყოველდღიური და ყოველწუთიერი ურთიერთობა, მისი სიცოცხლის ბოლომდე. ერთად გვიცხვოვრია, ერთ ჭერქვეშ, თამარიკოსთან სახლში, რაღაცის კითხვაში გვითენებია ღამეები, და ჩემთან — მოსკოვში. ჩემთვის უსაყვარლესი არსება იყო. მახსოვს, თამარიკომ უბით შემოიტანა ისტორიის ფაკულტეტის დეკანატში „დოქტორ ჟივაგო“, ბატონი შოთა მესხია იყო მაშინ დეკანი, მთელმა დეკანატმა თამარიკოს წყალობით წაიკითხა ეს წიგნი. ამასთან დაკავშირებით არ შემიძლია არ ვახსენო ჩემი მოსკოველი მეგობრები, რომლებიც ზრუნავდნენ, რომ მთელი ანტისაბჭოთა ლიტერატურა წაგვეკითხა. ხშირად დემურ მხეიძისაგან მოპოვებული წიგნები ჩამეარდნია ხელთ, მოსკოვში, და იყო ჩუმაღ მეტროში შეხვედრები. მახსოვს, ორუელის „სვინოფერმა“ ჩამოიტანა ვილაცამ უცხოეთიდან, ამბობდნენ, საზღვარზე ვერ ხვდებოდნენ რა იყო, ღორებზე დაწერილი წიგნი ეგონათო. და არ შემიძლია არ გავიხსენო ის წლები, როდესაც მე და მთელი ჩემი ოჯახი დაკავშირებული ვიყავით ცნობილ გერმანისტთან — ნელი ამაშუკელთან. მისი სახლი ასეთი ლიტერატურის ქოხსამკითხველოდ იყო გადაქცეული. თუკი ვინმე სტუმარი ჩამოდიოდა მოსკოვსა ან ლენინგრადიდან, ნელის სახლში მიმყავდა და აქ ეტოვებდი, და ლექციების შემდეგ ისევ ნელისთან ვბრუნდებოდი. რამდენიმე ძალიან ცნობილი მეცნიერი მიმიყვანია. მაგალითად, არონ გურევიჩი, რომელიც ნელისთან ბევრ ისეთ წიგნს კითხულობდა, რომელსაც, ალბათ, ვერ წაიკითხავდა მოსკოვში. იქ მაინც ბევრად უფრო დიდი უნდობლობა იყო დათესილი და საშიშროებაც გაცილებით დიდი იყო. ნელის გერმანული წიგნებიც ჰქონდა ჩამოტანილი, რაღაც სხვადასხვა გზითა და საშუალებით. ტელეფონით ლაპარაკისას მის სახლს „ლენინსკი უგალოკს“ ვეძახდით. ერთხელ ძალიან ცუდ ვითარებაში აღმოვჩნდით, ვილაცამ ყველა ჩაგვიშვა. ცალ-ცალკე გვიბარებდნენ ყველას უშიშროების კომიტეტში

დაკითხვებზე. მაშინ გამოვიდა არალეგალური ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“, რომელიც იატაკქვეშეთში გავრცელდა, და იყო ამ ამბის გამოძიება, მზადდებოდა ზეიად გამსახურდიას სასამართლო პროცესი, რისთვისაც ჭირდებოდათ რაც შეიძლება მეტი მოწმე. მოწმეების სახით უნდა გასულიყვნენ ადამიანები, რომელთაც ეს ჟურნალი ჰქონდათ წაკითხული. მახსოვს, ნანა მათიაშვილმა, როდესაც დაიბარეს უშიშროების სახელმწიფო კომიტეტში, უთხრა: „ძალიან ცუდი მხედველობა მაქვს და მიჯრით დაწერილს საერთოდ ვერ ვარჩევ“. არ დაასახელა არავინ. მას სწორედ ჩემგან გასული ცალი ჰქონდა.

მეორე ცხოვრება – უნივერსიტეტი

უნივერსიტეტში 48 წელი გავატარე. 5 წელი როგორც სტუდენტმა, ხოლო დანარჩენი – როგორც მისმა მსახურმა პედაგოგმა. უნივერსიტეტს არაფრით არ ჩამოუვარდებოდა მისი ბალი. ერთი უნივერსიტეტი სწორედ ეს ბალი გახლდათ. ვისაც უნივერსიტეტის ბალში არ გაუტარებია ღლები, ვისაც უნივერსიტეტის ბალში არ მოუსმენია ის, რაზედაც იქ საუბრობდნენ, ვისაც არ შეუგრძენია ის ჰაერი და ის გარემო, მას არ უცხოვრია სრულფასოვანი ცხოვრებით, ასე ფიქრობს ყველა უნივერსიტეტელი. იქ ითესებოდა ეროვნული იდეები. მერეც ასე იყო. ყველა შეკრება სწორედ უნივერსიტეტის ბალიდან იწყებოდა. დიდი და მნიშვნელოვანი თავყრილობები უნივერსიტეტის სააქტო დარბაზიდან იწყებოდა. აქ მოდიოდნენ შემდეგში უკვე ეროვნულ გმირებად აღიარებული ადამიანები. კონსერვატორიაში რომ დამთავრდებოდა ლექციები, მერაბ კოსტავა უნივერსიტეტის ეზოში მორბოდა. შოთა ჩანტლაძე თავის პირველ ლექსებს ბალის სკამზე აღმართული კითხულობდა. და საერთოდ, მე მგონი, მთელი ცხოვრება იქ კითხულობდა, რადგანაც არასდროს იბეჭდებოდა. არ უბეჭდავდნენ, ამიტომაც მისი მსმენელი, ერთადერთი შემფასებელიცა და დამფასებელიც ეს ბალი იყო. და შემდეგ, თუ გახსოვს, მედიკინაში ჯერ კიდევ ლენინის ქარხნის პირდაპირ, კედელზე ხელით დაიწერა: „აქ ცხოვრობდა პოეტი შოთა ჩანტლაძე“ ეს იყო ნამდვილი მემორიალი.

თავიდან ისტორიკოსობაზე არ ფიქრობდი. მინდოდა დასავლეთ ევროპის ფაკულტეტზე შესვლა, ქიმიის ფაკულტეტზე... ამ თვალსაზრისით გაფანტული ვიყავი, არ ვიყავი რაიმე ერთ საგანზე კონცენტრირებული. ძალიან მიყვარდა ქიმია, მათემატიკა. ფრანგული მიყვარდა ძალიან. ფრანგულის მიმართ სიყვარული ბოლომდე შემრჩა. ძალიან მიყვარს ფრანგული ენა. სულ პატარა ვიყავი, ჩვენს ეზოში ცხოვრობდა რუსი ქალი, ძალიან განსწავლული, ევროპული ენების მცოდნე. ეს იყო კრილოვის ქუჩის 6 ნომერი. 6 და 8 ნომერი გაერთიანებული იყო. 8-ში ცხოვრობდნენ ამირეჯიბები. პირველი ცოცხალი

ინგლისელი, რომელიც ვნახე, ეს გახლდათ რიჩარდ ამირეჯიბის ბებია. ამირეჯიბებთან ინგლისური იყო, ხოლო აქეთ, ჩვენსკენ რუსული და ფრანგული. ამ ურთიერთობებით ვისწავლე რუსული, გარდა იმისა, რომ ბებიაც წარმოშობით რუსი მყავდა, გაქართველებული რუსი, მაგრამ ხშირად მელაპარაკებოდა და მიკითხავდა რუსულად. ჩემი ცხოვრების არც ერთ ეტაპზე არ ყოფილა, რომ ფრანგულში არ მემუშავოს. მუდამ დადიოდი მასწავლებელთან, უკვე ზრდასრულ ასაკშიც. პირველი ჩემი ფრანგულის მასწავლებელი იყო ანნა ლაზარეენა ტიგრანოვა, ცნობილი მასწავლებელი, სკოლაში მასწავლიდა — სოფია ისაკოვნა ფელზერ, პარიზიდან ჩამოსული, პირველი ფრანგი, რომელიც ვნახე. მაშინ ასე არ იყო, როგორც შემდგომ — უცხოელს მარტო ეკრანზე თუ ნახავდი, ისიც მოპარულ ფილმებში, მაგრამ ცოცხალი უცხოელი ძალიან დიდი იშვიათობა იყო. სულ ბოლოს მარგარიტა მიხაილოვნა ასტეცატუროვასთან ვემზადებოდი. თბილისში ენების კულტი იყო. ყველა ემზადებოდა ენაში, მიუხედავად იმისა, რომ ვიცოდით, ეს უპერსპექტივო იყო იმ დროში. და მაინც ვსწავლობდით. გადაეწყვიტე ხელოვნების ისტორიაზე ჩამებაარებინა. როდესაც დოკუმენტები მივიტანე, ერთი პატარა ფანჯრიდან ქალმა გამოიხედა, — არ არის ცალკე მიღება, მაგრამ შალვა ამირანაშვილი გაფრენილიაო მოსკოვში ნებართვის ჩამოსატანად, რომ ისტორიის ფაკულტეტზე გაიხსნასო განყოფილება. ამ დღიდან ათი წლის შემდეგაც ხელოვნებათმცოდნეობის განყოფილება ჯერ კიდევ არ იყო. ამასობაში ძალიან გამიტაცა საქართველოს ისტორიამ და პაგიოგრაფიამ. ჩემი დროის უნივერსიტეტი ნამდვილად ბრწყინავდა. რასაკვირველია, ყველა გენიოსი არ იყო, მაგრამ ახლა რომ ვუფიქრებ — იყო ბატონი იასე ცინცაძე, რომელიც რუსეთის ისტორიას გვიკითხავდა, დადიოდა აუდიტორიაში, ფანჯრიდან კარისკენ და უკან, ხელთ ფურცლები ეჭირა და კითხულობდა. იშვიათად, შეჩერდებოდა ხოლმე, რაღაცას იტყოდა, ძალიან მნიშვნელოვანს და კვლავ გაყვებოდა თავის ჩანაწერებს. როგორც შემდეგ შევიტყევე, ბატონ იასეს ეკრძალებოდა ლექციების ზეპირად კითხვა, მისი სალექციო კურსი ცენზურას გადიოდა. ეტყობა, ვიდაცამ დაასმინა, ერთმა სტუდენტმა ან ჯგუფმა; ვფიქრობ, რაღაც აკრძალულზე საუბრობდა.

მარტო ალიოშა წერეთელი რად ღირდა — საბერძნეთის ისტორიის სპეციალისტი. მე მის ლექციებს არ მოვსწრებივარ, გადასახლებული იყო, ძალიან დიდხანს იჯდა — პოლიტიკური პატიმარი იყო. ამბობენ, რომ მისი მეუღლე, ქალბატონი მარო, მას გადასახლებაში გაჰყვა, იქ ცხოვრობდა. დავწერე კიდევ ერთგან, რომ ის ისე მოიქცა, როგორც დეკაბრისტების ცოლები იქცეოდნენ. რუსეთის ისტორიას ალექსანდრე ფირცხალაიშვილი გვიკითხავდა, პეტერბურგის უნივერსიტეტის კურსდამთავრებული, უდიდესი განათლება ჰქონდა მიღებული — კლუჩევსკის, სოლოვიოვის და ასეთი ავტორების მიხედვით კითხულობდა ლექციების კურსს. მან ძალიან შემაყვარა რუსეთის ისტორია და

მერე სულ მუდამ გატაცებული ვიყავი ამ საგნით და წლების განმავლობაში, როდესაც რუსეთში ვიყავი ხოლმე, სულ თან მდევდა ეს სიყვარული. იმ არქივშიც ხშირად ვყოფილვარ, სადაც იდგა მაგიდა, რომელთანაც 40 წლის განმავლობაში მუშაობდა კლუჩევსკი, გამოჩენილი რუსი ისტორიკოსი. ბევრ საინტერესო ხალხს ეხვდებოდი რუსეთში. რად ღირდა მარტო ერთი კაჟდანი, ალექსანდრე პეტროვიჩი, ძალიან ცნობილი, მსოფლიოში სახელგანთქმული ბიზანტინისტი. მან მაზიარა და ძალიან შემაყვარა ბიზანტიის ისტორია. რადგანაც ჩვენ არ გვეკითხებოდა ბიზანტიის ისტორია, ფაკულტატური კურსი იყო მხოლოდ, ერთ სემესტრიანი — კვირაში ერთხელ თითო საათი, თავისუფალი დასწრება იყო და პროფესორ გიორგი გოზალიშვილს მიჰყავდა. ის არ იყო „წმინდა წყლის“ ბიზანტინისტი. გენადი გრიგორიევიჩი ლიტავერინის წყალობით, მის მოხსენებებზე, ნაშრომებზე გავიზარდე ბიზანტიის ისტორიაში. ჩემი მასწავლებლები ისტორიაში — ასეთ მასწავლებლებად მიმაჩნია, გარდა იმ პედაგოგებისა, რომლებიც გვეკითხავდნენ სხვადასხვა საგანს, იყვნენ ბატონი ვალერიან გაბაშვილი და არონ იაკოვლევიჩი გურევიჩი. ბატონ ვალერიანს არ ჰქონდა საათები ჩვენს ფაკულტეტზე. ის უკითხავდა მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიას აღმოსავლეთმცოდნეებს. საერთოდ, ისტორიის ფაკულტეტთან მას კავშირი არ ჰქონია. ბატონმა ოთარ ჯაფარიძემ მიმიყვანა მასთან პირველად. წარმადგინა, კარგად დამახასიათა და სთხოვა, რომ დამხმარებოდა როგორც საქართველოს ისტორიის მომავალ სპეციალისტს. კვირაში ერთხელ დავდიოდი და ვმეცადინებოდი მასთან. რადგან ის კვირაში ერთხელ მორიგეობდა თავის კათედრაზე და ელოდა ყველა იმ ადამიანს, რომელიც მასთან კონსულტაციაზე მივიდოდა. ამრიგად, მე ბატონი ვალერიანის წყალობით ვეზიარე ჩემს პროფესიას. ეს იყო ფართო განათლების ისტორიკოსი, თურქეთი, სპარსეთი, გვიანი შუა საუკუნეები და საქართველო-რუსეთის ურთიერთობა, XII საუკუნის საქართველო და რა ვიცი, რაღა არ, მან ბრწყინვალედ იცოდა. არ მახსოვს ნებისმიერ პრობლემაზე დასმული შეკითხვა, რომელზედაც მას არ ეპასუხოს. კითხულობდა სხვადასხვა ენაზე. მან ძალიან დიდი საქმე გააკეთა — საქართველოში აღმოსავლეთმცოდნე-ისტორიკოსთა სკოლა დააარსა. მისი ერთ-ერთი მოწაფე იყო ბატონი კარლო კუცია, რომელთანაც მე უკვე მრავალი ათეული წლის მეგობრობა მაქავეშირებს. ჩვენ ერთად ვთარგმნიდით ძველ ქართულ ისტორიულ წყაროებს რუსულ ენაზე. მან არაჩვეულებრივად იცის რუსული. გამოვეცით ერთი წყარო — „კოსტანტი-კახაძის მარტკლობა“, და კიდევ, ვთარგმნეთ წმიდა გობრონის „მარტკლობა“, ურთულესი წყარო და მერე მთელი ეს თარგმანი სადღაც დაგვეკარგა, თავის ისტორიულ-ფილოლოგიური კომენტარებით. ვთარგმნეთ ცხრათა ყმათა კოლაელთა „მარტკლობა“, ეს ძალიან რთული ძეგლი, დაუთარიღებელი. შემდეგ კი ამ თარგმანისა და მისი კომენტარების გამოცემისაგან თავი შევიკავეთ. კარლოს ასეთი ფრაზა

მახსოვს: „და რა აზრი აქვს ამის გამოცემას, თუ ჩვენ დათარიღების თვალსაზრისით ერთი ნაბიჯითაც ვერ წავიწიეთ წინ ნიკო მარისა და კორნელი კეკელიძისგან“. ჩავთვალეთ, რომ მხოლოდ იმიტომ, რომ რამდენიმე ადგილი სხვაგვარად ვთარგმნეთ და შევასწორეთ, მხოლოდ ამისთვის მისი გამოცემა არ ღირდა. შეიძლება ეს შეცდომა იყო. შემდეგ ვთარგმნეთ ძეგლი, რომელიც არ არის ბიზანტინისტიკისათვის ცნობილი – თეოდორე სულელის „ცხოვრება“, თარგმნილი ძველი ბერძნულიდან. მისი მრავალი ხელნაწერი არსებობს, მაგრამ ბერძნული დედანი დაკარგულია. მეცნიერებაში კი კანონად ითვლება, როდესაც დაკარგულია დედანი, მისი თარგმანი იჭერს დედნის ადგილს. ცნობილი ბიზანტინისტიკის – სერგეი ივანოვის თხოვნით, კარლომ და მე ვთარგმნეთ ეს ძეგლი რუსულად. სერგეი ივანოვი სწორედ ამ მოვლენას სწავლობს, რასაც რუსულად ეწოდება „Юродство“ უზარმაზარი მონოგრაფია აქვს გამოცემული – „Юродство в Византии“. იგი დანტერესებული იყო ამ ტიპის ძეგლების ყველა ენაზე, მათ შორის ქართულზე, განხორციელებული თარგმანებითაც. მოსკოვში ყოფნისას, კონფერენციაზე, სადაც ვკითხულობდი მოხსენებას, მთხოვა თანამშრომლობა – უკვე რუსული ტექსტიდან გაეკეთებინა ინგლისური თარგმანი. მას ჭირდებოდა ყველა ხელნაწერის მონაცემი: უნდა ყოფილიყო ქართული ტექსტი, შემდგომ ჩემი და კარლოს ნათარგმნი რუსული, და შემდგომ ინგლისური. ესეც არ გავაკეთეთ. ყველა ქართული ხელნაწერი არ გექონდა შესწავლილი, და კიდევ, ჩავთვალეთ, რომ ეს ოთხ საფეხურიანი თარგმანი არ იქნებოდა ის, რაც ჩვენ გვინდოდა. შემდეგ შევიტყვე, რომ როდესაც მან პარიზში წაიკითხა მოხსენება, სადაც მსოფლიო ბიზანტინისტიკები იყვნენ და მან თქვა, რომ აღმოჩენილია საქართველოში ასეთი თარგმანი, ისინი განცვიფრებისგან გონს ვერ მოდიოდნენ. შემდეგ, როდესაც ბიზანტინისტიკების მსოფლიო კონგრესზე ჩავედი 2001 წელს პარიზში, ერთ-ერთმა ბიზანტინისტიკმა მკითხა: „ნუთუ ეს მართალია, რომ არსებობს ქართული თარგმანი?“ „Откуда, черт побери, у Вас такие рукописи?“...

მეორე ჩემი მასწავლებელი, როგორც უკვე აღვნიშნე, გახლდათ არონ იაკოვლევიჩ გურევიჩი, თანამედროვეობის დიდი მეცნიერი. კარგად მახსოვს ერთი დღე – ცნობილმა მედიევისტმა იური ლეოვიჩ ბესსმერტინიმ დაგვაპატიჟა სადილად. რაღაც მომენტი იყო, არცთუ ხანგრძლივი – დიდხანს რომ გაგრძელებულიყო, ალბათ, გავგიჟდებოდი: იური ლეოვიჩმა და არონ იაკოვლევიჩმა დაიწყეს საუბარი, მომჩვენა, რომ კოსმოსის პრობლემებზე საუბრობდნენ, იმდენად ვერაფერი გავიგე, არადა უკვე უნივერსიტეტი დამთავრებული მაქვს, ვმუშაობ და მგონია, რომ ისტორიკოსი ვარ, საკანდიდატო დისერტაციაც დაცული მაქვს. აბსოლუტურად ვერაფერი გავიგე. სხვათა შორის, ბოლოს მაგისტრანტებთან, რომლებიც მყავდა და რომელთაც ვუკითხავდი სპეცკურსს და ვუტარებდი სპეცსემინარს, ამ სტუდენტებთან წავიკითხე ასეთი თემა:

„დასავლური ისტორიოგრაფია და ქართული თეორიული წყარომცოდნეობის პრობლემები – ტრადიცია და ინოვაცია“. ამ სპეცკურსს უამრავი წიგნის საფუძველზე ვკითხულობდი, რომელთა შორის პირველი ადგილი ეჭირა არონ იაკოვლევინის ერთ სტატიას – „Что такое исторический факт“. ვთარგმნე ეს სტატია, მინდა გამოეცე და მის ნათელ ხსოვნას მიუძღვნა. გურევიჩი ყოველთვის მეხმარებოდა მუშაობაში, მუდამ ჩემს გვერდით იდგა – წარმოვიდგენდი მის სახეს, მოძრაობას, ყურში ჩამესმოდა მისი ხმა, მაქვს წერილები. ერთ-ერთ წერილში მისი მეუღლე – ესფირ იზრაილიევნა მწერს, თუ რა გრძნობები დაეუფლა გურევიჩს ჩემი სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი რომ წაიკითხა. ერთხელ, როდესაც სადოქტორო დისერტაციაზე ვესაუბრებოდი, დავესახელე სათაური – დაფიქრდა და მითხრა, რომ ასეთი უკვე არსებობს, დამისახელა თანამედროვე ამერიკელი ისტორიკოსი, რომლის ნაშრომსაც არ ვიცნობდი, ჩემდა სამწუხაროდ, და არც ამ ნაშრომის არსებობის შესახებ ვიცოდი რაიმე. ამის შემდეგ დავეიწყე ფიქრი და როდესაც ვუთხარი – „სააზროვნო სისტემა...“, მაშინ წარმოსთქვა: „Да, это тема“. სახლში დიდი სიხარულით ებრუნდებოდი... გურევიჩის უცხოეთში გზა მხოლოდ პერესტროიკის შემდეგ გაეხსნა, მანამდე მის შესახებ უცხოეთში მხოლოდ სმენოდათ, თავად ერთხელაც არ იყო ნამყოფი. უცხოეთი სხვათა ზეგლერა იყო.

მას შემდეგ, რაც ეს კედელი დაინგრა და გაიხსნა გზები, თითქოსდა გამოთლიანდა სამყარო. ერთი მხრივ, ძალიან საინტერესო გახდა ცხოვრება, მეორე მხრივ, პირიქით, უინტერესო. მე მგონი, ასეთი რამ მწერლობასაც დაემართა – ანტისაბჭოთა ლიტერატურაზე ციხე იყო, ახლა კი იმის მოწმენი გავხდით, რომ მას თითქმის აღარავინ ყიდულობს. არის ლაპარაკი იმაზეც, რომ ნაკლებია ალექსანდრ სოლჟენიცინის ნაწარმოებების მხატვრული ღირებულება. ის ფიოდორ დოსტოევსკი არაა, მაგრამ მაშინ ის გმირი იყო. მახსოვს ტატა თვალჭრელიძეს სოლჟენიცინის სურათი ელო ВГН-ის საერთო საცხოვრებელში. მერე ვილაკამ დაასმინა... ასეთი ღროც იყო. მოკლედ, ძალიან გვიან გავიდა არონ გურევიჩი, მაგრამ მაინც ყველა ქვეყანაში კითხულობდა ლექციებს. ის შუა საუკუნეთა ევროპის ისტორიის სპეციალისტი იყო – მედიევისტი, მაგრამ, აგრეთვე, ძალიან კარგად იცოდა სკანდინავიის ქვეყნების ისტორია, და რადგანაც სკანდინავიის სპეციალისტები ცოტანი იყვნენ, ამ ქვეყნებშიც მუდამ ის კითხულობდა ლექციებს.

პედაგოგიკა

ეს ავადმყოფობაა. შენი სულიერი მდგომარეობა. იყენე არაჩვეულებრივი ისტორიკოსები და მთელი ცხოვრება მუშაობდნენ სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტებში. მაგრამ არსებობდნენ ადამიანები, რომლებისთვისაც პედაგოგიკა სტიქიაა. მეც ჩემს თავს ამ რიგის ადამიანს მივაკუთვნებ. რასაკვირველია, არის გამოცდილებისა და ცოდნის გაზიარების სურვილი, მიზანიც ესაა, მაგრამ მთავარი აქ სტუდენტებთან ურთიერთობაა. ახალგაზრდასთან. ყოველთვის ვამბობ — ადამიანი, თუკი ის არ არის განსაკუთრებით კონსერვატორული თავის შეხედულებებში, ყოველთვის იქნება თანამედროვე, არასდროს ჩამორჩება დროს, თუ ის უმაღლეს სასწავლებელში ასწავლის, რადგან სწორედ აქ დულს ცხოვრება და ყოველთვის გრძნობ დროის მაჯისცემას. ეს გახალისებს, გმატებს ძალასა და ენერგიას. ეს იგივეა, რაც არტისტობა... რას უხდიან მსახიობს? დგას ოთხი აქტის განმავლობაში და შეიძლება ერთხელ გაიაროს... თუკი პედაგოგად ხარ დაბადებული, ამით ცოცხლობ. ყოფილა შემთხვევა, ადამიანი აბსოლუტურად სველი გამოდის აუდიტორიიდან, ცოტა უხერხულიც კია ამაზე ლაპარაკი. თუ შენ ამას მთლიანად ეძლევი და ბოლომდე იხარჯები — ემზადები სტუდენტთან შესახვედრად, ეცნობი ყველაფერ ახალს, თუკი რამ გამოსულა, და არა მხოლოდ ჩვენში, გინდა ყველაფერი უთხრა. მაგისტრანტები ლექციის დაწყებამდე, ჩემს შეკითხვაზე: „სად შეგერდით თუ გახსოვთ?“ წამოიძახებდნენ ხოლმე, დამასწრებდნენ — სენიობოსი, ქალბატონო ნათელა, ჟაკ ლე გოფი... უცბად გამოივლებდა აზრი: „მიზანს მივალწი“. როცა გიყვარს შენი საქმე, ამაზე დიდი ბედნიერება, ალბათ, არაფერია.

შენ გაინტერესებს, ალბათ, რომელ ფაკულტეტზე ვკითხულობდი, არა? დროდადრო ფაკულტეტები იცვლებოდა ხოლმე. მაგალითად, მათემატიკის ფაკულტეტზე აღარ ვკითხულობდი საქართველოს ისტორიის ზოგად კურსს მას შემდეგ, რაც ქალბატონმა მარიამ ლორთქიფანიძემ კათედრაზე მოიწვია ბატონი ლაშა ჯანაშია, რომელსაც გადაეცა მათემატიკის ფაკულტეტი. იყო შემთხვევა, როდესაც ბატონმა როინმა მთხოვა ამელო ზოგადი კურსი აღმოსავლეთმცოდნე-ფილოლოგებთან, სანაცვლოდ რომელიღაც ფაკულტეტისა, რომლის, სიმართლე გითხრათ, არ მახსოვს. სწორედ ასე დავეუკავშირდი აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის შესანიშნავ გუნდს და სიამაყით ვიცხები, როდესაც მაგონდება ვის გვერდით ვიდექი, უფრო სწორად, ვინ იდგა კათედრასთან ჩემს გვერდით ან მოპირდაპირე აუდიტორიაში. ეს სახელები დიდი ხანია შევიდა ჩვენი ძველი უნივერსიტეტის ისტორიაში, ისეთები, როგორებიცაა: ბატონი გიორგი წერეთელი, ბატონი სერგი ჯიქია, ბატონი ვალერიან გაბაშვილი... ეს ის ხანა იყო, სხვათა შორის ერთგან დაბეჭდილიც მაქვს, ჩვენი სტუდენტობიდან მოყოლებული, როდესაც უნივერსიტეტის საპროფესოროებში ჯერ კიდევ ნახავდით სავარძლებში ღრმად ჩაბრძანებულ მის დამაარსებ-

ლებს, მოხუცებულობაში გარდასულთ, მაგრამ ისევ მუხლმაგართ, და მათ მომდევნოებს, უკვე საკუთარ ქვეყანაში განათლებამიღებულთ; დამოუკიდებელი საქართველოს განათლების მინისტრს, მუღამ ფრენჩში ჩაცმულს, ბატონ ღიმიტრი მგელაძეს, და ახალი დროისას – ბატონ ვიქტორ კუპრაძეს. ჩვენი გამოშვების დიპლომებს ბ-ნი ვიქტორის ხელრთვა ამშვენებს... მართო ის რად ღირდა, რომ ჩემს წინ ცხრილში რუსულ ფილოლოგიურზე ათეული წლების განმავლობაში ანტიკური ლიტერატურის კურსი მიჰყავდათ – ერთხანს ირაკლი შენგელიას, ხოლო შემდგომ – ალექსანდრე (ალიკ) ალექსიძეს. ვკითხულობდი ზოგად კურსებს ფიზიკის, ქიმიის, ბიოლოგიის, დასავლეთ ევროპის ენებისა და ლიტერატურის, ჟურნალისტიკის ფაკულტეტის ქართულ და რუსულ განყოფილებებზე და, რაც მთავარია, ისტორიის და ფილოლოგიის ფაკულტეტებზე, რომელთა სტუდენტები საქართველოში სტუდენტური მოძრაობის ბურჯები იყვნენ, თუ გნებავთ, ზოგადად, დისიდენტური მოძრაობისაც.

* * *

ერთი სიტყვით, მე ვგრძნობ, ირინე, რომ უკვე დასასრულს უახლოვდება ჩვენი საუბარი. შეუძლებელია აღიწეროს ცხოვრების ყველა ასპექტი. ეს უკვე სრულიად სხვა თანრია. მსურს ჩვენი დიალოგი დაეასრულო გენიალური ნათქვამით: „ღმერთმა დაგიფაროს, ადამიანო, იცხოვრო ისტორიკოსისათვის საინტერესო დროში“...

...მე ასეთ დროში ვიცხოვრე და სწორედ ასეთ დროში ვაგრძელებ ცხოვრებას. თუმც არსებობს ორი პატარა ოაზისი. ეს ჩემი ოჯახი და საპატრიარქოს უნივერსიტეტია.

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, პროფესორ ნათელა ვაჩნაძის სამეცნიერო ურომათა ნუსხა¹

1. სოციალური ტერმინოლოგია ბასილი ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ მიხედვით. ჟურნალი „მაცნე“ №2, თბ., 1968.
2. სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ბასილი ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ მიხედვით. თსუ „შრომები“, ისტორიის მეცნიერებათა სერია VII, ტ. 127, თბ., 1968.
3. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო. თსუ გამომცემლობა, თბ., 1975 (რეზიუმე რუსულ ენაზე). მონოგრაფია.
4. „Житие и мученичество святого мученика Костанти грузина, который был замучен царем вавилонян Джафаром“ как источник по истории грузино-византийских взаимоотношений. Тезисы. Доклады всесоюзной конференции на тему: „Античные, византийские и восточные традиции“ Издательство ТГУ, Тб., 1975.
5. «Житие и мученичество святого мученика Костанти грузина, который был замучен царем вавилонян Джафаром». Перевод с древнегрузинского, исследование и комментарий Н. З. Вачнадзе и К. К. Куция. Издательство «Хеловнеба», Тб., 1978 (Резюме на немецком языке). Монография с пятнадцатью цветными слайдами. Рецензии о ней см.: В. П. Василий Пуцко, Из сокровищницы грузинской агиографии. Журнал московской патриархии №8, 1981; Е. Н. Мещерская, А. В. Пайкова. Житие и мученичество святого мученика Костанти грузина, который был замучен царем вавилонян Джафаром. Перевод с древнегрузинского, исследование и комментарий Н. З. Вачнадзе и К. К. Куция. Тб., 1978. Журнал «Палестинский сборник», выпуск 28 (91), Ленинград.
6. Дело всей жизни. Журнал «Литературная Грузия» №8, Тб., 1981.
7. Из истории христианской символики (на материале питиунтской мозаики) წაკითხულ იქნა მოხსენებად რუსულ ენაზე თბილისში, ბიზანტინისტთა საერთაშორისო კონგრესებს (ათენი-ვენა) შორის მოსაწვევ საერთაშორისო სიმპოზიუმზე (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 28. V – 1. VI, 1979), რომელიც საგანგებოდ ბიზანტიური კულტურის საკითხებს ეძღვნებოდა. მოგვიანებით დაიბეჭდა თბილისში. იხ.: Труды ТГУ, том 227, серия: «История. Искусствоведение. Этнография», Тб., 1982. ტომი ეძღვნება აკადემიკოს გიორგი ჩიტაიას დაბადების 90-ე წლისთავს.

¹ ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, პროფესორ ნათელა ვაჩნაძის სამეცნიერო ურომათა ნუსხა, ისე როგორც სარედაქტორო სამუშაოთა და სამეცნიერო კონფერენციების მონაწილეობის ჩამონათვალი, სამწუხაროდ, არასრულია (რედაქტორი).

8. გ. ლეონიძის სახელობის ლიტერატურული მუზეუმის სათავეებთან. ჟურნალი „კრიტიკა“ №5, თბ., 1985.
9. Неагиографические части грузинской агиографии. Тезисы. Доклады всесоюзной конференции на тему: “Актуальные проблемы изучения и издания письменных источников” Батуми, 17-19.X. Тб., 1985.
10. Неагиографические части грузинской агиографии. Труды ТГУ, том 266, серия: «История. Искусствоведение. Этнография». Тб., 1986; მოგვიანებით დაიბეჭდა გერმანულ ენაზე. იხ.: Natela Watschnadse: Nichtthagiographische Bestandteile der georgischen Hagiographie. “Georgica”, Heft 11, Jena-Tbilissi, 1988.
11. М. Д. Лордкипанидзе, Н. З. Вачнадзе, «Грузинское» язычество на стыке двух эпох и поздние реминисценции». წაკითხულ იქნა მოხსენებად ლენინგრადში რუსეთის პალესტინური საზოგადოების ლენინგრადის განყოფილების IV სამეცნიერო სესიაზე (23-26 V 1988) თემაზე: „რელიგიური მოქცევა: ლეგენდა და სინამდვილე“. სესია მიემდგვნა რუსეთის გაქრისტიანების 1000 წლისთავს. მუშაობის ანგარიში იხ.: “Палестинский сборник», выпуск 30 (93), изд. «Наука». Ленинградское отделение. Л., 1990; მოგვიანებით დაიბეჭდა გერმანულ ენაზე. იხ.: Natela Watschnadse, Mariam Lortkipanidze, Heidentum im chrislichen Georgien. “Georgica”, Heft 16, Universitätsverlag Konstanz, 1993.
12. “Давид Ильич Арсенишвили. Эскизы к творческому портрету” Издательство ТГУ. Тб., 1990 (резюме на немецком языке). Монография. Рекомендовано в виде учебного пособия по музееведению.
13. Человек-легенда (Штрихи к портрету Д. И. Арсенишвили). Журнал «Литературная Грузия», 10, Тб., 1990.
14. A propos de l’histoire de la symbolique chrétienne. Sur la base de la mosaïque de Pitiunt. “Byzantinoslavica”. Revue internationale des études Byzantiens. T. XLVIII (1987), Fasc. 1, Prague (ფრანგულ ენაზე). რეცენზია აღნიშნულ ნაშრომზე იხ.: Pr. Annegret Plontke-Luning, Friedrich Schiller Universität Jenna Institut für Altertums-Wissenschaften. Natela Watschnadse, A propos de l’histoire de la symbolique chrétienne. Sur la base de la mosaïque de Pitiunt. Byzantinoslavica, 48, 1, 1987, იენა, სექტემბერი, 1993 (გერმანულიდან თარგმნა ნელი ამაშუკელმა). იხ.: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, სერია: „ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია“, №328, თსუ-ს გამომცემლობა, თბ., 1999.
15. Н. З. Вачнадзе, М. Д. Лордкипанидзе, Жанровые особенности жизнеописаний святых грузинской церкви. წაკითხულ იქნა მოხსენებად რუსულ ენაზე ბიზანტინისტთა XVIII საერთაშორისო კონგრესზე

- მოსკოვში (მოსკოვის მ. ლომონოსოვის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 8-15 აგვისტო, 1991). იხ.: "Резюме сообщений", II, М., 1991; მოხსენების სრული ტექსტი ცალკე წიგნაკად დაიბეჭდა ინგლისურ ენაზე თბილისში. იხ.: Natela Vachnadze, Mariam Lordkipanidze. The Life Descriptions of the Saints of the Georgian Church – Genre Peculiarities. Tbilisi, 1991; იგივე სტატია მოგვიანებით ინგლისურ ენაზე დაიბეჭდა ნდუ-იორკში, მსოფლიო კონგრესის აქტებში. იხ.: Natela Vachnadze and Mariam Lordkipanidze, The life Descriptions of the Saints of the Georgian Church-Genre Peculiarities. Acts XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Volume IV. Editors-in-Chief: Ihor Ševčenko and Gennady G. Litavrin. Corresponding Editor: Walter K. Hanak. Byzantine Studies Press, Inc. Shepherdstown, WV, USA, 1996.
16. სააზროვნო სისტემა და ქართული საზოგადოების ზნეობრივი იდეალი (V-X სს.). დისერტაცია, წარმოდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 1993 (ავტორეფერატი ქართულ და რუსულ ენებზე). მოგვიანებით დაიბეჭდა ცალკე წიგნად. იხ.: ნათელა ვაჩნაძე, სააზროვნო სისტემა და ქართული საზოგადოების ზნეობრივი იდეალი (V-X სს.). თსუ გამომცემლობა, 1998 (რეზიუმე ინგლისურ ენაზე).
 17. Язык–ключ к пониманию средневековой картины мира (на примере грузинского языка). წაკითხულ იქნა მოხსენებად რუსულ ენაზე სანქტ-პეტერბურგში. იხ.: «Российское византиноведение: итоги и перспективы. Международная конференция, посвященная 100-летию Византийского временника» и 100-летию Русского археологического Института в Константинополе. Санкт-Петербург. Государственный Эрмитаж. 24-26 мая, 1994. მოგვიანებით ოდნავ შეცვლილი სახით დაიბეჭდა ჩეხეთში. იხ.: "Byzantinoslavica". Revue internationale des études Byzantiens, LVI (1995). Praha, 1995. საიუბილეო ტომი, მიძღვნილი VLADIMIR VAVŘINEK-ისადმი.
 18. Вачнадзе Н. З., Куция К. К. Апостольские деяния святого отца Георгия Сятогогорца и христианизация «Боргал»//Болгар. წაკითხულ იქნა მოხსენებად მოსკოვში, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სლავისტიკისა და ბალკანისტიკის ინსტიტუტისა და სლავისტიკური გამოკვლევების ცენტრის მიერ ჩატარებულ სამეცნიერო კონფერენციაზე, რომელიც მიძღვნილია გამოჩენილი რუსი სლავისტიკის ვ. დ. კოროლმუკის ხსოვნას. იხ.: Славяне и их соседи. Имперская идея в странах центральной, восточной и юго-восточной Европы. Тезисы XIV конференции. М., 1995.
 19. Natela Vachnadze, Karlo Kutsia, The Newly Discovered Apostle and the Problem of Christianization of Byzantium. სახეცვლილი წაკითხულ იქნა

- მოხსენებად ფრანგულ ენაზე ბიზანტინისტთა XIX საერთაშორისო კონგრესზე დანიაში. დაიბეჭდა რეზიუმე ინგლისურ ენაზე კონგრესის მასალებში. იხ.: Byzantium. Identity, Image, Influence. Abstracts. XIX International Congress of Byzantine Studies. University of Copenhagen, 18-24 August, 1996. ქართული ვარიანტი სათაური: „ახლადღმორჩენილი მოციქული და ბიზანტიის იმპერიის გაქრისტიანების პრობლემა (XI ს.)“ იხ.: ბიზანტინოლოგია საქართველოში. ეძღვნება აკადემიკოს სიმონ ყაუხჩიშვილის ხსოვნას. გამომცემლობა „ლოგოსი“, თბ., 2007 (რეზიუმე ინგლისურ ენაზე).
20. ნათელა ვაჩნაძე, გიორგი ჭეიშვილი, სკანდინავია და საქართველო. კონტრასტული მენტალიტეტები (XI ს.). წაკითხულ იქნა მოხსენებად ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 120 წლისთავისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო კონფერენციაზე (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 18-20 ნოემბერი, 1996). იხ.: კონფერენციაზე წაკითხულ მოხსენებათა თეზისები. თბ., 1997.
 21. Н. З. Вачнадзе, К. К. Куция, Политические аспекты эпистолы императрицы Феодоры. “Византийский временник” Том 55 (80), часть 2. К столетию выхода в свет тома. 1894-1994. М., 1998. განსხვავებული ვარიანტი წაკითხულ იქნა მოხსენებად თბილისში, საკავშირო სამეცნიერო კონფერენციაზე თემაზე: „ანტიკური, ბიზანტიური და ადგილობრივი ტრადიციები შავიზღვისპირეთის ქვეყნებში“, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში 1975 წელს. თეზისები დაბეჭდილია.
 22. სპარსეთის ძველი და ახალი ღმერთები ქართული პავიოგრაფიის მიხედვით. წაკითხულ იქნა თბილისში (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, საქართველოს ისტორიის კათედრა) 1999 წლის 22-23 აპრილს თსუ-ის საქართველოს ისტორიის კათედრის მიერ ივანე ჯავახიშვილის დაბადებიდან 123-ე წლისთავთან დაკავშირებით ჩატარებულ სამეცნიერო კონფერენციაზე. იხ.: სამეცნიერო კონფერენციის პროგრამა.
 23. წმინდანი და მისი ატრიბუცია. წაკითხულ იქნა მოხსენებად სვეტიცხოვლისადმი მიძღვნილ პირველ საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციაზე თბილისში თემაზე: „საქართველოს ეკლესიის, ქართული სასულიერო მწერლობის და ქრისტიანული ხელოვნების საკითხები.“ 11-13 ოქტომბერი, 1995.
 24. ნათელა ვაჩნაძე, გიორგი ჭეიშვილი, საქართველოს ისტორიის ახალი პერსონაჟები. “Dedicatio”. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. სამეცნიერო კრებული, მიძღვნილი აკადემიკოს მარიამ ლორთქიფანიძის დაბადების 75 წლისთავისადმი. თბ., 2001 (რეზიუმე ინგლისურ ენაზე).
 25. Georgia's Integration into Europe-Georgian-Byzantine Royal Marriages (5th century). წაკითხულ იქნა მოხსენებად ფრანგულ ენაზე პარიზში, ბიზანტინისტთა XX საერთაშორისო კონგრესზე. დაიბეჭდა რეზიუმე ინგლისურ ენაზე კონგრესის მასალებში. იხ.: XXe Congrès international

des études Byzantines. Collège de France-Sorbonne, 19-25 août, 2001. Pré-Actes. III. Communications Libres. Paris, 2001.

26. საქართველოს არჩევანი (V საუკუნის II ნახევარი). წაკითხულ იქნა მოხსენებად საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის, ვალერიან გაბაშვილის დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო კონფერენციაზე. 1-3. XI, 2001. თეზისები იხ.: კონფერენციის მასალები. თბ., 2001. მოხსენების სრული ტექსტი დაიბეჭდა კრებულში „ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, IV, ვალერიან გაბაშვილი 90. თბ., 2001“ (რეზიუმე ინგლისურ ენაზე). ერთვის ხელნაწერის ორი გვერდის ქსეროკოპია.
27. „პირველიდან იყო სიტყვა...“. აღმანახი „ეროვნული ღირსებისათვის“, II, თბ., 2001.
28. ნათელა ვაჩნაძე, კარლო კუცია, ერთი ირანული ინსტიტუტის ანარეკლი „ქართლის ცხოვრებაში“. მოხსენდა კავკასიოლოგთა II საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციას თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში (3-5 ოქტომბერი, 2007). ოდნავ მოგვიანებით სტატიად დაიბეჭდა ინგლისურ ენაზე. იხ.: Natela Vachnadze, Karlo Kutsia, Reflection of an Iranian Institution in “Kartlis Tskhovreba”. “Caucasica”. The Journal of Caucasian Studies. Volume 7. Tbilisi University Press, 2003. ქართულ ენაზე იხ.: ნათელა ვაჩნაძე, კარლო კუცია, ერთი ირანული ინსტიტუტის ანარეკლი „ქართლის ცხოვრებაში“. თსუ შრომები, ტომი 349, სერია: „ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოლოგია“. თბ., 2003. ტომი ეძღვნება აკადემიკოს გიორგი მელიქიშვილის ხსოვნას (რეზიუმე ინგლისურ ენაზე).
29. საქართველოს ისტორია – პრობლემურ საკითხთა უწყვეტი ჯაჭვი. წაკითხულ იქნა მოხსენებად ბათუმში, საქართველოს სახელმწიფო უმაღლესი სასწავლებლების საქართველოს ისტორიის კათედრათა სამეცნიერო კონფერენციაზე (ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2-3. V, 2003). დაიბეჭდა კონფერენციის მასალებში. იხ. „ისტორია – ერის მეხსიერება და ქვეყნის ძლიერების ბალავარი“. გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“. ბათუმი, 2003 სათაურით: „ქართული დამწერლობის წარმოქმნის პრობლემა.“ თანავტორი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი ნოდარ შოშიაშვილი.
30. ქართველთა წვლილი ბიზანტიური მწერლობის ისტორიაში. სალოსის ინსტიტუტი. წაკითხულ იქნა მოხსენებად თბილისში (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, საქართველოს ისტორიის კათედრა) 2001 წლის 25-26 აპრილს ჩატარებულ სამეცნიერო კონფერენციაზე. იხ.: მოხსენებათა თეზისები. თბ., 2001.

31. ნათელა ვაჩნაძე, გიორგი ჭეიშვილი, არატრადიციული მიმართულებები ქართველოლოგიაში: ქართული ეკლესიის ისტორია ამერიკელი მკვლევარის თვალთ. წაკითხულ იქნა მოხსენებად თბილისში (ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, საქართველოს ისტორიის კათედრა) 2002 წლის 1-2 მაისს ჩატარებულ სამეცნიერო კონფერენციაზე. იხ.: მოხსენებათა თეზისები. თბ., 2002.
32. ნათელა ვაჩნაძე, გიორგი ჭეიშვილი, „სომხური ქართლის ცხოვრება – თარგმანი თუ საკუთარი ვერსია?“ წაკითხულ იქნა მოხსენებად თბილისში (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 128-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, რომელიც ჩატარდა 2004 წლის 28 აპრილს. მოგვიანებით მცირეოდენი ცვლილებებით და ახალი სათაურით „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი: კულტურათა დიალოგი თუ დაპირისპირება?“ დაიბეჭდა ქართულად. იხ.: „ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო“, IV, კარლო კუცია 70. თბ., 2005. უფრო ადრე გამოქვეყნდა გერმანულად. იხ.: Natela Vatschnadse, Giorgi Tscheischwili: Die altarmenische Übersetzung von „Kartlis Cxovreba“: Dialog oder Konfrontation der Kulturen?“ „Georgica“, 27, 2004.
33. კოლექტიური მეხსიერება: ქართველ წმინდანთა „ადგილი სამარხოა“ თურქეთში. წაკითხულ იქნა მოხსენებად თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ქრისტიანობის გავრცელების 2000 წლისთავისადმი და ივანე ჯავახიშვილის ხსოვნის დღისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო კონფერენციაზე (2005 წლის 22 აპრილი). დაიბეჭდა ქართულად. იხ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 359, სერია: „ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოლოგია“, მიძღვნილი პროფესორ დავით გერიტიშვილის ხსოვნისადმი. თბ., 2006 (რეზიუმე ??? ენაზე); მოხსენებად იქნა წაკითხული ფრანგულ ენაზე ლონდონში, ბიზანტიანისტთა XXI საერთაშორისო კონგრესზე, რეზიუმე დაიბეჭდა იქვე. იხ.: Natela Vachnadzé, Mémoire collective: „Le site tombal“ des saints géorgiens en Turquie” Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies. London, 21-26 August, 2006, Volume III. Abstracts of Communications.
34. ივანე ჯავახიშვილი, ზნეობრივი მოძღვრების ისტორია საქართველოში. წაკითხულ იქნა მოხსენებად თბილისში (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო კონფერენციაზე 2003 წლის 24 აპრილს ნაცვლად თემისა: Memoria: ქართველ ბაგრატიონთა საძვალე სანქტ-პეტერბურგში); ტექსტი უკომენტაროდ, შესავალი წერილით და შენიშვნებით გამოსცა ნათელა ვაჩნაძე. იხ.: სამეცნიერო სტატიათა კრებული „შოთა მესხია 90“, თბ., 2006.

35. ქართული კულტურა IV-V სს-ში. ქართული ანბანური დამწერლობა (თანაავტორი პროფესორი ნ. შოშიაშვილი); სასულიერო მწერლობა; ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების თემების ჩასახვა; მიცვალებულის კულტი; ანთროპოლოგია, ანუ წარმოდგენა ადამიანზე; ქრისტიანული სიმბოლიკა; რიტორიკა. იხ.: საქართველოს ისტორია, I (უძველესი დროიდან XIII საუკუნის 10-იან წლებამდე). სახელმძღვანელო ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თსუ სტუდენტებისათვის. თბ., 2006.
36. ქართული კულტურა VI-X სს-ში. კულტურის კატეგორიები; სამყაროს სურათი; ბავშვი; ად ულტერი; ქალი; ქართველთა წვლილი ბიზანტიურ მწერლობაში; ხუროთმოძღვრება. იხ.: Ibid.
37. ქართული კულტურის ზოგადი თავისებურებანი. იხ.: Ibid.
38. ცხორება და მოქალაქობა ღმერთ-შემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი. ტექსტი ადაპტირებულია ნათელა ვაჩნაძის მიერ. იხ.: კრებული „ზარზმა“, თბ., 2007 (კრებულის საერთო რეზიუმე რუსულ და ინგლისურ ენებზე).
39. ივანე ჯავახიშვილი თავისი ეპოქის ევროპული ისტორიოგრაფიის კონტექსტში. იხ.: სამეცნიერო სტატიათა კრებული „მშვენიერება მოსილი სევდით. თამარ გამსახურდია 70“. თბ., 2007 (რეზიუმე რუსულ და ინგლისურ ენებზე).
40. ნათელა ვაჩნაძე, გიორგი ჭეიშვილი, ქრისტიანობა და ენობრივი პოლიტიკა (ქართლი IV-V სს-ში). ჟურნალი „ანალები“, №1 თბ., 2007. გად-აბეჭდა ჟურნალმა „მნათობმა“, № 5, 2007
41. Natela Vachnadze and Karlo Kutsia, L'Image de la Byzance formée par la Byzance elle-même (d'après la Littérature ancienne géorgienne). Bulletin of British Byzantine Studies, 33, 2007.
42. ქართული ჰაგიოგრაფიული შედევრები. „წამება და წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაჲ“. იხ.: კრებული „დიდნი საქმენი“, გამომცემლობა „არტა-ნუჯი“, თბ., 2009.
43. ქართული ჰაგიოგრაფიული შედევრები. „წამება და წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესისა ჰაბოხის, რომელი იწამა ქართლს შინა, ქალაქსა ტფილისს, კელითა სარკინოზთაჲთა, გამოთქმული იოვანე ძისა საბანისი ბრძანებითა ქრისტეს მიერ სამოელ ქართლისა კათალიკოზისაჲთა“. Ibid.
44. ქართული ჰაგიოგრაფიული შედევრები. „შრომა და მოღუაწება ღირსად ცხორებისა და წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისაჲ, ხანცთისა და შატბერდისა აღმაშენებლისაჲ, და მის თანა კსენებაჲ მრავალთა მამათა ნეტართაჲ“. Ibid.
45. „ცხორება და წამება და წმიდისა მოწამისა კოსტანტისი ქართველისაჲ, რომელი იწამა ბაბილომელთა მეფისა ჯაფარის მიერ“. Ibid.

46. „წამებად წმიდისა მოწამისა გობრონისი, რომელი განიყვანეს ყველის ციხით“. Ibid.
47. „ცხორებად და მოქალაქობად ღმერთ-შემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი“. Ibid.
48. „ცხორებად ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთჳმესი და უწყებად ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისამ, აღწერილი გლახაკისა გიორგის მიერ ხუცესმონაზონისა“ Ibid.
49. „ცხორებად და მოქალაქობად წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისად“. Ibid.
50. მკვლელობა მონასტერში. იხ. სამეცნიერო სტატიათა კრებული, მიძღვნილი აკადემიკოს როინ მეტრეველისადმი დაბადებიდან 70 წლის გამო. გამომცემლობა „არტანუჯი“, თბ., 2009;
51. „თამარ გამსახურდიას სამეცნიერო მემკვიდრეობა“, წიგნში: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის ისტორია /1918-2005/, თსუ გამომცემლობა, თბ., 2009;
52. „ქართველთა წვლილი ბიზანტიური მწერლობის ისტორიაში“. თეზისები მოხსენებისა, რომელიც წარედგინა საერთაშორისო კონფერენციას თემაზე: „ბიზანტიოლოგია საქართველოში“, თბილისი-ახალციხე-ტაო-კლარჯეთი, 25-30 სექტემბერი, 2009.

სამნაცილოკამდო სტატოები

სომხეთის საბჭოთა ენციკლოპედია
ტომი II, ერევანი, 1976 (სომხურ ენაზე)

1. დიმიტრი ბაქრაძე
2. ნიკოლოზ ბერძენიშვილი

საქართველო. ენციკლოპედია
ტომი I, თბილისი, 1997

3. დავით არსენიშვილი

ენციკლოპედიური ლექსიკონი ივანე ჯავახიშვილი. თბ., 2002

4. აბანო	29. ბურჯი
5. აბო თბილელი	30. ბჭე
6. აბუსერიძე	31. ბჭისკარი
7. ალაყაფი	32. გაიანე
8. ალაყაფის აივანი	33. გალავანი
9. ალაყაფის კარი	34. გალიაკი
10. ალაყაფის შუასახლი	35. გვირგვინი
11. ალიზი	36. გიორგი მერჩულე
12. აპოთიკი	37. გიორგი მთაწმინდელი
13. არდაბავი	38. გიორგი მცირე
14. არმის სასახლე	39. გიორგი ჩორჩანელი
15. არხი	40. გობრონი
16. აღსავლის კარები	41. გოდოლი
17. ბაგინი	42. გრიგოლ ზანძთელი
18. ბაგინი სამარხეო	43. გუმბათი
19. ბაზარი	44. დავით გარეჯელი
20. ბალახანა	45. „დავით და კონსტანტინეს მარტვილობა“
21. ბანი	46. დარაჯაგა
22. ბარჯგი	47. დარბაზი
23. ბასილი ზარზმელი	48. დილეგი
24. ბელელი	49. დუქანი
25. ბივრილიონი	50. ევსტათი მცხეთელი
26. ბოსელი	51. „ევსტათი მცხეთელის მარტვილობა“
27. ბოყეებიანი სახლი	
28. ბოყვი	

52. ეკლესია
53. ვარსკენ პიტიახში
54. ზედა-სახლი
55. თავი სვეტისა
56. იადგარი
57. იაკობ მიძნაძორელი
58. ილარიონი
59. იოანე ზედაზნელი
60. „იოანე ზედაზნელის ცხორება“
61. იოანე მთაწმინდელი
62. იოანე საბანის ძე
63. „იოანეს და ეფთჳმეს ცხორება“
64. იოსებ აღავერდელი
65. იპოდრომი
66. კელელი
67. კირი
68. კოზიმიტი
69. კონსტანტი (კოსტანტი) კახი
70. კრუმბახერი
71. ლიგვირიონი
72. მარწყუხი
73. მაჩრილობელი
74. მეჯადაგე
75. მიქაელი
76. მიქელ პარეხელი
77. მკერვალთუხუცესი
78. მოედანი
79. მოხატვა ეკლესიისა
80. მოხატვა სასახლეთა
81. მურვან ყრუ
82. მუშაკობა
83. მღებართუხუცესი
84. მცხეთის ციხისთავი
85. ნეძუ
86. ნინო
87. ოქროცურეებული
88. პანდოქსიონი
89. ჟამობა
90. რაჟდენი
91. რიფსიმე
92. საბა იშვნელი
93. საბურავი
94. საგვერდული
95. საგლაზაკო
96. სადგური
97. საეაჳინე
98. საზიდავი
99. საზორველი
100. საკელრო
101. საკიდური
102. სამზარეულო
103. სასახლე
104. საქერიეო სახლი
105. საყდარი
106. საყვავე
107. საყოფელი
108. საცერე
109. საძირკველი
110. საწახნაგოჲ
111. სახლაკი
112. სახლი
113. სახლი სადედოფლოჲ
114. სახლი სალზინო
115. სახლი სამამასახლისო
116. სახლი სამეცროჲ
117. სახლი სამზარეულოჲ
118. სახლი სამსახურებელი
119. სახლი სახუცოჲ
120. სახლ-მშენებელნი
121. საჯინიბო
122. სეპურნი დედანი
123. სერაპიონ ზარზმელი
124. სვიმეონ (სიმეონ) მესვეტე
125. სკირა
126. სპონდიო
127. სტეფანე მტბეგარი
128. სტუა
129. ფალანგი
130. ფოლოცი სამეუფოჲ
131. ქალაია

132. ქანიშკაპი	144. შეკრვამ კამარათა
133. ქება	145. შეელი ზერხული
134. ქვა	146. შროშანა
135. ქვათა მკვეთელნი	147. შუკა
136. ქვაკუთხელი	148. შუშანიკი
137. ქვითკირი	149. ცქირი
138. ქორბელელა	150. ჭოჭყი
139. ქორელი	151. ზარტუკი
140. ქორი	152. ხითხურო
141. ღორღი	153. ხურო
142. ღრუღო	154. ხუროთმოძღვარი
143. ყოყღანი	

მოღვაწეობის ამსახველი ნუსხა

ნაბეჭდი სამეცნიერო შრომებისა და დისერტაციების ხელმძღვანელობა

1. ავთანდილ სონღულაშვილი, დიღომი, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, ნაკვეთი I, თსუ-ს გამომცემლობა, თბ., 1982.
2. ნუგზარ მჭედლიშვილი, ვეჯინი, მასალები საქართველოს სოფლების ისტორიისათვის, ნაკვეთი II, თსუ-ს გამომცემლობა, თბ., 1985.
3. ნაზიბროლა პაჭიაშვილი, არმაზისხევის პიტიანშთა საგვარეულო სახელი, თსუ შრომები, ტ. 283, სერია: „ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოლოგია“. თბ., 1989.
4. ნანა გუგუშვილი, ქალის ქონებრივი მდგომარეობა შუა საუკუნეების საქართველოში (ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით), თბ., 1999.
5. ნანა გუგუშვილი, ქალის საზოგადოებრივი მდგომარეობა შუა საუკუნეების საქართველოში, კლიო, №9, თბ., 2000.
6. ნანა გუგუშვილი, ქალის ქონება როგორც მისი უფლებების გარანტი შუა საუკუნეების საქართველოში (ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით), კლიო, №11, თბ., 2001.
7. ნანა გუგუშვილი, ქალის სახე შუა საუკუნეების საქართველოში (ქორწინება, ოჯახი, განქორწინება), თბ., 2004.
8. ნანა გუგუშვილი, ქრისტეს მიმდევარი ქალები სახარების მიხედვით, თბ., 2005.

9. ნანა გუგუშვილი, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი – „ქალის სახე შუა საუკუნეების საქართველოში (ქორწინება, ოჯახი, განქორწინება)“. დისერტაციის დაცვა შედგა 2003 წელს.
10. ხათუნა თოღაძე, ქართული სამონასტრო ცხოვრების ზოგიერთი თავისებურების შესახებ. იხ.: საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი. შრომები, ისტორიულ-ფილოლოგიური სერია, ტომი I, თბ., 1997.
11. ხათუნა თოღაძე, წინამძღვარი ქართული სამონასტრო წესდების მიხედვით. ჟურნალი „აფხაზეთის მოამბე“, აფხაზეთის მეცნიერებათა აკადემიის პერიოდული ორგანო №1, თბ., 1998.
12. Хатуна Тогадзе, Грузинский монастырь как социум. იხ.: «Православная энциклопедия», том XIII, Москва, 2006.
13. ხათუნა თოღაძე, ალის-მერი თალბოთი ბიზანტიაში ბერობის შესახებ (ნმუ-იორკში გამოქვეყნებული ალის-მერი თალბოთის მონოგრაფია). საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებელთა კონფერენციის თეზისები, 16-19 ნოემბერი, 1999.
14. ხათუნა თოღაძე, გრიგოლ ფერაძის ნაშრომი: „ქართული ბერობის შესახებ“. საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი. ახალგაზრდა მეცნიერთა და ასპირანტთა საუნივერსიტეტო სამეცნიერო-ტექნიკური კონფერენციის თეზისები, 25-27 ოქტომბერი, 1994.
15. ხათუნა თოღაძე, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად შექმნილი სადისერტაციო ნაშრომი: „ქართული მონასტრის სოციალური სტრუქტურა“, თბ., 1992.
16. ნინო თომაძე, ქართული არამოდელური ჰაგიოგრაფიული თხზულება. ახალგაზრდა ისტორიკოსთა შრომების კრებული, მიძღვნილი ნოდარ (ნუკრი) შოშიაშვილისადმი, თბ., 2002.
17. ნინო თომაძე, დენის პრინგლი – ჯვაროსნული არქიტექტურის მკვლევარი, კლიო, №20, თბ., 2003.
18. ნინო თომაძე, იცხაკ დავითი და ჯვრის მონასტრის სიძველეები, თბ., 2003.
19. ნინო თომაძე, იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი ქართულ პრესაში (XIX საუკუნის ბოლო – XXI საუკუნის დასაწყისი), თბ., 2005.
20. ნინო თომაძე, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი – „იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი ისტორიოგრაფიასა და საზოგადოებრივ ცნობიერებაში“. დისერტაციის დაცვა შედგა 2004 წელს.
21. რუსუდან ლაბაძე, მენტალიტეტის კვლევის თანამედროვე მეთოდები მონტაჟის მაგალითზე, თსუ-ს შრომები, ტომი 328, სერია: „ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოლოგია“, თბ., 1999.
22. რუსუდან ლაბაძე, გარდაცვალებიდან განკითხვის დღემდე. ჰაერის მკველ-

- ნი. ახალგაზრდა ისტორიკოსთა შრომების კრებული, მიძღვნილი ნოდარ (ნუკრი) შოშიაშვილისადმი, თბ., 2002.
23. რუსუდან ლაბაძე, სიკვდილი როგორც მედიევისტიკის საკვლევი პრობლემა (ფრანგული „ახალი ისტორიული მეცნიერების“ გამოცდილება). საისტორიო შტუდიები №4, თბ., 2003.
 24. რუსუდან ლაბაძე, ცოდვა და შიში შუა საუკუნეებში (ქართული მენტალური მოდელის ორი ასპექტი), თბ., 2006.
 25. რუსუდან ლაბაძე, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი – „ცოდვა და შიში შუა საუკუნეებში (ქართული მენტალური მოდელის ორი ასპექტი). დისერტაციის დაცვა შედგა 2005 წელს.
 26. გიორგი მაჭარაშვილი, კირიონის კრიტიკული შენიშვნები თამარაშვილის პირველ მონოგრაფიაზე. კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხებისადმი მიძღვნილი სტუდენტთა IV რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბ., 2002.
 27. გიორგი მაჭარაშვილი, მეუფე კირიონი და მიხეილ თამარაშვილი. მნათობი №5-6, თბ., 2002.
 28. გიორგი მაჭარაშვილი, პაპისტური მსოფლიო კრებების უარყოფა ქართველთაგან და ეკლესიური ერთიანობის დარღვევა რომთან. კავკასიის მაცნე, IV, თბ., 2002.
 29. გიორგი მაჭარაშვილი, წმიდა ექვთიმე ათონელის დამოკიდებულება ლათინო-პაპობისადმი. საისტორიო შტუდიები, III, თბ., 2002.
 30. გიორგი მაჭარაშვილი, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი – „კათოლიციზმი და საქართველო“. ნაშრომი შესრულდა. დისერტაციის დაცვა არ შემდგარა.
 31. ნინო სანიკიძე, ეეჟან ატენელი მამასახლისის მოსახსენებელი წარწერა. თსუ-ს შრომები, №328, სერია: „ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოლოგია“. თსუ-ს გამომცემლობა, თბ., 1999.
 32. ნინო სანიკიძე, ნოდარ შოშიაშვილის მიერ გამოქვეყნებული ნაშრომების ნუსხა, ანამკი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 2002.
 33. ნინო სანიკიძე, ატენის ხეობის ხელოვნური რწყვის სისტემა და ტოპონიმი „ჯაფირ-ჯაფირი“, ქართველოლოგიური კათედრების (არქეოლოგია, ეთნოლოგია, საქართველოს ისტორია) ახალგაზრდა მეცნიერთა III სამეცნიერო კონფერენციაზე წაკითხულ მოხსენებათა კრებული, თბ., 2005.
 34. ნინო სანიკიძე, ტუნი|ტორნე|ტარნესხი და დეკიციხე, ქართველოლოგიური კათედრების (არქეოლოგია, ეთნოლოგია, საქართველოს ისტორია) ახალგაზრდა მეცნიერთა III სამეცნიერო კონფერენციაზე წაკითხულ მოხსენებათა კრებული, თბ., 2005.

35. ნინო სანიკიძე, „მერჩულეს კვალი „მატიანე ქართლისაჲ“-ში“. არქეოლო-
გიური კრებული, V, თბ., 2006.
36. ნინო სანიკიძე, ივანე ჯავახიშვილი, ენციკლოპედიური ლექსიკონი, თბ.,
2002 (ექვსი ათეული სტატია).
37. ნინო სანიკიძე, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო
ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი – „შიდა
ქართლი IX-X საუკუნეებში (ბრძოლა ქართლსა ზედა...)“. ნაშრომი შეს-
რულებულია. დაცვა არ შემდგარა.

სარედაქციო სამუშაოები

სარედაქციო კოლეგიის წევრი, შემდგენელი და პასუხისმგებელი მდივანი

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები.

სერია: „ისტორია, ზელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია“

1. ტომი 227 1982 წელი, ეძღვნება აკადემიკოს გიორგი ჩიტაიას დაბადე-
ბიდან 90 წლის გამო
2. ტომი 243 1983 წელი
3. ტომი 246 1984 წელი
4. ტომი 266 1986 წელი
5. ტომი 266 1987 წელი (დამატება. ნიკო მარის ნაშრომი: „წარმართული
საქართველოს ღმერთები“. გამოსაცემად მოამზადა და შესავალი წერილი
დაურთო ნათელა ეაჩნაძემ)

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები.

სერია: „ისტორია, არქეოლოგია, ზელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია“

6. ტომი 283 1989 წელი
7. ტომი 310 1992 წელი
8. ტომი 321 1996 წელი, ეძღვნება აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის და-
ბადების 120 წლისთავს
9. ტომი 326 1999 წელი, ეძღვნება აკადემიკოს შალვა ამირანაშვილს და-
ბადებიდან 100 წლის გამო
10. ტომი 328 1999 წელი
11. ტომი 338 2001 წელი
12. ტომი 349 2004 წელი, ეძღვნება აკადემიკოს გიორგი მელიქიშვილის
ხსოვნას

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები.

სერია: „ისტორია, არქეოლოგია, ზელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოლოგია“

13. ტომი 359 2005 წელი
14. ტომი 365 2006 წელი, ეძღვნება პროფესორ დავით გერიტიშვილის დაბადების 90 წლისთავს
15. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო II. სამეცნიერო შრომების კრებული. ეძღვნება ეთერ სიხარულიძის ხსოვნას. თსუ-ს გამომცემლობა, თბ., 1977 [რედაქტორი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორთან, პროფესორ ოთარ ციტიშვილთან ერთად].
16. ნოდარ ღომოური, საქართველოს და ბიზანტიის ურთიერთობა V საუკუნეში. გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1989 [რედაქტორი].
17. Dedicatio, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. ეძღვნება აკად. მარიამ ღორთქიფანიძის დაბადების 75-ე წლისთავს, თსუ-ს გამომცემლობა, თბ., 2001 [შემდგენელი და რედაქტორი].
18. ანაჰი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. ეძღვნება ნოდარ (ნუკრი) შოშიაშვილის ხსოვნას. თსუ-ს გამომცემლობა, თბ., 2002 [შემდგენელი და რედაქტორი].
19. ქეთევან ნადირაძე, თედო ჟორდანია – საქართველოს ისტორიის მკვლევარი (ისტორიული ნარკვევი). თსუ-ს გამომცემლობა, თბ., 2004 [რედაქტორი].
20. ნინო თომაძე, იცხაკ დავითი და ჯერის მონასტრის სიძველეები. გამომცემლობა „არტანუჯი“, თბ., 2003 [რედაქტორი].
21. ნანა გუგუშვილი, ქალის სახე შუა საუკუნეების საქართველოში (ქორწინება, ოჯახი, განქორწინება), თბ., 2004 [რედაქტორი].
22. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო IV. სამეცნიერო შრომების კრებული, ეძღვნება კარლო კუციას დაბადების 70-ე წლისთავს. გამომცემლობა „ენა და კულტურა“, თბ., 2005 [რედაქტორი].
23. ნანა გუგუშვილი, ქრისტეს მიმდევარი ქალები სახარების მიხედვით. გამომცემლობა „არტანუჯი“, თბ., 2005 [რედაქტორი].
24. ნინო თომაძე, იერუსალიმის ჯერის მონასტერი ქართულ პრესაში (XIX საუკუნის ბოლო – XXI საუკუნის დასაწყისი), თბ., 2006 [რედაქტორი].
25. სამეცნიერო სტატიათა კრებული: „შოთა მესხია – 90“. კრებული ეძღვნება შოთა მესხიას დაბადების 90-ე წლისთავს, გამომცემლობა „ნეკერი“, თბ., 2006 [შემდგენელ-რედაქტორი].
26. რუსუდან ლაბაძე, ცოდვა და შიში შუა საუკუნეებში (ქართული მენტალური მოდელის ორი ასპექტი), „ლეგო“, თბ., 2006 [რედაქტორი].
27. საქართველოს ისტორია, I, სახელმძღვანელო ივ. ჯავახიშვილის სახელო-

- ბის თსუ სტუდენტებისათვის, თსუ-ს გამომცემლობა, თბ., 2006 [სარედაქციო კოლეგიის წევრი და პასუხისმგებელი მდივანი].
28. სამეცნიერო სტატიათა კრებული: „მშვენიერება მოსილი სევდით. თამარ გამსახურდია – 70“. გამომცემლობა „ნეკერი“, თბ., 2006 [შემდგენელ-რედაქტორი].
 29. სამეცნიერო სტატიათა კრებული „ზარზმა“, თბილისი-სტამბული, 2007 [შემდგენელი და რედაქტორი].
 30. საქართველოს ისტორია, II, სახელმძღვანელო ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თსუ სტუდენტებისათვის. თსუ-ს გამომცემლობა, თბ., 2008 [სარედაქციო კოლეგიის წევრი].

რეზიუმეები. ბიბლიოგრაფიული შენიშვნები

1. Corpus der georgischen Inschriften I, Lapidare Inschriften I, Ost- und Südgeorgien (V.-X. Jh.), zusammengestellt und herausgegeben von N. Schoschiaschwili, Tbilissi, "Mezniereba", 1980, 362 S. und 120 Tafeln. "Georgica", Heft 6, Jena-Tbilissi, 1983 (რეცენზია).
2. ქართული წარწერების კორპუსი. I. ლაპიდარული წარწერები. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980. იხ.: „ანამკი“, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. ეძღვნება ნოდარ (ნუკრი) შოშიაშვილის ხსოვნას. თბ., 2002 [ანოტაცია].
3. გამოხმაურება ნოდარ ასათიანისა და ალექსანდრე ბენდიანიშვილის წიგნზე: "Histoire de la Géorgie". L'Harmattan, Paris, 1997. იხ.: საისტორიო შტუდიები, II, თბ., 2001 [გამოხმაურება].
4. ნანა ზაზარაძე, ნათელა ვაჩნაძე, რეცენზია საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის პრემიის მოსაპოვებლად წარმოდგენილ ავტორთა კოლექტივის (დ. მუსხელიშვილი, დ. ბერძენიშვილი, ჯ. გვასალია, თ. თოდრია, ა. თორდია, ი. სიხარულიძე, ზ. ცინცაძე, მ. ფუტყარაძე) ნაშრომზე: „საქართველოს ისტორიის ატლასი“ (რედაქტორი აკადემიკოსი დავით მუსხელიშვილი. გამომცემლობა „მემატიანე“, თბ., 2003). იხ.: „ანალები“ №3, ეძღვნება აკადემიკოს დავით მუსხელიშვილის დაბადების 80 წლისთავს, თბ., 2008.

საკავშირო და საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციების
მუშაობაში მონაწილეობა¹

1. ბიზანტინისტთა საკავშირო სამეცნიერო კონფერენცია. მოსკოვი, მსოფლიო ისტორიის ინსტიტუტი, 1975.
2. წყაროთმცოდნეთა საკავშირო სამეცნიერო კონფერენცია. მოსკოვი, მ. ლომონოსოვის სახელობის მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 1981.
3. სამი ქვეყნის (საბჭოთა კავშირი, გდრ, ჩეხოსლოვაკია) ბიზანტინისტთა სამეცნიერო კონფერენცია. მოსკოვი, მსოფლიო ისტორიის ინსტიტუტი, 1985.
4. მედიევისტთა II საკავშირო კონფერენცია. მოსკოვი, მ. ლომონოსოვის სახელობის მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტი და მსოფლიო ისტორიის ინსტიტუტი, 1987.
5. საკავშირო მეთოდური კონფერენცია წყაროთმცოდნეობაში. მოსკოვი, მსოფლიო ისტორიის ინსტიტუტი.
6. საკავშირო სამეცნიერო კონფერენცია თემაზე: „ანტიკური მემკვიდრეობა აღორძინების ეპოქის კულტურაში“. მოსკოვი, მსოფლიო კულტურის ისტორიის სამეცნიერო საბჭო, 1981.
7. სამეცნიერო სესია თემაზე: „თანამედროვე თვალთ დანახული შუასაუკუნოვანი ქალაქი“. კალინინი (ამჟამინდელი ქალაქი ტვერი), სახელმწიფო უნივერსიტეტის შუა საუკუნეების ისტორიის კათედრა, 1981.
8. Sweden as I Remember. International Workshop „Early Contacts between East and West“, Biskops-Arnö Folkhögskola, Sweden, October 28-30;
9. N. Vachnadze and G. Tcheishvili, Georgica-Scandica. International Workshop „Early Contacts between East and West“, Biskops-Arnö Folkhögskola, Sweden, October 28-30.

შეადგინა ქალბატონმა ნინო სანიკიძემ

¹ კამათში გამოსვლები (შეზღუდული).

ნატელა ვაჩნაძე

ЯЗЫК – КЛЮЧ К ПОНИМАНИЮ СРЕДНЕВЕКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА*

Картина мира, существующая в умах людей определенного общества, на протяжении всего средневековья, в ходе истории не может быть неподвижной, поскольку подвижно само коллективное сознание – породившее эту картину.

Задача исследователя заключается приоткрыть завесу, проникнуть в извилины сознания людей столь отдаленных эпох, что, бесспорно, блестяще проделано по отношению к средневековым обществам Западной Европы учеными-медиевистами Франции, представителями «Школы Анналов», «Новой исторической школы» с их новыми методами исследования. Их труды открывают путь к более широкой проблематике истории культуры, особо к тому ее направлению, которое называют *l'histoire de mentalités*.

Ментальности были выдвинуты на первый план и помещены в центр медиевальной науки западным историческим мышлением нового времени. В силу понятных всем причин в этой области мы далеко отстали от развития мировой исторической мысли, хотя, и это я хочу подчеркнуть особо, благодаря неустанному труду целых поколений историков на протяжении нескольких десятилетий, был накоплен огромный материал, приобретено позитивное знание и подготовлена почва для исследований подобного характера. В русской медиевистике особняком стоят выдающиеся ученые – Михаил Михайлович Бахтин и ныне здравствующий Арон Яковлевич Гуревич. Ими были заложены основы одного из направлений гуманитарного исследования, фокусирующегося на массовом сознании. «В то время как всякого рода теории, доктрины и идеологические конструкции организованы в законченные и продуманные системы, ментальности диффузны, разлиты в культуре и обыденном сознании. По большей части они не осознаются самими людьми, обладающими этим видением мира, проявляясь в их поведении и высказываниях как бы помимо их намерений и воли. Ментальности выражают не столько индивидуальные установки личности, сколько вневличную сторону обществен-

გადმოცემულია ჟურნალიდან «ByzantinoSlavica», LVI Praha, 1995. ნომერი ეძღვნება გამოჩენილ ბიზანტინისტს ელადიმორ ჟოვენიკს.

ного сознания, будучи имплицированы в языке (разбивка моя, Н.В.) и других знаковых системах, в обычаях, традициях и всерованиях»¹. По определению Арона Яковлевича Гуревича, «в историческом исследовании главное внимание уделяется обычно содержанию памятника, а не его форме и языку (разбивка моя, Н.В.). На последний историки нередко смотрят как на простое, нейтральное средство фиксации передаваемой информации, не задумываясь над тем, что самый способ фиксирования во многом определяет характер информации и степень ее достоверности».² Эти строки, написанные более двух десятилетий назад и не потерявшие актуальность и поныне, касаются письменных источников по западно-европейскому средневековью: ведь большинство из них написано не на языке, на котором думали и говорили люди, исключая лишь духовенство, а на вульгарной латыни. «Возникает вопрос: в какой мере адекватно выражали латинские средневековые памятники психологические и социальные реалии того времени? При создании этих памятников их авторы должны были произвести перевод понятий с народного диалекта на латынь, – нынешний же исследователь вынужден проделать эту работу в обратном порядке с тем, чтобы не принять план выражения за план содержания».³

По отношению к языковой ситуации средневековой Грузии, мы наблюдаем иную картину: часть грузинского населения, говорившая на древних картвельских языках – мегрельском, лазском, сванском, по мнению некоторых лингвистов, занском – и не имевшая письменности, имела свой собственный понятийный аппарат и свою терминологию, а вторая часть говорила на древнегрузинском, на языке, письменностью которой и зафиксированы средневековые грузинские тексты. Выяснить каков понятийный аппарат и какова терминология каждого из этих языков и в какой степени они могут помочь раскрытию того или иного древнегрузинского термина, зафиксированного в средневековых текстах, дело очень важное и серьезное. Эта тема требует специального, обстоятельного исследования. В представленной статье речь будет идти о том, как постепенно, очень медленно, но все-таки, меняется видение окружающего мира средневековым челове-

¹ А.Я. Гуревич, Проблема ментальности в современной историографии. Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. Вып. 1, Москва, Наука, 1989, с. 75.

² А.Я. Гуревич, Язык исторического источника и социальная действительность: Билингвизм в средневековой Европе, Сборник статей по вторичным моделирующим системам, Тарту: Тартуский государственный университет, 1973, с. 73.

³ А.Я. Гуревич, Язык исторического источника и социальная действительность: Билингвизм в средневековой Европе, с. 73.

ком. Ключом к пониманию служат грузинские лексические единицы, зафиксированные в письменных источниках раннего средневековья,¹ блестяще изученные не одним поколением исследователей, начиная с последней четверти прошлого (т.е. XIX века, Н.В.) столетия, обыгранные мною для изучения ментальностей.

Возьмем, к примеру, термин «даба», в современном грузинском обозначающий «большое село», а в древнегрузинском – просто «село», «населенный пункт».

Грузинское	Даб- Даб-а «деревня, село»; у-даб-н-о «пустынное место»; у-даб-ур-и «пустынное место», «труднопроходимое место».
Мегрельское	Доб Доб-ер-а/ / Доб-ир-а «пашня», «пашенная земля».
Сванское	Даб Даб «поле»; Даб-әр «поля».

В гурийском диалекте *Добира* должно быть взято из мегрельского. Этот термин встречаем в древнейших письменных памятниках, например, в древнегрузинских переводах евангелия,² тексты эти, как принято считать, восходят к IV-V векам.³

Грузинскому Даб корню соответствует, и вполне закономерно, мегрельский Доб корень.⁴

Сванское даб закономерный эквивалент грузинского Даб⁵. Некоторое перемещение значения, что произошло в мегрельском и сванском, легко объяснимое явление.

Гурийское (диалект) *Добира*, видимо, позаимствовано из мегрельского. Даб архетип на уровне общекартвельского языка – основы реконструировал Г.А. Климов⁶.

¹ Аналогичную работу, проведенную по отношению к латыни с литературой о предмете см.: М. Рихтер, Латынь – ключ к пониманию мира раннего средневековья. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня, Москва, Одиссей, 1991, с. 125-135.

² Мт. 10, 11; Мрк 5, 14; Лк 1, 80 и другие.

³ Две древние редакции грузинского четырехглава по трем шатбердским рукописям (897, 936 и 973 гг.), изд. А.Г. Шанидзе, Тбилиси, 1954, с. 011.

⁴ Мегрельский эквивалент выявил В.Т. Топурия, См.: К истории именных окончаний в сванском, Бюллетень тифлисского университета, Тифлис, 1927, с. 309.

⁵ Материалы грузинского и сванского языков выявил и сопоставил А.Г. Шанидзе. См. В.Т. Топурия, указ. сочинение, с. 309.

⁶ Г.А. Климов, Дополнения к этимологическому словарю картвельских языков. Этимология. Москва, 1973, с. 361; Х. Ферих – З. Сарджвеладзе; Этимологический словарь картвельских языков, Тбилиси, 1990, с. 94-95.

Итак, Даб архетип, реконструированный на уровне общекартвельского языка, корень древнегрузинского слова «дабай» – «дабани», обозначал обработанную, пашенную землю, сохранил это же значение в сванском «Даб» по сей день. В древнегрузинских агиографических памятниках V-VI вв. этот термин употребляется, и не раз, в значении населенного пункта, села. Именно так понимал значение этого термина И.А. Джавахишвили¹. Он же сравнил древнегрузинские переводы Священного писания с греческими и древнеармянскими переводами. Анализ текстов на всех указанных языках показал, что древнегрузинскому термину «дабай» соответствовало греч. $\chi\acute{o}\rho\eta$ и арм. Гюг или Шэн, что означает село². Надо отметить, что древнегрузинскому «дабай» иногда соответствует греч. $\delta\acute{\upsilon}\rho\omicron\varsigma$ и арм. Агарак³. Отсюда сделан вывод, что слово «даба» свое первоначальное значение «пашенная земля», «пашня» сохранило не только в мегрельском и сванском (где и сегодня употребляется в таком же значении), но и в письменном грузинском языке V в.⁴ Именно это заключение очень важно для нас – оно высвечивает картину мира и видение этой картины раннесредневековым обществом. Это тот микрокосм, который начинается с обетованной односельчанами земли, а самое главное – обработанной, пашенной земли, и заканчивается той же землей – кормилицей.

Но картина окружающего мира постепенно, очень медленно, но все-таки, стала меняться. И тот микрокосм, в котором приходилось жить постоянно, до смерти раннесредневековому человеку (не имея в виду некоторые исключения) воспринимался им не как пашенная земля, пашня, а как Господня земля. Это уже христианское видение мира. Доказательством тому служит вытеснение термина «дабай» в значении села термином «сопели».

Перехожу к анализу термина «сопели», по сей день употребляемого в значении населенного пункта.

Груз.	уп-/п-уп-ал-и	«Господь»;
	ме-уп-е//ме-п-е	«Господь», «царь»;
	с-уп-ев-а	«пребывание» и др.
Мегр.	п=ма-п-а	«царь».
Лазс.	п=ма-п-а-цкар-и	«царский источник».

¹ И.А. Джавахишвили, История грузинского права, кн. I, Тифлис, 1928, с.140.

² И.А. Джавахишвили, указ. сочинение, с. 141. Ср.: Мт. 9³⁵, 10¹¹, 14¹³; Мрк 8³⁵, 26, 27 и другие

³ См. Мрк 5¹⁴.

⁴ Там же.

Грузинской основе *мене* соответствует мегрельское *mana*¹.

Лазский эту основу сохранил только лишь в композите *манацкари*².

**Me-un-e*, **-un* – архетипы для эпохи грузино-занского языкового единства реконструировал Г.А. Климов³.

Обратим внимание на корень слова «*c-on//un-ел-и*». Это тот же самый *on/un* – корень слова «*un-ал-и*» – «Господь».

Итак, в раннем средневековье картина мира в сознании сельчанина, коим являлось преимущественное большинство населения страны, была очерчена той пахотной землей, которая вскармливала его, несмотря на то, что христианство, как официальная идеология страны, насчитывало уже более двух столетий с официального признания (христианства) царем Картли Мирианом во времена правления Византией Константином Великим и до написания *Мученичества Евстати Мухетского*, где все еще упоминается термин «даба» – в значении населенного пункта.

По моим наблюдениям, со второй половины VIII века представления о мире меняются: окружающее его пространство человек воспринимает как пространство христианизированное, место пребывания Господа Бога. Я этот перелом в построении картины мира связываю с той борьбой, которую приходилось вести против ислама с осознанием той опасности, которая преследовала каждого христианина и страну в целом, чему свидетельством служат мученичества грузинских святых, чья невинная кровь проливалась в борьбе с исламом.

Таким образом, изучение языка как ключа к пониманию картины мира открывает большие перспективы для изучения истории ментальностей в целом как в грузиноведении, так и в византистике.

¹ Грузинский материал с мегрельским сопоставил П. Чарая, См.: П. Чарая, Родственное отношение мегрельского диалекта с грузинским (материал), Моамбе XII, Тифлис, 1895.

² Лазский эквивалент выявил Н.Я. Марр. См.: Н.Я. Марр, Определение языка второй категории Ахменидских клинообразных надписей по данным яфетического языкознания (предварительное сообщение). Записки восточного отделения Российского археологического общества, том XXII, вып. I-II, СПб.

³ Г.А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1964, с. 133, 186; Х. Ферих – З. Сарджвеладзе, Этимологический словарь картвельских языков, с. 310.

მოზონებები

ლაქცია პოეტური ელფერით

მემატიანეობა, გარდა მოვლენათა აღწერა-შეფასებისა, გარკვეულ პიროვნებათა დახასიათებასაც გულისხმობს. ამიტომ გავხედავთ და ორიოდ სიტყვას ჩვენს საყვარელ ლექტორზე ქ-ნ ნათელა ვაჩნაძეზე მოგახსენებთ. ძნელია ის პერიოდი, რომელშიც ქალბატონ ნათელასთან მოგვიწია მუშაობამ, რამდენიმე სიტყვაში მოაქციო და ქაღალდზე დაიტანო, რადგან მისი ლექციების და მასთან ურთიერთობის აღწერას ერთი მონოგრაფიაც ვერ დაიტევდა. მაშ ასე... უნივერსიტეტში სწავლის პერიოდში საქართველოს ისტორიის ჯგუფის III კურსის სტუდენტებს ივანე ჯავახიშვილის სახელობის კაბინეტში პირველად უნდა ჩაგვტარებოდა ლექცია საქართველოს ისტორიის სპეცკურსში. ცხრილში ამოვიკითხეთ, რომ ჩვენი ლექტორი ქალბატონი ნათელა ვაჩნაძე იქნებოდა. ქალბატონ ნათელას სტუდენტები ადრე არ ვიცნობდით და ამიტომ მოუთმენლად ეელოდით ახალ ლექტორთან შეხედრას.

სათნო გარეგნობის ქალბატონი, მომღიძარი სახით, სასიამოვნო საუბრის კილოთი, ძველებური საწერი კალმით და სამეღნით. აი, ასეთი წარსდგა ქალბატონი ნათელა პირველ ლექციაზე. მასთან მუშაობამ საწყისშივე განსაკუთრებული ხასიათი მიიღო და მეგობრულ გარემოში ქართული ჰაგიოგრაფიის საფუძვლიან შესწავლას შეუდექით. ქალბატონ ნათელას განსაკუთრებული თხრობისა და საუბრის მანერის წყალობით ქართველ წმიდანთა მოღვაწეობა და მათი მოწამეობრივი აღსასრულის ისტორიები სხვა განზომილებაში გადაჰყავდა და ძველი ტექსტები ჩვენთვის უფრო გასაგები ხდებოდა. ძველქართული სიტყვების თავისებური დამარცვლა ზოგჯერ ღიმილს გვეკრიდა სტუდენტებს, რადგან თხრობა მუსიკალურ რიტმს და პოეტურ ელფერს იძენდა, ლექცია კი ლიტერატურულ საღამოს ემსგავსებოდა, რაც ძალიან გვახალისებდა. ამას ქალბატონი ნათელაც ხდებოდა და ყოველთვის ჩვეული დამარცვლით მოგვმართავდა, რითაც თავის მეგობრულ განწყობას გვიდასტურებდა.

უამრავ ჰაგიოგრაფიულ ძეგლებს შორის, რომლებსაც ლექციაზე ვკითხულობდით, ჩვენთვის ყველაზე დასამახსოვრებელი ცხრა ყრმა კოლაელთა „მარტკლობა“ იყო, რადგან ამ თხზულებაზე ქალბატონი ნათელა განსაკუთრებული სიყვარულით გვესაუბრებოდა და მოწინებებს გვინერგავდა წმიდა მოწამეთა მიმართ.

მაგისტრატურაში სწავლისას კვლავ მოგვიწია ურთიერთობა ქალბატონ ნათელასთან. ამ შემთხვევაში დასავლეთ ევროპის ისტორიოგრაფიის თეორიულ საკითხებს გვიკითხავდა და სწორედ მისი წყალობით გავეცანით რანკეს, მარიშალის, ლანგლუას, სენიობოსის, ლე გოფის, ბროდელის, გურევიჩის

და სხვათა ნაშრომებს. ხშირად გვინახავს ქალბატონი ნათელა ეროვნულ ბიბლიოთეკაში სქელტანიან ნაშრომთა გარემოცვაში გვიანობამდე მჯდარი, რათა ჩვენთვის ლექციაზე უკვე ნათარგმნი და დამუშავებული მასალა მოეწოდებინა, ფაქტობრივად, თვითონ გვიკონსპექტებდა სალექციო მასალას, რასაც ჩვენც ვაფასებდით და სიხარულით დავდიოდით ლექციებზე.

ქალბატონ ნათელას მიერ დამუშავებულ კონსპექტებში, გარდა მოცემული შინაარსისა, ჩვენს ინტერესს თვითონ ხელწერა იქცეოდა, რადგან ყოველ ტექსტს ბოლოში XVII–XVIII საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი მხედრული ხელრთვა ამშვენებდა – ნათელა ვაჩნაძე.

მაგისტრატურაში სწავლისას უნივერსიტეტი შეფასების ახალ – 100 ბალიან სისტემაზე გადავიდა და ჩვენთვის ორმაგად სასიამოვნო იყო, რომ პირველი მაქსიმუმი 100 ქულა სწორედ ქალბატონმა ნათელამ დაგვიწერა.

ერთი ფილოსოფოსი იმპერატორი თავის ნააზრევის თხრობას იმ პირთა ჩამოთვლით იწყებს, რომელთაც მის ჩამოყალიბებაში გარკვეული როლი შეასრულეს, ჩვენ კი მისი სიტყვებით დავასრულებთ – უნივერსიტეტში სწავლისას უამრავ საინტერესო ადამიანთან გვეკონდა ურთიერთობა, მათ შორის ქალბატონი ნათელა ვაჩნაძე ის ადამიანია, რომლის წყალობითაც „გეზიარეთ ზნეთა სიწმიდეს, სიმშვიდეს და აუშლვრეველობას“

აკაკი ჩიქოძეა, ალექსანდრე ბოშიშვილი

ლექცია, რომელიც ლექციაზე მეტი იყო

ყოველი ადამიანი მჭიდროდ არის დაკავშირებული თავის ქვეყანასთან. უსამშობლო კაცი ვერასდროს იქნება მსოფლიო მოქალაქე. სამშობლოს სიყვარულით იწყება ადამიანის ამადლება კაცობრიობის სიყვარულამდე. უნივერსიტეტში II კურსზე სწავლისას, ქ-ნ მარიკა ლორთქიფანიძის, ბ-ნ როინ მეტრეველის და სხვათა წყალობით, მე გაშინაურებული სტუდენტი გავხდი საქართველოს ისტორიის კათედრაზე. აქ მუდამ ვგრძნობდი მზრუნველი ადამიანების ყურადღებას.

ერთხელ, სრულიად შემთხვევით, როდესაც ისტორიულ თემას ვამუშავებდი კათედრაზე, კაბინეტში სტუდენტებთან ერთად შემობრძანდა ქალბატონი, რომელსაც მე მანამდე არ ვიცნობდი. აშკარა იყო, რომ ამ კაბინეტში დანიშნული იყო ლექცია. მოკრძალებით მოვუბოდიშე ქალბატონს და მოვახსენე, რომ დაუტოვებდი ოთახს. მან მიპასუხა, რომ სრულებითაც არ შევეუშლიდი ხელს და, თუ სურვილი მექნებოდა, შემეძლო დავრჩენილიყავი ლექციაზე.

გასაოცარი ის იყო, რომ ლექცია სწორედ იმ საკითხს ეხმარებოდა, რომელიც მეტად მაინტერესებდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ლექცია რუსულად მიმდინარეობდა, რადგან სტუდენტები ჟურნალისტიკის ფაკულტეტის რუსული სექტორიდან იყვნენ, შთაბეჭდილება მაინც წარუშლელი იყო.

მომხსენებელი, რომელიც სტუდენტებს იაკობ ხუცესის შუშანიკის „წამებაზე“ ესაუბრებოდა, აღმოჩნდა ქ-ნი ნათელა ვაჩნაძე.

ეპოქის საფუძვლიანი მიმოხილვის შემდეგ, იხატებოდა ის მძიმე სურათი, რომელიც შექმნილიყო იმ დროის საქართველოში. მომხსენებელმა ხაზი გაუსვა, რომ იმდროინდელ საქართველოში სარწმუნოებისადმი სიყვარული განუშორებელი იყო სამშობლოს სიყვარულისგან. სპარსელებისთვის მაზღვანობა, ანუ ცეცხლთაყვანისმცემლობა, იყო რელიგია და უმთავრესი იდეოლოგიური იარაღიც.

ჩემდა სამწუხაროდ, მე ვერ ვმეტყველებ მაღალი დონის სალიტერატურო რუსულით, მაგრამ ქ-ნ ნათელას მონათხრობში ყველაფერი მესმოდა, ამის მიზეზი კი იყო ის, რომ მის ყოველ სიტყვას თან სდევდა ცოცხალი განცდა. ქ-ნი ნათელა ისე ხატავდა სინამდვილეს, თითქოს ყველაფერი მის თვალწინ ხდებოდა. ვარსკენის მიერ პურობის დროს შუშანიკის ცემას თან ახლდა დრამატული რიტუალის დახატვა. განწყობა, რითაც ის მუხტავდა თითოეულ მსმენელს, მეც გადმომედო. ლექციის დასრულებისას მე დიდი მადლობა მოვახსენე მომხსენებელს.

მეორედ ქალბატონ ნათელას ლექციაზე შემთხვევით აღმოვჩნდი, როდესაც შევადე იმ აუდიტორიის კარი, სადაც მეგონა, რომ ჩვენს ჯგუფს უტარდებოდა ლექცია. აუდიტორიაში ქალბატონი ნათელა დამხვდა. მე არც დაეფიქრებულვარ, ისე დაერჩი მის მოსასმენად. ამჯერად, ის უკვე შუშანიკსა და გრიგოლ ხანცთელზე საუბრობდა, ოღონდ ქართულად. თითქმის ზეპირად მახსოვდა მისი პირველი ლექცია. მეორე ლექციის მოსმენისას ქალბატონ ნათელას თითქმის არაფერი გაუმეორებია პირველი ლექციიდან, სრულიად სხვა კუთხით განიხილა იაკობ ხუცესისა და გიორგი მერჩულეს გენიალური ნაწარმოებები. ქალბატონმა ნათელამ ჩვენი ყურადღება გაამახვილა იმაზე, რომ იაკობ ხუცესისა და გიორგი მერჩულეს ეს ორი ნაწარმოები ქართული პაგიოგრაფიული მწერლობის უდიდესი ქმნილებებია. ყოველი დეტალის საგულდაგულოდ განხილვის შემდეგ, ის ცდილობდა არ მოეხვია ჩვენთვის თავისი შეხედულება, ისე ხსნიდა, რომ ფიქრისა და ამოსუნთქვის საშუალებას გეიტოვებდა, რათა ჩვენი აზრები შეგვეჯერებინა მის აზრებთან. ორი ლექციის მიხედვით თითქოს, სამწუხაროდ კი არის გამოითანო შორს მიმავალი დასკვნები, მაგრამ ისაუბრო მიღებულ შთაბეჭდილებაზე სავსებით შესაძლებელია: ჩემთვის ეს იყო უზარმაზარი სკოლა. ორივე ამ ნაწარმოებში საქართველოს ისტორიაში პირველად მთელი სიგრძე-სიგანით დაისვა „ქართლის ჭირის“ პრობლემა. ქალბატონ ნათელას ლექციის მოსმენის შემდეგ მივხვდი, თუ რა ნაკლი ჰქონდა ზოგ მეცნიერთა

შრომებს, რომლებიც ამ ორ ნაწარმოებს ეხება: მათი დიდი ნაწილი არ უთმობდა სათანადო ყურადღებას ისტორიული სინამდვილის აღწერას და ქართული ჰაგიოგრაფიული მწერლობის ამ ნაწარმოებებს განყენებულად წარმოგვიდგენდა. ქ-ნ ნათელას ლექცია იმითაც იყო შთამბეჭდავი, რომ ისტორიკოსი და ფილოლოგი ერთ სივრცეში იყვნენ მოქცეულნი.

დასანანია და გულდასაწყვეტი, რომ იმ თაობას, რომელიც შემდგომ მოვა უნივერსიტეტში, არ ექნება საშუალება მოისმინოს მსგავსი ლექციები. ქ-ნ ნათელას ამ ორმა ლექციამ მე შემეცნების ახალი პორიზონტები გამიხსნა და კიდევ უფრო მეტად შემაყვარა ჩემი ქართული მწერლობა. მიუხედავად იმისა, რომ დღევანდელ დღეზე ბევრ სანუგეშოს ვერაფერს მოგახსენებთ, მჯერა მაინც, რომ დადგება საქართველოში ის დრო, როცა ქ-ნ ნათელას მსგავს ადამიანებს მოკრძალებით და პატივისცემით მოექცევიან.

ზემოაღნიშნული ლექციები ჩემთვის დაუეციყარი იქნება.

*დოდი სიყვარულითა და პატივისცემით
ლევან კიკვიძე*

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ჰუმანიტარული ფაკულტეტის 2008 წლის
კურსდამთავრებული

მარადისობა

იყო ჭეშმარიტი პროფესიონალი ისტორიკოსი – ძალიან საპასუხისმგებლო და რთულია, იყო დიდი პედაგოგი, კიდევ უფრო რთული, რადგან შენ გავალია მომავალი თაობის აღზრდა. ახალგაზრდას – მოწაფეს, სტუდენტს – ვერ მოატყუებ ყალბი კლიშეებითა და სტანდარტული ღიმილით. მისთვის შენი პროფესიონალიზმიც კი არაფერს ნიშნავს თუ არ ხარ ღირსეული პიროვნება.

პიროვნება, რომელიც, უპირველეს ყოვლისა, თავისი ზნეობით, კაცთმოყვარეობით აძლევს მაგალითს აღსაზრდელებს. ქალბატონი ნათელა უფრო შორს წავიდა. ის არის ჭეშმარიტი მეცნიერი, დიდი პედაგოგი და ინტელიგენტი, რაც ზოგადად და განსაკუთრებით დღევანდლობაში, როცა ბევრი ფასეულობის გადაფასება მოხდა, როცა სოციალურ-პოლიტიკურმა კატაკლიზმებმა ბევრ მოელენას თუ ადამიანს ახადა ფარდა, მართლაც რომ ძალიან იშვიათია.

ჭეშმარიტი ინტელიგენტი არის ადამიანი, რომელიც, ერთი მსახიობის გამონათქვამისა არ იყოს, სინდისითაა დააუადებული. ეს გამონათქვამი ზედმიწევნით შეეფერება ქალბატონ ნათელას, რომელიც ჩემთვის და ყველა მისი

ყოფილი სტუდენტისა თუ ასპირანტისთვის, უპირველეს ყოვლისა, სინდისის და ზნეობის ეტალონად დარჩა.

ჩემთვის ყოველთვის გასაოცარი იყო მისი აბსოლუტური აპოლიტიკურობა, ჭეშმარიტი ფასეულობების დაცვისთვის ბრძოლა და საოცარი ობიექტურობა, როგორც ადამიანთა, ისე მოვლენათა მიმართ. ძალიან ბევრი დადებითი რამ, რაც ჩემში ღლეხა, სწორედ ნათელა ვაჩნაძესთან ურთიერთობის პროცესში მაქვს შეძენილი. აღსანიშნავია ისიც, რომ მას იოლი გზით არასოდეს უვლია, არასოდეს წასულა კომპრომისზე საკუთარ სინდისთან (ზოგიერთი ვაი-მეცნიერის მსგავსად) პირადი ამბიციების დასაკმაყოფილებლად, პოლიტიკური ქულების ჩასაწერად, თანამდებობის მოსაპოვებლად. ეს, ჩემი აზრით ნამდვილი მეცნიერის უპირველესი მოვალეობაა, რასაც არასოდეს ღალატობდა ქალბატონი ნათელა.

ქალბატონი ნათელას ყველა ლექცია ეს იყო მინიატურული სპექტაკლი. ჩემი აზრით, მხოლოდ მას შეეძლო გადმოეცა ისტორიული ფაქტები ისე, რომ აუდიტორიაში მჯდომ მოწაფეს ცხადად აღექვა დიდი ხნის წინ მომხდარი. მის ლექციაზე, ურთულესი, ძველი ქართული ენით ნაწერი ჰაგიოგრაფიული თხზულებების გმირები ჩვენს თვალწინ ცოცხლდებოდნენ და ხორცს ისხამდნენ. ჩვენ მათი ტკივილი გვეტკიოდა, მათი სიხარული გვიხაროდა.

ყოველი ჩვენგანი ამ თხზულებაში მიმდინარე პროცესების მონაწილე ხდებოდა.

არასოდეს დამავიწყდება მისი ლექციები ქართულ წყაროთმცოდნეობაში. ქალბატონი ნათელა დინჯად გვიკითხავდა „ქართლის ცხოვრებას“, ძველ ქართულ საბუთებს. განსაკუთრებით მიყვარდა მის მიერ სხვადასხვა საისტორიო მოვლენების ინტერპრეტირება, რამაც შემდგომში ჩემს სამეცნიერო მოღვაწეობაზე დიდი გავლენა მოახდინა.

ქალბატონ ნათელას უდიდესი ღვაწლი მიუძღვის ქართული მენთალიტეტის კვლევის საქმეში. პრაქტიკულად ის პირველი მეცნიერია საქართველოში, ვინც ამ ურთულეს საკითხს შეეჭიდა. ასევე, იგი ერთ-ერთი პირველი ე.წ. „პროდასკელური“ მეცნიერია, რომელიც თვლიდა და თვლის, რომ ქართული ისტორიოგრაფია უნდა გათავისუფლდეს კომუნისტური მარწუხებისგან და დაშტამპული იდეოლოგიისგან. მან შემოიყვანა ქართულ სამეცნიერო სივრცეში, მრავალი უცხოელი ავტორი. მათი ნაწილი მხოლოდ მცირედთათვის იყო ცნობილი, ნაწილს კი საერთოდ არავინ არ იცნობდა (მაგალითისთვის მინდა მოვიყვანო ღვაწლმოსილი ქართველი ებრაული წარმოშობის მეცნიერის – იცხაკ დავიდის მონოგრაფია „ნაწერები“, რომელიც ქართულ პალესტინიანას ეძღვნება და რომელზეც, როგორც საისტორიო წყაროზე, ქალბატონმა ნათელამ მიმოიხილა; და ეს არ გახლავთ ერთადერთი შემთხვევა). იგი სისტემატურად ესწრებოდა დასავლეთსა და რუსეთში გამართულ სამეცნიერო კონგრესებს,

კონფერენციებს, გამოდიოდა სიტყვით, კითხულობდა მოხსენებებს, რითაც ახლენდა საქართველოს ისტორიის უცხოეთში ინტეგრირებას. აღსანიშნავია, რომ მისი სამეცნიერო ნაშრომთა უმრავლესობა სწორედ უცხოეთშია გამოცემული, ინგლისურ, ფრანგულ, გერმანულ, რუსულ ენებზე.

ქალბატონმა ნათელამ თავისი პედაგოგიური მოღვაწეობა დაიწყო 1969 წელს. ამ ხნიდან მოყოლებული მან გაზარდა უამრავი სტუდენტი, ასპირანტი, დისერტანტი. მე, როგორც მოქალაქე და როგორც ისტორიკოსი, სამარადყამოდ დავალებული ვარ მისგან, რადგან ის 15 წელი, რაც ჩვენ ერთად გავატარეთ ყველაზე ნაყოფიერი წლები იყო ჩემს ცხოვრებაში. შემიძლია თამამად ვთქვა: – თუკი საქართველოში ვინმე ატარებს ნამდვილი მეცნიერის და პედაგოგის საპატიო ტიტულს, ერთ-ერთი უპირველესი მათ შორის ქალბატონი ნათელაა – პიროვნება, რომელმაც თავისი საქმითა და ცხოვრების წესით (და არა ცარიელი ლაპარაკით) მოგვცა რეალური მაგალითი იმისა, თუ როგორი უნდა იყოს მეცნიერი, პედაგოგი და ადამიანი.

ნინო თომაძე
ისტორიის მეცნიერებათა
აკადემიური დოქტორი

ერთი დღე ლენინის სახელობის ბიბლიოთეკაში

ქალბატონ ნათელა ვაჩნაძესთან დიდი ხნის ურთიერთობა მაკავშირებს. იგი იყო ჩემი საკურსოებისა და დიპლომის ხელმძღვანელი. მან მასწავლა სამეცნიერო სტატიის წერა და ბიბლიოთეკაში მუშაობა. ბუნებრივია, მოსაგონებელი ბევრი რამ მაქვს. ამჯერად ერთი ამბავი მინდა გავიხსენო.

1991 წ. მოსკოვში ბიზანტინისტთა XVIII საერთაშორისო კონგრესი ტარდებოდა. მე მაშინ ქალბატონ ნათელას დისერტანტი ვიყავი. ჩემი თემა ქართული ბიზანტიურ ურთიერთობებს ეხებოდა. ჩემი კონგრესზე დასწრება სასურველი კი არა აუცილებელი იყო, ამიტომ ქალბატონმა ნათელამ თან წამიყვანა. კონგრესის მუშაობა დილით იწყებოდა. მთელი კვირა ადრე ვდგებოდი, დილის ძილი მიყვარს და ვიფიქრე რომ დამთავრდება, გამოვიძინებმოქი. მაგრამ ქალბატონმა ნათელამ გადაწყვიტა სამუშაოდ ლენინის სახელობის ბიბლიოთეკაში წავეყვანე. ვინც ქალბატონ ნათელას იცნობს, ყველამ იცის რომ ნ საათზე დგება, ადრინაღ დამადგა თავზე და 9 საათზე უკვე ბიბლიოთეკის კარებთან ვიდექით. უძილო საშინელ ხასიათზე ვიყავი. კარი შევადღეთ და ორი ნაბიჯი გადავდგით თუ არა, ჩვენსკენ ვიღაც ხანშიშესული ინტელიგენტური გარეგნობის მამაკაცი გამოემართა, „Ha-

тела Захарьевна, вы к нам пожаловали“ — შესძახა და ქალბატონ ნათელას ხელზე ეამბორა. „Професор Арон Яковлевич Гуревич“ — გამაცნო ქალბატონმა ნათელამ. მამაკაცი საქვეყნოდ ცნობილი მეცნიერი აღმოჩნდა. „Моя дисертантка“ — წარმადგინა მეც. პროფესორმა გურევიჩმა თავაზიანად გამიღიმა.

საკატალოგოში ცნობილი ბიზანტინისტი იაკობ ლეუბარსკი და მედიევისტი იური ბესსმერტნი შეგვხვდნენ ალტაცებით. დარბაზში კარენ იუზბაშიანმა და ბორის ფონიჩმა ვერ დამალეს სიხარული. მოგეხსენებათ, ბიბლიოთეკაში ზმაური არ შეიძლება. გამოჩენილი მეცნიერები ღიმილითა და ჟესტებით გამოხატავდნენ თავის ემოციას. სათითაოდ მოდიოდნენ და ესალმებოდნენ ქალბატონ ნათელას. შესვენებაზე მიშა ბიბიკოვი და ვასია პუცკო გაეიცანი (მიშა და ვასია, — ქალბატონი ნათელა ასე მიმართავდა მათ და მეც ასე მოვიხსენიებ). მიშამ და ვასიამ ქალბატონი ნათელა კომპლიმენტებით აავსეს, მერე დილხანს ისაუბრეს. მათი საუბრის თემა, ახლა უკვე ამის თქმა შეიძლება, დისიდენტური ლიტერატურა იყო. უკვე კარგ ხასიათზე ვიყავი. მთელი დღე ვუყურებდი როგორ სცემდნენ თავიანთ რუსი მამაკაცები ჩემი მასწავლებლის ნიჭსა და პიროვნულ თვისებებს. ქალბატონ ნათელას ჩემი განწყობა არ გამოჰპარვია, ირიბად გადმოძახდა და მისთვის დამახასიათებელი იუმორით მითხრა: „ასეთი „პაკლონიკები“ უნდა გყავდეს, ხათუნა და არა ისეთი „вская швама“ შენ რომ დაგდევს“. ბევრი ვიცინეთ... მეორე დღეს მოსკოვში „პუტჩი“ დაიწყო.

ხათუნა თოღაძე

მოგონებათა ერთი ფურცელი

გამოჩენილი ისტორიკოსი-ორიენტალისტი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი ვალერიან გაბაშვილი ფართო დიპაზონის მეცნიერი იყო. მან ჩამოაყალიბა ქართველ აღმოსავლეთმცოდნე ისტორიკოსთა (ირანისტები, არაბისტები, თურქოლოგები...) სკოლა. ბატონი ვალერიანის მოწაფეები და მოწაფეთა მოწაფეები დღესაც წარმატებით მოღვაწეობენ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, გიორგი წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის, თბილისის აზიისა და აფრიკის ისტორიის ინსტიტუტებში, დიპლომატიურ სარბიელზე და სხვა.

ბ-ნი ვალერიანი არამარტო გამოჩენილი მკვლევარი, არამედ გამოჩენილი მეცნიერ-ხელმძღვანელიც გახლდათ. მისი ხელმძღვანელობით და რჩევადარიგებით არაერთ ახალგაზრდას (და არამარტო ახალგაზრდას) უსარგებლია: იგი დაუზარებლად, მთელი ენერგიით მუშაობდა არამარტო თავის უშუალო მოწაფეებთან, არამედ ყველა იმასთან, ვინც კი საკონსულტაციოდ მიაკითხავდა

მას. ასეთები კი ბევრი იყვნენ, მათი ჩამოთვლაც კი საკმაოდ შორს წაგვიყვანს. ამჟამად მინდა მკითხველის ყურადღება შევაჩერო ერთ-ერთ მათგანზე, ქ-ნ ნათელა ვაჩნაძეზე.

ბ-ნი ვალერიანი კონსულტაციებს ჩვეულებრივად აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრაზე, უნივერსიტეტის მეექვსე კორპუსში, ლექციების შემდეგ, ოთხშაბათობით ატარებდა.

აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრას ორი ოთახი ეკავა გვერდი გვერდზე, მხოლოდ თხელი კედელი ჰყოფდა მათ. ერთ ოთახში ბატონი ვალერიანი კითხულობდა ლექციებს, მეორეში — კი ამ სტრიქონების ავტორი, ასე რომ, შეიძლება ითქვას, ჩემს თვალწინ ამეცადინებდა ვალერიან გაბაშვილი ასპირანტებს, თუ მაძიებლებს.

ზუსტად აღარ მახსოვს, რომელი წელი იყო (ალბათ, 60-იანი წლების შუა ხანები) ნათელა ვაჩნაძემ ჩვენს კაბინეტში მოუხშირა სტუმრობას ბ-ნ ვალერიანთან საკონსულტაციოდ. ნათელა მაშინ საქართველოს ისტორიის კათედრის ლაბორანტი, ამავე დროს ისტორიის ფაკულტეტის დეკანის თანაშემწე იყო. იგი საკანდიდატო დისერტაციაზე მუშაობდა (საქართველოს ისტორიის კათედრის გაშვებულ და ისტორიის ფაკულტეტის დეკანი მაშინ პროფ. შოთა მესხია იყო).

ბ-ნი ვალერიანი ისეთივე მონდომებით მუშაობდა ქ-ნ ნათელასთან, როგორც თავის ასპირანტებთან და მაძიებლებთან: ერთად კითხულობდნენ ქართულ პირველწყაროებს, არჩევდნენ სოციალური და ეკონომიკური ხასიათის ტერმინებს, შემდეგ, ბ-ნი ვალერიანი აძლევდა დავალებებს, რომლებსაც ამოწმებდა. ერთი სიტყვით, ინტენსიურად მუშაობდნენ. ქ-ნი ნათელა პირნათლად ასრულებდა დავალებებს.

ერთხელ იყო ასეთი შემთხვევა: კონსულტაციის დროს კორპუსში ღვინი გამოირთო. ვიფიქრე, სიბნელეში როგორ იმუშაებენ მეთქი. ოთახიდან ბ-ნი ვალერიანის ხმა ისმოდა. გავკანდიერდი, შევადე ოთახის კარი და რას ვხედავ, ბ-ნი ვალერიანი და ქ-ნი ნათელა ფანჯარასთან დგანან და ქუჩიდან შემოსული ელექტრონის შუქზე ჩვეულებრივ მეცადინეობენ.

ასეთი ინტენსიური მუშაობის შედეგიც ლოგიკური იყო: ქ-ნმა ნათელამ წარმატებით დაიცვა საკანდიდატო, სადოქტორო დისერტაციები და გახდა უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის ერთ-ერთი წამყვანი თანამშრომელი — გამორჩეული ლექტორი. იგი წლების მანძილზე კითხულობდა საქართველოს ისტორიის, წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის კურსებს, ატარებდა სპეცსემინარებს ისტორიისა და აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტებზე. ქ-ნი ნათელა სტუდენტების (მათ შორის აღმოსავლეთმცოდნე სტუდენტების) საყვარელი ლექტორი იყო. ქ-ნი ნათელა ეწეოდა სამეცნიერო-კვლევით მუშაობას. ავტორია მრავალი სამეცნიერო ნაშრომისა.

აქვე უნდა ზახვასმით აღვნიშნოთ, რომ ქ-ნმა ნათელამ საკადრისი პატივი

მიაგო თავის მასწავლებლებს და კოლეგებს, როგორც ცოცხლებს (მარიამ ლორთქიფანიძეს, კარლო კუციას...), ისე გარდაცვლილებს (შოთა მესხიას, დავით გვრიტიშვილს, ნოდარ შოშიაშვილს, თამარ გამსახურდიას). იგი აქტიურად მონაწილეობდა მათდამი მიძღვნილი კრებულების შედგენა-რედაქტირებაში.

მე მასთან მაკავშირებდა ხანგრძლივი მუშაობა საქართველოს ისტორიის სადისერტაციო საბჭოში. საბჭოს თავმჯდომარე იყო აკად. მარიამ ლორთქიფანიძე, საბჭოს სწავლული მდივანი – პროფ. ნათელა ვაჩნაძე, მე კი – ერთ-ერთი წევრი. იგი გამოირჩეოდა თავისი კოლეგიალობით, ობიექტურობით და დისერტანტისადმი კეთილგანწყობით.

ქ-ნი ნათელა დღესაც დიდი მადლიერების გრძნობით იხსენებს თავის მასწავლებლებს, რომელთა შორისაც საპატიო ადგილი უკავია პროფ. ვალერიან გაბაშვილს.

დევი კაციაძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი
15.II.2009

შენსება

ნოე ჯავახიშვილი

თავად ვაჩნაძეთა საგვარეულოს ისტორიისათვის

თავად ვაჩნაძეთა საგვარეულო სათავეს ძველი დროიდან იღებს.

ვახუშტი ბატონიშვილი (1696-1756) თავის თხზულებაში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ ჩამოთვლილ კახეთის 13 სათავადო გვარს შორის ვაჩნაძეების საგვარეულოს მეექვსე ადგილას ასახელებს. მისივე განმარტებით, ვაჩნაძეთა გვარი არის „უწარჩინებულესი და შემძლებელი“ [1, 35].

ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულების „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ აშიაზე მიწერილი ცნობის თანახმად, XI საუკუნის მეორე ნახევრისა და XII საუკუნის დასაწყისის გამოჩენილი ქართველი მოღვაწე არსენ იყალთოელი „იყო გვარად ვაჩნაძე იბადის ძე, კაცი ბრძენი და მეცნიერი და ელინურისა ენისა ზედმიწევნით. აქუნდა შოლა იყალთოს მონასტერსა და იყო მოძღვარი სამეცნიეროსა დავით აღმაშენებელისა მეფისა, უკეთუ გენებაჲს, დიდის სჯულის კანონის ბოლოს შესხმად მისწერს თავის მოწაფეს დავით აღმაშენებელს, რომლისა თავი ესრეთ არს: „ამათდა მომართ რასა იტყუ, რასა სიბრძნის მოყვარებ“ რეკტორი დავით“ [1, 548].

იოანე ბატონიშვილი (1768-1830) თავის თხზულებაში „შემოკლებით აღწერა საქართველოსა შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა“ ჩამოთვლილ კახეთის 24 სათავადო გვარს შორის ვაჩნაძეების საგვარეულოს მოწინავე, მეხუთე ადგილას ასახელებს.

ვაჩნაძეთა წარმომავლობის შესახებ იოანე ბატონიშვილი წერს: „ესენი ძველად იყვნენ სომეხთავე მეფეთა დროსანი, არტავაზის შვილებად მოხსენიებულნი მამიკუნიანთა გვართა, რომელნიცა პირველ იყვნენ მოსრულნი კიტიის მხრიდგან ვანსა შინა და სპასპეტნიცა სომეხთა მხედრობისა წელსა ქრისტეს აქეთ 286-სა, ზოლო შემდგომად ამისა გარდმოვიდა კახეთსა შინა ამა ვაჩას შთამომავალი ვარდან მამიკუნიანი და დაეშენა ზორნაბუჯს შინა, რომელსა ეწოდების აწ ჭოეთი და ამათ მიუბოძა მეფემან სუმბატ კახეთსა შინა ადგილნი, რომელსა ეწოდების აწ საგაჩნაძო და არიან მუნიდგან ვაჩნაძედ წოდებულნი. ზოლო მეორეცა გვარი მიიღეს ბებურისა გამო, რომელიც იყო ვაჩნაძე ბებურ — ჩინებული ვაჟი-კაცი. ამის გამო, აწ უწოდებენ ბებურის შვილებადაცა.

ვაჩნაძეები ესენი არიან მამულით სახელებითაც სხვა გვარად წოდებულნი, ესე იგი, ასათის შვილებად და აგათოშვილებად და ონანა შვილებად, ზოლო პირველნი არიან ამათ შორის მოსახლენი: 1) ბებურის შვილები, 2) ყაპას

შვილები, 3) გიორგის შვილები, 4) აიდეურის შვილები, 5) თამარის შვილები და ომანის შვილები. ესენი სახლობენ კარდენახს. ხოლო აგათოშვილები — ბაკურციხეს და ონანაშვილები — კოლაგს. თუმცა ონანაშვილები იყვნენ პირველ სომეხთა გვარნი, გარნა მეფემან ერეკლე პირველმან შუამდგომლობითა განჯის ბეგლარბეგის ქალბაღალის ხანისა თხოვნითა უბოძა ვაჩნაძეობა წელსა ქრისტეს აქეთ 1695-სა და მამული ამოწყვეტილი ვაჩნაძისა და გვარიცა მისივე და ესრეთვე მეფემან თეიმურაზმანცა და მეორემან ირაკლიმანცა მიიღეს რიცხვთა შინა თავად ვაჩნაძედ და აწ არიან მოსახლედ ლუარსაბის შვილებად წოდებულნი“ [2, 40-41].

ჩვენთვის უცნობია, თუ რომელ საისტორიო წყაროებზე დაყრდნობით მოგვცაწოდა იოანე ბატონიშვილმა ვაჩნაძეების საგვარეულოს წარმომავლობის ზემოთ მოყვანილი ვერსია. აქვე უნდა გავიხსენოთ, რომ არაერთი ქართველი ფეოდალი საკუთარი გვარის ფუძემდებლად უცხოეთიდან მოსულ წარჩინებულს აცხადებდა.

ვაჩნაძეთა ყოფილი სათავადოს — საეაჩნაძოს ტერიტორიაზე, ამჟამინდელი სოფელ ვაჩნაძიანის მახლობლად მდებარეობს უნიკალური ტაძარი — ყველაწმინდის მონასტერი. იგი VIII-IX საუკუნეთა მიჯნაზე ძველი ეკლესიის ნაფუძარზე ააგეს. ამ ძეგლს ხელოვნებათმცოდნეები „*ვაჩნაძიანის*“-სახელითაც მოიხსენიებენ და მიიჩნევენ, რომ იგი ქართული ხუროთმოძღვრების გარდამავალი ხანის ყველაზე მნიშვნელოვან და მაღალმხატვრულ ძეგლთა რიცხვს განეკუთვნება [3, 332-333].

თავად ვაჩნაძეთა საგვარეულოს წარმომადგენლები ქართულ საისტორიო წყაროებში XIV-XV საუკუნეებიდან უწყვეტად იხსენიებიან.

XIV საუკუნის დოკუმენტის „გარიგება ჭელმწიფის კარისა“ XVI პუნქტში („ვეზირობა“) აღნიშნულია: „მეჭურჭლეთა-უხუცესი ძველი ვეზირი არის საბატო.“

და ვინ ამ[ა]ს იტყვს: მსახურთ-უხ[უ]ცესი მანაველი რუსუდან მეფეს შეუყვანია საეაზიროსა და ვაჩნაძე შეუყვანია.

აწე მსახურთ-უხუცესი მეჭურჭლეთ-უხუცესისა გვერდით ზის ვეზირობასა ზედან“ [4, 96].

1455 წელს ერთიანი საქართველოს უკანასკნელმა მეფემ გიორგი VIII-მ (1446-1466 წლებში მეფობდა საქართველოში, ხოლო 1466-1476 წლებში — კახეთში) თავის თანაშემზრდილ („აღზრდილ-შემზრდილ“) მელვინეთუხუცესს ასათ *ვაჩნაძეს* განუახლა მისი მკვიდრი ყმა-მამულის წყალობა და გაუჩინა სისხლის ფასი — 800 ათასი ძველი კირმანაული (კირმანეული) თეთრი.

მეფის მიერ გაცემულ ამ სასისხლო სიგელში ჩამოთვლილია ასათ ვაჩნაძის საკუთრება: სოფლები — ვეჯინი, კარდანები (ამჟამად — კარდენახი), ბაკურციხე, კოლაგი, კალაურნი, კარდანუცი, ჩალამოტი, კეჭა; ყმები — ალექსისშვილი, ევთიმისშვილი, ვანასშვილი და ხუცისშვილი თავიანთი „მამულებით“ იმავე

საბუთიდან ირკვევა, რომ ასათ ვაჩნაძეს ჰყოლია ეაჟი — შალვა, ძმისწულები: სულა, ივანე და სიამო, ბიძაშვილი — დავითი [5, 180].

XV-XVIII საუკუნეებში ქართლისა და კახეთის მეფეთა მიერ გაცემულ საბუთებში თავად ვაჩნაძეთა გვარის წარმომადგენლები საკმაოდ ხშირად იხსენიებიან. მაგალითად, ერეკლე II-ის ხანგრძლივი მეფობის პერიოდში გაცემულ სიგელებში მოხსენიებული არიან ვაჩნაძეები: ასლანი, აიდემური, იოსები, მღვდელმონაზონი ილარიონი, ყორიასაულბაში ლუარსაბი, მისი ბიძაშვილი ზაქარია და სხვ. ჩანს, რომ იმხანად ვაჩნაძე ერთ-ერთი მძლავრი ფეოდალური საგვარეულო იყო.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ბებურ ვაჩნაძის შთამომავლები ზოგჯერ ბებურიშვილთა (ან ბებურისშვილთა) გვარიითაც იხსენიებოდნენ. მათ შორის იყვნენ ქართულ საისტორიო წყაროებში მოხსენიებული ბებურიშვილები: ადამი, აიდემური, აღდემური, ასლანი, ბებური, გარსევანი, გიორგი, გრიგოლი, ზაქარია, თამაზი, იოანე, ნინია, ომანი, პაპა, სიმონი, სოლომონი, ქაიხოსრო და სხვ.

ონანა ვაჩნაძის შთამომავლები ზოგჯერ ონანაშვილთა (ან ონანასშვილთა) გვარიითაც იხსენიებოდნენ. მათ შორის იყვნენ ქართულ საისტორიო წყაროებში მოხსენიებული ონანაშვილები: ონანა, თამაზი, ზურაბი, გიორგი, ნიკოლოზი, დემეტრე, გურგენი, მამუკა, ასლანი, ზაქარია, ლუარსაბი, ფარსადანი და სხვ.

აგათო ვაჩნაძის შთამომავლები ზოგჯერ აგათოშვილებად იხსენიებოდნენ. მათ შორის იყვნენ ქართულ საისტორიო წყაროებში მოხსენიებული აგათოშვილები: ბეჟანი, ბერუკა, გიორგი, დავითი, დათუნა, სპანდიერი, ზაალი და სხვ.

1579 წელს კახეთის მეფის ალექსანდრე II-ის (მეფობდა 1574-1605 წლებში) მიერ სვეტიცხოვლისათვის მიცემული ყმა-მამულის შეწირულობის განახლების წიგნში მოწმეთა შორის დასახელებულნი არიან ვაჩნაძეთა საგვარეულოს წარმომადგენლები: მისი დამწერი, წინამძღვარი იოსებ ვაჩნაძე და გიორგი ვაჩნაძე. საბუთის დასასრულს კვითხულობთ: „დაიწერა ინდიკტიონსა მეფობასა ჩუენისასა თხუთმეტსა, ქორონიკონსა სნიზ, კელითა წინამძღურის ვაჩნაძის იოსებისათა და მოწმეცა ვართ“ [4, 202].

1588-1589 წლებში რუსეთში მივლენილ კახეთის სამეფოს ელჩობას დიპლომატი და სახელმწიფო მოღვაწე, თავადი ვაჟფლან ვაჩნაძე მეთაურობდა. რუსეთის მეფემ თედორე ივანეს ძემ ელჩებს განუცხადა, რომ შეიწყნარა კახეთის მეფის თხოვნა მფარველობაში მიღების შესახებ და მათთან ერთად წყალობის სიგელით კახეთში გაგზავნიდა თავის ელჩებს [6, 333].

1605 წელს საკუთარი მამისა და ძმის მკვლელ კონსტანტინე-მირზას მისმა აღმზრდელმა შაჰინშაჰმა აბას I-მა კახეთის მეფობა უბოძა. შაჰის მხარდაჭერით გულმოდგინებულმა კონსტანტინემ გაუტეხელი კახეთის ასაოხრებლად და საბოლოოდ დასამორჩილებლად დიდი ჯარით გამოილაშქრა. ამან კახელები განარისხა და შურისძიებისათვის განაწყო. ისინი თავიანთი დაქვრივებული დედოფლის

– ქეთევანის (მომავალში წმ. ქეთევან წამებული) ერთგულნი დარჩნენ.

ცნობილია, რომ სისხლისმსმელი კონსტანტინეს სიკვდილით დასჯაში თავად ვაჩნაძეთა ხელიც ერია. მათ შორის იყვნენ თამაზ და ბებურ ვაჩნაძეები.

საისტორიო წყაროში („პარიზის ქრონიკა“) ვკითხულობთ: „მოვიდა კოსტანტილე დიდის ლაშქრითა; გაღმა ალაზნის პირსა დაღვა, ზემო მინდორს, მაკაბლისას... წყნარა-წყნარა ჩამოდგნენ კახნი. მაგრა იდგნენ... კახთ სიახლოეს რომ გამოვიდა, იცნეს კოსტანტილე, ბევრჯელ ენახათ კახთ თავადათა. წარვიდნენ, თავი გამოიმეტეს, შეუტივეს, შეუტივეს სამთ კეთილ ცხენოსანთა – ჯანდარიშვილი დავით, ვაჩნაძე თამაზ, ძმა მისი ბებურ, ჰკრეს შუბი, ჩამოაგდეს ცხენიდან, ძალიან დასცეს მიწასა.

სულიერიდა იყო, იცნა ის კაცნი და შეეხვეწა: „ნუ მაჰკლავთ, დაგრჩომივართო, თქვენს ქელთ ვარო“. სხვას მრავალს წყალობას უქადაგებდა, მაგრამ ყური არ მიუგდეს და ჰკრეს თავსა, ორად გაუპეს და მოჰკვეთეს თავი და მიართვეს დედოფალსა ქეთევანს.

მაშინ გამარჯვებულთ ჯარმა კახთამან თათრის ლაშქართ უკან გაუდგნენ, მრავალი დაჰოცეს და დაიჭირეს და ნაშოვარი საქონელი მრავალი იშოვნეს. და კონსტანტილეს მოკლვის ანბავი შაჰ-აბაზ-ყაენს მოუვიდა და ეწყინა და ასე ბძანა: „ველიც შერჩებაო, მამის მკვლელს უარეს უნდა დაემართოსო“ [7, 63].

XVII საუკუნის პირველ ნახევარში მოღვაწეობდა „შაჰნამეს“ ქართული ვერსიების ერთ-ერთი ციკლის „უთრუთიან-საამიანის“ გამლექსავი პოეტი ბარძიშ ვაჩნაძე. იგი ზუსტად მისდევს ქართულ პროზაულ ტექსტს, მისი ლექსი საკმაოდ გამართულია და რუსთაველის დიდი ზეგავლენაც იგრძნობა. მისი თხზულება დაიწერა ოდიშში, მთავარ ლევან II დადიანის კარზე. ტექსტს აკლია დასაწყისი და დასასრული [8, 332].

1646 წლის 26 ოქტომბერს კახეთის მეფემ თეიმურაზ I-მა თავად ჯაფარ ვაჩნაძის („ამოვარდნილის“) სოფლებში: კალაურში, ბაკურციხესა და კარდანახში მღებარე მამულები უწყალობა ბოქაულთუხუცეს ავალ ავალიშვილს [5, 181-182].

1648 წლის 25 ნოემბრის სიგელით ქართლის მეფემ როსტომმა დავით აგათოშვილს უწყალობა „გაღმამხარს“ სოფელი ჯანაანი. იმავე საბუთიდან ირკვევა, რომ დავით აგათოშვილს ჰყავდა შვილები: ბეჟანი, გიორგი და როსტომი [9, 68].

1648-1683 წლების საბუთებიდან ირკვევა, რომ ბეჟან დავითის ძე აგათოშვილს ჰყოლია აგრეთვე ძმა სპანდიერი და ვაჟი – დათუნა [9, 68].

ჩანს, რომ ზემოხსენებულ ბ. აგათოშვილს მეფენი დიდად სწყალობდნენ. კერძოდ, 1659 წელს შაჰ-ნავაზმა ბეჟანს უბოძა კარდენახში („კარდენახში“) ამოვარდნილი დავით ვაჩნაძის მამული – შვიდი კომლი გლეხი და ნაოზარი მიწის ნახევარზე მეტი, ასევე ჩალაუბანსა და ბაკურციხეში – დავით

გომპარიშვილის მამული, ხოლო 1683 წელს მეფე არჩილ II-მ მას უწყალობა ამოწვეტილი ელიზბარ ეარნადის ყმა-მამული, აფხაზისა და ელიშასათვის ნაბოძები თითო კომლის გარდა [9, 68].

1651 წელს ქართლ-კახეთის მეფემ როსტომმა დავით გომპარის ძე ეარნადის უმცროსი ქალიშვილი მიათხოვა ავალ ავალიშვილს, რომელსაც დავითისავე ანდერძის თანახმად, მისი მამულიც უბოძა [5, 181].

1654 წელს ერთ-ერთ თავად ეარნაძეს სამამულე დავა ჰქონდა ქრისტე-ფორე კათალიკოსთან სოფლების ბუშატისა (ბუშეტი) და ვანთის თაობაზე. ეს საბუთი დათარიღებულია აღნიშნული წლის 2 იანვრით [10, 96-97].

1659 წელს ქართლის მეფემ ეახტანგ V-მ (შაჰ-ნავაზმა), რომელიც ერთხანს კახეთსაც ფლობდა, თავად დავით გომპარის ძე ეარნადის კუთვნილი ყმა-მამულიდან შვიდი კომლი გლეხი და ჩალაუბანსა და ბაკურციხეში მდებარე ნაოხრის ნახევარი მამული უწყალობა ძმებს ბეჟან და გიორგი აგათოშვილებს [9, 68].

1660 წელს თეიმურაზ I-მა ზაღდასტან ეარნადის წილი ყმა-მამულის (სოფელ კალაურში) წყალობა განუახლა თავად შერმაზან ხიმშიაშვილს [5, 181].

1662-1692 წლებით დათარიღებულ საბუთებში მოხსენიებულნი არიან თავადი რამაზ ეარნაძე, მისი ბიძა – მოურავი თამაზ ეარნაძე და რამაზის ძენი: ბებური, უზებარ /უძებარ, ქაიხოსრო, ბებურის ძენი: ზურაბი, ღურმიშხანი, გიორგი და ოთარი.

1662 წელს კახთბატონიშვილმა ერეკლემ (მოძაველში მეფე ერეკლე I-მა ანუ ნაზარალი-ხანმა) ზემოხსენებულ თავად რამაზ ეარნაძეს უბოძა ბიძამისის, თამაზ მოურავის ნაქონი მამული სოფელ გაეაზში, რომელიც მანამდე სუფრაჯ ფარემუზ ჩოლოყაშვილს ეპყრა და ორგულობისათვის მეფემ ჩამოართვა [5, 181].

1669 წელს თავადმა ციცი ციციშვილმა რამაზ ეარნაძეს ერთ ჯაჭვსა და ორ ბათმან აბრეშუმში დაუთმო თავისი აყრილი ყმა ზაქუტა ზალაშვილი ცოლითა და ოთხი ვაჟით [5, 181].

1673 წელს რამაზ ეარნაძემ ოხია-ყორჩ როსებს მიჰყიდა კალაურში მდებარე თავისი მკვიდრი მამული „გემიაური“ – ერთი საკომლო [5, 181].

1678-1688 წლებით დათარიღებული საბუთიდან ირკვევა, რომ ქართლის მეფემ გიორგი XI-მ აგათოშვილს (ეარნაძეს) მისცა პირობა წყალობისა, თანადგომისა და მფარველობისა იმ შემთხვევაში, თუ მეფე კახეთს დაიჭერდა [9, 67].

იმავე პერიოდში გიორგი XI-მ ნაცვალ ბერუკა აგათოშვილს წყალობისა და უწებლობის პირობა მისცა [9, 68].

1683 წლის 20 იანვარს კახეთის მეფემ არჩილ II-მ თავად ელიზბარ ეარნადის („ამოვარდნილის“) ნაქონი მამული უბოძა ბეჟან და გიორგი აგათოშვილებს, ხოლო მისივე მამულში მცხოვრებთაგან თითო კომლი უბოძა აფხაზსა და ელიშერს [9, 68].

ზემოხსენებული ედიშერი ანუ ედიშა [5, 110] – თავადი ვაჩნაძე უნდა იყოს.

XVII საუკუნის მეორე ნახევრისა და XVIII საუკუნის დასაწყისის საბუთებში იხსენიება კახეთის სამეფოს მდივანი (1656-1692 წლებში) და საზღოთხუცესი (1690-1703 წლებში) *ონანა*, რომელსაც შეიდი ვაჟი ჰყავდა: თამაზი, ზურაბი, გიორგი, ნიკოლოზი, დემეტრე, გურგენი და მამუკა (1677 წ.). მას უწყალობა ერეკლე I-მა ყიზილ ულღუნი იმ წესით, როგორითაც იგი ლუარსაბ ბატონიშვილს ჰქონდა და ფაკაბაშს ან საბალახეს იღებდა. გურამიშვილს ამავე საქმეზე მეფისაგან „საფიცარი“ ჰქონია და მისთვის სანაცვლო მიუცია, *ონანას* კი შეჰპირდა წყალობის მოუშლელობას (1677); გაარიგა: ზაალ საგინაშვილის დავა ნინოწმინდელთან და გარეჯის უდაბნოს წინამძღვარ ონოფრე მაჭუტაძესთან დუდაურების მამულზე (1690-1703), ფარემუზ და გურასიშვილების სასისხლო დავა (XVIII საუკუნის დამლევით); მონაწილეობდა: ბებურ, უძებარ და ქაიხოსრო ვაჩნაძეებს შორის საღო ყმების გაყოფაში (1692); მოწმე: პაპუნა ელიაშვილის მიერ თბილელ მთავარეპისკოპოს ელისე საგინაშვილისათვის პირობის წიგნისა თავშეწირულების დაურღვევლობის შესახებ (1656), პაპუა ჩოლაყაშვილის მიერ ოხიაყორჩ როსებისათვის მიცემული მამულის ნასყიდობის წიგნისა (1670), ამაბ-ალავერდელის მიერ ბოლბელ კირილესათვის მიცემული მამულის ნასყიდობის წიგნისა (1670), რამაზ ვაჩნაძის მიერ ოხიაყორჩ როსებისათვის მიცემული მამულის ნასყიდობის წიგნისა (1673) [II, 328-329].

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში, საამილახვროს დავთრის მიხედვით, *ონანას* ჰყავდა ყმები: აბრევში – ზუცესი ქრისტესია, მამუკა სარველაძე, ნადირა მთიულიშვილი, ბოგანო თეოდორა, ჭეხაშვილი, ბოგანო მაზმანი, რეჟს – ნადირა მარხაძე, იორდანე კონიაშვილი, ქიტუა ბეკურწიშვილი, ივანე სარველაძე, ბოგანო ნასყიდა და ჭეხაშვილი გაბიტა [II, 329].

XVII-XVIII საუკუნეთა მიჯნაზე ჩალაუზნელი *ონანაშვილი* მამუჩასშვილთან ერთად მოხსენიებულია სამების ყმათა ნუსხაში [II, 329].

1690 წლის 22 იანვარს ბებურ ვაჩნაძემ ფარსადან ციციშვილისაგან იყიდა ზალა ზალაშვილი [5, 180].

ბებურ ვაჩნაძე თავის ძმებს მამის სიცოცხლეში გაეყარა. 1692 წლის საბუთიდან ჩანს, რომ მათ გასაყოფი დარჩათ ცხრა კომლი, რომელთაგან ორი წილი: ბერო მორილაშვილი, გოგიაშვილი, ტორიაშვილი, ოთიაშვილი, ბასილაშვილი – მასა და უზეძარს ერგო; ხოლო ერთი წილი – გიორგი შავიაშვილი, მაზანა სიყმაშვილი, მამუკა ბოლდაშვილი, ივანე ჩალნთაშვილი – ქაიხოსროს [5, 180].

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ქართლის ტახტზე ასულმა მეფე ერეკლე I-მა (ნაზარალი-ხანმა) „საღოთხუცესად“ დაადგინა ბებურისშვილი [12,

464]. აქვე დავსძენთ, რომ ბებურიშვილებად (ან ბებურისშვილებად) იხსენიებოდნენ თავად ბებურ ეაჩნაძის შთამომავლები.

ეაჩნაძეთა საგვარეულო შტოების წარმომადგენლები — ბებურიშვილები და ონანაშვილები ზოგჯერ ერთმანეთსაც უპირისპირდებოდნენ. ამის მაუწყებელია კახეთის მეფის ალექსანდრე III-ის მიერ 1737 წლის 21 იანვარს დამტკიცებული განჩინება ასლან ბებურიშვილისა და ფარსადან ონანაშვილის სასისხლო საქმეზე. საბუთში ხაზგასმულია რა მათი სისხლით ნათესავობა, გამოტანილია დადგენილება, რომ მათ „დღეის იქით ერთმანეთთან ძმობისა და მოყვრობის მეტი სადავო და სალაპარაკო აღარა აქეთ რა“ [10, 340].

1688-1703 წლებით დათარიღებული საბუთიდან ირკვევა, რომ ბერად შემდგარმა თავადმა ნიკოლოზ ეაჩნაძემ მეფე ერეკლე I-ს სთხოვა ეშუამდგომლა პაპა სერგიოსთან, რათა მისთვის მიეცათ კისისხვეი იმ პირობით, რომ მონასტერს სამსახურს არ დააკლებდა [5, 181].

1704 წლის 31 ივლისს კახეთის სამეფოს მდივანბეგ დიმიტრის ბეჭდით დაამოწმეს განჩინება ლუარსაბ ეაჩნაძისა და დათუნა აგათოშვილის სასისხლო საქმეზე, რითაც ხსენებულ ფეოდალთა შერიგება დადასტურდა. დოკუმენტში, გარდა ლუარსაბ ეაჩნაძისა, ქაიხოსრო და ყაფლან ეაჩნაძეებიც იხსენიებიან [10, 209].

1705 წლის 27 მარტის განჩინებიდან ჩოლოყაშვილთა გაყრის საქმეზე ირკვევა, რომ ამ საქმეზე კახეთის სხვა ფეოდალებთან ერთად უმსჯელიათ ასევე ზურაბ, ლუარსაბ და უზებარ ეაჩნაძეებსაც [10, 216].

1710 წლის 11 მაისს კახეთის მეფემ დავით II-მ (იმამ-ყული ხანმა) დაამტკიცა განჩინება ზურაბ და დურმიშხან ეაჩნაძეებისა და დათუნა აფხაზიშვილის მამულის საქმეზე. ამ საბუთით, რომელსაც სხვებთან ერთად გომეზარ ეაჩნაძეც ადასტურებდა, დადგინდა, რომ ზურაბს, დურმიშხანს და მათ ძმებს „ეს მიწა ხოდაბუნათ დარჩათ“ [10, 230].

1798 წლის 20 მარტს ქართლ-კახეთის მეფემ გიორგი XII-მ დაამტკიცა განჩინება ჯანდიერიშვილების მამულის საქმეზე, რომელშიც თავად ეაჩნაძეებისაგან ნაყიდი მამული იხსენიება [13, 52].

საისტორიო წყაროებში მოხსენიებულ ტერმინში „ეაჩნაძიანი“ — ეაჩნაძეთა სათავადო სახლი იგულისხმება. ეს ტერმინი („ეაჩნაძიანთის“ ფორმით) ეახუშტი ბატონიშვილის თხზულებაშიც იხსენიება [12, 544]. ამავე თვალსაზრისით საყურადღებოა, 1766, 1770 და 1755 წლების არზები ეაჩნაძიანთა მამულის თაობაზე, რომელთაც ერეკლე II-ის ოქმი ერთვით [14, 107; 157; 288], ასევე 1779 წლის განჩინება ეაჩნაძიანთა და დავით აფხაზის მამულის საქმეზე [15, 75-76].

ეაჩნაძეები მეფისა და სამშობლოს მიმართ განსაკუთრებული ერთგულებით გამოირჩეოდნენ. მეფისადმი წარდგენილი მათი არზები ტრადიციულად ასე

იწყება: „ქ. ღმერთმან ბედნიერის კელმწიფის ჭირი მოსცეს [მათ] მიწა-მტკერეთ ერთობლივ ეაჩნაძიანთ“ [14, 107], ან „ქ. ღმერთმან ბედნიერის კელმწიფის ჭირი მოსცეს სულ ეაჩნაძიანთ თავადსა და გლეხთა“ [14, 157] ანდა „ქ. ღმერთმან ბედნიერის კელმწიფის ჭირი მოსცეს ეაჩნაძიანთ“ [14, 288].

პაპუნა ორბელიანის თხზულებაში „ამბავნი ქართლისანი“ იხსენიებიან ბებურ ეაჩნაძის შთამომავალნი – პაპა და ასლან ბებურიშვილები [16, 156, 230-237].

1751 წლის იანვარში მდინარე ალაზნის შენაკადთან – აგრისწყალთან (აგრიჩაი) მომხდარ ბრძოლაში, როდესაც ჭარ-ბელაქნისა და შაქის გაერთიანებულმა ლაშქარმა ქართველებს სძლია, ერეკლე II უეჭველი დაღუპვისაგან იხსნა თავადმა პაპა ბებურიშვილმა [10, 45].

მეფე ერეკლე, რომელსაც ცხენი ბრძოლაში მოუკლეს, პაპა ბებურიშვილმა ალაზნიდან დიდი თავდადების ფასად გამოიყვანა. მდინარის მარჯვენა ნაპირი ფლატინი იყო და ვერ ამოვიდნენ. საჭირო იყო შორი გზით, ქვემოდან მოელა. სწორედ იმ დროს მეფეს საკუთარი ცხენი დაუთმო ქიზიყელმა (მაჩხაანელმა) გლეხმა დავით ბოსტაშვილმა, რომელსაც ამისათვის აზნაურობა უბოძეს [17, 97].

თეიმურაზ ბაგრატიონი თავის თხზულებაში „ახალი ისტორია“ მოგვითხრობს: „ალაზანსა შინა, ეინადგან გაუჭირდა მეფესა ერეკლეს გამოსვლა, რომელ ქვევითნი იგი ქართველთანი, რომელნიც მოაქვნდა წყალსა, ეხვეოდენ ცხენთა განრინებისათვის, მაშინ თავადმან ბებურისშვილმან პაპამ მოსწყვიტნა კაცნი იგი და განიყვანა მეფე მშვიდობით“ [18, 48].

1755 წელს ყვარლის ციხის ალყის გარღვევის ოპერაციას პაპა ბებურიშვილი (ვაჩნაძე) მეთაურობდა. მისმა 200-კაციანმა რაზმმა ციხეში წარმატებით შეაღწია და მეციხოვნეებს სურსათი და ტყვია-წამალი მიაწოდა, რაც საბოლოოდ ქართველთა გამარჯვებით დაგვირგვინდა [19, 387].

აქვე უნდა ითქვას, რომ ალყის დროს ყვარლის ციხის გარნიზონს მელქისედეკ და ბესპაზ ჭავჭავაძეებთან ერთად, დავით ვაჩნაძეც მეთაურობდა [17, 106].

მეფის ერთგულებით გამოირჩეოდნენ პაპა ბებურიშვილის ძმებიც – გრიგოლი, სვიმონი და ადამი.

1756 წლის 17 იანვარს ერეკლე II-მ პაპა ბებურიშვილს შემდეგი სიგელი უბოძა: „ქ. წყალობით ღვთისათა ჩვენ... მეფემან მეორემან პირაკლიმ ესე წიგნი და სიგელი გიბოძეთ შენ, ჩვენსა ერთგულსა და თავდადებით ნამსახურსა ვაჩნაძეს – ბებურიშვილს პაპას და ძმასა შენსა გრიგოლს, სვიმონს, ადამს და შვილთა და მომავალსა სახლისა თქენისას ასე და ამა პირსა ზედანა, რა შენს ოჯახში გამოიზარდე, მუდამ ამისი მცდელი იყავი, ჩვენს წინ სასიკდილოდ თავი არ დაგიზოგავთ ორთავ ძმათ, ციხის უკუდგომაში, თუ მრავლის ყიზილბაშთ, თუ დაღისტინის ომის ჯარებში, მრავალჯერ მტრის თავები მოგვართვით.

აგრისზედ რომ დაგმარცხდით და გამოვბრუნდით, ერთს უფონოს ადგილს,

ალაზნის წყალში შემოეცვივდით, შენ, პაპა, ახლო შეგვრჩი, შიგ წყალში შეიდი-რუა კაცი ჩვენს ცხენს და ჩვენ მოგვეჭიდა; წყალმა რომ ცხენი და ჩვენ ჩაგვწივა, იმ დროს მოგვეშველე, ის კაციც ხმლით მოგვაშორე და ღმერთის გარდა იმ დღეს შენ გვიხსენ სიკვდილისაგან და... მოვრჩით.

მას უკან ზუნძახის ბატონი – მუცალი დიდისტნის ჯარით, აჯი ჩალაბის შვილი და ჭარელნი და იმ ძირობის კაცნი ყუარელის ციხეს შემოადგენენ. ციხეს რომ საქმე გაუჭირეს და აღებაზედ მიწურეს, იმ დროს... ჯერ ღვთის სიყვარულისათვის და მერმე ჩვენისა და ჩვენის ქვეყნის ერთგულობისათვის და სარწმუნოებისათვის თქვენი თავი სასიკვდილოთ გადადევით იმ დღეს და არ და-ზოგეთ არც შენ და არც ამ თავადთა და გლეხთა, წახვედით ღვთით და ჩვენის ბრძანებით. დღდათ შემოსაფრული იყო ის ციხე, ხმალდახმალ შეხვედით, ღვთის მოწყალებამ და თქვენმან შესვლამ შეამაგრა, შესვლაში და შიგნით ციხიდან მრავალი კაცი მოკალით და ლომსავეთ გაისარჯენით, თითონ შენ შიგ დაიჭერ. მას უკან გარეთ ხმალდახმალ გამოუხდით და ბევრი კაცი მოუკალი. ოცდა მე-სამეს დღეს დაქცეულნი, გაწბილებულნი, პირშავნი უკეთურნი წავიდნენ.

ახლა ამ ყვარელში ციხეში შესვლის და ასე გარჯისათვის გიბოძეთ თქვენივე ნაყმევი კარდენახს მარტასშვილი ჯერანა, ამისი შვილი გიორგი და მძისწული დათო, ვეფდაშვილი პატარაკაცი, ჭუნი ტეტიბა, ურუმაშვილი გოგია და ივანე, მარტასშვილი დემეტრე და ზიზო თავისის მამულითა, სასახლითა, სახნავითა, შესავლითა, გასავლითა მთითა, ბართა“ [17, 106-107].

1772 წლის ივნისში ქართველთა ჯარმა ერეკლე II-ის სარდლობით ოს-მალთა და ლეკთა გაერთიანებული ლაშქარი დაამარცხა.

საისტორიო წყაროში ვკითხულობთ, რომ მეფეს: „აქ მოერთვა ამბავი – „უფლისციხეს თქვენი ჯარი დაამარცხესო“ ამ დროს ფამბაკზედ ერეკლეს ედგა პაპა ბებურიშვილი ჯარით მეთვალყურეთ. ახალციხიდან მოუხდა ჰაჯი გარეი დიდის ჯარით. ჩაუსაფრდა პაპა ამხანაგებით მოხერხებულ ადგილს და მოულოდნელათ ღვთის რისხვა დასცა თათრებსა: 157 კაცი გასწყვიტა, 57 ტყვე დაინარჩუნა და ერეკლე მეფეს მორათვა თბილისში“ [17, 131-132].

შემონახულია მეფეთა მიერ თავად ვაჩნაძეთა საგვარეულოს სხვა წარმომადგენლებისადმი ბოძებული წყალობის წიგნებიც. მაგალითად, 1751 წლის დეკემბერში მეფე ერეკლე II-მ თავად ასლან ვაჩნაძეს შემდეგი წყალობის წიგნი უბოძა: „ქ. ესე მამულის წიგნი გიბოძე შენ, ჩვენს ერთგულს და ჩვენს სამსახურზედ მრავალფერად გარჯილს და ნამსახურს ვაჩნაძეს ასლანს, მძისწულსა შენსა ფარსადანს, შვილსა თქვენსა ყაფლანს და შვილისშვილსა შენსა ლუ-არსაბს – გიბოძეთ შენის ბიძაშვილის გიორგის განაყოფის ამოწყვეტილის სპანდიარის შვილის გიორგის ნაქონი მამული სოფელი კოლაგი და ჩალაუბანი, რადგან ჩვენს ერთგულობაზედ ჩვენს მამაპაად წინ ბევრნი დახოცილხართ და ერთი შენი შვილიც ოთარი ჩვენს ბიძაშვილს ახლდა (ალიმირზას) ინდოეთის

საფარში და იქ მოგიკედა; შენი ძმისწული ფარსადანიც იქ გეასლდა ინდოეთს და სინდეთის ომებში და ბევრჯერ ჩვენს წინ კარგად გაისარჯა“ [19, 97-98].

ზემოთ მოყვანილი საბუთიდან ირკვევა, რომ *ოთარ ასლანის ძე ვაჩნაძე* კახეთის მეფესთან ალექსანდრე II-სთან ანუ ალი-მირზასთან (მეფობდა 1735-1737 წლებში, მეფე თეიმურაზ II-ის სპარსეთში ყოფნის დროს) ერთად მონაწილეობდა სპარსეთის მბრძანებლის ნადირ-შაჰის მიერ ინდოეთზე მოწყობილ ლაშქრობაში (1737-1738) და იქ დაიღუპა.

1782 წელს ლევან ბატონიშვილი სოფელ ევჯინში, თავად ივანე აბაშიძის სახლში გარდაიცვალა. ერთ-ერთი ვერსიით, ლევანის გარდაცვალებაში *ასათ შერმაზანის ძე ვაჩნაძეც* ერია [17, 149].

ამის მიუხედავად, ერეკლე II ვაჩნაძეებს კვლავინდებურად სწყალობდა და ფრიად პასუხსაგებ საქმეებსაც ავალებდა.

1788 წლის 31 იანვარს ქართლ-კახეთის მეფის ქვეშევრდომობაში შემაველ ერთ-ერთ სამფლობელოში — ყაზახში გადასახადების ასაკრეფად მიაღვლინეს ეშიკაღასბაში *დემურ (აიდემურ) ვაჩნაძე* [17, 170].

1789 წელს ერეკლე II-ის ბრძანებით, მისმა შვილიშვილმა, 22 წლის დავით ბატონიშვილმა (1767-1819) ათასი მეომრით ყარსის ოლქზე გაილაშქრა. საქართველოში დაბრუნებისას გამარჯვებულ და ალაფით დატვირთულ ქართველთა ჯარს, რომელსაც ათასზე მეტი ტყვეც მოჰყავდა, თურქთა მრავალრიცხოვანი ლაშქარი დაედევნა. ქართველებმა მტერს ამჯერადაც სძლიეს. ბრძოლის ველზე გმირულად დაცემულთა შორის ვაჩნაძეებიც იყვნენ.

თეიმურაზ ბატონიშვილი თავის თხზულებაში „ახალი ისტორია“ გვამცნობს: „მუნ მოსწყდნენ ბრძოლასა წინაშე მისსა ორნი ყრმანი *ბებურის-ძეილები*, რომელნიცა იყუნენ მცნენი, მამაცი“ [18, 62].

აღნიშნული ფაქტის შესახებ თეიმურაზ ბატონიშვილი უფრო ვრცლად წერს თხზულებაში „დავით ბაგრატიონის ისტორია“: „არამედ მოიკლნეს ბრძოლასა ამას შინა წინაშე მეფის ძისა ერთბაშად ორნი ძმანი კახელნი, თავადთ ძენი, გვარად ბებურიანნი, რომელნიცა დიდისა სიმხნით ბრძოდეს თურქთა და რაოდენიმე ძლიერნი თურქთანი მოიკლნეს მათ მიერ“ [20, 23-25].

ვაჩნაძეთა საგვარეულოს ცალკეულ წარმომადგენელთა ქება ქართლ-კახეთის მეფის გიორგი XII-ის მიერ გაცემულ წყალობის სიგელებშიც გვხვდება.

ერთ-ერთ სიგელში გიორგი XII იხსენებდა რა *ლუარსაბ ვაჩნაძის* მიერ გამოჩენილ გმირობას სხვადასხვა დროს მომხდარ ბრძოლებში, აღნიშნავდა: „ესე წყალობის სიგელი გიბოძეთ შენ, ძეულთაგანვე ჩვენი ოჯახის დიდათ ერთგულს, თავდადებით ნამსახურსა, ვაჩნაძეს ყორიასულბაშს ლუარსაბს, შეილსა შენსა ლაშქარნიეისს ასლანს, ყაფლანს, დიმიტრის, იოანეს და შეილის შვილთა შენთა გიორგის, ოთარს და ყოველთავე სახლისა თქვენისა მომავალთა ასე, რომ ბაკურციხეს... ჩვენც მოვიხსენეთ შთა-

მომავლობითაგანვე თქვენი ძველ და ახალი ჩვენის ოჯახის თავდადებით ნამსახურობა, პაპაშენის ასლანისაგან სხვას სახელმწიფოს ქვეყნებში სამსახური და ბიძის შენის ყაფლანის განჯის ომში მამის ჩვენის თვალწინ სიკვდილი და აგრეთვე შენის სიყრმითგან მრავალს ომებში სახელოვნათ გარჯა, მოკელა და ცოცხლის მორთმევა, აგრეთვე ასპინძას ღიდათ რომ გაგვიჭირდა, ბატონს მამა ჩვენსა და ჩვენს წინ სახსოვრათ ხელის გამოღებას თვით ჩვენის თვალთ უყურებდით, რომ დელიბაშმა პირდაპირ შუბით პირის სახეზედ მძიმეთ დაგჭრა, მაგრამ როგორც მამაცობას შეენოდა, არ უმტყუნე და თოფით ჩამოაგდე.

ამის გარდა, აღამაჰმად ხან სპარსეთის ჯარით თბილისს რომ მოუხდა, შებმაში მამაჩვენს გვერდით ახლდი, ვინამდის პირდაპირ ომი იყო, სახელოვნათ ირჯებოდი და როდესაც დამარცხდა თვითვე კურთხეული მამაჩვენი სწამებდა და მრავალნი სხვანი, რომ იმ დღეს მამა ჩვენის მშვიდობით გამოსვლის მიზეზი, ღვთის მოწყალების გარდა, ერთი შენ იყავი და მთიულეთსაც გაუყრელათ და ერთგულათ ემსახურე“ [17, 125].

გიორგი XII-ის მეფობის პერიოდში თავადი *გარსევან ვაჩნაძე* იყო მოურავი სოფლებში „*უჭკავანსა და ორსავე გავაზას*“ [3, 273].

1799 წლის 20 მაისით დათარიღებული განჩინებიდან *ლუარსაბ ონანაშვილისა* და დავით აფხაზის მამულის საქმეზე ირკვევა, რომ „*ონანაშვილები და ბებურისშვილი გოშპარ მოურავის ნასახლარს და გარეშემო მისს მიწებს აფხაზს საძმოდ ედავებოდნენ*“ [21, 121]. ამ საბუთში მოხსენიებულნი არიან *ლუარსაბ და ზაქარია ონანაშვილები*.

1800 წლის 23 მაისით დათარიღებულ არზაში ნინია აფხაზიშვილისა ოქმის ბოძების თაობაზე, რასაც ქართლ-კახეთის სამეფო ტახტის მემკვიდრის დავით ბატონიშვილის ოქმიც ახლავს, მოხსენიებულია „*ბებურაანთ ონანაშვილი*“ [22, 643].

1800 წლის 21 სექტემბრით დათარიღებულ არზაში *ლუარსაბ ონანაშვილი* ითხოვს დახმარებას მიწების გაყოფაში თავის საზღიკაცთან *ზაქარიასთან*. არზას ერთვის გიორგი XII-ის ოქმი [22, 672].

1800 წლის 7 ნოემბერს სოფელ კაკაბეთთან, ნიახურას ველზე, ხუნძახის ნუცალთან (მთავარი) – ომარ-ხანთან (მთავრობდა 1774-1801 წლებში) მომხდარ ბრძოლაში თავი ისახელეს ბაგრატ და იოანე ბატონიშვილების ერთგულმა თანამებრძოლმა თავადებმა *ადამ და იოსებ ვაჩნაძეებმა*, ასევე *ასლან ონანაშვილმა* (იგივე *ვაჩნაძე*) [3, 275].

აღსანიშნავია, რომ *ადამ ვაჩნაძე*, როგორც უებრო მეომარი, დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. პლატონ იოსელიანის ცნობით, იგი იყო „დიდი ვაჟკაცი. ამან მოკლა თოფითა ჯუნგუთაი დაღესტნელი, რომლისა თავი მოართვეს მეფესა შემდგომად ნიახურას ომისა [3, 269].“

ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებასა და მის იძულებით შეყვანას რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში ქართველი მამულიშვილები არ შეგუებიან. ქართული სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის მებრძოლთა შორის ვაჩნაძეთა საგვარეულოს წარმომადგენლებიც იყვნენ.

ძმები ადამ და სვიმონ ბებურიშვილები (ვაჩნაძეები) სპარსეთს გადახვეწილი ალექსანდრე ბატონიშვილის მხარდამხარ თაყდადებით იბრძოდნენ [3, 261].

ზემოხსენებული ძმები 1812 წლის 31 იანვარს კახეთში დაწყებული სახალხო აჯანყების მოთავეთა შორის იყვნენ.

აჯანყებულმა ქართველობამ მეფედ გამოაცხადა ერეკლე II-ის მრავალრიცხოვან შთამომავალთაგან საქართველოში შემორჩენილი ერთადერთი მამაკაცი, მისი შვილთაშვილი, უფლისწულ იოანეს (1768-1830) ძე – გრიგოლი (1789-1830). მისი მეფობა 1812 წლის 20 თებერვლიდან – 6 მარტამდე ანუ მის დაპატიმრებამდე გაგრძელდა [23, 71-72].

აჯანყების დაწყებისთანავე აჯანყებულებმა სვიმონ ბებურიშვილისა და ივანე მაყაშვილის ხელმძღვანელობით ალყა შემოარტყეს თელავის ციხეში შეხიზნულ რუსთა გარნიზონს, რაც მტრის განადგურებით დასრულდა. 2-4 თებერვალს მიმდინარე ამ ბრძოლაში რუსებს 150 კაცი დაეღუპათ [24, 166-167].

მკელევარი აკაკი გელაშვილი წერს: „ძმები სვიმონ და ადამ ბებურიშვილები და ივანე მაყაშვილი სწრაფად და შეუცდომლად მოქმედებდნენ. მათ გონივრულ და კარგად გათვლილ მანევრებს წარმატება წარმატებაზე მოჰქონდა. 5 თებერვალს ისინი უკვე თელავიდან 70 კილომეტრით დაშორებულ მეორე სამაზრო ქალაქს სიღნაღს შემოადგნენ... განახორციელეს შეტევა, რომელიც კარგად იყო ორგანიზებული და უსწრაფეს დროშიც დასრულდა“ [24, 169].

ცნობილი რუსი დიპლომატი და მწერალი ალექსანდრე გრიბოედოვი თავის საგზაო ჩანაწერებში დაუფარავად აღნიშნავს, რომ სიღნაღში რუსებმა კატასტროფული მარცხი განიცადეს. იგი წერს: „В Сигнахи русских загнули в крепость. Потом они заперлись в монастыре. Их выпустили на переговоры, раздели, голыми пустили бежать в разные стороны и перестреляли как дичь“ [25, 34].

აჯანყებულებმა ბოღბისხევში დაბანაკებულ რუსთა პოლკსაც სძლიეს, რის შემდეგაც ყარაღაჯის ციხეზეც გაილაშქრეს. იქ მდგარ ნიჟეგოროდის პოლკთან თავი შეაფარეს სხვადასხვა ადგილებიდან ტყვეობასა და სიკვდილს გამოქცეულმა რუსთა ჯარის ნაწილებმა, რომელთა რიცხვი საკმაოდ სოლიდური იყო. მათვე დაეხმარა რუსთა გენერალი ყაფლან ორბელიანი, რომელსაც 1000-მდე მეომარი ჰყავდა [24, 172].

ყარაღაჯთან გამართულ უთანასწორო ბრძოლაში გმირულად დაიღუპნენ აჯანყებულთა მამაცი მეთაურები, ვაჩნაძეთა საგვარეულოს ცალკეული შტოების წარმომადგენლები სვიმონ ბებურიშვილი და ოთარ ონანაშვილი [24, 172].

თეიმურაზ ბატონიშვილი მოგვითხრობს: „მაშინ ქიზიყელთაცა მოსწყვიდნეს რუსნი და დანაშთნი დამაგრდნენ ციხესა სიღნაღისასა ორდღე. შემდგომად ორისა დღისა აიღეს სიღნაღიცა, მოკლეს კამენდატი და სუდიები (ესე იგი მღივნაბეგი რუსთანი) და ისპარანეიკი, აიკლეს ზახინა რუსთა, ტყვია-წამალი და პური, რომელიცა აქუნდათ ამბართა მხედრობისათჳს. მუნით შთავიდნენ ყარახაჩს მძღენელობითა მამაცისა სვიმონ ბებურისშვილისათა და მოადგნენ ყარახაჩს და ლამოდნენ გამოყვანასა მათსა. გარნა მოუსწრო ყაფლანმა ყაფლანისშვილმა, მაიორმან, ვაკით ათასითა მხედრებითა, დაიწყო ტკბილი საუბარი და ვედრება, და ვედრებითა მისითა განერა ყარახაჩს მყოფნი რუსნი. მუნ მოკლეს სიმონ ბებურიშვილი“ [18, 82].

ერეკანში მყოფ ალექსანდრე ბატონიშვილს აჯანყებულებმა გაუგზავნეს 40-კაციანი დეპუტაცია, რომელსაც თადია ჩოლოყაშვილთან და გორჯასპი ნათალიშვილთან ერთად *სოლომონ ბებურიშვილიც* ხელმძღვანელობდა. მათ ტახტისმადიებული ბატონიშვილი აჯანყების წინამძღოლად მოიწვიეს [24, 187-188].

აჯანყებულთა შორის იყვნენ ასევე *დიმიტრი გურგენის ძე ვაჩნაძე* და თავად ვაჩნაძეთა სხვადასხვა საგვარეულო შტოების წარმომადგენლები — *ნინია ონანაშვილი, გორჯასპი, სარიდან და ნინია აგათოშვილები* [26, 216].

კახეთის აჯანყების სისხლში ჩახშობის შემდეგ, რუსეთის საიმპერიო ადმინისტრაციამ სასტიკი რეპრესიები დაიწყო. დაპატიმრებულთა შორის იყვნენ ვაჩნაძეთა საგვარეულოს წარმომადგენლები: *ასლან, ყაფლან, ნინია, ზაქარია და ქაიხოსრო* [26, 218].

ციმბირში გადასახლებულ მამულიშვილთა შორის იყვნენ *ასლან ვაჩნაძე, რომელიც გზაში გარდაიცვალა* [24, 313] და *ივანე ვაჩნაძე* [26, 220].

1850 წლის 6 სექტემბერს რუსეთის იმპერატორმა ნიკოლოზ I-მა დაამტკიცა ქართლ-კახეთის თავადაზნაურთა ნუსხა, რომელშიც თავადი ვაჩნაძეებიც შედიოდნენ. ამ ნუსხაში მოხსენიებულნი არიან ვაჩნაძეები (ვასახელებთ მხოლოდ მამაკაცებს): ანტონ და დავით დიმიტრის ძენი; კონსტანტინე, ზაალ და რევაზ გიორგის ძენი; ადამ, რევაზ და გიორგი ქაიხოსროს ძენი; ფარსადან და ზაქარია ივანეს ძენი; ივანე და ალექსანდრე ზაქარიას ძენი; ალექსანდრე, დავით და სვიმონ ქაიხოსროს ძენი; ნიკოლოზ ზაქარიას ძე და მისი ვაჟები — დიმიტრი, გიორგი და ალექსანდრე; პრაპორშნიკი ლუარსაბ ასლანის ძე და მისი ვაჟები — ასლანი, სოლომონი, ილია; მაიორი დავით ყაფლანის ძე, პოდპორუჩიკი ოთარ ყაფლანის ძე; პრაპორშნიკი ნიკოლოზ ყაფლანის ძე და მისი ვაჟი ყაფლანი; პრაპორშნიკი ივანე დიმიტრის ძე და მისი ძმა ალექსანდრე დიმიტრის ძე; პრაპორშნიკი დავითი და მისი ვაჟი ღურმეშხანი; მაიორი ივანე და მისი ვაჟი სიმონი; პორუჩიკი დიმიტრი და მისი ვაჟი ივანე; პოდპორუჩიკი ნიკოლოზი და მისი ვაჟი დავითი; პრაპორშნიკი გიორგი იოსების ძე და მისი ვაჟიშვილები — სიმონი, ალექსანდრე, იოსები და მიხეილი; პრაპორშნიკი

რევანზ იოსების ძე და მისი ვაჟი ზაქარია; პოდპორუჩიკი ივანე ზაქარიას ძე; თამაზ ზაქარიას ძე და მისი ვაჟი დავითი; ივანე დავითის ძე და მისი ვაჟები — პოდპორუჩიკი დავითი, პრაპორშჩიკი ალექსანდრე, დიმიტრი, ათანასე და სვიმონი; დავით ზაზას ძე და მისი ვაჟები — ნიკოლოზი და ალექსანდრე; დიმიტრი და ზაქარია სპირიდონის ძენი; ზურაბ იოსების ძე და მისი ვაჟები — სოლომონი, ლევანი და ათანასე; იოსებ გორჯასპის ძე; პორუჩიკი გრიგოლ გიორგის ძე და მისი ვაჟი ილია; ზაალ დიმიტრის ძე და მისი ძმა მიხეილი; პორუჩიკი მიხეილ გიორგის ძე და მისი ძმა კონსტანტინე; გიორგი გურგენის ძე და მისი ვაჟი ვასილი; გრიგოლ მიხეილის ძე; პრაპორშჩიკი ქაიხოსრო იოსების ძე და მისი ძე გიორგი; იოსებ ივანეს ძე; გრიგოლ ზაქარიას ძე და მისი ძე ზაქარია; ნიკოლოზ ზაქარიას ძე; სვიმონ ასლანის ძე და მისი ვაჟი ასლანი; გრიგოლ ივანეს ძე და მისი ვაჟი ივანე; პრაპორშჩიკი ომან იოსების ძე; დიმიტრი სოლომონის ძე და მისი ვაჟები — ნიკოლოზი, იოსები, დავითი და ზაქარია; პრაპორშჩიკი ბესარიონ სოლომონის ძე; შტაბს-კაპიტანი სიმონ სოლომონის ძე; აგათონ სოლომონის ძე; პრაპორშჩიკი ზურაბ სოლომონის ძე; პრაპორშჩიკი გიორგი გარსევანის ძე და მისი ვაჟი ზაქარია [27, 260-261].

ზემოთმოყვანილი სიიდან ირკვევა, რომ 1850 წლისათვის ვაჩნაძეთა საგვარეულოს 22 წარმომადგენელი რუსეთის საიმპერიო არმიის ოფიცერი იყო. მათ შორის იყო: 2 მაიორი, 1 შტაბს-კაპიტანი, 3 პორუჩიკი, 4 პოდპორუჩიკი და 12 პრაპორშჩიკი.

ვაჩნაძეთა გვარიდან რუსეთის იმპერიის სამი სახელოვანი გენერალი გამოვიდა.

გენერალ-მაიორი დავით თამაზის ძე ვაჩნაძე (1844-1902 შემდეგ) მონაწილეობდა რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წლების ომში. 1898-1901 წლებში მეთაურობდა ტვერის 43-ე დრაგუნთა პოლკს. 1901 წელს მიენიჭა გენერალ-მაიორის წოდება. 1902 წლიდან სამოქალაქო სფეროში მოღვაწეობდა. იყო დუშეთის მაზრის მომრიგებელი მოსამართლე. დაჯილდოებული იყო: წმ. ვლადიმირის III და IV ხარისხის, წმ. ანას II და III ხარისხისა და რუმინეთის სამეფოს „რკინის გვირგვინის“ ორდენებით [28, 95].

გენერალ-მაიორი ალექსანდრე ივანეს ძე ვაჩნაძე (1855-1915 შემდეგ) მონაწილეობდა რუსეთ-ოსმალეთის (1877-1878), რუსეთ-იაპონიისა (1904-1905) და I მსოფლიო (1914-1915) ომებში. 1913-1915 წლებში მეთაურობდა კავკასიის V მსროლელ პოლკს. დაჯილდოებული იყო: წმ. გიორგის IV ხარისხის, წმ. სტანისლავის I ხარისხისა და წმ. ანას IV ხარისხის ორდენებით [28, 94].

გენერალ-ლეიტენანტი აბრამ (ბალო) გიორგის ძე ვაჩნაძე (1853-1941) განსაკუთრებული ავტორიტეტითა და გავლენით სარგებლობდა.

იგი დაიბადა სოფელ კარდენახში, თავად გიორგი (ეგორ) ქაიხოსროს ძე ვაჩნაძის (1826-1897) ოჯახში. მისი უმუალო წინაპარი იყო ბებურ ვაჩნაძე.

რომელმაც თავის ძმასთან თამაზთან ერთად 1605 წელს მოღალატე კონსტანტინე მირზა განემირა.

მონაწილეობდა რუსეთ-ოსმალეთის ომში (1877-1878). ერთ-ერთ ბრძოლაში სიკედილისაგან იხსნა საიმპერატორო ოჯახის უახლოესი ნათესავი ოფიცერი, ზოლო თვითონ მძიმედ დაიჭრა. ამის გამო, იმპერატორ ალექსანდრე II-ის ყურადღება დაიმსახურა.

მოხალისედ წავიდა რუსეთ-იაპონიის ომში (1904-1905).

სხვადასხვა დროს მეთაურობდა: ბათუმის ციხესიმაგრის ქვეით ბატალიონს (1896-1898); VIII ქვეით დივიზიაში შემავალ ჩერნიგოვის II ქვეით პოლკს (1901-1906); 31-ე ქვეითი დივიზიის II ბრიგადას (1906-1913). 1908 წელს მიენიჭა გენერალ-მაიორის წოდება.

1913 წლიდან იმპერატორმა ნიკოლოზ II-მ იგი სანკტ-პეტერბურგში მიიწვია და პეტერგოფის სამხედრო კომენდანტად და სამხედრო გარნიზონის უფროსად დანიშნა. 1914 წლის 5 დეკემბერს მას გენერალ-ლეიტენანტის წოდება მიენიჭა.

დაახლოებული იყო საიმპერატორო ოჯახთან. მისი უფროსი ვაჟი გიორგი მონათლა ნიკოლოზ II-მ, ზოლო ასული სოფიო – იმპერატორის დედამ მარია თეოდორის ასულმა.

იმპერატორის გადადგომის შემდეგ უარყო დროებითი მთავრობის მეთაურის ალექსანდრე კერენსკის წინადადება დარჩენილიყო თანამდებობაზე და სამშობლოში დაბრუნდა. მანამდე აქტიური მონაწილეობა მიიღო პეტერგოფის ქონების გადარჩენაში.

დაჯილდოებული იყო: წმ. ანას II, III და IV ხარისხის, წმ. ელადიმირის III და IV ხარისხის, წმ. სტანისლავის I, II და III ხარისხის ორდენებით და სხვ. [29, 92-93].

ა. ვაჩნაძის პირადი საქმე დაცულია სანკტ-პეტერბურგში, რუსეთის სახელმწიფო საისტორიო არქივში [30].

ვაჩნაძეთა საგვარეულოდან მრავალი სახელოვანი ოფიცერი გამოვიდა. მათ შორის (ზემოხსენებულთა გარდა) იყვნენ: არტილერიის პოლკოვნიკი *ელადიმერ (ლადო) დავითის ძე ვაჩნაძე* (გარდაიცვალა 1919); თბილისის გრენადერთა XV პოლკის მეთაურის მოადგილე, პოლკოვნიკი *კონსტანტინე ივანეს ძე ვაჩნაძე* (1856-1914), რომელიც გმირულად დაიღუპა I მსოფლიო ომში, მაიორი *ქაიხოსრო ზაქარიას ძე ვაჩნაძე* (1790-1837 წლამდე), პორუჩიკი *ყაფულან ნიკოლოზის ძე ვაჩნაძე* (1839-1910), მისი ძე – შტაბს-კაპიტანი *დავით ყაფულანის ძე ვაჩნაძე* (1870-1924) და სხვები.

რუსეთის არმიის ოფიცერ ვაჩნაძეთა ნაწილი იმპერიის დანგრევის შემდეგ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამსახურში ჩადგა. მათ შორის გამოირჩეოდნენ *ზემოხსენებული დავით ყაფულანის ძე ვაჩნაძე*, რომელიც 1924 წლის სახალხო აჯანყებაში მონაწილეობისათვის ბოლშევიკებმა დახვრიტეს

და ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწე, ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ერთ-ერთი ლიდერი დავით ელადიშერის ძე ვაჩნაძე (1884-1962).

თავის ავტობიოგრაფიაში დ. ვაჩნაძე წერდა: „დავით (დათიკო, დათა) ელადიშერის ძე ვაჩნაძე (ონანაშვილი) დაიბადა სოფელ ღიღ ლილოში“ [12, 120].

ქართველ თავადაზნაურთა წინამძღოლის კონსტანტინე (კოტე) აფხაზის დავალებით, დ. ვაჩნაძემ ზემოხსენებულ გენერალ ალექსანდრე ვაჩნაძესთან და პოლკოვნიკ გიორგი ჯანდიერთან ერთად შეადგინა „თბილისის ქართული დრუჟინა“ (ასეთივე დრუჟინა ქუთაისშიც ჩამოყალიბდა).

დ. ვაჩნაძის ცნობით, ქართველი საზოგადოების ფარული სურვილის თანახმად, დრუჟინის მთავარ მოვალეობას შეადგენდა „ოსმალეთის ფრონტზე და მის ახლო-მახლო მდებარე ქართველ მუსულმანების და მათი სოფლების რუს ყაზახ-სამხედროებისაგან, მათი რბევისაგან დაცვა ბათომ-არტანუჯის ხაზზე, რაც ორივე ქართულმა რაზმმა ბრწყინვალედ შეასრულა“ [12, 126].

I მსოფლიო ომის პერიოდში ბერლინში მოქმედი „საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტის“ მუშაობაში აქტიურად ჩაება დ. ვაჩნაძე, რომელიც 1918 წლის ოქტომბერში წმ. თამარ მეფის ორდენით დაჯილდოვდა.

საგულისხმოა, რომ 1917 წლის ოქტომბერში თბილისში, იზმაილოვის ქუჩა № 34-ში (ამჟამად ივანე ჯავახიშვილის ქუჩა) მდებარე დ. ვაჩნაძის ბინაში შედგა ფარული თათბირი საკითხზე „რუსეთთან თუ ურუსეთოდ?“, რომელშიც მონაწილეობდნენ ქართველ სოციალ-დემოკრატთა ლიდერები: ნოე ჟორდანი, ევგენი გეგეჭკორი, ეროვნულ-დემოკრატები დავით ვაჩნაძე, მიხეილ წერეთელი და სოციალისტ-ფედერალისტი იოსებ გედევანიშვილი. გადაწყდა, რომ მოეზადებინათ ნიადაგი საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის. სწორედ ამის შემდეგ გაიმართა ეროვნული ყრილობა და შეიქმნა „საქართველოს ეროვნული საბჭო“ (მომავალი პარლამენტი), რომლის პირველი შემადგენლობის წევრი დ. ვაჩნაძეც გახდა [31, 66-67].

1918 წლის მაისში დ. ვაჩნაძემ ღიღი წვლილი შეიტანა საქართველოში მცხოვრებ გერმანელთაგან მოხალისეთა რაზმების ჩამოყალიბებასა და გერმანიის სამხედრო-დიპლომატიურ მისიასთან მოლაპარაკებაში, რის შედეგადაც ჩვენი სამშობლო ოსმალურ ოკუპაციას გადაურჩა.

1918 წლის 26 მაისს დ. ვაჩნაძემ ხელი მოაწერა საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტს.

1918 წლის დეკემბერში მომხდარ საქართველო-სომხეთის ომში დ. ვაჩნაძე ქართული არმიის პოლკოვნიკის რანგში მონაწილეობდა. ამ ომში გამარჯვებაში შეტანილი მნიშვნელოვანი წვლილისათვის მას სამხედრო მინისტრის მაღლობა გამოეცხადა.

1921 წლის თებერვალში საქართველოში შემოჭრილი საბჭოთა რუსეთის არმიისაგან თავდასაცავად დ. ვაჩნაძემ ჩამოაყალიბა მოხალისეთა 400-კაციანი

რაზმი, რომელიც ფრონტის ზურგში, თბილისსა და მის მიდამოებში წესრიგს იცავდა [12, 130].

ძიულებითი გასაბჭოების შემდეგ დ. ვაჩნაძე საქართველოში დარჩა და აქტიურად მონაწილეობდა ანტიბოლშევიკურ საქმიანობაში. მჭიდრო კავშირში იყო ქაქუცა ჩოლოყაშვილთან და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სხვა ლიდერებთან.

1922 წლის თებერვლიდან – აპრილამდე იგი მეტეხის ციხეში იჯდა. განთავისუფლების შემდეგ პოლიტიკურ საქმიანობას განაგრძობდა.

1924 წლის თებერვალში იგი სამხედრო დახმარების სათხოვნელად ფარულად ჩავიდა ისტანბულში, რასაც თურქეთის რესპუბლიკის იმდროინდელი ხელისუფლების პრორუსული ორიენტაციის გამო, შედეგი არ მოჰყოლია.

ემიგრაციაში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა ჯერ ოსმალეთში (1924-1926), შემდეგ საფრანგეთში (1926-1939), იტალიაში (1939-1941), ბოლოს კი გერმანიაში (1941 წლიდან). აქტიურად განაგრძობდა პოლიტიკურ მოღვაწეობას და თანამშრომლობდა პრესაში. დაგვიტოვა საყურადღებო მემუარები [12; 32-34], წიგნი რუსული ბოლშევიზმის შესახებ [35] და მდიდარი პუბლიცისტური მემკვიდრეობა.

გერმანია-სსრ კავშირის ომის დაწყებისთანავე ემიგრანტ ქართველთა ჯგუფთან ერთად ზრუნავს გერმანიის ტყვეობაში ჩავარდნილ ქართველ სამხედროთა გამოხსნა-გადარჩენისათვის. ომის დამთავრების შემდეგ გარდაცვალებამდე მიუნხენში ცხოვრობდა.

მის გარდაცვალებას ქართული ემიგრაცია დიდი მწუხარებით შეხვდა. ემიგრანტულ პრესაში დაიბეჭდა გამოსათხოვარი წერილები.

ქართული ემიგრაციის ცნობილი წარმომადგენელი აკაკი პაპაია ნიუ-იორკში გამომავალ გაზეთში „ქართული აზრი“ გულისტკივილით წერდა: „კიდევ ერთი კარგი მამულიშვილი მოგვაკლდა. ჭეშმარიტად მამაცი და გაუტეხელი... პირდაპირი და ჯიქური ბრძოლაში და მხნე და იმედიანი დამარცხების შემდეგაც. აზოვანი, დიდრონი ღურჯი თვალებით, ფაფარად აყრილ ხშირ თმებით, მუდამ თავაზიანი და მომდიმარი და თან ყოველ შეტევასა შეუპოვარი და დაუნდობელი. ჭეშმარიტად, დავით ვაჩნაძეს ჭარბად აეთვისებინა მისი ჩინებული გვარის ძელი, ქართული თვისებანი“ [36].

ქაქუცა ჩოლოყაშვილის ერთგულ თანამებრძოლთა შორის იყო „შეფიცულთა რაზმის“ ერთ-ერთი აქტიური წევრი ელიზბარ ვაჩნაძე. იგი ემიგრაციაშიც ქაქუცასთან ერთად წავიდა [37, 46-69].

შეფიცულთა რაზმის უფროსის მოადგილე ალექსანდრე სულხანიშვილი (1896-1990) თავის მოგონებებში ხშირად იხსენიებს ელიზბარ ვაჩნაძეს, როგორც საქართველოს განთავისუფლებისათვის მხნე მებრძოლს. იგი მიუთითებს, რომ ტყვეთა დახვერტას, ისევე როგორც შეფიცულთა სხვა მეთაურ-

ნი, ელიზბარ ვაჩნაძეც ერიდებოდა.

ალ. სულხანიშვილი წერს: „საშინლად მძაგდა კაცის დახვერტა, მით უმეტეს ქართველისა. ასეთივე იყო ელიზბარიც... თვით ქაქუცაც უკიდურეს შემთხვევაში თუ გადაუწყვეტდა ხოლმე ტყვეს დახვერტას, რადგან მასაც დიდად ემძიმებოდა სიცოცხლის მოსპობა ადამიანისათვის!“ [38, 55-56].

ელიზბარ ვაჩნაძის ჯგუფში იყო ყმაწვილი შეფიცული ვ. ვაჩნაძე (სახელი უცნობია), რომელიც ერთ-ერთი შეტაკებისას ყბაში დაიჭრა. ქაქუცას იგი ჭრილობის შესახორცებლად სანდო ოჯახში დაუტოვებია. ბოლშევიკებს იგი ყბაახვეული დაუნახავთ და დაუპატიმრებიათ, რის შემდეგაც უწყალებიან და დაუხვერტიან [38, 44].

შეფიცულთა რაზმს ეხმარებოდა არჩილ ვაჩნაძე, რომელიც ბოლშევიკებმა დაატუსაღეს. ალ. სულხანიშვილი იგონებდა, რომ „არჩილ ვაჩნაძე ბევრი სტანჯეს, მაგრამ მისგან ვერაფერი გაიგეს... ბოლოს მასაც დახვერტა ხვდა წილად ჯალათთა ხელისაგან“ [38, 48].

1924 წლის სექტემბერში შეფიცულები იძულებულნი გახდნენ სამშობლო დაეტოვებინათ და თურქეთში გადახვეწილიყვნენ. გზად, სასაზღვრო სოფელ ზურზუნაში შეჩერდნენ, სადაც მათ თურქთა წინადადებით თავიანთი იარაღი ჩააბარეს.

ალ. სულხანიშვილი იგონებდა: „ყველას იარაღი წაიღეს, მაგრამ თურქმა ოფიცერმა ხელი არ მოჰკიდა ქაქუცას საჭურველს და მხოლოდ ეს სთხოვა მას: „სურათი გადაიღე შენი ოფიცრებითაო“. ქაქუცამ დაგვასახელა: ელიზბარ ვაჩნაძე, რაფიელ ერისთავი და ალექსანდრე სულხანიშვილი. დაედექით სურათის გადასაღებად გენერალ ს. ჭავჭავაძისა და თვით ქაქუცა ჩოლოყაშვილის საზოგადოებაში“ [38, 177].

საფრანგეთში ყოფნისას ალ. სულხანიშვილი და ელიზბარ ვაჩნაძე რვა შეფიცულთან ერთად პარიზის გარეუბან ვიროფლეში ცხოვრობდნენ [38, 198].

ქართველ ემიგრანტთა მემარჯვენე-რადიკალური ფრთის წევრები იმედოვნებდნენ, რომ II მსოფლიო ომში გამარჯვებული გერმანია ისევ დაეხმარებოდა მათ საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენაში, როგორც ეს I მსოფლიო ომის პერიოდში მოხდა. ამიტომ, მათი ნაწილი გერმანელთა მხარდამხარ იბრძოდა. მათ შორის ზემოხსენებული ელიზბარ ვაჩნაძეც იყო. შემონახულია მისი საინტერესო მონათხრობი შეფიცულთა რაზმის საქმიანობის შესახებ, რომელიც მიხეილ ქეთარაძემ ჩაიწერა [21, 294-303].

გერმანიის შეიარაღებული ძალების შემადგენლობაში შექმნილი კავკასიური შენაერთის „თამარ II-ის“ წევრთა შორის ემიგრანტი გიორგი (გოგლიკა) ვაჩნაძეც იყო [21, 199].

ვერმანტის გენერალი შალვა მაღლაკელიძე იგონებდა, რომ ემიგრაციაში მყოფ ვაჩნაძეთაგან განსაკუთრებით გამოჩენილი იყო სამი პიროვნება: „ერთი –

პოლიტიკური მოღვაწე, მეორე – პოლონურ ჯარში... ზოლო მესამე – ფრანგულ უცხო ლეგიონში, ისეთივე როგორც ბაზორკა ამილახვარი“ [39, 204].

ივანე ვაჩნაძე (1899-1976) ქართული სამხედრო (იუნკერთა) სკოლის საკავალერიო განყოფილებაში სწავლობდა [40, 172]. 1921 წლის თებერვალში თავდადებით იბრძოდა კოჯორ-ტაბახმელასთან. გასაბჭოების შემდეგ ემიგრაციაში წავიდა. როგორც საფრანგეთის შეიარაღებული ძალების ოფიცერი, II მსოფლიო ომის პერიოდში სათავეში ედგა უცხოელთა ლეგიონში შემავალ ესკადრონს, რომელიც გერმანელებს ჩრდილოეთ აფრიკაში ებრძოდა. იყო საპატიო ლეგიონის ორდენის ორგზის კავალერი [41, 76].

1945 წლის მაისში დ. ვაჩნაძის მეთაურობით მოქმედი მაროკოელთა სამხედრო შენაერთი დასავლეთ გერმანიაში შევიდა. ბედის ირონიით, სწორედ მან აიყვანა ტყვედ შ. მალაკელიძე და საგანგებო საშვით რუპოლდინგში მყოფ თავის შეილთან – გაიოზ მალაკელიძესთან გაუშვა [39, 204].

დავით ვაჩნაძე ქართული სამხედრო (იუნკერთა) სკოლის ქვეითთა განყოფილებაში სწავლობდა [40, 170]. 1921 წლის თებერვალში კოჯორ-ტაბახმელასთან იბრძოდა. გასაბჭოების შემდეგ ემიგრაციაში წავიდა. პოლონეთის შეიარაღებული ძალების პოლკოვნიკის რანგში ამ ქვეყნის თავისუფლებისათვის თავდადებით იბრძოდა. იგი, როგორც ვარშავის დაცვის გმირი, დაჯილდოვდა პოლონეთის უმაღლესი სამხედრო ორდენით „Virtuti Militari“ [41, 77-78].

ვაჩნაძეთა საგვარეულოს წარმომადგენლები ასევე წარმატებით მოღვაწეობენ სამეცნიერო-პედაგოგიურ ასპარეზზეც.

ცნობილი ენათმეცნიერი, რუსისტი და ლექსიკოგრაფი *სიმონ მიხეილის ძე ვაჩნაძე* (1888-1959) იყო „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ რედაქტორის მთავარი რედაქციის წევრი და V ტომის რედაქტორი.

ვაჩნაძის გვარს ატარებდა გამოჩენილი ქართველი კინომსახიობი *ნატო გიორგის ასული ანდრონიკაშვილი* (1904-1953), რომლის პირველი მეუღლეც იყო *მერაბ ნიკოლოზის ძე ვაჩნაძე*.

ვაჩნაძეთა საგვარეულოს ღირსეული წარმომადგენელია ონანაშვილთა შტოს წარმომადგენლის, ასპინძისა და კრწანისის ბრძოლების გმირის, ზემოზსენებული ლუარსაბ ოთარის ძე ვაჩნაძის (ჩანს 1751-1799 წწ.) პირდაპირი შთამომავალი (მეექვსე თაობა), ცნობილი ისტორიკოსი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი *ნათელა ზაქარიას ასული ვაჩნაძე*, რომელიც უკვე ოთხ ათეულ წელზე მეტია ნაყოფიერად მოღვაწეობს სამეცნიერო-პედაგოგიურ ასპარეზზე.

წინამდებარე ნარკვევს ვურთავთ პროფ. ნათელა ვაჩნაძის წინაპართა გენეალოგიურ ნუსხას, რომელიც საარქივო მონაცემებზე დაყრდნობით შეადგინა ქართული გენეალოგიური საზოგადოების პრეზიდენტმა, საერთაშორისო გენეალოგიური აკადემიის ნამდვილმა წევრმა იური კონსტანტინეს ძე ჩიქოვანმა.

პროფესორ ნათელა ზეჟარიძის პედაგოგიური
წინადადება

- 1) ლუარსაბ ომანის ძე ვაჩნაძე (ონანაშვილი)
(საისტორიო საბუთებში ჩანს 1704 წელს)
I
- 2) ასლანი (ჩანს 1737-1751 წწ.)
ბოქაულთუხუცესი
I
- 3) ოთარი
(დაიღუპა ნადირ-შაჰის ინდოეთზე ლაშქრობისას 1737-1738 წწ.)
I
- 4) ლუარსაბი (ჩანს 1751-1799 წწ.)
ყორიასაუღბაში, ასპინძისა და კრწანისის ბრძოლების
გმირი, მონაწილეობდა ერეკლე II-ის გადარჩენაში
I
- 5) ყაფლანი (1764-1819) – ეფემია (1770-1841), ასული თავად სოლო-
მონ ანდრონიკაშვილისა
I
- 6) ნიკოლოზი (1806-1882) – მელანია ერმილეს ასული ბაგრატიონ-
მუხრანბატონიშვილი
(1819-1856), შვილიშვილი სვიმონ მუხრანბატონისა (1726-1785)
I
- 7) ყაფლანი (1839-1910) – ანა (1770-1841), ასული თავად დავით
ციციშვილისა
I
- 8) ნიკოლოზი (1883-1953) – ანასტასია, ასული აზნაურ ზაქარია ნაცვ-
ლიშვილისა
(1885-1956)
I
- 9) ზაქარია (1913-1991) – ლუბოვ (ცაცა) ივანეს ასული კობახიძე
(1914-1999)
I
- 10) ნათელა (დაბ. 1940 წ.) – გაიოზ (გიზო) ვუკოლის ძე ჟორდანია
(დაბ. 1934 წ.)

წყაროები და ლიტერატურა

1. *ვახუშტი ბატონიშვილი*, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წგნ.: „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *სიმონ ყაუხჩიშვილის* მიერ, ტ. IV, თბ., 1973.
2. *იოანე ბეგრატონი*, შემოკლებით აღწერა საქართველოსა შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა (მასალა ისტორიისათვის), თბ., 1997.
3. *ქლატონ ოსელიანი*, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, აკაკი გაწერელისა შესავალი წერილებით, რედაქციითა და შენიშვნებით, ტფილისი, 1936.
4. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ისიდორე დოლიძემ*, თბ., 1965.
5. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII საუკუნეების ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, ტ. II, გამოსაცემად მოამზადეს: დ. *კლდიაშვილმა* და მ. *სურგულაძემ*, თბ., 1993.
6. *ელერიან მჭარაძე*, ეაჩნაძის ელჩობა, ქსე, ტ. 4, თბ., 1979.
7. ცხოვრება საქართველომსა (პარიზის ქრონიკა), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გიული ალაშანიძე, თბ., 1980.
8. *ალექსანდრე გვაშარია*, ეაჩნაძე ბარძიმ, ქსე, ტ. 4, თბ., 1979.
9. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII საუკუნეების ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, ტ. I, გამოსაცემად მოამზადეს: დ. *კლდიაშვილმა*, მ. *სურგულაძემ*, ე. *ცაგარეიშვილმა*, თბ., 1991.
10. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, სასამართლო განჩინებანი (XVI-XVIII სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ისიდორე დოლიძემ*, თბ., 1972.
11. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII საუკუნეების ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, ტ. III, მასალები შეკრიბეს და გამოსაცემად მოამზადეს: ა. *ბაქრაძემ*, ლ. *რატიანამ* და გ. *ოთხმეზურმა*, ტომი შეადგინეს დ. *კლდიაშვილმა* და მ. *სურგულაძემ*, თბ., 2006.
12. *დავით ვაჩაძე*, სამშობლოს სამსახურში (მოგონებანი), ნაწილი I, ქართულ-ევროპული ინსტიტუტის ჟურნალი „ივერია“, თბილისი-პარიზი, 1992, №1.
13. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VI, სასამართლო განჩინებანი (XVIII-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. *ისიდორე დოლიძემ*, თბ., 1977.
14. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, საერო სასამართლო არზა-ოქმები, ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. *ისიდორე დოლიძემ*, თბ., 1981.
15. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, სასამართლო განჩინებანი (XVIII ს.), ტექსტები გამოსცა და შენიშვნები დაურთო პროფ. *ისიდორე დოლიძემ*, თბ., 1974.

16. *„ქაქუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, ტექსტი დაადგინა, შესავალი; ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელენე ცაგარეიშვილმა, თბ., 1981.*
17. *საქართველოს ისტორიის ქრონიკები XVII-XIX სს., ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, შენიშვნები და განმარტებები დაურთო პროფ. აეთანდილ იოსელიანმა, თბ., 1980.*
18. *თეიმურაზ ბაგრატიონი, ახალი ისტორია; ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა და საძიებლები დაურთო ლელა მიქიაშვილმა, თბ., 1983.*
19. *დარეჯან ჭეგrelაძე, ბებურიშვილი პაპა, ენციკლოპედია „საქართველო“, ტ. I, თბ., 1997.*
20. *თეიმურაზ ბაგრატიონი, დავით ბაგრატიონის ისტორია, გამოსცა თინა ენუქიძემ, თბ., 1972.*
21. *მიხეილ ქეთარაძე, ცხოვრების 100 წელი (იანიჩარები, წერილები, თარგმანები, ლექსები), თბ., 2007.*
22. *ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VIII, სასამართლო არზა-ოქმები და კერძო-სამართლებრივი აქტები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ისიდორე დოლიძემ, თბ., 1985.*
23. *ნიკო ჯგაზიშვილი, გრიგოლ I – უკანასკნელი ქართველი მეფე, თბ., 2008.*
24. *აკაკი გელაშვილი, კახეთის 1812 წლის აჯანყება, თბ., 2003.*
25. *Грибоедов А., Путевые записки 1818 г., Пол. Собр. Соч., т. 1.*
26. *ალექსანდრე ფრონელი, ამბოხება კახეთისა (1812 წ.), ისტორიული ამბავი, ტფ., 1907.*
27. *ქართლ-კახეთის თავადთა და აზნაურთა ოჯახები, ფოტოტიპირული გამოცემა ზურაბ ჭუმბურიძის რედაქციით, თბ., 2005.*
28. *Гогитидзе М., Военная элита Кавказа, т. I, Генералы и адмиралы из Грузии, Тб., 2007.*
29. *Джасвахишвили Н., Грузины под российским флагом (Грузинские военные и государственные деятели на службе России в 1703-1917 гг.), Тб., 2003.*
30. *Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (РГИА), фонд 1276, опись 10, дело № 734 (Дело кн. А. Г. Вачнадзе).*
31. *გურამ შარაძე, უცხოეთის ცის ქვეშ, წიგნი III, თბ., 1993.*
32. *დავით ვაჩნაძე, სამშობლოს სამსახურში (მოგონებანი), ნაწილი II, ქართულ-ევროპული ინსტიტუტის ჟურნალი „ივერია“, თბილისი-ბრიუსელი, 1993, № 2.*
33. *დავით ვაჩნაძე, სამშობლოს სამსახურში (მოგონებანი), ნაწილი III, ქართულ-ევროპული ინსტიტუტის ჟურნალი „ივერია“, თბილისი-ბრიუსელი, 1993, № 3.*
34. *დავით ვაჩნაძე, სამშობლოს სამსახურში (მოგონებანი), ნაწილი IV, ქართულ-ევროპული ინსტიტუტის ჟურნალი „ივერია“, თბილისი-პარიზი, 1998-1999.*
35. *დავით ვაჩნაძე, ქართული ეროვნული ძირები და რუსული ბოლშევიზმი (მოკლე მიმოხილვა), მიუნხენი, 1957.*
36. *გაზეთი „ქართული აზრი“, ნიუ-იორკი, 1962, № 48.*

37. *Джавახишвили Н.*, Борьба за свободу Кавказа (Из истории военно-политического сотрудничества Грузин и северокавказцев в первой половине XX века), Тб., 2005.
38. *ალექსანდრე ხულბანიშვილი*, ჩემი მოგონებანი, სან-ფრანცისკო, 1981.
39. ქართველები გერმანული ღროშის ქვეშ მეორე მსოფლიო ომში, მასალები გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო *ვიქტორ რცხილაძემ*, თბ., 1994.
40. ქართული სამხედრო სკოლის 15 წლისთავზე (გენერალი გ. კვინიტაძე, გენერალი ა. ჩხეიძე, ელიზბარ ვაჩნაძე), ქართულ-ევროპული ინსტიტუტის ჟურნ. „ივერია“, თბილისი-პარიზი, 1998-1999.
41. *ნიკო ჯავახიშვილი*, ქართული ფალერისტიკა (ჯილდოთმცოდნეობა), თბ., 1995.

ქვემოთ

ნახა

მსოფლიო ისტორია

გლობალიზაცია

ქველი პლემსელები

ხეთების სამეფო

სამეფო ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმომავლობის კონსტრუქცია

ნანა ზაზარაძე

მზის ღვთაება და მეფე

ხეთურ ლურსმულ ტექსტებში მრავალგზის მოხსენიებული მზის ღვთაება (^{DU}TU), რომელიც მზის აღმნიშვნელი ხათური Eštan-იდან მომდინარე Ištanu-დ იწოდება [1, 684; 2, 116], სხვადასხვა ეპითეტითაა შემკული: ცისა (nepišaš/AN-/ŠAME), მიწისა (taknaš/KI-/ER-SETIM), წყლისა (ME/wetene)... ხეთებისათვის ლოკალური საკულტო ცენტრების მზის ღვთაების ისეთი ზედწოდებებიცაა ცნობილი, როგორიცაა: ქალაქ არინას მზის ღვთაება (^{DU}TU^{URU}Arina), ქათაფას მზის ღვთაება (^{DU}TU^{URU}Katapa), შამუხას მზის ღვთაება (^{DU}TU^{URU}Samuha), ციფალანთას მზის ღვთაება (^{DU}TU^{URU}Zi-palanta) და ა. შ. ხეთურ ლურსმულ ტექსტებში მზე უმთავრესად ხეთების პანთეონის უზენაეს ქალღვთაებადაა წარმოდგენილი. მისი ეპითეტებია: დედა (AMA, anna-), ქალბატონი (GAŠAN), დედოფალი (MUNUS.LUGAL), ღმერთების მზე (DINGIRmeš-nan^{DU}TU). მზე არაერთგზის მამრი ღვთაების რანგშიც გვევლინება. ამ შემთხვევაში მას მამის (atta-), ბატონის (EN/BEL/išha-), მეფის (LUGAL/hašš-), მწყემსის (LUSIPA(UDU)/weštara-), ძის (DUMU) ტერმინებით მოიხსენიებენ. ხეთურ ტექსტებში მზის მამრი ღვთაება ცასთანაა დაკავშირებული, ხოლო მიწა მდებარე ღვთაებასთან. საზოგადოების სოციალ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების გარკვეულ ეტაპზე, ისევე როგორც სხვა არაერთ რელიგიაში, ხეთურშიც, მიწის ქალღვთაების – ღმერთების დედის, დედამიწის, დიდი დედის – ასტრალიზაციის შედეგად იგი მზესთან ასოცირებული აღმოჩნდა და „პერსონიფიცირებულ იქნა ამოშვალ და მიწაში ჩამავალ მზესთან“. მიწისა და ცის ღვთაებათა იპოსტაზების გაერთიანებამ მზის ქალღვთაებას სამყაროს კოსმოსის უზენაესი მანათობლის სახელი დაუმკვიდრა [3, 123-129; 4, 109-120; 5, 160 და შმდ.].

ზემოაღნიშნულის საილუსტრაციოდ ხეთური ლურსმული ტექსტებიდან რამდენიმე ამონარიდის მოხმობით შემოვიყარგლებით.¹

ხეთების პანთეონში მზის, როგორც მამრი, ასევე მდედრი ღვთაების განსაკუთრებით გამორჩეულ სტატუსზე მითითებებს არაერთ ხეთურ ლურსმულ ტექსტში ვადასტურებთ.

მზის ერთ-ერთ საგალობელში, რომელიც ქანთუცილის (ძვ. წ. XIV ს.) სახელითაა შედგენილი, კეთხულობთ: „ღვთაებათა შორის მხოლოდ შენ ხარ ტახტის ღირსი გმირი, მზე სახიერო! შენ აწესებ ღმერთთათვის წესებს. გადასულ ღმერთთაც მხოლოდ შენ ერთი განუსაზღვრავ წილს... თუ სიტყვას ეტყვი, ჰოი, მზეო, ღმერთნი მუხლმოდრეკით ლოცულობენ შენზე“. კიდევ უფრო შთაბეჭდავია ქ. არინას მზის ქალღვთაებისადმი აღვლენილი მურსილი II-ის (ძვ. წ. XIV ს.) ლოცვა და ჰიმნი. მეფე ბრძანებს: „შენ, არინას მზის ქალღმერთო, დაფასებული ღვთაება ხარ. // მხოლოდ ხათის ქვეყანაში გაქვს ტაძრები (ქვისაგან) მკვიდრად ნაგები... მხოლოდ ხათის ქვეყანაში გაქვს წმიდა ტაძრები, ვერცხლითა და ოქროთი // შემკული. არც ერთ სხვა ქვეყანაში // (ასეთი ტაძრები) არ გაგაჩნია. ვერცხლის, ოქროსა (და) ძვირფასი ქვებისაგან (დამზადებული) თასები, რიტონები მხოლოდ ხათის ქვეყანაში (გაქვს). // დღესასწაულებს – ყოველთვიურს, ყოველწლიურს, // ზამთრის, შემოდგომის, გაზაფხულის დღესასწაულებს, // სისხლიან მოხმობის რიტუალებს მხოლოდ ხათის ქვეყანაში გისრულებენ. // შენი – მზის ქალღმერთის, ღვთაებრიობა მხოლოდ ხათის ქვეყანაში(ა) დაფასებული... ღვთაებებს შორის // მხოლოდ შენ (ხარ), არინას მზის ქალღმერთო დაფასებული (და) დიდი. // არინას მზის ქალღმერთო, სხვა ღვთაება შენზე // უფრო დაფასებული და დიდი არ არსებობს...“ ერთ-ერთი ხათურ-ხეთური ბილინგვა (CTH 733, Nr. 112 II 10-13; 113 II 20-23) გვამცნობს: „...ქურუმი ასე ამბობს: „შეგვიწყალე, მზის ღვთაებაე! მოკვდავთ შორის შენ მზის ღვთაება ხარ, ღმერთებს შორის კი – ბრწყინვალე / სინათლე (ხარ), ღვთაება (და) დედოფალი (ხარ) შენ“. დაახლოებით იგივე შინაარსისაა ხეთური სხვა ტექსტის (CTH 733, Nr. III 21-24) შემდეგი პასაჟი: „როდესაც ადამიანი ქაშქათში ხუვასი-სტელასთან მზის ღვთაებას თაყვანს სცემს, ქურუმი ამბობს: „შეგვიწყალე ქაშქათის მზის ღვთაებაე, მოკვდავთა შორის შენ ქაშქათის მზის ღვთაება ხარ, ღმერთებს შორის შენ ქაშქათის მზის ღვთაება ხარ, ღმერთებს შორის კი – Ieliyah – (ხარ), ღვთაება და დედოფალი (ხარ) შენ“ და ა. შ.

როგორც აღინიშნა, ხეთურ ლურსმულ ტექსტებში მზის ღვთაება ხშირად

¹ საკლევო საკითხისათვის საყურადღებო ტექსტების ციტირებისას გ. ვიორგაძის [6, 193 და შმდ.; 7, 199 და შმდ.], 6. ბენდუქიძის [8, 232-233], ი. ტატიშვილის [3, 76, 80, 81, 84-86, 88, 89-90, 95, 97, 123-131...] და 8. ლაშბაშიძის [9, 19, 28, 30-31, 62, 65, 76, 79, 87, 90, 96] მიერ შესრულებული ხეთური ლურსმული წერილობითი ძეგლების ქართული თარგმანები გამოვიყენეთ.

ცასთან, მიწასთან, ზღვასთან, მდინარესთან, მთასთან ორგანულ კავშირშია წარმოჩენილი. ქანთუცილის ზემოთ უკვე მოხსენიებულ საგალობელში უზენაესი მნათობის ადგილსამყოფელი ცაზეა ლოკალიზებული. საგალობლის ავტორის თვალსაზრისით, ციური კოშკის კარი მხოლოდ მზის ღვთაებისთვისაა ღია. ცაზე და ქვეყნის (სამყაროს) ოთხ მხარეში ოთხცხენმებმული ეტლით იგი, სოლარული სხვა ღვთაებების (მაგალითად, ძველბერძნული ჰელიოსის, ან ინდოარიული ღვთაებების – ვარუნას, ინდრას, ვატას...) მსგავსად, გადაადგილდება. იქვე ნათქვამია: „...იქ, სადაც მიწა და ცაა, სხივნიელო, მზეო, შენ ზარ მხოლოდ, გამოდიხარ ცის სიმრავლიდან, ბრწყინვალე, მარტოოდენ შენ! ცათა მეუფენი შენს წინაშე თავებს იდრეკენ და მიწის ღმერთნიც შენ გმონებენ...“ ამავე ტექსტში ისიცაა ხაზგასმული, რომ მზის ღვთაება „ბნელი ქვეყნის“ (ქვესკნელის) მამამთავარიცაა. გამთენიას იგი ცად ამალღდება და ზემო და ქვემო ქვეყნებს სრულად გააცისკროვნებს“. ქალაქ არინას მზის ქალღმერთისადმი მიძღვნილ მურსილი II-ის ჰიმნშიც ასეთ სიტყვებს ვხვდებით: „...ცის ჭიშკარს მხოლოდ შენთვის ხსნიან ხოლმე // და ჭიშკრებში მხოლოდ შენ (ღვთაებათა შორის) დამკვიდრებულ // [ქალაქ არინას მზის ქალღმერთო], გაივლი“. ამინდის ღვთაება ფიხასასისადმი ლოცვისას, მუეათალი (ძვ. წ. XIII ს.) მზეს შემდეგი სიტყვებით მიმართავს: „...შენ, ცის მზის ღვთაება, ზღვიდან ამოდიხარ, და ცად // ამალღდები. ცის მზის ღვთაება, ჩემო უფალო, დღეს // ღვთაებები გააჩერე. ღვთაებებს, რომლებსაც ჩემი ენით მოუუხმობ // დღეს და თავის გასამართლებლად მიემართე, (მიმართე შენც) და მოუხმე მათ, ცის მზის ღვთაება, ციდან (და) მიწიდან, // მთებიდან (და) მდინარეებიდან, მათი ტაძრებიდან და მათი ტახტრეწებებიდან...“ და იქვე: „ცის მზის ღვთაება, არინას მზის ღვთაება, არინას ამინდის ღვთაება, მეცულა, // ხულა, ცინდუხია, მამრი ღვთაებები, ქალღმერთები, მთები // (და) მდინარეები არინასი, ამინდის ღვთაება ხსნისა, ამინდის ღვთაება სიცოცხლისა“. CTH 376 E. 14-7-ში მზის ღვთაებაზე ნათქვამია: „სადაც არ უნდა (იმყოფებოდეს) სათაყვანები არინას მზის ქალღმერთი – ცაში, (სხვა) ღვთაებებს შორის, ზღვაში, მთებში ან [ქვესკნელში?], საიდანაც ის ბრუნდება ხოლმე“. ხეთურ ლურსმულ ტექსტებში შემდეგი სტრიქონებიც მოწმდება: „...არინას მზის ქალღმერთო ცისა და მიწის სამეფოს მხოლოდ შენ სწყალობ“... „ცისა და მიწის გარემომცველი // სინათლე მხოლოდ შენ (ზარ), არინას მზის ქალღმერთო“, „მიწა-ქალიშვილი მზისა“ ან „დედამიწის ქალიშვილი – მზე“ (MUNUS Daganzipaš DUMU. MUNUS PUTU).

ხეთურ ლურსმულ, ხეთურ და გვიანხეთურ იეროგლიფურ-ლუვიური წერილობითი წყაროების მონაცემთა კონტექსტში მზის ღვთაება არა მხოლოდ ცასა და მიწას (ზესკნელსა და ქვესკნელს) განაგებს და აწესრიგებს, არამედ იმ სივრცესაც (შუასკნელს), რომელიც „ადამიანთა მოღვმისა და მცენარე-ცხოველთა მიერაა ათვისებული“.

ხეთურ ლურსმულ წერილობით ძეგლებში აღნიშნულია, რომ მზის ღვთაე-

ბა ადამიანზე ზრუნავს („ბოროტის მქნელსა და ღვარძლიანს ღირსს სასჯელს მიუზღვი, მზეო! მზეო, პურსა და ლუდს შენს სამსხვერპლოზე მარად შემოგწირავს ის, მზეო, შენი მორჩილი მონა-ადამიანი დაიცავ შენ!“), ან „ლოცვას მხოლოდ შენ შეისვენ. // მხოლოდ შენ (ხარ), არინას მზის ქალღმერთო, კეთილმოსურნე ღვთაება // მხოლოდ შენ (ხარ) მოწყალე. მართალი ადამიანი მხოლოდ შენთვის, არინას მზის ქალღმერთისათვის (არის) საყვარელი. // მას მხოლოდ შენ, არინას მზის ქალღმერთი (განადიდებ“), ობლებს მფარველობს („მფარველობ ობლებს, როგორც ღვიძლი და მისაგებელს შენ ერთი მიაგებ ობოლთ, ტვირთმძიმეთ!“), ქვეყნის ფაუნას უფრთხილდება („შენ ჩვენს ზემოთ ხარ, მზეო, სამართალს ქმნი ძალღსა და ღორზე, ტყის ნადირზე“). ნიშანდობლივია, რომ ხეტების სამეფოში შავი ჭირის მძვინვარების დროს განადგურებული და გავერანებული მინდვრების, ბაღების, მღელეობის აღორძინებას მურსილი II მაინცადამაინც არინას მზის ღვთაებას შესთხოვს. ხეტების სამეფოსათვის მოვლენილი ამ დიდი უბედურების ინიციატორების დასჯასაც მეფე არინას მზის ქალღვთაებისაგან ელის.

ადამიანთა სამყაროსთან (შუა სკენელთან) მზის ღვთაების მიმართების საკითხის თვალსაზრისით, განსაკუთრებით საყურადღებო მაინც ისაა, რომ ჯერ კიდევ ხეტების სამეფომდელ ხანაში მზის ღვთაება მეფესთან, მეფის ინსტიტუტთან, ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებასთან საკმაოდ მჭიდროდ დაკავშირებული აღმოჩნდა.¹ ამ მხრივ, საგულისხმოა, რომ ძვ. წ. XVIII საუკუნის შუა წლების ანატოლიის ისტორიის ამსახველი ე. წ. „ანიტას ტექსტის“ ავტორი, ქალაქ ნესასთან დაპირისპირებული ქუსარას მეფე ანიტა, ქალაქ ნესაზე და ამბოხებულ სხვა ქვეყნებზე გამარჯვებას ცის ღვთაება ტაროსთან ერთად მზის ქალღვთაებასაც უმაღლის („[ხოლო ფით]ხანას, მამაჩემის შემდეგ, იმავე წელს ამბოხება დაეამხე; მზის ქალღმერთის (შემწეობით), ქვემოთ ჩამოთვლილი ქვეყნები, რომლებიც აღდგნენ, სწორედ ისინი [ყველა დაეამხე]“.

ხეტების სამეფოს არსებობის მთელ მანძილზე, წერილობით წყაროებში არაერთგზისაა მითითებული, რომ სამეფო ხელისუფლება უზენაესი ღვთაების მიერაა ბოძებული. ხშირადაა ხაზგასმული ის გარემოება, რომ მეფეს წინ მზის ღვთაება მიუძღვის, მეფე მზის ღვთაების კარნახით მოქმედებს: მართავს ქვეყანას და ხალხს, იბრძვის სამეფოს საზღვრების გასაფართოებად ან დასაცავად, ურჩი მეზობლების დასასჯელად, იღვწის სხვა ქვეყნებთან დიპლომატიური ურთიერთობების დასამყარებლად, ეწევა ფართო აღმშენებლობით და საქველმოქმედო მოღვაწეობას და ა. შ.

ხეტების ძველი სამეფოს პირველი მეფე ხათუსილი I (ძვ. წ. 1650-1620 წწ.) თავის „ანალებში“ სიამაყით აღნიშნავს, რომ ქალაქ არინას ქალღვთაება მისი ქალბატონია, ზოლო თავად მეფე მზის ქალღვთაების რჩეული. მეფის

¹ მზესთან მეფის, მეფის ინსტიტუტის მიმართების საკითხთან დაკავშირებით იხ. 10, 32-33.

მონათხრობით, მზის ქალღვთაება ბრძოლებში მას წინ მიუძღოდა. ამ ღვთაების „ხელის აწევის“ წყალობით მეფეს ქ. ალხა გაუნადგურებია. სხვადასხვა ქვეყანაზე გამარჯვებისათვის მადლობის ნიშნად, ხეთების მეფეს ქ. არინას მზის ქალღვთაებისათვის ომის დროს ნადავლის სახით მოპოვებული მდიდარი შესაწირავები მიურთმევია (მაგალითად, „...ოქროს ერთი ტაბლა, ვერცხლის სამი ტაბლა [...] ვერცხლისა, ოქროს ერთი საეარძელი, კარგი ოქროსი, ოქროს ერთი მადნანუ-ეტლი, ორი [...] მოოქროვილი, (ეს ყველაფერი) ქ. ხასუდან ქ. არინას მზის ღვთაებას მიეუტანე“, ან „ქ. ციფასნა გაეანადგურე, მისი ღვთაებანი ხელთ ვიგდე და ქ. არინას მზის ღვთაებას მიეუტანე“, ან „ერთი მადნანუ-ეტლი, ერთი ვერცხლის ირემი, ერთი ოქროს ტაბლა, ერთი ვერცხლის ტაბლა, ხახას ღვთაებანი, ერთი ვერცხლის ხარი, ერთი მოოქროვილი გემი. მე, დიდმა მეფემ, თაბარნამ, ხელთ ვიგდე. მათ მონა-ქალებს ხელები დოლაბის ქვიდან ავალებინე და ისინი სახანისა და ლუცისაგან გავათავისუფლე. გაეუხსენი ჯაჭვები და ისინი ქ. არინას ქალღვთაებას, ჩემს ქალბატონს დაეუბრუნე...“¹. ქ. არინას მზის ღვთაებასთან განსაკუთრებული სიახლოვის საილუსტრაციოდ მეფეს საკუთარი ქანდაკება ქ. არინას მზის ქალღვთაების მახლობლად განუთავსებია: „მაშინ ოქროსგან ჩემი ქანდაკება ჩამოვასხმევინე და ჩემი ქალბატონის ქ. არინას ღვთაების ახლოს დავადგმევინე, ხოლო გალავანი მთლიანად ვერცხლით მოვარაყებინე“ – აცხადებს მეფე.

თუთხალია I/II (ძვ. წ. 1460-1420 წწ.) მისი სამეფოს მტრებზე (მცირე აზიის ქალაქების ანტიხეთურ კოალიციაზე, ქასქებზე) გამარჯვებებს სხვადასხვა ღვთაებას და, პირველ რიგში, ქ. არინას მზის ქალღვთაებას მიაწერს. მეფე გვამცნობს: „(მტრებმა – ნ. ხ.) თავ[იან]თი ლაშქარი გააერთიანეს და მათმა [...] ჩემი ლაშქრის წინააღმდეგ დაიძრნენ. მაგრამ [მე], თუთხალიამ ღამით წავიყვანე ჩემი ლაშქარი და მტრის ბანაკს გარს შემოვერტყე და ღვთაებებმა გადმოშვეს მე ისინი (ქალაქები): ქ. არინას მზის ქალღვთაებამ, ამინდის ღვთაებამ, ლელვანიმ და მე დავამარცხეთ მტრის ლაშქარი“. და იქვე: „ქასქების მთელი ქვეყანა აღ[მიდგა] და ქ. თივარაში ბანაკი დასცა (და) ბანაკის უკან ტყე დაიკავა, მას წინ მდინა[რეც ჩამოუდის]. ხოლო მე, თუთხალია, დიდი მეფე, [წავედი] შევებრძოლე მათ და ღვთაებებმა მომცეს იგი, ქ. არი[ნას] მზის ქალღვთაებამ, ხათის მფარველმა ღვთაებამ, ზაბაბამ, იშთარმა, მთვარის ღვთაებამ, ლელვანიმ, და დავამარცხე ქასქას ლაშქარი“.

მურსილი II-ის მიერ შედგენილი სუფილულიუმა I-ის (ძვ. წ. 1365-1340წწ.) „საქმენის“ ფრაგმენტების თანახმად, ამ მეფის მრავალრიცხოვანი ლაშქრობის დროს მას თან „ღვთაებები ახლდნენ“, რომლებიც ქვეყნებისა და ქალაქების დამორჩილებაში „დიდ დახმარებას უწევდნენ“. ღვთაებათა ჩამონათ-

¹ სხვა ევრსიით, ხათუსილი I-ს მონა ქალებთან ერთად „მონა კაცთა ხელები სამუშაოსათვის მოუცილებია“ და სახანისა და ლუცის გადასახადებისაგან გაუნთავისუფლებია [11, 187].

ვალში პირველ ადგილზე კვლავ ქ. არინას ქალღვთაებაა მოხსენიებული.

მურსილი II-ის (ძვ. წ. XIV ს.) „ათწლიან ანალებში“ აშკარადაა ხაზგასმული ქ. არინას მზის ქალღვთაებასთან და სხვა ღვთაებებთან მეფის მჭიდრო კავშირი, მეფის ნამოღვაწარში ღვთაებათა მიერ შეტანილი წვლილი. ამ წერილობით წყაროში სხვადასხვა სამხედრო ოპერაციის აღწერისას სულ ცოტა 14-ჯერ ვხვდებით გამოთქმას: „ქ. არინას მზის ქალღვთაება, ჩემი ქალბატონი, ამინდის ღვთაება, ჩემი ბატონი, მეცულა და ყველა ღვთაება მხარში (ან გვერდში – ნ. ხ.) მდგნენ“. მაგრამ ამჯერად, ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესო მაინც უშუალოდ ქ. არინას მზის ქალღვთაებისადმი მურსილი II-ის მიმართვის ის სტრიქონებია, სადაც მეფისა და ქ. არინას მზის ქალღვთაების ურთიერთმიმართება საკმაოდ დამაჯერებლად და შთამბეჭდავდაა წარმოჩენილი. მეფე აცხადებს: „ხოლო, როდესაც მე, მზე, მამაჩემის ტახტზე დავეჯექი, სანამ იმ გარშემო მყოფი ქვეყნების წინააღმდეგ, რომლებმაც ომი გამომიცხადეს, საბრძოლველად გაეწედი, ჩემი ქალბატონის, ქალაქ არინას მზის ქალღვთაების დადგენილ დღესასწაულებზე ვიზრუნე და ვიზეიმე ისინი. ჩემს ქალბატონს, ქალაქ არინას მზის ქალღვთაებას ხელი აღვუყარი და შემდეგნაირად მივმართე: „ქალაქ არინას მზის ქალღვთაებო, ჩემო ქალბატონო! ის გარშემომყოფი ქვეყნები, რომლებმაც შეურაცხყოფა მომაყენეს და პატივი არ მცეს, შენი, ჩემი ქალბატონის, ქალაქ არინას მზის ქალღვთაების მიწებს იტაცებდნენ და კვლავ იგივეს აპირებდნენ. მაშ მოდი, ჩემო ქალბატონო, ქალაქ არინას მზის ქალღვთაებო ჩემთან და ეს გარშემომყოფი მტრული ქვეყნები ჩემს წინ დაამარცხე!“ ხოლო ქალაქ არინას მზის ქალღვთაებამ შეისმინა ჩემი და მოვიდა ჩემთან. მაშინ დაეამარცხე, როგორც კი მამაჩემის ტახტზე ავედი, გარშემო მყოფი მტრული ქვეყნები 10 წელიწადში გავანადგურე ისინი“. ქ. არინას მზის ქალღვთაებას მურსილი II თავის მომავალ მოღვაწეობასაც ორგანულად უკავშირებს, როდესაც „ათწლიანი ანალების“ დასკვნით ნაწილში აცხადებს: „რასაც მე ქალაქ არინას ქალღვთაება, ჩემი ქალბატონი შემდგომში დამიწესებს, იმას დავიწესებ და შევასრულებ“.

ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მზის ქალღვთაების აქტიური მონაწილეობის მაგალითს ხაიასას მომავალ მმართველთან, ხუკანასთან და „ხაიასას კაცებთან“ სუფილულიუმა I-ის მიერ დადებულ ხელშეკრულების ტექსტშიც ვხვდებით (KBo 19, 44). საყურადღებოა, რომ ამ ოფიციალური დოკუმენტის უფლებამოსილების მოწმეებად მაინცადამაინც ღვთაებები სახელდებიან. „მოწმე“ ღვთაებათა საკმაოდ ვრცელ ნუსხაში კი, პირველობა „მზის ღვთაება ცისა, ქ. არინას ქალღვთაება მზისა“-ს ეკუთვნის.

მზის ღვთაებასთან მეფის ინსტიტუტის დამოკიდებულების ხეიური თვალსაზრისის რეკონსტრუქციისათვის საინტერესო მონაცემებს მეფის ხელისუფლების განახლების რიტუალისადმი მიძღვნილ ხეთურ ტექსტებშიც ვაოუ-

ლობთ (რომელსაც მკვლევართა აზრით, „სასახლის სამშენებლო რიტუალი“ მხოლოდ პირობითად შეიძლება ეუწოდოთ¹). ამ წერილობით ძეგლში პირდაპირაა გაცხადებული, რომ ქვეყანა სამართაუად მეფეს ღვთაებებმა ჩააბარეს: „მე კი, მეფეს ღმერთებმა – მზის და ამინდის ღვთაებებმა ქვეყანა ჩამაბარეს და მე, მეფე, ჩემს ქვეყანას და ჩემს სახლს ვიცავ“). იგივე ღვთაებებია მოხსენიებული შემდეგ პასაჟებშიც: „მზისა და ამინდის ღვთაებებმა კვლავ იზრუნეს მეფეზე, განუახლეს ძალა, მისი (სიცოცხლის) წლები უსაზღვრო გახადეს“. იმავე ტექსტში მეფის წინააღმდეგ ბოროტების პოტენციურ ჩამდენთ იმავე ღვთაებების სახელით ემუქრებიან. ზორბალსა და ქერს ფქვავენ და თან ამბობენ: „(ის), ეინც მეფის წინააღმდეგ ბოროტებას განიზრახავს, დაე, ღვთაებებმა (მზის და ამინდის ღვთაებებმა – ნ. ხ.) მასაც ბოროტება მოუვლინონ და ისიც (ასევე) დაფქვან“.

ქ. არინას მზის ქალღვთაებას გამორჩეული ადგილი ამინდის ღვთაება ფიხასასისადმი აღელენილ ზემოთ უკვე მოხსენიებულ მუვათალის ლოცვაშიც უკავია, მიუხედავად იმისა, რომ მეფისავე მოწმობით, იგი ქ. არინას მზის ღვთაებისა და ხათის ყველა ღვთაების ქურუმად ფიხასასიმ დასვა [3, 76, შენ. 358] და უფრო მეტიც, ხათის ქვეყანაში მეფობისთვისაც განამწესა. სხვა ღვთაებებთან შედარებით ქ. არინას მზის ღვთაების უპირატესობა ლოცვის შესავალ ნაწილშივეა აქცენტირებული. მეფე, რომელსაც ღვთაებათა წინაშე თავის მართლება (ცოდვების მონანიება) განუზრახავს, შესაბამის რიტუალს აღასრულებს. სახურავზე, მზის პირისპირ ღერწმისაგან მოწნულ ორ მაგიდას დგამს, რომელზედაც რიტუალისათვის გამიზნულ „35 სქელ პურს (გამომცხვარს ერთი) თარნა ახალი ფქვილისაგან, // თხელკედლიან (გამჭვირვალე) თასს თაფლით, რომელშიც წმინდა ზეთია (შერეული), ქოთანს, სავსეს ცხიმოვანი პურით, ბურღულით // თხელკედლიან (გამჭვირვალე) თასს და 30 დოქ ღვინოს“ ათავსებენ. საყურადღებო ისაა, რომ ამ ორი მაგიდიდან, ერთი საკუთრივ არინას მზის ქალღვთაებას ეკუთვნის, ხოლო მეორე არა რომელიმე ერთ მამრ ღვთაებას, არამედ, ზოგადად – მამრ ღვთაებებს. ნიშანდობლივი ისიცაა, რომ სახურავზე ასული მეფე არა ყველა ღვთაების, არამედ მაინცაღამინც ცის მზის ღვთაების წინაშე იჩოქებს (CTH 381, §1, 1-9).

დაბოლოს, ხეთური საზოგადოების იერარქიული კიბის უმაღლეს საფეხურზე მზის ღვთაების განსაკუთრებულ სტატუსზე, ზემოაღნიშნულთან ერთად, ისიც მეტყველებს, რომ ძვ. წ. XIV საუკუნიდან ხეთი მეფეების ტიტულატურაში ტერმინებმა: „მზე“, „ჩემი მზე“, „მე, მზემ“ ცენტრალური ადგილი დაიმკვიდრა. ხეთების ახალი სამეფოს დროინდელ ხეთურ ლურსმულ ტექსტებში ხშირად ვხვდებით ფრაზებს: „ასე (ამბობს) მზე სუფილულუიმა, ხათის ქვეყნის მეფე“, „მე, მზემ, შენ, ზუკანა [წარჩინებული] გაგხადე“, „და შენ, ზუკანა,

¹ უფრო დაწვრილებით იხ. 12, 40-49.

მხოლოდ მზე დაიცავი საიმედოდ და მხოლოდ მზეს მხარში ამოუდექი“; „ასე (ამბობს) ჩემი მზე მურსილი, დიდი მეფე, მეფე ხათის ქვეყნისა...“; „ხოლო, როდესაც მე, მზე, მამაჩემის ტახტზე დავჯექი“; „...მე კი, მზე დავიცავ შენ, დუფი-თეშუფ“; „მე, მზემ მის წინააღმდეგ გავილაშქრე“ და ა. შ.

რაც შეეხება მზის ღვთაების დასახელების შემცველ ხეთური და გვიანხეთური ხანის იეროგლიფურ-ლუვიურ წერილობით ძეგლებს, ისინი როდენობრივად და ინფორმაციულობის თვალსაზრისითაც ხეთურ ლურსმულ ტექსტებს ტოლს ვერ უდებს, მით უმეტეს, რომ გვიანხეთური ხანის სამეფოსამთავროების (მუშქების ქვეყანა, თაბალი, თუნა, თუხანი, ხილაქუ, ქუე, ქამანუ-მელიდუ, გურგუმი, ქუმუხი, ქარგამიში...) პანთეონში უზენაესი ღვთაების ადგილი არა მზის მამრ ან მდედრ ღვთაებებს უკავიათ, არამედ ამინდის ღვთაება თარხუნთასს (DEUS TONITRUS), რომელიც შუმერული იშქურის, სემიტური ადადის, ხურიული თეშუბის მსგავსად, ცასთან, სიუხვის მომტან წყლებთან და ნაყოფიერებასთანაა დაკავშირებული (უფრო დაწვრილებით იხ. 13, 197-209).

მზის ღვთაება ხეთური და გვიანხეთური ხანით დათარიღებულ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში, ისევე როგორც ხეთურ-ლურსმულ ტექსტებშიც, ცასთანაა ასოცირებული. ადრეული (ხეთური) ხანის იეროგლიფურ-ლუვიურ წერილობით ძეგლებში მზის ღვთაებას, როგორც წესი, „მზის ღვთაება ცისა“ (DEUS SOL CAELUM) [14, Yazilikya, №52, ნახატი №34] ეწოდება, ხოლო გვიანდელში (გვიანხეთურ ხანაში) – „ცის ღვთაება მზე“ (CAELUM DEUS SOL) [15, Karatepe, №24, LXIX]. იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობით შესრულებულ სამეფო წარწერებში, ისევე როგორც ხეთურ-ლურსმულ ტექსტებშიც, ხაზი მზის ღვთაების სხივების ნათებასა და ბრწყინვალეობას ესმება.

მზის ფრთოსან დისკოს (ორნამენტურ მოტივს, სამეფო კარტუშს) იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობით შესრულებულ როგორც ხეთურ, ასევე გვიანხეთური ხანის წერილობით ძეგლებზე (საბეჭდავები, ქვაზე ამოკვეთილი რელიეფები, სამეფო წარწერები) ეხედებით. მაგრამ ძალზე ნიშანდობლივი ისაა, რომ ყარადღისა და ყიზილდაღის მთიანეთში აღმოჩენილი, ჩვენს მიერ ძვ. წ. X-IX საუკუნეების მიჯნით დათარიღებული იეროგლიფურ-ლუვიური 5 წარწერიდან, რომელიც მუსქას (მუსქების, მუშქების) ქვეყნის მეფე ხართაფუს ეკუთვნის, ოთხს ფრთოსანი დისკო (სამეფო კარტუში) ამშვენებს, მაგრამ, აქედან ორ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერაზე, მზის ფრთოსანი დისკოს ზემოთ, გვიანხეთური სამეფო-სამთავართა პანთეონის უზენაესი ღვთაების – თარხუნთასის აღმნიშვნელი ლუვიური იეროგლიფია განთავსებული [14, Kizildag II, III, IV, Nişantaş, Emirgazi, Hattusa XI, Kargamiş A4b; Tav. I, II, III, IV, VIII, XV; 16, 33-37].

სამეფო ტიტულატურაში მზის ღვთაების მოხსენიებას გვიანხეთური ხანის

მხოლოდ მსხვილი პოლიტიკური გაერთიანებების პირველი პირების (მეფეების, თარვანასების) სახელით შედგენილ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ვხვდებით. რამდენიმეჯგუფის მზის ღვთაება სხვა ღვთაებების გვერდით ე. წ. კრულის შემცველ კონტექსტებშიც ჩნდება. მიუხედავად ამისა, გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროთა პირველი პირების (მეფეების, თარვანასების, მბრძანებლების) იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების მთავარი მოქმედი პირები მეფე და ღვთაება თარხუნთასია. ასე, მაგალითად, ყარა-თეფეზე აღმოჩენილი, ძვ. წ. IX საუკუნის ბოლო მეოთხედით დათარიღებულ, აზითავათას ცნობილ ბილინგვაში ვკითხულობთ: „მე აზითავათა ვარ, მზით კურთხეული კაცი, თარხუნთასის მსახური, (ის), რომელიც ავარქუმ, დანუნელთა მეფემ, დააწინაურა. თარხუნთასმა დანუნელთა დედამ და მამამ მომავლინა. და მე განვაკრცე ადანას ველის მიწები აღმოსავლეთსა და დასავლეთის (მიმართულებით). და ჩემი ყოფნის ჟამს დანუნელთა ქვეყანაში სუფევდა ყოველგვარი კეთილდღეობა, ბარაქა და დოელათი. და გავესე დანუნელთა ბედლები და მიეუმატე ცხენს ცხენი. და მიეუმატე ლაშქარს ლაშქარი. და მიეუმატე ფარს ფარი. ყოველივე ეს თარხუნთასისა და სხვა ღვთაებათა წყალობით გავაკეთე“ [17, 110]. დაახლოებით ასეთივე სტატუსი აქვს მინიჭებული მზის ქალღვთაებას ქარგამიშის მეფე იარირისის (ძვ. წ. VIII საუკუნის 60-40-იანი წლები) წარწერებშიც: „მე ვარ იარირისი, მბრძანებელი, მზე კაცი... დასავლეთსა და აღმოსავლეთში განდიდებული, კაცი ღვთაებათა მიერ შეყვარებული. ჩემი სამართლიანობის (ამბავი) თარხუნთასმა და მზის ღვთაებამ ცას ამცნეს...“ [17, 109], ან „მე ვარ იარირისი, მმართველი, უფლისწული, საყვარელი თარხუნთასისა, ქუბაბასი, ქარხუნასი და მზის ღვთაებისა. ჩემი გამოსახულება გავაკეთე და ქუბაბას ფეხებთან დაედგი“, ან „[მე (ვარ), გმირი, ქვეყნის ბატონი ქალაქ ქარგამიშისა... ქუბაბას საყვარელი. მე განმადიდა მამაჩემმა სასტურასმა, მზისგან დალოცვილმა. ქუბაბამ მამისეულ ტახტზე დამსვა...“ [18, 150-163] და ა. შ.

მიუხედავად იმისა, რომ ზემოთ უკვე მოხსენიებული აზითავათას წარწერის დასკვნით ნაწილში მზის ღვთაება კვლავაა მოხსენიებული, იქაც პირველობა ღვთაება თარხუნთასს ეკუთვნის. იგივე ვითარებაა ასახული შემდეგ კონტექსტებშიც: „დაე, დამნაშავეს, ღვთაებები თარხუნთასი, ქარხუნა (და) ქუბაბა, მთვარისა და მზის ღვთაებები... განურისხდნენ (და) დაე, მას თავი დააგდებინონ“, ან „დაე, მის წინააღმდეგ გამოვიდნენ ღვთაებები: თარხუნთასი, ქარხუნა და ქუბაბა, ეა, მთვარე (და) მზე WALA და მან (დამნაშავემ - ნ. ხ.) ვერც ცის ბარაქა დაინახოს, ვერც მიწისა და ვერც ქუბაბასი [18, 150-163] და ა. შ.

ამგვარად, ზემომოყვანილ მონაცემთა კონტექსტში კარგად ჩანს, რომ ისევე როგორც სხვა ძველადმოსავლურ საზოგადოებებში, ხეთურშიც, ადრევე (ძვ. წ. XVII ს.) ჩამოყალიბდა თვალსაზრისი სამეფო ხელისუფლების ღვთაე-

ბრივი წარმომავლობის შესახებ. ხეტების პანთეონის უზენაესი ღვთაება – მზე ორგანულად დაუკავშირდა მეფეს და მეფის ინსტიტუტს. როგორც დაეინახეთ, წერილობით წყაროებში ხშირადაა ხაზგასმული, რომ მეფეს წინ მზის ღვთაება მიუძღვის, მეფე მზის ღვთაების კარნახით და მითითებით მოქმედებს: მართავს ქვეყანას და ხალხს, იბრძვის სამეფო საზღვრების გასაფრთხილებად, ან დასაცავად, ურჩი მეზობლების დასასჯელად, იღვწის სხვა ქვეყნებთან დიპლომატიური ურთიერთობების დასამყარებლად, ეწევა ფართო აღმშენებლობით და საქველმოქმედო მოღვაწეობას. ხეტების ახალი სამეფოს დროიდან (ძვ. წ. XIV ს.) ხეტების მეფე „მზის“ ეპითეტით მოიხსენიება. ხეთი მეფეების ტიტულატურაში ტერმინები: „მზე“, „ჩემი მზე“, „მე მზემ“ ცენტრალურ ადგილს იკავებდნენ. გვიანხეთურ ხანაში სამეფო ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმომავლობის კონცეფცია კვლავ ფუნქციონირებს, იმ განსხვავებით, რომ ამჯერად, მზის ღვთაების ადგილს გვიანხეთური ხანის პანთეონის უზენაესი ღვთაება – ამინდის ღვთაება თარხუნთასი იკავებს.

წყაროები და ლიტერატურა

1. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, II, Тбилиси, 1984.
2. ტატიშვილი ი., ხეთურ-ქართული ლექსიკონი, ნაკვ. II, თბილისი, 2007.
3. ტატიშვილი ი., ხეთური რელიგია, თბილისი, 2001.
4. ტატიშვილი ი., რამდენი მზე ჰყავდათ ხეტებს? კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული X, თბილისი, 2001.
5. კიკვიძე ი., მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში. თბილისი, 1976.
6. გიორგაძე გ., სუფილულიუმას ხელშეკრულება ხუკანასთან და „ხაიასას კაცებთან“, წიგნში: ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990.
7. გიორგაძე გ., ურსილი II-ის ხელშეკრულება ამურუს მმართველ დუფი-თემებთან, წიგნში: ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990.
8. ბენდუქიძე ნ., მზის საგალობელი, წიგნში: ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990.
9. ლაბაშიძე მ., ხეთური ანალიტიკა (სამეფო დღიურები), ნაწილი I, თბილისი, 2006.
10. ჰაიზინგა ი., Homo Ludens, კაცი მოთამაშე, თბილისი, 2004.

11. გიორგაძე გ., ხათუსილი I-ის ანალები, წიგნში: ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის კრესტომათია, თბილისი, 1990.
12. ტატიშვილი ი., ზოგიერთი მოსაზრება მეფე მუეათალი II-ის საბეჭდავების შესახებ, კავკასიურ-აზლოაღმოსავლური კრებული, XI, თბილისი, 2004.
13. ხაზარაძე ნ., ¹TRH-(თარხუნთი) – გვიანხეთური პანთეონის უზენაესი ღვთაება, წიგნში: ხაზარაძე ნ., ძველადმოსავლური და ქართველოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 2001.
14. Meriggi P., Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II: Tavole 2a E3a Serie, Roma, 1975.
15. Meriggi P., Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi-1a Serie, Roma, 1967.
16. Khazaradze N., „Great King Hartapus, Great King“, Bulletin of the AGIBAS, American-Georgian Institute of Biblical and Archaeological Studies, №2-3, Tbilisi, 2004-5.
17. ხაზარაძე ნ., ლუეიური იეროგლიფების სამყაროში, თბილისი, 2006.
18. Hawkins J. D., Kubaba at Karkamiš and Elsewhere, AnSt, XXXI, 1981.

ანატოლია – ქართველური ტომების ბანსახლების ადგილი

გიორგი ქავთარაძე

ანატოლია-კავკასიის მიჯნის ძველი ისტორიის ზომიერითი საკითხი

უძველესი ცივილიზაციების ერთ-ერთი აკვანი, ანატოლია, კავკასიასთან ერთად წარმოადგენს ევროპისა და აზიის შემაერთებელ ხიდს, ერთ-ერთ საკვანძო მნიშვნელობის მქონე რეგიონს მსოფლიოში. ალბათ, ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ანატოლიასა და კავკასიას შორის შეიმჩნევა ცხოვრების თითქმის ყველა ასპექტთან დაკავშირებული მრავალი საერთო ნიშან-თვისება. ორივე ეს მხარე, ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებამდე, დასახლებული იყო და დღესაც, ძირითადად, დასახლებულია არაინდოევროპული ტომებით. მცირე აზიის ძველ ინდოევროპულ ენებში გამოვლენილი აშკარად ნასესხები სიტყვების მრავალრიცხოვანება და ყოვლისმომცველობა მოწმობს, რომ ამ რეგიონს, მსგავსად წინაბერძნული ეგეიდისა და წინაადრეიტალიკური აპენინებისა, გააჩნდა მნიშვნელოვანი, ბინადარი და კულტურულად დაწინაურებული არაინდოევროპული მოსახლეობა, ვიდრე ამ მხარეებში გამოჩნდებოდნენ ინდოევროპული ოჯახის ანატოლიური და სომხური ენების მატარებლები [1, 573].

ანატოლიის წარსული შესწავლილია სხვადასხვა კუთხით – ხეობების, ასურელთა, ფრიგიელთა, ბერძნების, მიდიელების, სპარსელების, რომაელთა, ბიზანტიის, არაბების, სელჯუკების, ოსმალთა, თურქების ისტორიისა და კულტურის თვალსაზრისით – თუმცა ძალზე ნაკლებად არის გაშუქებული კავკასიური თვალთახედვით და ეს მიუხედავად იმ გარემოებისა, რომ კავკასია ანატოლიას უშუალოდ ესაზღვრება ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან, ხოლო სამხრეთკავკასიური, ქართველური წარმომავლობის ხალხი – ლაზები ანუ ჭანები – დღეს ისევ სახლობენ ანატოლიის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, სამხრეთ შავიზღვისპირეთში, ქ. ტრაპზონის აღმოსავლეთით.

კავკასიური მონაცემების უგულვებელყოფის ძირითადი მიზეზი, მისი უშუალოდ მომიჯნავე მხარეების კვლევისას, უნდა ყოფილიყო ის გარემოება, რომ არც ერთი კავკასიური სახელმწიფო არ იყო წარმოდგენილი მსოფლიო რუკაზე უკანასკნელი ორასი წლის განმავლობაში (XIX და XX საუკუნეებში). თუ არ გავითვალისწინებთ ბოლშევიკური რუსეთის მიერ 1920-1921 წწ. ოკუპირებული აზერბაიჯანის, სომხეთისა და საქართველოს რესპუბლიკების არსებობის ორ-სამწლიან პერიოდს. მიუხედავად ამისა, სახელმწიფოებრიობის ტრადიცია ამიერკავკასიაში და განსაკუთრებით საქართველოში ათასობით

წელს ითვლის. ჩემს ნაშრომებში არაერთხელ მომიყვანია კავკასიის ისტორიის ცნობილი მკვლევრის, კირილ თუმანოვის აზრი, რომ საქართველო ერთადერთი ქვეყანაა ქრისტიანულ სამყაროში, რომლის სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურული განვითარება უწყვეტად შეიძლება ჩაითვალოს კლასიკური ხანებიდან დაწყებული XIX საუკუნის დასაწყისში რუსეთის მიერ მისი ანექსიის ხანამდე [2, 139].

ქართველური მემკვიდრეობისადმი ინტერესმა განსაკუთრებით XX საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში დაიწყო ზრდა. ნავარაუდევია იყო წინარექართველური (*resp.* პროტოქართველური) ენის არსებობა ისეთი დიდი ენობრივი ოჯახების თანადროულად, როგორიცაა წინარეინდოევროპული, წინარესემიტური, წინარეურალურალთაური და წინარედრაიდული, რომელთაც ურიცხვი შთამომავლები მოეპოვებათ დღევანდელ მსოფლიოში. ამ ენებთან ერთად წინარექართველური მიჩნეული იყო ერთი და იმავე ენობრივი ზეოჯახის თანასწორუფლებიან წევრად. შესაბამისად, გარდაუვალი გახდა წინარეისტორიულ რუკაზე ზემოჩამოთვლილი ენობრივი ოჯახების გვერდით წინარექართველური ენის მატარებელთათვისაც ადგილის გამოთვლა. ახლად წარმოქმნილ კონსტრუქციებში თვით წინარეინდოევროპული ენის მატარებელთა ადგილსამყოფელიც განისაზღვრებოდა წინარექართველურის ლოკალიზაციის საფუძველზე, ამ ორ წინარეენას შორის ნავარაუდევია მნიშვნელოვანი ენობრივი კავშირების გამო. შესაბამისად, კავკასია-აღმოსავლეთ ანატოლიის რეგიონი სულ უფრო მეტად გახდა ახალი კვლევებიების ძირითადი ინტერესების სფერო [შდრ. მაგ., 3].

უძველესი ახლო აღმოსავლეთის, და მათ შორის ანატოლიის, ხალხთა ყოფისათვის დამახასიათებელი ცალკეული ნიშან-თვისებები ჯერ ისევ შენარჩუნებულია კავკასიის მოსახლეობაში, განსაკუთრებით კი საქართველოში. შენიშნულია მსგავსება კავკასიურ ეთნოლოგიურ მონაცემებსა და მსოფლიოს ერთ-ერთ უძველეს ნამოსახლარში, ჩათალ ჰუიუქში (სამხრეთ ანატოლია) გამოვლენილ მასალას შორის.¹

მეცნიერთა შორის თითქმის საყოველთაოდ გაზიარებულია აზრი, ხეთური ტომების ანატოლიაში ძვ. წ. III ათასწლეულის გვიან ხანებში გარედან შემოსვლის შესახებ, რაც იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ისინი არ მიიჩნევენ ანატოლიას ამ ტომების პირველსაცხოვრისად [6, 253]. ანატოლიაში მრავლად წარმოდგენილი და ინდოევროპული ენათმეცნიერების გადასახედიდან ყოველგ-

¹ ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე გერმანელი არქეოლოგის, პარალელ მაუპტმანის მიერ ნევალი ჩოროში (სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლია) აღმოჩენილი საკულტო მნიშვნელობის მქონე ადამიანისმაგვარი ქანდაკება. ქანდაკებას მკერდის შუაგულში აქვს დიდი ზომის შვერილი [4, 66, Fig. 26]. რომლის დანიშნულებაც აზრს იძენს დასავლურქართული, მეგრული მითოლოგიური პერსონაჟის, ოჩო-კოჩის გათვალისწინების შედეგად; ამ უკანასკნელს მკერდზე თმის საფარის ნაცვლად ჰქონია ქვის ცულისა თუ წვეტიანი ძელის მსგავსი შვერილი. ოჩო-კოჩი თავს ეხსმობდა და მკერდში იხუტებდა მის მასლობლად გამვლელებს და ხოცავდა მათ [შდრ. 5, 44].

ვარ ანალიზს დაუქვემდებარებელი ადგილთა და პიროვნებათა სახელწოდებები, აქ არაინდოევროპული სუბსტრატის არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდნენ [7, 64f.]. არაინდოევროპული სუბსტრატი მართლაც საკმაოდ მკაფიოდ არის წარმოდგენილი „ხეთურ“ (ინდოევროპულ-ანატოლიურ) ენებში. იმის გამო, რომ ხეთური ენა ავლენს არაინდოევროპული სუბსტრატის ღრმა კვალს, ხოლო ხეთური ლიტერატურა და რელიგია ატარებს ინდოევროპული სამყაროსათვის დამახასიათებელ თავისებურებათა მხოლოდ სუსტ ნიშნებს, ნავარაუდევია იყო ანატოლიაში ინდოევროპულ ენაზე მეტყველი მოსახლეობის თხელი ფენის არსებობა, რომელიც სუპერსტრატული უნდა ყოფილიყო ადგილობრივ, ანატოლიურ მოსახლეობასთან მიმართებაში, ხოლო ამ უკანასკნელს უნდა შეენარჩუნებინა თავისი ძველი კულტურა [8, 325].

ავტოქთონურ ენებს შორის თითქოს ყველაზე უფრო საფიქრებელი ჩანდა, რომ „ხეთურ იმპერიულ არეალში“ ხათური (ე. წ. პროტოხეთური) ყოფილიყო მიჩნეული ძირითად სუბსტრატულ ენად [9, 48]. ფართოდ გავრცელებული შეხედულების თანახმად, საკმაო საბუთები მოიპოვება იმის სამტკიცებლად, რომ ხათური გავრცელებული იყო ცენტრალური ანატოლიის დიდ ნაწილზე, მდ. კიზილ ირმაკის (ხეთური მარასანტია, კლასიკური ხანის პალისი) რკალის შიგნით და მოიცავდა ხათუსას (მოგვიანებით ხეთების დედაქალაქი) ტერიტორიას, ვიდრე იქ ხეთური (ნესიტური) ენა იქნებოდა გამოყენებული. ხეთური პანთეონის რამდენიმე უმთავრეს ღვთაებას ხათური სახელები ერქვით და მათ, ამასთანავე, როგორც წესი, ხათურ ენაზე მიმართავდნენ ხოლმე. ხათური დღესასწაულები სანიმუშოდ გამოიყენებოდა ხეთური ხანის ადრეული რელიგიური კულტებისათვის, ხოლო ადრეული ხანის ხეთური ოფიციალური ღვთისმეტყველება ხათური მითების შემწეობით გადმოიცემოდა. მხედველობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ ხეთების მეფის, ხათუსილი I-ის და მისი მემკვიდრეების ზეობის სახელწოდებები ხათური იყო და არა ხეთური [შდრ. 10, 66; 11, 1984f.]. ნესიტური და პალაური (კიდევ ერთი ინდოევროპულ-ანატოლიური ენა, ხეთურ-ნესიტურისა და ლუვიურის გარდა) ენებისათვის გამორჩეულად დამახასიათებელი თავისებურებანი ხათური ენის ზემოქმედებით არის ახსნილი. საყურადღებოა, რომ ხეთები „ხათილი“-ს (ანუ „ხათის ენას“) უწოდებდნენ არა თავის ენას, არამედ ხათებისას, თუმცა, ამავე დროს, სახელწოდება „ხათი“-თ ისინი აღნიშნავდნენ საკუთარ მიწა-წყალს — აშკარაა, რომ ეს სახელწოდება მათ შეითვისეს მათივე წინამორბედი, ხათურ ენაზე მეტყველი მოსახლეობისაგან. ყველაზე ადრეული მონაცემები ინდოევროპულ ენებზე მეტყველთა შესახებ მიკვლეულია ქანესის, იგივე ნესას (ქიულთეფე ქალაქ კაისერიისთან, იგივე კესარია, ძველი მაზაკა) ძველასურული არქივების კაადოკიურ ფირფიტებში ასახული ანთროპონიმებისა და ლექსემების წყალობით [12, 126]. თვით საკუთრივ ინდოევროპული, „ხეთური“ ენაც ამ ქალაქის

სახელის მიხედვით იყო წოდებული, როგორც „ნესიტური“ ანუ „ნისილი“ – „ნესის ენა“.

ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, ლუვიური ენის მატარებელთა სუბსტრატი, ისევე როგორც მცირე აზიის ნახევარკუნძულის არახეთური და არაპალაური ნაწილებისათვის, კვიპროსისათვის, ლემნოსისათვის და სხვა კუნძულების მოსახლეობისათვის, უნდა ყოფილიყო წინარეხურიტული თუ „წინარეჩრდილ-აღმოსავლურკავკასიური“ [13, 63]. სტრუქტურული და მატერიალური მსგავსების გარკვეულ ნიშნებს ხათური ენა თუ ჩრდილოდასავლეთკავკასიურ ანუ აფხაზურ-ადიღურ ენებთან ავლენს, ხურიტული უფრო ჩრდილოაღმოსავლურკავკასიურ ანუ ვეინაზურ-დალესტნურ ენათა ჯგუფს უახლოვდება.

ძველი ახლოაღმოსავლური ენების სპეციალისტები ხშირად ეხებიან თანამედროვე შედარებითი ენათმეცნიერების ერთ-ერთ ყველაზე უფრო რთულ საკითხს, რა კავშირი შეიძლება არსებობდეს ამ ენებსა და დღეს ცნობილ ენებს შორის? ზოგიერთი მეცნიერი ამ კითხვაზე პასუხის გაცემისას, მიუხედავად იმ გარემოებისა, იქნებოდა იგი დასმული ტიპოლოგიური თუ გენეტიკური მნიშვნელობით, უპირველეს ყოვლისა ცდილობს კავკასიური მასალის მონაცემთა გათვალისწინებას. მათი აზრით, თუ შეხედულება ძველი აღმოსავლური და თანამედროვე კავკასიური ენების კავშირის შესახებ მისაღები გამოდგება, მაშინ უკვე გარკვეული მინიშნება გვექნება ისეთი წინაისტორიული ვითარების არსებობაზე, როდესაც ახლო აღმოსავლეთის ჩრდილოეთი ნაწილი იმდგავარი მოსახლეობის მიერ აღმოჩნდებოდა დასახლებული, რომელთან ახლომდგომი დღემდე ცხოვრობს კავკასიაში [14, 2177].

კავკასიის მკვიდრ მოსახლეობაში სამი ძირითადი ლინგვისტური ჯგუფი გამოიყოფა. პირველ, ე. წ. ჩრდილოდასავლურკავკასიურ (აფხაზურ-ადიღურ) ჯგუფს, არქეოლოგიური თვალთახედვით ჩრდილო-დასავლეთ და ცენტრალურ ჩრდილოეთ კავკასიის მაიკოპურ და პოსტმაიკოპურ კულტურებთან აკავშირებენ. ამავე დროს, მოიპოვება რიგი ნიშნები, რომლებიც მიუთითებენ, რომ ხათური ენის მატარებელი მოსახლეობა ცენტრალურ ანატოლიაში ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან უნდა გავრცელებულიყო. ამრიგად, ერთი მხრივ, თუ ცენტრალური ანატოლიის ხათური მოსახლეობის ენა ავლენს გარკვეულ მსგავსებას სტრუქტურული და მატერიალური ნიშნების მხრივ ჩრდილოდასავლურკავკასიურ ენებთან, მეორე მხრივ, ცენტრალური ანატოლიის „სამეფო აკლდამების“ კულტურა, თავის მხრივ, ზოგიერთი სტრუქტურული და მატერიალური ნიშან-თვისების მსგავსებას (აკლდამების მოწყობისა და სამარხ-ეული ინვენტარის მხრივ) ავლენს ჩრდილოდასავლეთკავკასიელი და ზოგადად ჩრდილოელი მესაქონლეების დაკრძალვის წესჩვეულებებთან და მკვეთრად განსხვავებულია ანატოლიის ადგილობრივი მოსახლეობის უფრო ადრეული და თანადროული დასაქრძალავი რიტუალებისაგან. ამ გარემოების გათვალ-

ისწინებით, ხათების გამოჩენა ანატოლიაში სავარაუდოა უკავშირდებოდეს ჩრდილოეთ კავკასიიდან მათ შესაძლო მიგრაციას [15, 5-19], რომელსაც ადგილი ადრეულ პოსტმაიკოპურ ხანაში უნდა ჰქონოდა.

მეორე ლინგვისტური ჯგუფი, განეკუთვნება ჩრდილოაღმოსავლურკავკასიურ ენათა ოჯახს, რომელსაც ხურიტული თუ წინარეხურიტული ენის მატარებლებთანაც აკავშირებენ; ფიქრობენ, რომ შესაძლოა მათი კუთვნილი იყოს ადრებრინჯაოს ხანაში ვრცელ ტერიტორიაზე განფენილი ე. წ. „მტკვარ-არეზის“ კულტურა. ეს კულტურა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიისა და ამიერკავკასიის (დასავლეთ ამიერკავკასიის გამოკლებით) გარდა, გამოვლენილია აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ლევანტში და დასავლეთ ირანში.

კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში განსახლებული მესამე – ქართველური თუ სამხრეთკავკასიური – ჯგუფი ლინგვისტურ კავშირებს უპირატესად კავკასიიდან სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე მხარეებთან ავლენს. ეს ჯგუფი შესაძლოა ენობრივად უახლოვდებოდეს იმ მოსახლეობას, რომელიც სუბსტრატული გამოდგა ბერძნული, ხეთური და თვით ხათური ენების ჩამოყალიბებისას.

ზოგიერთი ენათმეცნიერის აზრით, წინარექართველური, ჩრდილოდასავლეთკავკასიურ ენებთან შედარებით, უფრო ხათურს უახლოვდებოდა [16, 175f.; 17, 154; 7, 26; 14, 2177]. ქრისტოფერ გირბალი ხათურს სულაც ქართველურ ენად მიიჩნევს, თუმცა იგი ძირითადად ლექსიკურ მონაცემებს ეყრდნობა [18, 160-163]. მხედველობაშია მისაღები ისიც, რომ გარკვეული ნაწილი ხეთურ-სომხური ლექსიკური პარალელებისა, რომლებიც მცირე გამონაკლისის გარდა არაინდოევროპული წარმომავლობისაა და, როგორც ჩანს, წარმოდგება მცირე აზიის ადგილობრივი მოსახლეობის ლექსიკონიდან [19, 89], ჩანს ქართველურ ენებშიც, რომლებიც სხვა კავკასიურ ენებთან ერთად უძველესი ახლოაღმოსავლურ-ხმელთაშუაზღვისპირეთული სამყაროს „ცოცხალ რელიქტებად“ შეგვიძლია მივიჩნიოთ.

სავარაუდოა, რომ დასავლეთ ამიერკავკასია და აღმოსავლეთ ანატოლია, ძვ. წ. გვიან IV – ადრეულ III ათასწლეულებში, წარმოადგენდნენ „საკონტაქტო ზონებს“ ახლო აღმოსავლეთის ჩრდილოური პერიფერიის სამ მნიშვნელოვან კულტურულ ჯგუფს შორის: პირველი განეკუთვნებოდა ჩრდილოეთ კავკასიის დასავლეთი და ცენტრალური რეგიონისათვის დამახასიათებელი მაიკოპის და/ან მისი მომდევნო ხანის „ჩრდილოკავკასიურ“ კულტურებს; მეორე – ცენტრალურ და აღმოსავლეთ კავკასიასა და მის გარეთ ფართოდ გავრცელებულ „მტკვარ-არეზის“ კულტურას; ხოლო მესამე – ცენტრალურანატოლიურ „ბუიუქ გიულიუჯეკის“ (ძვ. წ. ადრეულ III ათასწლეულში შემორჩენილი იყო ძირითადად მდ. კიზილ ირმაკის ზედა და ქვედა წელს შორის) და ჩრდილოეთ ანატოლიის სხვა მის მონათესავე კულტურებს. ეს სამი კულტურული ჯგუფი

მაცდუნებელი იქნებოდა დაგვეკავშირებინა, რა თქმა უნდა, ძალზე არამკვეთრი კონტურებით, ჩრდილო-დასავლეთ, ჩრდილო-აღმოსავლეთ და სამხრეთ (ქართ-ველურ) კავკასიური ენების მატარებელთა წინაპრებთან [შდრ. 20].

უფრო გვიან, ძვ. წ. II ათასწლეულში, ანატოლიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, მდ. კიზილ ირმაკის ქვემო დინების აღმოსავლეთითა და შავი ზღვის სამხრეთით მდებარე, ქასქას მეომარი ტომებით ყოფილა დასახლებული [21, 101]. ქასქები ჩვეულებრივ ხათების ერთ-ერთ ეთნიკურ ნაშთად განიხილებიან ხოლმე, რომელიც ხეთების ექსპანსიის შედეგად იყო ჩრდილოეთისაკენ გადაადგილებული [შდრ. 22; 12, 123]. გრიგოლ გიორგაძის აზრით, ქასქების ენა არ შეიძლება ყოფილიყო ხეთურის, ზურიტულის, ლუეიურის ან პალაურის და არც ხათურის მსგავსი; ამასთანავე იგი ქასქურ ეთნო-ტოპონიმებსა და ონო-მასტიკონს უფრო ძველკოლხურთან (მეგრულ-ჭანურთან) დასაკავშირებლად მიიჩნევს, ვიდრე აფხაზურ-ადიღურ მასალასთან [21, 108-113; 23, 172]. თუმცა, ცხადია, ეს კავშირი იმ შემთხვევაშია მოსალოდნელი, თუკი ამ ადრეული ხანისათვის ქართულ-ზანური ერთობა უკვე დაშლილი იქნებოდა.

არ არის გამორიცხული, რომ ძვ. წ. I ათასწლეულში ქართველურ ტომებს ეცხოვრათ მდ. კიზილ ირმაკის ზედა და ქვედა წელს შორის მდებარე მხარეშიც [იხ., მაგ., 24, 9-10]. საყურადღებოა, რომ ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში დღესაც მცხოვრები ქართველური ეთნოსი, ლაზები (იგივე ჭანები) ჩვეულებრივ განიხილებიან ანატოლიის იმ მცირერიცხოვან, არათურქული წარმომავლობის მოსახლეობად, რომელმაც შეინარჩუნა საკუთარი ენა და ცნობიერება და რომელიც წარმოადგენს ერთ დროს შავი ზღვის ირგვლივ ფართოდ გავრცელებული „რასიული“ ჯგუფის ნაშთს [25, 181; 26, 139]. ანატოლიაში ქართველური ტომების ფართო განფენის სასარგებლოდ, შესაძლოა მოწმობდეს ის გარემოება, რომ ე. წ. ჭოროხ-რიონული ანთროპოლოგიური ტიპი, სადღეისოდ, მხოლოდ ამ მდინარეთა მიმდებარე მხარეებში შემორჩენილი, როგორც ირკვევა, ადრე ბევრად უფრო ფართოდ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული; მისთვის დამახასიათებელი ზოგიერთი სპეციფიკური ნიშან-თვისების შეხამება, დღესაც თურქეთის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე ჩანს [27, 224].

პონტოს ძველი მოსახლეობის, ლაზების (ჭანების) დღევანდლამდე შემორჩენის მიზეზი ალბათ უნდა აიხსნას, უპირველეს ყოვლისა, მათი საცხოვრებელი ბუნებრივი გარემოს თავისებური ხასიათით. ენთონი ბრაიერს ეს ჩინებულად აქვს დანახული; მისი აზრით, ანატოლიის ახალი თურქმანი მფლობელები, სტეპებისა და ვრცელი საძოვრების შეილები, თავზარდაცემულნი იქნებოდნენ ლაზთა ქვეყნის უჩვეულობით, რომელიც მათ წარმოსახვაში „ხეების ზღვას“ წარმოადგენდა. „დედე ქორქუთის“ თურქულ ბალადაში, მამა აფრთხილებს შვილს, არ მიატოვოს ღია ცის ქვეშ მდებარე „იაილა“ და არ

გაემართოს პონტოს ბნელი ხეობების გავლით ტრაპეზუნტიისაკენ, სადაც შეიარაღებული კაცები გამგლელის თვალისათვის შეუმჩნეველად არიან ჩასაფრებულნი ხეებს მიღმა [იხ. 28, 119].

მართლაც, ტრაპეზუნტის სამხრეთით მდებარე რეგიონი მიუდგომელი ციხე-სიმაგრეებით იყო დაცული. პონტოს ხეობებმა ხანგრძლივი დროის განმავლობაში შეინარჩუნეს ძველთაგანვე მომდინარე სამხედრო ოლქებად ანუ „ბანდებად“ დაყოფის სისტემა. ადგილობრივი „ღერე ბეგები“ დიდი ხნის განმავლობაში, თითქმის XIX საუკუნის შუა ხანებამდე მართავდნენ ხეობებს თვალწედნელი ციხე-სიმაგრეებიდან. პონტოს (ანუ შავიზღვისპირეთის) რეგიონში თანამედროვე თურქეთის ადმინისტრაციული დაყოფა მნიშვნელოვანწილად იმეორებს ძველად არსებულ ადგილობრივ მიჯნებს; შუა საუკუნეებისა და დღევანდელი საზღვრების თანხვედრის მიზეზად საცხებით მართებულად გეოგრაფიულ მონაცემებთან უცვლელობაა მიჩნეული და არა მოსახლეობისა თუ ხელისუფლებისათვის დამახასიათებელი კონსერვატიზმი [შდრ. 28, 116f.].

პონტოს მთები შავ ზღვას უწყვეტად არ მისდევს; დასავლეთის სექტორში მათი ჯაჭვი ორ ადგილას გარღვეულია და იქიდან მდინარეები კიზილ ირმაკი (ძველი ჰალისი) და იეშილ ირმაკი (ირისი) გადმოედინება; ამ მდინარეთა დახმარებით ხდებოდა ქვეყნის სიღრმეში ნაოსნობა და ხელსაყრელი შესაძლებლობა იქმნებოდა ზღვისპირა და შიდა რეგიონების ერთმანეთთან დასაკავშირებლად. ამ ადგილებში, რკინით მდიდარ ზალიბიასა და ომიდიასთან (კერასუსის უშუალოდ დასავლეთით), მთები ისე ციცაბოდ ეშვება ზღვისაკენ, რომ აქ მცირე ადგილი რჩებოდა ზღვისპირა დასახლებების მოსაწყობად და შესაბამისად ქვეყნის შიგნიდან წამოსული მოსახლეობის ინფილტრაციისათვის წინააღმდეგობის გასაწევად. ამ გარემოების გათვალისწინების შუქზე გასაგები ხდება თუ რატომ იყო, რომ სინოპის ძველი კოლონიური „იმპერია“ აერთიანებდა თითქმის იმავე ერთმანეთისაგან გათიშულ ზღვისპირა ტერიტორიებს, რომელთაც, ბევრად უფრო გვიანდელ ხანებში არსებული ტრაპეზუნტის იმპერია. აქედან გამომდინარე, საცხებით ცხადი ხდება ისიც, თუ რატომ იყო, რომ ახალმოსულმა თურქმანული მოდგმის მოსახლეობამ თავიდანვე სათავესოდ შეარჩია ქვეყნის შიდა რაიონებისკენ გახსნილი ეს ადგილები და სადაც, პონტოს დასავლეთ ნაწილში — მდ. ირისის შესართავთან, ზალიბიაში და კერასუსის დასავლეთით — კიდევაც მოიკიდა ფეხი მათი მოსახლეობის პირველმა ჯგუფებმა. მომდევნო ხანებში, ტრაპეზუნტის იმპერია უკვე ფაქტობრივად წარმოადგენდა თურქმანულ ტერიტორიებს შორის მოთავსებულ სანაპირო ანკლავების წყებას. შეიდი ტრაპეზუნტული პროვინციიდან მხოლოდ ყველაზე უფრო დასავლეთით განლაგებული — ფილაბონტიისის ხეობა — იყო მთლიანად თურქმანების მიერ დაქვემდებარებული, პონტოში მათი შემოსევის ადრეულ ეტაპზე [28, 117].

პონტოს დასავლეთ ნაწილში, 1392 წელს სულთან ბაიაზედის მიერ ამ მხარის დაპყრობის შემდეგ, აღმოცენდა ახალი ადმინისტრაციული ერთეული — *ჯანიკის* სახელწოდებით, რომელიც თემურ ლენგმა, 1402 წლის ანკარის ბრძოლის შემდეგ, დამოუკიდებელ ემირატად აქცია. *ჯანიკის* მხარის სახელწოდების თავისებურება, ე. ბრაიერის აზრით, განპირობებული უნდა ყოფილიყო იმ გარემოებით, რომ პონტოს სანაპიროს ერთადერთი რეგიონი, რომელიც დაპყრობილი ჰქონდათ ოსმალებს ამ მხარეში 1461 წლის თავის ძირითად ლაშქრობამდე, მათ მიერვე წოდებული იყო მთელი პონტოს სანაპირო ზოლის საერთო სახელწოდებით — „*ჯანიკი*“ (სავარაუდოა, რომ ამ სახელწოდებას თავის მხრივ ფორმა *ჭანიკი* უნდა დასდებოდა საფუძვლად, — გ. ქ.), ისევე, როგორც კონიის სელჯუკებმა თავის სახელმწიფოს „*რუმი*“ უწოდეს, რომელთა ადმინისტრაციული ბერძნული „*რომაიოსი*“ მიხედვით, რომელიც რომის იმპერიის დამხრის შემდეგ ბიზანტიელთა ადმინისტრაციად გამოიყენებოდა და ეს მიუხედავად იმ გარემოებისა, რომ სელჯუკებმა ვერ მოახერხეს ახალი რომის ანუ კონსტანტინოპოლის აღება [28, 167].

XV საუკუნის გარიჟრაჟზე გერმანელმა მოქირავე მეომარმა, იოჰან შილტბერგერმა მოინახულა პონტოს მხარე და იგი „*ცეცენიკის*“ ანდა „*გენიკის*“ სახელით მოიხსენია, ხოლო ტრაპეზუნტს ჰაითუნი, სომეხი დიდგვაროვანი, „*გენესიკის*“ უწოდებდა [29, 164]. ამავე სახელწოდებასთან მიმართებაში, XIX საუკუნის ისტორიულ ლიტერატურაში მოიხსენიებოდა ხოლმე *გენეტესის ნახევარკუნძულის* (თურქული *იასუნ-ბურუნი* ანუ „*იაზონის კონცხი*“) სახელწოდება და აგრეთვე ნაწყვეტი „*ბიბლიიდან*“, სადაც თუბალ-კაინი მოიხსენიებოდა,¹ მხედველობაში მაქვს სახელწოდების მეორე კომპონენტი, *კაინი*. ყველა ეს სახელწოდება ეთნონიმ „*ჭანიდან*“ უნდა იღებდეს სათავეს.

საკუთარი სახელების აზრით, ტრაპეზუნტის იმპერია გვიან XIII საუკუნიდან XV საუკუნის ჩათვლით, სავარაუდოდ, ისევე ჭანებით იყო ძირითადად დასახლებული და იწოდებოდა ბიზანტიელი, სომეხი და მუსლიმი ავტორების მიერ „*ჯანიკი/ჩანიკად*“, ანდა ამავე სახელწოდების სხვა ფორმებით — „*ჩანითი*“, „*ჰანითი*“, „*ჯანითი*“. ძველთაგანვე თანამედროვენი პონტოს ჯანების/ჩანების ქვეყნად მიიჩნევდნენ. იბნ ბიბი, გვიანი XIII საუკუნის ავტორი, ტრაპეზუნტის იმპერიის სახელს სულაც ქართული ფორმით მოიხსენიებს — *ჩანეთი* (*resp.* *ჭანეთი*). იგივე ტერმინი, იმავე მნიშვნელობით, გამოყენებული აქვთ იმავე XIII საუკუნეში ათა მალიქ ჯუეიანის და XV საუკუნეში შუქრულლას [იხ. 29, 163f.]. თურქი მოგზაურის, ევლია ჩელების (1611-1682 წწ.) ცნობით, XVII საუკუნის შუა ხანებში ტრაპეზუნტის მოსახლეობის უმეტესობას *ლაზები* შეადგენდნენ. ევლია ჩელები ტრაპეზუნტს *ლაზიკის* ძველი ვილაიეთის დიდ

¹ შესაქმე, IV, 22: „*თბილი ესე იყო კერით ზურაი, მკველი რეალისა და რკინისა*“, შტრ. *Gen.*, IV, 22: „*Tubal-Cain, who forged all kinds of tools out of bronze and iron*“.

ქალაქსა და კეთილმოწყობილ ციხეს უწოდებს; მისი სიტყვებით, ტრაპეზუნტის ერთ-ერთი სახელთაგანია „ქალაქი ქვემო ბათუმი“, ხოლო მეორე სახელია „ლაზიკის ქალაქი“ [იხ. 30, 56-57].

ე. ბრაიერი ტოპონიმ *Chanik*-ს აკავშირებს ეთნონიმ *Chan*-თან და შენიშნავს, რომ ამ სახელწოდებით ლაზები საკუთარ თავს მოიხსენიებდნენ [28, Bryer, 1975, 127]; ამასთანავე, მას მიაჩნია, რომ კლასიკურ ხანასა და ადრეულ შუასაუკუნეებში ლაზები (ანუ მისეული „ჯანები/ჩანები“, — გ. ქ.) და *Tzan*-ები (ალბათ ჭანებს გულისხმობს, რადგან იძლევა ფორმას — „*Tzani*“, იხ. ქვემოთ, — გ. ქ.) ერთმანეთისაგან განსხვავებულ ხალხებად ითვლებოდნენ, თუ არა ერთმანეთის მონათესავედ, და შესაბამისად ისინი ცალ-ცალკე უნდა იყვნენ ხოლმე მხედველობაში მიღებულნი. მისი აზრით, ტერმინი *Chanik*-ი არა *Tzan*-ისაგან, არამედ *Chan*-ისაგან (ანუ „ლაზისაგან“) არის უშუალოდ ნაწარმოები. იმის გამო, რომ სახელწოდება *Chan*-ს ლაზები თავის თავს უწოდებდნენ, მაშინ როდესაც შავი ზღვის მთელი სანაპიროს მოსახლეობა — ბერძნებიცა და ლაზებიც — ჩვეულებრივ ცნობილნი იყვნენ „ლაზოის“ სახელით, ე. ბრაიერი ტერმინებს ლაზსა და *Chan*-ს უპირატესად ურთიერთშენაცვლებად სახელწოდებებად მიიჩნევს. ამავე დროს, იგი ფიქრობს, რომ *Tzan*-ებმა თავისი იდენტურობა, შესაძლოა, უკვე X საუკუნეში დაკარგეს — ალბათ ბერძნებისა ან ლაზების მიერ მათი ასიმილირების შედეგად და დასძენს, რომ ლაზები, როგორც წესი, ყოველთვის *Chan*-ების სახელით მოიხსენიებოდნენ ხოლმე [29, 166-167; 28; 127, 175, 191].

როგორც ირკვევა, ე. ბრაიერი არ ითვალისწინებს იმ გარემოებას, რომ ტერმინები ლაზი, *ჯანი/ჩანი* თუ *ცანი* (Τζανικαν/Ξανος) არსებითად ერთი და იგივე ხალხის — ჭანების (იგივე ლაზების) აღსანიშნავად გამოიყენებოდა და განსხვავება ე. წ. *Chan*-სა და *Tzan*-ს შორის მხოლოდ ფონეტიკური ხასიათისაა: ცნობილია, რომ ფორმა Τζανος არის ბერძნული ორთოგრაფიის მიხედვით ეთნონიმ „ჭანი“-ის გადმოცემა. ჯერ კიდევ სიმონ ყაუხჩიშვილი შენიშნავდა, რომ ბიზანტიელმა მწერლებმა შემოიტანეს τζ-კომპლექსი, რომელიც ერთ გარკვეულ ბგერას კი არ გამოხატავს, არამედ ექვს სხვადასხვას (ც, ჩ, წ, ჭ, ძ, ჯ). ხოლო უფრო ადრე, ძველი ბერძენი მწერლების ხანაში, იმ უცხო სიტყვაში სადაც აფრიკატი მოიპოვებოდა ბერძნულში არსებული ასოები გამოიყენებოდა, მაგ. სტრაბონი ეთნონიმ „ჭანის“ საწყის ბგერას სიგმათი გადმოსცემდა — Σαννος [31, 130შენ.].

სინამდვილეში, თუ კი რაიმე სხვაობა შეიმჩნევა ამ ტერმინებს შორის, იგი საძებრია არა, ერთი მხრივ, *Laz*-სა და *Chan*-ს და, მეორე მხრივ, *Tzan*-ს შორის, როგორც ეს ე. ბრაიერს წარმოუდგენია, არამედ, ერთი მხრივ, ლაზსა და, მეორე მხრივ, *Chan/Tzan*-ს ანუ *ჭან*ს შორის; თუმცა ეს განსხვავება მაინც ერთი და იმავე ეთნოსის შიგნით მოიაზრება, რომლის ერთი ნაწილი —

ლაზები — ზღვის სანაპიროზე სახლობდა, ხოლო მეორე — ჭანები — ქვეყნის შიგნით, უმთავრესად პონტოს ალპებში (ლაზისტანის ქედი). ცნობილია, რომ XI საუკუნეში ბაიბურთის ჩრდილოეთით მდებარე ჭანთა მიწები ცნობილი იყო, როგორც „ჭანეთი“ (ქართულ წერილობით წყაროებში) ან „ჭანიკი“ (სომხურ წყაროებში).

V საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის, ფავსტოს ბუზანდის სიტყვებით, სომხეთის მეფე პაპი აცხადებდა, რომ მამიკონიანთა გვარის წარმომადგენლის მუშელის წინაპრებმა მიატოვეს თავისი სამეფო *ჭენქის მხარეში* და ჩვენს წინაპრებთან მოვიდნენ [P'awst. V, iv]. ასევე, ფავსტოს ბუზანდის მიერ შემონახულ, სომხეთის მეფე ვარაზდატისადმი მიწერილ წერილში, ზემოდასახელებული მუშელის ძმა მანუელი იუწყება, რომ მათი წინაპრები იყვნენ მეფენი *ჭენქის მხარეში* და ძმათა შორის უთანხმოებისა და დიდი სისხლისღვრის გამო გამოეშურენ თავ-შესაფარის საძებნელად და აქ [სომხეთში, — გ. ქ.] დასახლდნენ [P'awst. V, xxxvii]. მიუხედავად იმისა, რომ მოვსეს ხორენაცისათვის *ჭენქი* იგივე „ჩინეთია“ [Xor., II, lxxxii] (ცხადია, მხოლოდ და მხოლოდ ფონეტიკური სიახლოვის გამო), გასათვალისწინებელია, რომ თვით ფავსტოს ბუზანდის მიხედვით, მამიკონიანების სამფლობელო ტაიქის (ქართული წყაროების — ტაო) ქვეყანაში ყოფილა [P'awst. IV, ii], მათი იყო ტაიქის ციხე-სიმაგრეები [P'awst. III, xviii], ხოლო თვით ტაიქის მხარე მათ საკუთრებას წარმოადგენდა [P'awst. IV, xviii]. ფავსტოსის ცნობით, მამიკონიანთა მიუდგომელი კომისის სახელწოდება ერახანი იყო [P'awst. IV, xviii]. როგორც ცნობილია, ერახანი მდებარეობდა შემდეგდროინდელი ერკინისის მახლობლად, მდ. ჭოროხის აღმოსავლეთ ნაპირზე, ოლთისის წყალთან მისი შეერთების ადგილის ჩრდილოეთით [P'awst. 10, 462],¹ ანუ ტაოსა და კლარჯეთის მიჯნასთან.

ჭოროხსა და ოლთისის წყლის ხერთვისის ჩრდილოეთითა და აღმოსავლეთით მდებარე მიწა-წყალი ჭაკის სახელით იყო ცნობილი. VII საუკუნის სომხური გეოგრაფიის თანახმად, ამ მხარეს „ჭაკატკი“ ეწოდებოდა [Aṣṣarhac'oyc', Long Recension, V, 22, იხ. 32, 65].² ორივე ეს ტერმინი, „ჭენქი“ და „ჭაკი“, დაკავშირებული უნდა იყოს ეთნონიმთან „ჭანი“ [მდრ. 33, 41]. როგორც ცნობილია, ჭანები „ლაზებად“ უფრო გვიან შუა საუკუნეებში სახელდებიან, ძირითადად ამ უკანასკნელი ეთნონიმის უპირატესი გამოყენების გამო თურქულ ენაში. ვახუშტი ბატონიშვილის *საქართველოს გეოგრაფიის* მიხედვით, XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში ქართული ტრადიციისათვის უდავოა ჭანებისა და ლაზების იგივეობა: „ხოლო ბაიბურდისა და ფორჩხის სამქრით, ჭანეთის მთის

¹ იქ. დღესაც არის შემონახული ერკინისის ციხის (*Erkinis kalesi*, დღევ. სოფ. დემირკენტში, იგივე ერკინისში, ქ. იუსუფელის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 10 კმ) ნანგრევები.

² რობერტ პიუსენი, მას ტერმინ „ჯავახთან“ აკავშირებს [32, 209, შენ.251]. თუმცა, საფიქრებელია ამ სახელწოდებასთან უფრო დაკავშირებული იყოს ჭოროხის ქვემო წელთან მდებარე ქართული მხარის სახელი — „მაჭახელი“.

იქით, არს ჭანეთი, და აწ უწოდებენ ლაზსავე. არს ესე შავი ზღვს კიდის წადევნებით, გონიილამ ტრაპეზუნტის სამზღვრამდე“ [34, 689, 5-7].¹ იაკობ რაინეგისი ცნობით, ჭანების ქართულ ენაზე მეტყველი ტომის ქვეყანა ჭანათი (*Tschaniati*) ანუ „ჭანეთი“ ორად იყო გაყოფილი მდ. ჭოროხის (*Tchoroghi*) მიერ, ვიდრე იგი მომდინარე ლაზების ქვეყნიდან, რომელთა მცხოვრებლებმაც, მისი თქმით, შეინარჩუნეს თავისი ძველი მეგრული ენა, ბათუმისაკენ (*Battum*) შემოტრიალდებოდა [35, 60].²

ახ. წ. VI საუკუნის ბიზანტიელი მემპტიანე, პროკოპი კესარიელი, თავის ნაშრომში, „იუსტინიანეს ომების ისტორია“ („ომი გუთებთან“ – *De Bello Gothico*), ააშკარავებს მიზეზს, თუ რის გამო იზიარებდნენ ძველი ავტორები იმ აზრს, რომ ჭანები, რომლებიც მათ ხანაში ჯერ კიდევ არ იწოდებოდნენ „ლაზებად“, ამ უკანასკნელთაგან განსხვავებული ხალხი იყო. ერთი მხრივ, ჭანებისა (დღევანდელი ლაზების წინაპრების) და მეორე მხრივ, „ლაზების“ (ამ შემთხვევაში, იგივე კოლხების ანუ მეგრელების) წინაპრების შესახებ პროკოპი კესარიელი იძლევა შემდეგ ცნობას: „ძველ მწერალთაგან... ზოგიერთი მათგანი ამბობს, რომ ტრაპეზუნტიელთა მოსაზღვრენი არიან ან სანები, რომელთაც ახლა ჭანები ეწოდებათ, ან კოლხები, სხვანაირად ლაზებს რომ ეძახდნენ, რომელნიც ახლა იმავე სახელს ატარებენ. თუმცა არც ერთი ამათგან სიმართლეს არ შეეფერება. ჭანები ხომ ზღვის ნაპირს ძალიან არიან დაშორებული და არმენიელების გვერდით ცხოვრობენ შუა ხმელეთზე და შუაში აღმართულია მრავალი, მეტად მიუვალი და სრულიად ციცაბო, უზარმაზარი ქვეყანა, სრულიად უკაცური, გადაუვალი თხრილები, ტყიანი მწვერვალები და უგზო-უკვლო ნაპრალები; ყველა ამით ჭანები გამოირჩევიან, როგორც არაზღვისპირა მცხოვრებლები, კოლხები კი შეუძლებელია არ იყვნენ იგივე ლაზები, ვინაიდან ფაზისის მდინარეზე მოსახლეობენ. ხოლო სახელი „კოლხები“, როგორც სხვა მრავალი ტომებისა, ამჟამად „ლაზთა“ სახელად შეიცვალა [Procop., Wars, VIII, 1, იხ. 31, 119-120].³

პროკოპი კესარიელის განცხადება საესებით შეესაბამება იმ ვითარებას, რომელიც დამახასიათებელი იყო მის ეპოქაში, როდესაც სახელწოდება „ლაზი“ ენდემური იყო მხოლოდ ფაზის/რიონის აუზისათვის და არა ტრაპეზუნტის მხარისათვის, ხოლო ეთნონიმი *Tzani*-ი შემორჩენილი იყო მხოლოდ ცანიკეს მიუდგომელ მხარეში, რომელიც მდ. აკამფსისის (ჭოროხის) ხეობის გასწვრივ იყო განლაგებული; ეს კარგად ჩანს, აგრეთვე, მის მეორე ნაშრომში,

¹ ვახუშტთან გვხვდება აგრეთვე ტერმინი „ლაზ-ჭანთა“ [34, ვახუშტი 785, 20].

რუსული „რწმუნებებით აღჭურვილი“ იაკობ რაინეგისი, ერეკლე II-ისა და სოლომონ I-ის კარზე იმყოფებოდა 1779-1783 წწ. და ძალ-ღონეს არ იშურებდა რუსეთის იმპერიასა და ქართლ-კახეთის სამეფოს შორის 1783 წლის „გეორგიევსკის ტრაქტატის“ დასაღებად.

² პროკოპი კესარიელის მიერ გამოყენებული ქორონიმი *კანტიკი/ჩანტიკი* ცხადია, მიგვანიშნებს მის წარმომავლობას ეთნონიმ ჭანი-საგან.

„იუსტინიანეს აღმშენებლობათა შესახებ“ [Procop., Buildings, III, VI, 9-14].

ფართოდ ცნობილი ფაქტია, რომ არა მხოლოდ პროკოპი კესარიელი, არამედ სხვა ძველი ავტორებიც – აგათია, იოანე ლიდე, ანონიმური პერიპლუსის ავტორი – ლაზებს რიონის აუზის კოლხებთან აიგივებენ. სწორედ ამ გაიგივების გამოა, რომ ზოგიერთი ავტორი მზად არის განიხილოს პონტოელი ლაზები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან ანუ კოლხეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ანუ პონტოში მიგრირებულ მოსახლეობად. ისინი ფიქრობენ, რომ ლაზები და ჭანები განუწყვეტლივ გადაადგილდებოდნენ სამხრეთითა და დასავლეთით, შავი ზღვის სანაპიროს გაყოლებაზე, და მომთაბარე მესაქონლეებისათვის ჩვეული წესის მიხედვით, უტოვებდნენ მათთვის დამახასიათებელ სახელწოდებებს საკუთარი სამშობლოდან შორს მდებარე მხარეებს. მსგავს შეხედულებას უნდა განეპირობებინა ე. ბრაიერის აზრის ჩამოყალიბება, თითქოს მხოლოდ ანატოლიაში გადმოსახლებულმა, VI საუკუნის რიონისპირა კოლხეთის ლაზებმა შეძლეს შეენარჩუნებინათ საკუთარი თავი ლაზისტანში, მაშინ როდესაც კოლხეთის ლაზია უკვე აღარავის ახსოვდა [25, 177, 186-187]. როგორც ჩანს, ზოგიერთი მკვლევარი სათანადოდ არ ითვალისწინებს, ქსენოფონტის, ძვ. წ. V საუკუნის დასასრული ხანის თვითმხილველის, ინფორმაციას, რომ ტრაპეზუნტისა და კერასუნტის ბერძნული კოლონიები კოლხების მიწაზე მდებარეობდნენ [Xen., Anab., IV, VIII, 22-24; V, II, 1-2; V, III, 2] და შესაბამისად არავითარი საფუძველი არ მოიპოვება რიონისპირა კოლხეთიდან ტრაპეზუნტის მხარეში მოსახლეობის გადასახლების პოსტულირებისათვის.

უფრო საფიქრებელია, რომ პონტოელი კოლხები ანუ ჭანები (ბერძნული ფლერადობით – *Τζάνοι*) „ლაზებად“ იყვნენ სახელდებული, ფაზის-რიონის კოლხეთის ტერიტორიაზე მდებარე ლაზების ძლიერი სახელმწიფოს (ქართული წყაროების – ეგრისის სამეფოს) ზეგავლენით. ერთი შეხედვით, სწორედ მათ, პონტოელმა ლაზებმა (ჭანებმა), რომლებიც, უფრო გვიანდელ ხანებში, მოექცნენ ბიზანტიის იმპერიის ფარგლებში, კოლხელი ლაზებისაგან ანუ მეგრელებისაგან განსხვავებით, შესძლეს შეენარჩუნებინათ და დღემდე მოეტანათ სახელწოდება „ლაზი“. თუმცა საკითხი რამდენადმე უფრო რთული ჩანს; ლაზებს ჯერ კიდევ პლინიუსი იხსენიებს სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთთან მიმართებაში [Plin., n.h., IV, 12], რაც მოწმობს, რომ ლაზების კოლხურ ტომს პლინიუსის ხანაში, ანუ ახ. წ. I საუკუნეში, აღნიშნულ რეგიონში უნდა ეცხოვრა. თუმცა ძირითადი მიზეზი ჭანების „გალაზებისა“ უნდა ყოფილიყო ბიზანტიის ხელისუფალთა მიერ, IX საუკუნის მეორე ნახევრიდან, ტრაპეზუნტის მხარეში მდებარე პონტოს ხალდიის ეპარქიის აღსანიშნავად სახელწოდების, „ლაზიკის სამიტროპოლიტო“ გამოყენება, ბიზანტიელები იმდოვნებდნენ, რომ ამ აქტით მოახდენდნენ თავიანთი უფლებების დეკლარი-

რებას იმ ეპოქის „ლაზიკაზე“ ანუ ეგრის-კოლხეთზე, რომელიც, მათ უკვე აღარ ექვემდებარებოდა. ეს გარემოება ცხადი შეიქმნა, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს საეპისკოპოსო ნუსხების ანალოზის შედეგად [36, 85].

ძველი ქართული წერილობით წყაროებისათვის, ტრაპეზუნტი მეგრული ქალაქია ხალდიის მიწაზე,¹ ბასილი ეზოსმოდუარის მიხედვით, ლაზია ტრაპეზუნტის აღმოსავლეთით მდებარეობს, XIII საუკუნის დასაწყისში ბიზანტიის დასალაშქრად თამარის მიერ წარგზავნილმა ლიხთიქითურებმა პირველად სწორედ ეს მხარე დაიკავეს.²

პონტოს ძირითადი გეოგრაფიული თავისებურებაა, ზღვის გაყოლებაზე ჩამწკრივებული მთები, კოლხეთიდან — ჭოროხის შესართავის ჩრდილოეთიდან — თემისკირამდე (თანამედროვე ქ. თერმეს მახლობლად), დასავლეთით [შდრ. Str. XI, II, 15]. პონტოს თვით დასავლეთ ნაწილშიც კი შესაძლებელი ჩანს, ვივარადოთ ტოპონიმ თემისკირას (Θεμισκίρα) მეორე შემადგენელი ნაწილის — კირას — მეგრულ-ლაზური წარმომავლობა. სიტყვა *სკური* თუ *ნოსკირი* მეგრულ-ლაზურად ნიშნავს *დანაშრობ მიწას*, წყლისაგან ნამატს, წართმეულს [შდრ. 24, 30f.] (შდრ. ქ. რიზესთან მიკვლეული ლაზური ტოპონიმები *მელესქირი*, *მეკელესქირი*) [40, 167f.; 41, 98შენ.113]. სტრაბონის მიხედვითაც, *თემისკირა* წყლით მდიდარი ველია, მრავალი ნაკადულითა თუ წყაროთი გამოწვევები და ამიტომ მუდმივად ნესტიანია და ბალახით დაფარული [Str. XII, III, 15-16]. გასათვალისწინებელია, რომ ქრისტიანი ლაზები XIX საუკუნის დამლევამდე ჯერ კიდევ ცხოვრობდნენ ტრაპეზუნტიდან პლატანამდე (ქ. ტრაპზონის დასავლეთით მდებარე დღევ. ქ. აქჩაბათი), აღმოსავლეთიდან დასავლეთამდე, და ტრაპეზუნტიდან გიუმუშჰანემდე, ჩრდილოეთიდან სამხრეთით [42, 145].

კოლხების (ეგრისელების, ლაზ-ჭანების) ბინადრობის დამამტკიცებელი საბუთი, ვრცელ ტერიტორიაზე, დიოსკურიიდან ტრაპეზუნტის მხარემდე, მოიძიება VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფიაში, *აშხარაკუცი*ში: „...კოლხეთი, რომელიც ეგრია... იყოფა ოთხ მცირე მხარედ..., რომელიც საკუთრივ ეგერია [იქ] მდინარე ფაზისია ამავე სახელწოდების ქალაქთან, და ჭანივი, რომელიც ხალტიქია, სადაც მდინარე მევალუპოტამიაა. მას აქვს სხვა მდინარეებიც აკამფსისი ანუ ვოპი, რომელსაც სათავე დიდ არმენიაში აქვს. მას ხუთი ქალაქი აქვს: ივანი, კოთაისი, როდოპოლოსი, ათენაი და რიზუსი და რამდენიმე სხვა ემპორიუმი და ზღვისპირა ქალაქი, როგორიც ტრებიზონდია“ [Aḫxarhac'oyc', Long Recension, V, 19, იხ. 32, 57].³ აქ საუბარი, როგორც

¹ „არ[ი]ს სოფელი მეგრეთა“ [37, 38შენ. 1, 39], „ქუეყანასა ხალდიისსა, მახლობლად ქალაქსა ტრაპიზონთას“ (37a, 285, 15), „...ხალდიასა, ქალაქსა ტრაპიზონთას“ [38, 383, 27-28].

² 39, 142, 20-22: „და წარუღეს ლაზია, ტრაპიზონი. ლიბონი, სამიზონი, სინოპი, კერასუნდი, კოტ[ი]-ორა, ამასტრია, არაკლია და ყოველი ადგილნი ფეხლალონისა და პონტოსანი“.

³ ჭანივის ანუ ხალტიქის მდინარეებად აქ დასახელებულია მევალუპოტამია და აკამფსისი ანუ

ჩანს, უფრო უნდა ეხებოდეს კოლხებით დასახლებულ ტერიტორიებს, ვიდრე ნაგულისხმები იყოს კოლხთა კონტროლს დაქვემდებარებული მიწები.

პონტოს მოსახლეობა შედგებოდა არა მხოლოდ კოლხთა შთამომავლები-საგან, არამედ სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მოსახლე სხვა, მათი მონათესავე ელინიზებული და არაელინიზებული ტომებისგანაც: ხალიბ/ხალდების, მაკრონების, მოსინიკების, დრილების, ტიბარენების, სანების, ჰესტაკომეტების, ბიზერებისა და სხვათაგან. აღსანიშნავია, რომ ამ ტომთაგან ჭანების ბინადრობის ძირითადი არეალი თანხედება სანებისა და მაკრონებისას — სამივე ეს ტომი სხვადასხვა ხანაში სახლობდა პონტოს ალპების ცენტრალურ ნაწილში, რომელსაც თანამედროვე თურქული გეოგრაფიული ნომენკლატურის მიხედვით გიუმუშხანეს მთები (Gümüşhane Dağları) ჰქვია, ხოლო ბიზანტიურ ხანაში, ხალდიის (*Chaldia*) თები ეწოდებოდა. საფიქრებელია, რომ ეს ტომები ერთი და იმავე წარმომავლობისა უნდა ყოფილიყვნენ. პროკოპი კესარიელის თანახმად, ჭანებს უწინ „სანები“ რქმევიათ: „...ჭანების ტომი, თავიდანვე ბარბაროსები, რომელნიც არავის ქვეშევრდომები არ არიან, წინა ხანებში სანებად (*Σάνοι, Σόννοι*) წოდებულნი...“ [Procop., Wars I, XV, 21-25; II, III, 39]. ძველი ბერძნული წერილობითი წყაროების საფუძველზე, შესაძლებლობა მოგვეპოვება, თვალი „სანების“ ვინაობის საკითხსაც გავაღვენოთ; სტრაბონის „გეოგრაფია“ მათ, თავის მხრივ, მაკრონების შთამომავლებად მიიჩნევს: „ტრაპეზუნტიისა და ფარნაკიის ზემოთ მდებარეობენ ტიბარანები, ხალდები და სანები, ადრეულ ხანებში მაკრონებად წოდებულნი და მკირე არმენია...“ [Str. XII, III, 18]. სტეფანე ბიზანტიელთან უკვე *Tzan-ები* მაკრონების შთამომავლებად მიჩნეული. ზემომოტანილი განმარტებები, საშუალებას გვაძლევს, არა მხოლოდ სანები და *Tzan-ები* მივიჩნიოთ მაკრონების შთამომავლებად, არამედ, ამავე დროს, სანები და *Tzan-ებიც* (ანუ ჭანები) ერთმანეთთან გაეაიგიოთ; ამაზე ამ ორი ეთნონიმის ფონეტიკური სიახლოვეც უნდა მიგვანიშნებდეს (იხ. ზემოთ). სტრაბონის „გეოგრაფიის“ სხვა ადგილას ზემოთ ციტირებული ტექსტისაგან განსხვავებით, დასახლებულ ტომთაგან მხოლოდ პირველი ორი, ტიბარანები (ოღონდ ტიბარენების ფორმით) და ხალდები მოიხსენიებიან, ხოლო სანები აქ გამოტოვებულია: „ტიბარანები და ხალდები ერცელდებიან კოლხეთამდე“ [Str. XII, III, 29]. სტრაბონის ცნობები, ტიბარენებისა და ხალდების გავრცელების შესახებ კოლხეთამდე (რაც, ცხადია იქ სანებისათვის ადგილს ვეღარც უფრო აღმოსავლეთით დატოვებდა) და აგრეთვე ტიბარენებისა და ხალდების ბინადრობის შესახებ (ისევე, როგორც პირველ ფრაგმენტში) ფარნაკია-ტრაპეზუნტის რეგიონის ზემოთ, მთებში, ოღონდ ამჟერად სანების გარეშე [Str. XII,

ყოპი. ეს უკანასკნელი, ცხადია ჭოროხია, ხოლო მეგალოპოტამია დღევანდელი ბუიუქ ღერვა (ბერძნული ტერმინის, მეგალოპოტამიის, თურქული შესატყვისი) ქ. არდაშენთან. ბათუმსა და რიზეს შორის [32, 127].

III, 28], მიგვანიშნებს, რომ 28-29 პარაგრაფების *ხალდეებში* 18 პარაგრაფის *სანებიც* უნდა იგულისხმებოდნენ, ეს მით უფრო სარწმუნო გახდება, თუ გავითვალისწინებთ ძველი სომხური მატრიანებისათვის, *ხალდეებისა* და *ჭანების* (ანუ იგივე *სანების*) ზემოაღნიშნულ იგივეობას: „*ჭანიეკი რომელიც ხალტიქია*“ (იხ., აგრეთვე, ქვემოთ).

არცერთი სხვა ეთნონიმი ისე ორგანულად არ უკავშირდება პონტოს მხარეს, როგორც *ხალდეებისა* და მათი ქვეყანის – *ხალდიის* სახელწოდებები. დღეს არსებული ვითარებით, თურქეთის რესპუბლიკის ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის აბორიგენულ მოსახლეობაში სახელწოდება „ხალდი“, მხოლოდ „მთების გადაღმა მცხოვრებ ხალხს“ აღნიშნავს და ამასთანავე მას აქვს რამდენადმე დამამცირებელი შეფერილობაც; ტრაპეზუნტის მხარის სოფლების მთელი წყება ბოლო დრომდე ატარებდა და დღესაც ატარებს სახელწოდებას „*ჰალთ*“. კერძოდ, პონტოს მთაგრეხილის ჩრდილოეთ კალთებზე უკანასკნელ ხანებამდე იყო შემორჩენილი „ხალდეების“ სახელწოდების ამსახველი დასახლებული პუნქტი – *ხალდიზენი*; იგი მდებარეობდა დაახლოებით ქალაქების ბაიბურდისა და რიზეს შემადრთებული ხაზის აღმოსავლეთით (ოღონდ უფრო ბაიბურდისკენ, ვიდრე რიზესკენ) [იხ. 43, 1923].

სპეციალისტთა მიერ შენიშნულია, რომ IX საუკუნიდან თვით ხალდიის თემის (*thema*) სახელწოდებაში თვალმოსაკრავად გამოკრთა პონტოს მძლავრი ადგილობრივი სულის რაღაც ნაწილი [28, 116-117]. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია, რომ „ხალდია“ ლაზთა ქვეყნის ძველ და ზოგად სახელწოდებას წარმოადგენდა. ამ სახელმა ადმინისტრაციული გამოხატულება შესძინა ადგილობრივი მოსახლეობის იდენტურობას, რომელიც სრულიად გარკვეულად დაკავშირებული იყო ლაზებთან. აბულ ფედა, X საუკუნის არაბი ისტორიკოსი, ტრაპეზუნტს, ძირითადად ლაზურ ნავსადგურად მიიჩნევს, ხოლო ბიზანტიელი ავტორები, პაქიმერასი და აგრეთვე ტრაპეზუნტელებიც, მაგ., ლაზაროპულოსი და ბესარიონი, თვით ტრაპეზუნტის იმპერიას ლაზურ ქვეყნად თვლიდნენ [25, 179]. ამასთან დაკავშირებით, მხედველობაშია მისაღები, რომ პროკოპი კესარიელის მიერ მოხსენიებულ, „*რომაელებს* (რომაიო), *რომელთაც პონტოელებს* (პონტიკოი) უწოდებენ“ [Procop., Wars, II, XVII, 1-2; Procop., Buildings, III, VI, 9-14], ცნობილი ორიენტალისტი, ელადიმერ მინორსკი, ყოველგვარი ეჭვის გარეშე, „ლაზებად“ მიიჩნევდა [44, 1936].

სახელწოდება „ხალდია“ არ მომდინარეობს ურარტელთა მზის ღვთაება „ხალდის“ სახელიდან და არც ურარტელთა თვითდასახელება ყოფილა ოდესმე „ხალდი“, როგორც ამას ე. ბრაიერი და დ. ვინფილდი მცდარად ვარაუდობენ [შდრ. 45, 300]. ცნობილია, რომ ურარტელები საკუთარ ქვეყანას „ბიანლის“ უწოდებდნენ. ამავე დროს, ურარტუს მეფის, რუსა II-ის ადილჯევაზის ლურსმულ წარწერაში, რომელიც ძვ. წ. 676 წ. თარიღდება,

ნახსენებია ხალიტუ, ურარტუსაგან მოშორებით მდებარე, უცხო ქვეყანა [46, 278]. ეს ქვეყანა, ზოგიერთი მკვლევრის მიერ, გაიგივებულია ბერად უფრო გვიან, პონტოში მდებარე ხალტიქ/ხალდიასთან [47, 111f.]. ძველი სომხური წყაროების, VII საუკუნის სომხური გეოგრაფიისა და მოვსეს ხორენაცის VIII საუკუნის „ისტორიის“ თანახმად, *ხალტიქი* (ხალდია) იგივეა, რაც *ჭანიეკი/ჭანიეი*. მოვსეს ხორენაცი იუწყება, რომ იმპერატორი ტაციტუსი „თავისიანებმა მოკლეს პონტოელთა ჭანიეკში, ე. ი. ხალტიქში“ [Strab. II, 76, იხ. 48, 162].¹ შესაბამისად, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ხალიბები (სტრაბონის მიხედვით, ხალდების წინაპრები), ამავე დროს ხალდების შთამომავლების, ჭანების (იხ. ზემოთ) წინაპრებიც ყოფილან, რომლებიც, იმავე სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში სახლობდნენ, სადაც ხალიბები. გრიგოლ გიორგამის თვალსაზრისით, ხეთურ წყაროებში დამოწმებული ქასქური ტოპონიმი „ხალილა“, რომელიც შედგება *Khali* ფუძისაგან და სუფიქსისაგან – *-la*, უნდა უკავშირდებოდეს ურარტული წარწერის *ხალიტუს* და ძველი ბერძნული წყაროების *ხალიბებს* [21, 111f.].

ჩრდილოეთ ანატოლიაში (ანუ შავიზღვისპირეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში) მოსახლე ტომები – მოსინიკები, მაკრონები, ტიბარენელები, ლევკოსირიელები, ისევე როგორც ხალიბები თუ ხალდები – ხშირად არიან სპეციალისტთა მიერ ანატოლიის უძველეს, აბორიგენულ მოსახლეობად მიჩნეული, რომლებმაც მოახერხეს წინახეთური ეპოქიდან აქ თავის შემონახვა. აღსანიშნავია, რომ მოიპოვება საკმარისი მონაცემები ხალიბებისა და ხალდების გასაიგივებლად – ჯერ კიდევ ხომ სტრაბონი აცხადებდა, რომ ხალდები, იგივე ხალიბები იყვნენ [Str. XI, III, 19]. ე. ბრაიერი და დ. ვინფელდი, მაკრონებს და სხვა, პეროდოტეს მიერ, მათთან ერთად ჩამოთვლილ, სამხრეთშავიზღვისპირეთულ ტომებს პონტოს წინარექართველური (*Proto-Georgian*) მოსახლეობის ჯგუფებად მიიჩნევენ, რომლებიც ურარტუს განადგურების ხანას გადაურჩნენ [45, 300].

პონტოს ერთ-ერთი უძველესი, უკვე ჰეკატეოს მილეტელისათვისა და პეროდოტესათვის ცნობილი ტომის, მაკრონების ადგილმდებარეობის ძირითადი არეალი ჯერ კიდევ ქსენოფონტის მიერ იყო დადგენილი ე. წ. პონტოს ალპების (ლაზისტანის ქედის) ცენტრალურ ნაწილში, სადაც მან, როგორც თვითმხილველმა, პირადად გაიარა თავის ჯარისკაცებთან ერთად ძვ. წ. 401 წელს. იმ ხანად მაკრონები ცხოვრობდნენ თეხესის მთას (საიდანაც ლაშქრობიდან გამობრუნებულმა ქსენოფონტმა და მისმა თანამგზავრებმა პირველად დაინახეს შავი ზღვა) და ტრაპეზუნტის მხარეში მცხოვრებ კოლხებს შორის [Xen., *Anab.* IV, 8]. აქვეა დაახლოებით განლაგებული, ძველთაგანვე კარგად ცნობილი ნამოსახლარი, კრომნი (დღევ. თურქული კურუმ კალე, ს. კალაი-

¹ შტრ.: „The latter [Tacitus] was killed by his own [troops] in Chaniuk' in Pontus, that is Khalitik“ [49].

ჯიოდლუს მახლობლად, ქ. გიუმუშპანეს ჩრდილო-აღმოსავლეთით), XIX საუკუნის კრიპტოქრისტიანების ცნობილი ცენტრი, რომელსაც მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია პონტოს ახალ ისტორიაში. არ არის გამორიცხული, რომ ეთნონიმ *მაკრონის* ფუძე ყოფილიყო *კრონი* ან *კრომნი* და მას დართული ჰქონდეს კარგად ცნობილი „მა-“, „მო-“ ქართველური პრეფიქსი, რომელიც ძირითადად ადგილის სახელწოდებებიდან და არსებითი სახელებისაგან აწარმოებს ეთნონიმებსა და წარმომავლობის გამომხატველ ტერმინებს, შდრ., მაგ., ეგრ-ისი (ტოპონიმი) < მეგრ-ელი (ეთნონიმი), არგვეთი < მარგველი, ტბეთი < მტბევარი და ა. შ.

შესაძლოა, იგივე თავსართი იყოს წარმოდგენილი პონტოს სხვა უძველეს ეთნონიმშიც – „მოსინიკი“ (Μοσινικοι). მოსინიკებს, სტრაბონისა და სხვა ძველი ავტორების ცნობით, ეს სახელი ეწოდათ იმის გამო, რომ ხეებზე ანდა პატარა კოშკებში ცხოვრობდნენ, რომელთაც „მოსინებს“ უწოდებდნენ [Str. XII, III, 18, შდრ. Apoll. II, 1015-1029, 1117; Ps.-Scyl. 86]. ამასთან დაკავშირებით, იქნებ მხედველობაში იყოს მისაღები, მცირე ზომის სახლის ძველთაგანვე ქართულში შემოსული სიტყვა „სენაკი“ და მისგან საეარაუდოდ წარმოქმნილი ტერმინი **მო-სენაკე* ანუ „ვინმე ასეთ სახლში მცხოვრები“. შდრ. ქართული სიტყვა „სახლი“ და მისგან ნაწარმოები ტერმინი „მო-სახლე“.

პონტოს უმეტესი ნაწილისათვის დამახასიათებელი ეთნონიმების თვალში-საცემი სიმრავლე, მიგვანიშნებს ადგილობრივი საზოგადოების განვითარების პრიმიტიულ, ტომობრივ დონეზე, რაც ჯერ კიდევ ქსენოფონტის და შემდეგ ფლავიუს არიანეს მიერ იყო შენიშნული. ამასთან დაკავშირებით მიზანშეწონილია ე. ბრაიერისა და დ. ვინფილდის დაკვირვების გათვალისწინება: „ტრაპეზუნტის მხარის აღმოსავლეთ სანაპიროზე სამოსახლოების რიცხვი მეჩხერდება და სულ უფრო ნაპირს ეკვრის. სულ უფრო საგრძნობი ხდება კავკასიურ მოდელთან მისი სიახლოვე და მათი სახელწოდებათა იდენტიფიცირებაც სულ უფრო ძნელი ხდება. ამ რეგიონში სახელები უფრო შესაძლოა ასოცირებულია აქ მცხოვრებ ხალხებთან, ვიდრე თვით მოცემულ ადგილებთან... თითოეულ მათგანში ჩასახულია მძლავრი ადგილობრივი სული. თუმცა ზოგიერთ შემთხვევაში მოხდა სახელწოდებების ლოკალიზაცია და ფიქსირება ამა თუ იმ ადგილთან მიმართებაში. ამ მოვლენას უპირატესად შუა საუკუნეების მომდევნო ხანაში ჰქონდა ადგილი და მას ძირითადად ადმინისტრაციულ ცენტრებთან მიმართებაში ვაწყდებით...“ [45, 320].

თუ მხედველობაში მივიღებთ ზემოხსენებულ თვალსაზრისს შავიზღვისპირეთში სინოპელთა და ტრაპეზუნტელთა მიერ სხვადასხვა ხანებში ერთმანეთისაგან გათიშული ანკლავების ფლობის თაობაზე და შევეცდებით რეტროსპექტულად გამოვიყენოთ იგი უფრო ადრეული ხანებში არსებული მდგომარეობის ასახსნელად, შესაძლებლობა მოგვეცემა ვივარაუდოთ, რომ

პონტოს სანაპირო ზოლის დასავლეთ სექტორში ლეკვოსირების ანუ კაპადოკიელების (ე. ი. ცენტრალურანატოლიური მოსახლეობის) დასახლებების არსებობა, დაკავშირებული იყო მათ ექსპანსიასთან ქვეყნის შიდა მხარეებიდან იმ ადგილებისაკენ, სადაც სანაპიროს გაყოლებაზე გადაჭიმული მთაგრეხილი იხსნებოდა და ქმნიდა სამხრეთის მხრიდან დაუცველ მონაკვეთებს. საეარაუდოა, რომ ანალოგიური მოვლენა იყოს ერთ-ერთი გამომწვევი მიზეზი იმ წინააღმდეგობრივი ცნობების აღმოცენებისათვის, რომლებიც იუწყებიან ხალიბთა ბინადრობის შესახებ ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებულ ადგილებში (გარდა მდინეულით მდიდარი საბადოებისადმი მათი სწრაფვისა); ეს გარემოება (ხალიბთა ფართო გავრცელება) უკვე სტრაბონისათვის იყო ცნობილი (იხ. ქვემოთ). სხვათა შორის, სახელწოდება „ხალიბია“, ჯერ კიდევ ჩანს შემორჩენილი XIII საუკუნის სამხრეთ შავიზღვისპირეთში, როგორც ერთ-ერთი ოლქი, ხოლო XIV საუკუნეში, როგორც ტრაპეზუნტის იმპერიის კლიენტ-სახელმწიფოს, ემირატის სახელწოდება [50, 136].

ხალიბთა ადრეული ლოკალიზაციის საკითხს, შესაძლოა უკავშირდებოდეს ძვ. წ. IV ს. პირველი ნახევრის ისტორიკოსის – ეფოროსის ცნობა, რომელიც სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ შემონახული [Str. XIV, V, 24]. ეფოროსი ხალიბებს ათავსებდა მცირე აზიის ნახევარკუნძულის შიგნით ანუ სინოპესა და ისოსის (თანამედროვე ისკანდერუნის ყურის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირზე) „შემაერთებელი ხაზის“ დასავლეთით; იგულისხმება სინოპის ყურის უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთი წერტილი და ისოსის ყურის ჩრდილოეთი წერტილი [მდრ. Plin., *n.h.*, VI, 7]. თუმცა არსებობდა ნახევარკუნძულის სივრცობრივი პარამეტრების განსაზღვრის სხვა ბერხიც, რომელიც სტრაბონს უფრო მართებულად მიაჩნია – ამისოსისა და ისოსის ყურეებს შორის მდებარე ვიწრობის მიხედვით [Str. XIV, V, 22, 23]. სტრაბონი შენიშნავს, რომ არავინ თვლის ნახევარკუნძულის „ყელის ხაზს“ ხალიბებზე გამაჟვლად, ვინაიდან მაშინ ეს „ხაზი“ მრუდე გამოვიდოდა, მცირე არმენიასა და ეფერატზე გადაივლიდა, ხოლო ნახევარკუნძული მთელ კაპადოკიას, კომაგენეს, ამანოსს და ისიკოსის ყურეს მოიცავდა და დასძენს, რომ თუ ხალიბების ქვეყანას ნახევარკუნძულის ნაწილად მივიჩნევთ, მით უფრო უნდა ჩავთვალოთ ასეთებად კატაონია, ორივე კაპადოკია და ლიკაონია [Str. XIV, V, 24]. აშკარაა, რომ ეფოროსი, სტრაბონისაგან განსხვავებით, იმიტომ თვლიდა ხალიბებს ნახევარკუნძულის მოსახლეებად და არ თვლიდა ასეთებად ზემოჩამოთვლილ ხალხებს, რომ ხალიბებს, მათგან განსხვავებით, უფრო დასავლეთით ათავსებდა.

შესაბამისად, სტრაბონი იმიტომ არ მიიჩნევს ხალიბებს ნახევარკუნძულის მცხოვრებლებად, რომ მათ ნახევარკუნძულის ფარგლებს გარეთ, აღმოსავლეთით ათავსებს. თუმცა ძირითადი მიზეზი, რის გამოც სტრაბონი ეფოროსს ეკამათება, ხალიბების სანაპირო ზოლისაგან დაშორება და ქვეყნის შიგნით

მოთავსება კი არ არის, როგორც ეს ზოგიერთ მკვლევარს მიაჩნია, არამედ სწორედ მათი ნახევარკუნძულზე, ისოსიდან ექსინის პონტომდე „გამავალი ხაზის“ დასავლეთით ლოკალიზებაა. თუმცა სტრაბონი, ამავე დროს, არ გამოიყენებდა ხალიბების ქვეყნის შიგნითა მხარეში ბინადრობას; ეს მკაფიოდ ჩანს მისივე სიტყვებში, რომ ეფოროსს უმჯობესი იყო ხალიბების ერთი ნაწილი ზღვის პირას მოეთავსებინა, ხოლო მეორე ნაწილი ქვეყნის შიგნით [Str. XIV, V, 24].

საყურადღებოა, რომ ფსევდოსკიმნოსის „პერიეგესის“ მიხედვით, ხალიბები ასევე ნახევარკუნძულის ანუ ამისოსსა და ისიკოსის ყურეს შორის მდებარე აზიის უეიწროესი ყელის დასავლეთით, ქვეყნის შიგნით და კაპადოკიელების მახლობლად მოიხსენიებიან [Ps.-Scym. 921-939]. ფსევდოსკიმნოსის ცნობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ეფოროსთან დასახლებული ხალიბების აღგილმდებარეობის გარკვევისათვის, ვინაიდან „პერიეგესის“ ერთ-ერთ ძირითად წყაროს სწორედ ეფოროსი წარმოადგენდა, ამას ფსევდოსკიმნოსი თვითონვე აღნიშნავს, როდესაც ჩამოთვლის იმ ავტორებს, ვისგანაც არის იგი დასესხებული [Ps.-Scym. 109-127].

ხალიბების ფართოდ გავრცელების საკითხთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია აგრეთვე მცირე აზიის გეოგრაფიის ღრმა მცოდნის, პომპონიუს მელას სიტყვები, რომ „*პაფლაგონიასთან ყველაზე ახლოს მყოფ ხალიბებს აქვთ სახელგანთქმული ქალაქები ამისოსი და სინოპე – ცინიკოსი დიოგენეს სამშობლო, მდინარეები ჰალისი და თერმოლონტი...*“ [Pomp. Mela I, 19, 104, 105. იხ. 51, 28-29]. მელას განმარტება იმის თაობაზე, რომ ქალაქები ამისოსი და სინოპე აქვთ პაფლაგონიასთან ყველაზე ახლოს მყოფ ხალიბებს, რაც უნდა მიგვანიშნებდეს სხვა, პაფლაგონიელებისაგან უფრო შორს მოსახლე ხალიბების არსებობაზე. პომპონიუს მელას ნაშრომის მთავარ ღირსებას, შემდგომში დაკარგული ან ფრაგმენტულად შემორჩენილი წყაროების მონაცემთა შემონახვა წარმოადგენს, რომლებიც უფრო ადრე არსებული მდგომარეობის ამსახველია. ადრეულ ხანებში ხალიბთა შედარებით ფართო განსახლებაზე, შესაძლოა მიგვანიშნებს, აპოლონიოს როდოსელის სიტყვებიც, რომ „*პოლიფემს აღსასრული უწერია ხალიბთა ერცელი ქვეყნის მიწაზე*“ [Apoll. Rhod., I, 1323].

სპეციალისტთა შორის არ არის ერთიანი აზრი, იმის თაობაზე, იყვნენ თუ არა პეროდოტეს მიერ მოხსენიებული ხალიბები იმ ტომთა შორის, ვინც მდ. ჰალისის (დღევ. კიზილ ირმაკი) დასავლეთით ცხოვრობდა; მის „ისტორიაში“ ორი ასეთი პარაგრაფია – I, 28 და VII, 76. პირველ შემთხვევასთან დაკავშირებით, მკვლევრები ძირითადად ფიქრობენ, რომ ამ ფრაგმენტის ის ნაწილი, სადაც ასეთი ტომებია ჩამოთვლილი, მოგვიანებით იყო ტექსტში ჩართული, ხოლო მეორე შემთხვევაში. პეროდოტეს ტექსტის გამომცემელთა დიდი ნაწილი ამ ადგილას „პისიდიელების“ სახელის აღდგენას ანიჭებს უპირატესობას. ნ.

ლომურის შეხედულებით, იმ გარემოებას, რომ პეროდოტე საერთოდ არ იცნობს ხალიბებს, მოწმობს, მის მიერ, სხვა ავტორებთან ხალიბების მეზობლად დასახელებული ტომების (მოსხების, ტიბარენების, მაკრონების, მოსინიკების და სხვ.) არაერთგზის მოხსენიება, ხალიბებისაგან განსხვავებით [52, 121].

ეს მართლაც ანგარიშგასაწევი გარემოებაა, მაგრამ, ამავე დროს, ძალზე ძნელი წარმოსადგენია, რომ პეროდოტეს საერთოდ არაფერი სძენოდა ხალიბების შესახებ. ხალიბთა სიძველეზე მიუნიშნებს თუნდაც სტრაბონის სიტყვები, რომ მათ ჯერ კიდევ პომპროსი მოიხსენიებდა ალიბეს მკვიდრ კალიძონებად თუ ალიბელებად [II, II, 856, 857; Str. 12, 3, 20]. ხალიბები დასახელებული ჰყავს პეროდოტეს წინამორბედს ჰეკატეოს მილეტელს, რომლის ნაშრომსაც პეროდოტე კარგად იცნობს, თავის თხზულებაში საკმაოდ ხშირად იხსენიებს [Hdt. II, 143; V, 36, 125-126; VI, 137] და ზოგჯერ მითითების გარეშე კი ეკამათება მას. ნახსენები ჰყავს ხალიბები, აგრეთვე, პეროდოტეს უფროს თანამედროვეს, დრამატურგ ესქილესაც, როდესაც თავის „მიჯაჭვეულ პრომეთეში“ ისინი რკინის დამმუშავებელ, მკაცრ და სახიფათო ხალხად ჰყავს დახასიათებული [Aeschylus, *Prom. vinct.*, 740ff.].

პეროდოტე ხალიბებს, მათივე ზემოჩამოთვლილ მეზობელ ტომებთან ერთად, შესაძლოა იმიტომ არ იხსენიებს, რომ ის ფრაგმენტები, სადაც ეს ტომებია დასახელებული [Hdt. III, 94; VII, 78], მომდინარეობენ მის „ისტორიაში“ შემავალი განსაკუთრებული ხასიათის მქონე ორი ნაწილიდან, „სატრაპიების ანუ ღარიოსის მოხარკეთა სიიდან“ და „ქსერქსეს არმიისა (და ფლოტის) სიიდან“, რომელთა თავდაპირველ წყაროს ოფიციალური სპარსული საბუთები უნდა წარმოადგენდნენ. ამ საბუთებში ხალიბები, საფიქრებელია, რომ სხვა ტომებთან ერთად იყვნენ გაერთიანებულნი და ამდენად, მათ სახელს ამოფარებულნი, ანდა, სულაც სხვა სახელწოდებით მოიხსენიებოდნენ, თუნდაც „მოსხებისა“ [შდრ. 53, 58; 54, 218].

საქმე იმაშია, რომ ორივე ამ სიაში, ღარიოს I-ის დროინდელი (ძვ. წ. 522-486 წწ.) აქემენიდური სპარსეთის მეცხრამეტე სატრაპიის შემადგენლობაში, ტიბარენებთან, მაკრონებთან და მარებთან ერთად, ზოლო ღარიოსის მემკვიდრის, ქსერქსე I-ის (ძვ. წ. 486-465 წწ.) არმიაში, ტიბარენებთან ერთად, მოსხები [Hdt. III, 94; VII, 78] არიან გაერთიანებულნი და არა ხალიბები. ყველა ეს ტომი მოსხების მსგავსად იყო იარაღით აღჭურვილი [Hdt. VII, 78]. ვინაიდან, მოსხების დასახელება ყველა ზემოჩამოთვლილ პონტოსპირეთში მცხოვრები ტომების კონტექსტში ნაკლებად არის მოსალოდნელი, თუნდაც იმის გამო, რომ ძვ. წ. V-IV საუკუნეების მიჯნაზე ამ რეგიონში არსებული ეთნოპოლიტიკური ვითარება ქსენოფონტის „ანაბასისის“ მეშვეობით კარგად არის ცნობილი, სავარაუდო ზდება, რომ ხალიბები მოსხების სახელით არიან მოხსენიებული აქემენიანთა საბუთებში.

შესაძლოა, ხალიბებისა და მოსხების გაიგივების შედეგად, გასაგები გახდეს ზემოთ მოყვანილი ცნობები ხალიბთა მცირე აზიის ნაკვეთარკუნძულზე განსახლების თაობაზე. ამ მხრივ, მხედველობაშია მისაღები სტეფანე ბიზანტიონელის „ეთნიკური ლექსიკონის“ („ეთნიკას“) მიერ შემონახული, ძვ. წ. VI-V სს. მიჯნის ლოგოგრაფოსის, ჰეკატეოს მილეთელის „დედამიწის აღწერის“ ორი ფრაგმენტი. ჰეკატეოსის პირველი ფრაგმენტის ცნობით, „მოსხები – კოლხური ტომია, მატინების მეზობლად მოსახლე“ [Hdt. fr. 188]. მეორე ფრაგმენტის მიხედვით, „მატინების ქალაქი ჰიოპე გორდიების მეზობლად მდებარეობს და აქაური ხალხი ისეთსავე ტანსაცმელს ატარებს, როგორსაც პაფლაგონიელები“ [Hdt. fr. 189]. პეროდოტე შენიშნავს, რომ მატინები ცხოვრობდნენ მდ. პალისის (კიზილ-ირმაკი) მარჯვენა ნაპირზე, ხოლო მდინარის მეორე ნაპირი ფრიგიელებს ეკავათ [Hdt. I, 72.; VII, 72]. გასათვალისწინებელია აგრეთვე პომპონიუს მელას მიერ ტიბარენების გვერდით „მატიანების“ მოხსენების ფაქტი [Pomp. Mela, I, 2, 13]. აშკარაა, რომ მოსხების მეზობელ მატინებში იგულისხმებიან გორდიონელი ფრიგიელებისა და პაფლაგონიელების მახლობლად მცხოვრები დასავლეთელი მატინები [55, 141]. ეს კი იძლევა დასავლეთელი მატინების მეზობლად მცხოვრები მოსხების კოლხური ტომის კაპადოკიის ჩრდილოეთ ნაწილში [შდრ. 24, 9-10],¹ ან სულაც ნახევარკუნძულის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ლოკალიზების საშუალებას, იქ სადაც ტრადიციულად ხალიბები არიან ხოლმე დასახლებული.

მოსხების, კოლხურ ტომად განსაზღვრა, მით უფრო ნიშანდობლივია, რომ ჰეკატეოს მილეტელის ხანაში, ისინი, პონტოში მოსახლე ტომებთან ერთად, სპარსულ სატრაპიაში შედიოდნენ, ხოლო კოლხები ფაქტობრივად დამოუკიდებელი იყვნენ სპარსელთაგან; საჩუქრები და არა ხარკი იყო მათზე დაწესებული [შდრ. Her., III, 94, 97]. ეს ფაქტიც მოწმობს, რომ პეროდოტესეულ „მოსხებში“ კოლხეთის მეზობელი მოსხები არ იგულისხმებოდნენ, რომელთა ქვეყანა სტრაბონის მიერ მოხსენიებული „მოსხიკეს“ სახელით არის ცნობილი [Str. XI, II, 18].

კაპადოკიაში „მოსხთა“ ბინადრობის ფაქტი, არ არის მოულოდნელი კლასიკური და ადრეული შუასაუკუნეების ლიტერატურის გადასახედიდან. იოსებ ფლავიუსი მიიჩნევდა, რომ იბერები და მესხები ანატოლიური წარმომავლობისანი იყვნენ; ბიბლიური „მოსოქის“ [Gen., 10:2, 23-24; 1 Chr., 1:5; Isa., 66:19; Ezek., 27:13; 32:26; 38:2-3; 39:1] შესახებ თავის კომენტარში, იგი შენიშნავდა: „მოსხენები დაფუძნებული არიან მოსოხის მიერ, ახლახან მათ კაპადოკიელები ეწოდათ, ხოლო ძველი მათი სახელწოდების ნიშანიც ემჩნევათ; რამეთუ მათ აქეთ დღესაც ქალაქი მაზაკა, რომელიც ნათელ ყოფს იმათთვის, ვისაც შეუძლია გაიგოს, რომ ოდესღაც ასე ეწოდებოდა მთელ ტომს“

¹ იქვე, იხ. სათანადო ლიტერატურა ამ საკითხთან დაკავშირებით.

[Josephus, Antiq., I, 124-125; 56, 271; შდრ. 57, 233].

ყველაზე ადრეული სანდო ცნობები მოსხების წინაპრების მუშქების შესახებ, გვხვდება ასურულ-ურარტულ ლურსმულ წარწერებში. შუაასურული ხანის მეფის თიგლათ-ფილესერ I-ის (ძვ. წ. 1115-1077) წარწერიდან ირკვევა, რომ ძვ. წ. 1164 წელს მუშქებს დაუპყრიათ ასურეთის მოხარკე ალზისა (ენზი/ენზითე, შემდეგდროინდელი სოფენე) და ფურულუმზის ქვეყნები (მდ. მურატის, იგივე აღმოსავლეთ ეფრატის ქვემო წელზე), ხოლო ძვ. წ. 1115 წ. მათვე, 20 000 კაციანი ლაშქრითა და 5 „მეფის“ წინამძღოლობით მთებიდან ჩამოსულებმა, შესძლეს მდ. ტიგროსის ზემო წელზე მდებარე ქათმუზის (ქუთ-მუზის) ქვეყნის დაკავება. ასურულ-ურარტული წარწერების ეთნონიმი „მუშქი“ ფონეტიკური თვალსაზრისით სავსებით შეესაბამება ბერძნული წერილობითი წყაროების „მოსხს“ [შდრ. 53, 15; 58, 111-118]. გასული საუკუნის 70-იან წლებში ის მხარე, სადაც ალზი მდებარეობდა (ქ. ელაზიგის სანახები) ქებანის კაშხლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ იყო შესწავლილი, შესაბამისად, განათხარი მასალის გამოვლენის შედეგად, შესაძლებელი გახდა მუშქების კულტურული ატრიბუციის საკითხზე მსჯელობა. არქეოლოგთა დაკვირვებით, ადრეული რკინის ხანის მასალა, რომელიც ელაზიგის რაიონში გამოვლინდა და რომელიც მუშქების კუთვნილებად არის მიჩნეული, არავითარ კავშირებს არ აქვს ფრიგიელთა დასავლურანატოლიურ სამშობლოსთან, საიდანაც, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ფრიგიელი-მუშქები უნდა ყოფილიყვნენ გადმოადგილებული, თუმცა აქ შეინიშნება ტიპური ნიშნები დამახასიათებელი შესაბამისი ხანის ამიერკავკასიისა და მისგან უშუალოდ სამხრეთით მდებარე მხარეების არქეოლოგიურ მასალაში [59, 98, 161; 60, 96f.].

შეხედულებას მოსხებისა და ხალიბების იგივეობის თაობაზე, ვფიქრობ, მხარს უნდა უჭერდეს აღმოსავლეთ ანატოლიის მთიანეთში ხალდი-ხალიბების განსახლების შესახებ არსებული ქსენოფონტისეული ცნობები [Xen., *Cyrop.*, III, 1-3; *Anab.*, IV, VI, 4-5; IV, VII, 15-18; VII, VIII, 25]. ხალიბების ლოკალიზაცია აღმოსავლეთ ანატოლიის მთიანეთში, მოსხებთან მათი იდენტიფიცირების შესაძლებლობას იძლევა. როგორც ცნობილია, კარა-სუს ზემო დინებასა და ჭოროხს შორის მდებარე მხარე განიხილებოდა ე. წ. *მოსხური მთების* მდებარეობის ადგილად; ოლთისისწყალსა და მტკვარს შორის მდებარე და შავშეთისა და არტაანის გამყოფი არსიანის ქედი „*მოსხური მთების*“ შუაგულს უნდა წარმოადგენდეს.¹ მოსხების, იგივე მესხების ქართული ტომი იქ — დაახლ. დღევ. ქალაქების ერზურუმს, ყარსსა და ბათუმს შორის — ცხოვრობდა არაუგვიანეს კლასიკური ხანებისა თუ არა ბევრად უფრო ადრე. ტაოს მესხური პროვინცია თვით მდ. ეფრატის სათავეებამდე აღწევდა. ეფრატის (კარა-სუს) სათავე მდინარის დუმლუ-სუს ზემო დინების მარჯვენა ნაპირთან

¹ მოსხური მთების ლოკალიზაციის საკითხთან დაკავშირებით, იხ. 24, 110-113.

მღებარეობს გვიან შუა საუკუნეებში კარგად ცნობილი ადგილი — გურჯი ბოლაზი — „ქართული ყელი“, ხოლო მის ჩრდილოეთით მღებარე მიწა-წყალი თურქების მიერ განიხილებოდა, ქართულ (ხოლო XVI საუკუნის შემდეგ ყოფილ ქართულ) მხარედ.

ეთნონიმი „მოსხი“ არ ჩანს ერთადერთი ტერმინი, რომელიც ალტერნატიულად გამოიყენებოდა ხალიბების აღსანიშნავად. ჯერ კიდევ სტრაბონი შენიშნავდა, რომ ხალდები, იგივე ხალიბები არიან [Str. XI, III, 19]. ამ საკითხთან დაკავშირებით, მხედველობაშია მისაღები აგრეთვე ქსენოფონტის თხზულება „კიროპედია“, რომლის თანახმად, დასავლეთ არმენიაში მოსახლე არმენიელების მეზობლად ცხოვრობდნენ ხალდები, რომელთაგანაც უნდა პქონოდათ წართმეული ნაყოფიერი მიწები არმენიელებს [Xen., *Cyrop.*, III, 1-3; შდრ. 61, 58]. სტრაბონი, თავის მხრივ, გვამცნობს, რომ მდ. კარა-სუს ზემო წელზე მღებარე კარენიტიდის (დღევ. ქ. ერზურუმის სანახები) მხარე სომხებმა ხალიბებისაგან დაიპყრეს [Str. XI, XIV, 5]. ეს მოვლენა ძვ. წ. II საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება ანუ ქსენოფონტის ექსპედიციაზე (ძვ. წ. 401 წ.) უფრო გვიანდელი ხანით. ქსენოფონტის „ანაბასისის“ მიხედვით, ხალიბთა ქვეყანა და არმენია აშკარად არიან ერთმანეთთან დაპირისპირებული [Xen., *Anab.* IV, IV, 18]; დასავლეთ არმენიის ერთ-ერთი სოფლის მამასახლისის (*κάμαρχος*) მიერ ქსენოფონტისათვის თქმული სიტყვების თანახმად, წინ — ბერძენთა გზაზე — მღებარე არმენიის მეზობელი ქვეყანა, ხალიბებს ეკუთვნოდათ [Xen., *Anab.* IV, V, 34]. თუმცა ხალიბების ქვეყანამდე ბერძნებს ჯერ ტაოზთა ქვეყანა უნდა გაეცლოთ [Xen., *Anab.* IV, VII, 1-17]. აღსანიშნავია, რომ ძველი სომხური წერილობითი წყაროების, კერძოდ, ლაზარ ფარაბეცისა და ელიშეს მატიაწევის მიხედვითაც, ხალტიქის მთები ტაიქის (ტაოს) დაბლობს ესაზღვრება [62, 277შენ.3].

ამავე დროს, გასათვალისწინებელია, აგრეთვე, სომხურ ენაში გამოვლენილი ის მძლავრი მეგრულ-ჭანური წარმომავლობის მქონე ფენა, რომელიც სომხური ენისათვის სუბსტრატულად არის მიჩნეული [იხ. 63; 64, 342-379; 65; 66, 45-51; 67, 103] და წინარესომხური მოსახლეობის ახალ სამშობლოში განსახლებისას, იქ ზანურენოვანი მოსახლეობის არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. შესაძლოა, ზემონახსენები ხალდების, რომლებიც დასავლეთ არმენიაში მოსახლე არმენიელების მეზობლად ცხოვრობდნენ, სუბსტრატული ენის ზემოქმედებით აიხსნას სომხური ენაში დადასტურებული ზანური ლინგვისტური ფენის არსებობა. შესაბამისად, შესაძლებელი ხდება, ქსენოფონტის „კიროპედიაში“ მოხსენიებული ხალდები, მისსავე „ანაბასისში“ მოხსენიებული ხალიბების უკიდურეს სამხრეთულ ნაწილად მივიჩნიოთ, რომელთა მიწა-წყალიც არმენიელებმა ჯერ კიდევ ქსენოფონტის ხანამდე ბევრად უფრო ადრე დაიქვემდებარეს. გ. მელიქიშვილის აზრით, ძვ. წ. VII საუკუნეში

დასავლურქართული (მეგრულ-ჭანური) ტომების გაერთიანებას, ხალიტუს, მდ. კარა-სუს (ჩრდილოეთი ევფრატი) ზემო წელზე, სუსხის ქვეყანაში (ყოფილი ზაიასა) მცხოვრები ტომები თანამედროვე ქ. ერზურუმის სამხრეთითა და მდ. მურატის (აღმოსავლეთ ევფრატი) ჩრდილოეთით მდებარე მხარეებში უშუალოდ ემეზობლებოდნენ [68, 407, 411]. ამ საკითხთან დაკავშირებით, ვფიქრობ, პირველ რიგში გასათვალისწინებელია, პეროლოტეს ცნობა, რომ არმენიაში, რომელიც კილიკიელებსა და მათიენებს შორის მდებარეობდა, სათავეს იღებენ მდინარეები ჰალისი, ევფრატი და ტიგროსი [Hdt. I, 72, 180, 194; V, 49, 52]. როგორც ჩანს, ჰალისისა და ჩრდილოეთ ევფრატის სათავეების მხარეში, თუ მათ მაზლობლად, არის საძებარი სომხური ენის ზანური სუბსტრატის საცხოვრისი.

რაც შეეხება, ქსენოფონტის „ანაბასისში“ (იხ. ზევით) და სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ მოხსენიებულ ხალიბებს ანუ ვრცელი ხალიბურ-ხალდური არეალის ჩრდილოურ ნაწილს, იგი, შედარებით გვიანდელ ეპოქაში (არტაშეს/არტაქსიასა და ზარეკ/ზარიადრის ხანაში ანუ აღრეულ ძვ. წ. II საუკუნეში) იყო დაპყრობილი არმენიელთა მიერ [იხ. Str. XI, XIV, 5].

სომეხთა თვითდასახლებაც, „ჰამქ“-ი (ჟამქ), არ არის გამორიცხული, რომ ზანურენოვანი ხალდი-ხალიბების ჰელ ძირის შემცველი სახელწოდებიდან იყოს მიღებული, კავკასიურ-ანატოლიური სამყაროსათვის დამახასიათებელი I და I ბგერების მონაცვლეობის შედეგად. განსხვავება თავიდან ფონემაში, kh და h, აქ მოყვანილ ეთნონიმთა დაახლოებისათვის მნიშვნელოვან დამაბრკოლებელ მიზეზს არ უნდა წარმოადგენდეს; როგორც ცნობილია, სამეცნიერო ლიტერატურაში ტერმინს „ჰამქ“, ჩვეულებრივ, ქორონიმებისაგან „ზაიასასაგან“ და „ხათესაგან“ წარმომდგარად მიიჩნევენ [იხ. 69, 9-18, 39; 68, 85; 70, 39; 54, 236-237 შენ. 119; 53, 55].¹ ზემონახსენებ, λ და ἡ ბგერების მონაცვლეობა, შესაძლოა ტერმინ ხალიბის სახელწოდება „ზაიასასთან“ დაკავშირების საშუალებასაც იძლეოდეს. ხეთური ხანის „ზაიასას ქვეყანა“, სავარაუდოდ ურარტული ხანის „ხალიტუს ქვეყანა“, და არმენიელების მიერ მის დაპყრობამდე, იგი ხალიბურ-ხალდური არეალის შემადგენელი ნაწილი უნდა ყოფილიყო.

სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის (პონტოს) ეთნონიმიკის ინტერპრეტაციისას წარმოქმნილი სირთულეები შემჩნეული ჰქონია ე. იანსენს, რომელიც შენიშნავდა: „ზუსტი დეტალებისა და ღირებული ნდობის მქონე ტრადიციული მინიშნებების უქონლობის პირობებში, ჩვენ ვთვლით, რომ ტრაქეზუნტის შიდა მხარეებში მოსახლე მთიელების ანონიმური მასების საკითხის გასარკვევად მიკვლეული არაბერძნული წარმომავლობის მასალა, როგორც

¹ ხეთების სახელწოდება *Khate*, თავის მხრივ, შესაძლოა უკავშირდებოდეს ეთნონიმ „კოიტებს“ (κοῖται), გამოყენებულს ქსენოფონტის „ანაბასისში“ დასკვნით ნაწილში ზღვისპირა ხალიბების აღსანიშნავად [Xcn., *Anab.* VII, VIII, 25].

გამოჩნდა, კავკასიური წარმომავლობისა; იგი იმ მოსახლეობის კუთვნილებაა, რომელსაც უწოდებენ კოლხებს, როდესაც არქაულობას ესმევა ზაზი, ლაზებს, როდესაც თანამედროვე პერსპექტივას (ეს მოიცავს დროის ინტერვალს, პროკოიდან დღევანდლობამდე) ანიჭებდნენ უპირატესობას, ანდა ხალიბებს, როდესაც მხედველობაში აქვთ ამ მოსახლეობის ტრადიციული საქმიანობა, მდნეულის მოპოვება და მეტალურგია. როგორც ჩანს, ასეთი იყო განზოგადების ის სამი თანმიმდევრობა, რომელსაც მისდევდნენ ავტორები ანტიკური ხანის დამლევს და რომელთა მითითებებსაც ჩვენ ვაღივებულნი ვართ რომ მივდიოთ“ [71, 50].

კლასიკური ხანის სამხრეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ეთნიკური ისტორიის ერთ-ერთი რთული საკითხია, ე. წ. მოსხთა ბინადრობის საკითხი. ძვ. წ. IV საუკუნის ავტორი პალეფატე აბიდოსელი, თხზულებაში „ტრასა ომის შესახებ“, ხარიმატების შესახებ წერს, რომ: „კერკეტებს ემიჯნებიან მოსხები, და ხარიმატები ფლობენ პართენიოსს ექსინის პონტომდე“ [Steph. Byz., s. v. Χαρμάται]. პართენიოსი, როგორც ფლავიუს არიანეს „პერიპლუსიდან“ ვიცით [Arr., Per., 14], თანამედროვე მდ. კოჯა ირმაკია, ძველი პაფლაგონიის მიჯნასთან მდებარე და არა ფსევდოსკილაქსისა და იმავე ფლავიუს არიანეს მიერ მოხსენიებული პორდანის/პრიტანისი (იგივე ისტორიული ლაზეთის მდინარე ფორტუნა, თანამედროვე მდ. ფაზარი) [72, 264-265; 73, 267; 74, 33, შენ. 51],¹ პონტოს უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში ლოკალიზებული [Ps.-Scyl. 83; Arr., Per. 7]. მაგრამ ამავე კონტექსტში კერკეტებთან მეზობლობის აღნიშვნა, მოწმობს, რომ ცნობა მოსხთა ცენტრალურანატოლიურ სამოსახლოზე აქ სრულიად მოულოდნელად აღრეულია კოლხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში, კერკეტების გვერდით მათ ბინადრობასთან. მოსხების კერკეტებთან მეზობლობის შესახებ, ცნობილია, აგრეთვე, ძვ. წ. V საუკუნის ლოგოგრაფოსის, პელანიკე მითელენელის (რომელიც პალეფატეზე ერთი საუკუნით უფრო ადრე ცხოვრობდა) ციტატიდან (მისი ტექსტი, პალეფატე აბიდოსელის ფრაგმენტთან ერთად სტეფანე ბიზანტიონელის „ეთნიკურ ლექსიკონში“ შემონახული), რომლის მიხედვითაც: „კერკეტების ზემოთ ცხოვრობენ მოსხები და ხარიმატები, ხოლო ქვემოთ კენიოხები, ზემოთ კი – კორაქსები“ [Steph. Byz., s. v. Χαρμάται]. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ პელანიკე წერდა ჩრდილოეთი და არა სამხრეთი შავიზღვისპირეთის შესახებ.

მოსხების ჩრდილოური განსახლების სასარგებლოდ მოწმობს სტრაბონის მონაცემები, რომელიც, „მითრიდატეს ომების ისტორიკოსებზე“ დაყრდნობით, მოსხებს კერკეტებსა და კოლხებს შორის ათავსებს [Str., XI, II, 14]. თუმცა მხედველობაშია მისაღები, ფსევდოსკილაქსის „პერიპლუსის“ ცნობაც, რომლის

¹ სწორედ ამის გამო ფიქრობდნენ, რომ პელანიკესთან მოხსენიებული კენიოხები სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის მოსახლენი უნდა ყოფილიყვნენ.

მიხედვით, ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის იმავე ტერიტორიაზე, ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ შემდეგი ტომები ცხოვრობდნენ: „...კერკეტები, ტორეტები, აქაები, ჰენიოხები, კორაქსები, კოლები, მელანქლაინები, გელონები, კოლხები...“ [Ps.-Scyl., 73-81]. როგორც ვხედავთ, ამ ჩამონათვალში მოსხები არ არიან მოხსენიებული.

ადვილად შესაძინევია, რომ სტრაბონთან მოხსენიებული „მოსხების“ ნაცვლად ფსევდოსკილაქსის „პერიპლუსში“ რამდენიმე ტომია ჩამოთვლილი: ტორეტები, აქაები, ჰენიოხები, კორაქსები, კოლები, მელანქლაინები და გელონები. სავარაუდოა, რომ ერთ-ერთს ამ ტომთაგანს უნდა შეესატყვისებოდეს სტრაბონისეული მოსხები. სტრაბონის იმავე პარაგრაფის მიხედვით, კერკეტების, მოსხებისა და კოლხების ზემოთ (ანუ მთებში) ფთერიოფაგები (გირჩისმჭამელები) და სოანები (სვანები) ცხოვრობდნენ [Str., XI, II, 14]; მეორე მხრივ, ფლავიუს არიანეს „პერიპლუსის“ თანახმად, პიტინტის დასავლეთით ძველად მცხოვრები გირჩისმჭამელთა სკვითური ტომი, ის ტომი ყოფილა, რომელსაც პეროდოტე სკვითების ქვეყნის აღწერისას მოიხსენიებდა [Arr., Per., 18], ხოლო პეროდოტეს „ისტორიიდან“ ვგებულობთ, რომ ელინების მიერ გელონებთან მცდარად გაიგივებული ბუდინებიც გირჩისმჭამელებად იყვნენ მიჩნეული [Hdt. IV, 109].

ფლავიუს არიანესა და პეროდოტეს მონაცემთა შუქზე, შესაძლებლობა გვეძლევა დაუკავშიროთ ფსევდოსკილაქსის გელონები, რომლებიც მელანქლაინებისა და კოლხების მეზობლები იყვნენ, სტრაბონის მიერ მოხსენიებულ ფთერიოფაგებს (გირჩისმჭამელებს), რომლებიც, მისი ცნობით, კერკეტების, მოსხებისა და კოლხების ზემოთ (ანუ მთებში) ცხოვრობდნენ. ეს დამთხვევა უნდა მიგვანიშნებდეს აგრეთვე მათი მეზობლების, ფსევდოსკილაქსის „პერიპლუსის“ მელანქლაინებისა და სტრაბონის ცნობის მოსხების იგივეობაზეც.

ფსევდოსკილაქსის მელანქლაინები და სტრაბონის მოსხებიც ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში არიან ლოკალიზებული [შდრ. Str., XI, II, 14; Ps.-Scyl., 79]. აქვე უნდა ყოფილიყო პომპონიუს მელას „მელანქლენა“ [Pomp. Mela, I, 19, 110] და პლინიუსისა და ახ. წ. V ს. ანონიმური „პერიპლუსის“ „მელანქლაინების“ საბინადარი [Anon., Per., XLII, 3, 18; Plin., n.h., VI, 15]. ბევრად უფრო შორს ჩრდილოეთით ჩანს მელანქლაინთა საცხოვრისი პეროდოტეს [Hdt. IV, 20], დიონისიოს პერიეგეტისა [Dion. Per., 309], კლავდიოს პტოლემეაიოსის [Cl. Ptol., III, V, 10] და სხვათა ცნობის თანახმად. კლავდიოს პტოლემეაიოსის ტექსტის სხვა ფრაგმენტის მიხედვით, ისინი ჩრდილოეთ კავკასიაში ცხოვრობდნენ [Cl. Ptol., V, VIII, 21], ჰეკატეოსი მათ სკვითებად თვლის [Hec., fr. 154], პეროდოტე კი შენიშნავს, რომ ისინი, მიუხედავად მათი სკვითური ცხოვრების წესისა, სკვითები არ ყოფილან [შდრ. Hdt., IV, 20, 107]. საყურადღებოა, რომ მათი მეზობლები, როგორც აზოვის ზღვის ჩრდილო-

ეთით მდებარე მხარეში, ასევე ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთშიც გელონები არიან [Hdt., IV, 102; Dion. Per., 309-310; Ps.-Scyl., 80; Amm. Marc., XXII, 8, 31]. სკითიიდან ცალკეული ტომების გადმონაცვლების შესაძლებლობას აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, ძნელად თუ ვინმე გამოირიცხავს, ჩრდილოური ტომების მუდმივი სწრაფვა სამხრეთისაკენ ცნობილი ევრაზიული ფენომენია და კავკასია ამ მხრივ არ იქნებოდა, და არც ყოფილა, გამონაკლისი.

ანონიმურ „პერიპლუსში“, მელანქლაინებისა და კოლხებს შორის, მაქელონები არიან დასახელებული [Anon., Per., XLII, 18]; აქაც, ისევე როგორც ფსევდოსკილაქსის „პერიპლუსში“, ერთმანეთის შემდეგ არიან ჩამოთვლილი: ჰენიოხები, კორაქსები, კოლიკები (ნაცვლად ფსევდოსკილაქსის კოლებისა), მელანქლაინები, მაქელონები (ნაცვლად გელონებისა) და კოლხები. სავარაუდოა, რომ გელონების სახელს ანონიმის ტექსტში დამატებული აქვს, შესაძლოა, ქართველურ ენობრივ გარემოში შეძენილი, ეთნონიმთა მაწარმოებელი „მა-“ პრეფიქსი (იხ. ზემოთ) [შდრ., მაგ., 75, 419; 76, 189; 77, 133; 78, 136].

ამავე დროს, არც ის არის გამოირიცხული, რომ სტრაბონისეულ „მოსხებს“ მელანქლაინების სახელწოდების შესატყვისი ქართველური ფორმა დასდებოდა საფუძვლად; მხედველობაში მაქვს ის გარემოება, რომ ჰეკატეოსის, პეროდოტეს და სხვა ძველ ავტორთა ცნობით, მელანქლაინებს თავისი სახელწოდება შეერქვათ შავი ფერის ტანსაცმლის ტარების გამო [Hec., 154; Hdt. IV, 107], ბერძნულად — $\mu\epsilon\lambda\alpha\delta$, $\mu\epsilon\lambda\alpha\iota\nu\alpha$, $\mu\epsilon\lambda\alpha\nu$ ნიშნავს „შავს, მუქი ფერისას“, ხოლო სვანურ ენაში იგივე მნიშვნელობა აქვს სიტყვას — *მეშხე* [იხ. 79, 501-502; 80, 231]; შიშინა თანხმოვანი ბერძნულ ენაში სისინა ბგერით გადმოიცემა და შესაბამისად ამ სიტყვას უნდა მოეცა — „მესხე“, ხოლო ქართული წარმომავლობის „მესხების“ ტომი, როგორც ცნობილია, ბერძნულად „მოსხების“ სახელით იყო ცნობილი.

ამრიგად, ვფიქრობ, არავითარი საფუძველი არ მოიპოვება, ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მოსხი/მესხების განსახლების თაობაზე სასაუბროდ, ხოლო, რაც შეეხება, „მითრიდატეს ომების ისტორიკოსებზე“ დაყრდნობით, სტრაბონის მიერ გამოყენებულ ტერმინს „მოსხს“, ეს ტერმინი უნდა გვაძლევდეს შესაძლებლობას ვივარაუდოთ სვანურად მოლაპარაკე მოსახლეობის არსებობა ფსევდოსკილაქსისა და სხვა ძველი ავტორების მიერ მოხსენიებული „მელანქლაინების“ მეზობლად (შდრ. სტრაბონის მიერ იმავე კონტექსტში ნახსენები „სოანების“ ტომი), რომელთა ბერძნულ სახელსაც შესაძლოა საფუძვლად დაედო იმავე მნიშვნელობის მქონე სვანური სიტყვა. ეს მით უფრო მოსალოდნელია, რომ სტრაბონის მიხედვით, „სოანები“ მძლავრი და მრავალრიცხოვანი ხალხი ყოფილა, რომელიც დიოსკურიის მახლობლად ცხოვრობდა და ამ ბერძნულ ქალაქზე გაბატონებულიც კი ყოფილა [Str., XI, 2, 19].

სამეცნიერო ლიტერატურაში ეთნონიმს — *მოსხი/მესხი* ტრადიციულად

უკავშირებენ ხოლმე იბერიის სამეფოს ძველი დედაქალაქის, მცხეთის სახელწოდებას. ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ დიდ წინააღმდეგობას არ უნდა იწვევდეს, მცხეთასა და მის შემოგარენში დაქვემდებარებული მოსახლეობა გარკვეულწილად აელენს სიახლოვეს ანატოლიურ კულტურულ ტრადიციებთან. ამ გარემოებას და აგრეთვე იმას, რომ სწორედ აღნიშნულ მოსახლეობას უნდა შეესრულებინა მნიშვნელოვანი როლი აღმოსავლურქართული სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნაში, მოწმობს იბერიის მატერიალურ და სულიერ კულტურაში შემჩნეული ანატოლიური წარმომავლობის ელემენტების გამოვლენა [იხ. 81, 45-50; 82, 112, 229-230; 83, 396; 84, 100-101 შენ. 151, 85, 312]. ზოგიერთი არქეოლოგის აზრით, ხეთურ-მცირეაზიული ტრადიციების მატარებელი მოსახლეობის, სავარაუდოდ მესხების, ფართო განსახლება ცენტრალურ ამიერკავკასიაში იწყება ძვ. წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრიდან, ეს კი იწვევს ახალი ტიპის კულტურის აქ გავრცელებას, რომელიც საეხებით განსხვავდება თავისი ხასიათით გვიანბრინჯაოს-აღრერკინის ხანის ადგილობრივი ტრადიციებისაგან [იხ., მაგ., 85, 312].

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობის მიხედვით, ქართლში სახელმწიფოებრიობის აღმოცენება არიან-ქართლის ქვეყნიდან გადმოსახლებული მოსახლეობის მიერ ხდება, რომელსაც აზო წინამძღოლობს და რომელსაც, თავის მხრივ, ამ საქმეში თითქოსდა ალექსანდრე მაკედონელის მხარდაჭერა აქვს.¹ ეინაიდან ლეონტი მროველისადმი მიწერილი „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტის ფარნავაზმა აზონის („მოქცევაჲ ქართლისაჲს“-ს აზო) დამარცხების შემდეგ გაილაშქრა სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით, აღმოსავლეთ ანატოლიის სიღრმეში, ხოლო მოესეს ზორენაცის „სომეხთა ისტორიის“ ცნობისეულ, ალექსანდრეს მიერ იბერიის მმართველად დადგენილ მიპრდატ/მითრიდატეში, როგორც ჩანს, პონტოს სამეფოს მითრიდატიდების დინასტიის წარმომადგენელია ნაგულისხმევი; სავარაუდოა, რომ სწორედ ამ რეგიონში – თანამედროვე საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთით, ანატოლიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში – უნდა ყოფილიყო საძებარი არიან-ქართლი. სხვა არაეითარი მინიშნება იბერიის (აღრეული ხანის ქართლის) დაქვემდებარების თაობაზე სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური წარმონაქმნების მიერ არ მოგვეპოვება.

მოესეს ზორენაცისათვის „არიან-ქართლი“ უცნობია. მისი გადმოცემით, დარეკის ნახარარი მიპრდატი წამოიყვანა ალექსანდრე დიდმა და მთავრად

¹ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და „ქართლის ცხოვრებაში“ შემავალი ლეონტი მროველის „ცხოვრება ქართველთა მეფეთაჲს“ ცნობით, ქართლში გამოლაშქრებულმა ალექსანდრე მაკედონელმა მცხეთაში მეფედ („ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით – პატრიკად) მასთან ხლებული აზო („ქართლის ცხოვრების“ – აზონი) დაადგინა [86, 320; 37, 18]. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ X საუკუნის შატბერდული ხელნაწერით: „...ესე აზომ წარვიდა არ[იან]-ქართლად, მაჰისა თჳსისა და წარმოიყვანა რეამ სახლი და ათნი სახლი მამამძებთანი, და დაჯდა ძუელ მცხეთას და თანა-ყვეადღეს კერანი ღმრთად – გაიქ და გა. და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა აზომ, ძე არიან-ქართველთა მეფისაჲ...“.

დაუსვა ნახუქოდონოსორის მიერ ლიბიელთა და ივერთა ქვეყნებიდან ტყვედ მოყვანილ და პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეს დასახლებულ ივერიელთა მოღვაძის, ხოლო მის ნაშიერს, ასევე მიპრდატს, სომეხთა მეფემ არტაშესმა ჩრდილოეთის მთებისა და პონტოს გამგებლობა მიანდო [Մովս. խոր., II, 8, 11]. მიპრდატში ანუ მითრიდატეში, როგორც ჩანს, პონტოს სამეფოს მითრიდატიდების დინასტიის წარმომადგენელია ნაგულისხმევი.¹

ცნობა ბაბილონის მეფის ნახუქოდონოსორ II-ის (ძვ. წ. 605-562 წწ.) მიერ აფრიკისა (ლიბიისა) და პირენეს ნახევარკუნძულის (იბერიის) დალაშქრის შესახებ, თვით კლასიკური ხანის მწერალთა მითითების თანახმად, მიეწერებოდა ძვ. წ. IV-III საუკუნეების ისტორიკოსსა და პოლიტიკურ მოღვაწეს, „ინდოეთის ისტორიის“ ავტორს მეგასტენეს. ამდენად, თუკი მოსახლეობის რაიმე გადმონაცვლებას (სულაც არ არის სავალდებულო ეს ლიბიიდან თუ პირენეს ნახევარკუნძულიდან მომხდარიყო) ამიერკავკასიის ცენტრალურ ნაწილში მართლაც ჰქონდა ადგილი, იგი, პირველ ყოვლისა, უნდა დათარიღდეს ალექსანდრე მაკედონელის ხანაზე უფრო ადრეული დროის მონაკვეთით. ისიც კარგად არის ცნობილი, რომ თვით ალექსანდრეს არასოდეს ულაშქრია კავკასიაში, თუმცა პლინიუსი და სოლინუსი მიგვანიშნებენ იბერიაში მაკედონელთა გაბატონების თაობაზე [Plin., *n.h.* IV, 39; Sol. IX, 19. შდრ., აგრეთვე, Str., XI, XIV, 9].

ამავე დროს, ქართული და სომხური მატრიანეების ცნობები, ალექსანდრე დიდის მონაწილეობის შესახებ კავკასიისა და მისი მიმდებარე მხარეების საქმებში [იხ. 86, 320; 37, ლეონტი პროველი, I, 17-20; Մովս. խոր., II, 8, 11. შდრ. 87, 76-79; 84, 81-82შენ.104; 88, 104-109]. და ადგილობრივ მმართველთა სურვილი, დაეკავშირებინათ საკუთარი მიზნები ალექსანდრეს ინტერესებთან და გამოეყენებინათ მისი ძალაუფლება მათი რეალიზაციისათვის, თითქოს ასახულია, ახ. წ. II საუკუნის რომაელი მწერლისა და პოლიტიკოსის, ფლავიუს არიანეს თხზულებაში „ალექსანდრეს ლაშქრობა“.

ფლავიუს არიანეს ინფორმაციით, ძვ. წ. 329-328 წწ. შუაზიელი „ხორაზმიელების“ მეფე ფარასმანესი 1500 მხედრის თანხლებით ეახლა ალექსანდრეს ცენტრალურ აზიაშივე მდებარე მდ. ოქსის (თანამედროვე აშუ დარია) ნაპირთან და მოახსენა, რომ იგი ცხოვრობდა კოლხებისა და ამპონელების მეზობლად და მზად იყო დახმარებოდა მას, თუკი ალექსანდრე გადაწყვეტდა იმ ტომების დამორჩილებას, რომლებიც სახლობდნენ პონტოს ექსტინოსამდე (ანუ შვე ზღვამდე) გადაჭიმულ მხარეში. ალექსანდრემ „ხორაზმიელების“ მეფეს მიუგო, რომ იმეამად მას არ ჰქონდა დრო და საშუალება პონტოსკენ გასალაშქრებლად, მაგრამ აზიის დაპყრობისა და პელესპონტოსა და პრო-

¹ საუერადღებოა, რომ ახ. წ. IV საუკუნის კომენტატორის, სერვიუს პონორატუსის განმარტებით, იბერია პონტოს ნაწილია და მდებარეობს პერსიდასა და არმენიას შორის [Serv. in Verg., IX, 579].

პონტიდისის გავლით საბერძნეთში დაბრუნების შემდეგ, იგი მთელი თავისი საზღვაო და სამხედრო ძალების დახმარებით ღრმად შეიჭრებოდა პონტოში და მხოლოდ მაშინ დასჭირდებოდა მას ფარასმანესის დახმარება [Arr., Alex. XV, IV, 14-15].

ისტორიოგრაფიულ ლიტერატურაში გამოთქმულია საკმაოდ საფუძვლიანი შენიშვნა, რომ დაუჯერებელია „შავი ზღვის პერიპლუსის“ ავტორს, ფლავიუს არიანეს, დაეშვა კოლხთა ბინადრობა ცენტრალურ აზიაში, ხორაზმიელთა მეზობლად, ნაცვლად შავ ზღვასთან მდებარე ტრაპეზუნტის მიდამოებისა. ნავარაუდევია, რომ შეცდომა გაჩნდებოდა ბერძნულ მანუსკრიპტებში, ვინაიდან წარმოდგენილია, რომ თავდაპირველ ტექსტში კოლხების გვერდით შუააზიელი ხორაზმიელები ყოფილიყვნენ მოხსენიებული [89]. ასევე ფიქრობენ, რომ შესაძლოა თვით არიანეს დაეტოვებინა ფარასმანესის განცხადება უკომენტაროდ, ვინაიდან არ სურდა ამ ინფორმაციის სანდოობის ეჭვის ქვეშ დაყენება, რომელიც, როგორც ჩანს, მოდიოდა თავდაპირველი, ალექსანდრეს თანამედროვე წყაროდან, შესაძლოა არისტოტელუსიდან ან პტოლემედან, ანდა მას თავი უნდოდა აერიდებინა იმისი განხილვისაგან, თუ რა უნდა ყოფილიყო ნაგულისხმევი ამ განცხადებაში [90, 67, 192]. ა. ბოსეორსი ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე, რომ ამ ამბის თავდაპირველ მთხრობელს, რომელიც მისი რწმენით აშკარად ამ მოვლენის თანამედროვეა, ეჭვი არ ეპარებოდა ალექსანდრეს მისწრაფებაში დაემორჩილებინა შავი ზღვის ირგვლივ მდებარე არე-მარე; მისი შეხედულებით, ეს წამოწყება დაკავშირებული უნდა იყოს ძვ. წ. 328 წელს შემუშავებულ გეგმებთან [90, 67, 192].

ერთი რამ ვფიქრობ ცხადია, არიანეს ტექსტი ეხება შავიზღვისპირეთს და არა ცენტრალურ აზიას, გარდა იმისა, რომ მასში მოხსენიებული არიან კოლხები, ამადონელები და ექსინის პონტო, ამასვე უნდა მოწმობდეს თვით ალექსანდრეს სიტყვები, რომ მხოლოდ პელესპონტოსა და პროპონტიდისის გავლით საბერძნეთში დაბრუნების შემდეგ (ე. ი. შორეული ლაშქრობიდან გამობრუნების შემდეგ), გაემართებოდა იგი პონტოსკენ და ამისათვის გამოიყენებდა, როგორც სახმელეთო, ასევე საზღვაო ძალებს. ეს უკანასკნელი შენიშვნა – „საზღვაო ძალების გამოყენება“ – შეუძლებელს გახდიდა ცენტრალურ აზიაში მის უკან დაბრუნებას და შესაბამისად იქ მყოფი ფარასმანესისათვის დახმარების გაწევის შესაძლებლობას.

ამ საკითხთან დაკავშირებით, იქნებ გამართლებული იყოს სტრაბონის იმ ცნობის გახსენება, რომლის მიხედვით, ალექსანდრემ მენონის წინამძღოლობით ჯარი გააგზავნა სისპირიტიისში [Str. XI, XIV, 9]; ამ უკანასკნელს ხომ ზოგიერთი მეცნიერი სპერთან (დღევ. თურქული ისპირი) აიგივებს.¹

¹ აღსანიშნავია, რომ „წმინდა გრიგოლის ცხოვრების“ ბერძნულ ვარიანტში სპერი მოხსენიებულია „სიოსპერტისის“ (Σιουσπερτις) სახელით [84, 322შენ. 76].

საფიქრებელია, რომ ანატოლიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, არა მხოლოდ ქართული მატიანეების არიან-ქართლია საძებარი, არამედ კოლხებთან და ამპონელებთან მებრძოლი ფარასმანესის ქვეყანაც. არც ის არის გამოსარიცხი, რომ ეს ორი ცნობა ერთმანეთთან იყოს დაკავშირებული, თუ ერთი მხრივ, არიანეს მიერ მოხსენიებული *ხორაზმიელთა* მეფე ფარასმანესი, ალექსანდრეს დახმარებას ელოდებოდა თავისი მეზობლების — კოლხებისა და ამპონელების — წინააღმდეგ, მეორე მხრივ, ქართული და სომხური მატიანეების ცნობით, ალექსანდრე დიდმა ქართლში მოსვლის შემდეგ თავისი „პროტეჟე“ (აზო/აზონი თუ მიპრდატ/მითრიდატე) დაადგინა ამ ქვეყნის მმართველად. შესაბამისად, საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს ვარაუდი, რომ, რომელიმე, ანატოლია-კავკასიის მიჯნაზე განლაგებული, ქვეყნის სახელი ყოფილიყო აღრეული ცენტრალურ აზიაში მდებარე ქვეყნის — ხორეზმის — სახელწოდებასთან და ისევე, როგორც ტერმინ „მოსხთან“ დაკავშირებულ ზემოთ განხილულ შემთხვევაში, აქაც საკმე გვეკონდეს ანალოგიურ ფენომენთან — ეთნონიმის მცდარ ხმარებასთან.

ამ საკითხთან დაკავშირებით, ყურადღებას იპყრობს სტრაბონის ცნობა, რომ სომხებმა თავისი ქვეყანა განადიდეს იბერიელთაგან გოგარენეს გარდა პარიადრის მთიანეთისა და *ხორძენეს* ჩამოჭრით [Str. XI, XIV, 5]. ეს მოვლენა ალექსანდრეს ეპოქასთან შედარებით უფრო გვიანდელი ხანით თარიღდება, აღრეული ძვ. წ. II საუკუნით. როგორც ჩანს, სწორედ ამ დროს მოხდა, იბერიული პროვინციის, *ხორძენეს*, მისაკუთრების შედეგად სომხური მიწების გაფართოება მდინარე მტკვრამდე [შდრ. Str., XI, XIV, 5; I, III, 21; Plut., *Pomp.*, XXXIV¹]. *ხორძენე*, როგორც ჩანს, ძირითადად მოიცავდა ძველ ქართულ პროვინციებს, კოლასა და არტაანს. ამავე დროს, მოიპოვება შესაძლებლობა ტერმინ „ხორძენეს“ გავრცობისა უფრო ვრცელ ტერიტორიაზე, მასში ნაწილობრივ ტაო-კლარჯეთის მოქცევის ხარჯზე. მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ კოლა-არტაანისა და ტაო-კლარჯეთის გამყოფი არსიანის ქედი (დღევ. *იაზლინჯამ დაღლარი*) მოხსენიებულია „ხორასუნთა მთათა“ სახელწოდებით გიორგი მერჩულის X საუკუნის პავიოგრაფიულ ნაწარმოებში, „ცხოვრება წმ. გრიგოლ ხანძთელისა“.²

ამრიგად, შესაძლებლად მიმაჩნია, რომ ფლავიუს არიანეს „ალექსანდრეს ლაშქრობის“ ტექსტში *ხორაზმიელთა* მეფის ფარასმანესის სახელს, იბერიული მხარის *ხორძენეს* მმართველი იყოს ამოფარებული, მით უმეტეს, რომ სახელი „ფარასმანესი“ ხშირად არის დადასტურებული იბერიაში. ასეთ შემთხვევაში,

¹ „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობით (I, 44-50), თუმცა კი კიდევ უფრო გვიანდელი ხანების მოვლენების აღწერასთან დაკავშირებით, სომხებმა ქართველებს მიწები წაართვეს არტაანის (არდაჰანის) მხარეში მიმდინარე მტკვრამდე.

² აღნიშნული ცნობა მომავლად ქანმა მანანა ჭირაქაძემ, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვასურებ.

არიანეს ინფორმაცია და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ცნობა არიან-ქართლის მეფის ძის აზოს შესახებ, რომელიც ალექსანდრე დიდის დახმარებით გამეფდა მცხეთაში, არ არის გამორიცხული, რომ ერთი და იმავე მოვლენის გამო-ძახილი ყოფილიყო.

სახელწოდება არიან-ქართლი ფართოდ გავრცელებული შეხედულების თანახმად, არიელთა ანუ სპარსელთა ქართლს აღნიშნავს [82, 278]. არიან-ქართლის საეარაუდო ლოკალიზაციიდან გამომდინარე, ტრადიციულად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ხოლმე ქართლის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის მხარის, სპერის ძველი ისტორიის საკითხებს, ვინაიდან ითვლება, რომ აქემენიანთა იმპერია ძვ. წ. IV საუკუნის დასაწყისში, ისტორიული საქართველოს ყველა სხვა რეგიონთან შედარებით უპირველეს ყოვლისა აქ, მდ. ჭოროხის ზედა წელზე იყო გავრცელებული [82, 117f., 232f., 267f.; 91, 83; 92, 790]. ეს შეხედულება, მნიშვნელოვანწილად, ტერმინების – „სპერი“, „სასპერი“ და „ქესპერიტი“ გაიგივებიდან გამომდინარეობდა [იხ. 24, შენ. 478-479; შდრ. 93, 15, pl. I]; ფიქრობდნენ, რომ დარიოს I-ის დროინდელ მეთვრამეტე სატრაპიაში გაერთიანებული სასპერები (Σάσπειρες) [Hdt., III, 94], უფრო გვიან ხანებში, ქესპერიტების (Έσπεριται) სახელწოდებით იყვნენ ცნობილნი [Xen., Anab., VII, VIII, 25. იხ. 92, 394; 94, 348; 95, 146, შენ. 75; 96, 23-25; 82, 267]. მიჩნეულია, რომ ქესპერიტებში თანამედროვე ისპირის მოსახლეობა უნდა ყოფილიყო ნაგულისხმევი [იხ. 79, 311].

ტერმინი „ქესპერიტი“ გვხვდება ქსენოფონტის „ანაბასისის“ დასკვნითი პარაგრაფის საწყის ნაწილში, სადაც ვკითხულობთ, რომ „მმართველები მეფის იმ ქვეყნებისა, რომელნიც გაეიარეთ, იყვნენ...“ [Xen., Anab., VII, VIII, 25] ანუ „ანაბასისის“ ამ ნაწილში ჩამოთვლილია მხოლოდ ის ქვეყნები და ტომები, რომლებიც, „ანაბასისის“ ძირითადი ტექსტის მიხედვით, ბერძენთა გზაზე მდებარეობდა, ამდენად აშკარა ხდება, რომ მათ ქესპერიტების ტერიტორიაზეც უნდა გაეცლოთ. ამავე დროს, რამდენადაც უცნაური არ უნდა იყოს, ძირითად ტექსტში „ქესპერიტები“ არ არიან დასახელებულნი. მაგრამ თუ შავიზღვისპირა ხალიბები აღმოსავლეთ ანატოლიის მთიანეთის ხალიბებისაგან განსასხვავებლად უნდა ყოფილიყვნენ „ანაბასისის“ დასკვნით ნაწილში „კოიტების“ სახელწოდებით მოხსენიებულნი (იხ. ზემოთ), გაურკვეველია, რად უნდა მოეხსენებინა თვით ქსენოფონტს თუ „ანაბასისის“ პირობითურ ექსტრაპოლატორს, რომელიც კარგად გათვითცნობიერებულ ავტორად არის მიჩნეული, ქსენოფონტის გზაზე მდებარე რომელიღაც ტომი „ქესპერიტების“ სახელით.

ქესპერიტების ვინაობის დადგენასა და ადგილმდებარეობის განსაზღვრაზე მსჯელობისას, ჩემი აზრით, უპირველეს ყოვლისა, გასათვალისწინებელი უნდა იყოს ის გარემოება, რომ „ანაბასისის“ დასკვნით ნაწილში მოხსენიებული

ფასიანებისა და ქესპერიტების მმართველი ტირიბაზი, ძირითადი ტექსტის მიხედვით – დასავლეთ არმენიის სატრაპია [Xen., *Anab.*, VII, VIII, 25; Xen., *Anab.*, IV, IV, 4]. ამრიგად, ამ თხზულების დასკვნით პარაგრაფში, ტირიბაზის უმთავრესი მოვალეობა – დასავლეთ არმენიის მმართველობა – შეცვლილია ფასიანებისა და ქესპერიტების მმართველის წოდებით, ხოლო ტირიბაზის ქვეშევრდომების – ქსნოფონტისა და მისი თანამოლაშქრეების გზაზე მოსახლე – არმენიელების [Xen., *Anab.*, IV, IV-V] ნაცვლად *ქესპერიტები* არიან დასახელებული. თავისთავად ჩნდება კითხვა: „ანაბასისის“ დასკვნითი ნაწილის „ქესპერიტებში“ დასავლეთ არმენიის მოსახლეობა ხომ არ არის ნაგულისხმევი და არა სპერის ბინადარი, როგორც ეს ჩვეულებრივ მიაჩნიათ?

მსგავსი ვარაუდის საფუძვლიანობას უნდა მოწმობდეს ის გარემოება, რომ ბერძნული სიტყვა *ἐσθέραι* გამოიყენება „დასავლეთის“, ხოლო *ἐσθέραιοι* / *ἐσθέραι* – „დასავლურის“ მნიშვნელობით; საყურადღებოა, რომ სტრაბონი ცნებას „ლიბიელი ქესპერიტები“ იყენებს დასავლელი ლიბიელების აღსანიშნავად [Str., XIV, I, 39].¹ ამისდა შესაბამისად, სავსებით დასაშვებად მიმაჩნია „ანაბასისის“ დასკვნით ნაწილში გამოყენებული ტერმინი „ქესპერიტები“ ანუ „დასავლელი“ დასავლეთ არმენიის მოსახლეობის აღსანიშნავად ყოფილიყო ნახშიარი, რაც, ალბათ, ნაკარნახევი იქნებოდა სურვილით, განერჩიათ ისინი აღმოსავლეთ არმენიის სატრაპიაში მცხოვრები არმენიელებისაგან, რომელთა ტერიტორიაც კარდუხების ქვეყნიდან გამოსულმა ბერძენმა მოლაშქრეებმა დასავლეთ არმენიის სატრაპიის მიწაზე მოხვედრამდე გაიარეს [Xen., *Anab.* Cf. IV, III, 1, 3, 4, 20; IV, IV, 1-4]. ძველ ბერძნულ ტექსტებში, ზოგიერთ შემთხვევაში, შეინიშნება ერთი და იგივე ეთნონიმების განსხვავებული ფორმების გამოყენება, რათა საჭიროების შემთხვევაში შესაძლებელი გახდეს ამ ეთნონიმის მატარებელი მოსახლეობის განსხვავებულ ჯგუფებს შორის არსებული შინაარსობრივი სხვაობის გამოხატვა.

როგორც ჩანს, „ანაბასისის“ დასკვნით პარაგრაფში ტერმინი „ქესპერიტები“ იმდგვარადევა გამოყენებული დასავლეთელი არმენიელების გამოსარჩევად აღმოსავლეთელი არმენიელებისაგან, რომელთა სატრაპიც დასავლეთელებისაგან განსხვავებით ორონტე იყო და არა ტირიბაზი [Xen., *Anab.*, III, V, 17; IV, III, 3; IV, IV, 4], როგორც შავიზღვისპირა ხალიბების აღმოსავლეთანატოლიელი ხალიბებისაგან განსასხვავებლად – ტერმინი „კომატები“ [შდრ. Xen., *Anab.* III, V, 17; IV, III, 3; IV, IV, 4]. ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ „ანაბა-

¹ აღსანიშნავია, რომ მ. პაპეს ლექსიკონში, მოუხედავად იმისა, რომ ქესპერიტები მართებულად დასავლეთ არმენიის (Αρμενία παράρθερον) მცხოვრებლებად არიან დასახლებულნი [Xen., *Anab.*, IV, IV, 4], მათ ნამდვილ სახლად მიჩნეულია პეროდოტესეული „სასპერი“ და განმარტებულია, რომ მათში („ანაბასისის“ დასკვნითი პარაგრაფის ქესპერიტებში – [Xen., *Anab.*, VII, VIII, 25] – უფრო გვიანდელი ხანების ისპირიტიის ანუ ისპირის (იგივე სპერის) მოსახლეობა იგულისხმება [97,395; შდრ. 61,75, შენ.3].

სისის“ დასკენითი ნაწილი შინაარსობრივი თვალსაზრისით არ არის დაშორებული ძირითად ტექსტს, უფრო მეტიც, ტომთა განსხვავებული სახელწოდებების („კოატიები“, „ქესპერიტები“) გამოყენება თავისთავად განპირობებული ჩანს მოთხოვნილებით, თხზულების შემაჯამებელ ნაწილში აღრევის თავიდან ასაცილებლად დაკონკრეტებული ყოფილიყო თუ რომელი ტომი (ან მისი ნაწილი) იყო ტექსტში ნაგულისხმევი. აღნიშნული გარემოება მიგვანიშნებს, რომ „ანაბასისის“ დასკენითი ნაწილი, თუნდაც იგი ქსენოფონტის კალამს არ ეკუთვნოდეს, შინაარსობრივად ძირითად ტექსტთან საცესებით თანხვედრილია და აქ საუჭვო აღარაფერია.

ტერმინ „ქესპერიტის“ სპერთან კავშირის უქონლობა საფუძველს აცლის მყარად ფეხმოკიდებულ შეხედულებას, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ცნობის არ-იან-ქართლის არიული ანუ ირანული კუთვნილების შესახებ. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ წინაელინისტური ხანის აღმოსავლეთ საქართველო თავად ატარებს ძლიერი აქემენიდური ზეგავლენის კვალს და ძნელი წარმოსადგენია მისგან სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე და ქართული ტომებით დასახლებული რომელიმე სხვა მხარე მასზე უფრო მეტად ყოფილიყო „ირანიზირებული“.

შეიძლება ითქვას, რომ ბერძენი და რომაელი ავტორების ცნობათა შეთანაპირება უფრო ადრეულ ახლოაღმოსავლურ წყაროებთან, შესაძლებლობას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ კლასიკური ხანის ზოგიერთი ამიერკავკასიული ტომი, თავისი წარმომავლობით უნდა უკავშირდებოდეს მოსახლეობას, რომელიც უფრო ადრეულ ეპოქაში განსახლებული იყო ამიერკავკასიიდან სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე მხარეებში – ანატოლიის აღმოსავლეთ და ცენტრალურ რეგიონებში [ბოლო ხანებში, პონტოს ეთნიკურ ისტორიასთან დაკავშირებით, მნიშვნელოვანი სტატიები გამოაქვეყნა ერეკლე ჟორდანიამ, იხ., მაგ., 98, 125-139; 99, 71-87]. როგორც ჩანს, ამიერკავკასიული და სამხრეთშავიზღვისპირეთული მოსახლეობის „მოქცევა“ და „უკუქცევა“ ანატოლიის შიდა რეგიონებთან მიმართებაში განპირობებული იყო ხოლმე ამ უკანასკნელში არსებული პოლიტიკური სიტუაციით.

წყაროები და ლიტერატურა

1. Ehret, Ch. Language Change and the Material Correlates of Language and Ethnic Shift, *Antiquity*, vol. 62, 1988.
2. Toumanoff, C. Medieval Georgian Historical Literature (VIIIth – XVth Centuries), – *Traditio*, I. *Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion*. New York. 1943.
3. Gamkrelidze, Th. V. & Ivanov V. V. *Indo-European and Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*.

- Trends in Linguistics, Studies and Monographs 80. Berlin & New York, 1995.
4. Hauptmann, H. Ein Kultgebäude in Nevalı Çori. In: Frangipane, M. /Hauptmann, H./ Liverani, M. /Matthiae, P./ Mellink, M. (eds.): *Between the rivers and over the mountains*. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica, Alba Palmieri dedicata, Rome, 1993.
 5. Haussig, H. W. *Götter und Mythen der kaukasischen und iranischen Völker*. Stuttgart, 1986.
 6. Puhvel, J. Anatolian: Autochthon or Interloper? – *Journal of Indo-European Studies*, vol. 22, 1994.
 7. Mallory, J. P. *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*. London, 1989.
 8. Zimmer, St. The Investigation of Proto-Indo-European History: Methods, Problems, Limitations. In: *When Worlds Collide: the Indo-Europeans and the Pre-Indo-Europeans*. Linguistica Extransea Studia 19. Edited by T. L. Markey, J. A. C. Greppin. Ann Arbor, 1990.
 9. Friedrich, P. Proto-Indo-European Syntax: the Order of Meaningful Elements, – *Journal of Indo-European Studies* Monograph 1, 1975.
 10. Drews, R. *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*. Princeton, 1988.
 11. McMahon, Gr. Theology, Priests, and Worship in Hittite Anatolia, in: *Civilizations of the Ancient Near East*. J. M. Sasson, editor in chief, J. Baines, G. Beckman, K. S. Robinson, associate editors, IV. New York, 1995.
 12. Singer, I. Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C., – *Journal of Indo-European Studies*, vol. 9, 1981.
 13. D'iakonov (D'iakonoff), I. M. Language Contacts in the Caucasus and the Near East In: *When Worlds Collide: the Indo-Europeans and the Pre-Indo-Europeans*. Linguistica Extransea Studia 19. Edited by T. L. Markey, J. A. C. Greppin. Ann Arbor, 1990.
 14. Gragg, G. B. Less-Understood Languages of Ancient Western Asia In: *Civilizations of the Ancient Near East*. J. M. Sasson, editor in chief, J. Baines, G. Beckman, K. S. Robinson, associate editors, IV. New York, 1995.
 15. გ. ქავთარაძე. ცენტრალური ანატოლიისა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ურთიერთობის საკითხისათვის აღრუბრინჯაოს ხანაში, – *არქეოლოგია, კლასიკური ფილოლოგია, ბიზანტიზმისტიკა. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*, 183. თბილისი, 1978.
 16. Дьяконов, И. М. *Языки древней Передней Азии*. Москва, 1967.
 17. А. М. Кондратов/В. В. Шеворошкин. *Когда молчат письма*. Москва, 1970.
 18. Girbal, Ch. *Beiträge zur Grammatik des Hattischen*. Europäische Hochschulschriften, Reihe XXI, Bd 50. Frankfurt/Main, Bern, New York, 1986.
 19. Greppin, J. A. G. Hitt.-z(a), Arm.-z-, and the Theory of Armeno-Hittite Loan Words, – *Journal of Indo-European Studies*, vol. 3, 1975.

20. Kavtaradze, G. L. Some Problems of the Interrelation of Caucasian and Anatolian Bronze Age Cultures, – *Quaderni di Archeologia Università di Messina* 1, 2000. In memoria di Luigi Bernabò Brea. Messina, 2001.
21. გრ. გიორგაძე. უძველესი ახლოაღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა, „ქართველოლოგიური ბიბლიოთეკა“, 8. თბილისი, 2002.
22. Г. Г. Гиоргадзе. К вопросу о локализации и языковой структуре каскских этнических и географических названий. В кн.: *Переднеазиатский сборник. Вопросы хеттологии и хурритологии*. Москва, 1961.
23. გ. გიორგაძე. ზეოლოგიური და ქართველოლოგიური ძიებანი. თბილისი, 1999.
24. გ. ქავთარაძე. ანატოლიაში ქართველურ ტომთა განსაზღვრების საკითხისათვის. თბილისი, 1985.
25. Bryer, A. A. M. Some Notes on the Laz and Tzan (I), – *Bedi Kartlisa, Revue de Kartvelologie*, XXI-XXII (50-51). Paris, 1967.
26. Allen, W. E. D. The March-Lands of Georgia, *The Geographical Journal*, vol. LXXIV, 1929.
27. Д. Е. Еремеев. *Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории)*. Москва, 1971.
28. Bryer, A. A. M. Greek and Türknens: the Pontic Exception. In: *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 29. Washington, 1975.
29. Bryer, A. A. M. Some Notes on the Laz and Tzan (II), – *Bedi Kartlisa, Revue de Kartvelologie*, vol. XXVI. Paris. 1969.
30. ნ. შენგელია. XV-XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები. თბილისი, 1974.
31. ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. მეორე შეესებული გამოცემა. თბილისი, 1965.
32. Hewsen, R. H. *The Geography of Ananias of Sirak (Aṣṣarhac 'oyc')*. The Long and the Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 77. Wiesbaden, 1992.
33. Kavtaradze, G. L. Two Transcaucasian Ethnonyms of Anatolian Origin. In: *Caucasian and Near-Eastern Studies*, vol. X. Tbilisi, 2001.
34. ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი, 1973.
35. Reineggs, J. *Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus*. Aus dessen nachgelassenen papieren gesammelt und herausgegeben von F. E. Schröter. Zweiter Theil. Hindelsheim und St. Petersburg, 1797.
36. ნ. ლომოური. საქართველოს სახელწოდებანი ბიზანტიურ წყაროებში. წგნ.: საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია. რედ.: გ. პაიჭაძე. თბილისი, 1993.

37. ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. წგნ.: *ქართლის ცხოვრება*, ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი, 1955.
- 37*. მატინანე ქართლისა. წგნ.: *ქართლის ცხოვრება*, ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი, 1955.
38. სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონანთა. წგნ.: *ქართლის ცხოვრება*, ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი, 1955.
39. ბასილი ეზოსმოდლუარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. წგნ.: *ქართლის ცხოვრება*, ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი, 1955.
40. ი. ყიფშიძე. I. საანგარიშო მოხსენება ჭანეთის სამეცნიერო მივლინებისა 1917 წლის ზაფხულში. II. მივლინების დღიური, — აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, მატერიალური კულტურისა და ისტორიის მთაბე, I, 1937.
41. თ. მიქელაძე. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავი ზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან (ძვ. წ. II—I ათასწლეულები). თბილისი, 1974.
42. Adjarian, H. Étude sur la langue laze, — *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, t. X, no. 2, 1897.
43. საქართველოს ისტორიული რუკა, შედგენილი ტოპოგრაფ ევ. ბარამიძის მიერ, პროფ. ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით. თბილისი, 1923.
44. Minorsky, V. Laz. In: *Encyclopaedia of Islam*, 1st ed. Leiden/London, 1936.
45. Bryer, A. & Winfield, D. 1985. *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. Washington, 1985.
46. Г. А. Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи*. Москва, 1960.
47. И. М. Дьяконов. Заметки по урартской эпиграфике, II. В кн.: *Эпиграфика Востока*, т. VI, 1952.
48. მოვსეს ზორენაცი. *სომხეთის ისტორია*. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ა. აბღალაძემ. თბილისი, 1984.
49. Thomson, R. W. *Moses Khorenats'i, History of the Armenians*. Translation and Commentary on the Literary Sources. Cambridge (Massachusetts), London (England), 1980.
50. Bryer, A. The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana, *Anatolian Studies*, vol. 32, London, 1982.
51. ალ. გამყრელიძე. პომპონიუს მელას ცნობები საქართველოს შესახებ. წგნ.: *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, I. თბილისი, 1965.
52. Н. Ломоури. *К истории Понтийского царства*. Тбилиси, 1979.
53. И. М. Дьяконов. Малая Азия и Армения около 600 г. до н.э. и северные походы вавилонских царей, — *Вестник древней истории*, 1981, № 2.

54. И. М. Дьяконов. *Предыстория армянского народа*. Ереван, 1968.
55. Bunbury, E. H. *A History of Ancient Geography*, vol. 1, part 2, London, 1959.
56. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. I. აღ. გამყრელიძისა და ს. ყაუხჩიშვილის თარგმანი და გამოცემა. თბილისი, 1961.
57. ე. ზინთიბიძე. ქართულ-ბიზანტიური ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიისათვის. თბილისი, 1982.
58. კ. წერეთელი. ქართული ეთნიკური ტერმინის „მესხ“-ის ისტორიისათვის, – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XV, 1954.
59. Burney, C. & Lang, D. M. *The Peoples of the Hills*. London, 1971.
60. Sevin, V. The Early Iron age in the Elâzığ region and the problem of the Mushki-ans, – *Anatolian Studies*, vol. 41, 1991.
61. Lehmann-Haupt, C. F. On the origins of the Georgians, – *Georgica, a Journal of Georgian and Caucasian Studies*, nos. 4-5, 1937.
62. Hubschmann, H. Die altarmenischen Ortsnamen, – *Indogermanische Forschungen, Zeitschrift fuer Indogermanische Sprach- und Altertumskunde*, 16. Band. Strass-burg, 1904.
63. Н. Я. Марр. Яфетические элементы в языках Армении, – *Известия Российской Академии наук*, С. Петербург/Петроград, 1911-1919.
64. Г. А. Капанцян. О взаимоотношениях армянского и лазо-мегрельского языков. В кн.: Капанцян, Г. А. *Историко-лингвистические работы*, т. II. Ереван, 1975.
65. В. И. Абаев. Типология армянского и осетинского языков и кавказский субстрат. В кн.: *Sprache und Gesellschaft*. Jena, 1970.
66. В. И. Абаев. Armeno-Ossetica. Типологические встречи, – *Вопросы языкознания*, 1978, № 6.
67. Г. А. Климов. Картвельские языки. – В кн.: *Языки Азии и Африки*, т. III. Москва, 1979.
68. Г. А. Меликишвили. *Наири-Урарту*. Тбилиси, 1954.
69. Гр. Капанцян. *Хайаса – колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история*. Ереван, 1947.
70. В. Георгиев. Передвижение смычных согласных в армянском языке и вопросы этногенеза армян, – *Вопросы языкознания*, 1960, № 5.
71. Janssens, E. *Trébizonde en Colchide*. Brussels, 1969.
72. ივ. ჯავახიშვილი. ექსკურსები და ამონაწერები. წგნ.: ჯავახიშვილი, ივ. ქართ-ველი ერის ისტორიის შესავალი, I. თბილისი, 1950.
73. В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, – *Вестник древней истории*, 1947, № 1-4; 1948, № 1-4; 1949, № 1-4.
74. თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, I. თბილი-სი, 1967.

75. ს. ჯანაშია. საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე. წგნ.: ჯანაშია, ს. შრომები, ტ. II. თბილისი, 1952.
76. ს. ჯანაშია. თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, – აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, ტ. I, 1937.
77. А. Сванидзе. *Материалы по истории алародийских племен*. Тбилиси, 1937.
78. ა. ურუშაძე. ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში. თბილისი, 1964.
79. Benselers *Griechisch-Deutsches Wörterbuch*. Bearbeitet von A. Kaegi. Leipzig, 1981.
80. Г. А. Климов. *Этимологический словарь картвельских языков*. Москва, 1964.
81. Tsereteli, M. 1935. The Asianic (Asia Minor) elements in national Georgian paganism, – *Georgica, Journal of Georgian and Caucasian Studies*, vol. 1, no. 1, London, 1935.
82. Г. А. Меликишвили. *К истории древней Грузии*. Тбилиси, 1959.
83. გ. მელიქიშვილი. სკიითებისა და კიმერიელების შემოსევები, ძველი კოლხური სამეფოს განადგურება. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბილისი, 1970.
84. Toumanoff, C. *Studies in Christian Caucasian History*. Georgetown University (Washington D.C.), 1963.
85. О. Лордкипанидзе. *Наследие древней Грузии*. Тбилиси, 1989.
86. მოქცევაძე ქართლისად. წგნ.: შატბერდის კრებული X საუკუნისა. გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა. თბილისი, 1979.
87. Blockley, R. C. *The History of Menander the Guardsman*. Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographical notes (ARCA, Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 17). Ottawa, 1985.
- 87*. დ. ზ. ბაქრაძე. ისტორია საქართველოსი (უძველესი დროიდან მე-X საუკ. დასასრულამდე). ტფილისი, 1889.
88. А. П. Новосельцев. К вопросу о македонском владычестве в древней Грузии. В кн.: ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბილისი, 1976.
89. თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი, 1976.
90. Bosworth, A. B. *From Arrian to Alexander*. Studies in Historical Interpretation. Oxford, 1988.
91. Н. Адонц. *Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя*. С. Петербург, 1908.
92. Lehmann-Haupt, C. F. *Armenien einst und jetzt*, Bd II, H. 2, Berlin/Leipzig, 1931.
93. Salia, K. *Histoire de la nation Géorgienne* (deuxième édition). Paris, 1983.
94. Lehmann-Haupt, C. F. Siegl vom Kentritis bis Trapezunt, – *Gnomon*, Bd IV, H. 6, 1928.

95. თ. მიქელაძე. *ქსენოფონტის „ანაბასისი“ (ცნობები ქართველი ტომების შესახებ)*. თბილისი, 1967.
96. თ. მიქელაძე. *ფასიანების სადაურობისა და ადგილსამყოფელის გარკვევის საკითხისათვის*, – *მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის*, ნაკვ. 32. თბილისი, 1955.
97. Pape, M. *Wörterbuch des Griechischen Eigennamen*, dritte Auflage, erste Hälfte. Braunschweig, 1884.
98. Э. Жордания. Этнический состав населения Понта в XIII-XV вв. Часть I: Лазы, – *Byzantinoslavica*, vol. LVII, 1996.
99. Э. Жордания. Этнический состав населения Понта в XIII-XV вв. Часть II: Чаны, – *Byzantinoslavica*, vol. LX, 1999.

მეცხრე საუკუნეების ისტორია

ცენტრალური ევროპა

მაია ნაჭყებია

ბოჰემიის გაქრისტიანება და სამეფო წმიდანობის ინსტიტუტის ჩამოყალიბება

მეცხრე საუკუნის დამდეგს ახლოვებოდა ცენტრალური ევროპის სლავური მიწების გაქრისტიანება. ამ წარმართთა გაქრისტიანების ბიძგი სამხრეთიდან და დასავლეთიდან მოდიოდა, სადაც, შესაბამისად, ამ ამოცანის შესრულება რომაულ და ფრანკ მისიონერებს ღაწკაწკავდა. ამგვარად, ბოჰემიელები მათი პროზელიტური მიზნების ობიექტად იქცნენ.

მეცხრე საუკუნის პირველი ათწლეულის განმავლობაში სლავმა მმართველმა მოიძირმა ჩამოაყალიბა ცენტრალური ევროპის პირველი ღირსმამადი სახელმწიფო დიდი მორავას სახელმწიფო. მოიძირის მეგვიდრის, როსტისლავის მმართველობის დროს სახელმწიფო გაძლიერდა და გაფართოვდა, მაგრამ ამ წარმატებამ ფრანკებისა და ბულგარელების უკმაყოფილება გამოიწვია. მტრებს რომ გამკლავებოდა, როსტისლავმა უკვე ბიზანტიის იმპერიასთან დაამყარა სამოკავშირეო ურთიერთობა. ამასთან დაკავშირებით საგულისხმოა მორავას მთავრის სიტყვები: „მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენმა ხალხმა უარი თქვა წარმართობაზე და ქრისტიანულ წესებს იცავს, ჩვენ არ გვყავს მოძღვარი, რომელიც ჩვენს ენაზე დაგვმოდგერავდა“ [„კონსტანტინეს ცხოვრება“, თავი 14].

სწორედ ამის შედეგი იყო, რომ 863 წელს მორავაში ბიზანტიიდან ქრისტიანული მისია ჩავიდა, რომელსაც სათავეში ძმები კონსტანტინე და მეთოდე ედგნენ. ვინაიდან იმ დროს სახელმწიფო და ეკლესია მჭიდროდ იყო ურთიერთგადაჯაჭვული, როსტისლავის მიმართ ბიზანტიისადმი პოლიტიკური აუცილებლობით იყო გამოწვეული. ერთი მხრივ, დიდი მორავას დამოუკიდებლობისთვის ფრანკების მისიონერული საქმიანობა დიდ საფრთხეს წარმოადგენდა, მეორე მხრივ, ასევე მნიშვნელოვანი იდეა იყო ისეთი ეკლესიის შექმნა, რომელიც გერმანულ პოლიტიკურ ექსპანსიას გაუმკლავდებოდა. უნდა გაეითვალისწინოთ, რომ თუ დასავლური ეკლესია „lingua sacra“-ად ლათინური ენის გამოყენებას მოითხოვდა, აღმოსავლეთის ეკლესიას ადგილობრივ ენაზე მსახურების ტრადიცია ჰქონდა. იმ დროს სლავებს ანბანი არ გააჩნდათ, მაშასადამე, ყველაზე მნიშვნელოვანი წვლილი საეკლესიო ენისა და სლავებისთვის ანბანის შექმნა იყო.

ძმები კონსტანტინე და მეთოდე თესალონიკში დაიბადნენ. მათი მშობლები ბიზანტიელები იყვნენ. „თქვენ ორივე თესალონიკელები ხართ, ხოლო ყველა

თესალონიკელი წმიდა სლავურზე საუბრობს“ („მეთოდეს ცხოვრება“, თავი 5) – ასე მიმართა მათ ბიზანტიის იმპერატორმა მიხეილ მესამემ და ეს სიტყვები მოწმობს, რომ ძმები ორენოვნები იყვნენ და ფლობდნენ როგორც სლავურ, ისე ბერძნულ ენას. კონსტანტინე განსაკუთრებული ინტელექტუალური შესაძლებლობების მქონე, უაღრესად ერუდირებული პიროვნება იყო, მან სლავებს ანბანი და ლიტერატურული ენა, პირველი სლავური დამწერლობა შეუქმნა, რომელიც ძველი საეკლესიო სლავური ენის სახელწოდებითაა ცნობილი, რაც დასავლეთ სლავეთში – დიდ მორავაში – მისი მისიონერული მოღვაწეობის ინსტრუმენტს წარმოადგენდა. საეკლესიო სლავური ემყარებოდა საერთო სლავურ ენას, რომელსაც ყველა სლავი იყენებდა მანამდე, სანამ მოხდებოდა მათი დიფერენციაცია ცალკეულ ერებად. ეს იყო ახალი აღთქმისეული ბერძნულის მოდელზე მორგებული სალიტერატურო ენა, ხოლო კონსტანტინეს კოდიფიკაცია თავისი სტრუქტურით ზედიალექტური იყო; იგი რეგიონალურ სლავურ დიალექტზე ყველა მოსაუბრეს უნდა სცოდნოდა. ეს გაცილებით უფრო მარტივი იყო, ვიდრე უცხო ბერძნულისა თუ ლათინურის შესწავლა.

უდავოა, რომ თესალონიკელი ძმების მისიამ გარდამტეხი როლი შეასრულა დიდი მორავასთვის და მან უდიდესი მნიშვნელობა იქონია როგორც ბიზანტიური მისიის შემდგომ წარმატებაში, ისე სლავების ქრისტიანობაზე მოქცევის საქმეში.

მაგრამ ცენტრალურ ევროპაში სლავური ეკლესიის პირველი პერიოდი ძალზე ხანმოკლე აღმოჩნდა. როსტისლავის მემკვიდრე, სვიატოპოლკი არ უწყობდა ხელს ბიზანტიელი მისიონერების მიღწევებს და 885 წელს, მეთოდეს გარდაცვალების შემდეგ, სლავური ეკლესიის საქმიანობა შეწყდა, ხოლო აღმოსავლელი მისიონერები დასავლელმა მისიონერებმა შეცვალეს. სვიატოპოლკის სიკვდილის შემდეგ (894) ქვეყანამ თანდათან დასუსტება იწყო, უნგრელთა (მადიართა) შემოსევებმა ბოლო მოუღეს დიდ მორავას და ორად – დასავლეთ და აღმოსავლეთ სლავებად დაყვეს.

მაშინ, როდესაც მორავას აყვავების ხანა ედგა, ბოჰემია ჩრდილში იმყოფებოდა. ინფორმაციას ბოჰემიის ზოგიერთი მოვლენის შესახებ გერმანული ქრონიკები გვაწვდის, რომელთა მიხედვითაც ჩეხი მხედართმთავრები ბავარიის, რეგენსბურგში ჩავიდნენ ქრისტიანული მითითებების მისაღებად და მოინათლნენ. მაგრამ ეს კერძო პირების პირადი ინიციატივა იყო და არა მთლიანი მოსახლეობის მასობრივი გაქრისტიანება [I,II]. წყაროებში აღნუსხულია, რომ 895 წელს ორი ბოჰემიელი მთავარი – სპიტკონევი და ეაცლავი – პრეემისლიდთა და სლავური დინასტიების – ანუ ბოჰემიის დასავლეთ და აღმოსავლეთ ნაწილების – წარმომადგენლები რეგენსბურგში მეფე არნუფთან ჩავიდნენ, რათა დაედასტურებინათ თავისი ლოიალობა ფრანკთა იმპერიის მიმართ. პოლიტიკური თვალსაზრისით ეს ბოჰემიის შუასაუკუნებრივი სახელმწიფოს წარმოშობას ნიშნავდა.

ბოქემიის, როგორც სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას, რამდენიმე ლეგენდა უკავშირდება, მათგან ყველაზე ცნობილი პრეჟემისლიდების ღინასტიის წარმოშობას ეხება, რომელმაც ბოქემიას ორი სამეფო წმიდანი მისცა. ლეგენდა მოგვითხრობს, რომ ლიბუშამ, მეფის ასულმა, წინასწარმეტყველების თანახმად, მეუღლედ და ჩეხეთის მომავალ მმართველად გლეხი პრეჟემისლი აირჩია. ეს ლეგენდა რამდენიმე ლიტერატურულ ნაწარმოებში აისახა, რომელიც ჩეხეთის გაქრისტიანებას ეხება (*Legenda Cristiani* და *Diffundenete Sole*). ქრისტიანობაზე ახლადმოქცეულ პირველ მმართველად ბორევი მოიხსენიება, ხოლო მისი მონათელის თარიღად 873 წელი სახელდება.

აღსანიშნავია შემდეგი: *Diffundente Sole*-ს პეექესე თავში ნათქვამია, რომ მეთოდემ პირადად მონათლა ბორევის მეუღლე ლიუდმილა: „მეთოდე ჩეხეთში ჩამოვიდა და მონათლა წმიდა ლიუდმილა და მრავალი ადამიანი“; გარდა ამისა, „წმიდა ლიუდმილას ცხოვრებაში“, რომელიც მეთერთმეტე საუკუნის მიწურულს არის შექმნილი, აქცენტი გაკეთებულია ლიუდმილას ქებაზე, რომლის რწმენამაც ბორევის გაქრისტიანებაზე დიდი გავლენა იქონია და ბორევი ლიუდმილაზე დაქორწინების შემდეგ მოექცა ქრიატიანულ სარწმუნოებაზე“ [2,22].

როგორც მკვლევარი მ. კანტორი აღნიშნავს, ბოქემიის მოქცევის „მეთოდესეული კონცეფცია“ ცდილობს ბოქემიისა და დიდი მორავის ევანგელიზაციის ერთმანეთთან დაკავშირებას და ბოქემიას განიხილავს, როგორც დიდი მორავის კულტურულ და პოლიტიკურ მემკვიდრეს.

ნაშრომში ლიუდმილასადმი მიძღვნილ სამ ნაწარმოებს განვიხილავთ: „ბოქემიის პროვინციაში მომხდარი“, *Legenda Christiani* და „წმიდა ლიუდმილას ცხოვრება“ [2,157-162; 207-213]. მ. კანტორის ნაშრომზე დაყრდნობით განსახილველი თხზულებების ქრონოლოგია შემდეგნაირად გამოიყურება:

„ბოქემიის პროვინციაში მომხდარი“ („წმიდა ლიუდმილას წამება“) – მეათე საუკუნის მიწურული;

Legenda Cristiani (წმიდა ვაცლავისა და მისი ბებუის – ლიუდმილას ცხოვრება და მარტილობა) – 990 წ.;

„წმიდა ლიუდმილას ცხოვრება“ – მეთერთმეტე საუკუნის მიწურული.

შესაძლოა, პირველი ბოქემიური ნაწარმოები, დაწერილი საეკლესიო სლავურ ენაზე, თარიღდებოდეს იმავე საუკუნის ბოლო ათწლეულით, როდესაც ლიუდმილა მოკლეს. იგი საეკლესიო სლავურზე დაწერილი ლიუდმილას წამების მოკლე ვარიანტია და „ბოქემიის პროვინციაში მომხდარის“ მოდელად ითვლება. მკვლევრები ხალუპეცი, პარკერი და სხვა მეცნიერები მას ბოქემიის ლიტერატურული ტრადიციის ქვაკუთხედად მიიჩნევენ [2,37].

დათარიღებისა და ამ ლეგენდებს შორის ურთიერთკავშირის საკითხი უმნიშვნელოვანესია. როგორც დ. ტრეშტიკს მიაჩნდა, „ბოქემიის პროვინციაში

მომხდარი“ ძალზე გამარტივებულ თხრობას შეიცავს ლიუდმილას შესახებ. იგი იწყება ლიუდმილას გათხოვებით ბორევიოზე და აღწერს მის ცხოვრებას სიკვდილამდე. როგორც ჩეხი მკვლევარი დ. ტრემტიკი აღნიშნავს, ცხოვრების უკანასკნელი სიტყვებია: „გადასახლდა უფალთან“. მას მიაჩნია, რომ თარგმანი და სასწაულები ნაწარმოებს მოგვიანებით დაერთო. გარდა ამისა, ნაწარმოები აგებულია კრისტიანის ორმაგი ცხოვრების – „წმიდა ვაცლავისა და ლიუდმილას ცხოვრების“ მიხედვით. მაშასადამე, როგორც ჩანს, ნაწარმოები უძველესი ვარიანტი უნდა იყოს, რომელსაც შემდგომ დაერთო თარგმანი და სასწაულები ჰაგიოგრაფიის მოთხოვნილებებისამებრ.

დასკვნა, დამყარებული იმ მოსაზრებაზე, რომ „ბოჰემიის პროვინციაში მომხდარის“ ყველაზე ადრინდელი ხელნაწერი მეთორმეტე საუკუნისაა და რომ თავად ლეგენდაც იმავე დროს არის შექმნილი, არ არის დამაჯერებელი, რადგან „ბოჰემიის პროვინციაში მომხდარის“ შინაარსი ძალიან ახლოს დგას „კრისტიანის ცხოვრებასთან“, ამ მსჯელობის თანახმად, *Legenda Cristian*-ის დაწერის თარიღმა ასევე უნდა გადაინაცვლოს მეთორმეტე საუკუნეში, მაგრამ ეს შეუძლებელია, ვინაიდან მეთორმეტე საუკუნეში წარმოდგენილია კრისტიანის ლეგენდის ზოგიერთი შემოკლებული ვარიანტი, რომელიც „ლიუდმილას ცხოვრებას“ ასახავს. ეს ნაშრომი რუსეთში გვიანდელმა ხელნაწერებმა შემოინახა, მაგრამ დაბეჯითებით შეიძლება იმის თქმა, რომ ეს თხზულება წარმოშობით ბოჰემიიდანაა და რუსეთში სლავური მონასტრის – საძავას – მეშვეობით აღმოჩნდა. უეჭველია, რომ ეს 1096 წლამდე მოხდა, როდესაც სლავი ბერები მონასტრიდან განდევნეს [3,28-46].

„ცხოვრებები“ ახლადდამკვიდრებული ქრისტიანული ლიტერატურის მთავარ ჟანრს წარმოადგენდა. ვინაიდან „ცხოვრება“ ქრისტიანული ლიტურგიის მნიშვნელოვანი ნაწილი იყო, ეკლესიის არქივებმა უამრავი „ცხოვრება“ შემოგვინახეს. გარკვეულწილად უძველესი „ცხოვრებები“ ქრონიკების ფუნქციას ასრულებს, ვინაიდან ისინი ადვილობრივ წმიდანებს ეძღვნება და, შესაბამისად, ასახავენ თანამედროვე ისტორიულ მოვლენებს. ლიუდმილა, როგორც მოწამე და წმიდანი, ჩეხურ ჰაგიოგრაფიას ეკუთვნის, მაგრამ ამავე დროს, როგორც დედოფალი, იგი ჩეხური ეროვნული ისტორიის ნაწილს წარმოადგენს.

თქმულებები, რომლებიც წმ. ლიუდმილასადმი არის მიძღვნილი, ბოჰემიის უმნიშვნელოვანეს მოვლენასთან – ქვეყნის გაქრისტიანებასთან არის დაკავშირებული. მაშასადამე, ის ფაქტი, რომ ლიუდმილა „ცხოვრებებში“ რელიეფურადაა წარმოდგენილი, არ არის შემთხვევითი. ნაშრომში განსახილველად რამდენიმე ნაწარმოები წარმოვადგინეთ და თითქმის ყოველი მათგანი ერთნაირ ინფორმაციას შეიცავს მცირეოდენი სხვაობებით.

„ბოჰემიის პროვინციაში მომხდარის“ მიხედვით, მოვლენათა განვითარება, რომლებიც პრეჰემისლიდების ოჯახში დატრიალდა, შემდეგია: ლიუდმილას

მეუღლის – ბორევის სიკვდილის შემდეგ მმართველობა სპიტიჰნეს გადაეცა, ხოლო მისი სიკვდილის შემდეგ მისმა ძმამ ვრატსლავმა თავის ხელში აიღო მმართველობა. დაახლოებით 920 წელს გარდაიცვალა ვრატსლავი, რის შემდეგ მმართველობა მცირეწლოვან ვაცლავზე გადავიდა, ხოლო მისი დედა დრაჰომირა მცირეწლოვანი ვაჟის რეგენტი გახდა. ტრადიციის თანახმად, ვაცლავი 907 წელს დაიბადა ლიბუშინის მახლობლად, სტახოვში. ითვლება, რომ იგი სლავმა მოძღვარმა პავლემ მონათლა, სწორედ მისგან შეისწავლა ვაცლავმა სლავური დამწერლობა მისი ბებიის, ლიუდმილას, მოთხოვნით. როგორც უკვე ითქვა, ვრატსლავის გარდაცვალების შემდეგ მმართველობის სადავეები დრაჰომირას ხელში აღმოჩნდა, ლიუდმილა კი შეილიშვილის განათლებაზე ზრუნავდა. შესაძლოა, სწორედ ამ ფაქტმა გამოიწვია დამაბულობა რძალ-დედამთილს შორის. დრაჰომირას მიაჩნდა, რომ მისი გავლენა ვაცლავზე მინიმალური იყო და თვლიდა, რომ მისი ვაჟი მღვდლებმა გააფუჭეს. ზოგიერთი წყარო ამას ხსნის კონფლიქტით დრაჰომირას წარმართობასა და ლიუდმილას ქრისტიანობას შორის, რამაც საბოლოოდ ლიუდმილას მკვლელობა გამოიწვია. დრაჰომირას შესძულდა თავისი დედამთილი ლიუდმილა, რომელიც მრავალ სათნოებას ამჟღავნებდა და ამიტომ მისი განადგურება ჩაიფიქრა. „რად უნდა იყოს იგი, როგორც ახლა არის, ჩემი მბრძანებელი? მე მას მოვსპობ, ხელში ჩავიგდებ ყოველივეს, რასაც იგი ფლობს და ყოველგვარი წინააღმდეგობების გარეშე ემართავ თავისუფლად“ („ბოჰემიის პროვინციაში მომხდარი“, თავი 4). როგორც კი ლიუდმილამ ამოიცნო მისი გეგმა, უთხრა: „მე არ ვისწრაფვი მმართველობისკენ, ძალაუფლების უმცირესი წილიც კი არ მწყურია“ ამის შემდეგ ლიუდმილა გადასახლდა პატარა ქალაქ ტეტიწში, სადაც იგი დრაჰომირას უსინდისო თანამზრახველებმა მოკლეს. ქრისტიანის თქმულება და წმიდა ლიუდმილას ქადაგება მეტ ინფორმაციას გვაწვდის დრაჰომირას წარმოშობის შესახებ. ორივე, „ბოჰემიის პროვინციაში მომხდარისგან“ განსხვავებით, მას წარმართად წარმოადგენს: „მას (ვრატსლავს) ჰყავდა მეუღლე დრაჰომირა წარმოშობით სტოდორანედან, წარმართ სლავთა მიწიდან“ („ცხოვრება და მარტვილობა“, თავი 3).

დრაჰომირა, ლიუდმილასგან განსხვავებით, წარმართული მორალის მიმდევარი იყო, ანუ არაქრისტიანულად იქცეოდა. მის შესახებ წყაროში ვკითხულობთ: ის იყო „წარმართი წარმოშობით“, მას „ბოროტი გული“ ჰქონდა და ამპარტავენებით იყო შეპყრობილი („ცხოვრება და მარტვილობა“, თავი 3).

კონფლიქტი ლიუდმილასა და დრაჰომირას, მის რძალს, შორის, რაც ტექსტის ფაბულას წარმოადგენს, მოწოდებულია ქრისტიანულ კონტექსტში, ახალი და ძველი აღთქმების ტექსტების აღუზიებით და ციტირებით: იგი შედარებულია იეზაბელთან, რომელმაც წინასწარმეტყველები დახოცა და ევასთან, რომელმაც კაინი და აბელი შეა.

ყველა ავტორისთვის ლიუდმილა ურწმუნოთა მსხვერპლია, ადამიანი, რომელიც სარწმუნოებისთვის კვდება და ქრიატიან მოწამეთა კატეგორიაში გადადის: მისი მოსამსახურეები მისი მკვლელების მოახლოებისას ძრწინა, მაგრამ თავად იგი სიკვდილს ყოველგვარი პროტესტის გარეშე ზღვება, ისე, როგორც მსხვერპლი უფლისთვის. ლიუდმილა „ღვთისმოსავი და უფლის ერთგული მიმდევარია, რომელმაც თავი ღირსეული სამკაულით შეიმკო“ („ცხოვრება და მარტილობა“, თავი 3). ამ ტექსტთა თანახმად, ლიუდმილა ქრისტიანი დედოფლის იდეალურ სახეს წარმოადგენს.

გარდა იმისა, რომ ლიუდმილას ბოქემიის ქრისტიანობაზე მოქცევაში მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის, მისი სახელი ბოქემიაში სამეფო წმიდანობის (Royal sainthood) ინსტიტუტის ჩამოყალიბებასაც უკავშირდება, რომელიც შუა საუკუნეთა ევროპაში ფართოდ იყო გავრცელებული.

როგორც გაბორ კლანიცაი აღნიშნავს, სამეფო წმიდანობის მოდელი სათავეს სამი სხვადასხვა ტრადიციიდან იღებს: 1. ეს არის ელინისტური მმართველებისა და რომაელი იმპერატორების საკრალური და წმიდა ატრიბუტიკა, რომელიც შენარჩუნდა შუა საუკუნეთა ბიზანტიაში; 2. ქარიზმატული თვისებები, რომლებიც მიეწერებოდა გერმანელ და სხვა შუა საუკუნეთა პერიოდის მეფეებსა და მმართველებს; 3. ქრისტიანი წმიდანების კულტი, რომელიც გვიან ანტიკურ ხანაში ჩამოყალიბდა [4,80].

სამეფო წმიდანობის ერთ-ერთი ტრადიცია აერთიანებს წარმართულ ასპექტებს და სრულყოფილი ქრისტიანი მმართველის იდეას: ეს კონცეფცია ნათლად ჩანს ალკუნის მიერ ეტერლანდის, ნორტუმბრიის მეფისადმი (793) მიწერილ წერილში, სადაც წერია: „ჩვენ ვკითხულობთ, რომ მეფის სიქველე უდრის ხალხის კეთილდღეობას, მტერზე გამარჯვებას, მშვიდ კლიმატს, ნაყოფიერებას, ადამიანების გამრავლებას და ჯანმრთელობას“ [4,82].

„წმიდა ლიუდმილას წამებაში“ ნაყოფიერების კულტის წარმართული ასპექტი აშკარად იკითხება და იგი მმართველთა მონათლასთან არის დაკავშირებული: „იმ დღიდან, როდესაც მათ ნათლობის წყალობა მიიღეს, მთელი მათი სამეფო აყვავდა“ („ბოქემიის პროვინციაში მომხდარი“).

ლიუდმილა, როგორც დედოფალი და წმიდანი, სამეფო წმიდანობის აშკარა წარმომადგენელია, რომელიც აერთიანებს rex iustus-ის ღირსებებს, რაც გულისხმობს თავისი ხალხის ქრისტიანობაზე მოქცევას, საეკლესიო ინსტიტუციების აღმშენებლობისთვის ხელშეწყობას, წარმართობასთან ბრძოლას და ამ ბრძოლაში მოწამებრივ აღსასრულს.

შუა საუკუნეთა ევროპაში მეფობის სხვადასხვა ფორმების საკრალური ლეგიტიმაციის ევოლუციასა და გავრცელებაზე ამჯერად არ ვისაუბრებთ, აღვნიშნავთ, რომ ევროპაში მეფობის ლეგიტიმაციის სიმოკლისთვის მიღებული იქნა „ცენტრის“ და „პერიფერიის“ მოდელი. ეს დიქოტომია შეესაბამება

თანამედროვე განსხვავებას იმ ტერიტორიებს შორის, რომლებმაც რამდენიმე საუკუნის წინ მიიღეს ქრისტიანობა და რომლებიც ცოტა ხნის წინ მოექცნენ ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე [4, 82].

ბოქემია, რა თქმა უნდა, მიეკუთვნებოდა „პერიფერიას“, რომელიც გ. კლანიციას ახლად დამკვიდრებული სამეფო წმიდანობის პოლიტიკური თვალსაზრისით წარმატებით გამოყენების ნიმუშად მოჰყავს იმ ქვეყნებში, რომლებიც ცოტა ხნის წინ მოექცნენ ქრისტიანობაზე. როგორც მკვლევრები მიიჩნევენ, წმიდა ვაცლავის პიროვნება მრავალი თვალსაზრისით ჰგავდა მეროვინგების და ანგლო-საქსური სამეფო წმიდანობის ინსტიტუტებს. ლიუდმილას შვილიშვილი ვაცლავი, როგორც მისი ღედა ამბობდა, უვარგისი მმართველი იყო, რადგან „იგი გააფუჭეს მღვდლებმა და იქამდე მიიყვანეს, რომ ბერად აქციეს“; ამის დასტურად ის ფაქტიც არის მოყვანილი, რომ ნაცვლად იმისა, თავისი სიმტკიცე ეჩვენებინა, საპყრობილეების მოსპობა ბრძანა. ვაცლავმა ისე მიიღო მარტვილის სიკედილი, როგორც ანგლო-საქსმა მეფეებმა და მის თაყვანისცემას მაშინვე პოლიტიკური ფუნქცია მიენიჭა, როგორც ეს ბრიტანეთში მოხდა. მისმა ძმამ ბოლესლავმა, მისმა მკვლელმა, თავად ბრძანა ვაცლავის ნეშტის გადასვენება პარლის სასახლეში მისი აღსასრულიდან სამი წლის შემდეგ. მეთერთმეტე საუკუნეში მას ხშირად მოიხსენიებდნენ, როგორც პრემისლიდების დინასტიის და ჩეხების მფარველ წმიდანს. მეთერთმეტე საუკუნეში მის თაყვანისცემას დაემატა მისი ბებუის – წმ. ლიუდმილას კულტი, რამაც გააძლიერა დინასტიური წმიდანობა და გააფართოვა მისი საზღვრები [4, 84].

საგულისხმოა, რომ ბოქემიის და რუსეთის შემთხვევაში ყურადღების გამახვილება ხდება მარტვილის ასპექტზე; გლეხი, შთაგონებული ვაცლავის მაგალითით, მეთერთმეტე საუკუნეში ეწამება და ოჯახში წარმოქმნა რუსი ე.წ. „კანდიდატი“ წმიდანების განსაკუთრებული კატეგორია – „святотерпица“ [4, 84]. მეთხუთმეტე საუკუნეში წმიდა ვაცლავი, მსგავსად ბევრი სამეფო წარმოშობის წმიდანისა, დინასტიური წმიდანიდან იქცა ეროვნულ სიმბოლოდ ამ სიტყვის თანამედროვე მნიშვნელობით [4, 128].

როგორც უკვე ვნახეთ, ბოქემიამ განიცადა როგორც აღმოსავლეთის, ისე დასავლეთის ეკლესიების გავლენა. აღსანიშნავია, რომ *Oriente iam sole*-ში (დაახლ. 1250 წ.) ლათინელი ავტორის მიერ შეტანილია იდეოლოგიური შესწორებები, მან დაარღვია ისტორიული მოვლენებისა და პირობების ქრონოლოგია. მაგალითად, მის ნაშრომში ჩვენ ვკითხულობთ, რომ ვაცლავის ცხოვრება იყო ბრძოლა წარმართობის წინააღმდეგ, რომ მისი ღედა დრამოდირა წარმართობის მტკიცე მიმდევარი და საკუთარი ჯაყის მკვლელობის თანამონაწილე იყო, რომ ვაცლავმა საჩუქრად მიიღო წმიდა ვიტუსის ნაწილები და მის საპატიეცემოდ ეკლესია ააგო, რომ მან მოუპოვა დამოუკიდებლობა თავის ქვეყანას, რომელიც მანამდე ხარკს უხდიდა იმპერიას. ამ თხზულებაში ვაცლავი პირვე-

ლად არის წარმოჩენილი ნამდვილ ქრისტიან წმიდანად, რომელსაც თავყანს სცემენ არა მარტო მისი სანიმუშო ცხოვრებისა და ღიდი სასწაულებისთვის, არამედ როგორც თავისი ერის მფარველსა და გამათავისუფლებელს, ანუ *dux perpetuus* [2,23-24]. როგორც ნათლად ჩანს, *Oriente iam sole* ბოჰემიის ლათინური საეკლესიო კონცეფციის ერთგული დარჩა, ფაქტი, რამაც გამოიწვია ის, რომ სლავური წელილი იგნორირებულ იქნა.

დასკენის სახით გვინდა ვთქვათ, რომ სამი საუკუნის განმავლობაში ლიდმილასა და ეაცლავის კულტმა აღმოსავლეთ და დასავლეთ ეკლესიების სამეფო წმიდანობის ტრადიცია გააერთიანა და შექმნა სამეფო წმიდანობის საინტერესო ნიმუში.

წყაროები და ლიტერატურა

1. Králík, Oldřich, *Nejstarší Legendy Přemyslovských Czech*, Praha, 1968
2. Kantor, M. *The Origins of Christianity in Bohemia. Source and Commentary*. Northwestern University Press, Evanstone, 1990
3. Třeštík, Dušan, *Počátky Přemislůvů*, Praha, 1981
4. Klaniczay, Gabor, *The Uses of Supernatural Power. The Transformation of Popular Religion in Medieval and early Modern Europe*. Tr. By Susan Singerman, ed. Karen Margolis, Pality Press, Cambridge. Princeton University Press, Princeton, 1990.

იბერია

Werner Seibt / Wien

DAS BYZANTINISCHE MILITÄRKOMMANDO „IBERIA“

Als verschiedene Versuche der byzantinischen Zentralregierung (unter der Regie des Basileios Parakoimomenos), den Usurpator Bardas Skleros zu beseitigen, gescheitert waren, versuchte man 978, den Herrscher von Tao-Ķlardžeti, den Kuropalates David/Davit aus dem Geschlecht der iberischen Bagratiden, als neuen Bundesgenossen zu gewinnen, dessen Armee dann auch tatsächlich am 24. März 979 Skleros und seine Getreuen (offenbar noch im Winterlager) bei einem Überraschungsangriff vernichtend schlagen konnte.¹ Davit erhielt dafür einige Gebiete im Osten des byzantinischen Reiches, die der byzantinischen Macht – nicht zuletzt als Folge der Usurpation – zumindest teilweise entglitten waren² und wohl auch die Zusicherung byzantinischen Wohlverhaltens für allfällige Eroberungen.

Da die Georgier allerdings beim Aufstand des Bardas Phokas, der 989 zusammenbrach, letzteren unterstützt hatten, durfte Davit zwar seine Herrschaft auf Lebenszeit behalten, musste den byzantinischen Kaiser jedoch zu seinem Erben einsetzen.

Davit Kuropalates verstarb im Jahre 1000. Offenbar wurde von seinem Stammland zunächst nur ein – eher kleiner – Teil durch Basileios II. eingezo-gen, sicher aber alle Neuerwerbungen, nicht nur die ehemals byzantinischen.³ Es ist sicherlich davon auszugehen, dass in diesem Gebiet sofort das byzantinische Militärkommando Iberia eingerichtet wurde, jeweils unter einem Dux oder Katepano.⁴ Andererseits bedeutet das, dass Armenier die große Mehrheit der

¹ Vgl. W. Seibt, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie (*Byzantina Vindobonensia* 9). Wien 1976, 44-48.

² Vgl. E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071. Brüssel 1935, 151.

³ Davit hatte in der Zwischenzeit – teilweise vielleicht sogar mit byzantinischer Unterstützung – große Teile des ehemaligen Qaisiten/Qaysiden-Emirats von Mantzikert, in das damals auch der kurdische Emir Bād bzw. die Marwāniden vorgedrungen waren, unter seine Kontrolle gebracht. Zum Umfang seines Reiches, dem auch Mantzikert angehörte, und das im Süden an Taron, im Osten an Vanand und Großarmenien grenzte, vgl. z. B. die TAVO-Karte B VII 16, „Armenien und Georgien im 10. und 11. Jahrhundert“ (H. Hews). Vgl. ferner Honigmann 151f. 154-157.

⁴ Man sollte dafür nicht den Tenninus „Thema“ verwenden, diese unterstanden weiterhin Strategen. Warum K. Juzbašjan und andere davon ausgehen, dass eine vollständige byzantinische Verwaltung, besonders aber die Militärverwaltung dieses Gebietes erst nach dem Krieg von 1021-22 eingerichtet worden wäre, ist mir unverständlich; es widerspräche jeglicher Verwaltungstradition dieser Zeit und wäre in vieler Hinsicht ein schwerer strategischer Fehler gewesen. So K. N. Juzbašjan, Annjanskje gosudarstva

Bevölkerung dieses Dukats stellten. Erst nach den beiden Feldzügen Basileios' II. gegen den georgischen König Giorgi (1021-1022) wurde ein weiterer Anteil des ehemaligen Stammlandes Davits byzantinisch.

Für die Erstellung der Liste der belegten Dukes bzw. Katepano dieses Militärbezirkes Iberia sind Siegel eine besondere Hilfe, auch wenn hier manche Fehlinterpretationen zu beklagen sind.

Beginnen wir mit einem ziemlich klaren Fall: Skylitzes berichtet, dass Kaiser Konstantin VIII. unmittelbar nach dem Tod seines Bruders Basileios II., also an der Wende 1025/26 mehrere Eunuchen seiner engsten Umgebung zu hohen militärischen Befehlshabern ernannte, darunter auch einen Niketas aus Pisidien, dem er Iberia anvertraute.¹ Ein Siegel der ehemaligen Sammlung Zacos belegt diesen Mann als πατρίκιος καὶ κατεπάνω Ἰβηρίας.² Ein anderes Siegel, das ersterem sehr nahe steht, bezeugt höchstwahrscheinlich denselben Mann als πατρίκιος καὶ ἐταιρειάρχης.³ Man hat den Eindruck, dass letztere Bulle eine Spur älter ist. Etwas jünger dagegen als beide genannten Typen ist jener als πατρίκιος ραίκτηρ καὶ κατεπάνω Μεγάλης Ἀντιοχείας, der mit Recht in die Zeit 1030-32 datiert wird.⁴ Der armenische Autor Aristakēs Lastivertc'i bezeugt Niketas auch noch im zweiten Regierungsjahr des Konstantin (1026/27) als Kommandanten von Iberien.⁵ Dass kurz danach Symeon als Domestikos der Scholen des Ostens, also als Generalissimus des Ostens, auch in Iberien operierte, bedeutet nicht automatisch, dass damit das Kommando des Niketas beendet war.

Es gibt nun zwei Siegeltypen, die zumindest mit einer gewissen Wahrscheinlichkeit vor Niketas zu datieren sind, einerseits von einem Bardas Patrikios und andererseits von Theophylaktos Dalassenos mit dem geringeren Rangtitel Protospatharios.

epochi Bagratidov i Vizantijskaja IX-XI vv. Moskau 1988, 183; V. P. Stepanenko, K diskussii o date obrazovanija femy Iverija. *IV* 44 (1983) 211-214. Mit Recht verteidigte dagegen V. Arutjunova das Datum unmittelbar nach dem Tod Davits, z. B. V. A. Arutjunova-Fidanjan, Annjano-Vizantijskaja kontaktnaja zona (X-XI vv.). Moskau 1994, 80.

¹ Skylitzes 370, 36f. Niketas und Spondyles, der das Kommando in Antiochien erhielt, werden wenig schmeichelhaft als ἐπίρρητοι ἄνθρωποι καὶ πονηροί bezeichnet.

² G. Zacos, Byzantine Lead Seals. II. Bern 1984, Nr. 1026 (im folgenden: Zacos II).

³ DO 58.106.970 (unpubliziert).

⁴ E. McGeer – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. V. Washington, D.C. 2005, Nr. 9.9; N. Oikonomides, A Collection of Dated Byzantine Lead Seals. Washington, D.C. 1986, Nr. 80 (Publikation des Siegels DO 58.106.4721). Das besser erhaltene Parallelstück, das sich heute in der Ermitaž befindet (M-8473) hatte schon G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin. Paris 1884 (Ndr. Turin 1963) 309 (mit Faksimile) ediert; eine gute Abbildung in I. V. Sokolova, Monety i pečati Vizantijskogo Chersona. Leningrad 1983, Schema 5. In diesem Zusammenhang wird Niketas als aus Mistheia stammend bezeichnet.

⁵ Aristakēs Lastivertc'i 41, 16-21 (ed. Yuzbašyan).

Das Siegel des Bardas (der Name ist allerdings nicht ganz sicher) wird in der Ermitaž aufbewahrt (M-5880). Auf dem Avers befindet sich ein Patriarchenkreuz auf Stufen mit stark entwickelten Zierranken zu beiden Seiten; beide Querarme sind zusätzlich gekreuzt; die übliche Anrufungsumschrift ist bis auf wenige Reste verloren bzw. zerstört. Auf dem Revers bezeichnet sich Bardas als πατρίκιος καὶ κατεπάνω Ἰβηρίας.¹ Die Editorin dieses Siegels erwog eine Identifikation mit dem Patrikios Bardas Phokas, der 1026 auf Grund eines Verschwörungsverdachtens geblendet wurde,² was aber keineswegs sicher ist, da man in diesem Fall doch wohl den Familiennamen erwarten dürfte. Wir wollen eine andere Möglichkeit zur Diskussion stellen: In der Sammlung der Assumptionisten in Paris (IFEB 208) befindet sich eine Bulle, die eine sehr ähnliche Avers-Seite aufweist und möglicherweise auch von einem Bardas stammt, der sich als πρωτοσπαθάριος καὶ κλεισουράρχης τοῦ Τζιλιαπέρτ bezeichnet.³ Die Lokalisierung von Tziliapert ist nicht unumstritten, es dürfte aber wohl im Katepanat Iberia gelegen sein. Ein Armenier (?), der sich hier als Kleisurarch bewährt hatte, konnte durchaus zum Katepano aufsteigen. Bardas mag zu einem Zeitpunkt zwischen 1000 und 1020 Katepano von Iberia gewesen sein.

Ebenfalls für eine relativ frühe Zeit, jedenfalls vor 1034, können wir auch zwei Dalassenoi als Katepano von Iberia nachweisen. Schwierig erscheint die genaue Datierung des Kommandos des Theophylaktos Dalassenos als Protospatharios und Katepano.⁴ Von diesem Mann wissen wir, dass er erst 1008 aus ägyptischer Gefangenschaft zurückgekehrt war und jedenfalls während des Georgien-Feldzuges Basileios' II. 1021/22 zunächst als Drungarios, sicherlich als δρουγγάριος τῆς βίγλας, an der Seite des Kaisers kämpfte, bis er von diesem zum στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν ernannt wurde, um den Aufstand des Nikephoros Phokas und Nikephoros Xiphias niederzuschlagen. Ein Siegel beweist, dass er auch dabei nur den Rangtitel Protospatharios besaß.⁵ Ferner kennen wir von Theophylaktos mehrere Bleibullen mit der Funktion πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγός.⁶ Alle diese Typen weisen nur Schrift, keine bildliche Darstellung

¹ V. S. Šandrovskaja, Pečati s toponimičeskimi ukazanjami, in: Vizantija i vizantijskie tradicii. St. Petersburg 1996, 55-58; Abb. 1 auf S. 56.

² Vgl. dazu J.-Cl. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210) (*Byzantina Sorbonensia* 9). Paris 1990, 39.

³ In der jüngst erschienenen Edition dieses Stückes verzichtet J.-Cl. Cheynet, De Tziliapert à Sébasté. *Studies in Byz. Sigillography* (im folgenden: *SBS*) 9 (2006) 213f. auf eine Lesung des Namens.

⁴ Siegel der Ermitaž, M-1766; ed. V. S. Šandrovskaja, Neizvestnyj pravitel' vizantijskoj femy Iverija. *Vestnik obščestv. nauk AN Arm. SSR* 1976/9, 79-81.

⁵ Šandrovskaja, a.O. 81-86 (M-8474).

⁶ J.-Cl. Cheynet – J.-F. Vannier, Etudes prosopographiques (*Byzantina Sorbonensia* 5). Paris 1986, 82f. (mit weiterer Literatur). Der Typus in Istanbul (erwähnt von J. Ebersolt, Sceaux byzantins du

auf. Ein Siegel der dritten Sammlung Zacos, das sich heute in Paris befindet, nennt Theophylaktos als *κατεπάνω Ἀσπρακανίας*, allerdings ohne Rangtitel.¹ Dieses Kommando kann er frühestens 1027 übernommen haben. Theophylaktos stieg später zum *ἀνθύπατος πατρίκιος βέστης καὶ δοῦξ Ἀντιοχείας* auf, wahrscheinlich unter Romanos Argyros, bis spätestens 1034.² Der Siegeltypus, der vielleicht einen Theophylaktos Dalassenos als *μάγιστρος* belegt, macht einen deutlich jüngeren Eindruck, weist auf dem Avers zwei Standbilder von Militärheiligen auf (der rechte ist wohl Akindynos), und dürfte eher von einem jüngeren Homonymos stammen.³ Unter solchen Bedingungen ist anzunehmen, dass Theophylaktos bald vor 1021 Katepano von Iberia war.

Theophylaktos Dalassenos hatte einen älteren Bruder namens Konstantinos und einen jüngeren namens Romanos. Ersterer wurde 1024, immer noch im Rang eines Protospatharios, zum Katepano von Antiochien ernannt,⁴ war aber 1028 bereits Patrikios. Ob er etwa im 2. Jahrzehnt des 11. Jh. auch Katepano von Iberien war, kann derzeit weder bewiesen noch sicher verneint werden, es wäre aber möglich.

Anders verhält es sich beim jüngeren Bruder des Theophylaktos, bei Romanos. Ihn belegt ein Siegel der ehemaligen Sammlung Zacos als Protospatharios und Katepano von Iberien.⁵ Auf Grund der Avers-Darstellung der Theotokos-Büste vom Typus Nikopoios, der sich ab 1030/31, als eine entsprechende Darstellung bei Restaurierungsarbeiten in der Blachernen-Kirche entdeckt wurde, eine Zeit lang auf Siegeln einer gewissen Beliebtheit erfreute,⁶ neigen wir dazu, diese Bulle in die Zeitspanne zwischen 1031 und 1034 zu datieren. Romanos wird auch durch eine griechische Inschrift an der iberischen Pforte von Theodosiopolis als Katepano von Iberien (allerdings ohne Rangtitel) bezeugt.⁷

Musée de Constantinople. *Rev. Num.* IV 18 [1914] 402, Nr. 529 (Photo in Wien)) unterscheidet sich von dem zweier Stücke in Dumbarton Oaks (58.106.1275; 47.2.1124) nur geringfügig.

¹ J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de la collection Zacos* (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantin. Paris 2001, 94f., Nr. 50.

² J.-Cl. Cheynet – C. Morisson – W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la Collection Henri Seyrig*. Paris 1991, Nr. 156.

³ D.O. 47.2.1127.

⁴ Während im Auktionskatalog Münz Zentrum 66, 26.4.1989, 1702 als Rangtitel *πατρίκιος* vermutet worden war, stellt ein Parallelstück der Sammlung Hahn (Wien) den Rangtitel Protospatharios außer Zweifel. Auf dem Avers eine Büste des hl. Theodoros.

⁵ Zacos II 695. Vielleicht ist diesem Mann auch ein weiterer Siegeltypus zuzuweisen, der allerdings nur den Rangtitel Protospatharios erwähnt, auf der Avers-Seite jedoch einen Bischofsheiligen präsentiert: Cheynet – Vannier, *Etudes prosopographiques* (wie A. 15) 85f., Nr. 5; Taf. IV 28.

⁶ Vgl. W. Seibt, Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert. *SBS* 1 (1987) 42-44.

⁷ Vgl. N. Adontz, *Etudes arméno-byzantines*. Lissabon 1965, 163; 170-172, wo als Datierung ohne stichhaltigen Grund 1023-26 vermutet wird.

Auf einer berühmten armenischen Inschrift (aus dem Jahr 1033) nennt sich einer der bedeutendsten Männer des bereits relativ kleinen Großarmenischen Königreiches, Sargis Haikazn, mit den byzantinischen Titeln ἀνθύπατος πατρίκιος βέστης καὶ δοῦξ Ἀνατολῆς (*duk Arewelic*).¹ Der Versuch, daraus ein Kommando als Katepano von Iberia abzuleiten,² geht in die Irre.

Auch der spätere Kaiser Isaakios Komnenos war zu einem relativ frühen Zeitpunkt seiner Karriere Katepano von Iberien, erst im Rang eines Patrikios, wie ein weiteres Siegel der Ermitaž beweist.³ Isaakios war vorher Protospatharios und Katepano von Vaspurakan⁴ gewesen, später war er vielleicht βεστάρχης καὶ δοῦξ,⁵ wohl auch μάγιστρος βέστης⁶ und sicherlich μάγιστρος βέστης καὶ στρατοπεδάρχης τῆς Ἀνατολῆς,⁷ wie Siegel zeigen. Demgemäß denken wir für sein Kommando in Iberien an die früheren 30er Jahre des 11. Jh., vielleicht ca. 1034 - ca. 1036.

Günstiger ist unser Informationsstand bezüglich Michael Iasites. Zum Jahr 1037 berichtet Skylitzes, dass der Katepano von Iberien, der hier nur Iasites heißt, häufig Probleme mit dem georgischen König Bagrat/Pankratios hatte, weshalb der Kaiserbruder Konstantinos, der Domestikos der Scholen, dorthin in Marsch gesetzt wurde.⁸ Damit muss keineswegs die Ablöse des Iasites verbunden gewesen sein. Andererseits lässt diese Notiz vermuten, dass Iasites schon einige Zeit im Amt war, vielleicht bereits bald nach der Machtübernahme durch Michael IV. (1034) dorthin entsandt worden war.

Zum Jahr 1040 berichtet Skylitzes, dass Alusianos, der zweite Sohn Aarons (und demgemäß Enkel des letzten Bulgarenherrschers), Patrikios und Strategos

¹ Garegin Vardapet (Sesepyan), K'artēz hay hnagrut'ean. *Šolakat* I (1913), Nr. 20, S. 180, Z. 8; Taf. 11, Nr. 20.

² Vgl. z. B. K. N. Juzbašjan, Armjanskije gosudarstva epochi Bagratidov i Vizantija IX-XI vv. Moskau 1988, 184f. Vielleicht wurde Sargis nur titulär zu einem Dux des Ostens ernannt, als Auszeichnung für eine besondere Nähe zum Kaiser. In ähnlicher Weise hatte Basileios II. ja auch den Marwaniden Muihahhidaddaula im Jahre 1000 zum μάγιστρος καὶ δοῦξ Ἀνατολῆς erhoben; vgl. Felix 134.

³ M-5543; vgl. V. S. Šandrovskaja, Isaak Komnin – pravitel' Iverii. *Patma-banasirakan Handes/Istor-filolog. žurnal* 1983/4, 110f.; Abb. 1 auf S. 110. Auf dem Avers eine Büste des hl. Georgios.

⁴ Nach einer Bemerkung von J.-Cl. Cheynet soll es in der ehemaligen Sammlung Zacos ein Siegel mit dieser Legende geben, wovon uns allerdings kein Photo vorliegt: L'iconographie des sceaux des Comnènes, in: Cl. Ludwig (Hrsg.), Siegel und Siegler. Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie (*Berliner Byz. Studien* 7). Frankfurt am Main 2005, 55.

⁵ Šandrovskaja, Isaak Komnin 111f.; Abb. 2 auf S. 112. Der Vorname ist stärker beschädigt, kann aber tatsächlich Isaakios gelautet haben.

⁶ Cheynet, a.O. (mit Abb. 2 auf S. 195) vermutet zwar μάγιστρος καὶ δοῦξ, aber die auf den Rangtitel folgende Partie ist fast zur Gänze verloren.

⁷ G. Zacos – A. Vegliery, Byzantine Lead Seals I. Basel 1972, Nr. 2680 (auf dem Avers ein Standbild des hl. Georgios). Dieses Kommando verlor Isaakios 1055.

⁸ Skylitzes 402, 6-9.

von Theodosiupolis gewesen war, als er sich dem Aufstand des Deleanos anschloss.¹ Alusianos war einer der dem Katepano unterstehenden Strategen, aber nicht selbst Katepano.²

Als der Herrscher des Großarmenischen Königreiches, Yovhannēs Smbat, 1041 verstarb, war es naturgemäß der Kommandant von Iberien, der die byzantinischen Ansprüche auf Grund des Testaments von 1022 durchzusetzen versuchte, und das war damals (wohl immer noch, und nicht erneut) Michael Iasites. Obwohl er dabei durch den armenischen Kleinkönig Dawit' Anholin von Lori unterstützt wurde, blieb ihm ein Erfolg versagt.³ Als Kaiser Konstantinos Monomachos insbesondere die Probleme mit dem Usurpator Georgios Maniakes gemeistert hatte, beauftragte er Michael Iasites, der hier mit dem Rangtitel Bestes erwähnt wird, 1044 erneut mit der Lösung der Probleme mit Großarmenien. Weder er noch der Domestikos der Scholen des Ostens, Nikolaos, konnten sich voll durchsetzen, worauf hin auch der Herrscher von Dvin, Abu'l Aswār aus dem kurdischen Geschlecht der Šaddādiden, eingeschaltet wurde, der den Armeniern in den Rücken fallen sollte. Als Ani, etwa im Frühjahr 1045, byzantinisch geworden war,⁴ unterstellte der Kaiser dem Katepano von Iberien auch die neu erworbenen Gebiete Armeniens.

Ein Siegel, das bisher besonders viele Fehlinterpretationen hinnehmen musste, dürfte genau diese Situation wiedergeben. Die nur teilweise recht gut erhaltene Bulle wurde erstmals von G. Schlumberger (mit Faksimile) veröffentlicht.⁵ Er las weder Vor- noch Familiennamen und auch keinen Rangtitel, erkannte aber immerhin δούξ Μεγάλης Ἀρμενίας und vermutete für den folgenden geographischen Terminus Ὀβιδίνη. Auf Grund des Faksimiles konnte ich in einem ersten Beitrag βέστης, δούξ Ἀνίου, Μεγάλης Ἀρμενίας rekonstruieren; als dritten geographischen Terminus schlug ich Κογωβίτ vor, und als Namen schien mir Niketas Rektor eine Möglichkeit.⁶ Als ich das Siegel im Institut Français des Etudes byzantines in Paris wieder entdeckt hatte (Nr. 688), stellte sich heraus, dass der letzte geographische Begriff höchstwahrscheinlich doch

¹ Skylitzes 412,88-414, 38. Vgl. Cheynet, Pouvoir (wie A. 10) 52, Nr. 51.

² Anders z. B. H.-J. Kühn, Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata (*Byz. Geschichtsschreiber*, Ergänzungsband 2). Wien 1991, 189. In einer deutschen Privatsammlung soll sich ein Siegel des Alusianos als ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μελιτ(τηνῆς) befinden.

³ Vgl. W. Felix, Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert (*Byzantina Vindobonensia* 14). Wien 1981, 154.

⁴ Vgl. Felix 156-158.

⁵ Schlumberger, Sigillographie (wie A. 8) 737.

⁶ W. Seibt, Miszellen zur historischen Geographie von Armenien und Georgien in byzantinischer Zeit. *Handes Amsorya* 90 (1976) 635-638.

Ἰβηρία zu lesen ist. Von den beiden Namen sind nur minimale Reste erkennbar; meine ursprüngliche Vermutung, nämlich Ioannes Karabitzios,¹ möchte ich heute doch zu Michael Iasites² verbessern. Die gesamte Legende lautet daher (orthographisch korrigiert): Μιχαὴλ βέστη, δουκὶ Ἀνίου Μεγάλῃς Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας τῷ Ἰασίτῃ; sie entspricht exakt den Verhältnissen des Jahres 1045. Da üblicherweise das wichtigste bzw. entscheidende Kommando zuletzt genannt wird, bedeutet das, dass Ani und das großarmenische Gebiet damals mit dem Katepanat Iberia vereint bzw. ihm eingegliedert wurde.

Abu'l Aswār hatte im Rahmen seiner militärischen Aktionen einige feste Plätze Armeniens unter seine Kontrolle gebracht. Mit der Aufgabe, sie ihm wieder abzugeben, wurde Michael Iasites betraut, der nun schon zum Bestarches aufgestiegen war, zusammen mit dem Magistros Konstantinos Alanos. Als auch dieser Feldzug scheiterte, wurde Iasites gegen Ende 1045 durch Katakalon Kekaumenos als Kommandant von Iberia (und sicherlich auch Megale Armenia) abgelöst.³ Auf Iasites griff der Kaiser zurück, als er 1047 einen vertrauenswürdigen General gegen den Usurpator Leon Tornikios benötigte; spätestens zu diesem Zeitpunkt wurde Iasites zum Magistros erhoben. Als Magistros wurde Michael Iasites auch Dux von Antiocheia, was wiederum durch Siegel bezeugt wird,⁴ entweder vor oder nach dem Einsatz gegen Tornikios.

Dass Tornikios kurz vor seiner Rebellion Katepano von Iberia gewesen wäre,⁵ ist mit Sicherheit auszuschließen; er war eher Stratege von Melite (innerhalb des Katepanats) als von Melitene, im Rang eines Patrikios Bestes.⁶

Als im Jahre 1048 der große Einfall der Seldschuken unter Führung des „tauben Hasan“/ Ἀσάν in Iberien und Vaspurakan erfolgte, war Kekaumenos, im Rang eines Bestes, immer noch Dux oder Katepano τοῦ Ἀνίου καὶ τῆς Ἰβηρίας.⁷ Die byzantinische Ostregion litt schwer unter dieser Invasion, bis es den vereinten Streitkräften von Iberien und Vaspurakan gelang, die Feinde zu vertreiben.⁸ Kurz darauf, immer noch 1048, kam es zum Einfall des Ibrāhīm Īnāl,

¹ Vgl. *SBS* 8 (2003) 204.

² Wie ich sehe, kommt auch J.-Cl. Cheynet bezüglich des Familiennamens zum selben Ergebnis: Les ducs d'Antioche sous Michel IV et Constantin IX, in: *Novum Millennium. Studies on Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck*. Aldershot 2001, 36, A. 17.

³ Vgl. Felix (wie A. 38) 159f.

⁴ Vgl. Cheynet, a.O. 55-57; Abb. S. 63; Auktion Spink, 7.10.1998 (Zacos I), Nr. 40. Ein Parallelstück wurde in Bulgarien gefunden: I. Jordanov, *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria II*. Sofia 2006, Nr. 240.

⁵ Vgl. dazu etwa Juzbašjan, *Armjanskije gosudarstva epochi Bagratidov* (wie A. 24) 186.

⁶ Vgl. Seibt, *Miszellen* (wie A. 36) 633-635.

⁷ Skylitzes 448, 54f.

⁸ Vgl. Felix 164

des Halbbruders des Sultans. Gegen ihn erreichten die byzantinischen Truppen, die durch eine georgische Armee unter Liparit verstärkt worden waren, offenbar weniger als Skylitzes vorgibt.¹ Danach wurde Katakalon Kekaumenos abberufen und kämpfte als στρατηλάτης τῆς Ἀνατολῆς gegen die Petschenegen auf dem Balkan.²

Aaron, ein Sohn des letzten Bulgarenzars und Bruder der Gattin des Isaakios Komnenos, des späteren Kaisers, war um die Mitte des 11. Jh. einer der angesehensten Generäle des Reiches. Wie eine Inschrift und zwei Siegel bestätigen, war er im Rang eines Magistros Dux von Großarmenien und Iberia. Für die Datierung ist hilfreich, dass er in der Inschrift an der Außenmauer der Kathedrale von Ani ein Chrysobull einer Kaiserin erwähnt, die Porphyrogennetos war, womit nur Theodora gemeint sein kann (1055-56).³ Vielleicht wurde Aaron erst von Michael VI. 1057 abberufen, als er ein Kommando gegen den Usurpator Isaakios Komnenos übernehmen sollte.⁴ Interessanterweise nennt sich Aaron auf einem Siegel μάγιστρος καὶ δοῦξ Ἀνίου καὶ τῆς Ἰβηρίας,⁵ auf dem anderen μάγιστρος καὶ δοῦξ Ἰβηρίας καὶ τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας.⁶ Von verschiedenen Stufen der Karriere Aarons sind viele Siegel erhalten. Im Rang eines Anthypatos Patrikios Bestes war er Katepano von Vaspurakan gewesen,⁷ das Kommando als μάγιστρος καὶ δοῦξ Ἑδέεσης⁸ setzen wir knapp vor das in Iberia. Nach der Machtergreifung Isaaks stieg er zum Proedros auf und war z.B. 1059 δοῦξ Μεσσοποταμίας.⁹ Siegel als

¹ Vgl. Felix 165-167.

² Skylitzes 467, 4f.

³ Divan hay viinagrut'yan (Corpus inscriptionum Armenicarum). I. Ani K'alak'. Erevan 1966, 38, Nr. 107; K. J. Basnadjian, Les inscriptions arméniennes d'Ani. *Revue de l'Orient Chrétien* III 3 (1966) 52f. (dort die irreführende Datierung "entre 1045 et 1054"). Aaron nennt sich hier Ἀρῶν (Arōn ausgesprochen) magistros. Vgl. auch V. N. Benešević, Tri anijškija nadpisi XI veka iz epochi vizantijskago vladychstva. St. Petersburg 1921, 2. Man darf nicht vergessen, dass die Kometopulen, die Herrscher Bulgariens im späten 10. und frühen 11. Jahrhundert, selbst armenischer Abstammung waren: W. Seibt, Untersuchungen zur Vor- und Frühgeschichte der „bulgarischen“ Kometopulen. *Handes amsoṛya* 89 (1975) 65-100.

⁴ Vgl. dazu Skylitzes 493, 81-83.

⁵ DO 55.1.2179; ed. E. McGeer – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. IV. Washington, D.C. 2001, Nr. 75.1.

⁶ M-21; ed. V. Šandrovskaja, Neizvestnye pečati Aarona, magistra i duki Iverii i Velikoj Armenii i proedra i duki (XI v.). *Soobščeniya G. Ermitaža* 37 (1973) 60f., mit Abb. auf S. 61.

⁷ Vgl. Zacos II 352.

⁸ Ein sehr schönes Siegel in der Sammlung Hecht (New York), ein anderes in der neuen Sammlung Zarnitz (aus der Auktion Münz Zentrum Rheinland 134, 30.8.-1.9.2006, 720); ein schlechter erhaltenes in Paris (IFEB 324) edierte J.-Cl. Cheynet, Le culte de saint Théodore chez les officiers de l'armée d'Orient, in: Πράξις Κράτος καὶ κοινὴν. Μνήμη Νίκου Ὀικονομίδη. Athen 2003, 150, Abb. 6.

⁹ Als solcher wird er in der chronologischen Notiz des Testaments des Boilas erwähnt; vgl. P. Lemerle, Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris 1977, 39, Z. 15f.

πρόεδρος καὶ δούξ sind häufig und verteilen sich auf mehrere Bulloterien.¹ Aus der Reihe fällt eine Bulle als πρόεδρος, πρωτοστράτωρ καὶ δούξ.² Aaron stieg später auch zum πρωτοπρόεδρος καὶ δούξ auf.³

Wann Aaron sein Kommando im Nordosten des Reiches übernahm, ist nicht sicher. Man sollte allerdings bedenken, dass der Feldzug, den Tughril Beg persönlich 1054 anführte, die Gebiete des Dukats sehr schwer traf, die byzantinische Führung aber offenbar – abgesehen von einem kleinen Erfolg einer westeuropäisch-varägischen Truppe bei Baberd gegen eine türkische Abteilung, sowie der Verteidigung von Mantzikert durch den Strategen Basileios Apokapes (damals im Rang eines Patrikios) – wenig erfolgreich agierte. Kurz danach gab es auch einen Überfall auf Ani.⁴ Es ist anzunehmen, dass Aaron spätestens bald danach zum Dux von Iberien ernannt wurde. Wie die Inschrift berichtet, machte er sich um die Ausbesserung und Verstärkung der Stadtmauern von Ani verdient und sorgte auch für Steuererleichterungen der Bevölkerung.

Unter Isaakios Komnenos war Ioannes Monasteriotes Dux von Armenien und Iberia, und zwar im Rang eines Bestarches, wie eine griechische Inschrift in Ani (aus 1058/59)⁵ sowie die bekannte chronologische Notiz beim Testament des Eustathios Boilas (vom 4. April 1059) berichten.⁶

Auch von einem Bagrat Vxkac'i Magistros, der sich Katepano des Ostens nennt, ist eine armenische Inschrift in Ani erhalten, die unter Kaiser Konstantinos Dukas gesetzt wurde.⁷ Bagrat war Kommandant von Ani, als die Seldschuken unter Führung von Alp Arslan die Stadt 1064 eroberten. Bei Attaleiates und Skylitzes Continuatus wird Παγκράτιος als Armenier bezeichnet,⁸ Matt'ēos Urhayec'i nennt ihn Bagrat, Vater des Smbat, und erwähnt an seiner

¹ Zum Siegel der Ermitaž (M-2827) vgl. Šandrovskaja, a.O. 61. Bei Zacos II 353 werden von vier Bullen seiner Sammlung drei vorgestellt (aber nur zwei abgebildet). Weitere Stücke in Dumbarton Oaks (58.106.5616 und Fogg 1075).

² Fogg 1410. Vgl. W. Seibt, Sigillographische Beiträge zur bulgarischen Geschichte. *Dobruđa* 12 (1995) 225f.; Abb. 2 auf S. 231.

³ Vgl. Zacos II 354; M. Braunlin – J. Nesbitt, Thirteen seals and an unpublished revolt coin from an American private collection. *Byzantion* 69 (1999) 197, Nr. 10; Abb. 13 auf S. 203.

⁴ Vgl. Felix 173–179.

⁵ Benešević, *Tri anijiskija nadpisi* (wie A. 47) 19.

⁶ Vgl. Leimerle, a.O. 39, Z. 18: δοικόντων. . . ἰω(άννου) μοναστηριότου Ἡβηρί(ας). Hier wird kein Rangtitel angegeben, der vor ihm genannte Basileios war jedoch Magistros. Diesen Ioannes Monasteriotes können wir sigillographisch nicht belegen, wohl aber seinen Verwandten (?) Petros Monasteriotes als Magistros (für einen wahrscheinlich wenig späteren Zeitpunkt): I. Jordanov, *Seals from the Village of Melnitsa*. *SBS* 7 (2002) 50, Nr. 47 (mit Abb.).

⁷ *Divan* 37, Nr. 106; Benešević, a.O. 22.

⁸ Attaleiates 61, 2f. (Pérez Martín); Skylitzes Cont. 113, 13f.

Seite Grigor, Sohn des Bakuran,¹ womit der Georgier Gregorios Pakurianos gemeint ist, der später eine glänzende Karriere machen sollte. Es ist gut möglich, dass Bagrat mit jenem Homonymos identisch ist, der kurz zuvor, 1059, Dux von Vaspurakan war.²

Damit war die bedeutendste Stadt des Dukats Iberia gefallen, die wohl von den meisten Kommandanten seit der Gewinnung der Stadt durch die Byzantiner als Amtssitz gewählt worden war, was auch in der Titulatur zum Ausdruck kam. Wahrscheinlich wurde nun wieder Theodosiupolis Amtssitz des Dux. Einige Teile des byzantinischen Großarmenien blieben aber weiterhin, auch nach dem Fall von Ani, byzantinisch.

1064 trat der armenische Kleinkönig von Vanand, Gagik Abas, sein Land mit der Residenz Kars den Byzantinern ab – auch das eine Folge des verheerenden Feldzuges der Türken. Diese Region wurde ebenfalls dem Militärgouverneur von Iberia unterstellt.

An der Schlacht von Mantzikert 1071 nahm auch Nikephoros Basilakios als μάγιστρος καὶ δοῦξ Θεοδοσιουπόλεως teil und geriet in seldschukische Gefangenschaft.³ Zacos und Veglery edierten ein Siegel wohl dieses Basilakes als μάγιστρος βεστάρχης καὶ δοῦξ,⁴ wodurch sein Rangtitel noch näher präzisiert wird; ob er tatsächlich vorher Bestarches gewesen war, ist nicht sicher. Von großer Bedeutung ist dagegen ein Siegeltypus, der Basilakes Phloros als βέστης καὶ κατεπάνω Κάροη καὶ Ἰβηρίας ausweist.⁵ Das beweist, dass Vanand (mit der Hauptstadt Kars) mit dem Dukat Iberia vereint wurde, und dass als frühestes Datum für dieses Siegel 1064 in Frage kommt. Auch die deutliche Rangerhöhung des Basilakes (von Bestes zu Magistros Bestarches) macht eine längere Kommandodauer wahrscheinlich. Basilakes sollte später deutlich höher aufsteigen und sogar nach der Kaiserherrschaft greifen.

In der Notsituation nach der Gefangennahme des Kaisers Romanos Diogenes vor Mantzikert 1071, als wahrscheinlich der Normanne Erbebius Phrangopolos das Kommando über die Truppen übernahm,⁶ ging der Proedros Paulos, der aus Edessa abkommandiert worden war, nach Theodosiupolis, um den verwaisten

¹ Matt'ēos 148 (ed. Valaršapat); 103 (trad. Dostourian).

² Er wird ebenfalls in der erwähnten chronologischen Notiz des Boilas-Testaments erwähnt: Lemerle, a.O. 39, Z. 18f.; vgl. auch 42f.

³ Skylitzes Cont. 146,1-18; Antaleiates 115, 22-116, 6.

⁴ Zacos – Veglery (wie A. 29) 2691 (mit weiteren Anmerkungen zu dieser Person).

⁵ Ein Siegel tauchte bei der Auktion Italo Vecchi 13, 4.9.1998, Nr. 1317 (ohne Transkription der Legende) auf, ein zweites bei der Auktion Spink 132, 25.5.1999 (Zacos II), Nr. 119 (erneut bei Mail Bid Sale 58, 19.9.2001, Nr. 1507).

⁶ Vgl. W. Seibt, Übernahme der französischen Normanne Hervé (Erbebius Phrangopolos) nach der Katastrophe von Mantzikert das Kommando über die verbliebene Ostarmee? *SBS* 10 (2008) (in Druck).

Dukat zu führen.¹ Er unterstützte Diogenes nach dessen Befreiung kurzfristig, setzte sich dann aber heimlich in die Hauptstadt ab. Er war demgemäß nur sehr kurz Katepano von Iberia.

Im Typikon des Sebastos und Megas Domestikos Gregorios Pakurianos (1083) ist davon die Rede, dass er früher einmal Dux von Theodosiupolis gewesen war;² bei der Aufzählung der Chrysobulle ist ferner von einem χρυσοβούλλιον ἀθώσεως τῆς ἐν Κάρσῃ πράξεώς μου sowie von χρυσοβούλλια δύο ἀθώσεως τῆς ἐν Θεοδοσιουπόλει πράξεώς μου die Rede.³ Nach dem oben Gesagten gehe ich heute davon aus, dass es sich bei Kars nicht um ein eigenes Kommando handelte, sondern Gregorios als Dux von Iberien auch für Kars zuständig war. Was Kars betrifft, findet sich in der georgischen Quelle *Cxovreba mepet-mepisa Davitisi* die Behauptung, Grigol Bakurianis dze, also der erwähnte Pakurianos, habe dem georgischen König Giorgi II. die Stadt Kars übergeben.⁴ Ich habe an anderer Stelle vermutet, dass diese Aktivitäten ca. 1074 zu datieren wären.⁵ Pakurianos war also nach seinem Kommando in Iberia angeklagt, aber freigesprochen worden. Da wir von ihm kein Siegel vor seiner Erhebung zum Sebastos besitzen, muss die Frage nach seinem Rangtitel als Dux von Iberia offen bleiben; es ist mindestens an Protoproedros zu denken, eher sogar an Kuropalates.

Danach können wir keinen Katepano bzw. Dux von Iberia mehr namhaft machen. Abschließend sei ein Siegel erwähnt, auf dem die Editoren KATEPIANO IREPON vermuteten, und das sie ins 10. Jh. datieren wollten.⁶ Einerseits ist eher anzunehmen, dass das Stück bereits aus dem späteren 9. Jh. stammt,⁷ andererseits ist diese Lesung nicht sicher und die Kombination D(omestikos) der Optimaten – Katepano der Iberer wäre sehr erstaunlich.

Ein besonders im entscheidenden unteren Teil schlecht erhaltenes Siegel eines Theodoros Dux, das sich in Tarsos befindet, wies J.-Cl. Cheynet versuchsweise einem Kommandanten von Iberia zu,⁸ was aber ebenfalls sehr unsicher ist.

¹ Attaleiates 124, 24-125, 1.

² P. Gautier, Le typikon de sébaste Grégoire Pakourianos. *REB* 42 (1984) 41, Z. 374f.

³ A.O. 127, Z. 1777f.

⁴ Ed. Qauχ̣išvili 318, 8-9; trad. Patsch 395.

⁵ W. Seibt – I. Jordanov, Στρατηγὸς Σωτηρουπόλεως καὶ Ἀνακουπίας – ein mittelbyzantinisches Kommando in Abchazien (11. Jahrhundert). *SBS* 9 (2006) 238.

⁶ J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue of Byz. Seals ... III. Washington, D.C. 1996, Nr. 71.11.

⁷ Vgl. die Rezensionen dazu von W. Seibt, *BZ* 92 (1999) 541 und von J.-Cl. Cheynet, *REB* 56 (1998) 323.

⁸ J.-Cl. Cheynet, Sceaux byzantins des musées d'Antioche et de Tarse. *Travaux et mémoires* 12 (1994) 421f., Nr. 52.

Als Ergebnis dieser Untersuchung schlagen wir folgende Liste der byzantinischen Militärgouverneure von Iberia vor:

Bardas πατρίκιος κ. κατεπάνω Ἰβηρίας etwa 1000/1020

Theophylaktos Dalassenos πρωτοσπαθάριος κ. κατεπάνω Ἰβηρίας kurz vor 1021

Niketas aus Pisidien (bzw. aus Mistheia) πατρίκιος κ. κατεπάνω Ἰβηρίας zumindest 1025/26-1026/27

Romanos Dalassenos πρωτοσπαθάριος κ. κατεπάνω Ἰβηρίας zwischen 1031/1034

Isaakios Komnenos πατρίκιος κ. κατεπάνω Ἰβηρίας vielleicht ca. 1034-ca. 1036

Michael Iasites κατεπάνω Ἰβηρίας vor 1037-1045

βέστης κ. δούξ Ἀνίου Μεγάλης Ἀρμενίας κ. Ἰβηρίας 1045

βεστάρχης κ. δούξ Ἀνίου Μεγάλης Ἀρμενίας κ. Ἰβηρίας 1045

Katakalon Kekaumenos δούξ Ἀνίου κ. Ἰβηρίας Ende 1045-1048

βέστης κ. δούξ Ἀνίου κ. Ἰβηρίας 1048

Aaron μάγιστρος κ. δούξ Ἀνίου κ. Ἰβηρίας, bzw. δούξ Ἰβηρίας κ. Μεγάλης Ἀρμενίας 1054 (spätestens) bis ca. 1057

Ioannes Monasteriotes βεστάρχης κ. δούξ Μεγάλης Ἀρμενίας κ. Ἰβηρίας 1058/59 (spätestens) bis 1059 (mindestens)

Bagrat Vxkac'i μάγιστρος κ. κατεπάνω Ἀνατολῆς um 1064

Basilakes Phloros bzw. Nikephoros Basilakios βέστης κ. κατεπάνω Κάρσης κ. Ἰβηρίας 1064 (frühestens) bis ca. 1068 (?)

μάγιστρος βεστάρχης κ. δούξ Θεοδοσιουπόλεως ca. 1068 (?) - 1071

Paulos πρόεδρος κ. δούξ Θεοδοσιουπόλεως 1071 (kurzfristig)

Gregorios Pakurianos δούξ Θεοδοσιουπόλεως ca. 1074

გერნერ ზაბტი (გენა)

ბიზანტიური სამხედრო თემა «იბერია»

ბასილი პარაკიმენოსისა და ბიზანტიის ცენტრალური ხელისუფლების უშუალო მცდელობამ, ასპარეზიდან ჩამოეცილებინა უზურპატორი ბარდა სკლიაროსი, ბიზანტია ტაო-კლარჯეთის მმართველთან, დავით კურაპალატთან დააკავშირა (978 წ.). 979 წლის 24 მარტს დავით კურაპალატი ჯარი მოულოდნელად დაატყდა თავს სკლიაროსსა და მის მოკავშირეებს (როგორც ჩანს, სკლიაროსის ჯარი ჯერ კიდევ საზამთრო ბანაკში იმყოფებოდა) და დაამარცხა ისინი¹. ამის სანაცვლოდ დავითმა მიიღო რამდენიმე ოლქი ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლეთში. მათი ნაწილი ბიზანტიის ხელისუფლებას უკვე დაკარგული ჰქონდა² კეთილგანწყობის ნიშნად, საიმპერატორო კარი ნებას აძლევდა დავითს, შეენარჩუნებინა ყველა ის ტერიტორია, რომელსაც დაიპყრობდა.

ქართველები ბარდა ფოკას აჯანყების დროს, რომელიც 989 წელს დამარცხდა, ამ უკანასკნელს უჭერდნენ მხარს. დავითმა, მართალია, შეძლო მმართველობის შენარჩუნება სიცოცხლის ბოლომდე, მაგრამ თავის მემკვიდრედ ბიზანტიის იმპერატორი უნდა ელიარებინა.

დავით კურაპალატი გარდაიცვალა 1000 წელს. ბასილი II თავდაპირველად დავითის მშობლიური მხარის მხოლოდ მცირე ნაწილს დაეპატრონა, მან დაიმორჩილა აგრეთვე ყველა ახლად დაპყრობილი მიწა და არამხოლოდ ის მიწები, რომლებიც ბიზანტიას ეკუთვნოდა³. აქედან გამომდინარე დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ამ ოლქში მაშინვე შეიქმნა ბიზანტიური სამხედრო თემა „იბერია“, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ღუკა ანუ კატეპანი⁴. მეორე

¹ შდრ: W. Seibt, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie (Byzantina Vindobonensia 9). Wien 1976, 44-48.

² შეადარე: E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071. Brüssel 1935, 151.

³ დავითმა თავისი კონტროლის ქვეშ მოაქცია (ნაწილობრივ ალბათ ბიზანტიის მხარდაჭერით) ყოფილი ყაისიდების მანასკერტის საამიროს ღიდწილი მიწებიც, სადაც ქურთების ეზირი ბაღი / მარვა-ნიდებიც შეიჭრნენ. დავითის სამეფო, რომელსაც მანასკერტიც მიეკუთვნებოდა, ესაზღვრებოდა სამხრეთით ტარონს, აღმოსავლეთით – ვანანდას და ღიდ სომხეთს. შდრ. die TAVO-Karte B VII 16 „Armenien und Georgien im 10. und 11. Jahrhundert“ (H. Hewsen). შემდეგ შეადარე: Honigmann 151f. 154-157.

⁴ აქ არ უნდა იხმარებოდეს ტერმინი „თემა“. თემა ეკუთვნებოდა სტრატეგებს. თუ რატომ თვლიან კ. ყუშაშვიანი და სხვები, რომ ამ ოლქის სრული ბიზანტიური აღმინისტრაცია, განსაკუთრებით კი სამხედრო აღმინისტრაცია მხოლოდ 1021-22 წლების ომის შემდეგ უნდა შექმნილიყო, ჩემთვის გაუგებარია; ეს ეწინააღმდეგება იმეამინდელ აღმინისტრაციულ ტრადიციებს და მრავალი თეალსაზრისით დიდი სტრატეგიული შეცდომა იქნებოდა. იხ: K. N. Juzbasjan, Armjanskije gosudarstva epochi Bagratidov I Vizantija IX-XI vv. Moskau 1988, 183; V.P. Stepanenko, K diskussii o date obrazovanija femy Iverija. VV44 (1983) 211-214. საესვებით სამართლიანად ასახვლებდა ვ. არუტიუნოვა თარიღს დავითის გარდაცვალების შემდეგ. მაგ: V.A. Arutjunova-Fidanjan, Armjano-Vizantijskaja kontaktnaja yona (X-XI vv.) Moskau 1994, 80.

მხრივ ეს ფაქტი ნიშნავს იმას, რომ სომხები ამ საკატეპანოს მოსახლეობის უმრავლესობას წარმოადგენდნენ. მხოლოდ ბასილი II-ის საქართველოს მეფის გიორგის წინააღმდეგ წარმოებული ორი ლაშქრობის (1021-1022) შემდეგ დაითის ყოფილი მშობლიური მხარის სხვა ნაწილებიც ბიზანტიური გახდა.

ხსენებული დუკების ან კატეპანების სიის შესადგენად განსაკუთრებულ დამხმარე საშუალებას წარმოადგენდნენ ბეჭდები, თუმცა აქ ჩვენ ვაწყდებით მთელ რიგ არასწორ ინტერპრეტაციას.

დავიწყოთ საკმაოდ ნათელი შემთხვევით: სკილიცე გვამცნობს, რომ იმპერატორმა კონსტანტინე VIII-მ თავისი ძმის, ბასილი II-ის გარდაცვალებისთანავე (ე.ი. 1025-1026 წწ. მიჯნაზე) თავისი გარემოცვის მრავალი ევნუხი/საჭურისი მაღალ სამხედრო თანამდებობებზე დანიშნა. მათ შორის ვინმე ნიკიტა პისიდელი, რომელსაც იბერია ჩააბარა¹. ცაკოს ყოფილი კოლექციის ერთ-ერთ ბეჭედში ეს ადამიანი მოხსენიებულია როგორც *πατρικιος και κατεπύσας Ἰβηρίας*.²

მეორე ბეჭედში კი, რომელიც ძალიან ჰგავს პირველს, სავარაუდოდ იმავე პიროვნებას მოიხსენიებს როგორც *πατρικιος και ἐταίρειάρχης*.³

იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ბოლო ბეჭედი უფრო გვიანდელია. ორივე დასახელებულ წყაროზე უფრო ადრინდელი არის *πατρικιος ραίκταρ και κατεπύσας Μεγάλης Ἀντιοχείας*, რომელიც სამართლიანად არის დათარიღებული 1030-1032 წწ⁴. სომეხი ავტორი არისტაკეს ლასტივერტელი ადასტურებს ნიკიტას არსებობას კონსტანტინეს მმართველობის მეორე წელსაც (1026-1027). როგორც სამხედრო თემის „იბერიის“ კომენდანტს ანუ მეთაურს⁵. ის, რომ ცოტა ხნის შემდეგ იბერიაში მოღვაწეობდა სიმეონი, როგორც აღმოსავლეთის დომესტიკოსი ანუ აღმოსავლეთის გენერალისიმუსი, ავტომატურად როდი ნიშნავს იმას, რომ ამით ნიკიტას მეთაურობა დასრულდა.

არსებობს ბეჭდების ორი ტიპი, რომლებიც საკმაოდ დიდი ალბათობით შეიძლება იყოს დათარიღებული ნიკიტამდელი დროით, ერთი – ვინმე ბარდა

¹ Skylitzes 370, 36f. ნიკიტა და სპონდილე, რომელიც ანტიოქიის კატეპანი გახდა, საკმაოდ კრიტიკულად არიან მოხსენიებული როგორც *ἐπίρρητοι ἀντίρραιοι και ποικίροι*.

² G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*. II. Bern 1984, Nr. 1026 (im folgenden: Zacos II).

³ DO 58. 106. 970 (გამოუქვეყნებელი).

⁴ E. McGeer – J. Nesbitt-N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. V. Washington, D. C. 2005, Nr. 9.9.; N. Oikonomides, *A Collection of Dates Byzantine Lead Seals*. Washington, D. C. 1986, Nr. 80 (ბეჭდის პუბლიკაცია DO 58. 106. 4721). უფრო უკეთ შემონახულ პარალელურ ვერსიას იხილეთ ნახება (M-8473), გამოსცა გ. შლუმბერგმა, G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*. Paris, 1884 (Ndr. Turin 1963) 309 (mit Faksimile); ბეჭდის კარგი გამოსახულებაა მოცემული წიგნში: I. V. Sokolova, *Monety i pečati Vizantijskogo Chersona*. Leningrad, 1983, სქემა 5. აქ ნიკიტა მოხსენიებულია როგორც წარმომოხი მისიოვან.

⁵ Aristakes Lastivertc i41, 16-21 (ed. Yuzbašyan).

პატრიკიოსისა და – თეოფილაქტე დალასენელისა. ამ უკანასკნელს უფრო დაბალი რანგის ტიტული ჰქონდა – პროტოსპატარიოსი. ბარდას ბეჭედი (თუმცა მასში სახელი ბოლომდე გარკვეული არ არის) დაცულია ერმიტაჟში (M-5880). ბეჭდის ავერსზე მოთავსებულია პატრიარქის ჯვარი, საფეხურებზე, რომელთა ორივე მხარე ძლიერ არის მოჩუქურთმებული, ორივე გამჭოლი მკლავი დამატებით არის ჯვრებით შემკული. მიმართვის ტექსტი თითქმის მთლიანად დაკარგულია ან დაზიანებულია. ბეჭდის რევერსზე ბარდა მოიხსენიებს საკუთარ თავს როგორც *πατρικίος και κατεπάνω Ἰβηρίας*¹. ამ ბეჭდის გამომცემელი გამოთქვამს ვარაუდს იმის თაობაზე, რომ ეს შეიძლებოდა ყოფილიყო პატრიკიოს ბარდა ფოკასი, რომელსაც 1026 წელს თვალები დათხარეს შეთქმულებაში მონაწილეობის ბრალდებით². მაგრამ ამაში ის ბოლომდე არ არის დარწმუნებული, რადგან ეს რომ ასე ყოფილიყო, ბეჭედზე მისი გვარი ეწერებოდა. ჩვენ გვსურს მსჯელობისათვის გამოვიტანოთ სხვა ვერსია: პარიზში ასუმბციონისტების კოლექციაში (IFEB 208) ინახება ერთი ბულა, რომელსაც აქვს მსგავსი ავერსის მხარე და შესაძლოა ეს ბულაც ბარდას ეკუთვნის, რომელიც თავის თავს უწოდებდა *πρωτοσπαθάριος και κλεισιοσπαρχης του Τζιλιαπερ*³. ცილიაპერტის მდებარეობა საკამათოა. სავარაუდოდ, ის უნდა ყოფილიყო განლაგებული იბერიის საკატეპანოში. ერთ სომეხს (?), რომელიც ამ ადგილებში დამკვიდრებულია როგორც კლეისურარქი, შეეძლო კატეპანიც გამზდარიყო. ბარდა შეიძლებოდა ყოფილიყო იბერიის კატეპანი 1000-1020 წწ.-ში.

ასევე, შედარებით უფრო ადრეული დროით, ყოველ შემთხვევაში 1034 წლამდე, იბერიის კატეპანის რანგში შეგვიძლია დაედასტუროთ ორი დალასანოსელი. თეოფილაქტე დალასანოსელის პროტოსპატარიოსისა⁴ და კატეპანის თანამდებობაზე მოღვაწეობის ზუსტი დათარიღება საკმაოდ ძნელია. მის შესახებ ჩვენ ვიცით, რომ ის მხოლოდ 1008 წელს დაბრუნდა ეგვიპტური ტყვეობიდან და 1021-1022 წწ., ბასილი II-ის საქართველოში ლაშქრობისას, კეისრის არმიაში იბრძოდა როგორც დრუგარიოსი, უფრო ზუსტად, *δρουγάριος της βίγλας*, ვიდრე იგი იმპერატორმა არ დანიშნა *στρατηγός των Ανατολικών* იმ მიზნით, რომ ჩაეცხროთ ნიკიფორე ფოკას და ნიკიფორე სიფეს აჯანყება. ერთი ბეჭედი ამტკიცებს, რომ ეს თეოფილაქტე დალასანო-

¹ V. S. Šandrovskaja, Pečati s toponimičeskimi ukazanijami, in: Vizantija i Vizantijskie tradicii. St. Petersburg, 1996, 55-58; სურ. I გვ. 56.

² შეადარე: J. -Cl. Cheynet, Pouvoir et contestations a Byzance (963-1210) (Byzantina Sorbonensia 9). Paris, 1990, 39.

³ ამ ბეჭდის უახლეს გამოცემაში შენე უარს ამბობს სახელის ამოკითხვაზე: J. -Cl. Cheynet, De Tziliapert à Sébastè. Studies in Byz. Sigillography (შემდგომ: SBS) 9 (2006) 213f.

⁴ Siegel der Ermitage, M-1766; ed. V.S. Sandrovskaja, Neizvestnyj pravitel' vizantijskoj femz Iverija. Vestnik obscestv. nauk AN Arm. SSR 1976/9, 79-81.

სელი ამ დროს მხოლოდ პროტოსპათარიოსის რანგის ტიტულს ატარებდა¹. თეოფილაქტეს კუთვნილ მრავალ ტყვიის ბულაზე ის $\pi\rho\alpha\tau\iota\sigma\pi\alpha\theta\mu\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\varsigma$ και $\sigma\tau\rho\alpha\tau\eta\gamma\acute{o}\varsigma$ ტიტულითაც იხსენიება². ყველა ეს ტიპი შეიცავს მხოლოდ დაწერილ ტექსტს და არანაირ დასურათებულ გამოსახულებას. ცაკოსის მესამე კოლექციის ერთი ბეჭედი, რომელიც დღეს პარიზში ინახება, თეოფილაქტე მოიხსენიებს როგორც $\kappa\alpha\tau\epsilon\pi\alpha\nu\alpha' \text{ } \text{A}\sigma\pi\rho\alpha\kappa\alpha\nu\acute{\iota}\delta\varsigma$, ოღონდ რანგის და ტიტულის გარეშე³. ეს სამხედრო თემი მან შესაძლოა ყველაზე ადრე 1027 წელს ჩაიბარა. მოგვიანებით თეოფილაქტე გახდა $\acute{\alpha}\nu\theta\eta\tau\alpha\tau\omicron\varsigma$ $\pi\alpha\tau\rho\acute{\iota}\kappa\iota\omicron\varsigma$ $\beta\acute{\epsilon}\sigma\tau\eta\varsigma$ και $\delta\iota\sigma\acute{\iota}\nu' \text{ } \text{A}\nu\tau\iota\omicron\chi\epsilon\acute{\iota}\delta\varsigma$, ალბათ, რომანოზ არგიროსის ზეობისას, არაუგვიანეს 1034 წლისა⁴. ბეჭდის ტიპი, რომელიც თეოფილაქტე დალასანოსელს მოიხსენიებს, საყარაუდოდ, როგორც $\mu\acute{\alpha}\chi\epsilon\tau\alpha\rho\iota\varsigma$, უფრო გვიანდელ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ავერსზე გამოსახული ორი სამხედრო წმინდანის ფიგურა სრულ სიმაღლეში (მარჯვენა საყარაუდოდ არის აკინდინე) და საყარაუდოდ უფრო გვიანდელ ჰომონიმოსს ეკუთვნის⁵. ამ პირობების გათვალისწინებით დასაშვებია, რომ თეოფილაქტე 1021 წლამდე ცოტა ხნით ადრე იბერიის კატეპანი ყოფილიყო. თეოფილაქტე დალასანოსელს ჰყავდა უფროსი ძმა — კონსტანტინე და უმცროსი ძმა — რომანოზი. კონსტანტინე 1024 წელს (ჯერ კიდევ პროტოსპათარიოსის რანგში) დანიშნულ იქნა ანტიოქიის კატეპანად⁶, ხოლო 1028 წელს უკვე პატრიკიოსად დაინიშნა. იყო თუ არა ის XI საუკუნის მეორე ათწლეულში იბერიის კატეპანი, ჯერჯერობით ამის ვერც დამტკიცება და ვერც უარყოფა ვერ ხდება, მაგრამ საყარაუდოდ ეს შესაძლებელია.

სხვაგვარი ვითარება გვაქვს თეოფილაქტეს უმცროსი ძმის — რომანოზის შემთხვევაში. ის დამოწმებულია ცაკოსის ყოფილი კოლექციის ერთ ბეჭედზე, როგორც პროტოსპათარიოსი და იბერიის კატეპანი⁷. ავერსის გამოსახულების საფუძველზე, სადაც გამოსახულია ნიკოპოლისის ტიპის ტეოტოკოსის ბი-

¹ Šandrovskaja, a. O. 81-86 (M-8474).

J. -Cl. Cheynet - J.-F. Vannier, *Etudes prosopographiques* (Byzantina Sorbonensia 5). Paris 1986, 82f. სტამბოლის ტიპი, რომელსაც ახსენებს J. Ebersolt, *Sceaux byzantins du Musée de Constantinople*. Rev. Num. IV 18[1914] 402, Nr. 529 [Photo in Wien] მხოლოდ უშიშვნელოდ განსხვავდება სხვა ორი ბეჭდის ტიპისგან *Dumbarton Oaks*-ში (58. 106. 1275; 47.2. 1124).

³ J. - Cl. Cheynet, *Sceaux de la collection Zacos* (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantin. Paris, 2001, 94f., Nr. 50.

⁴ J. - Cl. Cheynet - C. Morrisson - W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la Collection Henri Seyrig*. Paris, 1991, Nr. 156.

⁵ D. O. 47.2. 1127.

⁶ Münz Zentrum-ის საუკციონო კატალოგი 66, 26.4. 1989, 1702 რანგის ტიტულად ვარაუდობს $\pi\alpha\tau\rho\acute{\iota}\kappa\iota\omicron\varsigma$, ხოლო Halin-ის (ვენა) კოლექცია ამ ბეჭდის პარალელურ ეგზემპლარს ეჭვარეშე კითხულობს როგორც *Protospatharios*-ს. ავერსზე გამოსახულია წმ. თეოდორეს ბიუსტი.

⁷ *Zacos II* 695. შესაძლოა ამ კაცს მიუყვართ სხვა ტიპის ბეჭედიც, რომელზეც მხოლოდ რანგის ტიტული *Protospatharios*-ია ნახსენები, ავერსზე გამოსახულია ეპისკოპოსთა წმინდანი: Cheynet - Vannier, *Etudes prosopographiques* (wie A. 15) 85f., Nr. 5; Taf. IV 28.

უსტი (რომელიც 1030-31 წლებიდან აღმოცენდა როგორც შესაბამისი ასახვა ელაქერნის ეკლესიაში ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოების დროს და რომელიც გარკვეულ ხანს საკმაოდ ხშირად გამოიყენებოდა ბეჭდებში¹), ჩვენ ვიხრებით იმ აზრისკენ, რომ ეს ბულა შეიძლება დათარიღდეს 1030-1034 წლებით. რომანოზი დამოწმებულია აგრეთვე ერთ ბერძნულ წარწერაში, თეოდოსიუპოლის იბერიის კარიბჭეზე როგორც იბერიის კატეპანი (ოლონდ რანგის ტიტულის გარეშე)².

1033 წლის ერთ ცნობილ სომხურ წარწერაში სარგის ჰაიკაცი — შედარებით პატარა სომხური სამეფოს ერთ-ერთი უცნობილესი პიროვნება — საკუთარ თავს მოიხსენიებს ბიზანტიური ტიტულებით *δυσπαιτος πατρικίος βέστης και διστ' Ανατολῆς* (*duk Arewelic*)³. აქედან გამომდინარე იმ დასკვნის გაკეთება, რომ სამხედრო თემი იბერიის საკატეპანოს წარმოადგენს⁴, მცდარი იქნებოდა.

უფრო გვიანდელი იმპერატორიც ისააკ კომნენოსი თავისი კარიერის შედარებით ადრინდელ ეტაპზე იბერიის კატეპანი იყო, ჯერ პატრიკიოსის რანგში (როგორც ამას მოწმობს ერმიტაჟის კიდეც ერთი ბეჭედი)⁵. მანამდე ისააკი იყო პროტოსპატარიოსი და ვასპურაკანის⁶ კატეპანი, შემდეგ ის შესაძლოა ყოფილიყო *βεστάρχης και διστ'*⁷. ან აგრეთვე *μάγιστρος βέστης*⁸. დანამდვილებით იყო *μάγιστρος βέστης και στρατοπεδάρχης τῆς Ανατολῆς*⁹, როგორც ამას ბეჭდები ადასტურებენ. ამდაგვარად, ისააკი იბერიის თემის ხე-

¹ Vgl. W. Seibt, Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert. SBS 1 (1978) 42-44.

² Vgl. N. Adontz, Etudes armeno-byzantines. Lissabon; 1965, 163; 170-172, აქ დასაბუთების გარეშე არის მოყვანილი თარიღი 1023-26.

³ Garegin Vardapet (Sescepyan), K'artez hay hnagrut'ean. Solakat'i (1913), Nr. 20, S. 180, Y. 8; Taf. 11, Nr. 20.

⁴ Vgl. z. B. K. N. Južbašjan, Armejanskije gosudarstva epochi Bagratidov I Vizantiija IX-XI vv. Moskau, 1988, 184 f. შესაძლოა სარგისის „აღმოსავლეთის დუკას“ მხოლოდ ტიტული ჰქონდა, ნიშნად მისი ვასალური ურთიერთობის სახელისა იმპერატორთან. ამდაგვარადვე დააჯილდოვა იმპერატორმა 1000 წელს მუშაპი-დადალა მარკანილების ღირსსთიდან. შეადარე: Felix 134. *μάγιστρος και διστ' Ανατολῆς*.

⁵ M-5543; vgl. V.S. Šandrovskaja, Isaak Komnin — pravitel' Iverli. *Patma-banasirakan Handes/Istor.-filolog. žurnal* 1983/4, 110f.; სურათი 1 გვერდზე 110. ავერსზე გამოსახულია წმინდა გიორგი.

⁶ შენეს შენიშენის თანახმად, ცაიოსის ადრინდელ კოლექციაში უნდა ყოფილიყო ბეჭედი ამ ლეგენდით, მაგრამ მისი ფოტო არ მოგვეპოვება: J. — Cl. Cheynet, L'iconographie des sceaux des Comnènes, in: Cl. Ludwig (Hrsg.), Siegel und Siegler. Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie (Berliner Byz. Studien 7). Frankfurt am Main, 2005, 55.

⁷ Šandrovskaja, Isaak Komnin 111f.; სურათი 2 გვერდზე 112. წინა სახელი ძლიერ არის დაზიანებული, მაგრამ ის შეიძლება იყოს ისააკი.

⁸ Cheynet, იხ. მანძე. (სურათი 2 გვერდზე 195) ნაგარაუდვი იყო *μάγιστρος και δισტ'*, მაგრამ ამ ბეჭდის ტიტულის მომდევნო ფრაგმენტი მთლიანად დაკარგულია.

⁹ G. Zacos — A. Vegliery, Byzantine Lead Seals I. Basel 1972, Nr. 2680 (ავერსზე წმ. გიორგის გამოსახულება). ისააკმა კატეპანობა დაკარგა 1055.

ლმძღვანელად ჩანს საეკლესიო XI საუკუნის 30-იანი წლების დასაწყისში, დაახლოებით 1034-1036 წწ.-ში.

უფრო მეტი ინფორმაცია გავაჩნია მიხეილ იასიტეს შესახებ. 1037 წლისათვის სკილიცა გვამცნობს, რომ იბერიის კატეპანს, რომელსაც აქ მხოლოდ იასიტესი ჰქვია, ზშირად ჰქონია პრობლემები ქართველთა მეფე ბაგრატთან/პანკრატიოსთან, რის გამოც იმპერატორის ძმა კონსტანტინე, სქოლების დომესტიკოსი, გაიგზავნა სალაშქროდ¹. იასიტეს თანამდებობაზე ჩანაცვლება ამ მოვლენას არ უნდა დაეუკავშიროთ. მეორე მხრივ კი ეს ცნობა გვაძლევს საბაბს გამოვთქვით ვარაუდი, რომ იასიტესი გარკვეულ ხანს მყოფი ამ თანამდებობაზე, შესაძლოა აქედან გამომდინარე ყოფილიყო მიხეილ IV-ის დანიშვნისთანავე (1034 წ.).

1040 წლისათვის სკილიცა გვამცნობს, რომ ალუსიანოსი – აარონის მეორე ვაჟი (და შესაბამისად ბულგარელთა უკანასკნელი მმართველის შვილიშვილი), თეოდოსიუპოლის პატრიკიოსი და სტრატეგოსი უნდა ყოფილიყო, როდესაც იგი შეუერთდა დელეანოსის აჯანყებას². ალუსიანოსი იყო კატეპანის დაქვემდებარებაში მყოფი სტრატეგოსი, მაგრამ არა თავად კატეპანი³.

როდესაც 1041 წელს გარდაიცვალა დიდი სომხური სამეფოს მმართველი იოვანე სუმბატი, ბუნებრივი იყო, რომ იბერიის კომენდანტი 1022 წლის ანდერძის საფუძველზე შეეცადა ბიზანტიური ამბიციების რეალიზებას და ეს კომენდანტი იმ ხანად (კელავინდებურად) იყო მიხეილ იასიტესი. თუმცა მას მხარს უჭერდა მცირე სომხეთის მეფე დავითი, ანკოლინ ლორიდან, მიხეილ იასიტეს წარმატება არ ზედა წილად⁴. როდესაც იმპერატორმა კონსტანტინე მონომახმა მოაგვარა პრობლემები უზურპატორ გეორგი მანიაკესთან, მან დაავალა მიხეილ იასიტესს (რომელიც აქ მოიხსენიება რანგის ტიტულით „ბესტესი“) 1044 წელს კვლავ მოეგვარებინა პრობლემები დიდ სომხეთთან. ვერც მან, ვერც ნიკოლოზმა (ალმოსავლეის სქოლების დომესტიკოსმა) ვერ შეძლეს სრულად დამკვიდრება, რის გამოც საქმეში ჩაერთო დვინის მმართველი აბულ-ასვარი (შედადიანების ქართული დინასტიიდან), რომელიც სომხებს ზურგიდან უნდა დასხმოდა თავს. როდესაც 1045 წლის გაზაფხულზე ანისი ბიზანტიელთა ხელში გადავიდა⁵, იმპერატორმა იბერიის კატეპანს დაუქვემდებარა სომხეთის ახლად დაპყრობილი ტერიტორიები.

¹ Skylitzes 402, 6-9.

² Skylitzes 412,88-414, 38. Vgl. Cheynet, Pouvoir (wie A. 10) 52, Nr. 51.

³ სხვაგვარად ფიქრობს მაგ. კონი B. H.-J. Kühn, Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert, Studien zur Organisation der Tagmata (Byz. Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 2). Wien 1991, 189. ამ კერძო გერმანულ კოლექციაში უნდა ინახებოდეს ალუსიანოს როგორც ἀντιπατρις πατρικίος καὶ στρατηγὸς Μελιτ(ηνῆς) ბეჭედი.

⁴ Vgl. W. Felix, Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert (Byzantina Vindobonensia 14). Wien, 1981, 154.

⁵ შეადარე: Felix 156-158.

ერთი ბეჭედი, რომელიც მრავალგზის მცდარად იქნა ინტერპრეტირებული, სავარაუდოდ სწორედ ამ სიტუაციას გადმოგვცემს. მხოლოდ ნაწილობრივ კარგად შენახული ბულა პირველად გამოქვეყნდა გ. შლუმბერგერის მიერ (ფაქსიმილეთი)¹. შლუმბერგერმა ვერ ამოიკითხა ბეჭედში ვერც სახელები და გვარები და ვერც რანგის ტიტულები, მაგრამ ამოიკნო ნიშნ *Μεγάλης Ἀρμενίας* და ვარაუდი გამოთქვა, რომ ეს იყო გეოგრაფიული ტერმინი *Ὀβσινση*. ფაქსიმილეს საფუძველზე მე შეეძელი პირველ სტატიაში მომეხდინა *βέστης*, ნიშნ *Ἀνίου*, *Μεγάλης Ἀρμενίας* რეკონსტრუქცია, მესამე გეოგრაფიულ ტერმინად ჩემს მიერ შემოთავაზებულ იქნა *Κογασίτ*, ხოლო რაც შეეხება სახელებს, ერთ-ერთ შესაძლებელ ვარიანტად მივიჩნიე ნიკეტა რექტორი². როდესაც მე ეს ბეჭედი კვლავ აღმოვაჩინე პარიზში ბიზანტიური კვლევის ფრანგულ ინსტიტუტში (N°688), გამოირკვა, რომ უკანასკნელი გეოგრაფიული ტერმინი საკვებით დასაშვებია ამოკითხულიყო როგორც *Ἰβηρία*. ორივე სახელიდან მხოლოდ მცირე ფრაგმენტები შემორჩა. ჩემი თავდაპირველი ვარაუდი, კერძოდ ის, რომ ერთ-ერთი სახელი იკითხებოდა როგორც იოანე კარაბიციოტესი³, დღეს მე მინდა გადავაკეთო მიზაილ იასიტესით⁴. მთელი ლეგენდა (ორთოგრაფიულად შესწორებული) შემდეგნაირად ჟღერს: *Μιχαήλ βέσθη, δουκὶ Ἀνίου Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας τῷ Ἰασίτῃ*; ის ზუსტად შეესაბამება 1045 წლის ამბებს. მათგან ჩვეულებისამებრ ყველაზე მნიშვნელოვანი და გადამწყვეტი თემი ბოლოში არის მოხსენიებული, რაც იმას ნიშნავს, რომ ანისი და დიდი სომხეთის ტერიტორია იმხანად გაერთიანებული იყო იბერიის საკატეპანოში ანუ მასში შედიოდა.

აბულ-ასვარმა თავისი სამხედრო აქციების დროს კონტროლის ქვეშ აიყვანა სომხეთის რამდენიმე ციხესიმაგრე. მიხეილ იასიტესს (რომელსაც იმ ხანად ბესტარქესის ტიტული ჰქონდა) მაგისტროს კონსტანტინე ალანოსთან ერთად მისცეს დავალება ეს ციხესიმაგრეები კვლავ წაერთმიათ მისთვის. როდესაც ეს ლაშქრობა მარცხით დამთავრდა, 1045 წლის მიწურულს იასიტესი იბერიის დიდი სომხეთის კომენდანტის თანამდებობაზე სავარაუდოდ შეცვალა კატაქალონ კეკავემნა⁵. იმპერატორმა კვლავ უხმო იასიტესს, როდესაც მას 1047 წელს სანდო მხედართმთავარი დასჭირდა უზურპატორ ლეონ თორნიკოსის წინააღმდეგ ბრძოლაში. სწორედ ამ დროისთვის იასიტესთვის უნდა მიენიჭე-

¹ Schlumberger, *Sigillographie* (wie A. 8) 737.

W. Seibt, *Miszellen zur historischen Geographie von Armenien und Georgien in byzantinischer Zeit*. *Handes Amsorya* 90 (1976) 635-638.

² შედარე: SBS 8 (2003) 204.

³ როგორც მე ვატყობ, შენც გვართან დაკავშირებით მსგავს შედეგს აღწევს: J.-Cl. Cheynet, *Les ducs d'Antioch sous Michel IV et Constantin IX*, in: *Novum Millennium. Studies on Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck*. Aldershot 2001, 36, A. 17.

⁴ შდრ. Felix (wie A. 38) 159 f.

ბინათ მაგისტროსის ტიტული. მაგისტრი მიხეილ იასიტესი გახდა ანტიოქიის ღუკა, რასაც ასევე მოწმობს ბეჭედი¹, და ეს უნდა მომხდარიყო თორნიკოსის წინააღმდეგ ბრძოლის დაწყებამდე ან მის შემდეგ.

ის, რომ თავის აჯანყებამდე ცოტა ხნით ადრე თორნიკოსი იბერიის კატეპანი უნდა ყოფილიყო,² სრული დარწმუნებით გამოირიცხება; იგი უფრო იყო მეღტეს სტრატეგი (საკატეპანოს შიგნით), ვიდრე მეღიტენეს სტრატეგი „პატრიკიოს ბესტესის“ ტიტულით³.

როდესაც 1048 წელს განხორციელდა სელჩუკების დიდი შემოსევა „ყრუ პასანის“ / Ἀσάν ხელმძღვანელობით იბერაჲსა და ვასპურაკანში, კეკევენი (ბესტესის რანგში) ჯერ კიდევ იყო ღუკა ანუ კატეპანი τὸν Ἀνίου καὶ τῆς Ἰβηρίας.⁴

ბიზანტიის აღმოსავლეთი რეგიონი მძიმედ განიცდიდა ამ შემოსევას, ვიდრე იბერიის და ვასპურაკანის გაერთიანებული სამხედრო ძალების მეშვეობით არ მოხერხდა მტრების განდევნა⁵. ცოტა ხნის შემდეგ, იმავე 1048 წელს განხორციელდა იბრაჰიმ ინალის (სულთნის ნახევარძმის) შემოსევა. მის წინააღმდეგ ბრძოლაში ბიზანტიური ჯარები, რომლებიც გაძლიერებულნი იყვნენ ქართველთა ლაშქრით ლიპარიტის ხელმძღვანელობით, როგორც ჩანს, უფრო ნაკლებს გახდნენ, ვიდრე ამას სკილიცა გვაძეცნობს⁶. ამის შემდგომ კატაკალონ კეკევენი უკან გამოიხშმეს და იგი ვითარცა στρατηγὸς τῆς Ἀνατολῆς იბრძოდა ბალკანეთში პატანიკების წინააღმდეგ⁷.

აირონი, ბულგარელთა უკანასკნელი მეფის ეაჟი და ისააკ კომნენოსის ცოლის ძმა, XI საუკუნის შუაში იმპერიის ერთ-ერთი უთვალსაზრისო მხედართმთავარი იყო. როგორც ამას ადასტურებს ერთი წარწერა და ორი ბეჭედი, მას ჰქონდა რანგის ტიტული „დიდი სომხეთის და იბერიის მაგისტროს ღუკა“. დათარიღების დადგენაში გვეხმარება ის, რომ აირონი ანისის საკათედრო ტაძრის გარე კედლის წარწერაში მოიხსენიებს ერთი პორფიროგენეტი იმპერატრიცას ოქროს ბულას, რის გამოც ეს იმპერატრიცა შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ თეოდორა (1055-1056)⁸. შესაძლოა აირონი უკან გამოიხშო მიხეილ

¹ შტრ. Cheynet, a. O. 55-57; Abb. S. 63; Auktion Spink, 7. 10. 1998 (Yacos I), Nr. 40. Ein Parallelstück wurde in Bulgarien gefunden: I. Jordanov, Corpus of Byzantine seals from Bulgaria II. Sofia, 2006, Nr. 240.

² შტრ. dazu etwa Južbašjan, Annjanskje gosudarstva epochi Bagratidov (wie A. 24) 186.

³ შტრ. Seibt, Miscellen (wie A. 36) 633-635.

Skyllitzes 448, 54f.

შტრ. Felix 164.

შტრ. Felix 165-167.

Skyllitzes 467, 4f.

⁸ Divan hay vimagrut'yan (Corpus inscriptionum Armenicarum). I. Ani K'alak'. Erevan 1966, 38, Nr. 107; K.J. Basmadjian, Les inscriptions arméniennes d'Ani. *Revue de l'Orient Chrétien* III 3 (1966) 52ff. (იქ მოცემულია მდარაი თარიღი „Entre 1045 et 1054“). აირონი აქ თავს უწოდებს არაენ (წარმოთქმის „აირონი“) მაგისტროსს. შტრ. აგრეთვე: V.N. Benešević, Tri anijiskija nadpisi XI veka iz epochi vizantijskago vladučestva. St. Petersburg 1921, 2. არ უნდა დაგავიწყდეს, რომ კომენტარები, ბულგარეთის მმართველობის

VI-მ 1057 წელს, როდესაც მან უზურპატორ ისააკ კომნენოსის წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩაიბარა თემის მხედართმთავრობა¹. საინტერესოა ის გარემოება, რომ აარონი ერთ-ერთ ბეჭედზე თავისთავს უწოდებს *μᾶγιστρος* დაიწ *Λαῖου καὶ τῆς Ἰβηρίας*². ხოლო მეორე ბეჭედზე *μᾶγιστρος* დაიწ *Ἰβηρίας καὶ τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας*³. აარონის კარიერის სხვადასხვა საფეხურის ამსახველი მრავალი ბეჭედი შემორჩენილი. ანტიპატოს პატრიკიოს ბესტეს რანგში იგი იყო ვასპურაკანის კატეპანი⁴. სავარაუდოდ მხედართმთავარი *μᾶγιστρος* დაიწ *Ἐδέσσης* რანგში⁵. ისააკის მიერ ძალაუფლების ხელში ჩაგდების შემდეგ აარონი გახდა პრედროსი და, მაგალითად, 1059 წელს დაიწ *Μεσοποταμίας* მესოპოტამიის ღუჯა⁶. *πρόεδρος* დაიწ *ტიπის* ბეჭედები ხშირია და გავრცელებულია მრავალ ბულოტერიებში⁷. გამოირჩევა ერთი ბულა როგორც *πρόεδρος, πρωτοστράτωρ* დაიწ⁸. მოგვიანებით აარონი რანგით ზემოთ იწევს და ხდება *πρωτοπρόεδρος* დაიწ⁹.

ჩვენ ზუსტად არ ვიცით, თუ როდის გახდა აარონი მხედართმთავარი იმპერიის ჩრდილოეთ- აღმოსავლეთში. უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, რომ ლაშქრობამ, რომელსაც 1054 წელს პირადად უძღვებოდა თოდორულ-ბეგი, საღუკატოს ტერიტორიებისათვის მძიმე შედეგები მოიტანა, ხოლო ბიზანტიის ხელმძღვანელობა, როგორც ჩანს, ნაკლებ წარმატებულად მოქმედებდა (თუ არ ჩავთვლით იმ მცირე წარმატებას, რომელიც მოიპოვა დასავლეთ ევროპელთა და ვარიანთა ჯარმა ბაბერდთან თურქთა ლაშქრის წინააღმდეგ, ისევე როგორც

ველები X-XI სს.-ში, თავად სომხური წარმომადგენლობის იყვნენ: W. Seibt, Untersuchungen zur Vor- und Frühgeschichte der „bulgarischen“ Kometopulen. *Handes armensia* 89 (1975) 65-100.

¹ შტრ. dazu Skylitzes 493, 81-83.

DO 55. 1. 2179; ed. E. McGee - J. Nesbitt - N. Oikonomides, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. IV. Washington, D. C. 2001, Nr. 75.1.

² M-21: ed. V. Šandrovskaja, Neizvestnye pečati Aarona, magistra i duki Iverii i Velikoj Armenii i proedra i duki (XI v.). *Soobščeniia G. Ermitaža* 37 (1973) 60f., სურათით გვერდზე 61.

შტრ. Zacos II 352.

³ ერთი ძალიან ლამაზი ბეჭედი ქუბტის კოლექციაში Hocht (New York), მეორე ბეჭედი ზარნტის კოლექციაში Zamil (რაინლანდის მონეტების ცენტრის აუქციონიდან - Auktion Münz Zentrum Rheinland 134, 30.8.-1.9.2006. 720); უფრო ცუდად შენახული ბეჭედი პარიზში (IFEB 324). რომლის რელაქტურება მოახდინა შტრ: J. -Cl. Cheynet, Le culte de saint Theodore chez les officiers de l'armee d'Orient, in: *Βυζάντιο Κράτος και κοινωνία. Μνημόνιο Νίκου Οικονομίδου*. Athen 2003, 150, სურათი 6.

⁴ ასეთად მოიხსენიება იგი ბოილასის ანდრძის ქრონოლოგიურ ანოტაციაში; შტრ. P. Leierle. Cinq etudes sur le XIe siècle byzantin. Paris 1977, 39, Z. 15f.

⁵ ერმიტაჟის ბეჭედებთან დაკავშირებით (M-2827) შტრ. Šandrovskaja. დასახ. ნაშრომი, გვ. 61. Zacos II-თან 353-ე გვერდზე წარმოდგენილია მისი კოლექციის ოთხი ბულადან სამი (მათგან მხოლოდ ორის სურათია დაბეჭდილი). დანარჩენი ეგზემპლარები ინახება Dumbarton Oaks-ში (58. 106. 5616 და Fogg 1075).

⁶ Fogg 1410. შტრ: W. Seibt, Sigillographische Beiträge zur Bulgarischen Geschichte. Dobrudža 12 (1995) = 225 f.; სურათი Nr. 2 231 გვერდზე.

⁷ შტრ. Fogg 1354; M. Braunlin - J. Nesbitt. Thirteen seals and an unpublished revolt coin from an American private collection. *Byzantion* 69 (1999) 197, Nr. 10; სურათი Nr.13 203 გვერდზე.

მანასკერტის დაცვამ სტრატეგ ბასილი აპოკაპეს მიერ, რომელიც იმხანად პატრიკიოსის ტიტულს ატარებდა). ამის შემდგომ მოხდა თავდასხმა ანისზე¹. უნდა ვივარაუდოთ, რომ აარონი ამ მოვლენებიდან ცოტა ხნის შემდეგ დაინიშნა იბერიის დუკად. როგორც წარწერა გვამცნობს, აარონმა სახელი გაითქვა ანისის ქალაქის კედლების შეკეთება-გამაგრებით და იგი ზრუნავდა აგრეთვე მოსახლეობისათვის გადასახადების შემცირებაზე. ისააკ კომნენოსის დროს იოვანე მონასტერიოტესი იყო სომხეთის და იბერიის დუკა და კერძოდ ბესტარქესის რანგში, როგორც ამას იუწყება ერთი ბერძნული წარწერა ანისში (1058/59 წწ.²) და ცნობილი ქრონოლოგიური მინაწერი ეესტათე ბოილასელის ანდერძში (1059წ. 4 აპრილი)³.

შემორჩენილია აგრეთვე ერთი სომხური წარწერა ანისში, სადაც ვინმე ბაგრატი ეპაკი (მაგისტროსი) თავს უწოდებს „აღმოსავლეთის კატეპანს.“⁴ წარწერა შესრულებულია იმპერატორ კონსტანტინე დუკას დროს. ბაგრატი იყო ანისის კომენდანტი, როდესაც სელჩუკებმა ალფ-არსლანის მეთაურობით დაიპყრეს ქალაქი 1064 წელს. ატალიათე და სკილიტეს გამგრძელებელი Παγκράτιოს სომეხად მოიხსენიებენ⁵, მათეოს ურპაიეცი მას იცნობს როგორც ბაგრატს, მამას სუმბატისა და მასთან ერთად ასახელებს გრიგოლს, ბაკურიანის ვაჟს,⁶ ანუ, აქ იგულისხმევა ქართველი გრიგოლ ბაკურიანის ძე, რომელმაც შემდგომ ბრწყინვალე კარიერა გაიკეთა. სავსებით შეიძლებოდა, რომ ბაგრატი და ის ჰომონიმუსი, რომელიც ჩვენ აღრე მოვისხენიეთ, ერთი და იგივე პიროვნებაა, რომელიც 1059 წელს გასპურაკანის დუკა იყო⁷. ამის შემდგომ დაეცა იბერიის საღუკატოს უმნიშვნელოვანესი ქალაქი, რომელსაც ბიზანტიელი კატეპანები თავის რეზიდენტად ირჩევდნენ ხოლმე. ეს მოვლენა აისახა ტიტულებზეც. ალბათ ამიერიდან კვლავ თეოდოსიუპოლი გახდა დუკას რეზიდენცია. დიდი სომხეთის ზოგიერთი ბიზანტიური ნაწილი კი ანისის დაცემის შემდეგ კვლავ ბიზანტიური რჩებოდა.

1064 წელს მცირე სომხეთის მეფემ გაგიკ აბასმა ვანანდიდან თავისი

¹ შტრ. Felix 173-179.

Benešević, Tri anijiskija nadpisi (როგორც A. 47) 19.

² შტრ. Lemerle, a. O. 39, Z. 18: δουκάτω(αυ)... ἰσ(αύου) μοναστηριότη(ου) Ἡβρί(ας) აქ რანგის ტიტული არ არის მითითებული, მის მიერ ნახსენები ბასილი კი მაგისტროსი იყო. ჩვენ არ შეგვიძლია ამ იოვანეს მონასტერიოტელის სიგილოგრაფიულად დამოწმება, მაგრამ ამის გაკეთება შეგვიძლია მისი ნათესავის (?) Petros Monasteriotes-ის შემთხვევაში, რომელიც მაგისტროსი იყო⁶ (საგარაუდოდ უფრო მოგვიანებით): I. Jordanov, Seals from the Village of Melnitsa. SBS 7 (2002) 50, Nr. 47 (imit Abb.).

⁴ Divan 37, Nr. 106; Benešević, a. O. 22.

⁵ Analeiates 61, 2f. (Pérez Martin); Skylitzes Cont. 113, 13f.

⁶ Matt'cos 148 (d. Valarsapat); 103 (trad. Dostourian).

⁷ ისიც ბოილასის ანდერძის ქრონოლოგიურ ანოტაციაში მოიხსენიება; Lemerle, a. O. 39, Z. 18f.; შტრ. გვ. 42 f.

ქვეყანა სატახტო ქალაქ ყარსითურთ დაუთმო ბიზანტიელებს – ეს ფაქტიც თურქთა გამანადგურებელი ლაშქრობის შედეგს წარმოადგენს. ეს რეგიონიც აგრეთვე დაუქვემდებარეს იბერიის სამხედრო გუბერნატორს.

1071 წელს მანასკერტის ბრძოლაში მონაწილეობას იღებდა აგრეთვე ნიკიფორე ბასილაიოსის როგორც *μάγιστρος* και *δισξ* *Θεοδωσιουπόλεως*, რომელიც ტყვედ ჩაუვარდა სელჩუკებს¹. ცაკოსმა და ვეგლერმა ამ ბასილაკეს ერთი ბეჭედი წაიკითხეს როგორც *μάγιστρος* *βεστάρχης* και *δισξ*², რის საფუძველზეც მისი რანგის ტიტული უფრო დაზუსტდა. ჯერჯერობით გაურკვეველია – იყო თუ არა იგი მანამდე მართლაც ბესტარქე.

უდიდესი მნიშვნელობის არის ბეჭდის ერთი ტიპი, სადაც ბასილაკეს ფლოროსი მოხსენებულია როგორც *βέστῃς* και *κατεπάνω* *Κάρσι* και *Ἰβηρίας*.³ ყოველივე ეს ამტკიცებს, რომ ვანანდი (თავის დედაქალაქ ყარსითურთ) გაერთიანდა იბერიის საღუკატოსთან და რომ ამ ბეჭდის დათარიღება შესაძლებელია ყველაზე ადრე 1064 წლით. ბასილაკეს ტიტულატურის მეკუთრი ზრდა (ბესტესიდან მაგისტროს ბესტარქემდე) სავარაუდოდ ამტკიცებს სამხედრო თემის ხანგრძლივ არსებობას, ბასილაკე შემდგომში კიდევ უფრო უნდა დაწინაურებულიყო და თვით საიმპერატორო მმართველობაზეც ჰქონია პრეტენზია.

1071 წელს მანასკერტთან იმპერატორ რომანოზ დიოგენის დატყვევების შემდეგ შექმნილ მძიმე სიტუაციაში, როდესაც ნორმანმა ერბებიოს ფრანგოპოლისმა ჯარების ხელმძღვანელობა ჩაიბარა⁴, პრედროს პაულოსი, რომელიც გამოწვეული იქნა ედესიდან, თეოდოსიუპოლში გაემგზავრა, რათა ეხელმძღვანელა დაობლებული საღუკატოსთვის⁵. რომანოზ დიოგენის გაათავისუფლების შემდეგ ის ცოტახანს მხარს უჭერდა მას, მაგრამ შემდგომ ჩუმად გაემართა დედაქალაქისკენ. შესაბამისად იგი მხოლოდ ცოტა ხანს იყო იბერიის კატეპანი.

გრიგოლ ბაკურის ძის (სევასტოსი და დიდი დომესტიკოსი) 1083 წლის ტიპიკონში საუბარია იმის შესახებ, რომ იგი ადრე ყოფილა თეოდოსიუპოლის ღუკა⁶. ოქროს ბულას ჩამონათვალში შემდგომ საუბარი არის ეინმე *χρυσοβίσυλλιον* *ἀμφώσσεως* *τῆς* *ἐν* *Κάρσι* *πράξεως* *μου*, ასევე *χρυσοβίσυλλια* *δύο* *ἀμφώσσεως* *τῆς* *ἐν* *Θεοδωσιουπόλει* *πράξεως* *μου* შესახებ⁷. ყოველივე ზემოთქმუ-

¹ Skylitzes Cont. 146, 1-18; Attaleiates 115, 22-116, 6.

² Zacos – Vegler (როგორც A. 29) 2691 (ახალი შენიშვნებით ამ პიროვნებასთან დაკავშირებით).

³ ერთი ბეჭედი გამოჩნდა Italo Vecchi-ის აუქციონზე 13, 4.9.1998, Nr. 1317 (ლეგენდის ტრანსკრიფციის გარეშე), მეორე შინკის აუქციონზე – Auktion Spink 132, 25. 5. 1999 (Zacos II), Nr. 119) (ეკლავ Mail Bid Sale-ზე 58, 19.9.2001, Nr. 1507).

⁴ შტრ. W. Seibt, Übernahm der französische Normanne Herve (Erbebios Phrangopolos) nach der Kalastrophe von Mantzikert das Kommando über die verbliebene Ostrarmee? SBS 10 (2008) (იხეველ).
⁵ Attaleiates 124, 24-125, 1.

⁶ P. Gautier, Le typikon de sébaste Grégoire Pakourianos. REB 42 (1984) 41, Z. 374f.
⁷ A.O. 127, Z. 1777f.

ლის საფუძველზე დღეს მე გამოვდივარ იმ მოსაზრებიდან, რომ ყარსის შემთხვევაში საქმე გვაქვს არა ცალკე თემთან, არამედ გრიგოლი, როგორც იბერიის დუკა, ფლობდა ყარსსაც. რაც შეეხება ყარსს, ქართულ წყაროში „ცხოვრება მეფეთ-მეფის დავითისი“ მოცემულია ცნობა, რომ გრიგოლ ბაკურიანის-ძემ ქართველთა მეფე გიორგი II-ს გადასცა ქალაქი ყარსი.¹ სხვა ადგილას მე გამოვთქვი ვარაუდი იმის შესახებ, რომ ეს მოვლენები შეიძლება დათარიღდეს დაახლოებით 1074 წლით². ბაკურიანის-ძე გაასამართლეს, როდერსაც იგი უკვე აღარ იყო იბერიის კატეპანი, შემდგომში იგი გაამართლეს. ხოლო რადგანაც ჩვენ არ გავგაჩნია მისი არცერთი ბეჭედი იმ პერიოდიდან, ვიდრე იგი არ ამალდებოდა სევესტოსის წოდებამდე, საკითხი მისი რანგის ტიტულის შესახებ „იბერიის დუკა“ ღიად უნდა დარჩეს. აქ უფრო უნდა ვივარაუდოთ პროტოპრედროსი ან სულაც თავად კუპარალატი. ამის შემდგომ ჩვენთვის უცნობია თემის კატეპანთა სახელები. დასასრულს, მინდა დავასახელო ერთი ბეჭედი, რომელზედაც გამომცემელთა აზრით, სავარაუდოდ, ΚΑΤΕΠΑΝΟ ΙΕΡΟΝ უნდა ყოფილიყო ამოთვითურული და რომლის დათარიღებაც მათ X საუკუნით სურდათ³. ერთი მხრივ, უფრო სავარაუდოა, რომ ეს ბეჭედი IX საუკუნის ბოლო პერიოდით თარიღდება⁴, მეორე მხრივ კი მასზე გაკეთებული წარწერის ამოკითხვა სარწმუნო არ არის და ამგვარი კომბინაცია „ოპტიმატების დომესტიკოსი – იბერთა კატეპანი“⁵ საკმაოდ უცნაურად ჟღერს.

ვინმე თეოდოს დუკას ბეჭედი, რომელიც ძალიან დაზიანებულია განსაკუთრებით მის ქვედა ნაწილში (ეს ბეჭედი ტარსში იანხება), ჟან-კლოდ შენემ სავარაუდოდ მიაწერა იბერიის ერთ-ერთ კატეპანს, მაგრამ ეს მოსაზრება ერთობ არააღმაჯერებელია.

ჩვენი გამოკვლევის შედეგად გთავაზობთ იბერიის ბიზიანტიელ კაპეტანთა შემდეგ სიას:

ბარდა πατρικιος κ. κατεπάνω 'Ιβηρίας დაახლ. 1000/1020

თეოფილაქტე დალასანოსელი πρωτοπαρθάριος κ. κατεπάνω 'Ιβηρίας 1021 წლამდე

ნიკიტა პისიდიელი (ან მისთიელი) πατρικιος κ. κατεπάνω 'Ιβηρίας სულ მცირე 1025/26-1026/27

¹ Ed. Qauxčišvili 318, 8-9; trad. Patsch 395.

² W. Seibt – I. Jordanov, Στρατιγός Σατηρουπόλεως και Ἀνακουπίας ein mittelbyzantinisches Kommando in Abchazien (II, Jahrhundert). SBS 9 (2006) 238.

³ J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue of Byz. Seals... III. Washington, D. C. 1996, Nr. 71.11.

⁴ შტრ. ვ. ზაიბტის და შენეს რეცენზიები: W. Seibt, BZ 92 (1999) 541; J. – Cl. Cheynet, REB 56 (1998) 323.

⁵ J. – Cl. Cheynet, Sceaux byzantins des musées d'Antioche et de Tarse. Travaux et memoires 12 (1994) 421 f., Nr. 52.

რომანოზ დალასანოსელი πρωτοσπαθάριος κ. κατεπάνω 'Ιβηρίας
1031/1034 წლებს შორის

ისააკ კომნენოსი πατρίκιος κ. κατεπάνω 'Ιβηρίας სავარაუდოდ, 1034-
1036

მიქაელ იასიტესი κατεπάνω 'Ιβηρίας 1037 (წლამდე) -1045

βέστης κ. δούξ 'Ανίου Μεγάλης 'Αρμενίας κ. 'Ιβηρίας 1045

βεστάρχης κ. δούξ 'Ανίου Μεγάλης 'Αρμενίας κ 'Ιβηρίας 1045

კატაკლონე კეკავმენე დონქ' Ἀνίου κ. 'Ιβηρίας 1045 წლის მიწურული-
დან -1048

βέστης κ. δούξ 'Ανίου κ 'Ιβηρίας 1048

აარონი μάγιστρος κ. δούξ 'Ανίου κ. 'Ιβηρίας ან დონქ' 'Ιβηρίας κ.
Μεγάλης 'Αρμενίας არაუგვიანეს 1054 წლისა დაახლ. 1057

იოვანე მონასტერიოტელი βεστάρχης κ. δούξ Μεγάλης 'Αρμενίας κ
'Ιβηρίας არაუგვიანეს 1058/59 წწ. სულ მცირე 1059 წლამდე

ბაგრატ ეხაკი μάγιστρος κ. κατεπάνω 'Ανατολῆς 1064

ბასილაკეს ფლოროსი ან ნიკიფორე ბასილაკიოსი βέστης κ. κατεπάνω
Κάρση κ. 'Ιβηρίας (არაუადრეს) 1064- დაახლ. 1068 წლამდე (?)

μάγιστρος βεστάρχης κ. δούξ Θεοδοσιουπόλεως 1068 (?) -1071

პაულოსი πρόεδρος κ. δούξ Θεοδοσιουπόλεως 1071 (ცოტა ხნით)

გრიგოლ ბაკურიანის-ძე დონქ Θεοδοσιουπόλεως დაახლ. 1074

ჯაბა სამუშია

**ბიზანტიის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული
ერთეულის - «იბერიის თემის» დაარსების თარიღისათვის**

„იბერიის თემი“ ნახევარ საუკუნეზე მეტხანს მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა კავკასიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ის იყო ბიზანტიის იმპერიის პლაცდარმი ქართულ-სომხური სამეფო-სამთავროების წინააღმდეგ აგრესიისას. თემის ტერიტორიაზე დისლოცირებული სამხედრო ნაწილები ხშირად ერეოდნენ საქართველოსა და სომხეთში, უშუალოდ ბიზანტიელთაგან ხელოვნურად გაღვივებულ კონფლიქტებში.

„იბერიის თემის“ ისტორია ბიზანტინოლოგიაში კარგადაა შესწავლილი. მიუხედავად ამისა, ამ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის ისტორიის ცალკეული საკითხები ჯერ კიდევ ითხოვს სათანადო დაზუსტებას.

მეცნიერთა შორის დღემდე აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს „იბერიის თემის“ დაარსების თარიღი. ამ საკითხთან დაკავშირებით ძირითადად სამი მოსაზრება დომინირებს:

1. დავით კურაპალატის კუთვნილ ტაოს ქართველთა სამეფოს საფუძველზე წარმოშობილი ახალი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული „იბერიის თემი“ ფუნქციონირებას იწყებს 1001 წლიდან.
2. ბასილ II-მ „იბერიის თემს“ საფუძველი ჩაუყარა 1022 წელს საქართველოს მეფის გიორგი I-ის დამარცხების შემდეგ.
3. „იბერიის თემი“ დაარსდა საქართველო-ბიზანტიის 1021-1022 წლებს შორის წინა პერიოდში და მისი შექმნა სამხედრო-სტრატეგიული მიზნებით იყო განპირობებული. საქართველოსთან მოსალოდნელი დაპირისპირების წინ ბიზანტიამ კავკასიაში გარკვეული ადმინისტრაციული რეფორმა გაატარა, რაც ახალი „დიდი თემის“ იბერიისა და ქალდიის თემის შექმნით გამოიხატა.

ერთ-ერთი პირველი ვინც „იბერიის თემის“ დაარსების თარიღს შეეხო იყო ნ. ადონცი. მან საგანგებოდ გამოიკვლია არზრუმის ციხეში ე. წ. „ქართველთა კარზე“ გაკეთებული წარწერა, რომელშიც „იბერიის კატებანად“ იხსენიება რომანოზ დალასენოსი. ნ. ადონცი ახალი ბიზანტიური ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის დაარსებას 1023 წლით ათარიღებდა და პირველ კატებანად წარწერაში მოხსენიებულ რომანოზ დალასენოსს მიიჩნევდა [1, 169-172]. იბერიაში მის მმართველობას ნ. ადონცი 1023-1026 წლებში აქცევდა.

ნ. ადონცის მოსაზრება, გარკვეული კორექტივებით, გაიზიარეს რ. ბარტიკიანმა [2, 68-72] და კ. იუზბაშიანმა [3, 149, 183-184]. აღნიშნული დათარიღება მიიღო და ახალი მასალით გაამდიდრა ე. შანდროვსკიამ [4, 79-

86]. მან ყურადღება გაამახვილა ერმიტაჟის მუზეუმში 1766 ნომრით დაცულ ბეჭედზე, რომელსაც ასეთი წარწერა აქვს: „ღმერთო, შეეწეე მონასა შენსა თეოფილაქტე დალასინს, პროტოსპაფარსა და იბერიის კატეპანს.“ ე. შანდროესკაია მიიჩნევს, რომ ახლად წარმოშობილ თემს 1022 წლიდან ხელმძღვანელობდა თეოფილაქტე დალასენოსი და არა მისი ძმა რომანოზი, თუმცაღა მკვლევარი იქვე უშვებს იმ აზრსაც, რომ თეოფილაქტე შეიძლება კატეპანი XI საუკუნის 30-იან წლებშიც ყოფილიყო.

ისტორიოგრაფიაში არსებული მოსაზრების გადახედვას შეეცადა ე. არუთუნოვა-ფიდანია [5, 63; 6, 37-42; 7, 101-103]. მან ბერძნულ, სომხურ და არაბულ წყაროებზე დაყრდნობით გამოთქვა მოსაზრება, რომ „იბერიის თემის“ ჩამოყალიბება 1001 წელს უნდა მომხდარიყო. მკვლევარმა თავის მოსაზრების განსამტკიცებლად დაიმოწმა არისტაკეს ლასტივერტეცის, ასოლიკისა და იაკობ ანტიოქიელის ცნობები. ვინაიდან ამ ისტორიკოსთა ცნობები „იბერიის თემის“ შექმნის თარიღის დადგენისათვის მნიშვნელოვანია, ჩვენც სრულად ვიმოწმებთ ამ თხზულებებიდან შესაბამის ადგილს.

ასოლიკი მოგვითხრობს: „ბასილ მეფე გაემგზავრა ქალაქ უხტიქში, ტაოელთა ყველა ციხე-სიმაგრე თავის ხელქვეით დაიმორჩილა და სანდო პირებს ჩააბარა ისინი. დარჩენილი ტაოელი აზნაურები კი თან წაიყვანა, რათა დაესახლებინა ისინი ბერძენთა ქვეყანაში. თვითონ კი კარინითა და ხალტო-იარჭით კონსტანტინოპოლში დაბრუნდაო“ [8, 177].

არისტაკეს ლასტივერტეცი კი წერს: „გარდაიცვალა დავით კურაპალატი, კაცი ძლიერი, ქვეყნის მშენებელი. გულუხვი და ლატაკთა მოყვარე მისი სიკვდილის შემდეგ ჰორომთა თვითმპყრობელი მეფე ბასილი, თავისი მეფობის ოცდამეხუთე წელს, დაიძრა მიმედ შეიარაღებული, გამოემართა და მიადწია ეკელეაცის გავარს... ტაოელი აზნაურთა ჯარი შეეგება მათ... მოვიდა ქალაქ უხტიქში. მან მრავალი გავარი, ციხე და ქალაქი დაიპყრო. აქ მან დააყენა საქმის-გამგებლები, მოსამართლეები და ზედამხედველები. თვითონ კი მშვიდად განაგრძო გზა და მიადწია თავის სამეფო ქალაქს, კონსტანტინოპოლს“ [9, 41].

არაბ ისტორიკოსს იაკობ ანტიოქიელსაც საკმაო საინტერესო ცნობა აქვს შემონახული: „ქართველთა მეფე დავით კურაპალატი გარდაცვლილიყო... მან (ბასილ II-მ) ქართველთა ქვეყანა ჩაიბარა და მათ თავის მხრივ გამგებლებად ბიზანტიელები მიუჩინა...“ [10, 115].

თარიღს არ მიუთითებს, მაგრამ 1001 წლის ახლო ხანებით ათარიღებდა „იბერიის თემის – საკატეპანოს“ დაარსებას ცნობილი რუსი მეცნიერი ნ. სკაბალანოვიჩი. მისი აზრით, ახალი ადმინისტრაციული ერთეული ბასილ II-მ სამხრეთ ტაოს დაკავებისთანავე შექმნა [23, 334]. აღნიშნული მოსაზრება გაიზიარა ე. კოპალიანმა, რომელიც ამ საკითხზე მსჯელობისას ზოგადი მინიშნებით შემოიფარგლა: „სამხრეთი ტაოს დაპყრობის შემდეგ ბიზანტიის საიმპერატორო ხელისუფლებამ ახლად მიტაცებული მიწა-წყლის ზარჯზე, ე. წ. იბერიის თემი – საკატეპანო დააარსა და იქ მმართველად თავისი მოხელე დანიშნა“ [24, 83-84].

როგორც ვხედავთ, წყაროებში საუბარია დავით კურაპალატის სამეფოს აღმინისტრაციულ მოწყობაზე — „დააყენა საქმისგამგებლები, მოსამართლეები და ზედამხედველები,“ „თავის ხელქვეით დაიმორჩილა და სანდო პირებს ჩააბარა,“ „თავის მხრივ გამგებლებად ბიზანტიელები მიუჩინა“. ამ მითითებებით თითქოს დასტურდება, რომ საქმე გვაქვს ახალი აღმინისტრაციული ერთეულის ფორმირებასთან. ვ. არუთუნოვა-ფიდანიალის აზრით, ამ ცნობების უგულებელყოფა ძნელია.

ამასთანავე, ვ. არუთუნოვა-ფიდანიალი ერთგან დასძენდა, რომ „გიორგი I-თან ომისას დაირღვა თემის მშვიდობიანი ცხოვრება, ბიზანტიური აღმინისტრაცია ხელახლა აღსდგა ტრაპიზონის (1022 წელს, ჯ. ს.) ზავის შემდეგ...“ იქვე მკვლევარი კიდევ უფრო აზუსტებს: „ამდენად, შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ იბერიის თემი დააარსა ბასილ II ბულგართმშესერელმა 1001 წელს, მშვიდობიანად იარსება 14 წელი, გადაიტანა ომი საქართველოს მეფე გიორგი I-თან და ისევ აღსდგა ძველ საზღვრებში, ტრაპიზონის ზავის დადების შემდეგ“ [6, 42].

პ. ლემერლი თორთუმის ხეობაში, ექექის ტაძრის 1007 წლის ბერძნულ წარწერაზე დაყრდნობით ვარაუდობს იმპერიის ადგილობრივი აღმინისტრაციული აპარატის არსებობას [11]. ექექის ტაძრის წარწერა კარგადაა შესწავლილი ისტორიოგრაფიაში. პირველად იგი ნახა და პალეოგრაფიული ასლი გადმოიღო XIX საუკუნის შუა ხანებში ნერსეს სარგისიანმა, რომლის ბერძნული წაკითხვა, ფრანგული თარგმანით გამოსცა მ. ბროსემ [12, 12-14]. წარწერაში ქტიტორად მოხსენიებულია პატრიკიოსი გრიგოლი, ლარისისა და მაკედონიის სტრატეგოსი. ტაძარი აუგიათ ბასილისა და კონსტანტინეს მეფობაში, 6515 (1007) წელს. წარწერა შეისწავლა ნ. აღონცმა და მაგისტროსი გრიგოლი გააიგივა გრიგოლ ტარონელთან, რომლის მემკვიდრე რუბენი ითვლება რუბენიდების ცნობილი საგვარეულოს უშუალო წინაპრად [14, 194-195]. ე. თაყაიშვილმა დამაჯერებლად აჩვენა ამ იგივეობის უსაფუძვლობა [15, 69-70]. ამჯერად, ამ საკითხის გარკვევა ჩვენს საკვლევ თემას ცილდება, მასზე სხვა სტატიაში გვექნება საუბარი.

ექექის წარწერაში იმპერატორების ბასილისა და კონსტანტინეს მოხსენიება მეტყველებს, რომ 1007 წლისათვის თორთუმის მხარე ბიზანტიის კუთვნილებაა. რა თქმა უნდა, ამ რეალობიდან გამომდინარე, თორთუმის მხარეში და, შესაბამისად, იმიერტაოშიც იარსებებდა აღმინისტრაცია, მაგრამ ეს იყო

¹ 1864 წელს აკად. მ. ბროსემ რუსეთის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის „მეზუარებში“ („Mémoires“) გამოაქვეყნა სამხრეთ საქართველოში მხიტარისტ ნერსეს სარგისიანის მიერ შეკრებილი ძველი ქართული წარწერები. წარწერები ნ. სარგისიანის პალეოგრაფიული ასლებით გადმოიღო შემდეგი ძეგლებიდან: ოშკი (ეოშკ, როგორც იგი უწოდებს ადგილობრივი სახელის მიხედვით), ხახული (ხახუ, ასევე ადგილობრივი მოსახლეობის გამოთქმით), ექექი (ვერეკი), იშხანი, ყარსი, ჩანგლი [13, 11].

„იბერიის თემის“ თუ სხვა რომელიმე თემის წარმომადგენლობა, ამის თქმა წარწერაზე დაყრდნობით ძნელია.

არისტაკეს ლასტივერტეცის, ასოლიკისა და იაჰია ანტიოქიელის ცნობებზე დაყრდნობით, ასევე ტაოს ეპიგრაფიკული მასალის გათვალისწინებით 1001 წლით ათარიღებს დავით კურაპალატის სამეფოს ტერიტორიაზე საიმპერიო ადმინისტრაციის შემოღებას ი. ნოდია [16, 96].

ვ. სტეპანენკომ ორი მნიშვნელოვანი სტატია მიუძღვნა იბერიის თემის ისტორიას [17, 211-214; 18, 163-169]. მისი მოსაზრებით, იბერიის თემი 1019-1021 წლებს შორის უნდა შექმნილიყო. ახალი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის ჩამოყალიბება ბიზანტიელებს უნდა დაეჩქარებინათ საქართველოს მეფესთან მოსალოდნელი დაპირისპირების გამო. ვ. სტეპანენკოს თანახმად, ახალი „დიდი თემი“ დავით კურაპალატის სამეფოს ნაწილისა და ბიზანტიური ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის ქალდიის თემის გაერთიანების შედეგად უნდა წარმოქმნილიყო. მეცნიერი ამ მოსაზრებას ამაგრებს სომეხი ისტორიკოსის არისტაკეს ლასტივერტეცის ერთი ცნობით, რომელშიც საუბარია 1019 წლისათვის ბასილი II-ის ბრძანებით თეოდოსიოპოლში ვინმე ნიკომედიელი მოხელის გამოგზავნის თაობაზე. ვ. სტეპანენკო მიიჩნევს, რომ თუ 1019 წლამდე არსებობდა იბერიის თემი, მაშინ ბასილი II-ს არ დასჭირდებოდა თეოდოსიოპოლში ნიკომედიიდან საგანგებო მოხელის გამოგზავნა. ეს ცნობა, მეცნიერის აზრით, მიუთითებს იმაზე, რომ იბერიის თემი 1019 წლამდე არ უნდა ყოფილიყო ჩამოყალიბებული. ამასთანავე, ვ. სტეპანენკო თვლის, რომ 1021 წლისათვის საქართველოსთან ფართომასშტაბიანი ომის დაწყების წინ ბიზანტია ყველა შემთხვევაში განახორციელებდა ადმინისტრაციულ რეფორმას და შექმნიდა მძლავრ პლაცდარმს კავკასიაში ბრძოლის წარმოებისათვის.

ამდენად, გამოკვეთილია სამი მოსაზრება, რომელთაგან არცერთს არ გააჩნია ისეთი არგუმენტი, რომელიც საბოლოოდ წერტილს დაუსვამდა ამ კამათს. დასაწყისშივე უნდა ითქვას, რომ ახალი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის შექმნის მცდელობა ბიზანტიის საიმპერატორო კარს 1001 წლის ახლო ხანებშივე ექნებოდა. წერილობით წყაროების ცნობები, რომელიც ზემოთ მოვიტანეთ (არისტაკეს ლასტივერტეცი, ასოლიკი და იაჰია ანტიოქიელი), თითქოს ამას მეტყველებენ. გაუგებარია რატომ უნდა გადაედო ბასილ II-ს ორი ათეული წლით დავით კურაპალატის სამეფოს ტერიტორიაზე ახალი ბიზანტიური ადმინისტრაციის ფორმირება. აღმოსავლეთსა თუ დასავლეთში ბიზანტიის მიერ ახალი მიწების შემოერთებას ყოველთვის თან სდევდა ამ ტერიტორიაზე ბიზანტიური ადმინისტრაციული ერთეულის – თემის შექმნა. 966-967 წელს ტარონის დაპყრობის შემდეგ ჩამოყალიბდა ტარონის თემი. 1021 წელს ვასპურაკანის მეფის სენექერიმ არწრუნის მიერ ბასილ II-სადმი სამეფოს გადაცემას მოჰყვა ამ სამფლობელოს საკატეპანოდ გადაქცევა (თემი,

რომელსაც განაგებს კატეპანი). 1019-1020 წლებში ბალკანეთის დაპყრობის შემდეგ ბიზანტიის იმპერატორმა, ყოფილი ბულგარეთის სამეფო გაყო სამ ადმინისტრაციულ ერთეულად. ამდენად, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ იგივე გამეორდებოდა დავით კურაპალატის სამეფოს დაპყრობის შემდეგაც.

ბიზანტიამ დავით კურაპალატის სამეფოს შეერთებით საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია იგდო ხელთ, რომელიც რამდენიმე პროვინციისაგან შედგებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ ბასილ II-მ 1001 წელს ვერ მოახერხა ტაოს სამეფოს სრული ინკორპორირება, მაინც იმპერიის შენაძენი საკმაოდ სოლიდური იყო. ამდენად, ამ ტერიტორიის ადმინისტრირებისათვის იმპერიას ცალკე უნდა ეზრუნა. ასეთი ვარაუდი არავითარ გადაჭარბებას არ შეიცავს. გაცილებით ძნელი დასაშვებია, რომ ბიზანტიის საიმპერატორო კარს შემოერთებული ტაოს სამეფოს ადმინისტრაციის მოწყობა 21 წლით გადაედო. მთავარი მაინც ერთი დეტალის გათვალისწინებაა. 1001 წლისათვის „იბერიის თემის“ შექმნა ბიზანტიისათვის არა მარტო საჭირო, არამედ აუცილებელი იყო, უპირველესად, პოლიტიკური კონიუნქტურიდან გამომდინარე. დავით კურაპალატის სამეფოს შემოერთებისას ბიზანტია წააწყდა სერიოზულ წინააღმდეგობას ქართული სამეფოების მხრიდან.

როგორც ცნობილია, ბასილ II-მ აღმოსავლეთში ყოფნისას დალაშქრა მხოლოდ ის ტერიტორია, რომლის შემოერთებასაც იმ პერიოდისათვის უშუალოდ აპირებდა. ამიტომ მან მხოლოდ ბასიანი და იმიერტაო დაიკავა. ამაზე ჩრდილოეთით ბასილ II არ წასულა და ეს იმიტომ, რომ დავით კურაპალატის დანარჩენი მამულების, რომელიც მღებარეობდა კოლა-არტაანსა და ჯავახეთში, მიმართ ბიზანტიის იმპერატორს განსხვავებული ინტერესები ჰქონდა. როგორც ჩანს, ოლთისის ჩრდილოეთით არსებული მიწები სიცოცხლის ბოლომდე სარგებლობის უფლებით დაუთმო მან ბაგრატ III-ს და გურგენ მეფეს. ამით, იმპერატორმა მოახერხა ნაწილობრივ გაენეიტრალებინა ბიზანტიის აღმოსავლეთში ექსპანსიისადმი ქართველ მეფეთა აშკარა უარყოფითი დამოკიდებულება. ჭოროხისა და თორთუმის ხეობაში ბიზანტიელთა გამოჩენა სერიოზულად არღვევდა რეგიონში ძალთა თანაფარდობას. ბუნებრივია, ქართველთა ასეთ განწყობაზე ინფორმირებული იქნებოდა ბასილ II, რომელმაც აღარ გაამწვავა ვითარება და მხოლოდ კურაპალატის მამულის ნაწილს დასჯერდა. ოლთისის ჩრდილოეთით არსებული მიწები მან მამა-შვილს გურგენს და ბაგრატს გადასცა. მოგვიანებით, გიორგი I-ის მეფობისას, სწორედ ამ ტერიტორიის დაბრუნების საბაბით ატყდა საქართველო-ბიზანტიის ომი.

1008 წელს გურგენის გარდაცვალების შემდეგ ბაგრატ III სრულად დაეუფლა 1001 წელს ბიზანტიელთაგან დათმობილ ტერიტორიას.

ყოველივე ზემოთქმულს თუ გავითვალისწინებთ, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ყველაზე მეტად, ტერმინ „იბერიის“ ადმინისტრაციული ერთეულის სახელად გამოტანა ბიზანტიელებს სწორედ 1001 წლის ახლო ხანებში სჭირდ-

ებოდათ, რამეთუ ამით აქცენტი კეთდება ორ „იბერიაზე.“ ერთი ბიზანტიის კუთვნილ და მის საზღვრებში მოქცეულზე, ხოლო მეორე, ქართველ მეფეთა მფლობელობაში მყოფზე. ჯერ კიდევ დავით კურაპალატის სამეფოს ბიზანტიის იმპერიის სრულ ინკორპორაციამდე (1022-1029 წწ.), აუცილებელი იყო ამ სახელწოდების თემის გაჩენა. როგორც ზევით აღინიშნა, დასაწყისში დავით კურაპალატის სამეფოს მხოლოდ 50-60%-ს აკონტროლებდა ბიზანტია. ასეთ ვითარებაში, სახელწოდება „იბერიის თემი“ უფრო ექსპანსიურ ელფერს ატარებს. ამით ბიზანტიის იმპერიის მესვეურები ცდილობდნენ ეჩვენებინათ, რომ კურაპალატის მემკვიდრეობა ერთიანია, რომ იმპერიაში არსებობს „ქართულ – იბერიული თემი“, სადაც მოხდება შემდგომში „დაბრუნება“ კურაპალატის სამეფოს იმ ნაწილისა, რომელიც ბაგრატ III-სა და გურგენ მეფეს გადაეცათ. ამდენად, 1001 წლის ახლო ხანებში ახალი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის „იბერიის თემის“ შექმნა უფრო პოლიტიკური აქტი ჩანს, რითაც ბიზანტიელები ხაზს უსვამდნენ დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის იმპერიისადმი კუთვნილებას და მის ერთიანობას.

რ. ბარტიკიანი როდესაც ეკამათებოდა ვ. არუთუნოვა-ფიდანთან, მისი ერთ-ერთი აგუმენტი იყო ის ფაქტი, რომ 1022 წლამდე „იბერიის თემის“ არცერთი ხელისუფალი წყაროებში მოხსენიებული არ არის [2, 70]. მართალია, თეოფილაქტი დალასენოსამდე ანუ 1022 წლამდე „იბერიის თემის“ სტრატეგი თუ კატეპანი ჩვენთვის უცნობია, მაგრამ ეს არგუმენტი თემის არსებობა-არარსებობის დასადასტურებლად ვერ გამოდგება. ამასთანავე, ვფიქრობთ, რომ ამ კუთხით ყველა წყარო არ არის კრიტიკულად შესწავლილი. სომეხ ისტორიკოსთან არისტაკეს ლასტივერტეცთან ერთი საინტერესო ცნობაა დაცული, რომელიც, ჩვენი აზრით, კიდევ ერთი არგუმენტია იმის სასარგებლოდ, რომ „იბერიის თემი“ 1001 წელს შექმნილად მივიჩნიოთ. მემატთანე დასძენს: „ჩვენი წელთაღრიცხვის 467 წელს (1018) თეითმჰყრობელმა მეფემ გამოგზავნა ერთი ნიკომედიელი მთავარი, რომელიც მოვიდა და სულადი გადასახადი შეაწერა ქეეყანას. მან შეკრიბა დიდძალი ხალხი და დაიწყო თეოდოსიოპოლის ხელახლა აშენება“ [9, 45]. ამ ცნობას თავის დროზე ყურადღება მიაქცია ვ. სტეპანენკომ. იგი თავის გამოკვლევებში ეყრდნობოდა კ. იუზბაშიანის რუსულ თარგმანს, სადაც ნათქვამია, რომ „самодержавный император прислал некоего никомидийского сановника“ [17, 60]. სწორედ ამიტომ ვ. სტეპანენკო მიიჩნევს, რომ არისტაკესის ინფორმაცია ადასტურებს იმას, რომ 1018/1019 წლებში არავითარი „იბერიის თემი“ არ არსებობდა.

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობის ვ. სტეპანენკოსეული ანალიზი რამდენიმე შეკითხვას ბაძებს: 1. თუ არ არსებობდა იბერიის „დიდი“ თემი, ამ შემთხვევაში დავით კურაპალატის სამეფოს ნაწილი რომელიმე მომიჯნავე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულში უნდა ყოფილიყო მოქცეული. ამ

შემთხვევაშიც ნიკომედიიდან მოხელის გამოგზავნა უცნაური ჩანს, რამეთუ იმ თემს, რომელშიც კურაპალატის სამფლობელოები იყო გაერთიანებული, ხომ ჰყავდა ცალკე ადმინისტრაცია, რომელსაც ევალებოდა კიდეც ფისკალური პოლიტიკის წარმოება. 2. ეს მოხელე არ ჩანს მხოლოდ გადასახადების ამკრეფი. მას სამხედრო ფუნქციაც ჰქონდა, რამეთუ იგი თეოდოსიოპოლის გამაგრებითაა დაკავებული. 3. „ნიკომედიელი მთავარი“ არცერთი სხვა რომელიმე თემის კატეპანისა თუ დუკის ქვეშევრდომი არ ჩანს. მას პირდაპირ იმპერატორი ნიშნავს. 4. შემთხვევითი ხომ არ არის, რომ ბიზანტიური ადმინისტრაციის წარმომადგენლის გაჩერების ადგილი თეოდოსიოპოლია? ეს ქალაქი გარკვეული პერიოდი „იბერიის თემის“ დედაქალაქს წარმოადგენდა.

ამასთანავე, გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ არისტაკესის თხზულების დედანში საუბარია არა „მოხელეზე“, არამედ „მთავარზე“. ჩვენი თხზონით, პროფესორმა ელენე ცაგარეიშვილმა კიდეც ერთხელ შეამოწმა დედანი, თავისი ვარიანტებით. ყველგან არის „იშხანი.“ არისტაკეს ლასტივერტეცის ინგლისურ და ფრანგულ თარგმანშიც („Nicomedian prince“; „prince de Nicomédie“) „პრინცია“ და არა „მოხელე“ [20]. ამასთანავე ნიშანდობლივია ერთი მომენტიც: ეს მოხელე მხოლოდ გადასახადების ამკრეფი კი არ არის, არამედ მას უფრო სერიოზული ფუნქციაც გააჩნია, იგი სამხედრო ღონისძიებებითაა დაკავებული. როგორც ცნობილია, ბიზანტიაში თემის უმაღლესი ხელისუფალი იყო არა მარტო „გენერალი“, არამედ „გუბერნატორიც.“ მათ მოღვაწეობაში დიდი ადგილი ეკავა, როგორც სამხედრო, ასევე ფისკალურ პოლიტიკას. ამდენად, ნიკომედიიდან ჩამოსული მთავარი ჩვენ მიგვაჩნია „იბერიის თემის“ დღემდე უცნობ მმართველად. ამ მოსაზრების მიღების შემთხვევაში გასარკვევია ერთი საკითხი. როგორც ვ. არუთუნოვა-ფიდანანი ვარაუდობს, 1015 წლის შემდეგ „იბერიის თემმა“ დროებით არსებობა შეწყვიტა და იგი აღსდგა 1022 წელს. გამოდის, რომ დაახლოებით 1018 წელს „ნიკომედიელი მთავარის“ დანიშვნისას „თემს“ დროებით ფუნქციონირება შეწყვეტილი ჰქონდა. ვფიქრობთ, ეს მოსაზრებაც გარკვეულ კორექტირებას ითხოვს.

დასაწყისში გაეარკვიოთ ერთი საკითხი. 1001 წელს შექმნილი „იბერიის თემი“ რა ტერიტორიას მოიცავდა?

დავით III-მ თავისი ხანგრძლივი მმართველობის მანძილზე ტაოს მეფის სკიპტრის ქვეშ ვრცელი სამფლობელო გააერთიანა. ნაწილი მამულებისა მას მემკვიდრეობით ერგო, ნაწილიც ბიზანტიელთაგან მიიღო. საუკუნეების მანძილზე სამხრეთ საქართველოში ბაგრატიონთა სამეფო ოჯახის სხვადასხვა განშტოებათა შორის საგვარეულო მიწების გადანაწილების შემდეგ დავით კურაპალატის უშუალო წინაპარს წილად ხვდა საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია, რომელიც არ შემოიფარგლებოდა ერთი რომელიმე პროვინციით. უკვე აღინიშნა, რომ დავით III იმპერატორს ჩრდილოეთით, ფლობდა მამულებს კოლა-არტანასა

და ჯავახეთში. ეს ტერიტორიები კურაპალატს სწორედ მემკვიდრეობით უნდა მიეღო. 979 წელს ბარდა სკლიაროსის აჯანყებისას ბიზანტიელთაგან გაწეული დახმარების სანაცვლოდ იმიერტაოს მეფემ სიცოცხლის ბოლომდე ფლობის უფლებით მიიღო იმპერიის კუთვნილი ტერიტორიები. გიორგი მთაწმინდელი ამ პროვინციებს მხოლოდ „ზემონი ქვეყანანის“ სახელწოდებით იხსენიებს და არ აკონტროლებს, სახელდობრ, რა მხარეები გადასცეს ქართველ კურაპალატს [21, 48]. სომეხი ისტორიკოსი სტეფანოს ტარონელი (ასოდიკი) კი უფრო დაწვრილებით ინფორმაციას გვაძლევს ბერძენთა მიერ დავით III-სადმი ბოძებული მამულების შესახებ. იგი დასძენს: „ყველა იმ თავგადასავალთა შემდეგ ბერძენთა მეფემ ბასილმა თორნიკე სარდალი, ტომით ქართველი, წმინდა მთის ბერი გამოიძახა და წარგზავნა ტაოელთა კურაპალატთან დავითთან, რომელსაც აღუთქვა რომ მისცემდა ხალტო-იარიჭს კელესურით, ჩორმაირს, კარინს, ბასიანს, პატარა ციხეს სეუეს მარდალში, პარქსა და აპაჰუნიქს (რომლებიც გადასცა კიდეც შემდეგში), თუ კი (დავითი) მას ჯარს გაუგზავნიდა დასახმარებლად“ [8, 170-171]. მართლაც, ქართველთა მიერ ბარდა სკლიაროსის დამარცხების შემდეგ იმპერატორმა პირობა შეასრულა და სიცოცხლის ბოლომდე სამართავად ეს მამულები დაუთმო დავით კურაპალატს. ამდენად, დავითი სიკედილის წინ ფლობდა ტერიტორიას, რომელიც შედგებოდა, ერთი მხრივ, საკუთრივ მემკვიდრეობით მიღებული და, მეორე მხრივ, ბიზანტიისაგან ბოძებული მიწებისაგან. 1001 წელს კურაპალატის სამფლობელო შუაზე გაიყო. იმიერტაო და მის სამხრეთით არსებული პროვინციები ბასილ II-მ უშუალოდ შეიერთა, ხოლო მდინარე ოლთისის წყლის ჩრდილოეთით მდებარე მიწები ქართველ მეფეებს გადასცა. ამდენად, დავით კურაპალატის სამეფოს ნაწილის ბაზაზე ჩამოყალიბებულ ახალ თემში უნდა გაერთიანებულიყო: იმიერტაო, ბასიანი, თეოდოსიოპოლი, ხალტო-იარიჭი და მისი კლისურები ანუ თანამედროვე ბრნაკაპანი, ჩორმაირი, მარდალი, პარქი და აპაჰუნიქი (ამ პროვინციის ცენტრს წარმოადგენდა მანაზკერტი). ეს საკმაოდ დიდი ტერიტორია იყო იმისათვის, რომ მძლავრი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული ჩამოყალიბებულიყო. ეს ტერიტორია აღემატებოდა ტარონსაც და ვასპურაკანსაც. ბულგარეთში შექმნილ თემებს კი სიდიდით ოდნავ ჩამოუვარდებოდა ან თითქმის თანატოლი იყო.

რა ბედი ეწია „იბერიის თემს“ 1015 წლის შემდეგ, უნდა ვივარაუდოთ თუ არა მისი არსებობის დროებით შეწყვეტა, როგორც ამას უშვებს ვ. არუთუნოვა-ფიდანანი?

1014 წელს ბაგარტ III-ის გარდაცვალებისა და ახალგაზრდა გიორგი I-ის გამეფების შემდეგ საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობა მნიშვნელოვნად დაიძაბა. არისტაკეს ლასტივერტეცს თუ ვერწმუნებით, დასაწყისში, ამ დაპირისპირებას უფრო დიპლომატიური ომის ხასიათი ჰქონდა. რაც შეეხება სამხედრო მოქმედებას, ის დაახლოებით 1015 წლის პირველ ნახევარში უნდა

დაწვებულიყო. იგივე არისტაკესი მოგვითხრობს, რომ გიორგი I-ის წერილის მიღების შემდეგ იმპერატორმა „ჯარი გაგზავნა ქვეყნის ძალით დასაპყრობად. მათ წინააღმდეგ გამოვიდნენ ტაოელი ვაჟაკები, რომლებმაც დიდი დაბასოფელი უხტიქის მახლობლად უკუაქციეს პორომთა ჯარი, ხოლო ქალაქსა და სხვა გაშენებულ ადგილებს ზიანი არ მიაყენეს. ასე მიეცა დასაბამი ტაოს ქვეყნის დაცემას“ [9, 43]. სომეხი ისტორიკოსის ეს მონათხრობი უდავოდ ძვირფას ცნობებს შეიცავს. სამწუხაროდ ქართული წყაროები ამ პერიოდის ბიზანტია-საქართველოს დაპირისპირების შესახებ არაფერს ამბობს. ერთადერთი წყარო, რომელშიც აღწერილია ეს მოვლენები და აღნიშნულია თარიღი, არისტაკეს ლასტივერტეცის „ისტორიაა“.¹ დავით კურაპალატის მეშვეობით ბედ-ილბალთან დაკავშირებული საქართველო-ბიზანტიის მიმოწერა მართლაც მოსალოდნელია 1014 წ. დაწვებულიყო, გიორგი I-ის გამეფებისთანავე. ეს გასაკვირიც არ უნდა იყოს, ვინიდან ტახტზე ასვლისთანავე იმპერატორი შეახსენებდა საქართველოს მეფეს, რომ მას მამისაგან წილად ზედა ის მამულები, რომლებიც მეშვეობით ბიზანტიელებს ეკუთვნოდათ და ბაგრატ III-ს მხოლოდ სიცოცხლის განმავლობაში ფლობის უფლებით ჰქონდა. ჩვენ არ გამოვირიცხავთ, რომ 1014 წელი ამ დიპლომატიურ ვოიაჟებს მოსდომებოდა. რაც შეეხება არისტაკესთან მოთხრობილ ბიზანტიელთა ლაშქრობას და ოლთისთან მათ დამარცხებას, შესაძლებელია იგი, მართლაც, 1015 წელს მომხდარიყო.

ამდენად, ყოველივე ზემო თქმულის შემდეგ ირკვევა, რომ პირველ ეტაპზე იმპერატორს უცდია ძალით დაებრუნებინა ის, რაც „კანონით“ ბიზანტიელებს ეკუთვნოდათ, მაგრამ ოლთისის მახლობლად მათ წინ გადაელობნენ ქართველები, რომლებმაც უკუაქციეს მტერი და არ შეუშვეს იმ ტერიტორიაზე, რომლის დასაპყრობადაც მოდიოდნენ.

ეს იყო ბიზანტიელთა მხრიდან დავით კურაპალატის მამულების შემოერთებისათვის ბრძოლის დასაწყისი, თუმცაღა უშედეგო. ამ ეტაპზე ბასილი II-მ საქართველოსთან სამხედრო დაპირისპირების გაგრძელებაზე უარი თქვა, ბალკანეთში მიმდინარე მოვლენების გამო. იმპერიის მთელი ყურადღება ამ დროს ბულგარეთის სამეფოს წინააღმდეგ ომისაკენ იყო მიმართული. მით უმეტეს, რომ 1014-1015 წწ. იმპერიამ ბალკანეთში საგრძნობ წარმატებას მიაღწია. აღმოსავლეთში ახალი საომარი კერის გაჩენას შეიძლება ბალკანეთში მიღწეული უპირატესობა საფუძვლიანად შეერყია.

ბუნებრივია, ასეთ ვითარებაში ბასილი II სამხრეთ კავკასიისათვის

¹ სომეხი მემკთიანე აშკარად უშვებს ერთ შეცდომას. იგი ბაგრატ III-ის გარდაცვალებას 1015 წლით ათარიღებს. ქართული წყაროებიდან კარგადაა ცნობილი, რომ საქართველოს მეფე 1014 წ. მაისში მიიცვალა ფანასკერტში. კ. იუზუმაშვილი ამ უზუსტობას გადაწერის შეცდომით ხსნის. მეცნიერის აზრით, პირველად ტექსტში უნდა წერებულყო „ს 4 6 - 463. მხოლოდ მოგვიანებით ხელწერის გადანუსხვისას ბოლო ასო შეცდომით „ს 4 7“ გადაუწერიათ. ასე მივიღეთ 464 და შესაბამისად 1015/1016 წწ. [19, 144].

ვერ მოიცლიდა და ეს ხელს აძლევდა უპირველესად საქართველოს მეფეს გიორგი I-ს.

როდის უნდა აეღო გიორგი I-ს დავით კურაპალატის მამულების ის ნაწილი, რომელიც 1001 წლიდან ბიზანტიელთა ხელში იყო?

თავიდანვე აღვნიშნავთ, რომ ამ საკითხზე არავითარი პირდაპირი ცნობა არ გავაჩნია და, ამგერად, მხოლოდ ვარაუდის გამოთქმით უნდა შემოვიფარგლოთ. ჩვენი აზრით, 1015 წლის ახლო ხანებში ოლთისთან ბიზანტიელთა დამარცხების შემდეგ, ქართველებს უნდა დაეკავებინათ იმიერტაოს დიდი ნაწილი. არისტაკეს ლასტივერტეცის მითითებით, გიორგი I-ის ჯარებს ოლთისის მიდამოებიც კი დაუკავებიათ, ისე რომ, ქალაქისათვის ზიანი არ მიუყენებიათ. ეს მომენტი საკმაოდ თვალშისაცემია. გამოდის რომ იმიერტაოს ოლთისის უბანი ქართველებს უკვე 1015 წლისათვის თავისი გავლენის ქვეშ მოუქცევიათ. უნდა ვიფიქროთ, რომ აღნიშნული წარმატება უფრო მეტ სტიმულს მისცემდა გიორგი I-ს და ბიზანტიელთა იმიერტაოდან და ბასიანიდან გაყრის საქმეს საქართველოს მეფე რამდენიმე წლით არ გადადებდა, მით უმეტეს, რომ ბასილი II-მ ამ მომენტისათვის ვერ მოახერხა სათანადო ძალების აღმოსავლეთში გადმოსროლა, რის გამოც იმპერიამ აქტიურ წინააღმდეგობაზე უარი განაცხადა. ჩვენი აზრით, სწორედ ამიტომაც, 1015-1016 წლებში გიორგი I-ის ხელისუფლება შეიძლება გავრცელებულიყო იმიერტაოზე და ბასიანზეც. ყოველ შემთხვევაში, 1017 წლისათვის ეს ორივე პროვინცია გიორგი I-ის ხელშია სავარაუდებელი. საქმე იმაშია, რომ 1017 წელს საქართველოს მეფის გავლენა სამხრეთ კავკასიაში საგრძნობლად იზრდება. იგი რეგიონში გამორჩეულ ლიდერად გვევლინება. საილუსტრაციოდ შეიძლება მოვიტანოთ ამ პერიოდში ანისის სამეფოში მიმდინარე მოვლენები: 1017 წელს ანის-შირაკის მეფის გაგიკ I-ის გარდაცვალების შემდეგ სამეფო სისხლისმღვრელმა ომმა მოიცვა. ტახტის დასაუფლებლად ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ გაგიკის შვილები, ჰოეპანეს-სუმბატი და აშოტი. როგორც სომხურ წერილობით წყაროებშია მოთხრობილი, ძმებს შორის ატეხილ უთანხმოებაში ჩარეულა საქართველოს მეფე გიორგი I, რომელსაც ერთგვარი მოსამართლის როლი უკისრია. „მათთან მოვიდა, — დასძენს არისტაკესი, — აფხაზთა მეფე გიორგი და მშვიდობიანად შეარიგა ისინი... სუმბატს (ასაკის) უფროსობის გამო (გიორგიმ) მისცა წილი: ანისის ციხე, მის გარშემო მდებარე გაყარებითურთ, ზოლო აშოტს — ქვეყნის შიდა მხარე, რომელიც სპარსეთს და საქართველოს უყურებდა“ [9, 44].

გიორგი I-ის ასეთი გავლენა, გვაფიქრებინებს, რომ მას გარკვეული წარმატება ბიზანტიელებთან ომში უკვე უნდა ჰქონოდა მიღწეული. ასეთი ვარაუდი, რა თქმა უნდა, პირობითია, თუმცაღა საფუძველს არაა მოკლებული. და თუ, ყოველივე ზემოთქმული მართალია, მაშინ იმიერტაოსა და ბასიანის დაკავება 1015-1016 წლებში უნდა მომხდარიყო. ეს მოვლენა ოლთისთან ბი-

ზანტიელთა დამარცხების ერთგვარ გაგრძელებად უნდა მივიჩნიოთ.

უკანასკნელ ხანს, გ. ბუაჩიძემ იბნ-ალ-ადიმის ცნობაზე დაყრდნობით ამ დროს მანასკერტშიც ივარაუდა ქართველთა ყოფნა. მეცნიერის მითითებით: „გიორგი I 1014-1018 წლებში დაიკავა არა მარტო ტაო, არამედ დავით კურაპალატის სხვა სამფლობელოები მის სამხრეთით, მანასკერტის ჩათვლით. მათ შორის როგორც ქართული, ისე სომხური მიწები“ [22, 54]. მანასკერტზე გიორგი I ძალაუფლების გავრცელება სრულიად შესაძლებელია. ბასიანის დაკავება საქართველოს მეფეს საშუალებას მისცემდა უფრო სამხრეთისაკენ გაჭრილიყო, ვანის ტბის მიმართულებით. მაგრამ ეს მოვლენა ვერავითარ შემთხვევაში ვერ მოხდებოდა 1015 წლამდე. მანასკერტზე ლაშქრობა, მხოლოდ იმიერტაოსა და ბასიანის დაკავების შემდეგაა სავარაუდებელი, დახლოებით 1016-1018 წლებში.

მიუხედავად გიორგი I-ის ასეთი წარმატებისა 1001 წელს ჩამოყალიბებული „იბერიის თემის“ ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი კელაე ბიზანტიელთა ხელში რჩებოდა. ბუნებრივია, ამ ტერიტორიას ადმინისტრირება ესაჭიროებოდა და თემის გაუქმების აუცილებლობა არც იდგა. პირიქით, საჭირო იყო „იბერიის თემის“ გაძლიერება და დარჩენილი პროვინციების გამაგრება. სწორედ იმ პერიოდში, როდესაც ყველაზე მეტი იყო საფრთხე საქართველოს მეფის მხრიდან თეოდოსიოპოლის მიმართულებით ლაშქრობის დაწყებისა, ბასილ II-მ მიიღო გადაწყვეტილება და „იბერიის თემში“ ადმინისტრაცია შეეცალა. იქ ახალი კატეპანი განაწესა. ეს ცვლილება, რომ გარკვეულ სამხედრო საფრთხესთან იყო დაკავშირებული, ჩანს, „ნიკომედიელი მთავარის“ მიერ გატარებული ღონისძიებებით, მან სასწრაფოდ თეოდოსიოპოლის გამაგრება დაიწყო. ამდენად, ჩვენ იმ აზრისკენ ვიხრებით, რომ „იბერიის თემს“ 1015-1022 წელს არსებობა არ შეუწყვეტია. საქართველო-ბიზანტიის ომის გამო, მხოლოდ, მისი ტერიტორია შემცირდა და ისიც რამდენიმე წლით.

ამდენად, დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ „იბერიის თემი“ პირველად შეიქმნა 1001 წლის ახლო ხანებში, მაგრამ რეგიონში შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე, მას იმ საზღვრებში რა საზღვრებშიც წარმოიქმნა, დიდხანს არ უარსებია. 1014 წლიდან მაინც ბიზანტიელთაგან შეერთებული დავით კურაპალატის სამეფოს მნიშვნელოვანი ნაწილი გიორგი I-მა დაიკავა. საქართველოს მეფის ხელში გადავიდა იმიერტაო და ბასიანი. 1018 წელს ბასილ II-მ „იბერიის თემში“ კატეპანად გამოგზავნა „ნიკომედიელი მთავარი“, რომელმაც მნიშვნელოვანი ღონისძიებები გაატარა და, ფაქტობრივად, მოამზადა თემი მომავალი საქართველო-ბიზანტიის ომისათვის. 1022 წელს ბასილ II-ის მიერ გიორგი I-ის დამარცხების შემდეგ ბიზანტიამ უკან დაიბრუნა დავით კურაპალატის სამეფოს ტერიტორია და, მათ შორის 1001 წელს ბაგრატ III-სა და გურგენისადმი ბოძებული მიწების უდიდესი ნაწილი. სწორედ ამ დროიდან

უნდა დაწყებულიყო, ახალი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის – „იბერიის თემის“ თავის კუთვნილ საზღვრებში ფუქციონირება.

წყაროები და ლიტერატურა

1. N. Adontz. Les Dalassèns, წიგნ. Etudes arméno – byzantines, Lisbonne, 1965.
2. Р.М.Бартиян, О феме иверия, Вестник общественных наук, 1974, № 12, Ереван, 1974.
3. К. Н. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия. IX-XI вв. М. 1988.
4. Валентина Шандровская, Неизвестный правитель византийской фемы Иверия, Вестник общественных наук, Ереван, 1976.
5. В.А. Арутюнова-Фиданян, Византийские правители фемы „Иверия“, Вестник общественных наук, № 2, Ереван, 1973.
6. В.А. Арутюнова-Фиданян, Еще раз о феме „Иверия“ კრ. Кавказ и Византия, вып. 1, Ереван, 1979.
7. В.А. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкидониты на восточных границах византийской империи (XI в), Ереван, 1980.
8. სტეფანოს ტარონელი, ასოლიკი. „მსოფლიო ისტორია“, ქართული თარგმანი იხ. ე. ცაგარეიშვილი, სომხური წყაროები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X-XI საუკუნეებში, კრ. მრავალთავი, ტ. II, თბ., 1973.
9. არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1974.
10. ბ. სილაგაძე, იაპია ანტიოქიელის ცნობები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X ს-ის ბოლო მეოთხედისა და XI ს-ის პირველ მეოთხედში, კრ. ქართული წყაროთმცოდნეობა, ტ. VI, თბ., 1985.
11. P. Leimerle, Prolégomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kékauménos. Mémoires de l'Académie Royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques 54. Brussels: Palais des Académies 1960
12. Incriptions géorgiennes et autres, recueillies par le Pere Nersés Sargisian et expliqués par M. Brosset, Memoirs de l'Academie Imperiale des sciences de St. Petersburg, VII série, t. VIII, №10, St. Pb, 1864. gv. 12-14, PL. II, №3a;
13. კახა შენგელია, ტაო-კლარჯეთის ძეგლები, თბ., 2008.
14. N. Adontz, Notes arméno-byzantines, IV, l'aieul des Roubéniens, *Byzantion*, 10 (1935), გვ. 194-195.
15. ეთაყიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960.

16. ი. ნოღია, იბერიის საკატეპანოს დაარსება, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ჰუმანიტარული მეცნიერებანი, В 8-9 (№155-156), თბ. 1974.
17. В.А. Степаненко, Дискуссии о дате образования фсмы Иверия, византийский врененик, 44, М., 1983.
18. В.П. Степаненко, Неизвестный катепан Иверии и Халдии спафарий роман, историко-филологический журнал, Ереван, 1991, №2.
19. Повествование вардапета Аристахъса Ластивертечи, Перевод с древне-армянского, вступительная статья, комментарий и приложения К.Н. Юзбашяна, М., 1968.
20. <http://rbedrosian.com/a2.htm>;
21. ცხორებამ ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთჳმესი და უწყებამ ღირ-სისა მის მოქალაქობისა მათისამ, აღწრილი გლახაკისა გეორგის მიერ ხუცეს-მონაზონისა, წიგნი.: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI-XV სს.), ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ. 1967.
22. გ. ბუაჩიძე, საქართველო, ბიზანტია და ფატიმიანთა სახალიფო (დიპლომატია და პოლიტიკური ბრძოლა 1014-1023 წლებში), კრ. ქართული დიპლომატია, ტ. 4, თბ. 1997.
23. Н. Скабаланович, Византийское государство и церковь в XI веке, М. I, С. П. 2004.
24. ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, თბ., 1969.

ახლო აღმოსავლეთი

არაბთა სახალიფო

გენდერული პრობლემები

ნანი გელოვანი

ქალის სტატუსი ფატიმიანთა სახალიფოში

ფატიმიანებმა (909-1171) შეიმუშავეს გარკვეული მითითებები ქალებისათვის და ხალიფა ალ-მუ'იზის (953-975) დროს ქალთა საკითხი განხილულ იქნა „მაჯალის ალ-ჰიქმაზე“ („სიბრძნის შეკრებები“). სწორედ ფატიმიანთა მმართველობის დროიდან გაჩნდა იურიდიული ლიტერატურა, რომელიც სპეციალურად ეძღვნებოდა ქალებს და ის სახელმძღვანელოდ იქცა მმართველებისათვის. სამართლისმცოდნე იბრაჰიმ იბნ ალ-კასიმ ალ-კაირავანიმ (გარდ. 425/1034წ.), რომელიც ხალიფა ალ-ჰაქიმის დროიდან მოღვაწეობდა ფატიმიანთა სასახლის კარზე, დაწერა ქითაბ ან-ნისა' („წიგნი ქალებზე“), რომელმაც ჩვენამდე ვერ მოაღწია, მაგრამ მისი ძირითადი ნაწილი აისახა მოგვიანო პერიოდის ნაშრომებში. XII ს-ის აბასიანმა იბნ ალ-ჯავზიმ (გარდ. 597/1200წ.) შეადგინა აჰქამ ალ-ნისა' („ქალთა კანონები“) – ჰადისების კრებული, რომელშიც ჩამოყალიბებული იყო იმამ-ხალიფას ცოლების, დედების, ქალიშვილების ქცევის წესები და მითითებები რელიგიური რიტუალების შესრულების თაობაზე. მამლუქთა პერიოდში, მალიქიტური სკოლის ეგვიპტელ სამართლისმცოდნეს – იბნ ალ-ჰაჯს (გარდ. 737/1336წ.) ეკუთვნის მადხალ აშ-შარ'ა აშ-შარიფ („რეკომენდაციები დიდებულთა ქცევებზე“), რომელშიც დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ქალთა ქცევის წესებს.

ეგვიპტელმა ისტორიკოსმა ალ-მაკრიზიმ (გარდ. 845/1442წ.), ფატიმიანთა სასახლის კარის ისტორიკოსის ალ-მუსაბიჰის (გარდ. 420/1030წ.) უნიკალურ ქრონიკაზე დაყრდნობით, შეადგინა ისტორიულ-გეოგრაფიული ენციკლოპედია – „ქითაბ ალ-მაჟა'იზ ვა-ლ-ი'თიბარ ფი ზიქრ ალ-ხიტატ ვა-ლ-ასარ“ („სწავლისა და დარიგების წიგნი კვარტალებისა და ძეგლების აღწერაში“) ან შემოკლებით „ალ-ხიტატ“, რომელიც ეგვიპტის ისტორიასა და ტოპოგრაფიას ეძღვნება [1]. ნაშრომში, სხვა მნიშვნელოვან მოვლენებთან ერთად, დიდი ადგილი ეთმობა კაიროში ფატიმიანთა სასახლის კარის ქალთა ცხოვრების აღწერას. სწორედ აღნიშნული მასალებია განხილული და გათვალისწინებული წინამდებარე ნაშრომში.

ფატიმიანთა მმართველობის დროს კაიროში იყო ორი სასახლე: კასრ აზ-

ზაპაბ (ოქროს სასახლე ანუ დიდი სასახლე) და კასრ ალ-ბაპრ (ნილოსის სასახლე ანუ პატარა სასახლე). დიდ სასახლეში ცალკე იყო გამოყოფილი იმამ-ხალიფას პარემის რეზიდენცია (მაჰალლ ჰურუმი-ჰი). სასახლის კარზე იყო გარკვეული იერარქია. იმამ-ხალიფას ოჯახის წევრი ქალები მოიხსენიებოდნენ საპატიო ტიტულებით: ას-საიდა – ქალბატონი; მავლათუ-ნა – ჩვენი ქალბატონი; სითთ ალ-მულქი (ძალაუფლების ქალბატონი), რომელსაც ჩვეულებრივ იღებდნენ ხალიფას ქალიშვილები; ას-საიდა ალ-მალიქა (დედოფალი, მმართველი), რომელიც შეიძლება მიეღო იმამ-ხალიფას ყველაზე გავლენიან ცოლს ან მხევალს (მომავალი მემკვიდრის დედას), იმამ-ხალიფას დედას, ან მისი ოჯახის ყველაზე ასაკოვან ქალს; ჯიჰა ან ჯიჰა ალ-‘ალიმა (მისი უმაღლესობა). იმამ-ხალიფას ოჯახის ქალი წევრების გარდა, მაღალი სოციალური სტატუსი ეკავათ ვეზირების და სხვა მაღალი ადმინისტრაციული თანამდებობის პირთა ოჯახის წევრებს [1, I, 362]. ეს ტიტულები ქალის სოციალურ სტატუსზე მიუთითებდა.

სასახლის კარის მსახური ქალები ორ ნაწილად იყოფოდნენ: ისინი, ვინც ცხოვრობდა სასახლეში (მუკიმათ) და ისინი, ვინც არ იყო სასახლის მუდმივი მცხოვრები (მუნკატი‘ათ). სასახლეში ყველაზე მნიშვნელოვანი თანამდებობა იყო პაჯიბ – კამერგერი ან ცერემონიების თავმჯდომარე, რომლის მთავარი როლი იყო დაეცვა იმამ-ხალიფა. ამ ფუნქციას მამაკაცი ასრულებდა. ყველა, თავისუფალი თუ მონა, ვინც მუშაობდა სასახლეში, მოხსენიებულია სახელით – „მუსთახდიმათ“ ან „კუსურიიათ“. ხოლო იმათ, ვინც მუშაობდა იმ სახელოსნოებში, რომლებიც სასახლეს ემსახურებოდა, ეწოდებოდა: „არაბაბ ას-სანა‘ი მინ ალ-კუსურიიათ“. სასახლეში ყველაზე მაღალი ადგილი ეკავათ იმ მსახურებს, რომლებიც პირადად ემსახურებოდნენ იმამ-ხალიფას ოჯახს, ცოლებს და სხვა მაღალი თანამდებობის პირთა ცოლებს.

ხალიფა ალ-ამირის (1101-1130) დროს 6 ქალმა დაიკავა ხაზინადარის თანამდებობა. ხალიფა ალ-ჰაფიზის (1132-1149) დროს ქალმა მიაღწია ხალიფას პირადი კანცელარიის უფროსის თანამდებობას, რაც ქალთა გარკვეულ ძალაუფლებაზე მიუთითებს. მისი სახელი იყო სითთ ღაზალი. ხაზგასმულია, რომ მან კარგად იცოდა თავისი საქმე და ჰყავდა საჭურისი თავის სამსახურში. სასახლის მსახური ქალების ნაწილი მუშაობდა თერძებად, რომელთა სათავეში იყო „ზაინ ალ-ხუზჰან“. სამზარეულოში დაახლოებით 50 ქალი მუშაობდა და ფუნქციები მკაცრად იყო განაწილებული. ყველაზე მაღალანაზღაურებადი იყო მეანობა (კაბილა) და ძიძას (დაია) პროფესია. თუმცა არ არის ცნობილი, სპეციალურ მომზადებას გადიოდნენ თუ არა. ერთი რამ ცნობილია; რომ მათი საქმიანობა განსაზღვრული იყო შარიათის კანონებით. მეანი ქალი უნდა ყოფილიყო თავისუფალი და არა მონა. ის ერთადერთი მოწმე იყო, თუ დედა გარდაიცვლებოდა ან მკედარ ბავშვს დაბადებდა. მეანი ქალები ატარებდნენ

სპეციალურ, პროფესიულ სამოსს. დიდად იყო დაფასებული ძიძების (დაია) საქმიანობა, რადგანაც ისინი მონაწილეობდნენ იმამ-ხალიფას ახლადდაბადებული ბავშვების აღზრდაში. ეს იყო ძალიან საპასუხისმგებლო მოვალეობა. კონტრაქტში დეტალურად იყო განსაზღვრული ყველა პირობა. ფატიმიანთა დროს მათ უზრუნველყოფდნენ საძინებლით, სამოსით, თეთრეულით, კარგი საკვებით, საცხოვრებელი პირობებით და მაღალი ანაზღაურებით [2,182-188]. არის ექიმების რჩევა, რომ შეემოწმებინათ ძიძების ჯანმრთელობის მდგომარეობა და რძის ხარისხი და არა მათი ეთნიკური თუ რელიგიური კუთვნილება. ალ-მაკრიზი აღნიშნავს, რომ კაიროს ფატიმიანთა სასახლეში იყვნენ ე. წ. მე-ჯინიბე ქალები (შადადათ). ისინი მუშაობდნენ სასახლის გვირაბში, რომელიც აერთებდა ორ სასახლეს ერთმანეთთან და ეხმარებოდნენ იმათ, ვინც იყენებდა ტრანსპორტის საშუალებად სახედრებს. როცა, 1171 წელს სალაჰ ად-დინმა აიღო ხალიფას სასახლე, მისი მცხოვრებლების რაოდენობა 12 000-ს ითვლიდა [1,1,384-386].

სასახლის კარის მოსამსახურე ქალების დიდი ნაწილი — მუსიკოსები, მოძღერლები, მხეველები — იყო მონა. ისინი იყიდებოდნენ მონათა ბაზრებზე. ასეთი იყო „ხან მასრურ“, რომელიც მღებარეობდა ბაბ ზუჰუჰას და ალ-აჰმარს შორის [1,II,92]. ფატიმიანთა იმპერიიდან ბაღდადშიც მიჰყავდათ მონა-ქალები. მათი ფასი მაღალი იყო. მონა-ქალები იყვნენ სხვადასხვა ეთნიკური წარმოშობის. მათი ძირითადი ნაწილი იყო მუსლიმი ან გამუსლიმებული, მაგრამ იყვნენ ქრისტიანებიც და იუდეველებიც. იმამ-ხალიფა ხშირად ქორწინდებოდა არამუსლიმზე. მაგ., ხალიფა ალ-‘აზიზის (975-996) ერთ-ერთი ცოლი (სითთ ალ-მულქის დედა) იყო მელქიტი კოპტი, რომლის ორი ძმა ხალიფამ დანიშნა მელქიტური ეკლესიის პატრიარქებად, ზოლო მამა ელჩად გაგზავნა სიცილიაში.

ფატიმიანი ხალიფები დიდ ყურადღებას უთმობდნენ ქალთა განათლებას. დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ისმაილიტური მოძღვრების პროპაგანდას და შესაბამისად მქადაგებლების (და‘იების) მომზადებას, ახალი წევრების განათლებას და მათთვის სიბრძნის (ჰიქმა) გადაცემას. ლექციების კურსი გათვალისწინებული იყო სპეციალურად სასახლის ქალებისათვის კვირაში ერთხელ ხალიფას სასახლეში, ზოლო ჩვეულებრივი ქალებისათვის ალ-აჰმარის მეჩეთში და მას ზელმძღვანელობდა ფატიმიანთა მთავარი და‘ი [1,1,391; 3,106-107]. ქალმა მქადაგებლებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს. 415/1024 წელს უმე ალ-ხაირ ალ-ჯიჰაზიმა, ცნობილი თავისი ღვთისმოსაობით, იყო მქადაგებელი (ვა‘ზა) ქალთათვის — ‘ამრ ბ. ალ-‘ასის მეჩეთში. წყაროებში დასახელებულია აგრეთვე ფატიმა ბინთ ალ-ას‘ას — მქადაგებელი მასჯიდ ალ-ვაზირიში [1,II,450]. ფატიმიანთა მიერ გახსნილი მეორე სასწავლო ცენტრი იყო „დარ ალ-‘ილმ“ (ცოდნის, მეცნიერების სახლი), რომელიც დააარსა ხალიფა ალ-ჰაქიმმა 1005 წელს ფატიმიანთა სასახლეში. აქ ას-

წავლიდნენ სხვადასხვა რელიგიურ და სამოქალაქო დისციპლინას. აქვე იყო გახსნილი უზარმაზარი ბიბლიოთეკა, რომლითაც სარგებლობდნენ სხვადასხვა რელიგიური მრწამსის მეცნიერები. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ფატიმიანთა დროს განვითარდა მეცნიერების სხვადასხვა დარგი. იმ სწავლულთა შორის, რომლებიც ამ ცენტრებს ესწრებოდნენ, ქალები არ არის მოხსენიებული [4,102-103]. თუმცა XI ს-ში დაფიქსირებულია ქალი-ჰადისთმცოდნეები. აღნიშნულია, რომ მექაში მრავალი ქალი სწავლობდა ქარიზა ალ-მარვაზის ხელმძღვანელობით (გარდ. 463/1070წ.). ისინი ძირითადად იყვნენ 'ულამთა' ოჯახიდან. მაგ., სუთათა ბინთ ალ-მუჰამალიმ (გარდ. 377/987წ.), ყადის ქალიშვილმა, ძალიან კარგად იცოდა არაბული ენა, სწავლობდა ფიკს (ისლამურ სამართალს) და ცნობილი იყო, როგორც ჰადისების გადამცემი [5,184]. ბიოგრაფიულ ლიტერატურაში მოხსენიებულია აგრეთვე ქალი-კალიგრაფები, გადამწერები და მდივნები (ქათიბა). ხალიფა ალ-ჰაფიზის დროს იურისტის და სწავლულის იბნ ალ-ჰათი'ა ალ-ფასის ცოლი და ქალიშვილიც იმდენად კარგი კალიგრაფები იყვნენ, რომ ზუსტად შეეძლოთ ყადის ხელმოწერის მიბაძვა. ორივე ქალი გადაწერდა წიგნებს ისლამურ სამართალში, ჰადისებში, ლიტერატურაში და გარკვეულ გასამრჯელოს იღებდნენ. წყაროებში განსაკუთრებით არის ხაზგასმული ფატიმიანთა და სულაიჰიანთა დინასტიებს შორის ოფიციალური კორესპონდენციის გაცვლის თაობაზე. 'არვა ბინთ აჰმადი, სულაიჰიანთა დინასტიის ნომინალური მმართველი 1090-1138 წლებში, იყო ძალიან განათლებული ქალი, კარგად იცოდა ყურანი, ჰქონდა არაჩვეულებრივი მეხსიერება. მას ინტენსიური მიმოწერა ჰქონდა ფატიმიანთა სასახლის კარის ქალებთან. ეს იყო მილოცვები, გარკვეული ინფორმაციის გაცვლა, მზარდაჭერა და სხვა. ასეთი მიმოწერა არსებობდა სითთ ალ-მულქსა და ზირიდ უმმ მალალს (გარდ. 414/1023წ.) შორის. თუმცა ეს არ ნიშნავს, რომ ყველა ქალი იყო განათლებული. ცნობილია, რომ სასახლის კარის ქალებს ჰყავდათ თავიანთი მდივნები — ქათიბები, რომლებსაც შეეძლოთ წერა კარნახით, ან თვითონ ადგენდნენ ტექსტს.

განათლებულ ქალთა შორის მოხსენიებული არიან მხეველები და მონა-ქალებიც. ცნობილი ეგვიპტელი ექიმი იბნ რიდვანი (გარდ. 453/1061წ.) ქველმოქმედების გამო ასწავლიდა ობოლ გოგონებს თავის სახლში. ფატიმიანთა სასახლის კარზე გამოირჩეოდა ორი მხეველი — ბაღდადელი შუჰდა ბინთ ალ-იბარი და ანდალუსიელი აიშა ალ-კურტუბიამა, რომლებიც პოეტები და საუკეთესო კალიგრაფები იყვნენ. გენიზას დოკუმენტებში არის ცნობები ქალთა განათლებაზე ებრაელ ვაჭართა კლასს შორის. წერილებიდან, რომლებსაც

¹ ულამები — ლეთისმეტყველთა, ისლამის ისტორიულ-რელიგიური გადმოცემებისა და უთიკურ-სამართლებრივი ნორმების მცოდნეთა (იმამები, ფაქიხები, მუფთიხები, ყადიები და სხვ.) კრებითი სახელწოდება.

მოგზაური ქმრები უგზავნიდნენ ცოლებს, ჩანს, რომ მათ შეეძლოთ კითხვა. თუმცა შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ისინი ნათესაეების და ახლობლების დახმარებასაც მიმართავდნენ. ხშირად არის მოხსენიებული მშობლების მიერ თავიანთი ქალიშვილებისათვის თორას სწავლების თაობაზე [2,227-228].

სასახლის კარზე მუშაობდნენ ექიმებიც, რომელთა შორის დასახელებული არიან ებრაელები. ისინი კონსულტაციას უწევდნენ და მკურნალობდნენ სასახლის კარის ქალებსაც [1,1,420]. უნდა აღინიშნოს, რომ ისინი არ ემსახურებოდნენ მხოლოდ ებრაელთა თემს. ზოგიერთ გავლენიან ქალს პირადი ექიმი ჰყავდა. ფატიმიანთა დროს, ფუსტატის ებრაულ თემში დასახელებული არიან ქალი ექიმები: ქალი ოკულისტი, ექსპერტი ტრადიციულ მედიცინაში და სხვა. თუმცა ეს გამონაკლისი შემთხვევები იყო. ფატიმიანთა მმართველობის პერიოდის ექიმი იყო იბნ ალ-ჯაზარი (გარდ.395/1004-5წ.), რომელიც მოღვაწეობდა კაირაჲში ხალიფა ალ-მაჰდის დროს. მან თავის ცნობილ ნაშრომში – „ზად ალ-მუსაფირ“ („მოგზაურის საგზალი“) ცალკე თავი დაუთმო ქალთა ღაყადებებს. იბნ ალ-ჯაზარს მოცემული აქვს ინსტრუქციები მუხანი ქალებისათვის სიმსივნის დიაგნოზის შემთხვევაში, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მათ გარკვეული მომზადება გავლილი ჰქონდათ [7, 296-312].

ფატიმიანთა სასახლის კარის ქალები მონაწილეობდნენ რელიგიურ ღღესასწაულებშიც. აღნიშნულ პერიოდში ძირითადად აღინიშნებოდა ორი კანონიკური ღღესასწაული – 'იდ ალ-ადჰა (მსხვერპლშეწირვის ღღესასწაული) და 'იდ ალ-ფიტრი (ვახსნილების ღღესასწაული), 'აშურა' (იმამ ჰუსაინის გლოვის ათდღიური) და მავლიდი (მუჰამადის, ალის, ფატიმას, ჰასანის, ჰუსაინის და იმამ-ხალიფას დაბადების დღე). ასეთი ღღესასწაულების დროს სასახლეში ზეიმი იმართებოდა, საჩუქრებს და ეგზოტიკურ ტკბილეულს არიგებდნენ, განსაკუთრებით რამადანის თვის დასაწყისში და დასრულებისას. ახალი წლის ღღესასწაულზე იმამ-ხალიფა ასაჩუქრებდა თავის ცოლებს, ძმებს, მონა-ქალებს და მაღალი რანგის საჭურისებს ახლად მოჭრილი ოქროს მონეტით. აღნიშნულია, რომ ფატიმიანებმა ეს ჩვეულება გადაიღეს აბასიანი ხალიფებისაგან, რომლებიც ქრისტიანული ახალი წლის ღღესასწაულზე ძვირფას საჩუქრებს უძღვნიდნენ სასახლის ყველა მოსამსახურეს [8,31]. სასახლის კარის ქალები თავიანთი მსახურების საშუალებით მონაწილეობდნენ აგრეთვე ღღესასწაულში ხათიმა, რომელიც აღინიშნებოდა მთელი ყურანის რეჩიტატივით კითხვის დასასრულს, რამადანის თვის ბოლო ღამეს [1,II,13].

ფატიმიანთა სასახლის კარზე იყო მრავალი განათლებული ქალი, რომელთაგან ზოგიერთმა პოლიტიკური ძალაუფლება მოიპოვა. ფატიმიანთა მმართველობის დროს ქალთა ძალაუფლების გარეგნული ნიშნები იყო: მონეტებზე მათი სახელების მოხსენიება და ხუტბის აღვლენა მათ სახელზე. ფატიმიანი ხალიფა ალ-მუ'იზი იყო პირველი ხალიფა ისლამის ისტორიაში, ვინც ბრძანა

მონეტის მოჭრა, რომელზედაც მოხსენიებული იყო ქალი. 953 წელს მოჭრილი მონეტის ერთ მხარეზე მოხსენიებული იყო ხალიფას სახელი, ხოლო მეორეზე ასეთი ტექსტი: ალი იბნ აბი ტალიბი არის მოციქულის (დანიშნული) კანდიდატი, ყველაზე საუკეთესო წარმომადგენელი და „ზავჯ აზ-ზაჰრა“ ალ-ბათულ“ (იგულისხმება ფატიმა)¹. ჯავჰარის მიერ ეგვიპტის დაპყრობის დროიდან, აბასიანი მმართველების ნაცვლად ზუტბაში მოიხსენიებოდნენ მუჰამადი, ალი, ფატიმა, ჰასანი, ჰუსეინი და იმამ-ხალიფა – მუ'იზი. გარკვეულ ძალაუფლებას ფლობდნენ რასადი – ხალიფა ალ-მუსთანსირის დედა, სითთ ალ-კუსური – ხალიფა აზ-ზაფირის და, სითთ ალ-მულქი – ხალიფა ალ-‘აზიზის ქალიშვილი და ალ-ჰაქიმის და, ‘არვა ას-საიფა და ალ-ჰურრა – სულაიჰიანთა და‘ის, ალ-მუჰარამ აჰმადის ცოლი, ასმა ბინთ შიჰაბი – ალი ბ. მუჰამად ას-სულაიჰის (და‘ი) ცოლი. ზოგიერთ მათგანს პირადი სამხედრო რაზმიც ჰყავდა. სითთ ალ-მულქის განკარგულებაში იყო სპეციალური სამხედრო კორპუსი – ალ-კაისარიია, რომელიც თან დაჰყვებოდა მას სასახლის გარეთ. რასადმა შეავსო ფატიმიანთა არმია შავი მონეებით, რათა შეეზღუდა თურქთა გავლენა. მის სამსახურში იყო 5 000 მონა [1,1,270]. სასახლის კარის ქალები მონაწილეობდნენ დიპლომატიურ მოლაპარაკებებშიც. სითთ ალ-მულქმა დიპლომატიური მისია გააგზავნა ბიზანტიის იმპერატორთან. როდესაც 471/1078 წელს კოპტების პატრიარქმა – კირილიუს II-მ მონაზხულა იმამ-ხალიფა ალ-მუსთანსირი, ხალიფას დედა (რასადი) და და მონაწილეობდნენ ამ საპატიო სტუმრის მიღებაში.

ისტორიკოსების განსჯის საგანი გახდა ფატიმიანი ხალიფა ალ-ჰაქიმის (996-1021) მკაცრი შეზღუდვები, რომლებიც მან დააწესა ქალების მიმართ. 391/1000-1 წელს იმამ-ხალიფამ აუკრძალა მათ გარეთ გასვლა საღამოს, რადგანაც თვლიდა, რომ კაიროს ქუჩებში ქალები ჭარბობდნენ მამაკაცებს. 394/1003-4 წელს ბრძანა უჩადროდ არ ევლოთ და ხმამაღლა არ დაეტირებინათ მიცვალებულები. ერთი წლის შემდეგ აუკრძალა სამკაულებით მორთვა, სახედაფარულებს უნდა ევლოთ აბანოში და სახის გამოჩენის უფლება მხოლოდ დაკრძალვის ცერემონიალის დროს შეეძლოთ. 402/1012 წელს იმამ-ხალიფამ აუკრძალა ქალებს გარეთ გასვლა საღამოს ლოცვის შემდეგ, სასაფლაოზე წასვლა, შეკრება ნილოსის ნაპირზე და ნავში მამაკაცებთან ერთად ჩაჯდომა. შემდეგ წელს აუკრძალა სიძლერა და ქუჩაში ჯდომა. 404/1013 წელს კი მან გაათავისუფლა ყველა მონა – ქალიც და მამაკაციც, მაგრამ აუკრძალა ყველა ქალს საერთოდ გარეთ გასვლა [9,656; 10,475-476]. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს აკრძალვები ვრცელდებოდა მხოლოდ ქალაქის მოსახლეობაზე. მაღალი სოციალური სტატუსის ქალებს ეს არ ეხებოდათ. ისინი თავიანთ საქმეებს ძირითადად აგვარებდნენ ქმრების, აგენტების, მოსამსახურე ქალების და მა-

¹ გაბრწყინებულის, უმანკოს ქმარი.

მაკაცების საშუალებით. მომდევნო ხალიფამ აზ-ზაჰირმა (ან სითთ ალ-მულქმა ზალოფას სახელით) დიდი თავისუფლება მიანიჭა ქალებს. ისინი ჩანდნენ სავაჭრო ობიექტებში, ფულის (დინარ-დირჰამის) გაცვლის პუნქტებში, ხალიჩების მაღაზიებში. მხოლოდ 415/1024 წელს ორი ქალი დაიღუპა ქუჩაში (აქლემმა გადაურა). არის აგრეთვე ცნობა, რომ 414/1023 წელს ხალიფა აზ-ზაჰირმა კვლავ აუკრძალა ქალებს საღამოს გარეთ გასვლა კარაფას რაიონში და აუკრძალა შეკრება ქალებს და მამაკაცებს ღიზას, ჯაზირას და ალ-კარაფას რაიონში. თუმცა იქვე ხაზგასმულია, რომ აკრძალვები ეხებოდა ქალებსაც და მამაკაცებსაც და ის დაკავშირებული იყო ეკონომიკურ კრიზისთან (შიმშილობის პერიოდი) ქვეყანაში¹.

წყაროებში ძირითადად ყურადღება გამახვილებულია სასახლის კარის ქალების ცხოვრებაზე და ცოტაა ცნობები ქალაქის მოსახლეობის შესახებ. არის პირდაპირი ან არაპირდაპირი მოხსენიება ქალთა დასაქმებაზე, საიდანაც ჩანს, რომ ისინი აქტიური იყვნენ ისეთ სფეროებში, როგორიცაა სოფლის მეურნეობა, საფეიქრო წარმოება, სოციალური სამსახური (შუამავლები), ციხეები, საგადასახადო სამსახური, მომსახურება. ძალიან ფართოდ გავრცელებული იყო დართვა და ქსოვა. აღნიშნულია მაგ., რომ ფატიმიანი ქალბატონი რაშიდა, რომელიც ძალიან მდიდარი იყო, ფულს გამოიმუშავებდა ნართის ძაფის დართვით [2, 194]. ქალები მუშაობდნენ ქალთა აბანოებში თმის ხელოსნად (სანი'ა), ციხის ქალთა განყოფილებებში, სადაც ქალებს მამაკაცებისაგან განსხვავებით თავიანთი „ამინა“ (სიმართლისმოყვარული ქალი) ჰყავდათ. ქალთა პროფესიად განიხილებოდა საქორწინო და დაკრძალვის ცერემონიალის შემსრულებლები: საქორწინო ზემისათვის თმის დამპარცხნელი (მასიტა), მიცვალებულის განმბანეელი (ღასილა) და დამტირებელი (ნა'იჰა). როცა 385/995 წელს ხალიფა ალ-'აზიზის ცოლი გარდაიცვალა, მისი გვამის განმბანეელმა მიიღო 6,000 დინარი, ყურანის წამკითხველებმა 7 დღის განმავლობაში მიიღეს 3,000 დინარი, ხოლო პოეტებმა, რომელთაც დაწერეს ელეგია მისთვის, თითოეულმა – 500 დინარი. ცნობილი გახდა ხისრაენი ან ხუსრუენი, რომელიც თავმჯდომარეობდა ვეზირის – ალ-ადილ იბნ სალარის დაკრძალვას, რომელსაც მიუძღვნა პოემა. ამ პროფესიას კარგი შემოსავალიც მოჰქონდა. მაგ., აღნიშნულია, რომ სითთ არ-რიადის ჰქონდა სახლი ფუსტატთან ახლოს. მონა-ქალები იყვნენ ძირითადად მომღერლები, მუსიკოსები, მზარეულები და ძიძები.

ქალები ვაჭრობაშიც აქტიურად იყვნენ ჩაბმული. ყველაზე შემოსავლიანი იყო წყლის გაყიდვა. მოხსენიებულია აგრეთვე ვაჭრობა შემდეგი ძირითადი პროდუქტებით: კვერცხი, ნამცხვარი, ბამბის ნაწარმი, ქათამი, ზეთი, რძე,

¹ რამდენიმე საუკუნის შემდეგ, მამლუქთა მმართველობის პერიოდში სულტანმა ბაიბარსმა შავ ჭირთან დაკავშირებით, აუკრძალა ქალებს (არა მონებს) სავაჭროდ წასვლა, ხოლო აბანოში მხოლოდ ღამით უნდა წასულიყვნენ.

მზა საჭმელები. დასახელებულია ქალი, რომელიც ყიდულობდა მარცვლეულს სიცილიაში, რათა გაეყიდა ის ალ-მაჰდიას ბაზარზე, ზოლო სამკაულები გაჰქონდა სიცილიაში გასაყიდად. მას ჰყავდა მამაკაცი კომერციული აგენტი, რომელსაც ის მოგების ნახევარს აძლევდა. დასახელებული არიან მაკლერი ქალებიც (დალალა). ისინი მოინახულებდნენ ქალებს თავიანთ სახლებში და სთავაზობდნენ მათ გარკვეული საქონლის შეძენას, განსაკუთრებით ქსოვილების. ყველაზე ცნობილი გახდა იუდეველი ქალი — ქარიმა ბინთ ამრამ ან ალ-ფუჰმა, რომელმაც საკმაოდ დიდი ქონება დააგროვა და მისი მეთაფი ნაწილი საქველმოქმედო ინსტიტუტებს უანდერძა [11,302-304]. ფატიმიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდში ქალებმა დაიკავეს ბაზარში მუქთასიბის (ზედამხედველი) თანამდებობაც.

ისმაილიტური სამართლის ფუძემდებელი იყო იბნ ან-ნუ'მანი (გარდ. დაახლ. 369/979 წ.), რომელსაც მთავარი ყადის თანამდებობა ეკავა. ფატიმიანთა კანონის მიხედვით, ქორწინების კანონიერებისათვის აუცილებელი იყო: საპატარძლოსათვის მეურვის (ვალი) თანხმობა ასაკის მიუხედავად; ორი სანდო მოწმე; საპატარძლოს თანხმობა სრულწლოვანების (ბალილ) შემთხვევაში და მაჰრი. თუ მეურვე არ არსებობდა ყადი ასრულებდა ამ ფუნქციას. სრულწლოვან ქალს შეეძლო თვითონ აერჩია მეურვე. მაჰრის მაქსიმუმი და მინიმუმი არ იყო განსაზღვრული. მაღალი სოციალური მდგომარეობის ქალებისათვის დადგენილი მაჰრი 200 000 დინარამდე აღწევდა. თუმცა 415/1024 წელს უმე ალ-'ულუმ, ხალიფა ალ-'აზიზის (975-996) დამ, იქორწინა თავის ბიძაშვილზე და მისი მაჰრი დაახლოებით 1 000 000 ღირებულების იყო, რომელიც 10 სახედრით გადაიტანეს. ჩვეულებრივი ქალებისათვის კი მაჰრი იყო — ოქროს მონეტები, სამოსი, ავეჯი, ძვირფასი ქსოვილები, ჭურჭელი, ძვირფასი ქვები. არამუსლიმი ქალის მაჰრის მაქსიმალური ოდენობა რამდენიმე ასეულ დინარს აღწევდა. საპორტო ქალაქებთან (მაგ., მაჰდიამ) დაკავშირებით აღნიშნულია, რომ საქორწინო კონტრაქტებში იყო შეტანილი ასეთი პირობა: თუ ქმარი, არყოფნის შემთხვევაში (4 თვის განმავლობაში) არ უზრუნველყოფდა ცოლს მატერიალურად, ქორწინება ანულირდებოდა. მაგ., 515/1121 წელს 'აბდ ალ-ლაჰ არ-რა'ისი, აიმა ბინთ 'უსმან ბ. ტაიბ ალ-ანსარის ქმარი, დაეთანხმა ასეთ პირობას. საქორწინო-საოჯახო კანონმდებლობით დაცული იყო არამუსლიმთა უფლებებიც. დაშვებული იყო ქორწინება მუსლიმ მამაკაცსა და არამუსლიმ ქალს შორის და ეს უკანასკნელი არ იყო ვალდებული შეეცვალა თავისი რელიგია ქორწინების შემდეგ. თუმცა, ყადი აბუ ტაჰირი აღმოჩნდა ასეთი პრობლემის წინაშე: ქრისტიანი ქალი, რომელიც მოექცა ისლამზე, მაგრამ მისი ქმარი დარჩა ქრისტიანად შეეცადა გაერკვია ყადისთან თავისი ბავშვის რელიგიური სტატუსი. აბუ ტაჰირმა გამოაცხადა, რომ ბავშვი იყო ქრისტიანი მამის რელიგიური აღმსარებლობის შესაბამისად. მოსახლეობა

შეწინააღმდეგა ყადის ამ გადაწყვეტილებას და შეასხენეს, რომ შიიტური და შაფიტური სამართლის მიხედვით ასეთ ბავშვი მუსლიმად ცხადდებოდა. ბოლოს ტაპირი იძულებული გახდა გამოეცხადებინა ის მუსლიმად. ფატიმიანთა სამართლისმცოდნე — მუჰამად იბნ ან-ნუ'მანმა აკრძალა დროებითი ქორწინება (მუთ'ა). განქორწინების საკითხში ისმაილიტებმა შემდგომი ნაბიჯი გადადგეს ქალის ინტერესების დასაცავად და გააუქმეს ტალაკ ალ-ბიდ'ა — განქორწინება ტალაკის ფორმულის ერთხელ წარმოთქმის შემთხვევაში. ისმაილიტებისათვის, ისევე როგორც იმამიტებისათვის, განქორწინება მხოლოდ მაშინ არის კანონიერი, თუ „ტალაკ“ სამჯერ სხვადასხვა დროს წარმოითქვა, ორი მოწმის თანდასწრებით ქალის რიტუალურად წმინდა მდგომარეობაში ყოფნის დროს. ყადი ან-ნუ'მანმა გამოაცხადა ქალის უფლება — ნებისმიერ დროს მოეთხოვა განქორწინება, რაც აისახა საქორწინო კონტრაქტში [12, 43-44].

ყადი ან-ნუ'მანმა მემკვიდრეობის კანონშიც შეიტანა ცვლილება: თუ გარდაცვლილს ჰყავდა ერთადერთი მემკვიდრე ქალიშვილი, ის იღებდა მთელ მემკვიდრეობას. ან-ნუ'მანის განმარტებით, ის იღებდა, ყურანის მიხედვით, მემკვიდრეობის ნახევარ წილს და დამატებით იღებდა ნახევარს — სხვა კანონიერი მემკვიდრეების წილს. ამიტომ ფატიმიანთა სახალიფოში ხშირი იყო შემთხვევები, როცა ქალიშვილები იღებდნენ თავიანთი მშობლების ქონებას. მაგ., 1024 წელს იბნა აბი 'აბდ ალ-ლაჰ ალ-ჰუსაინმა გადასცა ქონება თავის ერთადერთ ქალიშვილს. — ბინთ აბი ჯა'ფარს. არის აგრეთვე ცნობა, რომ მამამ ანდერძით დაუტოვა 60 000 დინარი თავის ქალიშვილს და ვაჟს. ასევე ალ-ადანი ალ-მუსულმანიმ გადასცა თავის ქალიშვილს მთელი ქონება. თუმცა პრაქტიკაში იყო წინააღმდეგობებიც. მაგ., ბინთ აბი ჯა'ფარს ჩამოართვეს მემკვიდრეობით მიღებული ქონება, რადგანაც 419/1028 წელს ყადი ალ-ფარიკმა, ოთხი მოწმის თანდასწრებით, არაკანონიერად სცნო მისი გამოცხადება ერთადერთ მემკვიდრედ. ბინთ აბი ჯა'ფარი მივიდა ეეზირთან, რომელიც ჩაერია საქმეში და მოითხოვა საქმის გადასინჯვა, რაც დამთავრდა მოწმეების დაპატიმრებით და ყადის შინაპატიმრობით [12, 49]. შიიტმა იმამებმა — მუჰამად ალ-ბაჰირმა და ჯა'ფარ ას-სადიკმა დაადგინეს, რომ ქალ-მემკვიდრეებს არ შეეძლოთ მიეღოთ მემკვიდრეობით მიწები, ამის საპირისპიროდ ფატიმიანთა ყადი ან-ნუ'მანმა დააწესა, რომ მათ შეეძლოთ მიწების მიღებაც. ეს წესი დაფუძნებული იყო ფატიმას მაგალითის ინტერპრეტაციაზე, რომელმაც მემკვიდრეობით მიიღო ფადაკის მიწები. მემკვიდრეობასთან დაკავშირებული წესი — ქალი იღებს ორჯერ ნაკლებს, უცვლელი დარჩა. რაც შეეხება გაყრილ და დაქვრივებულ ქალს, რომლის ყოფილი ქმარი გარდაიცვალა, ან-ნუ'მანი აწესებდა, რომ მას შეეძლო მიეღო მისგან ქონება, იმ პირობით თუ ის არ გათხოვდებოდა.

ქალებს და მამაკაცებს შეეძლოთ პირდაპირ მიემართათ ყადისათვის, რომელიც ყოველ კვირას სხდომებს მართავდა მეჩეთში ან იშვიათად თავის სახლში.

ხშირი იყო შემთხვევები, როცა ქალებს სარჩელი შეჰქონდათ სააპელაციო სასამართლოში (მაჯლის ალ-მაჰალიმ) საოჯახო კანონმდებლობის დარღვევასთან დაკავშირებით. სასამართლოში განხილული ქალთა საქმეები ძირითადად უკავშირდებოდა მრუშობას, გატაცებას და მკვლელობას. ციხეებში იყო ძალიან ცუდი პირობები როგორც მამაკაცებისათვის, ისე ქალებისათვის. ციხეები იყო ძალიან ჭუჭყიანი და აესუნიანი ადგილები. ამის გარდა პატიმრებს თვითონ უნდა გადაეხადათ თავიანთი კვების ხარჯები და ხშირად შიმშილისაგან იხოცებოდნენ. კაიროს გენიზას დოკუმენტებში არის წერილები, რომლებიც ადასტურებს, რომ ქალები ხშირად ითხოვდნენ დახმარებას თემის ლიდერებისაგან თავიანთი დაპატიმრებული ქმრებისა და შვილებისათვის.

ისმაილიტური სამართლით განსაზღვრული იყო არამუსლიმი ქალების უფლებებიც. ქალები არ იხდიდნენ ჯიზიას, რომელიც მხოლოდ არამუსლიმებისათვის იყო განკუთვნილი [13,392]. თეორიულად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სასახლის კარის არამუსლიმი ქალები – ქრისტიანები და იუდეველები – ამ გადასახადს არ იხდიდნენ. ალ-ყადი ან-ნუ'მანმა ჯაფარიტულ მაჰაბზე დაყრდნობით შენიშნა, რომ შეუფერებელი იყო მუსლიმებს ლოცვა შეესრულებინათ სამოსში, რომელიც შეკერილი იყო არამუსლიმის მიერ. არის ცნობა, რომ ებრაელთა თემის სტატუტით აეკრძალათ ებრაელ მამაკაცებს და ქალებს დამუკში (ფუსტატის სამხრეთით) პილიგრიმობაში მონაწილეობა სხვა რელიგიური აღმსარებლობის ადამიანებთან ერთად. ხალიფა ალ-ჰაქიმმა მიმართა უმკაცრეს ზომებს ქრისტიანთა და იუდეველთა მიმართ, მათ შორის, ისლამზე ძალით მოქცევას. არამუსლიმებს უნდა ეტარებინათ სპეციალური ფერის სამოსი. ისინი დაიშვებოდნენ აბანოებში მხოლოდ სპეციალურ დღეებში. ალ-ჰაქიმის დროს ინტენსიურად მიმდინარეობდა მეჩეთების მშენებლობა და ქრისტიანული ეკლესიების ნგრევა. ფატიმიანთა დროს მუჰთასიბი აკონტროლებდა, რომ ქალები ქუჩებში უჩადროდ არ გამოჩენილიყვნენ, არ ესაუბრათ მამაკაცებთან (გარდა ვაჭარ-ხელოსნებისა, რაც დაკავშირებული იყო შეკვეთებთან და ვაჭრობასთან), მეთვალყურეობას უწევდა აბანოებს, საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილებს.

განხილული მასალიდან ჩანს, რომ ისმაილიტური სამართლით განისაზღვრა ქალის უფლებები, რაზედაც მნიშვნელოვნად არის დამოკიდებული ქალის სტატუსი საზოგადოებაში. ეს არის განათლების, ქორწინების, განქორწინების და მემკვიდრეობის უფლება. ქალის ადგილი და როლი ფატიმიანთა სახალიფოში, ძირითადად, დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ რა პოლიტიკური და ეკონომიკური სტატუსი ჰქონდა მას ამ საზოგადოებაში. აქედან გამომდინარე, ყველაზე მეტი გავლენა და მაღალი სოციალური სტატუსი ჰქონდათ სასახლის კარის ქალებს – იმამ-ხალიფას და უმაღლესი მოხელეების ქალიშვილებს, ცოლებს, დედებს და გამორჩეულ მხევლებს.

წყაროები და ლიტერატურა

1. al-Maqrīzī, Taqī al-Dīn. al-Mawā'iz wa-l-i'tibār fī dhikr al-khitat wa-l-āthār. Beirut: Dār al-sādir, n.d., offset of Būlāq 1324 edn. (I-II).
2. Shatzmiller M., Women and wage labour in the medieval Islamic West: legal issues in an economic context. — Journal of the Economic and Social History of the Orient, 40, 1997.
3. Ф. Дафтари, Краткая история исма'илизма: Традиции мусульманской общины, Пер.с англ. Л.П. Додыхудоевой. М., 2004.
4. Stern S. M., Studies in Early Ismailism. Jerusalem-Leiden, 1983.
5. Roded, Ruth. Women in Islamic Biographical Collections: From Ibn Sa'd to Who's Who. Boulder and London, 1994.
6. Reif, S.C., A Jewish Archive from Old Cairo. Richmond, 2000.
7. Bos, G., Ibn al-Jazzar on women's diseases and their treatment. — Muslim History, 37, 1993.
8. Хилал Ас-Саби. Установления и Обычаи Двора Халифов. Перевод с арабского, предисловие и примечание И. Б. Михайловой. Москва, 1983.
9. Genghis Khan. The History of the World-Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. Translated from the text of Mizra Muhammad Kazvini by J. A. with an introduction and bibliography by David O. Morgan. Manchester University Press, 1997.
10. Чингисхан. История Завоевателя Мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Меликом Джувейни. М. 2004.
11. Gil, Moshe. The Jewish Merchants in the light of Eleventh-Century Geniza Documents. — Journal of the Economic and Social History of the Orient, 46, 3, 2000.
12. Fyzee, A.A., Compendium of fatimid Law, Simla, 1969.
13. Levy, R., The Social Structure of Islam, Cambridge, 1957.

არაბული ისტორიოგრაფია და ხალხთა წარმომავლობის კონცეფცია

გონა ჯაფარიძე

შუა საუკუნეების არაბთა წარმოდგენები ქართველთა წარმომავლობის შესახებ

გენეალოგიურ ჟანრს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს მდიდარ არაბულ ლიტერატურაში. ისლამამდელი არაბული გენეალოგიის მცოდნენი იყვნენ თავად ბედუნიები, რომლებიც ზეპირად გადაცემდნენ თავიანთ ცოდნას.

არაბთა დიდი დაპყრობითი ომების დროს დაიწყო გენეალოგიური მასალების შეგროვება-ფიქსაცია¹ და VIII ს-ის მიწურულსა და IX ს-ის დასაწყისში ამ სფეროში გაჩნდა პირველი საეციალური კრებულები. დაპყრობითმა ომებმა არაბებს დაუმორჩილა ვრცელი ტერიტორია ესპანეთიდან – ინდოეთამდე. არაბთა ბატონობის ქვეშ მოექცა არაერთი ხალხი, რომლებთანაც არაბებს, მათ აღმინისტრაციას ადგილებზე, ყოველდღიური კონტაქტები ჰქონდათ. ბუნებით ცნობისმოყვარე არაბები ცდილობდნენ გარკვეულიყვნენ ამ ხალხების წარმომავლობაში და ქმნიდნენ მათი ნათესაობის ვერსიებს. სხვადასხვა ხალხთან ერთად მათ აინტერესებდათ ქართველების წარმომავლობა-ნათესაობაც.

X ს-ის არაბი გეოგრაფი ალ-მას'უდი ერთ-ერთ ქართულ ტომს წანარებს არაბ. ას-სანარიას არაბულ ფესვებს უძებნიდა და მიიჩნევდა, რომ წანარები იყვნენ სამხრეთარაბული ტომის ნიზარ ბ. მა'ად ბ. მუდარის ტომის – 'უკაილის შტოს შთამომავლები [15,29-41]. სიტყვაში ალ-ჩ'მრზ/ქართველები თანხმონებზე წერტილების გადაადგილების გამო, არაბი ავტორები ამ ეთნონიმს, არცთუ იშვიათად, აიგივებდნენ ალ-ხაზარ/ხაზარებთან [14,124-25]².

¹ ისლამამდე გვარტომობის ცოდნა არაბთში გვარონული საზოგადოების ყოველდღიური ცხოვრებისათვის აუცილებელი ელემენტი იყო. VIII ს-ის 40-იანი წლებიდან ამ ცოდნამ სხვა პრაქტიკული ნიუანსი შეიძინა პიჯრის 20/641 წ. ხალიფა 'უმარამ შექმნა ე.წ. დივან ალ-შუკათილა, ან დივან ალ-ჯუნდი – ლაშქრის უწყება, რომლის მოვალეობაც იყო მუსლიმური თემის წევრთათვის ზღუფასებისა და პენსიების გაცემა. საამისოდ შედგა საეციალური რეესტრი, რომელშიც პირველ ადგილზე იდგნენ მოციქულ მუჰამადის ოჯახისა და მისი გვარის წარმომადგენლები, შემდეგ ის პირები, რომლებმაც პირველად მიიღეს ისლამი, მუჰაჯირები, ანსარები და, საერთოდ, ყველა მუსლიმი გვარისა და ტომის მიხედვით. თანამიმდევრობა ტომებისა და გვარებისა და, აქედან გამომდინარე, ოდენობა ზღუფასებისა და პენსიებისა, განისაზღვრებოდა მუჰამადისა და ისლამის წინამძე მათი დამსახურების მიხედვით. ამდენად, დივან ალ-შუკათილას შექმნამ დღის წესრიგში დააყენა არაბულ ტომთა გენეალოგიის შესწავლა და, შეიძლება ითქვას, შეასრულა უმნიშვნელოვანესი როლი არაბული გენეალოგიური მეცნიერების ჩამოყალიბებაში [16, 149-150; 39, 967].

² გვაქვს ისეთი შემთხვევა, როცა ასევე მდებარეა გაიგივებული ძმრზ/ქართველები და ძმრლ/ქრთები. ეს თვალსაზრისი მომდინარეობს XIV ს-ის არაბი ენციკლოპედისტის იბნ ჟაღლ ალლამ ალ-'უმარის (გარდ. 1349 წ.) ერთი ცნობიდან, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში თავ-

გარდა ამისა, ხალხთა კლასიფიკაციის და მათი წარმომავლობის განსაზღვრისას, არაბები ჩვეულებრივ მისდევდნენ ბიბლიურ სქემას¹ და ავსებდნენ მას.

ბიბლიით, როგორც ცნობილია, კაცობრიობა ნოეს სამი ვაჟისგან მოდის. სწორედ მისგან განშტოვდნენ ხალხები ქვეყანაზე წარღვნის შემდეგ. ბიბლიაში დასახელებულია ხალხები, რომელთა მამამთავრებიც გახდნენ სემი, ქამი და იაფეთი, მოხაზულია ამ ხალხების საცხოვრისი გეოგრაფიული არეალი, მაგრამ არა ყველასი. არაბთა შემოსევებამდე კარგა ხნით ადრე რომაელ-ბიზანტიელი ავტორებისთვის ძნელი არ იყო იმის შემჩნევა, რომ რიცხვი მათ დროს რეალურად არსებული ხალხებისა გაცილებით მეტი იყო, ვიდრე ამას ბიბლია ასახელებდა. თუ ადრე არა, უკვე III ს-დან მაინც ქრისტიანი ავტორები სწავლობდნენ მათ დროს არსებული ხალხების გენეალოგიას და ცდილობდნენ გაერკვიათ, ნოეს რომელი ვაჟი იყო მათი წინაპარი. ამ მხრივ არსებობდა განსხვავებული შეხედულებები. შეიქმნა სპეციალური ლიტერატურა: Liber generationis hominum და Diaperismos, რომელშიც დასმულია ხალხთა წარმომავლობის საკითხები. ამ ჟანრის ნაშრომთა რიცხვს, მაგალითად, მიეკუთვნება იპოლიტე რომელის „ქრონიკა“, რომელიც დაიწერა 234-25 წწ. და რომლის

დაპირველად შიპაბ ად-დინ ალ-კალკაშანდის (გარდ. 1418 წ.) თხზულების მეშვეობით შემოვიდა [6, VIII, 27; 6, I, 369; 25, 208-9; 7, 457; 10, 54; 13, 212]. ცნობა ძმურთან და ძმურთან დაკავშირებით გვხვდება ალ-უმარის თხზულების „ათ-თა რიფ ბი ლ-შუსტალაჲ აშ-შარიფ“ („მალაილი ტერმინოლოგიის განმარტება“) იმ ნაწილში, რომელიც ეხება ქართველთა სამეფოს [11, 53-55]. აქ საუბარია ქართველთა ქვეყანაზე, პულაგანებთან და ამირა ჩობანთან ქართველთა მეფის ბარტიმლმას ურთიერთობაზე, ამ უკანასკნელის ძალისხმევაზე დაეხსნა მუსლიმთაგან ჯერის ბონასტერი; მოტანილია საქართველოს მეფესთან ეგვიპტის სულტანის მიმოწერის ნიმუში. ალ-უმარი ეხება აგრეთვე ქართველთა ლაშქარს, რომელიც „პულაგანთან ლაშქრის ძალსა და სიმდიდრეს წარმოადგენს, რომელსაც ისინი ეწოდებიან და ეყრდნობიან“ [10, 51] და სწორედ აქ წერს: „უკა ამმა ასქარ ალ-ქურჯ ფა ჰუმ სალიბთ დინ ას-სალიბ ეა აქლ ალ-ბა-ს ეა ლ-ნაჯდა მინჰუმ ეა იუკალუ ფი ლ-მუსლიმინ ალ-ქურდ ეა ფი ნ-ნასარა ალ-ქურჯ“ [11, 54]. აღნიშნულ ცნობაში ზმნა იუკალუ, რომელსაც არ ახლავს ლაქუ („ლი“) წინდებული² ნაცვალსახელური სუფიქსი), უნდა ითარგმნოს არა როგორც „ეწოდება, რომელსაც ქვეა სახელად“, როგორც ეს ჩვეულებრივად გვხვდება ალ-უმარისა და ალ-კალკაშანდის ცნობების რუსულ და ქართულ თარგმანებში [25, 3; 7, 457; 10, 54], არამედ „ამბობენ, ნათქვამია, ითქმის“ [13, 204-5]. ამიტომ, ციტირებული ცნობა მე ასე მესმის: („და რაც შეეხება ქართველთა ლაშქარს, ისინი მტკიცენი არიან ჯერის სარწმუნოებაში და გულადი და მამაცი ხალხია მათგან ქრისტიანთაგან). ამბობენ: მუსლიმებში არიან ქურთები, ზოლო ქრისტიანებში – ქართველები“ [იხ. აგრეთვე 28, 145]. ალ-უმარის მხედველობაში ჰქონდა არა ორი ფონიზმის – ძმურ/ქართველების და ძმურ/ქურთების იგივეობა, არამედ ის, რომ გულადობით და სიმამაცით მუსლიმთა შორის გამოირჩეულნი არიან ქურთები (რაც კარგად გამოჩნდა 1171-1250 წლებში, როცა ეგვიპტეს განაგებდა ქურთული წარმომადგენელი აიუბიანთა დინასტია), ზოლო ქრისტიანთა შორის – ქართველები. არაბი ავტორის მიერ ქართველთა ასეთ მაღალ შეფასებას, რომელსაც, შეიძლება ითქვას, გამოირჩეული ადგილი უკავია ქართველთა შესახებ არაბ-მუსლიმთა წარმოდგენებში, იმ დროს რეალური საფუძველი ჰქონდა. ქართველთა სამხედრო შენაერთება სიმაძაქით თავი გამოიჩინეს მონღოლთა რიგებში, XIII ს-ის II ნახევრიდან – XIV ს-ის 10-იან წლების ჩათვლით, ეგვიპტის მამლუქებთან ილხანთა სამხედრო კონფრონტაციის დროს.

¹ არაბულ ისტორიოგრაფიაზე ბიბლიური ტრადიციის გავლენის შესახებ იხ.: 40, 36-45.

საფუძველზეც V-VII სს-ში შეიქმნა სხვა 8 რედაქცია, მათ შორის ეპიფანე კეპრელის (გარდ. 403 წ.) თხზულება [8, 168-82, 168-69; 18, 96-107].

ისლამმა მიიღო სამყაროს შექმნის ბიბლიური ტრადიცია, აღიარა ადამი (ყურანში ადამიანები არიან ადამის შვილები, მისი შთამომავლები) და ევა (არაბ. ჰავეა)¹, ნოე (არაბ. ნუხ), რომელიც ითვლება ერთ-ერთ ყველაზე პატივცემულ მოციქულად ისლამამდე და წარღვნა, რომელსაც გადაურჩნენ მხოლოდ ნოეს კიდობანს თავშეფარებული მისი ახლობლები და ცხოველები². ყურანში არ იხსენიებიან სახელებით ნოეს/ნუხის სამი ვაჟი: სემი (სამ), ქამი (ჰამი) და იაფეთი (იაფისი) [38,1007; 41,104; 34,236], მაგრამ მათ ასახელებენ და აღიარებენ ყურანის კომენტატორები, არაბი ისტორიკოსები, გეოგრაფები და სხვა ავტორები.

როგორც ქრისტიანული, ისე ისლამური კონცეფციით, ნოემ დედამიწა დაუნაწილა თავის სამ ვაჟს. სემი, რომლის შთამომავლებიც არიან იბრაჰიმი resp. აბრაჰი და მისი ვაჟი ისმაილი, არაბთა წინაპარია. ქამისგან (ჰამ) გამოყვათ სუდანელები, ნუბიელები, ეთიოპელები, ზოგჯერ, ჰინდო-სინდებიც და შვეკანიანი ხალხები. იაფეთის (იაფის) შთამომავალთა შორის არაბი ავტორები ასახელებენ გოგსა და მაგოგს (იაჯუჯ ვა მაჯუჯ), ხშირად თურქებსა და ხაზარებს, უფრო იშვიათად სლავებს (საკალიბა). სპარსელებს და რუმელებს, ე.ი. ბიზანტიელებს ზოგჯერ უკავშირებენ სემს და ზოგჯერ – იაფეთს.

სამ ძმას შორის, სემიტური ტრადიციით, უპირატესობა აშკარად სემს ენიჭება, თუმცა იაფეთის მიმართ იშვიათად ჩანს არაკეთილმოსურნე დამოკიდებულება.

სხვადასხვა ავტორთან ნოეს სამი ვაჟის შთამომავლები დასახელებულია

¹ ადამისა და ევას შესახებ ისლამური წარმოდგენები იხ.: 22,59-68; 20,37; 37,176; 30,295.

ნოეს შესახებ ისლამური ტრადიცია იხ.: 21,44-54; 35, 108. XIV ს. არაბ ავტორს შამს ად-დინ მუჰამად იბნ აბუ ტალიბ ად-დიმასკის (გარდ. 1327 წ.) თავის კოსმოგრაფიულ თხზულებაში ნებსთ ად-დაჰარ ფი „აჯაიბ ალ-ჰარკ ე ლ-ჰაჰარ „არჩეული ეპიქისა ხმელეთისა და ზღვის საოცრებათა შესახებ“ [იხ. 29] მოქმედებს რომელიღაც ანონიმური კრებული ლეგენდა, რომლის თანახმადაც, წარღვნის შემდეგ გადარჩენილი ყველა ხალხი ლაჰარაკობდა ერთ – „ისრაილის“ ენაზე. ეს ხალხი შეგროვდა ერთ ადგილზე, რომელსაც ეწოდებოდა კუსა, სადაც დიწვეს უზარმაზარი ნაგებობის შენება ღიღ მთაზე, დედამიწის ცენტრში, იმ შემთხვევისთვის, თუ წარღვნა გაიმეორებოდა. ამ ნაგებობას არ ჰქონდა სარკმლები, მაგრამ ჰქონდა კარბები, რომლებიც შედიოდა 72 საენაზე. როცა ყველა თავთავიანთ საუბარში განცალკევდა, ღამით გაისმა უფლის ხმა და დაანერია კაცობრიობის ეს ერთიანი საცხოვრისი. ამის შემდეგ ამოვარდა „შევი ქარი“, ისე რომ. ადამიანებს არ შეეძლოთ ერთმანეთის დანახვა. თითოეულ ამ 72 ჯგუფს (ოჯასს) ქარი დევნიდა გარკვეული მიმართულებით და როცა ის ჩადგა, აღმოჩნდა, რომ ისინი იყვნენ თავიანთი სახლიდან შორს. იაფეთიანები, მაგალითად აღმოჩნდნენ მისგან ჩრდილოეთით და გაიყვნენ 37 ხალხად და ენად იმ საენაების რაოდენობის მიხედვით, რომლებშიც ცხოვრობდნენ. ხეშმეტება, მათდა გასაოცრად, აღმოაჩინეს რომ ცხოვრობდნენ თავიანთ ძველ ადგილებში, მაგრამ გაიყვნენ 19 ხალხად და ენად. მათ მიერ დაკავებული საენაების რაოდენობის მიხედვით. ამ მიწას ეწოდა ბაბილ, რაც ნიშნავს გადაადგილებას, გადასაცვლებას. სხვა ლეგენდით, ხალხთა დაყოფა მოხდა ჯერ კიდევ ნოეს დროს, რომელთანაც იყო ადამიანთა 80 წყვილი. ყველა ისინი ლაჰარაკობდნენ სირიულად და წარმოადგენდნენ ერთ მთლიან ხალხს. კიდობნიდან გამოსულმა ნოემ ააშენა სოფელი, სადაც მათ შეეძლოთ გამოეძინათ. დილით აღმოჩნდა, რომ ისინი ლაჰარაკობდნენ 80 ენაზე და ერთმანეთის არ ესმოდათ. მხოლოდ ნოეს ესმოდა მათი ენებისა [17,60].

სხვადასხვანაირად: ზუსტად ისე, როგორც ბიბლიაში, ნაწილობრივ, ანდა სრულიად განსხვავებულად.

საერთო რაოდენობა ხალხებისა, რომლებიც ქრისტიან ავტორებს გამოყვანათ ნოეს ვაჟებისგან, შეადგენდა 72-ს, თუმცა არ იყო თანხმობა იმის თაობაზე, თუ ვისგან რამდენი ხალხი გამოვიდა.

ნოეს ვაჟების შთამომავალი ხალხების საერთო რიცხვს მუსლიმი ავტორებიც, ძირითადად, 72-ით საზღვრებენ. ამავე დროს, არაბულ-ისლამური თვალსაზრისი ამ საკითხზე ეყრდნობოდა, აგრეთვე, ყურანს და ჰადისებს, რომელთაც ემატებოდა საერთოსემიტურ და ირანულ საფუძველზე წარმოქმნილი გადმოცემები [17,60].

ხალხთა კლასიფიკაციის არაბულ სისტემებში ჩვენი ყურადღება მიიქცია სამხრეთი კავკასიის ხალხების, კერძოდ, ქართველების ადგილმა.

ერთ-ერთი პირველი არაბი ავტორი, რომელმაც ჩამოაყალიბა ხალხთა წარმომავლობის კონცეფცია და შეეხო ქართველებსაც, იყო ცნობილი ისტორიკოსი და გეოგრაფი აბუ ლ-მუნზირ ჰიშამ იბნ მუჰამმად იბნ ალ-სა'იბ ალ-ქალბი (დაახლ. 120/837-206/920-21 წწ.) [მის შესახებ იხ. 16, 146-55; 27, 494]. მისი კონცეფცია საუკუნეების მანძილზე გაერცელებული და პოპულარული იყო არაბულ მწერლობაში. იბნ ალ-ქალბის ხშირად იმოწმებენ შუა საუკუნეების ავტორები, მაგრამ მის კლასიფიკაციაში ქართველების ადგილზე შეიძლება ვიმსჯელოთ მხოლოდ უფრო გვიანდელი ავტორების, იაკუთისა და ად-დიმაშკის შრომების მიხედვით.

XIII ს-ის არაბი მეცნიერ-ენციკლოპედისტის იაკუთ იბნ 'აბდ ალლაჰ ალ-ჰამავი არ-რუმის (გარდ. 1229 წ.) „გეოგრაფიულ ლექსიკონში“ (*მუჯაბ ალ-ბულდან*) ხშირადაა დამოწმებული იბნ ალ-ქალბის დღეისთვის დაკარგული თხზულება *ქითაბ ანსაბ ალ-ბულდან* („წიგნი ქვეყნების/ქალაქების გენეალოგიების შესახებ“), რომელიც თითქოსდა იგივეა, რაც მისივე *იშთიკაჟ ალ-ბულდან* („ქვეყნების ეტიმოლოგია“) [19, 121; 5, 020].

იაკუთის თხზულებაში მოტანილი ციტატებით თუ ვიმსჯელებთ, იბნ ალ-ქალბის ხალხებისა და ქვეყნების სახელწოდებები ეთნარქების სახელებიდან გამოყავს. აქ შევჩერდებით იაფეთის მოდგმაზე.

იბნ ალ-ქალბის თანახმად, „*მაფის იბნ ნუჰის, – მშვიდობა მას, – შთამომავალთაგან არიან მუნანი, საკლაბი, 'აბდარი, ბურჯანი, ჯურჯანი, ფარი-სი და არ-რუმი*“. სხვა ადგილზე იბნ ალ-ქალბი მამამისისგან – მუჰამმად ბ. ალ-სა'იბ ალ-ქალბისგან¹ მიღებული ინფორმაციით წერდა: „*რუმი, საკლაბი,*

¹ მუჰამმად ბ. ალ-სა'იბ ალ-ქალბი (გარდ. 763 წ.) იყო არაბი ისტორიკოსი-ტრადიციონალისტი, ეპზეგეტი და გენეალოგისტი. გადასცემდა ცნობებს გენეალოგიის სხვადასხვა საკითხთან დაკავშირებით [27,494].

არმინა¹ და აფრანჯი ძმებია, შთამომავლები ლანტა (ლანტი, ლაიტი) იბნ ქასლუხიმ იბნ მუნან იბნ მაფესისა. ისინი ლანტა იბნ ქასლუხიმ იბნ იუნან იბნ იაფესის შთამომავალნი არიან. მოსახლეობს თითოეული მათგანი გარკვეულ ადგილას მიწაზე, რომელიც იწოდება მისი სახელით“ [5,71(III,405)]². იაკუთი, მოგზაურებისგან მიღებული ინფორმაციით, წერს, რომ არმინია (ე.ი. სომხეთი) ეწოდა ამ ტერიტორიას არმინა იბნ ლანტას მიხედვით. ამასთან, ლანტა აემარის ძეა და არა ქასლუხიმისა [5,12(I,220)]³. ზემოდასახელებულ ეთნარქებს უკავშირდებიან ბიზანტიელები, სლავები, სომხები, ქართველები და ფრანკები.

იბნ ალ-ქალბის თანახმად, არმინას ვაჟები არიან არღაბილი [5,8 (I,198)] და ბაილაპანი [5,37(I,798)]. ის ეთნარქები, რომელთაგან მომდინარეობს ამ ქალაქების სახელწოდებები.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ის ფაქტი, რომ იმავე იბნ ალ-ქალბის მიხედვით (რომელიც იმოწმებს შარკი იბნ კუტამის⁴), ძმები არიან ჯშრზანი და არრანი – ვაჟები ქასლუხიმ იბნ ლანტა იბნ იუნან იბნ იაფის იბნ ნუჰისა [5,42].

ჯშრზანი არაბულ წყაროებში ეთნიკონია: ქვეყანა – ქართლი და ხალხი – ქართლის მოსახლეობა, ქართველები, ივერიელები [14,124]. იბნ ალ-ქალბის თანახმად ის ეთნარქიცაა. ეთნარქ ჯშრზანს უკავშირდება ქვეყნისა და ხალხის სახელწოდება. არრანი ეთნარქია იმ ხალხის და ქვეყნისა, რომელიც ჩვენთვის ალბანეთისა და ალბანელების სახელითაა ცნობილი.

იბნ ალ-ქალბის თანახმად, სომხების, ქართველებისა და ალბანელების ეთნარქები ახლო ნათესავები არიან. არრანი და ჯშრზანი ძმებია, არმინა იბნ ქასლუხიმ – მათი ბიძა, ბაილაპანი და არღაბილი – არანის და ჯურზანის ბიძაშვილები. ყველა მათგანი იაფეთის შთამომავალია (იხ. სქემა I).

იბნ ალ-ქალბის თვალსაზრისი სამხრეთი კავკასიის ხალხების ეთნარქების ახლო ნათესაობის შესახებ მანამდე ქრისტიანულ მწერლობაში არ გვხვდება. არ არის გამორიცხული, რომ ეს თვალსაზრისი რაღაც სახით არსებობდა VIII-IX სს-ის სამხრეთ კავკასიაში. სამწუხაროდ, სათანადო ქართული ინფორმაცია ამის თაობაზე არ გავაჩნია. მოგვიანებით, ლეონტი მროველმა

¹ იაკუთის თანახმად, არმინა იბნ ლანტა იბნ აემარ იბნ მაფის იბნ ნუჰი იყო პირველი, ვინც ჩამოვიდა და დასახლდა იქ [5, 220], ე.ი. არმინიაში, სომხეთში.

² XIII ს. არაბი კოსმოგრაფი ზაქარია ალ-კაზვინი ამ ინფორმაციის ავტორად ასახულებს თავად იბნ ალ-ქალბის [42,614].

³ იუნანი ბიბლიური იავანია; ლანტა შეიძლება გაიგივდეს თორგომასთან (ქართ. თარგამოსი). აემარი ატერ-გეგონდიანის აზრით, გომერია, ქალუხიმის იდენტიფიკაცია არ ზერხდება [23,258; 24,159-165].

⁴ აშ-შარკი იბნ ალ-კუტამი (გარდ. დაახლ. 150/787 წ.) გადასცემდა ძველ არაბულ პოეზიას, არაბთა ამბებს (ახსარ), ლექსიკოგრაფიულ, გეოგრაფიულ, ისტორიულ და გენეალოგიურ ცნობებს [33,353].

სამხრეთი კავკასიის ხალხთა ნათესაობის იდეა უფრო მაღალ საფეხურზე აიყვანა. მისი კონცეფციით, როგორც ცნობილია, სომეხთა, ქართველთა და ალბანელთა ეთნარქები – ქაოსი, ქართლოსი და ბარდოსი ძმები იყვნენ და შთამომავლები იაფეთისა [12,3-6; 1; 26, 175-85; 9, 317 და შმდ.]

იბნ ალ-ქალბი ზმირადაა ციტირებული შამს ად-დინ მუჰამად იბნ აბი ტალიბ ად-დიმაშკის (გარდ. 1327 წ.) კოსმოგრაფიულ თხზულებაში [29, 187-88,262]¹.

თავის გენეალოგიურ სქემას ად-დიმაშკი იწყებს სემიტის ხალხების აღწერით. ამ სქემით, ნოეს ვაჟის – სემისგან წარმოიშვნენ არაბები, სპარსელები და რუმელები, რომლებმაც გაინაწილეს დედამიწის ცენტრალური რაიონები. იაფეთისგან წარმოდგენენ იაფეთიანები, მათ შორის, სლავები, იაჯუჯის და მაჯუჯის ხალხები. ისინი განსახლდნენ დედამიწის აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით. ქამისგან მოდიან კოპტები, ბერბერები, სულანის ხალხები, რომლებიც განსახლდნენ დედამიწის დასავლეთ და სამხრეთ ნაწილებში.

ად-დიმაშკი, ჩანს, იცნობდა იბნ ალ-ქალბის თეალსაზრისს სამხრეთი კავკასიის ხალხების წარმომავლობის შესახებ, თუმცა არ მოიხსენია ეს ავტორი და რამდენადმე შეცვალა მისი ინფორმაცია.

ად-დიმაშკიმ იცის ლანტას (იგივე თორგომას) სამი (და არა ორი) ვაჟი: არმინა, ძამაშქინი და ძასლუხინი. არმინას ვაჟებია: არდაბილი, დაბილი (დვინი) და ბარდა (ბარდავი). ქამაშინის ვაჟებია: ჯურზანი და მუჰაჰანი (მულანი ან მოვკანი), ქასლუხინისა – არრანი. ამ ცნობაში ჯურზანის მამა ძამაშქინია და არა ძასლუხინი, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც სამხრეთი კავკასიის ხალხების ეთნარქები (და ამდენად ეს ხალხებიც) ერთმანეთის ნათესაებია. არმინა ჯურზანის ბიძაა, თუმცა არა ჩანს, ის ჯურზანის მამაზე უფროსია, თუ უმცროსი (იხ. სქემა II).

ამრიგად, ად-დიმაშკის თხზულებაში, გარკვეული ცვლილებით, ერთხელ კიდევ გაიჟღერა, სამხრეთი კავკასიის ხალხების, მათ შორის ქართველების, იაფეთისგან წარმომავლობის იმ კონცეფციამ, რომელიც ეკუთვნის იბნ ალ-ქალბის. მაგრამ არაბულ ისტორიულ მწერლობაში გვაქვს სხვა თეალსაზრისიც, რომელიც ქართველებს სემის შთამომავლად მიიჩნევს. და ქართველებისა და სომხების ნათესაობა უფრო მაღალ ხარისხში აჟყავს.

გამოჩენილი არაბი ისტორიკოსი იბნ ხალდუნი (გარდ. 1406 წ.) თავის „ისტორიაში“ (თა'რიხ) რამდენჯერმე ეხება ქართველებისა და სომხების ნათესაობას. ამ საკითხზე არაბი მემატიანე ყურადღებას ამახვილებს მაშინ, როცა

¹ გენეალოგიური ცნობები გაფანტულია ად-დიმაშკის თხზულების სხვადასხვა ადგილზე, განსაკუთრებით მე-9 თავში. ამ ნაშრომის კომპოზიციის შესახებ იხ.: 17, 59.

მოგვითხრობს XIII საუკუნის საქართველოსა და კილიკიის სომხეთის ისტორიის სხვადასხვა ეპიზოდს. ასე, როცა იბნ ხალდუნი გადმოგვცემს ჯაღალად-დინის მიერ თბილისის აღებას 1226 წ., ის მკითხველს აძლევს განმარტებას იმის თაობაზე, თუ ვინ არიან ქმრები, ე.ი. ქართველები: „ეს ქართველები (ალ-ქმრ) არიან ძმები (იხეათუნ) სომხებისა (ალ-არმან) და სომხები კი წარმომავლობით უკავშირდებიან იბრაჰიმს, მშვიდობა მას“ [4,272].

XIII ს-ის 70-იან წლებში ეგვიპტის მამლუქთა მიერ კილიკიის სომხეთზე ლაშქრობის აღწერის დროს, იბნ ხალდუნი აღნიშნავს: „ეს სომხები წარმოდგებიან იბრაჰიმის – მშვიდობა მას – ძმისგან. კამუილის ძენი არიან. კამუილი არის ძე ნახორისა, ძე თარაჰის, რომლის სახელი ყურანში შეცვლილია აზარით. ნახორი არის ძმა იბრაჰიმისა – მშვიდობა მას. და ამბობენ, ქართველები/ალ-ქმრ არიან სომხების ძმები და სომხეთი მათ (ქართველებს) ძიეკუთენება“ [4,833, 900].

ამრიგად, იბნ ხალდუნის თანახმად, წინაპარი ქართველების/ალ-ქმრ და სომხების/ალ-არმან, რომლებიც ძმები არიან, იყო იბრაჰიმის (აბრაჰის) ძმის – ნახორის ეაჟი კამუილი – შთამომავალი სიმისა. სომხები და ქართველები სემის მოდგმისანი გამოდიან (იხ. სქემა III).

თვალსაზრისი ქართველებისა და სომხების ძმობის შესახებ არც იბნ ხალდუნამდე და არც შემდეგ, არაბულ წყაროებში ჩვენ არ შეგვხვედრია¹. იბნ ალ-ასირის თუ ან-ნასაის თხზულებებში, რომლებითაც იბნ ხალდუნი სარგებლობდა, ქართველ-სომეხთა ნათესაობაზე საუბარი არ არის. იბნ ხალდუნის ინფორმატორმა უეჭველად იცოდა ის თვალსაზრისი ქართველი და სომეხი ეთნარქების ძმობისა, რომელიც ჩამოაყალიბა ლეონტი მროველმა და საქართველოში იყო გავრცელებული. რაც შეეხება ქართველთა წარმომავლობას სემისგან, ამის თაობაზე მითითება გვხვდება ბიზანტიურ ქრისტიანულ ლიტერატურაშიც და ექვთიმე ათონელის (გარდ. 1028 წ.) მიერ შესრულებულ ეპიფანე კვიპრელის თხზულების ქართულ თარგმანშიც, რომელიც შევსებულია იპოლიტე რომაელის ქრონიკიდან [8, 168-182,171].

ხალხთა წარმომავლობის შესახებ წერდნენ არაბულენოვანი ქრისტიანი მწერლებიც. აღნიშნულ საკითხში მათზე დიდია ბიზანტიური ლიტერატურის გავლენა. უაღრესად იშვიათად, მაგრამ მაინც, არაბულენოვანი ქრისტიანი ავტორები იხსენიებენ ქართველებსაც.

დავასახელებთ X ს-ის ალექსანდრიის მელქიტ (მართლმადიდებელ) პატრიარქს ევტიხის, იგივე სა'იდ იბნ ბიტრიკს (263/877-328/940), რომელიც ავტორია სამედიცინო, ისტორიული და აპოლეგეტიკური ნაშრომებისა [36,

¹ მართალია, IX ს-ის არაბი ისტორიკოსი აბუ ჰანიფა ად-დინავარი სომხებს სემის შთამომავლებად აცხადებს, მაგრამ ის ქართველებს არ იხსენიებს [2,3].

853]. სა'იდ იბნ ბიტრიკი გადმოსცემს სამყაროს შექმნის ბიბლიურ ისტორიას. კაცობრიობა – 72 ხალხი მას ასევე ნოეს სამი ვაჟიდან გამოჰყავს. მათგან 25 სემის მოდგმა, 32 – ქამის, ხოლო 15 – იაფეთისა. იაფეთის შთამომავლები დასახლდნენ ტიგროსიდან უკიდურეს ჩრდილოეთამდე. მათ შორის არიან ჯშ-რზან/ქართელები და ალ-აბხაზ/აფხაზები. ეს უკანასკნელნი ხალხთა სხვა არაბულ კლასიფიკაციებში არ შეგვხვდებიან. ჯშრზანთან და აბხაზთან ერთად იაფეთის მოდგმისა არიან სომხები, ფრანკები, ალანები, რუსები, სლავები, თურქები, პაჩანიები, გოგი და მაგოგი, ხაზარები, ბერძნები, ბიზანტიელები, დაილამელები, ბულგარები და სხვ. [31,18].

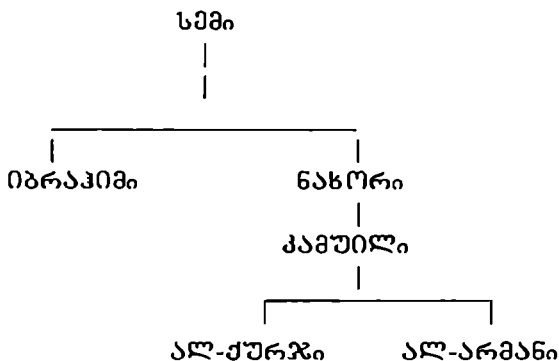
სა'იდ იბნ ბიტრიკი არ საუბრობს სამხრეთი კავკასიის ხალხების, მათ შორის ქართველების, იმ ახლო ნათესაობაზე, რასაც აღნიშნავენ იბნ ალ-ქალბი და ად-დიმაშკი. ამავე დროს, მუსლიმი ავტორებისგან განსხვავებით, სა'იდ იბნ ბიტრიკი წერს, რომ იაფეთის მოდგმიდან ექვს ხალხს აქვს ანბანი. ეს ანბანებია: იუნანი/ ბერძნული, რუმი/ბიზანტიური, არმანი/სომხური, ანდალუსი/ ესპანური, იფრანჯი/ფრანკული, ანუ ლათინური და ჯურზანი/ქართული [31,18]¹. აღნიშნული ინფორმაცია ეხმიანება წინარე ხანების ქრისტიანულ მწერლობაში გავრცელებულ ცნობებს ანბანის მქონე ხალხების შესახებ, რომელთა შორის სახელდება იბერიელებიც [3, 193-95].

ზემომოტანილი ხალხთა არაბული კლასიფიკაციები, რომლებშიც ქართველებიც ფიგურირებენ, დღემდე არ გამხდარა ქართველ მეკლევართა ყურადღების საგანი. მიუხედავად ზღაპრულობისა, მათ აქვთ კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა. ჯერ ერთი, მათში წარმოჩინდება ის წარმოდგენები, რომლებიც არაბებს ჰქონდათ მეზობელი ხალხების წარმომავლობაზე და, მეორე, რაც უფრო მნიშვნელოვანია, ამ წარმოდგენებში ზოგჯერ ასახულია ის ზეპირი, ან წერილობითი ტრადიციები და თვალსაზრისები, რაც თავად ამ ხალხებს ჰქონდათ.

¹ ნ. დობორჯინიძეს, თავის საინტერესო ნაშრომში [3,190-205], რომელიც ეხება ქრისტიანულ ისტორიოგრაფიას და თხუთმეტი სამწერლო ენის ტოპოსს, აგუთმობდის მიხედვით [32, 585-717, 691], სწორედ ეს ავტორი – სა'იდ იბნ ბიტრიკი (კონსტანტინოპოლელი ეპისკოპოსი ევტუხე) ჰყავს მხედველობაში. სა'იდ ბ. ბიტრიკის თხზულების ლათინურ ვერსიაში დამწერლობა, რომელიც იაფეთის მოდგმის ხალხებს აქვთ, ხუთია (ნაცლად ექვსისა): ბერძნული (Graeca), რომაული (Romana), სომხური (Armenica), ქართული (Gu(r)zanica/Jarzanica), ესპანური (Hispanica) [3,195-96]. არაბულისგან განსხვავებით, ფრანკული (იფრანჯი) ანუ ლათინური, ამ ვერსიაში არ არის.

სქემა III

იბნ ხალდუნის თვალსაზრისი

წყაროები და ლიტერატურა

1. აბლაძე, ა., *ქართლის ცხოვრება* და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა. თბ., 1982.
2. აბუ ჰანიფა ად-დინავარი. ახბარ ატ-ტივალ. თაჰკიკ 'აბდ ალ-მუნ'იმ 'ამირ. ბაღდად, 1959.
3. დობორჯგინიძე, ნ., ქრისტიანული ისტორიოგრაფია და თხუთმეტი საშწერლობო ენის ტოპოსი. – *ლიტერატურა და სხვა*. აგვისტო, 2005.
4. იბნ ხალდუნ. *თა'რიხ*, V, ბაღრუთ, 1968.
5. მაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ნაკვ. I. არაბული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ე. სიხარულიძემ. თბ., 1964.
6. ალ-კალკაშანდი. *სუბჰ ალ-ა'შა ფი სინა'ათ ალ-ინშა'*, I, ალ-კაჰირა, 1913; VIII, ალ-კაჰირა, 1915.
7. ალ-კალკაშანდი. ცნობები საქართველოს შესახებ. არაბულიდან თარგმნა მ. მეტრეველმა. – *არმაღანი*. აღმოსავლური მწერლობის ნიმუშები. თბ., 1977.
8. კეკელიძე, კ., ხალხთა კლასიფიკაციისა და გეოგრაფიული განრიგების საკითხები ძველ ქართულ მწერლობაში. – კეკელიძე. *ეტიუდები ძველი ქართული კულტურის ისტორიიდან*. I, თბ., 1956.
9. ლეონტი მროველის ისტორიული კონცეფციის შესახებ ჩატარებული დისკუსიის შესახებ მასალები. – *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე*, №1, 1968.

10. XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები საქართველოს შესახებ. არაბულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო დ. გოჩოლიშვილმა. თბ., 1988.
11. ალ-'უმარი. *ათ-თა'რიფ ბი ლ-მუსტალაჰ აშ-შარიფ*. მისრ., 1312/1894.
12. ქართლის ცხოვრება. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ., 1955.
13. წერეთელი, გ., *არაბულ-ქართული ლექსიკონი*. თბ., 1951.
14. ჯაფარიძე, გ., ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები. – *საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია*. თბ., 1993.
15. ჯაფარიძე, გ., წანართა შესახებ. – *ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*. 328, 1979.
16. Грязневич, П.А., Развитие исторического сознания арабов (VI-VIII вв.). – *Очерки истории арабской культуры, V-XV вв.*, М., 1982.
17. Демидчик, В.П., *Арабская литература мамлюкского периода. Жанр мирабилиз*. Душанбе. 1982.
18. Кекელიдзе, К., Идея братства закавказских народов по генеалогической схеме грузинского историка XI века Леонтия Мровели – *კეკელიძე. ეტიუდები ძველი ქართული კულტურის ისტორიიდან*. III, თბ., 1955.
19. Крачковский, И.Ю., *Арабская географическая литература*. – Крачковский, И.Ю., *Избранные сочинения*, т. IV, М., Л., 1957.
20. Пиотровский, М.Б., *Творение мира и человека*. – Пиотровский, М.Б., *Коранические сказания*. М., 1991.
21. Пиотровский, М.Б., *Пророки великих катастроф*. – Пиотровский, М.Б., *Коранические сказания*. М., 1991.
22. Резван, Е.А., *Адам и бану Адам в Коране (к истории понятий „первочеловек“ и „человечество“)*. – *Ислам. Религия, общество, государство*. М., 1984.
23. Тер-Гевондян, А., *Армения и арабский халифат*. Ереван, 1977.
24. Тер-Гевондян, А., *Арабский вариант предания о происхождении армян*. – *Вестник Ереванского университета* (Общественные науки), 1, 1971 (на армянском яз., резюме на русском яз.).
25. Тизенгаузен, В.Г., *Заметка Элькалкашанди о грузинах*. – *Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества*, т. I, вып. 3, СПб, 1886.
26. Цулая, Г., *Историческая концепция грузинского историка XI века Леонтия Мровели (Этнокультурный аспект)*. – *История СССР*. 4. 1987.
27. Atallah, W., al-Kalbi, I. Hisham b. Muhammad b. al-Sa'ib al-Kalbi. II. Muhammad b. al-Sa'ib al-Kalbi (Abu 'l- 30. Na'r) – *The Encyclopaedia of Islam*, IV. (WebCD edition). Brill Academic Publishers, 2003.

28. Ayalon D. *Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study in Power Relationships*. Jerusalem, 1999.
29. Cosmographie de Chems-ed-din Abou Abdallah Mohammed 'ed-Dimichqui. Texte arabe, publié d'après l'édition commencée par M.Fraehn d'après les manuscrits de St-Petersbourg, de Paris, de Leyde et de Copenhague. SPb., 1866.
30. Eisenberg, J., [G.Vajda]. Hawwa'. – *The Encyclopaedia of Islam* III. (WebCD edition). Brill Academic Publishers, 2003.
31. Eutychie Patriarchae Alexandrini Annales. – Corpus Christianorum Orientalium. Scriptores Arabici. Textus. Series Tertia – Tomus VII. Conjuncta Opera Ediderunt L.Cheikh, B.Carra De Vaux, H.Zayyat.Beryti. Parisiis, 1909.
32. Gutschmid, A., Untersuchungen über Διαμερισμός τήγης und undere Bearbeitungen der Mosaischen Völkertafel – A.Gutschmid. Kleine Schriften, V, Leipzig, 1894.
33. Heinrichs, W.P., Al-Sharki b. al-Kutami. – *The Encyclopaedia of Islam*, IX (WebCD edition). Brill Academic Publishers, 2003.
34. Heller, B., [A.Rippin]. Yafith. – *The Encyclopaedia of Islam*, XI (WebCD edition), Brill Academic Publishers, 2003.
35. Heller, B., Nuh. – *The Encyclopaedia of Islam*, VIII (WebCD edition). Brill Academic Publishers, 2003.
36. Micheau, F., Sa'id b. al-Bitrik., – *The Encyclopaedia of Islam*, VIII (WebCD edition). Brill Academic Publishers, 2003.
37. Pedersen, J., Adam., – *The Encyclopaedia of Islam*, I (WebCD edition). Brill Academic Publishers, 2003.
38. Ippin, A., Sam. – *The Encyclopaedia of Islam*, VIII (WebCD edition). Brill Academic Publishers, 2003.
39. Rosenthal, F., Nasab.-*The Encyclopaedia of Islam*, VII (WebCD edition). Brill Academic Publishers, 2003.
40. Rosenthal, F., The Influence of the Biblical Tradition on Muslim Historiography. – *Historians of the Middle East*. Ed. by B.Lewis. London, 1962.
41. Vajda, G., Ham (Cham) – *The Encyclopaedia of Islam*, III (WebCD edition). Brill Academic Publishers, 2003.
42. Zakariya' b. Muhammad b. Mahmud al-Qazwini. *Atar al-Bilad*. Beirut, Dar Sader (უთარბილ).

ირანი

შიიზმი და პოლიტიკური თვითიდენტიფიკაცია

გიორგი სანიკიძე

სეფიანთა სახელმწიფოს იდეოლოგიური საფუძვლები

შუა საუკუნეების ისლამურ სამყაროში ექსტრემისტულ მესიანისტურ მოძრაობებიდან ერთ-ერთმა, კერძოდ სეფიანთა გასამხედროებულმა სუფიურმა ორდენმა, უმნიშვნელოვანესი როლი შეასრულა შიიზმის ისტორიაში, ირანისა და შიიზმის უმთავრესი მიმდინარეობის, იმამიზმის შეკავშირებაში. ის, რომ დღეს შიიზმი უპირველესად ირანთან ასოცირდება, პირველ რიგში, სწორედ სეფიანების დამსახურებაა. ამის უპირველესი საფუძველი კი იყო არა უშუალოდ სეფიანთა რელიგიური მრწამსი, არამედ ის პოლიტიკური მიზნები (ცენტრალიზებული, აბსოლუტისტური ტიპის სახელმწიფოს შექმნა, რომლის არსებობაც უნდა დამყარებოდა ერთიან იდეოლოგიას), რაც მათ ამოძრავებდათ და რასაც ქვემოთ საფუძვლიანად განვიხილავთ.

სეფიანთა წინაპარი და ეპონიმი იყო შიიზმი სუფი ად-დინ ისჰაკი (გარდ. 1334 წ.), დერეიში, რომელიც აზერბაიჯანის ქალაქ არდებილში ცხოვრობდა და დიდი რელიგიური პრესტიჟით სარგებლობდა. ის არ იყო შიიტი და შიიზმთან მხოლოდ იმ თვალსაზრისით იდგა ახლოს, რომ როგორც სხვა სუფიები, მუსლიმურ სამყაროში გავრცელებული სხვადასხვა ასკეტურ-მისტიკური მოძრაობების წარმომადგენლები, ტრადიციულად თაყვანს სცემდა მეოთხე მართლმორწმუნე ხალიფა 'ალისა და მის შთამომავალ იმამებს [1, 68]. შიიზ სეფის მოღვაწეობა [იხ. 2;3;4;5] ნაკლებად იყო დატვირთული პოლიტიკური ელემენტებით. ამ პერიოდში სეფიანთა სამშოს წევრები უმთავრესად შაფიიტური საღვთისმეტყველო-სამართლებრივი სკოლის, მაჰჰაბის მიმდევარი სუნიტები იყვნენ და ამასთანავე ორდენს კარგი ურთიერთობა ჰქონდა სუნიტურ პოლიტიკურ ხელისუფლებასთან.

მდგომარეობა თანდათანობით იცვლება მისი მემკვიდრეების დროს. სეფიანთა ორდენმა ზერეგიონული მნიშვნელობა შიიზ სეფის შვილთაშვილის შიიზ ჯუნაიდის (ჯონეიდის) დროს მიიღო. მან აქტიურ სამხედრო მოღვაწეობას მიჰყო ხელი და დაიწყო ადებტების რეკრუტირება დასავლეთ და ცენტრალურ ანატოლიაში დამკვიდრებულ თურქმანულ ტომებში, მათგან სასაზღვრო მეომრების (ლაზი) ჯარის შესაქმნელად, რომლებიც მისი მეთაუ-

რობით საღვთო ომს აწარმოებდნენ ქართველებისა და ჩერქეზების წინააღმდეგ [2, 46-53].

1460 წ. ჯუნაიდის დაღუპვის შემდეგ, მისი მემკვიდრე გახდა მისი ვაჟი შაიხი ჰაიდარი.¹ საღვთო ომებისაკენ მუდმივი მოწოდებებისა და განუწყვეტელი ომების პირობებში სამშოს ბუნება და მსოფლმხედველობა ძირეულ ცვლილებებს განიცდიდა. ჰაიდარი უკვე აღარ იყო რამდენიმე ათეული მიმდევრით გარემოცული ტრადიციული სუფი შაიხი, არამედ მებრძოლთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი გაერთიანების მეთაური. სიტყვა სუფი თანდათანობით იღებდა „მებრძოლი მუსლიმის“ მნიშვნელობას და პრაქტიკულად კარგავდა იმ ძირითად მახასიათებლებს, რაც სუფიურ მსოფლმხედველობას ახასიათებს. დაუსრულებელი ომების შედეგად, ჰაიდარი 1488 წ. ერთ-ერთ ბრძოლაში დაიღუპა.

ჯუნაიდისა და ჰაიდარის რელიგიური შეხედულებების შესახებ თითქმის არაფერია ცნობილი. თუმცა, აყ-ყოუნდუს კარის ისტორიკოსის ზუნჯის ცნობით, ყიზილბაშები ჯუნაიდს ღმერთს (ილაჰ), ზოლო მის ვაჟს ღმერთის ძეს (იბნ ილაჰ) უწოდებდნენ: „ის არის ცოცხალი ღმერთი და არ არსებობს ღმერთი მის გარდა“ [6, 65-66]. მსგავსი ტენდენციები და ზოგადად უკიდურესი შიიტური მოძრაობების, ღულუვისათვის დამახასიათებელი მესიანისტური რადიკალიზმი იმ პერიოდის არც სხვა გასამხედროებული სუფიური ორდენებისათვის იყო უცხო და ამ მხრივ სეფიანების განსაკუთრებულობაზე ლაპარაკი არ შეიძლება. ამასთანავე, მზარდი სამხედრო ძალა, ადვანტებისა და მომხრეების რაოდენობის ზრდა და, შესაბამისად, ამბიციური პოლიტიკური მიზნების გაჩენა სეფიანებს თანდათანობით უკარგავდა ანალოგიური გასამხედროებული სუფიური ორდენების ნიშან-მახასიათებლებს.

უტყუარად მხოლოდ ჰაიდარის ვაჟთან, ისმაილთან [2;5;7;8;9] დაკავშირებით არის შესაძლებელი ექსტრემისტული ბუნების შიიტური ნიშნების დადასტურება. შესაძლოა, ეს მისი აღმზრდელის, შამს ად-დინ ლაჰიჯის დამსახურებაა. 1499 წ. თორმეტი წლის ისმაილი ყიზილბაშთა ქარიზმატული ლიდერი ხდება და მის მოწოდებას ფართო გამოძახილი აქვს.

იმ მშფოთვარე ეპოქაში, სხვა სუფი ლიდერებისაგან განსხვავებით, სეფიანმა ისმაილმა მოახერხა რადიკალური სუფიურ-შიიტური იდეების პრაქტიკული რეალიზება. მის პროპაგანდაში გამოიკვეთა იმდროინდელი უკიდურესი შიიზმის ყველა უმთავრესი მახასიათებელი: მჭიდრო კავშირი სუფიზმთან, დერვიშულ ორდენზე დაფუძნებული სახელმწიფოს შექმნისათვის ბრძოლა, მაჰდის – იმამიტთა მესიის მილენარისტული მოლოდინი და იმამ-მაჰდის ღივინიზაცია. ამდენად, სეფიანთა თეოკრატია სუფიზმისა და ღულუვის გარე-

¹ გადმოცემით, სწორედ ჰაიდარმა დაამკვიდრა წითელი თავსაბურავების ტარების ტრადიცია, რასაც უკავშირდება ყიზილბაშთა სახელი.

მოში აღმოცენდა. ასევე უდავოა, რომ სეფი აღ-დინის „ჩამომაკვლებმა შიიტობა გარკვეულ პოლიტიკურ მიზნებს დაუკავშირეს“ [10, 235].

უპირველეს ინტერესს ალბათ ის იწვევს, თუ რა ზასიათის იყო სეფიანთა სახელმწიფო და რა მიზეზებით გახდა ახალი დინასტიის ოფიციალური იდეოლოგია შიიზმის იმამიტური მიმდინარეობა.

არაერთი მოსაზრება გამოითქვა სეფიანთა სახელმწიფოს ბუნების შესახებ. ზოგი ავტორი მიიჩნევს, რომ სეფიანთა გამარჯვება იყო პირველი გამოხატულება ირანული ნაციონალური გრძნობისა, რამაც განაპირობა ირანელი ერის ჩამოყალიბება [11]. სხვა ავტორები, საწინააღმდეგოდ, თვლიან, რომ სეფიანთა მოძრაობას დასაბამიდანვე არაფერი ჰქონდა საერთო არც ირანის ქალაქისა და სოფლის ბინადარ მოსახლეობასთან და არც კლასიკურ იმამიტურ შიიზმთან. თავისი არსით, ყიზილბაშთა ხელისუფლება არაფრით განსხვავდებოდა აყ-ყოიუნლუსა და ყარა-ყოიუნლუს კონფედერაციებისაგან, რომელთა შემკვიდრეც იგი იყო. ყიზილბაშთა ცხენოსანი ურდოების შემოჭრა სულაც არ მოასწავებდა ირანის შინა აღორძინებას, არამედ წარმოადგენდა მომთაბარეთა ახალ შემოსევას, ამჯერად დასავლეთიდან, რომელიც მონღოლთა და თემურ ლენგის ლაშქრობათა მსგავსი იყო (12, 1006ა-1053ა; 7, 61).

სეფიანთა უმთავრეს მიზანს წარმოადგენდა ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნა, რომელიც გაუძლებდა ნებისმიერ გარეგან დარტყმას. ამ მიზნის მისაღწევად, ერთი მხრივ, საჭირო იყო აბსოლუტური მონარქიის, როგორც ხელისუფლების ფორმის დამყარება, და მეორე მხრივ, უნდა მომხდარიყო სახელმწიფო რელიგიის ინსტიტუციონალიზაცია. „რეალურად, საქმე ეხებოდა სასანიანთა მსგავსი სახელმწიფო სისტემის აღდგენას არაბთა დაპყრობებიდან ცხრა საუკუნის შემდეგ“ [13, 39].

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ გარკვეული მსგავსებაა აბასიანებსა და სეფიანებს შორის. ორივე დინასტია ხელისუფლების სათავეში მოვიდა სახალხო რელიგიური მოძრაობების ტალღაზე, რომლებშიაც დიდი იყო შიიტურ-მესიანისტური ელემენტი. გამარჯვების შემდეგ კი როგორც აბასიანებმა, ისე სეფიანებმა, ზურგი შეაქციეს თავიანთ ყველაზე ექსტრემისტ მომხრეებს.

ანგარიშგასაწევია ასევე გეოპოლიტიკური მომენტი: სეფიანებს საკუთარი პოლიტიკური პრეტენზიების განსაზოციელებლად აუცილებლად ესაჭიროებოდათ იდეოლოგიური საყრდენი, უპირველესად ეს შეეხება სუნიტ ოსმალოებთან დაპირისპირებას. „შიიტიზაციის საფუძველი გახდა სეფიანთა დაპირისპირება დასავლეთით ოსმალო სულთნებთან, აღმოსავლეთით უზბეკ ზანებთან, აზერბაიჯანში შირვანის ზანებთან და ირანში სუნიტებთან და უკიდურეს შიიტებთან“ [14, 634]. იდეოლოგიური საყრდენი კი არ შეიძლებოდა დიდხანს ყოფილიყო ბუნდოვანი და ირანის ბინადარი მოსახლეობისათვის უცხო ექსტრემისტული სუფიურ-შიიტური იდეოლოგიის ნაზავი, თუმცა სწორედ მან შეასრულა უმ-

თავრესი იდეოლოგიური საყრდენის როლი სეფიანთა გაბატონების პროცესში. მაგრამ თანდათანობით, არსებული ვითარებიდან გამომდინარე, იგი დავიწყებას მიეცა და მისი ადგილი ორთოდოქსულმა იმამიზმმა დაიკავა.

სეფიანთა ლეგიტიმურობა სამ პრინციპზე იყო დაფუძნებული: 1) ძველ-სპარსული „ღმერთის აჩრდილის“ თეორია (მონარქის „ღმერთის აჩრდილად“ მიჩნევა); 2) სეფიანთა სუფიური ორდენის მეთაურობა, რაც ითვალისწინებდა მიმდევართა აბსოლუტურ და უპირობო მორჩილებას; 3) იმამებიდან ჩამომაველობა და ფარული იმამის წარმომადგენლობა, შესაბამისად უცოდველობისა და შეუმცდარობის აურის (*ისმა*) გათავისება [15, 104]. თუმცა შემდგომში, არსებული ვითარებიდან და პოლიტიკური კონიუნქტურიდან გამომდინარე, თანდათანობით დავიწყებას მიეცა სეფიანთა სუფიური წარმომავლობა და მთავარი ყურადღება გამაზვილდა სპარსული იმპერიული ტრადიციის განგრძობადობასა და სეფიანთა იმამებისაგან ჩამომაველობის დაკავშირებაზე.¹

უპირველესად ყურადღება უნდა გამაზვილდეს იმ იდეოლოგიაზე, რომელიც საფუძვლად ედო სეფიანთა მოძრაობას და რომელსაც პრაქტიკულად გაბატონებული პოზიციები ეკავა შაჰ ისმაილის გამგებლობის ხანაში.

სეფიანებისა და მათ მსგავს გასამხედროებულ სუფიურ საძმოებს ორთოდოქსულ იმამიზმთან იმამთა გაღმერთება-თაყვანისცემა თუ აკავშირებდათ. სხვა მხრივ, მათი „ეკლექტიკური რელიგიური შეხედულებები წარმოადგენდა ძველირანულ, ახლოაღმოსავლურ, თურქულ, ქრისტიანულ რწმენა-წარმოდგენათა ნაზავს ისლამთან, რასაც დამატებით ერწყმოდა მასების ძლიერი რელიგიურობა და რწმენა იმისა, რომ ღვთაებრივი არსი ამქვეყნად არსებობდა“ [17, 218].

ამ რელიგიური ჯგუფებისათვის საერთო იყო ღვთაებრივი რეინკარნაციის რწმენა, რომელსაც განასახიერებდნენ 'ალი და იმამები და ზოგჯერ ადგილობრივი სექტის მეთაურებიც. მათ ასევე ახასიათებდათ მზისა და მთვარის შესახებ რელიგიური წარმოდგენები, ძლიერი და აქტიური მესიანიზმი. მათი ლიდერები საკუთარ თავს მაჰდიდ ან ღვთაებრივი ინკარნაციის განსახიერებად მიიჩნევდნენ. სეფიანების თავდაპირველი იდეოლოგია სწორედ ასეთი ჯგუფების რიგში ეწერებოდა. განსაკუთრებით ძლიერი იყო ამგვარი რწმენა-წარმოდგენები ანატოლიის თურქმანულ ტომებში, რომლებიც ოსმალურ სახელმწიფოში შევიწროებას განიცდიდნენ. ოსმალთა სამფლობელოებში რეპრესიებმა ყიზილბაშების მომხრე ტომების მიმართ განსაკუთრებით მძიმე ფორმები მი-

¹ უკანასკნელი სასანიანი შაჰის, იზდიგერდის ქალიშვილისა და მუჰამადის შვილიშვილის შიიტთა იმამ ჰუსაინის ჭირწინების ლეგენდაც სწორედ სეფიანთა ხანაში შეიქმნა. მოციქულისა და სპარსული დინასტიის შთამომავლების ამგვარი დაკავშირება, რასაც არანაირი ისტორიული საფუძველი არ გააჩნია, გამოსაღვი იყო ირანული იდეტობის შიიზმთან შედუღებისათვის. როგორც ნ. კელი მართებულად შენიშნავს, ამგვარი ლეგენდები ჩნდება სწორედ საჭიროების შემთხვევაში [16, 9].

ილო ირანში სეფიანების გაბატონების შემდეგ. არსებობს ცნობა, რომ სულთანმა სელიმმა სეფიანების 40 ათასამდე მიმდევარი დაატყვევა და გააძევა ოსმალეთიდან [15, 106]. ისიც აღსანიშნავია, რომ რელიგიური გრძნობების გასაღვივებლად, სელიმმა შეძლო ფეთვას მოპოვება, რომლის თანახმადაც ღმერთის თვალში „ყოველი ირანელი შიიტის მოკვლა 70 ქრისტიანი ურჯულოს მოკვლის ტოლფასი იყო“ [18, 55].

სეფიანთა გაბატონებისას მათი რელიგიური მრწამსი დაფუძნებული იყო არა რომელიმე კონკრეტულ რელიგიურ დოქტრინაზე, არამედ იერარქიულ სტრუქტურაზე, რომელსაც ემყარებოდა სეფიანთა ორდენი, აგრეთვე საკუთრივ სეფიანთა უმაღლეს პოზიციაზე ამ იერარქიაში [1, 69]. ამ საწყის პერიოდში, როგორც ჟ. ობენი აღნიშნავს, ჩანდა, რომ სეფიანთა ორდენი უფრო მეტ სურვილს ამჟღავნებდა არა შიიზმის შეთანხმებისა სუნიზმთან, არამედ შიიზმის შეთანხმებისა ყიზილბაშურ ჰეტეროდოქსიასთან, ანიმიზმთან და სუფიზმთან [8, 50-51].

რეალურად, ისმა'ილისა და მისი ადეპტი ყიზილბაშების შიიზმს არაფერი ჰქონდა საერთო ორთოდოქსულ იმამიზმთან.¹ ი. მელიქოვი კიდევ უფრო შორს მიდის და ლაპარაკობს ყიზილბაშთა ავტონომიურ რელიგიაზე, რომელიც სინამდვილეში წარმოადგენდა თურქმანულ წარმართობას. ეს რწმენა-წარმოდგენები კი სეფიანთა პროპაგანდამ შეავსო ისლამურობის მცირე დოზით და ამ გზით მოახერხა მათი სუფიზაცია და შიიტიზაცია [19, 151]. გარდა ამისა, საკუთრივ ისმა'ილის მოღვაწეობიდანაც მკაფიოდ ჩანს, რომ იგი ზრუნავდა უპირველესად საკუთარი ქარიზმის პოზიციების გამყარებაზე და ნაკლებად ინტერესდებოდა იმამიტური დოქტრინით.

სეფიანი წინამძღოლი ადეპტების მიერ ღვთაებრივი არსის მატარებლად აღიქმებოდა და ამგვარი განწყობის გაღვივებას იგი თავადაც უწყობდა ხელს. აზერბაიჯანული თურქულით დაწერილ დივანში, ხათა'ის ფსევდონიმით, შაჰ ისმა'ილი ხაზს უსვამს თავის „საღვთო“ მისიას და იმგვარ პრეტენზიებს გამოთქვამს, რომლებიც არანაირად არ თავსდება ორთოდოქსული შიიზმის ჩარჩოებში. მაგ.,

„[ღვთისაგან] წარმოგ ზავნილი იმამი გამოჩნდა!.../

მაჰდის ეოქა დაიწყო.“

ან: „...შე ეარ 'ალი, 'ალი ჩემში განსხეულდა.../

მოციქულთა ბეჭედი გამოჩნდა“ [12, 1, 12].

¹ არსებობს ერთი იტალიური და ერთი პორტუგალიური წყარო, რომელთა თანახმადაც, შაჰ ისმა'ილი აპირებდა კათოლიციზმზე მოქცევას და ფერდინანდის სახელის მიღებას XVI ს-ის დასაწყისში. იმ დროს ფიქრობდნენ, რომ ეს იყო ადამიანი, რომელიც განწმენდდა ეკლესიას (26, 244).

ამგვარი დეკლარაციების უბრალო პოეტურ მეტაფორებამდე დაყვანა, რასაც ხშირად აკეთებენ, საკმაოდ საეჭვოდ გვეჩვენება.

შაჰის პრეტენზიებს ადასტურებს ისფაჰანის საკრებულო მეჩეთზე 1505 წ. ამოკვეთილი არაბული წარწერა, რომელშიც იგი მოიხსენიება ტიტულებით: *ხალიფ ალ-ჰამან* (დროის ხალიფა), *ალ-იმამ ალ-‘ადილ ალ-ქამილ* (სამართლიანი და სრულყოფილი იმამი – ამ შემთხვევაში ხაზგასმულია როგორც მისი იმამობა შიიზმის თვალსაზრისით, ისე სუფიური ორდენის მეთაურობა), *ალ-ჰადი* (წინამძღოლი), *ალ-ღაზი* (საღვთო ომის წარმმართველი). [7, 58-59].

1501 წ. ზაფხულში, შარურში, ნახჩევანთან, ისმა‘ილმა დაამარცხა აყ-ყოიუნლუს სულთანი ალვანდი და იელისში (ან აგვისტოში) შევიდა ამ უკანასკნელის სატახტო ქალაქ თავრიზში. ისმა‘ილმა მიიღო ძველი ირანული „მეფეთ მეფის“ ტიტული და შიიზმი მთავარ აღმსარებლობად აქცია.¹ თუმცა ეჭვგარეშეა, რომ როგორც ისმა‘ილს, ისევე მის ადეპტებს, მეტად ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდათ იმამიზმის რაობაზე. ნ. კედი სწორად შენიშნავს: „შესაძლოა თავად შაჰ ისმა‘ილმაც არ იცოდა, რომ ის რელიგიური შეხედულებები, რომელთაც იგი ქადაგებდა და რომელთაც მნიშვნელოვანი საყრდენი გააჩნდათ აღმ. ანატოლიასა და დას. ირანში (პურუფიმა, მისი გავლენის მქონე ბექთაშიმა, ალ-ჰაკი (იგივე ‘ალი ილაჰი), ნუსაირიმა), ღიდად განსხვავდებოდა იმამიზმის წერილობითი ტრადიციისაგან“ [17, 39].

მისტიკური, ქარიზმატული წინამძღოლის რწმენა საკუთარი მისიისა შეესაბამებოდა ფანატიკოსი ადეპტების თავგანწირვის სულიკვეთებას, რასაც ადასტურებს ყიზილბაშთა საბრძოლო შეძახილი: „ჩემი ბატონი და ჩემი სულიერი მოძღვარი არის ის, ვისთვისაც თავს ვწირავ“ [20, 214]. მსგავს განწყობაზე ლაპარაკობენ ევროპელი მოგზაურებიც. ანონიმი ვენეციელის ცნობით: „ეს სუფი (sophy) საკუთარი ხალხის მიერ თავყვანცემული და შეყვარებულია როგორც ღმერთი, განსაკუთრებით მისი მეომრების მიერ, რომელთაგან ზოგიერთი ბრძოლაში ებმება საჭურველის გარეშე იმ იმედით, რომ მათი ბატონი დაიცავს ბრძოლაში. სპარსეთში თითქმის ყველგან დავიწყებულია ღმერთის სახელი და მხოლოდ ისმა‘ილს ახსენებენ. ისე, როგორც მუსლიმები ამბობენ *Lā ilāha illā ‘illāh, Muḥammad rasūl Allāh*, სპარსელები ამბობენ *ilāha*

¹ აღსანიშნავია, რომ ქართულ ისტორიულ წყაროებში ცნობები შიიზმის შესახებ სწორედ სეფიანთა გაბატონებასთან დაკავშირებით ჩნდება. „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, დინასტიის დამაარსებელმა შაჰ ისმაილმა „...გამოაჩინა სჯული შიასი და დაუწყო სჯულთა ოსმანთა გინება“ [27, 357, 496]. ვახუშტი ბაგრატიონისათვის ცნობილია ირანისა და ოსმალეთის დაპირისპირების რელიგიური საფუძველი, განსხვავება შიიზმსა და სუნიზმს შორის, სეფიანთა პრეტენზიები ალის შიამოშაველობასა და იმამობაზე. მისი სიტყვებით, შაჰ ისმაილმა „...დაუღვა სჯული შიისა სპარსთა (რათა განეცოს ზონთქარსა სუნთა) და თვით იწოდა ზედ აღიასი და ამისთვის რწამდათ სპარსთა ბქნი შაჰ ისმაილისანი, ვითარცა ბქნი იმამისა მალისანი, და თაყვანი-სცემდნენ მათ, ვითარცა იმამთა“ [22, 395].

illā 'illāh, Ismā'il valī Allāh. გარდა ამისა, ყველანი და უპირველესად მეომრები, მას უკედავად მიიჩნევენ“ [21, 206].

მომღევნო ათწლეულში ყიზილბაშთა ფანატიზმმა ახალგაზრდა შაჰს არაერთი სამხედრო გამარჯვება მოაპოვებინა. მაგრამ 1514 წ. ოსმალთა სულთანმა სელიმმა, უპირველესად არტილერიის წყალობით, სასტიკი მარცხი აწენია ისმა'ილის ლაშქარს ჩალღირანთან ბრძოლაში. ეს კატასტროფა მარტო მძიმე დარტყმა როდი იყო რეინკარნირებული იმამის პრესტიჟზე, არამედ მას ასევე მოჰყვა აღმ. ანატოლიის დაკარგვა, რომელიც ყიზილბაშთა ჯარისათვის რეკრუტირების მთავარ ბაზას წარმოადგენდა.¹ მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ პრინციპში შაჰმა ამ ორივე დარტყმას გაუძლო. რეჟიმმა დაიწყო ყიზილბაშთა ექსტრემისტული რელიგიური კონცეფციების მოშორება, რათა თანდათანობით გაეთავისებინა ორთოდოქსული და კანონიკური იმამიტური შიიზმი.

„ისმა'ილისათვის დამახასიათებელი პერსონალური ინტენსიური ქარიზმა გამომდინარეობდა გარეგანი მოვლენების მდინარებასთან საღვთო სიმბოლოების დაკავშირების საჭიროებისაგან“ [23, 100]. მთავარი ყურადღება ექცევა პოლიტიკური ქმედების საკრალიზაციას. მისი მარცხი ჩალღირანის ბრძოლაში შეიძლება ინტერპრეტირებული ყოფილიყო, როგორც მითითება ამ „ღვთაებრივი მოწყალების“ შეწყვეტისა. ისმა'ილი ჩალღირანის შემდეგ ერიდებოდა პირდაპირ კონტაქტს თავის ქვეშევრდომებთან და სახელმწიფო თანამდებობებზე დანიშვნის ფუნქციაც თავის ეაზირებს გადააბარა. თუმცა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ლულუვის გამომხატველი ელემენტი „გაღმერთებისა“, რაც თურქმანულ ტომებს ახასიათებდათ, კვლავაც დარჩა.

სხვა დინასტიების მსგავსად, რომლებმაც ძალაუფლება მოიპოვეს ერეტიკული და სახალხო მოძრაობების ტალღაზე, სეფიანებმაც სწრაფად გააცნობიერეს ამ ხალხური რელიგიურობის შეუთავსებლობა სტაბილურ ხელისუფლებასთან, რომელიც უნდა დაფუძნებოდა კონსერვატული და მესაკუთრე კლასების მხარდაჭერას. ამ მიზეზით, XVI ს-ის რელიგიური წარმოდგენებიდან სეფიანმა შაჰებმა შეინარჩუნეს მხოლოდ ის ელემენტი, რომელიც საჭირო იყო მათი ლეგიტიმაციისათვის მოსახლეობის თვალში – საკუთარი ღვთიური, ან ნახევრად ღვთიური წარმომავლობის პრეტენზია. აქედან გამომდინარე, თანდათანობით წინ წამოიწია მათი ალიღური წარმომავლობის – VII იმამის, მუსა ალ-ქაზიმისაგან ჩამომავლობის იდეამ. შაჰებს სურდათ აღიარებული ყოფილიყვნენ თავიანთი ქვეშევრდომების და ოსმალოების მიერ, როგორც ჭეშმარიტად მუსლიმური, და ამასთანავე მთავარი მიმდინარეობის წარმომადგენელი.

¹ მ. მომენი ერთ-ერთ მიზეზად, რის გამოც სელიმმა თავრიზის აღების შემდეგ უკან დაიხია, გარდა კომუნიკაციების სიძნელეებისა, მიიჩნევს იმას, რომ სულთანი ბოლომდე არ იყო დარწმუნებული იანიჩართა ერთგულებაში, რომლებიც შესაძლოა, გარკვეულწილად თავყანსაც სცემდნენ სეფიანებს ბექთაშიას სუფიური ორდენის გზით. ბექთაში ას წევრთა შორის ფართოდ იყო გავრცელებული ისმა'ილის პოეზია [15, 107].

ამ მიზნის მიღწევა შეიძლებოდა იმ შემთხვევაში, თუ სეფიანთა რელიგიური პრაქტიკა წარმომდგარი იქნებოდა „ჭეშმარიტად“ ისლამური საფუძვლიდან და ჩამოყალიბებული სამართლებრივი სკოლიდან [24, 13].

მაგრამ აქვე აუცილებლად მიგვაჩნია აღინიშნოს, თუნდაც იმ აზრის დაშვების შემთხვევაში, რომ სეფიანები მართლაც იმამების შთამომავლები იყვნენ, იმამიტური მრწამსით, მხოლოდ წარმომავლობა არ იყო საკმარისი სულიერი და საერო მეთაურობისათვის. იმამათის შემთხვევაში საჭირო იყო როგორც მემკვიდრეობა, ისე *ნასი* – ღვთაებრივი დანიშვნა. უკანასკნელი მეთორმეტე იმამის ოთხი წარმომადგენლის შემთხვევაში დანიშვნა „ოფიციალურად“ მოხდა სწორედ იმამის (ფარულის) მიერ. რაც შეეხება შემდგომ პერიოდს, ამ თვალსაზრისითაც შიიზმში მკაფიოდ არის ჩამოყალიბებული, რომ სპეციალური წარმომადგენელი (*ნაიბ ალ-ხასს*) მხოლოდ ფარული იმამის დაბრუნების შემდეგ შეიძლება არსებობდეს და იგი დაინიშნება იმამის მიერ. ამ ფაქტიდან გამომდინარე, სეფიანთა იმამათის კონცეფცია ახლოს დგას შიიზმის კიდევ ერთ მიმდინარეობასთან – ზაიდიზმთან.

კიდევ ერთხელ ზაზი უნდა გაესვას, რომ ისმა'ილისა და მისი ადებტე-ბისათვის პრაქტიკულად უცნობი იყო იმამიტური დოქტრინა და ყიზილბაშთა მმართველი ელიტის შიიტიზაციამაც მხოლოდ ისმა'ილის მმართველობის მეორე პერიოდიდან შეიძლება ლაპარაკი. XVI ს-ის დასაწყისის ირანში პრაქტიკულად არც არსებობდა ძლიერი იმამიტური საღვთისმეტყველო-სამართლებრივი ტრადიცია. ერთადერთი თხზულება, რომელიც თავრიზში (უნდა აღინიშნოს, რომ თავრიზის მოსახლეობა სეფიანთა გაბატონების პერიოდში ძირითადად სუნიტური იყო), ყადის ბიბლიოთეკაში აღმოჩნდა ისმა'ილის შაჰად კურთხევის დროს, იყო ალ-'ალამა ალ-ჰილის არაბულად დაწერილი „კავიიდ ალ-ისლამ“, რომელიც შაჰ თამაზმა შემდგომ სპარსულად ათარგმნინა [28, 27]. ისმა'ილის მოძღვარი შამს ალ-დინ ალ-ლაჰიჯი (გარდ. 1506/07წ.) მომავალ სეფიან შაჰს ასწავლიდა ყურანსა და ზოგიერთ რელიგიურ თხზულებას სპარსულად და არაბულად, მაგრამ როგორც ჩანს, თვითონაც ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდა იმამიტურ დოქტრინასა და პრაქტიკაზე [1, 75]. ზოგადად ადრეულ სეფიანთა იდენტიფიკაცია შიიზმთან ხდებოდა მათ მიერ რწმენის საჯარო აღიარებით, სუნიტების დევნით და ა.შ. და არა საკუთრივ დოქტრინით დაინტერესებით.

რელიგიური პრაქტიკის თვალსაზრისით, სეფიანთა გაბატონებისას ყიზილბაშური შიიზმი მარტივი ელემენტებით შემოიფარგლა: ერთი მხრივ, ეს იყო იმამთა კულტი, მაჰდის მესიანური ლოდინი, სუვერენის გაღმერთება, მეორე მხრივ კი, სუნიზმის ძაგება, პირველი სამი ხალიფას საჯარო წყევლა, გამოჩენილი სუნიტების საფლავებისა და სუნიტური მეჩეთების იავარკმნა, სუნიტების საჯაროდ სიკვდილით დასჯა [26, 238]. „საჯარო ძაგება და არა თეოლოგი-

ური არგუმენტები ემსახურებოდა შიიზმის სუნიზმთან შედარებით ჭეშმარიტად ცნობის საქმეს“ [29, 89].

ისმა'ილმა, თავრიზში შესვლისთანავე, „შეასრულა პარასკევის ღოცვა თორმეტი იმამის სახელით ამ ღამეში ფორმულით: „ედასტურებ, რომ 'ალი არის ღმერთის მეგობარი.“ ღოცვის შემდეგ მაღალი კათედრებიდან დაიძახეს: „წყევლ იყვენ აბუ ბაქრი, 'უმარი და 'უსმანი და ყველა სხვა უმაიანი და აბასიანი დაწყევლილია.“ გამოიცა დეკრეტი, რომელსაც მძიმე შედეგები მოჰყვა და რომლის თანახმადაც მთელ სახელმწიფოში გამოცხადდა: „ბაზრებში შეურაცხყოფილი და შეჩვენებული უნდა იყვენ სამი წყევლი (ხალიფა) და უნდა მოიკლას ის, ვინც ამაზე უარს იტყვის“ [3, 213].

ამგვარი პირველი ღოცვების დროს ყიზილბაშები ფხიზლად იყვნენ, რომ ჩაეხშოთ სუნიტური მოსახლეობის ნებისმიერი პროტესტი. ყიზილბაშთა სადამსჯელო რაზმები ქუჩებში დადიოდნენ ამ წყევლის წამოძახილით და ვინც არ უპასუხებდა, მას სიკვდილით დასჯა ელოდა. თავდაპირველად სიკვდილით დასაჯეს სამი მებაგი. შემდგომ კი სუნიტების დევნა უზარმაზარი მასშტაბები მიიღო. „ძალის გამოყენება ერთადერთი საშუალება გახდა ახალი დინასტიისათვის საკუთარი ძალაუფლების განმტკიცებასა და თავრიზის მოსახლეობის, რომლის უმრავლესობაც სუნიტი იყო, ახალ რელიგიაზე მოქცევისათვის.“¹ არსებობს ცნობა, რომ თავრიზში შაჰ ისმა'ილმა 20 ათასი სუნიტი მოაკვლევინა და შექმნა ტერორის ატმოსფერო, რათა ხალხი აეძულებინა მიეღო შიიზმი [31, 485].

შიიტოზაციისათვის იძულების მრავალგვარი ფორმები იქნა გამოყენებული. გარდა სისხლიანი ანგარიშსწორებებისა, იყო მორალური ზეწოლა (ირანს თავშეფარებული მოგოლი იმპერატორი ჰუმაიუნი აიძულეს, რომ შიიზმი მიეღო), საგადასახადო შედევათები (შიიტებით დასახლებული რეგიონები გაცილებით მეტი ფისკალური უპირატესობებით სარგებლობდნენ, ვიდრე სუნიტური.² ირანში გაბატონებიდან დაწყებული, სეფიანები სწორედ ამგვარი საგადასახადო პოლიტიკის გატარებას ცდილობდნენ, რაც აადვილებდა მოსახლეობის მოქცევას იმამიზმზე).

ხაზი უნდა გაესვას, რომ სეფიანთა ხელისუფლების სათავეში მოსვლის დროისათვის იმამიტა პოზიციები ირანში საკმაოდ სუსტი იყო და აქ პრაქტიკულად არცერთი მნიშვნელოვანი შიიტური ცენტრი არ არსებობდა.

XV ს-ის მიწურულისათვის ირანის შიიტური დასახლებების ლაქები

¹ ყიზილბაშთა მოხელეებს, რომლებსაც ანტისუნიტური პროპაგანდა და „უზურპატორი“ ხალიფების ძაგება ევალებოდათ, ეწოდებოდათ თამაჩაიან. მათ შესახებ დაწერილებით იხ. [30, 115-117, 127-31].

² მაგალითისათვის, ცნობილია შაჰ აბასის ქვაზე ამოკვეთილი 1615/16 წ. ფირმანი, რომლითაც შაჰი ბრძანებდა შიიტების გათავისუფლებას გადასახადებისაგან რამაზანის თვეში, მაშინ როცა ეს ფირმანი არ ათავისუფლებდა გადასახადებისაგან სუნიტებს [32, 352-353].

იყო ქუქესთანში, ზორასანში (საბზავარის გარშემო), მაზანდარანში, დაბოლოს ირანის ერაყში. ზოგადად მოსახლეობა სუნიტური იყო, მაგრამ „ეს სუნიტური ორთოდოქსია გაჯერებული იყო სუფიზმის შემეწნარებლობით, რომელშიც სუნას დოგმატურ და იურიდიულ ერთგულებას თან ახლდა შიდა რელიგიურობის შიიტური ტიპის ფორმები“ [7, 238]. მაგალითისათვის, სუნიტი თეოლოგი ფაზლულაჰ ისფაჰანი, სეფიანთა თავგადაკლული მოწინააღმდეგე, არის ავტორი პოემისა, რომელშიც ზოტბას ასხამს შიიტ იმამებს. საერთოდ კი უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც სოციალური, ისე დოქტრინული თვალსაზრისით, იმამიზმი უმცირესობის რელიგიად რჩებოდა ირანშიც და მის საზღვრებს გარეთაც [30, 111].

ირანული საზოგადოება, თუნდაც რომ მზად ყოფილიყო შიიზმის მისაღებად, რომელსაც უკვე დიდი ხანია ნელა, ნაბიჯ-ნაბიჯ უშინაურდებოდა, არ იყო მზად არც იმ ბრუტალური და სისხლიანი შოკის გადასატანად, რომელიც ახლდა თურქმანულ მესიანიზმს და არც სეფიანთა ერთგული მიმდევრების, მურშიდების მესიანისტური პრეტენზიების გასაზიარებლად.

წარმომავლობით, პოლიტიკური წეს-ჩვეულებებით სეფიანთა დინასტია იმდენად უცხო იყო ირანული ტრადიციისათვის, რომ მას აბსოლუტურად არ დაუტოვებია სპარსელთა კოლექტიურ ცნობიერებაში „ნაციონალური“ როლის შესაბამისი მოგონება, როგორსაც XIX ს-ის ორიენტალისტები, ევროპული სქემებიდან გამომდინარე, მათ ანიჭებდნენ. საგულისხმოა, რომ სეფიანები ხშირად თანამედროვე ირანელი ისლამისტი მოაზროვნეების (უპირველესად 'ალი შარი'ათის) ძაგების ობიექტს წარმოადგენენ.¹ ამასთანავე, შეუძლებელია არ აღინიშნოს, რომ სეფიანთა მთავარი „ისტორიული“ დამსახურებაა ირანული სახელმწიფოს შექმნა და შიიზმის ირანთან დაკავშირება (უღმერთა ფენის გაძლიერებაც სეფიანთა პოლიტიკის ნაყოფია). ირანული სახელმწიფოებრიობის ეს მოდელი კი, მიუხედავად მნიშვნელოვანი სახეცვლილებებისა, მიგვაჩნია, რომ დღემდე მოქმედებს [35, 137-171].

საგულისხმოა, რომ სწორედ თურქმანული წარმომავლობის მომთაბარე ყიზილბაშებმა შემოიტანეს იმამიტური შიიზმი ირანში და სახელმწიფო რელიგიის

¹ 'ალი შარი'ათი სეფიანებს ირანში დასაყვლეთის კოლონიალიზმის პირველ ხელშემწყობებად მიიჩნევს. იგი წერს: „პირველი ვესტრუქსიფიკაცია („დასავლეთით მოწამელა“) მოხდა არა XIX ს-ში, არამედ XVI ს-ში, როდესაც სეფიანებმა შექმნეს ოფიციალური თანამდებობა როზე ხანებისა, ჩამოყალიბებული სახე მისცეს თავიეს (რელიგიური მისტიკა, რომლის შემადგენელი ნაწილიცაა თვითგვება - გ.ს.) და გააჯანყეს ისინი ევროპაში, სადაც გაეცნენ დასავლურ პრაქტიკებს, ენებისა და თვითგვების წარმოდგენებს, რომლებიც იმართებოდა ლურჯში თუ სხვაგან და რომლებიც მანამდე უცნობი იყო ირანული კულტურისათვის [33, 2-3]. ამდენად, 'ალი შარი'ათი პრაქტიკულად უარყოფს თავიეს იმ რელიგიურ-პოლიტიკურ მნიშვნელობას, რამაც ესოდენ განსაკუთრებული სიმბოლური დატვირთვა შეიძინა ისლამური არეოლეუციის პერიოდში. აქვე აღვნიშნავთ, რომ არსებობს მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, მოპარპისი სამგლოვიარო ცერემონია არის გმირ სიაუშის დატვირთვის ძველირანული ტრადიციის გამოძახილი [34, 29].

ფუნქცია მიანიჭეს მას. ამით თითქოს „დაკანონებული“ სახე მიიღო ირანის სპეციფიკურობამ, ქვეყნის გამოცალკეებულმა, განსაკუთრებულმა ადგილმა მუსლიმურ სამყაროში. მანამდე (განსაკუთრებით მონღოლთა გაბატონებამდე), ორთოდოქსული სუნიზმის თვალსაზრისით, ირანი ყოველთვის იყო სხვადასხვა მწვალებლური მოძრაობების (ძირითადად შიიტური ლულეის) ცენტრი.

სეფიანთა მოღვაწეობის შედეგად კი, მათი მრწამსის ექსტრემისტული რელიგიური შეხედულებებისაგან გამოთავისუფლების შემდეგ, იქმნება ხელსაყრელი პირობები იმამიზმის განვითარებისათვის. სწორედ სეფიანთა წყალობით მოხდა იმამიტური სამართლის სწავლულთა (ულემთა) კორპუსის თვისობრივი გარდაქმნა-განახლება, რამაც, თავის მხრივ, გამოიწვია ის, რომ ყიზილბაშთა ძალაუფლების ხასიათის ევოლუცია ორთოდოქსული იმამიზმისაკენ სწორედ ამ ულემთა მოღვაწეობისა და ხელისუფლებაზე მათი გავლენის შედეგი გახდა. დაიწყო ყიზილბაშთა ექსტრემისტული კონცეფციების გადასინჯვა და უარყოფა. მოხდა „ხალხური შიიზმის გადასელა უფრო მაღალი დონის შიიზმზე“ [3, 96]. ისმაილის დივანიდან ამოიღეს სარწმუნოებისათვის შეუფერებელი ლექსები. ხელახლა გადაიწერა დინასტიის მამამთავრისა და ეპონიმის ბიოგრაფია (awfat al-šāh): იგი „მიეზარდა“ ალის გენეალოგიურ ხეს, რომლის საშუალებითაც თურქმანული ან შესაძლოა ქურთული წარმომავლობის დინასტიამ ოფიციალურად გამოაცხადა, რომ იმამიტთა მეშვიდე იმამის, მუსა ალ-ქაზიმის შთამომავალი იყო. ჩაღდირანის მარცხმა, რომელმაც მძიმე დარტყმა მიაყენა შაჰ ისმაილის, როგორც მაჰდის პრესტიჟს, აუცილებელი გახდა მიმართულების შეცვლა და „ხელისუფლების ახალი ფორმის“ ძიება.

მოციქულისაგან წარმომავლობის პრეტენზია, როგორც ჩანს, სეფიან შაიხებს უკვე არდებილში ჰქონდათ.¹ ეს კი შაჰს, რომელსაც უკვე აღარ შეეძლო საკუთარი თავის მაჰდიდ გამოცხადება, საშუალებას აძლევდა საკუთარი თავი წარმოედგინა ფარული იმამის ლეგიტიმურ წარმომადგენლად და მისგან უფლებებით აღჭურვილად, ყოველ შემთხვევაში, იმამის ფარულ მდგომარეობაში ყოფნის, ლაიბას მანძილზე. ამდენად, იგი ხდებოდა შიიზმის, და უფრო ფართო გაგებით, მთელი მუსლიმური თემის სულიერი ხელმძღვანელი. ამ აქტით სეფიანები თითქოს ცდილობდნენ აღედგინათ (და ეს ხდებოდა პირველად ბაღდადის სახალიფოს დაცემის შემდეგ) უნივერსალურობის პრეტენზიის მქონე სახელმწიფო ერთობა, ვინაიდან ისინი აერთიანებდნენ ორ უზუნაეს ძალაუფლებას – როგორც საეროს, ისე სასულიეროს. ნიშანდობლივია, რომ სუნიზმის დამცველი ოსმალთა სულთანმა ამ აქტს იმით გამოეხმაურა, რომ 1517

¹ არსებობს ცნობა, რომ ჯერ კიდევ დინასტიის ეპონიმს შაიხ სუფის, მექის მოხილვის დროს ჰქონდა გამოცხადება, რომ იგი საიდი (იმამ ქუაინის შთამომავალი) იყო. ამდენად, სეფიანებს ალი-დური წარმომავლობის პრეტენზიები დინასტიის ირანში გაბატონებამდე გაცილებით ადრე უჩნდებოდათ [20, 198-200].

წ. სირიისა და ეგვიპტის დაპყრობის შემდეგ, სულთნის ტიტულს დაუმატა ხალიფას ტიტული.

მაშინ როცა პარასკევის ლოცვას და მისი თანმხლებე ქადაგებას სისტემატური სახე ჰქონდა სუნიტ მუსლიმებში ყველაზე ადრეული ისლამური ზანებიდან, შიიტები ამას განსაკუთრებულ ყურადღებას არ აქცევდნენ და საკმაოდ გულგრილად უდგებოდნენ მის განხორციელებას იმამის არყოფნის პირობებში. პირველმა სეფიანმა შაჰებმა გააცნობიერეს, რომ პარასკევის ლოცვის ჩატარება ძირეულად იყო გადაჯაჭვული მმართველის ლეგიტიმურობასა და სუვერენობასთან და შეეცადნენ, პირველად შიიზმის ისტორიაში, მისი ინსტიტუციონალიზაცია მოეხდინათ. „პარასკევის ლოცვის დაკანონება, რომელიც მოითხოვდა ღვთისმეტყველ-სამართლისმცოდნის ხელმძღვანელობით მის ჩატარებას, მიზნად ისახავდა შიიტური თემის იმ პოლიტიკურ ჩარჩოებში მოქცევას, რომელიც სახელმწიფოს ფორმირების პროცესის შესატყვისი იქნებოდა“ [24, 4].

ისმაილის შეილს თამაზსაც (1524-1576) კიდევ სცემდნენ თაყვანს ყიზილბაშები, როგორც ღმერთის ინკარნაციას. 1555 წ. მისი მიმდევრების ნაწილმა იგი მაჰდიდ გამოაცხადა. მაგრამ თვითონ თამაზი დაუპირისპირდა ამ მოძრაობას და სიკვდილით დასაჯა „მწვალებლები“.¹ იმამიტი სწავლულების მეცადინეობით დინასტია თანდათანობით გათავისუფლდა იმ რადიკალური სამოსისაგან, რომელმაც იგი ხელისუფლების სათავეში მოიყვანა. იმამიტური საღვთისმეტყველო-სამართლებრივი ლიტერატურის უმნიშვნელოვანესი ნაწილი, რომელიც არაბულ ენაზე იყო დაწერილი და შესაბამისად მიუწვდომელი ირანელთათვის, თამაზის ბრძანებით, სპარსულად ითარგმნა.

ჟ. ობენი ზაზს უსვამს სეფიანთა პერიოდში რელიგიური ტრადიციის განგრძობადობის პრინციპის სწრაფ დაეიწყებას და მიდის დასკვნამდე: „არსებობს გარკვეული პარალელიზმი წმინდა სეფიანური ელემენტის მოცილებასა და იმამიტური შიიზმის კონსოლიდაციას შორის“ [26, 240]. სხვა სიტყვებით, რელიგიური განვითარება სეფიანთა პერიოდში ორმაგი გზით მიდიოდა. ერთი მხრივ, ეს იყო არაისლამური და ღულუეის ელემენტების ჩახშობა თურქმანულ ტომებში და მეორე მხრივ, შიიზმის გავრცელება სუნიზმის შესაცვლელად მუსლიმური ცნობიერების მქონე ბინადარ მოსახლეობაში.

სუფი სეფიანების შიიზმზე მოქცევის შემდეგ, ისტორიის ირონიით, სწორედ სუფიზმი გახდა უღმერთა მთავარი სამიზნე [25, 75]. მიუხედავად იმისა, რომ 1555 წ. შაჰ თამაზმა სუფიები გაანადგურა, არსებობას მაინც განაგრძობდა ნუყთავია-ჰურუფიას განშტოება. მას შეუტიეს თამაზის მეფობის უკანასკნელ წლებში ქაშანში. მეფობის დასაწყისში შაჰ აბას I (1587-1629) თითქოს

¹ ექსტრემისტი სუფიების დენა შემდგომაც გრძელდებოდა. მაგალითისათვის, 1592 და 1614 წწ. მრავალი ყარაჯადაღული სუფი, რომლებიც სეფიანთა ორდენის ყველაზე ძველი მიმდევრები იყვნენ, სიკვდილით დასაჯეს ოსმალებთან თანამშრომლობის ბრალდებით.

მფარველობდა ნუყთაელებს, რომლებიც მზად იყვნენ იგი გამოეცხადებინათ „სრულყოფილ ადამიანად“ (ალ-ინსან ალ-ქამილ) და აქედან გამომდინარე, „ღუთაებრივად“. მაგრამ შემდგომ შაჰ აბასმა იერიში მიიტანა ნუყთაელებზე და მხარი დაუჭირა იმამიტ თეოლოგებს. იმამიზმის საბოლოო კონსოლიდაცია, შეიძლება ითქვას, იწყება შაჰ აბასის პოლიტიკის შედეგად სეფიანთა სამფლობელოების ტრანსფორმაციით ცენტრალიზებულ იმპერიად. ამ იმპერიაში ულემებმა შექმნეს პიეროკრატია¹ განსაზღვრული ინსტიტუციონალიზებული ბაზით – მედრესეებით და ჩამოყალიბებული ფუნქციებით.

იმამიტური შიიზმის კონსოლიდაციასთან ერთად თანდათანობით უკანა პლანზე იწვედა სეფიანთა ლეგიტიმურობის პიეროკრატიული ელემენტები და გზას უთმობდა სასანიანთა იმპერიულ ტრადიციებთან დაკავშირებულ ლეგიტიმაციის ელემენტებს, რაც მოგვიანებით, სეფიანთა დინასტიის დამხობის შემდეგ, გახდა ერთდერითი (და საკმარისი) საფუძველი მონარქიის ლეგიტიმიზაციისათვის. ზემოთ აღნიშნული „ღმერთის აჩრდილის“ (ზილლ ალლაჰ) თეორია მანამდე უცხო იყო შიიზმისათვის და იგი სეფიანთა ერთგულმა იმამიტმა სამართალმცოდნე-ღვთისმეტყველებმა, ფაკიებმა განავითარეს.

ისმაილის შემდეგ გაგრძელდა შაჰ თამაზის ღუთაებრივი საწყისის მატარებლად გამოცხადების ტრადიცია.² 1548 წ. იაზღში მოჭრილ მონეტაზე თამაზი, ისმაილის მსგავსად, მოხსენიებულია ტიტულით ალ-სულთან ალ-ადილ. ისფაჰანში 1554 წ. აკლდამის წარწერაში თამაზი იწოდება საჰიბ აზ-ზამან-ად (დროის მეუფედ). ამ წოდებით კი ძირითადად იმამებს მოიხსენიებდნენ, თუმცა იყო ამ წოდების საერო მმართველებისათვის მინიჭების შემთხვევებიც.

როგორც ჩანს, თამაზის დროს ადრეული მესიანიზმის მინიმიზაცია მოხდა. თუმცა რელიგიური მრწამსის ფოკუსირება ისევ შაჰზე ხდებოდა ცენტრიდანული ძალების შესაკავებლად (1576 წ. ერთი ვენეციელი ვაჭრის ცნობაში აღნიშნულია, რომ თამაზს ქვეშევრდომები უყურებენ არა როგორც სუვერენს, არამედ როგორც ღმერთს, ვინაიდან იგი მიიჩნევა 'ალის შთამომავლად') [37, 179; 38, 266].

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თამაზის დროსაც სახელმწიფო მოხელე შეიძლება არც ყოფილიყო იმამიტი. სუნიზმს კვლავ ძლიერი პოზიციები ეკავა. ყაზვინი...-ი რჩებოდა სუნიზმის ცენტრად. ყაზვინელი სუნიტი დიდგვაროვანი

¹ პიეროკრატია – სიტყვასიტყვით კულტის მსახურთა ხელისუფლება. ტერმინი, რომელიც დღეს ფართოდ გამოიყენება სამეცნიერო ლიტერატურაში (უპირველესად ისლამურ სამყაროსთან მიმართებაში), დაამკვიდრა გერმანელმა სოციოლოგმა მ. ვებერმა [36, 43-77; 78-308].

² დასავლელი მეცლევრები მიიჩნევენ, რომ თამაზი თვითონვე შეეცადა ზომიერი გაეხდა, ანდა საერთოდ მოესპო საეკუთარი გაღმერთების ტრადიცია და ამას ადასტურებენ თამაზის უფრო გვიან გადაწერილი დივანის საფუძველზე, რომელშიც იგი უარყოფს, რომ ან ის, ანდა მისი წინაპრებიდან ერთმე მაჰდი იყო. გარდა ამისა, როგორც აღინიშნა, მან სიკვდილით დასაჯა ის სუფიები, რომლებიც მას აღმერთებდნენ [37, 110; 38, 276-277; 15, 109].

შპ თამაზის გამგებლობის დროს ორჯერ იყო დიდი ვაზირი [37, 119-120].

შპ თამაზის რელიგიურობა ჩანს მისი ბიოგრაფიიდან. ორთოდოქსული მორწმუნეობიდან გამომდინარე, იგი ნაიბ ალ-იმამის ტიტულზე დათანხმდა, რომლითაც ის გამოჩენილმა ულემმა ალ-ქარაქიმ შეამკო. მან რეალურად უარყო საკუთარი თავის გაღმერთების პრაქტიკა და გამოაცალკეა რელიგიისა და კანონის სწავლულები. ს. არჯომანდი მიიჩნევს, რომ ამგვარად მან ფაქტობრივად უზენაესი რელიგიური ხელისუფლის პრეტენზიაზეც უარი განაცხადა [23, 1979, 100]. ასეთი პოლიტიკის შედეგად წინ წამოიწია ულემების როლმა: რწმენის ამოსავალი უკვე აღარ იყო ქარიზმატული ლიდერი, არამედ წმინდა წერილი, რომლის განმარტების უფლებაც ჰქონდათ შიიტური ღოგმებისა და შარი'ათის მცოდნე ულემებს. ამ თვალსაზრისით, თამაზის რელიგიურმა პოლიტიკამ ხელი შეუწყო რელიგიის „რაციონალიზაციას“ და ღულუვის უკანა პლანზე გადაწევას.¹ იმავდროულად თამაზი აგრძელებდა სეფიანთათვის დამახასიათებელ მტკიცებას იმამებისაგან ჩამომავლობაზე და მის წინაშე ქვეშევრდომთა საჯდას (პროსტრაციის) პრაქტიკის ერთგულებას, რაც ღვთაებრივი თაყვანისცემის ნიშანია როგორც შიიზმისათვის, ისე ზოგადად ისლამისათვის.

შპ აბასის დროს სეფიანთა აბსოლუტიზმი თავის აპოგეას აღწევს და ირანი ცენტრალიზებული იმპერიის სახეს იღებს. სუფი შაჰების პერსონალიზებული ქარიზმა, რომელიც ასოცირებული იყო სულიერი მოძღვრის ფუნქციებთან და სუფიების თვალში შაჰის ძალაუფლებას ლეგიტიმურობას ანიჭებდა, განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა მანამდე, სანამ ყიზილბაშურ ელემენტს მნიშვნელოვანი ფუნქციები ეკისრებოდა პოლიტიკაში. იმამებისაგან წარმომავლობის ქარიზმა კი კვლავაც დარჩა. პრაქტიკულად, შპ თამაზისა და შპ აბასის პოლიტიკა სეფიანების ხელისუფლების სუფიური საფუძვლების მოსპობის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ამდენად, სუფიებისათვის ისინი რჯულგანდგომილების სტატუსს იძენდნენ.

სუფიების ღვენის ერთ-ერთი მიზეზი გახდა ის, რომ მათ ეჭვი შეჰქონდათ როგორც ულემებისათვის მინიჭებულ ხელისუფლების მართებულობაში, ისე სეფიანთა ძალაუფლების ლეგიტიმურობაში [39, 74]. პ. ნასრი კი მიიჩნევს, რომ სუფიზმის უარყოფა შიიტური იერარქიის მიერ იყო გვიანდელი სეფიანური პერიოდის პოლიტიკური ფენომენი, როდესაც ულემები გამოვიდნენ როგორც სახელმწიფოს მიერ სუფიების პატრონობის, ისე „ცრუ“ მისტიკოსების წინააღმდეგ [40, 217].

უკანა პლანზე გადაიწია ისმა'ილის მაჰდიზმმა და უპირველესი მნიშ-

¹ ს. არჯომანდი იმასაც დასძენს, რომ ამგვარმა პოლიტიკამ ფაქტობრივად ხელი შეუწყო რელიგიისა და პოლიტიკის სფეროების ურთიერთგაყოფილებას, თუმცა ეს პროცესი არ მისულა ლოგიკურ დასასრულამდე [23, 100].

ენელობა შეიძინა მოციქულისა და 'ალის შთამომავლობამ და ფარული იმამის წარმომადგენლობამ. შაჰ აბასის დროს ასევე მკაფიოდ არის გამოკვეთილი ძველსპარსული მონარქისტული თეორიისა და იმამიტური რწმენის პრინციპების კავშირი. შაჰ აბასის კარის ისტორიკოსის, ისქანდერ მუნშის სიტყვებით, სამართლიანი სულთანის „ღმერთის აჩრდილს“ წარმოადგენს, მისთვის ზეგარდმოელენილ საღეთო მისიას (ველაიათ) კი შეადგენს ღმერთის ქმნილებათა, საკუთარ ქვეშევრდომთა დაცვა [41, 377].

თანდათანობით, ნაბიჯ-ნაბიჯ იხვეწებოდა შიიტური კულტი და იმამიტური შიიზმიც სახელმწიფო რელიგიად ყალიბდებოდა ყიზილბაშური მომთაბარე ელემენტის უკანდაწევის, ადგილობრივ მოსახლეობაში შიიზმის გავრცელების, ყველაზე ცნობილი იმამიტი თეოლოგების ირანში გადმოსახლების გზით.

საერთო ჯამში, ირანის შიიტიზაციის პროცესი საკმაოდ რთულად მიმდინარეობდა. სეფიანთა სახელმწიფოს შექმნიდან რამდენიმე ათეული წლის შემდეგაც არ შეიძლება ირანის სრულ შიიტიზაციაზე ლაპარაკი.¹ 1575-76 წწ. თამაზის სიკვდილის შემდეგ სუნიტურმა რეაქციამ სამეფო კარსაც მიაღწია და მას მხარი დაუჭირა ისმა'ილ II-მ.² მაგრამ ეს მხოლოდ დროებითი მოვლენა იყო. „მისი (ისმა'ილ II-ის) მმართველობითა და რელიგიური რეფორმით უკმაყოფილო იყო ყველა: ყიზილბაში დიდებულები, ღვთისმსახურები, ხალხის მასები, შაჰის დაახლოებული პირები, განსაკუთრებით კი მისი და, რომელმაც დიდი წვლილი შეიტანა ისმა'ილის გამეფებაში“ [43, 41]. ყოველივე ეს შაჰის დალუპვის მიზეზი გახდა და სეფიანები კვლავ დაუბრუნდნენ ქვეყნის სრული შიიტიზაციის პოლიტიკას.

¹ 1720 წელსაც კი, თუ დაუჯერებთ ოსმალეთის წარმომადგენელს, დოური ეფენდის, ირანის სახელმწიფოს მოსახლეობის მესამედი სუნიტი იყო [14, 618].

² ისმა'ილ II-ის რელიგიური პოლიტიკის შესახებ იხ. [41, I, 212-217; 42, 233; 43, 33-41]. არაერთი მოსაზრება არსებობს შაჰის ანტიშიტური პოლიტიკის განმაპირობებელი ფაქტორების შესახებ. ერთი თვალსაზრისით, ამგვარად ისმა'ილ II-ს სურდა მშვიდობიანი ურთიერთობა შეენარჩუნებინა ოსმალეთთან. იხ. [44, 142] (ამ თვალსაზრისის მიღების შემთხვევაში ხაზი უნდა გაესვას, რომ ნადირ შაჰის პოლიტიკა ამ მხრივ ისმა'ილ II-ის პოლიტიკის გაგრძელებას წარმოადგენდა, რომლის ერთ-ერთი უმთავრესი მიზანიც, ირანის ისლამური სამყაროდან გამოცალკეების მოსაპობით, ასევე ოსმალეთთან ნორმალური ურთიერთობის დამყარების ისახავდა მიზნად. საბოლოო ჯამში კი, ეს ორივე „ანტიშიტური ექსპერიმენტი“ ირანში წარუმატებელი გამოდგა). მეორე თვალსაზრისის მიხედვით, ეს განპირობებული იყო ისმაილის დამოკიდებულებით ნარკოტიკებზე, რისი მიზეზიც იყო, მამამისის – შაჰ თამაზის ბრძანებით, მისი 18-წლიანი ტუსალობა ქაქჰასის ციხესიმაგრეში, რამაც მას, მენტალური და ფსიქოლოგიური თვალსაზრისით, დიდი ზიანი მიაყენა და უბიძგა მანამდელი სეფიანური პოლიტიკისადმი დაპირისპირებას. მესამე არგუმენტიც ფსიქოლოგიურია რიგს განეკუთვნება: ისმაილის მიერ პოლიტიკის შეცვლა მამამისისადმი მტრობით და შესაბამისად მისი პროშიტური პოლიტიკისადმი დაპირისპირებით იყო განპირობებული [4, 251-252]. გარდა ამ ფაქტორებისა, გასათვალისწინებელია ზოგიერთი ყიზილბაშური ფრაქციის დაპირისპირება შაჰის ეკონომიკურ პოლიტიკასთან, რაც ხელს უწყობდა მათ დაკავშირებას შიიტ სამღვდელეობასთან შაჰის წინააღმდეგ. ერთობლივად, ყიზილბაში ლიდერები და სამღვდელეობა იყენებდნენ შაჰის პოლიტიკურ ზომიერებას სუნიზმის მიმართ მისთვის ბრალის დასადებად შიიზმზე უარში და ამგვარად მისი მმართველობის დისკრედიტაციისათვის.

შაჰ აბას I-მა არა მარტო საბოლოოდ მოსპო ყიზილბაშთა რადიკალური ხასიათის გაელენა, არამედ ასევე შეეცადა შეემცირებინა სუფიებისა და იმამიტ სწავლულთა ძალაც, რათა დაეკავებინა მათი ადგილი, როგორც ერთადერთ კომპეტენტურ ზელისუფალს ფარული იმამის არყოფნის პერიოდში. დედაქალაქის ისფაჰანში გადატანით შაჰმა მთლიანად დააღწია თავი ყიზილბაშთა გავლენას.

პირველი სეფიანი მონარქებისაგან განსხვავებით, რომლებმაც განსაკუთრებული უფლებები მიანიჭეს ირანში სპეციალურად გადმოსახლებულ ლიბანელ ღვთისმეტყველ-სამართლისმცოდნე ალ-ქარაქისა და მის შვილიშვილს მირ ჰუსაინს, შაჰ აბასი მტკიცე კონტროლს უწევდა სასულიერო პირებს და ზღუდავდა კლერიკალური ელიტის ავტონომიურობას. ის ხელს უშლიდა ინდივიდ იურისტებს პოლიტიკური პრეროგატივების მიღწევაში ან ექსკლუზიური ლეგალური ძალაუფლების მოთხოვნაში. საპირისპიროდ, სამეფო კარის უღებები დაკავებულნი იყვნენ ისეთი რელიგიური სისტემის შემუშავებით, რომელიც დაეხმარებოდა შაჰს იმპერიული პოლიტიკის გატარებაში, სოციალური დისციპლინის დამყარებაში და შიიზმის „ირანიზაციაში“ [24, 55-56].

ჯერ კიდევ შაჰ ისმაილის დროს დაიწყო სუფიური სამშობების დევნა. სუნიტური ნაყშბანდიზმისა და ხალვათიზმის სამშობების წევრები გაძევებულნი იქნენ სეფიანთა სამფლობელოებიდან [15, 109]. ზოგიერთმა პროშიტური განწყობილების სამშომ კი (ნურბაზმიზა, ზაჰაბიზა) მხოლოდ დროებით შეინარჩუნა ლოკალური მნიშვნელობა და ორთოდოქსული იმამიზმის გაძლიერების პირობებში თანდათანობით დაკნინდა, სანამ საბოლოოდ თითქმის მთლიანად არ გაქრებოდა. ექსტრემისტული ღულუვის მიმდევარი ნუყთაფიზმის სამშოს წევრები 1575 წელს ამოხოცეს ქაშანში. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ შაჰ აბასი თავდაპირველად დიდ ინტერესს იჩენდა ნუყთაფიზმის ორდენის დოქტრინისადმი და მფარველობდა სამშოს გადარჩენილ წევრებს, თუმცა მალე პოზიცია შეიცვალა და ქაშანსა და ისფაჰანში 1593 წელს ისევ მოხდა სამშოს წევრების მასობრივად სიკვდილით დასჯა. 1592 და 1614 წლებში სიკვდილით დასაჯეს მრავალი ყარაჯადაღელი სუფი, სეფიანთა ძველი მიმდევრები, რომლებსაც ბრალად დაედოთ ოსმალოებთან თანამშრომლობა. ნეშათოლაჰიზმამ კი, სეფიანთა ერთ-ერთმა მთავარმა მხარდამჭერმა, პოზიციების შენარჩუნება საკმაო ხნის მანძილზე შეძლო, მაგრამ შაჰ აბასის პერიოდში მათი დევნის დროც დადგა და სამშოს წევრები ინდოეთში გადაიხვეწნენ (საიდანაც XIX ს-ში დაბრუნდნენ). ამიერიდან ტერმინი სუფი, „კეთილმორწმუნე მუსლიმი“ აღმნიშვნელი ღინასტიის არსებობის დასაწყისში, ერეტიკოსის მნიშვნელობას იღებს [13, 103].

„ქართველი და ჩრდილოკავკასიელი ღულამებისათვის, რომლებმაც თანდათანობით შეცვალეს ყიზილბაშები, ძველი მოწოდება სუფიგარი (სუფის ერთგულება და მორჩილება შაიხისადმი) შეიცვალა შაჰის ერთგულების გამოძხ-

ატეელი მოწოდებით – შაჰისიანი (შაჰის სიყვარული)“ [15, 111].

სეფიანთა მმართველობის დასაწყისიდანვე ქვეყნის რელიგიური ორგანიზებისა და მართვისათვის საჭირო გახდა შაჰისადმი დაქვემდებარებული უმაღლესი რელიგიური პირის თანამდებობის შემოღება, რომლის მოვალეობასაც შეადგენდა ქვეყნის ყველა რელიგიური დაწესებულების კონტროლი და შემოწმება. ამ ფუნქციას ასრულებდა სადრი (არაბ. მეთაური, წინამძღოლი), ოფიციალური პირი, რომელსაც შაჰი ნიშნავდა, ჯამაგირს უხდიდა და, სურვილის შემთხვევაში, გადააყენებდა თანამდებობიდან. სადრის ფუნქციებში შედიოდა მართლმსაჯულებასა და რელიგიურ დაწესებულებებზე თვალყურის დევნება, შიიტური რეჟიმის პირობებში კი – იმამიტური რწმენის გავრცელებასა და მისი სიწმინდის დაცვაზე ზრუნვა, გალაშქრება ნებისმიერი სახის ოპოზიციის, გადახრისა თუ ინოვაციის წინააღმდეგ.

სადრის მოღვაწეობა ასევე მიმართული იყო ყიზილბაშთა არაორთოდოქსული შიიზმის წინააღმდეგ, რომელთა დაუოკებელი ფანატიზმი არ შეესაბამებოდა სახელმწიფოს პოლიტიკური ადმინისტრირების მოთხოვნებს.

რაოდენ პარადოქსულადაც არ უნდა ჟღერდეს, თავდაპირველად, ისმაილის დროს, სულაც არ ითვლებოდა აუცილებლად, რომ სადრი იმამიტი სწავლული ყოფილიყო და ამდენად, როგორც სხვა სახელმწიფო პოსტები, არ იყო დამოკიდებული რწმენაზე. ყველა სადრიც კი არ ყოფილა იმამიტი. მაგალითად, 1514 წელს სადრი გახდა შიჰაბ ალ-დინ ლალა, ლალაიეს სუნიტური სუფიური ორდენიდან, რომელიც სწრაფად დაითხოვეს და მის ადგილზე დანიშნეს მირ ჯამალ ალ-დინ შირანგი ასთარაბადი, რომლის „იმამიტობაც ეჭვს არ იწვევდა“ [45, 31] (თუმცა, როგორც აღინიშნა, მას ევალებოდა იმამიზმის გავრცელებაზე ზრუნვა და არა შიიტთა დევნა). ეს ფაქტი ალბათ კიდევ ერთხელ მიუთითებს, რომ ადრეულ პერიოდში სეფიანთა სახელმწიფოში იმამიზმის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება მხოლოდ დეკლარატიულ ხასიათს ატარებდა და სეფიანთა სახელმწიფომ, მონარქიის სურვილის მიუხედავად, კიდევ დიდხანს შეინარჩუნა რელიგიური სიჭრელე [46, 42].

მიუხედავად სადრის პოსტის განსაკუთრებული მნიშვნელობისა, სეფიანთა ყველაზე სუსტი მონარქებიც კი არ უშვებდნენ შიიტური სამღვდელოების მეთაურთა ზედმეტ გაძლიერებას. ამის ერთ-ერთი გამოხატულება იყო ორი სადრის არსებობა. თითოეულ მათგანს გააჩნდა უფლებებისა და მოვალეობების განსაზღვრული წრე და მართავდა სეფიანთა უზარმაზარი სახელმწიფოს გარკვეულ ნაწილს. სადრის ფუნქციების გაორებამ, შიიტური სამღვდელოების მეთაურის ფუნქციების გადანაწილებამ, ორ – მდგომარეობითა და გავლენით არათანაბარმნიშვნელოვან, თანამდებობის პირს შორის, უეჭველად გამოიწვია ინსტიტუტის დასუსტება. ამასთანავე, XVII ს-ში აღარ შეიმჩნეოდა რელიგიურ და სამხედრო ხელისუფლების სადრების ხელში გაერთიანება, როგორც

ზოგჯერ ხდებოდა XVI ს-ში, რაც კიდევ უფრო აკნინებდა სადრების ძალასა და მნიშვნელობას [47, 127].

სადრის პოსტი, რომელსაც პოლიტიკური მნიშვნელობა გააჩნდა, თანდათანობით დაკნინდა, შეიქმნა ახალი პოსტი შაიხ ოლ-ესლამისა და იგი ყველაზე გამოჩენილ ულემებს ენიჭებოდათ. შესაძლოა, ამ მოვლენაში დავინახოთ სახელმწიფოსა და ეკლესიის გაყოფის ნიშნები, მაგრამ შაჰ აბასის დროს იმამიტი ულემების – ახლადჩამოსული მიგრანტების პოზიცია იმდენად სუსტი იყო და შაჰისა კი ძლიერი, რომ ძნელია ვილაპარაკოთ ულემთა რეალურ დამოუკიდებლობაზე.

სეფიანთა სურვილი, ჩამოეშორებინათ სუფიური ექსტრემიზმის ნიშნები და ორთოდოქსული იმამიზმის გამომხატველებად ჩათვლილიყვნენ, განხორციელდა ასევე ირანში არაბ სწავლულთა გადმოსახლების ხელშეწყობით – მათი სათანადო რელიგიურ-სახელმწიფოებრივი უფლებებით აღჭურვილ და სამღვდელთა ფუნქციების ამგვარად წინ წამოწევი. ამასთან ერთად, სწორედ იმამიტი სწავლულების გავლენით ხდება სეფიანთა ძალაუფლების დაცლა ექსტრემისტული სუფიზმისა და მესიანისტური ტიპის ღულუვის ნიშნებისაგან [1; 31;46].

საბოლოო ჯამში, სეფიანთა სახელმწიფოს არსზე მსჯელობისას უპირველესად უნდა გამოიყოს ამ სახელმწიფოს თეოკრატიული ხასიათი. ერთი მხრივ, ექსტრემისტული სუფიური კონცეფციების ჩამოშორებითა და იმამიზმის აპოლოგიით, ხოლო მეორე მხრივ (და რაც უმთავრესია), იმამთაგან საკუთარი ჩამომავლობის მუდმივი ხაზგასმით, სეფიანები საკუთარ მმართველობას თეოკრატიულ ლეგიტიმურობას ანიჭებდნენ. თავს უფლებას მიეცემთ და გარკვეულ პარალელსაც გაევალებთ სეფიანთა სახელმწიფოსა და ისლამისა და ისლამური სახალიფოს შექმნის პროცესთან. ისევე, როგორც მუჰამადის პრიმიტიულ თემს, სეფიანებსაც ერთიანი სახელმწიფოს შესაქმნელად ესაჭიროებოდათ ერთიანი იდეოლოგია, რომელიც კანონიკური იმამიზმი გამოდგა. ასევე ხდებოდა იმამიზმის გაჯერება მისთვის ზოგიერთი უცხო, მაგრამ სეფიანებისათვის მისაღები რელიგიური წარმოდგენით და, მეორე მხრივ, მათთვის ზიანის მომტანი რწმენა-წარმოდგენების უარყოფა. პრაქტიკულად, ადრეული ისლამის მსგავსად, სეფიანები ერთდროულად „ქმნიდნენ“ სახელმწიფოსა და რელიგიას (უფრო სწორად, მათ გამოიყენეს და საკუთარ პოლიტიკურ მიზნებს დაუქვემდებარეს იმამიზმი). ამასთანავე, როგორც ფარული იმამის ნათესავი და ერთადერთი წარმომადგენელი, სეფიანი შაჰი ამიერიდან გახდა შიიზმის უზენაესი რელიგიური ზელისუფალი. ეს კი მათი პოლიტიკური და რელიგიური ძალაუფლების განუყოფლობის იდეას ემსახურებოდა.

ირანის შიიზმზე მოქცევა XVI ს-ის დასაწყისში პოლიტიკური საზღვარი გაავლო ირანსა და დანარჩენ მუსლიმურ სამყაროს შორის, სადაც ძირითა-

დად სუნიტი ოსმალოები დომინირებდნენ. „შიიზმმა მოახდინა ირანის ევექტური იზოლაცია დანარჩენი მუსლიმური სამყაროსაგან როგორც მენტალობის, ისე ქმედების თვალსაზრისით... ირანული კულტურული ინდივიდუალიზმის ტრადიციები ზრდიდა ამ განყოფის მნიშვნელობას“ [48, 25]. თუკი სეფიანებამდე შიიზმი ერთიანი მუსლიმური სამყაროს, მუსლიმური აზროვნების შემადგენელი ნაწილია, სეფიანების გაბატონებით იწყება გამიჯვნა (კიდევ ერთი განყოფა) და სწორედ პოლიტიკურ საფუძველზე, რომლისთვისაც გამოინახა რელიგიური გამართლება. ამ პერიოდიდან დაწყებული, ირანის ევოლუცია მუსლიმური სამყაროდან გამოცალკევებულად (ზოგჯერ გამიჯნულად) მიმდინარეობს.

წყაროები და ლიტერატურა

1. Newman, A.J.: 1993, "The Myth of the Clerical Migration to Safawid Iran. Arab Shiite Opposition to 'Ali al-Karakī and Safawid Shiism" *Die Welt des Islams*, 33.
2. Mazzaoui, M.M.: 1972, *The Origins of Safavids: Shi'ism, Sufism and the Ghulat*. Wiesbaden: Franz Steiner.
3. Glassen, E.: 1970, *Die Frühen Safaviden nach Qazī Aḥmad Qumī*. Fribourg-en-Brisgau.
4. Roemer, H.R.: 1971, Scheich Safi von Ardabil. Die Abstammung eines Sūfi-Meisters de Zeit zwischen Sa'di und Hāfiz. In Eilers W. (ed.), *Festgabe deutscher Iranisten zur 2500-Jahrfeier Irans*. Stuttgart.
5. Savory, R.M.: 1980, *Iran under the Safavids*. Cambridge University Press.
6. [Khunjī], Minorsky, V.: 1957, *Persia in A.D. 1478-1490: An abridged translation of Faḍlullāh b. Rūzbihān Khunjīs Tārīkh-e ālam-ārā-ye Amīnī*. London.
7. Aubin, J.: 1959, "Šāh Esmā'il et les notables de l'Iraq Persan", *Etudes safavides*, I. *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, 11/1.
8. Aubin, J.: 1988, "L'avènement des Safavides reconsidéré". *Etudes safavides*, III. *Moyen Orient et Ocean Indien (MOOI)*, V.
9. Glassen, E.: 1972, "Schah Ismā'il und die Theologen seiner Zeit", *Der Islam*, 48/2.
10. გაბაშვილი, ვ. (რედ.): 1957, *ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან (ფეოდალური ხანა)*, თბილისი.
11. Hinz, W.: 1936, *Irans zum Nationalstaat im fünfzehnten Jarhundert*. Berlin/Leipzig.
12. Minorsky, W.: 1940-1942. "The poetry of Shāh Ismā'il I", *BSOAS*, 10.
13. Djalili, M.-R.: 1981: *Religion et Revolution. L'islam shi'ite et l'état*. Paris: Economica.

14. Scarcia-Amoretti, B.: 1986, in *Cambridge History of Iran*, VI, *The Timurid and the safavid Periods*, Ch. 12. Cambridge University Press.
15. Momen, M.: 1981, *An Introduction to Shi'i Islam. The History and Doctrine of Twelver Shi'ism*. New Haven-Londone: Yale University Press.
16. Keddie, N.R.: 2003, *Modern Iran. Roots and Results of Revolution*. New Hawen and London: Yale University Press.
17. Keddie, N.R.: 1972, "The Roots of the Ulama's Power in Modern Iran". In Keddie N.R. (ed.), *Scholars, Saints and Sufi. Scholars, saints and Sufis, Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*. Cambridge University Press.
18. Nava'i, A.-H.: 1989/1368), *Shah Isma'il Safavi, majmu'eh-ye asnad va mokatebat-e tarikhi va yaddashtha-ye tafsili*. Tehran: Arghavan.
19. Melikoff, I.: 1975: "Le problème Kizilbash", *Turcica*, 6, pp. 142-170.
20. Roemer, H.R.: 1986, "The Sefevide Period". In Jackson P. and Lockhart L. (eds), *The Cambridge History of Iran*, VI, "The Timurid and Safavid Periods", chapt. V. Cambridge University Press.
21. Grey, Ch.: 1873, *A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15th and 16th Centuries*. London.
22. ვახუშტი ბაგრატიონი: 1973, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, IV, თბილისი.
23. Arjomand, S.A.: 1979, "Religion, Political Action and Legitimate Domination in Shi'ite Iran: fourteenth to eighteenth centuries A.D.", *Archives européennes de sociologie*, t. XX, N1.
24. Abisaab, R.J.: 2002, *Religion and Power in the Safavid Empire*. London and New York: I.B. Taurus.
25. Digard, J.-P.: 1983, "Shi'isme et Etat en Iran", Dans: Carré, O. (sous la dir. de), *L'islam et l'Etat dans le monde d'aujourd'hui*. Paris: PUF.
26. Aubin, J.: 1971, "La politique religieuse des Safavide" Dans: C. Brunshvig et T. Fahd (org.), *Le Chi'isme imamite*, Colloque de Strasbourg, 6-9.05.1970. Paris: PUF.
27. ბერი ვენატაშვილი: 1959, ახალი ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, II, თბილისი.
28. Rūmlū, Ḥasan Beg: 1934, *Aḥsan al-tavārīch*. Ed. & Transl. by Seddon C.N.. Baroda.
29. Soudavar, A.: 2001, "The Early Safavids and Their Cultural Interactions with Surrounding States", in: Keddie N. R. & Mathee R. (Eds.), *Iran and the Surrounding World*.
30. Calmard, J.: 1993, "Les rituels shiites et le pouvoir, L'imposition du shiisme safavide: eulogies et malédictions canoniques", dans: Calmard J. (éd.), *Etudes Safavides*, Paris/Tehran.

31. Ashtiani, A.: 1989, "Cultural Formation in a Theocratic State: The Institutionalisation of Shiism in Safavid Iran". *Social Compass*, 36 (4).
32. Миклухо-Маклай, Н.Д.: 1949, "К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I (1589-1629)", *Советское востоковедение*, Т. VI.
33. Shariati, A.: n.d., *Tashayyu'-e 'alavi va tashayyu'-e safavi*. Tehran: Hoseiniyeh Ershad publication.
34. Fischer, M.M.J.: 1980, *Iran: from Religious Dispute to Revolution*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
35. სანიკიძე, გ.: 2005, *შიიზმი და სახელმწიფო ირანში*. თბილისი: უნივერსალი.
36. Вебер, М.: 1994, "Хозяйственная этика мировых религий", "Социология религии", в кн. Вебер, М.: *Избранное. Луки Общества*.
37. Arjomand, S.A.: 1984, *The Shadow of God and the Hidden Imam. Religion, political Order and Social Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*. Chicago/London: University of Chicago Press.
38. Lambton, A.K.S.: 1980, *Theory and Practice in Medieval Persian Government*. London, Variorum.
39. Richard, Y.: 1991, *L'islam Chi'ite, Croyances et ideologies*. Paris: Fayard.
40. Nasr, S.H.: 1971, "Le shi'isme et le soufisme. Leurs relations principales et historiques". Dans: C. Brunshvig et T. Fahd (org.), *Le Chi'isme imamite*, Colloque de Strasbourg, 6-9.05.1970. Paris: PUF.
41. Munshi, Iskandar: 1971/1350/ *Tārikh-e 'Ālam-ārā-ye 'Abbāsī*, I-II. Tehran.
42. Бидлиси, Шараф-хан: 1976, Шараф-наме, II, Перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой. Москва: Наука.
43. გელაშვილი, ნ.: 1999, „სეფიანთა ირანის რელიგიური პოლიტიკის ისტორიიდან“, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, II, თბილისი.
44. Эфендисев, О. Э.: 1981, *Азербайджанское государство Сефевидов*. Баку.
45. Arjomand, S.A.: 1981, "Religious Exremism (Ghuluww), Sufism and Sunnism in Safavid Iran: 1502-1722". *Journal of Asian History*, 15.
46. სანიკიძე, გ.: 2005, „შიიტური სასულიერო წოდება სეფიანთა ხანაში“, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, IV, თბილისი.
47. Куция, К.К.: 1990, *Социально-экономическая структура и социальная борьба в городах сефевидского Ирана*. Тбилиси: Мецниереба.
48. Algar, H.: 1969, *Religion and State in Iran, 1785-1906. The Role of The Ulama in the Qajar Period*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.

ქართველები უცხო ძვეყნების სამსახურში

ანა გელაშვილი

უნდილაძეთა საგვარეულო ირანის კულტურულ ასპარეზზე

სეფიანთა ირანში (1501-1722) დაწინაურებულ ქართველებს შორის გამორჩეულად მაღალი მდგომარეობა უნდილაძეთა საგვარეულოს ეჭირა. ამ გვარის წარმომადგენლებმა უმთავრესად სახელი გაითქვეს როგორც დიდმა სამხედრო და პოლიტიკურმა ფიგურებმა, თუმცა იმავდროულად ისინი აქტიურად მონაწილეობდნენ ირანის ეკონომიკური და კულტურული განვითარების საქმეში. ამჯერად ყურადღებას ვამახვილებთ უნდილაძეთა მოღვაწეობაზე კულტურულ-საგანმანათლებლო და სააღმშენებლო სფეროში. ქართველთა აქტიურობა და წარმატებები ირანის კულტურულ ასპარეზზე საეცებით ლოგიკურია, თუ გავითვალისწინებთ იმ როლს, რასაც საერთოდ ქართველობა ასრულებდა სეფიანთა სამეფო კარზე. ცნობილია, რომ შაჰ აბას I-მა (1587-1629) ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების მიზნით, ყიზილბაშურ ტომთა ამირების ზღვარგადასულ ძალაუფლებას ადგილობრივი სპარსული ეთნიკური ელემენტი და კავკასიელები, მათ შორის ქართველები, დაუპირისპირა [1, 66; 2, 118-119]. ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ სახელმწიფო სამსახურში მოხვედრილი ქართველები (გამუსლიმებულები) ერთგულად და თავდადებულად ემსახურებოდნენ ირანის ხელისუფლებას, რის საზღაურადაც ისინი სხვადასხვა მაღალ თანამდებობაზე ინიშნებოდნენ. ქართველ მოღვაწეთა რიცხვი ირანში სულ უფრო მატულობდა, ამის პროპორციულად კი მათი გავლენა და როლიც იზრდებოდა ქვეყნის მართვა-გამგეობაში. ამ პროცესთან პირდაპირ კავშირში იყო გარკვეული დოზით ცვლილებების დასაწყისი ირანის სახელმწიფო სტრუქტურასა და მის შემადგენლობაში. სეფიანთა მმართველობის დასაწყისში არსებული ყიზილბაშური მთავრობის ნაცვლად (რომელიც უმთავრესად თურქული ტომებისგან შედგებოდა), დიდი ხვედრითი წონა ქართველებმა მოიპოვეს, რომლებსაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეჰქონდათ ირანის პოლიტიკურ, სამხედრო, სავაჭრო-ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. ამის დამადასტურებელი მასალა უხვად მოიპოვება XVII-XVIII საუკუნეების ქართულ, სპარსულ, ევროპულ, სომხურ, რუსულ წერილობით წყაროებში.

შაჰ აბას I-ის კარზე ყველაზე დიდი გავლენის მქონე უნდილაძეების

გეარის უმთავრესი წარმომადგენელი ალავერდი-ხანი იყო, რომელიც მრავალ დამსახურებათა გამო ირანის პირველი ყულარალასი (ყულის ჯარის სარდალი, რომელიც მთლიანად კავკასიელებით კომპლექტდებოდა) და ფარსის ოლქის ბეგლარბეგი გახდა. უნდილაძეთა წარმომავლობის და ირანში მათი მოხვედრის საკითხი მკვლევართა მიერ სხვადასხვაგვარადაა გაშუქებული, თუმცა პროფ. ვ. გაბაშვილის მიერ ამ საკითხის სიღრმისეულად შესწავლის საფუძველზე გამოტანილი დასკვნების შემდეგ ალავერდი-ხანის ქართველობა ეჭვს აღარ უნდა იწვევდეს. ვ. გაბაშვილის გამოკვლევიდან ნათელი ხდება, რომ ალავერდი-ხანი საქართველოდან ირანში XVI საუკუნის 60-70-იან წლებში უნდა მოხვედრილიყო [3, 62-83]. შაჰ აბასი განსაკუთრებულ პატივს მიაგებდა და ნდობას უცხადებდა სახელოვან მთავარსარდალს. ამას ერთხმად აღიარებენ წერილობითი წყაროები. განსაკუთრებით შთაბეჭდავია შაჰ აბასის კარგად ცნობილი ფრთიანი ფრაზა: „მთელი სპარსეთი მე მემორჩილება, მე კი – ალავერდი-ხანს ვემორჩილები“, რომელიც მასთან აუდიენციაზე მყოფ პორტუგალიელ ელჩთან ანტონიო დე გოვეასთან (1575-1628) საუბრისას წარმოთქვა [4, 90]. თანამედროვე ირანელი მკვლევარი მ. ზეჰთაბი თავის ნაშრომში ხაზს უსვამს, რომ შაჰი ალავერდი-ხანს „ყველა სარდალზე მაღლა აყენებდა და თავის მამას უწოდებდა“ [5, 64]. სწორედ ალავერდი-ხანის აქტიური მონაწილეობით განახორციელა შაჰ აბას I-მა საყოველთაოდ ცნობილი რეფორმები, მისი სარდლობით ირანის ჯარმა არა ერთი გამარჯვება მოიპოვა გარეშე თუ შინაური მტრების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ალავერდი-ხანი 1614 წელს გარდაიცვალა და შაჰმა დიდი პატივით გააცილა მისი ნეშტი უკანასკნელ გზაზე. ალავერდი-ხანი ზორასანში – ქ. მემშედში დაკრძალეს, სადაც მას სიცოცხლეშივე ჰქონია აკლდამა აგებული [6, 870-871].

არანაკლებ განდიდებულნი იყვნენ ირანში ალავერდი-ხანის შთამომავლები: მისი უფროსი ვაჟი იმამყული-ხანი, რომელიც მამის სიკვდილის შემდეგ ფარსის ბეგლარბეგი გახდა, და მომდევნო შვილი დაუდ-ხანი – განჯა-ყარაბაღის ბეგლარბეგი, ასევე მათი შთამომავლები, რომლებიც წარმატებით მოღვაწეობდნენ სხვადასხვა სფეროში. ბერი ეგნატაშვილის სიტყვით, „იყვნენ ძმანი და სახლეულნი მისნი მრავალგვარად ნამსახურნი და ცნობილნი შაჰაბაზ ყაენის მიერ და იყვნენ თანამდგომნი და ერთგულნი ყაენისა. და უყოფდა მრავალსა კეთილსა შაჰაბაზ ყაენი მათ“ [7, 416]. სიტუაცია რადიკალურად შეიცვალა შაჰ აბასის შვილიშვილის – მისი ტახტის მემკვიდრის შაჰ სეფი I-ის (1629-1642) გამეფების შემდეგ. გარკვეულ პოლიტიკურ მოსაზრებათა გამო (რაც საუბრის ცალკე თემას წარმოადგენს), 1633 წელს შაჰ სეფიმ უსასტიკესი მეთოდებით თითქმის მთლიანად გაჟლიტა უნდილაძეთა საგვარეულო. მოვლენების ამ მიმართულებით განვითარება დააჩქარა დაუდ-ხან უნდილაძისა და მეფე თეიმურაზ I-ის (1606-1663) მიერ განჯა-ყარაბაღში ორგანიზებულმა აჯანყებამ,

რომელიც ირანის ხელისუფლების წინააღმდეგ იყო მიმართული. ამ აჯანყების პერიოდიები კარგადაა ცნობილი ისტორიოგრაფიაში, ამიტომ მხოლოდ მის შედეგებს ვაფიქსირებთ: აჯანყება დამარცხდა, რის შემდეგაც დაუდ-ხანი ოსმალეთში გადაიხვეწა, თემურაზ მეფემ ქართლის სამეფო ტახტი დაკარგა და მის ნაცვლად შაჰ სეფიმ როსტომი (1633-1658) დანიშნა [8, 194-198]. XVII საუკუნის ირანელი ისტორიკოსის ისქანდერ მუნშის გადმოცემით, „ალავერდი-ხანის მთელი საგვარეულო, რომელიც ისფაჰანიდან ომანის სანაპირომდე ერთი თვის სავალ გზაზე ბატონობდა, წყეული დაუდის უღირსი საქციელის გამო, არარაობის ქარს მიეცა“ [9, 57]. ასეთი ტრაგიკული აღსასრული არგუნა ბედმა უნდოლაძეებს. მიუხედავად იმისა, რომ შაჰ სეფიმ თითქმის ერთიანად ამოწყვეტა ეს საგვარეულო, მათი სახელი დავიწყებას არ მისცემია და რომ მათ მოღვაწეობას უკვალოდ არ ჩაუვლია, ამის ნათელი დასტურია წერილობით წყაროებში, ლიტერატურულ ნაწარმოებებში არსებული უხვი მასალა, ამაზე მეტყველებენ ასევე სეფიანთა პერიოდის ირანის ღრემდე შემონახული არქიტექტურული ძეგლები, სამშენებლო ნაგებობები, სახვითი ხელოვნების ნიმუშები და სხვ. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, უნდილაძეთა ცხოვრება-მოღვაწეობა ამოუწურავ მასალას შეიცავს კვლევისა და განსჯისათვის. შესაბამისად, მათ მრავალი სამეცნიერო თუ ისტორიულ-პოპულარული ნაშრომი მიეძღვნა.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ირანის სამხედრო და პოლიტიკურ სარბიელზე დაწინაურებული უნდილაძეთა გვარის წარმომადგენლები, დაუღალავად იღვწოდნენ ქვეყნის კულტურული და ეკონომიკური აღმავლობისათვის. ამის განმსაზღვრელ ფაქტორს, უპირველეს ყოვლისა, ალბათ, მათი პიროვნული თვისებები და პროგრესულად აზროვნება წარმოადგენდა. არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო, რომ უნდილაძეები დიდი გავლენითა და ავტორიტეტით სარგებლობდნენ, აურაცხელი ქონებისა და სიმდიდრის მფლობელები იყვნენ: მათ საკუთრებას წარმოადგენდა მრავალი სოფელი, ქარვასლა, ფუნდუკი, ბაზარი, სასწაველებელი (მედრესე). იმედროულად ისინი განთქმული იყვნენ გულუხვობით, კულტურასა და ხელოვნებაზე მეცენატობით.

უნდილაძეები ინტენსიურ სააღმშენებლო საქმიანობასაც ეწეოდნენ. მათი უშუალო ხელმძღვანელობით ცენტრალურ და სამხრეთ ირანში იგებოდა კაშხლები, არხები, ხიდები, სასახლეები, მედრესეები, აბანოები [9, 65]. მათი უბრალო ჩამონათვალიც კი ძალზე შორს წაგვიყვანს, დავასახელებთ მხოლოდ ზოგიერთ მათგანს. ევროპული წერილობითი წყაროები (პიეტრო დელა ვალე, ანტონიო ტენერიო, ღონ გარსია დე სილვა ფიგუეროა) ზატონად აღწერენ იმჟამინდელი ირანის ერთ-ერთ დიდ სავაჭრო ცენტრში – ქ. ლარში ალავერდი-ხანის მიერ აგებულ ბაზარს, რომელიც ერთ-ერთი უდიდესი ყოფილა მთელ აღმოსავლეთში. ისინი ცალსახად აღიარებენ, რომ ევროპის დიდებული ნაგებობები ძნელად თუ შეედრებოდა მას სიდიდითა და სიმშვენიერით, ბაზარი

მთლიანად მაღალხარისხოვანი მოჭიქული ფილებით ყოფილა მოპირკეთებული და, თავისი პირდაპირი დანიშნულების მიუხედავად, ის ხელოვნების ჭეშმარიტ ნიმუშს წარმოადგენდა [10, 104].

მას შემდეგ, რაც 1598 წელს შაჰ აბასმა ირანის სატახტო ქალაქი ყაზვინიდან ისფაჰანში გადაიტანა, ქალაქისა და მისი შემოგარენის აღმშენებლობაზე და დამშენება-აყვევებაზე დაიწყო ზრუნვა. ახალი დედაქალაქის გასალამაზებლად შაჰმა საუკეთესო სპეციალისტები, ხუროთმოძღვრები და მხატვრები მოიწვია, რომლებმაც სპეციფიკური სეფიანური სტილი განავითარეს ხელოვნებაში [11, 268]. ამ პროცესში, ისევე როგორც შაჰ აბას I-ის ყველა ღონისძიების დროს, უნდილაძეებს განსაკუთრებული მისია ეკისრებოდათ, როგორც ერთ-ერთ ყველაზე ავტორიტეტულ და ინტელექტუალურად განსწავლულ სახელმწიფო მოღვაწეებს. მართლაც, მათ უდიდესი როლი შეასრულეს სხელებული რეგიონის კულტურულ-ეკონომიკურ განვითარებაში. ისფაჰანის არქიტექტურულ და ისტორიულ ღირსშესანიშნაობათა შორის საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს მდ. ზაიანდერუდზე (სპარსულად – სიოცხლის მდინარე) აგებული ერთ-ერთი ხიდი, რომელიც ალავერდი-ხანის სახელს ატარებს. ისფაჰანის ხიდებს შორის ის ყველაზე დიდია (სიგრძე 300მ, სიგანე 14 მ.), გამორჩეულია არქიტექტურული თვალსაზრისით. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ხიდი ერთმანეთთან აკავშირებს როგორც ქალაქის მუსლიმურ და ქრისტიანულ (სომხურ) უბანს – ჯულფას, ისე მთელ ისფაჰანს ქვეყნის სამხრეთ რაიონებთან. ალავერდი-ხანის ხიდის აგება 1600 წელს დაიწყო: შაჰ აბასის ბრძანებით, ალავერდი-ხანის ხელმძღვანელობით 33-თადიანი ხიდი უნდა აგებულიყო. ამის გამო ის „სი ო სე ფოლ“-ის (სპარსულად – 33-თადიანი ხიდი) სახელითაა ცნობილი. ხიდი მთლიანად აგურითაა ნაშენები, აგურითვეა გამოყვანილი ჩუქურთმები და თაღოვანი ღია აივნები, საიდანაც ულამაზესი პანორამა იშლება. საუკუნეთა მანძილზე მას არაერთხელ გაუკეთდა კაპიტალური შეკეთება, რის წყალობითაც დღესდღეობით ხიდს პირვანდელი არქიტექტორული იერ-სახე თითქმის მთლიანად აქვს შენარჩუნებული.

საყურადღებოა ევროპულ წყაროთა მონაცემები ალავერდი-ხანის ხიდის შესახებ. მაგალითად, XVII საუკუნის იტალიელი მოგზაურის პიეტრო დელა ვალეს გადმოცემით: „ხიდის ხუროთმოძღვრება უჩვეულოა, მას ორივე მხრიდან თაღოვანი აივნები აქვს, საიდანაც ხიდქვეშ ჩასვლა შეიძლება. მნახველის ყურადღებას იპყრობს ხიდქვეშა დერეფნები, რომელთა იატაკი თითქოს მდინარის ზედაპირის დონეზეა დაგებული. ზაფხულის ცხელ დღეებში ხიდქვეშა სივრცის სიგრილე და წყლის რაკრაკი უამრავ ხალხს იზიდავს“ [12, 170-171]. XVII საუკუნის გერმანელი სწავლული ადამ ოლეარიუსი, რომელიც 1635-1639 წწ. ირანში იმყოფებოდა პოლშტაინის ელჩობის შემადგენლობაში, წერს: „ყაზვინში ალავერდი-ხანს და მის ეაქს იმამყული-ხანს უზარმაზარი

და ბრწყინვალე სასახლეები ჰქონდათ, ხოლო ისფაჰანში ჩაპარ-ბაღის პროსპექტზე, მდინარის მთავარ კალაპოტზე ალავერდი-ხანს საკუთარი ხარჯებით შესანიშნავი ხიდი აუგია“ [13, 858].

ისფაჰანში კიდევ ერთი თვალსაჩინო ნიმუშია შემონახული ალავერდი-ხანის სახელის უკვდავსაყოფად. კერძოდ, მისი ხარჯით მოხატულ იქნა საყოველთაოდ ცნობილი ჩეჰელსოთუნის (სპარსულად — ორმოცეკეთიანი) სასახლის რამდენიმე კედელი ფერწერული ნიმუშებით, რომლებზეც სეფიანთა ეპოქის ამ სახველი სიუჟეტებია გამოსახული. ერთ-ერთ სურათზე აღბეჭდილია შაჰ აბას I-ის მიერ გამართული წვეულება თურქესთანის გამგებლის — ვალი მოჰამედ-ხანის პატივსაცემად. ნახატზე შაჰს გვერდს უმშვენებენ ქვეყნის თვალსაჩინო სახელმწიფო მოხელეები, რომელთა შორის უპირველესი საპატიო ადგილი ალავერდი-ხანს უჭირავს [10, 90].¹

აღსანიშნავია ასევე ალავერდი-ხანის მეუღლის (წარმოშობით ქართველის) წვლილიც რეგიონის აღმშენებლობაში. მისი მოწადინებით და ხარჯებით გაყვანილ იქნა გზები და გადასასვლელები ცენტრალური ირანის მთიანეთის უღელტეხილზე [3, 65].

XVII საუკუნის პირველ მესამედში ირანის სამეფო კარზე ერთ-ერთ ცენტრალურ ფიგურას წარმოადგენდა იმამყული-ხან უნდილამე. ტყუილად როდი მოიხსენიებენ მას ევროპულ წყაროებში სამხრეთ ირანის ვიცეკოროლად. წყაროები მას ცალსახად ახასიათებენ როგორც ნიჭიერ, ძლიერ, ქველმოქმედ და გულზე პიროვნებას. ცნობილია ასევე, რომ ის მფარველობდა ქრისტიანებს, ირანში მყოფ მისიონერებს. მამის გარდაცვალების შემდეგ (1614 წ.) იმამყული-ხანი ფარსის ოლქის ბეგლარბეგი გახდა, 1622 წელს კი, მას შემდეგ, რაც მან ინგლისის ფლოტის დახმარებით, პორტუგალიელები პორმუზიდან განდევნა, მისი სამფლობელო არეალი საგრძნობლად გაიზარდა. XVII საუკუნის ირანელი ისტორიკოსი მოჰამად იუსუფი გვაუწყებს, რომ იმამყული-ხანი „ფარსის ამირთა ამირა და ქუჰილუეს ბეგლარბეგი, ლარის, ჯერუნის, ბაქრენის, პორმუზის, გოლფაიგანის და თუისერგანის მბრძანებელი იყო და უმაღლეს ამირათა რიგებში ირიცხებოდა“ [14, 285].

კულტურის სფეროში იმამყული-ხანის მოღვაწეობის და წვლილის შესახებ, საისტორიო წყაროებთან ერთად, საინტერესო ცნობებია დაცული სპარსულ ლიტერატურულ „თაზქერებში“ (ანთოლოგიებში). კერძოდ, მათში აღწერილია იმამყული-ხანის კარზე მოღვაწე ათეულობით პოეტის, მხატვრის, მუსიკოსის, სწავლულის ცხოვრება და შემოქმედება, რომელთა შორის ქართველებიც იყვნენ. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა XVII

¹ ირანში სამეცნიერო კონფერენციაში მონაწილეობის დროს (1996წ.). ისფაჰანის ღირსშესანიშნაობათა დათვალიერებისას, საშუალება ჰქონდა საკუთარი თვალით მეზილა, როგორც ალავერდი-ხანის ხიდი, ისე ჩეჰელსოთუნის სასახლის შესანიშნავი ფრესკები.

საუკუნის ირანელი ავტორის მირზა მოჰამად თაჰერ ნასრაბადის (1618-1690) „თაზქერე-იე ალ-შოარა“, რომელიც ეძღვნება შაჰ სულეიმანს (1666-1694). მასში მოცემულია ირანის რჩეული პოეტების, მემატიანეების, კალიგრაფებისა და კულტურის სხვა დარგის მოღვაწეთა ბიოგრაფიული ცნობები და მათ ნაწარმოებთა ნიმუშები. მასში დასახელებულ პოეტთა შორის მოცემულია ქართველთა სახელებიც [15, 289-295; 16]. ლიტერატურული წყაროებიდან („თაზქერე-იე ალ-შოარა“, „სოჰ-ე გოლშან“, „თაზქერე-იე ჰოსეინი“) ირკვევა, რომ იმამყული-ხანი საგანგებო მზრუნველობას იჩენდა ირანის კულტურულ აღმავლობაზე. ამიტომაც იყო, რომ ის უმეტეს წილად სწავლულების, პოეტების, მხატვრების და საერთოდ ქვეყნის ინტელექტუალური ელიტის გარემოცვაში იმყოფებოდა, რომელთა მხრიდან ის დიდი სიყვარულითა და პატივისცემით სარგებლობდა [17, 155]. იმამყული-ხანის სასახლეში ისფაჰანსა და შირაზში სალონურ-ლიტერატურული ცხოვრება ჩქეფდა: ხშირად იმართებოდა ლიტერატურული სადამოები, თავს იყრიდნენ ელჩები, მოგზაურები ევროპიდან და აზიიდან, სახელმწიფო მოხელეები და ხელოვნების მოღვაწეები. შაჰ აბასს ძალიან უყვარდა იმამყული-ხანთან ამგვარ შეხვედრებსა და წვეულებებზე სტუმრობა. ცნობილია, რომ მის წვეულებებს განთქმული შირაზული ლეინოც ამშვენებდა, მაშინაც კი, როდესაც შაჰ აბასის ბრძანებით, ირანში ლეინის სმა საყოველთაოდ აიკრძალა [18, 165].

იმამყული-ხანი ზრუნავდა მეცნიერების განვითარებაზე და საგანმანათლებლო ქსელის გაფართოებაზე. მისი თაოსნობით შირაზის ბიბლიოთეკა და სასწავლებლები აშენდა, მათ შორის სპეციალურად ნიჭიერი და ხელმოკლე ახალგაზრდებისთვის. ინგლისის ელჩობის შემადგენლობაში მყოფი თომას ჰერბერტი (1606-1682), რომელიც ირანში 1628 წელს იყო, გადმოგვცემს, რომ ირანში წარმატებით ვითარდებოდა მეცნიერება, განსაკუთრებით გამოყოფს ქ. შირაზს. აქ იყო კოლეჯი, სადაც ისწავლებოდა ასტრონომია, ფილოსოფია, ფიზიკა, ქიმია, მათემატიკა [19, 244]. ანალოგიურია ჟან შარდენის ცნობაც, რომელიც ირანში რამდენჯერმე იყო (1666, 1669 და 1672 წწ.). აღსანიშნავია ასევე, რომ იმამყული-ხანის თაოსნობით გაიხსნა წიგნის სახელოსნოები, სადაც კალიგრაფებისა და მხატვრების მიერ მზადდებოდა და ფორმდებოდა წიგნები. ფარსის ოლქში მყოფი კარმელიტთა მისიის ბერის – დიმასის მიერ 1623 წელს ვატიკანში გაგზავნილი წერილიდან ცნობილი ხდება, რომ იმამყული-ხანს მისიონერებისთვის უთხოვია, რომ რომიდან გამოეწერათ პლატონის და არისტოტელეს თხზულებები ბერძნულ და ლათინურ ენებზე, ასევე არაბულ-ლათინური ლექსიკონები და არაბულად თარგმნილი ბიბლია, რათა ბიბლიოთეკები დაეარსებინა შირაზის დიდ მღერესეებში [20, 279].

იმამყული-ხანი გატაცებული იყო სახვითი ხელოვნებით. აქედან გამომდინარე, ის მფარველობდა და მეცენატობას უწევდა მხატვრებს, რომლებიც

განსაკუთრებული ნიჭიერებითა და შრომისმოყვარეობით გამოირჩეოდნენ. მისი სასახლის კარზე მოღვაწეობდნენ ბუხარის სამხატვრო სკოლის საუკეთესო წარმომადგენლები: მოლა თორაბი ბაღხელი, მოლა ლაიყე ბაღხელი, სეიდ ნამაქ ბუხარელი და სხვ. ნასრაბადის თაჩქერეში აღნიშნულია, რომ ხსენებული მხატვრები იმავდროულად პოეტობდნენ და ფარსის მბრძანებლისათვის ქება-დიდებათ აღსავსე ლექსებს არ იშურებდნენ, ნასრაბადი იქვე დასძენს, რომ მიუხედავად ხელოვანთა მიმართ დიდი სიყვარულისა, იმამყული-ხანი დაუნდობელი და სასტიკი ხდებოდა, თუკი რომელიმე მათგანი უღირსად მოიქცეოდა. ამის საილუსტრაციოდ მას არა ერთი მაგალითი მოჰყავს [16, 245].

იმამყული-ხანის ხელმძღვანელობით გრანდიოზული სააღმშენებლო სამუშაოები მიმდინარეობდა. ფარსის ბეგლარბეგად გახდომის შემდეგ, მისთვის პრიორიტეტულად იქცა რეგიონის უმათავრესი ქალაქის — შირაზის გამშენიერება-გაღამაზება. ამ მიზნით ქალაქის შუაგულში გრძელი ქუჩა გაუყვანიათ, რომლის ორივე მხარეს კვიპაროსის ხეები დაურგავეთ. იმამყული-ხანის ძალისხმევით, შირაზი დამშვენდა კოხტა შენობებით, სასახლეებით, სასტუმროებით და სხვა არქიტექტურული ნაგებობებით. ისე როგორც შამ აბას I-მა თავის დროზე განაახლა და გააღამაზა ისფაჰანი, ასევე იმამყული-ხანმა შირაზი გადააქცია არა მარტო ფარსის ოლქის, არამედ იმდროინდელი ირანის ისტორიულ-კულტურულ ცენტრად. გარდა ამისა, მან არაერთი ქარვასლა და ფუნდუკი ააშენა ფარსის სავაჭრო-საქარავნო გზებზე, შეაკეთა და აღადგინა ისფაჰანის მაგისტრალი. ჰიჯრის 1028 წელს (ანუ 1619 წელს) იმამყული-ხანმა ისფაჰანის მთებში გვირაბები გაიყვანა, რათა მდ. ქარუნის წყალი ზაიანდერუდში ჩადენილიყო, ასევე დიდი გზა გაიყვანა მაზანდარანის ოლქში — ფაროპაბადთან [21, 172]. ირანში მყოფი კარმელიტთა მისიის ერთ-ერთი ბერის დომინიკეს ინფორმაციით (ვატიკანში გაგზავნილი წერილიდან — 1623. 4. X), იმამყული-ხანს სასმელი და სარწყავი წყლის არხები გაყავდა ისფაჰანისათვის, რომელთა სიგრძე 112 მილი იყო. ამ სამუშაოებისათვის მას საინჟინრო საქმის ოსტატები ესაჭიროებოდა, რომლებიც კარმელიტთა ბერებში ეგულებოდა. საამისოდ მან შაჰისგან შირაზში კარმელიტთა მისიონის დაარსების ნებართვა ითხოვა. დადებითი პასუხის მიღების შემდეგ — 1623 წლიდან — მან გაცხოველებული სამუშაოები წამოიწყო ისფაჰანში წყლის შემოსაყვანი არხების გასაჭრელად [20, 277].

ბუნებრივია, ახალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზების გაყვანა, ძველი მაგისტრალების შეკეთება, ხიდების მშენებლობა სეფიანთა სახელმწიფოში ვაჭრობა-ეკონომიკის განვითარებასა და გაფართოებას ემსახურებოდა. ამიტომაც უნდობლად ეყრდნობა სწორედ აქეთკენ იყო მიმართული. ამას ემატებოდა ისიც, რომ XVII საუკუნის დასაწყისისთვის საგრძნობლად გამოცოცხლდა ურთიერთობები დასავლეთ ევროპასთან, სადაც მნიშვნელოვანი პოლიტიკური,

სამრეწველო, სამეცნიერო და კულტურული ძვრები მიმდინარეობდა. ინტენსიურმა ურთიერთობებმა ევროპის სახელმწიფოებთან ხელი შეუწყო პროგრესულად მოაზროვნე უნდილადეების დაინტერესებას ევროპული მიღწევებით, კერძოდ, იქაური წარმოებითა და ტექნოლოგიებით. ამის ერთ-ერთი თვალსაჩინო მაგალითია ის, რომ შირაზში იმამყული-ხანის მიერ დაარსებულ იქნა მინი ქარხანა, სადაც, სავარაუდოდ, ევროპული ტექნოლოგიების გათვალისწინებით, ტანსაცმელი და ქსოვილები მზადდებოდა. ნასრაბადის ნაშრომში დაცული ცნობების თანახმად, ამ ქარხანაში „სიბერის ჟამს“ იმამყული-ხანის სასახლის კარის პოეტი ნაიმა მუშაობდა [16, 345]. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უნდილადეები თურმე ჩაცმის კარგი გემოვნებით გამოირჩეოდნენ, მართალია, უმთავრესად ყიზილბაშურ სამოსს ატარებდნენ, მაგრამ როგორც ევროპული წერილობითი წყაროები მიუთითებენ, მათთვის არც ევროპული ჩაცმულობა იყო უცხო.

ირანის სახელოვან სარდალთა რიცხეში იყო იმამყული-ხანის უმცროსი ძმა დაუდ-ხანი. მისი მეთაურობით ყიზილბაშთა ჯარმა არაერთი სამხედრო ოპერაცია განახორციელა წარმატებით, არც კულტურულ-სააღმშენებლო და სამეურნეო საქმიანობა იყო მისთვის უცხო, მაგრამ ეს ყველაფერი მხოლოდ გარკვეულ პერიოდამდე გრძელდებოდა (ანუ შაჰ სეფი I-ის გამეფებამდე). საგულისხმოა, რომ ქართული წყაროები (ბერი ეგნატაშვილის, ვახუშტი ბატონიშვილის საისტორიო ნაშრომები, მეფე არჩილის პოემა „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთაველისა“) უნდილადეთა გვარის წარმომადგენლებიდან მხოლოდ დაუდ-ხანს მოიხსენიებენ უნდილადის გვარით, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ამ საგვარეულოს წარმომადგენლებიდან ყველაზე მეტად დაუდ-ხანს ჰქონდა ურთიერთობა საქართველოსთან [3, 68, 70]. ამის თაობაზე საინტერესო ცნობები მოიპოვება, ასევე, ისქანდერ მუნშისა და XVII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის ზაქარია კანაკერტცის ნაშრომებში [9, 54-56; 22, 33].

ჟან შარდენი მოიხსენიებს 1672 წელს სამხრეთ ირანში ყოფნისას ნახანს დაუდ-ხანის მიერ აგებულ ბაზარს და უცხოელ ვაჭართათვის განკუთვნილ ქარვასლას, რომელიც 200 ოთახისგან შედგებოდა. ფარნგი მოგზაური ასახელებს ასევე დაუდ-ხანის მიერ აგებულ ციხესიმაგრეს სოფელ ამნაბადში (ისფაჰანიდან ბენდერაბასში მიმავალ გზაზე), სადაც ძირითადად საქართველოდან გადასახლებული ქართველები ცხოვრობდნენ. ეს დასახლებული პუნქტი აღწერილი აქვს ასევე თომას პერბერტს, რომელმაც იქაურობა 1627 წელს მოინახულა. პერბერტი ისე მოხიბლულა დაუდ-ხანის რეზიდენციით, მისი დარბაზებით, რომლებიც ოქროთი მოვარაყებული და შესანიშნავი ფერწერული ნამუშევრებით იყო დამშვენებული, ასევე ბალებით, სადაც საოცარი ყვავილნარი ხარობდა, რომ მან ციხე-დარბაზის პატრონს ლექსი მიუძღვნა [3, 75; 4, 94]. როგორც ცნობილია, ჩვენამდე მოაღწია დაუდ-ხანის პორტრეტმა,

რომელიც შესრულებულია საქართველოში მყოფი იტალიელი მისიონერის ქრისტეფორო დე კასტელის მიერ 1633 წელს [23, ილუსტრაცია №26]. როგორც ჩანს, სურათი იმ პერიოდშია შესრულებული, როდესაც დაუდ-ხანისა და თეიმურაზ მეფის აჯანყების მარცხის შემდეგ, დაუდ-ხანი მცირე ხნით საქართველოში აფარებდა თავს. კასტელი მის მიმართ კეთილგანწყობას გამოხატავს და აღნიშნავს: „დაუდ-ხანი – შირაზის ხანის ძმა, ჩვენი პატრების კეთილისმყოფელი და მწყალობელია საქართველოს სამეფოში. იმის შიშით, რომ ისიც მისი ძმასავით არ მოეკლა სპარსეთის შაჰს, თურქეთში გაიქცა. გზად მიმავალმა ჩვენ გვინახულა და მოწყალებაც მოგვცა“ [23, 82].

ისტორიამ უნდოდადეთა საგვარეულოს ზოგიერთი სხვა წარმომადგენლის სახელიც შემოგვინახა. როგორც ზემოთ აღინიშნა, 1632 წლის შეთქმულების შემდეგ, შაჰ სეფი I-მა თითქმის მთლიანად გაანადგურა ეს გვარი. ჩვენთვის საინტერესო თემასთან დაკავშირებით, საყურადღებოა ნასრაბადის ანთოლოგიაში („თაზქერე-იე ალ-შოარა“) დაცული ცნობები, რომლის თანახმად, ირანის ლიტერატურულ ასპარეზზე საპატიო ადგილი ეკავათ ალავერდი-ხანის შთამომავლებს: აღურლუ-ხანს, მადჰუმს, მოსიბ-ბეგს. აღსანიშნავია ასევე სხვა თაზქერეები, კერძოდ: მირ პოსეინის „თაზქერე-იე პოსეინი“ და სეიდ ალი პასა-ხან საჰების „სობჰ-ე გოლშან“. ხსენებულ წყაროთა მიხედვით, იმამყული-ხანის ზოგიერთი ვაჟი (მას სულ 52 შვილი ჰყოლია) რეპრესიებს გადაურჩა, რომლებმაც ლიტერატურულ მოღვაწეობას მიჰყვეს ხელი. იქვე მათ პოეტურ ქმნილებათა ნიმუშებია მოტანილი, რომლებიც არც შინაარსით და არც ტექნიკური შესრულების თვალსაზრისით არ ჩამოუვარდებოდნენ ირანის იმჟამინდელ გამოჩენილ პოეტთა ლექსებს. მათგან, უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია იმამყული-ხანის ერთ-ერთი ვაჟი აღურლუ-ხანი (იგივე აღურფურ-ხანი), რომლის ლიტერატურული ფსევდონიმი იყო შოლა. „სობჰ-ე გოლშან“-ის თანახმად, ის იყო მეტად განათლებული, ნიჭიერი, ენაწყლიანი ახალგაზრდა, პოეზიისადმი სიყვარულს ის ადრეული ასაკიდან ამჟღავნებდა და შესანიშნავ პოეტად ჩამოყალიბდა. როდესაც, შაჰ სეფის ბრძანებით, იმამყული-ხანი მოკლეს, მის სხვა შვილებთან ერთად, აღურლუ-ხანიც დააპატიმრეს, თვალები დასთხარეს და უბედურმა ამ ყოფაში დალია სული. მიუხედავად ასეთი მძიმე მდგომარეობისა, დასძენს ავტორი, „ის ლექსის წერისა და პოეტობის სურვილს მაინც იჩენდა“ [24, 180-181; 25, 121].

უნდოდადების ფეოდალური სახლის წარმომადგენელი იყო სეიდ მობარაქ-ხან შირაზელი, რომელიც „მადჰუმის“ სახელით მოღვაწეობდა, ნასრაბადი გვამცნობს, რომ პოეტის მამა არაბეთის ვალი იყო, ზოლო დედა „უდიდესი მხედართმთავრის იმამყული-ხანის ქალიშვილი იყო“ ავტორი მაღალ შეფასებას აძლევს მადჰუმის პოეზიას, მისი პიროვნული თვისებების წარმოჩენისას კი შენიშნავს, რომ „ფინანსების შენახვას არ ცდილობს და ყოველთვის

ფანტავს (ანიავებს)“ [16, 65]. როგორც ჩანს, მადპუშმა თავისი ცხოვრების მნიშვნელოვანი ნაწილი შირაზში გაატარა, კერძოდ, თავის პაპის სასახლეში. ამ ვარაუდს ის ფაქტიც უმაგრებს საფუძველს, რომ მისი ლექსები „შირაზელის“ ფსევდონიმითაც არსებობს. მადპუშს ლექსების კრებული შეუდგენია და თავისი პოეტური ქმნილებები საკუთარი ხელითვე ჩაუწერია. უნდილაძეების ლიტერატურული მოღვაწეობა ამით არ დასრულებულა. ნასრაბადი გვაუწყებს, რომ პოეტი მოსიბ-ბეგი „იმამყული-ხანის შთამომავალია და ყორჩიების ჯგუფს განეკუთვნება. მისი პაპა სულთან თამაზ-ყულია, რომელიც იმამყული-ხანის შვილიშვილი გახლდათ“ [16, 56]. ცნობილია, რომ მოსიბ-ბეგი საპორტო ქალაქ ბენდერაბასში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა. ნასრაბადი თავის ნაშრომში მისი ლექსების ნიმუშებსაც წარმოგვიდგენს. ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს ხსენებულ პოეტთა შემოქმედების განხილვა, მაგრამ ერთი რამ ცხადია: ისინი ნაყოფიერად მოღვაწეობდნენ ირანის ლიტერატურულ ასპარეზზე და თავიანთი შემოქმედებითი ნიჭის წყალობით სათანადო ადგილიც დაიმკვიდრეს მრავალ-საუკუნოვანი ტრადიციების მქონე სპარსულ პოეზიაში.

მართალია, ყოველივე ზემოთქმული სეფიანთა ირანში უნდილაძეთა საგვარეულოს მრავალმხრივი მოღვაწეობის ერთ-ერთი მცირედი ნაწილია, მაგრამ მოკლედ აღნუსხული ისტორიული ფაქტები და მოვლენებიც თვალნათლივ წარმოაჩენენ ამ საგვარეულოს ამოუწურავ შემოქმედებით პოტენციალს.

წყაროები და ლიტერატურა

1. კ. კუცია, კავკასიური ელემენტი სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ სარბიელზე, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1963.
2. დ. კაციტაძე, ქართველები XVII საუკუნის ირანში, აღმოსავლეთი და კავკასია, № 3, თბ., 2005.
3. ვ. გაბაშვილი, უნდილაძეთა ფეოდალური სახლი XVI-XVII სს ირანში, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1972.
4. ბ. გიორგაძე, XVII საუკუნის დასაწყისის პორტუგალიელი ელჩის დონ ანტონიო დე გოვეას რელაციონი საქართველოზე, საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1971.
5. მ. ზეკთაბი, შაჰსიათა-იე ნამი-იე ირან, თეირანი, 1969 (სპარსულ ენაზე).
6. თარიხ-ე ალამარი-იე აბასი, თა'ლიფ-ე ისქანდერ ბეგ თორქემან შაბიპ ბე მუნში, II, თეირანი, 1358 (სპარსულ ენაზე).
7. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959.
8. ნ. გელაშვილი, საქართველო და ირანი XVII საუკუნის 30-იან წლებში, ქართული ლიბლომატია – წელიწდეული, № 3, თბ., 1996.

9. ისქანდერ მუნში, აბასის ქვეყნის დამამშვენებელი ისტორიის გაგრძელება, სპარსულ ტექსტს გამოკვლევა, ქართული თარგმანი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ნანა გელაშვილმა, თბ., 1981.
10. ო. გვილაგა, ისფაჰანი, შირაზი, ქაშანი, თბ., 1980.
11. The Cambridge History of Iran, The Timurid and Safavid period ed. By P. Jackson and L. Lockhart, vol. 6, Cambridge University Press, 1980.
12. R. Savory, Iran Under the Safavids, Cambridge University Press, 1980.
13. Подробное описание Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Составленное секретарем посольства Адамом Олеарием. Перевёл с немецкого П. Барсов, М., 1870.
14. მოჰამად იუსუფი, ხუღღ-ე ბარინ, თა'ლიფ-ე სუჰეილი ზანსარი, თეირანი, 1317 (სპარსულ ენაზე).
15. ვლ. ფუტურიძე, ქართველი მოღვაწენი ირანის კულტურულ ასპარეზზე, ანალები, I, თბ., 1947.
16. თაჰქერ-იე ალ-შოარა, თა'ლიფ-ე მოჰამად თაქერ ნასრაბადი, თეირანი, 1378 (სპარსულ ენაზე).
17. თარიხ-ე სიასი ვა დიფლუმასი-ე ირან, თა'ლიფ-ე დოქთარ ალი აქბარ ბინა, თეირანი, 1357 (სპარსულ ენაზე).
18. ნასროლა ფალსაფი, ზენდეგანი-ე შაჰ აბბას-ე ავეალ, I, 1334, თეირანი (სპარსულ ენაზე).
19. Thomas Herbert, Travels in Persia, 1627-1629. Abridged and edited by sir William Foster, with an Introduction and Notes, London, 1928.
20. A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries, vol. I, London, 1939.
21. მოჰამად აჰმად ფენაჰი სემზანი, შაჰ აბბას-ე ქაბირ მარღ-ე ჰეზარ ჩეკრე, თეირანი, 1371 (სპარსულ ენაზე).
22. Закарий Канаертци, Хроника. Перевод с армянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян-Меликян, М., 1969.
23. ღონ ქრისტეფორო დე კასტელი, ცნობები და აღბოძი საქართველოს შესახებ, ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბ. გიორგაძემ, თბ., 1976.
24. მ. თოდუა, ქართულ-სპარსული ეტიუდები, I, თბ., 1971.
25. სეიდ ალი ჰასან-ზან საჰიბ ბაჰადარ, სობჰ-ე გოლშან, 1295 (სპარსულ ენაზე).

კონსტანტინე ფერაძე

ქართველები ტრიპოლის საფაშოში
(XVIII-XIX სს)

1976 წელს საქართველოში ლიბიიდან ჩამოსულმა შოთა კურდღელაშვილმა გაზეთ „კომუნისტთან“ ინტერვიუში პირველმა მოიხსენია ქალაქ ტრიპოლიში მდებარე გურჯის მეჩეთი. კურდღელაშვილი აპირებდა ამ მეჩეთისა და მისი ამშენებლის მუსტაფა გურჯის ისტორიის შესწავლას, თუმცა, როგორც ეტყობა, საამისოდ ვეღარ მოიძალა და ამ მალრიბელი მამლუქის ისტორია დავიწყებას მიეცა.¹

უკანასკნელ წლებში ჩვენი ცოდნა ქართველი მამლუქების მოღვაწეობის გეოგრაფიული არეალის შესახებ საკმაოდ გაფართოვდა. გაირკვა, რომ ეგვიპტის, ერაყისა და სირიის გარდა, ისინი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ თუნისშიც. მაგრამ, უკვე ნახსენები ინტერვიუს გარდა, დღემდე უცნობი რჩებოდა ქართული ელემენტი ჩრდილოეთი აფრიკის სხვა ქვეყნებში, მათ შორის თანამედროვე ლიბიის ტერიტორიაზე არსებულ ტრიპოლის საფაშოში XVIII-XIX საუკუნეებში. ამ პერიოდში, ჩრდილოეთ აფრიკის სხვა საფაშოთა მსგავსად, ტრიპოლის საფაშო განიხილებოდა ოსმალეთის იმპერიის შემადგენელ ნაწილად, მაგრამ, ფაქტობრივად, ცენტრალურ ხელისუფლებაზე მისი დამოკიდებულება იმაში გამოიხატებოდა, რომ რუსეთ-ოსმალეთის ომებში ის ოსმალეთს მხოლოდ სამხედრო-საზღვაო ძალებით ეხმარებოდა.

აღნიშნულ პერიოდში საფაშოს განაგებდა კარამანლის დინასტია, რომელსაც დასაბამი დაუდო წარმოშობით ალბანელმა ან თურქმა იანიჩარმა აჰმად კარამანლიმ (1711-1745). მისი შეილიშვილის 'ალის მმართველობის პერიოდში (1754-1793) ტრიპოლის საფაშო საკმაოდ დასუსტდა, რითაც 1793 წელს ისარგებლა ქართული წარმოშობის ოსმალო მოხელემ 'ალი ბურღულმა (იგივე 'ალი ჯაზა'ირიმ ანუ ალჟირელმა) [3, 84-85] და 1795 წლამდე მოახდინა ტრიპოლის ოკუპაცია. 'ალის ორწლიანი წარუმატებელი მმართველობა ტრიპოლიდან მისი განდევნით დასრულდა. 'ალის მოწინააღმდეგე მხარეს წარ-

¹ მოგვყავს ნაწილი ინტერვიუდან: „სათანადო ლიტერატურიდან ვიგებდი, რომ ქ. ტრიპოლიში არის მეჩეთი, რომელიც მე-19 საუკუნის დამდეგს ვინმე მოჰამედ გურჯის, კომერსანტის მიერ არის აგებული. ამ მეჩეთს ალ-გურჯიის მეჩეთს ეძახიან. ეს ფაქტი თავისთავად მეტყველებს, რომ ტრიპოლიში ყოფილა გურჯების (ქართველების) რაღაც კოლონია, ამას ისიც ადასტურებს, რომ ქალაქის ერთ-ერთ ყველაზე ლამაზ გარეუბანს – გურჯთა უბანს ეძახიან. აღსანიშნავია ისიც, რომ ტრიპოლიში შეხედებით გვარებს, რომელთა დაბოლოება მთავრდება – გურჯით. ისინი უმეტესად ინტელიგენციის წარმომადგენლები, ანდა კომერსანტები არიან. ყოველივე ეს ბაღებს კითხვებს, ვინ არიან ეს გურჯები, აქ საიდან გაჩნდნენ, ხომ არ არიან ეგვიპტეში მცხოვრები მამლუკთა შთამომავალი? ეს შეტად საინტერესოა და მინდა ამ საკითხებზე ვიშუშავო. ენახოთ, რას მოიტანს მომავალი“ [4.3].

მოადგენდნენ ტრიპოლის მომავალი ფაშა იუსუფ კარამანლი (1795-1832) და მეზობელი თუნისის საფაშოს ჯარი, თუნისელი ქართველი მამლუქის მუსტაფა ხოჯას [1, 207] ხელმძღვანელობით.

ტრიპოლის საფაშოს ძირითადი შემოსავალი მეკობრეობა იყო. მეკობრეები-სგან დაშინებული ევროპული სახელმწიფოები ყოველწლიურ „საჩუქარს“ უგზავნიდნენ ადგილობრივ მმართველს, რაც ხმელთაშუა ზღვის სამხრეთ ნაწილში მათი ზომალდების ნავიგაციის უშიშროებას უზრუნველყოფდა. „მოხარკეთა“ სიაში ამერიკის შეერთებული შტატებიც შედიოდა, რომელიც იმ დროს ამყარებდა სავაჭრო ურთიერთობებს ხმელთაშუა ზღვის სახელმწიფოებთან. ამერიკა ჩრდილოეთ აფრიკის საფაშოებს ყოველწლიურად დადგენილ თანხას, 16 ათას დოლარს უხდიდა. 1801 წელს ტრიპოლის ფაშამ ხელშეკრულების შეცვლა და 250 ათასი დოლარის გადახდა მოითხოვა. ამერიკელებმა უარი განაცხადეს გაზრდილ გადასახადზე, რის შემდეგ ფაშამ მათ ომი გამოუცხადა. 1803 წელს, ტრიპოლის პორტის ბლოკადის დროს, ამერიკული ზომალდი „ფილადელფია“ რიფზე შერჩა და იმავე წლის 31 ოქტომბერს მოწინააღმდეგეს ჩაბარდა. 300-ზე მეტი დატყვევებული ამერიკელი მეზღვაურის გათავისუფლება მხოლოდ 1805 წელს მოხერხდა. ამავე წელს დაიდო განახლებული ხელშეკრულება ამერიკის შეერთებულ შტატებსა და ტრიპოლის საფაშოს შორის.

ევროპაში ნაპოლეონის ომების დასრულების შემდეგ, საერთაშორისო ხელშეკრულებების საფუძველზე აიკრძალა მეკობრეობა. ტრიპოლის საფაშოში დაიწყო ფინანსური კრიზისი, რასაც იუსუფ ფაშას მემკვიდრეთა შორის დაპირისპირებაც დაემატა. 1832 წელს ტრიპოლის ფაშა იუსუფი თავისი ვაჟის 'ალის (1832-1835) სასარგებლოდ გადადგა. ამ დროს საფაშოში უკვე სამოქალაქო ომი მძვინვარებდა. 1835 წელს ოსმალეთის სულთანმა მაჰმუდ II-მ ტრიპოლიში ახალი ფაშა მიაგვლინა, კარამანლიანთა დინასტიის მმართველობა გააუქმა და ამ ოჯახის წევრები ოსმალეთში გადაასახლა.

სწორედ XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ლიბიის საფაშოში მოღვაწეობდა ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი და წარმატებული ქართველი მამლუქი მუსტაფა კურჯი. კურჯი იგივეა, რაც ქურჯი – ქართველი. ჩრდილოეთ აფრიკის არაბულ დიალექტებში ეს სიტყვა გამოითქმოდა როგორც გურჯი, ევროპელი მოგზაურები და დიპლომატებიც მას გურჯის ეძახდნენ. აქედან გამომდინარე, მუსტაფას მოვიხსენიებთ როგორც გურჯის.

ამ პერიოდის ტრიპოლის საფაშოში მეკობრეობით შემოსული თანხები სახელმწიფოს ხაზინაში შესული ფულის უდიდეს ნაწილს წარმოადგენდა, აქედან გამომდინარე, მაღალი თანამდებობის მქონე მოხელე ერთდროულად მეკობრეც იყო და სახელმწიფო მოღვაწეც. მუსტაფა გურჯიც არა მარტო მეკობრე იყო, ის საფაშოს საზღვაო მინისტრი გახდა და მის სახელს უკავშირდება ულამაზესი მეჩეთი ქალაქ ტრიპოლიში.

ტრიპოლის ყველა სტუმარს სიამაყით აჩვენებენ ქალაქის ცენტრში, მარკუს ავრელიუსის ცნობილი თაღის სიახლოვეს აგებულ ამ მეჩეთს, რომლის მშენებლობაც 1834 წელს დასრულდა. მას ადგილობრივი მოსახლეობა უბრალოდ გურჯის მეჩეთს უწოდებს. აქ ყველამ კარგად იცის, რომ მისი აღმშენებელი იყო ტრიპოლის საფაშოს საზღვაო მინისტრი, საქართველოდან მოტაცებული მუსტაფა გურჯი.¹ მეჩეთის მიმდებარე ტერიტორიას დღესაც გურჯის უბნად მოიხსენიებენ, ხოლო ტრიპოლიში ასევე არის გურჯის ქუჩა.

გურჯის მეჩეთის ამშენებელი მუსტაფა გურჯი ერთ-ერთი ის ქართველია, რომელიც ბავშვობისას სტამბულის ტყვეთა ბაზარში მოხვდა, სადაც ის ტრიპოლის მომავალმა ფაშამ იუსუფმა შეიძინა [8, 93].

მუსტაფა გურჯის შესახებ მხოლოდ ზოგადი და ფრაგმენტული ცნობების მოპოვება შეეძლებოდა. XIX საუკუნის დასაწყისში იქ მყოფმა ბრიტანელმა დიპლომატმა ბლაკერმა მუსტაფას, მისი ანტიბრიტანული განწყობილებისა და რამდენიმე ბრიტანელის ცემის გამო, ციხერი და მლიქვნელი უწოდა [8, 92-93]. ფრანგი შარლ ფერო მას ახასიათებს როგორც ფანატიკოსსა და ქრისტიანთა მოძულეს [12, 340]. სხვა ავტორები პირიქით, აღნიშნავენ, რომ ის იყო უაღრესად მამაცი, კარგი დიპლომატი და ჭეშმარიტი მუსლიმი [18, 160]. სამწუხაროდ, თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში მუსტაფა გურჯის პიროვნებას მხოლოდ ევროპელთა დახასიათებით იცნობენ.

გასაკვირი არც უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ მომავალი მეკობრე და მინისტრი მკაცრ და უღმობელ პიროვნებად ჩამოყალიბდა. მშობლებს, ახლობლებს და თავის ქვეყანას იძულებით ჩამოშორებული მუსტაფა გურჯი სრულიად უცხო გარემოში აღმოჩნდა. მისი პატრონი, მომავალი ფაშა იუსუფი, რომელმაც იგი სხვა მამლუქთან ერთად სტამბულის მონათა ბაზარზე შეიძინა და ტრიპოლიში ჩაიყვანა, სისასტიკით გამოირჩეოდა. ის სრულიად უბრალო მიზეზის გამო საკუთარი ხელით აჭრიდა თავებს ქვეშევრდომებს. იუსუფ ფაშამ დედის თვალწინ მოკლა საკუთარი ძმა და მამამისსაც იგივეს უპირებდა, ტრიპოლიდან დროზე რომ არ გაეძევებინათ. ასეთი აღმზრდელის შემყურე საოცარი ის იქნებოდა, რომ მომავალი საზღვაო მინისტრი ლმობიერი ან განსაკუთრებულად რბილი ხასიათის მქონე ყოფილიყო.

მოგვიანებით, მუსტაფას ხელში აღმოჩნდა ტრიპოლის პორტისა და მთლიანად საფაშოს შემოსავლების მართვა. ამ რთულ საქმიანობას და მეკობრეთა მეთაურობას მხოლოდ ყველაზე მამაცი, საზრიანი და უღმობელი ადამიანი თუ შეძლებდა. მუსტაფას ემეგობრებოდა მასთან ერთად იუსუფ ფაშას მიერ სტამბულში შეძენილი მამლუქი, ფრანგული ცნობებით, სელიმ გორგი, ან გიორგიო

¹ ინტერნეტსა და ტურისტულ ცნობარებში ამის დამადასტურებელი მრავალი მასალის ნახვა შეიძლება. ერთ-ერთი მათგანია [6, 75].

[12, 262].¹ ფრანგი ავტორი მას წარმოშობით ბერძენად მიიჩნევდა და ამას იმით ამტკიცებდა, რომ გიორგიო ამ კონკრეტულ შემთხვევაში სელიმს არა ქართველობის, არამედ ბერძენი მამის სახელის გამო შეერქვა. მიუხედავად ამ არგუმენტისა, სრულიად შესაძლებელია, რომ ფრანგი ავტორის ეს ინფორმაცია არ შეესაბამებოდეს სინამდვილეს და სელიმ გიორგიო ან გურჯი ასევე საქართველოდან მოტაცებული ყოფილიყო.

ერთ-ერთი პირველი ცნობა მუსტაფა გურჯის მოღვაწეობის შესახებ საკმაოდ საინტერესო ამბავთან არის დაკავშირებული. როგორც აღინიშნა, 1803 წელს ამერიკული ზომალდი „ფილადელფია“, რომელიც ტრიპოლის პორტის ყურეში რიფზე შეჯდა, იძულებული გახდა მოწინააღმდეგეს დაეხებოდა. საბრძოლო ოპერაციაში ტრიპოლელთა მხრიდან ყველაზე მეტად ზომალდი „მასტიკო“ (იგივე „მისტიკო“) აქტიურობდა. „მასტიკო“ ფრანგული ზომალდი იყო, იგი ნაპოლევნმა გამოიყენა ეგვიპტის წინააღმდეგ 1798 წლის ლაშქრობისას, მოგვიანებით იგი ტრიპოლელებს გადაეცა. დაწვრილებული ზომალდის ხელმძღვანელი იყო მუსტაფა რაისი (კაპიტანი). ლიბიის საზღვაო ისტორიის სპეციალისტის მუჰამად ატ-ტავილის თანახმად, მუსტაფა რაისი და მუსტაფა გურჯი ერთი და იგივე პიროვნებაა [18, 158]. მცირე ხნის შემდეგ, 1803 წლის დეკემბერში ამერიკელებს ხელში ჩაუვარდათ „მასტიკო“, რომელიც, თითქოს სტამბულში მიდიოდა სულთნისთვის ტრიპოლის ფაშის საჩუქრების გადასაცემად. „მასტიკოს“ დაკავებისას, ამერიკელებთან მომსახურე იტალიელმა ზომალდის დატყვევებულ კაპიტანში ამოიცნო მუსტაფა, რომელიც მისი სიტყვით, ერთ-ერთი პირველი აიჭრა ზომალდ „ფილადელფიაზე“ [14, vol. III, 371, 471; vol. V, 430-31]. კაპიტანი და სხვა ტრიპოლელები 1805 წლის ზაფხულამდე ნეაპოლის პორტის ციხეში გამოკეტეს. შემდეგ ზომალდ „მასტიკოთი“ ამერიკელები ტრიპოლის პორტში შეიპარნენ და ზომალდი „ფილადელფია“ ააფეთქეს, რათა მომავალში იუსუფ ფაშას არ შესძლებოდა ისევ ამერიკელთა წინააღმდეგ მისი გამოყენება. განთავისუფლების შემდეგ მუსტაფა მალე დაინიშნა რაის ალ-მარსას, ანუ პორტის მთავარი კაპიტნის, თანამდებობაზე. როგორც ჩანს, ამ თანამდებობას 1811 წლისათვის საბაჟო და საგადასახადო ფუნქციებიც შეუთავსეს.

ევროპელი მოგზაურები აღნიშნავენ, რომ მუსტაფას თანამდებობა საფაშოში მნიშვნელოვნებით მხოლოდ თავად ფაშას და პრემიერ-მინისტრს ჩამოუვარდებოდა. ფაშამ, მაღლიერების ნიშნად, მუსტაფას საკუთარი ქალიშვილი ფატიმაც მიათხოვა [16, 269]. ერთი ევროპელი მოგზაური აღნიშნავს, რომ ლიბიაში ფაშას ქალიშვილს მხოლოდ მამლუქზე გათხოვების უფლება ჰქონდა [14, 14]. ავტორი აქვე მიუთითებს, რომ ტრიპოლიში მამლუქებად იწოდებოდ-

¹ ამ ავტორის მიერ იგი ასევე მოიხსენიება როგორც სელიმ-გორგი, თუმცა მუსტაფა გურჯის ნისბასაც (წარმომავლობის სახელი) იმაენიარად წერს [12, 340, შენ. 1].

ნენ რენეგატები — საქართველოში ან ჩერქეზეთში შეძენილი მონები. მსგავსი საქორწინო გარიგებები საკმაოდ იყო გავრცელებული ჩრდილოეთი აფრიკის საფაშოებში [2, 119-120]. ზემოხსენებულ სელიმ გურჯისაც ასევე ფაშას ქალიშვილი ჰყავდა ცოლად. შარლ ფეროს ცნობით, სელიმი და მისი მეუღლე უფრო ალკოპოლით იყვნენ გატაცებულნი, შესაძლოა, სწორედ ეს გახდა სელიმის შედარებით წარუმატებელი კარიერის მიზეზი [12, 340, შენ. 2].

მუსტაფა გურჯიმ არაერთი რეფორმა განახორციელა ტრიპოლის საზღვაო ძალების გასაძლიერებლად. მან შეაკეთა ტრიპოლის პორტის ფორტიფიკაციები, დაუნიშნა ხელფასები მეზღვაურებს, ააგო და შეიძინა არაერთი ხომალდი, სათანადო შეიარაღება, მოაგვარა არტილერიის საორგანიზაციო საკითხები. მაგრამ მუსტაფა გურჯის ძალისხმევა საკმარისი არ აღმოჩნდა საერთო ვითარების გამოსასწორებლად. XIX საუკუნის 20-იანი წლებისათვის აიკრძალა მეკობრეობა, რაც ქვეყნის ძირითად შემოსავალს წარმოადგენდა. ტრიპოლის საფაშო ვეღარ ახერხებდა ევროპული კრედიტების დაფარვას.

1832 წელს საფაშოში მოხდა გადატრიალება, იუსუფ ფაშა გადადგა, მუსტაფა გურჯიმ კი ლეგიტიმური მემკვიდრის 'ალი ფაშას (1832-1835) მხარე დაიჭირა. 1835 წლიდან ტრიპოლის საფაშო უკვე ოსმალეთის სულთნის პირდაპირ დაქვემდებარებაშია. კარამანლის ოჯახის ყველა წევრი, ზანდაზმული იუსუფის გარდა, ქვეყნიდან გაასახლეს. მუსტაფა გურჯი ამ დინასტიის ოჯახის წევრად მოიაზრებოდა, რადგან ის იუსუფ ფაშას სიძე იყო. მიუხედავად ამისა, იგი დატოვეს ქვეყანაში და აღადგინეს პორტისა და საზღვაო ძალების მეთაურის თანამდებობაზე, რასაც დაახლოებით 1846 წლამდე უძღეებოდა [18, 159].

ცნობილ თუნისელ ისტორიკოსს ალ-დიაფს, კარამანლის დინასტიის დასასრულზე საუბრისას, მოჰყავს იუსუფ ფაშას და მუსტაფა გურჯის დიალოგი. მან ერთ-ერთ კრიტიკულ სიტუაციაში თავის პატრონს დამარცხება უწინასწარმეტყველა. ფაშამ შეხედა გაჭაღარავებულ მუსტაფას და უთხრა: — აბა, შენი მოსავლის დრო დადგაო, რითაც მიანიშნა, რომ მოკლავდა მას. მუსტაფა მიუხედა და უპასუხა: — ალლაჰს ვფიცე, მზად ვარ მოვეკდე, თუ ამით თქვენი მმართველობა გახანგრძლივდებაო. მუსტაფა გადარჩა, რადგანაც მისი სიყვდილი კარამანლის დინასტიას ვეღარ უშველიდა, საფაშოს ბედი სტამბულში გადაწყდა [11, 68].

გურჯის საუკეთესო ურთიერთობები ჰქონდა როგორც ოსმალებთან, ისე ეროვნული მოძრაობის მეთაურებთან, რომლებიც წინააღმდეგობას უწევდნენ ოსმალეთის მმართველობას. XIX საუკუნის 40-იან წლებში იგი არაერთხელ გამოვიდა მედიატორის როლში ამ ორ დაპირისპირებულ მხარეს შორის.

მუსტაფა გურჯის გარდაცვალების თარიღი არ არის დადგენილი, მაგრამ სავარაუდოდ იგი 1840-50-იანი წლების მიჯნაზე აღესრულა და დაკრძალუ-

ლია იმავე მეჩეთში, რომელიც თავად ააშენა: აქვე განისვენებენ მისი ოჯახის წევრებიც. მათ შორის იხსენიება მუსტაფას შვილი — ჰაჯჯ 'ალი, რომელიც წარმატებით მოღვაწეობდა ლიბიის პოლიტიკურ სარბიელზე. ელ-ბალუშის წიგნში ლიბიური მეჩეთის არქიტექტურის შესახებ ასევე მოიხსენიება აჰმად გურჯი, რომელმაც 1888 წელს ტრიპოლიში ალ-სან-უსის მეჩეთი ააგო [7, 351], შესაძლებელია ისიც მუსტაფა გურჯის შთამომავალი ყოფილიყო.

მუსტაფა გურჯის პოლიტიკური მოღვაწეობა თანამედროვე ლიბიაში ნაკლებად ახსოვთ, მაგრამ ტრიპოლის ცენტრში დღემდე დგას მისი მეჩეთი.

გასული საუკუნის ავტორს ფილიპ უარდს მოჰყავს საინტერესო ლეგენდა მეჩეთის აშენების თაობაზე [20, 30-31]. ერთხელ, იუსუფ ფაშა და მისი საზღვაო მინისტრი მუსტაფა გურჯი ტრიპოლის მეკობრეთა მიერ ნაძარცვით სავსე 8 ხომალდის შემოსვლას ადევნებდნენ თვალს. კმაყოფილმა ფაშამ, მაღლიერების ნიშნად, მუსტაფას წინასწარ აჩუქა ნადავლი ბოლო ხომალდზე. ჩვეულებრივ, ყველაზე ნაკლებ ტვირთს სწორედ ბოლო ხომალდზე დებდნენ ხოლმე, რადგან მდევარი, თუკი ასეთი გამოჩნდებოდა, სავარაუდოდ მხოლოდ ბოლო ხომალდს თუ გამოიღებდა მეკობრეებს. ბოლო ხომალდს იმისთვისაც იყენებდნენ, რომ წინა ხომალდებიდან გაქცეულ ტყვეებს დადევნებოდნენ და შეეპყროთ ისინი. ამდენად, იგი წინა ხომალდებთან შედარებით უფრო მსუბუქად უნდა ყოფილიყო დატვირთული. ფაშა ამჯერად შეცდა. ნაძარცვი ქონების უმეტესობა აღმოჩნდა სწორედ იმ ბოლო ხომალდზე, რომელიც ცოტა ხნით ადრე მუსტაფას აჩუქა. ფაშა, რა თქმა უნდა, განაწყენდა, მაგრამ მუსტაფამ აღუთქვა, რომ მთელი ამ თანხით იგი მეჩეთს ააგებდა და თავისი სიტყვა შეასრულა კიდევ. შესაძლოა, ეს ლეგენდა მართალიც იყოს. ძნელი სათქმელია, რამდენი ძვირფასეულობა უნდა დატეულიყო ერთი მცირე ზომის კატარაზე, რომ ულამაზესი მეჩეთის მშენებლობის ხარჯები დაეფარა. მაგრამ მუსტაფა ერთ-ერთი უმდიდრესი მოხელე იყო ტრიპოლიში. ვფიქრობთ, მან საკუთარი შემოსავლის მნიშვნელოვანი ნაწილი სწორედ ამ მეჩეთის აშენებას მოახმარა.

ბევრი რამ დაიწერა გურჯის მეჩეთის შესახებ.¹ საერთო აზრია, რომ არქიტექტურული და სტრუქტურული თვალსაზრისით ეს მეჩეთი აშკარა სიახლეს წარმოადგენდა და რომ დეკორატიული თვალსაზრისით, არც მანამდე და არც შემდეგ, მსგავსი სილამაზის მეჩეთი ლიბიაში არ აშენებულა. მარმარილოს კოლონები სავარაუდოდ იტალიიდან ჩამოიტანეს; სხვადასხვა ჩუქურთმა, ღურჯი, მწვანე, ყვითელი და თეთრი ფერის მოჭიქული ფილები ევროპული, მაროკოული და თუნისური ნაკეთობის საუკეთესო სინთეზს წარმოადგენს. მშენებლობაში მონაწილეობდნენ როგორც ადგილობრივი, ისე მეზობელი ქვეყნებიდან და ევროპიდან მოწვეული ხელოსნები. გურჯის მეჩეთის მინარეთი ტრიპოლიში ყველაზე მაღალია, მას ორმაგი აივანი აკრავს, რაც ასევე

¹ მაგალითისათვის შეიძლება ორი სტატიის მოტანა: [5, 257-285 და 7, 298-303].

გორჯის მეჩეთის საერთო ხედი

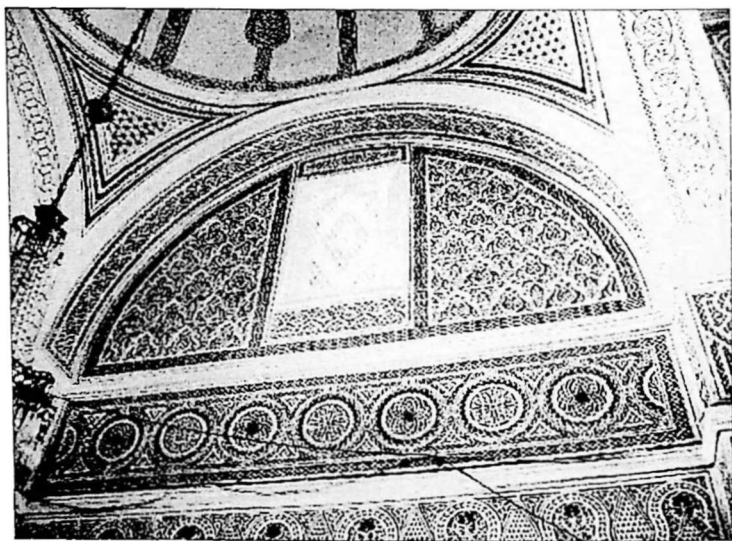

მთავარი შესასვლელი კარის თავზე არსებული წარწერა

უჩვეულოა ლიბიაში. მეჩეთთან დაფუძნებულია სასწავლებელი, რომელიც 16 ოთახისგან შედგება და გურჯის სახელს ატარებს. კარგი იქნებოდა თუ ამ ულაშაზესი მეჩეთით ქართველი ხელოვნებათმცოდნეებიც დაინტერესდებიან.

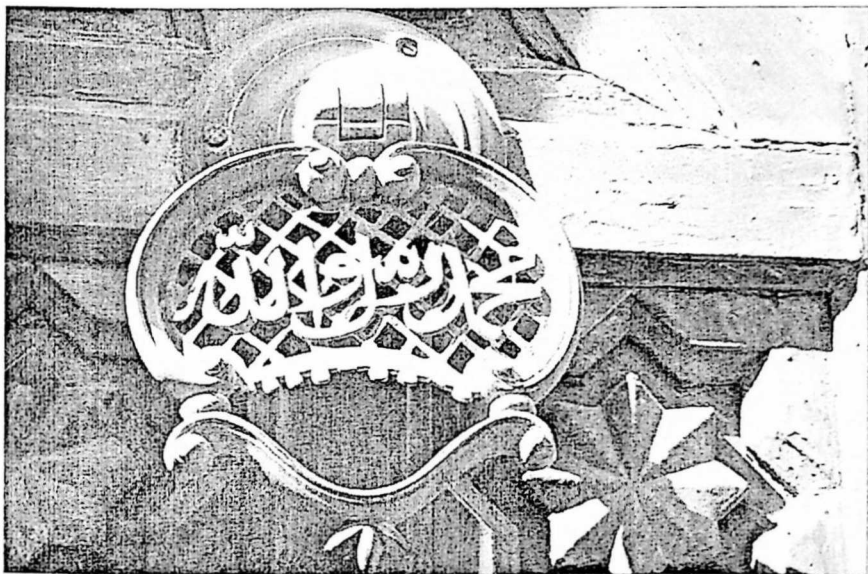
მუსტაფა გურჯის მსგავსად, საქართველოდან გატაცებული უამრავი მამლუქი დაწინაურდა ახლო აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთი აფრიკის ქვეყნების სამხედრო-პოლიტიკურ ასპარეზზე. ამ ეტაპზე ჩვენთვის ცნობილია, რომ მუსტაფა და სელიმ გურჯები არ იყვნენ გამონაკლისები. მამლუქთა ფენომენი ამ საფაშოსთვის არ იყო უცხო [10, 155]. ვენეციურ დიპლომატიურ წყაროებში ჩანს კიდევ ორი ტრიპოლელი ქართველის სახელი, თუმცა მათი მოღვაწეობის შესახებ ცნობები არ გავაჩნია, პირველი მათგანია ჰასან გურჯი, რომელიც 1770 წელს მარტში ვენეციაში ელჩად უნდა ყოფილიყო მიეღენილი, თუმცა 1773 წლამდე ვენეციაში ტრიპოლის საელჩოს გახსნა ვერ მოხერხდა და, როგორც ჩანს, ჰასან გურჯიც ტრიპოლიში დარჩა [9, 239, 241, 244]. მეორე ქართველი იბრაჰიმ გურჯი ალა ასევე 1770-იან წლებში ტრიპოლის ელჩი იყო ბრიტანეთში [9, 248, შენ. 1]. ინტერნეტის საშუალებით ქალაქ ტრიპოლიში დღესაც ფიქსირდება გვარი გურჯი, მათი დაკავშირება ქართული წარმოშობის მამლუქებთან კი მომავლის საქმეა.

ზემოთ ჩამოთვლილი ქართველები დაკარგა საქართველომ. მაგრამ მათ შთაბეჭდავი კვალი დატოვეს ისლამური ქვეყნების ისტორიაში, იმ ქვეყნებში.

გუმბათის კედლის ორნამენტი

სადაც ბედის უკუღმართობის გამო აღმოჩნდნენ. დღემდე შემორჩა მათ მიერ აშენებული სასახლეები, მეჩეთები, თუ საზოგადოებრივი შენობები; მათი მოღვაწეობა აღწერილია არაერთ ნაშრომში. სამწუხაროდ, არ ვიცით, საქართველოს რომელი კუთხიდან იყო მუსტაფა გურჯი, და არც მისი ნამდვილი სახელი და გვარი. ასევე უცნობია მისი ცხოვრების ბევრი ეპიზოდიც. სამაგიეროდ, მუსტაფა გურჯის მიერ აშენებულ ულამაზეს მეჩეთს, გურჯის ანუ ქართველის მეჩეთს, უკვე 170 წელზე მეტია აღტაცებაში მოჰყავს მნახველი.

მეჩეთის კარის ორნამენტი

წყაროები და ლიტერატურა

1. ჟერაძე კ. ქართველი მამლუქები თუნისში XVII-XIX სს. (წინასწარი ცნობა). – *კრებული მიძღვნილი პროფესორ არჩილ ჩხეიძის 80 წლისთავისადმი*, თბ., 2002.
2. ჟერაძე კ. *თუნისის მამლუქთა საქორწინო კავშირები*. – აღმოსავლეთი და კავკასია, № 2, თბ., 2004.
3. ჟერაძე კ. ეთნიკური სოლიდარობის შესახებ XVIII ს. მიწურულისა და XIX ს. დამდეგის ოსმალეთის სახელმწიფო მოხელეთა შორის. – *ახლო აღმოსავლეთი და კავკასია*, № 4, თბ., 2005.

4. სუბულური ლ. ლიბია-სსრ კავშირი მეგობრობა მტკიცდება. „კომუნისტი“, 8 დეკემბერი, 1976 წ.
5. Aurigemma Salvatore. „La Moschea di Gurgi“, Africa Italiana, Vol I, Anno 6, № 4, Bergamo, Italy, 1928.
6. Azema James. *Footprint – Libya Handbook: The Travel Guide*, Footprint Handbook Ltd. Bath, 2000.
7. El-Ballush, Ali Mas'ud. *A History of Libyan mosque architecture during the Ottoman and Karamanli period, 1551-1911*, (Tripoli), 1979.
8. Blaquiere, Edward. *Letters from the Mediterranean, containing a civil and political account of Sicily. Tripoly, Tunis, and Malta*, London, 1813.
9. Cappovin, Giorgio. *Tripoli e Venezia nel secolo XVIII*, Verbania, 1942.
10. Della-Cella Paolo, *Voyage de Tripoli de Barbarie aux frontières occidentales des L'Egypte fait en 1817*. წიგნში: B. Eyriès et Malte-Brun, *Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire ou Recueil des relations originales inédites*, T 17 [Paris], 1823.
11. Al-Diyaf, Ibn Abi, *Chronique des Rois de Tunis et du pacte fundamental, edition critique et traduction Andre Raymond*. Vol. I, Tunis, 1994.
12. Feraud, Charles. *Annales Tripolitaines*. Tunis, Libraries Tournier, 1927.
13. Knox, Frank. *Naval Documents related to the United States Wars with the Barbary Powers*, Vols. III, V, Washington, 1941.
14. Lyon, G.F., *A Narrative of Travels in Northern Africa in the years 1818-1819 and 1820, accompanied by geographical notices of Soudan and of the course of the Niger*, London, 1966.
15. Mantran, R. *Inventaire des documents d'Archives Turcs du Dar El-Bey (Tunis)*, Paris, 1961.
16. Rossi, Ettoire. *Storia di Tripoli e della Tripolitania dalla conquista Araba al 1911*. Roma, 1968.
17. Slousch, N. *La Tripolitaine sous la domination des Karamanli*, Revue du monde Musulman, Tome Sixième. Paris, 1908.
18. Al-Tawil. Muhammad Sa'id. *al-Bahrīyah al-Tarābulusīyah fī 'ahd Yūsuf Bāshā al-Qaramānli*, 1795-1832. Bairut, 2002 (არაბულად).
19. Tully Ms. *Letters written during a ten years' residence at the court of Tripoli*. London, 1957.
20. Ward, Philip. *Tripoli portrait of a city*, Stoughton, 1969.

სპარსეთი სართავოროისო სავაჭრო ურთიერთობათა სისტემაში

ირინე ნაჭყებია

ქოზეფ რუსოს მოსაზრებები საფრანგეთ-სპარსეთის
ვაჭრობის შესახებ ინდოეთში ლაშქრობის გეგმის
კონტექსტში (1804-1807)

ჟან-ფრანსუა რუსოს გეგმა ინდოეთში ლაშქრობის შესახებ. XIX საუკუნის დასაწყისში მსოფლიოს ასპარეზზე გამოსული საფრანგეთის ახალგაზრდა ბურჟუაზიის ეკონომიკური მდგომარეობის აღდგენა გენერალმა ბონაპარტმა განიზრახა. მისი სამხედრო-საგარეო პოლიტიკის ერთ-ერთი ძირითადი მიზანი ხმელთაშუა ზღვის დაპატრონება, ინდოეთისაკენ მიმავალ საზღვაო გზაზე გაბატონება და ინდოეთში ინგლისის პოლიტიკური და ეკონომიკური გავლენის მოსპობა იყო. ეგვიპტის უშედეგო ლაშქრობის შემდეგ (1798-1799 წწ.) პირველმა კონსულმა რუსეთის იმპერატორთან, პავლე I-თან ერთად დაგეგმა ავღანეთის გავლით ინდოეთში სახმელეთო ლაშქრობა [1, 88], რომელიც ვერ განხორციელდა პავლე I-ის მკვლელობის (11.03.1801) გამო. სპარსეთ-ავღანეთის ტერიტორიული სიახლოვის გათვალისწინებით, 1803 წლის ოქტომბერში პირველმა კონსულმა კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის ელჩს, მარშალ ბრიუნს და ბალდადსა და ალექსანდრე საფრანგეთის კომერციულ ურთიერთობათა კომისრებს, ჟან-ფრანსუა ქსავიე რუსოს (1738-1808) და ალესანდრო-ლუიჯი დე კორანჩეზს (1770-1832) სპარსეთის შესახებ ზუსტი ცნობების შეკრება და საფრანგეთისადმი ფათაჟალი შაჰის (1797-1834) განწყობის დაზვერვა დაავალა [6, XV, 257].

ამ თვალსაზრისით საგანგებო ყურადღებას იმსახურებდა სპარსეთში, ქალაქ ჯულფაში დაბადებული და აღზრდილი ჟ.-ფ. რუსოს¹ ინფორმაცია, რომელიც XVIII საუკუნის 70-იან წლებში იცავდა საფრანგეთის სავაჭრო ინტერესებს სპარსეთის ყურეში. 1804 წლის 22 ოქტომბრით დათარიღებულ წერილში იგი საფრანგეთის საგარეო ურთიერთობათა მინისტრს, ტალეირანს, ატყობინებდა, რომ დაუკავშირდა სპარსეთის გავლენიან პირებს, მათ შორის ისფაჰანის შეიხ-ულ-ისლამს – მირზა მორთეზას, რომელთანაც მას დიდი ხნის მეგობრობა აკავშირებდა [3, vol. 6, doc. 19, fol. 105r]. მირზა მორთეზამ მას ნაპოლეონთან ურთიერთობის დასაწყებად შაჰის მზადყოფნა დაუდასტურა; მისივე ცნობის

¹ ჟ.-ფ. რუსოს მამა, მესაათე-იუველირი ჟაკ რუსო (1679-1753) 1705 წელს ლუი XIV მიერ შაჰ სულთან ქუსეინთან გაგზავნილ ელჩობას გაჰყვა, სპარსეთში დარჩა და ჯერ სუფიანთა, შემდეგ კი ნადირ შაჰის კარის იუველირი იყო. ნადირ შაჰს სწორედ მისთვის მიუწვდია თავისი გვირგვინისათვის ინდოეთიდან გამოტანილი ალმასების შერჩევა-დაბუშაება [7, 2-3; 12, iv-x].

თანახმად, ფათჰ-ალი შაჰს მობეზრებოდა ინგლისელთა ფუჭი დაპირებების მოსმენა რუსეთ-სპარსეთის ურთიერთობის მოგვარების საკითხზე; შაჰი მეტად უკმაყოფილო იყო ინგლისელთა დაჟინებული თხოვნის გამოც, გაელაშქრა მათთან ერთად ავღანელთა წინააღმდეგ, რომელთა მიმართ უკმაყოფილების არავითარი საფუძველი არ ჰქონდა.

ჟ.-ფ. რუსოს აზრით, სწორედ დრო იყო ესარგებლათ ინგლისელებისადმი შაჰის უარყოფითი განწყობით. ამაში კი მნიშვნელოვან როლს შეასრულებდა ნაპოლეონის მიერ შაჰისთვის მეგობრული წერილის გაგზავნა, რაც კიდევ უფრო გააძლიერებდა საფრანგეთის იმპერატორისადმი მის ღრმა პატივისცემას. ამ ინფორმაციის შემდეგ ჟ.-ფ. რუსო მინისტრს თავისი დიდი ხნის ოცნებას – „ბენგალში ინგლისელთათვის სამფლობელოების დაკარგვინების გეგმას“ – უზიარებდა. მის განსახორციელებლად საფრანგეთის იმპერატორს თეირანსა და ყანდაჰარში ელჩი უნდა გაეგზავნა საიდუმლო მოლაპარაკებების საწარმოებლად, რომელთა მიზანი სამხსრივი ალიანსის დამყარება იქნებოდა საფრანგეთის იმპერატორს, სპარსეთის შაჰსა და, შაჰის შუამავლობით, ყანდაჰარის მეფეს შორის. ამ კავშირის დამყარების შემდეგ კი, აგრეთვე შაჰის შუამავლობით, ყანდაჰარის მეფეს ომი უნდა გამოეცხადებინა ინგლისელებისათვის. ჟ.-ფ. რუსო აღნიშნავდა, რომ მისთვის ცნობილი იყო ინგლისელების მიმართ ავღანელების მტრული დამოკიდებულების შესახებ, რომლებიც მუდამ ცდილობდნენ ინგლისელთა მფლობელობაში მოქცეული ბენგალის ერთი ნაწილის დაპატრონებას. ყანდაჰარის მეფეს შეეძლო ავღანელებისა და მისი მოხარკე სინდჰებისგან მრავალრიცხოვანი კომბინირებული ჯარის შეყრა, რომელიც მეტად სწრაფად დაიპყრობდა ბენგალის მთელ პროვინციას. ჟ.-ფ. რუსოს გეგმის თანახმად, სალაშქროდ მზადყოფი ავღანელების და სინდჰების ლაშქარს ტატას მიდამოებში გადასმული 2-3 ათასი ფრანგი ჯარისკაცი, შემდეგ კი მართები უნდა შეერთებოდნენ. ლაშქარს უნდა გაეცლო დელი, აგრა და ლაჰორი; ის მეტად სწრაფად და ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე შეძლებდა მდ. განგზე მდებარე ქალაქების – ბენარესის და პატნას აღებას. დაბოლოს, მათ ისღა დარჩებოდათ, რომ სვლა განეგრძათ მდ. განგის გასწვრივ, რათა საბოლოოდ დაეპყროთ ბენგალის პროვინცია და დაეკავებინათ ყველა ადგილი, რომელიც ინგლისელთა „უღელქევე გმინავდა“ ჟ.-ფ. რუსოს ცნობით, ინგლისელთა წინააღმდეგ ლაშქრობას აღნიშნული მხარეების მმართველებიც შეუერთდებოდნენ.

იმ შემთხვევაში, თუ იმპერატორი მოიწონებდა ამ გეგმას და სპარსეთის მეფესთან ელჩის გაგზავნას გადაწყვეტიდა, აუცილებლად ისეთი პიროვნება უნდა შეერჩია, ვისი მონდომებაც სპარსეთის ადამ-წესების ცოდნასთან იქნებოდა შერწყმული. იმპერატორის სურვილის შემთხვევაში ჟ.-ფ. რუსო მზად იყო, „თავისი ასაკის მიუხედავად“ გამგზავრებულიყო თეირანში საჭირო

ნიადაგის მოსამზადებლად. ის აღნიშნავდა, რომ კარგად იცნობდა სპარსეთს, სპარსელებს და თეირანის კარზე მიმდინარე მოვლენებს. თუკი იმპერატორი მას უბრძანებდა ამ მისიის შესრულებას, იგი ითხოვდა, თან ზღებოდა თავისი ვაჟი ჟოზეფ რუსო, რომელსაც უკვე ჰქონდა შეძენილი მრავალმხრივი გამოცდილება, შესაფერისი ადრეული ასაკიდანვე დიპლომატიური სამსახურისათვის მომზადებული და ყველა აღმოსავლური ენის მცოდნე 24 წლის ახალგაზრდა კაცისათვის. ამას გარდა, ჟ.-ფ. რუსოს თვითონ უნდა ჰქონოდა სათანადო ამაღლის შედგენის საშუალება, უპირატესი უფლება კონსტანტინოპოლში მყოფ საფრანგეთის ელჩთან და საკმარისი თანხა მგზავრობისა და თეირანის კარზე მისართმევი საჩუქრებისათვის. იგი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ინგლისის ელჩის მიერ სპარსეთში ჭეშმარიტად უზარმაზარი ხარჯის გაწევის მიუხედავად, საფრანგეთის ელჩი თავისი გამოცდილებით და მონღოლებით ინგლისელებზე უფრო დიდი წარმატების მიაღწევასაც შესძლებდა [2, vol. 8, doc. 64, fol. 182r-189v].

არ არის გამორიცხული, რომ აღნიშნული ლაშქრობის გეგმას, გარკვეულწილად, ჟ.-ფ. რუსოს სუბიექტური დამოკიდებულებაც განაპირობებდა. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იმსახურებს ოსტ-ინდოეთის კომპანიის ყოფილი სერჟანტის, ჟან რაიმონის რელაციაში (*Mémoire sur le Résident de Bagdad, 1798-1805*) დაცული ერთი ცნობა. თვითმხილველი რაიმონი წერს, რომ 1798 წელს ბაღდადში ჩასული დიდი ბრიტანეთის რეზიდენტის, პარფორდ ჯონსის, პირველი საზრუნავი ამ ქალაქიდან ჟან-ფრანსუა რუსოს სასწრაფოდ გასახლება იყო [2, vol. 8, doc. 165, fol. 399r]. ეგვიპტეში ფრანგების შეჭრის შემდეგ ჟ.-ფ. რუსოს სახლი დაარბიეს, თვითონ კი ბორკილები დაადეს და მარდინის ციხეში ჩააგდეს. მისი ციხიდან განთავისუფლება მისმა მეგობარმა ბაღდადის ფაშამ, სულეიმანმა (1777-1802), მხოლოდ თერთმეტი თვის შემდეგ შეძლო [12, iv-x].

ჟ.-ფ. რუსოს წერილიდან საფრანგეთის მთავრობამ მიიღო ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ ინგლისელების მიმართ გულაცრუებული ფათა-ალი შაჰი მზად იყო ნაპოლეონთან ურთიერთობის დასაწყებად. ჟ.-ფ. რუსოს მიერ ტალეირანისათვის წარდგენილი გეგმა კი ინგლისის წინააღმდეგ ძლიერი ფრანგულ-სპარსულ-ავღანური სამხედრო-პოლიტიკური კავშირის შექმნას გულისხმობდა. მაგრამ მასში არ იყო არგუმენტირებული, თუ რატომ უნდა წაექეზებინა სპარსეთის შაჰს ყანდაჰარის მეფე ოსტ-ინდოეთის კომპანიის წინააღმდეგ სალაშქროდ. არ იყო განსაზღვრული ლაშქრობაში სპარსეთის შემდგომი მონაწილეობა და არავითარი ცნობები არ იყო მოცემული სპარსეთის შესახებ. მიუხედავად ამისა, ნაპოლეონი მეტად დაინტერესდა ამ გეგმით, რომელიც სავსებით ეხმიანებოდა მის სურვილს. ამით ნაპოლეონს ინდოეთზე სალაშქროდ სპარსეთის სავარაუდო ჩართვის გარდა, იმჟამინდელი საერთაშორისო პოლიტიკური ვითარებიდან გამომდინარე, ოსმალეთთან და სპარსეთთან კავშირის

დამყარება სურდა მის წინააღმდეგ შექმნილი მესამე კოალიციისადმი დასაპირისპირებლად.

საფრანგეთ-სპარსეთის ურთიერთობათა ნიადაგის მომზადებაში ჟ.-ფ. რუსოს უდიდესი დამსახურების მიუხედავად, 1805 წლის მარტის დასაწყისში საფრანგეთის იმპერატორმა სპარსეთში თავისი პირადი მდივანი-თარჯიმანი, აღმოსავლური ენების მცოდნე 25 წლის ამელე ჟობერი (1779-1847) გაგზავნა, რომელსაც მეტად ენდობოდა. ჟობერის გამგზავრების შემდეგ ძალიან მალე, მარტის ბოლოს, ნაპოლეონმა, რომელსაც სასწრაფოდ სურდა სპარსეთის მდგომარეობის დაწვრილებით შეტყობა, თითქმის ანალოგიური მისია დააკისრა 1802-1804 წლებში კორფუში საფრანგეთის სავაჭრო ურთიერთობათა გენერალურ კომისარს, 41 წლის ალექსანდრ რომიეს (1764-1805), გამოცდილ სამხედრო პირს და გამჭრიახ პიროვნებას. ამ მისიების ძირითადი მიზანი სპარსეთის შესახებ დეტალური ინფორმაციის მოპოვება იყო. რომიეს, დამატებით, სპარსეთის სამხედრო მდგომარეობის დაწვრილებით შესწავლაც დაევა [4, vol. 8: doc. 2, fol. 45r; doc. 25, fol. 238r; 8, №468, 412-413].

ამ თვალსაზრისით, მეტად მნიშვნელოვანია ალექსანდრ რომიეს მიერ ტალიერანის სახელზე გარდაცვალებამდე (12.11.1805, თეირანი) დაწერილი მოხსენებითი ბარათი სპარსეთში თავისი მისიის შესახებ. რომიე გაოგნებული იყო სპარსეთის სამხედრო სისუსტით; მისი აზრით, სპარსელთა გავლენა ინგლისელთა წინააღმდეგ ავღანელთა წასაქეზებლად „ნულის ტოლი იყო“, ინდოეთზე ლაშქრობის მიმართ ყანდაპარის მეფის დამოკიდებულების გასარკვევად კი საჭირო იქნებოდა მასთან ყველა აღმოსავლურ ენაზე მოლაპარაკე რუსო-ვაჟის გაგზავნა (მრავალ დოკუმენტში ჟ.-ფ. რუსო რუსო-მამად – Rousseau père; მისი ვაჟი ჟოზეფ რუსო კი რუსო-ვაჟად – Rousseau fils, არიან მოხსენიებულნი – იან). რომიეს აზრით, ინგლისის წინააღმდეგ ინდოეთზე სალაშქროდ ჯარის გაგზავნა სპარსეთს მხოლოდ ორი გზით შეეძლო: 1. სისტანზე გავლით; – მაგრამ გარდა იმისა, რომ ჯარს ინდის მარჯვენა ნაპირამდე მისაღწევად ექვსი თვე დასჭირდებოდა, ჯარი იქ მისვლამდე დაიშლებოდა უდაბურ პროვინციებზე გავლისას; 2. ჯარის გადასხმით სპარსეთის ყურის ნავსადგურებში; – მაგრამ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ზღვაზე საფრანგეთის ფლოტს ექნებოდა უპირატესობა ინგლისის ფლოტთან შედარებით. ალექსანდრ რომიეს დასკვნით, საფრანგეთის კავშირი სპარსეთთან მეტად არასაიმედო იქნებოდა [2, vol. 9, doc. 27, fol. 54r-60v]. ჟან-ფრანსუა რუსოს მოსაზრებისაგან განსხვავებით, იგი არგუმენტირებულად უარყოფითად აფასებდა ინდოეთში ლაშქრობის პერსპექტივას; ამელე ჟობერისაგან განსხვავებით კი სპარსეთთან კავშირის სარგებლობასაც ეჭვქვეშ აყენებდა [10, 317-338].

ჟ.-ფ. რუსო, რომელმაც წაიკითხა რომიეს წერილი, მის მოსაზრებათა გაბათილებას შეეცადა. 1806 წლის 1 ი მაისს ის ტალიერანს სწერდა, რომ

დაწერილებითი ინფორმაცია სპარსეთის შესახებ მისი ვაჟის თხზულებაში იყო შეტანილი. წერილში ზაზგასმული იყო სპარსეთში საფრანგეთის ელჩის გაგზავნის საჭიროება და დაზუსტებული იყო ელჩობის შემადგენლობა. სპარსეთთან ხელშეკრულების დადების შემთხვევაში კი, მისი აზრით, შესაძლებელი იქნებოდა შემდეგი საკითხების გათვალისწინება: 1. სპარსეთის მიერ საფრანგეთისათვის სპარსეთის ყურის ერთ-ერთი კუნძულის გადაცემა, რათა დროთა განმავლობაში იქ საფრანგეთის კოლონია დაარსებულიყო. ამ შემთხვევაში სპარსეთის ყურე სამუდამოდ დაიხურებოდა ინგლისელებისათვის და ფრანგები თვითონ აწარმოებდნენ სპარსეთის, ინდოეთის და არაბეთის საქონლის ექსპორტს საფრანგეთში. ეს ხელს შეუწყობდა მნიშვნელოვანი საეკონომიკური ურთიერთობების დამყარებას სპარსეთთან და ინდოეთთან ბაღდადისა და ბასრის გავლით. დაწერილებითი ცნობები ამ საკითხის შესახებ მისი ვაჟის თხზულებაში იყო მოცემული. 2. კასპიის ზღვაზე რუსების ვაჭრობის ჩასახშობად და სანაპირო რაიონებში მათი გავლენის მოსასპობად შაჰისათვის დახმარების გაწევა ფლოტის დასაარსებლად. 3. სპარსეთის ყურიდან ინდოეთზე ლაშქრობის დაწყება იმ დროიდან, როდესაც მარათები მზად იქნებოდნენ ავღანელებთან შესაერთებლად. წერილის დასასრულს ჟ-ფ. რუსო კვლავ აღნიშნავდა ფათქალი შაჰის უარყოფით დამოკიდებულებას ინგლისელთა მიმართ და დაწვრილებული იყო, რომ იქ ინგლისელთა მომხრე მინისტრების გავლენის მოსპობაც არ იქნებოდა ძნელი, რაც ელჩის მიერ სპარსული ენის, სპარსელთა ადათ-წესებისა და იქაური საქმეების ცოდნაზე იქნებოდა დამოკიდებული; მისი ვაჟი კი მოუთმენლად ელოდა იმპერატორისათვის თავისი ერთგულების დამტკიცების შესაძლებლობას და სპარსეთში გასამგზავრებლად მხოლოდ ბრძანებას ელოდა [2, vol. 9, doc. 26, fol. 52r-53v].

ჟ-ფ. რუსოს მეორე წერილი თავისი შინაარსით საფრანგეთ-სპარსეთის ურთიერთობის პროგრამაა. რუსო-მამა, რომელიც 1753 წლიდან ეწეოდა ვაჭრობას მახლობელ აღმოსავლეთში, მეტად გამოცდილი კომერსანტი იყო და წლების მანძილზე ხედავდა, თუ რაოდენ დიდ მოგებას აძლევდა ინგლისის სპარსეთის ყურეში ვაჭრობა¹. ინდოეთზე ლაშქრობის მისი გეგმა საფრანგეთისათვის აზიის ახალი ბაზრის დაპყრობას ისახავდა მიზნად, ამასთან, მისი ოჯახის ეკონომიკური ინტერესებიც აღმოსავლეთში იყო ფოკუსირებული. ამდენად, ის მეტად უკმაყოფილო იყო იმის გამო, რომ ნაპოლეონმა სხვა პირებს დააჯავლა ფათქალი შაჰთან იმ მოლაპარაკებების წარმოება, რომლის წინა-

¹ 1753 წელს მამის გარდაცვალების შემდეგ, ჟ-ფ. რუსო 15 წლის ასაკიდან ჩაება ვაჭრობაში, ბანდარ-აბასში წავიდა და დიდი ღონისძიება მოიხვეჭა მოგებათა საუკუნო ოპერაციებით. 1756 წელს კი ერთ მდიდარ ქართველ ბანკირთან ერთად შირაზიდან ბასრაში ჩავიდა საუკუნო ოპერაციების ჩასატარებლად და იმავე წელს საფრანგეთის მთავრობის სამსახურში ჩადგა და საფრანგეთის ოსტ-ინდოეთის კომპანიის მმართველის მოადგილე გახდა; 1762-1803 წლამდე ის ბასრაში, შემდეგ კი სიცოცხლის ბოლომდე, 1808 წლამდე, ბაღდადში იყო საფრანგეთის კონსული [7, 2-4, 6, 25; 12, iv-x].

პირობაც თვითონ მოამზადა. სპარსეთში დაბადებულს და აღზრდილს, ოთხი ათეული წლის მანძილზე აღმოსავლეთში საფრანგეთის სამსახურში მყოფს, მიაჩნდა, რომ სპარსეთის სამეფო კართან მისი ოჯახის თითქმის საუკუნოვანი ურთიერთობა, მეგობრობა ოსმალო დიდმოხელეებსა თუ სპარსელ წარჩინებულებთან, მას და მის ვაჟს აძლევდა ამ ქვეყანაში მნიშვნელოვანი დიპლომატიური მისიის წარმართვის უპირატესობას. ამიტომ, იგი კვლავ ეცადა ნაპოლეონის აღმოსავლურ პოლიტიკაში თავისი ვაჟის უფრო აქტიურად ჩართვას, რათა მას დიპლომატიური ასპარეზისკენაც გახსნოდა გზა და აღმოსავლეთში საფრანგეთის სავაჭრო ოპერაციების წარმართვაც შეძლებოდა. ნაპოლეონის წინაშე თავისი ვაჟის აღმოსავლეთის ჩინებულ მცოდნედ წარმოსაჩენად, მან ტალეირანის დავალებით სპარსეთის შესახებ დაწერილი თხზულების ავტორად მხოლოდ ჟოზეფ რუსო წარადგინა, თუმცა 1805 წლის ზაფხულში მინისტრისადმი მიწერილ ერთ-ერთ წერილში თვითვე აუწყებდა სპარსეთის შესახებ მისთვის შეკეთილ ნაშრომზე მუშაობას [9, №469, 517-518].

Tableau général de la Perse moderne-ის შინაარსი. საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში დაცულია 222-გვერდიანი ხელნაწერი, სათაურით — *Tableau général de la Perse moderne ou mémoire géographique, historique et politique sur la situation actuelle de cet Empire* [4, vol. 6, doc, 19, 57r-169r]. 1807 წლით დათარიღებულ ამ თხზულებას ხელს აწერს ჟ.-ბ. რუსო-ვაჟი (J. B. Rousseau fils). თხზულებას პროლოგად უძღვის სახელმწიფოს მართვის შესახებ საადის (1184-1290) სიტყვების (*Max. Polit. de Saadi*) რუსო-ვაჟისეული ფრანგული ვარიანტი. მას მოსდევს *მიმართვა* ტალეირანისადმი (59r-59v), *წინათქმა* (60r-61v), ნაპოლეონის ტახტზე ასვლის (18.05.1804) პატივსაცემად შეთხზული ოდეები (62r-67r) და ამ ოდეებისათვის შედგენილი განმარტებები (67r-69v).

მიმართვაში ახალგაზრდა რუსო მაღლობას უხდიდა ტალეირანს მისადმი გამოჩენილი კეთილგანწყობისათვის, რადგან წილად ზედა უპირატესობა, სპარსეთის თანამედროვე მდგომარეობის შესახებ თავისი მოკრძალებული მეცადინეობის შედეგი მათი უავგუსტოესი მონარქისათვის ევროპის უდიდეს მინისტრს წარედგინა.

წინათქმაში ავტორი განმარტავდა, რომ *Tableau général de la Perse moderne*-ის დაწერა განპირობებული იყო იმპერატორის სურვილით, ჰქონოდა სრული ინფორმაცია თანამედროვე სპარსეთის მდგომარეობის შესახებ. რუსო-ვაჟი „სრული გარანტიის მიცემას ბედავდა“ სპარსეთის გეოგრაფიის, მმართველობის, ადამ-წესებისა და ეკონომიკის შესახებ შეკრებილი ცნობების სანდოობის გამო. იგი აზუსტებდა, რომ თხზულებაზე მუშაობისას შეისწავლა

¹ ჟ.-ფ. რუსო დაახლოებული იყო ქერიმ-ხანის (1760-1779) კართან, სადაც მას ახალგაზრდა ალა-შაჰმად-ხანი გაუცნია [4, vol. 1, fol. 139r-139v; 7, 2-3, 9; 12, iv-x].

სპარსული ხელნაწერები, ესაუბრა მცოდნე ხალხს და ისარგებლა თავისი მამის, ჟან-ფრანსუა რუსოს ცოდნით, რომელსაც აღმოსავლეთში მოღვაწეობის ორმოცი წლის გამოცდილება ჰქონდა. *წინათქმის* ბოლო აბზაცში მეტად მნიშვნელოვანი ინფორმაციაა დაცული, რომლის თანახმად თხზულებას ერთვოდა რუსო-ვაჟის მიერ შედგენილი სპარსეთის რუკა და სპარსული მხატვრების სურათებიდან გადაღებული სპარსელთა და ავღანელთა ტანისამოსის ასლები [4, vol. 6, doc. 19, fol. 59r-61v]. ამ მეტად მნიშვნელოვან დანართს ჯერჯერობით ვერ მივაკვლიეთ.

ნაპოლეონის ტახტზე ასვლის პატივსაცემად სპარსული პოეზიის ნიმუშების მიხედვით შეთხზულ ოდებში რუსო-ვაჟი ზოტბას ასხამდა საფრანგეთის იმპერატორს და მას უწოდებდა საფრანგეთის ტირანიისაგან მხსნელს, რომლის სახელსაც ყანდაპარისა და სისტანის საზღვრებამდეც კი მიედწია. ამ ოდებში არც რუსოთათვის უმნიშვნელოვანესი – ინდოეთზე ლაშქრობის – თემა იყო დავიწყებული. ავტორი წერდა, რომ თუმცა კი ინგლისელები საფრანგეთის იმპერატორის შიშით კანკალებდნენ, ისინი ჯერ კიდევ დასამარცხებლები იყვნენ. უკანასკნელი აბზაცი მაჟორულ-ამბიციურ ნოტზე მთავრდება – „ევროპა ნაპოლეონისაგან კვლავ ახალ გამარჯვებებს მოეღოს“ [4, vol. 6, doc. 19, fol. 65r-67r]. აღვნიშნავთ, რომ ე.წ. რუსო სპარსული პოეზიის იმდენად შესანიშნავი მცოდნე ყოფილა, რომ ქერიმ-ხანი (1704-1779) მას ხშირად პატიუებდა თავისთან და ფირდოუსის, საადის, ჰაფეზის ნაწარმოებების დეკლამირებას სთხოვდა [7, 10]. ჩანს, მან თავისი ვაჟიც აზიარა სპარსულ პოეზიას.

ამგვარ შესავალს მოსდევს შემდეგი თოთხმეტი თავი (4, vol. 6, doc. 19, 70r-169r): I. ზოგადი ცნობები სპარსეთის შესახებ (ibid., 70r-72v); II. სპარსეთის პროვინციების მოკლე აღწერა (ibid., 73r-95v); III. დასკვნა (ibid., 96r-99v); IV. სპარსელთა სექტების წარმოშობა, მათი რწმენა, პუსეინის წამება (ibid., 99v-103r); V. სპარსელთა დახასიათება (ibid., 103r-107r); VI. სპარსელთა ტანისამოსი, ავეჯი, ადათ-წესები, ცრურწმენები, რელიგიური და საერო დღესასწაულები, გართობა (ibid., 107r-111v); VII. სპარსეთში არსებული მეცნიერების, ხელოვნების და ხელოსნობის შესახებ (ibid., 111v-122r); VIII. პოლიტიკური მმართველობის შესახებ (ibid., 122v-141r); IX. წინა თავის გაგრძელება, ფათჰ-ალი შაჰის კარის შესახებ (ibid., 141v-143r); X. დასკვნა იმის შესახებ, რაც სპარსეთის მმართველობაზე VIII და IX თავებში იყო ნათქვამი (ibid., 143r-145r); XI. სპარსეთის სამხედრო მდგომარეობა (ibid., 145r-152v); XII. სპარსეთის ვაჭრობის შესახებ; ზოგიერთი მოსაზრება და შეხედულებები იმ ვაჭრობის შესახებ, რაც საფრანგეთისათვის ამ იმპერიასთან ბაღდადის საფაშოს მეშვეობით იქნებოდა შესაძლებელი (ibid., 152v-158v); XIII. სპარსეთის [მმართველთა] ქრონოლოგია უძველესი დროიდან

დღემდე (ibid., 159r-164r); XIV. ცნობები ყანდაჰარის, ზაბოლისთანის და საქართველოს შესახებ (ibid., 164v-168r); ცნობები სპარსელი მეფისწულები-სა და ფათჰ-ალი შაჰის ოფიცრების შესახებ (ibid., 168v-169r).

როგორც ეხედავთ, თხზულებაში წარმოდგენილი თემები არა მხოლოდ სპარსეთის, არამედ მისი მეზობელი მხარეების, ყანდაჰარისა და საქართველოს, შესახებაც მოიცავდა ცნობებს. მაგრამ თხზულებაში არ არის მოცემული ინფორმაცია ინდოეთზე ლაშქრობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მონაწილის – სინდის სამთავროს და ამ კამპანიის პოლიგონის – ბენგალის პროვინციის შესახებ, რადგან სათანადო ინფორმაცია რუსოებს იმჟამად არ ჰქონდათ. ამას მოწმობს ინდოეთზე ლაშქრობის რუსო-მამისეულ გეგმაში დასახელებული სალაშქროდ მეთად რთული მარშრუტიც – ილ-ღე-ფრანსი¹, სპარსეთის ყურე, ტატა, დელი, აგრა, ლაჰორი, განგი, ბენარესი, პატნა (!). სინდის სამთავროს შესახებ ცნობები კი რუსო-ვაჟმა მხოლოდ 1807 წლის ოქტომბერში შე-იტყო თეირანში სინდის მმართველის, მირ-დოლამ-ალი ზან თალფორის მიერ ფათჰ-ალი შაჰთან წარგზავნილი ორი პირისაგან, რომელნიც, განსხვავებით რუსო-მამის ცნობისაგან, ავღანელთა წინააღმდეგ ცდილობდნენ ფათჰ-ალი შა-ჰის მხარდაჭერის მოპოვებას! სწორედ ამ პირთაგან მიღებული ინფორმაციის საფუძველზე დაწერა რუსო-ვაჟმა 1807 წლის 25 ნოემბრით დათარიღებული მოხსენებითი ბარათი, რომელშიც მოცემულია ცნობები სინდის სამთავროს საზღვრების, მოსახლეობის, რელიგიის, ენის, საქმიანობის, ვაჭრობისა და სამხედრო ძალების შესახებ [3, vol. 4, doc. 43].

მოცემული თხზულების შესწავლის შედეგად მიგვაჩნია, რომ ის 1806 წლის მარტის შუა რიცხვებში დასრულდა [1, 56], ტალეირანს კი 1806 წლის აგვისტოში ჰქონდა ხელთ [2, vol. 9, doc. 41, fol. 83r-83v]. ამის შეს-ახებ ჟოზეფ რუსო გენერალ გარდანიასთვის თეირანში წარდგენილი პატაკის (*Plan du passage de l'Armée française par la Turqui et la Perse dans l'Inde*, 7.01.1808) ბოლოს წერს: „ნარკვევი სპარსეთის მთავრობის, ვაჭრობისა და სხვა საკითხების შესახებ ჩემი იმ ვრცელი ნარკვევის თემაა, რომელიც უკვე დიდი ხანია წარედგინე მისი უდიდებულესობის მთავრობას“². ამიტომ, ვეა-რაულობთ, რომ *Tableau général de la Perse*-ზე მითითებული თარიღი, 1807 წელი, საფრანგეთის საგარეო ურთიერთობათა სამინისტროს არქივში მისი

¹ მაღაესკარის აღმოსავლეთით, ინდოეთის ოკეანეში მდებარე კუნძულებს ფრანგებმა 1715 წელს ილ-ღე-ფრანსი უწოდეს.

² აღნიშნულ პატაკში მოცემულია ინდოეთზე სალაშქროდ ფრანგების, სპარსელების, ავღანელების, სინდების და მართების კომბინირებული ჯარის მარშრუტი ალექსანდრეტიდან დელიმდე. გარდა იმისა, რომ ინდოეთის სანაპიროსთან ილ-ღე-ფრანსიდან 2-3 000 ჯარისკაცი უნდა გადაესვიათ, ამ ლაშქრობაში წარმატების მისაღწევად, – თავისი მამის გეგმისაგან განსხვავებით, – ჟოზეფ რუსოს აზრით, კარგი იქნებოდა 10 000 ფრანგი ჯარისკაცის ხმელეთით გაგზავნა და ფათჰ-ალი შაჰის 100 ათასი მოლაშქრის ჩართვა [4, vol. 7, doc. 38, fol. 84r-91r].

შესვლის დროს აღნიშნავს. ეს თხზულება არასოდეს არ გამოცემულა და თითქმის ორი საუკუნის მანძილზე რჩებოდა მკვლევართა ყურადღების მიღმა.

ჟოზეფ რუსოს ცნობები სპარსეთის ვაჭრობის შესახებ. ცნობები და მოსაზრებები კონკრეტულად საფრანგეთ-სპარსეთის სამომავლო სავაჭრო ურთიერთობის შესახებ თხზულების XII თავშია მოცემული [4, vol. 6, doc. 19, fol. 152v-158v]. ჟოზეფ რუსოს ცნობების თანახმად, ვაჭრობა სპარსეთში იმდენად საპატიო და სარგებლო საქმე იყო, რომ დიდი სენიორები და თვით მეფეებიც კი არ თაკილობდნენ ვაჭრებთან ერთად მის წარმოებას. ავტორის განმარტებით, სპარსეთში ვაჭრობა „მოდური“ იყო, რადგან უდიდესი მოგების გარდა, ის ვაჭრის ქონების დაცვის გარანტიც იყო. ამგვარი უპირატესობა ისეთ დესპოტურ სახელმწიფოში, სადაც თითქმის ყველა ფენა დაუცველი იყო, ერის ძველ ცრურწმენას ეფუძნებოდა: ერი როგორც წმიდას, ისე აღიქვამდა ვაჭრის პერსონას, რომელიც თანამემამულეთა მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებებზე ზრუნავდა. ის მოგზაურები კი, რომლებიც სპარსეთში მნიშვნელოვანი სავაჭრო გეგმებით ჩადიოდნენ, „შაჰის პირადი სტუმრის წოდების ღირსნი ხდებოდნენ“. ახალგაზრდა რუსო ხაზს უსვამს იმ ფაქტს, რომ ფათჰ-ალი შაჰი, ჩვეულებრივ, ვაჭართა შორის ირჩევდა უცხო ქვეყნის სამეფო კარზე გასაგზავნად ელჩებს: შაჰის მიერ ბომბეის გენერალ-გუბერნატორთან წარგზავნილი ორივე ელჩი დიპლომატიურ საქმეებში ჩართული მდიდარი ვაჭარი იყო [4, vol. 6, doc. 19, fol. 152r-153r]. რუსო-ვაჟი შაჰის მიერ ბომბეის გუბერნატორთან ელჩებად წარგზავნილ ვაჭრებს, პაჯი ხალილ ხანსა და მუჰამედ ნები ხანს გულისხმობდა. ამ ცნობით ის მიანიშნებდა თეირანში თავისი მამის გაგზავნის მნიშვნელობაზე.

ჟოზეფ რუსო სპარსეთის ვაჭრობის განვითარების პერსპექტივასაც ეხება. ძლიერი სპარსეთის სიმბოლო მისთვის შაჰ-აბას I-ის მეფობაა. ამ მბრძანებელს ის „დიდს“ და „უკვდავს“, მის მმართველობას კი „მშვიდობიანს“ და „ბედნიერს“ უწოდებს [4, vol. 6, doc. 19, fol. 67v, 74r, 77v, 81v, 82r, 87r, 101v, 152v, 165r]. მისი აზრით, ფათჰ-ალი შაჰი სპარსეთისათვის შაჰ-აბას I-ის დროინდელი ბრწყინვალეების დაბრუნებას ცდილობდა, რაც იმის იმედს იძლეოდა, რომ ვაჭრობა და ხელოსნობა ნელ-ნელა კვლავ შეიძენდა აღდგენილ მნიშვნელობას. ამ წინსვლის საფუძველს კი ავტორი სპარსეთის დიდ ტერიტორიაში და ყოველგვარი ნატურალური პროდუქტით თუ სავაჭრო საქონლით მის სიმდიდრეში ხედავდა. მიუხედავად ამისა, ის აღნიშნავდა, რომ ამ ქვეყანაში არ იყო ინდოეთის ფლორის და ფაუნის მსგავსი მრავალფეროვნება. ამასთან, სპარსელების სისასტიკის გამო ინდოეთს გაქცეული სომხები იქ ცხოვრობდნენ მშვიდად და ეწეოდნენ წარმატებულ ვაჭრობას [4, vol. 6, doc. 19, fol. 82r-82v; 97r, 98r]. ჩანს, ჟოზეფ რუსოსათვის ინდოეთი თავისუფალი ვაჭრობის და ყოველგვარი სიკეთის სინონიმი იყო.

რუსო-ვაჟი იმედს გამოთქვამდა, რომ დროთა განმავლობაში, გაუმჯობესე-

ბული მმართველობის პირობებში, რასაც ხელს ევროპული სახელმწიფოებიც შეუწყობდნენ, ისინი სპარსეთთან დაიწყებდნენ ვაჭრობას და სწორედ სპარსელები გახდებოდნენ ყველაზე უფრო მდიდარი, შემძლე და აყვავებულნი აზიის ყველა ხალხს შორის. იქვე კი თავისი მამის მოსაზრებას იმეორებდა და წერდა, რომ სპარსელებს საერთოდ არ ჰყავდათ ფლოტი, ხოლო პორმუზის სრუტიდან ინდოეთსა და ევროპაში სავაჭროდ უცხოური გემებით სარგებლობდნენ. ამიტომ, მეტად ღირსეული წამოწყება იქნებოდა ფაოთ-ალი შაჰისათვის სავაჭრო ფლოტის შექმნაში დახმარება, რაც ხელს შეუწყობდა მისი ქვეშევრდომების ვაჭრობის წარმატებას და სამხედრო ფლოტის დაარსებას. ავტორის მოსაზრებით ამ საქმის განხორციელება შესაძლებელი იქნებოდა, რადგან „შაჰის საგანძური საესე იყო, სპარსეთი კი ტყეებით დაფარული“ და ფლოტის შესაქმნელად შაჰს მხოლოდ რამდენიმე მცოდნე კონსტრუქტორი უნდა მიეწვია ევროპიდან [4, vol. 6, doc. 19, fol. 153r-154r].

თხზულებაში მოყვანილია ცნობები სპარსეთში. მიმოქცევაში არსებული ფულის, იქ მოხმარებული წონის და სიგრძის საზომი ერთეულების შესახებ. ევროპისაგან განსხვავებით, სპარსეთში არ იყო არც ბირჟა და არც ბანკები, თავიანთი კაპიტალის გადასაცემად ვაჭრები თამასუქებით, შიდა და საგარეო ვაჭრობაში კი ებრაელი, ბანიელი და სომეხი მაკლერების სამსახურით სარგებლობდნენ [4, vol. 6, doc. 19, fol. 154r-155v].

სპარსეთის სავაჭრო ცენტრი მისი ღელაქალაქი, თეირანი იყო¹. იქიდან ქარაენებს ყოველწლიურად რეგულარულად გაჰქონდათ საქონელი საზღვარგარეთ. იქ აგრეთვე ყოველწლიურად ჩადიოდნენ ქარაენები ყანდაპარიდან, ლაპორიდან, ინდოეთიდან და თურქეთიდან. ჟოზეფ რუსო საგანგებოდ გამოჰყოფდა სპარსეთში გასაყიდად შეტანილი ევროპული საქონლის ნუსხას. ეს საქონელი იყო: მაუდი, სარჯი, აბრეშუმის ქსოვილები, ოქრომკედი, ვერცხლის ძაფებით შემკულ ქსოვილები, მინა, იარაღი, სხვადასხვა სახის ლითონები, ქაღალდი, საგალანტერეო საქონელი, სამკაულები, რკინა-კავეული, სირმები. ამას გარდა, სპარსეთში შეჰქონდათ ამერიკული საქონელიც – ჭიაფერი, ინდიგო და სხვ. სპარსეთის საექსპორტო საქონელი იყო: აბრეშუმი, თამბაქო, ტილო, ფაიფური, ხმელი ხილი, ღვინო, კალმები, ტყავი, კრაველის ბეწვი, ქურქები, ყოველგვარი

¹ 1807-1809 წლებში სპარსეთში საფრანგეთის სრულუფლებიანი მინისტრის, გენერალ გარდანის მისიის წევრის, ლეიტენანტ ტრეზელის ცნობით, სპარსეთის ყურეში მცხოვრებ არაბებს სპარსელები მხოლოდ იმ მიზნის გამო ეცუოდნენ ტოლერანტულად, რომ ფლოტი არ ჰყავდათ და ნავსადგურებს თვითონ ვერ იყენებდნენ [4, vol. 3, doc. 3, fol. 36r].

² გენერალ გარდანის მისიის წევრი, არტილერიის ლეიტენანტი, შარლ ფაიე ასე აღწერს სპარსეთის ღელაქალაქს: „(...) თეირანში არის ლამაზი ბაზრები, სადაც დიდი მოძრაობაა. ფაოთ-ალი შაჰი შეიძლება ამ ქალაქის დამაარსებლად მივიჩნიოთ, რადგან წინა მმართველის დროს ის მეტად უმნიშვნელო იყო. მისმა კარმა კი აქ მრავალი მოსახლე და შესაბამისად, ვაჭრობაც მიიზიდა“ [4, vol. 3, doc. 9, fol. 159v].

სახის ქსოვილი, ხალიჩები, მოჩითული ტილოები, ფეტრი, ჭილობი, მელნის გუნდა, მცენარეთა ფესვები, სამკურნალო მცენარეები (drogues), ძვირფასი ფისი, ლილაქვა, ფირუზი. უცხოელ ვაჭრებს სპარსეთიდან გააქონდათ ინდოეთიდან შეტანილი ალმასები, ლალები და სხვა პატიოსანი თვლები, აგრეთვე, ბაქრეინის მარგალიტები, რაც მეტად სარფიანი საქმე ყოფილა [4, vol. 6, doc. 19, fol. 154v-155r].

ინდური საქონელი სპარსეთში სამი მხრიდან – აღმოსავლეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან – შედიოდა. აელანეთიდან შეაქონდათ სხვადასხვა სახის ინდური საქონელი, მათ შორის, უმშვენიერესი და უძვირფასესი ქაშმირული შალები; ბაღდადიდან ქერმანშაჰში ინდურთან ერთად ისეთი ევროპული საქონელიც კი შედიოდა, როგორიც სექსტანტი, აქრომატიული სათვალე და ტელესკოპი იყო; სამხრეთში, სპარსეთის ყურის ნავსადგურ ბენდერ-ბუშირში ინგლისელებს თავიანთი აგენტი ჰყავდათ, რომელიც ინდურ საქონელს ადგილობრივში ცვლიდა, ნავსადგურები ბენდერ-რიკი და ბენდერ-ქენგო კი ინდური საქონლის საწყობს წარმოადგენდნენ [4, vol. 6, doc. 19, fol. 89v, 93v, 95r, 113r, 166r]. სპარსეთთან კასპიის ზღვით ვაჭრობის მონოპოლია რუსეთიდან ჩასული ვაჭრების ხელში იყო. სპარსულ საქონელთან ერთად მაზანდარანიდან მათ სხვადასხვა სახის ინდური ნედლეულიც გააქონდათ [4, vol. 6, doc. 19, fol. 76v]¹. რუსო-ვაჭრის ცნობებიდან ჩანს, რომ სპარსეთს ინდოეთთან, რომელთანაც უშუალო საზღვარი არ ჰქონდა, საკმაოდ აქტიური სავაჭრო ურთიერთობები ჰქონია. ამდენად, გაუგებარია, რატომ უნდა ჩართულიყო სპარსეთი საფრანგეთის მხარეს ინდოეთში ინგლისელთა წინააღმდეგ საბრძოლველად.

საგულისხმოა ახალგაზრდა რუსოს მიერ თხზულების VIII თავში მოცემული სპარსეთის მდგომარეობის შემდეგი დახასიათება: „საზოგადოდ ამბობენ, რომ შაჰის სალარო საესეა, სამეფო მდიდარია, მისი შემოსავლები კი – მნიშვნელოვანი. მაგრამ მე მეჩვენება, რომ ფინანსები ვერ იქნება აყვავებული იქ, სადაც სოფლის მეურნეობა იხრჩობა, სადაც ვაჭრობა იზღუდება, სადაც არ არის არაერთი ფლოტი, სადაც ხალხი მუდმივი წნეხის ქვეშაა, სადაც წარმოება უმოქმედოთაა, დაბოლოს, სადაც დაუსრულებელი ომები უზარმაზარ ხარჯებს მოითხოვს. ამასობაში, ფათჰ-ალი შაჰი უთვალავი ფასდაუდებელი სამკაულის მფლობელია, მაგრამ ეს მკედარი სიმდიდრეა, რადგან ის არ არის მიმოქცევაში“ [4, vol. 6, doc. 19, fol. 133r].

თხზულების IX თავში ყურადღებას იმსახურებს ახალგაზრდა რუსოს ათი რეკომენდაცია სპარსეთში აუცილებლად გასატარებელი რეფორმების შესახებ. ავტორი მათ ასე აყალიბებს: „1. რეგლამენტირებულ იქნას მართლმსაჯულების

¹ ჯოზეფ რუსო იმასაც წერდა, რომ რუსებს მუდამ სურდათ სპარსეთის კასპიისპირა პროვინციების დაპყრობა, რათა გზა გაეხსნათ ინდოეთისაკენ, სადაც სამფლობელოების მოპოვება სურდათ ინგლისელთა მსგავსად [4, vol. 6, doc. 19, fol. 80r-80v].

საქმიანობა და ქვეშევრდომები დაცულ იქნენ იმათი სისასტიკისაგან, ვისაც თავისი ძალაუფლების ბოროტად გამოყენება ძალუძს; შეუმსუბუქდეს ხალხს გადასახადების ერთი ნაწილი და ის გამოსაღები, რომელიც ყველაზე მძიმეა; 2. შეაჩვიონ ჯარი მკაცრ დისციპლინას; ხელახლა აღდგეს საზღვრების დასაცავი საფორტიფიკაციო ნაგებობები, სამეფოს არსენალები სათანადოდ მომარაგდეს და მოწესრიგდეს; 3. აყვადეს სოფლის მეურნეობა, მრეწველობა და ვაჭრობა; ამასთან, დაარწმუნონ სოფლის მეურნენი, ხელოსნები და ვაჭრები, რომ ისინი მშვიდად ისარგებლებენ თავიანთი შრომით მოწეული ნაყოფის ერთი ნაწილით; 4. აღორძინდეს საზღვაო ვაჭრობა, რაც სამხედრო ფლოტის შექმნის ჭეშმარიტი გზაა; 5. შეიზღუდოს სასულიერო პირთა და მოსამართლეთა ძალაუფლება, უფრო სწორად, მათი სიხარბე; 6. აღმოიფხვრას სამართალდარღვევები საფინანსო საქმეებში; განიკარგოს ისინი მომჭირნედ, გასავალი შემოსავლის მიხედვით განისაზღვროს; 7. ყურადღება მიექცეს მოსახლეობის განათლების უკეთ წარმართვას; ამ მიზნით, სამეფოს მთავარ ქალაქებში დაფუძნდეს ლიტერატორთა და სწავლულთა საზოგადოებები, რომელთა ყოველდღიური საქმიანობა ხელს შეუწყობს უკვე დაგროვილი ცოდნის გაღრმავებას, რაც ერის შემდგომ ცივილიზებასა და განათლებას მოემსახურება; 8. დაფუძნდეს სამეფოში გამომცემლობა; ითარგმნოს პოლიტიკის, მეცნიერებისა და ხელოვნების შესახებ დაწერილი საუკეთესო ევროპული ნაშრომები; თავაზიანად და სათანადო გასამრჯელოს მეშვეობით მიიზიდონ კარზე უცხოელები, რათა ნიჭიერ ქვეშევრდომებს ღირსეული მაგალითი უჩვენონ; 9. გაიგზავნონ ნიჭიერი პირები საზღვარგარეთ, რათა დააკვირდნენ ყოველივეს და იქიდან შემოიტანონ განათლება, სტილი და ცოდნა, რაც შეუერთდება ათასობით სხვათა მუდამ აქტიურ და სახელმწიფოსათვის სასარგებლო ცხოვრების დინებას; 10. ევროპელთა დახმარებით შეადგინონ სამეფოს ზუსტი რუკა; სათანადოდ დააყონ [სამეფოში შემავალი] მიწები; უფრო ეფექტურად დაამუშაონ საბადოები, მდინარეები კი სანაოსნოდ გამოიყენონ“ [4, vol. 6, doc. 19, fol. 143r-144v].

ყოზეფ რუსოს ამ ცნობებისა და რეკომენდაციების გათვალისწინებით, სპარსეთის წინსვლა არცთუ ისე სწრაფად იქნებოდა შესაძლებელი.

ყოზეფ რუსოს მოსაზრებები საფრანგეთ-სპარსეთის ვაჭრობის პერსპექტივის შესახებ. სპარსეთში აუცილებლად ჩასატარებელი მნიშვნელოვანი ცვლილებების ჩამოთვლის მიუხედავად, რუსო-ვაფი საფრანგეთის მიმართ სპარსელების დამოკიდებულებას ეხებოდა და ხაზს უსვამდა, რომ სპარსელები ყოველთვის მეტად ღირსეულ პატივს სცემდნენ ფრანგებს და ამ მოსაზრებას ინდოეთზე ლაშქრობის საკითხს უკავშირებდა: მისი აზრით, საფრანგეთის ჯარისათვის მეტად ადვილი იქნებოდა სპარსეთის მთელი ტერიტორიის გადალახვა აღმოსავლეთ ინდოეთში ინგლისელთა სამფლობელოებზე იერიშის მისატანად. ავტორი იმედსაც კი გამოთქვამდა, რომ მალე იხილავენენ საიმპერატორო კოპორტის სათავეში

მდგარ ნაპოლეონს, „რომელიც ადრე აყვავებული, მაგრამ ინგლისელების მიერ გაუბედურებული ერის ბორკილების დასამსხვრევად გაემართებოდა“ თხზულებაში არაფერი არ წერია იმის შესახებ, თუ რა იგულისხმებოდა იმ დახმარებაში, რომელიც ნაპოლეონს ინგლისელთა უღლისაგან განთავისუფლებული ზალხისათვის უნდა გაეწია. რუსო კვლავ იმეორებდა თავისი მამის მოსაზრებას ფათა-ალი შაჰთან საიდუმლო მოლაპარაკების საწარმოებლად დიდებული ელჩობის გაგზავნის საჭიროების შესახებ. მისი განმარტებით, აღმოსავლელთა კარზე არაფერი არ იწვევდა ისეთ პატივისცემას, როგორც დიპლომატიურ წარმომადგენლობათა დიდებულება და ბრწყინვალეობა; აღმოსავლელი მბრძანებელი, რომელსაც ევროპელი მონარქი პირველი უწედიდა მეგობრობის ხელს და უგზავნიდა ძვირფას საჩუქრებს, მეტად ნასიამოვნები და გაკვირვებული ამ თავაზიანობით, თავს ვალდებულია კი მიიჩნევდა ორივე სახელმწიფოსათვის სასარგებლო ყველა წინადადებაზე დათანხმებას. ამიტომ, ნაპოლეონისათვის სასურველი მოლაპარაკებების წარმატებისა და „ინგლისელების ინტრიგების ჩასაშლელად“ შაჰთან გასაგზავნი ელჩის შერჩევისას გათვალისწინებული უნდა ყოფილიყო მის მიერ სპარსეთში არსებული ვითარების, სპარსელთა ადამიანებისა და ენის ცოდნა, რაც უდიდესი უპირატესობა იქნებოდა იმ თვალსაზრისით, რომ შაჰთან საუბრისას მას არ დასჭირდებოდა დრაგომანი, ვისი თარგმანი ხშირად არაზუსტი და ბუნდოვანი იყო [4, vol. 6, doc. 19, fol. 139r]. ამგვარად, ახალგაზრდა რუსო საფრანგეთის მთავრობას სპარსეთში თავის სამსახურს სრულიად არაორაზროვნად სთავაზობდა¹.

რუსო-ვაჟს მიაჩნდა, რომ საფრანგეთის იმპერატორსა და ფათა-ალი შაჰს შორის სამოკავშირეო ხელშეკრულების დადების მიზანი საფრანგეთსა და სპარსეთს შორის ვაჭრობის წარმოების გაადვილება უნდა ყოფილიყო. ის მეტად თამამად გამოთქვამდა იმედს იმის შესახებ, რომ მომავალში, როდესაც საფრანგეთი ინგლისს წაართმევდა იმ მოგებას, რომელსაც ის სპარსეთის ყურის და პორმუზის სრუტის ნავსადგურების ყოველგვარი საქონლით მომარაგე-

¹ ჟოზეფ რუსოს მიერ დრაგომანის საქმიანობის ხსენება, ეფიქრობთ, სპარსეთში აღექვანდარო მიეს მისიას უკავშირდებოდა. რომის თვალსაზრისს ჟ. რუსო სპარსული ენის უცოდნარობას აბრალებდა [2, vol. 9, doc. 26, fol. 52r]. ნამდვილი მიზეზი კი ის იყო, რომ ნაპოლეონის და ტალეირანის ბრძანებების თანახმად, რუსო-ვაჟი, რომელიც იმხანად დაინიშნა ბასრაში საეკერო ურთიერთობათა კომისრად, რომის დრაგომანად უნდა გაეყოლოდა სპარსეთში. მაგრამ 1805 წლის ივნისის მან უარი განაცხადა სპარსეთში წასვლაზე „ზოგადად გზისა და პირადი საქმეების გამო“. ვაჟის გასამართლებლად, ტალეირანისათვის მიწერილ წერილში რუსო-შამამ თავისი ხანდაზმული ასაკი, ტალეირანის მიერ სპარსეთის შესახებ დავალებულ ნაშრომზე მუშაობა (!) და ვაჟიშვილის სუსტი ჯანმრთელობა მოიმიზეზა, რაც ნაკლებად შეესაბამებოდა მის პათეტიკურ ფრაზას, რომლის თანახმად თავადაც და მისი ვაჟიც შზად იყვნენ სიცოცხლე კი შეეწირათ ნაპოლეონისათვის [2, vol. 9, doc. 10, fol. 19v]. ჩანს, რუსო-შამამ იუკადრისა თავისი ვაჟისათვის დრაგომანის ფუნქცია. რომის თარჯიმნად რუსო-ვაჟის ქვისლი, ბაღდადში დამკვიდრებული ვაჭრის შვილი, ჟორჟ უტრეი გააყოლეს [9, №469, 517-518].

ბიდან იღებდა, შესაძლებელი გახდებოდა სპარსეთთან ბაღდადის საფაშოდან დაწყებული ვაჭრობის ინდოეთში გადატანა. ეს ვაჭრობა უფრო მომგებიანი იქნებოდა, ვიდრე ვაჭრობა იმედის კონცხთან. ამ ვაჭრობის საწარმოებლად კი საჭირო იქნებოდა საწყობების დაარსება მარსელში, ალექსანდრიაში და ბაღდადში, საჭიროების მიხედვით კი – ბასრამიც. ამ უკანასკნელ ქალაქში შესაძლებელი იყო ინდოეთის საქონლის მეტად ხელსაყრელ ფასად შეძენა სპარსელი, თურქი და არაბი გადამყიდველების მეშვეობით. ექსპორტზე გასატანი ფრანგული საქონელი მარსელის საწყობში უნდა შესულიყო. ამ ტვირთის ზღვით გადაზიდვას ალექსანდრიაში 20-25 დღე დასჭირდებოდა და წლის ნებისმიერ დროს იყო შესაძლებელი. ალექსანდრიადან ალექსანდრიაში გზა მეტად სანდო იყო და აქლემების ქარაენები ტვირთის იქ ჩატანას 7-8 დღეში შესძლებდნენ. ალექსანდრიაში 180 ლიეს ტოლი გზა¹ უდაბნოზე გადიოდა და ამ ქარაენებს თოფით შეიარაღებული 250-300 კაციანი ესკორტი უნდა ზღუდებოდა, რათა ის ვაჭაბიტების ან „არაბი მაწანწალების“ თავდასხმისაგან დაეცვა. ბაღდადში გადაზიდული სავაჭრო საქონლის სპარსეთის სხვადასხვა ქალაქში შეტანა ადვილი იქნებოდა, მაგრამ, რუსო-ვაჟის აზრით, სპარსელი ვაჭრები თვითონაც იჩქარებდნენ ბაღდადში ჩასვლას ფრანგული საქონლის შესაძენად [4, vol. 6, doc. 19, fol. 156v-157v].

უოზეფ რუსო საფრანგეთისათვის ამ ვაჭრობის სავარაუდო მოგებასაც შეეხო. მისი გამოთვლით, სავაჭრო საქონლის ზღვით გადაზიდვის და დაცვის ხარჯები მის ფასს დაახლოებით 20-25 პროცენტით გაზრდიდა; იმის მიხედვით, საქონელს ბაღდადში დატოვებდნენ თუ სპარსეთში გაიტანდნენ, ფრანგ ვაჭრებს 70-პროცენტიანი, შესაძლოა, 100-პროცენტიანი მოგებაც კი ჰქონოდათ. აზიაში მოვლენების დადებითად განვითარების შემთხვევაში კი შესაძლებელი გახდებოდა სპარსული და თურქული საქონლის ინდოეთში გატანა. ბაღდადიდან საქონელს ბასრამდე ტივრით ან ევფრატით გადაზიდავდნენ, იქიდან კი გემით დაახლოებით ერთ თვეში მიაღებოდნენ მაღაბარის სანაპიროს. ინდოეთიდან გამოტანილი ინდური საქონლის ერთ ნაწილს სპარსეთში, მეორეს კი თურქეთში გაყიდდნენ, სანაცვლოდ კი საფრანგეთში მიმავალ გემებს სპარსული და თურქული საქონლით დატვირთავდნენ. ამგვარად, კაპიტალი საფრანგეთში კვლავ ხმელთაშუა ზღვით დაბრუნდებოდა. რუსო-ვაჟის ვარაუდით, ამ ოპერაციებს დაახლოებით ორწელიწადნახევარი დასაჭირდებოდა. აღნიშნული ვაჭრობა უნდა წარემართა საგანგებოდ შექმნილ კომპანიას, რომლის აქციონერებსაც საფრანგეთის მთავრობა ექსკლუზიურ, შედარებით გრძელვადიან პრივილეგიას მისცემდა. პროექტის ასამოქმედებლად საწყისი კაპიტალი 6

¹ ლიე – ძველბურთი ფრანგული სიგრძის საზომი ერთეული, რომელიც დაახლოებით 4 კმ-ს უდრის. 180 ლიე დაახლოებით 720 კმ-ის ტოლი იყო.

მილიონ ლივრზე¹ ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო; ამ თანხის დასაფიქსირებლად საჭირო იქნებოდა 2000 ცალი აქციის გამოშვება, თითოეულის ნომინალური ღირებულება კი 3000 ლივრი იქნებოდა. ახალგაზრდა რუსო კვლავ თავისი მამის მოსაზრებას იმეორებდა და მიუთითებდა საფრანგეთისათვის სპარსეთის ყურით ვაჭრობის მნიშვნელობაზე [4, vol. 6, doc. 19, fol. 157v-158r].

თხზულების დასასრულს ჟოზეფ რუსო წერდა: „ეფიქრობ, მალე წარუდგენ მის ბრწყინვალეობას, საგარეო ურთიერთობათა მინისტრს, ჩემს მეორე დაწერილებით ნარკვევს, რომლის თემა სპარსეთის ყურით ვაჭრობა იქნება; განვმარტავ ერისათვის ამ ვაჭრობის უპირატესობას და იქ მუდმივი დასახლების დაარსების მნიშვნელობას. დავასაბუთებ, რომ საუკეთესო, რის მოპოვებასაც შევძლებთ, კუნძული ხარკია, ცნობილი იმით, რომ დიდი ხნის მანძილზე პორტუგალიელების მიერ იყო დაკავებული და რომელსაც სპარსეთის მეფე ყოველგვარი სირთულის გარეშე დაუთმობს საფრანგეთს. ძველი რეჟიმის დროს საფრანგეთის მთავრობის ამ თხოვნას ქერიმ ხანი დათანხმდა. ამ გადაცემის ავთენტური აქტი კი სამინისტროს კანცელარიებში უნდა ინახებოდეს“ [4, vol. 6, doc. 19, fol. 158r-158v].

1770 წელს ქერიმ-ხან ზენდმა (1760-1779) საფრანგეთს პოლანდიელების მიერ 1766 წელს მიტოვებული კუნძული ხარკი გადასცა, მაგრამ ამ საკითხმა XVI-ის მთავრობა არ დააინტერესა. აღსანიშნავია, რომ იმჟამად საფრანგეთის სავაჭრო ინტერესებს ბალდადში მყოფი საფრანგეთის კონსულები კლოდ პირო, მისი გარდაცვალების შემდეგ კი ჟან-ფრანსუა რუსო იცავდნენ [5, vol. X, 126-130]. არ არის გამორიცხული, რომ იმჟამად შირაზში მყოფი რუსო-მამა, უშუალოდ მონაწილეობდა მისი ვაჟის მიერ ნახსენები აქტის მომზადებაში.

დასკვნა. საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში დაცულ ერთ-ერთ დოკუმენტში მამა-შვილ რუსოთა შემდეგ დახასიათებას ვკითხულობთ: „საფრანგეთის რესპუბლიკას აღმოსავლეთში ჰყავდა აგენტები, რომელთა მოსაზრებები სრულიად განსხვავდებოდა ოლივიესა და ბრუნიერის შეფასებებისაგან... ჩვენი კონსული ბალდადში, მოქალაქე რუსო და მისი ვაჟი სხვას ამბობდნენ. აღმოსავლეთში გამოზრდილთ, მათ შეთვისებული ჰქონდათ იქაური ტრადიციები, აღმატებული სტილი და თანდაყოლილი პატივისცემა მეფის ძალაუფლებისადმი. (...) სპარსეთის მეფე მათ საკმაოდ ძლიერი ეგონათ საიმისოდ, რომ მას ინდოეთში ინგლისელთა სამფლობელოების განადგურება შესძლებოდა“ [4, vol. 8, doc. 2, fol. 40r-40v]. ჩანს, საფრანგეთის იმპერატორი გაეცნო თხზულების XII თავს საფრანგეთ-სპარსეთის ვაჭრობის შესახებ. მისი თქმით, საფრანგეთის ღირსება მოითხოვდა, რომ სპარსეთში მას ჰქონოდა უპი-

¹ ფრანგული ფულის ერთეული, რომელიც 1799 წელს ფრანკით შეიცვალა. ჩანს, აღმოსავლეთში მცხოვრები ჟოზეფ რუსო ფრანკების ნაცლად კვლავ ლივრებით ანგარიშობდა.

რატესობა. საფრანგეთის ვაჭრობა სპარსეთთან ბაღდადისა და ალექსის გზით, ქარაუნების მეშვეობით განხორციელდებოდა, აზიასთან საევაჭროდ კი სპარსეთის ყურე და კუნძული ხარჭი უნდა გამოეყენებინათ [ibid., fol. 47r-47v]. ნაპოლეონი ჩქარობდა ინდოეთზე გალაშქრებას. 1807 წლის 12 აპრილს მან სპარსეთის კარზე სრულუფლებიან მინისტრად ბრიგადის გენერალი კლოდ-მატიე გარდანი (1766-1818), მისიის პირველ მდივნად მისი ძმა, პოლ-ანჟ-ლუი გარდანი, მეორე მდივნად კი რუსო-ვაჟი დანიშნა [2, vol. 9, doc. 85, fol. 184r-184v]. ძმები გარდანები 1718 წელს ისფაჰანში ჩასული საფრანგეთის კონსულის იმ ანჟ გარდანის შვილიშვილები იყვნენ, რომელიც თავის ძმასთან ერთად იქ 1730 წლამდე დარჩა [13, II, 297-316]. მამა-შვილ რუსოებს იმედი კვლავ გაუტრუდათ.

თუმცა ჟან-ბატიტ-ლუი-ჟაკ (ჟოზეფ) რუსომ (1780-1831) ნაპოლეონისაგან ვერ მიიღო სპარსეთში საფრანგეთის ელჩის თანამდებობა, რომელიც მამას ასე სურდა მისთვის, რუსო-ვაჟის შემდგომი დიპლომატიური კარიერა და სამეცნიერო საქმიანობა საკმაოდ წარმატებული იყო: 1805-1808 და 1808-1814 წლებში ის საფრანგეთის კონსულია ჯერ ბასრაში, შემდეგ – ალექსოში, 1814-1824 წლებში – გენერალური კონსულია ბაღდადში. 1824 წლის 15 დეკემბრიდან ის საფრანგეთის გენერალურ კონსულად და საქმეთა რწმუნებულად დანიშნეს ტრიპოლიში. აღმოსავლეთმცოდნეობის დარგში გაწეული სამეცნიერო მოღვაწეობისათვის იგი საფრანგეთის დამწერლობისა და სიტყვიერების აკადემიის კორესპონდენტად აირჩიეს, ზოლო მრავალი წლის მანძილზე აღმოსავლეთში საფრანგეთისათვის გაწეული დიპლომატიური სამსახურისათვის საფრანგეთის მთავრობამ მას ბარონის ტიტული უბოძა. ჟოზეფ რუსო 51 წლის ასაკში, 1831 წელს გარდაიცვალა ტრიპოლიში [12, x-vx].

მართალია, ვერ განხორციელდა ინდოეთზე გალაშქრების რუსოთა მთავარი ამოცანა – სპარსეთის ყურეზე გაბატონება და იქ წარმოებული ვაჭრობის საფრანგეთისათვის დაქვემდებარება, სწორედ ამ იდეამ განაპირობა ჟოზეფ რუსოსა თუ მისი მამის მიერ *Tableau général de la Perse moderne*-ის დაწერა. ეს ფაქტობრივი შაჰის ტახტზე ასვლის შემდეგ სპარსეთის შესახებ ფრანგულ ენაზე დაწერილი პირველი დოკუმენტებია და მასში დაცული მრავალმხრივ საინტერესო ცნობები XIX საუკუნის პირველ ათწლეულში სპარსეთის სოციალურ-ეკონომიკური სურათის აღდგენის საშუალებას გვაძლევენ.

წყაროები და ლიტერატურა

1. ნაცყებია ი., ნარკვევი საფრანგეთ-ირანის დიპლომატიური ურთიერთობის ისტორიიდან: რუსთა ოჯახი და ნაპოლეონის აღმოსავლური პოლიტიკა (XIX საუკუნის დასაწყისი) – ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, IV, კრებული ეძღვნება პროფ. კარლო კუციას დაბადებიდან 70 წლისთავს, თბილისი, 2005, გვ. 53-60.
2. Archives du Ministère des Affaires étrangères: *Correspondances Politiques*, Perse: vol. 8: doc. 64, 165; vol. 9: doc. 10, 26, 27, 41, 85.
3. Archives du Ministère des Affaires étrangères: *Mémoires et Documents*, Asie, vol. 4, doc. 43.
4. Archives du Ministère des Affaires étrangères: *Mémoires et Documents*, Perse: vol. 1, fol. 139r-139v; vol. 3: doc. 3, doc. 9; vol. 6: doc. 19; vol. 7, doc. 38; vol. 8: doc. 2, 25.
5. Calmard, J., "Relations with Persia to 1789" Dans: *Encyclopædia Iranica*, vol. X, 2000, pp. 126-130.
6. Dehérain, H., "Letters inédites de membres de la mission Gardane" *Revue de l'histoire des colonies Françaises*, onzième année, t. XV, 1er trimestre, Paris, 1923, pp. 247-282.
7. *Eloge historique de feu Jean-François Rousseau ancien consul général de France à Bagdad et à Bassora, mort à alep le 12 mai 1808*. Précédé de quelques détails curieux et intéressans sur le voyage de son père à la cour de Perse, au commencement du dix-huitième siècle, 1810.
8. Gotteri, N., "Antoine-Alexandre Romieu (1764-1805), général et diplomate". *Revue dromoise, archéologie, histoire, géographie*, vol. 88, trimestriel, №468, Paris, 1993, pp. 411-456.
9. Gotteri, N., "Antoine-Alexandre Romieu (1764-1805), général et diplomate". *Revue dromoise, archéologie, histoire, géographie*, vol. 88, trimestriel, №469, Paris, 1993, pp. 476-564.
10. Natchkebia, I., "La Perse vue par deux émissaires de Napoléon". *Studia iranica*. Cahier 26, Iran questions et connaissances. Actes du IVe congrès européen des études iraniennes organisé par la Societas Iranologica Europea, Paris, 6-10 septembre 1999, vol. II: Périodes médiévale et moderne, texte réunis par Maria Szuppe, Paris, 2002.
11. Rouir, A., *La rivalité Anglo-Russe au XIXe siècle en Asie*, Paris, 1908.
12. Rousseau, J.-B. Louis Jacques, *Voyage de Bagdad à Alep (1808)*. Publié d'après le manuscrit inédit de l'auteur, par Louis Poinssot, Membre de la Société de Géographie de Paris, Paris, 1899.
13. Touzard, A.-M., "Un drogman Grec consul de France en Perse". *Studia iranica*. Cahier 26, Iran questions et connaissances. Actes du IVe congrès européen des études iraniennes organisé par la Societas Iranologica Europea, Paris, 6-10 septembre 1999, vol. II: Périodes médiévale et moderne, texte réunis par Maria Szuppe, Paris, 2002.

კავკასია

შიდაკავკასიური კვანძი

ზ.ზ. ალექსიძე

ამიერკავკასიის ქვეყნების საერთაშორისო ორიენტაციის დოგმატური საფუძვლები

ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, ერთიან გეოგრაფიულ საზღვრებში, უკვე ჩვენ წ. აღ-მდე I ათასწლეულის II ნახევარში ჩამოყალიბდა სამი ეთნიკურად განსხვავებული, ცივილიზებული სახელმწიფო — ალბანეთი, საქართველო (ორი შემადგენელი ნაწილით) და სომხეთი. თავისი ისტორიის სხვადასხვა პერიოდში ისინი ცვალებადი წარმატებით ცდილობდნენ კავკასიაში პოლიტიკური და იდეოლოგიური პირველობის მოპოვებას და, შესაბამისად, პოლიტიკური საზღვრების გეოგრაფიულისათვის დამთხვევას. გარეშე ძალებიც, მიუხედავად იმისა, მტრულად იყვნენ ისინი განწყობილი თუ მეგობრულად, უძველესი და შუასაუკუნეების ისტორიის განმავლობაში დაინტერესებულნი იყვნენ მთლიანი კავკასიის, და არა რომელიმე ცალკე აღებული ქვეყნის, დაპყრობით ან მისი მხარდაჭერით.

გარეშე ძალების („ისინი“) მიერ კავკასიის ერთ მთლიანობაში აღქმა, იძულებულს ხდიდა კავკასიის ქვეყნებს ასევე ერთიანად („ჩვენ“) დაპირისპირებოდნენ გარეშე სამყაროს. ამ ერთიანობის ერთ-ერთი გამოხატულება იყო ქრისტიანობის თითქმის ერთდროული გამოცხადება სახელმწიფო რელიგიად ალბანეთში, საქართველოსა და სომხეთში. აღმოსავლეთის იმპერიათა ასიმილატორულ პოლიტიკას კავკასიამ ერთიანი დასავლური იდეოლოგიური ფრონტი დაუპირისპირა. ამ არჩევანის მატერიალური გამოხატულება გახდა სამივე ქვეყანაში ანბანური დასავლური ტიპის დამწერლობის (კაპიტალური, ორიენტაცია მარცხნიდან მარჯვნივ, ვოკალიზაცია, ანბანური რიგი და ასე შემდეგ) შემოღება და ბიბლიის წიგნების თარგმნა.

აღმოსავლეთისა და დასავლეთის გასაყარზე ყოფნამ, ერთიანმა რელიგიამ, მჭიდრო ყოფითმა და კულტურულმა კონტაქტებმა, კულტურული ურთიერთშეგავლენის ძლიერმა პროცესმა, განსაკუთრებით სასაზღვრო რეგიონებში, წარმოშვა მესამე, ტიპოლოგიურად ახალი, კავკასიური ცივილიზაცია.

დაპირისპირებულთა ერთიანობა

კავკასიის ძალა და სიმდიდრე მდგომარეობდა არა მხოლოდ მის ერთიანობაში, არამედ მისი შემადგენელი ნაწილების პოლიტიკურ, ეთნიკურ, კულტურულ და იდეოლოგიურ თვითმყოფადობაში. სრული იდეოლოგიური

ერთობა იმდროინდელ პირობებში ერთგვარ საფრთხესაც კი წარმოადგენდა კავკასიის ქვეყნების ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის.

ქრისტიანული ბიზანტია და მაზდეანური ირანი ცდილობდნენ მათ გაერთიანებას ერთ, მათთვის მისაღებ პლატფორმაზე, რადგანაც ერთიანი რელიგია კავკასიურ ქვეყნებს მოუსპობდა დასავლეთისა და აღმოსავლეთის იმპერიებს შორის ბალანსირების შესაძლებლობას. სწორედ ამიტომ იყო, რომ მათი ყველა მცდელობა შეენარჩუნებინათ ერთი ქრისტიანული აღმსარებლობა, თავის თავშივე შეიცავდა თვითუარყოფის ჩანასახს. საეკლესიო განხეთქილების ნიადაგი მის აღსრულებამდე დიდი ხნით ადრე იყო მომზადებული. კავკასიაში პირველობისათვის და მასთან ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის პროცესმა, ერთი მხრივ, ბიზანტიისა და ირანის იმპერიის გავლენისა და, მეორე მხრივ, შიდა რეგიონული ურთიერთგავლენისაგან თავდაცვის საჭიროებას კავკასიის ქვეყნები მიიყვანა ქრისტიანობაში სხვადასხვა მიმართულების არჩევამდე იმ განშტოებათა შორის, რომლებიც წარმოიშვა აღმოსავლეთის ეკლესიის წიაღში V საუკუნეში.

ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად აღიარებით სომხები დაუპირისპირდნენ მაზდეანურ ირანს, მაგრამ ქრისტიანობის აღმოსავლური ვარიანტის — მონოფიზიტობის (ანტიქალკედონიტობა) არჩევით, გაემიჯნენ ბიზანტიასაც, რითაც დაკარგეს ძლიერი ერთმორწმუნე მოკავშირე. სამაგიეროდ, სომხური ეკლესია მთლიანად ეროვნული გახდა და შეძლო ჩაენაცვლებინა დაკარგული სახელმწიფოებრიობა, მოგვიანებით კი გაეერთიანებინა სომხური ღიასპორა მთელ მსოფლიოში. სწორედ საეკლესიო განხეთქილება გახდა მიზეზი იმისა, რომ ბიზანტიის იმპერიამ, მიუხედავად ერთმორწმუნე საქართველოს არსებობისა, ვერ შეძლო განმტკიცებულიყო კავკასიაში, შეეჯახა რა სერიოზულ წინააღმდეგობას ანტიქალკედონური სომხეთის სახით.

მეორე მხრივ, უშედეგო გამოდგა ირანის ყველა მცდელობა კავკასიაში იდეოლოგიური დივერსიის ჩატარების მიზნით „სომხური სარწმუნოების“ (მონოფიზიტობის) გამოყენებისა, რადგან ამ მცდელობებს უპირისპირდებოდა საქართველო თავისი დიოფიზიტური (ქალკედონური) მრწამსით. ქალკედონური მრწამსის არჩევამ საქართველოს, თავისი პოლიტიკური ძლიერების ზენიტში, საშუალება მისცა მართლმადიდებელ სამყაროში პირველობისა და ბიზანტიის შეცვლის რეალური შანსი მოეპოვებინა.

კავკასიის ალბანეთისათვის ტრაგედიალ სწორედ ის ფაქტი აღმოჩნდა, რომ მან ვერ შესძლო ეპოვნა ქრისტიანობაში მესამე, დიოფიზიტობისა და მონოფიზიტობისაგან განსხვავებული, საკმარისად ძლიერი პლატფორმა, რათა თავი დაეცვა მეზობელი ქვეყნების, განსაკუთრებით სომხეთის (რომელსაც მხარს უჭერდა თავდაპირველად ირანი, შემდეგ კი არაბთა სახალიფო) ძლიერი ეთნოკულტურული გავლენისაგან.

სწორედ ამიტომ ვფიქრობ, რომ საეკლესიო განხეთქილება კავკასიაში გამართლებული და კანონზომიერი მოვლენა იყო, თუმცა ფანატურ შეუწყნარებლობამდე მიყვანილი, რისი ნიშნებიც დასაწყის სტადიაშივე იგრძნობოდა, ის შეიძლებოდა საბედისწერო აღმოჩენილიყო. საბედნიეროდ, როგორც კი მიხვდნენ განხეთქილების პირველი ეტაპის ვნებები, კვლავ გამოცოცხლდა ის ძალები, რომელთაც კარგად ესმოდათ კავკასიის ერთიანობის სასიცოცხლო საჭიროება. მხოლოდ ასეთ ძალთა მუდმივი არსებობის პირობებში შეეძლო დადებითი როლი შეესრულებინა ორ ურთიერთგამომრიცხავ და გამაწონასწორებელ ტენდენციას: ერთიანობისაკენ სწრაფვასა და დამოუკიდებლობის შენარჩუნების სურვილს.

V-VIII საუკუნეების განმავლობაში სამხრეთ კავკასიის ეკლესიებმა საბოლოოდ ჩამოაყალიბეს თავიანთი დოგმატიკური პოზიცია, რომელიც უმჭიდროესად აღმოჩნდა დაკავშირებული მათ საერთაშორისო და კულტურულ ორიენტაციასთან. თავის მხრივ, განსხვავებები თეოლოგიასა და საეკლესიო პრაქტიკაში ხელს უწყობდა მათი თვითმყოფადობის ჩამოყალიბებას როგორც მწერლობაში, ასევე მხატვრულ აზროვნებაში. VII საუკუნის დასაწყისის კავკასიაში მომხდარი საეკლესიო განხეთქილების შედეგები კიდევ ღიბხანს, მთელი შუასაუკუნეებისა და ახალი ისტორიის მანძილზე, იჩენდა თავს. მნიშვნელოვნად სახეცვლილი, ახალ ცხოვრებას მორგებული სახით საეკლესიო განხეთქილების შედეგები დღესაც იგრძნობა თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში.

ისტორიოგრაფია ეროვნული ეკლესიების სამსახურში

საეკლესიო განხეთქილება კავკასიაში მთელი VI საუკუნის განმავლობაში მზადდებოდა. ახალი თაობების განუწყვეტელი ინტერესი იწვევდა მომხდარის გაცოცხლებას საზოგადოების ხსოვნაში, ავსებდა მათ თანადროულობის მწვავე საკითხებით და ისტორიკოსებს აიძულებდა ისე განეცადათ საუკუნეებით დაშორებული ამბები, როგორც საკუთარი ბედისწერა.

ყველა თაობას საკუთარი ისტორიოგრაფია აქვს, რომელიც წარსულის ფაქტებს თანამედროვეობის სამსახურში აყენებს, მით უმეტეს, როცა წარსული ინარჩუნებს ცოცხალი პროცესის მნიშვნელობას. ამგვარად, წარსულის აღდგენილი სურათის სუბიექტურობა წინასწარაა გადაწყვეტილი. შუასაუკუნეების მწერლები განხეთქილების შედეგებსა და მის ფინალურ აქტში მონაწილე პირებს აფასებენ მათი თანამედროვე საზოგადოების კრიტერიუმებით, იმ საუარაუდო პოზიციიდან, რომელსაც თვითონ დაიკავებდნენ, საეკლესიო განხეთქილების პროტაგონისტთა ადგილზე რომ ყოფილიყვნენ.

ვინაიდან საეკლესიო განხეთქილების მემკვიდრეები კავკასიაში საბოლოოდ ორ ბანაკად გაიყვნენ — დიოფიზიტებად (ქართული ეკლესია) და მონოფიზ-

იტებად (სომხური და ალბანური ეკლესია) – ამ ბანაკთა წარმომადგენელმა ისტორიკოსებმაც კავკასიაში ეროვნული ეკლესიების ჩამოყალიბების პროცესის შესახებ შექმნეს ორი განსხვავებული მოდელი (მონოფიზიტური, ორი ეროვნული განშტოებით).

რა მიკერძოებულებიც არ უნდა ყოფილიყვნენ შუასაუკუნეების ისტორიკოსები და პოლემიკოსები შესასწავლ ობიექტთან მიმართებაში, წარსულის რეკონსტრუქციის დროს ისინი მაინც პირველწყაროებს ეყრდნობოდნენ. იმ წყაროებმა კი, რომლებსაც ისტორიკოსები იყენებდნენ, უკვე გაიარეს წინამორბედი თაობების დაინტერესებულ რედაქტორთა და გადამწერთა ხელში. მეტიც, ისტორიკოსები თავადაც უკეთებდნენ რედაქციას თავის მასალას საკუთარ შრომაში მისი ჩართვისას. ამგვარად, ისტორიული წყაროები ჯერ თვითონ განიცდიან ცვლილებებს აღსადგენ ისტორიასთან მიმართებაში, შემდეგ კი თავად მონაწილეობდნენ მოცემული საზოგადოებისათვის სასურველი ახალი მოდელის ჩამოყალიბებაში [1, 6-7].

რამდენიმე მაგალითი:

სავსებით ნათელია, რომ შუასაუკუნეების სომეხ ისტორიკოსთა მცდელობები, იპოვონ სომეხთა შორის, მით უმეტეს სომეხ დიდებულთა შორის, რომელთაც უმეტეს შემთხვევაში თვითონაც მიეკუთვნებოდნენ, ისეთი საეკლესიო მოღვაწეები, რომლებიც უკვე ქალკედონის IV მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე იყვნენ ანტიქალკედონიტები, წარმოადგენს მონოფიზიტურ ეკლესიაში ფართოდ დანერგილ გვიანი პერიოდის ტენდენციას. ამ თვალსაზრისით დამახასიათებელია თომა არწრუნის (X ს.) ცნობა ძმები არწრუნების მონაწილეობის შესახებ კონსტანტინოპოლში ქალკედონის კრების შემდეგ გამართულ ქრისტოლოგიურ დებატებში. წყაროებში შესაბამისი დოკუმენტების არარსებობას ავტორი სომხეთში ნესტორიანი ბარწრუმას მოსვლითა და მის მიერ ელიშეს ნაწარმოებიდან რამდენიმე ფურცლის ამოღებით ხსნის [2, 80-82].

დამახასიათებელია, აგრეთვე, X საუკუნის ალბანელი ისტორიკოსის მოსე კალანკატუელის მცდელობა, დაარწმუნოს მკითხველი იმაში, რომ საეკლესიო განხეთქილების დროს (VII საუკუნეში), „ალბანეთი არ განეშორა მართლმადიდებლობას (მონოფიზიტობას) და სომხეთთან სარწმუნოებრივ ერთობას“, მაშინ როდესაც თანადროული დოკუმენტები სრულიად საპირისპიროს ამტკიცებენ [3, 62, 120, 122].

ფაქტების მსგავსი იგნორირება დამახასიათებელია შუასაუკუნეების ქართული ორთოდოქსი ავტორებისთვისაც. გიორგი მცირეს თხზულებაში – „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება“ ანტიოქიის პატრიარქთან პოლემიკის დროს გიორგი მთაწმიდელი აცხადებს: „ამათ წმიდათა მოციქულთაგან განათლებულნი ვართ და ვინაჲთგან ერთი ღმერთი გვცნობიეს, არღარა უარ-გვყოფიეს და არცა ოდეს წვალებისა მიმართ მიდრეკილ არს ნათესავი ჩუენი. და ყოველთა უარის-

მყოფელთა და მწვალებელთა შევაჩუნებთ და ვსწყევთ. ამას საფუძველსა ზედა მართლმადიდებლობისასა და მცნებათა და ქადაგებათა ზედა წმიდათა მათ მოციქულთასა მტკიცე ვართ“ [4, 154].

საერთო პლატფორმაზე

ქალკედონის კრების შემდეგ კავკასიის ეკლესიებმა პირველად თავის დამოკიდებულება ქრისტოლოგიური კამათის მიმართ გამოხატეს დეინის საყოველთაო კრებაზე 506 წელს. სრულიად ნათელია, რომ კრებამ ე.წ. ზენონის (450-491) „პენოტიკონი“ (482 წ.) მიიღო და მხარი დაუჭირა ბიზანტიელ იმპერატორთა შემრიგებლურ პოზიციას [5, 145-166].

დეინის გაერთიანებული კრების მონაწილეებმა, ყველამ საკუთარ ენაზე (უფრო სწორად, დამწერლობით), გაუგზავნეს ირანის მიერ დაქვემდებარებულ ქვეყნებში მცხოვრებ ქრისტიანებს ეპისტოლეები საკუთარი დოგმატური პოზიციების ახსნით.

დეინის 506 წლის კრებიდან მოკიდებული VI საუკუნის შუაწლებამდე შეუძლებელია წყაროებში პირდაპირი ცნობების პოვნა კავკასიის ეკლესიათა მრწამსის შესახებ. ეს გარემოება იმის ირიბ არგუმენტად შეიძლება ჩაითვალოს, რომ კავკასიის ეკლესიების პოზიცია მთელი ამ პერიოდის განმავლობაში მნიშვნელოვნად არ შეცვლილა, ან რაც უფრო სავარაუდოა, პოზიციის შეცვლა საეკლესიო კრებით არ ყოფილა დადასტურებული.

ამავე დროს ბიზანტიამ შეცვალა თავისი საეკლესიო პოლიტიკა. ზენონისა და ანასტასის (491-518) დიოფიზიტებისა და მონოფიზიტების შემარიგებელი პოლიტიკა თანდათან პრომონოფიზიტურში გადაიზარდა (508 წლიდან), სანამ საბოლოოდ აშკარად მონოფიზიტური არ გახდა [6, 25-43]. თუმცა ასეთი მდგომარეობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. ანასტასის მემკვიდრე იუსტინე კეისარი (518-527) კვლავ მოუბრუნდა ქალკედონურ აღმსარებლობას და განაახლა ანტიმონოფიზიტური პოლიტიკა.

ბიზანტიელი იმპერატორების რელიგიური პოლიტიკა, როგორც სარკეში ისე აირეკლავდა ირანის სამეფო კარის რელიგიურ პოლიტიკას, რომელიც დევნილი ნესტორიანების დახმარებით დაიწყო და მონოფიზიტთა დაცვით დასრულდა.

აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დიდ იმპერიებს შორის წონასწორობის დაცვის გამუდმებითი საჭიროება ურთულდება კავკასიის ქვეყნებს აღმსარებლობის არჩევანს და მით უმეტეს მის ღიად განცხადებას. მაინც შეიძლება ისეთი ცნობების პოვნა, რომლებიც დაგვეხმარება კავკასიაში VI საუკუნის II მეოთხედში რელიგიური სიტუაციის გარკვევაში.

ბაბგენ კათალიკოსის II ეპისტოლე „სპარსეთის მართლმადიდებელთადმი“

გვიჩვენებს სომხური ეკლესიის ტენდენციას ანტიქალკედონური მიმართულებით, მაშინ როდესაც ბიზანტიის იმპერატორის იუსტინიანეს (527-565) კარის ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი თავის ნაშრომში «De bello Persico» 525 წლის ახლო მოვლენებისათვის წერს: „ისინი (იბერები) ქრისტიანები არიან და ამ სარწმუნოების წესებს ყველა იმათზე უკეთ იცავენ, რომელთაც ჩვენ ვიცნობთ, ხოლო ძველთაგანვე სპარსელთა მეფის ქვეშევრდომნი გამხდარან“ [7, 48].

რა თქმა უნდა, ქალკედონიტი ისტორიკოსისათვის „სარწმუნოების წესებს ყველაზე უკეთ რომ იცავენ“ დიოფიზიტები არიან. ამ თვალსაზრისით ალბანეთის შესახებ ცნობები არ გაგვაჩნია, თუმცა უნდა ვივარაუდოთ, რომ ისიც საკმაოდ დამორღებოდა შემრიგებლურ პოზიციას დიოფიზიტობასა და მონოფიზიტობას შორის.

ბზარი

VI საუკუნის შუაწლებში ირანი შეეცადა კავკასიაში შეექმნა ერთიანი მონოფიზიტური ბანაკი. თავის ადგილობრივ კრებებზე ღვინში (551-553 წწ.) სომხეთის ეკლესიამ, სირიის ეკლესიის წარმომადგენლების მონაწილეობით, ოფიციალურად გამოაცხადა მონოფიზიტობა თავის იდეოლოგიურ არჩევანად და განსაზღვრა დოგმების შესაბამისი ლიტურგია. ასე აფასებენ ღვინის II კრების მნიშვნელობას ქალკედონიტი ისტორიკოსები სომხეთის ეკლესიის ისტორიისათვის. არსენი საფარელის სიტყვებით, 551 წელი სომხებმა გამოაცხადეს პირველ ღვინად (resp. წლად) თავისი აღმსარებლობისა [8].

რაც შეეხება მონოფიზიტ ისტორიკოსებს, ისინი ცდილობენ დაამტკიცონ, რომ სომხურ ეკლესიას არ შეუცვლია თავისი აღმსარებლობა გრიგოლ განმანათლებლის შემდეგ, და რომ ქალკედონის კრება მან უარყო მაშინვე, როგორც კი ეს უკანასკნელი შედგა. ამიტომ ამ ღვინის კრების მნიშვნელობა, როგორც ერთ-ერთი ნიშანსწევითა სომხეთის ეკლესიის ისტორიაში, ზოგჯერ დაკნინებულია ძველ სომხურ ისტორიოგრაფიაში.

ამ თვალსაზრისით, საყურადღებოა ადგილობრივი საეკლესიო კრებების ჟამთააღმწერლისა და გამორჩეული მონოფიზიტი მოღვაწის იოანე ოძუნელის (718-728) კომპრომისული პოზიცია, რომელიც მან გამოთქვა VII საუკუნის 20-იან წლებში:

„ეს (ღვინის – ზ. ა.) კრება მოიწვია უფალმა ნერსესმა ქალკედონის კრების წინააღმდეგ, რადგან გახშირდა ღვარძლი ქალკედონის კრების აღმსარებლობისა და თანდათანობით გაძლიერდა დიოფიზიტური რწმენა“ [9, 221].

სომხური ეკლესიის მიერ ლიად დაფიქსირებული დოგმატურ-პოლიტიკური პოზიცია კავკასიის სხვა ეკლესიებისგან ითხოვდა მეზობელი ეკლესიის მიერ

გადადგმული ნაბიჯის მიმართ თავისი დამოკიდებულების გამოხატვას. მართლაც, XVI საუკუნის სომხურ ქრონიკაში ვკითხულობთ:

„უფალმა ნერსეს ბაგრევანდელმა სპარსეთის მეფის ბრძანებით ღვინში მოიწვია კრება, რათა გამიჯნოდნენ ბერძნებს. ამ კრებაზე ქართველები და მეოთხედი სომხეთისა განემორნენ სომხებთან ერთობას. სივნიელები და ალბანელები ასევე გაემიჯნენ და შემდეგ კვლავ შეუერთდნენ [სომხურ ეკლესიას]“ [10, 85].

ქრონიკის ავტორის თვალსაზრისი ნათელია: კავკასიის საერთო იდეოლოგიური ბანაკი (დამყარებული შემარიგებლურ პოზიციაზე) დაიშალა ირანის ხელშეწყობით და ეს მოხდა VI საუკუნის II ნახევრის დასაწყისში. ზემოთ მოყვანილი ციტატა საკმაოდ ადრინდელი უნდა იყოს, რადგან ის გამოყენებული აქვს არსენი საფარელს (დაახლოებით XI ს.) და მის წყაროს *Narratio de rebus Armeniae* (VIII ს.).

უნდა აღინიშნოს, რომ ღვინის კრების დადგენილებების მიმართ ქართული ეკლესიის მიერ გაწეული წინააღმდეგობის შესახებ გვამცნობს, აგრეთვე, სომეხი ისტორიკოსი სამუელ ანელიც (XIII ს.), რომელიც თავის „ჟამთააღმწერლობაში“, 557 წელს მომხდარ ამბებს შორის წერს: „აქ წერია ქართველთა გამოყოფის შესახებ“ [11, 75]. მართალია, სამუელის თხზულებაში გვხვდება ანაქრონიზმები, მაგრამ ამ შემთხვევაში ცნობა ყურადღებას იმსახურებს, რადგან ქართველთა განყოფის შესახებ ის წერს ზუსტად სომხური წელთაღრიცხვის შემოღებისა და იზიდ-ბოზიდისა და გრიგორ მანაჭიძრის შესახებ ცნობების შემდეგ. ამასთანავე, ამ „გამოყოფას“ ანელი არ ურევს დიდ საეკლესიო განხეთქილებაში, რომელსაც 607 წლით ათარიღებს და სწორად ასახელებს მასში მონაწილე პირებსაც.

ამგვარად, ზოგი სომხური წყაროს ცნობას, პროკოპი კესარიელის მონაცემებთან ერთად, მივყავართ იმ დასკვნამდე, რომ ღვინის 506 წლის კრების შემარიგებლური პოზიცია კავკასიის ეკლესიებმა სხვადასხვაგვარად გაიგეს. ქართულმა და, მასთან ერთად, ალბანურმა ეკლესიამაც ამ განსაზღვრებაში დაინახეს მემარჯვენე ქალკედონიტობა, ხოლო სომხებმა მემარჯვენე მონოფიზიტობა. მთელი შემდგომი პერიოდი ამ ქვეყნებისათვის იყო აღმსარებლობისა და პოლიტიკური პოზიციის გარკვევის პერიოდი.

VI საუკუნის II ნახევარში სომხურმა ეკლესიამ დაასრულა ძიების პროცესი, მოიწვია საეკლესიო კრება (უკეთ, კრებები) ღვინში და მიიღო უკიდურესი მემარცხენე მონოფიზიტობა, რომელიც ივლიანიტობის სახელით იყო ცნობილი [8, 48-56. აქვე იხ. ლიტერატურა საკითხზე]. საქართველოს (ქართლსა) და ალბანეთს არ მოუწვევია მსგავსი კრებები. სცილასა და ქარბიდას (ბიზანტიასა და ირანს) შორის ფარვატერის ძიებაში, როგორც ჩანს, ისინი არც ქაკელდონის კრებას უარყოფდნენ და არც აქტიურ მონოფიზიტობას უერთდებოდნენ.

ასეთი მდგომარეობა იმედს უტოვებდა ირანის სამეფო კარს, რომ სომხური ეკლესიის დაზმარებით ის ოდესმე მაინც მოახერხებდა ქართული და ალბანური ეკლესიების გამოყენას კონსტანტინოპოლის ორბიტიდან.

ერთიანი იდეოლოგიური სივრცის აღდგენის მცდელობა

VI საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში სომხური ეკლესია კავკასიაში ერთიანი მონოფიზიტური ბანაკის შექმნას შეეცადა. ინფორმაციას ამ საკითხის შესახებ შეიცავენ იოანე IV იერუსალიმელისა [12, 252-259] და სომხეთის პატრიარქის იოანე გაბელენელის [13, 81-84] ეპისტოლეები აბას ალბანთა კათალიკოსის მიმართ, *Narratio de rebus Armeniae* [14], არსენი საფარელის „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“. მიუხედავად იმისა, რომ ძველი სომეხი ისტორიკოსების მიხედვით სიენიეთი და ალბანეთი მაშინვე დამორჩილნენ სომხეთის პატრიარქის ნებას, „ეპისტოლეთა წიგნის“ მონაცემები გვიჩვენებს, რომ ამ შემთხვევაში ქალკედონიტური წყაროების მონაცემები უფრო ახლოს უნდა იყოს ჭეშმარიტებასთან.

ამ დილემას ასეთი გადაწყვეტა შეიძლება ჰქონდეს:

აბას ალბანთა კათალიკოსმა (552-596), რომელსაც მხარს უჭერდნენ იერუსალიმის ბერძენი პატრიარქები მაკარი II (552, 556-575) და ევტიქი (552-563/64), უარი თქვა 551-553 წწ. დვინის კრებებთან ერთობაზე. სომხეთის პატრიარქმა იოანე გაბელენელმა (557-574) მოსთხოვა ალბანეთის კათალიკოს აბასს მონოფიზიტობის მიღება და ქალკედონის კრების უარყოფა. აბასი დარჩა ზომიერ ქალკედონურ პოზიციაზე, მაგრამ დაუთმო იოანე გაბელენელს და მიიღო პეტრე ანტიოქელის (475, 476, 478-479, 485-489) ფორმულა სამწმიდა გალობისათვის „რომელიც ჩვენთვის ჯვარს ეცვი“ (სომხური „ხაჩეცარ“) დამატებისა. „ალბანეთის ისტორიის“ ცნობით, ამ ახალსახიობის წინააღმდეგ გამოვიდნენ ალბანელი ქალკედონიტი ბერები თომა, ელია, ბიოტი, იბასი და სხვები, რომლებიც იძულებულნი გახდნენ თავიანთი ქვეყანა დაეტოვებინათ. მოსე კალანკატუელი აღნიშნავს, რომ აბასმა „ამგვარად, ყოვლისმპყრობელი უფლის მადლით, საეკლესიო ძმობაში მშვიდობა აღადგინა“ [15, 126]. განსწავლული ალბანელი ბერები, რომლებიც არ დამორჩილდნენ აბასის ახალსახიობას, დამკვიდრდნენ იერუსალიმის ალბანურ მონასტრებში, დიოფიზიტობის კერაში. თომაძე, პანდის მონასტრიდან, საქმის კურსში ჩააყენა იერუსალიმის პატრიარქი იოანე IV (574-595) [16, 252-259]. თავის ეპისტოლეში აბასის მიმართ იოანე იერუსალიმელი ითხოვს უფრო აგრესიული პოლიტიკის გატარებას მონოფიზიტების წინააღმდეგ და სამწმიდა გალობიდან პეტრე ანტიოქელის ფორმულის („რომელიც ჩვენთვის ჯვარს ეცვი“) ამოღებას [16, 255].

როგორც ჩანს, იოანეს მცდელობამ უშედეგოდ არ ჩაიარა. „ეპისტოლეთა წიგნის“ ცნობები გვიჩვენებენ, რომ ქალკედონის კრების მრწამსის შესახებ სომეხ იერარქებთან 607-609 წლებში პოლემიკის დროს ალბანელი საეკლესიო მოღვაწეები ქართველებთან საერთო პლატფორმაზე იდგნენ. სწორედ ამიტომ, კავკასიაში მომხდარი საეკლესიო განხეთქილების ბოლოს (604-609) სომხეთის პატრიარქმა აბრაამ ალბათანელმა (607-615) თავის ენციკლიკურ ეპისტოლეში ქართველებთან ერთად ანათემას გადასცა ალბანეთიც და თავის სამწყსოს მათთან მხოლოდ ეაჭრობის უფლება დაუტოვა [3, 11-123]. სწორედ ამიტომ მოხდა ალბანური ტექსტები ქართულ (დიოფიზიტურ) გარემოში. ალბანური ტექსტების აღმოჩენა ქართულ გარემოში, ერთი მხრივ, ადასტურებს ამ ერთობას, მეორე მხრივ კი, სწორედ ეს ერთობა ათარილებს ალბანურ-ქართული პალიმფსესტის ქვედა ზღვარს [17, 17].

VI საუკუნის ბოლოს მონოფიზიტები კიდევ ერთხელ შეეცადნენ დაპატრონებოდნენ საქართველოს (ქართლის) ეკლესიას. ამ დროს, როგორც ჩანს, ქართლს მართავდა პროირანული და მონოფიზიტური ორიენტაციის ერისმთავარი სტეფანოზ I. სომხეთის კათალიკოსის აზრით, ქართლის პატრიარქის ტახტზე კირონ პირველის ასვლას უნდა გაემლიერებინა ქართველი მონოფიზიტების პოზიციები, თუმცა მოხდა სრულიად საპირისპირო.

საეკლესიო განხეთქილება

კირონ მცხეთელმა ქართლის კათალიკოსის საყდრის დაკავებისთანავე დაიწყო აქტიური ნაციონალურ-რელიგიური პოლიტიკის გატარება. იგი მიზნად ისახავდა შერეული მოსახლეობის მქონე პროვინციების სრულ ასიმილაციას და ქართლის ერთიანობის იდეოლოგიურ მხარდაჭერას. ამ პოლიტიკის წარმატება შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუკი ქართული ეკლესია აირჩევდა მონოფიზიტობისაგან განსხვავებულ აღმსარებლობას, თანაც ისე, რომ მთლიანად არ გადაუხვევდა 506 წლის კრების შემარიგებლურ გზას. საეკლესიო განხეთქილება გარდაუვალი გახდა.

აბრაამ სომეხთა კათალიკოსის მიერ ენციკლიკური ეპისტოლით, ქართულთან ერთად, ალბანეთის ეკლესიის შეჩვენება გვიჩვენებს, რომ ალბანეთის ეკლესია ქალკედონური მრწამსის (დიოფიზიტობის) და ქართლთან იდეოლოგიური ერთიანობის ერთგული დარჩა. საყურადღებოა, რომ ქალკედონური აღმსარებლობის კონტექსტში ალბანეთისა და ალბანელების ქართლთან და ქართველებთან ერთად მოხსენიება „ეპისტოლეთა წიგნში“ ამოღებულია უხტანესისა და მოსე კალანკატუელის თხზულებებში, რადგან ისინი იქმნებოდა მას შემდეგ, რაც ალბანეთის ეკლესია უკვე კარგა ხანია გამოსული იყო ამ ერთობიდან [1, 359-382].

სპარსული კრება

613 თუ 614 წლებში ე.წ. „სპარსეთის კრებაზე“ ქტეზიფონში ირანის ქვეშევრდომ ქალკედონურ ქვეყნებს წინადადება მიეცათ შეეცვალათ თავისი აღმსარებლობა (უფრო ზუსტად, მიეღოთ „სომხური მრწამსი“) ან დაეტოვებინათ საკუთარი სამწყსო და საკუთარი ქვეყანა. კრებას ესწრებოდნენ და მის განჩინებას დაემორჩილა მახლობელი აღმოსავლეთის ყველა ეკლესიის წარმომადგენელი (მათ შორის სომხეთისა და ალბანეთის), გარდა ქართლის კათალიკოსისა [18, 150]. უნდა ვივარაუდოთ, რომ კირონ ქართლის კათალიკოსი იძულებული გახდა დაეტოვებინა თავისი საყდარი და გადასულიყო ფაზისში, რომლის მიტროპოლიტობის პატივიც, იოანე დრასხანაკერტელის ცნობით, მას ეპყრა, ქართლის კათალიკოსობასთან ერთად [19, 65].

მონოთელიტობა

კირონ ქართლის კათალიკოსის ბიოგრაფია კარგად ებმის კიროს ფაზისე-ლის ბიოგრაფიას, რომელიც შემდგომში (631 წ.) ალექსანდრიის პატრიარქი და ეგვიპტის მმართველი გახდა (ცნობილია ალ-შუკეკასის სახელით). კირონ მცხეთელისა და კიროს ფაზისელის იდენტიფიკაცია ხსნის ამ უკანასკნელის თავგანწირულ ერთგულებას მონოთელიტური დოქტრინისა, რომლის მიზანიც იყო ქალკედონიტებისა და მონოფიზიტების შერიგება. ანალოგიური უნდა ყოფილიყო ქართლის კათალიკოსის რელიგიური პოლიტიკაც, რომელმაც ორი ათეული წლის განმავლობაში სამჯერ შეიცვალა აღმსარებლობა და რელიგიური გარემო და როგორც ქალკედონი ლიდერი ცდილობდა, შესაძლებლობის ფარგლებში, არ შეეწყვიტა კავშირი არა მხოლოდ მონოფიზიტებთან, არამედ ნესტორიანებთანაც კი [3, 225-244].

620 წლის ბოლოს ბიზანტიის იმპერატორმა წარმატებით დაასრულა ომი სპარსეთის იმპერიის წინააღმდეგ. აღმოსავლეთის პროვინციების დაბრუნებამ, რომელთა დიდი ნაწილიც „განსხვავებულად მოაზროვნებით“ იყო დასახლებული, იძულებული გახადა იმპერატორი პერაკლე აღედგინა საეკლესიო მშვიდობა ქრისტეში ორი ბუნების, ერთი ენერგიისა და ერთი ნების (ანუ მონოთელიტობის) დოქტრინის საფუძველზე.

კავკასიის ქვეყნები პირველები იყვნენ მათ რიგში, რომლებიც შეუერთდნენ კონსტანტინოპოლს. ქართლში ქალკედონობის რესტავრაცია, მონოფიზიტობისათვის გარკვეული დათმობებით, ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე მოხდა. პერაკლე კეისარმა აიძულა სომხეთის პატრიარქი ეზრა (631-641) და მისით უკმაყოფილო სამწყსო ზიარებოდნენ კონსტანტინოპოლის პატრიარქ სერგისტან (+638 წ.) [20, 42-44].

ცნობები ალბანეთის ეკლესიის შესახებ არ არსებობს, მაგრამ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ისიც მოექცეოდა ბიზანტიის იმპერიის გავლენის ქვეშ.

მაგრამ მონოთელიტობამ, რომელიც არ აკმაყოფილებდა არც დიოფიზიტებს და არც მონოფიზიტებს, ბოლოს მაინც მარცხი განიცადა, ისევე როგორც უნიის ადრეულმა ცდებმა (ზენონის პენეტიკონმა). კონსტანტინოპოლის VI მსოფლიო საეკლესიო კრებამ (680-681) მონოთელიტობა და მისი ერესიარქები, მათ რიცხვში კიროს ალექსანდრიელიც, ანათემას გადასცა [21, 507-580].

თეოლოგიური სტაბილურობა

დადგა კავკასიის ეკლესიებისათვის შედარებითი თეოლოგიური სტაბილურობის პერიოდი. ნათელი გახდა, რომ ქართლმა (საქართველომ) სამუდამოდ აირჩია ქალკედონური (დიოფიზიტური) აღმსარებლობა, როგორც საყრდენი რთულ საგარეო და საშინაო სიტუაციებში. რაც შეეხება სომხურ ეკლესიას, მას ჯერ კიდევ წინ ჰქონდა იოანე ოძუნელის (717-728) მიერ 726 წელს მოწვეული მანაზკერტის კრება, რომელმაც საბოლოოდ აღადგინა სომხეთში მონოფიზიტური აღმსარებლობა [21, 45-46].

ამავე დროისათვის ალბანეთმა, რომელიც დიდხანს მერყეობდა დიოფიზიტობასა და მონოფიზიტობას შორის, თავისთვის საბედისწერო ნაბიჯი გადადგა – სომხეთთან ერთად მონოფიზიტური მრწამსი აღიარა. ასე ალბანურმა დამწერლობამ და ალბანეთის საეკლესიო ენამ თანდათანობით დაკარგა თავისი ეროვნული ფუნქცია და ალბანეთიც, როგორც სახელმწიფო, ბოლოს გაქრა კავკასიის პოლიტიკური რუკიდან.

შპაროპები და ლიტერატურა

1. უხტანესი, ისტორია განყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1975. შესავალი.
2. Թովմա Վարդապետի Արքեպիսոպ Պատմութիւն Տասն Արքեպիսոպ, Պետերբուրգ, 1887.
3. ეპისტოლეუთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968.
4. ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1967.
5. ზ. ალექსიძე, მასალები ღვინის 506 წლის საეკლესიო კრების ისტორიისათვის, «მაცნე», ისტორიის, ეთნოგრაფიის სერია, №3, 1973.
6. P. Charanis. Church and State in the Later Roman Empire: The Religious Policy of Anastasius the First, 491 – 518, Madison Wisconsin, 1939.

7. გეორგიკა, ტექსტები ქართული თარგმანით გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ. 1965.
8. არსენი საფარელი, განყოფილათჳს ქართლისა და სომხითისა, ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზაზა ალექსიძემ, თბ., 1980.
9. Յովհաննու Խմայրաստիի Հայոց Կաթողիկոսի Սակս ժողովոցի որ եղեն ի Հայք, Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901.
10. Gl. G a l a n o, Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana, I, Rome, 1650.
11. Սամուէլի Բախասայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց սրտմագրաց, Վսլոյաշտակատ, 1893.
12. Ասլոյթ Յոհաննու Երուսաղեմի Եպիսկոպոսի է առ Աբաս Աղլոսնից Կաթողիկոսի, Արարատ, 1896.
13. Գիրք Թղթոց , Թիֆ. 1901.
14. G. Garitte, La Narratio de rebus Armeniae, Louvain, 1952.
15. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղլոսնից աշխարհի, Երեւան, 1983.
16. Ասլոյթ Յոհաննու Երուսաղեմի Եպիսկոպոսի է առ Աբաս Աղլոսնից Կաթողիկոսի, Արարատ, 1896.
17. Zaza Alexidze, What a Georgian-Albanian Palimpsests, discovered in St. Catherine Monastery of Mt. Sinai, Can Tell us about the History of the Caucasian Albanian Church, The History of Caucasus, Baku, 2002.
18. Պատմութիւն Սեբեոսի. Գ.Ա. Աբգարյանի աշխարագրութեամբ, Երեւան, 1979.
19. Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանասերոբեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912.
20. Малахия Орманиян, Армянская церковь, Москва, 1913.
21. В. В. Болотов, История Церкви в период Вселенских Соборов: История богословской мысли, Москва, 2007.

სომხური პოლიტიკური იდეოლოგია

გიორგი ჭეიშვილი

საზღვრები საზღვრებს გარეშე:
სომხური კოსმოკრატიზმი ადრე შუა საუკუნეებში

სომხური საისტორიო მწერლობის მნიშვნელობაზე საუბრისას ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ „...წყაროების მიმოხილვაც მკითხველს სომეხთა და მახლობელ აღმოსავლეთის საზოგადოებრივი აზროვნებისა და სოციალურ-პოლიტიკური მიმართულების არა ერთ საგულისხმო ფურცელს გადაუშლის“ [1, 271]. სომხური წყაროების მიხედვით ქართულ-სომხურ ურთიერთობათა კვლევა წარმოაჩენს ერთ მეტად საინტერესო მოვლენას, რომელიც XX ს-ის შუახანებში „კოსმოკრატიზმის“ სახელით მოინათლა.

საეციალურ ლიტერატურაში კოსმოკრატიზმს უწოდებენ დიდ მეფეებს, მეფეთა მეფეებს, იმპერატორებს, რომლებიც დედამიწაზე ზეციური წესრიგის განმახორციელებლად და სამყაროს ერთადერთ ჭეშმარიტ მბრძანებლად ითვლებოდნენ. კოსმოკრატია შეიძლებოდა ყოფილიყო უზარმაზარი იმპერია და პატარა სახელმწიფოც, რომლის უზენაესი ხელისუფალნი თეორიაშიც და პრაქტიკაშიც ზაზგასმით გამოხატავდნენ იმპერიულ ამბიციას, განეხორციელებინათ სუვერენული უფლებები კონკრეტულ გეოპოლიტიკურ და კულტურულ სივრცეში [2, 41-48].¹

ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში კოსმოკრატიზმი არც კავკასიისთვის ყოფილა უცხო მოვლენა [2, 74-80, 100-104]. კავკასიური კოსმოკრატიზმის ერთ-ერთი გამოვლენაა სომხური სახელმწიფოს სახელწოდება „დიდი არმენია“ [2, 76, შენ. 84] და ამ სახელმწიფოს ოთხ საპიტიანშოდ მოწყობა, რაც სამყაროს ოთხივე მხარეზე სომეხთა მეფის ბატონობის სიმბოლურ გამოხატულებას წარმოადგენდა [2, 79, 163].

დიდი სომხეთის ოთხივე პიტიანშის უადრესი მოხსენიება აგათანგელოსთანაა დადასტურებული. „სომხეთის ისტორიიდან“ ვიგებთ, რომ სომეხთა პირველ ქრისტიან მეფეს – თრდატს კეისართან გამგზავრებისას, სხვა წარჩინებულთა შორის, ახლდა ოთხი პიტიანში: ნორშირაქანის მხარის მონაპირე, ასორესტანის მხარის მონაპირე, არვასტანის მხარის მონაპირე, მასქუთთა მხარის მონაპირე (Aa §873 – [3]).

მასქუთებს, ჩვეულებრივ, კავკასიონის მთავარ ქედს გადალმა, კასპიის

¹ ძველ ქართულ ძეგლებში „კოსმოკრატიზმს“ შეესატყვისება „სოფლის მპყრობელი“ და „ქუეფანის მპყრობელი“ ზოლო სომხურ მატიანებში – „ამხარაკალი“ და „ტიეზერეკალი“.

ზღვის დასავლეთ სანაპიროებთან დამკვიდრებულ მასაგეტების ტომს უწოდებდნენ („აშხარაცუიცი“, 102 - [4]).¹ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აგათანგელოსთან არაერთგზის დამოწმებული ეთნონიმი „მასქუთი“ რეალურ-ისტორიულად „მესხს“ უნდა აღნიშნავდეს, ხოლო მასქუთთა მონაპირე ბღეშხი – მესხეთის (resp. გუგარქის) პიტიახშს [8, 292, შენ. 2, 327; 2, 131, 183, 459-460, შენ. 98; 9/I, 275; 6, 43, რუკები №№ 27, 55; 10, 91-92]. მასქუთთა მხარის მონაპირისა და დიდი არმენიის ჩრდილოეთ საზღვრების მცველის, გუგარქის პიტიახშის იგივეობა, თითქოს, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს; სამაგიეროდ, ფრიად სადავოა „მესხეთის საპიტიახშოსა“ და „მესხეთის პიტიახშის“ არსებობა ანტიკურ ხანასა თუ შუა საუკუნეებში.

ეს ტერმინები სრულიად უცნობია სომეხ ავტორთათვის. ადრე შუა საუკუნეების სომხურ წყაროებში ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ქვეყანას ეწოდება „გუგარქი“, „გუგარქის ქვეყანა“ („აშხარაცუიცი“, 106, 109), „გუგარქის ჩრდილოეთის ქვეყანა“ „გუგარეთი“, „გუგართა მხარე“, „გუგართა ქვეყანა“ (იოანე ღრასხანაკერტელი, თავი 4, 29, 30, 41, 50 - [11]), ხოლო მის ხელისუფალს – „გუგარელთა ქვეყნის იშხანი, რომელსაც მეორე/სხვა ბღეშს უწოდებდნენ“ (Aa §795) „გუგარქის ბღეშში“ (ფავესტოს ბუზანდი, IV.50, V.15 - [12]), „გუგარელთა პიტიახში“ (მოვსეს ხორენაცი, II.8, III.6, 60 - [13]), „გუგარელთა დიდი პიტიახში“ (უხტანესი, თავი 18 - [14]), „ტაშირელთა იშხანი“ (კორიუნი, თავი 18 - [15]), „ქართლის იშხანი“ (ლაზარ ფარაბეცი, III.59 - [16]), „ქართელთა დიდი პიტიახში“ (მოვსეს ხორენაცი, II.11), „ქართლის//ქართველთა ბღეშში“ (ლაზარ ფარაბეცი, II.27, 28, 31, III.59, 62; მოვსეს კალანკატვაცი, I.12, II.3 - [17]), ან მხოლოდ „ბღეშში“ (ლაზარ ფარაბეცი, III.66, ლაზარ ფარაბეცი, წერილი ვაჰან მამიკონიანთან; ეპისტოლეთა წიგნი, გვ.1 - [18]).

„გუგარქი“ საკმაოდ ძველი ხორონიმი; „გოგარენეს“ ფორმით ის უკვე სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ დადასტურებული (XI.14.4-5 - [19]). ფიქრობენ, რომ სტრაბონისეული გოგარენე იბერიისგან მიტაცებულ სამშვილდისა და ხუნანის საერისთავოებს მოიცავდა. გუგარქის (გოგარენეს) ისტორიულ-გეოგრაფიული ევოლუციისათვის საგულისხმოა ტოპონიმი „გოგარანი“, რომელიც ჯერ კიდევ 200 წლის წინ ცოცხლობდა ბაბაქის მიდამოებში. სოფლის სახელწოდება, ჩანს, სომეხთა ექსპანსიის კვალდაკვალ დაპყრობილ ტერიტორიებზეც გაერცელდა: თავდაპირველად მან კანგარი//ბაბაქის ხევი მოიცვა, შემდეგ კი, ჩრდილოეთით – სამშვილდე-ტაშირი, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით – ხუნან-გარდაბანი [20, 146-153; 21, 6-9; 22, 21-23; შდრ. 2, 185-186, 467-472; 9/II, 148-149].

¹ სომხური წყაროს ცნობებს არაბი და არაბულენოვანი ავტორებიც ეთანხმებიან [5, 38.109-112; 6, რუკა № 62]. სტეფანოს მიხედვით, მასქუთთა ტომი „დიდი მდინარის“, საყარაუდო. აშუ-ღარიის, გაღალმა, კასპიის ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირებთან ბინადრობდა; მათი მუჟე „დიდი მუჟის“ ტიტულს ატარებდა (თავი 10 - [7]).

სტრაბონის ცნობათა ანალიზი ცხადყოფს, რომ ელინისტური ხანის მიწურულისათვის „გოგარენეს“ სახელწოდება ჯერ კიდევ არ ფარავდა მოსხურ თემებს. „გეოგრაფიიდან“ ირკვევა, რომ: (1) გოგარენე და მოსხიკე სხვადასხვა ქვეყანაა; (2) კლარჯეთის საერისთავოს მნიშვნელოვანი ნაწილი, თუ მთლიანად არა, კოლხეთს ეკუთვნის; (3) არტაან-ჯავახეთი იბერიაში რჩება; (4) ხოლო დიდი სომხეთის კუთვნილი სპერი, ტაო, კოლა და ბასიანი, რომლებიც ანტიკურ მწერლობაში „პარიადრეს კალთებისა“ და „ხორძენეს“ სახელით მოიხსენიება, გოგარენეს თანაბარმნიშვნელოვანი პროვინციებია [20, 58-59]. I-III სს. საპიტიახშოს საზღვრები დროდადრო კოლხეთამდეც აღწევდა (Steph. Byz., s.v. *Gogarene* – [23/III]) და მტკერის ზემო წელსა და ჭოროხის ქვემო წელზე განლაგებულ თემებსაც – ზემო ჯავახეთი, არტაანი, კლარჯეთი – ფარავდა („აშხარაცუიცი“, 109-11), თუმც მისი გაფართოება მესხეთის ხარჯზე მხოლოდ ეპიზოდურ ხასიათს ატარებდა¹ და, რაც მთავარია, საპიტიახშოს სახელსაც არ ცვლიდა.

ამრიგად, ტერმინოლოგიური და ტერიტორიული ანალიზი მხარს არ უჭერს თითქმის ასი წლის წინ გაჩენილ ნეოლოგიზმს „მესხეთის პიტიახში//საპიტიახშო“,² ასევე ნაკლებდამაჯერებელია თვალსაზრისი, რომ საპიტიახშოს ეს სახელი შეეძლო მიეღო სამცხესთან/მესხეთთან მოსაზღვრეობის გამო [9/I, 275]: ჯერ ერთი, ძლიერ საეჭვოა, რომ სომეხ ავტორებს „სამცხის“ „მესხებისგან“ წარმომავლობის შესახებ სცოდნოდთ რაიმე; მეორეც, სომხურ წყაროებში ხაზგასმულია, რომ „გუგარქის ქვეყანა ქართლის საზღვარზეა“ („აშხარაცუიცი“, 106), „... შუა საზღვარია სომეხთა და ქართველთა ქვეყანას შორის“ (უხტანესი, თავი 18).

ძველ სომხურ მწერლობაში საპიტიახშოები მოიხსენიება ან მასში შემავალი ტერიტორიის ან მოსაზღვრე რეგიონის სახელის მიხედვით: აღძნიქის საპიტიახშო – არუასტანის (= სპარს. *არაბისტანს* ანუ ნისიბინის მხარეს) საპიტიახშო, კორდუქის საპიტიახშო – ასორესტანის ანუ ასურეთის (= დაბლობი ტიგროსის აღმოსავლეთით, დასავლეთი აღიბანენ) საპიტიახშო, ნორ შირაკანის საპიტიახშო (= მომიჯნავე აღიბანენს ბერძენ-რომაელ ავტორებისა, იგივე ნორშირაკანს ირანულ-სომხური ენობრივი წრისა) [იხ. 9/I].

ქართულ წყაროებში დაცულია მინიმუმ იმის შესახებ, რომ არშაკუნიანები დროდადრო ახერხებდნენ ძალაუფლების გავრცელებას ქართლის სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთ პროვინციებზეც (წუნდისა და კლარჯეთის საერისთავოებზე), მაგრამ ეს წარმატებები ხანმოკლე იყო და საერთო სურათს არ ცვლიდა (ლუონტი მროველი, 44-45, 49 – [24]). აგათანგელოსისა (§842) და მოქსეს ხორენაძის (II.86) ნაშრომებიდანაც ჩანს, რომ IV ს-ის დასწყისისათვის კლარჯეთი დიდი არმენიისა და, შესაძლებლად, გუგარქის საპიტიახშოს ფარგლებს მიღმა იყო.

² აღსანიშნავია, რომ ი. მარკვარტმა, რომელმაც ერთ-ერთმა პირველმა გამოთქვა მოსაზრება „მასქუთი-მესხის“ იდენტურობის შესახებ, მოგვიანებით უარყო ეს შეხედულება [2, 459, შენ. 98]. ციტირებულ ფრაგმენტებში ხაზი ჩემია. გ.ჭ.

ამის ანალოგიით გამოდის, რომ გუგარქის საპიტიანშო მასქუთთა ქვეყანას ესაზღვრებოდა. როგორ უნდა აიხსნას ეს ფაქტი?

სომხური საისტორიო ტრადიცია ამტკიცებს, რომ უკვე ნახევრადმითური ვალარშაკი თუ არშაკ მცირე, არშაკუნიანთა დინასტიის ფუძემდებელი, ფლობდა სომხეთის ქვეყანას „კავკასიის დიდ მთამდე“, უფრო ზუსტად, „პონტოს ზღვიდან იმ ადგილამდე, სადაც კავკასიის [მთა] უერთდება დასავლეთის ზღვას“. იმავე ტრადიციის თანახმად, ვალარშაკს/არშაკს ეპყრა ჩრდილოეთ მესოპოტამია, სირია, პალესტინა, თითქმის მთელი მცირე აზია, ატროპატენა („დასაწყისი ისტორია“, წიგნი I – [25]; მოვსეს ზორენაცი, I.8).

ამ ერცელ მიწა-წყალზე პართული წარმომავლობის არშაკიდების ხელისუფლების კანონიერება, სომეხ მწიგნობართა თვალსაზრისით, იმ ფაქტიდან გამომდინარეობდა, რომ ეს ტერიტორიები ვალარშაკმა/არშაკმა მიიღო მეფე არშაკისაგან, რომელიც, თავის მხრივ, აუჯანყდა სელევკიდებს, დაამარცხა დამპყრობლები, გამარჯვებულის უფლებით დაეპატრონა სამყაროს მესამედს ანუ აზიას, იარაღით დაიცვა თავისი სამეფოს საზღვრები და გადასცა შთამომავლობას (მოვსეს ზორენაცი, I.8, II.2). არშაკ პართელი, ზორენაციის თანახმად, ტიპური კოსმოკრატორია, „მთელი ქვეყნის“ დამპყრობელი (I.8), „ზღვისა და ხმელეთის მეფე“ (I.9). მისი „საბრძანებლის ჩრდილოეთი და დასავლეთი“ ეპყრათ სომეხ არშაკუნიანებს, რომლებიც წარმატებული სამხედრო კამპანიების წყალობით თავად გადაიქცევიან „სამყაროს მბრძანებლებად“; მათი ძალისხმევა მიმართულია ტერიტორიების შემოპტკიცებასა და სახელმწიფოს აღმშენებლობაზე: ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული მოწყობა, სოციალური ორგანიზაცია (სანახარაროების შემოღება, „სახლების, საგვარეულოთა, ქალაქთა, სოფელთა, დასტაკერტთა მოწყობა და განმგებლობა“), ქვეყნის ეკონომიკური ათვისება („ტაოში მთიანი და ცხელი ადგილების პავა სასიამოვნოდ აქცია სამეფო საჭიროების [დამკაყოფილების] მიზნით... მოაწყო გომები და სანადირო ადგილები, ცხელ კოლში ზერები და ბაღები გააშენა“) და სხვ. (II.3-38).

ვალარშაკის სახელმწიფოს უდიდეს ნაწილს, სომხური ტრადიციით, სომეხთა მამამთავრები და პირველი მეფეები ფლობდნენ: პაოსიანები ამ ქვეყანაში დედამიწაზე აღადიანთა მოდგმის განფენის ჟამს დამკვიდრდნენ, ადგილობრივი მოსახლეობა ნებით ან ძალით დაიმორჩილეს, „ჩრდილოეთის ყინულოვანი“ ქვეყანა სოციალურად მოაწესრიგეს – სახლები, სოფლები და დასტაკერტები გააშენეს, შთამომავლებს მეგკვიდრეობით გადასცეს საბრძანებლები და მათი საზღვრებიც განუწესეს, ეთნარქ-ეპონიმებმა სახელი მისცეს მთელს ქვეყანასაც და ცალკეულ ტერიტორიებსაც, მახვილით დაიცვეს ერთხელ უკვე გამარჯვე-

¹ მოვსეს ზორენაცი გადმოგვცემს ელინისტურ სამყაროში მთარულ კონცეფციებს სამეფო ხელისუფლების საფუძვლების შესახებ [26].

ბით მოპოვებული სამკვიდრებელი, ბრძოლით გააფართოვეს მისი საზღვრები – დასავლეთით იპყრობენ კაპადოკიას, სამხრეთით აოხრებენ ასურეთს, აღმოსავლეთით ამარცხებენ მიდიელებს და საზღვარს ზარასპას მთებზე ღებენ – და მემკვიდრეობის წესით გადასცეს შთამომავლობას. სომეხთა ქვეყნის საზღვრების გაფართოებას თან სდევდა მოსახლეობის გამრავლება, დამარცხებულ ხალხთა პოსიანთა სახლიშვილობაში შემოყვანა, სომხური ენის გავრცელება (მოვსეს ხორენაცი, I.10-30). უკვე წინაარშაკიდულ ხანაში „განიერცო ჩვენი ქვეყნის საზღვრები იმდენად, რომ ძველ დროში მეტისთვის აღარ მიგვიღწევია“ (მოვსეს ხორენაცი, I.24). პოსიანთა უფლებებს მათ ქვეყანაზე აღიარებენ მეზობელი იმპერიებიც: ასურეთი, მიდია, სპარსეთი (I.20-21).

ხორენაციის მთელი ეს თხრობა ადრე შუა საუკუნეების სომხური კოსმოკრატიზმის კლასიკურ მაგალითს წარმოადგენს. „სომეხთა პეროდოტემ“ ირანის ისტორია მოხერხებულად მთარგოვდა მშობლიურ წარსულს და აქემენიდებისა და სასანიდების სამხედრო გამარჯვებები ჰაიკიდებსა და არშაკუნიანებს მიაწერა; თხრობაც ირანულ სამყაროში გავრცელებული პოლიტიკური თეორიების მიხედვით გააწყო და შექმნა მწყობრი კონცეფცია, რომელიც აზიური სამყაროს ფრიად მნიშვნელოვან ნაწილზე „სამყაროს მბრძანებელი“ პოსიანების უფლებებს ასაბუთებდა [შდრ. 27, 12-14, 17-18].¹

ამ პოლიტიკურ თეორიათა ბირთვს წარმოადგენდა ადგილობრივ, ზეპირი თუ მწიგნობრული გზით, შექმნილი ისტორიულ-ლიტერატურული გადმოცემები, რომლებიც თაობიდან თაობას გადაეცემოდა და უცილობელ ჭეშმარიტებად ითვლებოდა. ეს დასკვნა ფავსტოს ბუზანდის თხრობიდან გამომდინარეობს: მეფე პაპა, თურმე, „ბერძენთა“ კეისრისგან მოითხოვდა წინაპართა კუთვნილ ურპას, კესარიასა და კიდევ ათ ქალაქს (ფავსტოს ბუზანდი, V.32). IV ს-ის 70-იან წლებში, შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინებით, მსგავსი ტერიტორიული პრეტენზიები სომეხი არშაკუნიანების მხრიდან შეიძლება დაუჯერებელ ამბადაც მოგვეჩვენოს (Amm. Marc., XXVII.12.9-18,

¹ სამეცნიერო ლიტერატურაში მოვსეს ხორენაციის კოსმოკრატიზმს, კერძოდ კი, მის „პონტოურ ჭიჭერას“ შედეგი ახსნა ეძებნება: სომეხების მიგრაცია აღმოსავლეთ არმენიიდან მცირე აზიაში და ამის შედეგად „არმენიის“ სახელწოდების გავრცელება კაპადოკიასა და პონტოზე, რაც VI-VII საუკუნეებში გატარებული რეფორმებითა და ახალი ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულების – I, II, III და IV არმენია, არმენიკის თემი – წარმოქმნით დაკანონდა კიდევ [8, 165-171, 202-203; 27, 15-17]. ეს თვალსაზრისი, არსობრივად, გასაზიარებელია, მაგრამ დაზუსტებას მოითხოვს საკითხის ქრონოლოგია: „არმენიის“ ზრდა მეზობელი ქვეყნების ზარზე უფრო ადრე უნდა დაწყებულიყო, დიოკლეტიანეს ხანიდან, როდესაც მცირე არმენია კაპადოკიის პროვინციას გამოეყო [8, 68]. ამიანე მარცელინეს „ისტორიიდან“ უეჭველი ხდება, რომ IV ს-ის შუახანებისათვის – შესაძლოა, ამაზე უწინარესაც, ტერმინი „არმენია“ ფარავდა კაპადოკიასაც; ყოველ შემთხვევაში, მელოტენე მცირე არმენიის ქალაქად ითვლებოდა (XIX.8.12 – [28]). ამავე საუკუნის 70-80-იან წწ. პროვინცია მეორე არმენია კაპადოკიის შინიკელოვან ნაწილს მოიცავდა [8, 88-89]. არც ისაა გამოსარიცხი, რომ შავიზღვისპირეთის შემთხვევაში კოლექტიურმა მეხსიერებამ შემოინახა მოგონება ამ რეგიონზე მცირე არმენიის ოდინდელი ბატონობის შესახებ (იხ. Strabo, XII.3.28).

XXX.1.1-22 – [23/I.28]); თუმცა ფაქტია, რომ V საუკუნის II ნახევარში, როდესაც მოღვაწეობდა ფავსტოს ბუზანდი და, დიდი ალბათობით, ამაზე უწინარესაც, კაპადოკია და ჩრდილოეთ მესოპოტამია სომხურ საზოგადოებას მამაპაპეულ მიწად მიაჩნდა. ისიც საინტერესოა, რომ ფავსტოს ბუზანდთან მწბინი – სომეხი არშაკუნიანების რეზიდენცია ანონიმის და ხორენაციის მიხედვით – „უცხო ქვეყნად“ მოიაზრება (III.20). ამავე დასკვნის სასარგებლოდ მეტყველებს სომეხ მეისტორიეთა – ფავსტოს ბუზანდი, სებოსი, ანონიმი და ხორენაცი – განსხვავებული თვალსაზრისები „პირველ“ არშაკუნიანთა სახელმწიფო საზღვრების შესახებ.

შეხედულებათა ეს სისტემები, მართალია, ძლიერ მითოლოგიზებული, მაგრამ ეროვნულ ისტორიად ქცეული, რეალური ისტორიებით საზრდოობდა: არტაქსიასა და ზარიადრეს აჯანყება სელევკიდების წინააღმდეგ და დამოუკიდებელი სომხური სამეფოების წარმოქმნა, წარმატებული ომები სამყაროს ოთხივე მხარეს – აღმოსავლეთით, დასავლეთით, ჩრდილოეთითა და სამხრეთით – და „პატარა“ ქვეყნის გადაქცევა დიდ არმენიად, სადაც „ყველანი ეხლა ერთ ენაზე ლაპარაკობენ“ (Strabo, XI.14.5) – აი, ის ნოყიერი ნიადაგი, რომელზეც სომხურმა კოსმოკრატიზმმა იწყო გაღვივება.

არტაქსიას შთამომავალი, „მეფეთა მეფე“ ტიგრან II მახლობელი აღმოსავლეთის ჭეშმარიტი კოსმოკრატორი იყო: მან სახელმწიფოს საზღვრები კასპიის ზღვიდან ხმელთაშუაზღვამდე გააფართოვა, შეიერთა სოფენეს სამეფო, დაიპყრო სირია, ფინიკია და პალესტინა, დაიმორჩილა გორდინენსა და ატროპატენეს მბრძანებლები და ძალაუფლება მესოპოტამიაზეც განავრცო, დაამარცხა პართელები და სადავო საზღვრისპირა ტერიტორიებთან ერთად ირანული მიწებიც წაართვა მათ. მისი გავლენა თითქმის ყველა მეზობელ ტომსა და სახელმწიფოს სწვდებოდა (Strabo, XI.14.15; Plut., Luc. 14, 26 – [29]).

რომაელთა შემოსელამ მახლობელ აღმოსავლეთში წერტილი დაუსვა დიდი არმენიის პირველობას რეგიონში. არტაშესიდებმა უარი თქვეს „მეფეთა მეფის“ ხმაურიან ტიტულზე, დაკარგეს ტერიტორიებიც და გავლენაც, დათმეს პოზიციები კავკასიაში, სადაც მათ ახალი მოწინააღმდეგეები გამოუჩნდნენ იბერთა „დიდი მეფეების“ სახით.

შელახულმა პოლიტიკურმა თავმოყვარეობამ გააძლიერა ნოსტალგია წარსული დიდებისადმი, ზოლო პართული დინასტიის დამკვიდრებამ დიდი არმენიის ტახტზე გარდასულ დღეებზე მოგონებები ირანული კოსმოკრატიული კონცეფციებით გააჯერა და კიდევ უფრო ფართოდ შეასხა ფრთები არმენიელთა ტერიტორიულ პრეტენზიებს.¹

¹ მსგავსი ფანტასმაგორია, როგორც ჩანს, დამახასიათებელია იმ ერებისათვის, რომლებსაც დიდებული წარსული, მაგრამ არცთუ შესაშური აწმყო გააჩნდათ. ამ მხრივ დამახასიათებელია ტაიტიუსის ნაამბობი ეგვიპტელთა შესახებ: ძველ თებში ჩასულ გერმანიკუსს ქურუმებმა მოუთხრეს, რომ

„დიდი სახელმწიფოები ზომ ვერ ძლებენ უმოქმედოდ; ვაჟკაცთა და მეომართა საქმეა ბრძოლა; ღირსებისა და პატივის უმაღლეს საფეხურზე ის უფრო სამართლიანია, რასაც მეტი ძალა აქვს; ქება შეჰყურის კერძო სახლს, როცა ის თავისას იცავს, ხოლო სამეფო სასახლე სადიდებელია მაშინ, როცა იბრძვის სხვათა სიმდიდრის მოსაპოვებლად“ – ეს ღირშესანიშნავი სიტყვები პირველ სომეხ არშაკიდს, ტირიდატეს ეკუთვნის (Tac. Ann., XV.1). საუკუნეთა მანძილზე პართულმა შეგონებამ სომხურ გარემოში ასეთი სახე მიიღო: „სხვაც [შენი იყოსო], რამდენსაც შენი გონება და სიმაჟაყე მისწვდება, – მოძღვრავდნენ, თითქოს, პართელი არშაკიდები სომეხ არშაკიდებს – რამეთუ ვაჟკაცთ ისეთივე საზღვრები აქვთ, რა ზომითაც მათი იარაღი გასჭრის“ (მოვსეს ხორენაცი, I.8). ტაციტუსთანაც და მოვსეს ხორენაციისთანაც უსაზღვრო, უნივერსალური იმპერიის იდეა გაჟღერებული [მდრ. 31.198]; თუმცა არშაკიდული სომხეთის იდეოლოგიებისათვის ეს ოიკომენე მკაცრად შემოსაზღვრული აღმოჩნდა სამხრეთ კავკასიითა და მიმდებარე მხარეებით. რეალურ-ისტორიულადაც, ვფიქრობ, პირველი არშაკიდების დროს დაიბადებოდა აზრი სომხეთის საზღვრების კავკასიონამდე გადაჭიმვის შესახებ.

კავკასიონის დიდ არმენიასთან დაკავშირება და მის საზღვრად მოაზრების ტენდენცია ჯერ კიდევ ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნიდან შეინიშნება. ამგვარ პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ შეხედულებებს უკვე სტრაბონთან ვხვდებით; ზორზენე და კამბისენე, ამბობს ბერძენი გეოგრაფოსი, არმენიის უკიდურესი ჩრდილოეთის პროვინციებია და ესაზღვრება კავკასიის მთებს, იბერიასა და კოლხეთს (XI.14.4). მსგავსი თვალსაზრისი გატარებულია „საბუნებისმეტყველო ისტორიაშიც“, სადაც ციტირებულია აგრიპას აზრი იმის შესახებ, რომ კასპიის ზღვა და მის ირგვლივ მცხოვრები ტომები, არმენიელთა ჩათვლით, დასავლეთიდან ისაზღვრებიან კავკასიის მთებით (VI.15.37 – [32]). ცხადია, რეალურ-ისტორიულად აქ ანტიკავკასიონის მთაგრეხილები იგულისხმება. მაგრამ იგივე ფაქტორი – კავკასიის რთული რელიეფი – ბიძგს აძლევს სომხურ ფანტაზიებს, საზღვრად კავკასიონის მთაგარი ქედი წარმოიდგინონ.

კავკასიონს ფრიად მნიშვნელოვანი ადგილი ჰქონდა განკუთვნილი როგორც ირანულ, ისე ბერძნულ-რომაულ სამყაროში. „მთებს შორის ყველაზე უფრო ვრცელი და მაღალი“ (Her., Hist., I, 203 – [33]), კავკასოსი ითვლებოდა „მთათა მეფედ“ (Aesch., Prom., 723 – [34]), სამყაროს უკიდურეს კუთხედ (Aesch., Prom., 1: „... დედამიწის შორეულ საზღვარს“), პრომეთეს მიჯაჭვის ადგილად; აქ იღებდა სათავეებს ოქროს ჩამომტანი მდინარეები (Strabo, XI.3.19; App., Mithr., 103 – [35]); სწორედ სამყაროს ამ დასალიერში ააგო ალექსანდრემ

მეფე რამზესის დროს ეგვიპტელებს ეპყრათ ლიბია, ეთიოპია, მიდია, სპარსეთი, აგრეთვე ბაქტრიელები, სკითები, სირიელები, არმენიელები, კაპადოკიელები და „მთელი [ტერიტორია] იქით ბითინიის ზღვიდან აქეთ ლიკიის ზღვამდე“ (Tac. Ann., II.60 – [30]).

რკინის კარები, რომელიც ცივილიზებულ სამყაროს ევლური ნომადებისგან გამოპყოფდა (Strabo, XI.3.5; Plin., Nat. hist., VI.30). იმპერიებისთვის სახელმწიფო საზღვრად კავკასიონის გამოცხადება ნაკარნახევი იყო საერთაშორისო პრესტიჟითაც (Strabo, XV.1.8-11; Arr., Anab., V.3.1-3; Arr., Ind., 5.10-11 – [36]; Amm. Marc., XXIII.6.70) და რეალპოლიტიკითაც – საზღვრების დაცვა ჩრდილოეთ კავკასიაში მომთაბარე ტომებისგან ზომ ყველა ახლოაღმოსავლური იმპერიის ერთ-ერთ საზრუნავს წარმოადგენდა.

აქემენიდური ხანიდან ირანული სამყაროს უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთის საზღვრად კავკასიონი ითვლებოდა (Her, Hist., III.93). აქემენიდთა მემკვიდრეები, პართული არშაკიდები მხოლოდ იმით კმაყოფილდებოდნენ, რომ დროდადრო რომაელებისგან მაკედონელთა და სპარსთა „ძველი საზღვრების“ აღდგენას მოითხოვდნენ (Tac., Ann., VI.31); სასანიდებმა კი სიტყვა საქმედ აქციეს და „ძველი საზღვრები“ კვლავ კავკასიონზე გააღეს და ცენტრალური და აღმოსავლეთი კავკასიონი გრანდიოზული თავდაცვითი კედლებითა და ციხე-სიმაგრეებით გაამაგრეს („ზოროასტრის ქააბი“ – [37, 392], „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ – [38, 94-95]; მასული – [5, 190-191]). სპარსულმა ტრადიციამ დარიალის ციხე, მიუვალობის გამო, მსოფლიოს უმნიშვნელოვანეს ციხე-სიმაგრეთა რიგს მიაკუთვნა და მისი აგება ლეგენდარული მეფის, ისპანდიატ ვიშტასპის ძის სახელს დაუკავშირა.¹

თანატომელი „სამყაროს მბრძანებლებისა“ და „მეფეთ-მეფეების“ მიბაძვით, თავიანთ პრეტენზიებს კავკასიისადმი გამოთქვამდნენ სომეხი არშაკიდებიც, რომლებსაც ბრმად სწამდათ კავკასიაში თავისი უპირატესი როლის. ზორენაციისთან და ანონიმთან კასპიის ზღვის „დასავლეთის ზღვად“ მოხსენიება კიდევ ერთი დადასტურებაა იმისა, რომ მითიური ვალარშაკის საბრძანებლის მოხაზვისას სომეხ მემკვიდრეებმა ირანული პერსპექტივა ამოძრავებდათ. მსგავსი პრეტენზიებისათვის არსებობდა რეალური საფუძველიც: ერთი მხრივ, იბერია-არმენიის სისხლისმღვრელი სასაზღვრო კონფლიქტები და არშაკიდების აგრესიული პრეტენზიები ფარნავაზიანებისადმი ქვემო ქართლის დასაბრუნებლად, ზოლო მეორე მხრივ, ჩრდილოეთ კავკასიიდან მომდინარე საფრთხე, სადაც, ისევ და ისევ, იბერიის ხელი ერაი.

ანთროპოლოგები ამტკიცებენ, რომ სახელმწიფოს იდეოლოგია მძაფრად გამოვლინდებოდა ზოლზე იმ საზღვარზე, რომელსაც ყველაზე უფრო ძლიერ უტევდა მტერი. შიში აიძულებდა სახელმწიფო იდეოლოგებს, თავდამსხმელთა წინაშე სახელმწიფო მთელი თავისი ბრწყინვალებით წარმოეჩინათ, რაც თავდაცვის ერთ-ერთ საშუალებას წარმოადგენდა [31, 195]. ეს ფენომენი დიდი არმენიის მესვეურებსაც ჰქონდათ შესისხლბორცებული.

¹ ეს ტრადიცია შემოინახეს მასულიმ [5, 205-206] და გარკვეული მოდიფიკაციით, კონსტანტინე პორფიროგენეტმა (De Adm. Imp., 45 – [23/IV₁]; 23/IV₂, 257, შენ. 1).

ქრისტეს შობის პირველ საუკუნეებში ჩრდილოეთ კავკასიაში მომთაბარე ტომები თავზარდამცემ ლაშქრობებს აწყობდნენ სომხეთზე (Tac., Ann., VI.33-35; Ios. Flav., Bel. Jud., VII, 244-251 – [36], Dio, LXIX, 15, 1-2 – [39]). შემოსევებმა წარუშლელი კვალი დატოვა სომეხი ხალხის ისტორიულ მეხსიერებაში, თუმც კი რეალური ამბები ზღაპრულ საბურველში გაეხვია და ლამაზ ლეგენდად გადაიქცა: სომხური ფოლკლორის გმირები ამარცხებენ ჩრდილოეთიდან შემოჭრილ მტერს, გადარეკავენ კავკასიონს იქით, მთარბევნ მათ სამფლობელოებს და ხელისუფლების დამყარების ნიშნად სპეციალურ სტელასაც აღმართავენ (მოვსეს ხორენაცი, II.50, 52, 65). ასეთი სვეტები სახელმწიფოს საზღვრებსაც აღნიშნავდა ზოლმე;¹ ამდენად, ისტორიად ქცეულმა გადმოცემებმა სომეხთა მეფის საბრძანებელი ჩრდილოეთ კავკასიაშიც კი განავრცო.

ნომადთა ურდოებს სომეხი ავტორები სხვადასხვა კრებითი სახელით მოიხსენიებდნენ: „ყოველნი ჩრდილოელნი“, „ალანები“, „ჰუნები“, „მასქუთები“... ფავსტოს ბუზანდის თხზულებაში ტერმინი „მასქუთები“ ჩრდილოკავკასიელ ტომთა კონფედერაციას გულისხმობს. V საუკუნის სომეხი ისტორიკოსისათვის მასქუთები ესაზღვრებიან ქართველებსაც (იბერებს) და ალბანელებსაც. მათი მეფე არშაკილია, სომეხ არშაკუნიანთა „მმა“. ის „ჰუნთა მრავალრიცხოვანი ლაშქრის მბრძანებელია“; მისი ზელისუფლება ერცელდება არა მხოლოდ სხვადასხვა ჩრდილოკავკასიელ ტომებზე – ჰუნებზე, ფოხებზე, თავასპარებზე, ჰეჭმატაკებზე, იფმახებზე, გატებსა და გლუარებზე, გუგარებზე, შიჭბებზე, ჭილბებზე, ბალასიჭებზე, ეგერსვანებზე და „სხვადასხვა ჯურის სხვა მრავალ მომთაბარე ტომზე“, – არამედ სამხრეთ კავკასიაზეც; მასქუთთა მეფის საბრძანებელი, ფავსტოს ბუზანდის მტკიცებით, მდინარე მტკვრამდეც კი აღწევდა (ფავსტოს ბუზანდი, III.7).

მასქუთების ჰეგემონია, სომხური წყაროების მიხედვით, მაინცდამაინც, IV ს-ის პირველ ნახევარშია დადასტურებული. წერილ-წერილ თარეშებთან ერთად ისინი მასშტაბურ ლაშქრობებსაც აწყობდნენ სომხეთზე. განსაკუთრებით გრანდიოზული იყო მეფე სანესანის თავდასხმა 330-იან წლებში (ფავსტოს ბუზანდი, III.7; მოვსეს ხორენაცი, III.9). არტაქსატაში განლაგებული რომაული ლეგიონები ახერხებდნენ მათ შეკავებას და არმენიიდან განდევნას (Ioan., Lydus, De Magist., III.52 – [23/II]); არსებობს ცნობა, რომ მათ თითქოს „კასპიის კარებიც“ ღალაშქრეს (Them., Oratio XVI – [23/I]). როგორც ეტყობა, რომაელებთან ერთად მოპოვებული სამხედრო წარმატებები გადამთიელებზე და რომაელთა ტრიუმფალური მსვლელობები კასპიის კარისკენ საფუძველს აძლევდა სომეხ

¹ კეთილდღეობისა და სპარსელების საზღვარზე, სეხოისისა და ტაბარის მიხედვით, აღმართული ყოფილა სანადიარის შუბის სახელით ცნობილი სასაზღვრო ქვის სვეტი, რომლის გადალახვაც ომის გამოცხადებას ნიშნავდა [25, 32, შენ. 92].

მეისტორიეთ, სომეხი მეფე-მთავრები ტრიუმფატორებად წარმოესახათ, ზოლო სომხეთის საზღვრები კავკასიონამდე გადაეზიდათ. წარმოსახვითი საზღვრის დადება, ერთი მხრივ, კავკასიონზე (დიდი არმენიის მიჯნა), რომლის გადაღმა სომეხთა გაქრისტიანების დროისათვის მასქუთთა ქვეყანა იყო, ზოლო მეორე მხრივ, მტკვარზე (მასქუთთა მეფის საბრძანებელი) თრდატის თანამედროვე გუგარქის პიტიახშის მასქუთთა ქვეყნის მონაპირეობაც განაპირობა.

ამავე ტენდენციას ძლიერ სტიმულს აძლევდა გუგარქის ცნების გაფართოებაც. პოპანენს დრასხანაკერტეცის თხზულებიდან ირკვევა, რომ „გუგარქი“ აღნიშნავდა როგორც ქვემო ქართლს, ისე აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგადად [40, 36-37; 20, 151-152; 21, 13-15; 22, 21-22]. ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ პროცესს, წერილობითი წყაროების მიხედვით, თვალი უკვე V საუკუნიდან ელენება. ლაზარ ფარპეცი V ს-ის I ნახევრის ცნობილ მოღვაწეს, ქვემო ქართლის პიტიახშს არშუმას „ქართლის//ქართველთა პიტიახშად“ (ქიხჲსმს ქლყაჲ) მოიხსენიებს (II, 27, 28, 31, III.59,62). იმავე ისტორიკოსის თქმით, არშუმა „ქართველთა ქვეყნიდანა“ (ყაჲსაჲსიხჲს ქლყაჲ) (II, 25) და „ქართლის იშხანია“ (იჲსაჲსმს ქლყაჲ) (III, 59); ამიტომ უდავოა, რომ ჩვენთვის საინტერესო ტერმინი საპიტიახშოს ქართლისადმი კუთვნილებას და ქართლის მეფესთან ვასალურ-სამოხელეო დამოკიდებულებას გულისხმობს.¹ მოვსეს ხორენაცი არშუმას „გუგარქის პიტიახშს“ უწოდებს (III, 60).

„ქართლის//ქართველთა პიტიახშის“ ტიტული „ქართველთა//ქართლის საპიტიახშოს“ არსებობასაც გულისხმობს. ტერმინი, როგორც ჩანს, ქართლის სამეფოშია შექმნილი² იმ დროს, როდესაც ფარნავაზიანებმა საბოლოოდ დაიბრუნეს გუგარქის საპიტიახშო. ამ ცვლილებით (გუგარქი ⇒ ქართლი) ქართლის მესვეურნი სადავო ქვემო ქართლზე პოლიტიკურ უფლებებს დეკლარირებდნენ [შდრ. 22, 34], თუმცა სომხეთში ტერმინოლოგიურმა ცვლილებებმა სრულიად საპირისპირო ტენდენციები დასახა.

მოვსეს ხორენაციისათვის „გუგარელთა პიტიახში“ (II.8) და „ქართველთა დიდი პიტიახში“ (II.11) თანაბარმნიშვნელოვანი ცნებებია. რადგან სომხურში ვირქ/ვრაც-ი, ძირითადად, აღმოსავლეთ საქართველოს გულისხმობდა, „ქართლის“ (resp. ქვემო ქართლის) პარალელურ ფორმად დამკვიდრებულმა „გუგარქმა“ შიდა ქართლზეც (და კახეთ-ჰერეთზე) იწყო გავრცელება. მეტად ნიშანდობლივია, რომ პიტიახშის უმთავრეს ფუნქციას არა იბერიიდან, არამედ ჩრდილოეთ კავკასიიდან მომდინარე საფრთხის გაუვნებელყოფა წარმოადგენდა:

¹ მოვსეს კალანკატუტის ამ დიდობულეს „ქართველთა ბეჴმშს“ უწოდებს (II.3). კორინთიანც (და ხორენაციისთან) აშუშა ტაშირის მთვარია და ქართლის მეფის მოხელეა [40, 35-36].

² ამაზე მიანიშნებს არშუმა თუ უშა პიტიახშის „იბერთა პიტიახშობაც“ [41, 13]. უშა/არშუმას შესახებ იხ. [42]. თუ გამართლდა ვერაული უშა პიტიახშისა და უსტამ ქართლის მეფის იგივეობის შესახებ [42, 79], მაშინ გოგარენე-გუგარქის დინასტიის ქართლის სამეფო ტახტზე დამკვიდრებულად შეიძლება აიხსნას გუგარქის ცნების გაფართოება ქართლის ხარჯზე.

„ჩრდილოეთის განმგებელი“ „კავკასიის მთის მოპირდაპირე მხარეს“ (II.8), „ჩრდილოეთის მთებისა და პონტოს ზღვის განმგებელი“ (II.11) [შდრ. აგ. §98]. ისე გამოდის, თითქოს საპიტიახშოს ტერიტორია კავკასიის მთებამდე ყოფილიყო გადაჭიმული. ეს პოლიტიკური კონცეფციაა, რომელიც სომეხთა მეფის დიდმოხელის უზენაესი ხელისუფლების მთელს აღმოსავლეთ საქართველოზე გავრცელებით ამ ქვეყანაზე სომეხთა მეფის სუვერენულ უფლებებსაც ასაბუთებდა (II.18).¹ ამავე თეორიის შესაბამისად, ქართლის მეფეც მხოლოდ და მხოლოდ „ქართველთა პიტიახშია“ (მოვსეს კალანკატვაცი, I.12) ან „ქართველთა წინამძღოლი და გუგარელთა პიტიახში“, სომეხთა მეფის ერთ-ერთი ნახარარი და მოხელე, რომლის უმთავრესი მოვალეობაა „ჩრდილოეთის ლაშქრის მხედართუფროსობა“ ანუ სომხეთის ჩრდილოეთის საზღვრების დაცვა (გუგარქის პიტიახშის ფუნქცია!); ის პირველი ეგებება ჩრდილოეთ კავკასიიდან შემოჭრილ მტერს და სიცოცხლესაც სწირავს თავის სიუზერენს (მოვსეს ხორენაცი, II.85, 86, III.6, 9).

კარგად ჩანს, რომ კოსმოკრატიული პრეტენზიები გუგარქის დაკარგვის შემდეგ მძაფრდება; სომეხ მწიგნობართ გუგარქის ცნება ქართლის სამეფოზე გადააქვთ, ხოლო ქართლის მეფეს სომეხთა მეფის პიტიახშობამდე ამცრობენ.² გუგარქის – რომელიც ქვემო ქართლის (იგივე ბერძნული წყაროების გოგარენეს) აღმნიშვნელი ცნებიდან თანდათანობით მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს მომცველი ტერმინი ხდებოდა – და მასკუთთა ქვეყნის დაწყვილებით კიდევ ერთი ირეალური სამყარო წარმოიქმნება: კავკასიის მთებამდე გადაჭიმული დიდი სომხეთი. ამგვარი იდეოლოგიის ფონზე გუგარქის პიტიახშის (resp. ქართლის პიტიახშის//ქართლის მეფის) მასკუთთა ქვეყნის მონაპირეობაც სავსებით გასაგები ხდება.

ნათქვამის შემდეგ კვლავ შეგვიძლია დავუბრუნდეთ აგათანგელოსის ტექსტს. „სომხეთის ისტორიაში“ „ჩრდილოეთის განმგებლის“ ხან გუგარქის, ხან მასკუთთა მონაპირედ მოხსენიება გამოძახილია იმ ტრადიციული თვალსაზრისისა, რომელიც ამტკიცებდა, რომ სომხური სახელმწიფოს ჩრდილო-

¹ ხორენაციისთან „გუგარქის საპიტიახშო“ „ქართლის საპიტიახშოდ“ იმიტომაც გადაიქცა, რომ საპიტიახშოს ძირითად მოსახლეობას ქართველები შეადგენდნენ; ეს ჩანს ხორენაციის ორგზისი მითითებიდან, რომ პიტიახშები შთამომავლობდნენ სატრაპ მიპრდატისაგან, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელმა ივერიელთა მთავრად დასვა (II.8, 11) [40, 36, 40-41; 21, 11-13; 43].

² მირიანის დამცრობის ტენდენციაზე ჯერ კიდევ ვრ. ხალათიანცი მიუთითებდა [40, 41]. ასეთი აგრესია, მაინცდამაინც, მირიანის მიმართ შეინიშნება. ეს, ალბათ, იმიტომ, რომ სწორედ მან შემოიმტკიცა არშაკილებთან სადავო ქვემო ქართლი (ლენტი მროველი, 70). რეალურად რომ მირიანი არშაკილების თანასწორუფლებიანი სუვერენია, ეს ამიანე მარცელინეს ჩვენებითაც მტკიცდება: „ყველაზე მეტად მოქათმულ იქნენ არშაკი და მერიანნი, არმენიისა და იბერიის მეფეები... (ხაზი ჩუზია – გ.ჭ.)“ (XXI.6.7). ცხადია, რომაელებს მირიანს სტატუსში ეჭვი რომ შეჰპაროდათ, მხოლოდ არშაკის გულის მონადირებაზე იზრუნებდნენ.

ეთის საზღვარი კავკასიონამდე აღწევდა.¹ მაგრამ აგათანგელოსი უფრო შორს წავიდა: სომეხთა მოქცევის მეისტორიებმ, გვიან ანტიკურ ხანასა და ადრე შუა საუკუნეებში დიდ არმენიაში მორაულ პოლიტიკურ თეორიებზე დაყრდნობით, განავითარა კულტურულ-საეკლესიო კონცეფცია, რომელიც სომხური ეკლესიის მოწინავეობასა და უფლებებსა და ასაბუთებდა იმავე სამყაროზე, რომელზეც, ვითომცდა, სომეხთა მეფეების უზენაესი ხელისუფლება ვრცელდებოდა: „და ასე მთელ სომეხეთში, კიდით კიდემდე, იქადაგა ქალაქ სატალიდან ქალდეველთა ქვეყნამდე, კლარჯებამდე, მასქეთთა საზღვრების ბოლომდე, ალანთა კარამდე, კასპთა საზღვრამდე, სომეხთა სამეფოს ქალაქ ფაიტაკარანამდე, ქ. ამიდიდან ნიზიბინამდე, ასურეთის საზღვრების გასწვრივ, ნორშირაქანითა და კორდუქით მართა ქვეყნამდე, მაჰქრტუნამდე, ატრაპატაკანამდე...“ (Aa §842)² – აი, ის ქვაკუთხედი, რომელზეც აიგო სომეხეთში ფრიალ პოპულარული იდეოლოგია კავკასიის ერთა სარწმუნოებრივ-პოლიტიკური ერთობისა და ამ ერთობაში სომეხთა ჰეგემონიის შესახებ.

¹ ამგვარი თვალსაზრისები, გარკვეული მოდიფიკაციით, აგათანგელოსის თხზულებაშიცაა წარმოდგენილი. „ისტორიის“ დასაწყისშივე ხაზგასმულია, რომ კავკასიურ სამყაროში მთავარ პოლიტიკურ ძალას დიდი სომხეთი წარმოადგენდა: სომხეთის მეფეს მეორე ადგილი ეკავა ირანულ სახელმწიფოში (Aa §18), ხოლო კავკასიაში უპირობო პირველობა ეკუთვნოდა; მის მოწოდებაზე საბრძოლველად გამოდიოდნენ იბერიები და ალბანელები, კასპები, ჭიბლები და ლხინები; ის აკონტროლებდა კავკასიის ზეარებს, ალანთა კარს და ჭორაპაქს და თავისი სურვილისამებრ გადმოჰყავდა პუნთა ურდოები (Aa §19).

² ციტირებული პარაგრაფის თარგმანი ეკუთვნის ნ. აფთიურს [10, 88]. ეს ტექსტიც კიდევ უფრო თვალნათლივ მოსჩანს მოვსეს ზორენაცის თხზულებაში, სადაც ქართლის წინამძღოლისა და გუგარქის პიტიანშის ქვეყნის გამქრისტიანებლად გრიგოლის მიერ წარგზავნილი მოციქული გვევლინება. მისი მოღვაწეობის უკიდურეს ჩრდილოეთის ასპარეზად, აგათანგელოსზე დაყრდნობით, ნაჩვენებია ალანთა და კასპიის კარები და მასქეთ/მასაგეტების საზღვრები (II.86).

ეკუთვნოდა ეს შეხედულებები თავად აგათანგელოსს თუ პერმინდელმა რედაქტორ-გადამკეთებელმა გააფრეს, ახლა ძნელი სათქმელია [იხ. 1, 372-383; 10]. ყოველ შემთხვევაში, ფაქტია, რომ V ს-ის II ნახევარში არსებობდა თვალსაზრისი ქართლისა და ალბანეთის სომეხთზე სარწმუნოებრივი დამოკიდებულების შესახებ [შდრ. 1, 357-361]. ფეისტოს ბუზანდის ცნობით, გრიგოლ განმანათლებლის შეილიშვილი, გრიგორისი, 15 წლის ასაკში ხელდასხმული ყოფილა ქართლისა და ალბანეთის ეპისკოპოსად და მისი საშწისო მასქეთთა საზღვრებამდე აღწევდა (III.5-6; შდრ. მოვსეს ზორენაცი, III.3). ფეისტოსის სიტყვებიდან იგულისხმება, რომ გრიგორისი ქართლისა და ალბანეთის მღვდელმთავრად სომხური სახელმწიფოსა და სომხური ეკლესიის მიერ იყო წარგზავნილი, რაც ამ ქვეყნებზე სომხების სარწმუნოებრივ-პოლიტიკური უპირატესობის დადასტურებადაც აღიქმებოდა (შდრ. მოვსეს ზორენაცი, III.3). ამრიგად, ფეისტოს ბუზანდის ეს ცნობა ეხმარება აგათანგელოსის თხრობას, ჯერ ერთი, იმით, რომ ალბანეთსა და იბერიას გრიგოლ განმანათლებლისა და მისი შთამომავლების სამოღვაწეო საზღვრებში ანუ სომხეთის კულტურული ექსპანსიის არეალში აქცევს, ხოლო, მეორე მხრივ, დასაბუთებს იმ ფაქტს, რომ სომხური ეკლესიის გავლენის ჩრდილოეთის საზღვარი მასქეთების/მასაგეტების ქვეყნამდე ანუ კავკასიონამდე აღწევდა.

მსგავსი შეხედულებები, თუნდაც ერთი და ზეგუთნად, თანადროულ სომხურ საზოგადოებას სრულ შეგრძნობრივად მაჩვენს. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან სომხეთში მეუბიის გაუქმების შემდეგ საზოგადოების ძირითად წარმმართავ ძალად იქცა სომხური ეკლესია, რომელიც თავისი პოზიციების განმტკიცებას როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე მის ფარგლებს გარეთ გრიგოლ განმანათლებლის ავტორიტეტით ცდილობდა (აღონი).

საეკლესიო და პოლიტიკური კონცეფციები¹ მჭიდროდ გადაიხლართა და ფრიად ეფექტურ იარაღად იქცა იმათ ხელში, ვინც ასურთა მხრიდან კაპოკამდე (კავკასიონამდე) გადაჭიმული სომხური სახელმწიფოებრიობის აღდგენის იდეას ქადაგებდა (სებეოსი, თავი 11).

სამეფო ხელისუფლების რესტავრაციამ ახალი სული შთაბერა სომხურ კოსმოკრატიზმს. სომეხ ბაგრატუნიანთა სახით კავკასიას ახალი „თვითმპყრობელნი“ (ფსევდო-შაპუხი, გვ. 159 – [45]), „მეფეთა მეფეები“//„შაჰან-შაჰები“ (იოანე დრასხანაკერტელი, თავი 61; ფსევდო-შაპუხი, გვ. 160; „მატიანე ქართლისა“, გვ. 279 – [24]) და „ტიუზერეკალები“ („მატიანე ქართლისა“, გვ. 262; ვარდანი, გვ. 115 – [46]) ანუ „სამყაროს მბრძანებლები“ მოველინნენ.² ანი-შირაკის სამეფო, მართალია, არტაშესიდებისა და არშაკიდების დიდ არმენიასთან შედარებით ფრიად მოკრძალებულ საზღვრებში იყო მოქცეული, მაგრამ ის კვლავ „დიდ სომხეთად“ იწოდებოდა (Const. Porphy., De Caerim., 48 – [23/IV₂]; იხ., აგრეთვე [6, რუკები №№ 87, 88]) და მისი წარმოსახვითი ჩრდილოეთის კონტურებიც ზუსტად ისე იყო შემოხაზული, როგორც ეს მრავალი საუკუნის წინ არშაკიდებსა და მათ იდეოლოგებს წარმოედგინათ. მკაფიოდ მოსჩანს ადრეშუასაუკუნეების ფინალურ ეტაპზე სომხური კოსმოკრატიზმის ისტორიულ-გეოგრაფიული საფუძველიც: გუგარქის ორმაგმა მნიშვნელობამ (ქვემო ქართლი, აღმოსავლეთი საქართველო), გუგარქის (= ქვემო ქართლი) დაპატრონებამ და გუგარქში (= აღმოსავლეთი საქართველო) მოპოვებულმა ცალკეულმა სამხედრო გამარჯვებებმა წარმოსახვითი სახელმწიფო საზღვარი „დიდი ზღვის (ე.ი. შავი ზღვის – გ.ჭ.) ნაპირამდე, დიდი მთის კავკასიის ძირამდის და ალანთა კარამდის“ გადასწია (იოანე დრასხანაკერტელი, თავი 29, 31; შდრ. ფსევდო-შაპუხი, გვ. 159).³

გაივლის კიდევ რამდენიმე საუკუნე და კილიკიის სომხური სამეფოს ცნო-

¹ ადრე შუა საუკუნეების სომხური ისტორიოგრაფიის სუბექტივიზმის შესახებ იხ. [44, 15-33]. „ტიუზერეკალს“ ზოგიერთი მეცნიერი (ნ. ემინი) თარგმნის როგორც „დამპყრობელს“; ჩვენ უფრო მისაღებდ მიგვაჩნია მისი გადმოტანა „სამყაროს მბრძანებლად“ (რ. ტომსონი). „ტიუზერეკალი“, ქართული წყაროს მიხედვით, სუბმატ I-ის ზედწოდებაა, სომეხი ავტორები კი ამ ეპითეტით სმბატ მეორეს განადიდებენ. სმბატ II-ის ტიუზერეკალობა უფრო წინაპართა საგმირო საქმეებითა და X საუკუნის განმავლობაში გამრავლებულ სომხურ სამეფო-სამთავროებზე ნომინალური სუვერენული უფლებებით იყო ინსპირირებული. თავად სმბატ II არც დამპყრობელი ყოფილა და არც რეალური მბრძანებელი. მის შესახებ იხ. ასოლიკი, III.11, 18-19, 28-29 – [47]. IX-XI საუკუნეების შიდაკავკასიური ურთიერთობებისა და კავკასიის სამეფო-სამთავროების ბიზანტიის იმპერიასთან და სახალიფოსთან დამოკიდებულების შესახებ იხ. [48].

² გუგარქის დაპყრობის შედეგად სომეხ ბაგრატუნთა ტიტულატურაში დამკვიდრებული „სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავი“ (ასოლიკი, III.2) და „სომეხთა და ქართველთა მეფე“ (ფსევდო-შაპუხი, გვ. 160) ბიუთითებს არა მხოლოდ იმაზე, რომ გუგარქი სომეხებს ქართულ ქვეყნად წარმოედგინათ (იე. ჯეჯეშვილი), არამედ იმაზეც, რომ გუგარქის დაპყრობით სომეხი ბაგრატუნები თავისი ზეღისუფლების მთელს აღმოსავლეთ საქართველოზე გავრცელების პრეტენზიას აცხადებდნენ.

ბილი მოღვაწე ჰეთუმი იტყვის: „სომხეთი იწყება ქალაქ დარიალთან, რომელსაც რკინის კარები ეწოდება...“ (I.9 – [49]).

ასეთი იყო ანტიკური ზანისა და ადრე შუა საუკუნეების სომხური პოლიტიკური იდეოლოგია, რომელიც რეალობისგან ძლიერ განსხვავდებოდა.

წყაროები და ლიტერატურა

1. ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, თხზ., XI, თბ., 1998.
2. C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, 1963.
3. Agathangelos, *History of the Armenians*. R.W. Thomson trans., Albany, NY: State University of New York Press, 1976.
4. ს. ერემიანი, სომხეთი „აშხარაცუიკის“ მიხედვით, ერევანი, 1963 (სომხურ ენაზე).
5. Минорский В. Ф. *История Ширвана и Дербенда X — XI вв.*, М., 1963.
6. Robert H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2001.
7. *The Armenian History Attributed to Sebeos*, translation with notes by R. W. Thomson, historical commentary by J. Howard-Johnston, assistance from T. Greenwood, I, Liverpool University Press, 1999.
8. Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, Ереван, 1971.
9. R. Hewsen, *Introduction to Armenian Historical Geography IV: The Vitaxates of Arsacid Armenia. A Reexamination of the Territorial Aspects of the Institution*, Parts 1 and 2, REA, XXI, 1988-1989 and REA, XXII, 1990-1991.
10. ნ. აფციაური, გრიგოლ განმანათლებლის ქადაგებათა საზღვრები // ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები, თბ., 1991.
11. იოანე დრასხანაკერტელი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ი. აბულაძისა, თბ., 1937; იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და საძიებლით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1965; Иованнес Драсханакерци, *История Армении*, Ер., 1986.
12. *История Армении Фавстоса Бузанда*. Перевод с древнеармянского и комментарий М. Я. Геворгияна, под редакцией С. Т. Еремиана, вступительная статья Л. С. Хачикяна, Ер., 1953.
13. მოვეს ზორენაცი, სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ, თბ., 1984.
14. უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1975.

15. Корюн, Житие Маштоца. Перевод Ш. В. Смбатяна и К. А. Мелик-Огаджаняна, М., 1962.
16. ლ.-ნ. ჯანაშია, ლაზარ ფარაბეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1962.
17. მოკეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა.
18. ეპისტოლეთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევით და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968.
19. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957.
20. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977.
21. Д. Л. Мухелишвили, Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена), Тб., 1982.
22. დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი, ნაკვ. I, თბ., 1979.
23. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. I, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1965, ტ. II, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1965, ტ. III, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1936, ტ. IV, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1952.
24. „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955.
25. История императора Иракла. Сочинение епископа Себеоса, писателя VII века. Перевод с армянского К. Патканьяна, СПб., 1862.
26. Э. Бикерман, Государство Селевкидов, М., 1985; Г. А. Кошеленко, Царская власть и ее обоснование в ранней Парфии // История Иранского государства и культуры, М., 1971.
27. თ. ღუნდუა, კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, თბ., 1993.
28. Ammianus Marcellinus, with an English translation by J. C. Rolfe, 3 vols, London, Cambridge, Massachusetts, LCL, 1950-1952.
29. პლუტარქე, რჩეული პარალელური ბიოგრაფიები, I, ძველბერძნულიდან თარგმნა, შესავალი წერილი და განმარტებები დაურთო ა. ურუშაძემ, თბ., 1957.
30. ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, ლათინური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავალი ნარკვევითა და კომენტარებითურთ გამოსცა ალ. გამყრელიძემ, თბ., 1973.
31. Whittacker, Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study, the Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997.
32. Pliny, Natural History, with an English Translation by H. Rackham, II, London, Cambridge, Massachusetts, LCL, 1947.

33. პეროდოტე, ისტორია, ბერძნულიდან. თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებელი დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, I, თბ., 1975.
34. ესქილე, მიჯაჭვული პრომეთე, თარგმნა ალ. ქუთათელმა, თბ., 1971.
35. აპიანე, მითრიდატეს ომების ისტორია, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და შესავალი და საძიებლები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1959.
36. თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, თბ., 1983.
37. Г.А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959.
38. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა და ც. ჯღამაიამ, ილ. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1963.
39. დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და შესავალი და კომენტარები დაურთო ნ. ლომოურმა, თბ., 1966.
40. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თხზ., XI, თბ., 1998.
41. თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, თბ., 2004.
42. გ. ქაეთარაძე, კართაგენელთა შესახებ ძველი ამიერკავკასიური ცნობების ინტერპრეტაციისათვის. მშვენიერება მოსილი სვედით (თამარ გამსახურდია – 70), თბ., 2007.
43. ლ. დავლიანიძე, ქართველთა „დიდი პიტიახში მიპრდატი“ მოვსეს ხორენაცის მიხედვით (ძვ.წ. II ს.) // ქართული წყაროთმცოდნეობა, X, 2004.
44. გ. მაისურაძე, ქართულ-სომხური ურთიერთობის ისტორიოგრაფიიდან, თბ., 2008.
45. ე. ცაგარეიშვილი, ანონიმი ისტორიკოსი (ფსევდო-შაპუკი) და მისი „ისტორია“ // მრავალთავი, V, 1975.
46. ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნ. შოშიაშვილმა და ე. კვაჭანტირაძემ, თბ., 2002.
47. Всеобщая История Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, переведена с армянского и объяснена Н. Эминим, М., 1864.
48. ა. აბღლაძე, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში, თბ., 1988.
49. პეტუმი, მონგოლთა ისტორია, მ. ავეგერიანის რედაქციით, ვენეცია, 1842 (სომხ. ენაზე).

არმენოლოგია საქართველოში

ბონდო არეულაძე

ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მეცნიერული მემკვიდრეობიდან

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არმენოლოგიის კათედრის გამგე, პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი (1890-1963 წწ.) მრავალმხრივი და ფრიალ პროდუქტიული მეცნიერი გახლდათ. მის არქივში დაცულია არაერთი საინტერესო მასალა და უცნობი საბუთი.¹

ლეონ მელიქსეთ-ბეგის არქივში ინახება 34 გვერდიანი ხელნაწერი – „სულხან-საბა ორბელიანი და სომეხთმეტყველება“. მასში განხილულია სულხან-საბას ლექსიკონში შესული სომხური სიტყვები და ნაჩვენებია მათი ფონეტიკური სახეცვლილებები.

ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა გააჩვენა ქუთათელი არქიეპისკოპოსის ტიმოთე გაბაშვილის მიერ გამოქვეყნებული სომეხი მონოფიზიტების წინააღმდეგ მმართველი ნაშრომის – „მარწუხის“ სომხური წყაროები. ტიმოთე გაბაშვილს თავის ნაშრომში გამოუქვეყნებია ძველ სომხურ მწერლობაში კარგად ცნობილი თხზულება – „პისუს ვორდი“ (ქრისტეს შვილი). ეს თხზულება ეკუთვნის XII ს-ის სომეხ სასულიერო პირს ნერსეს კლავსს. ტიმოთე გაბაშვილს უსარგებლია ამ თხზულების 1643, 1724 წწ. გამოცემებით (სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ფილიალის „მოამბე“, 1940, ტ. I, № 6, გვ. 637).

ტიმოთე გაბაშვილი იყო სომეხთა საკითხის ისტორიაში ცნობილი მინას ვარდაპეტ ტიგრანიანის თანამედროვე. მინას ვარდაპეტ ტიგრანიანი, როგორც სომხური ეპარქიის მღვდელმთავარი, ცხოვრობდა მოსკოვში და ასტრახანში (1717-1740 წწ.). მინას ვარდაპეტ ტიგრანიანმა სიკვდილის წინ უარყო მონოფიზიტობა და მიიღო დიოფიზიტობა (მართლმადიდებლური ქრისტიანული სარწმუნოება). ლეონ მელიქსეთ-ბეგის ვარაუდით, 1740 წლის 28 აპრილს ტიმოთე გაბაშვილს, ვარდაპეტ ტიგრანიანთან ერთად, მიძინების დიდ ტაძარში უნდა წაეყიოთ ამ შემთხვევისათვის საგანგებოდ სომხურად დაწერილი – „სომეხი მწვალებლობის განქიქებისათვის“. ეს ფაქტი კი ცხადყოფს, რომ ტიმოთე გაბაშვილს რამდენადმე უნდა სცოდნოდა სომხური ენა.

მოგვიანებით, 1946 წელს, ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა გამოაქვეყნა ნაშრომი: „К биографии сподвижника Исаакия Ори-Минас Вардапета“. Архивные материалы. Известия Академии Наук Армянской ССР, №1 (Общественные

¹ საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი № 763, აღწერა 1.

науки). ახალი მასალების მოპოვების საფუძველზე ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა დაადგინა, რომ ხსენებული არქივისკოპოსი მინას ვარდაპეტი მართლმადიდებლობაზე მოუქცევია ბერძენ არქიმანდრიტს ბენიამინს. მოქცევის ცერემონიაში მონაწილეობა მიუღია ტვერის ეპისკოპოსს მიტროფანეს და მაშინ მოსკოვში მყოფ ქუთაისის მიტროპოლიტს ტიმოთე გაბაშვილს. ამრიგად, ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა საბოლოოდ დაამტკიცა მინას ვარდაპეტ ტიგრანინის მართლმადიდებლობაზე მოქცევის ფაქტი. ამ ფაქტის სიმართლეში ეჭვი ეპარებოდათ და ეს არ სჯეროდათ სომეხ სწავლულებს: აკად. ლეოს, გ. ეზოვს, ე. გელამიანს და სხვებს.

ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მეცნიერული თვალსაწიერი და ინტერესი არ იყო შემოსაზღვრული. იგი გულდასმით სწავლობდა ქართული და სომხური ენების კვლევის ისტორიას დასავლეთ ევროპაში. ამ საკითხს მიუძღვნა ნაშრომი — „სომხური და ქართული ენის კვლევის ისტორიიდან დასავლეთ ევროპაში სტეფანო პაოლინის და მარიო მაჯიოს მიერ“.

ლეონ მელიქსეთ-ბეგს მთელი საბჭოთა კავშირის ბიბლიოთეკებში უძებნია პოსტელის და თეზიეს თხზულებები, მაგრამ ვერსად აღმოუჩენია. ამიტომ იძულებული გამხდარა მიემართა ევროპის სხვადასხვა ბიბლიოთეკისთვის. საბედნიეროდ, ორივე წიგნი დაცული ყოფილა რომის ნაციონალური ბიბლიოთეკისა და პარიზის ცოცხალ აღმოსავლურ ენათა სასწავლებლებში. ამ წიგნის პოვნით გახარებული ლეონ მელიქსეთ-ბეგი წერს: „ახლა ჩვენ ზელთაა ამ წიგნთა მოკლე აღწერა და ზოგიერთი გვერდის ფოტოსურათი“ (გვ. 240). მას მიუღია რომის ნაციონალური ბიბლიოთეკის დირექტორის მიხეილ პინტოს საპასუხო წერილი, რომელიც დაცულია განსვენებული სომეხი მეცნიერის არქივში. მიხეილ პინტოს წერილი დაწერილია ქართული; ლამაზი ასოებით, გამოირჩევა დარბაისლური ქართულით. მიხეილ პინტო ქართული მწერლობის ისტორიაში ღრმად განსწავლული ჩანს, რაც გვაფიქრებინებს, რომ იგი არის საზღვარგარეთ მოღვაწე ცნობილი ქართველი მეცნიერი მიხეილ თარხნიშვილი. მოგვაქვს ეს წერილი, რომელიც პირველად ქვეყნდება: „20. IV.33. Roma, Via Manin, 9. დიდად პატივცემულ ბატონო მელიქსეთ-ბეგო, ბოდიშს ვიხდით, რომ სხვადასხვა მიზეზების გამო, ამ ხნობამდის ვერ გიპასუხეთ თქვენს შეკითხვაზე, რომელმაც მე ერთობ დამაინტერესა. ის წიგნი, რომლის შესახებაც თქვენ იწერებოდით (იგულისხმება პოსტელის აღნიშნული ნაშრომი, ბ.ა.), მოვნახე აქაურ ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში და ვალად ვიღე მისი შესწავლა. გიგზავნით ამ წიგნიდან ორ ცალ გადიდებულ ფოტოგრაფიას: ერთი სათაურია, მეორე „ანბანის“ გვერდი. წიგნის სათაური, როგორც შეამჩნიეთ, საესეებით შეეფერება თქვენს მიერ აღწერილს. განა აღნიშნული წიგნი არ უნდა დავსახოთ სერიოზულ ნაწარმოებად, რადგანაც მასში ქართული არამცთუ „მამაო ჩვენოს“ ტექსტიც არ მოიპოვება, თვით „ანბანიც“. როგორც მეორე

ფოტოგრაფიიდან სჩანს, უფრო ბერძნულია, და, შეიძლება ითქვას, ფანტასტიკურიც, ვიდრე ქართული; ამით ქართულის გამოცნობა მხოლოდ მიხედვით შესაძლებელია. ზოლო ქართულის ენის და საზოგადოდ საქართველოს შესახებ „ცნობას“ გვაძლევს ლათინური ტექსტის ერთი გვერდი (წიგნი რასაკვირველია, ლათინურად არის შედგენილი), რომლის გადმონაბეჭდს გიგზანით ორ სახად: პირველი ამოღებულია წიგნიდან სტერეოტიპად, მეორე ტექსტი შეიცავს იმავეს, გარდა ტიპოგრაფიული შემოკლებანი გახსნილი არის ჩემ მიერ. ზემო ნათქვამის მიხედვით მე ვფიქრობ, რომ ეს წიგნი არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ბეჭდვითი ნაწარმოების პროტოტიპად.

იმედოვნეთ, რომ, ბატონო პროფესორო, ჩემს თავს მუდამა ვთვლი თქვენს განკარგულებაში, უკეთუ რამეში გამოგადგებით.

პატივისცემით მიხეილ პინტო“.

მიხეილ პინტო მართებულად აღნიშნავს — „ანბანი“ უფრო ბერძნულია და, შეიძლება ითქვას, ფანტასტიკურიც, ვიდრე ქართული. „ამით ქართულის გამოცნობა მიხედვით არის შესაძლებელი“ და ა.შ. ყოველ შემთხვევაში, საინტერესოა პოსტელის მითითება, რომ ქართველები კონსტანტინეპოლში სარგებლობდნენ ბერძნული ანბანით, მისი ზოგიერთი ცვლილებით, — წერს ლეონ მელიქსეთ-ბეგი.

ჩვენი მხრივ შეიძლება დავამატოთ, რომ პროფ. მიხეილ თარხნიშვილის ეს უცნობი წერილი კიდევ ერთხელ მოწმობს ლეონ მელიქსეთ-ბეგის სისტემატურ მეცნიერულ კონტაქტზე ევროპაში მოღვაწე ქართველ მეცნიერთან, პროფ. მიხეილ თარხნიშვილთან.

ლეონ მელიქსეთ-ბეგი კიდევ უფრო დაინტერესებული იყო ევროპაში მოღვაწე არმენოლოგებით. მან საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალურ არქივში მიაკვლია მასალებს ფრანგი არმენოლოგების შესახებ და გამოაქვეყნა ნაშრომი — „Французские арменисты первой половины XIX века по архивным материалам Грузии“ (Яков Шахан-Джеперт, Фелиците Броссе) (იხ. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 63, 1956). ამ ნაშრომში ჯერ მიმოხილულია არმენოლოგიის განვითარების ისტორია დასავლეთ ევროპაში, შემდეგ განხილულია ფრანგი არმენოლოგის იაკობ შახან-ჯეპერტის თბილისში მოღვაწეობის პერიოდი (1826-1836 წწ.). ერთხანს ჯეპერტი (1828-1829 წწ.) თბილისის ნერსესიანის სომხური სასწავლებლის გამგედ მუშაობდა. ჯეპერტი იყო წარმოშობით სირიელი, პოეტი — ჭიპირტიანი, დაიბადა ქ. ედესაში 1766 წელს, გარდაიცვალა 1836 წელს. ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა გამოთქვა შემდეგი ვარაუდი: „В связи с деятельностью Джеперта в Тифлисе в 1828-1829, т.е. почти накануне выработки «Положения» об армянской церкви, высочайше утвержденного 11 марта 1836 г., можно высказать предположение о том, что термин «грегорянская»

(«григорьянская») именно во французском произношении для обозначения армянской апостольской (Эчимиадзинской) церкви, для различия от армяно-католической, был воспринят церковным правительством не без влияния Джеперта“ (გვ. 304).

ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა 1911 წელს გამოსცა ნაშრომი — „Юридическое положение верховного патриарха армянской церкви“, რომელსაც გამოეხმაურა პროფესორი ალ. ხახანაშვილი და მაღალი შეფასება მისცა (იხ. გაზეთ „Утро России“-ში, 1911, №290). ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა ამ ნაშრომში განიხილა სომხური ეკლესიის უმაღლესი მმართველობის სტრუქტურა და ფორმები, განმარტა სომხური საეკლესიო კრების ფუნქცია, სრულიად სომხეთის კათალიკოსის უფლება-მოვალეობანი და სხვა.

ეს ნაშრომი საინტერესოა იმიტაც, რომ მასში ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა დააყენა საკითხი: რატომ უწოდებენ სომხებს გრიგორიანებს. ეს ტერმინი — „გრიგორიანი“ — მას მიუღებლად მიაჩნდა. იგი წერს: „ეს ტერმინი პირველად რუსის ჩინოვნიკებმა იხმარეს, 1836 წელს 11 მარტს გამოცემულ „Положение об армянской церкви“-ში. მასში რუსებმა სომხებს პირველად უწოდეს „გრიგორიანები“, რადგან — „... подобной мерой составители «Положения»... очевидно, имели целью косвенным образом оттянуть возникновение армянской церкви от времен Григория, являющимся вторым просветителем“ (გვ.3).

სომხების პირველ განმანათლებლად ითვლებიან ბართლომე და თადეოზი, მეორედ კი წმ. გრიგოლ ლუსავორიჩი (განმანათლებელი). ასეა თუ ისე, ფაქტია, „გრიგორიანები“ სომხებს რუსებმა უწოდეს და ასევე გაერცელდა კიდევ ამის წინააღმდეგ არაერთხელ გამოვიდა ლეონ მელიქსეთ-ბეგი და მიუთითა მისი არამართებულობა, „ეს იგივეა ქართველებს ნინოელები, რუსებს ელადიმერელები უწოდ“, — შენიშნავდა იგი.

ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მეცნიერული მემკვიდრეობა კიდევ მრავალ საინტერესო საკითხს მოიცავს ქართულ-სომხური ლიტერატურულ-კულტურული ურთიერთობის ისტორიის თვალსაზრისით.

მანუა ღარბაშვილი

**ქართულ-სომხური ურთიერთობების კვლევა
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტში**

(მცირე მიმოხილვა)

ქართულ-სომხური ურთიერთობების მეცნიერული კვლევა ქართული უნივერსიტეტის დაარსებისთანავე აქტუალური გახდა. ამავე უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის პირველი გამგის ივ.ჯავახიშვილის მიერ შედგენილი სასწავლო გეგმა ქართველოლოგიური სპეციალობის სტუდენტებისათვის სხვა საგნებთან ერთად სომხური ენებისა და ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის შესწავლასაც ითვალისწინებდა. ივ. ჯავახიშვილი ყოველთვის ანგარიშს უწევდა სომეხ ისტორიკოსთა ნააზრევს და სხვათაც მოუწოდებდა მისი გათვალისწინების აუცილებლობას. ივ. ჯავახიშვილის ასეთი დამოკიდებულება, მისთვის დამახასიათებელი კრიტიკული მიდგომითა და შეფასებებით ნათლად აისახა როგორც მისსავე შრომებში, ასევე მის მიერ ხელდასმულ თუ აღზრდილ სამეცნიერო კადრების მეცნიერულ შემოქმედებაში.¹

ქართული არმენოლოგიის განვითარებისა და ქართულ-სომხური ურთიერთობების შესწავლისათვის სერიოზულ საკვლევადიებო-სამეცნიერო საქმიანობას ეწეოდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არმენოლოგიის კათედრის გამგე, პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, თბილისელი სომეხი — ნოვოროსიისკის (ოდესის) იურიდიული და ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტის კურსდამთავრებული, რომელიც 1918 წლიდან, ივ. ჯავახიშვილის მოწვევით იწყებს პედაგოგიურ საქმიანობას თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში. თავდაპირველად ლ. მელიქსეთ-ბეგი სომხური ენის კურსს კითხულობდა. 1922 წლის ოქტომბრის თვეში მას დაუმთავრებია სადოქტორო გამოცდების ჩაბარება სომხურ-ქართულ-ბერძნული ფილოლოგიის განხრით და ამავე წლის 15 დეკემბრიდან ირჩევენ ახალშექმნილი უნივერსიტეტის სომხური ენისა და ლიტერატურის კათედრის დოცენტად (იხ. ლ. მ. მელიქსეთ-ბეგის ნაბეჭდ შრომათა სრული ბიბლიოგრაფია (1909-1960), თბ., 1960. წ. ალექსიძე,

¹ წარმოდგენილ მიმოხილვაში ივ. ჯავახიშვილის, ს. ჯანაშიას, ნ. ბერძენიშვილისა და შ. მესხიას ქართულ-სომხური ურთიერთობების შესახებ მეცნიერული კვლევის ამსახველი მასალები არაა წარმოდგენილი, რადგანაც ამ მეცნიერთა დამოკიდებულებას ამ ურთიერთობისადმი მრავლად მიუძღვნა ცალკეული სამეცნიერო შრომები და სტატიები და იგი კარგადაა ცნობილი სამეცნიერო საზოგადოებისათვის.

P.S. მიმოხილვა შესრულებულია უნივერსიტეტში განხორციელებულ „ძირულ“ რეფორმებად.

არმენოლოგია, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 1918-1998 წწ., საიუბილეო კრებული, 1998 წ.).

1928 წლის 4 ნოემბერს ლ. მელიქსეთ-ბეგმა სახელმწიფო უნივერსიტეტში დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“ და მათი ვინაობა სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის საკითხებთან დაკავშირებით“ (ცდა ისტორიულ-ლიტერატურული გამოკვლევისა)“. 1930 წელს მას ირჩევენ სომხური ენისა და ლიტერატურის კათედრის პროფესორად. 1933 წელს იგი ინიშნება ამიერკავკასიისა და მაზლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიის კათედრის გამგედ, ხოლო 1935 წლიდან, ახლად-ჩამოყალიბებული არმენოლოგიის კათედრის გამგე ხდება. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ლ. მელიქსეთ-ბეგი ატარებს ლექციებს სხვადასხვა ფაკულტეტზე, მათ შორის, უკვე ისტორიის ფაკულტეტზე, სადაც წლების მანძილზე კითხულობდა სომხეთისა და აზერბაიჯანის ისტორიის კურსს.

ძალზე ფართოა ლ. მელიქსეთ-ბეგის სამეცნიერო ინტერესების სფერო, იგი მოიცავს ლიტერატურათმცოდნეობას, ხელოვნებათმცოდნეობას, ეთნოგრაფიას, ტექსტოლოგიას, ეპიგრაფიკას, წყაროთმცოდნეობას, ისტორიას, სამართალსა და სხვა მრავალ დარგს, რაზედაც შესაბამისად მისი ავტორობით გამოქვეყნებული მრავალი სამეცნიერო თუ პუბლიცისტური შინაარსის წერილები, სტატიები და მონოგრაფიები მოწმობენ. იგი ავტორია 600-მდე გამოქვეყნებული შრომისა, რომელთაგანაც ბევრია საქართველოს ისტორიისათვის საყურადღებო და გასათვალისწინებელი მრავალი კუთხით, პირველ რიგში კი, იმ უხვი წყაროთმცოდნეობითი მასალის სამეცნიერო მიმოქცევაში მოხვედრით, რითაც ასე მდიდარია სომხური საისტორიო მწერლობა, სომხური ეპიგრაფიკა, სომხური წყაროთმცოდნეობა – ზოგადად არმენოლოგია. ამ თვალსაზრისით აღსანიშნავია ლ. მელიქსეთ-ბეგის მრავალმხრივ საინტერესო შრომები, როგორც ქართულ-რუსულ, ასევე სომხურ ენაზე. მაგ., ქობერი და მისი სომხური და ქართული წარწერები, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927 (ქართულად). უფრო ადრე, 1914 წელს გამოქვეყნებული – აღარწინის ერთი წარწერა (რუსულად) – Л. Меликсет-Беков, Одна из Надписей Агарцинского монастыря, ХВ, т. III, вып. II, 1914. 1928 წელს წიგნად გამოიცა მისი სადოქტორო დისერტაცია – „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“ და მათი ვინაობა სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის საკითხებთან დაკავშირებით (ცდა ისტორიულ-ლიტერატურული გამოკვლევისა), ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა, 1928. თომა მეწოფელი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითურთ. შესავალი წერილი და კომენტარი დაურთო პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, 1937. სასამართლო პროცესზე ზაქარიძეების სომხეთში, სომხურად, რუსული რეზიუმითი, სომხეთის სსრ მეცნ. აკად. მაენე, 1945, №3-4. ლორე-ტაშირის ქართული ეპიგრაფიკა, თსუ შრომები, ტ. 108, 1964 და ა. შ.

დანიტერესებული მკითხველი ლ. მელიქსეთ-ბეგის დასახელებული შრომების ავკარგიანობის შესახებ მრავალი ქართველი ისტორიკოსის შრომებიდან შეიტყობს, ჩვენ კი გვსურს ამ შრომებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანს, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარი“ და მათ ვინაობას შევუხოთ. დასახელებული წიგნი სამი ნაწილისაგან და ამ ნაწილებში შემავალი ოცდაათი თავისაგან შედგება. შრომას წინ უძღვის წინასიტყვაობა, შემოკლებათა ახსნა და ბოლოში ერთვის ავტორისეული დასკვნა, დამატების სახით კი „ჩრდილო მხარეთა“ ისტორიული რუკა და ტაბულები. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ, მართალია, ლ. მელიქსეთ-ბეგის შრომა დიდი ხნის წინ გამოქვეყნდა, რის შემდგომ ბევრი რამ შეიცვალა, მაგრამ დასახელებული მონოგრაფია, როგორც წყაროთმცოდნეობითი ნაშრომი, თავის ღირებულებას დღესაც ინარჩუნებს.

ლ. მელიქსეთ-ბეგის მსოფლმხედველობის შეცნობისათვის უდავოდ დიდი მნიშვნელობისაა ნაშრომის ავტორისეული წინასიტყვაობა, სადაც იგი თავადვე აღნიშნავს, რომ სომეხ-ქართველთა ურთიერთობაზე მუშაობა 1911 წლიდან დაუწყო. მრავალ საკითხთა შორის კი, მისი განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია ე. წ. „სამხრეთ საქართველოს ანუ „ჩრდილო სომხეთის“ კულტურულმა ვითარებამ X-XIII საუკუნეებში და, მისივე სიტყვები რომ გავიმეოროთ, „სომხის ერის კულტურული შემოქმედების კვალი ამ მხარეში იმდენად ძლიერია და წარუზოცელი, რომ მან თითქმის სრულიად დაჩრდილა წინა და შემდეგი დროის გუგარ-ქართველთა ნამუშევარი, რომლის ნაშთი ძველს ტოპონიმიკასა და ქართული წარწერებით შემკულ რამდენიმე „ქალკედონისტურ“ კერაში უნდა ვეძიოთ“. გაკვირვებას იწვევს ლ. მელიქსეთ-ბეგისეული პირველივე აბზაცი მისი წინასიტყვაობისა, ის, თუ რატომ უწოდებს იგი „სამხრეთ საქართველოს“ ეგრეთ წოდებულს, რაა აქ დასაეჭვებელი მისთვის, ან მკითხველისათვის, და მეორე, მართლაც საეჭვოა, კულტურული ერის „კულტურულმა“ შემოქმედებამ ასე ძლიერად წარუზოცოს და მთლიანად დაჩრდილოს წინა და შემდეგი დროის „ქართველთა ნამუშევარი...“, როგორც ამას ლ. მელიქსეთ-ბეგი ფიქრობს. ამაში კი ვერაფერს ვერ ვივარაუდებთ, გარდა ძალადობით განხორციელებული „კულტურული“ ექსპანსიისა, ოღონდ მოგვიანებით, რადგანაც XI საუკუნის მეორე ნახევრიდან საქართველოს პოლიტიკური გავლენის სფეროში, სწორედ რომ აღნიშნული რეგიონი ექცევა მთელი თავისი კულტურულ-შემოქმედებითი პოტენციალით და ნამდვილად აღნიშნულმა გარემოებებმა განაპირობა სომხურ ეკლესია-მონასტრებში ნაყოფიერი სამეცნიერო-ლიტერატურული საქმიანობა.

მონოგრაფიის პირველი ნაწილი, როგორც ლ. მელიქსეთ-ბეგი თავად აღნიშნავს, ზოგადია და მიზნად ისახავს გაარკვიოს ტერმინ „ჩრდილო მხარეთა მოძღვართა“ შინაარსი და სამოქმედო-სამოღვაწეო სივრცე. აქვე საუბრობს ავტორი ზოგადად ე. წ. „ჩრდილო მხარეთა“ პოლიტიკურ მდგომარეობაზე

უძველესი ხანიდან XIII საუკუნის ჩათვლით, აღნუსხავს აქ არსებულ სალიტერატურო სამეცნიერო კერებს, აზუსტებს ამ ცენტრებში მოღვაწე სომეხ მოძღვართა ვინაობასა და იდეოლოგიას, საუბრობს მათ სამოღვაწეო გეგმებზე. მეორე ნაწილი დაეთმო „ახპატ-სანანის“ სამონასტრო ცენტრების ისტორიას XI-XII საუკუნეებში და აქ მოღვაწე პირთა სამეცნიერო-სალიტერატურო საქმიანობასა და მათსავე ბიოგრაფიებს.

მესამე ნაწილის გეგმა მსგავსია წინასი და მისი მიზანია მკითხველს გააცნოს ამავე „ახპატ-სანანის“ და მისი მიმდებარე კერების ისტორია XII-XIII საუკუნეებში. ლ. მელიქსეთ-ბეგი გვთავაზობს აქვე მოღვაწე სომეხ სასულიერო პირთა სახელებსა და მოგვითხრობს მათ საქმიანობაზე, რომელთაგანაც ზოგიერთის ვინაობა ნამდვილად უცნობია ქართული საისტორიო მწერლობისა თუ ისტორიოგრაფიისათვის. და ამდენად გარკვეულ ინტერესსაც იწვევს.

ამთავითვე აღსანიშნავია ერთი გარემოება: ლ. მელიქსეთ-ბეგის ავტორობით გამოქვეყნებული ნაშრომის თავდაპირველი და უმთავრესი ღირსება იმით გამოიხატა, რომ მასში თავმოყრილია საქართველოს ისტორიისათვის ძალზე საყურადღებო მასალა, რისი შეგროვებაც, თუ არა მისი ავტორის უდიდესი მონდობება, საგრძნობლად დაგვიანდებოდა. ასე რომ, ლ. მელიქსეთ-ბეგმა მნიშვნელოვნად და დროულად შეუწყო ხელი ქართული არმენოლოგიის, როგორც სამეცნიერო დარგის სრულყოფას. სწორედ ამიტომ, აღნიშნულმა ნაშრომმა იმთავითვე მიიქცია ქართველ ისტორიკოსთა ყურადღება. ეს მრავალგზის აღინიშნა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ამდენად, როგორც ეხედათ, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარი“ თავის დროზე და ახლაც გამოირჩევა წყაროთმცოდნეობითი მასალის სიახლითა და სიუხვით. აღნიშნულ მონოგრაფიაში მოტანილი წყაროთმცოდნეობითი მასალის ანალიზის შესახებ პირუთვნელად უნდა ითქვას, რომ მთელ რიგ შემთხვევებში, ლ. მელიქსეთ-ბეგისეული ანალიზი განპირობებულია მის წინამორბედ, სომხურ ისტორიოგრაფიაში უკვე ფეხმოკიდებულ შეხედულებებზე დაყრდნობით, და ასევე, მისი თანადროული ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების დონითაც. მით უმეტეს, რომ ქართული ისტორიოგრაფიისათვის, როგორც ჩანს, ამ დროისათვის მაინც, არავითარ პრობლემას არ ქმნიდა თუნდაც, მხარგრძელთა ვინაობა და არც მათი სამოხელეო-იერარქიული წინსვლა. ამ და სხვა მრავალმა საკითხმა კი თავი ძალიან მალე იჩინა და საკმაო სიმწვავეთაც. უნდა აღინიშნოს ერთი ნიუანსი. რა თქმა უნდა, ლ. მელიქსეთ-ბეგისათვის შესანიშნავადაა ცნობილი ივ. ჯავახიშვილის ავტორობით გამოქვეყნებული შრომები: „ქართველი ერის ისტორია“, „საქართველოს საზღვრები...“, არმენოლოგიური შინაარსის მქონე შრომები, რასაც იყენებს და უთითებს კიდევაც, მაგრამ, როგორც უკვე ითქვა, რიგ საკითხებზე მსჯელობისას, შესამჩნევია ლ. მელიქსეთ-ბეგის შეფარული „არმენოფილური“ ტენდენცია, თუნდაც ის, რაც წინასიტყვაობაშივე აღინიშნა

მის მიერ, ანდა „გუგარქ“-ის სომხური ფორმით გამოთქმის მართებულობა ქართულ – ივ. ჯავახიშვილისეულ „გუგარეთ“-თან, მით უმეტეს, რომ თვითონაც „გუგარქ“-ს „გუგარეთად“ თარგმნის; ასევე მხარგრძელთა დამსახურებისა და როლის გადაჭარბებული შეფასება, ანუ უკრიტიკოდ გაზიარება ყველაფერ იმისა, რაც სომხურ მწერლობასა და სომხურ წარწერებში აღინიშნა. საეჭვოდ გამოიყურება „ჩრდილო მხარეთა“ ისტორიული რუკის მისეული ვარიანტი. უნდა ითქვას, რომ ზოგჯერ თავად ლ. მელიქსეთ-ბეგისეული მოსაზრება დასდებია საფუძვლად უაღრესად მცდარ შეხედულებას სომხურ ისტორიოგრაფიაში (შანშე დარჩიაშვილი, სომხური ეპიგრაფიკა და „ქართლის ცხოვრება“ XII საუკუნის ზოგიერთი ქართველი და სომეხი ისტორიული პირის მცდარი „იდენტიფიკაციის“ შესახებ, ქართული დიპლომატია, წელიწადეული, 10, 2003წელი). მაგრამ მიუხედავად ზემოთქმულისა, ლ. მელიქსეთ-ბეგის ნაშრომი „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“ და მათი ვინაობა რჩება უაღრესად საინტერესო და ფრიალ საყურადღებო წიგნად ქართულ არმენოლოგიაში.

ამიერკავკასიის ქვეყნების, კერძოდ კი სომხეთის ისტორიის მიმართ, დიდ ინტერესს იჩენდა საქართველოს ისტორიის კათედრის პროფესორი ვასილ (ვასო) კოპალიანი. ვ. კოპალიანი ივ. ჯავახიშვილის, ს. ჯანაშიასა და ნ. ბერძენიშვილის სამეცნიერო სკოლის აღზრდილია. მან 1937 წელს დაამთავრა ისტორიის ფაკულტეტი, 1949 წლიდან კი საქართველოს ისტორიის კათედრის წევრია. საგულისხმოა, რომ ვ. კოპალიანის დაინტერესება სომხეთისა და აზერბაიჯანის ისტორიით, სწორედაც მისი დიდი მასწავლებლების უდავო რჩევით და ხელმძღვანელობით მოხდა. ერთ-ერთი პირველი ნაშრომი კი, რომელიც ვ. კოპალიანმა საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიას მიუძღვნა, 1953 წელს დაიბეჭდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომების 51-ე ტომში, ამავე სათაურით „საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობების ისტორიიდან“ (ანისის საკითხი XI საუკუნეში). დასახელებულ სტატიაში ვ. კოპალიანმა ნათლად წარმოაჩინა ანისის სამეფოს ბიზანტიელთაგან დაპყრობისა და ქართველთა და სომეხთა ტრადიციული ურთიერთობისა და ინტერესების ერთიანობა. ამავე საკითხს მოგვიანებით ვ. კოპალიანმა ვრცელი ადგილი დაუთმო 1969 წელს გამოქვეყნებულ თავისსავე მონოგრაფიაში: „საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში“, რომლის მეოთხე თავი მთლიანად მიუძღვნა ანისის საკითხსა და სომეხ-ქართველთა ძალების გაერთიანების ცდებს.

აღსანიშნავია ვ. კოპალიანის მიერ 1962 წელს გამოქვეყნებული წიგნი: „ამიერკავკასიის ხალხთა ურთიერთობის წარსულიდან“, რომელშიც ავტორმა მიმოიხილა ქართველების, სომხებისა და აზერბაიჯანელების ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობები ძველი წელთაღრიცხვის

პირველი ათასწლეულიდან XIX საუკუნის ჩათვლით. ამ ნაშრომმა გარკვეული დაზმარება გაუწია და დღესაც სარგებლობა მოაქვს ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის, მათთვის, ვინც დაინტერესებულია ამიერკავკასიის ხალხთა წარსულის შესწავლით.

სომხური საისტორიო მწერლობის, ზოგადად კი არმენოლოგიური საკითხების მეცნიერული კვლევის სფეროში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს საქართველოს ისტორიის კათედრის პროფესორის ნოდარ (ნუკრი) შოშიაშვილის შრომები. ნ. შოშიაშვილი იმ თაობის ერთ-ერთი გამორჩეული მკვლევართაგანი იყო, რომელთა მეცნიერულ წრთობას აკად. ნ. ბერძენიშვილი ხელმძღვანელობდა. ნ. შოშიაშვილი არა მხოლოდ იკვლევდა, არამედ დიდი გულისყურით ხელმძღვანელობდა და უაღრესად საყურადღებო რჩევა-დარიგებას არ აკლებდა სტუდენტებს, ასპირანტებს, ახალგაზრდა მეცნიერებს არმენოლოგიური საკითხების კვლევისას. იგი თავად უბაღლო მცოდნე იყო ძველი სომხური საისტორიო მწერლობისა და საერთოდ სომხეთის ისტორიისა. ზემონათქვამის დადასტურებაა ჯერ კიდევ 1961 წელს მის მიერ ძველი სომხურიდან შესრულებული თარგმანი XIII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის გრიგოლ აკანელის (რომელიც მალაქია აბელას ანუ ბერის სახელითაც იხსენიება) თხზულებისა: „მოისართა ტომის ისტორია“ წინასიტყვაობითა და კომენტარებით. ნ. შოშიაშვილის თარგმანი გამოირჩევა უაღრესი სიზუსტით, სტილის დახვეწილობით. ქართული ტექსტი დედნის ადექვატურია და ამავე დროს, თვალში საცემია თარგმნილი ტექსტის სინტაქსური წყობა ეპოქისათვის დამახასიათებელი შესაბამისი არქაიზმებით, რაც უფრო მეტად საინტერესოსა და მიმზიდველს ხდის თარგმანს. დასახელებული გამოცემა იმითაცაა გამორჩეული, რომ მასში გრიგოლ აკანელის „მოისართა ტომის ისტორიის“ ცნობები შეჯერებულია სხვა, როგორც სომხურ, ასევე ქართულ საისტორიო წყაროთა ცნობებთან და ეს მაშინ, როდესაც ფაქტობრივად არ არსებობდა სომხური საისტორიო წყაროების ქართული თარგმანები.

სომხური წყაროების უბაღლო ცოდნას ამჟღავნებს ნ. შოშიაშვილი თავის ერთ-ერთ ვრცელ გამოკვლევაში: „თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი“ კრებულში – შოთა რუსთაველი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 1966 წელი. მასში ავტორს გამოყენებული აქვს XII-XIII სს სომეხი ისტორიკოსების: მათეოს ურაკეცის, სტეფანოს ტარონეცის – ასოლიკის და სტეფანოს ორბელიანის თხზულებები. ამ ნაშრომში, როგორც შ. მესხია აღნიშნავდა, – არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხი აღძრა ნ. შოშიაშვილმა XII საუკუნის ფეოდალური საგვარეულოების კვლევისას და რომ, ეს შრომები ამ თვალსაზრისით უდავოდ წარმატებით დაგვირგვინებული კვლევაა (იხ. შ. მესხია, სამინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, 1979, გვ. 10). ბოლო არმენოლოგიური

შინაარსის მქონე ნაშრომი, რომლის მხოლოდ სომხური ტექსტის თარგმანი ეკ. კვაჭანტირაძესთან ერთად ეკუთვნის ნ. შოშიაშვილს, ესაა XIII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის ვარდან არეველცის (აღმოსავლელის) „მსოფლიო ისტორია“, თბ., 2002 წ.

საქართველოს ისტორიის კათედრის პროფესორის, აკად. მ. ლორთქიფანიძის მოღვაწეობაში სომხურ-ქართული ურთიერთობების მეცნიერულმა შეწავლამ განსაკუთრებული ადგილი დაიკავა. იგი ამ მხრივაც ივ. ჯავახიშვილის ისტორიული სკოლის მიერ დამკვიდრებული ტრადიციების ღირსეულ გამგრძელებლად გვევლინება, მით უმეტეს, მისი უშუალო ხელმძღვანელი ასპირანტობის წლებში აკად. ს. ჯანაშია იყო.

მ. ლორთქიფანიძის მრავალრიცხოვან შრომებში მკითხველი ხშირად შეხვდება სომხური საისტორიო მწერლობის წარმომადგენელთა სახელებს, მათსავე თხზულებებში არსებულ საქართველოს ისტორიისათვის რამდენადმე საინტერესო და ყურადსაღებ ცნობებს. ამავე ცნობების წყაროთმცოდნეობით ანალიზს, მათ სანდოობასა თუ ღირებულებათა შეფასებას და ა.შ. ამჯერად ჩვენს ყურადღებას იქცევს მ. ლორთქიფანიძის რამდენიმე შრომა, რომლებიც უშუალოდ საქართველო-სომხეთის ურთიერთობებს, ამ ურთიერთობათა სხვადასხვა ასპექტს ეხება და შესაბამისად, ერთმანეთისაგან ქრონოლოგიურად დაცილებულია. ეს ნაშრომები საყურადღებოა არა მხოლოდ ქართველი, არამედ თვით სომეხი ისტორიკოსებისათვისაც. მხედველობაში გვაქვს 1958 წლის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, რომლის IV ტომის პირველ ნაკვეთში დაიბეჭდა მ. ლორთქიფანიძის სამეცნიერო ნაშრომი სათაურით: „სომეხი და ქართველი ხალხის ბრძოლა არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ“ ნაშრომში, ქართულ და სომხურ წყაროებზე დაყრდნობით, ნაჩვენებია არაბთა მიერ საქართველოსა და სომხეთის დაპყრობის შემდგომ ამ პროცესის თანამდევი, არაბთა მიერ განხორციელებული სამხედრო-ადმინისტრაციული და საგადასახადო სისტემის ჩამოყალიბება, რამაც პირველ რიგში, ქართველთა და სომეხთა მზარდი წინააღმდეგობა გამოიწვია. ნაშრომში საუბარია მოვლენათა ინტენსიურ განვითარებაზე, რასაც ხელი შეუწყო ფეოდალიზაციის განვითარების სოციალურ-ეკონომიკურმა პროცესებმა როგორც საქართველოში, ასევე სომხეთში. ნათლადაა წარმოჩენილი ქართული და სომხური სამეფო-სამთავროების წარმოქმნა და მათ შორის მიმდინარე დაპირისპირებები ამიერკავკასიაში პირველობის დასამკვიდრებლად.

ვრცელი წერილი მიუძღვნა მ. ლორთქიფანიძემ ქართულ-სომხური ურთიერთობების ისტორიულ წარსულს. 1968 წელს, თსუ შრომების 125-ე ტომში, რომელიც მთლიანად მიეძღვნა XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხებს, დაიბეჭდა მ. ლორთქიფანიძის ნაშრომი: „საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის წარსულიდან“ ძირითადად, აღნიშნულ წერილში საუბარია

ქართველ-სომეხთა სარწმუნოებრივი ურთიერთობების პრობლემაზე, რომლის სიმწვავე საუკუნეების მანძილზე ძაბავდა ურთიერთობას ამ ორ ხალხს შორის. ნაშრომში ახსნილია ის ძირითადი მიზეზები, რასაც ერთმანეთის მოწინააღმდეგე ეკლესიებს შორის მკვეთრი დოგმატური დაპირისპირებები მოჰყვა შედეგად. მ. ლორთქიფანიძე ვრცლად საუბრობს ქართული სახელმწიფოს შემწყნარებლურ პოლიტიკაზე, რომელიც მიმართული იყო გრიგორიან სომეხთა მართლმადიდებლობაზე გადმოყვანით და ამ მიზნით მოწვეულ საეკლესიო კრებებზე, რომლებიც დავით აღმაშენებლისა და თამარის მეფობაში გაიმართა. მ. ლორთქიფანიძის მართებული დასკვნით კი: „ასეთი დამოკიდებულება პოლიტიკურად შემომტკიცებული მეზობლებისადმი ისტორიულად ლოგიკურია და გამართლებულია ფეოდალური ქვეყნის სახელმწიფოებრივი ინტერესებით“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 140).

მ. ლორთქიფანიძე იმ ქართველ მეცნიერთაგანია, ჯერ კიდევ 70-ან წლებში რომ აღიმაღლეს ხმა საქართველოს ისტორიის გამყალბებელთა მორიგი ლაშქრობის წინააღმდეგ, როცა საქართველოს ისტორიის ხელყოფის ერთ-ერთ ობიექტად მცხეთის ჯვარი იქცა. 1968 წელს ერევანში პ. მურადიანის ავტორობით სომხეთის მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ორგანო „მაცნეში“, №2-ში დაიბეჭდა სტატია სათაურით: „მცხეთის ჯვრის სომხური წარწერა“. პ. მურადიანის დასკვნების საფუძველად იქცა ადრევე ცნობილი, ძლიერ დაზიანებული, არაფრისმთქმელი სამი, არასრულშეკარანი სომხური წარწერის ნარჩენები, რომელიც ტაძრის საკურთხეველთან, 1938 წელს ჩატარებული გათხრების შედეგად ოთხკუთხა პოსტამენტის ერთ-ერთ კედელზე აღმოჩნდა. დაზიანებული წარწერის ბოლოში მოთავსებულია ერთადერთი სომხური გრაფემა „თ“ — რამაც პ. მურადიანს მისცა საფუძველი დასახელებული გრაფემა, ატენის სიონის ცნობილ სომხურ წარწერაში მოხსენიებულ „თოდოსაკის“ სახელს დაუკავშიროს და მცხეთის ჯვრის ტაძრის მაშენებლად წარმოაჩინოს. იმავე წლის საქართველოს მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ბეჭდვით ორგანო „მაცნეში“, №4-ში დაიბეჭდა მ. ლორთქიფანიძის საპასუხო წერილი რუსულ ენაზე — К вопросу о надписях храма Джвари в Мухета („მცხეთის ჯვრის წარწერების საკითხისათვის“), სადაც სრული საფუძვლიანობით მთლიანად გაქარწყლებულია პ. მურადიანის მიერ მკითხველისათვის „ხელოვნურად“ მომზადებული „სენსაციური“ დასკვნები.

1969 წლის 12 ოქტომბრის გაზეთ „კომუნისტში“ მ. ლორთქიფანიძემ, ასევე პირველთაგანმა, შ. მესხიასთან ერთად გამოაქვეყნა ვრცელი, პუბლიცისტური წერილი „მრუდე სარკეში“ ტ. ვერმიშევის გახმაურებულ, უაღრესად ტენდენციური რომანის „ამირსპასალარის“ რუსულ ენაზე გამოსვლასთან დაკავშირებით.

საინტერესო სამეცნიერო სტატია მიუძღვნა მ. ლორთქიფანიძემ შუა საუ-

კუნეების ცნობილი ქალაქის ანისის დაუფლებისათვის ბრძოლას და იქ მყოფ მოხელეთა ვინაობასა და საქმიანობას.

დიდ ყურადღებას უთმობს სომხურ საისტორიო მწერლობას თავის მეცნიერულ შემოქმედებაში საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგე, აკად. რ. მეტრეველი. რ. მეტრეველი იმ თაობის საუკეთესო წარმომადგენელია, რომელთა მეცნიერულ აღზრდაზე, ფართო სამეცნიერო თვალსაწიერსა და მოქალაქეობრივი პოზიციების ჩამოყალიბებაზე უდიდესი გავლენა იქონია ივ. ჯავახიშვილის ისტორიულმა სკოლამ, უშუალოდ კი მისმა დიდმა მასწავლებელმა და მოქალაქემ შ. მესხიამ, რომლის სანიმუშოდ ქცეული პიროვნული თვისებები: ზედმიწევნითი თავზიანობა და თავმდაბლობა, მიუკერძოებლობა, მკაცრი ხელმძღვანელობა თავისი ასპირანტების (მათ შორის რ. მეტრეველის — შ.დ.) და სხვა სასიქადულო თვისებები თვალსაჩინოდაა გადმოცემული რ. მეტრეველის შ. მესხიას ხსოვნისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაში (იხ. რ. მეტრეველი, შოთა მესხია, 1976, გვ. 63). ვფიქრობთ, რომ რ. მეტრეველი მრავალ შემთხვევაში შ. მესხიას განუხორციელებელი სურვილების აღმსრულებელიცაა.

რ. მეტრეველმა თავის ერთ-ერთ კრებულში შემაჯალ ნარკვევში „საქართველოს ისტორიის კარდინალური საკითხები“, დიდი ყურადღება დაუთმო შ. მესხიას მიერ გამოკვლეული მრავალი საკითხის, მათ შორის მონოგრაფიის: „საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში“ შეფასებას. აღნიშნულ ნარკვევში რ. მეტრეველმა გამოკვეთილად წარმოაჩინა შ. მესხიასეული და ასევე საკუთარი დამოკიდებულება სომხური წყაროების მიმართ, რადგანაც ამ შემთხვევაში XII-XIII საუკუნეებში უამრავი საკითხი ორგანულად უკავშირდება სომხეთისა და საქართველოს ისტორიულ ურთიერთობას და ამდენად, ცნობათა გათვალისწინება სომხური წყაროების შესახებ, აუცილებელია (იხ. რ. მეტრეველი, კრებული „და მოვიდეს ვარანგი“... 1988, გვ. 120-131).

თავის ადრეულ, 1973 წელს გამოქვეყნებულ ვრცელ მონოგრაფიაში: „შიდაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში“ რ. მეტრეველმა XII საუკუნის საქართველოს სახელმწიფოს საშინაო პოლიტიკის დასახასიათებლად აუცილებელ საჭიროებად მიიჩნია სომეხი ისტორიკოსების, როგორც თვითონვე აღნიშნავს, „მეტად საინტერესო ცნობების“ გათვალისწინება. მათ შორის არიან XII-XIII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსები: მათე ურჰაეცი, ვარდანი, სტეფანოს ორბელიანი, დავით ქობაირელი და სხვები. ამავე პერიოდის სომეხი ისტორიკოსების ნაშრომების მნიშვნელობაზე საუბრობდა რ. მეტრეველი თავისი სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატში (იხ. რ. მეტრეველი, შინაკლასობრივი ბრძოლის საკითხები ფეოდალურ საქართველოში (XII საუკუნე), ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თსუ, 1974 წელი). როდესაც საქმე ეხება სომხური

საისტორიო მწერლობის ძეგლებს, იგი უყურადღებოდ არ ტოვებს ძველი თუ ახალი ხანის სომხური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლების – ჯალალიან-ცის, ბარხუდარიანის, ზარბაღანიანის, იონასიანის, ტერ-მკრტიჩიანის, მანანდიანის, ერემიანის, მელიქსეთ-ბეგის, მურადიანის და სხვათა შეხედულებებსა და კომენტარებს სხვადასხვა, საქართველოს ისტორიასთან მეტ-ნაკლებად დაკავშირებულ საკითხებზე (იხ. რ. მეტრეველი, დასახ. შრომები; ასევე, დავით აღმაშენებელი, მეფე თამარი, 2002).

იმ შრომებში, რომლებიც XII-XIII სს-ის საქართველოს ეხება, რ. მეტრეველი ვრცლად მსჯელობს სომხური ცნობების სანდოობის, ღირებულებისა და საერთოდ, მათი ავტორიანობის შესახებ. ასევე, მისი ყურადღების მიღმა არ რჩება XI საუკუნის ქართულ-სომხური ურთიერთობების ამსახველი მასალა, რომლის გათვალისწინება აუცილებელია მთელი რიგი საკითხების ახსნისათვის, მაგ., სამხრეთი ტაო, რომელსაც „სომხეთისთვისაც ჰქონდა მნიშვნელობა და შემთხვევითი არ იყო, რომ როდესაც საქართველო ცდილობდა თავისი ტერიტორიის დაბრუნებას, მას მხარში სომხური სამეფო სამთავროები ედგნენ“. ამ შემთხვევაში რ. მეტრეველი XI ს-ის სომეხი ისტორიკოსის არისტაკეს ლასტივერტცის ძალზე საყურადღებო ცნობების ანალიზს სთავაზობს მკითხველს (იხ. რ. მეტრეველი, დავით აღმაშენებელი, მეფე თამარი, გვ. 54, 55; 57).

როგორც აღვნიშნეთ, რ. მეტრეველი თავის შრომებში განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს XII-XIII საუკუნეების სომეხი ისტორიკოსების ცნობებს საქართველოს შესახებ. კერძოდ, მათეოს ურჰაეცის დავით აღმაშენებლის დახასიათების გარდა, რაც უდავოდ, არა მხოლოდ მათეოს ურჰაეცის, არამედ სომეხი ხალხის დამოკიდებულების გამოხატულებაა, გაანალიზებულია თავად დავითის პოლიტიკა სომხეთისა და სომეხი ხალხის მიმართ (იხ. რ. მეტრეველი, დავით აღმაშენებელი, 1965, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, 1973, დავით აღმაშენებელი, მეფე თამარი, 2003).

ასევე, ყურადღება გამახვილებულია XIII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის ვარდან დიდის ცნობების ანალიზზე დავით აღმაშენებლის შესახებ: მის ბრძოლებზე, რელიგიურ შეხედულებებზე, ანისის გადაცემაზე, ქრონოლოგიაზე და სხვა მრავალზე.

საქართველოს სახელმწიფოს რიგი საკითხების გასათვალისწინებლად დიდი მნიშვნელობა ეძლევა XIII ს-ის ისტორიკოსის სტეფანოს ორბელიანის ისტორიულ თხზულებას რ. მეტრეველის შრომებში, თუნდაც დემეტრე პირველისა და გიორგი III-ის პოლიტიკის განსაზღვრისათვის. აქვე სრულად არის გაანალიზებული სტეფანოს ორბელიანისა და XII საუკუნის მოღვაწის დავით ქობაირელის „მოსახსენიებელში“ დაცული ცნობები ორბელთა აჯანყების შესახებ. დიდი ყურადღება დაუთმო რ. მეტრეველმა თამარის დროინდელი სახელმწიფო პირების, კერძოდ, აბულასანისა და მისივე ძმის, თბილისისა

და ქართლის მთავარეპისკოპოსის ბასილის ვინაობისა და საქმიანობის განსაზღვრას. ასევე, სომხურ ისტორიოგრაფიაში არსებულ მცდარ დასკვნებზე, რომლის თავდაპირველ ავტორად სომეხი მეცნიერი ს. ერემიანი გვევლინება (იხ. რ. მეტრეველის შრომები და შესაბამისი ადგილები). რ. მეტრეველის ავტორობით 2002 წელს გამოქვეყნებულ კრებულში: „ქრონოლოგიის საკითხები“, ავტორის მიერ საბოლოოდ, სომხურ-ქართულ ცნობებზე დაყრდნობით დაზუსტებულია დავით აღმაშენებლის მიერ ანისის შემოერთების თარიღი – 1124 წლის აგვისტოს თვის ბოლო. ასე რომ, რ. მეტრეველის მეცნიერულ შრომებში მკითხველი მრავალჯერ შეხვდება ფრიად საინტერესო და საყურადღებო მეცნიერულ მსჯელობასა და დასკვნებს ქართულ-სომხური ურთიერთობების მრავალმხრივ საინტერესო საკითხების შესახებ.

უაღრესად საყურადღებოა 1996 წლიდან საქართველოს ისტორიის კათედრის პროფესორის ვ. სილოგავას ვრცელი სარეცენზიო ნაშრომი, რომელიც დაიბეჭდა 1980 წელს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნეს“ ენისა და ლიტერატურის სერიის №2-ში. ვ. სილოგავას ნაშრომის შექმნა სათაურით „სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების გამოცემის შესახებ“ განაპირობა 1977 წელს, ერევანში სომეხი მკვლევრის პ. მურადიანის მიერ გამოქვეყნებულმა წიგნმა მსგავსი სათაურით „სომხეთის ქართული წარწერები, წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა“ (სომხურ ენაზე), რომლის მნიშვნელობასაც ქართული და სომხური საისტორიო წყაროთმცოდნეობისათვის ვ. სილოგავა უდავოდ მიიჩნევს. მანამდე კი, პ. მურადიანის წიგნის გამოსვლას მიემდგვნა უნივერსიტეტის პროფ. კ. დანელიას ორი საგაზეთო სტატია, რომლებიც დაიბეჭდა გაზეთ „კომუნისტსა“ და „უნივერსიტეტში“ 1979 წელს და ამ წერილებში მხოლოდ წიგნის პოზიტიურ მხარეზეა ლაპარაკი.

პ. მურადიანის ნაშრომში, რომელიც 362 გვერდს მოიცავს, თავმოყრილია სომხეთის ტერიტორიაზე არსებული ქართული წარწერების უმეტესობა, XI ს-ის და XIII ს-ის I ნახევრის 112 წარწერა – პარალელური სომხური თარგმანითა და სათანადო სამეცნიერო აპარატის თანხლებით. ძალზე დიდია ამ წიგნში თავმოყრილი მასალის ღირებულება მეცნიერების – როგორც ქართველოლოგიური, ასევე არმენოლოგიური დარგებისათვის, თუმცა ვ. სილოგავას აზრით, პ. მურადიანის ნაშრომს ახასიათებს მთელი რიგი ხარვეზები და შეცდომები, რომლებიც ძირითადად წარწერების კომენტირებისასაა დაშვებული. მაგ., პ. მურადიანის აზრით, სომხეთის ტერიტორიაზე ქართული წარწერების მომრავლება ქალკედონური მრწამსის გავრცელებით აიხსნება. ვ. სილოგავას მიაჩნია და მართებულადაც, რომ ამ შემთხვევაში უმთავრესი პოლიტიკური მოტივია. ქართული წარწერების უმეტესი ნაწილი სომხეთში ვრცელდება სწორედ საქართველოს პოლიტიკური, კულტურული და ეკონომიკური ძლიერების ხანაში – XI-XIII საუკუნეებში (იხ. გვ. 144). ასევე, მცდარია პ. მურადიანის მტკიცება ანტიოქ-

იაში „სომეხ-ქართველთა ერთობლივი საყანის“ არსებობის შესახებ.

ვ. სილოგავასათვის მიუღებელია პ. მურადიანის მიერ ქართული სახელებ-ის არმენიზებული ფორმით წარმოდგენა. მაგ., თამარე, დიმიტრე და სხვ. აღნიშნულის გარდა, ზემოდასახელებულ ნაშრომში ვ. სილოგავა ქართული და სომხური წარწერების წაკითხვისას გეთავაზობს მრავალ, ხშირ შემთხვევაში სრულიად ახალ, ორიგინალურ მოსაზრებებს, რომელთა გათვალისწინება ამავე საკითხებით დაინტერესებულ მკვლევართათვის აუცილებელი იქნება.

საქართველოს ისტორიის კათედრის დოცენტის შანშე დარჩიაშვილის კვლევის ინტერესს ქართულ-სომხური ურთიერთობები წარმოადგენს. შ. დარჩიაშვილმა ერთ-ერთმა პირველთაგანმა მოკიდა ხელი სომხური ეპიგრაფიკის მეცნიერულ შესწავლას, რასაც მიემდგნა მისივე სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად თემაზე: „სომხური ლაპიდარული წარწერები როგორც საქართველოს ისტორიის წყარო (XII-XIII საუკუნის I მესამედი)“. 1975 წ. შ. დარჩიაშვილის გამოქვეყნებულ ნაშრომთაგან საყურადღებოა ამავე წელს, ჟურნალ „მნათობის“ №2-ში დაბეჭდილი შრომა „XIII ს. დასაწყისის საქართველოს ქრონოლოგიის საკითხისათვის“, სადაც ქართულ და სომხურ ისტორიულ წყაროებზე, ძირითადად კი სომხური წარწერების მონაცემებზე დაყრდნობით იგი გეთავაზობს საინტერესო დასკვნებს ისტორიულ ქრონოლოგიაზე. მისი აზრით, თამარი გარდაიცვალა 1210 წელს და ამავე წელს ლაშა გიორგი მეორედ ეკურთხა მეფედ. პირველად ლაშას მეფედ კურთხევა მოხდა 1205-1206 წლებში, როდესაც გარდაიცვალა დავით სოსლანი.

ქართულ-სომხური პოლიტიკური ურთიერთობისა და დინასტიური ქორწინების შესახებაა საუბარი შ. დარჩიაშვილის სამეცნიერო წერილში, რომელიც დაიბეჭდა 1982 წელს, თსუ შრომების 227-ე ტომში სათაურით: „სომხური ლაპიდარული წარწერები და „მატიანე ქართლისას“ ერთი ცნობა“.

ქართულ-სომხურ დიპლომატიკურ ურთიერთობას ეხება შ. დარჩიაშვილის ნაშრომი: ქართულ-სომხური დიპლომატიკური ტერმინების: „დიდი“ და „უდიდესი“ სიგელის შესახებ“ (იხ. ქართული დიპლომატია, წელიწდეული, 4, თბ., 1977). ავტორის აზრით, XII-XIII სს-ში ქართულ დიპლომატიკურ ტერმინთა რიგს უნდა დაემატოს სომხურ წყაროებში დამოწმებული „დიდი“ და „უდიდესი“ სიგელი, რომელიც XI-XVI საუკუნეებში აღნიშნავდა ყმა-მამულის მფლობელობის განახლებისა და მისი საზღვრების აღმწესხველ საბუთს. საინტერესოა ავტორის დაკვირვება სომხურ სოციალურ-პოლიტიკურ ტერმინებზე (იხ. „იშხანისა“ და „იშხანაც იშხანის“ გაგებისათვის XII-XIII საუკუნეებში. მ. გეგეშიძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი კრებული „კვალი ნათელი“, თსუ, 1998). შ. დარჩიაშვილის აზრით, XII-XIII საუკუნეებში და მომდევნო ხანაშიც სომხური „იშხანი“ და „იშხანაც იშხანი“ ზოგადი შინაარსის ტერმინადაა

ქცეული და თანაბრად ეწოდებოდა ფეოდალური საზოგადოების მეტ-ნაკლებად პრივილეგირებულ ფენას და მისი არც თარგმნა და არც ქართულ სამოხელეო ტერმინ „ერისთავთან“ გაიგივება არ შეიძლება.

როგორც ცნობილია, XIX და XX საუკუნის სომხურ ისტორიოგრაფიას დასწამდა სწრაფვა წარსულში მოღვაწე ქართველი ისტორიული პირების სომხური ეთნოსის წარმომადგენლებად წარმოჩენისა. ასეთი მაგალითები ბევრია, თუმცა კი უნდა ითქვას, რომ თავად ფაქტები, რომელთა უმეტესობა სომხურსავე საისტორიო მწერლობასა თუ სხვა ისტორიულ წყაროებშია დადასტურებული, საწინააღმდეგოს მეტყველებს. ასეთ საკითხს ეხება შ. დარჩიაშვილის ნაშრომი სათაურით: „სომხური ეპიგრაფიკა“ და „ქართლის ცხოვრება“ XII საუკუნის ზოგიერთი ქართველი და სომეხი ისტორიული პირის მცდარი „იდენტიფიკაციის შესახებ“, ქართული ღიბლომატიკა, წელიწადეული, № 10, 2003 წელი. ირკვევა, რომ თანამედროვე სომხურ ისტორიოგრაფიაში, XII საუკუნეში მოღვაწე პირები – ქართლის მთავარეპისკოპოსი ბასილი, თბილისის არქიეპისკოპოსი ბასილიოსი და ჰალბატის სომხური მონასტრის წინამძღვარი ბარსელი ერთსა და იმავე პირებადაა მიჩნეული. ასევე, ერთმანეთთან გაიგივებულია „ქართლისა და ტფილისის ამირა“ აბულასანი სომეხ ღიბებულ ამირქურდ არწრუნთან.

შ. დარჩიაშვილის დასკვნით, თვით ჰალბატის მონასტრის სომხური წარწერები ქართულ წყაროებთან ერთად გვაძლევს შესაძლებლობას, დავადგინოთ ჰალბატის წინამძღვარ ბარსელისა და მისივე ძმის, ქურდის ვინაობა და წარმომავლობა. დგინდება, რომ ბარსელი და ქურდი ეკუთვნიან არა არწრუნთა, არამედ უქანიანთა საგვარეულოს და არასდროს არ უმოღვაწიათ საქართველოს სამეფო კარზე და არც მის დედაქალაქ თბილისში.

საქართველოს ისტორიის კათედრის პროფ. ნ. ასათიანთან ერთად შ. დარჩიაშვილი თანაავტორია სამეცნიერო შრომის – „დავით რუსუდანის ძის (ნარინის) მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყების საკითხისათვის“ – არმენოლოგიური ნაწილისა. ამავე სათაურით ნ. ასათიანის ნაშრომის პირველი ნაწილი გამოქვეყნდა ილია ჭავჭავაძის სახელობის ენისა და კულტურის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის სამეცნიერო შრომათა კრებულში: საისტორიო შტუდიები, II, 2001 წ., გვ. 28-48, მეორე ნაწილი კი გამოქვეყნდა საისტორიო შტუდიების V წიგნში 2004 წელს.

ნაშრომში საუბარია დავით ნარინის ძის მონღოლთაგან განდგომისა და ე. წ. თბილისის შეთქმულებაზე, რასაც ავტორთა აზრით, ადგილი ჰქონდა 1249 წელს და არა 1259 წელს, როგორადაცაა იგი დათარიღებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში. აქვეა ვრცელი საუბარი, ამ აქტის შემდგომ, მონღოლთა მიერ საქართველოში ჩატარებულ ღიბმასშტაბიან რეპრესიებზე.

საქართველოს ისტორიის კათედრის ახალგაზრდა თაობის ისტორიკოსები-

დან არმენოლოგიური საკითხების კვლევისადმი ახლებური დამოკიდებულებით გამოირჩევა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. დ. ნინიძე.

პირველი ქართულ-არმენოლოგიური ზასიათის ნაშრომი სათაურით – „ჰოვანავანქის მონასტრის ეგვტრის წარწერა და ალასტანელ „პროვინციის მეფეთა“ ისტორიის საკითხი“ დ. ნინიძემ, საქართველოს ისტორიის კათედრის წევრ მანანა სანაძის თანაავტორობით, გამოაქვეყნა 1990 წელს ჟურნალ „მაცნეს“ ისტორიის სერია № 3-ში. დასახელებულ ნაშრომში დაზუსტებულია ჰოვანავანქის მონასტრის სომხური წარწერის შესრულების თარიღი – 1320/21 წლები და ეს იმდენადაა საყურადღებო, რამდენადაც ავტორებს ეძლევათ შესაძლებლობა ქართულ-სომხური პარალელური მასალის მოშველიებით უკეთ იქნეს დაზუსტებული წარწერაში მოხსენიებულ პირთა ვინაობა იმდროინდელი საქართველოს პოლიტიკური ვითარების ფონზე (გვ. 117). დ. ნინიძის აზრით, ჰოვანავანქის წარწერას დიდი მნიშვნელობა აქვს ე. წ. „პროვინციის მეფეთა“ სამფლობელო ტერიტორიების ლოკალიზაციის საქმეში და ამავე რეგიონში როგორც სომხური, ისე ქვემო ქართლსა და ჯავახეთში დიდ ფეოდალურ საგვარეულოთა თუ სამეფო მფლობელობასთან დაკავშირებული სხვადასხვა საკითხების შესწავლისათვის (გვ. 123). მისივე აზრით, ჰოვანავანქის სომხური წარწერა გვიდასტურებს, რომ აღნიშნულ პერიოდში ეს მხარე, ე. წ. ჩრდილოეთ სომხეთი საქართველოს სახელმწიფოს ორგანული, განუყოფელი ნაწილია (გვ. 127).

1995 წელს გამოაქვეყნებულ მონოგრაფიაში – „პროვინციის მეფეები“ XIV-XV სს. საქართველოში (ბაგრატიონთა საგვარეულოს ისტორიიდან) დ. ნინიძე კვლავაც ეხება ზემოაღნიშნულ სომხურ წარწერას და სრული დამაჯერებლობით ასაბუთებს ამ მხარის საქართველოს იურისდიქციაში ყოფნას XIII-XIV საუკუნეებში (გვ. 86, 87). საყურადღებოა დ. ნინიძის მსჯელობა ლორე-სომხეთის მამულების მფლობელობასა და XIV-XV სს-ში საქართველოს ირგვლივ სომხური მიწების შემოკრებაზე (გვ. 144, 145, 146, 147).

ყურადღებას იქცევს დ. ნინიძის მიერ დღემდე არსებული შეხედულებებისაგან სრულიად განსხვავებული დასკვნები იტალიელი მოგზაურის მარკო პოლოს თითქოსდა თბილისის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის შესახებ ცნობის წარმომავლობაზე. დ. ნინიძე ეცნობა მარკო პოლოს „მოგზაურობის“ ნუსხებს, ადარებს მათ ერთმანეთთან, რის შემდგომაც მკითხველს სთავაზობს, ვფიქრობ, სრულიად მოულოდნელ მიგნებას – ცნობა XIII საუკუნის თბილისის მოსახლეობის შემადგენლობაში სომეხ მაცხოვრებელთა უმრავლესობის შესახებ, არ ეკუთვნის მარკო პოლოს. ამ ცნობის ავტორი მარკო პოლოს სახელით ცნობილი „მოგზაურობის“ ერთ-ერთი რედაქტორი და კომენტატორი ჯოვანო ბატისტა რამუზიო (1485-1557) აღმოჩნდა (იხ. დ. ნინიძე, „აქვს თუ არა კავშირი მარკო პოლოს თბილისში ქართულ-სომხური ურთიერთობების

საკითხთან“, თსუ შრომები, №349,თბ., 2003). აქვე დ. ნინიძე საუბრობს მონღოლთა ბატონობის ხანაში სომხური პროვინციების საქართველოზე სრულ პოლიტიკურ და სოციალურ დაქვემდებარებაზე, რაც რამუზიოს კომენტარისაგან განსხვავებით სრულიად საწინააღმდეგოს გვაუფიქრებინებს.

სპეციალური სამეცნიერო ნაშრომი მიუძღვნა დ. ნინიძემ ავანის ეკლესიის 1285 წლით დათარიღებულ სომხურ წარწერას. ნაშრომის სათაურია: „XII-XIV საუკუნეების საქართველოსადმი სომხეთის დაქვემდებარების ხასიათისათვის“ (ავანის ეკლესიის 1285 წ. წარწერის მიხედვით). იბეჭდება ჟურნალ „არტანუჯში“. ავანის და სხვა სომხურ-ქართულ წყაროთა მონაცემებზე დაყრდნობით დ. ნინიძის აზრით, დემეტრე თავდადებულის ძის დავითის საუფლისწულო მამულის საზღვრები ისტორიულ სომხეთშიცაა. დ. ნინიძეს მიაჩნია, რომ დემეტრე დავითის ძის გარდაცვალების შემდგომადაც აქ, ამ მხარეში გრძელდება დავითის შთამომავალთა მფლობელობა ალასტანელ „პროვინციის მეფეთა“ სტატუსით. ნათქვამის დასადასტურებლად დ. ნინიძე იმოწმებს ჰოენშაინგენის სომხურ წარწერას, ასევე სომეხი ისტორიკოსის ზაქარია ქანაქერტის ცნობებს, რომელთა მიხედვითაც, ამ პერიოდში „პროვინციის მეფეთა“ სამფლობელოებში სხვასთან ერთად შედის „... ჰოენშაინგენის რეგიონის, ამბერდის გავარის, კარბის მხარისა და შირაკის მამულები“. რაც შეეხება სომხური წარწერებიდან გამომდინარე ბაგრატიონთა მიერ სომხური ტერიტორიების მფლობელობის საკითხს XIII-XIV სს., ერთხელ კიდევ მტკიცდება მოსაზრება მათი სოციალურ-პოლიტიკურად საქართველოს სამეფოს კუთვნილების შესახებ. დ. ნინიძის აზრით, ავანის წარწერა საქართველოზე სომხეთის შესაბამისი პროვინციების სრული პოლიტიკური და სოციალური დაქვემდებარების აშკარა დადასტურებაა.

იბერია-პონტოს პოლიტიკურ ურთიერთობებს მიეძღვნა ისტორიის მეცნ. დოქტორის, პროფ. თედო ღუნდუას მცირე ფორმატის, მაგრამ ძალზე საინტერესო და ორიგინალური ხედვით შესრულებული ნაშრომი რუსულ ენაზე: „Об одном сведении Мовсеса Хоренаци“ („მოვსეს ხორენაცის ერთი ცნობის შესახებ“), თბ., „გამომც. „არტანუჯი“, 2004.

ნაშრომი ეხება „ქართლის ცხოვრებასა“ და მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიაში“ დაცული ცნობების ტიპოლოგიურ მსგავსებათა შესწავლასა და შეფასებებს. თ. ღუნდუას აზრით, მოვსეს ხორენაცისეული ინფორმაცია ალექსანდრე მაკედონელის მიერ დარეპის ნახარარ მიპრდატის დადგენა იბერიის მმართველად მთლიანად მოვსესის მიერაა შეთხზული და მას, არავითარი ზეპირი გადმოცემები არ უღევს საფუძვლად (იხ. გვ. 18). ასევე გამორიცხულია ამ დროისათვის პონტოს აქტიურობაც, მით უმეტეს ამის დამამტკიცებელი მეცნიერული არგუმენტაცია არ მოიპოვება. ავტორის აზრით, შესაძლებელია ამ მოვლენათა ქრონოლოგიური სინქრონიზაცია და ასევე,

იმდროინდელი პოლიტიკური კონიუნქტურიდან გამომდინარე, პოლიტიკურად აქტიური სუბიექტის „მოძიება“, ვისაც შეიძლება ჰქონოდა ჰეგემონობის პრეტენზია მთელ შავიზღვისპირეთში. ესაა ფრიგიის მეფე ლისიმახე, რომლის აქტიურობის „ორბიტაშიც“ მოკლე დროით, მაგრამ მაინც მოექცა იბერია. ნაშრომი უდავოდ აღუძრავს დიდ ინტერესს იბერია-პონტოს პოლიტიკური კონტაქტების შესწავლითა და ძველი სომხური საისტორიო ტენდენციებით დაინტერესებულ სპეციალისტებს.

სომხური საისტორიო მწერლობის მეკლევართა ახალგაზრდა თაობის წარმომადგენელია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი ე. კვაჭანტირაძე, რომელმაც 1988 წელს დაამთავრა ისტორიის ფაკულტეტი და 1990 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე: „ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორია“, როგორც საისტორიო წყარო (ცნობები საქართველოს შესახებ)“. დისერტაცია ცალკე წიგნად გამოქვეყნდა 2002 წელს. კვაჭანტირაძე წარმატებით მუშაობს და იკვლევს შუა საუკუნეების სომხურ წყაროებს საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობით პრობლემებთან ურთიერთკავშირში: ამჟამად იგი მუშაობს პრობლემაზე „სამხრეთ კავკასიის დამოუკიდებელ რესპუბლიკათა პოლიტიკური ურთიერთობები 1918-1921 წლებში“. აღნიშნულ თემასთან დაკავშირებით გამოქვეყნებული აქვს სამეცნიერო სტატიები.

საქართველოს ისტორიის კათედრის დოცენტის და ქართული დიპლომატიის სკ. ცენტრის ახალგაზრდა მეცნიერ თანამშრომლის ბონდო კუპატაძის სამეცნიერო ინტერესების სფერო ძირითადად სხვადასხვა პერიოდის ქართულ-სომხური ურთიერთობებია. 1993 წელს ჟურნალ „ისტორიის“ №1-ში დაიბეჭდა ბ. კუპატაძის სამეცნიერო სტატია „ლეონტი მროველის ისტორიული კონცეფციის ერთი საკითხი“, სადაც სრულიად ახლებურადაა დანახული და შეფასებული ლეონტი მროველის ცნობა ქართულში არმაკუნიანთა დინასტიის არსებობის ფაქტზე. 1994 წელს ჟურნალ „არტანუჯის“ №2-3-ში გამოქვეყნებულ წერილში „იზოთიეზმის ისტორიული საფუძვლები და ბაგრატიონთა დინასტია“ მიმოხილულია სომხურ საისტორიო მწერლობაში დაცული ტენდენციური ცნობები ქართველი ბაგრატიონების ეთნიკურად სომხურობასთან დაკავშირებით. ბ. კუპატაძის საინტერესო სტატიაში „სომხური ბურჟუაზიის როლი საქართველოში – XX ს. 10-ანი წლები“ (იხ. წელიწადი, „ქართული დიპლომატია“, ტ. 5, 1998) დახასიათებულია სომხური ფინანსური ოლიგარქიის პოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესები საქართველოში. კერძოდ, ამ სოციალური ფენის აქტიური მონაწილეობა 1912 წლის რუსეთის IV სახელმწიფო სათათბიროს არჩევნებში ტფილისის გუბერნიაში, საქალაქო არჩევნებში, კახეთის რკინიგზის კონცერნისა და კავკასიაში პირველი უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების საკითხებში. ეს და სხვა საკითხები ვრცლადაა განხილული ბ. კუპატაძის საკანდიდატო დისერტაციაში

„საქართველო და რუსეთის IV სახელმწიფო სათათბირო“.

არმენოლოგიური საკითხებისადმი მეცნიერულ ყურადღებას იჩენენ საქართველოს ისტორიის კათედრის ახალგაზრდა ასპირანტ-ისტორიკოსებიც. მაგ., 1998 წლის 14 დეკემბერს ქუთევეან ქუთათელაძემ დაიცვა დისერტაცია თემაზე „ქვემო ქართლის სოციალურ-პოლიტიკური ისტორია“ (IX ს-ის ბოლო – XIII ს-ის დასაწყისი)“ ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. 2001 წელს კი გამოაქვეყნა ზემოაღნიშნული დისერტაციის მასალები წიგნად, სათაურით „ქვემო ქართლი, პოლიტიკური ისტორიის საკითხები (ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო, ორბელთა გვარის ისტორია)“.

აუცილებელია აღინიშნოს, რომ ქართული არმენოლოგიის განვითარებისათვის უაღრესად მნიშვნელოვან სამეცნიერო საქმიანობას ეწევა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არმენოლოგიის კათედრა, რომელიც თავისი არსებობის მრავალ ათეულ წელს ითვლის. მართალია, არმენოლოგიის კათედრამ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართული არმენოლოგიის განვითარებაში, მაგრამ 80-ანი წლებიდან მისი სამეცნიერო თემატიკა, რომელიც უაღრესად მრავალფეროვანი და საინტერესოა, ფართოდ იზიდავს მომიჯნავე დარგებს, პირველ რიგში კი საქართველოს ისტორიის სპეციალისტების ყურადღებას. არმენოლოგიის კათედრა სამეცნიერო მუშაობას რამდენიმე მიმართულებით ახორციელებს: ქართულ-სომხური ენობრივი ურთიერთობები, ქართულ-სომხური ლიტერატურული ურთიერთობები, ქართულ-სომხური წყაროთმცოდნეობა, ეპიგრაფიკა და ტექსტოლოგია (იხ. ზ. ალექსიძე, არმენოლოგია, თსუ, 1918-1998წწ., საიუბილეო კრებული, 1998, გვ. 337).

ქართულ არმენოლოგიაში განსაკუთრებით ნათლად იკვეთება პროფ. ზ. ალექსიძის მეცნიერული მოღვაწეობა. მან ჯერ კიდევ 1968 წელს გამოაქვეყნა „ეპისტოლეთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და კომენტარებით“. ეს კი ის პირველწყაროა, რომლის დიდ მნიშვნელობასაც ივ. ჯავახიშვილი ხაზგასმით აღნიშნავდა ქართულ-სომხური საეკლესიო განხეთქილებისათუ სხვა საკითხებისადმი მიძღვნილ გამოკვლევებში.

1975 წელს გამოქვეყნდა X საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის უხტანესის თხზულება: „ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან“, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ. 1978 წელს იბეჭდება ზ. ალექსიძის ატენის სიონის სომხური წარწერები, რასაც მოჰყვა მისივე „ქვახვერელის ხაჩქარები და წარწერები“ და ასევე, მრავალი არმენოლოგიური შინაარსის მქონე სამეცნიერო გამოკვლევები, სტატიები, წერილები და სხვ., რომელთა მნიშვნელობა ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის შესწავლისათვის უდავოდ, ძალზე დიდია.

არ შეიძლება არ აღინიშნოს არმენოლოგიის კათედრაზე შესრულებული წყაროთმცოდნეობითი შინაარსის სამუშაოები. კათედრის თანამშრომლებმა

შეისწავლეს და გამოსცეს გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრებათა ციკლი კავკასიაში ქრისტიანობის გავრცელებისა (ნ. აფციაური), ალა-მაჰმად ხანის მიერ თბილისის ალების შესახებ (რ. ჭუბაბრია), მხითარ გოშის ტრაქტატი „ქართველთათვის“ (ნ. ჩანტლაძე) და სხვ. (გვ. 337). სასიამოვნოა იმის აღნიშვნა, რომ არმენოლოგიის კათედრას (ზ. ალექსიძე) მჭიდრო სამეცნიერო კონტაქტები აქვს ახლო და შორეული საზღვარგარეთის კავკასიოლოგიურ და არმენოლოგიურ ცენტრებთან.

დასასრულ, შესაძლებელია ითქვას, რომ საქართველოს ისტორიის კათედრა აგრძელებს მეცნიერულ ტრადიციებს და საკვლევადიებო საკითხებისადმი გააზრებულ, მიზანდასახულ დამოკიდებულებას, რაც ამავე დროს ნათლად იკვეთება საქართველოს ისტორიის კათედრის წევრთა მრავალრიცხოვან შრომებში, რისი დადასტურებაცაა წინამდებარე ისტორიოგრაფიული ხასიათის მქონე ნარკვევი.

მიუხედავად იმისა, რომ თითქმის აღარაა უთარგმნელად დარჩენილი სომხური საისტორიო მწერლობის ძეგლები როგორც ქართულ, ასევე ევროპულ ენებზე, სიამოვნებით მინდა აღვნიშნო, რომ დღეისათვის საქართველოს ისტორიის კათედრის წევრთა უმრავლესობა ფლობს სომხური ენის (ძირითადად ძველი სომხურის) ნორმებს და წარმატებით იყენებს პირველწყაროებზე მუშაობისას.

ასეთია ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ქართულ-სომხური ურთიერთობების მეცნიერული კვლევის ზოგადი სურათი, რომლის შემდგომი, უფრო მეტად გამოკვეთილი და სრული სახით წარმოჩენა აუცილებელია.

ისტორია და მანუქედრომეობა

რუსული ემიგრანტული მხარლობა

გივი გამრეკელი

«წინამსხანსურ სოციალიზმს» გადარჩენილი ქართველები

რუსულ ემიგრაციას მრავალი წიგნი მიემღვნა, მაგრამ ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო მაინც გამოჩენილი მწერლის, რომან გულის სამტომეული „მე თან წაიყვალე რუსეთი“ გახლავთ.

რომან გულმა დიდად „გაამდიდრა“ „ლენინიანა“, და, თუ გნებავთ, შემდგომ თაობებსაც გადასწვდა. კერძოდ, მას ეკუთვნის გამოთქმა „ჩიგნისხანური სოციალიზმი“. მოჰყავს არაერთი „მარგალიტი“, რომელიც ამ „სოციალიზმის“ მიმდევრებს ახასიათებს. აი; ზოგი მათგანიც: „ლენინი კარგად იცნობდა სტალინს და ამბობდა, რომ ამ მზარეულს ცხარე კერძების გაკეთება უყვარს“. აქ ისიც ვთქვათ, რომ ბევრი ექსპერტის აზრით, თვით „გენიალური გორილა“ (ეს უკვე ვასილი შულგინისა და რომან გულის, ასე ვთქვათ, ერთობლივი მიგნებაა) არანაკლებ ცხარე კერძებს ამზადებდა.

იყო შემთხვევაც: სტალინი, ძერჟინსკი და კამენევი ერთად ისხდნენ, მეგობრულად საუბრობდნენ (აქ ისიც დაეძინოთ, რომ ძერჟინსკის სტალინის ძალიან ეშინოდა, კამენევი კი, რომელიც ერთხანს თბილისში სწავლობდა, სტალინთან რევოლუციამდე ახლოს იყო, „კობას“ ეძახდა). საუბარი შეეზო საკითხს, რა არის ცხოვრებაში ყველაზე სასიამოვნო. ძერჟინსკიმ და კამენევმა თქვეს რაღაც ტრივიალური, ჩვენ კი დაეუკვირდეთ სტალინის „ძლიერ ფორმულას“: „ცხოვრებაში ყველაზე სასიამოვნოა ნამდვილი შურისძიება, რომლის შემდეგაც შეგიძლია წახვიდე და დაიძინო“.

სტალინის მომავალი მარჯვენა ხელის, ვიჩესლავ მოლოტოვის გონებაზე ზღუდულობით გაოცებული იყო პეტერბურგ-პეტროგრად-ლენინგრადის სატრაპი (და ცნობილი ჯალათი) „გრიშკა“ (ასე უწოდებს გული) ზინოვიევი. მოლოტოვი ზომ ერთხანს მისი ხელქვეითი იყო. გაცილებით უფრო გვიან, როცა საბჭოთა სახელმწიფოში მეორე პირი გახდა, მოლოტოვმა ერთხელ იმით გამოიჩინა თავი, რომ პოლონეთს „ვერსალის ხელშეკრულების ბუში“ უწოდა. ერთი სიტყვით, იგი თვლიდა, რომ ამ დიდ ქვეყანას დამოუკიდებლად არსებობის უფლება არ უნდა ჰქონოდა. ანდა რად ღირს კიდევ ერთი „მარგალიტი“. როცა ჰემინგუეის განთქმული „მოხუცი და ზღვა“ რუსულად ითარგმნა და საყოველთაო ინტერესი გამოიწვია, მოლოტოვმა თქვა: „არ მესმის, რა

არის მოთხოვნაში რაიმე საინტერესო! მოხუცი მიდის ზღვასთან, თევზაობს, რა მოხდა მერე!”

რომან გული მთელი თავისი სიცოცხლის მანძილზე ეძებდა ნაცნობობას პოლიტიკურ მოღვაწეებთან და მწერლებთან, ვის აღარ შეხვედრია, თავი მოუყარა უამრავ ფაქტს, აუარებელ კურიოზსაც, მაგრამ ისეთ „მასალას“, როგორსაც „ჩინგისხანური სოციალიზმის“ წარმმართველები აძლევდნენ, სხვაგან სად ნახავდა!

ახლა კი მწერლის შეხვედრები სულ სხვა ადამიანებთან, რომელთაგან ზოგი სოციალისტი იყო (ცხადია, „არაჩინგისხანური მიმართულებისა“!), ზოგიც ყოფილი სოციალისტი, დანარჩენებს კი ამ სიტყვის გაგონებაც კი არ სურდათ.

ცნობილ პოლიტიკურ მოღვაწე კარლო ჩხეიძეს გული ასცდა, რადგან ჩხეიძე საფრანგეთში ცხოვრობდა, ახალგაზრდა მწერალი კი 1933 წლამდე – ბერლინში. გული დადებით შეფასებას აძლევს ქართველი პოლიტიკოსის მოღვაწეობას პეტროგრადში, სადაც იგი სხვებთან ერთად გარკვეულ მომენტამდე ახერხებდა ბოლშევიკების მიერ მართული ბრბოს შეჩერებას, ზოგჯერ კი თავისი თანაპარტიელების (პლესანოვის) შეცდომების გამოსწორებასაც. სამაგიეროდ, ძალზე დაუახლოვდა ირაკლი წერეთელს, რომელზეც ბევრი რამ საინტერესო დაგვიტოვა.

პარიზში რომან გული დაუახლოვდა საქართველოს მთავრობის იუსტიციის მინისტრს რაჟდენ არსენიძეს (1880-1965), რომელსაც სვეტლანა ალილუევასადმი 1968 წელს მიწერილ წერილში „მშვენიერი ადამიანი“ უწოდა და თქვა, ეგონებ, ახლაც ცოცხალიაო: ამ დროს გული უკვე აშშ-ში ცხოვრობდა და არსენიძის გარდაცვალების შესახებ არაფერი იცოდა, ისე კი, ცხადია, ახსოვდა, რომ ქართველ მწერალს თავის დროზე, „ნოვი ჟურნალში“ (რომელსაც მრავალი წლის მანძილზე რედაქტორობდა) დაუბეჭდა „მოგონებები სტალინზე“. ამავე ჟურნალში გულის შეკვეთით გამოქვეყნდა ირაკლი წერეთლის მოგონებები თებერვლის რევოლუციის შესახებ, რომელიც უკვე მისი ავტორის სიკვდილის შემდეგ ცალკე წიგნადაც გამოვიდა. გული ხშირად ეხება სხვადასხვა ესერულ ორგანიზაციას, ლაპარაკობს მამა-შვილ თევდორე (1884-?) და ვლადიმერ (1909-1974) მანსვეტოვებზე (მანსვეტაშვილებზე), რომლებსაც ევროპაშიც შეხვედრია და ამერიკაშიც.

ნიუ-იორკში გული ძალიან დაუმეგობრდა პროფესორ დავით ჯაფარიძის (1921-1970) ოჯახს, რომელსაც, თავის მხრივ, ახლო ურთიერთობა ჰქონდა სან-ფრანცისკოს არქივისკოპოს იოანესთან (ერისკაცობაში დიმიტრი შახოვსკოი, ცნობილი მწერლის ზინაიდა შახოვსკაიას, პარიზის გაზეთ „რუსკაია მისლის“ გამომცემლის, ძმა). საინტერესოა, რომ გრიგოლ რობაქიძის ერთ-ერთ წერილში, რომელსაც არც ისე დიდი ხნის წინათ მიაკვლია პროფესორმა

ხოტივარ-იუნგერმა, დიდი მწერალი ლაპარაკობს დიმიტრი შახოვსკოიზე, იმ-ხანად ახალგაზრდა პოეტზე, თავის კარგ ნაცნობზე.

გულმა სწორედ დავით ჯაფარიძის ოჯახში გაიცნო სვეტლანა ალილუევა, რომელთანაც შემდეგ ხანგრძლივი მიმოწერა ჰქონდა. ეს მიმოწერა მეტად საინტერესოა და ცალკე, ხანგრძლივი საუბრის თემატ. როცა ჯაფარიძეებთან ეს შეხვედრა დამთავრდა, გულმა თავის ცოლს უთხრა: „ოლია, განა შენ როდესმე წარმოიდგენდი, რომ „ხალხთა ბელადის“ ქალიშვილს აკოცებდი?!“ შემდეგში ალილუევამ ჯაფარიძეებს „ბრწყინვალე ადამიანები“ უწოდა. გულთან საუბარში სვეტლანა ალილუევამ აღშფოთება გამოთქვა, რომ ვინმე ავანტურისტმა გრიგორი ბესელოვსკიმ, რომელიც ჯერ ესერი იყო, შემდეგ კომუნისტი, 1929 წელს საბჭოთა კავშირიდან გაიქცა, პოლიტიკური მისტიფიკაციების გამოქვეყნება დაიწყო. ბესელოვსკი სხვადასხვა ფსევდონიმით აქვეყნებდა „ლიტერინოვის დღიურებს“, არასდროს არსებული „ბუდუ სვანიძის მოგონებებს“, სადაც ათასნაირ სიყალბეებს იგონებდა.

გული ლაპარაკობს ჯორჯ ბალანჩინის მიერ „ამერიკის დაპყრობაზე“.

პარიზში რომან გული დაუახლოვდა ქართველ მხატვარ ალექსანდრე კონსტანტინეს ძე შერვაშიძეს (1867-1968) და მის რუს კოლეგა ვასილი ივანეს ძე შუხაევსაც (1887-1973), რომელიც, თვით მწერლის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „1935 წელს დაბრუნდა საბჭოთა კავშირში და ამ სისულელისათვის 15 წელი საკონცენტრაციო ბანაკში იმყოფებოდა, როგორც „მოღალატე“. 15 წელი ტყისმჭრელად მუშაობდა. გული ოდნავ ცდება, შუხაევმა მაგადანში 15 წელი კი არა, „მხოლოდ“ 10 გაატარა, თუმცა ეს ვერაფერი შელავათია. 1947 წლიდან იგი თბილისში დასახლდა და სამხატვრო აკადემიაში მუშაობდა. მისი არაერთი აღზრდილი რუს პროფესორს დღესაც სიყვარულით იგონებს.

რუსულ პრესაში დღესაც გაჩნდება ხოლმე ცნობები თამარ ლევანის ასულ გამსახურდიაზე, რომელიც ბაქოში გაიზარდა, 20-იან წლებში კი ბერლინში ცხოვრობდა, განთქმული მოცეკვავე გახდა და არაერთ ქვეყანაშიც ჰქონდა გასტროლები. გული ლაპარაკობს მის დიდ წარმატებებზე, მწერალს აინტერესებს თავად გივი ივანეს ძე ამილახერის (1874-1943) პიროვნებატ. სამხედრო პირი დასაწყისში საქართველოში მსახურობდა, კავკასიის მეფის ნაცვალ ვორონცოვ-დაშკოვის ადიუტანტი იყო. პირველი მსოფლიო ომის დროს „ველური დივიზიის“ მეორე დაღესტნურ პოლკს ხელმძღვანელობდა, 1923 წლიდან პარიზში აღმოჩნდა, სადაც, ბევრი რუსი ოფიცრის მსგავსად, ტაქსის მძღოლად მუშაობდა. ეს გარემოება ამილახერს სულაც არ უშლიდა ხელს ურთიერთობა ჰქონოდა რუსული ემიგრანტული არისტოკრატიის უდიდეს წარმომადგენლებთან.

საუკუნის მიწურულში გარდაიცვალა თეიმურაზ კონსტანტინეს ძე ბაგრატიონ-მუხრანსკი (1912-1992), რომელთანაც გულს მიმოწერა ჰქონდა. სად

აღარ გადაისროლა ბედ-იღბალმა ეს ქართველი არისტოკრატი, რომელიც დედის მხრივ რუსეთის იმპერატორ ნიკოლოზ I-ის შვილიშვილის შვილიშვილი იყო. ახალგაზრდობიდანვე მსახურობდა იუგოსლავიის არმიაში, მონაწილეობდა გერმანელებთან ომში, შემდეგ მუშაობდა იუგოსლავიის საელჩოში პარიზში, ლონდონსა და ჟენევაში, 1949 წლიდან კი აშშ-ში დასახლდა და ლევ ტოლსტოის ქალიშვილის, ალექსანდრას მიერ დაარსებულ ფონდში მუშაობდა, 1984 წლიდან კი (ალექსანდრა ტოლსტოი 1979 წელს გარდაიცვალა) „ლევ ტოლსტოის ფონდის“ დირექტორ-განმკარგულებელი გახდა. ქართულ სამყაროს ბავშვობიდანვე სრულიად მოწვევტილი ბაგრატიონ-მუხრანსკი, როგორც მიმოწერიდან ჩანს, ყოველთვის დაინტერესებული იყო თავის სამშობლოთი.

ევგენი ლუნდბერგი (1887-1956) ნიკო ლორთქიფანიძის სიძე იყო, 1920 წელს იგი გერმანიაში ემიგრაციაში წავიდა, დასახლდა ბერლინში. „ჩემი აზრით, იგი საინტერესო და ჭკვიანი მწერალი იყო. ბერლინში რამდენიმე წიგნი გამოსცა. აქედან მე რომ მკითხოთ, საუკეთესოა „მწერლის ჩანაწერები“. აქ ლუნდბერგი განიხილავდა საკითხს: ვის მოუხდება რუსეთის რევოლუციის ისტორიაში ადგილის დათმობა, „გლეხის წნულ ღობეს“ თუ ლენინს?“ ლუნდბერგმა, რა თქმა უნდა, ის დასკვნა გამოიტანა, რომ „წნული ღობე“ მუდმივია და ლენინს გლეხობისათვის უნდა დაეთმო. გული, თავის მხრივ, სინანულით ამბობდა, რომ „გლეხისა და ლენინის ამ ჭიდილში მაინც ლენინმა გაიმარჯვა და მეტოქე მხარეს არაფერი დაუთმო“. რუსული გლეხობის „წნული ღობე“ უბრალოდ, ტყვიამფრქვევებით დაცხრილეს, შეიარაღებული ძალით გაანადგურეს და ათეულობით მილიონი ადამიანი მოსპეს. ლუნდბერგმა ბერლინში გამომცემლობა „სკიფი“ დააარსა, არაერთი წიგნი გამოაქვეყნა, მათ შორის „კრემლი გისოსებს იქით“. 1924 წელს საბჭოთა კავშირში დაბრუნდა, სადაც დიდხანს არაფერს უბეჭდავდნენ, შემდეგ რეპრესიებში მოჰყვა. მის შესახებ სულ ცოტა რამ რომან გულმა მხოლოდ 1945-1946 წლებში შეიტყო, დაასკვნა, რომ ევგენი ლუნდბერგი კვლავ ცუდ ღლეში იყო, ყოველ შემთხვევაში, საყურადღებო აღარაფერი შეუქმნია.

თქმა არ უნდა, „მე თან წავიყოლე რუსეთი“ უადრესად საინტერესო ნაწარმოებია. რომან გული ზომ ძირითადად ისეთ საკითხებზე წერს, რომლებზეც ჩვენ საკმაოდ ცოტა ვიცოდით, ანდა ყველაფერი ეს უბრალოდ რომ ვთქვათ, „მრუდე სარკეში“ იყო ასახული.

საქართველოს ისტორია

ქართული მეცნიერების უმწვავესი პრობლემები

თამაზ გამყრელიძე

ძველი კოლხეთის სატომო სახელთა ისტორიიდან¹

(აფხაზ- „აბაზგ- და აბაზა“ აფსუა ეთნონიმა
ისტორიულ-ეტიმოლოგიური ურთიერთობისათვის)

როგორც ცნობილია, ახ. წ. I–II საუკუნეებიდან ანტიკურ წყაროებში დასავლეთ საქართველოს სანაპიროზე ერთმანეთის მეზობლად მოიხსენებიან აფსილები (ბერძნ. Ἀψῖλαι) და აბაზგები (ბერძნ. Ἀβασγοί) და ქვეყნები აფსილია (ბერძნ. Ἀψιλια) და აბაზგია (ბერძნ. Ἀβασγία)².

ბერძნული წყაროების აფსილია და აბაზგია სახელებს ქართულ შუასაუკუნოვან წყაროებში („ქართლის ცხოვრება“) აფშილეთი და აფხაზეთი შეესაბამება.³

სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია მწვავედ დგას საკითხი საისტორიო წყაროებში ამ ეთნონიმებით აღნიშნული ხალხების ეთნიკური ვინაობის შესახებ.

მკვლევართა ნაწილი მათ ქართველურ ტომებად მიიჩნევს, სხვები ამ

¹ იხ. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის (მაცნე). ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1991, №2, გვ.7-16; «Вопросы Языкознания», 1991, 89-95; «Georgica», 15(1992), 82-89.

² ფლავიუს არიანესთან ეკითხულობთ: აფსილების მეზობლად აბასკები არიან (იხ. ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის ვარშემო. თარგმანი, გამოკლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა კეჭემაძისა, თბილისი, 1961, გვ. 43). ახ. წ. V საუკუნის ანონიმი ავტორის მოგზაურობის ტექსტის პარალელურ პასაჟში სახელი Ἀβασკი: „აბასკები“ Ἀβασγοί „აბაზგები“ ფორმით არის გადმოცემული, რაც აღნიშნული ეთნონიმის უფრო გავრცელებული ვარიანტია. აფსილები პონტოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მცხოვრები ტომია ლაზების ზემოთ; აფსილების მეზობელი აბაზგები ზღვას დამორებულნი არიან და ქვეყნის სიღრმეში ცხოვრობენ (შდრ. ნათელა კეჭემაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 90, 100, 104).

³ აფშილეთი და აფხაზეთი მოხსენიებულია ჯუანშერთან VIII ს. 30-იან წლებში მურვან ერუს დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობასთან დაკავშირებით (იხ. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 235; შდრ. მარიამ ლორთქიფანიძე, აფხაზები და აფხაზეთი, თბილისი, 1990, გვ. 8-9).

სახელებით აღნიშნულ ტომებს აფხაზურ-ადილური წარმომავლობისად თვლიან¹.

ჩვენ ამჟამად ამ ეთნონიმთა მხოლოდ წარმომავლობასა და ეტიმოლოგიურ კავშირებს შევეხებით.

რამდენადაც აფსილები და აბაზგები ანტიკურ წყაროებში ერთმანეთის გვერდოვრად იხსენიებიან, ისინი, ბუნებრივია, განსხვავებულ ეთნო-ენობრივ ერთეულებს უნდა წარმოადგენდნენ. ეთნონიმი აფსილები და აფსილია (ქართ. აფშილეთი) შესაძლოა ჩვენ თანამედროვე აფხაზთა თვითსახელ აფსუა-ს დავეუკავშიროთ და ისინი ისტორიულად გავიგივოთ².

მაგრამ როგორია ასეთ შემთხვევაში ამისაგან განსხვავებული, ბერძნულში დადასტურებული ეთნონიმ აბაზგებისა და ტოპონიმ აბაზგაის მნიშვნელობა, რომელთაც შუა საუკუნეების ქართული აფხაზები და აფხაზეთი შეესატყვისება?

თუ ჩვენ ეთნონიმ აფსილ-აფშილებში თანამედროვე აფსუა-აფხაზთა წინაპრებს ან მათ ახლო მონათესავე ტომებს ვიგულისხმებთ, ამასვე ვერ ვიტყვი ბერძნულ-ქართული წყაროების აბაზგ-აფხაზებზე, რომლებიც, ამდენად, აფსუა-აფშილებისაგან განსხვავებულ ეთნო-ენობრივ ოდენობას უნდა წარმოადგენდნენ³.

მაშასადამე, ბერძნულ-ქართულ საისტორიო წყაროებში დადასტურებული ეთნონიმი აბაზგ-აფხაზ- თავდაპირველად აღნიშნავდა არა შემდეგდროინდელ აფსუა-აფხაზს, რომელიც ისტორიულად და ეტიმოლოგიურად უფრო ამავე წყაროებში დადასტურებულ აფსილ-აფშილ- ტომს უკავშირდება, არამედ რაღაც განსხვავებული ეთნოსის წარმომადგენლებს. ეს დასტურდება თვით აბაზგ-აფხაზ- ეთნონიმის ეტიმოლოგიური ანალიზით.

¹ შტრ. პეტლე ინგოროვკა, გიორგი ზერჟულე, თბილისი, 1954; Г. А. Меликишвили, Население Юго-Восточного Причерноморья в III-I вв. до н.э. («Очерки Истории Грузии», I, თბილისი, 1989); З.В. Анчабадзе, Очерки этнической истории абхазского народа, სოხუმი, 1976; Ш.Д. Инал-Ипа, Вопросы этно-культурной истории абхазов, სოხუმი, 1976 და სხვ. საკითხის ისტორიისათვის იხ. მ. ინაძე, ანტიკური ხანის შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობის საკითხისათვის (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების „ზოამე“, 1960, №2, გვ. 145-163).

² ფორამ აფსილ- შვიძლეს განვიხილოთ როგორც აფს- ბირისაგან -ილ- (ქართველური?) სუფიქსით ნაწარმოები სახელი; ძვ. ქართული შიშინა აფშილ- ვარანტი, საპირისპიროდ ბერძნულში დადასტურებული სისინა აფსილ- ფორშისა, ადვილად აიხსნება ამოსავალ *აფს- ბირში საპირანტული ფონემის სისინა და სისინ-შიშინა სახეობათა დიალექტური მონაცვლეობით. რაც თანამედროვე აფხაზური დიალექტებისათვისაც არის დამახასიათებელი.

³ ამავე აფს- ბირის შემცველი და ამდენად თანამედროვე აფსუა-სთან ისტორიულად დაკავშირებული უნდა იყოს აგრეთვე აფსაროს (ბერძნ. Ἀψαρὸς) სახელი, რომელიც ქალაქს, ციხესიმაგრეს აღნიშნავს ზღინარე ფაზისის სამხრეთ-დასავლეთით. დამახასიათებელია ამ თვალსაზრისით ეპითეტალ-წერლის ცნობა ქართლის ცხოვრებადამ, „ლაშა გიორგი, რომელი ითარგმანების აფსართა ენითა ქუეყნის მანათობლად“ (შტრ. აფხაზ. აღამა-რა - სინათლე, ნათელი). ეს მინაწერი - აფსართა ენითა - წარმოდგენილია XVIII ს. ნუსხებში, რაც უნდა მოწმობდეს ჯერ კიდევ იმ დროისათვის ქართულენოვან სამყაროში აფსარ- სახელის ზმარებას თანამედროვე აფსუა-აფხაზების აღსანიშნავად (შტრ. მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 29-30).

რამდენადაც ქართული აფხაზ- ფორმა გვიანდელია ტექსტში დადასტურების თვალსაზრისით ბერძნულ 'Αβασϋ-/აბაზგ- ფორმასთან შედარებით, ივარაუდებოდა, რომ ქართული აფხაზ- ფორმა ბერძნული აბაზგ- ან მსგავსი ფორმისაგან მომდინარეობს სათანადო ფონეტიკური გარდაქმნების შედეგად. თვით ამ ბერძნულ 'Αβασϋ- ფორმაში მსგავსებას ხელაუდნენ თანამედროვე აფხაზების ახლომონათესავე, კავკასიონის ჩრდილოეთით მცხოვრები აბაზების აღმნიშვნელ *Abaza* ეთნონიმთან, რომელიც აფხაზ-აბაზების კრებით სახელს წარმოადგენს.

ყოველივე ეს თითქოს ბერძნულში დადასტურებული აბაზგ/ 'Αβασϋ- ფორმის წარმოშობით აფხაზურ-ადილურ ხასიათს ადასტურებდა¹. აქედან გამოიყვანებოდა თვით ქართულში არსებული აფხაზ- ფორმის აბაზურ-ადილური წარმომავლობა და ხასიათი.

მაგრამ არსაიდან ჩანს აბაზა და ბერძნ. 'Αβασϋ- ეთნონიმთა ეტიმოლოგიური კავშირი; ისინი ისტორიულად ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ ფორმებს უნდა წარმოადგენდნენ. ამათგან ბერძნ. 'Αβασϋ- ფორმა ქართულში დადასტურებული აფხაზ- ეთნონიმის ისტორიული ეკვივალენტია², ხოლო აბაზა სახელი სულ სხვა შინაარსს გამოხატავს და ჩრდილო-კავკასიურ, ჩერქეზულ-ადილურ ენობრივ სამყაროს განეკუთვნება.

ამასთანავე, როგორ უნდა გვესმოდეს თვით ქართ. აფხაზ- და ბერძნ. 'Αβασϋ- ფორმათა ისტორიული ურთიერთობა?

ისტორიულ-ეტიმოლოგიური პირველადობის თვალსაზრისით არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს ფორმათა დადასტურების ქრონოლოგიას. ამ მხრივ ბერძნ. 'Αβασϋ- ფორმა ვერ ჩაითვლება ქართ. აფხაზ- ფორმის წყაროდ, ვინაიდან გაუგებარი იქნებოდა ასეთ შემთხვევაში ბერძნულში დადასტურებული 'Αβασϋ- ფორმის ქართულ აფხაზ- ფორმად გარდაქმნა, ე. ი. არავითარი საფუძველი არა გვაქვს, არც ფორმალური და არც შინაარსობრივი, ვიფიქროთ, რომ იმ ეთნოსის სახელწოდება, რომელსაც ბერძნები 'Αβασϋ-ებს უწოდებდნენ, ქართულში (და რიგ აღმოსავლურ ენებში – არაბულში, სპარსულში, სომხურში) გარდაიქმნებოდა აფხაზ- ფორმის სახით, ვინაიდან ქართულში და სხვა აღმოსავლურ ენებში შესაძლებელი იყო ფონეტიკურად ამ ეთნოსის

¹ ბერძნულში დადასტურებული 'Αβασϋ- ფორმა *Abaza*-სთან მსგავსების საფუძველზე იმუდბოდა **Abaz-g-* ელემენტებად, სადაც *-g-* *Abaz-* ფუძეზე დართულ *-x-* წარმომავლობის სუფიქსად განიხილებოდა: **Abaz-g-* → **Abaz-x-* (შდრ. მ. ინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 157).

ასეთი თვალსაზრისი ბერძნულში დადასტურებული ფორმის აღნაგობის შესახებ ჯერ კიდევ ნ. მარისაგან მომდინარეობს (იხ. Н. Я. Марр, История термина «абхазы»: «Известия Императорской Академии Наук», 1912, VI, стр. 697-706). მაგრამ 'Αβασϋ- ფორმის ანგარიშ დამლისა და ანალიზისათვის არავითარი ობიექტური საფუძველი არ არსებობს.

² ბერძნული 'Αβασϋ- ეთნონიმის ეკვივალენტად შუასაუკუნოვან აღმოსავლურ წყაროებში (არაბული, სპარსული, სომხური) შესატყვისი ქართული აფხაზ ეთნონიმის მსგავსი აბაზ-აფხაზ-აფხაზ ფორმები დასტურდება (იხ. Dzh. Giunashvili, ABKĀZ: "Encyclopædia Iranica", v. I, fasc. 2, გვ. 222-224).

სახელწოდება ასახულიყო ისევე, როგორც ეს ბერძნულში მოხდა, ე.ი. *Abazg-/Abazy-* ან მსგავსი ფორმის საშუალებით¹.

სულ სხვა ვითარება იქმნება იმ შემთხვევაში, თუ დავუშვებთ ქართულში (და სხვა აღმოსავლურ ენებში) დადასტურებული ფორმის ისტორიულ პირველადობას ბერძნულ ფორმასთან შედარებით. ბერძნული 'Αβασγ/აბაზგ- მომდინარეობს ქართულში (და რიც აღმოსავლურ ენებში) დადასტურებული აფხაზ-/აბხაზ ფორმისაგან, მის ფონეტიკურ სახეცვლილებას წარმოადგენს: აფხაზ-აბხაზ – ბერძნ. 'Αβασγ- (აბაზგ-აბაზლ-).

მართლაც, ბერძნულისათვის უცხოა აფხ-/აბ- თანხმოვანთკომპლექსი, და იგი შენაცვლებულია ამ ენისათვის დასაშვები ბოლოკიდური -ზგ-/ზლ- მიმდევრობით ამოსავალ აფხაზ-/აბხაზ ეთნონიმში -ხ- თანხმოვნის ბოლოში გადასმით და მთელი სიტყვის ბუნებრივი გამჟღერებით: *apxaz-||abxāz-→* ბერძნ. *abazg-||abazy-* (გრაფიკულად 'Αβασγ-)².

როდესაც ბერძნები ეცნობოდნენ ძველ კოლხეთში მოხინაღრე ტომებსა და მათ თვითსახელებს, ისინი გარდაქმნიდნენ ამ სახელებს მათი ენისათვის ბუნებრივი გზით, რის შედეგადაც ამგვარ თვითსახელწოდებათა ახალი, ბერძნულისათვის ბუნებრივი ვარიანტები წარმოიქმნებოდა.

კერძოდ, ძველ კოლხეთში მოხინაღრე ერთ-ერთი ტომის თვითსახელი აფხაზ-/აბხაზ- ბუნებრივად გარდაიქმნა ბერძენთა მეტყველებაში *Abazg-/Abazy-* ფორმად, ბერძნული ფონეტიკური ნორმების შესაბამისად.³

¹ ევრც მარტყო-ბარტო ტიბის მონაცვლეობის შედეგად მიღებულად მივიჩნევთ ქართ. აფხაზ- ფორმას ბერძნულში დადასტურებული 'Αβασγ- ფორმისაგან, რამდენადაც აღნიშნული მონაცვლეობის შემთხვევაში საკმე გვაქვს პარპონიულ კომპლექსთა ერთმანეთთან მონაცვლეობასთან თანამედროვე ქართულში, რასაც ევრ ვივარაუდებთ -ზგ-/ზლ- კომპლექსთან დაკავშირებით 'Αβασγ- აფხაზ- ფორმათა შეპირისპირებისას (პარპონიულ კომპლექსთა აღნიშნული მონაცვლეობისათვის თანამედროვე ქართულ დიალექტებში იხ. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში. საერთო ქართველური სტრუქტურის ტიპოლოგია, თბილისი, 1965, გვ. 3042).

² ამ ეთნონიმის „გაბერძნულების“ პროცესი კიდევ უფრო შორს არის წასული *Abask-* ფორმაში (ბერძნ. 'Αβασκοί- ფლაკიუს არიანესთან), სადაც ჩნდება ბერძნულისათვის მეტად ბუნებრივი -sk- კომპლექსი ნაცვლად ნაკლებად გავრცელებული -zg-/zg-/zy კომპლექსისა, რომელიც 'Αβασγოი: ფორმაში არის წარმოდგენილი (-zg-/zg- კომპლექსისათვის ბერძნულში შდრ. ისეთი ფორმები, როგორცაა ნაშთები, 'σφγιστοσ და სხვ.).

³ ანალოგიური ფონეტიკური გარდაქმნების მაგალითები მრავლად მოიპოვება სხვადასხვა ენაში ნასესხებ სახელთა გადმოცემის დროს. ასე, მაგალითად, ქართული ტოპონიმის ტფილისის კვიეა-ლენტად ვიღებთ არაბულ-სპარსულ-თურქულ *tāflis/tiflis* და მისთ. ფორმებს ამ ენებში თავიკიდურ პოზიციაში ორი თანხმოვნის დაუშვებლობის გამო (თავიკიდურა კომპლექსი დაიძლევა ორ თანხმოვნის შუა ხმოვნის ჩასმით); შდრ. აგრეთვე *Тибниси, Тибилиси* და მისთ. ფორმები რუსულენოვან წარმოთქმაში და სხვ.

ასევე გარდაიქმნა ბერძნულში ქართველური *მტყარ-/მტყურ-. პიდრონიძე (ქართ. მტყარო) *Kṣp-ი* ფორმად (ბერძნულში თავიკიდურა მტკ- თანხმოვანთკომპლექსის გამარტივების შედეგად); აქედან – რუსული *Кура* (Т.В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевро-

ამ თვალსაზრისის სამართლიანობას მოწმობს განსაკუთრებით ის გარემოება, რომ არც ერთ შუასაუკუნოვან ტრადიციაში აფხაზ-ეთნონიმი არ არის ასახული *Abazg*-ფორმით; აქ გვაქვს მხოლოდ *Abxāz*, *Apxaz* და მისთ. ფორმები, რაც ქართული შუასაუკუნოვანი წყაროების აფხაზ-ფორმას ემთხვევა. თავის მხრივ, არაბ.-სპარს. *Abxāz* ფორმა ქართული აფხაზ-ფორმის საპირისპიროდ – ე.ი. ბ თანხმოვანი ფ-ს ნაცვლად – შესაძლებელია არაბულში [p] თანხმოვნისა და შესაბამისი გრაფემის არარსებობით აიხსნებოდეს.

ეს კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს ქართულსა და რიგ აღმოსავლურ ენებში დადასტურებული *-px-/-bx-* კომპლექსის შემცველი *Apxaz-/Abxāz* ფორმის პირველადობას *Abazg*-ფორმასთან შედარებით, რომელიც მხოლოდ ბერძნული ტრადიციისათვის იყო დამახასიათებელი, ამ ეთნონიმის საკუთრივ ბერძნულ გადმოცემას წარმოადგენდა და ამდენად არაფერი უნდა ჰქონოდა საერთო *Abaza* სახელთან. ასეთი დაშვება ხსნის მრავალ ეთნო-ეტიმოლოგიურ სირთულეს, რაც ამ ტერმინებთან და მათ ისტორიულ გააზრებასთან არის დაკავშირებული.

თვით ამ *Abaza* ეთნონიმს უნდა უკავშირდებოდეს ეტიმოლოგიურად არა ბერძნ. Ἀβαζ-/აბაზგ-ფორმა (და, მაშასადამე, არა აფხაზ-/აბხაზ ეთნონიმი), არამედ თანამედროვე აფხაზთა თვითსახელი აფსუა, რაც სავსებით ბუნებრივია ისტორიულ-გენეტიკური თვალსაზრისით.

აბაზა სახელის ინტენსიურ-მახვილიან აბაზა ფორმას უნდა მოეცა ხმო-ვანრედუცირებული *აბზა ვარიანტი¹, რომელმაც ბზ-თანხმოვანთკომპლექსის

пейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, თბილისი, 1984: ტ. I-II, გვ. 909).

¹ ა-ხმოვნის რედუქციის შესახებ აფხაზურში ინტენსიური მოძრავი მახვილის გავლენით იხ. ქ. ლომთათიძე, აფხაზური და აბზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი, I. ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები, თბილისი, 1976, გვ. 99 და შმდ.; შდრ. Н.В. Аршба, Динамическое ударение и редукция гласных в абхазском языке, თბილისი, 1989).

ანალოგიური ფონეტიკური მოვლენისათვის შდრ. აბაზ. ანაზა→ანაზ ბიძა, ანაზა→ანაზ ღვამთილი, აფხ. ანაზა→ანაზი ტერფი და მრავალი სხვა.

აბაზა ფორმის ხმოვანრედუცირებული აბზა/აბზ-ვარიანტი შესაძლებელია დაეინახოთ აბზო ეთნონიმში, რომელიც პლინიუსის მიერ მის ბუნების ისტორიაშია მოყვანილი როგორც ჩრდილო-კავკასიაში აზოვისა და კასპიის ზღვებს შორის მცხოვრები მრავალრიცხოვანი ტომების სახელწოდება. ასეთი გაიგივება შეიძლება მოვახდინოთ, თუ შევიტანთ პლინიუსის ცნობაში გარკვეულ გეოგრაფიულ კორექტივს ამ ტომთა ისტორიული ლოკალიზაციის თვალსაზრისით (იხ. პ. ინაბე, დასახ. ნაშრ., გვ. 162კკ).

აბაზა ძირის ისტორიულად შეიძლება კიდევ ერთი სახელი უკავშირდებოდეს აფხაზურ-ადილურ სამყაროში, კერძოდ, აბაქსაბაზ ფორმები, რომლებიც აღნიშნავენ აბაქაშად ჩრდილო კავკასიაში (ადილეს ავტონომიური ოლქი) კომაქეტურად მცხოვრებ ხალხს, შდრ. Н.Г. Волкова, Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, I, 1973, გვ. 65).

აბაზა ფორმის სრულხმოვანი ვარიანტს უნდა უკავშირდებოდეს აგრეთვე XII-XVI სს. რუსულ წერილობით წყაროებში დადასტურებული *обез*, *обезы* (შდრ. Г.Г.Пайчадзе, Названия Грузии в русских письменных исторических источниках, თბილისი, 1989).

ფს- კომპლექსად დაყრუების შედეგად¹ ისტორიულად დადასტურებული აფსა-ფუშე მოგვცა: 'აფსა-ჟა→აფსუა'.

ამგვარად, ბერძნულ-ქართული წყაროების აფსილ-/აფშილები, როგორც ჩანს, თანამედროვე აფსუა-აფხაზებთან გენეტიკურად და ენობრივად დაკავშირებული ეთნოსია, მათი შესაძლო წინაპარია, ხოლო ძველი აბაზგ-/აფხაზ- თავდაპირველად ამათგან განსხვავებულ ეთნოსს უნდა წარმოადგენდეს, რომლის სახელწოდება დროთა განმავლობაში, გარკვეული სემანტიკური ცვლებადობის შემდეგ, საბოლოოდ გადატანილ იქნა ქართულ ენობრივ სამყაროში საკუთრივ აფსუა-აფშილებზე – ისტორიული დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ მკვიდრ ეთნოსზე.

მაგრამ რომელი ეთნოსის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად თვით ეს აფხაზ-/აბაზგ- ეთნონიმი, ძველი კოლხეთის რომელი ტომები უნდა ვიგულისხმოდით ისტორიულ-გენეტიკური თვალსაზრისით ამ სახელწოდების ქვეშ?

შავიზღვისპირეთის ეთნო-კულტურული ვითარება ახ. წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში გეკარნახობს შესაძლებლობას აფხაზ-/აბაზგ-ებში საკუთრივ დასავლურ-ქართველური წარმომავლობის ტომები დაენახოთ, რომლებიც საეარაუდოდ ახლო მონათესავენი უნდა ყოფილიყვნენ ძველ კოლხეთში მობინადრე სვანური და მეგრულ-ლაზური ტომებისა².

ამ დროს ძველი კოლხეთის ძირითად მოსახლეობას წარმოადგენდნენ სწორედ ეს დასავლურ-ქართველური ტომები, რომლებიც ქართველური ენის დასავლურ დიალექტებზე მეტყველებდნენ (ამ დიალექტების ცოცხალი შთამომავლებია სვანური და მეგრულ-ლაზური). ამას მოწმობს ბერძენ არგონავტთა მეტყველებაში შესული არაერთი დასავლურ-ქართველური სიტყვა, რომლებიც შემდგომ ძველ ბერძნულ ენაში დამკვიდრდა.³ ამ დასავლურ-ქართველურ დი-

¹ კომპლექსის ანალოგიური დაყრუებისათვის შდრ. აფხ. *ა¹აზზა→ა¹გზა დანა და აბაზ., ტაპ. *ა¹აჰჟა: -ზზ კომპლექსს ტაანთურში შეეფარდება მისი ყრუ ვარიანტი -სჟ. (შდრ. H.B. Ашана, დასახ. ნაშრ., გვ. 53).

² აფსა-ჟა→აფსუა გადასვლა, მახვილის მომდევნო ა-ზმოვნის ჩაყარვით, ასევე ინტენსიური მახვილის გავლენით აიხსნება; ბოლოკიდური ფუძისეული -ა აღდება მრავლობითი რიცხვის ფორმებში: აფს-ჟა აფხაზი შრ. რ. აფსა-ც¹ა, აფსა-ჟა – აფხაზები (იხ. ქ. ლომთაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 104).

³ თვით უძველესი სახელწოდება ამ ტომებისა აფხაზ-, რომელიც ბერძნულ მეტყველებაში აბაზგ-/აბაზღ- ფორმად უნდა გარდაქმნილიყო, ავებულების თვალსაზრისით საესებით ქართველურია. ამ ენებში გავრცელებული (მაგრამ ბერძნულისათვის დაუშვებელი) აფხ. პარზონიული კომპლექსის შემცველი და ა-ზმოვნით დაწყებული (შდრ. ამ მხრივ უძველესი ქართული ტომონიმი აჭარა, რომელიც უკვე ქართლის ცხოვრებაში დასტურდება: ლეონტი მროველი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, მტკანე ქართლისა და სხვ.).

⁴ ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა ძვ. ბერძნული Ἰαμάς საწმისი, მიკენური ბერძნული ko-wo ტყავი სიტყვა, რომელიც დასავლურ-ქართველური *ტკავ-/ტყავ-, ქართ. ტყავ- სიტყვის ძველ-ბერძნული ნასესხობა უნდა იყოს (შდრ. Т.В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, დასახ. ნაშრ., გვ. 908).

ალექტთა და ტომთა შორის ამ დროისათვის სეანებთან და მეგრულ-ლაზებთან ერთად შესაძლებელია ის ტომებიც ვივარადოთ, რომლებიც ბერძნულ-ქართულ საისტორიო წყაროებში აღინიშნება აბაზგ- /აფხაზ- ეთნონიმით.

შემთხვევითი არ უნდა იყოს ისიც, რომ აბაზგ-აფხაზები მოიხსენიება ანტიკურ წყაროებში, როგორც წესი, სწორედ ამ ქართველური ტომების აღმნიშვნელ ეთნონიმთა კონტექსტში, ე. ი. ძველ კოლხეთში მობინადრე ისეთი ტომების გვერდით, როგორიცაა ლაზები (Λαζοί), სანები (Σάνοι, Τζάνοι), სანიგები (Σανίγαι), მაკრონები (Μάκρονες), ჰენიოხები (Ήνιοχοι) და სხვ. (შდრ., მაგალითად, ფლავიუს არიანეს «ქერიპლუსი»)¹.

აბაზგ-აფხაზთა შესაძლებელი ქართველური წარმომავლობა იმის მიხედვითაც უნდა ვივარადოთ, რომ სწორედ ისინი ხდებიან ძველ კოლხეთში მობინადრე სხვა მრავალრიცხოვან ქართველურ ტომთა გამაერთიანებელნი საერთო დასავლურ-ქართულ სახელმწიფოდ.

თავდაპირველად ძველი კოლხებისა და კოლხეთის მემკვიდრედ ბერძნული საისტორიო წყაროების მიხედვით ლაზიკის სამეფო გამოდის (ქართული წყაროებში — *გერისი*), რომელსაც VI ს. დასასრულისათვის სწორედ აბაზგთა გამოეყოფა. ეს უკანასკნელი შემდგომ აერთიანებს *სანიგეთის*, *მისიმიანეთის*, *აფხილიის* და სხვ. მიწა-წყალსაც და, შესაბამისად, ფართოვდება ტერმინ აბაზგთა/აფხაზთის შინაარსი.

კიდევ უფრო გაფართოვდა აფხაზეთის მნიშვნელობა VIII ს. დამლევს, როდესაც განხორციელდა აფხაზეთისა და გერისის გაერთიანება. ამ დროიდან აფხაზეთი უკვე მთელ დასავლეთ საქართველოს აღნიშნავს, ხოლო ეთნონიმი აბაზგ-აფხაზ- ქართველის პარალელური ცნებაა და საზოგადოდ დასავლეთ საქართველოს მკვიდრს ნიშნავს². გასარკვევია ოღონდ, თუ როდის და რა ვითარებაში ხდება საკუთრივ ქართულ ენობრივ სამყაროში აფხაზ- ცნების ხელახალი დაეიწროება და მისი დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ მკვიდრ ეთნოსზე — საკუთრივ აფსუა-აფხაზებზე გადატანა. ეთნოლოგიაში ცნობილია

¹ ამ ეთნონიმებით აღნიშნულ ტომთა ქართველური წარმომავლობისათვის იხ. ს. ჯანაშია, თბილეთუბალი, ტიბარნი, იბერი (შრომები, ტ. III, თბილისი, 1959); Г.А. Меликишвили, К истории древней Грузии, თბილისი, 1959; ნათელა კეჭყაშაძე, დასახ. ნაშრ., passim; მ. ინაძე, დასახ. ნაშრ.; თ. ყაუხჩიშვილი, კავკასიის ტომების საკითხისათვის ანტიკური წყაროების მიხედვით (მაცნე, ისტორიის სერია, 1980, №4, გვ. 57-77); Н. Ломоури, Некоторые вопросы ранней истории Абхазии (მაცნე, ისტორიის სერია, 1990, №3, გვ. 158-173). ყველა ზემოთ მოყვანილი ეთნონიმი უნდა ასახავდეს ისტორიულად ცნობილ ქართველურ ტომებს: Λαζοί არიან ლაზები; სანები და სანიგები შეიძლება გაეაიგივოთ ზანებთან (შდრ. სეან. ბგ-ზან მეგრელი, ზან სამეგრელო) და ჭანებთან, მაკრონები — მეგრელებთან (ე.ი. შავრულ-მარგალ-ფორმასთან, რაც დასავლურ ქართველურ დიალექტში გერისის მკვიდრს ნიშნავდა), ხოლო ჰენიოხები — სეანებთან (სხვა თვალსაზრისით — ჰენიოხი ჭანების სვანურენოვანი გადმოცემა უნდა იყოს, იხ. ბ. გიგინეიშვილი, ეთნონიმი ჰენიოხის წარმომავლობისათვის (მაცნე, ისტორიის სერია, 1975, №1, გვ. 115-124).

² იხ. მარიამ ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 9-10.

ამგვარი მაგალითები ეთნონიმის მნიშვნელობის გაფართოება-დავიწროებისა და ერთი ეთნოსის სახელის მეორეზე გადატანა-გავრცელებისა (შდრ. ამ მხრივ, მაგალითად, თურქული ბულგარ- ეთნონიმის ისტორია.¹

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ:

ქართულსა და აღმოსავლურ წყაროებში დადასტურებული აფხაზ-/აბაზ ეთნონიმი პირველადი ფორმაა და თავდაპირველად შესაძლებელია დასავლურ-ქართველური წარმომავლობის სატომო სახელწოდება ყოფილიყო ლაზ-, სან-, სანიგ-, მაკრონ-, ჰენიოზ- და მისთ. ეთნონიმთა მსგავსად.

ბერძნულში მის ეკვივალენტად დადასტურებული 'Αβασυ-/აბაზგ- ფორმა პირველადი აფხაზ- ფორმის ფონეტიკური გარდაქმნის შედეგს წარმოადგენს ბერძნული ფონეტიკური ნორმებისა და შესაბამისად და არავითარ კავშირში არ არის ერთი შეხედვით მსგავს Abaza სახელთან, რომელიც თანამედროვე აფხაზ-აბაზების საერთო სახელწოდებაა.

თვით ეს უძველესი Abaza ფორმა დასაბამს აძლევს თანამედროვე აფხაზთა თვითსახელ აფსჷა-ს, რომელიც უნდა წარმოადგენდეს Abaza ფორმის ხმოვანრედუცირებულ ვარიანტს: აბაზა→აბჷა→აფსა. ეს აფსა- ძირი საფუძველად უდევს თანამედროვე აფხაზთა თვითსახელს: აფსა-ჷა→აფსჷა.

Apsa- ეთნონიმი თავს იჩენს უძველეს ეპოქაში აფს-ილ-/აფშ-ილ- და აფს-არ- ფორმათა სახით, რომლებიც, შესაბამისად, აფხაზურ-ადილურ ტომთა აღმნიშვნელ სახელებად უნდა მივიჩნიოთ.

თვით აფხაზ- ეთნონიმი და შესაბამისად მისი ბერძნული ეკვივალენტი 'Αβασυ-, თავდაპირველად ერთი გარკვეული დასავლურ-ქართველური ტომის აღმნიშვნელი, მოგვიანებით მთელი დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის აღსანიშნავად იხმარება, ხოლო ტერმინი აფხაზეთი მთელი დასავლეთ საქართველოს სამეფოს სახელწოდება ხდება.

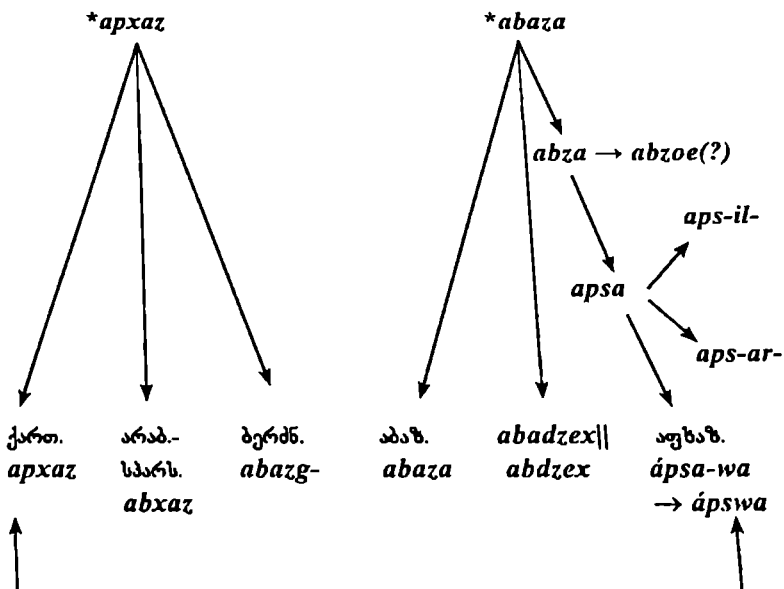
ერთიანი აფხაზეთის სამეფოს დაშლის შემდეგ ხდება აფხაზ- ეთნონიმის დავიწროება და ამ სახელით ქართულ ენობრივ სამყაროში მხოლოდ იმ ხალხის აღნიშვნა, რომლებიც თავიანთ თავს აფსჷებს უწოდებდნენ. გასარკვევია ოლონდ, თუ როდის დაუკავშირდა საქართველოში მკვიდრ აფსჷებს ეს აფხაზ- ეთნონიმი, რომელიც ადრე გაცილებით უფრო ფართო მნიშვნელობით იხმარებოდა. ყოველ შემთხვევაში, უდავოა, რომ აფსჷა- ხალხის აფხაზებად სახელდება საკუთრივ ქართულენოვან სამყაროში მოხდა და აქედან გავრცელდა იგი სხვა თანამედროვე ენებში.

¹ ერთ-ერთ სლავერ ენაზე მოლაპარაკე თანამედროვე ბულგარელების სახელწოდება მომდინარეობს თურქულენოვანი ბულგარებისაგან, რომლებიც ახ. წ. VII საუკუნეში ბალკანეთში გადასახლდნენ და სლავებს შეერივნენ.

**apxaz* და **abaza* ეთნონიმთა დერივაციული ზე

დასავლურ-ქართველური

აფხაზურ-ადიღური

მარიამ ლორთქიფანიძე

**«ქართლის ცხოვრება» აფხაზეთა სამეფოს
წარმოქმნის შესახებ**

„ქართლის ცხოვრება“-ში (სახელდობრ, XI ს-ის ანონიმი ავტორის თხზულებაში – „მატიანე ქართლისა“) არის ასეთი პასაჟი: „ხოლო რაჟაჲს მოუძღურდეს ბერძენნი, გადგა მათგან ერისთავი აფხაზთა, სახელით ლეონ, ძმისწული ლეონ ერისთვისა, რომლისად მიეცა სამკეჯროდ აფხაზეთი. ესე მორე ლეონ ასულის წული იყო ზაზართა მეფისა და ძალითა მათითა გაადგა ბერძენთა, დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე, სახელ იდგა მეფე აფხაზთა, რამეთუ მიცვალებულ იყო იოვანე და დაბერებულ იყო ჯუანშერ. და შემდგომად ამისა ჯუანშერცა მიიცვალა“ [1, 251]¹.

XI ს-ის ანონიმის „ბერძენნი“ „ბერძენთა“ ბიზანტიის იმპერიას გულისხმობს.

აფხაზეთის ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა მდებარეობდა საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ რეგიონში, ისტორიულ და თანამედროვე დასავლეთ საქართველოში. საკუთრივ აფხაზეთი საქართველოს ისეთივე ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინცია იყო, როგორც მაგ.: კახეთი, გურია, ოდიში... საუკუნეთა განმავლობაში მიმდინარე ისტორიულ მოვლენათა შედეგად აფხაზეთის საზღვრები, უმთავრესად, სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით იცვლებოდა და, შესაბამისად, იცვლებოდა ცნება „აფხაზეთის“ მნიშვნელობა. აღნიშნული გარემოება დასავლეთ საქართველოში სხვადასხვა დასავლურ ქართულ ეთნიკურ ჯგუფთა მიგრაციულ პროცესებს, და ფეიქრობ, უმთავრესად, ეგრისის და აფხაზეთის დასავლეთ საქართველოს ეთნიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულების ხარჯზე² გაფართოვებას უკავშირდება [2; 3, 147]³.

საკუთრივ აფხაზეთის ჩრდილო საზღვარი კავკასიონის ქედზე გადიოდა („სადა დასწულების წუერი კავკასიისა ამის“ [4, 242]), სამხრეთი საზღვარი

¹ ევერდნობი „ქართლის ცხოვრების“ ივანე ჯავახიშვილისეულ სქემას. ეუთითებ ყუხნიშვილი-სეულ გამოცემას.

² არ მიმანია აუცილებლად შეეგზო საითხს „აფხაზთა“ ეთნიკური კუთვნილების შესახებ. რადგან განუხრელად გენეტიკისა აფხაზები (და არა აფსუები) ისტორიულ-კულტურულად ქართველები იყვნენ. [32, 538-621].

³ მაგალითისთვის შეიძლება მოვიტანოთ ცნება „კახეთის“ ისტორია. კახეთი ეიწრო, თავდაპირველი მნიშვნელობით მოიცავს საკუთრივ კახეთს (კახეთის საერისთავოს). VIII საუკუნის დასასრულიდან, მას შემდეგ, რაც იქმნება კახეთის სამთავრო (საქარაქისკოპოსო), ის მოიცავს კუხეთსაც, ხოლო კახეთ-პერეთის გაერთიანების შემდეგ, პერეთიც კახეთად იწოდება (*მ. ლორთქიფანიძე*, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან. იხ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. 31, თბ., 1954; თ. *ქაუშვილი*, კახთა და პერთა სამეფო. ასეთივე ცვლილებებს განიცდის ცნება „ქართლის“ მნიშვნელობა. საკუთრივ ცნება „აფხაზეთის“ მნიშვნელობის გაფართოებისა და შემცირებისთვის [6].

ძვ. წ. I ათასწლეულში, და შემდგომაც, მდ. გუმისთაზეა [5,35]. ამჯერად, ჩვენთვის საინტერესო მოვლენების დროს, აფხაზეთის საერისთაოს სამხრეთი საზღვარი მდ. კელასურზე გადიოდა [4,242]. საერისთაოს მიწა-წყლის გაფართოებასთან ერთად ფართოვდება ცნება „აფხაზეთის“ მნიშვნელობა და ახლა უკვე „აფხაზეთია“ მიწა-წყალი ნიკოფსიიდან კელასურამდე [6,9-10]. აფხაზეთი უძველესი დროიდან ქართულ, დასავლურ ქართულ, კოლხურ ისტორიულ-პოლიტიკურ-კულტურულ სფეროში იმყოფებოდა. დასავლეთ საქართველო და, საკუთრივ, მისი შავი ზღვის სანაპირო აფხაზეთის ჩათვლით, თუ უფრო ადრე არა, ძვ.წ. III-II ათასწლეულიდან მაინც, ერთიანი კოლხური კულტურის არეალია, რომლის კულტურა მისი წინამორბედი პროტოკოლხური კულტურის უშუალო გაგრძელებაა. მართალია, მის ჩრდილო ნაწილში გამოიყოფა ლოკალური რეგიონი, მისთვის დამახასიათებელი თავისებურებებით, რომელიც ტერიტორიული სიახლოვის გამო განიცდიდა ჩრდილოკავკასიური კულტურის გარკვეულ გავლენას, მაგრამ მისი გამოყოფა საერთო კოლხური კულტურიდან შეუძლებელი და ხელოვნურია [7,119-140; 5, 26-27]. ეს ისეთივე ლოკალური რეგიონია, მისთვის დამახასიათებელი თავისებურებებით, როგორც, მაგ.: გურიის, სამეგრელოს (ოდიშის) და კოლხური კულტურის შიგნით არსებული სხვა ლოკალური ერთეულები და, საერთოდ, საქართველოს შიგნით არსებული ლოკალური ერთეულები, რომელნიც დღემდე არსებობენ და ქვეყნის მრავალფეროვნებას ქმნიან.

აფხაზეთი სხვადასხვა სტატუსით დასავლურ ქართულ სახელმწიფოებრივ სისტემაში იყო მოქცეული. ძვ.წ. I ათასწლეულში აფხაზეთი კოლხეთის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა [8, 223-245; 9, 281-285]. ახ.წ. I საუკუნისათვის, კოლხეთის სამეფოს დასუსტების და დაშლის შემდეგ, რაც განაპირობა როგორც გარეშე ძალის (მითრიდატე პონტოელი, რომი) ღონისძიებებმა, შიდა სოციალურმა პროცესებმა, აგრეთვე, იმ გარემოებამ, რომ ახ.წ. I-II სს-ში შავი ზღვის ქართულ სანაპიროზე შეიქმნა რომზე დამოკიდებული ეთნიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულები: ლაზების, აფსილების, აბაზგების, სანიგების, რომელთა „მეფეებს“ (ბასილევსებს) რომის იმპერატორები ამტკიცებდნენ [10].

II ს-ის II ნახევარში იწყება ლაზიკის (ეგრისის) გაძლიერება და IV საუკუნის ბოლოსთვის ის მთელ დასავლეთ საქართველოს მოიცავს, საკუთრივ, აფხაზეთის ჩათვლით [11, 314-318; 12, 66-67; 13,383]. აფხაზეთი ეგრისის სამეფოს შემადგენლობაშია VI ს-ის შუა წლებამდე. მაგრამ ეგრისის სამეფოს დასუსტების ვითარებაში (ირან-ბიზანტიის ომი ეგრისში და სხვა მოვლენები) საკუთრივ აფხაზეთი (ბერძნული წყაროებით: „აბაზგია“) გამოეყო ეგრისს. აფხაზეთის გაძლიერებას ხელს უწყობდა ბიზანტიის ზელისუფლება, რომელსაც არ აწყობდა დასავლეთ საქართველოში ეგრისის ძლიერი სამეფოს

არსებობა, რაც ხელს უშლიდა მის გეგმებს, დასავლეთ საქართველოს დამორჩილებას რომ ისახავდა მიზნად. აფხაზეთის საერისთავო, ბიზანტიის დახმარებით, აფართოვებს საზღვრებს, აერცულებს თავის ხელისუფლებას მეზობელ სანიგეთზე, მისიმიანეთზე, აფშილეთის ნაწილზე. სწორედ ამ დროსაა აფხაზეთის საზღვარი კელასურამდე რომ მოდის [6,9-10]. ეს აბაზგია (აფხაზეთი) ამ დროს ბიზანტიის ვასალია, მის ერისთავს ქართული წყარო უწოდებს „ერისთავს კეისრისა“, ხოლო ბერძნული წყაროები – „არქონტს“.

შემდგომში მოვლენები სწრაფად ვითარდება. პოლიტიკურ ასპარეზზე ახალი ძალა – არაბთა მაჰმადიანური სახალიფო გამოდის თავისი დიდი დამპყრობლური ინტერესებით. ის იპყრობს მთლიანად სასანიანთა ირანს, შუა აზიას, აერცულებს თავის ხელისუფლებას ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლურ პროვინციებზე, აფრიკის ჩრდილო სანაპიროზე და გადადის პირინეის ნახევარკუნძულზე. მაჰმადიანთა შემდგომი მსვლელობა ევროპის კონტინენტზე ესპანეთ-საფრანგეთის საზღვარზე 732 წელს პუატიესთან მათი დამარცხებით დამთავრდა ფრანკთა სახელმწიფოსთან ბრძოლაში. VII ს-ის მეორე ნახევარსა და VIII ს-ის დასაწყისში აღმოსავლეთ საქართველო უშედეგოდ იბრძვის სახალიფოსაგან თავის დასაცავად. ქართლის ერისმთავართა სახლის წარმომადგენლები – მეფე (ერისმთავარი) მირი და მისი ძმა არჩილი დასავლეთ საქართველოში გადადიან და ეგრისში მკვიდრდებიან¹.

VIII ს-ის 30-იან წლებში (737), არაბთა სარდლის მერვან იბნ-მუჰამადის (ქართული წყაროებით მურვან ყრუს) დასავლეთ საქართველოში შეჭრასთან დაკავშირებით, მირი და არჩილი თავისი სამხედრო რაზმით აფხაზეთში გადადიან და ერისთავის რეზიდენციაში – ანაკოფიის ციხეში – მაგრდებიან აფხაზთა სამხედრო ნაწილთან ერთად. ლეონ აფხაზთა ერისთავი კი, აფხაზეთ-ოსეთის საზღვარზე, სობლისის ციხეში იყო, ამ მხრიდან მაჰმადიანთა შემოჭრის საშიშროებისაგან თავის დასაცავად. ძალთა ასეთი განლაგება ეგრისისა და აფხაზეთის ხელისუფალთა ურთიერთშეთანხმებით მოხდა და ბიზანტიის საიმპერატორო კართანაც იქნებოდა შეთანხმებული.

არაბთა სახალიფოსთან ბრძოლის საკმაოდ მძიმე პირობებში ბიზანტიის საიმპერატორო კარი იცვლის პოლიტიკას და სასურველად მიიჩნევს სამხრეთ კავკასიაში, საკუთრივ, დასავლეთ საქართველოში, ძლიერი ქრისტიანული სახელმწიფოს არსებობას, რომელიც მაჰმადიანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მისი მოკავშირე იქნებოდა.

იმპერატორმა კანონიერად ცნო ქართლის ერისმთავართა სახლის მეშვიდრეობითი უფლებები ეგრისში, რის დასტურად „წარმოსცა ორი გვრგვნი და

¹ მკაცრი იურიდიული ვაგებით, საერთაშორისო თვალსაზრისით, მირი მეფე არ არის, ის ერისმთავარია, მაგრამ იმდროინდელი ქართული საზოგადოება მას თავის მეფედ მიიჩნევს და „მეფეს“ უწოდებენ მას საისტორიო წყაროებიც.

გუჯარი მირსა და არჩილს“ და მოუწოდა მტკიცედ დგომა არაბთა წინააღმდეგ [4,239], ხოლო თავის ვასალ აფხაზთა ერისთავს ლეონს მოსწერა: „შენდა მიბრძანებებს ერისთაბა აფხაზეთისა შენდა და შვილთა შენთა და მომავალთა შენთა მიუკუნისამდე. არამედ კეთილად პატივსცემდი მეფეთა და ერთა მათ ქართლისათა და ამიერიტგან ნულარამცა კელგეწიფების ენებად მათდა და სახლვართა მათთა ეგრისათა, ვიდრემდის იყვნენ მანდა ანუ გავიდენ მანდით“ [4,240].

ამგვარად, ბიზანტიის იმპერატორმა თავის ვასალ აფხაზთა ერისთავს ერისის მმართველ ქართლის ერისმთავართა სახლის მორჩილება უბრძანა.¹ ჯუანშერის ამ ცნობით დასტურდება „მატიანე ქართლისა“-ს ზემოთ მოტანილი განცხადება, რომ ლეონ ერისთავს იმპერიამ სამემკვიდრეო საკუთრებად დაუმტკიცა აფხაზეთი.

მირი ანაკოფიის ბრძოლაში მიღებული ჭრილობით გარდაიცვალა. მირს მხოლოდ ასულები დარჩა, ხოლო არჩილს ამ დროისთვის საერთოდ არ ყავდა შვილი. არჩილმა, მირის ანდერძის თანახმად, გაათხოვა და გაამზიოთა მისი ასულები, ერთ-ერთი აფხაზთა ერისთავ ლეონ I-ს მიათხოვა და უთხრა მას: „კურთხეულ იყავნ შენ უფლისა მიერ, რამეთუ კეთილად იღუაწე სტუმრობა ჩუენი... აწ ითხოვე თავისა შენისათუხ რა გნებაჲს ჩემგან“, რაზეც აფხაზთა ერისთავი პასუხობს: „ომცა მე კეისარმან ქუეყანა ესე მკედრობით კეთილად სიმკნითა თქუენითა. ხოლო ამიერიტგან არს ესე მამულობით სამკედრებელ ჩემდა კლისურიტგან ვიდრე მდინარემდე დიდათ ზაზარეთად, სადა დასწუდების წუერი კავკასიისა ამის. შემრთე მეცა ბონათა შენთა თანა, რომელნი-ესე დღეს ღირს ყვენ შვილად და მმად შენდა, არა მინდა ნაწილი შენგან, არამედ ჩემიცა ესე შენდავე იყოს“ [4,242]. ეს იყო შუასაუკუნეების ევროპაში ცნობილი ფეოდალური კომენდაციის, ქართულ იურიდიულ ძეგლებში შეწყალება რომ ეწოდება, ტიპური პრინციპი, როდესაც ერთი ხელისუფალი მეორის ქვეშევრდომობაში შედის. ეს შეთანხმება იმპერიის დასტურით განხორციელდა. არჩილმა ლეონს გადასცა ბიზანტიის იმპერატორის მიერ მირისთვის და არჩილისთვის გამოგზავნილი, მათი მფლობელობის კანონიერების დამადასტურებელი ორი გვირგვინიდან ერთი, საკუთრივ მირის გვირგვინი, რაც აფხაზთა ერისთავს ეგრისის სრულუფლებიან მფლობელად ცნობას ნიშნავდა. ამ ცნობის საფუძველზე ქართულ ისტორიოგრაფიაში სრულიად მართებულადაა აღნიშნული, რომ დასავლეთ საქართველოს ამ ორი ნაწილის, ეგრისის და აფხაზეთის გაერთიანება ამ ეტაპზე განხორციელდა, როგორც ნებაყოფლობითი დინასტიური აქტი [14, 116].

ამ გაერთიანებას კანონიერი საფუძველი ჰქონდა, ეს ორი მხარე ყოველთვის საერთო ისტორიულ-პოლიტიკურ-კულტურულ ერთობას ქმნიდა.

დაახლოებით დასავლეთ საქართველოს თანადროულად მიმდინარეობდა გაერთიანების პროცესი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში (სამცხე-შავშეთ-

¹ ასეთი ორმაგი დაქვემდებარება შუა საუკუნეებში იურიდიულად მისაღები იყო.

ჯგუხებით), სადაც ბაგრატიონთა ქართველთა სამეფო ჩამოყალიბდა, აღმოსავლეთ საქართველოში კახეთ-კუხეთის გაერთიანებით კახეთის საქორეპისკოპოსო (სამთავრო) შეიქმნა. ეს იყო, ზოგადად, ქართული სამყაროს მასშტაბით მიმდინარე პროცესი, დამპყრობთა (ბიზანტიელთა და არაბთა) წინააღმდეგ ბრძოლის პარალელურად ქართული ქვეყნების ერთ ფეოდალურ სახელმწიფოდ გაერთიანებისათვის ბრძოლის პირველი ეტაპი [3].

ამ დროს ხდება ცნება „აფხაზეთის“ მნიშვნელობის შემდგომი გაფართოება, „აფხაზეთი“ მთელ დასავლეთ საქართველოს ნიშნავს. დასავლეთ საქართველოს გაერთიანების შემდეგ მისი ხელისუფალი იერარქიულ კიბეზე ერთი საფეხურით მაღლა იწევს. ის უკვე „მთავარია“, აფხაზთა „მთავარი“, და ეს „აფხაზეთი“ ბიზანტიის იმპერიის საბრძანებელია [15,59-60]. აფხაზთა ეს მთავრი განუდგა ბიზანტიელებს და ეს განდგომა, ჩვენი წყაროს ცნობით, ბერძენთა (ე.ი. ბიზანტიის იმპერიის) „მოუძღურებას“, ე.ი. იმპერიის დასუსტებას უკავშირდება.

წყაროს ამ ცნობასთან დაკავშირებით ისმის კითხვა, სახელდობრ, როლის მოხდა ეს ბერძენთა „მოუძღურება“. სპეციალურ ლიტერატურაში ამ საკითხზე აზრთა სხვადასხვაობაა, შემოთავაზებულია VIII ს-ის 70-იანი, 80-იანი წლები, VIII ს-ის დასასრული. ჩვენთვის მნიშვნელობა აქვს იმ გარემოებას, რომ ბერძენთა ეს „მოუძღურება“ უკავშირდება იმ მოვლენებს, რომელსაც ამ დროს აქვს ადგილი მაზლობელ აღმოსავლეთში, სახელდობრ: ბიზანტიის იმპერია მარცხს განიცდის სახალიფოსთან ბრძოლაში; არაბთა სახალიფო აქტიურად იბრძვის ამიერკავკასიაში, კერძოდ, საქართველოში დამკვიდრებისათვის; ბიზანტიის იმპერიაში მწვავე სოციალური ბრძოლა მიმდინარეობს, რომელიც ხატების თაყვანისმცემლებსა და ხატმებრძოლთა შორის დაპირისპირებაში ვლინდება; იმპერიის ქვეშევრდომები დამოუკიდებლობისაკენ მიისწრაფვიან. ეს მოვლენები ერთად ყველაზე მწვავედ VIII ს-ის დასასრულს იჩენენ თავს, ამიტომ, ვფიქრობ, მართებულია სიმონ ჯანაშიას მოსაზრება, რომ ამ „მოუძღურება“-ში ირანის ერთპიროვნული მმართველობის ხანა (798-802წწ.) უნდა იგულისხმებოდეს [16,33]. მართალია, ამ მოვლენის დათარიღების საკითხი აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს, მაგრამ ამას ამჯერად ჩვენთვის პრინციპული მნიშვნელობა არა აქვს. აქ ერთი საკითხი დგება — მემკვიდრეობის მიერ ამ ღონისძიების გატარებას ქართლის ერისმთავართა უმემკვიდრეოდ გადაშენებას უკავშირებს. აქ გვახსენდება ბიზანტიის იმპერატორის განკარგულება ლეონ ერისთავისადმი, „ნულარამცა ჴელგეწიფების ენებად მათდა (ქართლის ერისმთავართა) და საზღვართა მათთა ეგრისათა, ვიდრემდის იყვნენ მანდა ანუ განვიდნენ მანდით“ [4,240]. ძნელია თქმა, რამდენად კეისრის ბრძანებას ასრულებდა ლეონი, მთავარი აფხაზთა, მაგრამ ცხადია, სანამ არჩილის მემ-

¹ და არა „ერისთავი“, როგორც ჩვენ მიერ მოტანილ „მატიანე ქართლისა“-ს ტექსტშია.

კვიდრეები იყვნენ, მას თავისი იურიდიული უფლება ეგრისზე არ გამოუცხადებია. ლეონისთვის მთავარი ხელსაყრელი დროის შერჩევა იყო. ჩანს, აფხაზთა მთავარი კარგად იყო ინფორმირებული არსებული ვითარების შესახებ, დროც კარგად შეარჩია, მაგრამ მაინც ნიშანდობლივია XI ს-ის ისტორიკოსის რეზერკა. მომხდართან დაკავშირებით ყურადსაღებია ამ მოვლენის ვახუშტი ბაგრატიონისეული ახსნა. პირველ რიგში, აღსანიშნავია, რომ ვახუშტისათვის ეგრისი, აფხაზეთი და იმერეთი იდენტური ცნებებია. ის წერს: „ქუეყანის ამის სახელნი არიან საერთოდ სამი: პირველად ეგრისი, მეორედ აფხაზეთი, მესამედ იმერეთი“ [17,742]. ვახუშტის თვალსაზრისით, ეგრისი მოიცავს მთელ დასავლეთ საქართველოს, ე.ი. საკუთრივ აფხაზეთსაც. ის წერს, რომ ლეონს „მორჩილებდნენ სრულიად ეგრისი მათთა მეფეთა მოყურობისათვის“, აგრეთვე, მიუთითებს მათ ნათესაობაზე და მიანიშნებს, რომ ლეონმა გამოიყენა ეგრისელთა თანადგომა და ხაზართა დახმარება, რომლის ზაქანის ასულის წული იყო. ხაზარები ამ დროს მნიშვნელოვან ძალას წარმოადგენდნენ კავკასიაში. იმპერია, ალბათ, ეცდებოდა დასავლეთ საქართველოზე თავისი ხელისუფლების შენარჩუნებას, მაგრამ ამჯერად მას ამის ძალა არ შესწევდა.

„მატიანე ქართლისას“ მოტანილ ცნობასთან დაკავშირებით დგება კიდევ ერთი საკითხი, ავტორი წერს: რომ ლეონმა „დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი“ [1,251]. ეს „დაიპყრა“ ყველა მკვლევრის მიერ არ არის ერთნაირად გაგებული და ახსნილი. სახელდობრ, ზოგი მკვლევარი ცდილობს დაამკვიდროს თვალსაზრისი, რომ ლეონ აფხაზმა დაიპყრო ეგრისი. არ ვაპირებ დისკუსიას ყველასთან, ვთვლი, რომ მართებული და გასაზიარებელია პ. ინგოროყვას თვალსაზრისი, რომ „სინამდვილეში არაერთი დაპყრობა დასავლეთ საქართველოსი აფხაზების (ე.ი. აფხაზეთში მოსახლე ქართველი ტომის) მიერ არ მომხდარა, არამედ მოხდა აფხაზეთის ერისთავის (უნდა იყოს მთავრის, მ.ლ.) მოთავეობით გათავისუფლება როგორც აფხაზეთის, ისე დასავლეთ საქართველოს დანარჩენი ტერიტორიების, ბიზანტიის იმპერიის ბატონობისაგან“ [14,116]. სასურველად მიგვაჩნია ავხსნათ, თუ რატომ არ შეიძლება ვილაპარაკოთ აფხაზეთის მიერ ეგრისის დაპყრობაზე.

პირველ რიგში, აღსანიშნავია, რომ ძველ ქართულში, როგორც თანამედროვე ქართულშიც, „დაიპყრა“ ძალით დამორჩილებას ნიშნავს. მაგრამ გასარკვევია, ვისგან „დაიპყრა“ და რა ვითარებაში მოხდა ეს დაპყრობა. ამასთანავე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „და“ აქ კავშირია და „იპყრა“ ცალკეა, რაც ძალაუფლების ხელში აღებას ნიშნავს.

ამასთანავე, VIII ს-ში ჯერ ხდება ეგრისის და აფხაზეთის გაერთიანება. VIII ს-ის 80-იან წლებში დასავლეთ საქართველო, მთლიანად, რომელსაც აფხაზეთი ეწოდება, ერთიანი სამთავროა, ბიზანტიის იმპერიის ვასალია და არს „საბრძანებლად ქრისტეს მსახურისა იონთა მეფისა, რომელი მოსაყდრე არს

დიდსა მას ქალაქსა კოსტანტინეპოლისასა“, გვაუწყებს მოვლენების თანამედროვე იოანე საბანის ძე [15,59-60]. თუ „დაიპყრას“ გავიგებთ, როგორც ეს ზოგ მკვლევარს სურს, რომ ლეონ აფხაზმა დაიპყრო ეგრისი, მაშინ უნდა ვაღიაროთ, რომ მას აფხაზეთიც დასაპყრობი ჰქონია. ამ წინადადებაში იგულისხმება მთლიანად დასავლეთ საქართველოს გათავისუფლება ბიზანტიის ხელისუფლებისაგან [14,116]. ამ მოვლენის სხვაგვარი ახსნა არ არსებობს [29].

ამ საკითხთან დაკავშირებით მიუხერხებლად ისევე ეახუშტის, მას ჩვენთვის უცნობი სანდო წყაროები აქვს ხელთ. ეახუშტი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ლეონს „მორჩილებდნენ სრულიად ეგრისი მათთა მეფეთა მოყურობისათვის“, მიანიშნებს დინასტიური ქორწინების აქტზე და რომ მან გამოიყენა ეგრისელთა თანადგომა და ხაზართა დახმარება [17, 795-796]. უდავოა, რომ ბიზანტიის იმპერიის მორჩილებიდან გამოსვლა მშვიდობიანად არ მოხდებოდა. სწორედ იმპერიისგან „დაიპყრა“ (ან „იპყრა“) ლეონმა დასავლეთ საქართველო და „სახელ იღვა მეფე აფხაზთა“, იწოდა აფხაზთა მეფედ, რადგან დინასტია ქართულ ისტორიულ პროვინცია აფხაზეთიდან იყო. ამ „აფხაზთა“ მეფეების ეთნიკური კუთვნილების შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებაა გამოთქმული. ზოგი მათ ბერძნებად თვლის, რადგან აფხაზთა ერისთავებს იმპერია ნიშნავდა, ზოგი არაქართველ აფხაზებად, ზოგი ქართველ აფხაზებად. ამ საკითხზე წყაროებში პირდაპირი მითითება არ არსებობს. ყველა მოსაზრებას აქვს არსებობის უფლება. თუმცა ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ X-XI სს-ის ზოგი სომეხი ისტორიკოსი, მაგ. იოანე დრასხანაქერტიცი, ამ სახელმწიფოს „ეგრისს“ უწოდებს, მათ მეფეს — „ეგრისის მეფეს“, ხოლო მცხოვრებთ — ეგრისელებს [18, 38, 64, 109, 111, 119, 275]. რასაკვირველია, საინტერესოა მათი წარმოშობა, ეთნიკური კუთვნილება, მაგრამ დღეს ჩვენს ხელთ არსებული საისტორიო წყაროებით, კლასიკური წერილობითი წყაროების აბაზგების და ქართული შუასაუკუნოვანი წყაროების აფხაზების წარმოშობაზე ერთიანად პასუხის გაცემა, ეფიქრობ, რთულია. მაგრამ მთავარია ამ „აფხაზთა“ მეფეების ეროვნული თვითშეგნება და საქმიანობა. ეროვნული თვითშეგნებით „აფხაზთა“ მეფეები და, საერთოდ, აფხაზები ქართველები იყვნენ, ისევე, როგორც ეგრები, სვანები, ქართვები, კახები... და როგორც მართებულად ბრძანებს ნ. ბერძენიშვილი, ყველა ესენი ერთნაირად მოღვაწეობდნენ ქართული სახელმწიფოს, ქართული კულტურის შექმნაში. „აფხაზეთი ისეთივე საქართველო იყო, და აფხაზი ისეთივე ქართველი იყო, როგორც ეგრისი და მერგული, როგორც პერეთი და პერი, როგორც ქართლი და ქართლელი“ [32, 608].

¹ უკანასკნელ ხანს გამოითქვა მოსაზრება, რომ აქ იყო არა ორი ლეონი, არამედ ერთი და ეს ლეონი იყო ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ ისაყრიელის (716-741) მძისწული, რომელიც მან დანიშნა აფხაზეთში [30,153-162]. რომ აქ ერთი ლეონი იყო და არა ორი ეს ს. ჯანაშიაძე აღნიშნა. „აფხაზთა მეფეთა დიენის“ და „მატიანე ქართლისა“-ს ცნობებს შორის განსხვავების შესახებ იხ. [31, 77-83].

„აფხაზთა“ მეფეები ქართულ, დასავლურქართულ სახელმწიფოს აშენებდნენ. პირველივე მეფე ლეონმა დედაქალაქი ქუთაისში დააფუძნა [17, 796]. მანვე გაატარა ადმინისტრაციული რეფორმა, სამეფო რეა საერისთავოდ დაყო: აფხაზეთის, ცხუმის, ეგრისის (ცენტრი ბეღია), გურიის, რაჭა-ლეჩხუმის, სვანეთის, არგვეთის (ცენტრი შორაპანი), ვაკე იმერეთის (ცენტრი ქუთაისი)¹ [17, 796]. როგორც ამ საერისთავოთა სიიდან ჩანს, „აფხაზთა“ სამეფო ქართული სახელმწიფო იყო ტერიტორიით, მოსახლეობით. არ არის გამორიცხული მის შემადგენლობაში არაქართული, შეიძლება, მეზობელი ჩრდილოკავკასიური ეთნოსის წარმომადგენლებიც ყოფილიყვნენ. როგორც კარგადაა ცნობილი, მონოეთნიკური სახელმწიფოები და ერები, როგორც წესი, არ არსებობენ. საქართველო, რომელიც აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, თუ სამხრეთიდან ჩრდილოეთით მიმავალ გზასაყარზე მდებარეობდა, რომლის ირგვლივ სხვადასხვა ეთნიკური, თუ სახელმწიფოებრივი გაერთიანებები არსებობდა, იმ ისტორიულ ვითარებაში, რომელშიც ამ ქვეყნებს უხდებოდათ ცხოვრება, სხვადასხვა ეთნოსთა წარმომადგენლების დასახლების ფაქტები საქართველოში კარგადაა ცნობილი და ამ საკითხზე აქ შეჩერებას არ ვაპირებ, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს იყო ქართული მიწა-წყალი, ქართული მოსახლეობით და ყველა გარედან მოსული ამ ქართულ სხეულში ითქვიფებოდა, წამყვანი ერი ისტორიულად, პოლიტიკურად, კულტურულად ქართველი იყო. და ეს კარგად ვლინდება საკუთრივ „აფხაზთა“ სამეფოს ადმინისტრაციული შემადგენლობითაც.

მეფე ლეონის დროსვე იწყება აფხაზეთის ეკლესიის კონსტანტინოპოლის სამწყსოდან გამოყოფა. დაიწყო ეკლესიის რეფორმა. მართალია, ძნელი იყო პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მოპოვება, მაგრამ უფრო ძნელი იყო კონსტანტინოპოლის საეკლესიო იურისდიქციიდან გამოსვლა. აფხაზთა მეფეებმა დაიწყეს აფხაზეთში არსებული კონსტანტინოპოლის ბერძნული ეპარქიების მოშლა და მათ მაგიერ აარსებდნენ ქართულ ეპარქიებს. მათ განახორციელეს აფხაზეთის და ეგრისის ეკლესიების გაერთიანება, რომელიც შემდეგ მცხეთის ტახტს დაუქვემდებარეს [19, 49]². ამ დიდ ეროვნულ საკმეში აფხაზთა მეფეებს გვერდში ედგა მცხეთის ტახტი — საერთო ქართული ქრისტიანული სარწმუნო-

¹ ზოგი მკვლევარი საეჭვოდ მიიჩნევს ასეთი საერისთავოების არსებობას ამ დროს, რადგან ცნობა XVIII ს-ის ისტორიკოსს ეკუთვნის, მაგრამ ვახუშტი აშკარაა ძველი სანდო წყაროებით სარგებლობს და ამ კონკრეტულ შემთხვევაშიც მისი ცნობა სანდოა, რადგან ვახუშტისეული ზოგი საერისთავოს არსებობა ადრინდელი, ფარნავაზისდროინდელი საერისთავოების და XII ს-ის ადმინისტრაციული დაყოფითაც დასტურდება. არსებული განსხვავებები ეპოქალური ხასიათის მოვლენებით აიხსნება.

² ამ საკითხზე ვრცელი ლიტერატურა არსებობს. საკუთარი მოსაზრებები აქვე გამოთქმული იქ. ჯავახიშვილს, ნ. ბერძენიშვილს, კ. კეკელიძეს, პ. ინგოროვას, ს. ყაუხჩიშვილს, ზ. ანაბაძეს, მ. ლორთქიფანიძეს, ბ. კულდას, თ. ქორიძეს. საკითხის განხილვა წყაროებისა და ლიტერატურის მითითებით იხ. მ. ლორთქიფანიძე, ეგრის-აფხაზეთი, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1973, გვ. 422-428; აგუთვე, М. Моргинианидзе, Абхазское царство, Очерки истории Грузии, II, 1988, გვ. 286-292.

ნოება დიდ საყრდენს წარმოადგენდა ორივე მხარისათვის, მათი მცდელობით „ქართული ეკლესია ქართული ენით დაუპირისპირდა ბერძნულს“ [19,47-56].

აფხაზთა სამეფოში მიმდინარეობდა მნიშვნელოვანი ქართული კულტურული შემოქმედებითი მუშაობა, აქ იწერებოდა ქართული ჰაგიოგრაფიული და ჰიმნოგრაფიული თხზულებები. აიგო ზუროთმოძღვრული ძეგლები. აფხაზთა სამეფო აქტიურად მონაწილეობდა იმ დიდ ბრძოლაში, რომლის შედეგად შეიქმნა ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქია.

აფხაზთა სამეფო ქართული სახელმწიფო რომ არ ყოფილიყო და მისი მეფეები ეროვნული თვითშეგნებით ქართველები რომ არ ყოფილიყვნენ, მისი დედაქალაქი იქნებოდა არა ძველი ქართული სახელმწიფოებრიობის და კულტურის ერთ-ერთი უძველესი ცენტრი – ქუთაისი, არამედ ანაკოფია, აფხაზეთის საერისთავოს ცენტრი, ეკლესია არ გამოეყოფოდა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს, და თუ გამოეყოფოდა, შემდეგ არ დაექვემდებარებოდა მცხეთის საკათალიკოსოს და მასში წირვა-ლოცვა ქართულად არ დამკვიდრდებოდა.

აფხაზთა სამეფოში ქართულმა ენამ გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა და საბოლოოდ განდევნა ბერძნული ენა. ქართულია აქ კულტურის, სამეფო კანცელარიის და ეკლესიის ენა [20,306], რასაც აქ არსებული ქართული ეპიგრაფიკა ადასტურებს [21,13; 22,364-372]. ამ დროიდან მოყოლებული აფხაზეთში ეკლესიებზე, ხიდეებზე და სხვა ნაგებობებზე, როგორც წესი, ქართული წარწერებია¹.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იმ გარემოებას, რომ შუასაუკუნოვან ქართულ არქიტექტურაში არსებულ სკოლებს: დასავლურქართულს (აფხაზურს), კახურს, ქართლურს, ტაო-კლარჯულს, ქერულს, განმასხვავებელ ლოკალურ თავისებურებებთან ერთად, ზოგადქართული ხასიათი აქვთ. ყველა ესენი საერთო ქართული ნიშნებით ხასიათდებიან [23,132; 24,385-387].

ხაზგასასმელია ის გარემოება, რომ ეს თვისებები საქართველოს ერთიანი შუასაუკუნოვანი სახელმწიფოს შექმნამდე ელინდება პოლიტიკურად ერთმანეთისგან დამოუკიდებელ აფხაზთა (დასავლურქართულ), ქართველთა (ტაო-კლარჯეთის), კახეთის, ქერეთის სახელმწიფოებში, რაც სწორედ უძველეს ისტორიულ ძირებზე, ზოგადქართულ კულტურაზე მიუთითებს [6, 15-16].

ამგვარად, როგორც უკვე ითქვა, აფხაზთა სამეფოს შექმნით ფართოვდება ცნება „აფხაზეთის“ და „აფხაზის“ მნიშვნელობა და ის ახლა უკვე დასავლეთ საქართველოს, დასავლელ ქართველს და, საკუთრივ, აფხაზეთსაც და აფხაზსაც ნიშნავს [25,285]. და ამ სახელმწიფოში აფხაზეთი ერთ-ერთი საერი-

¹ აფხაზეთში, ისევე, როგორც მთელ საქართველოში, ბერძნული წარწერების არსებობას თავისი ახსნა აქვს. ანტიკურ ხანაში ამას სხვა საფუძველი ჰქონდა, ქრისტიანულ ხანაში – საერთო მართლმადიდებლურ მრწამსთან ერთიანობა.

სთავოა, რომლის სამხრეთი საზღვარი ცხუმამდე აღწევს.

კიდევ უფრო ფართოვდება ცნება „აფხაზეთის“ და „აფხაზის“ მნიშვნელობა X ს-ის დასასრულიდან.

978 წ. დასავლეთ საქართველოს, აფხაზთა სამეფოს, კანონიერი მემკვიდრე, რომელიც ქართველთა სამეფოს და ტაოს კანონიერი მემკვიდრეც იყო, ბაგრატ ბაგრატიონი – მეფე ბაგრატ III (978-1014) ქუთაისში მეფედ რომ აკურთხეს, მას მიენიჭა „აფხაზთა მეფის“ ტიტული, ხოლო „ქართველთა მეფის“ ტიტული მან მხოლოდ XI ს-ის დასაწყისში, თავისი წინამორბედი „ქართველთა მეფის“ გარდაცვალების შემდეგ მიიღო და ის იწოდა „მეფე აფხაზთა, მეფე ქართველთა“. კახეთ-ჰერეთის შემოერთების შემდეგ მან მიიღო „კახთა და ჰერეთა მეფის“ ტიტულიც და ერთიანი შუასაუკუნოვანი საქართველოს მეფეთა ტიტულატურა ამ ეტაპზე ასე გაიმართა: „მეფე აფხაზთა, ქართველთა, ჰერეთა, კახთა“, რაც ასე დარჩა ქართველ მეფეთა ტიტულატურაში ბოლომდე. ასე რომ, საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში „მეფე აფხაზთა“-ს პირველ ადგილზე ყოფნა არის ტიტულის მიღების დროის შედეგი, და არა „აფხაზთა“ (ქართველთა თუ არაქართველთა) განსაკუთრებული როლისა ქართული ქვეყნების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების საქმეში (როგორც ზოგი მკვლევარი ფიქრობს).

ამ დროიდან ქართულ წერილობით წყაროებში „აფხაზეთი“ და „აფხაზი“ ხშირად ნიშნავს, ზოგადად, საქართველოს და „ქართველს“ და, საკუთრივ, აფხაზსაც [26]. აღნიშნული გარემოებითაა გაპირობებული ისიც, რომ რიგ უცხოურ წყაროებში „აფხაზეთი“ საქართველოს და „აფხაზი“ ქართველს ნიშნავს, მაგრამ ჩვენმა ახლობელმა თუ შორეულმა მეზობლებმა კარგად იცოდნენ თუ რა იყო ეს „აფხაზეთი“, მაგ.: ბიზანტიური (ბერძნული) წერილობითი წყაროებისათვის „აფხაზი“ და „იბერი“ იდენტური ცნებებია, ასევე, აფხაზი და ქურჯი იდენტური ცნებებია არაბ-სპარსელ მწერალთათვის, ხოლო რუსული წყარო პირდაპირ მიუთითებს, რომ იბერი იგივე ობეზია (აფხაზია) [6,17-18]. ამ „აფხაზთა სამეფოში“, ისევე როგორც შემდეგ ერთიან საქართველოში, საკუთრივ აფხაზეთი ერთ-ერთი საერისთავო იყო მის უძველეს ფარგლებში, სამხრეთით ცხუმამდე და ასე იყო ეს, სანამ არსებობდა ერთიანი საქართველო.

ასე რომ, „აფხაზეთი“ ნიშნავს, საკუთრივ, ქართულ ისტორიულ პროვინციას ცხუმ-კელასურამდე, მთელ დასავლეთ საქართველოს და მთლიანად საქართველოსაც.

ის კონცეფცია „აფხაზთა“ სამეფოს წარმოქმნის და შემდეგ მისი ადგილის შესახებ საქართველოს ისტორიაში, წარმოდგენილი „ქართლის ცხოვრება“-ში, მთლიანად დასტურდება სხვა ქართული და უცხოენოვანი წყაროების მონაცემებით.

ნაგვიანვე შუა საუკუნეებში მიმდინარე ისტორიულ პროცესთა შედეგად, ჩრდილო კავკასიიდან მომთაბარე აფსუთა ჩამოსახლების შედეგად, ბევრი რამ შეიცვალა. ჩვენმა წინაპრებმა აფსუებს, რადგან ისინი ქართულ ისტორიულ პროვინცია აფხაზეთში დასახლდნენ, „აფხაზები“ უწოდეს, რამაც შექმნა საფუძველი რიგი არასწორი და ტენდენციური მოსაზრებების გამოთქმისათვის.

წყაროები და ლიტერატურა

1. მატიაწე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955 წ.
2. მარიამ ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII-XI საუკუნეებში). მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, თბ., 1954.
3. მარიამ ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963.
4. გუანაშვილი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955 წ.
5. М. Барамидзе, Некоторые проблемы археологии Западного Закавказья в III-I тысячелетии до н.э., Разыскания по истории Абхазии/Грузия, Тб., 1999.
6. მ. ლორთქიფანიძე, აფხაზები და აფხაზეთი, თბ., 1990.
7. О.М. Джапаридзе, Западногрузинская культура. Очерки истории Грузии, I, Тб., 1989.
8. Г.А. Меликишвили, Колхида в VI-IV вв. до н.э. Очерки истории Грузии, I, 1989.
9. Г.А. Меликишвили, Северные районы Колхиды, Очерки истории Грузии, I, 1989.
10. ფლაიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარები და რუკა ნათელა კეჭალაძის, თბ., 1961.
11. ს. ჯანაშია, ეგრისის სამეფოს წარმოშობა. წიგნში: ს. ჯანაშია, შრომები II, თბ., 1952.
12. ნ. ლომოური, ეგრისის სამეფოს ისტორია, თბ., 1968.
13. Д. Л. Мухелишвили, Историческая география Грузии в IV-X вв. წიგნში: Очерки истории Грузии, II, Тб., 1988.
14. პაულე ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954.
15. წამებაჲ კაბოძისი, რომელი იწამა ქართლს შინა, ქალაქსა ტფილისს, გამოთქმული იოვანე, ძისა საბანისი. წიგნში: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, თბ., 1963.
16. С.Н. Джанашия, О времени и условиях возникновения Абхазского царства. წიგნში: ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბ., 1952.

17. ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, IV, თბ., 1973.
18. ოვანეს დრასხანაქერტცი, სომხეთის ისტორია. სომხური ტექსტი, ქართული თარგმანი და კომენტარები ე. ცაგარეიშვილისა, თბ., 1965.
19. ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში. წიგნში: ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966.
20. ს. ჯანაშია, აფხაზთა სამეფოს ისტორიიდან. წიგნში: ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბ., 1952.
21. Х.С. Бгажбга, Из истории письменности в Абхазии, თბ., 1967.
22. Л. Ахаладзе, Эпиграфические памятники Абхазии, Разыскания по истории Абхазии/Грузия, Тб., 1999.
23. В.В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории Грузинской архитектуры. Тб., 1981.
24. Д.Г. Туманишвили, Средневековая церковная архитектура в Абхазии. წიგნში: Разыскания по истории Абхазии/Грузия, Тб., 1999.
25. М.Д. Лордкипანიძე, Абхазское царство. წიგნში: Очерки истории Грузии, т. II, Тб., 1988; შტრ. З.В. Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии (VI-XVIII вв.) Сухуми, 1959.
26. Абхазия и абхазцы средневековых грузинских повествовательных источников. Грузинские тексты на русский язык перевел, предисловием и примечаниями снабдил Г.А. Амичба, Тбилиси, 1988.
27. И.Г. Антелава, Социально-экономические отношения в Абхазии в XV-XVII вв. წიგნში: Очерки истории Абхазской АССР, I, Сухуми, 1960.
28. ნ. ბერძენიშვილი, აფხაზეთის შესახებ. წიგნში: ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბილისი, 1966.
29. მ. ლორთქიფანიძე, „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ადგილის გაგებისათვის. წიგნში: „ოჩხარი“, ჯ. რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 2002.
30. გ. ალასანია, აფხაზთა სამეფოს შემქმნელის პინაობისთვის. წიგნში: საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია, მოამბე, ტ. I (=ტ173), №3; ინგლისურ და ქართულ ენებზე.
31. მ. ლორთქიფანიძე, „აფხაზთა მეფეთა დივანის და იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსის შრომაში აფხაზთა მეფეების შესახებ არსებულ ცნობათა შედარებისთვის. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის „შრომები“, №328.
32. ნ. ბერძენიშვილი, ეგრისი, აფხაზეთი. წიგნში: ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბ., 1990.

აკაკი ჩიჭობავა

XV-XVIII საუკუნეების დასავლეთმცხოვრები რუკები აფხაზ-აფსუათა თავდაპირველი სამეზობლოს ლოკალიზების დასადაგნად

ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველი მონოგრაფიული ნაშრომი, რომელიც თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები აფხაზების (აფსუების) ეთნიკური წარმომავლობის საკითხს შეეხო, არის პ. ინგოროყვას „გიორგი მერჩულე“, რომელშიც უარყოფილია აფხაზების (აფსუების) აბორიგენობა აფხაზეთში და ხაზგასმულია მათი ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლება [1].

აღსანიშნავია, რომ XVIII-XIX სს-ის უცხოელი ავტორები აფხაზეთის ჩრდილოეთ-დასავლეთით აბაზას ტომის განსახლებაზე მიგვითითებენ, ასევე მოგვეპოვება ცნობები აბაზების ჩრდილოეთ კავკასიაში ცხოვრების შესახებ [2, 132-133].

აფხაზების (აფსუების) თავდაპირველი საცხოვრებლის გარკვევისას თ. გვანცელაძემ ყურადღება გაამახვილა „ისტორიანი და აზმანი“-ს ერთ მონაკვეთზე, სადაც წერია: „თვით მეფე დაჯდა სიხარულად და განსუენებლად და ნადირობად. ოდესმე, ჟამსა ზამთრისასა, გარდავიდეს ლიხთ-იმერეთს და მიუწიის ზღუად პონტოსა, მოიწიის და მოინადირის ალანთა ქუეყანა, რომელ არს აფხაზეთი, ოდესმე გურგენის ზღუამდე“ [3, 15], ციტატის ანალიზის შედეგად თ. გვანცელაძე ასკვნის, რომ XII ს-ის II ნახევარში ეთნიკური აფხაზეთი მდებარეობდა ჩრდილოეთ კავკასიაში, მდ. ყუბანის აუზში და შედიოდა ალანთა ანუ ყარაჩაელ-ბარყარელთა პოლიტიკურ გაერთიანებაში [4, 28].

ისმის შეკითხვა: „ისტორიანი და აზმანის“-ს ავტორი „აფხაზეთში“ გულისხმობს ვიწრო, ეთნიკურ მხარეს, თუ ფართაში „ალანთა ქუეყანა, რომელ არს აფხაზეთი“, ხაზგასმული აქვს აფხაზეთის ე.ი. საქართველოს პოლიტიკური გავლენა ჩრდილოეთ კავკასიაზე, კერძოდ ოსეთზე (ალანიაზე).

თ. გვანცელაძეს თავისი არგუმენტების გასამყარებლად მოაქვს მის მიერ მიკვლეული ჯაკოპო გასტალდის 1561 წლის რუკა, რომელზეც აფხაზეთი (Abcvas Regi) და პუნქტი აყვა (Acva), დღევანდელი სოხუმის აფხაზური (აფსურული) სახელწოდება, მდ. ყუბანის აუზშია დატანილი [4, 30-31].

გასტალდის რუკის მონაცემებს ეხმარება ჰონდიუსის (Hondius) ერთ-ერთი რუკა, რომელიც პროფ. დ. ნინიძემ მოგვაცოდა, რისთვისაც განსაკუთრებულ მადლობას მოგახსენებთ. აღნიშნული რუკა პირველად შემოგვაცქვს სამეცნიერო მიმოქცევაში. რუკაზე საქართველო აღნიშნულია წარწერით „GEORGURIA“, ზემოთ აქვს წარწერა „Petiogorzki“, რაც რუკის შემდგენელის შეცდომა უნდა იყოს. პუნქტები წითლადაა აღნიშნული. შავ ზღვასთან დატანილია პუნქტი „Dioscurias“ ე.ი. სოხუმი. ზემოთ ტერიტორიას, სადაც მდინარეა დახატული

(ჩვენი აზრით, მდინარე ყუბანი) აწერია „CHIRKASS“ (ჩერქეზეთი). იქვე მდინარესთან აღნიშნულია პუნქტი „Acua“ სოხუმის ამჟამინდელი აფსუური სახელწოდება, იქვეა პუნქტი „Zingis“, რაც სატომო სახელ ჯიქთან უნდა იყოს კავშირში.

რუკაზე, საქართველოს ტერიტორიაზე აღნიშნულია პუნქტი „Cipice“, რომელიც, ჩვენი აზრით, თბილისი უნდა იყოს.

ინგლისელი მოგზაურის, ჯონ მანდვეილის 1375 წლის ცნობით, საქართველო „იწყება მაღალ მთასთან, რომელსაც ჰქვია აბსონ (Abson), იქ ცხოვრობს საოცარი ხალხი, უწოდებენ ალონ (Alon) [5, 169]. თ. გვანცელაძის აზრით, აბსონ უნდა იყოს აფხაზეთის აფსუური სახელწოდება „აბსნე“, ხოლო „ალონ“ – ალანი. მისი აზრით, მანდვეილის ცნობიდან გამომდინარე, კიდევ ერთხელ დასტურდება აფხაზეთის ეთნიკური სამშობლოს ჩრდილოეთ კავკასიაში ლოკალიზება, კერძოდ ალანთა გაერთიანებაში [6, 62-63].

აფხაზეთის რუკებზე ლოკალიზების შესახებ ზოგადი სურათის შესაქმნელად, მოგვაქვს რამდენიმე რუკის მონაცემები. ჰონდიუსის და პიერ დიუ ვალის რუკები პირველად შემოგვაქვს სამეცნიერო მიმოტყევაში.

კარტოგრაფი პიერ დიუ ვალის 1660 წლის რუკა, სახელწოდებით „GEORGIE“. რუკაზე სამეგრელო წარწერით „Mingrelie“ ჯიქეთამდის ვრცელდება, იქვეა პუნქტები „Sauastopoli“ – იგივე სოხუმი და „Eschisumuni“, რაც თურქულად „ძველ სოხუმს“ ნიშნავს და 1578 წ. თურქთა მიერ სოხუმში აგებულ ციხეს უნდა შეესაბამებოდეს. ასევე სამეგრელოშია „Fazo“ – ფოთი. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე აფხაზის ან აფხაზეთის აღმნიშვნელი ტერმინი არ გვხვდება, სამაგიეროდ კავკასიონის ქედს გადაღმა მდ. ყუბანის (Copa R.) აუზში მთის ძირას, რომელსაც „Alans“ (ალანები) აწერია, აღნიშნულია ტერიტორია წარწერით „Sonscha ABASSAS“ ე.ი. აბაზები (აფხაზები).

სახელწოდება „Sonscha ABASSAS“, ჩვენი ვარაუდით უნდა შეესაბამებოდეს ევლია ჩელეების მიერ მოხსენიებულ აფხაზურ-აბაზურ ტომს, რომელსაც ჩელეები „სოჩა“-ს უწოდებს [7, 102; 8], ტოპონიმი „სოჩა“ მომდინარეობს უბიზური თემის „შაჩა“-ს სახელწოდებიდან [9, 89].

თუ „Sonscha ABASSAS“ და ევლიასეული აბაზური ტომი სოჩა ერთი და იგივეა, მაშინ ოდესღაც ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრები (სოჩა) ტომი, XVII ს-ში უკვე შავი ზღვის ნაპირებთან გვხვდება. იქვეა პუნქტები „Zingis“ და „Zingurs“, პირველი ასევე ყუბანის პირასაა ჩვენ მიერ ზემოთ აღნიშნულ ჰონდიუსის რუკაზე, პუნქტ „Acua“-ს გვერდით.

1667 წლის რუკა, სახელწოდებით „კოლხეთი, იბერია, ალბანეთი“ (COLHIS, IBERIA, ALBANIA). რუკა შედგენილია ძველი (I-IV სს.) რეალობის გათვალისწინებით. ძველი კოლხეთის ტერიტორიას აწერია „COLCHIS“ და

დაყოფილია შემდეგ ერთეულებად: ჰენიოხ-მახელონია (HENIOCHE-MACHELONI, MACRONES), ლაზიკა (LAZICA), დღევანდელი სამეგრელოს და აფხაზეთის ტერიტორიაზე მდ. რიონსა და მდ. კოდორს შორისაა აფშილეთი (ABSILIA) და ორი აბაზგია „ABASCI“ და „ABASGI“, მთებშია აღნიშნული სუანეთი (SUANI) და კავკასიის ქედს გადაღმაა ლეჩხუმი (SCYMNIA).

აღსანიშნავია, რომ ჩრდილოეთ კავკასიაში, სავარაუდოდ, მდ. ყუბანის აუზში, მითითებულია ტერიტორია წარწერით „ABASGIA INTERIOR“ ანუ „შიდა აბასგია“, თუმცა ის კოლხეთის (COLCHIS) შემადგენლობაშია შეყვანილი. საინტერესო ფაქტია, რომ რუკის ავტორს სამეგრელოს ტერიტორიაზე (შეცდომით) აბაზგების (ABASCI და ABASGI) აღნიშვნის მიუხედავად, კიდევ ერთი აბაზგია „ABASGIA INTERIOR“ ჩრდილოეთ კავკასიაში წარმოდგენია. თვით ეპითეტი „შიდა“ (INTERIOR) აშკარად მიგვანიშნებს ჩრდილოეთ კავკასიაზე.

მდ. კოდორს გაღმა არიან ქორაქსები (CORAXI), სანიგები (SANIGE), ჰენიოხები იგივე სან-ჰენიოხები (HENIOCH-SAGIN), ჯიქები (ZICCHI), აქაელები (AHEI) და ჩერქეზები (CERCLIA).

ინგლისის სამეფო გეოგრაფის ეროუსმიტის XVIII საუკუნის დასასრულის რუკა, სახელწოდებით „ევროპა“, მისი მოკლე მიმოხილვა გამოქვეყნებულია პროფ. დ. ნინიძის მიერ [10, 584-590; 11, 361].

რუკაზე სამეგრელო დატანილია წარწერით „MINGRELIA“, მის ჩრდილოეთ-დასავლეთ, თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ვხვდებით წარწერას „ABCHAS“; კიდევ ერთი „ABCHAS“ ჩრდილოეთ კავკასიაშია დატანილი.

როგორც ვხედავთ, სხვადასხვა დროის მოღვაწე სხვადასხვა კარტოგრაფს აფხაზეთი ჩრდილოეთ კავკასიაში უმეტესად ჩერქეზებთან და ალანებთან სიახლოვეს წარმოდგენიათ, ამიტომ თ. გვანცელაძის მოსაზრება აფხაზების (აფსუების) ეთნიკური სამშობლოს ალანთა (ყარაჩაელ-ბალყარელთა) გაერთიანებაში ლოკალიზაციის შესახებ დასაშვებად მიგვაჩნია.

ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აბაზები ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასახლებული აფხაზები არიან [9, 11], თითქოს ისინი XVII საუკუნის დასაწყისიდან იწყებენ მიგრაციას [12, 48], თუმცა ასეთ მოსაზრებას არანაირი წყაროთმცოდნეობითი საფუძველი არ აქვს (ამგვარი ცნობა არ ჩანს არცერთ წერილობით წყაროში), სამაგიეროდ არსებობს XVI საუკუნეში ჯაკოპო გასტალდის (1561) და მერკატორის (1595) რუკები, რომლებზეც აფხაზეთის ოლქი და სოხუმის აფსურის სახელწოდება „Acua“ ყუბანისპირეთში გვხვდება [4, 30-31].

აღსანიშნავია, რომ XVI საუკუნის II ნახევარიდან თურქულ ოფიციალურ დოკუმენტებში (ენაში) ტერმინი „აფხაზ“-ი შეცვალა კრებითმა სახელმა „აბაზა“-მ. ც. აბულაძის აზრით, აფხაზ/აბაზა ტერმინთა დადასტურების

ქრონოლოგიას თითქმის დოკუმენტური მტკიცება აქვს თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე აფსუათა მოსახლეობის შესახებ [13, 275].

აფხაზების (აფსუების) ჩრდილო კავკასიიდან მიგრაციის დადასტურების თვალსაზრისით საინტერესოა „ნართების ეპოსის“ აფხაზური ვერსია. ის თაობიდან თაობას გადაეცემოდა. ეპოსი ძირითადად ორ ნაწილად იყოფა: 1. როდესაც მოქმედება ჩრდილოეთ კავკასიაში ზდება და 2. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე მოღვაწეობას მოგვითხრობს, რაც გვიანდელი პერიოდის ამსახველი უნდა იყოს [14, 26].

ამჯერად „ნართების ეპოსი“-დან ორ (ძირითად) თქმულებაზე გავამახვილებთ ყურადღებას.

1) „თქმულება აფხაზეთის მთავარზე“ აქ საუბარია ბერძენ მთავარზე, რომელსაც შვილი შეეძინება თუ არა, უკვდება. ერთხელ მას მთის გადამღელი (ქედსგადამღელი) აჩბა ეწვევა, ვაჟს მოსტაცებს და თვითონ გაზრდის, ზოლო როცა ბიჭი წამოიზრდება, მამას მოუყვანს, ამის სანაცვლოდ აფხაზეთში დასახლებას მოითხოვს თავის სამ ძმასთან ერთად. მის მერე ერთი სოჩასთან ახლოს სახლდება, მეორე – სოფელ აჭანდარაში, მესამე – ლიხნში და მეოთხე – აბჟუაში [15, 365-366]. ამ ცნობაში ნათლად შეგვიძლია დავინახოთ აფხაზების (აფსუების), ამ კონკრეტულ შემთხვევაში აჩბების (ანჩაბაძე) მიგრაციის ფაქტი ჩრდილოეთ კავკასიიდან.

2) თქმულება სასრიყვაზე. ნართების თქმულების ერთ-ერთი მთავარი გმირი არის სასრიყვა. ის ქვიდან არის გაჩენილი. მწყემს ზართიყვის მიერ მდინარე ყუბანის გაღმიდან ნატყორცნი „ბობალი“ ლოდს მოხვდა და ზედ ადამიანის სახე დაიხატა. ამ კაცის სახე-ლოდს სათანეი-გეაშა ცხრა თვე მარჯვენა ილლიის ქვეშ ამოდებული ატარებდა და ბოლოს აინარ-მჭედელს ამოაყვანინა ქვიდან ბავშვი [15, 303], სასრიყვაზე ღედამისი სათანეი-გეაშა თავის სხვა შვილებს (ვაჟებს) ეუბნება:

„თქვენსავით ის არ უშვია ღელას, ის გაჩნდა ქვიდან, განგების ძალით და სად ჩამოდის ყუბანის წყალი (ხაზი ჩვენია – ა.ჩ.)“ [15, 305].

როგორც ვხედავთ, აფხაზების (აფსუების) თქმულებაში მათი ერთ-ერთი გმირი მღ. ყუბანის პირას ჩნდება, რაც ჩვენი აზრით, პირდაპირ მიუთითებს მათ თავდაპირველ საცხოვრისს (სამშობლოს) ლოკალიზებაზე.

იგივე „ნართების ეპოსის“ მიხედვით, პირდაპირი ცნობა მოგვეპოვება ნართი მწყემსების მიერ თავიანთი საკონელის ზღვისპირეთში ჩამოყვანის შესახებ, თუმცა ისინი მაინც მღ. ყუბანის ველზე ბრუნდებიან [14, 26].

უნდა აღინიშნოს, რომ „ნართების ეპოსი“-ს აფხაზური ვერსია, რომელიც აფხაზ-აფსუათა საზოგადოების წიაღში იშვა, პირდაპირ მიგვანიშნებს აფხაზების (აფსუების) ჩამოსახლებაზე ჩრდილოეთ კავკასიიდან თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე.

აფხაზების (აფსუათა) თავდაპირველი სამშობლო რომ ყუბანისპირეთი იყო, ამის შესახებ პირდაპირ მიგვანიშნებს როგორც „ნართების ეპოსი“, ისე კარტოგრაფიული მონაცემები; ასევე აფხაზთა ყუბანის პირას განსახლებაზე გვაწვდის ცნობას XVI საუკუნის გერმანელი მოგზაური (ელჩი) პერბერ-შტაინი. აი, რას წერს ის: „მოკტიდის ჭაობიდან და პონტოდან მდ. ყუბანის გაყოლებაზე ცხოვრობენ აფხაზები (Aphgas), ხოლო ყუბანის შემდგომ მდებარეობს სამეგრელო (Mengarlia)“ [16, 153]. აქვე მოგვაცხს XVIII საუკუნის მოღვაწის ვ. ტატიშჩევის ცნობა (ციტირებულია ბ. ზორავას ნაშრომიდან), რომ: „აფხაზეთი სამეგრელოს ჩრდილოეთი ნაწილია, რომელიც ამჟამად მეტწილად ყუბანელებითაა დასახლებული“ [2, 138].

აფხაზმა ისტორიკოსმა ს. ბასარიამ, რომელიც გამტარებული იყო აფხაზთა ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასახლების თეორიისა, იმოგზაურა ჩრდილოეთ კავკასიაში და ვერც ერთ ცნობას ვერ მიაკვლია აბაზების თანამედროვე აფხაზეთიდან გადასახლების შესახებ. მას მხოლოდ სამურზაყანოელი უხუცესის ცნობა მოჰყავს. ამასთან დაკავშირებით საინტერესო შენიშვნას აკეთებს ს. ბასარია, ამიტომაც მოგვყავს ციტატა: „Сами абазыны считают, что все они бесспорно выходцы из Абхазии. Среди нашего (იგულისხმება თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები აფხაზები – ა.ჩ.) населения на этот счёт существуют разные мнения: есть, даже, которые утверждают, что абазыны всегда жили на с. Кавказе, и что, наоборот, мы – абхазы – оттуда перекочевали (ზაზი ჩვენია – ა.ჩ.) сюда“ (17, 16-17), როგორც ეხედავთ, მიუხედავად აფხაზი მკვლევრების მცდელობისა, აფხაზები (აფსუები) აბორიგენ მოსახლეობად გამოიყვანონ, აფხაზებში XX საუკუნის დასაწყისში მაინც ცოცხლობდა ცნობები მათი ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლების შესახებ.

რუსი მკვლევარი ლ. ლავროვი თავის დროზე შეეხო რუსულ ხელნაწერებში, მატიანებში მოხსენიებულ ობეზების ვინაობის საკითხს [18], თუმცა დღეს დანამდვილებით უნდა ითქვას, რომ რუსული მატიანეების „ინეზი“ უნდა გავიგოთ როგორც ქართული „აფხაზის“ ტოლფარდი, რადგან იგი ფართო მნიშვნელობით იხმარება და ზოგადად ქართველის აღმნიშვნელია [19, 65-66; 14]. ჩვენთვის საინტერესოა ლ. ლავროვის შემდეგი შენიშვნა: ლიტერატურაში არ მოიძებნება არცერთი ცნობა იმის შესახებ, რომ აბაზები თანამედროვე აფხაზეთიდან გადასახლდნენ ჩრდილოეთ კავკასიაში [18, 163]. უარყოფს რა აფხაზთა მიგრაციის პროცესს სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ, ის აკრიტიკებს ს. ტალის მოსაზრებას, თითქოს აფხაზები იმ გადასახლეულებით სარგებლობდნენ, რომლებიც ადღერისა და ლაზერეცკოეს რაიონებში მდებარეობს. ლ. ლავროვისთვის ამოსავალი ის გარემოებაა, რომ „ამ რაიონებში ცხოვრობდნენ არა აფხაზები, არამედ უბიხები და აბაზები“ [18, 162].

წერილობითი წყაროების, სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული მონაცემების და კარტოგრაფიული მასალის ანალიზის საფუძველზე უფრო დამაჯერებელი ჩანს მოსაზრება აფხაზების (აფსუების) ჩრდილოეთ კავკასიიდან, კერძოდ კი, ყუბანისპირეთიდან, ჩამოსახლების შესახებ.

აქვე გვინდა ყურადღება გავამახვილოთ „ისტორიანი და აზმანის“ ერთ ადგილზე, სადაც დასახელებულია გიორგი IV-ის მეტსახელი „ლაშა“. იქ აღნიშნულია, რომ ეს სახელი „ითარგმნა აფსართა ენითა“ [3, 58], გაზიარებულია მოსაზრება, რომ ეს ადგილი რედაქტირებულია და ის XVII საუკუნემდე შედგენილ არცერთ ხელნაწერში არ გვხვდება [20], აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ რედაქტორი აფსართა ენაში თანამედროვე აფხაზ-აფსუების ენას გულისხმობს [2, 88], რომლებიც თ. გვანცელაძის აზრით, XII საუკუნის II ნახევარში ალანთა გაერთიანებაში შედიოდნენ [4, 28].

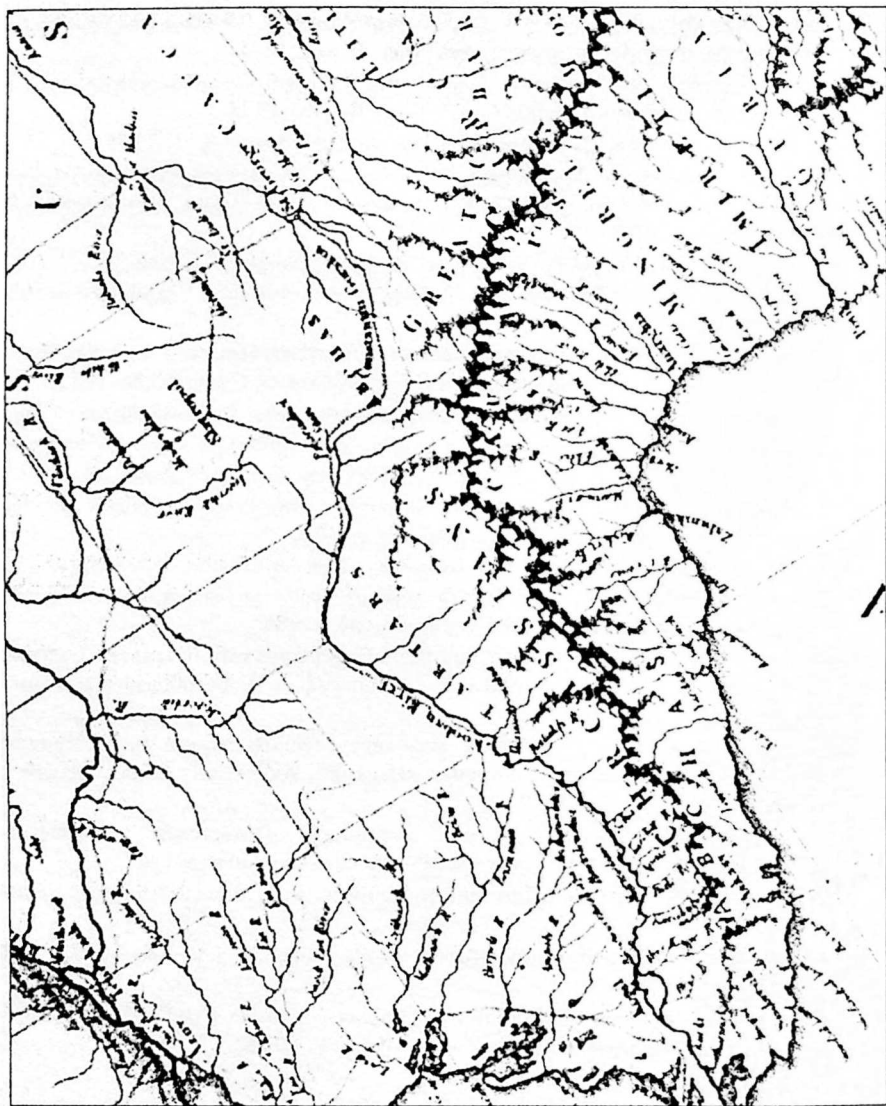
იმის გათვალისწინებით, რომ გიორგი IV ლაშას მამა, დავით სოსლანი ალანი იყო, ევარაუდობთ, რომ აფსუა-აფსართა ენაში განმანათლებლის აღმნიშვნელი სიტყვა „ლაშა-ალაშა“, გიორგი IV-ს დაარქვეს მის ალანურ კავშირზე ხაზგასასმელად, რაც ბ. ზორავას აზრით, ქართულ-კავკასიური პოლიტიკური კავშირის განმტკიცებას ემსახურებოდა [2, 88].

წყაროები და ლიტერატურა

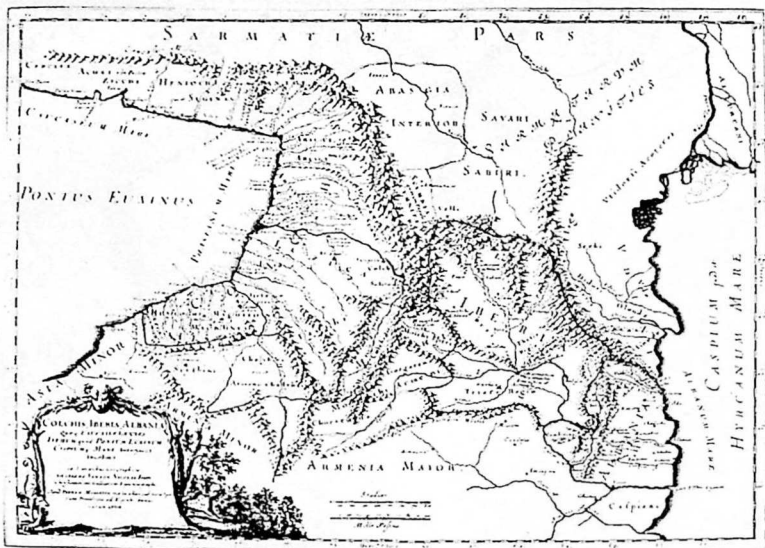
1. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა (ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან), საბჭოთა საქართველო, თბ., 1954.
2. ბ. ზორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა XV-XVIII სს. „კერა XXI“, თბ., 1996.
3. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი, წგნ: ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, სახელგამი, თბ., 1959.
4. თ. გვანცელაძე, ენობრივი მონაცემები და მათი მნიშვნელობა აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის კვლევისათვის. კრ: აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები, კოლპოლიგრაფექსპრესი, თბ., 1998.
5. აღ. თვარაძე, საქართველო და კავკასია ევროპულ წყაროებში, XII-XVI საუკუნეთა ისტორიოგრაფიული და კარტოგრაფიული მასალის საფუძველზე, სეზანი, თბ., 2004.
6. თ. გვანცელაძე, ჯონ მანდეილის 1375 წლის ცნობის მნიშვნელობა ეთნიკური აფხაზეთის ლოკალიზაციისათვის, საისტორიო შტუდიები, „ენა და კულტურა“, თბ., 2004.

7. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, ნაკვ. I, თბ., 1971.
8. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, ნაკვ. II, თბ., 1973.
9. ზ. ანჩაბაძე, აბაზები, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. I, 1975.
10. დ. ნინიძე, ევროპული ისტორიული რუკები გვიან შუა საუკუნეების საქართველოს შესახებ (№1 მორდენი, ეროუსმიტი) ქართული დიპლომატია, მელინდელი, უნივერსალი, 10, 2003.
11. დ. ნინიძე, XVI საუკუნის ევროპული რუკები დასავლეთ საქართველოს (სამეგრელო-აფხაზეთის) შესახებ №3, ქართული დიპლომატია, წელიწადული, უნივერსალი, 12, 2005.
12. С. Басария, Абхазия в географическом, этнографическом и экономическом отношении, «Издание наркомпроса С.С.Р Абхазии», Сухум-кале, 1923:
13. ც. აბულაძე, საქართველოსა და მისი პოლიტიკური წარმონაქმნების სახელწოდებანი ოსმალურ წერილობით ძეგლებში, კრ. საქართველოს და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, მეცნიერება, თბ., 1993.
14. ს. ბახია – ოქრუაშვილი, აფხაზთა ეთნიკური ისტორიის საკითხები ქართულ ეპოსში, ჟურნ. „ანალები“ №2, „მემპატიანე“, 2001.
15. ხ. ზუზბა, თქმულება აფხაზეთის მთავარზე, წგნ: აფხაზური ზეპირსიტყვიერება (აფხაზურიდან თარგმნეს თეიმურაზ გვანცელაძემ და ავთანდილ არაბულმა), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1988.
16. Записки о Москвит барона Горбештейна, съ Латинскаго базельскаго изданія 1556 года, перевель И. Анонимовъ, «типография В. Безобразова и комп.», 1836.
17. С. Басария, Абазинский Аул в малокарачаевском округе (к материалам по изучению абхазских племен), «Издание Академии Абхаз. Языка и Литературы», Сухуми, 1929.
18. Л.И. Лавров, «Обезы» русских летописей, «Советская этнография», «Издательство Академии Наук СССР», Москва-Ленинград, 1964.
19. З.В. Папаскири, У истоков Грузино-русских политических взаимоотношений, Тб., 1982.
20. ანანია ჯაფარიძე, თამარ დედოფლის ვაჟის სახელი, გაზ. „ბორჯომი“ №4, 15 აგვისტო, 1989.
21. ი. ჯიჭონაია, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობები საქართველო – ამიერკავკასიის ურთიერთობის შესახებ, „ანი-XXI“, თბ., 2003.

7. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, ნაკვ. I, თბ., 1971.
8. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, ნაკვ. II, თბ., 1973.
9. ზ. ანჩაბაძე, აბაზები, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. I, 1975.
10. დ. ნინიძე, ევროპული ისტორიული რუკები გვიან შუა საუკუნეების საქართველოს შესახებ (№1 მორდენი, ეროუსმიტი) ქართული დიპლომატია, მელინდელი, უნივერსალი, 10, 2003.
11. დ. ნინიძე, XVI საუკუნის ევროპული რუკები დასავლეთ საქართველოს (სამეგრელო-აფხაზეთის) შესახებ №3, ქართული დიპლომატია, წელიწდეული, უნივერსალი, 12, 2005.
12. С. Басария, Абхазия в географическом, этнографическом и экономическом отношении, «Издание наркомпроса С.С.Р Абхазии», Сухум-кале, 1923:
13. ც. აბულაძე, საქართველოსა და მისი პოლიტიკური წარმონაქმნების სახელწოდებანი ოსმალურ წერილობით ძეგლებში, კრ. საქართველოს და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, მეცნიერება, თბ., 1993.
14. ს. ბახია – ოქრუაშვილი, აფხაზთა ეთნიკური ისტორიის საკითხები ქართულ ეპოსში, ჟურნ. „ანალები“ №2, „მემპატიანე“, 2001.
15. ხ. ზუზბა, თქმულება აფხაზეთის მთავარზე, წგნ: აფხაზური ზეპირსიტყვიერება (აფხაზურიდან თარგმნეს თეიმურაზ გვანცელაძემ და ავთანდილ არაბულმა), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1988.
16. Записки о Москвит барона Горбештейна, съ Латинскаго базельскаго изданія 1556 года, перевель И. Анонимовъ, «типография В. Безобразова и комп.», 1836.
17. С. Басария, Абазинский Аул в малокарачаевском округе (к материалам по изучению абхазских племен), «Издание Академии Абхаз. Языка и Литературы», Сухуми, 1929.
18. Л.И. Лавров, «Обезы» русских летописей, «Советская этнография», «Издательство Академии Наук СССР», Москва-Ленинград, 1964.
19. З.В. Папаскири, У истоков Грузино-русских политических взаимоотношений, Тб., 1982.
20. ანანია ჯაფარიძე, თამარ დედოფლის ვაჟის სახელი, გაზ. „ბორჯომი“ №4, 15 აგვისტო, 1989.
21. ი. ჯიჭონაია, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობები საქართველო – ამიერკავკასიის ურთიერთობის შესახებ, „ანი-XXI“, თბ., 2003.

MARE MAIUS

მანანა ვაძაშვილი

შავი ზღვის აღმნიშვნელი სახელწოდება „ქართველთა
ზღვა“ X საუკუნის სპარსულ ისტორიოგრაფიაში
(„ჰუდუდ ალ-ალამი“)

შავი ზღვის აღმნიშვნელი სახელები, უძველესი დროიდან მოყოლებული, ძირითადად მის სანაპიროზე მცხოვრები ხალხების, ქალაქებისა თუ ქვეყნების სახელწოდებებს ასახვდნენ. ამავე დროს, სხვადასხვა ეპოქაში, პოლიტიკური სიტუაციისა და ამ ზღვაზე არსებული ვითარების მიხედვით იცვლებოდნენ. შავი ზღვის სახელებიდან უძველესია „ცალპის ზღვა“, რომელიც ძვ.წ. XVI ს-ის ხეთურ ლურსმულ წარწერებში დასტურდება. გეოგრაფიის თანახმად, მას ასე უწოდებენ ხეტები, მათ ტერიტორიასა და შავ ზღვას შორის არსებული ქვეყნის სახელწოდების მიხედვით [1,13].

ასევე ძვ.წ. ხანას მიეკუთვნება ასურულ ლურსმულ წარწერებში (XIII-XII სს) დადასტურებული შავი ზღვის აღმნიშვნელი „ზემო ზღვა“, რომელიც „დიდი ზღვის“ სახელთაც იხსენიება [2,181-186; 3,26-33]. გმელიქიშვილი, შავი ზღვის ამ სახელწოდებებს, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის, როგორც თავად დასძენს, კოლხეთის – ისტორიისთვის. „ამის მეოხებით, აღნიშნავს მკვლევარი, ჩვენს განკარგულებაში ექცევა კარგად დათარიღებული კონკრეტული მასალა ძვ.წ. XIII-XII სს-ის შავიზღვისპირეთის ტომთა შესახებ“ [3,31].

გმელიქიშვილი, ასურული წარწერების მიხედვით, „ზემო ზღვასთან“ კავშირში, კიდევ უფრო სამხრეთით, „ნაირის ქვეყნების“ გაერთიანებასაც განიხილავს, რომელსაც ასურელი მეფის, ტიგლათფილასარ I-ის (ძვ.წ. 1115 – 1071) დროს ძლიერი და საკმაოდ დიდი ქვეყანა – დაიენი, ძველი ქართული წყაროების ტაო ელგა სათავეში [3,29]. მეცნიერი, ძვ.წ. XIII-XII საუკუნეებში ასურული წყაროების შავიზღვისპირეთის ტომთა კავშირებს „კოლხეთის სამეფოს“ წინარე ხანის გაერთიანებად მიიჩნევს [3,31]. მოგვიანებით, სწორედ კოლხური სამყარო აძლევს შავ ზღვას სახელწოდებას. I საუკუნის დასაწყისში, სტრაბონი მას თავის გეოგრაფიაში „კოლხიდის ზღვას“ („კოლხიკე თალატას“) უწოდებს [4,109].¹

ჩვენი კვლევისთვის მნიშვნელოვანია, შავი ზღვის უძველესი სახელწოდებები ქართველებსა და ქართულ სამყაროს რომ უკავშირდება. ისინი საინ-

¹ „კოლხიდის ზღვას“ თყუპწიშვილი განმარტავს როგორც შავი ზღვის ნაწილს, რომელიც კოლხიდის სანაპიროზე ერეკლედობდა (ე.ი. დაახლოებით პიტიუნტიდან ტრაპეზუნტამდე) [4,284].

ტერესოდ ეხმაურებიან შუა საუკუნეების ქართველ და უცხოელ ავტორებთან დადასტურებულ ამავე შინაარსის სახელებსა და შავ ზღვაზე ქართველებისა და ქართული მოდგმის ხალხის განსახლების საკითხს. მათ რიგშია 982წ. სპარსულ ენაზე შესრულებული სპარსელი ანონიმის თხზულება „ჰუდუდ ალ-ალამი“ („ქვეყნიერების საზღვრები“), სადაც „ქართველთა ზღვა“ („დარი-აიე გურჯი“, „დარიაიე გურჯიან“) არის დამოწმებული [5,13-14,35,50,184-187,189; 6,53-54,67,78,156-158,160].¹

საინტერესოა, რომ ირანულ სამყაროში შავი ზღვის სახელწოდებები „ჰუდუდ ალ-ალამის“ დაწერამდე გაცილებით ადრე ჩნდება, რაც ამ ზღვისადმი ინტერესს და საქართველო-ირანის მრავალსაუკუნოვან ურთიერთობებს უკავშირდება. მაგალითად, სასანიანთა ეპოქაში, მეფე ხოსრო I ანუშირვანის (531-579წწ) შავი ზღვის აქტიური პოლიტიკის მიზანს, მისი სანაპიროების ოკუპაცია და ქართველების გასახლების ფართომასშტაბიანი გეგმა წარმოადგენდა. თუმცა, მაშინ ამ გეგმამ, ქართველთა შეუპოვარი წინააღმდეგობის გამო, კრაზი განიცადა.

სპარსელები, რომლებიც შავ ზღვას სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა სახელს უწოდებდნენ, სასანურ ეპოქაში მას „ხაშენად“ მოიხსენიებენ [1,13]. სხვათა შორის, სპარსულენოვან ხალხებში გავრცელებული აღნიშნული ზღვის სახელწოდება „ახშენი“, რაც ნიშნავს „შავს“, „მუქს“, „ღრმას“ გეზვდება ავესტაშიც [1,13]. მიიჩნევენ, რომ ბერძნულში, შავი ზღვის, როგორც „არასტუმარმოყვარეს“ განსაზღვრება სპარსულიდან შევიდა. შავი ზღვის ისტორიის ცნობილ მკვლევარს გ.ბრატიანუს დასაშვებად მიაჩნია შავი ზღვის დღევანდელი სახელწოდების კავშირი ძველსპარსულ „ახშენასთან“ [9,128]. ირანული სამყაროს ამ ზღვით დაინტერესების კიდევ ერთი მაგალითია შუა საუკუნეებში ცნობილი, სპარსულ-არაბული ტერმინი „ბაჰრ-ე სიაჰი“ („შავი ზღვა“) [9,127-8].

ზემოთ მოყვანილი მასალა, სხვადასხვა დროსა და ეპოქაში, ირანელების

¹ საგანგებოდ გუზგანის ეფიონისთვის (არაბ. ჯუზჯან) შექმნილი X-ის სპარსელი ანონიმი ავტორის თხზულება „ჰუდუდ ალ-ალამი“ 1892წ. აღმოსავლეთმცოდნე ა.ტუმანსკიმ ბუხარაში მოიძია. რის გამოც მას სამეცნიერო ლიტერატურაში „ტუმანსკის ანონიმსაც უწოდებენ.“ არსებობს მოსაზრება (კრაპერსი) მისი არაბულიდან შესაძლო თარგმნის თობაზე [7,224]. ყოველ შემთხვევაში ითვლება, რომ სპარსელი ანონიმი ავტორი ამ ზასათის არაბული ლიტერატურის ტრადიციების დიდი გამგრძელებელია, რაც „ჰუდუდ ალ-ალამის“ სათანადო ანალიზისას ელინდება. თავის მხრივ, ისიც ფაქტია, რომ სპარსულმა ანონიმმა ავტორმა, რომლის სტილიც ი.კრაჩკოვსკის დახასიათებით, ლაკონური და საქმიანია, გარკვეული გავლენა მოახდინა შედგოში პერიოდის გეოგრაფიულ ლიტერატურაზე. მაგალითად, XII-ის სპარსულ ისტორიკოსს გარდიზიზე და სხვა [7,226]. ვ.მინორსკიმ 1924წ. ა.ტუმანსკის ქვეყნისგან „ჰუდუდ ალ-ალამის“ ხელნაწერი შეიძინა. 1930წ. „ჰუდუდ ალ-ალამის“ ინგლისური თარგმანი ერცელი კომენტარებით გამოაქვეყნა ვ.მინორსკიმ. მანვე მას ღაერთო ვ.ბარტოლდის მიერ რუსულად შესრულებული „ჰუდუდ ალ-ალამის“ შესავლის მისეული ინგლისური თარგმანი [6,3-44].

1962 მსოფლიმ თეირანში გამოსცა „ჰუდუდ ალ-ალამის“ სრული სპარსული ტექსტი [5].

ზღვაოსნობითა და კერძოდ, შავი ზღვის მიმართ აქტიური დამოკიდებულების ნიშნულია. ამიტომ ჩვენი კვლევისთვის კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია „ქუდუდ ალ-ალამში“ მოხსენიებული „ქართველთა ზღვა“, რომელიც საინტერესო შტრიხს მატებს ირანელებისა და ქართველების, შავი ზღვისადმი ინტერესსა და მის ისტორიას.

სპარსელი ანონიმი ავტორის ტრაქტატის სრული სათაური – „ქუდუდ ალ-ალამ, მინალ მაშრიკ ილა ალ-მალრიბ“ („მსოფლიოს მხარეები აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ“) საინტერესოდ გვეჩვენება ორი მხარის – აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დადასტურების თვალსაზრისითაც.¹ აღნიშნულ თხზულებაში გარდა იმისა, რომ ქართველთა ზღვა ამ ორი სამყაროს (დასავლეთისა და აღმოსავლეთის) ურთიერთობის ფონზეა განხილული, მაშინდელი მსოფლიოს ცენტრად აღმოსავლეთია მოაზრებული, რაც ასევე მნიშვნელოვანია და ამ ნაწარმოების სხვა ადგილებიდანაც კარგად ჩანს.

საქართველოს, აღმოსავლეთისა და დასავლეთის გზასაყარზე მდებარე ქვეყნის გეოპოლიტიკა, სწორედ ამ ორ მხარეზე იყო ორიენტირებული. ბუნებრივია, შავი ზღვაც დასავლეთისა და აღმოსავლეთის შეხვედრის, რთული, მრავალმხრივი ურთიერთობებისა და საომარი ოპერაციების ასპარეზსაც რომ წარმოადგენდა. ამიტომ ამ ინტერესის ფონზე გასაგებია როგორც დასავლეთმა, ისე აღმოსავლეთმა შავი ზღვის სახელწოდებები რომ ასახა და ამ გზითაც ამ ზღვისადმი თავისი დამოკიდებულება დაადასტურა.

მნიშვნელოვანია აგრეთვე შავი ზღვის სახელების საერთაშორისო მოვლენებისა და ინტერესების შუქზე გაჩენა. ეს ეხება სპარსელი ანონიმი ავტორის „ქართველთა ზღვასაც“. იგი შუა საუკუნეების ქართული, აღმოსავლური (არაბულ-სპარსული), დასავლური (ბერძნულ-ლათინურ-იტალიური, ფრანგული) და რუსული წყაროების შავი ზღვის აღმნიშვნელი იმ სახელწოდებების რიგში დგას, საკმაოდ მრავალფეროვანნი და მეტ-ნაკლებად ცნობილნი რომ არიან. ესენია: „პონტო“, „ბაპრ არ რუმი“ („ბიზანტიის ზღვა“), „ბაპრ არ ხაზარ“ („ხაზართა ზღვა“), „ბაპრ არ კირიმ“ („ყირიმის ზღვა“), „ბაპრ არ-ბურგარ“ („ბულგართა ზღვა“), „ბაპრ არ-რუსი“ („რუსთა ზღვა“), „ბაპრ არ ტრაბუზუნდა“ („ტრაპიზონის ზღვა“), „დარიიჟე ლაზი“ („ლაზთა ზღვა“), „სპერის ზღვა“, „მავრითალასა“ („შავი ზღვა“), „მარე ნიგრუმ“ („შავი ზღვა“), „მარე მაჯორე“ („დიდი ზღვა“), „მარე მაიუს“ („დიდი ზღვა“), „მერ მაჟორ“ („დიდი ზღვა“), „პონეტსკოე მორე“ [9,128; 10,54]. ამ ზღვის დღევანდელი სახელწოდება, თურქული „ყარა დენიზის“ საფუძველზე დამკვიდრდა და „შავ ზღვას“ ნიშნავს [9,127; 10,54-55]. რაც შეეხება ქართულ წყაროებს, ისინი შავი

¹ ემინორსკი „ქუდუდ ალ-ალამის“ სათაურს თარგმნის, როგორც „მსოფლიოს რეგიონებს.“ ჩვენი აზრით, ამით მას ეკარგება ის დატვირთვა, რაც სპარსული ტექსტის სათაურშია ჩადებული აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სახით.

ზღვის აღნიშნულ სახელწოდებას, XVII საუკუნიდან იცნობენ [1,16].¹

თავისთავად ფაქტი, რომ შუა საუკუნეებში ცნობილ შავი ზღვის ზემოთ ჩამოთვლილ სახელწოდებებს შორის, „ქართველთა ზღვაც“ გვხვდება, მრავლისმეტყველია, რაც სათანადო ახსნასა და საფუძვლიან ანალიზს ითხოვს. მიუხედავად იმისა, რომ მას ცალკეულ გამოკვლევებში კარგა ხანია ყურადღება მიაქციეთ, „ქართველთა ზღვას“ დიდხანს მხოლოდ ფაქტის კონსტატაციის დონეზე განვიხილავდით, ცხადია, გარკვეული ისტორიული მოვლენების ფონზე. მაგრამ ღროთა მანძილზე, კიდევ უფრო გაგვიმტკიცდა აზრი, რომ უფრო ღრმად და ახლებურად გაგვეანალიზებინა და შესაბამისად, ამ საკითხისადმი სპეციალური წერილი მიგვეძღვნა.

სპარსელი ანონიმი ავტორის ტრაქტატის კვლევის საქმეში, რომელმაც თავიდანვე მკვლევართა განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო, დიდია ებარტოლდისა და ემინორსკის წვლილი. სწორედ მათ გაამახვილეს ყურადღება და პირველებმა შემოიტანეს მეცნიერულ მიმოქცევაში „ქართველთა ზღვა“. თუმცა, საკითხს არ მიდგომიან სიღრმისეული ანალიზით, რაშიც პირველ რიგში, ვგულისხმობთ საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხისადმი დამოკიდებულებას, რომლის გათვალისწინების გარეშეც „ქართველთა ზღვის“ კვლევა ცალმხრივ ხასიათს ატარებს და არასწორ დასკვნებს უდებს საფუძველს. ამ ხარვეზის ამოვსება დავისახეთ აღნიშნული გამოკვლევის მიზნად.

ერთ-ერთ არგუმენტად, რომელიც ებარტოლდს „ქართველთა ზღვის“ წინააღმდეგ გააჩნია, ამ შინაარსიის სახელების სხვა წყაროებში დადასტურების არარსებობაა. რამდენად არის ეს ასე და შეიძლება თუ არა ამ მოსაზრების გაბათილება, ზემოთ დამოწმებული „კოლხეთის ზღვა“ ამის ერთ-ერთი საბუთია. მაგრამ არანაკლებ მნიშვნელოვანია, ასეთი მასალების შუა საუკუნეების წყაროებში მოძიებაც.

შავი ზღვის ამა თუ იმ ხალხთან დაკავშირებული სახელწოდება, პირველ რიგში, აღნიშნული ზღვისადმი ამ ხალხისა და ქვეყნის განსაკუთრებულ ინტერესს ასახავს. იგივე უნდა ითქვას „ქართველთა ზღვაზეც“. მასში გარკვევა, X საუკუნის საქართველოში მიმდინარე შიდა პროცესებისა და მაშინდელ საერთაშორისო ცხოვრებაში ქვეყნის ადგილისა და როლის დაზუსტების გზით არის შესაძლებელი. ამ მიმართულებით კვლევისას მხედველობაშია მისაღები შემდეგი გარემოებაც. ებარტოლდმა, სპარსელი ანონიმი ავტორისადმი მიძღუ-

¹ მკვლევართა აზრით, აღნიშნული სახელწოდება ოსმალთა ბატონობამდე ჩნდება და თურქულ-თათრული წარმოშობისაა. ფიქრობენ, რომ „ყარა-ღენიზის“ გაერკველება თურქ-სელჩუკთა და მონღოლთა დაპყრობების ერთ-ერთი შედეგთაგანი იყო, დაკავშირებული შავი ზღვის მიმდებარე ქვეყნების ისლამიზაციასთან. ამასთან დაკავშირებით, აკად. ებარტოლდი წერდა, რომ შავი ზღვის რეგიონმა იცოდა მხოლოდ თურქული და არა არაბულ-სპარსული ისლამი [1,659]. „ყარა ღენიზი.“ რომელიც ევროპულ ენებში გავრცელდა, უკვე 1265წ. მიზანტისა და ვენეციას შორის დადებულ ზღმშეკრულებაში, XIII-XIV საუკუნეების ლათინურსა და იტალიურ დოკუმენტებში გვხვდება [8,128].

ნილ გამოკვლევაში, ყურადღება გაამახვილა „ჰუდუდ ალ-ალამის“ დაწერის მოტივაციაზე. მისი სიტყვებით, X საუკუნის სხვა არაბ ავტორთაგან განსხვავებით, სპარსელმა ანონიმმა ამოცანად დაისახა თავი მოეყარა ყველა იმ ინფორმაციისთვის, რომელიც მისი თხზულების შექმნის დროისთვის კარგად იყო ცნობილი. ეს ეხება ქვეყნებს, სამეფოებს, ქალაქებსა და, რაც მთავარია, ზღეებს [9,531]. მაგალითად, დასავლეთის ოკეანესთან დაკავშირებით იგი პტოლემესაც იმოწმებს, რომელიც XV საუკუნემდე დაიწყოებული იყო ევროპაში და მას მხოლოდ აღმოსავლეთი იკვლევდა (ჯერ ქრისტიანული, შემდეგ კი მუსლიმური) [9,510].

„ჰუდუდ ალ-ალამთან“ დაკავშირებით, ცნობილი რუსი არაბისტი, ი.კრაჩკოვსკი საგანგებოდ აღნიშნავდა, რომ მეცნიერთა მხრიდან ასეთი დიდი ინტერესი კლასიკური პერიოდის არცერთ გეოგრაფიულ ნაწარმოებს არ გამოუწვევია [7,224]. ამგვარად, ჩვენი კვლევისთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია „ქართველთა ზღვის“ დადასტურება სწორედ ამ ავტორთან, რომელიც, ამავე დროს, მანამდე არსებულ ყველა ცნობილ ინფორმაციას ფლობს და თავს უყრის.

„ქართველთა ზღვა“ „ჰუდუდ ალ-ალამში“ შემდეგი ზღვების ჩამონათვალში გვხვდება – დასავლეთის ოკეანე, აღმოსავლეთის ოკეანე („მწვანე ზღვა“), ინდოეთის ოკეანე („დიდი ზღვა“), ზმელთაშუა ზღვა („რუმის ზღვა“, ანუ „ბიზანტიის ზღვა“), კასპიის ზღვა („ხაზართა ზღვა“) და არალის ზღვა („ხვარაზმის ზღვა“).

აღსანიშნავია, რომ „ქართველთა ზღვა“ „ჰუდუდ ალ-ალამში“ რამდენჯერმე დასტურდება. ცხრავე შემთხვევაში და სხვადასხვა კონტექსტში, რომელშიც აღნიშნული სახელწოდებაა დადასტურებული, უმნიშვნელოვანესია მისი რეალური შინაარსის დადგენისა და ჭეშმარიტების გარკვევისთვის. თავისთავად „ქართველთა ზღვის“ არაერთგზისი მოხსენიება, შავი ზღვის აღმნიშვნელი „პონტოს ზღვის“, კი მხოლოდ ერთხელ დამოწმება, შეიძლება მეტყველებდეს აღნიშნული დროისთვის „ქართველთა ზღვის“ ფართოდ გავრცელებასა და საერთაშორისო რეზონანსზე. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ „ჰუდუდ ალ-ალამში“ „ქართველთა ზღვა“ საინტერესო მიმართებაშია, მაგალითად, „ბიზანტიის ზღვასთან“ („დარიაიე რუმი“), რაც ასევე საგანგებო დაკვირვებას ითხოვს. იგივე შეიძლება ითქვას „ქართველთა ზღვისა“ და „პონტოს ზღვის“ თაობაზეც. შავი ზღვის ამ ორი სახელის პარალელურად თანაარსებობა, იმ კონტექსტში, რომელშიც „ქართველთა ზღვა“ და „პონტო“ ერთად არიან მოხსენიებულნი, „ჰუდუდ ალ-ალამის“ გარდა, შუა საუკუნეების სხვა ავტორებთანაც გვხვდება. მაგრამ, სანამ აღნიშნულ საკითხს შევხებოდეთ, მანამდე უნდა განვიხილოთ თავად ტერმინ „პონტოს ზღვის“ ისტორია, რომელიც მისი განსაკუთრებული ფუნქციიდან გამომდინარე, ჩვენ კვლევა-ძიებას წაადგება.

შავი ზღვის სახელებს შორის ყველაზე გავრცელებული და პოპულარული

სახელი, რაც გვიან შუა საუკუნეებშიც გვხვდება, არის „პონტოს ზღვა“.¹ ანტიკურ, ელინისტურ და რომაულ სამყაროში ფართოდ გავრცელებული „პონტო“, რომელიც თავისი შინაარსით ზოგადად ზღვას ნიშნავს, დამოწმებულია შუა საუკუნეების არაერთ არაბულსა თუ სპარსულ წყაროში („ბუნდუსი“), მათ შორის, როგორც აღვნიშნეთ, სპარსელ ანონიმ ავტორთან. აღნიშნული სახელწოდება დასტურდება ქართულ წყაროებშიც.

„პონტო“, როგორც აღვნიშნა, ზოგჯერ, შავი ზღვის ამა თუ იმ სახელწოდების პარალელურად მოიხსენიება. ასეა შუა საუკუნეებში და ასე იყო ძველადაც, მაგალითად, სტრაბონის გეოგრაფიაში, რომელიც შუა საუკუნეების შავ ზღვასთან დაკავშირებულ სხვა მასალებთან შეჯერების თვალსაზრისითაც არის საინტერესო, მათ შორის, როგორც ამას დავინახავთ, სპარსელი ანონიმი ავტორის ცნობებთან. სტრაბონის ტექსტზე დაყრდნობით არსებობს მოსაზრება, რომ იგი კოლხეთშიც ყოფილა და პონტოს სანაპიროებსაც გასცნობია.² მისი საქართველოსთან დაკავშირებული ცნობები იწყება „ევქსინის პონტოთი“, კოლხეთითა და იაზონით, რაც ქვეყნის ერთგვარ წარდგენად და ორიენტირებად აღიქმება [4,5]. იგი კოლხეთის ისტორიულ მიმოხილვასთან ერთად, აღგენს მის საზღვრებს. ეხება შავ ზღვასა და მის მოსახლეობას, შავი ზღვის ქალაქებს (პიტიუნტი, დიოსკურია, ფაზისი, ტრაპიზონი). სხვადასხვა კუთხით განიხილავს „პონტოს ზღვას“, რომელიც, მისი სიტყვებით, კოლხეთს დასავლეთიდან ესაზღვრებოდა და პიტიუნტიდან ტრაპიზონტამდე ვრცელდებოდა. აღწერს მის ცალკეულ ნაწილებს (რომელსაც „დაჭიმულ სკიითურ მშვილდს“, „მშვილდის რქასა“ თუ „ლარს“ ადარებს და სხვა) [4,91-92]. ეხება ამ ზღვის ისტორიასა და მისი ათვისების სხვადასხვა ეტაპს.³ ბერძენი გეოგრაფოსი აღვნიშნავს, რომ „მაშინდელები პონტოს ზღვას, როგორც სხვას რომელსაჲ, ოკეანედ ღებულობდნენ“ [4,66]. სტრაბონი კოლხეთთან დაკავშირებით ჰომეროსსაც იმოწმებს, როგორც კოლხეთის კარგ მცოდნეს. იგი წერს, რომ ჰომეროსი „ასევე იცნობდა კოლხებს, იაზონის მგზავრობას აიამი, აგრეთვე კირკესა და მედეას შესახებ მითებსა და მოთხრობებს [მათი] ჯადოსნობისა და სხვა მსგავსი ამბების შესახებ“ [4,66].

სტრაბონი, თავის გეოგრაფიაში, შავ ზღვას ყველაზე ხშირად „პონტოდ“,

¹ მკვლევართა სამართლიანი შენიშვნით, კარგად ცნობილი „პონტოს ევქსინოსი“ (არასტუმართმოყვარე ზღვა) და „პონტოს ევქსინუსი“ (სტუმართმოყვარე ზღვა) ბერძენთა მიერ ამ ზღვის ათვისების სხვადასხვა ეტაპს გამოხატავს.

² სტრაბონი, თავისი დროის ერთ-ერთი განათლებული პიროვნება, ბევრს მოგზაურობდა, რამაც კიდევ უფრო გააფართოვა მისი თვალსაწიერი. მას ბოველილი ჰქონდა ახლო აღმოსავლეთისა და ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნები. და ზოგან დევსანის მოგალობა შეუსრულებია.

³ სტრაბონის მიერ პონტო შემდეგ კონტექსტშიცაა მოხმობილი – „პონტოს სამეფო“, „პონტოს ქვეყნები“ [4,87], „პონტოს უბე“ (ბოსფორის სრუტეა) [4,291], „პონტოს ყურე“, სადაც, მისივე განმარტებით, ცხოვრობს მედეა [4, 66].

რამდენჯერმე „პონტოს ექსინოსად“ და მხოლოდ ერთხელ „კოლხეთის ზღვად“ მოიხსენიებს [4,109]. ჩვენი კვლევისთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია „კოლხეთის ზღვის“ დადასტურება, რაც შესაძლებელია იმაზეც მიგვანიშნებდეს, რომ ეს უკანასკნელი არცთუ ისე დიდი ხნის წინ არის დამკვიდრებული. აშკარაა ისიც, რომ „კოლხეთის ზღვა“ ჩნდება მაშინ, როდესაც ბერძნული სამყაროს მიერ, უკვე კარგად ცნობილი ეს ზღვა, ასევე კარგად არის ათვისებული, რაზეც სახელწოდება „პონტოს ექსინოსი“ (სტუმართმოყვარე ზღვა) მეტყველებს. ამის შესახებ თავად სტრაბონიც მიგვითითებს, როდესაც წერს, რომ „ძველად ვერც ექსინზე ბედავდა ვინმე ცურვას“ [4,74]. „პონტოს“, როგორც ყველაზე დიდი და განსაკუთრებული მნიშვნელობის ზღვის საჩვენებლად, სტრაბონი შემდეგ ხერხსაც მიმართავს. იგი „პონტოს“ პომპროსს აღარებს, რითაც მას უდიდეს შეფასებას აძლევს და იმ გამორჩეულ როლზეც მიუთითებს, რასაც ეს ზღვა მაშინდელი სამყაროს ცხოვრებაში ასრულებდა. მისი სიტყვებით, როგორც ყველა პოეტის ზოგადი სახელი პომპროსია, ასევე ამ ზღვის სახელი, რაც ზოგადად ზღვას ნიშნავს, „პონტოა: „ის უდიდესად ითვლება – წერს სტრაბონი – და ამიტომაც, რომ უპირატესად მას უწოდეს პონტო, ისევე როგორც პოეტი – პომპროსს“ [4,67].

„პონტოს“ მნიშვნელობის ასეთი შეფასების შემდეგ, არ უნდა იყოს გასაკვირი მისდამი ასეთი ცხოველი ინტერესი იმავე ბერძნების მხრიდან, რაც მაშინდელ სამყაროში ამ ზღვის განსაკუთრებული ადგილით იყო გაპირობებული.

შავ ზღვასთან მიმართებაში საინტერესოა აგრეთვე სტრაბონის იმ ხასიათის ინფორმაცია, რომელიც მისი. ლოკალიზაციისა და შავი ზღვის გარშემო მცხოვრები ხალხისა თუ ქვეყნების თვალსაზრისით არის მნიშვნელოვანი. ამას საგანგებოდ აღვნიშნავთ იმის გამოც, რომ მსგავსი მასალების ამეტყველება და ეს ზემოთ გაკვრით აღინიშნა, მოგვიანო პერიოდის წყაროებისა და იმავე „პუდუდ ალ-ალამთან“ დაკავშირებითაც არის მნიშვნელოვანი და, როგორც ამას დავინახავთ, წაადგება ზოგიერთი იმ მოსაზრების უარყოფას, რომლის თანახმადაც, „ქართველთა ზღვა“, არც ქართველებთან და არც შავ ზღვასთან არ ყოფილა დაკავშირებული. პირველ რიგში, მხედველობაში გვაქვს „კოლხეთის ზღვა“, „რომელიც საინტერესო პარალელების გავლების საშუალებას იძლევა, „ქართველთა ზღვასთან“ დაკავშირებული სპარსელი ანონიმი ავტორის მასალების ანალიზისას.

ამ მხრივ ყურადსაღებია სტრაბონის ცნობა, სადაც შავი და კასპიის ზღვები იმ ცნობილი ისტორიული მოვლენების შუქზეა განხილული, პომპეუსის იბერიასა და ალბანეთის ლაშქრობას რომ უკავშირდება. ტექსტში საუბარია პომპეუსის ლაშქრობაზე, რომელმაც ილაშქრა იბერთა და ალბანთა წინააღმდეგ ორივე ზღვამდე, კასპიისა და კოლხიდისა“ [4,109].

მოყვანილი ნაწყვეტი მნიშვნელოვანია იმ თვალსაზრისითაც, რომ იბერები

„კოლხეთის ზღვასთან“ არიან დაკავშირებულნი. ამდენად, პარალელი შეიძლება გაივლოს იბერებსა და, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, „ჰუდუდ ალ-ალამის“ იმ ცნობას შორის, სადაც „ქართველთა ზღვის“ („დარიაჲ გურჯის“) სანაპიროზე მდებარე გურჯის ქვეყანაზეა საუბარი, რომლის მოსახლეობამაც ამ ზღვას თავისი სახელი მისცა.

სტრაბონის აღნიშნული ცნობების ასეთ მიმოხილვას, როგორც ეს უკვე არაერთგზის ითქვა, დიდი მნიშვნელობა აქვს „ქართველთა ზღვასთან“ მიმართებაში. გარდა იმისა, რომ „კოლხეთის ზღვა“ შუა საუკუნეებში დადასტურებულ „ჰუდუდ ალ-ალამის“ ამ სახელწოდებას ეხმაურება, ყურადსაღებია სპარსელ ანონიმ ავტორთან დადასტურებული გურჯების რაობისა და „ქართველთა ზღვის“ ლოკალიზაციისთვის.

სპარსელი ანონიმი ავტორი საუბრობს „ქართველთა ზღვის“ სანაპიროზე მცხოვრებ ხალხზე, ვის ქვეყანასაც გურჯი ეწოდება და მდებარეობს ბიზანტიაში [5,185; 6,156]. შუა საუკუნეების ავტორი მათ წეს-ჩვეულებებსაც ეხება, რომელიც ყოველმხრივ წააგავს ბიზანტიელებისას და რომელშიც, ცხადია, მათი რელიგიური მრწამსიც, ანუ ქრისტიანობა იგულისხმება, რაც ასევე მნიშვნელოვანი ფაქტობრივი მასალაა [5,185; 6,156]. მაგრამ არის კიდევ ერთი ძალზე საინტერესო ინფორმაცია. სპარსელ ანონიმ ავტორთან საუბარია ქალღიაზე, რომელიც სამხრეთ კოლხეთიცაა, რაც, თავის მხრივ, ირიბად ეხმაურება „კოლხეთის ზღვას.“ ესეც ერთ-ერთი ორიენტირია პრობლემის კვლევისთვის და ეხება როგორც შავი ზღვის ლოკალიზაციის საკითხს, ისე პრობლემას, თუ რომელ ხალხს უნდა მიეცა მისთვის სახელწოდება „ქართველთა ზღვა.“ ამას კიდევ ერთხელ განსაკუთრებით აღვნიშნავთ იმის გამოც, და როგორც ქვემოთ დავინახავთ, დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ მკვლევრებთან კამათში, რომელთაც სურთ, რომ „ქართველთა ზღვა“ მთელი რიგი მანიპულაციების შედეგად არა ქართველებს, არამედ სხვა ხალხს და საერთოდ სხვა ზღვას დაუკავშირონ — მაგალითად, „აზოვის ზღვას“ და ამით დაასაბუთონ, რომ ქართველებს არასდროს ჰქონიათ კავშირი „ქართველთა ზღვასთან“. ეს რომ ასე არ არის, ამის დასაბუთება, აღნიშნული წერილის ერთ-ერთი ამოცანაცაა.¹

ამგვარად, ამ პრობლემის ირგვლივ არსებულ კამათსა და ჭეშმარიტების დადგენაში სხვა ფაქტორთან ერთად გარკვეულად „პონტოს ზღვაც“ დაგვეზარება.

როგორც დაკვირვებამ გვიჩვენა, მართალია, შავი ზღვის ყველა სახელწოდებას თავისი ისტორია აქვს, არსებობის ხანმოკლე, თუ ხანგრძლივი პერიოდი, ისევე როგორც მეტ-ნაკლები პოპულარობა და გვხვდება როგორც აღმოსავლურსა და დასავლურ, ისე ქართულ წყაროებში, მაგრამ მათ შორის

¹ IX საუკუნიდან, ალ-ბატანიდან მოყოლებული არაბულ გეოგრაფიულ ლიტერატურაში პოპულარული ხდება შავი ზღვისთვის „პონტოს“ სახელწოდება, აზოვის ზღვისთვის კი „მეოტისი“ [12, 24].

განსაკუთრებულია „პონტოს“ მნიშვნელობა. ამაში ვგულისხმობთ იმ დატვირთვასაც მას მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე რომ გააჩნდა.

ზემოთ მივანიშნეთ, „პონტოს“ ერთ განსაკუთრებულ ფუნქციაზე, რაც სხვა არც ერთ სახელწოდებას არ გააჩნდა. ირკვევა, რომ შუა საუკუნეების არაბულსა და სპარსულ წყაროებში აღნიშნული სახელწოდება, ზოგჯერ ერთგვარი ორიენტირის როლსაც ასრულებდა. რა გვაქვს მხედველობაში. მაშინ, როდესაც შავი ზღვის სახელწოდებები სხვადასხვა სიტუაციიდან გამომდინარე იცვლებოდნენ, ასეთ დროს, ახალი სახელის გაჩენისთანავე, ნათელი რომ გამხდარიყო, თუ რომელ ზღვაზეა საუბარი, ხშირად მას „პონტოთი“ განმარტავდნენ. ასეა „ჰუდუდ ალ-ალამის“ ანონიმ ავტორთანაც, რომელსაც გარდა იმისა, რომ პირველად შემოაქვს შუა საუკუნეების ლიტერატურაში შავი ზღვის სახელწოდება — „ქართველთა ზღვა“, ერთ ადგილას მას, და ესეც ძალზე მნიშვნელოვანია, მკითხველისთვის ნათელი რომ გახდეს, თუ რომელ ზღვაზეა საუბარი მას „პონტოს ზღვით“ განმარტავს [5,13;6,53].

სპარსელი ანონიმი, „პონტოს“ ამ ფუნქციით გამოყენების თვალსაზრისითაც, არაბული ისტორიოგრაფიის ტრადიციების გამგრძელებელია, სადაც, შავი ზღვის სხვადასხვა სახელწოდება (იმისათვის რომ დაზუსტდეს თუ რომელ ზღვაზეა საუბარი), ზოგჯერ როგორც „პონტოს ზღვა“ (აღმოსავლური ტრანსკრიფციით „ბუნდუსი“) ისეა განმარტებული. მაგრამ როგორც ამ მიმართულებით კვლევამ გვიჩვენა, ასეთი მიდგომა მხოლოდ სპარსულ-არაბული ისტორიოგრაფიისთვის არ იყო ნიშანდობლივი. ანალოგიური სურათია შუა საუკუნეების ქართულ ისტორიოგრაფიაშიც, რაც ეხმაურება აღნიშნულ წყაროებს. ლეონტი მროველის თხზულების ვარიანტულ სხვაობასა თუ მინაწერში, რომლის შესრულების დროც უცნობია, ნათქვამია: „ზღუა პონტოსი, რომელსა აწ შავ ზღუად სახელ სდებენ“ [13,4]. ვახუშტი ბაგრატიონი წერს: „შავი ზღუა, ანუ პონტოსი“ [14,129].¹

„პონტოს“ ამგვარი გამოყენება, მოგვიანო პერიოდში, თვით ევროპულ მწერლობასაც ახასიათებდა. მაგალითად, ფრანგი მოგზაური ჟან შარდენი (XVIII) თავის წიგნში („მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის ქვეყნებში“) შავი ზღვის სახელებით საგანგებოდ ინტერესდება და მის ახალ თურქულ სახელწოდებას („ყარა დენიზს“) პონტოთიც განმარტავს [15,257]. მაგრამ, ამასთან დაკავშირებით, ჩანს ერთი საინტერესო გარემოება, რაც შუა საუკუნეების არაბულ ტრადიციაზე და მუსლიმურ სამყაროში „პონტოს“ ფართოდ გავრცელებასზე მიგვანიშნებს. შარდენი მიიჩნევს, რომ ამ ზღვას არაბები უწოდებდნენ

¹ ვახუშტი ერთგან, ერთ აბზაცში, შავი ზღვის ძველსა და ახალ სახელწოდებებს ერთდროულად იმეორებს: „რომელი განვლის არაზიად პონტოს ზღუადმდე და გამოჰდინარენი მდინარენი ერთიან მტყუარსა და შავ ზღუასა, ჩრდილოთ მთა კაეკასი და მთა ღაღოსი, ვიდრე ზღუადმდე სპერისა“ [14,129].

„ეკესინის ზღვასა“ და „ბაჰარ პონტოს“ („პონტოს ზღვას“) [15,257]. აღსანიშნავია, რომ შუა საუკუნეებში „პონტო“ არაერთი არაბი ავტორის ყურადღებას იპყრობს (ალ-ბატანი, იბნ-რუსტე, კუდამა, იბნ ჯაფარი, ალ-მასუდი, ჰუდუდ ალ-ალამი...) და კვლავ პოპულარული ხდება შავ ზღვაზე ბიზანტიის პეგემონობისა (VIII-Xსს) და ბიზანტია-არაბების ზღვებზე მეტოქეობის ხანაში. გასათვალისწინებელია აგრეთვე, რომ ეს ის დროა, როდესაც მუსლიმი ვაჭრების როლი წამყვანია საერთაშორისო ვაჭრობაში. ამდენად, იმ ვითარებაში, როდესაც ზღვაოსნობა უდიდეს როლს ასრულებს საერთაშორისო ვაჭრობაში, არაბების, ზოგადად მუსლიმების ცხოველი ინტერესი შავი ზღვისადმი ბუნებრივია. ასეა ჩვენი კვლევისთვის საინტერესო პერიოდში და, როგორც ჩანს, ეს ინტერესი სულ უფრო იზრდება ნავიგაციისა და საზღვაო სატრანსპორტო საშუალებების განვითარებასა და ტექნიკურ პროგრესთან ერთად.

მკვლევრებს საეცებით მართებულად აქვთ შემჩნეული, რომ X-ის გეოგრაფებს შორის შავი ზღვის შესახებ ყველაზე მეტს მასუდი წერდა, რისთვისაც იგი ალ-ბატანისა და იბნ-რუსტეს შრომებს იყენებდა.¹ მაგრამ ალ-ბირუნი (973-1048), ის ავტორია, რომელიც ლაკონურად, თუმცა ყველაზე ზუსტად აღწერს შავ ზღვას. იგივეს, მასზე დაყრდნობით, აკეთებს იაკუთი თავის ცნობილ გეოგრაფიულ ლექსიკონში (1178-1229წწ). მაგრამ, ამჟამად ჩვენი კვლევისთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მასუდის ის ცნობა, რომლის განმარტებითაც ბიზანტიელების „პონტოს ზღვა“ არაბებში „ტრაპიზონის ზღვის“ სახელწოდებით იყო გავრცელებული. იგივეს იმეორებს თავის გეოგრაფიულ ლექსიკონში იაკუთიც [12, 28].

როგორც ვხედავთ, თუ „ჰუდუდ ალ-ალამში“ „ქართველთა ზღვა“ „პონტოთა“ განმარტებული, ამ შემთხვევაში „პონტოთი“ უკვე „ტრაპიზონის ზღვა“ არის დაზუსტებული. მასში აშკარად უნდა დაეინახოთ ახალი ტენდენციაც, რაზეც ირიბად არაბული ისტორიოგრაფია მიგვანიშნებს. ფაქტია, რომ შავი ზღვის ამ ახალი სახელწოდების („ტრაპიზონის ზღვა“) გავრცელების პარალელურად შეინიშნება ქართული მოდგმის ლაზების გააქტიურება. მხედველობაში გვაქვს ბიზანტიასთან მათი დაპირისპირება, რაც ქართული სახელმწიფოს შესაბამის მხარდაჭერასა და ასევე გააქტიურებაზეც უნდა მიგვანიშნებდეს.

¹ მასული თავის ერთ-ერთ ნაშრომში, რომელიც X საუკუნის 50-იან წლებშია დაწერილი, „პონტოს“ ლაზეთიდან კონსტანტინოპოლამდე მოიხზრებდა [12,24; 16,07]. ამდენად, ზოგ შემთხვევაში „პონტო“ მხოლოდ შავ ზღვას, ზოგჯერ კი მას ნაწილს გულისხმობს. მასუდისთან ეს ცნობა იმ კონტექსტშია მოყვანილი, სადაც საუბარია საკლავებისა და რუსების ქვეყანაში ზღვის არსებობაზე, რომელსაც ბიზანტიელები პონტოსს, არაბები კი ტრაპიზონს უწოდებენ. იგივე მასული, იქ, სადაც აზუსტებს ამ ზღვის საზღვრებს, წერს, რომ „პონტო“ ლაზეთიდან კონსტანტინოპოლამდე ვრცელდებოდა [12,24; 16,107]. ემინორსკი „რუსთა ზღვაში“ „აზოვის ზღვას“ ხედავს [6,182]. ფ.ვესტბერგი არ გამორიცხავს, რომ „რუსთა ზღვაში“ „ბალტიის ზღვა“ იგულისხმებოდაც. ებულისისთვის ეს არის შავი ზღვა. ამგვარად, თუ „რუსთა ზღვა“ აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს, ლაზეთთან ერთად ტრაპიზონი ის უტყარი ორიენტირია, რის მიხედვითაც ამჟამად, რომ პონტოს ქვეშ შავი ზღვა იგულისხმება [12, 28].

„ქართველთა ზღვის“ X საუკუნეში გაჩენა, ერთ-ერთ დასტურად გამოგვადგება ლაზეთში მიმდინარე იმ პროცესების ასახსნელად, რომელიც ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ იყო მიმართული და, რომლის უკანაც ქართული სამეფო იდგა. ამ მხრივაც, „ქართველთა ზღვას“ განსაკუთრებული დატვირთვა აქვს და შემთხვევით არ დასტურდება საერთაშორისო დონეზე. ასევე არ უნდა იყოს შემთხვევითი, „ქართველთა ზღვა“ და „ტრაპიზონის ზღვა“, თითქმის ერთდროულად, ერთსა და იმავე ეპოქაში რომ გვხვდება. ორივე ეს სახელი ამ დროს რეალურად არსებული, ბიზანტია-საქართველოს დაპირისპირების ერთ-ერთი დასტურია.

ამგვარად, „ქართველთა ზღვისა“ და „ტრაპიზონის ზღვის“ (ოდნავ მოგვიანებით „ლაზთა ზღვის“) გაჩენას თავისი წინაპირობები გააჩნდა და გავრძელებაც, იმავე ქართული გეოპოლიტიკიდან გამომდინარე, რომელიც საქართველოს საზღვაო ინტერესებს თუ მივიღებთ მხედველობაში, ტრაპიზონისკენ იყო მიმართული და როგორც ამას ქვემოთ ვუჩვენებთ დავით კურაპალატის ინტერესებშიც შედიოდა.

ამ პროცესებისა და ტრაპიზონისადმი ინტერესის ერთ-ერთ გამოვლინებად, იოანე საბანისძესთან (VIII ს) დაცული ცნობაც მიგვაჩნია, რომელიც ტრაპიზონსა და მის ნავსადგურს უკავშირდება და სადაც შავი ზღვის აღსანიშნავად „პონტოს ზღვა“ არის დადასტურებული. საინტერესოა, „პონტო“, რომელიც როგორც კი VIII საუკუნიდან კელავ პოპულარული ზღება, მაშინვე ქართულ თხზულებაში რომ აისახა. იოანე საბანისძე, ავტორი, რომლის გამოკვეთილი ეროვნული პოზიციაც კარგად არის ცნობილი, თავის თხზულებაში, ჩანს, შემთხვევით არ ამახვილებს ყურადღებას შავ ზღვაზე, ტრაპიზონის ნავსადგურსა და ქალაქზე [17,128-129].¹

„პონტოს ზღვა“ და ქართული პოლიტიკის ეს ტენდენციები სხვადასხვა პერიოდის ქართულ საისტორიო თხზულებებსა და მხატვრულ ნაწარმოებებშიც დასტურდება (ლეონტი მროველი, ისტორიანი და აზმანი, ვახუშტი ბაგრატიონი, ჩახრუხაძე...). შავი ზღვის აღნიშნული სახელწოდება პოპულარულია თამარის ხანაშიც, რომლის დროსაც მისი ეპოქის ერთ-ერთი აღმწერი ჩახრუხაძე შავ ზღვას „პონტოს“ უწოდებს და მასზე თამარის ჰეგემონიას ადასტურებს („პონტოს ზღვისაგან არს უფლებანი“) [18,63; 19,63]. აღსანიშნავია, აგრეთვე, ჟამთააღმწერელი ტრაპიზონის იმპერიას „პონტოს სამეფოს“ რომ უწოდებს [20,274].

¹ თავის დროზე ვარაუდი გამოეთქვით, რომ „პონტოს ზღვა“ VIII საუკუნეშივე გავრცელებით ადრე უნდა შემოსულიყო ქართულ სინამდვილეში, ვიდრე ეს იოანე საბანისძესთან გვხვდება [9,126]. ამის თქმის საშუალებას იძლევა საქართველოს ურთიერთობა ბერძნულ, ელნისტურ და რომაულ სამყაროსთან როგორც ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, ისე ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში. რამდენად მნიშვნელოვანი იყო ამ ურთიერთობებში ქართველების როლი, მათ შორის შავი ზღვის ცხოვრებაში, ამის ერთ-ერთი წყაროა სტრაბონი, რომელიც შავ ზღვას „კოლხეთის ზღვას“ უწოდებს.

ყურადღებას იპყრობს „ქართლის ცხოვრებაში“ არაერთგზის მოხსენიებული პონტო-ქალაქიც, მასში, რომელიც, ჯუანშერის თანახმად, ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა („ქალაქსა დიდსა ზღვის კიდესა“) [21,160], ხომ არ უნდა იგულისხმებოდეს ტრაპიზონი. ამ საკითხის ირგვლივ სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს და მას საგანგებოდ ცალკე წერილში შევეხებით.

ამგვარად, „პონტოს ზღვის“ ასეთი პოპულარობა, პირველ რიგში, ბერძნულ სამყაროსთან ურთიერთობის იმ დიდი ტრადიციების გამოძახილია, რამაც შუა საუკუნეებშიც კი ასახვა. ყურადღება გვინდა გავამახვილოთ იმ გარემოებაზეც, რომ „კოლხთა ზღვა“ და „პონტოს ზღვა“ გარკვეული პერიოდისა და ისევე თანაარსებობენ, როგორც მოგვიანებით, Xს-ში „ქართველთა ზღვა“ და „პონტოს ზღვა“.

წერილში, სადაც ქართული წყაროების მიხედვით შავი ზღვის სახელწოდებები („პონტოსი“, „სპერიის ზღვა“, „შავი ზღვა“) განვიხილეთ, ყურადღება გავამახვილეთ „სპერიის ზღვაზე“, როგორც წმინდა ქართულ სახელწოდებაზე, რომელიც ქართული წერილობითი წყაროების გარდა სხვაგან არ გვხვდება. „სპერიის ზღვა“ დადასტურებულია ლეონტი მროველთან: „დასავლით ვიდრე ზღუადმდე სპერისა“ [13,8,9,19], ჯუანშერთან: „დაიპყრა მირდატ, ძემან ვახტანგისმან, ფარაენითგან და ტასისკარიტგან, ვიდრე ზღუადმდე სპერისა“ [21,205] და ვახუშტისთან: „ბექას ეპყრა ტაშისკარს ზეით სპერიის ზღუადმდე“ [14,40, 48, 49, 50, 245, 656].

„სპერიის ზღვა“ ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია იმის გამოც, რომ იგი სპარსელ ანონიმ ავტორთან დადასტურებულ „ქართველთა ზღვას“ ეხმაურება. ცნობილია, რომ სპერია და სასპერია იგივე იბერი და იბერიელია. ასე რომ, „სპერიის ზღვა“, რომელიც სხვადასხვა პერიოდის ქართულ წყაროში გვხვდება, სპარსული წყაროს „ქართველთა ზღვის“ ქართულ ვარიანტიად უნდა გავიაზროთ. აღნიშნული სახელწოდება, ჩვენი კვლევისთვის, რამდენიმე თვალსაზრისით არის მნიშვნელოვანი. კერძოდ, შავი ზღვის წმინდა ქართული სახელწოდება „სპერიის ზღვა“, იმ რეგიონს უკავშირდება, საიდანაც წარმოშობით არიან ბაგრატიონები, რომელთა პოლიტიკაში ზღვა და ზღვაოსნობასთან დაკავშირებული პრობლემები, ისევე როგორც ტრაპიზონის საკითხი უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებდა.¹ მათი ზანგრძლივი ძალისხმევის შედეგი იყო თამარის მიერ ტრაპიზონის იმპერიის დაარსება. ჩვენი აზრით, ამ პოლიტი-

¹ იე.ჯავახიშვილი ძველი ქართული სახელწოდების – სპერიისა და პონტოს გაიგივებისას აღნიშნავს, რომ „...სპერიის ზღვა იგივე პონტოს ზღვაა იმ განსხვავებით, რომ უკანასკნელი ბერძნული სახელი იყო, ხოლო პირველი ამ ზღვის ძველი ქართული სახელია. ეს სახელი იმიტომ დაერქმეოდა შავ ზღვას, რომ მის აღმოსავლეთ-სამხრეთის კიდეებზე სპერია ანუ ისპირი იდო“ [22,127]. „სპერიის ზღვასთან“ დაკავშირებით ნ.ბერძენიშვილი წერს: „სპერიის ზღვა“, ქართულად, ქართველებისათვის... გამოდის სპერები (სასპერები...) იყო ხალხი (არაქართი) ზღვის პირას“ [23,21].

კის ამოცანებსა და მიზნებს, ფეოდალური საქართველოს გაერთიანებისთანავე, სათავე დაუდო დავით კურაპალატმა.

ამგვარად, სპარსული წყაროს „ქართველთა ზღვა“ და ქართული წყაროების წმინდა ქართული სახელწოდება „სპერის ზღვა“ ერთი და იგივე რიგისა და შინაარსის სახელებია და ერთმანეთს ავსებს. რაც მთავარია, ორივე ბაგრატიონთა საზღვაო პოლიტიკას უკავშირდება, რომლის მიზანმიმართული განვითარებაც, როგორც აღინიშნა, თამარის ეპოქაში ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებით დაგვირგვინდა (1204წ.). ორივე ეს სახელწოდება, დროში ახლოს იდგა ერთმანეთთან და საქართველოს საზღვაო ინტერესებსა და ამ პოლიტიკის ტანდენციებს გამოხატავდა. „ქართველთა ზღვა“ კი იმ მხრივაც არის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი, რომ კიდევ უფრო დიდი დატვირთვა შეიძინა, უცხოურ წყაროში აისახა და საერთაშორისო რეზონანსი მიიღო.

„ჰუდუდ ალ-ალამის“ ავტორის ცნობები, საინტერესოა აგრეთვე „ქართველთა ზღვის“, ანუ „გურჯების ზღვის“ სანაპიროზე მდებარე ამავე სახელის მატარებელი ქვეყნის თვალსაზრისით. შავი ზღვის ლოკალიზაციისა და იმ ხალხის დასადგენად, ვის სახელსაც ატარებდა „ქართველთა ზღვა“.

„ქართველთა ზღვისა“ და „სპერის ზღვის“ შეჯერებისას, გვაქვს საფუძველი ასევე ერთმანეთს დაუკავშიროთ სპარსელი ანონიმის გურჯის ქვეყანა და ქართული წყაროების სპერი. მაგრამ, თუ გურჯი გაცილებით ფართო ცნება უნდა იყოს, სპერი მისი ტერიტორიის ნაწილად შეიძლება განვიხილოთ.

საკითხის ასე დასმა შემდეგი ვარაუდის გამოთქმის საშუალებას გვაძლევს. კერძოდ, იმ ფაქტორის გათვალისწინებით, რომ „სპერის ზღვა“ მის სამხრეთ ნაწილს ეწოდებოდა, ხომ არ იგულისხმებოდა „ქართველთა ზღვის“ ქვეშ შავი ზღვის ზოგადი სახელი. ამასთან დაკავშირებით ჩნდება კითხვა. გვაქვს თუ არა ამ მოსაზრების დასაბუთების საშუალება იმავე „ჰუდუდ ალ-ალამის“ მიხედვით. აღნიშნულ პრობლემაში გარკვევას ქვემოთ შევეცდებით. აქ კი საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ შავი ზღვის სახელები – „კოლხეთის ზღვა“, „ქართველთა ზღვა“ და „სპერის ზღვა“ ქართული სახელმწიფოს საზღვაო ინტერესების მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის ამსახველია. ამავე რიგშია განსახილველი „ლაზთა ზღვა“ (XIII-ის დასაწყისი), რომელსაც, თავის მხრივ, ასევე ეხმაურება X-ში დადასტურებული „ტრაპიზონის ზღვა“.

მხედველობაშია მისაღები შემდეგი გარემოებაც. ყველა ეს ტერმინი – ძირითადად X-XII საუკუნეებზე, ანუ ბიზანტია-საქართველოს დაპირისპირების აქტიურ ხანაზე მოდის. შავი ზღვის აღნიშნული სახელწოდებები, გარდა იმისა, რომ ქართული სახელმწიფოს საზღვაო ინტერესების მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის ამსახველია და, როგორც დავინახავთ, არა ერთადერთი არგუმენტი იმ მკვლევართა მოსაზრებების წინააღმდეგ, ვინც „ქართველთა ზღვის“ ქართველებთან კავშირს უარყოფს. ამ თვალსაზრისით, ასევე ყურადსაღებია

„ლაზთა ზღვა“, რომელიც საინტერესოდ ემთხვევა ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების პროცესს (1204წ.), სადაც თამარმა ტახტზე, ბაგრატიონების ახლო ნათესავი, საქართველოში ქართულად აღზრდილი ალექსი I კომნენოსი დასვა, ვისაც ბიზანტიური წყაროები, როგორც წესი, „ლაზთა მმართველს“ (ზოგჯერ „კოლხთა მმართველსაც“) უწოდებენ.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ „ლაზთა ზღვა“, „ლაზთა მმართველები“, „ლაზთა ქვეყანა“ (მოგვიანო პერიოდის „მეგრელთა ქვეყანა“) ასევე საინტერესოდ ეხმაურებიან ერთმანეთს. შავი ზღვის ყველა ზემოაღნიშნული სახელწოდება კი „ქართველთა ზღვას“. ამგვარად, შავი ზღვის აღნიშნული სახელწოდებები ბიზანტია-საქართველოს დაპირისპირებისა და ქართული პოლიტიკის ნამდვილი მიზნების ერთ-ერთი ანარეკლია და ერთგვარი ორიენტირიც. ისინი იმ პროცესების თანმდევ მოვლენას წარმოადგენდნენ, რასაც საქართველოში აქვს ადგილი დავით კურაპალატიდან მოყოლებული (გაცილებით ადრეც, რასაც საგანგებო სტატიას მივუძღვნით) თამარ მეფემდე და ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებით მთავრდება.

„ქუდუდ ალ-ალამში“ დადასტურებული „ქართველთა ზღვის“ საფუძვლიანი ანალიზი ითხოვს იმ დროსა და ვითარებაში წედომას, რომელშიც ეს ნაწარმოები დაიწერა. პირველ რიგში უნდა გაირკვეს თუ რა ნიშნები ახასიათებდა ეპოქას, რომლის დროსაც, და ესეც არ უნდა იყოს შემთხვევითი, გაჩნდა „ქართველთა ზღვა“.

აღნიშნული ეპოქა მრავალმხრივ არის მნიშვნელოვანი როგორც საქართველოში, ისე საერთაშორისო პოლიტიკაში მიმდინარე პროცესების მხრივ. ცნობილია, რომ X-ის ბოლო, ფეოდალური საქართველოს გაერთიანებით აღინიშნა. ამ დროიდანვე სათავეს იღებს ახალი ეპოქა საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის ცხოვრებაში. სრულდება ქართული და ახლო აღმოსავლური ფეოდალური ქალაქის ჩამოყალიბების პროცესი. ინტენსიურ ხასიათს იძენს ახლო აღმოსავლეთთან საერთაშორისო ვაჭრობა.

„ქუდუდ ალ-ალამის“ დაწერის დრო, კიდევ ერთი თვალსაზრისით არის მნიშვნელოვანი. იგი ე.წ. სპარსულ-მუსლიმური კულტურის ხანას ემთხვევა, რომელიც მსოფლიო ცივილიზაციის ისტორიაში ისეთივე მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო, როგორც ადრე არაბულ-მუსლიმური კულტურა [24,14].¹ ეს პერიოდი ქართულ-სპარსული ინტენსიური ურთიერთობებით ხასიათდებოდა, რაც ეხებოდა სავაჭრო სფეროსაც და თამამად შეიძლება ითქვას საზღვაო

¹ ე. გაბაშვილმა სპარსულ-მუსლიმური კულტურისა და მისი გავრცელების არეალის კვლევისას გუიჩენა, რამ იმ ვითარებაში, როდესაც ახალი სპარსული ენა (დარი) მეტოქეობას უწევს არაბულ ენას, „სპარსული“ და „სპარსეთი“, კონკრეტულის გარდა, გარკვეულ შემთხვევაში ზოგად მნიშვნელობასაც იძენს. ამერიდან „სპარსული“ მაჰმადიანსაც ნიშნავს, „სპარსული“ მაჰმადიანურს, „სპარსეთი“ კი „სამაჰმადიანოს“, რაც ქართული, სომხური და ბერძნული წყაროებითაც დასტურდება [24,12].

ინტერესებსაც. ამიტომ არ უნდა იყოს შემთხვევითი „ქართველთა ზღვის“ ამ პერიოდში დადასტურება.

ამგვარად, ამ ეპოქაში, ქართულ-სპარსული ინტენსიური ურთიერთობების კელევისას, ვფიქრობთ, „პუღუდ ალ-ალამის“ ავტორისთვის, როგორც სპარსული ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლისთვის, რომლის ქვეყნისთვისაც აღნიშნული გეოპოლიტიკური სივრცე ყოველთვის მიმზიდველი იყო, კარგად უნდა ყოფილიყო ცნობილი სპარსეთის შავ ზღვასთან დაკავშირებული ინტერესები და ისტორია.

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ შავი ზღვა და მისი სახელები ირან-საქართველოს ურთიერთობაში ადრეც ფიგურირებდა და რომ ირანის ამ ინტერესს საკმაოდ დიდი ზნის ისტორია აქვს. საგანგებოდ აღინიშნა სასანური ირანის ექსპანსიონისტური ზრახვები და ქართველების შავი ზღვის სანაპიროდან გასახლების ფართომასშტაბიანი გეგმა.

ცნობილია აგრეთვე, რომ მოგვიანებითაც, ირანისთვის შავი ზღვა კვლავ საინტერესო იყო და ბიზანტიასთან მეტოქეობის ერთ-ერთ მიზეზსაც წარმოადგენდა. ეს ეხება ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობებსაც, რაზეც მის თხზულებაში კიდევაც არის მინიშნება და რასაც საგანგებოდ შევეხებით. აქ კი „ქართველთა ზღვასთან“ დაკავშირებით, კიდევ ერთხელ აღვნიშნავთ, სპარსელი ანონიმი კარგად იყო გარკვეული, რომ „ქართველთა ზღვა“ („დარიაიე გურჯი“) იგივე „პონტოა“ და მას ასეც განმარტავს. ამის შესახებ იგი ზემოაღნიშნული სპარსულ-მუსლიმური კულტურის გავრცელების ხანაში წერს, როდესაც კიდევ უფრო ინტენსიურ ხასიათს იღებს ირან-საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობები.

ყურადღებია ისიც, რომ X-ის სპარსელი ანონიმი ავტორი მაშინ უწოდებს შავ ზღვას „ქართველთა ზღვას“, როდესაც ზღვაოსნობამ სპარსელების ცხოვრებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა.

X-ის არაბი ავტორი ისთახრი აღნიშნავს, რომ ამ დროს სპარსელებისთვის საზღვაო ვაჭრობა უდიდესი მოგების წყაროდ იქცა. მისი სიტყვებით, სპარსეთის ყურის არაბულ სანაპიროზეც კი თითქმის ყველა მეზღვაური და საზღვაო ვაჭრობასთან დაკავშირებული პირი სპარსელი იყო [25,134]. ისთახრის ამ ვაჭრობიდან მიღებული შემოსავალიც აქვს დათვლილი. მაგალითად, ზოგიერთი საზღვაო ვაჭრობაში ჩართული პირის მოგება ოთხ მილიონ დინარზე მეტსაც კი აღწევდა, რაც თითქმის უტოლდებოდა ფარსის პროვინციის გადასახადებიდან მიღებულ შემოსავალს [25,164]. ასეთ ვითარებაში, სპარსელები ბუნებრივია, საგანგებოდ რომ აკვირდებოდნენ ზღვებზე არსებულ ვითარებას, სწავლობდნენ და ადგენდნენ საზღვაო მარშრუტებს, ამ ზღვების გეოგრაფიულ არეალს, მოსახლეობასა და სხვა. იმ სიტუაციაში, როდესაც კიდევ უფრო ინტენსიური გახდა მიმოსვლა და ვაჭრობა აღმოსავლეთსა და

დასავლეთს შორის, არ უნდა იყოს შემთხვევითი სპარსელი ანონიმი ავტორის ინტერესი აღმოსავლეთისა და დასავლეთისადმი, სათაურშივე რომ აისახა. რაც მთავარია, ტექსტში ეს ინტერესი იმ ქვეყნებისა და ზღვების მაგალითზეა ნაჩვენები, რომელზეც აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დამაკავშირებელი დიდი საერთაშორისო მაგისტრალები გადიოდა.

„ქართველთა ზღვა“ იმ დროს დასტურდება სპარსულ ისტორიოგრაფიაში, როდესაც საქართველო მისთვის ხელსაყრელი საგარეო ვითარებიდან გამომდინარე, აქტიურად ერთვება მსოფლიო ვაჭრობაში და ყველაზე ინტენსიურ ურთიერთობას ირანთან ამყარებს, რაც გაპირობებული იყო ამ ქვეყნის მზარდი, საშუამავლო როლით საერთაშორისო ვაჭრობაში. ირანის ქალაქები ტრაპიზონის საშუალებით, რომელიც მათი საზღვაო კარიბჭე იყო, მონაწილეობდნენ შავი ზღვის ვაჭრობაში. ეს იყო ჩრდილოეთ ლევანტის მაგისტრალი, რომლის დასაუფლებლად, შუა საუკუნეებში, სხვადასხვა ძალა სხვადასხვა ხერხს მიმართავდა (დიპლომატია, ომები, ფულად-სამონეტო პოლიტიკა და სხვ.). მათ შორის იყო საქართველოც, რომლის ამ ინტერესსაც, პირველ რიგში, მისი გეოპოლიტიკა განსაზღვრავდა და დიდ საერთაშორისო და სახმელეთო მაგისტრალზე გასვლის სურვილი. აღნიშნულ პოლიტიკას აქ მხოლოდ გაკვრით ვეხებით, ვინაიდან ეს საკითხები არაერთ წერილში საგანგებოდ განვიხილეთ. საამისოდ გავანალიზეთ ნუმიზმატიკური მასალაც, რამაც საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის, ანუ ქრისტიანული და ისლამური სამყაროს ურთიერთობის არაერთი საკითხის ასევე ახლებური გაშუქების საშუალება მოგვცა [26; 27; 28].

საერთაშორისო სავაჭრო და სახმელეთო გზების დაუფლება, საერთაშორისო პოლიტიკის ამოცანების გადაწყვეტა, ითხოვდა თანადროული მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხით შესწავლასა და გააზრებას. სპარსელი ანონიმი ავტორის თხზულებაც, რომლის ზღვებისადმი ინტერესი განსაკუთრებულია, ამ მიზანს ემსახურება. ამდენად, მნიშვნელოვანია „ქართველთა ზღვის“ გაანალიზება „კუდუდ ალ-ალამის“ საერთო ხასიათისა და ზოგადი მონაცემების ფონზე.

სპარსელი ანონიმი ავტორის თხზულების 61 თავიდან 7 თავი ეძღვნება ისეთ ზოგად საკითხებს როგორცაა დედამიწა და მისი ცალკეული ნაწილები, ზღვები, სრუტეები, ტბები, მდინარეები, მთები, უდაბნოები, კუნძულები, საზღვაო ვაჭრობა და სხვა. ებარტოლდი ყურადღებას ამახვილებს სპარსელი ანონიმი ავტორის ცნობაზე, რომლის თანახმადაც, მაშინდელი მსოფლიოს მზარდებს შორის (აღმოსავლეთი, ევროპა, ლიბია), აღმოსავლეთს, უდიდესი ნაწილი, ორი მესამედი, უჭირავს [8, 533]. ამასთან დაკავშირებით, გასათვალისწინებელია ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი გარემოება. X საუკუნეში, საერთაშორისო ვაჭრობისა და ზღვაოსნობის ცენტრსაც აღმოსავლეთი წარმოადგენდა, ამიტაც იყო გაპირობებული, აღმოსავლეთიდან დასავლეთში ვაჭრობასა

და სავაჭრო ორგანიზაციასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგიის ფართოდ გავრცელება.

ასე რომ, მხედველობაშია მისაღები შემდეგი გარემოებაც, კერძოდ, „ჰუდუდ ალ-ალამის“ დაწერის დროისთვის სახმელეთო ვაჭრობასთან შედარებით საზღვაო ვაჭრობას ენიჭებოდა უპირატესობა, რომელიც გაცილებით იაფი, მოკლე და რენტაბელური იყო. ცხადია, აღნიშნული ვითარება მხედველობაში უნდა მიეღო მაშინდელ საერთაშორისო პოლიტიკაში ჩართულ ქვეყნებს, მათ შორის ირანსა და საქართველოს. ამიტომ არ არის შემთხვევითი, ზღვა და ზღვაოსნობა „ჰუდუდ ალ-ალამის“ ავტორის განსაკუთრებულ ყურადღებას რომ იპყრობს. ნიშანდობლივია აგრეთვე, სწორედ ამ ვითარებაში, შავი ზღვის აღსანიშნავად „ქართველთა ზღვის“ გაჩენა.¹

შუა საუკუნეების სპარსელი ანონიმი ავტორი შავ, ხმელთაშუა, არალისა და კასპიის ზღვებს, დასავლეთის, აღმოსავლეთისა და ინდოეთის ოკეანეებს, სხვადასხვა კუთხით განიხილავს. განსაზღვრავს მათ გეოგრაფიულ მდებარეობას, ფორმას, სიდიდეს, ასახელებს ამ ზღვებისა და ოკეანეების გასწვრივ მდებარე ქვეყნებს, ქალაქებს. ზოგ შემთხვევაში არკვევს მოსახლეობის განსახლებას, ეროვნულ კუთვნილებას, ცხოვრების დონეს, რელიგიასა და წესჩვეულებებს. განსაკუთრებულ ყურადღებას სპარსელი ანონიმი ავტორი შავსა და ხმელთაშუა ზღვებზე, ასევე ინდოეთის ოკეანეზე ამახვილებს. ეს ბუნებრივია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მაშინდელი მსოფლიო ვაჭრობის მთავარ ცენტრებს ხმელთაშუა ზღვა და ინდოეთის ოკეანე წარმოადგენდნენ. ასეთ ვითარებაში, და ამას კიდევ ერთხელ უნდა საგანგებო აღნიშვნა, მის მიერ „ქართველთა ზღვის“ არაერთგზის მოხსენიება ძალზე საინტერესოა და მრავლისმეტყველი.

„ქართველთა ზღვას“ „ჰუდუდ ალ-ალამის“ ავტორი სხვადასხვა კონტექსტში მოიხსენიებს. კერძოდ, ეხება მის სიდიდეს, გეოგრაფიულ საზღვრებს, მასში ჩამავალ მდინარეებს, მოსახლეობას, შავი ზღვის პონტოსთან იდენტურობასა და სხვ. აღნიშნულ საკითხს ქვემოთ საგანგებოდ შევხებით. ამჟამად კი „ჰუდუდ ალ-ალამში“ დადასტურებულ ზღვების იმ სახელწოდებებს გვინდა მივაქციოთ ყურადღება, სადაც პოლიტიკა ირიბად თუ პირდაპირ გამოსჭვივის. ამ მხრივ, საინტერესოა და საგანგებო დაკვირვებას ითხოვს „ჰუდუდ ალ-ალამთან“ „ქართველთა ზღვისა“ და „რუმის ზღვის“ ურთიერთმიმართება.

„ჰუდუდ ალ-ალამის“ სპარსელი ანონიმი ავტორი, ხმელთაშუა ზღვას, მაშინდელ სამყაროში კარგად ცნობილ სახელწოდებას „რუმის ზღვას“

¹ „ბაბრ ალ-ხაზარ“ შავი ზღვის აღსანიშნავად საკმაოდ გავრცელებული იყო IX საუკუნეში. მეკლევრები ამას ხსნიან აღმოსავლეთ ყირიმში ხაზართა გაძლიერებით. მაგრამ უკვე X ს-ში და შემდგომ პერიოდში „ხაზართა ზღვა“ როგორც წესი, კასპიის ზღვას ეწოდებოდა. ასეა „ჰუდუდ ალ-ალამთანაც“ [12,22].

(„ბიზანტიის ზღვა“) უწოდებს და სხვადასხვა კონტექსტში მოიხსენიებს. სპარსელი ავტორი, გარდა იმისა, რომ „ქართველთა ზღვასა“ და „რუმის ზღვას“ ერთმანეთისგან გამოიჯნავს, საგაგებოდ საუბრობს იმ სრუტეზე, რომლის საშუალებითაც ამ ზღვებს შორის კავშირი მყარდებოდა, მეორე სრუტით კი, მისი სიტყვებით, ხმელთაშუა ზღვა ოკეანეს უერთდებოდა [5,35; 6,7]. ცნობილია, რომ შავი ზღვა ხმელთაშუა ზღვისა და ინდოეთის ოკეანის საშუალებით ჩართული იყო მსოფლიო ვაჭრობაში. ამ ორი ზღვის ურთიერთობას, რამდენად ღიდი მნიშვნელობა ჰქონდა შავი ზღვისა და დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ქალაქებისთვის, ზოლო კავშირის შეწყვეტა როგორ უარყოფითად მოქმედებდა მათ ეკონომიკაზე, საგანგებოდ შეეხებთ XI-XII საუკუნეების ქალაქებისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაში და აქ აღარ შეგჩერდებით [10,54-62].

შუა საუკუნეების არაბულ გეოგრაფიულ ლიტერატურაში „რუმის ზღვა“, როგორც წესი, ხმელთაშუა ზღვას ეწოდებოდა. ამ მნიშვნელობითაა დადასტურებული ის არა ერთ არაბულ წყაროში. მაგრამ IX საუკუნიდან, ალფერგანისგან მოყოლებული (რომელიც 838 და 861 წლების შუალედში მოღვაწეობდა), „რუმის ზღვა“ „შავ ზღვასაც“ აღნიშნავდა [12,22]. ასეა იბნ ხორდადბეჰთან, იბნ ალ-ფაკიჰთანაც (დაახლოებით 903წ.), ვისთანაც შავი და ხმელთაშუა ზღვის აღსანიშნავად საერთო სახელი, „ბაჰრ არ-რუმი“ გამოიყენებოდა [12,23]. თავისთავად ის ფაქტი, რომ არსებობს პრეცედენტები, რომლის თანახმადაც, „რუმის ზღვა“ („ბიზანტიის ზღვა“) როგორც შავ, ისე ხმელთაშუა ზღვების აღსანიშნავად მოიაზრება, ჩვენი აზრით, იმაზეც უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ ბიზანტიის იმპერიისთვის, ორივე ეს ზღვა, ერთიან სივრცეს წარმოადგენდა და მათ თავისი გავლენის სფეროდ მიიჩნევდა.

ჩვენი კვლევისთვის მნიშვნელოვანია, რომ „პუდუდ ალ-ალამის“ ანონიმ ავტორთან, „რუმის ზღვა“ მხოლოდ ხმელთაშუა ზღვას ნიშნავს, „ქართველთა ზღვა“ კი – შავ ზღვას. შესაბამისად, ამ სახელებით შუა საუკუნეების ავტორი, გარდა იმისა, რომ გამოიჯნავს ამ ორ ზღვას, იგი გარკვეულ კონტექსტში პოლიტიკურ ინტერესებსა და რაც მთავარია, საქართველოსა და ბიზანტიას შორის არსებულ დაპირისპირებაზეც უნდა მიგვანიშნებდეს. მისი არაერთგზის მოხსენიება კი ამ პერიოდისთვის აღნიშნული სახელწოდების ფართო გავრცელებაზე.

ყურადღებას იპყრობს შემდეგი გარემოებაც. თუ კი „რუმის ზღვასთან“ დაკავშირებით, რუსულ და დასავლურ ისტორიოგრაფიაში, აზრთა სხვადასხვაობა არ არსებობს და მას ამ ზღვებზე ჰეგემონიის დამადასტურებელ მაგალითად განიხილავენ, განსხვავებული დამოკიდებულებაა „ქართველთა ზღვისადმი“, რომელიც ან იგნორირებულია, ანდა არასწორად გაგებული. იმისათვის, რომ გავერკვეთ აღნიშნულ საკითხში, საქართველოს საშინაო ვი-

თარებასთან ერთად, უნდა გავაანალიზოთ მაშინდელი საერთაშორისო პოლიტიკური მდგომარეობა, პირველ რიგში, ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობის ჭრილში. უფრო კონკრეტულად, ამ ურთიერთობის ის პერიოდი, როდესაც ჩნდება „ქართველთა ზღვა.“ ეს არის X ს-ის ბოლო, რაც ამ კუთხით ასევე საგანგებოდ დაკვირვებასა, და რაც მთავარია, ახლებურ ანალიზს ითხოვს. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ „ქართველთა ზღვა,“ ერთი მხრივ, ასახავს ქართველთა ინტერესს ამ ზღვისაღმ, მეორე მხრივ, მისდამი საერთაშორისო ინტერესსაც, იგი საქართველოში მიმდინარე საშინაო და საგარეო ვითარების გამოვლინების ერთ-ერთ მაგალითადაც უნდა განვიხილოთ.

ამასთან დაკავშირებით, ბუნებრივია იბადება კითხვა, რატომ ჩნდება „ქართველთა ზღვა“ მაინცდამაინც X ს-ის ბოლოს. ხომ არ არის იგი შედეგი იმ საშინაო და საგარეო პოლიტიკისა, რასაც X ს. ბოლოს ქქონდა ადგილი და რაში მდგომარეობდა იგი. რა კავშირშია „ქართველთა ზღვა“ ფეოდალური საქართველოს გაერთიანებასთან, ქვეყანაში არსებულ საშინაო და საგარეო ვითარებასთან. ცხადია, ყველა ეს კითხვა დაკონკრეტებასა და საქართველოში მიმდინარე მოვლენებში გარკვევას ითხოვს. თავისთავად ცხადია, ამ კითხვებისათვის პასუხის გასაცემად უდავოდ ასევე ახლებურად უნდა გავიაზროთ ბიზანტია – საქართველოს ურთიერთობის არა ერთი მხარე. ცხადია, ეს ეხება სპარსელ ანონიმ ავტორთან „ქართველთა ზღვისა“ და „ბიზანტიის ზღვის“ პარალელურად არსებობის საკითხსაც.

მაგრამ, სანამ აღნიშნულ პრობლემას შევვხვობდეთ, რასაც ქვემოთ საგანგებოდ განვიხილავთ, უნდა ითქვას, რომ თავად ქართულ ისტორიოგრაფიაში საზღვაო ისტორია და ინტერესები დიდხანს სათანადო ყურადღების მიღმა რჩებოდა. წლების მანძილზე ინერგებოდა აზრი, რომ ქართველების ცხოვრებაში ზღვა არსებით როლს არ ასრულებდა და შესაბამისად, არც ინტერესი არსებობდა. მაგრამ როგორც ამ მიმართულებით კვლევამ გვიჩვენა, საქართველოს ისტორიის რიგი საკითხებისა, სწორედ საზღვაო ისტორიის თვალსაწიერიდან აიხსნება.

არ არის შემთხვევითი, რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანში“ ზღვასა და ზღვაოსნობას, საზღვაო ქალაქებს, საზღვაო ვაჭრობას, საზღვაო ტერმინოლოგიას განსაკუთრებული ადგილი რომ უჭირავს. შოთა რუსთაველი, რომელიც ღრმად და საფუძვლიანადაა გარკვეული ზღვაოსნობის საკითხებში, უმნიშვნელოვანეს როლს ანიჭებს საზღვაო თემებს პოემის სიუჟეტურ განვითარებაშიც. შეიძლება ითქვას, რომ ამ მხრივ შუა საუკუნეების ქართულ სამყაროში „ვეფხისტყაოსანი“ ზღვებისა და ზღვაოსნობასთან დაკავშირებული საკითხების ყველაზე დიდი ინფორმაციის მატარებელია და პროპაგანდისტიც. იგი ასახავს თამარის ეპოქის საზღვაო ინტერესებს, რომელსაც თავისი წინაპირობები ქქონდა და გაერთიანებული საქართველოდან იღებს სათავეს. ჩვენი აზრით, როგორც ეს

თამარის ეპოქის მხატვრული ნაწარმოებების განხილვისას, ერთ-ერთ წერილში ეუჩვენეთ, „ვეფხისტყაოსანში“ ტრაპიზონზე უნდა იყოს მინიშნება [29,427-436]. მით უმეტეს, შავთელი, რომელსაც შოთა რუსთაველი თავის პოემაში მოიხსენიებს, ადასტურებს ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების ფაქტს [18,33; 19,62-65]. მიუხედავად დიდძალი რუსთაველოლოგიური ლიტერატურისა, ზღვაოსნობის ასე ფართოდ წარმოჩენას „ვეფხისტყაოსანში“ ახსნა არ მოჰყოლია.

ამგვარად ფაქტია, საქართველოს ისტორიის ამ მეტად მნიშვნელოვანმა ხარვეზმა, არაერთი საკითხი პასუხის გარეშე დატოვა, მათ შორის „ვეფხისტყაოსნის“ ამ შინაარსის მასალაც, რომელიც ასევე ზღვაოსნობასთან დაკავშირებულ სხვადასხვა საკითხსა და თამარის საგარეო პოლიტიკის ახლებური გააზრებისთვის არის მნიშვნელოვანი. ვფიქრობთ, „ვეფხისტყაოსანი“ შემთხვევით არ იწერებოდა და მიემდენა თამარს მაშინ, როდესაც ქართული სახელმწიფოსთვის სპარსეთის პოლიტიკასთან ერთად, ყველაზე აქტუალური საზღვაო ინტერესები და ტრაპიზონის პოლიტიკა იყო. „ქართველთა ზღვა“ ამ მოვლენების ერთ-ერთი საინტერესო ანარეკლია. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ თამარის მიერ ტრაპიზონის იმპერიის დაარსება ხანგრძლივი პროცესის შედეგს წარმოადგენდა, რომელსაც საფუძველი X ს-ის ფეოდალური საქართველოს გაერთიანებისთანავე უნდა ჩაყროდა, „ქართველთა ზღვა“ ამ მხრივაც ჩვენთვის ძალზე მნიშვნელოვანი ორიენტირია, ვინაიდან, როგორც გავარკვეთ, იგი დავით კურაპალატის ეპოქაზე (966-1001) მოდის და მისი მოღვაწეობის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანსა და საინტერესო ხანას უკავშირდება.

ამდენად, ლოგიკურად მიგვაჩნია, „ქართველთა ზღვა“ Xს-ის მეორე ნახევარში რომ დასტურდება, როგორც დავითის პოლიტიკის ერთ-ერთი შედეგი და გამოხატულება, რაც ცხადია, პრობლემაში ასევე ჩაღრმავებასა და სერიოზულ ახსნას ითხოვს. საქართველოს ისტორიის ეს უმნიშვნელოვანესი მხარე, ჩვენი აზრით, სათანადოდ არ იქნა გააზრებული და გაგებული. ამის მიზეზად შეძლევი გარემოება მიგვაჩნია. მიუხედავად დავით კურაპალატის მიმართ განსაკუთრებული ინტერესისა, მისი მოღვაწეობა არა თუ სათანადოდ არ არის გაშუქებული და შესწავლილი, არამედ ზოგჯერ წინააღმდეგობრივი და გაორებულიცაა. რაც მთავარია, საერთოდ არ დასმულა მის პოლიტიკაში საზღვაო ინტერესების საკითხი. შეძლებისდაგვარად, სწორედ ამ მიმართულებით კვლევა ვცადეთ, დავით კურაპალატის მმართველობისა და მისი ეპოქის განხილვისას [30,117-149].

როგორც აღვნიშნეთ, ამ პრობლემებითა და „ქართველთა ზღვით“, ისევე როგორც შავი ზღვის ქართულ სამყაროსთან დაკავშირებული სახელებით, კიდევ ერთხელ უკვე თამარის ხანაზე მუშაობისას დავინტერესდით. რაც უფრო ჩაუღრმავდით აღნიშნულ ეპოქასა და საზღვაო საკითხებს, მით უფრო დიდი ინტერესი გაგვიჩნდა დავით კურაპალატისადმი, რომლის მმართველობის

ზანაზეც მოდის „ქართველთა ზღვა.“ ამანაც მოგვცა ბიძგი კარგად ცნობილი მასალების ახლებურად ამეცყეელებისა. მათ შორის, ზოგიერთი ისეთი საინტერესო ინფორმაციისა, რომელიც არ გამხდარა საგანგებო დაკვირვებისა და ანალიზის საგანი. მხედველობაში გვაქვს ცნობები, რომელიც დავით კურაპალატის საზღვაო ინტერესებს ადასტურებს, რაც აღნიშნული წერილის წინაშე დასმული ამოცანის გადასაწყვეტად მნიშვნელოვანია.

მაგრამ, თუ ქართულმა ისტორიოგრაფიამ დიდხანს ყურდლების მიღმა დატოვა საქართველოს ისტორიისთვის ეს მეტად მნიშვნელოვანი საკითხი, არ უნდა გაგვიკვირდეს, როდესაც ებარტოლდმა და ე.მინორსკიმ, ისევე როგორც სხვა მკვლევრებმა, უარყვეს „ჰუდუდ ალ-ალამში“ „ქართველთა ზღვა,“ როგორც ქართველებთან დაკავშირებული შავი ზღვის სახელი. გვინდა გვჯეროდეს, ეს იყო საქართველოს ისტორიაში მათი ღრმად ჩაუხედაობის მიზეზი.

როგორც აღინიშნა, „ჰუდუდ ალ-ალამში“ დადასტურებულ „ქართველთა ზღვას,“ პირველად რუსულმა, შემდეგ კი საბჭოთა ისტორიოგრაფიამ მიაქცია ყურადღება (ებარტოლდი, ე.მინორსკი, ებეილისი). მხოლოდ ამის შემდეგ, და ისიც საკმაოდ მოგვიანებით, შემოვიდა შავი ზღვის ზემოაღნიშნული სახელი ქართულ ისტორიოგრაფიაში. მაგრამ, რამდენადაც გასაკვირი უნდა იყოს, მას არათუ ფართო პოპულარიზაცია, იმავე სამეცნიერო ლიტერატურასა და საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოებში სათანადო ასახვა არ მოჰყოლია. სხვათა შორის, თავის დროზე, ებეილისი (რომელმაც საგანგებო სტატია უძღვნა შუა საუკუნეების არაბულ ისტორიოგრაფიაში დადასტურებულ შავი ზღვის სახელწოდებებს), მართალია, გაკვრით შეეხო „ჰუდუდ ალ-ალამის“ „ქართველთა ზღვას,“ მაგრამ არ უარყო მისი ქართველებთან კავშირი [12,28]. სამაგიეროდ, ცნობილი რუსი ისტორიკოსი ე.მინორსკი მიიჩნევს, რომ ქართველები, რომლებსაც არასდროს ზღვაოსნობასთან რაიმე კავშირი არ ჰქონიათ, შავ ზღვას სახელს ვერ მისცემდნენ [6, 182].

ებარტოლდს, ერთ-ერთ არგუმენტად, რომ შავი ზღვის აღმნიშვნელი „ქართველთა ზღვა“ („დარიაიე გურჯი“) ქართველებს არ უნდა გულისხმობდეს, მოჰყავს, ერთი მხრივ, ის ფაქტი, რომ „ჰუდუდ ალ-ალამის“ ავტორი შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ ხალხებს შორის ქართველებს არ ასახელებს, მეორე მხრივ, როგორც ეს უკვე ითქვა, იგი აღნიშნავს, რომ ამ ნაწარმოების გარდა ასეთი სახელწოდება სხვა წყაროებში არ გვხვდება [5,32; 8,532]. მაგრამ, არც ერთი მოყვანილი მოსაზრება არგუმენტად არ გამოგვაღებება.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ შავი ზღვის აღსანიშნავად, როგორც ადრე, ისე გვიან, გვხვდება სახელწოდებები, რომლებიც ქართულ სამყაროს უკავშირდება და ეხმაურება „ქართველთა ზღვას.“ აღვნიშნეთ ისიც, რომ სტრაბონთან გვხვდება „კოლხთა ზღვა,“ რომელიც მოგვიანებით „ლაზთა ზღვამ“ ისევე შეცვალა, როგორც კოლხი და კოლხეთი ლაზმა და ლაზეთმა. თავის

მზრივ, აღნიშნული სახელები, კარგად ასახავენ ზღვაოსნობასთან დაკავშირებულ ძველ კოლხურ ტრადიციებს, როდესაც მათთვის შავი ზღვა გარე სამყაროსთან კულტურული და სავაჭრო ურთიერთობისა და სიმდიდრის მოპოვების უმნიშვნელოვანეს წყაროს წარმოადგენდა. მაგალითად, ბერძნებისთვისაც შავი ზღვის ვაჭრობა კეთილდღეობისა და გამდიდრების ისეთივე მომტანი იყო, როგორც მოგვიანებით იტალიური ქალაქ-კომუნებისთვის.

შუა საუკუნეებისა და თანამედროვე იტალიელი ისტორიკოსების აღიარებით, გენუის ოქროს ხანა შავ ზღვასთან ვაჭრობამ განაპირობა. იგივე უნდა ითქვას ტრაპიზონის იმპერიაზეც, რომლის სიმდიდრესა და კეთილდღეობაზე, ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებში, ლეგენდები დადიოდა. აქედან გამომდინარე, ბუნებრივია, სხვადასხვა ხალხში შავი ზღვისადმი დიდი ინტერესი და მასზე ჰეგემონობის სურვილი, მით უმეტეს, ეპოქაში, როდესაც მსოფლიო ვაჭრობაში ზღვაოსნობა წამყვან როლს ასრულებდა. ცხადია, ეს ინტერესები, ყველა დროში, უშუალოდ უკავშირდება პოლიტიკას, რომლისგანაც თავისუფალი ზოგჯერ თვით მეცნიერებიც არ არიან. ამ შემთხვევაში, მხედველობაში გვაქვს „ჰედუდ ალ-ალამის“ შავ ზღვასთან დაკავშირებული მასალის ინტერპრეტაცია რუსულ ისტორიოგრაფიაში, რომლის განსაკუთრებული ინტერესი შავი ზღვის ისტორიისადმი, ცხადია, რუსეთის პოლიტიკის ამსახველიცაა.

ამ ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი მთავარი არგუმენტი, როგორც ეს ზემოთ ითქვა, ქართველების ზღვაოსნობასა და შავ ზღვასთან კავშირის უქონლობაა, რის გამოც, ისინი მას სახელს ვერ მისცემდნენ. მაგრამ აქ მხედველობაშია მისაღები ერთი გარემოებაც. რუსი მეცნიერები, აღნიშნული საკითხების კვლევისას, ქართველთა საცხოვრისს ავიწროებენ. მაგალითად, მხედველობაში არ იღებენ ქართული მოდგმის ლაზებს, რომლებიც გარდა იმისა რომ ქართულ პოლიტიკასთან ახლოს იყვნენ, ცნობილი იყვნენ როგორც ზღვაოსნობაში გაწაფული საუკეთესო მეზღვაურები, რომელთა მთავარი სასიცოცხლო წყარო ზღვა იყო.

აღსანიშნავია, რომ ლაზებს, როგორც გამოცდილსა და შავ ზღვაში კარგად გაწაფულ მეზღვაურებს, ზშირად იტალიელებიც ქირაობდნენ. თურქები კი ლაზებს „ზღვის კაცებს“ უწოდებდნენ[14,260]. ამდენად, არ არის შემთხვევითი და მრავლისმეტყველია, ლაზებმაც შავ ზღვას რომ მისცეს სახელი, რაც, როგორც ეს უკვე ითქვა, სტრაბონსა და სხვა ძველ ავტორებთან ასახული დიდი კოლხური ტრადიციების გაგრძელებაა. აქვე უნდა ისიც აღინიშნოს, რომ შუა საუკუნეების უცხოურსა, თუ ქართულ წყაროებში ტრაპიზონსა და მის მიმდებარე ტერიტორიას ადრე კოლხთა და შემდეგ ლაზთა ქვეყანასთან ერთად, მოგვიანებით „მეგრელთა ქვეყანაც“ ეწოდებოდა [31,145]. ასეთი მასალის იგნორირებით, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, ყურადღების მიღმა რჩება, იმავე „ჰედუდ ალ-ალამში“ დადასტურებული იმ ხასიათის ცნობები, რომელიც უშუალოდ უკავშირდება შავ ზღვასა და ქართველებს. მხედველობაში გვაქვს

თუნდაც ქალდია, ანუ სამხრეთ კოლხეთი (მოგვიანო პერიოდის ლაზეთი), რომელიც ზემოთ აღნიშნული მიზეზების გამო ებარტოლდმა და ვმინორსკიმ არ გაითვალისწინეს.

სტრაბონის „კოლხთა ზღვაში“, რომელიც პონტოს ნაწილს გულისხმობდა (პიტიუნტიდან მოყოლებული ტრაპიზონამდე) ქალდიაც, ანუ სამხრეთ კოლხეთიც უნდა ვიგულისხმოთ, რომლის ცენტრსაც სხვადასხვა დროს ტრაპიზონი წარმოადგენდა.

„საქერის ზღვა“, რომელიც იბერიელსა და იბერიელებს უკავშირდება, ასევე საინტერესოა „ლაზთა ზღვასთან“ მიმართებაშიც. ამგვარად, ყველა ზემოთ განხილული შავი ზღვის სახელი კოლხების, ლაზებისა და იბერიელებისგან მომდინარეობს. ისინი, თავის მხრივ, ეხმაურებიან სპარსელ ანონიმ ავტორთან დადასტურებულ „ქართველთა ზღვას“.

ებარტოლდი, რომელიც „ქართველთა ზღვის“ მოხსენიების სხვა პრეცედენტს შუა საუკუნეების ისტორიოგრაფიაში ვერ ზედავს, ხოლო მიიჩნევს, რომ ქართული მოსახლეობა „პუდუდ ალ-ალამში“ არ დასტურდება, „გურჯის“ შემდეგ ინტერპრეტაციას გვათავაზობს, რაც ცხადია, ასევე პირდაპირ კავშირშია მის „ქართველთა ზღვასთან“ დამოკიდებულებასთან. მეცნიერის სიტყვებით, ზოგიერთ მუსლიმ ავტორთან გურჯი ყირიმში მდებარე ქალაქ ქერჩის სახელს გულისხმობს. მისი აზრით, აქედან მოდის ფეესტბერგის ვარაუდი, რომლის თანახმადაც, სპარსელი ანონიმი ავტორი „აზოვის ზღვას“, „ქერჩის ზღვას“ უწოდებს [8,532]. მაგრამ ებარტოლდი, ფეესტბერგის ზემოთ მოყვანილ აზრს არ ეთანხმება, თუნდაც იმიტომ, რომ ზღვა, რომელსაც თრაკია ეკერის, გამორიცხულია იყოს აზოვის ზღვა, ვინაიდან აღნიშნული რეგიონი შავი ზღვის გასწვრივ მდებარეობდა და ამდენად, მოცემულ კონკრეტულ შემთხვევაში, სპარსელი ანონიმი ავტორი მხოლოდ შავ ზღვას გულისხმობს.

ებარტოლდი ფეესტბერგის ზემოთ აღნიშნულ შეხედულებასთან დაკავშირებით აღნიშავს აგრეთვე, რომ ფეესტბერგი სხვა ადგილას ცდილობს „ქერჩის“ ასხნას რომელიღაც – გარშემად წოდებული ხალხის სახელით, რომლებიც სომეხი ისტორიკოსის, მოსე ხორენელის, სიტყვებით, შავ ზღვასა და ბულგარელებს შორის ცხოვრობდნენ [8,532], მაგრამ, როგორც გაირკვა, ასეთი ცნობა მოსე ხორენელთან არ დასტურდება [8,532, შენ.202].

ამასთან დაკავშირებით, ვმინორსკი იმოწმებს ჯ.მარკვარტს, რომელიც სომხურ წყაროზე (ანანია შირაკელი) დაყრდნობით, მიიჩნევს, რომ გარშემო ქაშაქები, ანუ ჩერქეზები არიან [6,32-33]. ამდენად, ამ ლოგიკით გამოდის, რომ შავ ზღვას ჩერქეზებმა მისცეს სახელი. მაგრამ აქ გარკვეული უზერხულობაა, რასაც თავად ვმინორსკიც გრძნობს. ჯერ ერთი, მას მხედველობიდან არ გამოპარვია, სპარსელი ანონიმი ავტორის მიერ, „ქართველთა ზღვის“ სანაპიროზე მდებარე ქვეყნის გურჯად მოხსენიების ფაქტი. ამავე დროს, სპარსელ

ანონიმ ისტორიკოსთან ისეთ ტერიტორიებზეა საუბარი, რომელიც, როგორც ეს ვბარტოლდმაც შენიშნა, მხოლოდ შავ ზღვას უკავშირდება [6,53].

ვმინორსკი, რომელიც მიიჩნევს, რომ ქართველები შავ ზღვას სახელს ვერ მისცემდნენ, ცდილობს დაასაბუთოს, რომ პონტოს ალტერნატიული სახელწოდება „ქართველთა ზღვა“ („დარიაიე გურჯიან,“ ან „დარიაი გურჯი“), რეალურად „აზოვის ზღვას“ უნდა ნიშნავდეს, [6,182]. თუმცა, იმასაც დასძენს, რომ თავად სპარსელი ანონიმი ავტორი შავ ზღვას არსად „აზოვის ზღვას“ არ უწოდებს და მას მოიხსენიებს „მავტისით“ (მაეოტისი).

იმისათვის, რომ უარყოს „ქართველთა ზღვის“ კავშირი საქართველოსა და ქართველებთან ვმინორსკი შემდეგნაირად წარმართავს თავის მსჯელობას. მისი აზრით, „რუსთა ზღვა“ (მასული), იგივე „აზოვის ზღვა“ არის. იგი იმოწმებს 1150 წლის სირიულ რუკას, რომელზეც „აზოვის ზღვას“ „ვარანგთა ზღვა“ ეწოდება. რუსი მეცნიერის აზრით, ვინაიდან, სპარსელი ანონიმი ავტორი აზოვისა და შავ ზღვებს ერთმანეთში ურევს, ამიტომ „პონტოს“ ალტერნატიული სახელწოდება „დარიაიე გურჯ“ („ქართველთა ზღვა“) „აზოვის ზღვას“ უნდა მიეკუთვნოს. მაგრამ, ყველა შემთხვევაში „გურჯი“ ახსნას ითხოვს. ვმინორსკიც, მასზე მთელი რიგი მანიპულაციების ჩატარების შედეგად დაასკვნის, რომ „გურჯი“ რეალურად არის სახელწოდება მამაცი მეზღვაურების – ვარანგების, ანუ რუსების [6,182, 422]. სამაგიეროდ, „პუდუდ ალ-ალამში“ დადასტურებულ „ქუპ-ი გურჯის“, რაც თარგმანში ქართველების მთას ნიშნავს, მეცნიერი უყოყმანოდ საქართველოს უკავშირებს [6, 422].

ამგვარად, ვმინორსკის ძალაუნებურად ორმაგი მიდგომა აქვს. თუ გურჯი მთასთან მიმართებაშია მოხსენიებული, მას იგი საქართველოს უკავშირებს, ხოლო თუ გურჯი ზღვასთან დასტურდება, იგულისხმებიან რუსები. ხომ არ გამოდის, ზოგ შემთხვევაში შეიძლება ძალაუნებურადაც, საქართველოს შავი ზღვისაგან იზოლირების პოლიტიკა. ამას ხელი შეუწყო, ერთი მხრივ, იმ პოლიტიკიდან გამომდინარე პროპაგანდამ, რომ საქართველო ყოველთვის ზურგიით იდგა ზღვასთან, მეორე მხრივ, იმ გარემოებამაც, რომ საქართველოს ისტორია ზღვაოსნობასთან მიმართებაში სათანადოდ არ არის შესწავლილი.

დაუბრუნდეთ კვლავ „აზოვის ზღვისა“ და „შავი ზღვის“ იმ ურთიერთმიმართებას, რაზეც ვმინორსკის მთელი ზემოთ მოყვანილი მსჯელობაა აგებული. საკითხისადმი ობიექტურმა მიდგომამ დაგვანახა, რომ თავად სპარსელი ანონიმი ავტორი ამ მხრივ, შესანიშნავად არის გარკვეული. საინტერესოა მისი თხზულების ის ადგილები, სადაც იგი „მავტის“ („მაეოტისი,“ ანუ „აზოვის ზღვა“) და „ქართველთა ზღვას“ ერთ კონტექსტში, მაგრამ ცალ-ცალკე, ერთმანეთისგან იზოლირებულად მოიხსენიებს, როგორც დამოუკიდებელ ერთეულებს. საუბრობს აგრეთვე სრუტეზე, რომელიც ამ ორ ზღვას აერთიანებს და სხვა [5,14; 6,54]. ამგვარად, თუნდაც აღნიშნული ცნობები ნათელი მაგა-

ლითია, რომ სპარსელ ანონიმ ავტორთან, ამ ზღვების აღრევასთან არა გვაქვს საქმე და იგი შესანიშნავად არის გარკვეული ამ პრობლემაში.

როგორც აღინიშნა, მკვლევართა ერთ-ერთი არგუმენტი, რომლის თანახმადაც, ქართველები შავ ზღვას სახელს ვერ მისცემდნენ, ისიცაა, რომ სპარსელი ანონიმი ავტორი ქართველებს იმ ხალხს შორის არ მოიხსენიებს, რომლებიც შავი ზღვის გარშემო ცხოვრობდნენ. არის თუ არა სინამდვილეში ეს ასე. წყაროზე სათანადო დაკვირვება, ვფიქრობთ პასუხის გაცემის საშუალებას იძლევა, მით უმეტეს, რომ „კუდუდ ალ-ალამის“ ავტორი, შავი ზღვის მოსახლეობის საკითხს, რამდენჯერმე ეხება. ერთგან იგი შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ ხალხებს ასახელებს. ესენი არიან – აღმოსავლეთით ალანები, ჩრდილოეთით პაჭანიკები, ხაზარები, მირვატები, შიდა ბულგარელები და საკლაბები, დასავლეთით – ბურჯანები, სამხრეთით – რუმის ქვეყანა (ბიზანტიის იმპერია) [5,13; 6,53].

იბაღება კითხვა, ეხება თუ არა სპარსელი ავტორი რუმის, ანუ ბიზანტიაში შემავალი სხვადასხვა ხალხის ვინაობას. ტექსტის სხვა ადგილიდან, რომელიც უფრო კონკრეტულია, ჩანს, რომ იგი რუმის, ანუ ბიზანტიის იმპერიის გავლენის ქვეშ მყოფ ხალხზე საუბრისას საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ გურჯი ბიზანტიის პროვინციაა. „კუდუდ ალ-ალამში“, თავიდან, რაც ცოტა გაუგებარია და ვმინორსკი თავის კომენტარებში კითხვის ნიშანსაც სვამს, ნათქვამია, რომ გურჯების უმრავლესობა კუნძულებზე ცხოვრობს [5,184; 6,157]. მაგრამ, უნდა აღინიშნოს, რომ ამ შემთხვევაშიც ზღვა ფიგურირებს. ამას მოსდევს უკვე სპარსელი ანონიმის თანმიმდევრული ცნობა, რომლის თანახმადაც, გურჯებს აქვთ ქვეყანა და არა უბრალოდ მიწა-წყალი (როგორც ვმინორსკი სპარსულიდან ინგლისურად თარგმნის), რომელსაც ეწოდება გურჯი. თარგმანის სიზუსტეს ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა აქვს, ვინაიდან ბიზანტიის გავლენის ხარისხზე მიგვანიშნებს. ამითაც სპარსელი ანონიმი გურჯის ქვეყანას განასხვავებს ბიზანტიის თემებისგან. მისი სიტყვებით, გურჯის ქვეყანა, „ქართველთა ზღვის“ („დარიაიე გურჯი“) სანაპიროზე, ბიზანტიაში მდებარეობს [5,184; 6,157].

ამგვარად, მოყვანილ ნაწყვეტში არსებითია გურჯების „ქართველთა ზღვის“ სანაპიროზე ცხოვრება, ქვეყნისა და ზღვის მათი სახელიდან წარმომავლობა. მრავლისმეტყველია ისიც, სპარსელი ანონიმი ავტორი გურჯების აღთქმასა და წეს-ჩვეულებებში ბიზანტიელთა ანალოგიას რომ ხედავს, რაშიც, როგორც ეს ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, პირველ რიგში, რელიგიური მრწამსი, ანუ ქრისტიანობა იგულისხმება [5,184; 6,157].

აღნიშნული ინფორმაცია, რომელიც მნიშვნელოვანი ორიენტირია საკითხში გასარკვევად, სხვა მასალასთან შეჯერების გზით, საფუძველს გვაძლევს, გურჯისა და გურჯების მიწაზე მაცხოვრებლებში, საქართველო და ქართველები

ვიგულისხმობთ, რომელთა სახელწოდებაც „ქართველთა ზღვაშია“ ასახული. ცხადია, არც ეს იყო შემთხვევითი და გაპირობებული იყო ქართველების ადგილითა და როლით ამ ზღვის ცხოვრებაში.

ამგვარად, „ქართველთა ზღვა“ ასოციაციას იწვევს იმავე სტრატონთან მოხსენიებულ „კოლხეთის ზღვის“ იბერებთან და შუა საუკუნეებში შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ ცნობილ იბერიულ მოსახლეობასა და სასპერებთან (იბერიელები), რომლებმაც შავ ზღვას მისცეს სახელი „სპერის ზღვა“ და შინაარსობრივად, როგორც ითქვა, ფაქტობრივად იგივეა, რაც იბერიელთა ზღვა და სპარსული წყაროს „ქართველთა ზღვა.“ ამ თვალსაზრისით არანაკლებ საინტერესოა ტექსტის ის ადგილიც, სადაც ბიზანტიის სხვადასხვა პროვინციას შორის მოხსენიებულია თრაკია (რომელსაც ვბარტოლდი, საგანგებოდ ეხება „ქართველთა ზღვასთან“ მიმართებაში, როგორც შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე პროვინციას) და ქალდია.

პინგოროყვას განმარტებით: „ქალდია (ხალდია) არის სახელწოდება ქვეყნის ცენტრალური ნაწილისა, — ტრაპიზონის მხარისა, სახელწოდება ხალდი, თავდაპირველად, ეწოდებოდა ქვეყნის ცენტრალურ ნაწილს, ტრაპიზონის მხარეს. მაგრამ რადგან ტრაპიზონის ადმინისტრაციული ერთეული — ხალდიის თემი ცალკეულ პერიოდებში აერთიანებდა ტერიტორიას ჭოროხიდან თერმოდონამდე, ამიტომ სახელწოდება ხალდიის თემი, ხალდია, ჩვენ გვხვდება აგრეთვე როგორც ზოგადი სახელწოდება მთელი სამხრეთ კოლხეთისა“ [34,268].

ამგვარად ქალდია, რომელიც სამხრეთ კოლხეთის ზოგად სახელსაც წარმოადგენდა, ჩვენი კვლევისთვის ასევე კარგი ორიენტირია. ქალდია, X ს-ის სპარსელი ანონიმი ავტორის მიერ, შავ ზღვასა და კონსტანტინოპოლის სრუტის გასწვრივ მდებარე იმ პროვინციებს შორის სახელდება, რომელთა შორის პაფლაგონიაცაა, ახლოს მდგომი ქართულ სამყაროსთან, და რაც მთავარია, ქართულ პოლიტიკასთან [5,184; 6,156]. ნიშანდობლივია, რომ პაფლაგონიიდან იყვნენ წარმომადგენელი, ბაგრატიონების ახლო ნათესავი ალექსი I კომნენოსი, თამარ მეფემ, ტრაპიზონის იმპერიის ტახტზე რომ დასვა. ეს მან გააკეთა. ქართული პოლიტიკის ინტერესებიდან გამომდინარე, რომელშიც ცხადია, პირველ რიგში, საზღვაო ინტერესები იგულისხმებოდა.¹

მნიშვნელოვანია, რომ ქალდია, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში

¹ საეკილურ გამოკვლევაში, ტრაპიზონის იმპერიის დაარსება, ამ პოლიტიკის პირველ ეტაპად განვიხილოთ, რომელსაც თავისი გაგრძელება ჰქონდა. პაფლაგონია, სადაც ქართული გავლენა იყო, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა თამარის აღნიშნული პოლიტიკისა და ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების შემდგომაც. ალექსი I კომნენოსის ძმის დავით კომნენოსის კონსტანტინოპოლისკენ გასვლის მცდელობაში, რაშიც როგორც ეს სათანადო ანალიზმა გვიჩვენა, ასევე თამარ მეფის ხელი ერია და განვიხილათ, როგორც მისი საზღვაო პოლიტიკის მეორე ეტაპს [32,181-184].

ლაზეთთან არის გაიგივებული, თავისი სტრატეგიული მდებარეობის გამო, ყოველთვის მიმზიდველი იყო, რაც სხვადასხვაენოვანი წყაროებიდანაც კარგად ჩანს. ასე მაგალითად და, ზემოთ უკვე ითქვა, რომ ქალდიაზე, შვე ზღვასა და ტრაპიზონთან ერთად ყურადღებას ამახვილებს იოანე საბანისძე.

ბიზანტიური ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი საუკეთესო წარმომადგენელი კონსტანტინე პორფიროგენეტი (IX ს.) ნაშრომში „თემების შესახებ“ ქალდიას VIII თემაში ათავსებს, მის დედაქალაქად კი ტრაპიზონს ასახელებს. მკვლევართა აზრით, იმპერატორ თეოფილაქტეს მიერ (829-843) ქალდიისა და პაფლაგონიის თემის დაარსება (IX საუკუნის 40-იან წლებში), ცენტრით ტრაპიზონში, ბიზანტიის საზღვაო პოლიტიკის გაძლიერებასაც ისახავდა მიზნად.

ყურადსაღებია, რომ ეს იყო რეგიონი, სადაც იკვეთებოდა ბიზანტია-საქრთველოს ინტერესები და რომელშიც მნიშვნელოვანი იყო ქართული მოსახლეობის რაოდენობა.

ქალდია, რომელიც, სამეცნიერო ლიტერატურაში, გაიგივებულია ლაზეთთან, X საუკუნის ბოლოსაც, დიდ როლს ასრულებდა დავით კურაპალატის იმ პოლიტიკაში, რომელშიც საზღვაო ინტერესებსაც ეგულისხმობთ და ყველაზე დიდ წარმატებას თამარის ეპოქაში აღწევს. მრავლისმეტყველია, რომ დავითის დროს, ქალდიას, მისი პოლიტიკის მომხრე და აქტიური გამტარებლის, თორნიკე ერისთავის ძმა ბაგრატე მართავდა, რომლის შვილებიც თორნიკესთან ერთად, დავითის ყველაზე მნიშვნელოვანი ბრძოლების მონაწილეები იყვნენ. როგორც სათანადო მასალის ანალიზმა გვიჩვენა, მათ ასევე გადაწყვეტილი იქნა შეასრულეს (ბარდა ფოკას ბასილი II-ის წინააღმდეგ აჯანყების პერიოდში) დავით კურაპალატის ჯარის ტრაპიზონთან გამარჯვებისას.

როგორც ვხედავთ, პაფლაგონია და ქალდია, სხვადასხვა დროს, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა საქართველოს სახელმწიფოს საზღვაო ინტერესებზე ორიენტირებულ პოლიტიკაში. ამდენად, და ზემოთ ეს უკვე აღინიშნა, რომ სტრაბონთან დადასტურებულ შავი ზღვის სამხრეთ ნაწილის სახელწოდება „კოლხეთის ზღვა“, ირიბად, კოლხეთის სამხრეთ ნაწილის, ქალდიის სახელწოდებასაც უნდა გულისხმობდეს.

ამგვარად, „ჰუდუდ ალ-ალამის“ ტექსტის ანალიზი საშუალებას გვაძლევს, მასში გურჯისა და გურჯების, ანუ იბერიელების გარდა ქალდიაც, ანუ ლაზეთიც დაინახოთ. „ჰუდუდ ალ-ალამში“ „ქართველთა ზღვა“ კოლხის ქართველში ტრანსფორმირების ზანგრძლივი პროცესის შედეგად არის. ამასთან დაკავშირებით, კიდევ უფრო რომ დავკონკრეტლეთ, შემდეგ გარემოებას უნდა მიექცეს ყურადღება. „ქართველთა ზღვას“ გარდა იმისა, რომ დავით კურაპალატის ეპოქაზე მოდის, მას ჩვენი აზრით, ერთი საინტერესო დატვირთვაც უნდა ჰქონდეს, მისი შინაარსიდან და განსაკუთრებული მნიშვნელობიდან გამომდინარე.

შავი ზღვის აღსანიშნავად „ქართველთა ზღვა“ ჩნდება მაშინ, როდესაც გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში, ქართველი და საქართველო, ქვეყნის და ერის ზოგად სახელად იქცა. ამავე პერიოდიდან მოყოლებული, დავით კურაპალატი, წერილობით წყაროებში, მათ შორის უცხოურშიც, „ქართველთა კურაპალატად“ და „ქართველთა მეფედ“ იხსენიება. ამგვარად, ქართველი, საქართველო, „ქართველთა მეფე“, „ქართველთა ზღვა“ ურთიერთდაკავშირებული სახელებია, რომლებიც ფაქტობრივად ერთდროულად ჩნდება და ქვეყნის ცხოვრების უმნიშვნელოვანეს პერიოდზე, მისი გაერთიანების ხანაზე მოდის. ჩვენი კვლევისთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, რომ ყველა ამ მოვლენასა და შავი ზღვის ქართულ სამყაროსთან დაკავშირებულ სახელებს „ქართველთა ზღვა“ რომ მიესადაგება და ეხმაურება. ამასთან დაკავშირებით, მისი შინაარსიდან გამომდინარე და იმ დროის გათვალისწინებით, როდესაც „ქართველთა ზღვა“ ჩნდება, დაგვებადა მოსაზრება, რომლის თანახმადაც „ქართველთა ზღვა“, შავი ზღვის ზოგიერთი სახელისგან განსხვავებით, მთელ შავ ზღვას უნდა გულისხმობდეს და არა მის რომელიმე ნაწილს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში „კოლხეთის ზღვას“, „ლაზთა ზღვას“ და „სპერის ზღვას“ ძირითადად შავი ზღვის სამხრეთ ნაწილს უკავშირებენ. იგივე სურათია „ტრაპიზონის ზღვასთან“ დაკავშირებით. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ასე არ უნდა იყოს „ქართველთა ზღვის“ შემთხვევაში. სპარსელი ანონიმი ავტორი, მართალია, იმ რეგიონებსაც ჩამოთვლის, რომლებმაც შავი ზღვის გარკვეულ მონაკვეთს მისცეს ზემოთ ჩამოთვლილი სახელწოდებები, მაგრამ „ქართველთა ზღვისა“ და „პონტოს“ გარდა, იგი ამ ზღვის სხვა სახელწოდებას არ იცნობს.

„პონტოს ზღვა“, როგორც წესი, შავი ზღვის ზოგადი სახელია. მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში, როდესაც ამ ზღვის გარკვეულ მონაკვეთთან გვაქვს საქმე, მისი საზღვრების ან ახალი სახელწოდების დაზუსტებისას, კვლავ პონტო გამოიყენება. ასეა „ტრაპიზონის ზღვასთან“ მიმართებაშიც. მაგალითად, X ს-ის ავტორის – მასუდის სიტყვებით, არაბებისთვის ამ სახელით ცნობილი აღნიშნული ზღვა ბიზანტიელებისთვის „პონტოა“ [12, 28]. ასე რომ, მასუდი „ტრაპიზონის ზღვის“ ქვეშ, რომლის ჩრდილოეთ საზღვრადაც ლაზეთი მიანია, შავი ზღვის სამხრეთ ნაწილს გულისხმობს.

„ქართველთა ზღვა“, როგორც ეს ზემოთ აღინიშნა, გავიჩნდა ეჭვი, რომ სპრსელ ანონიმთან ის მთელ შავ ზღვას უნდა გულისხმობდეს. როგორც გაირკვა, ეს ასეც იყო. რა გვაძლევს ამის საფუძველს. სპარსელი ანონიმი ავტორი იქ, სადაც „ქართველთა ზღვას“ „პონტოთი“ განმარტავს, მის საზღვრებსაც აზუსტებს. საამისოდ იგი იღებს ამ ზღვის (მთლიანად შავი ზღვის სიერცის) უკიდურეს პუნქტებს. მისი სიტყვებით, ეს არის მისი ჩრდილო-

ეთი, აღმოსავლეთი, დასავლეთი და სამხრეთი, რომელსაც იგი იქ მცხოვრები ხალხის მიხედვით განსაზღვრავს.¹

„ქართველთა ზღვის“ ასეთი ფართო გაგება, ცხადია, კიდევ უფრო ზრდის მის მნიშვნელობას, ქართულ სამყაროსთან დაკავშირებული შავი ზღვის სხვა სახელწოდებებთან შედარებით. ამ შემთხვევაშიც, არ შეიძლება ყურადღება არ მიიქციოს შემდეგმა გარემოებამ. კერძოდ, თუ როგორ ემთხვევა „ქართველთა ზღვა“, როგორც მთელი შავი ზღვის აღმნიშვნელი სახელწოდება, ასევე ახლად გაერთიანებული ქვეყნის სახელებს – საქართველოსა და ქართველს.

„ქართველთა ზღვასთან“ დაკავშირებით არ შეიძლება საკითხი ასეც არ დაისვას. ქვეყანა, რომელიც შავ ზღვას სახელს აძლევს მოწინავე პოზიციებზე უნდა იყოს როგორც პოლიტიკურად, ისე ეკონომიკურად, რაც ცხადია, ასევე ერთ-ერთი არგუმენტია საკითხში გასარკვევად. მნიშვნელოვანია აგრეთვე, თუ როგორია ამ ქვეყნის ადგილი და როლი საერთაშორისო ასპარეზზე. თავისთავად ის ფაქტი, რომ დავით კურაპალატმა იხსნა იმპერატორი ბასილი II კრაზისგან, აჯანყებული ბარდა ფოკასგან რომ ელოდა, უკვე ზემოთ დასმული კითხვის ერთ-ერთი პასუხია, რაც დავითის ძლიერებასა და საერთაშორისო ავტორიტეტზე მეტყველებს.

„პულუდ აღ-ალამში“ საუბარია თბილისისა და მის იმეარ დახასიათებაზე, ზოგადად X საუკუნის საქართველოს მაღალ ეკონომიკურ დონეზე რომ მიგვანიშნებს. სპარსელი ანონიმი ავტორის აღწერით, თბილისი დიდი, ძლიერი, აყვავებული, მშვენიერი და ორმაგი კედლით კარგად გამაგრებული ქალაქია [5,162; 6,144].² თბილისის, ამავე ავტორის მიერ ამიერკავკასიისა და თვით მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების კეთილდღეობის ფონზე თუ განვიხილავთ, აშკარად გამორჩეული ადგილი უჭირავს, თვით თავრიზთან შედარებითაც, რომელიც ამავე ავტორის ცნობით, ამ პერიოდისთვის, თბილისზე პატარაა და თუ შევადარებთ ორივე ქალაქის მიმართ გამოყენებულ ეპითეტებს, კეთილდღეობითაც ჩამორჩება [5,139; 6,142]. ამ მხრივ, ამავე წყაროს მიხედვით, თბილისის შეიძლება შეედაროს მხოლოდ სპარსული ქალაქი მარაღა, თუმცა მისი სიმდიდრის აღმნიშვნელი ეპითეტების მხრივაც, მასთან ვერ მოვა [5,159; 6,142].

ამგვარად, ამ მასალის ფონზე და „ქართველთა ზღვის“ მოხსენიების პარალელურად იკვეთება თბილისის განსაკუთრებული სავაჭრო და ეკონომიკური როლი მაშინდელი ამიერკავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ცხ-

¹ ამ ხალხზე ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი, სადაც „ქართველთა ზღვის“ და „პონტოს“ იდენტურობაა აღნიშნული [5,18; 6,156].

² სპარსელი ანონიმი ავტორი თბილისის არმინიასა და არანში ათავსებს. იმ ტრადიციის მიხედვით, რომელიც არაბებისგან მომდინარეობს. ცნობილია, რომ არაბებმა დაპყრობითი ომების შედეგად, შექმნეს ადმინისტრაციული ერთეული არმინია, რომელშიც შედიოდა აღმოსავლეთი საქართველო, არანი და სომხეთი [5,184; 6,156].

ოვრებაში. აქვე, საქართველოს საზღვაო ინტერესებთან დაკავშირებით, ისიც უნდა ითქვას, რომ თბილისელი ვაჭრები, დასავლეთ საქართველოს ქალაქების მეშვეობით, ყოველთვის მონაწილეობდნენ შავი ზღვის ვაჭრობაში. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს თბილისის ეკონომიკური კავშირი, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთსა და ყირიმის სახელგანთქმულ ქალაქ კაფასთან. არსებობს 1343წ. 13 აპრილით დათარიღებული ევროპული დოკუმენტი, სადაც საუბარია ამავედროულად კაფას მოქალაქე თბილისელ ვაჭარზე [35,36]. ქართველ ვაჭართა კოლონია კაფაში დასტურდება მოგვიანებითაც.¹

დავით კურაპალატის ეპოქაშიც, ქვეყნაში რომ არ ყოფილიყო მაღალი ეკონომიკური დონე, დავითი მის წინაშე დასმულ ამოცანებს, რომელშიც საომარი მოქმედებებიც იგულისხმება, ვერ განახორციელებდა. მრავლისმეტყველია და დავით კურაპალატის დროს საზღვაო ვაჭრობის მნიშვნელობაზე მეტყველებს მისი მონეტების აღმოჩენა ბალტიისპირეთში (გერმანია, ესტონეთი) [30,142]. ასევე მნიშვნელოვანია, რომ იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა საზღვაო საქმიანობასა და მასთან დაკავშირებულ ცოდნას, რასაც ქვემოთ საგანგებოდ შევხებით.

არა ნაკლებ საინტერესოა აგრეთვე, თუ დავით კურაპალატის მოღვაწეობის რომელ პერიოდზე მოდის „ქართველთა ზღვა“. ეს კითხვა დავითის პოლიტიკისადმი მიძღვნილ სპეციალურ წერილშიც დავსვით. ირკვევა, რომ „ქართველთა ზღვა“, მისი მოღვაწეობის მეორე, უმნიშვნელოვანეს ეტაპს უკავშირდება, რომელიც მან ქვეყნის გაერთიანების შემდეგ წამოიწყო. ეს ეტაპი, კარგად ცნობილი მასალების ახლებური ინტერპრეტაციის საფუძველზე, დავით კურაპალატის საზღვაო ინტერესებსა და ტრაპიზონის იმ პოლიტიკას დაუკავშირეთ, რომელიც ამ კუთხით არ განხილულა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ამიტომ შემთხვევით მოვლენად არ მიგვაჩნია, სწორედ ამ პერიოდს რომ ემთხვევა „ქართველთა ზღვის“ დადასტურება „ჰუდუდ ალ-ალამში“, რომელიც მრავალი თვალსაზრისით არის საინტერესო და საგანგებო განხილვას ითხოვს. საამისოდ მნიშვნელოვანია „ქართველთა ზღვა“ X-ის 80-იან წლებზე რომ მოდის. ეს არის ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობის ერთ-ერთი საინტერესო პერიოდი, რომელიც მათ შორის მწვავე დაპირისპირებით

¹ XV საუკუნის 50-იანი წლების გენუის ერთი დოკუმენტიდან, ყირიმში ქართული კოლონიის არსებობასთან ერთად, ჩანს ალექსანდრე I-ის (1412-1442) მონაწილეობა ამ ვაჭრობაში და მის მიერ ქართულ ვაჭართა მხარდაჭერა. მრავლისმეტყველია, აგრეთვე, რომ კაფას ზღვისუფლება, მათ შორის იტალიელი ვაჭრები, ყოველმხრივ ერიდებოდნენ ქართველებთან კონფლიქტსა და სიტუაციის გაართულებას [36,195,199]. ამ მასალაზე დაყრდნობით, ტრაპიზონის ისტორიის მკვლევარი ს.კარაოვი საჭიროდ მიიჩნევს, ყირიმში ქართული კოლონიის მასშტაბის გათვალისწინებითაც, გაღიხილოს შეზღუდულად XV ს-ის 20-40-იანი წლების საქართველოს ვაჭრობასა და ეკონომიკის დონის დაყენის თაობაზე [36,199]. თავისთავად საკითხის ასე დასმა და ფართო ისტორიულ კონტექსტში განხილვა უმნიშვნელოვანესია საქართველოს საზღვაო ისტორიისა და საზღვაო ვაჭრობის თვალსაზრისით, რომელიც თვით ქვეყნისთვის რთულ ვითარებაშიც წარმატებით ზორციელდებოდა.

აღინიშნა და კიდევ უფრო გამწვავდა საქართველოს გაერთიანების შემდეგ.

დავით კურაპალატის მოღვაწეობის ამ ეტაპის გასაანალიზებლად, როგორც აღინიშნა, საჭირო გახდა მისი პოლიტიკის ხელახალი, და რაც მთავარია, ახლებური გააზრება. ეს, პირველ რიგში, ეხება მის საერთაშორისო პოლიტიკას, რომელიც ქართული სახელმწიფოს გეოპოლიტიკური მიდგომის გაგრძელებას წარმოადგენდა, რაც სათანადო დაკვირვებას ითხოვს და რომლის ერთ-ერთ მიზანსაც ლევანტის საერთაშორისო სავაჭრო მაგისტრალზე გასვლა წარმოადგენდა. არ შეიძლება ყურადღება არ მიიპყროს, რომ დავით კურაპალატის აქტიურ საგარეო პოლიტიკას, საინტერესოდ ემთხვევა საერთაშორისო დონეზე „ქართველთა ზღვის“ დადასტურება.

სხვადასხვა გამოკვლევაში არაერთგზის აღინიშნეთ, საქართველოს პრეტენზია ბიზანტიის მემკვიდრეობაზე, პირველ რიგში, მის საზღვაო მემკვიდრეობაზე პრეტენზიასაც რომ ნიშნავდა. ამ მხრივ, „ქართველთა ზღვა“ ერთ-ერთ საინტერესო ორიენტირად უნდა ავიღოთ. მით უმეტეს, თუ მას „რუმის ზღვასთან“ დაპირისპირების კონტექსტშიც განვიხილავთ.

კიდევ ერთ გარემოებაზე უნდა გამახვილდეს ყურადღება. „ქართველთა ზღვა“, დროის თვალსაზრისით, ახლოს დგას დავით კურაპალატის მიერ აშენებულ, ოშკის ტაძარზე დადასტურებულ ზემოთ განხილულ რელიეფთან (966), რომელზეც მეფეები დავითი და მისი ძმა ბაგრატ ბიზანტიის იმპერატორთა გვირგვინებში არიან გამოსახულნი.

დავითის მიერ აშენებული ოშკის ტაძრის (X ს.) ამ ფრაგმენტიდან, აშკარად იკვეთება ტაოს ბაგრატიონთა ნამდვილი მიზნები და ბიზანტიასთან დაპირისპირების მოტივაცია. ასევე, პოლიტიკის ის მასშტაბი და ისტორიული მისია, რომლის განხორციელებაც დავითმა უფროსი ძმის ბაგრატის გარდაცვალების შემდეგ (969 წ.) ტახტზე ასვლისთანავე დაიწყო. საამისოდ, მან საქართველო გააერთიანა და გეზი ზოგად კავკასიურ პოლიტიკაზე აიღო. მხოლოდ ამის შემდეგ წარმართა მან თავისი ფართომასშტაბიანი საგარეო პოლიტიკა, რომლის ერთ-ერთი მიზანი საზღვაო ინტერესების რეალიზაცია იყო. ასე რომ, „ქართველთა ზღვა“ ოშკის აღნიშნულ რელიეფთან კავშირშიც უნდა განვიხილოთ, რომელიც ტაოელი ბაგრატიონების შორს მიმავალი და შორს გათვლილი მიზნების შემცველი ინფორმაციის მატარებელია.

ცნობილია, რომ ამ პოლიტიკის გზაზე დავით კურაპალატმა კარგად გამოიყენა ბიზანტიის შიდა პრობლემები და თავისი სამოქმედო გეგმა იმპერიაში შექმნილ სირთულეებზე ააგო. აღნიშნული საკითხების კვლევისას, მათი ახლებური გააზრების მცდელობისას, დავითის პოლიტიკის იმ მასშტაბზე გავედით და ისეთი საკითხების წინაშე აღმოვჩნდით, რაც ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ კუთხით ასევე არ დასმულა. რაც მთავარია, კვლევის შედეგები სხვა მასალებთან ერთად მიესადაგა როგორც ოშკის ზემოაღწერილი რელიეფის

შინაარსს, ისე სპარსელ ანონიმ ავტორთან დადასტურებულ „ქართველთა ზღვას.“ ამ შემთხვევაშიც, დავითის პოლიტიკის მიზნებსა და ოშკის ზემოთ აღნიშნულ რელიეფს საინტერესოდ ეხმაურება ვარძიის ფრესკა, სადაც თამარ მეფე წითელ ფეხსაცმელებშია წარმოდგენილი, რაც კიდევ ერთხელ საქართველოს მეფეთა მიერ კარგად გააზრებულსა და გათვლილ პოლიტიკის პროგრამულობაზეც მიგვანიშნებს.

ცნობილია, რომ წითელი ფეხსაცმელები ბიზანტიელ იმპერატორთა პრეროგატივასა და მათი ხელისუფლების სიმბოლურ გამოხატულებას წარმოადგენდა [19,60-61]. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ შავთელი თამარს „კეისარსა“ და „ახალ რომოს“ უწოდებს, რაც ასევე ბიზანტიის მემკვიდრეობაზე პრეტენზიის აშკარა განაცხადია [18,35, 105; 19,59-60].

ამგვარად, ორივე შემთხვევაში, სახეზეა დავით კურაპალატისა და თამარის პოლიტიკის საერთო მიდგომა და მასშტაბი, რომელსაც, როგორც ეს უკვე არაერთგზის აღინიშნა, საფუძველი დავითმა, საქართველოს გაერთიანებისთანავე ჩაუყარა. დავითის ამ პოლიტიკაში, დიდი როლი შეასრულა მისმა ცნობილმა ბიზანტიის პოლიტიკამ, რომელიც იმპერიის შინაურ საქმეებში ჩარევაში გამოიხატა. დავით კურაპალატისადმი მიძღვნილ სპეციალურ წერილში მას აღმოსავლური და დასავლური პოლიტიკის კლასიფიკაცია მიეცემა. მხედველობაში გვაქვს მის მიერ, ჯერ ბიზანტიის იმპერატორის, ბასილი II-ის მხარდაჭერა აჯანყებული ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ (976წ.), ხოლო შემდეგ უკვე ბასილი II-ის წინააღმდეგ აჯანყებული ბარდა ფოკას მხარეზე გამოსვლა. (989). აღნიშნულ გამოკვლევაში ორივე ამ ეტაპს, დავითის კარგად ჩაფიქრებულ, აღმოსავლური და დასავლური პოლიტიკის შემადგენელ ნაწილებად განვიხილავთ, რომლის ერთ-ერთ მიზანსაც ლევანტის საერთაშორისო მაგისტრალზე გასვლაც წარმოადგენდა. მისი აღმოსავლური, ანუ პირველი ეტაპის განხორციელებისას, დავითმა, გარდა იმისა, რომ ბასილი II-ის მხარდაჭერით, სტრატეგიულად უმნიშვნელოვანესი ტერიტორიები მიიღო, ამ მოვლენებმა ცხადყო, რომ ბასილი II, დავით კურაპალატის დახმარების გარეშე ბიზანტიის ტახტს ვერ შეინარჩუნებდა, რაც, როგორც ეს უკვე ითქვა, დავითის ძლიერებასა და საერთაშორისო მასშტაბით მის დიდ ავტორიტეტზე მეტყველებს. გამოჩნდა ისიც, რომ დავითის მიერ დასახული საგარეო პოლიტიკის მასშტაბური გეგმების შესახებ, კარგად იყო გაცნობიერებული თავად ბიზანტიის იმპერატორი და მისი გარემოცვა.

დავით კურაპალატი ამ პოლიტიკის მეორე ეტაპის წარმართვისას, რომელსაც დასავლური პოლიტიკის კლასიფიკაციას ვაძლევთ და აღმოსავლური პოლიტიკის გაგრძელებად მივიჩნევთ, უკვე ბასილი II-ის წინააღმდეგ აჯანყებულ ბარდა ფოკას მხარეზე გამოდის (989წ.). მას არა მხოლოდ მიღებული ტერიტორიების დაკანონების სურვილით ეხსნით, როგორც ეს მიღებულია

ქართულ ისტორიოგრაფიაში, არამედ, საზღვაო ინტერესებითაც, რომელშიც ტრაპიზონის საკითხსაც ვგულისხმობთ.¹ ბარდა ფოკას მარცხმა, მართალია, კორექტირება შეიტანა ღაღათის საზღვაო პოლიტიკაში, მაგრამ არც ღაღათის და არც მის მემკვიდრეებს ხელი არ აუღიათ ამ გეგმებზე და გარკვეული წინაპირობები შეუქმნეს თამარის მიერ ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებას. ასე რომ, არ არის შემთხვევითი ის ფაქტი, რომ „ქართველთა ზღვა“ ღაღათის პოლიტიკის სწორედ მეორე ეტაპზე რომ ჩნდება, რასაც ცხადია, ასევე პირდაპირი კავშირი აქვს საქართველოს სახელმწიფოს საერთაშორისო პოლიტიკასა და საზღვაო ინტერესებთან.

ამდენად, X-ის ბოლოს, „ქართველთა ზღვის“ გაჩენა, ქართული პოლიტიკის მასშტაბის დამადასტურებელ კიდევ ერთ მაგალითად უნდა განვიხილოთ, რომელიც საქართველოს ისტორიის ამ პერიოდთან დაკავშირებული მასალების ახლებური ინტერპრეტაციის საფუძველზეა შესაძლებელი. ყურადღებას იპყრობს შემდეგი გარემოება, რაც კიდევ ერთი საბუთია იმის დასამტკიცებლად, რომ „ქართველთა ზღვა“ ჩნდება მაშინ, როდესაც ზღვა და ზღვაოსნობა განსაკუთრებულ ადგილს იკავებს ქართულ პოლიტიკაში. კერძოდ, „ქართველთა ზღვის“ სპარსელ ანონიმ ავტორთან დადასტურება ემთხვევა ათონის ივერთა მონასტრის დაარსების (980-იანი წლები) დროს, რომელიც, როგორც ეს კარგად არის ცნობილი, ღაღათის პოლიტიკის აქტიური გამტარებელი იყო. იქ მოღვაწე ქართველების წელიწადი დიდია ღაღათის აღმოსავლურ პოლიტიკაში.

როგორც სათანადო გამოკვლევაში ეუჩვენეთ, ათონის მონასტრის დაარსებით, ღაღათი მათ ქართული პოლიტიკის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ეტაპის, უკვე დასავლური პოლიტიკის ამოცანის წინაშეც აყენებდა, რაც საზღვაო ინტერესებისკენ იყო მიმართული, მათ მიერ საზღვაო საქმის ათვისებისა და განვითარებისთვის. ამასთან დაკავშირებით, მკვლევრებს ყურადღების მიღმა დარჩათ ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი გარემოება, რომლის სათანადო ამეცხველება საინტერესო დასკვნების გამოტანის საშუალებას იძლევა. ეს ეხება ზღვასა და ზღვაოსნობის საკითხებს, აღნიშნული მონასტრის ცხოვრებაში, რომელიც აშკარად პრიორიტეტული ჩანს. ირკვევა, რომ მონასტრის დაარსებისთანავე, ქართველი ბერები, ათანასე ათონელის ძალისხმევით, იმპერატორ ბასილი II-გან იღებენ ხრისობულის (984-985), რომლის თანახმადაც მათ ნავების ყოლის უფლება ეძლევათ [30, 142].

აღსანიშნავია, რომ ათანასე ათონელმა, რომელიც, და ესეც მხედველობაშია მისაღები, წარმოშობით ტრაპიზონიდან იყო და დედით ლაზი, არა თუ

¹ ამ პრობლემებს დაწერილებით შეეხეთ ღაღათი კურაპალატისადმი მიძღვნილ წერილში, სადაც ყურადღება გაემაჯილებო შემდეგ ფაქტორებზე. კერძოდ, იმ დროს, როდესაც იმპერატორ ბასილი II-ის წინააღმდეგ აჯანყებული ბარდა ფოკა კონსტანტინოპოლის მისადგომებთან ღვას და გადამწყვეტი ბრძოლისთვის ემზადება, ღაღათი ბასილი II-ის მიერ ტრაპიზონში გაგზავნილ გრიგოლ ტარონელს ამარცხებს [30, 132-133].

უდიდესი როლი შეასრულა ათონზე ქართველთა სამონასტრო ცხოვრების გაშლამ, არამედ, როგორც სათანადო მასალებზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, დავით კურაპალატის აღმოსავლური პოლიტიკის წარმატებაშიც. ათონის მონასტრის დაარსებისთანავე, მის გააქტიურებას, უკვე დავით კურაპალატის მეორე, ანუ დასავლურ პოლიტიკას ეუკავშირებთ, რაშიც საზღვაო ინტერესებსაც მოვიაზრებთ. ჩვენს ამ ვარაუდს, საინტერესოდ ეხმიანება ათანასე ათონელის მიერ ამ ეტაპზე და ამ მიმართულებით გამოჩენილი ზემოთ აღნიშნული ძალისხმევა. ყველა ამ ფაქტორის გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, ათონის ივერთა მონასტრის კეთილდღეობის ერთ-ერთ წყაროდ, რომელიც ათონის საეპარქიო შორის ერთ-ერთი ყველაზე მდიდარი და გავლენიანი გახდა, ზღვიდან მიღებული შემოსავალიც უნდა ვიგულისხმოთ. მრავლისმეტყველია ისიც, რომ ამ შემთხვევაშიც, „ქართველთა ზღვის“ სპარსელ ანონიმ ავტორთან დამოწმება, დროში ასევე ემთხვევა ათონის მთაზე ზღვაოსნობის განვითარების მიზნით გაშლილ მოძრაობას, რომლის შესახებ ცნობები დაცულია ქართულ თუ უცხოურ წყაროებში.

აღნიშნულ საკითხებზე მუშაობისას, ჩვენი ყურადღება მიიპყრო კიდევ ერთმა მნიშვნელოვანმა საკითხმა, რაც ასევე ათონის მონასტერს უკავშირდება. ირკვევა, რომ ბარდა ფოკას აჯანყებამდე ცოტა ხნით ადრე, ქართველებსა და ბიზანტიელებს შორის ათონის მონასტრის დაარსებასთან დაკავშირებულ მოლაპარაკებებში ჩნდება ტრაპიზონის საკითხი, საიდანაც ჩანს, რომ ბიზანტია ყველაფერს აკეთებს, რომ საქართველოს პოზიციები არ გაძლიერდეს არათუ ტრაპიზონში, არამედ კონსტანტინოპოლშიც [29,141].

რამდენად სახიფათო იყო ბიზანტიის იმპერიისთვის დავით კურაპალატის აღნიშნული პოლიტიკა, კარგად გამოჩნდა ბასილი II-ის მიერ დავით კურაპალატის ვერაგული მკვლელობით, მისი ჯარის ძირითადი ბირთვის განადგურებითა და დავითის ერთგული ტაოელი აზნაურების ბიზანტიაში გადასახლებით. ამდენად, ეს იყო გაცილებით ფართო მასშტაბიანი სადამსჯელო ოპერაცია, და აქცენტის გაკეთება მხოლოდ დავით კურაპალატის მკვლელობაზე მართებულად არ ჩაითვლება [37,97-117]. აღნიშნული გარემოება კიდევ ერთი არგუმენტია, თუ რამდენად არ იყო ბიზანტია დარწმუნებული თავის ძალებში. თუმცა, მიუხედავად მოვლენების ამგვარი განვითარებისა, რაც დავით კურაპალატის მკვლელობას მოჰყვა, ქართულ პოლიტიკას აღებულ კურსზე უარი არ უთქვამს, მაგრამ ის უკვე სხვა დროსა და პირობებში წარიმართა. ზემოთ არაერთგზის აღინიშნა, რომ ყველაზე დიდ წარმატებას დავით კურაპალატის გეგმებმა, რომლის განხორციელებაც მან ფეოდალური საქართველოს გაერთიანებისთანავე დაიწყო თამარის ეპოქაში ჰპოვა ზორცშესხმა. ეს იყო სპარსეთში ლაშქრობა და ტრაპიზონის იმპერიის დაარსება. ამ პოლიტიკის ერთ-ერთ მიზანს ლევანტის საერთაშორისო მაგისტრალზე გასვლა და კონ-

ტროლი წარმოადგენდა, რაც მსოფლიო ვაჭრობის ხელში აღებას ნიშნავდა.

ყველა განხილული მასალის სათანადო ანალიზის საფუძველზე ამკარაა, რომ „ქართველთა ზღვის“ რეალური შინაარსი და მნიშვნელობის გარკვევა, მხოლოდ საქართველოს ისტორიის გათვალისწინებისა და დავით კურაპალატის ეპოქის ახლებური გააზრების საფუძველზეა შესაძლებელი.

ამგვარად, სპარსელ ანონიმ ავტორთან დადასტურებული „ქართველთა ზღვა“, ორგანულად უკავშირდება დავით კურაპალატის პოლიტიკის მასშტაბს, ასახავს დავითის ეპოქის საშინაო და საგარეო ვითარებას, საზღვაო ინტერესებთან დაკავშირებულ ქართული სახელმწიფოს სამომავლო გეგმებს. მიგვანიშნებს საერთაშორისო ცხოვრებაში საქართველოს აქტიურ როლზე, რასაც მაშინდელი პოლიტიკის მესვეურნი ითვალისწინებდნენ და ანგარიშს უწევდნენ.

წყაროები და ლიტერატურა

1. Т.Н. Берадзе, Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии, Тб., 1989.
2. Г.А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1989.
3. გ. მელიქიშვილი, შავი ზღვა ძვ.წ. XIII-XII საუკუნეების ასურულ ლურსმულ წარწერებში, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966.
4. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957.
5. Hudud al-'Alam, Min al-Mashriq ila al-Maghrib, Compiled in 982-3 A.D. = 372, A.H. Edited by M.Sotoodeh, Tehran University Press, 1962.
6. Hudud al-'Alam, The regions of the World, A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. Translated and explained by V Minorsky, with the preface by V.V. Barthold (+ 1930), Translated from the Russian, London, 1937.
7. И.Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV. М.-Л., 1957.
8. В.В.Бартольд, Работы по источниковедению, Соч., т. VIII, М., 1973.
9. მ. გაბაშვილი, შავი ზღვა ქართული წყაროების მიხედვით, თსუ შრ., 186, თბ., 1978.
10. მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI-XII საუკუნეებში, თბ., 1981.
11. В.В.Бартольд, Ислам на Черном море. Соч., т. VI, М., 1966.
12. В.М. Бейлис, Сведения о Черном море в сочинениях арабских географов IX-X вв., Сб. Ближний и Средний Восток, М., 1969.
13. ლეონტი მროველი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955.

14. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973.
15. ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ), ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკლევდა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა, თბ., 1975.
16. Mas'-udi, Les Prairies d'or, Tradocion francaise de Barbier de Meynard et Pavel de Courteille, Revue et corrigee par Charles Pellat, I, Paris, 1962.
17. იოანე საბანისძე, მარტვილობაი ჰაბოისი, ძველი ქართული ლიტერატურის კრესტომათია, შედგენილი ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1946.
18. ქართული მწერლობა, ტ. II, თბ., 1988.
19. მ. გაბაშვილი, თამარ მეფის აღმოსავლური და დასავლური პოლიტიკა მხატვრული ნაწარმოებების მიხედვით („ვეფხისტყაოსანი“, „აბდულმესიანი“, „თამარიანი“), კრ. აღმოსავლეთი და კავკასია, ტ. 3, თბ., 2005.
20. ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959.
21. ჯუანშერი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955.
22. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, 1965.
23. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1975.
24. ე. გაბაშვილი, საშუალო საუკუნეების ახლო აღმოსავლური კულტურა (პერიოდიზაციის ცდა), კრ., აღმოსავლური კულტურა, თბ., 1980.
25. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Ленинград, 1958.
26. მ. გაბაშვილი, ილხანები, მათი მემკვიდრეები და თავრიზ-ტრაპიზონის გზა, კრ. აღმოსავლეთი და კავკასია, 2, თბ., 2004.
27. მ. გაბაშვილი, საქართველოს სახელმწიფოს სამონეტო პოლიტიკური ისტორიიდან, კრებული (ეძღვნება პროფ. კარლო კუციას დაბადებიდან 70 წლისთავს), ახლო აღმოსავლეთი და კავკასია, IV, 2005.
28. მ. გაბაშვილი, ქართული ქრისტიანული და ისლამური სამყაროს ურთიერთობა ნუმისმატიკური მასალების მიხედვით, ლოგოსი, თბ., 2007.
29. მ. გაბაშვილი, ზღვაოსნობა და გულანშაროს საკითხი „ვეფხისტყაოსანში“, საიუბილეო კრებული მიძღვნილი შოთა მესხიას დაბადების 70 წლისთავისადმი, თბ., 2006.
30. მ. გაბაშვილი, ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების წინაპირობები – დავით კურაპალატი, თამარ გამსახურდია 70 (საიუბილეო კრებული მიძღვნილი თამარ გამსახურდიას ნათელი ხსოვნისადმი), თბ., 2007.
31. მ. გაბაშვილი, ტრაპიზონი ქართული წყაროების მიხედვით, თსუ შრომები, სერია აღმოსავლეთმცოდნეობა, 327, თბ., 1998.
32. მ. გაბაშვილი, თამარ მეფის საზღვაო პოლიტიკის ისტორიიდან, საიუბილეო კრებული ეალერიან გაბაშვილი 90, თბ., 2003.

33. მ. სევანიძე, ქალღმერთის ისტორია, საიუბილეო კრებული ვალერიან გაბაშვილი 90, თბ., 2003.
34. პ. ინგოროვცა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954.
35. ე. გაბაშვილი, ტყვის სყიდვა შუა საუკუნეების ევროპაში (ქართველ ტყვეთა სყიდვის ევროპული მასალები), მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 4, თბ., 1983.
36. С.П. Карпов, Грузия и генуэзцы в XV веке: новый архивный документ, Dedicatio, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 2001.
37. მ. გაბაშვილი, დავით კურაპალატის გარდაცვალება და მისი პოლიტიკური მოტივი, პროფ. ნოდარ შენგელიას დაბადების 75 წლისთვისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბილისი, 2008.

საქართველო და გარესამყარო

როინ ბეტრეველი

ჯვაროსნული ომები და საქართველოს სამეფო

საქართველოს სახელმწიფო თავისი განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე რეალურად ითვალისწინებდა საერთაშორისო ვითარებას [1, 151-165]. XI-XII საუკუნეების გასაყარზე საქართველოს გარკვეულ წარმატებას ხელი შეუწყო მახლობელ აღმოსავლეთში შექმნილმა პოლიტიკურმა ვითარებამ. დავით IV აღმაშენებლის (1089-1125 წწ.), ისე როგორც წინამორბედი მეფეების, საგარეო პოლიტიკაში პრიორიტეტული იყო ბიზანტიასთან ურთიერთობის პრობლემა. XI საუკუნის თითქმის მთელ სიგრძეზე საქართველო ბიზანტიის გავლენის ქვეშ იყო [2, 50-80]. მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა თურქი სელჩუკების გამოჩენამ [3]. თურქები, რომლებიც ევრაზიის სტეპებში მომთაბარეობდნენ, XI საუკუნეში იღებენ ისლამს. მათში გამორჩეულნი არიან სელჩუკები, რომელთაც გაითქვეს სახელი ჩრდილოეთ ირანის მუსლიმურ სამთავროებთან წარმატებული ბრძოლით. მათი წინამძღოლი თოდრულ-ბეგი ბაღდადის ხალიფად სცნეს. თოდრულმა თავი სულთანად გამოაცხადა, რითაც გარკვეული ძალაუფლება მოიპოვა და იბრძოდა სახალიფოს ერთიანობისა და სუნიზმის გაბატონებისათვის. თურქთა მთავარი ამოცანა ფატიმიდების სახალიფოს დამხობა იყო. უნდა აღინიშნოს, რომ თურქი სულტნები თავიანთ ლაშქარს სრულად ვერ აკონტროლებდნენ. თურქმენული ტომები, რომლებიც თურქ-სელჩუკთა ლაშქრის შემადგენლობაში იყვნენ, ძირითადად ისეთი მიწების დაპატრონებას ცდილობდნენ, რომლებიც მათ გამოადგებოდათ ცხვრის ფარისათვის საძოვრად. ამ თვალსაზრისით მათ ინტერესებში არც სირია და არც შუამდინარეთი არ შედიოდა [4, 19]. თურქ-სელჩუკებს ბიზანტიის ანატოლია მიაჩნდათ იდეალურად და სწორედ ამ მხარის დარბევა დაიწყეს. ამას, თავის მხრივ, ბიზანტიელთა კონტრდარტყმები მოჰყვა. დიდი ბრძოლა თურქ-სელჩუკებსა (სულთან ალფ-არსლანის მეთაურობით) და ბიზანტიელებს შორის მანასკერტთან გაიმართა 1071 წელს. ბიზანტიის იმპერატორმა რომან დიოგენ IV-მ, შინა ღალატის შემდეგ, მძიმე დარტყმა განიცადა და ტყვედ ჩაეარდა. თურქ-სელჩუკები შეიჭრნენ ანატოლიის მთელ ტერიტორიაზე და მარმარილოს ზღვამდე მივიდნენ. ბიზანტიის დამარცხების მიზეზთა შორის მნიშვნელოვანი იყო სამოქალაქო ომი, რომელიც ქვეყანაში მიმდინარეობდა. სელჩუკებმა თავის ძალაუფლებას დაუმორჩილეს ამასილდური სახალიფო, მაგრამ ფატიმიდებს ვერაფერი დააკლეს. მალიქ-შაჰის (1072 წელს მან შეცვალა ალფ-არსლანი) გარდაცვალების (1092 წ.) შემდეგ სასულთნო დაიყო. ძალაუფლებისათვის

ერთმანეთს ებრძოდნენ მალიქ-შაჰის ძმები და შვილები. სირია და ჩრდილოეთი შუამდინარეთი სპარსეთის სასულთნოს ემორჩილებოდნენ ნომინალურად, რომლის დედაქალაქი ბაღდადი იყო, მმართველი კი – ბარქიარუკი. მსხვილ ქალაქებში დამოუკიდებელი ემირატები შეიქმნა, რომელთა სათავეში ათაბეგები იდგნენ. ჩრდილოეთ შუამდინარეთსა და სირიაში მიწები მნიშვნელოვნად დანაწევრდა: პალები (ალეპო) და დამასკო მალიქ-შაჰის ძმისწულებმა დაი-საკუთრეს, ტრიპოლის მმართველი მუსლიმი ყადი (მოსამართლე) გახდა, შაიზარს მუნიციპლების არაბული ღინასტია მართავდა, მოსულს – ქერბოგერბის ღინასტია, დიარბაქრს – ორთუკიდები.

ნიშანდობლივია, რომ თურქ-სელჩუკებმა, რომლებიც ქვეყანაში უმცირესობას შეადგენდნენ, ვერ მოახერხეს არაბების ასიმილირება. აღნიშნულ ტერიტორიებზე (მთელი ახლო აღმოსავლეთი) დიდი იყო ქრისტიანთა და იუდეველთა ხედრითი წონა. ისინი „ბიბლიის ზალხად“ იყვნენ მიჩნეული და განსაკუთრებული პრივილეგიებით სარგებლობდნენ. იმ დროს იუდეველები უპირატესად ჩრდილოეთ სირიაში ცხოვრობდნენ. მათი მნიშვნელოვანი დასახლება იყო იერუსალიმში. ყველაზე მრავალრიცხოვანი ქრისტიანები მართლმადიდებელი სირიელები იყვნენ (მონოფიზიტები). მართლმადიდებელი ბერძნები (რეალურად სირიელები ბერძნების გავლენის ქვეშ) ბიზანტიის იმპერიის პირობებში მხოლოდ ქალაქში ცხოვრობდნენ. სირიაში შეხვდებოდათ ქართველ მონაზვნებსა და გრიგორიან სომეხებს (მონოფიზიტებს) [4, 24].

ნიშანდობლივია, რომ ისლამის მიმდევრებმა სირიის ექსპანსიის შემდეგ უარი თქვეს იქ ომის წარმოებაზე, თუმცა სირია ტრადიციულად ჯიზადის ქვეყნად ითვლებოდა.

XI საუკუნის პირველ მესამედში იმპერატორ ბასილი II-ის გარდაცვალების (1025 წ.) შემდგომ ბიზანტიის იმპერია დიდების მწვერვალზე იყო. მისი სამფლობელო მოიცავდა მცირე აზიას, შუამდინარეთისა და სირიის ჩრდილოეთს, კვიპროსს, კრეტას, ბალკანეთს და სამხრეთ იტალიის ნაწილს. იმპერიას ჰყავდა პროფესიული არმია. სამფლობელოს განაგებდა იმპერატორი-ბასილევსი, რომის იმპერატორის პირდაპირი მეშვეობით, „ღვთის რჩეული“. 1071 წელს აგვისტოში მანასკერტის ბრძოლაში დამარცხების შემდეგ ბიზანტიის იმპერიის როლი და გავლენა თანდათან კლებულობს. განუხორციელებელი დარჩა ამიერკავკასიაში შესვლისა და საქართველოზე უზენაესობის განმტკიცების ბიზანტიური გეგმა [2, 329]. XI საუკუნის 80-იანი წლები თურქ-სელჩუკთა ურიცხვი ბრძოლების შემოსევებით აღინიშნა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი „დიდი თურქობის“ სახელით მოიხსენიებს ამ შემოსევას და თარიღად 1080 წელსა სდებს. თურქ-სელჩუკების შემოსევებმა უკიდურესად მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენა სომეხი ზალხი [5, 8]. სომეხი მხედართმთავარი და პოლიტიკური მოღვაწე ფილარეტ ვარაჟენი, რომელიც მანასკერტთან ბრძოლის შემდეგ კი-

ლიკიის მმართველი გახდა, ქვეყნის გადარჩენის მიზნით, დიდი ძლევით ეახლა სულთან მალიქ-შაჰს და მორჩილება გამოუცხადა. ამ ნაბიჯმა არ გაამართლა – სომეხთა სამთავრო სელჩუკთა ხელში გადავიდა [6, 156-157].¹ ასევე რთულ მდგომარეობაში ჩაყარდა აზერბაიჯანიც. მალიქ-შაჰმა განძა აიღო და მისი მმართველი ფადლონი (ფაზლუნი) ტყვედ ჩაიგდო [7, 138-139; 8, 317]. ფარიბურზ შირვანშაჰი იძულებული გახდა, მალიქ-შაჰს ზღებოდა – ერთდროულად სამოცდაათი ათასი ღინარი ხარკის სახით გადაეხადა, ყოველწლიურად კი ორმოცი ათასი ღინარის გადახდა იკისრა [7, 139]. შემორჩენილია ფარიბურზ შირვანშაჰის სახელით მოჭრილი მონეტა, რომელზეც ამოტვიფრულია მალიქ-შაჰისა და ელ-მუსთაზჰირ ბილლაჰას სახელები [9, 139], რაც, თავის მხრივ, მიანიშნებს თურქ-სელჩუკებისადმი შირვანის დაქვემდებარებულ მდგომარეობას. ფარიბურზ შირვან-შაჰი ისპაჰანშიც ჩასულა თავისი მორჩილების დასადასტურებლად [10, 96]. მძიმე საფრთხის წინაშე დადგა საქართველოც. თურქ-სელჩუკთა შემოსევები (განსაკუთრებით „დიდი თურქობა“) საფუძველს აცლიდა ქართველ ფეოდალურ მეურნეობას. ეს კი ქვეყანას ძირფესვიანად ამოგდებდა უქაღდა [11, 158]. საქართველოს მეფე გიორგი II (1072-1089 წწ.) ცდილობდა გამოსავალი მოეძებნა და ქვეყანა განადგურებისაგან გადაერჩინა. იგი ეახლა სულთან მალიქ-შაჰს და ყოველწლიური ხარკის გადახდა იკისრა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი კმაყოფილი აღნიშნავს, რომ საქართველოს მეფე შეწყნარებული იქნა სულთნისაგან, „ვიითარცა შვილი საყუარელი“ [12, 231], თანაც გიორგი II-ს „ყოველი სათხოველი აღუსრულა“ – საქართველოს სამეფო გაათავისუფლა „ზედამარბეველთაგან“ და კახეთი და ჰერეთი მისცა. როგორც ვხედავთ, გიორგი II-მ ხარკის გადახდით („რომელსა აიღებდეს ჟამთა მრავალთა“ [12, 231]) გარკვეული მშვიდობა მოიპოვა.

1081 წელს ბიზანტიის საიმპერატორო ტახტს ალექსი I კომნენოსი დაეუფლა. მისი პოლიტიკა არსებითად განსხვავდება წინამორბედი იმპერატორების პოლიტიკისაგან. მან ხელისუფლებას ჩამოაცილა ფინანსისტებისა და ვაჭრების ფენა, რომლებიც მალალ თანამდებობებზე იყვნენ მოკალათებული. ალექსი I-ის მიზანს შეადგენს, დაიბრუნოს დაკარგული მიწები (ამ დროისათვის ბიზანტიის იმპერია დამცრობილია, გახლეჩილია ისლამური სახელმწიფოც). აღსანიშნავია, რომ ბიზანტიელები და მუსლიმები კარგად უგებენ ერთმანეთს და ურთიერთკავშირს არ კარგავენ. რაც შეეხება ბიზანტიელთა დამოკიდებულებას ევროპელებთან, ის მეტად რთული იყო. ბიზანტიელები ზიზღითა და უნდობლობით ეკიდებოდნენ ევროპელებს. დასავლეთ ევროპა აღმოსავლეთთან შედარებით XI საუკუნეში მცირე მოსახლეობიანი იყო. გლეხები გაჭირვებულები იყვნენ, კულტურული ცხოვრება ჩამორჩებოდა; საქალაქო ცხოვრება

¹ აღსანიშნავია, რომ XI ს-ის 70-80-იან წლებში კილიკიის მოსახლეობა ძირითადად სელჩუკებისაგან ღვენილი სომეხებისაგან შედგებოდა [იხ. 3, 280].

დაბალ დონეზე იყო. დასავლეთ ევროპის მცხოვრებლები გადადიან ჩრდილოეთით – სკანდინავიაში, ცენტრალურ ევროპაში, მდ. დუნაის ნაპირების გასწვრივ, გასაყიდად გააქეთ სხვადასხვა ნედლეული, მონები, შემოაქვთ ფუფუნების საგნები. ევროპელებს ხელი მიუწვდებოდა კონსტანტინოპოლსა და სირიის სანაპიროზე, ალექსანდრიაში მდიან.

ეკლესიის მამებმა შეიმუშავეს წმინდა ომის იდეა – ქრისტიანული სამყარო მიიჩნეოდა სამშობლოდ, რომელსაც დაცვა სჭირდებოდა. პალესტინა და, განსაკუთრებით, იერუსალიმი, სადაც ცხოვრობდა და მოწამეობრივად ჯვარს აცვეს ქრისტე, პირველხარისხოვან ადგილს იჭერს ადამიანთა გონებაში. ხალხი ფიქრობდა, რომ წმინდა მიწის მოლოცვა ცოდვების შენდობას განაპირობებს. XI საუკუნეში განსაკუთრებით გახშირდა მოგზაურობა იერუსალიმში. ადამიანთა მოთხოვნილებად გადაიქცა წმინდა ადგილების თაყვანისცემა [13, 9].¹ ისინი ფიქრობდნენ, რომ წმინდა მიწაზე სიკვდილი საშუალებას მისცემდათ საშინელი სამსჯავროს დროს ქრისტეს გვერდით ყოფილიყვნენ. ასე რომ, ევროპელი საზოგადოება იდეურად მზად იყო ქრისტეს საფლავის გასათავისუფლებლად. ამ ვითარებაში გამოჩნდა უბრალო განდევილი, ერთ-ერთი შორეული მონასტრის მეუღბანოე პეტრე, რომელიც პრაქტიკულად ჩაუდგა სათავეში აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის ბრძოლას. პეტრეს გოლგოთისა და ქრისტეს საფლავის ხილვამ, პალესტინელი ქრისტიანების ტანჯვამ შთააგონა იერუსალიმის მუსლიმთაგან გამოსხნის აუცილებლობა. იგი ჩავიდა იტალიაში, პაპის ურბან II-ის ფეხებთან დაეცა და ამ საქმეში თანადგომა შესთხოვა. პაპმა მეუღბანოეს იერუსალიმის განთავისუფლების საქმეში სრული მხარდაჭერა აღუთქვა.

1195 წელს საფრანგეთის ქალაქ ლერმონტში, ცენტრალურ მოედანზე, აურაცხელი ხალხის თანდასწრებით გაიმართა კრება. პაპისათვის საგანგებო ტახტი იყო აღმართული. პირველმა პეტრე მეუღბანოემ მიმართა ხალხს. ურბან II გამოვიდა სიტყვით, რომელმაც ქრისტეს მემკვიდრეობა სამარცხვინოდ დამონებულად, ქრისტიანული ევროპა ბარბაროსთა საჯიჯგნ ასპარეზად წარმოადგინა. პაპმა ჯვაროსნული ლაშქრობისაკენ მოუწოდა ხალხს, სთხოვა დახმარებოდნენ ბიზანტიის იმპერატორს ალექსი I კომნენოსს. ჯვაროსნები, რომლებმაც ეს სახელწოდება მათ სამოსზე გამოსახული წითელი ჯვრის გამო მიიღეს, დაარწმუნა ურბან II-მ, რომ ლაშქრობის დამთავრების შემდეგ განთავისუფლებიან (შენდობილი იქნებიან) ცოდვებისაგან. ურბან II-მ თავად დაიარა საფრანგეთის პროვინციები და კრებები ჩაატარა რუანში, ანჟერში, ტურსა და ნიშში. საბრძოლო ენთუზიაზმმა მთელი ქვეყანა მოიცვა. სწრაფვა პილიგრიმობისაკენ ყოველმხრივ იგრძნობოდა. ფრანგ ჯვაროსანთა აღტყინება მოედო ევროპის სხვა ქვეყნებსაც: ინგლისს, გერმანიას, იტალიას,

¹ ჯვაროსნულ ლაშქრობათა ეპოქის შესახებ იხ. 14.

ესპანეთს. ყველა ფენის, წოდების, ასაკის ადამიანები გაერთიანდნენ ჯვრის დროშის ქვეშ. ნიშანდობლივია, რომ ქურდები და ყაჩაღებიც კი ენთუზიაზმით შეუერთდნენ ამ მოძრაობას [13, 14]. საქმე ისაა, რომ ბევრი ჯვაროსანი მიწების ზელში ჩაგდებასა და გამდიდრებაზე ოცნებობდა. ეს კარგად იცოდა ურბან II-მაც და მოხერხებულად იყენებდა მოლაშქრეთა მოსახიბლავად. ლერმონტში თავის გამოსვლაში პაპმა შემთხვევით არ ახსენა, რომ „იქაურ მიწას რძე და თაფლი სდის. იერუსალიმი უნაყოფიერესი მხარეა. იგი არის დედამიწის ჭიბი და მორე სამოთხე. გიწვევთ ის მიწა, ელოდება განთავისუფლებას და განუწყვეტლივ გეშუადრებათ დახმარებისათვის“. „ღმერთს ასე სურს“ – ამ დევიზით ასაბუთებდნენ ჯვაროსნები თავიანთი ლაშქრობის მიზანს.

გასათვალისწინებელია, რომ თურქ-სელჩუკებისა და პაჭანიკებისაგან შეწუხებულმა ალექსი კომნენოსმა სთხოვა დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა მეთაურებს, გადაერჩინათ ბიზანტიის იმპერია. 1094 წელს მან რომის პაპსაც მიმართა დახმარებისათვის. 1096 წელს ჯვაროსანთა დიდი ტალღა დაიძრა იერუსალიმისაკენ. მათი (ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილის მაინც) მიზანი იყო აღმოსავლეთში დამოუკიდებელი სამთავროების შექმნა, ბიზანტიის დაპყრობა და ბოლოს ბიზანტიასა და მუსლიმურ ქვეყნებთან ვაჭრობაში უპირატესობის მოპოვება [15, 2-3]. თითქმის მთელი ევროპის ღარიბ-ღატაკთა მასები დედაწულიანად დაიძრნენ ქრისტეს საფლავის გასათავისუფლებლად. პილიგრიმთა მასის განსაკუთრებული სიმრავლე (ასი ათას კაცამდე) არ იქნა გათვალისწინებული. უწესრიგობა და უდისციპლინობა, შიმშილი (ჯვაროსნები მოწყალეებს გზაზე ითხოვდნენ), ამასთან, უნგრელებისა¹ და ბულგარელების (ამ სახელმწიფოს გავლით მიემართებოდნენ) არასტუმართმოყვრული დახვედრა (ფაქტობრივად გზაზე პილიგრიმთა დიდი ნაწილი განადგურდა) იყო მიზეზი ამ პირველი ტალღის წარუმატებლობისა.

ჯვაროსანთა გამოჩენა ბიზანტიელებისათვის იყო უბედურების მიზეზი. საჭირო იყო მათი გამოკვება. ალექსი I კომნენოსმა ჯვაროსნების თხოვნა შეასრულა და ისინი გაატარა ბოსფორის სანაპიროზე. აქ ჯვაროსნების მცდელობა, გადასულიყვნენ თურქეთში, მარცხით დამთავრდა. დანაკარგი დიდი იყო. ცოცხლად გადარჩენილები სამშობლოში გაბრუნდნენ.

1097 წლისათვის ჯვაროსანთა რაზმებმა კონსტანტინოპოლამდე მიაღწია. ალექსი I კომნენოსი სიფრთხილით მოიქცა და მათთვის გაერთიანებისა და ბიზანტიის წინააღმდეგ გამოსვლის საშუალება რომ მოესპო, მოლაშქრეები იმპერიაში დაქსაქსა. იმპერატორმა აიძულა ევროპელი რაინდები ერთგულების

¹ უნგრეთის გაულისას თვით მომლოცველები მოიქცნენ აგრესიულად – ოთხი ათასი უნგრელი დახოცეს, რისთვისაც საპასუხო დარტყმები მიიღეს და მსხვერპლიც დიდი იყო. შემდეგ გამარცხეს ბელგრადი, რისთვისაც ისინი დაისაჯნენ. სერბიის გამგებელმა პირობა დაუდო, რომ სამ დღეზე მეტი არ გაჩერებულიყვნენ ქალაქებში [4, 6].

ფიცი დაედოთ და თურქ-სელჩუკებისაგან დაპყრობილი მიწები დაებრუნებინათ, თანაც ალექსი I კომნენი უნდა ეცნოთ სიუზერენად, თავად კი ვასალობას დასჯერებოდნენ. 1097 წლის ივნისში ბიზანტიელებმა ნიკეა დაიბრუნეს. შემდეგ ჯვაროსნებმა ანატოლია გადაკვეთეს, მშვიერ-მწყურვალეები კილიკიამდე მივიდნენ. აქ ჯვაროსნების ბელადებს შორის განხეთქილება მოხდა. ერთნი საკუთარი სამთავროების შექმნაზე ფიქრობდნენ, მეორენი ჯვაროსნული ლაშქრობის რელიგიური მოტივის ერთგულნი დარჩნენ. უკვე მათ ბიზანტია და მისი იმპერატორი ნაკლებად აინტერესებდათ, საკუთარ კეთილდღეობაზე ფიქრობდნენ. 1098 წელს ბალდუინ ბულონელმა¹ თავი ედესის² გრაფად გამოაცხადა, დაიმორჩილა ქალაქები და ციხესიმაგრეები და ფაქტობრივად აღმოსავლეთში პირველი ლათინური სახელმწიფო შექმნა.

1097 წლის 20 ოქტომბერს ჯვაროსნები ანტიოქიას მიაღწენ. აქ ამ დროს ძირითადად იაკობიტი სირიელები და გრიგორიანი სომხები ცხოვრობდნენ. ანტიოქია მტკიცედ გამაგრებული ქალაქი იყო, ოთხი მილის რადიუსით გარშემორტყმული იყო მაღალი ქვის კედლით. სამხრეთით ოთხი ამალღებული ბორცვი ეკვროდა (ქვის კედლით შიგნით); ჩრდილოეთით მდინარე ორონტი მოედინებოდა. მდინარე ბუნებრივი დაცვის როლს ასრულებდა. ანტიოქიას 130 ციხე-კოშკი იცავდა. ქალაქი ბერძნებს მუსლიმებმა წაართვეს და 14 წელი ფლობდნენ მას. ქალაქის თავი ბაზიამი (აქციანი) შვიდი ათასიანი მხედრით და ოცი ათასი ქვეითით მტკიცედ იყო ჩაკეტილი. ჯვაროსნებმა ანტიოქიას ალყა შემოარტყეს. აურაცხელი პილიგრიმის კარავი გაიშალა ქალაქის ირგვლივ. რაინდები მოთმინებითა და მამაცობით გამოირჩეოდნენ. შეიდთვიანი ალყის შემდეგ ანტიოქია ჯვაროსნებმა დაიკავეს (1098 წ.). ანტიოქია ლალაქით დაეცა. მოღალატე სომეხი ფირუზი იყო, რომელსაც სამი ციხე-კოშკის მართვა ევალებოდა. ანტიოქიის აღების შემდეგ ქრისტიანულმა ლაშქარმა იერუსალიმისაკენ აიღო გეზი. ამ დროს ჯვაროსნებში ეპიდემია გაჩნდა, რომელმაც 50 ათასამდე ადამიანის სიცოცხლე იმსხვერაპლა.

იერუსალიმი — ებრაელ მეფეთა, წინასწარმეტყველთა და ქრისტეს ქალაქი — განსაკუთრებით მიმზიდველი იყო ჯვაროსნებისათვის. ჯვაროსნებმა ბანაკი გაშალეს იერუსალიმის ჩრდილოეთით ზეთისხილის ზეივანში. აქ გაიშალა გოტფრიდ ბულონელის, რობერტ ნორმანდიელის და რობერტ ფლანდრიელის კარავები. რაიმონდ ტულეზელისა და მის თანმხლებელთა კარავები წმინდა გიორგის ბორცვზე დაიდგა. ერთი ნაწილი ტულუზის გრაფის მოლაშქრეებისა სიონის მთაზე განლაგდა [13, 42-43]. ჯვაროსნების მიერ გარშემორტყმულ იერუ-

¹ ბალდუნი იყო მძა გოტფრიდ ბოლონელისა; იგი იშვილა ედესის მმართველმა ტოროსმა. ეს უკანასკნელი ერთ-ერთი აჯანყების დროს (1098 წ.) მოკლეს.

² ედესის საგრაფო კილიკიაში შეიქმნა. შემდეგში აქვე შეიქმნა ანტიოქიის სამთავრო, რომლის მფლობელი ნორმანების წინამძღოლი ბოემუნდ ტარანტელი იყო.

სალიშზე 1099 წლის 14 ივლისს, განთიადისას, შეტევა დაიწყო. მიუხედავად იმისა, რომ შეტევა სასტიკი იყო, ბრძოლის ბედი მაინც ვერ გადაწყდა. მეორე დღეს, 15 ივლისს, შეტევა განახლდა. სისხლისმღვრელი მძაფრი ბრძოლის შემდეგ ჯვაროსნები შევიდნენ იერუსალიმში. ნიშანდობლივია, რომ ეს მოხდა პარასკევს, ნაშუადღევს სამ საათზე – სწორედ მაცხოვრის ჯვაცმის დღესა და საათზე. ჯვაროსნებმა, რომელთაც სისხლი დაღვარეს და სამოცდაათი ათასი ადამიანის სიცოცხლე შეიწირეს, გატაცებით გაემართნენ აღდგომის ტაძრისაკენ, რათა თაყვანი ეცათ ქრისტეს საფლავისათვის. დაარსდა იერუსალიმის სამეფო, რომელშიც შედიოდა პალესტინისა და სამხრეთ სირიის მიწები. ჯვაროსნებმა შემდეგ ქ. ტრიპოლი აიღეს და აქაც საგრაფო დააფუძნეს. ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთი სანაპირო ჯვაროსნებმა ჩაიგდეს ხელში.

პაპის ურბან II-ის მიერ ინსპირირებული ექსპედიცია სასარგებლო აღმოჩნდა ბარონებისა და რაინდებისათვის, რომლებმაც დიდძალი ქონება და მიწები ჩაიგდეს ხელთ. ბიზანტიის კეისარმა ალექსი I კომნენოსმა ჯვაროსანთა მეოხებით დაიბრუნა შავი ზღვის მიმდებარე ტერიტორიები, რომლებიც თურქ-სელჩუკებს ჰქონდათ მიტაცებული. დაბალი ფენის მოსახლეობის ათასეულები შეეწირა ამ ბრძოლასა და გადარჩენილებმაც ვერაფერი მიიღეს.

ჯვაროსანთა მიერ შექმნილ სახელმწიფოთა შორის იერუსალიმის სამეფო პირველობდა. თვით სახელმწიფოთა სისტემა დასავლეთ ევროპის ქვეყნების ანალოგიური იყო. ადგილობრივ მოსახლეობას, მუსლიმები იყვნენ თუ ქრისტიანები, ჯვაროსნები გულზე არ ეხატებოდან, მათ საწინააღმდეგოდ იყვნენ განწყობილი და ხშირად უჯანყდებოდნენ კიდევ. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ პირველი დარტყმებით დაზარალებული თურქ-სელჩუკები თანდათან იკრებდნენ ძალას და რევანშისათვის ემზადებოდნენ.

ჯვაროსნულ მოძრაობაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ქალაქებმა (განსაკუთრებით იტალიის ქალაქებმა: გენუამ, პიზამ, ვენეციამ და სხვ.), რომელთათვისაც თურქ-სელჩუკების დაპყრობები მომაკდინებელი იყო – შეწყდა ვაჭრობა აღმოსავლეთთან. ამიტომ ისინი ყოველმხრივ უჭერდნენ მხარს აღმოსავლეთში ექსპედიციის მოწყობას [16, 285-286].

როგორი იყო XI საუკუნის მიწურულს საქართველოს სახელმწიფოს დამოკიდებულება ჯვაროსნულ ომებთან, რამდენად შეესაბამებოდა საქართველოს ინტერესები ევროპელთა წამოწყებას, გაეთავისუფლებინათ ქრისტეს საფლავი.

დავით აღმაშენებლისათვის კარგად უნდა ყოფილიყო ცნობილი ჯვაროსანთა ომების რეალური მიზნები. ამასთან, სამეფო კარისათვის არსებითი საკითხი ბიზანტიის იმპერიასთან, რომლის გავლენის ქვეშაც საქართველო იმყოფებოდა, ურთიერთობის გარკვევა იყო. ერთი რამ ცხადია: დავით აღმაშენებლის ხელისუფლება ინტენსიურად აკვირდებოდა საერთაშორისო ვითარებას, მისთვის ცნობილი უნდა ყოფილიყო ჯვაროსანთა მარშრუტები, მათი ბრძოლების შედე-

გები. უფრო მეტიც, საქართველოს მეფემ გარკვეულ კონკრეტულ ვითარებაში ქვეყნის პოლიტიკა შექმნილ საერთაშორისო კონიექტურაზე გათვალა. ნიშანდობლივია, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ საქართველოს სამეფოს წარმატებებს, ქართლის მოშენებას და ხარკის შეწყვეტას, უშუალოდ აკავშირებს ჯვაროსანთა მიერ ანტიოქიისა და იერუსალიმის აღებასთან. „ამას ჟამსა გამოვიდეს ფრანგნი, აღილეს იერუსალემი და ანტიოქია, და შეწყენითა ღმრთისათა მოეშენა ქუეყანა ქართლისა, განძლიერდა დავით და განამრავლნა სპანი. და არღარა მისცა სულტანსა ხარაჯა, და თურქნი ვერღარა დაიზამთრებდეს ქართლს“ [12, 325-326]. „ფრანგნი“ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსისათვის ევროპელი ჯვაროსნები არიან. ასე უწოდებდნენ მათ იმ დროს არა მარტო საქართველოში, არამედ მთელ მაზლობელ აღმოსავლეთშიც. ჯვაროსანთა გამოჩენა თავისთავად მსოფლიო მასშტაბის მოვლენა იყო. მათი ყოველი ნაბიჯი „ქრისტეს საფლავის გასათავისუფლებლად“ თანამედროვეთა ყურადღების ცენტრში იყო. ზურაბ ავალიშვილს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ საქართველო ჯვაროსანთაგან არ საჭიროებდა და არც მოელოდა დახმარებას და არც მათთან კავშირზე ფიქრობდა. მეცნიერის აზრით, საქართველო ნაწილი იყო იმ აღმოსავლეთისა, რომლის დაპყრობასაც ჯვაროსნები ლაშობდნენ [17, 27-44]. ეს იქნებ მართლაც ასე იყო და ჯვაროსანთა მიზანს საქართველოს დახმარება არ შეადგენდა, მაგრამ ჯვაროსანთა ლაშქრობებმა რომ თურქ-სელჩუკთა ძლიერება გატეხა, ეს აშკარაა. ამან, თავის მხრივ, ხელი შეუწყო ქართველთა გამათავისუფლებელი ბრძოლის გააქტიურებასა და წარმატებას [2, 330-331; 18, 26; 19, 88].

დავით აღმაშენებლის დროინდელ საქართველოს გარკვეული ურთიერთობა ჰქონდა ჯვაროსნებთან. ფაქტია, რომ ჯვაროსანთა გამოჩენამ და მათმა წარმატებებმა, დავით აღმაშენებლის პოლიტიკის გატარებას შეუწყო ხელი. საქართველოს მეფის წარმატებული ბრძოლა თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ ჯვაროსნებისთვის ხელსაყრელი იყო. ამიტომაც ჯვაროსნების მიერ ახლად დაარსებული სამთავროები საქართველოს თავიანთ მეგობრებად თვლიდნენ. ხაზს ვუსვამთ, რომ საქართველო დამოუკიდებლად იბრძოდა თავისუფლებისათვის და არავის იმედზე არ ყოფილა (ცხადია, არც სხვათა მიზანს შეადგენდა საქართველოს გაათავისუფლება სელჩუკთა ძალმომრეობისაგან). მაგრამ აშკარაა, რომ ჯვაროსანთა ბრძოლებმა ობიექტურად დადებითი გავლენა იქონიეს ქართველთა გამათავისუფლებელი ბრძოლის წარმატებაზე. ჯვაროსნებისა და საქართველოს მოქმედება ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად ურთიერთსასარგებლო იყო.

საქართველოს გაძლიერება ძირითადად შინაგანი განვითარების შედეგი იყო. საგარეო ფაქტორთაგან, ზოგიერთი მეცნიერის მოსაზრებით, მთავარი არა ჯვაროსანთა ლაშქრობები იყო, არამედ „დიდ სელჩუკთა“ სახელმწიფოს დაშლა

[20, 134]. არ შეიძლება იმის უარყოფა, რომ „დიდ სელჩუკთა“ სახელმწიფოს დაშლის შედეგად ცალკეული თურქული პოლიტიკური ერთეული სამხედრო თვალსაზრისით ძლიერი იყო. ამდენად, ჯვაროსნების აქტიურობის გარეშე, შესაძლოა, სელჩუკებს კიდევ ბევრი ზიანი მიეყენებინათ საქართველოსათვის [18, 27; 19, 92-93; 2, 331].

ერთი რამ ცხადია — არსებითი განსხვავება იყო საქართველოს სამეფოსა და ჯვაროსანთა მეთაურების მიზნებში. ქრისტეს საფლავის უწმიდურთაგან გათავისუფლების დროშით მოსილი ჯვაროსნების ნამდვილი, დამპყრობლური ზრახვები მალე გაირკვა. ჯვაროსნები ჟღელტლენ აღმოსავლეთის მოსახლეობას და დიდად ნადავლს მიეზიდებოდნენ, ისინი ქრისტიანთა სისხლისღვრასაც არ ერიდებოდნენ. არც ის იყო გამორიცხული, რომ საჭირო და შესაძლებელ შემთხვევაში საქართველოს წინააღმდეგაც გამოელაშქრათ. ერთი სიტყვით, ჯვაროსნები „წმინდა ადგილთა“ დახსნის ღოზუნგით დამპყრობლურ პოლიტიკას ახორციელებდნენ. ამიტომ არ შეიძლებოდა საქართველოსა და ჯვაროსნებს ერთნაირი მიზნები ჰქონოდათ. ქართველი ხალხი მუსლიმანობას კი არა, საქართველოს დაპყრობა-ამოგდების მოსურნე თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ თავისი თვითმყოფადობის გადარჩენისათვის იბრძოდა.

დავით აღმაშენებელს, რომელიც აღმოსავლეთში ქრისტიანობის დამცველად, „მესიის მახვილად“ იწოდებოდა, მუსლიმების მიმართ შემწყნარებლური პოლიტიკა, ზოლო მუსლიმურ სამყაროსთან მჭიდრო კავშირი ჰქონდა, რაც საშინაო და საგარეო ვითარებით იყო განპირობებული. ამდენად, ფეოდალური საქართველოსა და ჯვაროსნების კავშირი დროებითი, გარკვეული პოლიტიკური ვითარებით იყო გამოწვეული [21, 72-81].

რა ვითარებაა ჯვაროსნებთან იერუსალიმის აღების შემდგომ? იერუსალიმი და მისი მიმდებარე ოცამდე ქალაქი და სოფელი შეადგენდა სამეფოს, რომელსაც თავისი მეფე — გოტფრიდი ჰყავდა. პილიგრიმებს წმინდა ადგილების ზიბლი და საკუთრების სიკეთე იზიდავდა. იმდროინდელი კანონების მიხედვით, პიროვნება, რომელიც ერთი წელი და ერთი დღე ცხოვრობდა ამა თუ იმ სახლში (წინათ რომ მუსლიმს ეკუთვნოდა) და ფლობდა გარკვეულ მიწის ნაკვეთს, იგი მისი საკუთრება ხდებოდა [13, 60]. შესაბამისად, თუკი პიროვნება ამდენივე დრო არ იმყოფებოდა სახლსა და მიწაზე, იგი მფლობელობის უფლებას კარგავდა.

შობის დღესასწაულის წინ მომლოცველთა დიდი არმია მოაწყდა იერუსალიმს.¹ ისინი ძირითადად პიზიდან და გენუიდან იყვნენ, რომელთაც ეპისკოპოსი დურიანო და პიზის არქიეპისკოპოსი დაიმბერტი ედგნენ სათავეში. ეს

¹ ამ დროს იერუსალიმის სამეფოს ორასი-სამასი ათასიანი რაინდების არმია ჰყავდა. ეს არც ისე დიდი იყო გარეშე ძალებთან შედარებით, მაგრამ ქრისტიანული იარაღი მტერს შიშს გერიდა და გარკვეული პერიოდი სამეფოც მშვილად იყო.

უკანასკნელი იერუსალიმში ჩავიდა, როგორც სამოციქულო ლეგატი და მან მოახერხა იერუსალიმის პატრიარქის ტახტის მითვისება. ახალმა პატრიარქმა ეკლესიის სახელით გოტფრიდს მოსთხოვა იერუსალიმსა და იაფოზე მისი უმაღლესი მფლობელობის აღიარება. ამავე დროს წმინდა ქალაქში ჩამოვიდნენ ბოემუნდი — ანტიოქელი თავადი, ბალდუინი — ედესის გრაფი და რაიმონდ ტულუზელი იტალიელი მომლოცველებითურთ. ბოემუნდი და ბალდუინი, ისე როგორც თვით გოტფრიდი, დათანხმდნენ მიეღოთ პაპისაგან დაპყრობილი ქვეყნების ინვესტიტურა.

იერუსალიმის სამეფოში, რომელიც ქრისტიანთა გამარჯვების შედეგად შეიქმნა, უწესრიგობა სუფევდა; შეიმჩნეოდა ლეფიციტი კანონმდებლობისა, რომელსაც შეეძლო მდგომარეობის მოწესრიგება. მეფე გოტფრიდმა სიონის მთაზე თავის სასახლეში საგანგებო კრება მოიწვია და თავადებთან ერთად მიიღო კანონმდებლობა, რომელსაც იერუსალიმის ასიზები უწოდა. აქ განსაზღვრული იყო მეფისა და მასზე დაქვემდებარებული პირების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხები; მოწესრიგებულია ფეოდალებისა და მათი ვასალების ურთიერთობა, გარკვეულია მეფის ზელისუფლების პრეროგატივა. უნდა აღინიშნოს, რომ იერუსალიმის ასიზები მნიშვნელოვანია, როგორც ფეოდალური სამართლის ყველაზე უფრო დახვეწილი და ჩამოყალიბებული სამართლის ძეგლი. დოკუმენტის ნაკლად შეიძლება ჩაითვალოს, რომ ძირითადად ყურადღება იარაღის მატარებელ პირებს ეხებოდა (ეს, ბუნებრივია, რადგან ამ სახელმწიფოსათვის მნიშვნელოვანი ომი იყო). უბრალო ხალხზე (მიწათმოქმედები, სამხედრო ტყვეები) გაკერით იყო ნათქვამი (მათ ისე უყურებდნენ, როგორც საკუთრებას). ნიშანდობლივია, რომ მონადირე მიმინოსა და მონას ერთი და იგივე ფასი ჰქონდა, საბრძოლო ცხენი ორჯერ უფრო მეტი ღირდა, ვიდრე მდაბიო ან ტყვე.¹

ახლადშექმნილი სამეფო-სამთავროების საქმე რთულად მიდიოდა. მუსლიმები სხვადასხვა მხრიდან ესხმოდნენ მათ და დიდ ზიანს აყენებდნენ. წარუმატებელი იყო XII საუკუნის მეორე ათეულის დასაწყისი (1113, 1114, 1115 წწ.). ეფერატისა და ტიგროსის ნაპირებიდან შემოსეულმა მუსლიმთა ბრბოებმა გააცამტვერეს გალილეა. ამას სხვა უბედურებებიც დაერთო. კალიებმა გაანადგურეს პალესტინის ეელები, ედესის საგრაფო და ანტიოქიის სამთავრო შიმშილმა მოიცვა; მიწისძვრებმა დაანგრია ბევრი დასახლება ტაერიდან იუდეის უდაბნომდე. იერუსალიმის მეფე ბალდუინი ცამეტწლიანი მეფობის შემდეგ გარდაიცვალა. ბალდუინმა თავის მემკვიდრედ დანიშნა ბალდუინ ბურგელი. იგი ტახტზე ავიდა ბალდუინ II-ის სახელწოდებით (1119 წ.).

¹ „Это законодательство (იერუსალიმის ასიზები — რ. მ.), удержавшееся дольше самого латинского государства, было благославлением для Святой Земли и образцовым учуждением для Запада, находящегося еще в варварском состоянии“ [13,62].

ზ. ავალიშვილი ხაზგასმით განმარტავდა, რომ „ჯვაროსანთა სამთავროები... შეიქმნა უცხოეთში, სხვის ქვეყანაში... დასავლეთ ევროპელთა სარწმუნოებრივმა აღფრთოვანებამ, რომის ეკლესიის პოლიტიკამ, რაინდთა და აზნაურთა მხრივ „საქმეთა საგმროთა“ და სახელისა და ნადავლის ძებნამ, სავაჭრო და საზღვაო ქალაქების ხელში ჩაგდების სიზარბემ“ [17, 32-33] თავისი კვალი დაამჩნია ჯვაროსნულ მოძრაობას. მეცნიერი განიხილავს ფრანგი ქრონისტის გოტიეს თხზულებას „ანტიოქიის ომები“, სადაც დავით აღმაშენებლის გამარჯვებაცაა აღწერილი ღიდგორის ბრძოლაში. გოტიე აღფრთოვანებულია საქართველოს მეფის წარმატებით. ამ თხზულებიდან იმ დასკვნის გაკეთება შეიძლება, რომ ჯვაროსანთა თვალსაზრისით დავით აღმაშენებლის ლაშქარი მათი მოკავშირეა, მათი ნამდვილი ქრისტესშიერი ძმები არიან. ჯვაროსნები ქართველებს უყურებდნენ, როგორც თანამებრძოლებს და მაშველებს [17, 32-33].

XII საუკუნის I მეოთხედის საქართველო შეიძლება წარმოვიდგინოთ ჯვაროსნულ ქვეყნად [გაეიხსენოთ: დავით აღმაშენებელი „ქრისტეს მონად“ (აბდულ-მესია) და „მესიის მახვილად“ იწოდება]. არ შეიძლება არ გავითვალისწინოთ, რომ საქართველო მუსლიმური ქვეყნების მეზობელია, რამდენადმე მათი კულტურაცაა აქვს ათვისებული. კავკასია მუსლიმებით ფართოდ იყო დასახლებული. საქართველოს სახელმწიფო ყოველივე ამას ითვალისწინებდა და „საკუთრივ ჯვაროსნობაზე“ უფრო ფართო ეროვნულ და სარწმუნოებრივ გეგმას ისახავდა [17, 32-33].

ამგვარად, ჯვაროსნობა, როგორც მოვლენა, არ წარმოადგენდა „ფრანგთა“ და ქართველთა მტკიცე კავშირს. მათი ურთიერთობა ერთიანი სარწმუნოებით (ქრისტიანობით) იყო განპირობებული. ისინი ებრძოდნენ საერთო მტერს სხვადასხვა მიზეზითა და მიზნით.

ჯვაროსნებთან დავით აღმაშენებლის ურთიერთობას ადასტურებს ასურული ქრონიკის ავტორი აბულ-ფარაჯი. საქართველოს ლაშქრის მონაწილეობაზე იერუსალიმის (ქრისტეს საფლავის განთავისუფლებისათვის) ბრძოლაში მიუთითებენ პ. იოსელიანი, ვ. პოტტო და ნ. ურბნელი. არსებობს ცნობა, რომ დავით აღმაშენებელი იერუსალიმის ფრანგ მეფეს ბალდუინს „ხშირად საჩუქრებს უგზავნიდა“ [17, 48].¹ იოანე ბატონიშვილის „კალმასობაში“ დაცულია ცნობა, რომ „მოვიდა დაფარვით დარვიშის სახით, მელიქმას შვილი ტანდან მელიქ სულთანი, გამსტრობად ივერიისა და ხილვად მეფისა დავითისა, და აგრეთვე ამავე სახელ მეფე ალექსანდრე... ზოლო ამა რიცხვს შინა იყო ბოლდვონი იერუსალიმის მეფე, რომელმანცა მრავალი ძლევა მიიღო სარაცინელთა, ანუ არაბთა ზედა. და ესე ბოლდვონი მოვიდა იდუმალ ქართისა შინა მოთხრობი-საებრ სხვათა ისტორიებთა... და ვერა რომელთამე ქართველთა სცნეს ამათი

¹ დამოწმებულია Reinhold Rohricht. Gesch. des Königsreichs Jerusalem (1110-1291), Innsbruck, 1898, s. 120.

იდუმალ მოსვლა, და უკუნუქენენ მასვე წელსა შინა“. ამ ცნობაში საინტერესოა ის ფაქტი, რომ დავით აღმაშენებელთან „დაფარვით“ მოვიდნენ სხვადასხვა ქვეყნის პოლიტიკური მოღვაწეები. სრულიად შესაძლებელია იერუსალიმის მეფე ბოლდუინ II-ის (1119-1131 წწ.) კავშირი დავით აღმაშენებელთან. საგულისხმოა, რომ იოანე ბატონიშვილს ბოლდუინის ქართლში მოსვლის ამბავი თავის თხზულებაში შეუტანია „მოთხრობისაგან სხვათა ისტორიებთა“. კონკრეტულად ძნელია თქმა, თუ რომელი „ისტორიებიდან“ (წყაროებიდან) ისარგებლა იოანე ბატონიშვილმა. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში (შ. მესხია, ვ. კოპალიანი, შ. ბადრიძე) მითითებულია, რომ XII საუკუნის პირველი ოცეულის დასასრულს, როცა ჯვაროსნები ებრძოდნენ ილღაზს და მის მოკავშირეებს, რომლის დროსაც დაიღუპა ანტიოქიის მთავარი როჟერი და ბევრი ევროპელი რაინდი, როცა იერუსალიმის მეფემ ბოლდუინ II-მ თავს იღო სელჩუკების წინააღმდეგ ბრძოლა და ანტიოქიის მმართველობა, ანტიოქიის შენარჩუნებისათვის კი ჯვაროსნები გვარიანად დაზარალდნენ, ამ უკანასკნელთ გამწვავებული ვითარება აიძულებდათ მოკავშირე ეძებნათ და არ არის გამორიცხული, რომ მათ ამგვარ მოკავშირედ საქართველო ესახებოდათ. ასე რომ, საქართველოს და ჯვაროსნების ერთმანეთთან კავშირი გარკვეულ ვითარებაში ურთიერთსასარგებლო იყო. ჯვაროსნებს ქრისტიანული საქართველო თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში დაეხმარებოდა, დავით აღმაშენებელს კი ჯვაროსნების ბრძოლები დამპყრობელთა განდევნასა და მათზე გამარჯვებას უადვილებდა. შესაძლოა, გაზვიადებული იყოს, მაგრამ შემთხვევითი კი არაა, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს იმ მეფეთა შორის, რომლებიც საქართველოს მეფის „ჩრდილსა შეკრებილ იყუნეს“, დასახელებული ყვეს „მეფენი და ხელმწიფენი ფრანგეთისანი“. ცხადია, ისტორიკოსი „ფრანგებში“ ჯვაროსნებს გულისხმობს.

როგორც ჩანს, დავით აღმაშენებელი პოპულარული იყო ჯვაროსანთა შორის.

წმინდა საფლავის კანტორის ანსელუსის წერილში პარიზის ღვთისმშობლის ტაძრის კრებულისადმი გადმოცემულია ანსელუსის (ანსოს) მიერ ძელი-ცხოველის ნაწილებისაგან გაკეთებული ჯვრის შეძენისა და გამოჩენის ამბავი. აღნიშნულს თავის დროზე ყურადღება მიაქცია და საგანგებო ნარკვევი მიუძღვნა ზ. ავალიშვილმა [17, 5-26]. ანსელუსის წერილი სხვადასხვა დროს გამოქვეყნდა ლათინურ, ფრანგულ და ქართულ ენებზე. მიუხედავად იმისა, რომ წერილი 1108 წლითაა დათარიღებული (ზ. ავალიშვილი), გამოთქმულია მოსაზრება და იგი შორს არ უნდა იყოს ჭეშმარიტებისაგან, რომ იგი დავით აღმაშენებლის გარდაცვალების შემდეგაა დაწერილი, თვით წერილის შინაარსი ამ მოსაზრებას უჭერს მხარს. „ამ ჯვარსა დავით, მეფე ქართველთა, სანამ იც-

¹ ზ. ავალიშვილი, ერთი ჯვრის გარშეშ. წგნ. ჯვაროსანთა დროიდან, თბ., 1989.

ოცხლა. უადრეს თაყვანისცემას და სიყვარულს უძღვნიდა; ის დავით, რომელს მისი წინაპრებივით, კასპიის კარი – გოგსა და მაგოგს რომ ზღუდავს, ეჭირა და ედარაჯნა, რასაც შვილი მისიც აქამომდე ასრულებს, ვისი ქვეყანა და სამეფო მდელთ და სპარსთა წინააღმდეგ ჩვენი, ასე ვთქვათ, წინა ბურჯია.

შემდგომად დავითის სიკვდილისა და მისი შვილის გამეფებისა მეუღლე მისმა, უფრო სიწმიდისა, ვიდრე გვარიშვილობისათვის სათაყვანომ, თავი მოიკრიჭა, სარწმუნოების სამოსელი ინება და მცირეოდენ მხლებლით იერუსალიმს მოვიდა, ამ ჯვარის და ბევრი ოქროს თანწამოღებით, და იყო მისი წადილი არა შინ დაბრუნება, არამედ აქ მშვიდობასა და მყუდროებაში სიცოცხლის დასრულება¹. მოყვანილი ციტატიდან ცხადია, რომ დავით აღმაშენებელი წერილის დაწერის პროცესში გარდაცვლილია. აქ პირდაპირაა მითითებული „დავითის სიკვდილისა და მისი შვილის გამეფების შემდეგ დედოფალმა ჯვარი და სხვა ძვირფასეულობა იერუსალიმში წაიღო. ამასთან, დავით აღმაშენებლის მეუღლის საქციელი ჩათვლილია „უფრო სიწმიდის, ვიდრე გვარიშვილობისათვის სათაყვანოდ“. ეს ალბათ იმიტომ, რომ ყოჩაყი ათრაქა შარადანისძის ასული გურანდუხტი „ქრისტეს სახელოვანი საფლავის კანტონისა და ზუცესისათვის“ – ანსელუსისათვის არ ყოფილა დიდ გვარიშვილად მიჩნეული; იგი სიწმინდეს უფრო მოუხიბლავს. გამომდინარე აქედან, ანსელუსის წერილში დავით აღმაშენებლის გარდაცვალებულად მოხსენიება შეცდომის შედეგი არ უნდა იყოს [2, 335] (არის მოსაზრება, რომ ეპისტოლეში დავით აღმაშენებელი შეცდომითაა გარდაცვლილად ნახსენები. „დავითის ქვრივიც“, შესაძლოა, ის ყოფილიყო, ვინც დავით აღმაშენებელს გურანდუხტზე დაქორწინებამდე ჰყავდა ცოლად [22, 16])).

ანსელუსის წერილი მნიშვნელოვანია თავისი ინფორმაციით დავით აღმაშენებლის დროის საქართველოს შესახებ. ქართული სახელმწიფო მიჩნეულია კასპიის კარის დამცველად და სელჩუკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში „ჯვაროსნების წინაბურჯად“ ფრანგი მეფესალმუნის მიერ საქართველოს მოხსენება „წინაბურჯად“ აშკარად მიანიშნებს, რომ საქართველოსა და ჯვაროსნებს შორის ახლო ურთიერთობა არსებობდა. საქართველო ჯვაროსნებისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი გახდა მას შემდეგ, რაც დავითმა თურქ-სელჩუკები ქვეყნის საზღვრებს გარეთ გადასხა.

ანსელუსი განსაკუთრებული მოწიწებით მოიხსენიებს დავითის ჯვარს: „იმ ნიჭთაგან, ღმერთმა რომ მოგვცა, ნიჭი ერთი, ფრიადი და შეუდარებელი, ესე იგი ჯვარი, წმინდა ჯვრის ძელიდან ქმნილი, მე, თქვენმა მოყვარემ, თქვენი ეკლესიის, თქვენდა და თქვენი ქალაქის საპატიოდ, სასახელოდ და ასამაღლებლად, ანსელმს ერთგულსა თქვენსა გაეატანე... ხოლო ის, ჯვარი, თქვენ რომ

¹ წმიდა საფლავის კანტონის ანსელმის წერილი პარიზის ღვთისმშობლის კრებულს [იხ. 17, 17-18].

გამოგიგზავნეთ, ორი ძელითგან არის გაკეთებული. იქ რომ ჯვარია ჯვარში ჩადებული, იმ ძელისა არის, რომელზედ ეყიდა; სადაც ჩართულია, იმ ძელის ფეხთ ქვეშ რომ იყო და ჯვარს რომ ამაგრებდა; ორივე პატიოსანი, ორივე წმინდა“.¹

ანსელუსმა შესწირა რა ჯვარი პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარს, ევდრებით ითხოვა, აღინიშნოს მისი წვლილი ჯვრის გამოგზავნაში. იგი მზა ტექსტსაც სთავაზობს: „ანსელუსმა, ხუცესმა ჩვენმა, ჯვარი ესე, წმინდა ჯვრის ძელითგან ქმნილი, ჩვენს ეკლესიას და ჩვენ იერუსალიმით მოგვავოდა“. ამასთან ითხოვს, რომ გარდაცვალების შემდეგ ლოცვებში მოიხსენიონ.

იერუსალიმიდან პარიზში ჯვრის ჩამოტანებმა [ამ მისიას სათავეში ედგა ბერი ანსელმეს შვილი (ანსელმე ცოცხალი აღარ იყო) ფულკი] ეპისკოპოს გალონს ქ. ფონტენიდან აცნობეს დაბრუნებისა და ჯვრის ჩამოტანის შესახებ. ეპისკოპოსი მთელი კრებულით დახვდა წმინდა ჯვარს, რომელიც ზეიმით შეასვენეს პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარში. პირველი შემთხვევა იყო, როცა საფრანგეთში ჯვარი იერუსალიმიდან მიჰქონდათ. ეს ჯვარი ფრანგებს მათი მოძმე რაინდების პალესტინაში ბრძოლის სიმბოლოდ ეჩვენებოდათ და მისი ნახვის, თაყვანისცემისა და მისგან მადლის მიღების მსურველი ბევრი იყო. მათი დაკმაყოფილების მიზნით, შერჩეული იქნა სენ-დენისის ფართო ეკლი და დაწესდა, რომ ყოველი წლის ივნისის მეორე ოთხშაბათს აქ აღიმართებოდა ე. წ. ზღვისიქიდან მოტანილი ჯვარი (*crix d'autre-mer*). ეპისკოპოსი საგანგებოდ მოწყობილ კათედრაზე დადგებოდა და ქადაგების შემდეგ ხალხს ამ ჯვრით დალოცავდა — ჯერ აღმოსავლეთისაკენ მიმართავდა, საიდანაც იგი იყო ჩამოტანილი, შემდეგ — სამხრეთისაკენ — პარიზისაკენ, სადაც ჯვარი ინახებოდა.

ანსელუსის წერილი, სხვათა შორის, გვაუწყებს, რომ დავითის ქვრივმა წამოღებული განძი (ოქრო) დაანაწილა და წმინდა ქალაქის მონასტრებს დაურიგა, აგრეთვე გლახაკთა და მგზავრთათვის მისაცემი გაიღო. შემდეგ იერუსალიმის ქართველ დედათა მონასტერში მონაზვნად აღიკვეცა („წესი მონაზვნობისა მიიღო“).²

ანსელუსს თავისი ეერსია აქვს უფლის ჯვრის ბედის თაობაზე. ქრისტიანებს ეს ჯვარი დაუჭრიათ და მორწმუნეთა ეკლესიებისათვის დაურიგებიათ.³ კონსტანტინოპოლში, გარდა კეისრის ჯვრისა, არის სამი ჯვარი, კვიპროსში — ორი, კრეტაზე — ერთი, ანტიოქიას — ერთი, ედესას — ერთი, ალექსანდრიას — ერთი, ასკალონს — ერთი, იერუსალიმს — ოთხი, ასურებს აქვთ ერთი,

¹ იქვე, გვ. 17. გადმოცემით, ქრისტეს ჯვარი ოთხი ძელისაგან შედგებოდა. ერთი ის იყო, რომელზედაც პილატემ ზედწერილი გააკეთა; მეორე, სადაც გაშლილი მკლავები და ფეხები იყო მიმაგრებული; მესამე, სადაც მაცხოვრის ტანი იყო; მეოთხე, რომელშიც თვით ჯვარი იყო.

² წმინდა საფლავის კანტონის ანსელმის წერილი... გვ. 18.

³ იქვე, გვ. 19.

წმიდა საბას ბერძნებს – ერთი, იოსაფატის ხევის ბერებს – ერთი, ლათინებს – ერთი, ქართველთა მეფეს – ერთი, ქართველთა პატრიარქს – ერთი.

საინტერესოდ სვამს საკითხს ზ. ავალიშვილი: ნუთუ დასაჯერებელია, რომ ქართველთა მეფე (მხედველობაშია დავით აღმაშენებელი) მემკვიდრეობით მიღებულ, ყოველ ქრისტიანის თვალში უმეირფასეს საუნჯეს არ შეინახავდა საშვილიშვილოდ თავის ოჯახში და შეიღს არ უანდერძებდა? განსაკუთრებით ისეთი მეფე, როგორც დავით აღმაშენებელი იყო, რომლის ბეჭედსაც ამშვენებდა: „ჯვართა მტერთა მძლეველი მე დავით ვარ უძლეველი“? მერე ბაგრატიონთა რელიქვიად არ ჩაითვლებოდა ეს ჯვარი? მართლაც, შესაძლოა, ანსელუსის მიერ შეძენილი ჯვარი ქართველთა მეფისეული კი არ იყო, არამედ მისი ერთი ნაწილი, ცალკე ჯვარად გაკეთებული და მოჭედილი.

ყოველივე ზემოთქმულიდან ნათელია, რომ ანსელუსის წერილი გვიჩვენებს XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოსა და მისი მეფის დავით აღმაშენებლის უაღრესად დიდ პოპულარობას და ავტორიტეტს მთელ ჯვაროსნულ სამყაროში.

ჯვაროსანთა პირველი დარტყმებით დაუძლურებული თურქ-სელჩუკები ცდილობდნენ ძალის მოკრებას, ერთიანდებოდნენ და რევანშისათვის ემზადებოდნენ. ცალკეულ შემთხვევებში სელჩუკებმა წარმატებებიც მოიპოვეს. 1101 წელს მათ დაამარცხეს ევროპის ჯარი მცარე აზიაში. დროდადრო ისინი თავს ესხმოდნენ ჯვაროსნებს. 1101-დან 1105 წლებში ფატიმიდებმა თავდასხმის ოპერაცია ჩაატარეს ხმელეთზე. ჯვაროსნებს მნიშვნელოვანი დანაკარგი ჰქონდათ. ჯვაროსანთა შესუსტებული პოლიტიკური ერთეულებისათვის¹ საქართველო სერიოზული დამხმარე იყო. საქართველო მნიშვნელოვან ძალად მიაჩნდათ თვით სელჩუკებსაც და მას იერუსალიმის, ტრიპოლისა და ანტიოქია-ედესის ჯვაროსნულ პოლიტიკურ ერთეულებზე მალა აყენებდნენ [19, 96]. თურქ-სელჩუკთა უკიდურესი შევიწროება XII საუკუნის 20-იან წლებში დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მიაჩნია მათი გაღიზიანებისა და საქართველოზე გამოლაშქრების მიზეზად. „ესევეითართა ჭირთაგან შეიწრებულნი თურქმანნი და კუალად ეაჭარნი განძელ-ტფილეღ-დმანელნი წარვიდეს სულტანსა წინაშე, და ყოველსა სპარსეთსა შეიღებნეს შავად, რომელთამე ჰირნი, და რომელთამე ჭელბი, და რომელნიმე სრულიად; და ესრეთ მოუთხრნეს ყოველნი ჭირნი, მოწევენულნი მათ ზედა, რომლითა აღძრნეს წყალობად თვსა, და იქმნა გლოვა ფრიადი შორის მათსა“ [12, 340]. ამის შემდგომ თურქულ-არაბული კოალიციური ლაშქარი შეიყარა და საქართველოს დასასჯელად გამოემართა. ლაშქარს

¹ ჯვაროსანთა მონაპოვრის დასაცავად საგანგებოდ შეიქმნა ძალები; 1118 წელს იერუსალიმში ჩამოყალიბდა ტამპლიერთა სამხედრო-სასულიერო მშობა, ე. წ. „ტამარი“ („მეტადრეთა ორდენი“). 1119 წელს დარაჯა ტვეტონია სასულიერო ორდენიც, რომელიც შემდგომ ბალტიისპირეთში გადავიდა ფორმალურად წარმართების გასაქრისტიანებლად, რეალურად კი დასავლეთ სლავთა დასაპყრობად. ეს ორდენები, ფაქტობრივად, მნიშვნელოვან სამხედრო ძალას წარმოადგენდნენ.

სარდლობდა ბაღდადის გამგებელი, მარდინისა და ალექოს მფლობელი, ნეჯმად-დინ ილლაზი. იგი უძლიერესი იყო სელჩუკ მფლობელთა შორის.¹

არ არის შემთხვევითი, რომ დიდგორის ბრძოლაში (1121 წ.) დავით აღმაშენებელმა თავის მოლაშქრეთა (40 000 ქართველი, 15 ათასი ყივჩაყი, 500 ალანი) შორის ევროპელი რაინდებიც გამოიყენა (100 მეომარი). ესენი ჯვაროსნული ომების დროს სზებადასხვა გზით საქართველოში მოხვედრილი ევროპელები იყვნენ. ისტორიკოსები, ვინც საგანგებოდ შეეხო „ფრანგთა“ საქართველოში ლაშქრის შემადგენლობაში ყოფნის საკითხს (თ. დადუშვილი-იანი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. კაკაბაძე, შ. მესხია და სხვ.), სრულიად შესაძლებლად მიიჩნევენ დავით აღმაშენებლის ლაშქარში ჯვაროსნების მონაწილეობას, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მატეოს ურპაეცის გარდა, მისგან სრულიად დამოუკიდებლად ფრანგი გოტიეც² მიუთითებს ქართულ ლაშქარში ფრანგების მონაწილეობაზე. ვფიქრობთ, ეჭვი „ფრანგის“ „ჟარანგობაზე“ (მ. ბროსე, ს. ერემიანი) დაუსაბუთებელია. წყაროების მონაცემები, ისტორიკოსთა დაკვირვებანი და ჯვაროსნებისა და ქართველების იმდრონდელი ურთიერთობა სრულიად დამაჯერებელს ხდის ჯვაროსნების მონაწილეობას დიდგორის ბრძოლაში [21, 106-107].³

აქ გვინდა აღვნიშნოთ ერთი მომენტის შესახებ – ესაა დავით აღმაშენებლის პოლიტიკა ბიზანტიის იმპერიასთან ურთიერთობაში. XI საუკუნის მთელ მანძილზე საქართველო ბიზანტიის გავლენის ქვეშ იყო. სწორედ ამ საუკუნის მიწურულს დავით აღმაშენებელმა, პირველმა ერთიანი საქართველოს მეფეთაგან, უარი თქვა ბიზანტიურ საკარისკაცო ტიტულებზე. აღსანიშნავია, რომ XI საუკუნეში საქართველოს ყველა მეფე ატარებდა კურაპალატის, ნოველისიმოსის, სევასტოსის თუ კესაროსის ტიტულებს. თვით დავით აღმაშენებელი ჯერ კიდევ გამეფებამდე ატარებდა „სევასტოსის“ ტიტულს. იგი ერთ საბუთში „პანიპერსევასტოსადაც“ იწოდება [23, 236]. ფაქტია, რომ დავით აღმაშენებელმა მნიშვნელოვანი პოლიტიკური და ეკონომიკური წარმატების მიღწევის შემდეგ უარყო ბიზანტიური ტიტულები. სწორედ ამიტომ XI საუკუნის 90-იანი წლებიდან მოკიდებული იგი არც ერთ წყაროში ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულით აღარ მოიხსენება. ეს, თავის მხრივ, მიუთითებდა, რომ საქართ-

¹ ილლაზმა სასტიკად დაამარცხა ჯვაროსნები 1119 წელს მდ. ორონტის პირას ე. წ. „სისხლიან ელზე“. იგი უკვდავად შერაცხეს და აქედან მოყოლებული უწოდებოდა ნეჯმად-დინ – „სარწმუნოების ვარსკვლავი“.

² გოტიე წერს: „ზოლო ორასი ფრანგი მეომარი რომ ჰყავდა, მოწინავეში დაყენა, პირველ დაკრათა მისაცემად“. Bella Antiochena, ლათინური ტექსტი ქართული თარგმანითურთ და კომენტარით გამოსცა ზ. ავალიშვილმა. წგნ. ჯვაროსანთა დროიდან, თბ., 1989. გვ. 44.

³ XII საუკუნის პირველ ნახევარში დასავლეთ ევროპელის აღმნიშვნელად საქართველოში ტერმინი „ფრანგი“ მკვიდრდება. გვაქვს შემთხვევა, როცა გერმანელის აღმნიშვნელად ტერმინი „ალემანი“ გვხვდება („ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი“). ალბათ, ეს ტერმინი ფრანგებისაგან იყო შეთვისებული (ფრანგები გერმანიას ალემანიას უწოდებდნენ, გერმანელებს – ალემანებს).

ველო თავს ბიზანტიის იმპერიის თანატოლ ქვეყნად თვლიდა. დავით აღმაშენებელიც ყოველმხრივ ცდილობდა განემტკიცებინა ბიზანტიასთან ურთიერთობა პარიტეტულ საწყისებზე. ამ ინტერესმა გადაადგმევინა ნაბიჯი ქართველ მეფეს დინასტიური ქორწინებისაკენ, როცა თავისი ქალიშვილი კატაი III წელს „გაგზავნა საბერძნეთს სძლად ბერძენთა მეფისად“.¹ ასეთი დამოყვრების შემდეგ, მართებულად აცხადებს დავითის ისტორიკოსი, რომ საქართველოს მეფისათვის „მეფე ბერძენთა“ იყო „ვითარცა სახლელული თჳსი“. ბიზანტიის იმპერიასთან კეთილმეზობლური ურთიერთობა არ შეცვლილა დავით აღმაშენებლის მეფობის ბოლო წლებამდე (დავითმა ნეიტრალიტეტი არჩია და არ ჩაერია მისი სიძის – ისაკის და ალექსი კომნენოსის უფროსი ვაჟის – იოანეს შორის ატეხილ უთანხმოებაში), რითაც საქართველოს სამეფომ სამხრეთ-დასავლეთის საზღვრების უსაფრთხოება უზრუნველყო [2, 329-330].

მეტად საინტერესო ცნობაა დაცული თამარის პირველ ისტორიკოსთან. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ შამქორის ბრძოლის გადმოცემისას ქართველების ვაჟკაცობას იხსენებს და, სხვათა შორის, აღნიშნავს: „თუ ვითარ ძეულ ოდესმე წინაშე დავითისა ოცდაათშუდმეტნი გმირნი ბრძოლობდეს და მძლეობდეს უცხოთესლთა და ვითარ სპანი ვახტანგისნი წინაშე ვახტანგისა, და ვითარ სპანი ახლისა დავითისნი წყობათა დავითისთა იერუსალემს ერთობდეს,² აწ შეიღისა მის თამარისნი, რომელი დავით წინასწარმეტყველითგან ოთხმოცსა-ერთობს შეილად ცხებულად“ [24, 69]. პირდაპირი მითითება, რომ „სპანი ახლისა დავითისნი (დავით აღმაშენებლის – რ. მ.) წყობათა დავითისთა (დავით წინასწარმეტყველი – რ. მ.) ერთობდეს (გაერთიანება – რ. მ.) უნდა გულისხმობდეს კავშირს ჯვაროსნებსა და საქართველოს სამეფოს შორის. დავით წინასწარმეტყველის რაზმებად ალეგორიულად მიჩნეული არიან ჯვაროსნები, რომელთა მიზანს დავით წინასწარმეტყველის სატახტო ქალაქის იერუსალიმის გათავისუფლება შეადგენდა [25, 7-8].

საქართველოს მეფეები (განსაკუთრებით დავით აღმაშენებელი) არც მეზობელი სომხეთის მძიმე მდგომარეობას ივიწყებდნენ და ათავისუფლებდნენ სელჩუკების მიერ მიტაცებულ სომხურ მიწებს. სწორედ ქართველთა (სომხებთან ერთად) მცდელობამ განაპირობა „Возраждение армянских государственных образований... в рамках грузинской государственности“ [5, 8].

1144 წელს სელჩუკებმა ალყა შემოარტყეს ქ. ედესას და აიღეს. ეს საბაბი გახდა მეორე ჯვაროსნული ლაშქრობის (1147-1149 წწ.) დაწყებისათვის. ევროპაში დაიწყო ქადაგება მეორე ჯვაროსნული ლაშქრობის დაწყებისათვის.

¹ როგორც დადგინდა (შ. მესხია, ვ. კოპალიანი, ო. ლორთქიფანიძე), კატაი მისთხოვდა ბიზანტიის იმპერატორის ალექსი კომნენოსის უმცროს ვაჟს – ისაკს.

² დავით აღმაშენებელი „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით სამოკდამეთვრამეტე შთამომავალი იყო დავით წინასწარმეტყველისა, თამარი (დემეტრე I-ისა და გიორგი III-ის შემდეგ) ოთხმოცდამეერთეა.

პირველი ლაშქრობისაგან განსხვავებით, მეორეს არა პაპი, არამედ აბატი ბერნარი უწედა პროპაგანდას. ლაშქრობის ორგანიზაციას სათავეში ედგა საფრანგეთისა და გერმანიის მეფეები ლუი VII და კონრად III. ბიზანტიის იმპერიისა და ჯეკაროსნებს შორის არსებული წინააღმდეგობის გამწვავებამ მეორე ჯეკაროსნული ლაშქრობის მარცხი განაპირობა. ჯეკაროსანთა 24 ათასიანი არმიიდან 5 ათასამდე კაცმა ჩააღწია სირიამდე 1147 წლის გაზაფხულზე. გერმანიის არმია მთლიანად განადგურდა მცირე აზიაში გადასვლისას; ფრანგებს კი სისტემატურად ესხმოდნენ თავს სანაპირო ზოლში გადაადგილებისას. ლუი VII-ს ურჩევდნენ, რომ ელაშქრა ხალხზე (ალეპო) და დაებრუნებინა მდ. ორონტს გადაღმა დაკარგული მიწები. ლუი II-მ არ მიიღო ეს რჩევა და იერუსალიმის გზას დაადგა. 1148 წლის სექტემბერში კონრად III-მ თავისი ხალხი ჩასვა გემებში და ევროპაში გაუშვა. 6 თვის შემდეგ ლუი II-მ იგივე გაიმეორა.

ჯეკაროსანთა მეორე ლაშქრობა მარცხით დამთავრდა და მითი ევროპელთა დაუმარცხებლობის შესახებ დაიმსხვრა. ფრანკთა მონარქია სუსტებოდა. ევროპელთა წინააღმდეგ ბრძოლას სალაპ ად-დინი (სალადინი) უდგება სათავეში. 1183 წელს სალადინმა გააცამტყერა გალილეა, ხელში ჩაიგდო მრავალი ციხესიმაგრე. მუსლიმები ხმელეთზე და ზღვაზე მძიმე დარტყმებს აყენებდნენ ევროპელებს. 1185 წელს სალადინმა ზაფი დაღო ლათინებთან. მუსლიმთა ძლიერება იზრდებოდა. 1187 წლის ივნისში სულთანმა სალადინმა გადაკვეთა მდ. იორდანის და თავისი ძირითადი ძალები გარს შემოარტყა ტივერიადას; შემდეგ ევროპელები, ფაქტობრივად, იქნენ განადგურებული ხატიდან. 1187 წლის 2 ოქტომბერს იერუსალიმი დაეცა — იგი სალადინმა ძლიერად აიღო.

სალადინის გამარჯვებებმა დასავლეთ ევროპის ხალხთა აღშფოთება გამოიწვია და მესამე ჯეკაროსნული ლაშქრობა დაიწყო. ლაშქრობას მეთაურობდნენ გერმანიის იმპერატორი ფრიდრიხ I ბარბაროსა, საფრანგეთის მეფე ფილიპ II ოგიუსტი და ინგლისის მეფე რიჩარდ I ლომგული.

უნდა აღინიშნოს, რომ დასავლეთ ევროპის ქრისტიანული სამყარო, ურბან II-ის ქადაგებიდან თითქმის ასი წლის შემდეგ, არსებითად შეიცვალა. ჯეკაროსნული ლაშქრობები მხოლოდ პაპების, იმპერატორებისა და მეფეების ინტერესებში დარჩა. ხალხთა მასები ნაკლებად უჭერდნენ მხარს. ფრიდრიხ ბარბაროსამ 1188 წელს დაამარცხა იკონიის (ანატოლია) სულთანი. გერმანელთა ლაშქარმა დიდი დანაკლისი განიცადა კილიკიაში — მდინარეზე გადასვლისას ფრიდრიხ ბარბაროსა დაიხრჩო. ფილიპე ოგიუსტმა და რიჩარდ ლომგულმა ზღვას მიაშურეს. ინგლისის მეფემ კვიპროსი დაიპყრო. 1191 წლის ივლისში ინგლისელებმა და ფრანგებმა აკრა აიღეს. რიჩარდ ლომგულმა, რომელსაც ძლიერი, გაწვრთნილი და კარგად შეიარაღებული ჯარი ჰყავდა, ორი მნიშვნელოვანი გამარჯვება მოიპოვა — 1191 წლის სექტემბერში არსუფთან და

1192 წლის აგვისტოში იაფო აიღო. თავის მხრივ სალადინმა, რომელსაც აღარ ჰქონდა ლაშქრის შეესების საშუალება, არჩია, რომ ფრანგებთან ზავი დაედო (1192 წ. 2 სექტემბერი). ჯვაროსანთა მესამე ლაშქრობამ რამდენადმე სიცოცხლე შეუნარუნა ლათინურ სახელმწიფოებს [4, 117-118]. ამასთან, შეამცირა სალადინის გამარჯვებათა მნიშვნელობა. ლაშქრობამ აჩვენა, რომ ევროპას მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალა გააჩნია, რომ დასავლეთ ევროპის ქრისტიანობას შესწევს უნარი ძალთა მობილიზებისა წმინდა მიწაზე სალაშქროდ. აქვე უნდა ითქვას, რომ ისტორიულ მასშტაბში გამარჯვება მუსლიმებს (სალადინს) დარჩა. იერუსალიმის სამეფოსა და სხვა ლათინური სახელმწიფოების მცდელობა, შეექმნათ ძლიერი სახელმწიფო, კრაზით დამთავრდა [4, 118]

საერთოდ, ჯვაროსანთა მდგომარეობა უიმედო ხდებოდა. პერსპექტივა იერუსალიმის დაპატრონებისა პრაქტიკულად ამოიწურა. ამ დროს, როგორც ისტორიული წყაროები გვაცნობენ, გარკვეული გამოცოცხლება დაიწყო ლაშქარში. ახალი იმედის გაჩენა უშუალოდაა დაკავშირებული მეფე-ხუცესის იოვანეს სახელთან, რომელიც აღმოსავლეთში ცხოვრობს, ძლევამოსილი ჩანს და იგივე მიზანი აქვს ქრისტეს საფლავის გათავისუფლებისა, რაც ჯვაროსნების საოცნებო იყო. გერმანელი მემპტიანე ოტონ ფრაიზინგინელი (იმპერატორების – ჰაინრიხ IV-ის შვილიშვილი და ფრიდრიხ ბარბაროსას ბიძა) [26, 23-26; 27, 363-400] თავის „ქრონიკაში“ [28, 146-147] გადმოგვცემს, რომ სირიელი ეპისკოპოსის გადმოცემით, „იოვანემ – მეფემ და ხუცესმა, რომელიც ცხოვრობს სპარსეთისა და არმენიის იქით, უკიდურეს აღმოსავლეთში... ერთ-ერთ ბრძოლაში დაამარცხა სპარსეთისა და მიდიის მეფეები... და აიღო მათი სატახტო ქალაქი ეკატანა“. ამის შემდეგ, როგორც მემპტიანე გადმოგვცემს, იოვანე გაემართა საომრად, რათა დახმარებოდა იერუსალიმის ეკლესიას. ოტონ ფრაიზინგინელი ხაზს უსვამს, რომ, როგორც ამბობენ, ეს პიროვნება „იმ ძველი მოგვების შთამომავალია, რომლებიც სახარებაში იხსენიებოდა და იგი მრავალ ხალხზე ბატონობს“ [29, 13-14]. სირიელი ეპისკოპოსის ინფორმაციამ გაამხნევა ჯვაროსნები. მათი ფიქრით, მეფე-ხუცესი მოვიდოდა იერუსალიმის სამეფოს დასახმარებლად. 1145 წელს გაბალის სირიელი ეპისკოპოსის ცნობა XII საუკუნის მეორე ნახევარში დიდების ახალი სამოსლით შეიმოსა.

იოვანე მეფე-ხუცესის შესახებ ოტონ ფრაიზინგელის ცნობა განხილულია სამეცნიერო ლიტერატურაში. ამას ემატება XII საუკუნის შუა ხანებშივე შექმნილი ე. წ. იოვანე მღვდელმთავრის ეპისტოლე. ეპისტოლეს შემორჩენილი ნუსხა 1177 წლითაა დათარიღებული. იოვანე აცხადებს, რომ იგი ძლიერი და მდიდარია და დიდი მიწების მფლობელია. აქვე საუბარია ხუცესის სიკეთესა და ღვთისმოსაობაზე. ამიტომაც ეიმედებოდათ ჯვაროსნებს იოვანე მეფე-ხუცესი. თუმცა ჯვაროსნული მოძრაობის დაცემის ხანაში, XII საუკუნის მიწუ-

რულს, ირვანე მეფე-ხუცესი ჯვაროსანთა შემეცნებაში აღარ ფიგურირებდა, რაც, თავის მხრივ, მისმა ამაოდ მოლოდინმა განაპირობა. ჩვენ იმიტომ გავამახვილეთ ყურადღება ამ ლეგენდაზე, რომ იოვანე მეფე-ხუცესი სამეცნიერო ლიტერატურაში გაიგივებულია დავით აღმაშენებელთან, რადგან ქრისტიანების მნიშვნელოვანი ნაწილი მას „დავით მეფეს“ (rex David) უწოდებდა [27, 369].

როგორც ჩანს, იოანე მეფე-ხუცესზე გადმოცემა XII საუკუნის პირველ ნახევარში შეიქმნა. მას საფუძვლად დაედო ევროპის ქვეყნებში მოარული ხმები დავით აღმაშენებლისა და მისი ძის დემეტრე პირველის შესახებ, კერძოდ, თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ მათი ბრძოლის შესახებ. ნიშანდობლივია, რომ ტამპლიერთა ორდენის წევრების ერთ-ერთ მოსახსენებელში, რომელიც დაცულია იერუსალიმურ ქართულ ხელნაწერში, მოცემულია XII ს-ში შედგენილი ჯვაროსანი (ტამპლიერთა) რაინდების აღაპები [30]. ეს აღაპები აშკარად გვიჩვენებს ქართველთა და ტამპლიერთა ახლო ნაცნობობას. ირკვევა, რომ ტამპლიერთა რაინდები მამულებსა და ფულს სწირავდნენ ქართველთა ჯერის მონასტერს.

XIII საუკუნის დასაწყისიდან ბიზანტიის იმპერიაში შინაპოლიტიკური ბრძოლები მიმდინარეობდა. ქვეყანა ეკონომიკურად დასუსტდა. 1202 წელს ისაქ II ანგელოსი შეთქმულებმა საიმპერიო ტახტიდან ჩამოაგდეს. მისი შვილი ალექსი რომის პაატან წავიდა და ტახტის დაბრუნებაში შემწეობა სთხოვა. სანაცვლოდ ჯვაროსნულ ომში მონაწილეობასა და ბიზანტიის ეკლესიის რომისადმი დაქვემდებარებას პპირდებოდა. შემდეგ ალექსი თავის სიძეს (დის ქმარს) ფილიპე შეებელს მიაღება. ამ უკანასკნელის მეშვეობით ჯვაროსნებმა თავს იდეს დახმარების მისია და, მართლაც, 1203 წლის ივნისში ისაქსა და ალექსის ტახტი დაუბრუნეს, მაგრამ ეს აქტი არ აღმოჩნდა სტაბილური. 1204 წლის იანვარში აჯანყებულმა კონსტანტინოპოლის მოსახლეობამ კვლავ გადააყენა იმპერატორი, დაამხო საიმპერატორო ძალაუფლება.

მდგომარეობის საერთო გართულების პირობებში ჯვაროსნებმა კვლავ მიიტანეს იერიში ბიზანტიის იმპერიაზე. 1204 წლის 13 აპრილს მათ აიღეს ბიზანტიის დედაქალაქი კონსტანტინოპოლი; სასტიკად გაუსწორდნენ მოსახლეობას, დაანგრიეს არქიტექტურული ძეგლები.

როგორც ჩანს, ბიზანტიის იმპერიის დასუსტება მოხერხებულად გამოიყენა საქართველოს სამეფო კარმა. საბაბად გამოყენებულ იქნა ერთი გარემოება. ბასილი ეზოსმოდვრის ცნობით, „ქველის-მოქმედებისათვის“ ჩამოსულან მონაზონნი შავისა მთისა, ანტიოქიის, კვიპროსისა და მთაწმინდისა. მეფე თამარს დიდი პატივით მიუღია ისინი, შეუწყნარებია „ვეითარ ანგელოზნი“, დიდხანს თავისთან დაუტოვებია, შემდეგ კი „მისცნა ყოველთა დიადი, და აღაესნა ყოველთა სახმრითა... უფრო შორიელთა მოსცა დიდძალი ოქრო, თუთ მათთუს და ყოველთა მონასტერთა განსაყოფელად“ [24, 142]. უკან გაბრუნებულ მონაზ-

ენებს, რომლებმაც კონსტანტინოპოლამდე მიადწიეს, ბიზანტიის იმპერატორის ალექსის კაცები დაუხვდნენ და გაძარცვეს. თვით ალექსი მემატინანეს მოხსენიებული ჰყავს ანგარ პიროვნებად, „რომელმან ძმასა თჳსსა ისაკს თუალნი დასწუნა და მეფობა წარუღო. ესე ყოვლითურთ ბოროტი კაცი იყო და შეუტყუებელი მეფობისა, გარნა უმეტეს ანგარებისათჳს საძაგელ იყო ყოველთა მიერ“ [24, 142].

შეიტყო თუ არა მეფე თამარმა ალექსის ასეთი საქციელის შესახებ, განრისხებულმა ჯარი შეჰყარა („მცირედნი ვინმე ღიზთ-იქითნი“) და ფაქტობრივად ომი გამოუცხადა ბიზანტიის იმპერიას. კონკრეტულად საომარი ოპერაციები შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ნაპირზე დაიწყო. საქართველოს ლაშქრის აქტიური საბრძოლო მოქმედების შედეგად „წარუღეს ლაზია, ტრაპიზონი, ღიმონი, სინოპი, კერასუნტი, კიტორა, ამასტრია, არაკლია, და ყოველნი ადგილნი ფებლალონისა და პონტოსანი“. ეს მნიშვნელოვანი ტერიტორია იყო. მეფე თამარმა დაპყრობილი მხარეებისაგან შექმნა სახელმწიფო, რომლის სათავეში ჩააყენა ბაგრატიონთა ნათესავი (მეფე თამარი მისთვის მამიდად ითვლებოდა) ალექსი კომნინოსი („მისცა ნათესავსა თჳსსა ალექსის კომნიანოსსა, ანდრონიკეს შვილსა, რომელი იყო მაშინ თვთ წინაშე თამარ მეფისა შემოხვეწილი“).

ბიზანტიელი ისტორიკოსი მიქაელ პანარეტოსი გვაუწყებს, რომ „მოვიდა დიდი კომნინოსი ბატონი ალექსი, რომელიც წამოსული იყო დიდებულ ქალაქ კონსტანტინოპოლიდან, ზოლო გამოილაშქრა კი იბერიიდან მისი მამიდის, თამარის გულმოდგინებითა და ღვაწლით და 22 წლისამ დაიპყრო ტრაპიზონი აპრილში, 1204 წელს. იმეფა 18 წელიწადს, გარდაიცვალა ორმოცი წლისა 1222 წელს, 1 თებერვალს“ [31, 16].

ასე შეიქმნა ტრაპიზონის სამეფო 1204 წელს [32; 33, 134-142].

თამარის ისტორიკოსი ბასილი ეზოსმოდვარი გადმოგვცემს, რომ ქართველთა მიერ მცირე აზიაში ბიზანტიის დამარცხებასა და ქართული ბუფერული სახელმწიფოს შექმნას დიდი გამოძახილი ჰქონია ჯვაროსნებში – იგი ამ უკანასკნელთა შემდგომი გააქტიურების საფუძველი გამხდარა. „ზოლო ესმა ეს ფრანგთა, რამეთუ მოელ ბერძენთა შეწევნა აღმოსავლეთით, გამოვიდეს და წარუღეს სამეუფო ქალაქი, მეფობისა თანა, და შეიხუწა უბადრუკი იგი ალექსი ბორღალეთსა, თჳსისა სიძისასა თანა“ [24, 143]. ნიშანდობლივია, რომ ბულგარელთა მეფესაც (ალექსის სიძეს) სცოდნია ალექსის ანგარების ამბავი, შეუყვანია ერთ ციხე-დარბაზში, ოქრო დაუფენია მის წინაშე და უთქვამს: „აჲ ალექსი გულის-სათქმელი იგი შენი; ოქრო ესე მიიღე, თჳნიერ სხვისა რომლისაჲ საზრდელისა და წყლისა წილ, რამეთუ ამისთჳს წარსწყმიდე სახლი სამეუფო ქრისტიანეთა, და დახსენ თუთმაყრობელობა ბერძენთა“. ალექსი აქვე გარდაიცვალა „დაკლებული შეწვენისაგან ღმრთისა“.

უნდა შევნიშნოთ, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ზემომოცემულ სქემას (ბერძენთა კეისრის მიერ თამარის ნაბოძები ოქროს კონფისკაცია – საპასუხო გალაშქრება და ქართველთა მიერ მცირე აზიის ადგილთა დაჭერა – შემდეგ ფრანგთა მიერ კონსტანტინოპოლის დაპყრობა) კრიტიკულად მიუღდა ზურაბ ავალიშვილი [17, 52-94]. უპირველეს ყოვლისა, მეცნიერი ხაზს უსვამდა იმ გარემოებას, რომ როგორც ალექსი ანგელოსის ტახტიდან ჩამოგდება, ისე ტრაპიზონის სამეფოს დაარსება ჯვაროსანთა მეოთხე ლაშქრობის ეპოქას ეკუთვნის და აუცილებელია ამ გარემოების გათვალისწინება. ზ. ავალიშვილი მიმოიხილავს ტრაპიზონის სამეფოს ირგვლივ არსებულ ლიტერატურას და მიიჩნევს, რომ საქართველოს ტრაპიზონის „ჭანური“ სახე იზიდავდა. მართლაც, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაპირი ჭანებითა და სხვა ქართველთა მონათესავე ტომებით იყო დასახლებული. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ ბიზანტიის იმპერიის დასუსტებას თან მოჰყვა მცირე აზიაში დამკვიდრებული თურქების ამოქმედება-გააქტიურება. ბუნებრივია, საფრთხე ემუქრებოდა იქ მცხოვრებ ქართულ მოსახლეობასაც. ამგვარად, ტრაპიზონის სამეფოს შექმნა წინ უსწრებდა კონსტანტინოპოლის საბოლოო დაცემას.

ასეა თუ ისე, სადავო არ არის ტრაპიზონის სამეფოს დაარსება საქართველოს სამეფო კარის მიერ წარმოებული აქტიური პოლიტიკის შედეგი იყო და ამასთან „ის იყო მისი საგარეო პოლიტიკის იარაღი“ [34, 601].

ერთი საკითხიც. რატომ აიღო საქართველოს სამეფო კარმა გეზი ტრაპიზონის სამეფოში კომნენოსთა გამეფებაზე? საქართველოს მფარველობა და აქტიური დახმარება კომნენოსებისადმი ასახსნელია იმ გარემოებით, რომ ამ უკანასკნელთა რამდენიმე თაობა საქართველოში ცხოვრობდა და ნათესაობდა ქართულ სამეფო სახლთან, ამასთან, განსაკუთრებული სახელმწიფო ანგარიშით, ჭანეთის მჭიდრო მეზობლობით და იქნებ მისი სახლის ეთნიკური ერთობითაც. როგორ მოხვდნენ კომნენოსები საქართველოს სამეფო კარზე? რა დინასტიური კავშირი იყო მათ შორის? კერძოდ, ქართველ ბაგრატიონებსა და კომნენოსების უმცროს შტოს შორის? 1185 წელს ბიზანტიის იმპერატორი ანდრონიკე კომნენოსი ტახტიდან იქნა ჩამოგდებული და მოკლული. სამეფო ანგელოსთა საგვარეულოს წარმომადგენლებმა დაიკავეს, ისაკი მეფედ ეკურთხა. კომნენოსებიდან მოკლეს იმპერატორ ანდრონიკეს შვილი მანოელიც. გადარჩნენ მანოელის ვაჟები – ალექსი და დავითი, რომლებმაც თავშესაფარი ქართველი მეფის – თამარის კარზე ჰპოვეს.

რაც შეეხება ნათესაობას, აქ საჭიროა გავიხსენოთ დავით აღმაშენებლის ასული კატაი, რომელიც საბერძნეთში იყო გათხოვილი. „ამასვე წელსა დემეტრე მეფე მოკუდა, და დაჲ დემეტრესი თამარ, თილჳსა აღმაშენებელი, იგიცა შემონაზონებული გარდაიცვალა. და დაჲ მისი კატა დედოფალი საბერძნეთს გათხოვილ იყო“ [35, 366]. როგორც ცნობილია, კატაი მისთხოვდა ალექსი

I-ის შვილს ისაკ კომნენოსს. კატაისა და ისაკის შვილი იყო ანდრონიკე, რომელიც საქართველოს მეფეს გიორგი III-ს ესტუმრა „ცოლითა სახებრწყინვალითა და შუენიერითა, თანა შვილებითურთ და ღისწულითა, მამის ძმისშვილი ღიდისა მანოელ კეისრისა და ყოვლისა დასაეღლეთისა და საბერძნეთისა მეფისა“ [24, 16-17].

ახლო ნათესაურ კავშირზეა უთუოდ მინიშნება, როცა თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსი აღნიშნავს: „და ვითარ მართებდა, ეგრეთ მმადლობელმან ღმრთისამან შეიწყნარა და მისცა პატივი შესატყვისი სახლისშვილობისა მისისა. და მიმცემელმან ქალაქთა და ციხეთამან კმასაყოფელთამან დაუდგინა საჯდომნი სიახლესა საყდარსა თუცისასა...“ და ა. შ. ბაგრატიონთა და კომნენოსთა დამოკიდებულება ნათელია. ანდრონიკე გიორგი III-ის მამიდაშვილი იყო, ე. ი. დემეტრეს ღისწული, ხოლო თვით დემეტრე ალალი ძმა იყო კატაისი (ეს ფაქტი დადასტურებული აქვს ბიზანტიელ ისტორიკოს მიქაელ პანარეტოსსაც). ქართულ წყაროში მოხსენიებული ალექსი კომნენოსი ანდრონიკეს შვილიშვილი იყო. სწორედ იგი გახდა ტრაპიზონის იმპერიის პირველი მეფე.

დავაკვირდეთ გენეალოგიას (შთამომავალთა ყოველი თაობიდან მხოლოდ თითო დავასახელოთ):

ალექსი I კომნენოსი

დავით აღმაშენებელი

ისაკი

დემეტრე I

• (კატაის ქმარი)

(კატაის ძმა)

ანდრონიკე

გიორგი III

მანუილი

თამარი

ალექსი

(ტრაპიზონის მეფე)

ტრაპიზონის იმპერიამ საქართველოს ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ეკონომიკური, სტრატეგიული და პოლიტიკური როლი შეასრულა. მის არსებობას განსაკუთრებით არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა დასაეღლეთიდან ბიზანტიელთა და სამხრეთ-დასაეღლეთიდან რუმის თურქთა სასულთნოს შემოტევათა უკუსაგდებად.

ალექსი კომნენოსი საქართველოს სამეფო კარის დასაყრდენი იყო მის საგარეო პოლიტიკაში, განსაკუთრებით ბიზანტიასთან ურთიერთობის საქმეში.

შავი ზღვის ნაპირზე მოსახლე ბერძენთა მნიშვნელოვანი ნაწილი იმედის თვალთ უყურებდა ტრაპიზონში გამეფებულ კომნენოსებს. მათ უთუოდ დიდი სახელი ჰქონდათ და თანამემამულეებს არ გაჰქრობოდათ ილუზია მათგან მამაპაპეული ტახტის აღდგენისა. გამოვიდნენ თუ არა სამოღვაწეო ასპარეზზე, საქართველოს სამეფო კარის მეოხებით, ალექსი და დავით კომნენოსები იძულებული გახდნენ მცირე აზიაში არსებულ ურთულეს პოლიტიკურ დუღილში ჩაბმულიყვნენ.

ალექსი კომნენოსის მეფობის ბოლო წლებში საქართველოს მთავრობა ბიზანტიის შინაპოლიტიკური ცხოვრების საქმის კურსში იყო და ზოგჯერ აქტიურადაც ერეოდა ბიზანტიის პოლიტიკურ ამბებში.

ტრაპიზონის იმპერიის არსებობის მთელ მანძილზე (1204-1461 წწ.) მის სამეფო კარზე ორი პოლიტიკური ორიენტაცია და კულტურული ტენდენცია გამოიკვეთა — ქართული და ბიზანტიური. კომნენოსები საქართველოს, მისი სამეფო კარის, ქართველი მეფეების ერთგულები იყვნენ. ეს განსაკუთრებით ნათლად ჩანდა საქართველოს ძლიერების პერიოდში. მონღოლთა შემოსევებისა და საქართველოს დასუსტების შემდეგ ეს ვითარება რამდენადმე შეიცვალა და ქართულმა ორიენტაციამ არასტაბილური ხასიათი მიიღო.

ამგვარად, მეფე თამარის მეფობის დროს საქართველოს მეზობლად ძირითადად ქართველი ტომებით დასახლებული და ქართული ორიენტაციის მქონე დიდი იმპერიის შექმნა უთუოდ მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო — გამარჯვება საქართველოს პოლიტიკისა, დიპლომატიისა, რაც დაყრდნობილი იყო საქართველოს ძლიერებასა და იმ საერთაშორისო ვითარების გათვალისწინებაზე (ჯეაროსანთა IV ლაშქრობა, ბიზანტიის იმპერიის დასუსტება), რასაც XIII საუკუნის დასაწყისში ჰქონდა ადგილი.

ჯეაროსანთა V ლაშქრობა (1217-1221 წწ.) ეგვიპტისაკენ იყო მიმართული. ფრანკები ცდილობდნენ იერუსალიმის მიღებას აიუბიდების მიწების სანაცვლოდ. მართლაც, რამდენიმე მნიშვნელოვანი გამარჯვება მოიპოვეს და აიუბიდებმაც შესთავაზეს იერუსალიმის საზღვრების აღდგენა თავის ძველ საზღვრებში. აქ პაპის ლეგატმა, რომელიც ლაშქრობის სათავეში იდგა, თავი შეიკავა უფრო მეტის მოლოდინში — მოინდომეს ფრანკთა სახელმწიფოს შექმნა ეგვიპტეში. საბოლოოდ ლაშქრობა ჯეაროსანთა სრული განადგურებით დასრულდა.

პაპმა ჰონორიუსმა გალაშქრების წინ საგანგებო ეპისტოლე გაუგზავნა მეფე ლაშა-გიორგის (1213-1222 წწ.). იგი ქართველ მეფეს ერთობლივი ლაშქრობისაკენ მოუწოდებდა, რაც, პაპის აზრით, გააადვილებდა „მაჰმადიანური სამყაროს შემუსვრას“ ლაშა-გიორგიმ თანხმობა განაცხადა ქართული ჯარის ლაშქრობაში მონაწილეობაზე. დიდგვაროვანი ფეოდალებიც ეთანხმებოდნენ მეფეს. მათ მიაჩნდათ, რომ ქრისტეს საფლავისათვის ბრძოლა მათი ვალდებულება იყო. ქართველებმა დაიწყეს ლაშქრობისათვის მზადება, მაგრამ მათ ამ ლაშქრობაში არ მი-

იღეს მონაწილეობა. ამ მიზეზის დასახელება ძნელია. არ არის გამორიცხული, რომ თვით ამ ჯვაროსნული ლაშქრობის გეზი — ეგვიპტე, არ იყო გასაგები ქართველებისათვის. თუ ისინი მზად იყვნენ იერუსალიმისათვის ებრძოლათ, ეგვიპტის მიწების დაპყრობა ძნელად გასაგები იყო მათთვის.

XIII საუკუნის 20-იანი წლებიდან საერთოდ შეიცვალა საერთაშორისო ვითარება. მონღოლთა ურდოების ცენტრალური აზიიდან გამოჩენა უმძიმესი იყო მთელი მსოფლიოს და, მათ შორის, საქართველოსათვის. მონღოლთა ლაშქარმა ჩინგიზ-ხანის მეთაურობით ხორეზმი აიღო. გაქცეული ხორეზმშაჰის შესაპყრობად ოცი ათასი მღევარი გამოიყო ჯეზე და სუბუდაის სარდლობით. ამ ჯარმა ირანი და აზერბაიჯანი ისე გაიარა, რომ მუჰამედ ხორეზმშაჰის კვალს ვერ მიაგნო. 1220 წელს მონღოლები საქართველოს საზღვრებს შემოესივნენ. პირველი შეჯახებისას ქართველთა ჯარი დამარცხდა. მონღოლებმა დაიბიეს, მუღანში გამოიზამთრეს და მეორე წელს (1221 წ.) კვლავ შემოუტიეს საქართველოს. ამჯერად ქართველებმა მტერი აიძულეს, გასცლოდა საქართველოს და იმიერკავკასიაში გადასულიყო. ამ ბრძოლაში ლაშა-გიორგი დაიჭრა და 1222 წელს გარდაიცვალა.

ლაშა-გიორგი, მისი დიდი წინაპრების მსგავსად, ცნობილი იყო დასავლეთის ქვეყნებში. საინტერესოა ფრანგი ჯვაროსნის, დე-ბუას წერილი ბეზანსონის (საფრანგეთი) არქივისკოპოსის ამედე დე ტრემლეისადმი. ფრანგი ჯვაროსანი მღვდელმთავარს აცნობებს: „სანდო მოციქულთაგან გავიგე, რომ ივერიითგან კინძე ქრისტიანენი, გიორგიანებად წოდებულნი, ურიცხვი მხედრობით და ქვეითი ჯარით ღვთის აღმაფრთოვანებელ ძალითა ფრიად აღჭურვილნი, ურწმუნო წარმართთა წინააღმდეგ სწრაფად აღდგნენ და აიღეს რა უკვე 360 ციხე და 9 დიდი ქალაქი, მაგარნი დაიპყრნეს, ხოლო სუსტნი ნაცარ-ტუტად აქციეს. აღნიშნულ ქალაქთაგან ერთი, ეფერატზე მდებარე ყველა წარმართთა ქალაქთაგან უფრო წარჩინებული ყოფილა და დიდი“. ფრანგი ჯვაროსანი იმ იმედითაა, რომ ქართველები (გიორგიანები) „წმიდა იერუსალიმის მიწის სახსნელად მოვლენ და მთელ საწარმართოს დაიმორჩილებენ. მეფე მათი წარჩინებული თექვსმეტი წლისაა, ალექსანდრეს ბადალი ძალით და სიკეთით, თუმცა არა სარწმუნოებით. ჭაბუკი ესე დედის მისის დედოფლის უძლიერესის თამარის ძელებს თან ატარებს, რომელმაც, სანამ ცოცხლობდა, იერუსალიმად წასვლის აღთქმა დადვა და შვილსა თვისსა სთხოვა, თუ მიიცვალებოდა, რომ ძელები მისი უფლის საფლავთან წაესვენებიათ“.

აქ არ შეუდგებით დე-ბუას წერილის განხილვას, ერთს კი აღვნიშნავთ, რომ იგი ნათლად გვიჩვენებს ჯვაროსნების დიდ (შეიძლება ითქვას, გაზვიადებულ) წარმოდგენას ქართველთა შესახებ და მათი დახმარების მოლოდინს.

XIII საუკუნის 30-იანი და 40-იანი წლები მძიმე იყო საქართველოსათვის. მონღოლებმა მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენეს ქვეყანა და პრაქტიკულად

თავის გამგეობას დაუმორჩილეს. საქართველოს მეფე რუსუდანი (1222-1245 წწ.), ცხადია, ვერ უმკლავდება მომხდურ მტერს და იძულებულია, შემწეობა სთხოვოს რომის პაპს გრიგოლ IX-ს. პაპს საკუთარი პრობლემებიც ბევრი ჰქონდა და ამ თხოვნას მხარი ვერ აუბა.

მონღოლებისაგან მოსალოდნელი ზიფათის გამო, გერმანიის იმპერატორის ფრიდრიხ II-ის თაოსნობით მოწყობილი ჯვაროსნული ლაშქრობა, რომელსაც ბევრი ხმაური მოჰყვა, გარკვეული წარმატებით წარიმართა. 1229 წლის 11 თებერვალს სულთან ალ-ქამილთან დაიდო შეთანხმება, რომლის ძალითაც იერუსალიმი ფრიდრიხ II-ის მფლობელობაში გადავიდა. შეთანხმებამ, რომელიც ურთიერთცნობის პირობით დაიდო, დააკმაყოფილა მუსლიმები, პაპობა კი არა [4, 121]. ეს გადაწყვეტილება არ ყოფილა ხანგრძლივი. სულთან ალ-ქამილის მემკვიდრეები ზორეზმიდან ღვენილებთან ერთად ახერხებენ იერუსალიმის ხელში ჩაგდებას. თავის მხრივ, იერუსალიმის დაკარგვა გახდა მიზეზი მეშვიდე ჯვაროსნული ლაშქრობისა (1248-1249 წწ.). ჯვაროსნებს წმინდა ლუდოვიკო ჩაუდგა სათავეში. ამჯერად გერმანიის იმპერია და ინგლისი ლაშქრობაში არ მონაწილეობდნენ. ეს ლაშქრობა ჯვაროსნების სრული კრახით დამთავრდა. მეფე და მისი რაინდები, რომლებიც დამიეტაში მოვიდნენ, 1250 წლის 6 აპრილს ეგვიპტის ქალაქ მანსურაში დაატყვევეს. ჯვაროსნებმა თავისუფლებისათვის დიდი საფასური გადაიხადეს. ამ დროს თურქ სულთანთა გვარდიელებმა — მამლუქებმა — ქაიროში ხელთ იგდეს ძალაუფლება და სამხედრო რეჟიმი დაამყარეს.

ირანში სახელმწიფოს დაფუძნების შემდეგ ჰულაგუ ყანმა მონღომა შუამდინარეთისა და სირიის დაპყრობა. მან აიღო ბაღდადი (1258 წ.) და აბასიდების სახალიფო დაამხო. ამ პერიოდში ლათინური სახელმწიფოები დაშლის პირზე იყვნენ. გენუელები ებრძოდნენ ვენეციელებს, შემდეგ — ჰიზელებს. ამას დინასტიათა შორის უთანხმოება დაემატა. მონღოლთა შემოსევის შიშით ფრანკები კეთილად განეწყვნენ მამლუქების მიმართ, რომელთაც, ფაქტობრივად, შეაჩერეს მონღოლთა თავდასხმა 1260 წელს. მამლუქების სულთანმა ბეიბარსმა დაიპყრო მუსლიმური სირია. ჯვაროსანთა მერვე ლაშქრობამ ვერაფერი ვერ დააქლო მამლუქებს. 1291 წლის 18 მაისს აღებულ იქნა ქ. აკრა, 28 მაისს ის ციხესიმაგრე დაეცა, რომელსაც ტამპლიერები იცავდნენ. ევროპელები განდევნილი იქნენ. ერთადერთი იერუსალიმის მეფე რჩებოდა, ოღონდ იგი კვიპროსზე იმყოფებოდა და მისი მეფობაც რამდენადმე ფორმალურ ხასიათს ატარებდა. პრაქტიკულად დასრულდა ორასწლიანი ეპოქა გამძაფრებული ბრძოლებისა, რომლის შედეგი საველადო იყო — დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ზალხები. ეს დაპირისპირება კი საკმაო ხანს გაგრძელდა.

ჯვაროსნული ომების დროიდან მოკიდებული საქართველო აქტიურ ძალად მიაჩნდათ ევროპაში და ახლო აღმოსავლეთში. XIV ს-ის პირველი ნახ-

ევრისათვის საქართველომ მონღოლთა უღელი გადაიგდო და ძველებურად პოლიტიკურ საზღვრებში აღდგა („ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე, ოესეთიდან არეგანამდე“). უცხოელთა თვალში საქართველო ძლიერი სახელმწიფოა, რომელსაც ქრისტიანობის დამცველი ძლიერი მეფე და ლაშქარი ჰყავს. საზღვარგარეთის მეფეები თავიანთ ეპისტოლეებში მაღალი პატივით მოიხსენიებენ საქართველოს მეფეს. ასე მაგალითად, გიორგი ბრწყინვალე (1314-1346 წწ.) ეგვიპტის სულთანთა წერილებში წარმოდგენილია, როგორც „სახელოვანი და სახელგანთქმული, მეფეთა შორის საუკეთესო“ და, რაც მთავარია, „იერუსალიმის წმიდა ადგილების განმადიდებელი, ქრისტიანთა საყრდენი, რომის პაპის მეშველი...“ და ა. შ. [36, 103-104; 37, 78-79].

ნიშანდობლივია, რომ XIV საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოს ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდა რომის პაპთან, ბიზანტიასთან, ტრაპიზონის საკეისროსთან, ეგვიპტის მამლუქთა სასულთანოსთან.

მონღოლთა ბატონობიდან გამოსვლის შემდეგ მომძლავრებული საქართველო ზრუნავს იერუსალიმში ქართველთა და სხვა ქრისტიან ხალხთა შევიწროებული მდგომარეობის გამოსწორებაზე. ჯვრის მონასტერი (ქართველთა) ერთხანს ეგვიპტის მამლუქების მეჩეთად იყო გადაკეთებული. მონასტერი 1305 წელს დავით VIII-მ დაიბრუნა [30, 41-45]. ეგვიპტელებს რჩებოდათ ქრისტეს აღდგომის ეკლესია, გოლგოთა, ქრისტეს საფლავი. მათ ჰქონდათ „კლიტენი“ და სამონასტრო კომპლექსში შეშვება-გამოშვებას თავად განაგებდნენ [30, 46-47].

გიორგი ბრწყინვალემ საგანგებო ელჩები გაგზავნა ეგვიპტის სულთანთან 1316 წელს და 1320 წელს. მეფე მოითხოვდა ყველა ქრისტიანის მდგომარეობის შემსუბუქებას და სამაგიეროდ საჭირო შემთხვევაში ბრძოლაში დახმარების ვალდებულებას იღებდა. როგორც ჩანს, სულთანმა გაითვალისწინა ეს თხოვნა და გააუქმა ქრისტიანთა დასამცირებლად შემოდებული წესი (ქრისტიანებს ცხენზე (სახედარზე) ჯდომისას ფეხები ცალ მხარეს უნდა ჰქონოდათ გადადებული). გიორგი ბრწყინვალე მოითხოვდა ქრისტეს საფლავის კლიტეთა დაბრუნებას. სულთანს ეს თხოვნაც შეუსრულებია. საქართველოს ელჩების (ქსნის ერისთავი პიპა და დეკანოზი იოანე ბანდაისძე) მიერ ჩამოტანილ „იარლიყში“ ხაზგასმული იყო გიორგი ბრწყინვალის „ყოვლისა სათხოვნელისა“ აღსრულება, „რამეთუ მიეცნეს კლიტენი ქართველთა“. ნიშანდობლივია, რომ გიორგი ბრწყინვალის მიერ იერუსალიმისათვის გაწეული დეკანოზისათვის რამდენიმე ალაპი დაუწესებიათ [30, 26, 126, 149, 258].

გიორგი ბრწყინვალის მიერ გატარებული ღონისძიებები, ცხადია, ჯვაროსნულ ლაშქრობებთან უშუალო კავშირში არ ყოფილა (ეს მოძრაობა უკვე მინავლებული იყო), მაგრამ მათი იდეებისათვის ბრძოლის გაგრძელებას წარმოადგენდა. ჯვრის მონასტრის დაბრუნებამ, ქრისტეს საფლავის კლიტენის დაუფლებამ არა მარტო ქართველი, არამედ სხვა ერის ქრისტიანობის აღმსარებლების

უფლებებზე ზრუნვამ საქართველოს სამეფოს ავტორიტეტი, მისი პოლიტიკური პრესტიჟი კელავ აამაღლა და საერთაშორისო მასშტაბი შესძინა.

წყაროები და ლიტერატურა

1. აღ. რონდელი, პატარა ქვეყნის ორი როლი: ბუფერი და ნეიტრალიტეტი. ქართული დიპლომატია, 5, თბ., 1998.
2. რ. მეტრეველი, დავით აღმაშენებელი, მეფე თამარი, თბ., 2002.
3. ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში, თბ., 1968.
4. Ж. Тат, Крестовые походы, М., 2003.
5. С. Еремян, Общность судеб и культурно-политическое содружество народов Закавказья в IX-XIII вв., Кавказ и Византия, Ереван, вып. I, 1979.
6. История армянского народа, ч. I, Ереван, 1951.
7. История Азербайджана, I, Баку, 1958.
8. მატჩანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955.
9. Е. Похомов, Очерк истории ширваншахов-кесранидов. Краткий курс истории Азербайджана, Баку, 1923.
10. В. Минорский, История Ширвана и Дербента, М., 1964.
11. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, თბ., 1971, გვ. 158.
12. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955.
13. Г. Мишо, История крестовых походов, М. – СПб., 2004.
14. Эпоха крестовых походов, под редакцией Э. Лависса и А. Рамбо, М. – СПб., 2003.
15. Ф. И. Успенский, История крестовых походов, СПб., 1901.
16. История средних веков, М., 1952.
17. ზ. ავალიშვილი, ჯვაროსანთა ღრიოდან, თბ., 1989.
18. შ. მესხია, დიდგორის ბრძოლა, თბ., 1965.
19. ვ. კოპალიანი, საქართველოს ურთიერთობა ჯვაროსნებთან და ბიზანტიასთან (XI-XII სს.). კრებ. XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968.
20. ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთი განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957.
21. შ. მესხია, ძლევაი საკვირველი, თბ., 1972.
22. შ. ბაღრიძე, საქართველო და ჯვაროსნები, თბ., 1976.
23. თ. ჟორდანია, ქრონიკები, I, ტფ., 1893.

24. ისტორიანი და აზმანი შარაგანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, II, თბ., 1959.
25. კ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარაგანდელთანი, ტექსტის დადგენის ცდა, შესავალი, თბ., 1941.
26. Е. А. Косминский, Историография средних веков, М., 1963.
27. შ. ბაღრიძე, თქმულება დავით აღმაშენებელსა და დემეტრე პირველზე. XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968.
28. Ottonis Episcopi Frisingensis Chronica, Libro Octo, Basilae, 1569.
29. G. Oppert, Der Preisbyter Iohannes in Sage und Geschichte, Berlin, 1870.
30. ე. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.), თბ., 1962.
31. მიქაელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავალი წერილით, შენიშვნებითა და საძიებლებით გამოსცა ალ. გამყრელიძემ. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 33, თბ., 1960.
32. В. Карпов, История Трапезунтской империи, М., 2006.
33. შ. დილი, ბიზანტიის იმპერიის ისტორია, თბ., 1998.
34. Ф. И. Успенский, История Византийской империи, I-III, М.-Л., 1948.
35. ლაშა გორგის-დროინდელი მემკთიანე, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955.
36. ბ. სილაგაძე, მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან. ქართული წყაროთმცოდნეობა, თბ., 1989.
37. გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949.

*A.C.S. Peacock / Cambridge
University of Cambridge*

GEORGIA AND THE ANATOLIAN TURKS IN THE 12TH AND 13TH CENTURIES¹

Abstract

This article presents a study of the political and military relations of the Kingdom of Georgia and the Muslims of Anatolia from the 12th century AD up to the Mongol conquest of the region in the mid 13th century: Georgia's expansion during the 12th century and the web of marriage alliance that the Muslim rulers of Anatolia wove to protect themselves drew her into conflict even with distant principalities with which she shared no border, such as the Artukids of Mardin. Meanwhile, Erzurum appears to have been obliged to acknowledge Georgian suzerainty for much of the 12th and early 13th century. In the 13th century, however, the Mongol threat forced the Seljuks of Rum and Georgia to form an alliance, and Georgians came to form a significant part of the Seljuk army. This alliance was sealed with a marriage between the Seljuk sultan and a member of the Georgian ruling house, the Bagratids, and the Seljuks appear to have derived prestige from their association with the Bagratid dynasty.

While relations between the mediaeval Islamic and Christian worlds are popularly imagined to have been characterised by confrontation, research in many areas, and especially Anatolia, shows that the reality was much more complex (see, for example, Balivet 1994). Plenty of Turks could be found in the service of Byzantium, and Christians often held senior posts under the Seljuks of Rum (Anatolia) (Wittek 1935, Bryer 1970, Brand 1989). Indeed, Christians made up a substantial part of the population of Seljuk Anatolia, and in places a majority (Vryonis 1971: 182-3). However, while some research has been devoted to the relationship between the Seljuks and their Greek neighbours in Byzantium, Nicaea and Trebizond (Vryonis 1971, Savvides 1981, Shukurov 2001), scholarship in Turkey and the west has almost entirely ignored the significant role that Georgia and Georgians played in mediaeval Muslim Anatolia. Over the 11th and 12th centuries, successive Georgian rulers unified their country and overthrew Muslim domination, so that by the early 13th century, Georgia had become a major power in the Middle East, capable of attacking deep inside Iran and even

¹ პირველად სტატია გამოქვეყნდა ჟურნალში *Anatolian Studies*, № 56, 2006. წინამდებარე კრებულითვის მოგეწოდდა ავტორმა.

causing alarm in Syria, as will be discussed below. This was also the zenith of her Turkish neighbours, the Sultanate of Ru>m, which had finally managed to depose or reduce to vassal status most of the other Turkish rulers of Anatolia and unify much of that land under its rule. Despite some inevitable rivalry, the relationship between the two powers was not one of pure hostility. The Seljuks of Ru>m and the Bagratid rulers of Georgia were linked by marriage, typically Muslim institutions became widespread in Georgia, and Georgians formed a significant part of the Seljuk army. It is characteristic of the ambiguous relationship between the two powers that at the battle of Köse Dağ in 1243, when the Seljuks of Ru>m met a disastrous defeat at the hands of the Mongols, Georgian soldiers could be found fighting on both sides.

An understanding of Georgia's relationship with the Turks of Anatolia is also of great importance to comprehending the history of the Middle East on the eve of the Mongol invasions. In the late 12th and early 13th centuries, Eastern Anatolia became a battleground fought over by every power in the region. Ahlat on Lake Van, the rich capital of Armenia, had maintained a precarious independence under the Turkish Sha>h-i Arman dynasty, but was regarded by every neighbouring state as the key to establishing its regional supremacy. The Seljuks of Ru>m, Georgia, the Ayyu>bids of Syria, the Ildegüzids of Azerbaijan, the flimsy Khwa>razmian empire based in the Caucasus, and ultimately the Mongols all competed for control of this vital city. So while this article will focus on relations between the Anatolian Turks and Georgia, it will also consider more generally the context of Georgia's relations with the Islamic world as it expanded at the Muslims' expense. The period studied concludes in the mid 13th century, when the Middle East was transformed by the Mongol invasions and Georgia and Anatolia were incorporated into the Mongol world empire.

This article concentrates almost exclusively on political relations between Anatolia and Georgia. This area is particularly obscure as the foreign relations of the Muslim principalities of Anatolia were not a subject of great interest to pre-modern historians. However, enough references survive to make an attempt possible. Georgia's relationship with the Seljuks of Ru>m has been the subject of a study in Georgian (Shengelia 2003). Shengelia's work is not only inaccessible to most scholars for linguistic reasons, but is also based entirely on material available in Georgian, Persian, or Turkish. However, much important information on Georgia is preserved in Arabic chronicles compiled under the Ayyu>bid and Mamlu>k rulers of Syria and Egypt, and this is exploited in the present article. Although this study is mainly restricted to those works that have been published, it is possible that more such information exists in the numer-

ous Arabic histories extant only in manuscript form. Both Georgian and Islamic sources are somewhat problematic, consisting largely of chronicles composed for political ends. Though the rhetoric of both mediaeval Christian and Muslim historians – and sometimes the rulers' own propaganda – focused on the rivalry between the Seljuks and the Georgians, some evidence suggests in fact both sides derived prestige from their close connections with one another, and the Muslims of Georgia were in reality a privileged community favoured by the Bagratid kings (Minorsky 1949).

Georgia and the Anatolian Turks during the 12th Century

The Georgians first encountered the Islamic world in the seventh century with the Arab conquests. Tbilisi was occupied and became a Muslim city for four hundred years. Nonetheless, much of Georgia remained under its own princes, and was finally unified by the Bagratid dynasty in the 11th century (Allen 1932: 79-84, Lordkipanidze 1987). However, it was another century before the Bagratids could reclaim Tbilisi, for throughout the 11th century Georgia was subjected to the constant depredations of the Seljuk Turks who were particularly attracted to the south Caucasus by its ample summer and winter pastures, ideal for their nomadic lifestyle (Peacock 2005). Yet, partly basing his power on the non-Muslim Kıpçak Turks he encouraged to settle in Georgia, the Bagratid king David II Aghmashenebeli (r. 1089-1125) was able to seize control of most of Caucasasia by the end of his reign, subjugating the local Muslim dynasties of the region (Golden 1984). A lull in fighting ensued until the middle of the 12th century when the Georgian monarchs started the offensive again. Georgia's conquests in the east remained reasonably secure, but her territories to the south and west were fiercely disputed with her Muslim neighbours. The Ildegüzid atabeg dynasty of Azerbaijan, who originated from Nakhichevan, battled Georgia during the 12th and early 13th centuries (Bunyadov 1984: 51-9, 95-6, 102-111), while Ani, the capital of the Muslim Shaddadid dynasty which fell to the Georgians in 1124 and again in 1161, was constantly threatened by the Turks (Minorsky 1953: 90-103).

There is little evidence for any contacts between the Seljuks of Rum and Georgia during the 12th century. For much of this period the Anatolian Seljuks were just one of many Turkish dynasties in Anatolia, and their borders were far away from Caucasian frontier towns such as Ani. Although the Great Seljuks, rulers of Iran and Iraq, were often drawn into fighting with the Georgians – Ganja, one of the principal appanages of senior members of the family, was

exposed to Georgian attacks – they received no assistance from their relatives who ruled Anatolia. Quite apart the physical distance of the Ru>m Sultanate from the Georgian border, relations between the two Seljuk dynasties were often poor, and the Anatolian Seljuks were descended from Kutlumuş, a cousin of the Great Seljuks who was killed in rebellion against his relatives (Peacock 2005: 217-220).¹ Byzantium, the Crusaders and their Turkish rivals in Anatolia such as the Danişmendids were a much greater concern to the Seljuks of Ru>m than Georgia.² The early Seljuk sultans of Ru>m did launch campaigns to the east, but these tended to be aimed at the Danişmendid centre of Malatya in the south east or territories in the northern Jazi>rah, and none of them brought lasting gains in these areas until the end of the 12th century, when the Danişmendid dynasty collapsed (Üremiş 2005: 59-138; Cahen 1968, 82, 96-106). North eastern Anatolia was the territory of the other Turkish dynasties that had established themselves there in the wake of the Byzantine defeat at Manzikert in 1071 – the Sha>h-i Arman dynasty in Ahlat, the Mengücekids in Erzincan and Divriği and the Saltukids in Erzurum. Thus Georgia's early dealings with the Turks of Anatolia focused on these dynasties, although she also had an impact much further south. At Mayya>fa>riqi>n (Silvan), for instance, the army of the 11th century Marwa>nid rulers contained a substantial Georgian component, and in the 12th century one local found employment as an Arabic secretary to the Georgian king (al-Fa>riqi>, Ta'ri>kh, 97-8; Minorsky 1949).

These eastern Anatolian dynasties often had closer links with the Great Seljuks in Iran and their vassals than with the Seljuks of Ru>m. The Saltukid Na>s}ir al-Di>n Muh}ammad (1168-1191?) struck a coin in 1189 in the names of his Great Seljuk overlord, Sultan T{ughril b. Arsla>n, and T{ughril's atabeg Kızıl Arslan the Ildegüzid (Sümer 1990: 33). Likewise, when the Georgians attacked the Ildegüzid city of Ganja, Ildegüz was able to count on the support of the Sha>h-i Arman of Ahlat in the counter-attack (al-H{usayni>, Akhba>r: 156-62). Indeed, most eastern Anatolian dynasties, even those as distant as the Artukids of Diya>r Bakr, participated at one point or another in campaigns against Georgia. Even remote, minor rulers, presumably not directly affected by Georgian aggression, were caught up in Caucasian affairs. One such was the Dilmaçid lord of Bitlis, a vassal of the Sha>h-i Arman, who accompanied

¹ I distinguish between the Great Seljuks and the Seljuks of Ru>m or Anatolia up until the end of the 12th century, when the former collapse. Thereafter Seljuk refers to the Seljuks of Ru>m; however, among these two separate branches existed, in Erzurum (1201-1230) and Konya.

² As argued by Sakaoglu (2005: 57, 131), the reference to the conquest of 'Tifi>s' by Kılıç Arslan I around 1122 in one mediaeval Persian source must be erroneous (*Ta'ri>kh-i A<l-i Salju>q*: 80), and while his assertion that the word must be a mangled form of Divriği is more likely, it cannot be proven.

Ilgha>zi>, the Artukid who had been entrusted with the task of stopping Georgian expansion in the Caucasus by the Great Seljuk Sultan Mah}mu>d (r. 1118-31) (Turan 1993: 91, 94, 161). Although based in the mountains to the west of Lake Van, the Dilmacıds also seem to have secured a foothold in Dvin, far away on the River Araxes, which was meant as a base from which to attack Tbilisi (Minorsky 1953: 83, 85).

The participation of so many different dynasties in these Georgian campaigns may be partly explained as a result of the marriage alliances that bound many of them together, as well as the desire for plunder. Marriage was as vital an element in diplomacy in the mediaeval Middle East as in Europe, and despite the differences of religion, the Georgians too were drawn into contracting such alliances with their Muslim neighbours. Such marriages played a large part in determining the structure of international relations in Anatolia. The Saltukids, for instance, were related by marriage to the Sha>h-i Arman dynasty, who in turn had intermarried with the Artukids (Turan 1993: 92). The Saltukids had also formed marriage alliances with the Artukids of Mardin and the Dilmacıds (Sümer 1990: 26, 45), while a daughter of Sökmen II of the Sha>h-i Arman dynasty had married Zangi>, ruler of much of Syria (Sümer 1990: 72, Hitti 1929: 118-9). The political importance of such marriages is underlined by an account of a dispute between Kılıç Arslan II the Ru>m Seljuk and Yağı Basan the Danişmendid over a Saltukid princess (Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 11: 317):

In this year [560/1164] was the discord between Kılıç Arslan b. Mas'>u>d b. Kılıç Arslan, ruler of Konya and its surroundings, and Yağı Arslan b. Danişmend (i.e. Yağı Basan), ruler of Malatya and its surroundings, and there was a fierce war between them. Its cause was that Kılıç Arslan had married the daughter of king Saltuk b. 'Ali> 'l-Qa>sim, who was sent to him with a trousseau of inestimable value. Yağı Arslan the ruler of Malatya raided it and seized the bride and her possessions, wanting to marry her to his nephew Dhu> 'l-Nu>n b. Muh} ammad b. Danişmend. He ordered her to repudiate Islam – which she did – in order to invalidate her marriage to Kılıç Arslan. Then she converted back to İslam and he married her to his nephew, so Kılıç Arslan gathered an army and marched against the Danişmendid.

The forced apostasy of the Saltukid princess to invalidate her earlier marriage seems to be an extreme case, but a casual if not cavalier attitude to religion in the interests of political expediency was not unusual, as several marriages with the Georgian Bagratids indicate, as will be discussed below. Kılıç Arslan lost this particular war, and there appear to have been few other attempts by the Ru>m Seljuks to form alliances with the eastern Anatolian Turkish dynasties which probably

explains their absence from warfare with Georgia during most of the 12th century. A daughter of the same Kılıç Arslan II was married briefly to an Artukid (Üremiş 2005: 130-33; Turan 2002: 193 n. 108; Ibn Jubayr, *Rihlah*, 185-6; Broadhurst 2001: 190), and there were links with the Zangids too, but most of the 12th century Rum Seljuk marriage alliances seem to have been with Byzantium or the Danişmendids, too distant from Caucasia to affect operations there.

The principal Turkish states in Anatolia bordering Georgia directly were thus the Saltukids of Erzurum and the Shaḥ-i Arman of Ahlat. Although the Saltukids were (at least at one point) vassals of the Georgians' great rivals in Caucasia, the Ildegüzids, they do not themselves seem to have formed a particularly formidable threat to Georgia, whose suzerainty they more usually recognised. In the early 12th century Saltukid influence may have stretched as far as Dvin, and the earliest member of the dynasty about whom we have any evidence adopted the title *ghaḥ-zī* ('holy warrior') (Sümer 1990: 23-9), although this may well be nothing more than a convention. Neither the Georgian nor the Islamic sources include the Saltukids among the participants in the Great Seljuk coalition of amirs led by *Ilghaḥ-zī* of Mardin that attempted to crush David Aghmashenebeli and met with a decisive defeat at the Battle of Didgori in 1121 (KC I: 340-2; Thomson 1996: 332-4; Ibn al-Athīr, *al-Kāmil*, 10: 567; Minorsky 1949: 32; Walter the Chancellor, *Antiochene Wars*, 168-70). This is surprising given the Saltukids' proximity to the frontier, and is possibly indicative of their obscurity even from the point of view of the early 12th century. In the middle of the 12th century, the Shaddāds asked the Saltukid 'Izz al-Dīn to buy Ani off them as it was impossible to defend it from the Georgians. However, the Shaddāds betrayed 'Izz al-Dīn to the Georgians, and he was taken captive along with a vast number of Muslim prisoners. Nonetheless, by now the Saltukids had some international influence through their own marriage connections. 'Izz al-Dīn's daughter or sister, *Shaḥ-Banu*, was married to the Shaḥ-i Arman, Sökmen II, who seems to have paid his ransom (Ibn al-Athīr, *al-Kāmil*, 11: 190, 280; the chronology and details are somewhat confusing, see also Minorsky 1953: 87, Turan 1993: 9-10, Matthew of Edessa, *Chronicle*, 277-8; the Artukids too may have helped pay the ransom. It may be, as indicated by Müneccimbaşı, that 'Izz al-Dīn was actually captured and ransomed twice: *Jaḥmi* al-Duwal, 2: 180 (Arabic)). The Georgian king took advantage of the opportunity to assure himself of the Saltukids' future quiescence, as is clear from the events of 1161 when the Anatolian Muslims gathered an army to avenge the fall of Ani to the Georgians. 'Izz al-Dīn, along with the Shaḥ-i Arman and the Dilmaçids, participated, but 'when the [Georgian] king [Giorgi]

and his army arrived, the amir Saltuq fled and parted with the Muslims, because when king Dimitri had captured him and let him go, he made him swear that, as long as he was alive, he would not unsheathe his sword against him or his children, and would not send troops against him or his children' (al-Fa>riqi> in Minorsky 1953: 90).¹ In future, 'Izz al-Di>n appears to have kept his word, for when in 1163 Ildegüz, the Sha>h-i Arman and the Dilmaçids launched a successful campaign against Georgia in revenge for the sack of Dvin and Ganja the previous year, the Saltukid is conspicuously absent from the list of participants (al-H{usayni>, Akhba>r, 158-9; Minorsky 1953: 93; I can find no basis for the assertion in Turan 1993: 14 that 'Izz al-Di>n did take part in this expedition).

The Saltukids managed to maintain a precarious autonomy until the beginning of the 13th century when they were overthrown and replaced by a Seljuk prince. Interestingly, it appears from Georgian sources that the Georgian queen Tamar had seriously considered marrying the Saltukid Muz}affar al-Di>n, 'Izz al-Di>n's grandson, who was brought to the court at Tbilisi. According to the Georgian Chronicle,² he converted to Christianity, which would have been in accordance with the practice in other instances, as we shall see. The date of this is not specified, but must have occurred between the banishment of Tamar's first husband, Georgi Bogolyubskoi, in 1188, and her marriage to David Soslan in 1189, while Erzurum was still nominally independent, although probably within the Georgian sphere of influence. According the Chronicle, after some time, Tamar, 'finding such an alliance unsuitable, gave wing to higher aspirations' (KC 2: 43-4; Vivian 1991: 115-7). The Saltukid principality was already sufficiently weak for such a marriage to offer little political advantage to the Georgians, at least when a better offer could be found. Ibn al-Athi>r (al-Ka>mil, 12: 451) makes it clear that the Saltukids were very much the Georgians' vassals:

No one could resist [the Georgians]; this was the case with Erzurum, to the extent that its lord wore the Georgian monarch's khil'a³ and raised a standard with a cross at the top. His son converted to Christianity desiring to marry the queen of Georgia, and out of fear of them, in order to ward off the evil [they threatened to him].

Muz}affar al-Di>n was consoled with marriage to 'a concubine's daughter,

¹ Pace Minorsky 1953: 136, it does not seem at all that 'Izz al-Di>n's actions were inspired by 'chivalry' or a sense of loyalty to the Georgian king, as he had, after all, joined the Muslim campaign; his flight was probably induced by terror at his possible fate at Giorgi's hands.

² I refer to the collection of histories known in Georgian as the *K'art'lis C'khovreba* ('Life of Georgia') as the Georgian Chronicle for the sake of convenience; however it should always be borne in mind this is not a single work by a single author.

³ A robe of honour granted by a lord to a vassal.

reputedly of [Georgian] royal blood' with whom he returned to Erzurum (KC 2: 44; Vivian 1991: 117). After this relations between the Saltukids and Georgians deteriorated rapidly, for in 1193 Erzurum was attacked by a substantial Georgian army led by Tamar's husband David Soslan and her son Giorgi Lasha (KC 2: 58-9; Vivian 1991: 123-5). The reason for this expedition was in all likelihood to punish the Saltukids for supporting for George Bogolyubskoi who invaded Georgia in 1190 attempting to seize the throne for himself. He appears to have invaded by way of Erzincan and Erzurum, and so must have had at very least the acquiescence if not active help of the local Muslim dynasties, and subsequently he allied himself to the Ildegüzids (Allen 1932: 103-5; KC 2: 49-55; Vivian 1991: 117-123). The Saltukids remained in control of Erzurum for a few more years, although with how much independence is unclear. The 14th century author Ah}mad of Niğde states (al-Walad al-Shafi>q, f. 147b) that when the Seljuks conquered the city, they seized it from the Georgians, making no reference to the Saltukids (Arz al-Ru>m az Kurj sitadah). Ah}mad is not the most reliable source (on him see Peacock 2004), but it is likely that the Georgians kept a close eye on their Saltukid vassals in Erzurum.

A greater menace to Georgia was presented by the dynasty known after its ruler's title, Sha>h-i Arman, meaning 'King of Armenia'. This had been founded by a Türkmen soldier, Sökmen al-Qut}bi>, and controlled the surroundings of Lake Van, with the prosperous commercial centre of Ahlat as capital. In the early 12th century relations with the Artukids were poor, and the Sha>h-i Arman did not join in Ilgha>zi>'s Georgian expedition of 1121 that ended in the defeat at Didgori at the hands of David Aghmashenebeli. Two Christian sources report that the Georgians defeated the army of one member of the dynasty, possibly in alliance with an Artukid, but the date and details vary (1125 under Ibra>hi>m b. Sökmen or 1130 under Sökmen II; KC 1: 365-6; Vivian 1991: 49-50; Matthew, Chronicle, 236; the sole Muslim source to mention it dates it to 1137-8, the ruler then being Sökmen II: Ah}mad of Niğde, al-Walad al-Shafi>q, f. 155b). The Sha>h-i Arman dynasty reached its zenith under Sökmen II (r. 1128-85). Relations with some of the Artukids improved, as the marriage of Najm al-Di>n Alpi of Mardin to Sökmen's sister in 1146 bore witness. However, the Artukid family was made up of two hostile branches, and Sökmen was obliged to assist his brother-in-law against the rival Artukids of Hasankeyf (Turan 1993: 92-3). In turn, the Artukids of Mardin were drawn into Caucasian affairs. Apart from the clash of 1125/1130/1137-8, the Sha>h-i Arman's earliest involvement with Georgia came when Sökmen paid off 'Izz al-Di>n Saltuk's ransom. After this, the rulers of Ahlat become much more prominent in fighting with Georgia. In 1161, the

Sha>h-i Arman and his allies were grievously defeated by the Georgians at Ani – the occasion when, it will be remembered, ‘Izz al-Di>n Saltuk fled at the approach of King Giorgi. Alpı had been due to join this campaign too, but had made it no closer than Malazgirt when the Muslim armies were defeated (Minorsky 1953: 90-1). More successful was the campaign of Sökmen, Fakhr al-Di>n the Dilmacıd, İldegüz, and the Great Seljuk sultan Arsla>n Sha>h in 1163 which defeated Giorgi and allowed the Sha>h-i Arman to get away with an enormous booty (Minorsky 1953: 93-4). The Sha>h-i Arman joined the İldegüzid-Great Seljuk forces campaigning in Georgia in 1174 and again in 1175 (Minorsky 1953: 97-8, Ni>sha>pu>ri>, Salju>qna>mah, 117-8; Luther 2001: 149-50).

It is not clear exactly how or why the Sha>h-i Armans initially became involved the campaigns with Georgia. The dynasty’s relationship with both the Great Seljuks and the İldegüzids was extremely bad. A Great Seljuk claimant had attempted to seize Ahlat for himself, and the year before the campaign of 1163, Sökmen had sent troops to support the ruler of Mara>gha who had opposed the accession of Arsla>n Sha>h that İldegüz had orchestrated (Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 11: 268-9). It is not immediately obvious why Sökmen would have wanted to support his former enemies. At this point Georgia did not present a direct threat to Ahlat, and it seems likely that the Sökmen’s marriage alliance with the Saltukids was at least partly responsible for entangling him with Georgia. However, strategic considerations probably would have played an important part too. Firstly, there was the risk that if the Georgians captured Erzurum, the north-south trade from which Ahlat had grown rich might be disrupted. Secondly, the Sha>h-i Armans’ territories were by this point expanding far beyond the Lake Van area. At one point they may even have held Tabri>z, and Sürmeli, an important post on the Georgian frontier was subject to Ahlat in the 13th century, so may have been in the 12th too when the Sha>h-i Armans were much stronger (Turan 1993: 90; Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 12: 414). Furthermore, the Dilmacıds of Bitlis, nominally the vassals of the rulers of Ahlat, but in fact virtually independent, seem to have had territories in the Caucasus. It was doubtless in Sökmen’s interests to keep tabs on their activities on this sensitive frontier.

However, perhaps the most important motive for the Sha>h-i Armans’ involvement in the Caucasus was plunder. This, at any rate, is the point that the medieval sources stress, not any strategic considerations (although the latter is not the sort of matter to which they would generally give any attention). Warfare could be a very lucrative business, and it seems that Ahlat did extremely well out of it. Al-H{usayni> (Akhba>r, 158-9, 161) describes the horror of the soldiers and the Sha>h-i Arman when İldegüz considered cancelling one campaign

having received a conciliatory embassy from the Georgian king. The rich plunder they could hope to gain was much more enticing than peace. Al-Fa>riqi> recounts how after the Georgian defeat of 1163 (Minorsky 1953: 93-4),

The Sha>h-Arman seized three separate loads, one of which contained gold and silver vessels, in the second of which there was the king's chapel with gold and silver crosses set with gems, gospels illuminated with gold and set with jewels of inestimable price the like of which could not be found; the third contained the king's treasure of gold, silver and jewels, the price of some of which could not be estimated in view of the numbers.

The prospect of such rewards was probably enough on its own to induce Sökmén to put aside former enmities, and relations with the Ildegüzids improved to the extent that Sökmén married the daughter of Ildegüz's son Jaha>n Pahlawa>n (Lyons and Jackson 1982: 230). The constant hostilities between Georgia and its Muslim neighbours did not affect the lives of the Christian inhabitants of Muslim states. Saltuk, Ildegüz and Sökmén are explicitly praised by Armenian historian Vardan: 'God made the three of them friendly to Christians and solicitous for the country' (Thomson 1989: 204). However, it is also clear that some local Christians did convert to Islam and actively assisted the campaigns against their former compatriots. Matthew of Edessa (Chronicle, 278) recounts the role played by Georgian renegades in one of Sökmén II's campaigns against Georgia, capturing a Christian Georgian commander:

Now, at the rear of the Turkish army were Muslims who were Georgian by nation; these had joined the Turks, following the renegade Georgian Vasak, and had served them as guides. These [Muslim Georgians] came and surprised the dismounted [Georgian] cavalry commander, taking him prisoner and bringing him to the emir called the Sha>h-i-Armin. They did nothing more to this Georgian officer, who was called Kayi, than to take him prisoner.

After the expedition of 1175, relations between Georgia and the Anatolian Muslims appear to have been generally calm, and the Georgian Chronicle records that Ildegüz 'sued for peace', although the date is not specified, and a subsequent Georgian plundering expedition on Ganja and territories north-east of Erzurum is mentioned (KC 2: 15-16; Vivian 1991: 109). The destruction of the powerful Orbeliani family was to preoccupy the last years of Giorgi's reign (Stephanos Orbelian, *Histoire*, 222). Sökmén and the Ildegüzids had to divert their attention to the south, for the rise of Saladin fundamentally altered the geopolitics of the region. Saladin aimed to unite all Syria and the Jazi>rah under his rule, and Sökmén and the Ildegüzids were drawn into intervening on behalf of their allies and relatives he threatened as far away as Mosul (Lyons,

Jackson 1982: 173-185, 188-9). On Sökmen's death in 1185, both Saladin and Ildegüz's son Jaha>n Pahlawa>n attempted to gain control of Ahlat, but were thwarted by the cunning diplomacy of one of Sökmen's mamlu>ks, Bektimur, who managed to seize power for himself (Lyons, Jackson 1982: 229-233). However, Sökmen's successors lacked his ability, and Saladin's intervention in 1185 marks the start of the long struggle of the other powers in the region over Ahlat and the remnants of the Sha>h-i Armans' state, once the most powerful in the region. Even after the Ayyu>bids annexed the city in 1207, Ahlat remained a bone of contention.

The 12th century, then, was marked by hostilities between Georgia and its Muslim neighbours in Azerbaijan and Anatolia. Although a very late source asserts that Mengücek, founder of the eponymous principality around Erzincan, had started his career in Anatolia by raiding the Georgians, as it does of Saltuk, there is little other evidence for any relations between the Mengüceks and Georgia until the 13th century (Müneccimbaşı, Ja>mi' al-Duwal, 2: 179, 181 (Arabic)). Thus the Sha>h-i Armans and the Saltukids were Georgia's major rivals in the region, although the Mengüceks must have collaborated with George Bogolyubskoi's invasion as it is specifically mentioned in the Georgian Chronicle that he went by way of Erzincan.¹ Georgia's policy towards Anatolia was generally cautious; it had enough difficulties keeping hold of Ani without penetrating further into the region, and was also preoccupied by the threat of the Ildegüzids in the south. For the initial stages of the reign of Giorgi's daughter, Tamar (1185-1212), Georgian policy remained conservative and orientated towards the south and east (Limper 1980: 44-6). The main threat from Anatolia came less from the Muslim states than from the Türkmen nomads who raided everywhere between Georgia and the Diya>r Bakr at the beginning of Tamar's reign, and were as destabilising to the Turkish Muslim states of Anatolia as to Georgia (Cahen 1960: 22-4). Cultural contacts between Georgia and the Anatolian Muslims were extremely limited and not of particular importance to either side. There are clear Caucasian influences on the Saltukid tomb towers of Erzurum and other monuments there (Rogers 1976: 316), but this may be the work of local Armenian or Georgian craftsmen given Erzurum's proximity to Tao rather than illustrative of the links with the Kingdom of Georgia. Georgian culture was profoundly influenced by Islamic civilisation, but it does not seem that Muslim

¹ According to the Georgian Chronicle, when Tamar captured the Mengüceks ruler Bahra>msha>h in 1202, she imprisoned him 'in contrast to her former esteem and friendship for him' (KC 2: 140; Vivian 1991: 84). However, this is probably just a rhetorical conceit to highlight the Mengüceks' humiliation; at any rate it does not give sufficient grounds for thinking relations between the Erzincan principality and Georgia were friendly.

Anatolia played a significant part in this. Rather, such influences came from the Georgians' own Muslim subjects as well as Azerbaijan and Iran, for Iranian culture was traditionally very prestigious in the Caucasus (on Muslim and Iranian influence in Georgia see Eastmond 1998: 71-2, 90-2; Hitchens 2001).

Rukn al-Di>n Süleymansha>h and the Battle of Basiani

At the end of the 12th century, the Sultanate of Ru>m descended into chaos, beset by the depredations of the Türkmen, Crusaders, and a vicious power struggle between members of the Seljuk family to inherit the throne of Kılıç Arslan II (1156-92), who in 1185 had divided his lands among his numerous sons. Eventually, in 1197, the fifth-born of these sons, Rukn al-Di>n Süleymansha>h, managed to seize Konya and forced his brother, Ghiya>th al-Di>n Kaykhusraw I (1192-7, 1205-1211) into exile in Byzantium. Rukn al-Di>n then embarked on a policy of expansion, challenging Byzantium, Cilician Armenia and Georgia and uniting much of Anatolia under his rule (Savvides 2003). Byzantium and Cilicia were neighbours of the Sultanate of Ru>m, and their provocative actions rendered a Seljuk response inevitable (Savvides 1981: 117-9; Savvides 2003: 101, 106-9). Georgia, however, was a distant land with which Seljuks of Ru>m had hitherto had no dealings, and thus was not an obvious target for Rukn al-Di>n's aggression in the way that Byzantium and Cilicia were.

Exactly how and why hostilities between the Seljuks of Ru>m and Tamar started is unclear. As is often the case, the Islamic and Georgian sources give wildly divergent accounts of events; in both cases historiography aimed to promote the legitimacy and political agendas of the historian's patron, in Georgia always the ruler, in the Islamic world often either the ruler or his deputies such as viziers. Nonetheless, it is clear that by the beginning of the 13th century, Tamar had adopted a much bolder and more aggressive policy towards her country's Muslim neighbours. Initially this largely concentrated on the Ildegüzids in Arra>n, although Shirak, the province around Ani, was also occupied, and Ani itself fell in 1199 (Limper 1980: 47-9). Two years later, Rukn al-Di>n was drawn into the region, occupying Erzurum and deposing the last Saltukid and replacing him with his own brother, Mughi>th al-Di>n T{ughrilsha>h (Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 12: 169). This was a more surprising move than is often given credit. Ru>m Seljuk interest in the east had previously been restricted to Malatya and the northern Jazi>rah. With the exception of Kılıç Arslan II's abortive marriage to the Saltukid princess and a marriage with the Mengücekids, the rulers of Konya had hitherto had no involvement in the north east at all, and

there is no evidence that they had commercial interests in the region that needed to be protected. It is not even clear whether Rukn al-Di>n occupied Erzurum as a necessary preliminary to going to war with Georgia, or whether he was drawn into fighting Georgia as a result of its proximity to Erzurum. Ibn Bi>bi> (al-Awa>mir, 73; Duda 1959: 35)¹ seems to imply the former, stating that the Saltukid 'Ala> al-Di>n was deposed for his failure to muster troops for the Georgian campaign, presumably fearful of the consequences of breaking his allegiance to the Georgian crown. However, as is so often the case, Ibn Bi>bi>'s account is dominated by rhetoric. As was conventional among Muslim authors, Tamar is depicted as inflamed by lust, which drives her to beg the hand of Rukn al-Di>n (Canard 1969). Incensed at this presumption on her part, Rukn al-Di>n prepared an army to march on Georgia with the intention of claiming the country and converting it to Islam (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 65-70; Duda 1959: 33-4). The Georgian Chronicle, on the other hand, claims that Rukn al-Di>n was infuriated by the acquiescence of Georgia's Muslim neighbours in paying her tribute. At any rate, both the Chronicle and Ibn Bi>bi> record embassies between Ru>m and Georgia before the war. Ibn Bi>bi> (al-Awa>mir, 69; Duda 1959: 33-4 n/a) mentions a Georgian embassy as presenting Tamar's marriage request, while according to the Chronicle,

With a deceptive pretence at friendship, [Rukn al-Di>n] repeatedly sent embassies to sue for peace, with many handsome presents in return. Tamar repaid him in kind by sending her own embassies with presents in return. He, however, still concealing his perfidy with vows of loyalty, wanted only to reconnoitre the kingdom (KC 2: 132; Vivian 1991: 76).

Meanwhile Ibn al-Athi>r (al-Ka>mil, 12: 452) claims that Georgian attacks (he gives no details of where) provoked Rukn al-Di>n to respond with force. Details of the ensuing hostilities are equally contradictory in the extant sources. All that can be said with certainty is that, supported by his son-in-law Bahra>msha>h, the Mengücekid ruler of Erzincan, Rukn al-Di>n advanced east of Erzurum and encountered a Georgian army at Basiani, near Sarıkamış, where he met with a crushing defeat. Bahra>msha>h fell prisoner to the Georgians and was taken to captivity in Tbilisi, while Rukn al-Di>n was forced to retreat back to Erzurum. The causes of the defeat are given variously in the sources.

¹ For the benefit of readers without Persian, references to Duda's German translation of Ibn Bi>bi> are given; however, Duda based his translation not on the complete text given in Erzi's facsimile edition which is used here, but on a later abridgement of the Persian, supplemented with some material taken from the facsimile. Information given here is therefore not always available in Duda's translation. I have not noted minor differences of detail, but when a passage is entirely absent in Duda 1959, I refer the reader to the section in Duda where it should come, marking its absence with n/a.

According to Ibn Bi>bi>, the Seljuk army was on the point of victory when the royal standard bearer's horse slipped and fell; the soldiers thought the battle was lost and fled (al-Awa>mir, 73-4; Duda 1959: 35). Aqsara>'i> attributes it to the Seljuks' having fallen victim to an ambush (Musa>marat al-Akhba>r, 31-2; Işıltan 1943: 41), and predictably the Georgian Chronicle emphasises the bravery of the Georgian soldiers and God's aid, although it does admit that the Georgians almost lost at one point (KC 2: 137-9; Vivian 1991: 81-3).

Thus the rhetoric of the sources, as so often, does not allow us to analyse why the events they record occurred, although modern scholarship has nonetheless generally taken them at face value (Turan 2002: 251-60, Shengelia 2003: 164-8). Rukn al-Di>n's casus belli is something of a mystery; his campaigns against other foreign rulers were undertaken because they directly threatened his interests, with a Byzantine attempt to expand at the expense of the Seljuk-occupied parts of the Black Sea coast, and the Cilician attacks on Seljuk fortresses in the Taurus (Savvides 1981: 117-9; Savvides 2003: 105-8). Pace Lordkipanidze (1987: 151), it cannot at all have been the case that Seljuk and Georgian interests collided on the southern Black Sea coast, for Georgia only started to exert her influence in this direction subsequently, assisting in the foundation of the Empire of Trebizond in 1204. Moreover, Rukn al-Di>n had yet to achieve mastery over all of Kılıç Arslan II's lands. For instance, it was not until shortly before his death in 1204 that he finally defeated his brother Muh>yi al-Di>n, ruler of Ankara. Attacking Georgia does not seem to make strategic sense when Rukn al-Di>n had quite enough other external and internal enemies with whom to contend. Of course, men do not always act rationally, and this may be one of the points that Ibn Bi>bi> is trying to make in his rather strange account of events. It is not my intention to attempt to offer a definitive answer to the question of Rukn al-Di>n's intentions in the short space of a more general article, but rather to point out, in contrast to previous scholars, that it is a problem. According to one Christian source, he loathed his half-brother Ghiya>th al-Di>n for his Christian ancestry, and such prejudice may have encouraged his Georgian campaign, although his orthodoxy as a Muslim does seem to have been suspect (Savvides 1981: 82; Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 12: 196). Another possible explanation for the campaign may lie in the Türkmen who had ravaged the region a few years previously; such unruly Türkmen certainly formed a part of Rukn al-Di>n's forces, and had been used in operations against Byzantium (Savvides 2003: 100-101). The region around Kars and Ani was particularly attractive to Türkmen, with the possibilities of plunder from the great cities there and the yaylas (summer pastures) required by their nomadic lifestyle. Earlier Seljuk sultans had

appealed the Türkmén by diverting them to the Caucasus, and it is possible that Rukn al-Di>n was hoping to do the same on this occasion – with good cause as they were causing chaos throughout his own territories and complicating his relations with Byzantium (see Peacock 2005 for a discussion of this phenomenon with reference to the 11th century).

Scholarly opinions on the significance of the Battle of Basiani have generally divided along nationalistic lines too. According to Lordkipanidze (1987: 152), it was a battle that had repercussions throughout the entire Middle East, an opinion echoed by Shengelia (2003: 168). Turan (2002: 260) and Sümer (1990: 39) emphasise how little importance it had for the Seljuks of Ru>m. Limper (1980: 48-9) is probably correct in surmising that it was of much greater importance to Georgia than it was to the Ru>m Sultanate. However, that the battle is not mentioned at all by Ibn al-Athi>r, who would have been alive at the time and who is usually well informed about Anatolian and Caucasian affairs, strongly suggests it did not have a great international resonance. Indeed, few Islamic sources mention it, other than Ibn Bi>bi> and a brief notice in Aqsara>'i> (see Turan 2002: 259, n. 49). At any rate, Rukn al-Di>n was apparently able to plan a second 'revenge' expedition two years later which was prevented by his death (Aqsara>'i>, Musa>marat al-Akhba>r, 32; İşıltan 1943: 41). Nor does the defeat at Basiani appear to have affected the internal politics of the Seljuk Sultanate, and Rukn al-Di>n's brother Mughith al-Di>n remained in control of Erzurum, effectively as an independent ruler, despite its proximity to the Georgian frontier and his own participation in the ill-fated expedition (Turan 1993: 21-2).

However, Basiani may have left a deeper impression on the Seljuks of Ru>m than the scanty references to it in the Islamic sources indicate. Shortly after the defeat, references to Anatolian Muslim rulers as being 'conquerors of Georgia' appear regularly in literature. Often they are employed in contexts that seem inappropriate, even ironic. Ra>wandi> refers to Rukn al-Di>n's successor, Ghiya>th al-Di>n Kaykhusraw I, to whom he dedicated the Ra>h}at al-S{udu>r around 1205, as a 'conqueror of Georgia', despite the fact that Ghiya>th al-Di>n is nowhere recorded to have engaged in any campaigns against Georgia (Ra>h}at al-S{udu>r, 221). Bahra>msha>h the Mengücekid, captured by the Georgians at Basiani, is given the title of gha>zi> by Ra>wandi>, who says that he sacrificed himself by falling captive to the Georgians in order to save his companions (Ra>h}at al-S{udu>r, 217). Bahra>msha>h even struck coins describing himself as a gha>zi>, although the dating of these is not secure (Sakaoğlu 2005: 84-5). Indeed, Bahra>msha>h probably adopted such titles even before engaging on any campaigns against Georgia, for the Persian poet Niz>a>mi> addresses him

as (Abkha>z-gi>r) 'conqueror of Georgians' in a poem dedicated to him around 1185 or possibly even earlier, long before there is any evidence of Mengücekid participation in attacks on Georgia (Niz}a>mi>, Makhzan al-Asra>r, 33). A reputation for fighting the Georgians was thus clearly something that added to Muslim rulers' prestige, even if it was more imaginary than real.

Georgia and eastern Anatolia 1204-1220

While the Seljuks of Ru>m may have escaped any political consequences of Basiani, in the wake of their victory the Georgians launched a series of bold campaigns against neighbouring Muslim states. In 1204-5 they struck first at Azerbaijan, and then turned their attention to Anatolia, targeting the northern shores of Lake Van with raids around Ahlat, on Erciş and as far as Malazgirt. Since the death of Sökmen II, Ahlat had been ruled by a series of short-lived mamlu>ks, and its power rapidly declined with the constant internal power-struggles and external pressures. It was unable to offer any resistance to the Georgian raids: 'Not a single Muslim went out to stop [the Georgians], and they went through the country plundering, taking captives and prisoners' (Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 12: 204). However, after attacking a castle belonging to Ahlat near Erzurum, the Georgians were defeated by forces from Ahlat and Erzurum (Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 12: 204-5).¹ Undeterred, the Georgians returned to plunder around Ahlat the following year, and were again defeated, allegedly by divine intervention (Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 12: 240-1).

Such campaigns seem to have aimed purely at plunder. The following year, however, the Georgians were able to take advantage of the worsening political situation in Ahlat. A revolution had made the mamlu>k Balaba>n ruler, but the people of the town had offered it to an Artukid, while Najm al-Di>n, the Ayyu>bid ruler of Mayya>fa>riqi>n, attempted to revive his family's claim to Ahlat and besieged it unsuccessfully. It was an ideal opportunity for Georgia to annex Kars, a dependency of Ahlat, thus completing her conquests in Shirak (Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 12: 253-6). However, Georgia continued to be drawn into Ahlati affairs, which became the key to the regional balance of power. In 1207-8, Najm al-Di>n (also known as al-Malik al-Awh}ad) renewed his attempts to capture Ahlat, eventually succeeding. 'The neighbouring rulers hated his possession of the city, fearing his father [al-Malik al-'A<dil, the Ayyu>bid

¹ Turan (2002: 253) argues that Rukn al-Di>n was impelled to attack Georgia because of their constant attacks, but in fact this campaign in the year after that sultan's death is the first major Georgian expedition west of Ani.

ruler of Syria and Egypt]. Likewise the Georgians feared him and attacked the region of Ahlat constantly' (Ibn al-Athir, al-Kamil, 12: 272-3). The Georgian attacks trapped Najm al-Din inside the city, leaving him unable to suppress revolts elsewhere in his territories. According to one contemporary source, the Georgians were acting in concert with their erstwhile enemy, Mughith al-Din Tughrilshah of Erzurum, whom Balaban had asked for help against the Artukid but who betrayed and killed him (Ibn al-Athir, al-Kamil, 12: 272; Anonymous Chronicle, 163). Given that Mughith al-Din had apparently been imprisoned by the Georgians after Basiani, and only a couple of years before had been assisting the Shahi Arman to fight off their attacks, this is a somewhat surprising statement (Anonymous Chronicle, 159). It may indicate the fear with which all rulers in the region regarded the Ayyubids, who had been planning to expand to the north since Saladin's time, but had hitherto been prevented from realising their ambitions by warfare with the Crusaders, which was a less prominent aspect of al-'Aidil's rule than that of other Ayyubids (Humphreys 1977: 125-137). More likely, it indicates that like his Saltukid predecessors, Mughith al-Din had been forced to become a Georgian vassal, as is later confirmed by other sources. In any event, Najm al-Din's position was so weak that the Georgians could raid nearby towns like Erziş with impunity as he did not dare leave Ahlat for fear of rebellion (Ibn al-Athir, al-Kamil, 12: 279).

Georgian raids in fact served to broaden the conflict, for Najm al-Din was obliged to write to his father for help against them. In 1208-9, al-'Aidil set forth from Damascus, and mustered an army 'giving the impression that he was making for Georgia' (Ibn Waṣṣil, Mufarrij, 3: 190; Ibn al-Furāt, Ta'rikh, 5/i: 86). A large army led by various Ayyubid princes gathered at Hama, but the Georgians fled when they heard of al-'Aidil's advance. In reality, the Ayyubid was probably much more interested in ensuring the submission of other Muslim rulers in the region than in invading Georgia, and he took the opportunity to threaten the Zangid stronghold of Sinjar near Mosul, and to occupy Nisibin, much to Najm al-Din's disgust (Ibn Waṣṣil, Mufarrij, 3: 190-2; Ibn al-Furāt, Ta'rikh, 5/i: 87-9). For Ahlat was by no means safe from Georgian attacks, and in 1210-11 the Georgians organised another major campaign, this time seemingly with the aim of capturing the city. The forces were led by Ivane Mkhargrdzeli, one of a powerful family who had been granted rule over Ani by Tamar shortly after the city's reconquest in 1199. The Mkhargrdzelis' position on the western frontiers of Georgia meant that they seem to have led many of the Anatolian campaigns of the period (on them see Rogers 1976). According to the Syriac Anonymous Chronicle, the Georgians had hatched a plot with the

inhabitants of Ahlat – whose loyalties to any ruler appear to have been fairly fickle – that the city would be handed over to them (Anonymous Chronicle, 164, wrongly dating events to 1208). However, in an incident that seems to have delighted Muslim historians, as it is reported in sources that do not usually touch on Caucasian affairs, Ivane drunkenly rode around Ahlat one day, and, as a result of his horse falling, became a prisoner Najm al-Dīn Ayyub (Ibn Waṣil, Mufarrij, 3: 201; Ibn al-Furāt, Taʾrīkh, 5/i: 104-5; Qazwīnī, Aṭṭār al-Bilād, 524; Minorsky 1953: 149-50). Najm al-Dīn naturally seized his opportunity to end the Georgian menace in the popular manner of the times, and demanded the hand of Ivane's daughter and a thirty-year peace, in addition to a ransom of 100,000 dinars and the release of 5000 Muslim prisoners. A number of castles the Georgians had occupied were also returned to the Muslims; these are most likely to have been in the vicinity of Kars which had belonged to Ahlat until recently. Although Najm al-Dīn died the same year, Tʾamtʾa, the Mkhargrdzeli princess, remained in Ahlat and married his brother and successor as ruler of Ahlat, al-Ashraf, instead.

The peace treaty between the Ayyubids and Georgia appears to have been a success, for while Georgian attacks on Arrān continued during the reign of Giorgi Lasha (1212-1223), there are no further raids into Anatolia recorded. According to the Georgian Chronicle, Erzurum and Ahlat were both tributary to Georgia (KC 2: 151; Vivian 1991: 97, 102), but in the latter case this is likely to be a literary conceit. However, given Erzurum's alliance with Georgia over Ahlat in 1207-8, the close relations with Georgia that are attested by the marriage of Mughīth al-Dīn's son to Queen Rusudan, and the distance and isolation of Erzurum from other Seljuk centres, it is likely that that Mughīth al-Dīn was indeed tributary to Georgia for at least parts of his long reign (1202-1225), despite hostilities at other points. This is confirmed by the Armenian historian Kirakos, who did not have a vested interest in exaggerating Georgian power, unlike the Georgian Chronicle (Kirakos, Istoriya, 118).

There is no direct evidence for relations between the main branch of the Seljuks of Rūm at Konya and the Georgians during this period, although their interests must have clashed on the Black Sea coast around 1204 when the trading city of Samsun, captured by the Seljuks a decade earlier, fell to the Georgian-backed Comneni who were founding a new Pontic state based in Trebizond (KC 2: 142; Vivian 1991: 87; Bryer, Winfield 1985, 1: 93). The loss of Samsun and the Comneni's decision to close the Black Sea to Muslim shipping caused a commercial crisis in the emporium of Sivas, which led to Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw I's fruitless siege of Trebizond in 1205-6 (Ibn al-Athīr,

al-Ka>mil, 12: 242; Shukurov 2001: 89-90). A more successful attack on Sinop in 1214 resulted in the capture of the Trapezuntine emperor and the imposition of a peace treaty, which did not, however, prove to be durable (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 146-54; Duda 1959: 64-8; Shukurov 2001: 92-102). The economic damage the Comneni threatened doubtless helps explain the Seljuk policy of expansion during the early 13th century to gain footholds on both the Mediterranean and Black Sea coasts (see Peacock 2006). Thus Georgia and the Seljuks of Ru>m did not come into conflict directly, but only through Trebizond whose rulers were linked by blood to the Georgian Bagratids who had helped establish their state (see Vasiliev 1936, Toumnoff 1940). However, there is no evidence that Trapezuntine policy was at all dependent on Georgia after the state's foundation (Vasiliev 1936: 29-30). As the Georgian kingdom does not seem to have played a significant role in Black Sea trade in this period, it is more likely that Trebizond's anti-Muslim policy was of her own, rather than Georgian, devising, and Trebizond cannot be regarded as a Georgian proxy in the struggle with the Seljuks.

Georgia and Anatolia in the period of the Khwa>razmian and Mongol invasions

The reign of the Ru>m Seljuk 'Izz al-Di>n Kayka>'u>s (1210-1219) continued the expansionist policies of his predecessors, even to the extent of threatening the Ayyu>bids in northern Syria (Humphreys 1977: 159-60). Ayyu>bid and Seljuk interests had long clashed, but 'Izz al-Di>n was probably particularly annoyed by the actions of Mughi>th al-Di>n of Erzurum. Mughi>th al-Di>n, it seems, had at some point become a vassal of the Ayyu>bids rather than his relatives in Konya, presumably in addition to accepting Georgian suzerainty (H{amawi>, al-Ta'ri>kh al-Mans}{u>ri>, 112). This shows a certain continuity with Saltukid practice, as the Saltukids had likewise tried to ally themselves with the Ayyu>bids around 1190, presumably in the wake of the Georgian campaigns under David Soslan (Ibn Shadda>d, Si>rat S{ala>h} al-Di>n, 234; Richards 2001: 230). However, the Fifth Crusade, which reached the Levant in 1217, concentrated Ayyu>bid attention firmly on Egypt and Syria. These circumstances meant that the Ayyu>bids had little interest in attacking Georgia as long as it remained quiescent, while rich possibilities for plunder were open to the Georgians in Arra>n and Azerbaijan, now under the incompetent rule of the Ildegüzid Özbek (KC 2: 152-4; Vivian 1991: 97-100; Thomson 1989: 212; Minorsky 1932).

In the third decade of the 13th century, the political situation in the Mid-

dle East was altered permanently by two sets of Central Asia invaders, the Khwa>razmians and the Mongols. The Muslim Khwa>razmians had occupied much of Iran since the collapse of the Great Seljuk Sultanate in the late 12th century, and they were responsible for the Mongols' arrival in the Middle East. The Khwa>razmsha>h 'Ala>' al-Di>n Muh>ammad had provoked the Mongols wrath by massacring a Mongol embassy, and was now pursued by them from Central Asia to Iran, dying in flight on a remote island in the Caspian Sea (Boyle 1968: 303-10). However, it seems the Khwa>razmsha>h was not Genghis Khan's sole target, for the Mongol troops used the Mugha>n steppe in Azerbaijan as a base from which to attack Georgia, defeating a substantial army mustered by Giorgi Lasha in 1221. They came back with impunity the following year, no Georgian daring to stand against them, on their way to attack southern Russia and ultimately return to Mongolia (Limper 1980: 80-9).

This first Mongol invasion of the Middle East forced a diplomatic realignment in the region. In the wake of her defeat, Georgia sent embassies to both the Ayyu>bids and her old enemies the Ildegüzids asking for an alliance against the Mongols. Al-Ashraf, the Ayyu>bid lord of Ahlat, had been summoned by his brothers to Egypt to fight the Fifth Crusade, and was preparing to depart when the Georgian embassy arrived, but promised them the assistance of his brother Shiba>b al-Di>n Gha>zi>, to whom he had assigned the eastern Ayyu>bid territories (Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 12: 398-9). However, the Ayyu>bid-Georgian alliance was disrupted by the actions of the lord of Sürmeli, a dependency of Ahlat on the Georgian frontier, who fought against the Georgians, capturing Shalva, the Mkhargrdzeli lord of Dvin. It is a testimony to both the importance of the Ayyu>bids' Anatolian possessions and of their alliance with Georgia that al-Ashraf intervened in person to restore the peace (Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 12: 414-5). Indeed, it is possible that Shiba>b al-Di>n Gha>zi> sought the hand of Giorgi Lasha's sister, Rusudan, although unsuccessfully (Brosset 1849: 495, n. 1).

However, the shock of the Mongol invasions seems to have encouraged Georgia to search for allies through marriage alliances. At the beginning of her reign, Rusudan, who had succeeded Giorgi Lasha in 1223, married the son of Mughli>th al-Di>n Tughrilsha>h of Erzurum. According to Ibn al-Athi>r (al-Ka>mil, 12: 416-7), who was clearly horrified, the proposal came from Mughli>th al-Di>n, but was rejected by the Georgians on the grounds they could not have a Muslim king. Mughli>th al-Di>n's son therefore converted to Christianity and the marriage went ahead. The story is confirmed by the Georgian Chronicle (KC 2: 172; Brosset 1849: 501), which records that Rusudan married the Seljuk 'to assure herself of his loyalty' From this marriage were born David Narin,

the future king of Georgia, and a daughter, Tamar, who would marry a Konya Seljuk. Why Rusudan chose to marry an Erzurum Seljuk is unclear. Although Queen Tamar had dallied with the idea of marrying the Saltukid prince, and the marriage of more junior members of the Bagratid family to Muslims was by no means unknown, this was the first occasion that a reigning Georgian monarch had married a Turkish Muslim, albeit a convert to Christianity. Rusudan could not have hoped that this would improve relations with the Konya Seljuks, who were expanding under 'Ala>' al-Di>n Kayqubad (1219-1237), for, as noted above, Mughith al-Di>n's allegiance appears to have been to the Ayyubids not to his Seljuk relatives, even after the accession of 'Ala>' al-Di>n whom he had helped in an earlier civil war. At least between 'Ala>' al-Di>n and Mughith al-Di>n's son and successor, Rukn al-Di>n Jahan-shah (1225-1230) there was 'deep-rooted enmity' ('ada>wah mustah)kamah, Ibn al-Athir, al-Kamil, 12: 489). Nor was Erzurum a particularly powerful principality, and despite the replacement of the Saltukids with a Seljuk, Erzurum remained tributary to Georgia in the early 13th century. Mughith al-Di>n probably tried to maintain good relations with both the Ayyubids and the Georgians, his main neighbours. Perhaps, if anything, the marriage aimed to ensure Mughith al-Di>n's adhesion to the Ayyubid-Georgian alliance at a point when his nephew 'Ala>' al-Di>n was threatening the region, culminating in a siege of Trebizond in 1223 (Peacock 2006: 145-8). Mughith al-Di>n was probably as worried as anyone else at Konya's expansion, which could only limit his autonomy, already circumscribed by his powerful Ayyubid and Georgian neighbours.

Rusudan cannot, at any rate, have expected very substantial military aid from the traditionally rather feeble principality of Erzurum. Even if she had, there was probably little that could be done to resist the next wave of invaders. These were the Khwarazmians. 'Ala>' al-Di>n Muhammad's son, Jala'l al-Di>n Mengubirni, had initially sought refuge from the Mongols in India, but with their return to Mongolia, he felt safe to return to the Middle East. After initially occupying Azerbaijan, he went on to conquer much of Georgia, Tiflis falling to him in 1226 after a century of Christian rule. He even captured Rusudan's husband, but the latter did not revert to Islam, instead escaping to help the Georgian cause (Nasawi>, Histoire, 1: 125). Jala'l al-Di>n's short-lived empire stretched across much of Azerbaijan, eastern Anatolia and the Caucasus, although he only managed to dislodge the Ayyubids from Ahlat in 1230.¹ This victory drew 'Ala>' al-Di>n Kayqubad further into eastern affairs, and a joint

¹ The question of Jala'l al-Di>n's rule in Caucasia is too complicated to be discussed here; I hope to deal with it on a future occasion.

Seljuk-Ayyu>bid force defeated Jala>l al-Di>n at Yassı Çimen near Erzincan in 1230 (Boyle 1968: 322-35; Humphreys 1977: 214-20). The complexity of eastern Anatolian politics is illustrated by the fact that Mughi>th al-Di>n's successor in Erzurum, Rukn al-Di>n Jaha>nsha>h, helped Jala>l al-Di>n against an army that was sent by 'Ala>' al-Di>n, his cousin, and al-Ashraf, at least until recently his nominal overlord. Doubtless Jaha>nsha>h saw in Jala>l al-Di>n's constant wars and in his defeat of the Georgians and Ayyu>bids the best opportunity to preserve what independence he had in Erzurum. After the victory at Yassı Çimen, 'Ala>' al-Di>n deposed Rukn al-Di>n Jaha>nsha>h and Erzurum was finally incorporated into the territories of the Konya Sultanate (Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil, 12: 489-91; Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 406-16; Duda 1959: 164-174). With the fall of Erzurum, eastern Anatolia was divided between the Ayyu>bids and the Seljuks, and finally the Sultanate of Ru>m had a frontier with what remained of Georgia after five years of Khwa>razmian occupation.

The annexation of Erzurum may have been provoked by Rukn al-Di>n Jaha>nsha>h's alliance with the Khwa>razmsha>h, but it occurred in the context of Konya's longstanding interest in its northern and eastern frontiers, in contrast to the circumstances of Rukn al-Di>n's expedition of 1201. Although there seem to have been no attempts to subject Mughi>th al-Di>n to Konya's sovereignty, the challenge to Muslim trade presented by the foundation of the Empire of Trebizond in 1204 had encouraged every Seljuk sultan after this date to undertake expeditions against Trebizond or its dependencies. However, it does not seem that the Seljuks' eastward expansion was responsible for the ensuing clash with Georgia. In 1231-2, the Mongols made their first appearance in Anatolia. Returning to the west under the general Chormaghun, they were based in the Mugha>n steppe again, from which a detachment raided into Anatolia as far as Sivas (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 418-20; Duda 1959: 175-6). Rusudan is blamed by Ibn Bi>bi> for having encouraged the Mongols to attack Ru>m, and 'Ala>' al-Di>n authorised a campaign against Georgia in revenge which allegedly captured thirty or forty castles (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 420-22; Duda 1959: 176-7).

There is no mention of such an expedition in the Georgian Chronicle, and a degree of scepticism is required as to how major an undertaking it actually was. Ibn Bi>bi> has a tendency to exaggerate 'Ala>' al-Di>n's military achievements, as I have argued elsewhere (Peacock 2006: 148-9). However, another Muslim source does confirm that Seljuk campaigns against the Georgians took place (Ta>ri>kh-i A<l-i Salju>q, 89-90). Ibn Bi>bi> states that the fortresses at Kha>kh and Na>kha>kh were captured, and the Ta>ri>kh-i A<l-Salju>q also

mentions the conquest of a place named 'Kha>khu>' Most probably, this is a reference to southern Tao. An important Georgian church and monastery existed at Khakhuli (Haho), although it is difficult to reconcile this with the strongly-fortified castle Ibn Bi>bi> describes. However, there are many fortresses in the region (see Edwards 1985), and the proximity of Tao to Erzurum would make it an obvious target for a Seljuk attack. On the other hand, it is not likely that Tao was directly under Bagratid control at this point (Edwards 1988: 139-40). Indeed, according to Ibn Bi>bi>, at least some of the region _ Oltu in southern Tao, along with a few other castles _ had been granted to the Ayyu>bid al-Malik al-Ashraf as a reward for his help in defeating Jala>l al-Di>n in 1230; he was to hold them as 'Ala>' al-Di>n's vassal (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 411; Duda 1959: 174).¹ However, much of the population of Tao was ethnically Georgian, and it is likely that, while originally nominally part of the Saltukid and Seljuk principalities of Erzurum, the Georgian lords of Tao declared their allegiance to the Bagratids who, as we have seen, generally seem to have held sway in the region. Ibn Bi>bi>'s assertion that the Mongol expedition to Anatolia was at Rusudan's instigation cannot be taken at face value either. With her country recently devastated by Khwa>razmian troops and the Mongols occupying the Mugha>n, the last thing the Georgian queen needed was another hostile neighbour, although she doubtless sought to divert Mongol troops as far away from her territories as possible. In fact, the Mongols may have entered Anatolia in pursuit of the Khwa>razmsha>h, as the Georgian Chronicle indicates (KC 2: 185; Brosset 1849: 511). Indeed, in an earlier letter to Jala>l al-Di>n, 'Ala>' al-Di>n had stressed the necessity of making peace with the Mongols, doubtless aware of the risk that Jala>l al-Di>n's presence in Anatolia might attract his enemies to the region (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 377-8; Duda 1959: 160).

According to Ibn Bi>bi>, the result of the campaign was that Rusudan sued for peace, offering the hand of her daughter who was 'descended from Seljuk and David [the Bagratid]' to 'Ala>' al-Di>n's son Ghiya>th al-Di>n (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 421; Duda 1959: 177). The Georgian Chronicle, as one might expect, instead has Ghiya>th al-Di>n supplicating Rusudan to be allowed to marry her daughter, and sending rich gifts to persuade her (KC 2: 172; Brosset 1849: 501-2). Although the Chronicle claims that it was a condition of the marriage that Tamar did not have to convert to Islam, Ibn Bi>bi> refers to her as malikah-i

¹ The term *Gurjista>n*, 'Georgia' is clearly used by Ibn Bi>bi> to mean Tao only in this instance, so it is reasonable to assume that it is also used in this restricted sense when he discusses the 1231-2 campaign. Further, the *Ta>ri>kh-i A>l-i Salju>q* (90) mentions an *Arghu>*, *malik-i Gurjista>n* ('Arghu>, king/prince of Georgia') whom Seljuk forces defeated. *Arghu>* cannot be a copyist's error for *Rusu>da>n* by any stretch of the imagination, but it may have been the name of a Georgian lord in Tao.

Isla>m 'Queen of Islam' even before the marriage had taken place (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 484; Duda 1959: 210 n/a). In all probability, the proximity of the Mongols made an alliance between the Bagratids and Seljuks inviting to both parties. Although Ru>m was much stronger than Georgia at this point, having not suffered from the Khwa>razmian invasions, any kind of barrier between Anatolia and the Mongol base in the Mugha>n would doubtless have been welcome. Furthermore, 'Ala>' al-Di>n's policy of expansion meant the annexation of the Anatolian territories of the only other significant regional power, the Ayyu>bids, making any kind of alliance with them impossible – indeed, in 1234 the Ayyu>bids attempted to annex the Seljuk state itself (Humphreys 1977: 224-7). Meanwhile, Georgia was completely exposed to the Mongols, and had no other available ally, the Ildegüzids having collapsed a few years earlier.

The Georgian-Seljuk alliance

Although we may surmise that the threat presented by the return of the Mongols to the Caucasus was the catalyst for the marriage of Tamar and Ghiya>th al-Di>n Kaykhusraw II, links between the Seljuks and Georgia must have predated this. There are, however, few reference in the sources to these, as it hardly suited the purposes of Muslim and Christian court historians to emphasise such contacts which ran rather contrary to the idealised picture of the Seljuk and Georgian rulers as defenders respectively of Islam and Christianity they sought to present. Ibn Bi>bi> mentions the presence of Georgians amongst the various nationalities that gathered to watch the investiture of Da>'u>dsha>h, the Mengücekid ruler of Erzincan, with a khil'a (robe of honour) by 'Ala>' al-Di>n in 1225, when the Mengücekid principality was annexed by the Seljuks (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 351; Duda 1959: 145 n/a). Otherwise, however, literary evidence for links between the Seljuks and Georgia before 1231-2 is virtually non-existent. However, numismatic evidence indicates clearly that ties were much closer than the sources suggest. Seljuk silver coinage already circulated widely in Caucasia, including Georgia, while Georgian copper seems to have been used in Seljuk coins. As one scholar has put it, 'the two coinages seem to be complimentary in terms of both metal and circulation areas, and were probably part of the same monetary system' (Kolbas 2006: 81).¹ Some architectural evidence also illustrates the ties between Anatolia and Georgia in this period:

¹ However, Kolbas' argument that this 'monetary consortium' resulted from the marriage of Rusudan to Mughl>th al-Di>n's son must be rejected, for as we have seen, relations between the Seljuks of Ru>m and Erzurum were hostile.

a Muslim master from Tbilisi was employed to build the monuments of the Mengücekid town of Divriği in the 1220s (Sakaoğlu 2005: 159, 248-9).

Despite these common economic interests, officially the Seljuks felt obliged to declare their hostility to Georgia. Jala>l al-Di>n Khwa>razmsha>h had justified his conquests in Caucasia and Anatolia as being part of a war against the unbelievers, clearly meaning the Georgians (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 369; Duda 1959: 155), and despite his hostility towards the Khwa>razmians, 'Ala>' al-Di>n praised him for attacking Georgia (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 377-8; Duda 1959: 160). Even Jala>l al-Di>n's enmity to Georgia may have originally been purely for propaganda purposes, for according to the Georgian Chronicle, he sought an alliance with Rusudan against the Mongols (KC 2: 172-3; Brosset 1849: 502-3). However, the marriage of Tamar and Ghiya>th al-Di>n II appears to have resulted in a change of attitude. Ibn Bi>bi> records in detail the lavish arrangements made for the marriage, which he indicates did not in fact take place until after 'Ala>' al-Di>n's death in 1237. If so, it must have been celebrated place just after the main Mongol invasion of Georgia had started. As Tamar progressed through Anatolia to Kayseri, where the wedding was to be held, provincial officials vied with one another for the honour of kissing her hand. As part of the celebrations, Georgian nobles (Ibn Bi>bi> uses the term *aznu>r*, from the Georgian *aznaur*) were granted great estates (*iqṭa>'a>t-i buzurg*) by Ghiya>th al-Di>n (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 483-5; Duda 1959: 210-211 n/a). Tamar was accompanied to Ru>m by a Georgian Catholicos and by her cousin David (wrongly called her brother in several sources; Bar Hebraeus, *Chronography*, 403).

It is difficult to assess what effects this new Seljuk-Georgian alliance had. According to an Arabic manuscript of Bar Hebraeus' *Chronography* used by Pococke in his 17th century edition, the most visible consequence was to be seen on Seljuk coinage (Bar Hebraeus, *Ta'ri>kh Mukhtas>ar al-Duwal*, 487):

Sultan Ghiya>th al-Di>n was devoted to buffoonery and wine drinking; he had an improper way of life and was immersed in sinful pleasures. He married the daughter of the Georgian monarch (*malik*, sic), with whom he was infatuated. He was so enamoured of her that he wanted to depict her on dirhams, but he was advised to have [instead] the image of a lion against a sun to refer to his good fortune and achieve his aim.

Ghiya>th al-Di>n II did indeed introduce the image of a sun and lion (known as the *shi>r u khwurshi>d* motif) onto silver dirhams in 1240 (Erketlioglu, Güler 1996: 131-40; see also Leiser 1998). However, one must be cautious before giving undue credence to the passage cited above. Firstly, it does not occur in the Syriac version of Bar Hebraeus (cf. *Chronography*, 403, 410), giving rise to

suspicion that it may be a later interpolation. Secondly, such coinage is rather more likely to have been part of the Seljuks' ongoing propaganda war with the Mongols. The latter had just started to mint coins in silver, traditionally a Seljuk prerogative in the region, and further appropriated Seljuk symbols on their coins (Kolbas 2006: 103-8). According to Kolbas, in fact, 'the sun represented heavenly power and blessing, which supported the Saljuq ruler, represented by the lion, who in turn could control the world' (Kolbas 2006: 107). Furthermore, in considering the passage above, one must bear in mind that Islamic historiography generally portrayed Ghiyath al-Din II in the worst possible light, distracted by pleasure while the Mongol threat loomed over Rum, in order to explain how a pagan army could conquer one of the most important Muslim states of the day. A parallel to this is the blackening of the reputation of Bayezid by later Ottoman historians who needed to explain why the early Ottoman state suffered its tremendous defeat by Timur at Ankara in 1402 (Lowry 2003: 22-31).

It does not seem that the Georgian-Seljuk alliance had any concrete benefits for Georgia in protecting her from the Mongols, if that was the intention, for Chormaghun succeeded in reducing the Caucasus by 1240. However, the alliance may have had greater consequences in Rum. With the allotment of iqta's to the Georgian nobles came their participation in the Seljuk military. Most prominent of these was a certain pisar-i Gurji ('Georgian boy' or 'the Georgian's son') who had the title Zahir al-Dawlah (also sometimes, probably wrongly, given as Zahir al-Din). Around 1240, he commanded a detachment of the Seljuk army sent to suppress the revolt of Balasagun against the sultan (Ibn Bibi, al-Awamiir, 502, 510; Duda 1959: 219 and 222 n/a). He was also one of the Seljuk generals at the Battle of Köse Dağ in 1243, when the Seljuks were finally defeated by the Mongols (Ibn Bibi, al-Awamiir, 522; Duda 1959: 226-7; Tarkhan-Avali Saljuq, 92). Another Georgian commander on the Seljuk side at the battle was the son of Shalva, lord of Akhaltsikhe, who fled the field in disgrace (Ibn Bibi, al-Awamiir, 525; Duda 1959: 228; KC 2: 192; Brosset 1849: 518). Of course, Georgians were by no means the sole foreign element in the Seljuk army; the Kurji (Georgians) are mentioned alongside a variety of other races who fought with the Seljuks at Köse Dağ – Shami (Syrians), Rumi (Greeks), Firang (Franks) and Uchi (probably Türkmen nomads) (Ibn Bibi, al-Awamiir, 525; Duda 1959: 228 n/a). Even before this, Franks had played a crucial role in the defeat of Balasagun (Simon de Saint Quentin, Histoire, 64), so there was nothing particularly exceptional about the use of such a variety of nationalities – and these were probably mercenaries, in addition to the slave troops (ghulam), often of Kipçak origin.

The presence of Georgian troops on the Seljuk side does not itself indicate a special relationship between Georgia and the Seljuks, for it is clear that plenty of Georgians also fought for the Mongols (Simon de Saint-Quentin, *Histoire*, 78-9). Probably the mercenaries kept their religion, but Tamar – or Gurji> Kha>tu>n ('Georgian lady') as she became known to the Muslims – eventually converted to Islam. Nor does this seem to have been a matter of duress, contrary to the allegation of the Georgian Chronicle (KC 2: 200; Brosset 1849: 524-5), for she subsequently became a committed S{u>fi> and member of the circle of Jala>l al-Di>n Ru>mi> (muri>dah-i had}ratash, Afla>ki>, Mana>qib, 263; see also *ibid*, 425-6, 432, 754, 915; O'Kane 2002: 292-3, 506-7, 553, 640 and see index). However, by no means every Georgian in the Seljuk lands did convert. The lord of Abkhazet'i, Dardan Sharvashidze, who was in Ghiya>th al-Di>n's service, remained fervently committed to Christianity (KC 2: 192; Brosset 1849: 518), and even Tamar clearly maintained strong contacts with her old faith, endowing a church in Cappadocia long after she must have converted (Vryonis 1977; Vryonis believes this indicates that Gurji> Kha>tu>n did not convert to Islam; however, the evidence of both the Georgian Chronicle and Afla>ki> is persuasive and the fact that she was able to endow a church is probably illustrative of the tolerance of Christianity that was common in Muslim Anatolia; see Balivet 1994: 45, 47-9, 147-9).

Tamar's cousin, David, did not convert, and later was installed by the Mongols as King of Georgia, generally known as David Ulu (a Turkish word meaning 'large') to distinguish him from Tamar's brother and his co-regent, David Narin. What effect his sojourn in Ru>m had on him is unknown; he had little power in any event (see Limper 1980: 149-69). According to the Georgian Chronicle, he spent most of his time in Ru>m in prison. It records that Rusudan had sent David, her nephew, to the Seljuk court with instructions to her son-in-law and daughter to mistreat and kill him, so that her own son, David Narin could inherit the throne unimpeded. Initially she failed to persuade them to do so, but eventually managed to sow suspicions in Ghiya>th al-Di>n's mind about the relationship between Tamar and David Ulu. In his rage, the sultan forced Tamar to convert to Islam, and threw David into a pit of serpents, from which he miraculously escaped unharmed (KC 2: 179-80, 199-203; Brosset 1849: 508, 524-7). It is difficult to put much credence in the Georgian Chronicle's account, although Bar Hebraeus (*Chronography*, 402-3) briefly mentions that both the Georgian Catholicos sent with Tamar and David were imprisoned by Ghiya>th al-Di>n and released by the Mongols. Unfortunately, only one Islamic source makes any reference to the presence of David at the Seljuk court, and it tells a very different

story. As the account does not seem to have received any notice in print to date, I quote it in full (Baybars al-Mans)u>ri>, *Zubdat al-Fikrah*, 20-1):

Then [the Mongols] made for Anatolia, and Sultan Ghiya>th al-Di>n gathered his armies from every region of his country. His father had married him to Gurji> Kha>tu>n, daughter of the King of Georgia. When he became sultan, he made her brother, who was a Christian who had not converted from his religion, commander over the army. The amirs hated him, and they hated Ghiya>th al-Di>n for preferring him to them, so they started to disassociate themselves from him, to be abusive and to show hostility to him without fighting, sometimes giving him precedence, sometimes obstructing him. Sultan Ghiya>th al-Di>n was confused as to what was going on. When he heard of the Mongols' proximity and numbers, led by Bayju, Khoja-Noyan and their men, and that they were on the border of Anatolia, having reached Akşehir [near] Erzincan and set up camp in the plain there, he gathered his army and set off to meet them. He took his harem to fight as women do and encamped at Köse Dağ which means 'Bald Mountain' That mountain overlooks the depression where Bayju and his army were encamped. Sultan Ghiya>th al-Di>n held council with his senior amirs and advisors about confronting the Mongols and fighting them. Everyone said what he thought, and amongst them were those who played up the danger. The brother of Gurji> Kha>tu>n, the sultan's wife, grew angry, and said, 'These men are cowards and are afraid of them. Separate them out, and let the sultan give me the Georgians and Franks in his army and I shall confront the Mongols even if they may be [as they say].'

Thus according to this account, the Georgian commander at Köse Dağ was none other than Giorgi Lasha's son, David Ulu, and is to be identified with the pisar-i Gurji> or Z{ahi>r al-Dawlah of Ibn Bi>bi>. The credibility of Baybars' report is difficult to assess. He was writing in Egypt in the late 13th century, so at some remove from the events reported here. On the other hand, all the other details he gives accord with what we know from other sources (cf. Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 522-3; Duda 1959: 226-7), and he had no obvious motive for inventing the story, which must derive from an as yet unidentified earlier source. However, the Georgian Chronicle indicates that the Georgian commander at Köse Dağ who did not convert to Islam was Dardan Sharshavidze (KC 2: 192; Brosset 1849: 518). In the absence of independent evidence, it is not possible to come to a definite conclusion as to whether Z{ahi>r al-Dawlah is indeed to be identified with David Ulu. Certainly it is chronologically possible: David must have been born between 1212 and 1223, the year of his father's death, and so could well have been of an age to fight Ba>ba> Rasu>l and subsequently at Köse

Dağ. However, Ibn Bi>bi> indicates that Z{ahi>r al-Dawlah was already at the Seljuk court when Ghiya>th al-Di>n came to the throne, whereas the Georgian Chronicle says he arrived with his cousin Tamar (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 464; Duda 1959: 199).

Conclusion

The defeat at Köse Dağ did not signal the total collapse of the Seljuk state, and the Georgian kingdom also maintained a nominal independence under Mongol rule. At least initially, economic ties continued, for Georgian coinage issued in the early years of the Mongol occupation appears to be based on Anatolian Muslim models (Lang 1955: 35-9). However, there is little evidence for political links between Georgia and Anatolia – nor was there any reason for these to exist, with power having shifted to the Mongol centres elsewhere. After 1258, western Georgia won a precarious independence but was too weak to be of any international significance (Limper 1980: 162-3). The regional powers were now the Mongol Ilkha>ns of Iran, their rivals the Golden Horde in southern Russia, with whom they fought for control of Caucasia, and the Golden Horde's allies, the Mamlu>ks of Egypt. What importance Georgia and Anatolia had derived from the fact that both were frontier provinces. Both the Seljuk and Georgian elites tried to reach an accommodation with the new order. Ru>m was administered on behalf of the Ilkha>nate by Mu'i>n al-Di>n Süleyma>n, the son of the Ghiya>th al-Di>n's vizier; he married Gurji> Kha>tu>n after the sultan's death (Vryonis 1977: 15-6). The Mkhargrdzelis married into the most powerful family of the Ilkha>nate, the Juwayni>s. T'amt'a, the Mkhargrdzeli princess who had been married to the Ayyu>bid al-Ashraf many years before retained control of Ahlat as a vassal of the Mongols – although that city had by now declined in importance, a major earthquake adding to the ravages of the constant wars over it (Rogers 1976: 320-1). There was now no reason for the Georgians and Seljuks to seek alliances with one another. Even if they sought to plot against their Mongol overlords, they could only turn to the new regional powers, the Mamlu>ks or the Golden Horde (Amitai-Preiss 1995: 150-1, 157-78).

The relationship between Georgia and the Anatolian Turks over the 12th and early 13th centuries was not particularly unusual. Turkish dynasties intermarried with other Christian royal houses, such as the Byzantines, and Georgia, itself with a substantial Muslim population, was accustomed to making alliances with neighbouring Muslim rulers as well as waging war on them. There was, however, nothing inevitable about the alliance between the Seljuks and Georgia.

When Georgia first found itself in need of Muslim allies with the Mongol invasion of 1221, she approached the Ayyu>uids and the Ildegüzids, but not, as far as we know, the Seljuks. Although there were probably economic and cultural links between the Seljuks and Georgia from at least the 1220s, if not earlier, it was only with 'Ala>' al-Di>n Kayquba>d's occupation of Erzurum that a political relationship developed. The marriage of Ghiya>th al-Di>n II and Tamar was doubtless a response to the Mongol threat, even if the Georgian-Seljuk alliance proved to be of little concrete use in practice. Indeed, the arguments between Georgians and Muslims in the Seljuk army at Köse Dağ cannot have helped the Seljuk cause (Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 522-3; Duda 1959: 226-7).

Both Muslim and Christian historians seem to have regarded the alliance between their rulers with some embarrassment. Perhaps the most noteworthy example of this is the failure of almost every Muslim historian to mention the presence of David Ulu at the Seljuk court. Whatever the truth of his circumstances there, it is interesting that the only Muslim author who alludes to his presence lived far away in Egypt. Historians associated with the Seljuks, such as Ibn Bi>bi>, avoid mentioning him. Likewise, the Georgian Chronicle is almost completely silent about Rusudan's Seljuk husband, despite his conversion to Christianity. However, occasionally the sources hint that political necessity was not the sole reason for the marriage alliances of the Turks and Georgians. In some way, both sides seem to have derived prestige from marrying into the Seljuk or Bagratid families. Ibn Bi>bi> has Rusudan boasting of her daughter's mixed Bagratid and Seljuk lineage (az s}ulb-i Salju>q u nasl-i Da>'u>d, Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 423; Duda 1959: 177). He reports that when Queen Tamar attempted to persuade Kiliç Arslan to allow his son Rukn al-Di>n to marry her, one of the inducements she offered was that by doing so, Rukn al-Di>n would enter the Bagratid family (kha>nda>n-i Da>'u>d, Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir, 69; Duda 1959: 33 n/a). Of course, in reality such an exchange of letters probably never took place, but it is interesting that Ibn Bi>bi> thought that the prospect of links to the Bagratids was a convincing argument to attribute to Tamar. Equally, one of Rusudan's motives in seeking to marry Mughī>th al-Di>n's son was quite possibly his Seljuk lineage, given that Erzurum had little practical aid to offer. Interestingly, a memory of the prestige of the Bagratid house in Ru>m was preserved into the 14th century. Aqsara>'i>, commenting on Ghiya>th al-Di>n II's designation of his youngest son 'Ala>' al-Di>n as his successor, comments that 'he made him crown prince; and the reason for this was that his mother was Gurji> Kha>tu>n, the Georgian queen, and on account of his mother's lineage he sought superiority over his [half] brothers' (Aqsara>'i>, Musa>marat

al-Akhba>r, 36; Işıltan 1943: 42). One of his half brothers was of Greek descent, the other of Turkish.¹ Thus despite the embarrassment that the Seljuks' links with Georgia sometimes caused the mediaeval historians, in practice, at least in Ru>m, descent from the Bagratids seems to have served as a source of legitimacy for members of the Seljuk house, presumably particularly among their numerous Christian subjects. It is likely that in Georgia, the Bagratids' links to the Seljuks served a similar purpose among their numerous Muslim subjects.

Figure 1: The relationship between the Georgian Bagratids and the Seljuks of Ru>m

INSERT ATTACHMENT HERE

Acknowledgements

I wish to express my thanks to Penny Copeland for the accompanying map.

Bibliography

- Afla>ki>, Mana>qib al-'A<rifi>n = Mana>k)ib al-'A<rifi>n. Ed. T. Yazıcı. Ankara 1976 (Tr.
O'Kane 2002)
Ah}mad of Niğde, al-Walad al-Shafi>q, Süleymaniye Kütüphanesi, Istanbul, MS Fatih
4518
Allen, W.E.D. 1932: A History of the Georgian People. London
Amitai-Preiss, R. 1995: Mongols and Mamluks: the Mamluk-I@lkha>nid War, 1260-1281.
Cambridge
Anonymous Chronicle = Anonymi Auctoris Chronicon ad A.C. 1234 Pertinens, II. Tr. A.
Abouna. Louvain 1974
Aqsara>'i>, Musa>marat al-Akhba>r = Aksaraylı Mehmed oğlu Kerîmüddin Mahmud,

¹ In the event, 'Ala>' al-Di>n died aged not more than 17 in 1254 after a brief sultanate shared with his two brothers but when the state was effectively run by the vizier Karatay (Turan 2002: 466-74).

- MüsÂmeret ül-AhbÂr. Ed. O. Turan. Ankara 1944 (Tr. Işıltan 1943)
- Balivet, M. 1994: *Romanie Byzantine et Pays de Rûm Turc*. Istanbul
- Bar Hebraeus, Ta'ri>kh Mukhtas}ar al-Duwal/ *Historia Compendiosa Dynastiarum*. Ed.
and tr. E. Pococke. Oxford 1663
- *The Chronography of Gregory Abu 'l-Faraj*. Tr. E.A.W. Budge. London 1932
- Baybars al-Mans}u>ri>, *Zubdat al-Fikrah fi> Ta'ri>kh al-Hijrah*. Ed. D.S. Richards. Beirut 1998
- Bedirhan, Y. 2000: *Selçuklular ve Kafkasya*. Konya
- Boyle, J.A. 1968: 'The dynastic and political history of the Il-Kha>ns' in J.A. Boyle (ed),
The Cambridge History of Iran, 5: The Salju>q and Mongol Periods: 303-421
- Brand, C. 1989: 'The Turkish element in Byzantium, 11th-12th centuries' *Dumbarton Oaks Papers* 43: 5-11
- Broadhurst R.J.C. (tr.) 2001 [1952]: *The Travels of Ibn Jubayr*. New Delhi
- Brosset, M.-F. (tr) 1849: *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX siècle*,
1: *Histoire ancienne jusqu'en 1469 de J.-C.. St Petersburg*
— 1851: *Additions et Éclaircissements À l'Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J.C.. St Petersburg*
- Bryer, A. 1970: 'A Byzantine family: the Gabrades c. 979-c. 1653' *University of Birmingham Historical Journal* 12: 164-187 Reprinted in idem, *The Empire of Trebizond and the Pontos*. London 1980, Study IIIa
- Bryer, A., Winfield, D. 1985: *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*.
Dumbarton Oaks
- Bunyadov, Z.M. 1984: *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225-ci illər)*. Baku
- Cahen, C. 1960: 'Selg^ukides, Turcomans et Allemands au temps de la troisième croisade' *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 56: 21-31.
Reprinted in idem, *Turcobyzantina et Oriens Christianus*. London 1974, Study IX

- Cahen, C. 1968. Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330. London
- Canard, M. 1969: 'Les reines de la Géorgie dans l'histoire et la légende musulmanes' *Révue des Études Islamiques* 37: 3-20. Reprinted in idem, *L'expansion arabo-islamique et ses répercussions*. London 1974, Study XVIII
- Duda, H. (tr.) 1959: *Die Seldschukengeschichte des Ibn Bîbi*. Copenhagen
- Eastmond, A. 1998: *Royal Imagery in Medieval Georgia*. University Park, PA
- 2004: *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium: Hagia Sophia and the of Empire of Trebizond*. Aldershot
- Edwards, R.W. 1985: 'Medieval architecture in the Oltu-Penek valley: a preliminary report on the marchlands of northeast Turkey' *Dumbarton Oaks Papers* 39: 15-37
- 1988: 'The Vale of Kola: a final preliminary report on the marchlands of northeast Turkey' *Dumbarton Oaks Papers* 42: 119-41
- Erketlioglu, H., Güler, O. 1996: *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*. Kayseri
- al-Fa^{riqi}, Ta^{ri}kh al-Fa^{riqi}: al-Dawlah al-Marwa^{niyyah}. Ed. B. 'A. 'Awad}. Beirut 1984
- Golden, P. 1984: 'Cumanica I: the Qipchaqs in Georgia' *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4: 45-87. Reprinted in idem, *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs*. Aldershot 2003, Study XI
- al-H{amawi}, al-Ta^{ri}kh al-Mansu^{ri}. Ed. Abu 'l-'I^ldu^{du}. Damascus 1402/1982
- Hitchens, K. 2001: 'Georgia II. History of Iranian-Georgian relations' *Encyclopedia Iranica* 10: 464-70
- Hitti, P.K. (tr.) 1929: *An Arab-Syrian gentleman and warrior of the time of the Crusades*. Memoirs of Usamah ibn-Munqidh. New York
- Humphreys, R.S. 1977: *From Saladin to the Mongols: the Ayyubids of Damascus*, 1193-

1260. Albany, NY
al-H{usayni>, S{adr al-Di>n, Akhba>r al-Dawlah al-Salju>qiyah. Ed. M. Iqbal. Beirut 1404/1984
Ibn al-Athi>r, al-Ka>mil fi> 'l-Ta'ri>kh. Ed. C. Tornberg. Beirut 1966.
Ibn Bi>bi>, al-Awa>mir = İbn-i Bi>bi>, El-Eva>mirü'l-'Ala>'iyye fi'l-umu>ri'l-'Ala>'iyye.
Facsimile prepared by A.S. Erzi. Ankara 1956 (Abridged tr. in Duda 1959)
Ibn al-Fura>t, Ta'ri>kh al-Duwal wa-'l-Mulu>k. Ed. H{.M. al-Shamma>'. Basra 1967
Ibn Jubayr, Rih}lat Ibn Jubayr. Ed. W. Wright. Leiden 1852 (Tr. Broadhurst 2001)
Ibn Shadda>d, Si>rat S{ala>h} al-Di>n. Ed. J. Shayya>l. Cairo 1962 (Tr. Richards 2001)
Ibn Wa>s}il, Mufarrij al-Kuru>b fi> Akhba>r Bani> Ayyu>b. Ed. J. Shayya>l. Cairo 1953
İşiltan, F. (tr.) 1943: Die Seldschuken-Geschichte des Ak}sera>yi>. Leipzig
KC = K'art'lis C'khovreba. Ed. S. Qaukhch'ishvili. Tbilisi 1955-1973 (Partial trs. in
Brosset 1849, Vivian 1991, Thomson 1996)
Kirakos Gandzaketsi, Istoriya Armenii. Tr. L.A. Khanlaryan. Moscow 1976
Kolbas, J. 2006: The Mongols in Iran: Chingiz Khan to Uljaitu 1220-1309. London
Lang, D.M. 1955: Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia. New York
Leiser, G. 1998: 'Observations on the «Lion and Sun» Coinage of Ghiyath al-Din Kai-Khusraw II' *Mésogeios* 2: 96-114
Limper, B. 1980: Die Mongolen und die christlichen Völker des Kaukasus: eine
Untersuchung zur politischen Geschichte Kaukasiens im 13. und beginnenden 14. Jahrhundert. Köln
Lordkipanidze, M. 1987: Georgia in the XI-XII Centuries. Tbilisi
Lowry, H.W. 2003: The Nature of the Early Ottoman State. Albany, NY
Luther, K.A. (tr.) 2001: The History of the Selju>q Turks from the Ja>mi' al-Tawa>ri>kh, an
Ilkhanid adaptation of the Salju>q-na>ma of Z{ahi>r al-Di>n Ni>sha>pu>ri>. Richmond

- Lyons, M.C., Jackson, D.E.P. 1982: *Saladin: the politics of the Holy War*. Cambridge
- Matthew of Edessa, *Chronicle = Armenia and the Crusades. The Chronicle of Matthew of Edessa*. Tr. A.E. Dostourian. Lanham 1993
- Minorsky, V. 1932: 'Uzbek (Özbek) b. Muh}ammad Pahlawa>n b. Ildegiz' *Encyclopaedia of Islam*, 4: 1063-5 (1st ed.)
- 1949: 'Caucasica in the history of Mayya>fa>riqi>n' *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 13: 27-35. Reprinted in idem, *The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages*. London 1978, Study IV
- 1953: *Studies in Caucasian History*. Cambridge
- Müneccimbaşı, Ja>mi' al-Duwal = Camiu'd-Düvel. *Selçuklular Tarihi*. Ed. A. Öngül. Izmir 2001
- Nasawi> = Nesawi, *Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Kharezmi*. Ed. and tr. O. Houdas. Paris 1891-5
- Ni>sha>pu>ri>, Z{ahi>r al-Di>n, Salju>qna>mah. Ed. A.H. Morton. London 2004 (A later adaptation of this text is translated in Luther 2001)
- Niz)a>mi>-yi Ganjawi>, *Makhzan al-Asra>r*. Ed. W. Dastgirdi>. Tehran 1320
- O'Kane, J. (tr.) 2002: *The Feats of the Knowers of God*. Leiden
- Peacock, A.C.S. 2004: 'Ah}mad of Niğde's al-Walad al-Shafi>q and the Seljuk past' *Anatolian Studies* 54: 95-107
- 2005: 'Nomadic society and the Selju>q campaigns in Caucasia' *Iran and the Caucasus* 9: 205-230
- 2006: 'The Salju>q campaign against the Crimea and the expansionist policy of the early reign of 'Ala>' al-Di>n Kayquba>d' *Journal of the Royal Asiatic Society* 3rd series, 16: 133-149
- Qazwi>ni>, Zakariyya>, A<tha>r al-Bila>d wa-Akhba>r al-'Iba>d. Beirut 1998

- Ra>wandi>, Ra>h} at al-S {udu>r wa' A<ya>t al-Suru>r. Ed. M. Iqbal. London 1921
- Richards, D.S. (tr.) 2001: *The Rare and Excellent History of Saladin*. Aldershot
- Rogers, J.M. 1976: 'The Mxargrdzelis between east and west' *Bedi Kartlisa* 34: 315-26
- Sakaoglu, N. 2005: *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*. Istanbul (2nd ed.)
- Savvides, A. 1981: *Byzantium in the Near East: its relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols AD c. 1192-1237*. Thessalonike
- 2003: 'Suleyman Shah of Rûm, Byzantium, Cilician Armenia and Georgia (A.D. 1197-1204)' *Byzantion* 73: 96-111
- Shengelia, N. 2003: *Mc'ire Aziis Selch'ukebi da Sak'art'velo XI saukunis ukaneskneli meot'xedi – XIII saukune*. Tbilisi
- Shukurov, R.M. 2001: *Velikie Komniny i Vostok (1204-1461)*. St Petersburg
- Simon de Saint-Quentin, *Histoire des Tartares*. Ed. J. Richard. Paris 1965
- Stéphanos Orbélian, *Histoire de la Siounie*. Tr. M-F. Brosset. St Petersburg 1864-6
- Sümer, F. 1990: *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara
- Ta>ri>kh-i A<l-i Salju>q dar Anat>u>li>. Ed. N. Jala>li>. Tehran 1377/1999
- Thomson, R.W. (tr.) 1989: 'The historical compilation of Vardan Arawelc'i' *Dumbarton Oaks Papers* 43: 125-226
- (tr.) 1996: *Rewriting Caucasian History: the medieval Armenian adaptation of the Georgian Chronicles. The original Georgian texts and the Armenian adaptation*. Oxford
- Toumanoff, C. 1940: 'On the relationship between the founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Tamar' *Speculum* 15: 299-312
- Turan, O. 1993 [1973]: *Doğu Anadolu Türk Devletleri TÂrihi*. Istanbul
- 2002 [1971]: *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Istanbul
- Üremiş, A. 2005: *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*. Ankara

Vasiliev, A.A. 1936: 'The foundation of the Empire of Trebizond' *Speculum* 11: 3-37

Vivian, K. (tr.) 1991: *The Georgian Chronicle: the period of Giorgi Lasha*. Amsterdam

Vryonis, S. 1971: *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of*

Islamization from the 11th through the Fifteenth Century. Los Angeles

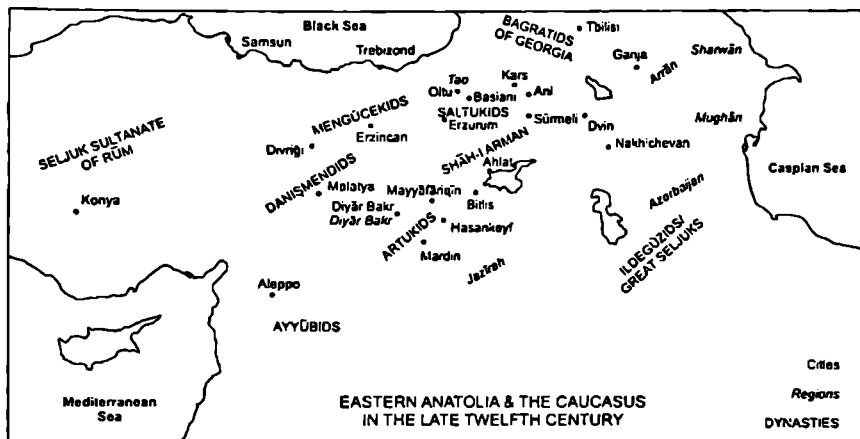
— 1977: 'Another note on the inscription of the Church of St. George at Beliserama'

Byzantina 9: 11-22. Reprinted in *idem*, *Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans*. Malibu 1981, Study VII

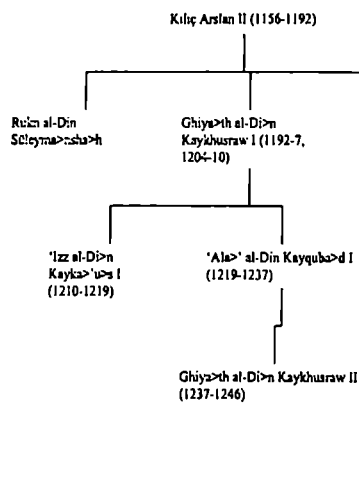
Walter the Chancellor, *The Antiochene Wars*. Tr T.S. Asbridge and S.B. Edgington.

Aldershot 1999

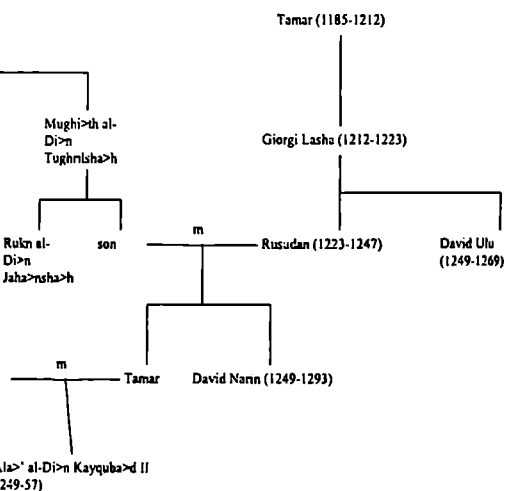
Wittek, P. 1935: 'L'építaphe d'un Comnène À Konia' *Byzantion* 10: 505-515

Seljuks of Rum

Bagratids of Georgia

Kaveh Farrokhi /Vancouver/

Langara College

University of British Columbia-Continuing Studies

Stanford University-WAIS

Langara College

THE WINGED LION OF MESKHETI: A PRE- OR POST-ISLAMIC IRANIAN LEGACY IN GEORGIA?

Abstract

This article examines ancient Iranian artistic and architectural influences on ancient Georgia (Iberia and Colchis). The era discussed spans the pre-Achaemenid era to the end of the Achaemenid era. Specific Iranic influences examined include domains such as architecture, metalworks and other forms of arts. The general consensus has been that Achaemenid influence in Colchis ceased after the fall of the Achaemenid Empire to Alexander the Great after 323 BC, with pre-Islamic (post-Achaemenid Partho-Sassanian influence) enduring in Iberia until (at least) until the onset of Christianity and (by implication), Romano-Byzantine influence. Iranian cultural influence was to be re-introduced to Georgia (ancient Colchis and Iberia) by the time of the arrival of New Persian literature. Safavid rule reinforced this cultural process which continued up to the permanent expulsion of Iranian authority by Russian forces at the time of the Qajars by 1828. The discovery of the winged-Safavid-era lion from Meskheta in 2000 is of major significance as its features bear a number of similarities to (pre-Islamic) Achaemenid era arts. As a symbol of (pre-Islamic) Iranic royal authority, the Meskheta lion links the Safavids more strongly to the pre-Islamic empires of Iran. However the Meskheta Lion also signifies how the post-Islamic kings of Persia perceived (non-Iranic) Georgia as a member of the Iranian realm.

Introduction: The Meskheti Lion as heir of a centuries-long shared legacy

On August 14, 2000, Georgian citizens in the Meskheti region of the Georgian republic discovered a sepulcher containing a gilded bronze winged lion (Figure 1). Meskheti is in close proximity to the ancient Georgian capital, Armazi. The artifact was thoroughly examined by Professor Tsisania Abuladze of the Institute of manuscripts of the Georgian Academy of Sciences¹. The winged-lion statue is dated to the Safavid era at the time of Shah Abbas (1587-1629) who ordered the statue to be built in 1622-1623. This was built of silver and gilded in bronze standing at approximately half a meter in height. The two wings are opened as if in flight, with the lion sitting on its hind legs and standing on its frontal legs.

The discovery of the post-Islamic Safavid era winged-lion in Meskheti in Western Georgia is of major significance as its workmanship bears a striking resemblance to ancient (pre-Islamic) Medo-Persian Achaemenid or "Persepolis" style arts. This is noteworthy as Iranian cultural relations with Georgia declined after the conversion of the latter to Christianity in the 4th century AD followed by the arrival of the Arabo-Islamic armies during the 7th century AD. Despite the interregnum of three centuries, a revival of Iranian influence, notably in literature, occurred from the 11th century or earlier. In each phase of Irano-Georgian relations namely the pre-Islamic (18th century BC – 4th century AD) and the post-Islamic (11th century AD – early 19th century AD) two themes appear consistently: winged beasts and the lion as a symbol of "royal" authority.

This dynamic however is subsumed under the complex continuum of Georgian-Iranian cultural (i.e. arts and architecture) relations that have existed for thousands of years, dating from the Bronze Age (discussed below). The winged-lion of Meskheti is then discussed in the context of contemporary Safavid political developments as well the artistic traditions that date to the pre-Islamic era.

The Bronze Age and the pre-Achaemenid era (3000 – 650 BC)

This section discusses the influence of Medo-Persian artistic and architectural styles upon the regions of Colchis and Iberia roughly corresponding to modern north/northwest and eastern Georgia respectively (Figure 2). The Medo-Persian (or south Iranic) style cannot be discussed in isolation from the North

¹ A three-page report (one in English and the other in Georgian) was submitted by Professor Tsisania Abuladze to the Institute of Manuscripts of the Georgian Academy of Sciences, Tbilisi, Republic of Georgia in 2000. The Georgian version of the report contains an appendix showing the Persian inscription on the winged-lion's mane.

Iranic or Scytho-Sarmatian styles as reciprocal influences existed between these even before Achaemenid times. The Iranian artistic and architectural tradition can be roughly traced to the following stages: pre-Achaemenid (i.e. Mede, Luristan, etc.), Achaemenid, Partho-Sassanian and the post-Islamic era lasting up to the early 19th century AD.

It is now fairly certain that cultural contacts were underway between the Caucasus and the Middle East from at least the 18th century BC¹. At the time of writing the history of Bronze Age technologies, arts and architecture require major revision given the recent discoveries of the Jiroft civilization in Iran (Farmanfarmaian, 2009, pp.3) especially the role these played both within the Iranian plateau and in the transmission of culture northwards into the Caucasus. Specific artistic influence upon the Caucasus region from the Iranian plateau was fully manifest by the middle part of the second millennium BC, and well into 1000 BC (Tsetskhladze, 1999, pp. 478-82). There is evidence for the importation of artifacts from Iran into the region notably the bronze Rhython which was discovered in eastern Georgia. Of greater interest are the locally produced Iranian-style (or inspired) bronze works of animals (Miron & Orthmann, 1995, pp. 248, 264-66). Iranian type motifs continued to appear into the first millennium in a vast array of bronze-works, equestrian equipment and weaponry (Pogrebova, 1977, pp. 33-84).

The most prominent Iranian influence in the Caucasus before the Mede era (discussed below) can be attributed to the Luristan region of western Iran, especially between the 8th to 7th centuries BC (Pogrebova, 1984). There are numerous examples of influences of the bronze metal works of Luristan upon the Caucasus and southern Russia/Ukraine/Kuban regions (Braund, 1994, pp.210; Curtis & Kruszyinski, 2002, pp.50-58). However the Luristan influence in the Caucasus is now believed to have occurred centuries earlier. One example of such influences is buckles that have been discovered in the Digorskoe gorge of North Ossetia in the 19th century. Kozenkova's comparative analysis of Kuban bronze belt-buckles shaped like flying horses for example concluded that *"... the horse-shaped buckles are a rare and vivid testimony of close contacts between the ancient...Northern Caucasus and the population of Luristan. The items are an original redesign of elements of Near Asian style, unmistakably including local metalwork traditions peculiar to carriers of the Koban culture... characteristic of 11th-10th B.C, decorative bronzes of Luristan"* (2006, pp.18).

¹ Miron and Orthman (1995, pp.30, 32) cite the finds in the Trialeti region of a silver bowl displaying two friezes with Near Eastern themes (i.e. Hittite style portrayals of the Tree of life and golden stag figurine).

Animal and mythological motifs feature prominently in many of the bronze arts, potteries, plate-works, etc. emanating from Luristan as well as Iran's northwest (Urushadze, pp. 128-35; Mikeladze, 1995; Moorey, 1971, p. 233; Muscarella, 1989, pp. 270-72). Iranic influences at this time are even seen as far as Colchis in Georgia's north and northwest (Carter, p. 90; Gagoshidze, 1985, pp. 48-57).

Tracing the specific factors leading to the influences of the Iranian Plateau upon Georgia is difficult to pinpoint as the relations between the ancient Georgian tribes and the population of Iran had been underway from the 11th century BC to the 6th century BC. Muskhelishvili (1978, pp. 17-30) has suggested that initial influences from Iran came to eastern Georgia (circa ancient Iberia) by way of the Urartian kingdom (3000-600 BC) situated on what is roughly Armenia, eastern Turkey (Van lake region) and parts of northwest Iran. Farmanfarmaian citing Stronach's research for monumental architecture (2009, pp.3) notes Urartu (like the Scythians discussed below) were transmitters of culture in both directions. This does not mean that these entities were simply conduits of culture with no significant indigenous developments of their own. The Urartian kingdom was in direct contact with Iran's northwest and was to exert its own influence upon later Mede and Achaemenid arts and architecture. An example of Urartian influence is the triangular pediment (sloping roof) and colonnade which was reproduced in both Greece and Persia (Chahin, 1975, pp.422)¹. A more dramatic influence of Urartian artistic elements upon Iranian and possible steppe arts is in the depiction of lions from the main hall of the ancient Urartian palace of Erebuni (Figure 3) (Chahin, 1975, pp.420).

The Mede Dynasty and the Scythian migrations (674-550 BC)

Another conduit for the arrival of Iranic artistic and architectural styles was the Scythians (Tsatskheladze, 2001, pp. 472) as discussed below. By the 550s BC the Scythians or the Saka had been classified into three categories: the *Saka Tigrakhauda* (pointed-hat Saka)², *Saka Haumavarga* (the Hauma-bearing Saka)³, and the *Saka Paradraya* (Saka beyond the sea) (Head, 1992, pp.5). The

¹ The Urartian Temple at Musasir for example is depicted by Assyrian King Sargon's illustrations.

² The reference to the pointed-hat refers to the tall pointed leather caps worn by these peoples. The first depiction of such headgear can be seen in the mummies of Urumchi in northwest China and later in the depictions of such peoples at the Achaemenid city-palace of Persepolis.

³ Hauma was an ancient potion or drink used in the mystical rituals of ancient Iranic peoples. It is also a sacred drink in the ancient Zoroastrian religion.

Tigrakhauda and Haumavarga were located in modern Central Asia with the Paradraya located approximately in the area corresponding to the modern Ukraine, extending westwards towards the eastern regions of modern day Bulgaria and Romania. It is the Paradraya, who are known as the Scythians or the Skifii in the west, who by the 8th century BC, had settled in much of the Ukraine, southern Russia and other parts of Eastern Europe. The eastern regions of the Saka Paradraya reached into the borders of modern Georgia or what is now the Ossetian region located in modern Georgia and southern Russia.

The Scythians are mainly believed to have invaded the Near East through the Caucasus in the late 650s BC. This was initially as a result of the Scythians having expelled and then pursued their Iranic Cimmerian predecessors through the Caucasus into the Near East¹. The Scythian arrival into the Near Eastern arena resulted in their 73 year domination of the resident Iranic Mede dynasty (674-529 BC), which was broken by 625 BC by King Cyaxares (Farrokh, 2007, pp. 30). Information on the Median era in the Caucasus is confined to post-Mede classical references such as Herodotus and Strabo. The latter (Herodotus) cites a legend in which a certain Medea (herself a Mede) who was forcibly removed from Colchis (as cited in Farmanfarmian, 2009, pp.3). Information provided by Strabo is more detailed in its reports of the similarity of the culture of the Iberians with respect to archery, riding, dress and court customs to those of the Armenians and the Medes (Farmanfarmaian, 2009, pp.3; Lang, 1983, pp. 525). Of particular interest is the distinction drawn by Strabo between the aforementioned Iberians and the northern Georgian territories whose people are said to have had more in common with the Scythians to their north (Ibid.).

A key region which was critical to the formation of Median architecture was Ziwiye in northwest Iran. Ziwiye is of interest as it was also the site of the Scythian's (Saka Paradraya) arrival through the Caucasus and their locale of sojourn before their return to the Ukraine region. As noted by Pogrebova (1984, p. 206) and Tsatskhiladze (1995, pp. 314-15), it was these (Saka Paradraya) Scythians arriving from Iran who imported Iranian artistic styles into Colchis; numbers of these Scythians were to settle in Colchis while the rest returned to the Ukraine and Southern Russia. It was probably at this time when the Eastern Europe-Caucasus-Iranian Plateau was established. The Scythians brought with them the artistic and metallurgical styles of Eastern Europe and the Caucasus, an influence seen most notably in Luristan in western Iran. Georgia became the central conduit in the Eastern Europe-Caucasus-Iranian Plateau axis for the transmission of south Iranic

¹ Cimmerian is old Iranic for "People of the Sea" (Izady, 1992, pp.87). The term Crimea is derived from the ancient Cimmerians.

(Medo-Achaemenid) arts and architecture to Eastern Europe. Colchis established its kingdom by the 6th century BC followed approximately two centuries later by Iberia which established its own kingdom (Melikishvili, pp. 245-60).

The Achaemenid and Post-Achaemenid eras (559 BC-100 AD)

The Trans-Caucasus and eastern Anatolia were under Achaemenid political domination from approximately 550-331 BC. Georgian tribes are reported by Herodotus [3.94] as having been organized into the 18th and 19th satrapies of the Achaemenid Empire. Nevertheless, the Achaemenids never succeeded in extending their political control into the northern regions of modern Georgia (Melikishvili, 1959, pp. 235, 273). The establishment of Hellenic trading colonies along the western (Black Sea) coastline is now believed to have been firmly established by around the 6th century BC, just prior to Cyrus the Great's conquest of Lydia (Farmanfarmian, 2009, pp.4). By the time of the revolt of Cyrus the Younger (424-401 BC), it was clear that northern tribes such as those in Colchis were independent of the Achaemenids (Mikeladze, 1967, pp. 13-14). Nevertheless, significant influences from the Achaemenid era are evident as seen in the usage of the Achaemenid term for measurement, the *Parasang* and other examples cited by Strabo (Farmanfarmian, 2009, pp.4). Farmanfarmian cited of the display of ancient Colchian artefacts in Washington and New York in 2007 and Cambridge in 2008 which showed works of Achaemenid influence (ibid.). Noteworthy examples are Iranian "royal" motifs such as the Achaemenid eagle on gold bracteates or plaques displaying Iranian combat motifs well into the 4th century BC.

Of particular interest (in the context of the Meskhети winged-lion discovered thousands of years later) are the Scythian-style animal-style arts (Braund, 1994, pp. 130), yet another example of the role of Georgia as a cultural crossroads in human civilization. These animal style arts (especially winged beasts and lions) do show some striking parallels to Achaemenid and post-Achaemenid motifs further south in the Near East (Iran and Anatolia) but also to the post-Islamic (early 17th century AD) winged-lion of Meskhეთი. Achaemenid influence from Iran was to make way for "western" or Greek, Pontic, and Romano-Byzantine influences, however the pre-Islamic legacy from Iran was to make a resurgence during the Sassanian dynasty (see below). Iberia which was a full Achaemenid satrapy inevitably showed its own influences from Iran in works such as rhythons and vases featuring handles with animal-motifs (Tsetskhaladze, 2001, pp.474) that were to persist well into post-Islamic Iranian arts.

Evidence of Achaemenid influence with respect to the Persepolis city-

palace has been unearthed in Georgia. One example is the findings of a joint Georgian-German archaeological team which excavated building structures and column bases at Gumbati which have been attributed to the Achaemenid era. Kipiani (2000, pp. 40-52) however attributes the construction methods and the bases of the columns to the Median era. Two other sites with distinct Achaemenid influence are Dedoplis Mindori and Tsikhia Gora located in central Georgia. Dedoplis Mindori is a complex of ten temples which have been interpreted as a local version of a Zoroastrian fire temple (Gogoshidze, 1992; Kipiani, 1987, 2000)¹. The capitals are all in the bell-type shape and appear to have been inspired by the Persepolis-style "bell" columns which were built with the assistance of "...Achaemenid architects who decorated buildings for the local elite in the style of the Persian court" (Tsitskhladze, 2001, pp.474). These however were not imports but of local construction based on Achaemenid models. Tsikhia Gora is another rich archaeological site with layers spanning from the Bronze Age to the Medieval period. The finds of structures pertaining to the Achaemenid-era (4th to 3rd centuries BC) have been attributed to Achaemenid influence, especially the double-bull statue which is virtually identical to its Persepolis counterpart (Figure 4). As in Dedoplis Mindori, the construction of the statue was made locally based on Achaemenid models.

The Dedoplis Mindori site is post-Achaemenid and was in use from the 1st century BC to the 1st century AD. It is of interest as it bears Hellenistic (Kipiani, 1987, 2000) as well as distinct Achaemenid influences which continue to develop even after the fall of the Achaemenid Empire in 333 BC. Farmanfarmaian (2009, pp.7) notes of a series of discoveries "...stretching from eastern Anatolia to the Caucasus..." based on "...Apadana-style columned halls". As noted by Allen (2005, pp.95), these were made to "...mirror Persian palace architecture...a deliberate parallel...strikingly recalled an Achaemenid Apadana". Yet another example of the Apadana architecture in the Caucasus can be found with the six-columned structure at the ancient capital of Armazi to the north of modern Tbilisi (Lang, 1987, pp.416).

The case of Achaemenid artistic and architectural styles continuing even after the destruction of the Achaemenid Empire by Alexander the Great can also be seen in the adjacent Bosphoran Kingdom of modern Southern Russia and Ukraine. The Bosphoran artistic and architectural style that flourished in the Ukraine at the time of the city-palace of Persepolis applied the fine, detailed, polished Hellenic style upon the Near Eastern motifs stemming from the Iranian plateau. The Bosphoran arts in turn migrated first into the Rumania (Sulimirski,

¹ The site may have also been a local version of Iran's ancient Temple of Anahita.

1970, 1985) and from there to the Celts of Central and Western Europe (Jacobstahl, 1944, p.156; Boardman, Brown, & Powell, 1971, p.183). Examples of eastern-inspired Bosphoran arts influences upon the Celts include Achaemenid style bird-god motifs and other Medo-Persepolis style influences seen in such locales as Vetttersfeloe or the later Sutton Hoo treasures in England. Similar finds have been reported in the Baltic-Scandinavian regions as late as the 7th century AD, an example being a fragment of a helmet plate displaying post-Achaemenid warriors dancing in Sassanian costume. It was the Caucasus, notably the Georgian region which played a crucial role in linking the Iranian plateau to Eastern Europe. This dynamic allowed for the continued exchange of arts, architecture and technology even after the fall of the Bosphorus Kingdom to Hun-Turkic invaders in the 4th century AD.

The rise of the Bosphoran civilization is most likely connected with the aforementioned artistic and architectural developments that took place in Georgia, especially those at Colchis, as this specific region would be closest to the Bosphoran kingdom. As noted previously, Northern Georgia was influenced by Achaemenid culture (especially arts and architecture) and was adjacent to the North Iranic (Scythian or Saka) regions of modern South Russia, Kuban and Ukraine regions. The continuation of post-Achaemenid arts and architecture in Georgia (Colchis and Iberia) and the Bosphoran kingdom has also been corroborated by finds in Calabria in southern Italy. A series of Archaeological expeditions by the Musee de Santa Barbara in the Calabria regions in southern Italy unearthed a series of ancient columns at the site of Cattedrale di Gerace which were of the same design as those seen at the Apadana Hall at Persepolis (Spatari, 2002, pp.306, 311-313). Examples of other finds were the sitting statue of the Mediterranean Goddess Persephone which closely resembles that of the sitting figure of Darius the Great at Persepolis (Spatari, 2002, pp.175). What is notable is that many of the Achaemenid-inspired artistic and architectural works found in Georgia (i.e. Tsikhia Gora), Southern Italy (i.e. Calabria) or Eastern Europe (i.e. Bosphoran kingdom) were produced locally and were not imports from Iran.

The Parthian Era (250 BC-224 AD)

Many of the aforementioned post-Achaemenid influences coincide with the arrival of the Parthian dynasty in Iran (250 BC-224 AD). By the first century AD both Zoroastrianism and the (pre-Zoroastrian) Mithras Cult were well-known in Georgia. The Iranic cult of veneration for the horse is also seen in 1st century AD Georgia in sites such as Bori and Armazi with depictions of the horse at the fire

altar¹. The aforementioned site of Armazi is of interest given the discovery of an inscription in both Middle Persian and Greek, a strong indication of the region's ties with the Partho-Sassanian and Romano-Byzantine empires. Armazi is also the site of the Zoroastrian-related cult of Armazi, which was introduced by King Pharnavaz in the 3rd century BC (not far in time from Alexander's conquests). Apakidze (1989, pp.397-401) discusses the relationship of King Pharnavaz to the Zoroastrian faith of ancient Iran according to Medieval Georgian chronicles. Of interest are Pharnavaz's possible Iranian (most likely Parthian) connections which Farmanfarmian (2009, pp.9) traces to either a Parthian origin or the offspring of a mixed Iranian-Georgian marriage from Kartlos, whose nomenclature gave rise to Sakartvelo, the name of the country of Georgia. Lang (1983, pp.514) avers that the post-Alexandrian Seleucids failed to impose their authority upon Georgia. As noted by Gvelesiani (2008, pp.175) Pharnavaz ejected the Macedonians and followed this by establishing his dynasty's administration "...like the Persian Empire".

An interesting legacy of Pharnavaz is in the appearance of names pertaining to the Iranian pantheon, mythology and epic literature seen especially later in post-Islamic times with the *Shahname* epic (see below). Examples include *Trdat* (Tirdad), *Farsaman* (Farasmanesh), *Baaman* (Bahman), *Adarnase* (Adur Narseh) and *Mirian* (Mehran) suggesting that Zoroastrian and/or Iranic cults were popular in ancient Georgia (Farmanfarmaian, 2009, pp.11) as were Iranic names of Scytho-Sarmatian origin such as *Triton*², *Hamazasp* and *Asparukh* (Gvelesiani, 2008, pp.181).

By the 1st century AD, Iranian culture had made a powerful impression in Iberia. Many of the Iberian elite had adopted Iranian names, dress, and court practices. The Armazian script came to be based upon the Aramaic which was the lingua franca of the Achaemenid Empire (Farrokh, 2007, pp. 48). The resonance of Iranian culture was not confined to the Georgian theatre as Iranian influence had even extended to the Aegean coast, centuries after the Alexandrian conquests. These developments captured the attention of Plutarch who noted that cultural exchanges taking place in Ephesos (near modern Izmir in western Turkey), were leading to the latter's "barbarization" (Plutarch, Lysander, 3). Other regions in western Anatolia, such as Lycia, witnessed the spread of Iranic names among the local nobility (Dandamaev & Lukonin, 1989, pp.300). The

¹ These are generally of two themes: the first witnesses the horse standing at the fire-altar and the second is the horse at the altar with its right foreleg in the raised position.

² *Triton* then became *Pridon* from Avestan *Thraetona* and New Persian (Parsiye Now) *Fereidon*.

Caucasus continued to witness more examples of Iranian-inspired architecture by the 1st century AD. Examples include the possible Anahita Temple with influences traced to the Achaemenid-era palace at Susa in Iran and the Parthian-style *Ayvan* (Great Hall) discovered at Uplistsikhe (Farmanfarmaian, 2009, pp.7). The Parthian Ayvan traced by Professor Stronach to the Median era Nush-e-Jan palace also made its appearance in Hatra and Ashur in northern Iraq as well as Mansur Tappeh near ancient Nisa (now in Turkmenistan), setting the basis of an important aspect of an Iranian architectural legacy upon future Islamic architecture.

The Sassanian Era (224-561 AD)

The dynamic of Iranian influence on local Georgian customs, arts and architecture is generally believed to have been drastically interrupted, with the arrival of the Christian faith of the Romano-Byzantine Empire. With this development, Georgia (especially Colchis) looked increasingly towards the western Romano-Byzantine world. The dynamic of Christianity versus Zoroastrianism was also evident in ancient Colchis, known as Lazica by the time of Sassanians. The ruling caste and nobility of Lazica was clearly divided into a "pro-Persian" (Zoroastrian) and "pro-Romano-Byzantine" wing. The political balance shifted in Iran's favor as Lazica's ruling caste and populace became increasingly disenchanted with the conduct of local Romano-Byzantine officers during the mid 6th century AD (Farrokh, 2007, pp. 232, 234-236).

However the thesis that Georgia's Iranic legacy somehow disappeared with the arrival of Christianity is no longer accepted as valid. As noted by Whitow, "*The oldest outside influence in Trans-Caucasia is that of Persia* (1996, pp.203) ...many of its populations, including Armenians and Georgians, as well as Persians and Kurds, the Transcaucasus had much closer ties with the former Sassanian world [224-651 AD] to its south and east than with the world to the west (1996, pp.204)". While Christianity certainly replaced Zoroastrianism and Mithrasim permanently in Georgia, the centuries-long impact of Iranian culture was not so easily displaced. These enduring links may partly explain the vigorous post-Islamic literary revival of the Persian language in Georgia by at least by the 11th century AD, a facet of this revival having surfaced with the aforementioned finding of the Meskheta lion.

Sassanian arts in the form of metal wares, tapestry, dress, architectural and artistic styles were to make a profound impression on the west (the Romano-Byzantines) and the east (i.e. China, Central Asia and Japan) (Farrokh, 2007, Ghirschman, 1962; Spatar, 2003). A key route of cultural transmission to East-

ern (and by implication western) Europe was once again the Georgian region (Iberia and especially Colchis). Yet excavations thus far have failed to yield the same quantity of finds that have been uncovered in Eastern Europe (especially south Ukraine and the Bosphoran region)¹. Nevertheless enough evidence exists at present to indicate a significant influence from Partho-Sassanian Iran upon Georgian arts. Examples include images of winged beasts such as that of a hybrid lion and beaked being at Martvili (Ghirschman, 1962, pp.301), and silver dishes featuring Sassanian names (i.e. Babak, Bahram) (Farmanfarmaian, 2009, pp.20)². Interestingly, it is the Christian arts and architecture of Georgia that provide the most consistent evidence of a Sassanian legacy in the region. Here one sees evidence of older (Medo-Achaemenid) motifs notably fantastic beasts and especially lions in the Persian manner, evident in the ancient churches of Armenia and Georgia. The presence and persistence of animal motifs such as lions in the arts of Georgia is notable as these re-appear in Georgia in late post-Islamic times either by imports from Iran or through local manufacture, as discussed with the Meskheta lion later in this article.

Linguistics provides another cultural bridge between Iran and Georgia between the pre-Islamic and post-Islamic eras. The process of Iranian names entering usage in ancient Georgia appears to have continued during the Sassanian era. These were historical names from Iran (e.g. *Papak* (Babak), *Artashir* (Ardashir), *Khosro*, *Arshak* (Ashk), *Peroz*), names (again) derived from Iranian mythology and epics (e.g. *Spandiat* (Esfandiar), *Kekapos* (Kaykavus)) with even the name of Georgia's Christianized kings such as Vakhtang I³ (r. 447/49-502/22) and Gobazes⁴ (r. 450s) having been derived from the Iranic Verethrangna and Qobad/Kavad respectively (Gvelesiani, 2008, pp.175). The case of King Mirian

¹ As noted by Professor David Khoupenia (personal communication, September 10, 2009) it is possible that plundering may partly explain the lack of finds at present and the fact that more excavations are required in Georgia with respect to Parthian and Sassanian artefacts.

² One the most interesting discoveries are the discovery of a Sassanian style vessel that bears a Parthian-Pahlavi versus a Sassanian-Pahlavi description. Both Parthian and Sassanian Pahlavi were dialects of Middle Persian. The Parthian writing raises questions as to whether members of the persecuted Manichean sect were existent in Georgia as their prophet Mani hailed from a Parthian family and communicated in the Parthian vernacular. The possible Manichean connection in Georgia may provide more clues to the transmission of Manichean ideas from Iran into Eastern Europe.

³ The king was also known as "*Gorg-a-sar*" or Wolf's head in Persian, allegedly due to the shape of his helmet (Farmanfarmaian, 2009, pp.22).

⁴ Gobades is reported as having arrived at the Byzantine court in Persian attire accompanied by a royal bodyguard of the Partho-Sassanian type (Braund, 1994, pp.308).

(Iranic Mehran) is of interest as he and his consort led the conversion of Georgia from pagan and Zoroastrian cults to Christianity (Lang, 1962, pp.6). Georgian genealogies often cite Mirian as having been the son of Rev the Righteous, however an Iranic connection can no longer be completely ruled out. According to Brosset (1858, xxix) Mirian was one of the sons of Ardashir I (r. 208-241)¹, the founder of the Sassanian dynasty who was sent (at Georgian request) as a representative of Iran's Zoroastrian faith to the Caucasus. Mirian, who is believed to have founded the Khosroid dynasty is said to have demanded the Iranian (Sassanian) throne at Ctesiphon but was rejected as he was born of a "lowly" concubine (Brosset, xxxiii-xxxviii). According to this version of events, Mirian then converted to Christianity to spite the Iranian rulers. The process of a Zoroastrian descendant converting to Christianity in the Caucasus resembles that which occurred in Armenia during Parthian rule. Despite Mirian's rejection of Zoroastrianism, the traditions of ancient Iran were to continue in Georgia as indicated by grave findings depicting themes such as Partho-Sassanian style royal hunting.

The post-Islamic era: The rise of New Persian literature and the Shah-name (900s – 1600s AD)

Sassanian Persia fell to the Arabs in 637-651 AD just years after the conclusion of the devastating wars between the Sassanians and the Roman-Byzantines in 628 AD (Farrokh, 2007, pp. 261-275). As in Iran, direct Arab rule in Georgia ended by the 9th century allowing for a vigorous revival of native Georgian independence, propelled by the Bagrationi clan. These revived Georgia's Christian heritage, however the rejection of the Islamic religion was in stark contrast to the Georgian attitude towards the region's Iranic cultural legacy. This was most likely due to three factors. First was the fact that the Bagrationi themselves had ancient roots in Iran. The term Bagrationi is derived from Iranic *Baga-dad/dat* or "bestowed by God" or Godiva². King Bagrat himself was related to the Bagratids of Armenia who were the Orontid satraps of the Achaemenids in nearby eastern Anatolia (Farrokh, 2007, pp.54). These were an important clan in the Caucasus during Sassanian times and provided one of Sassanian Persia's best generals (Farrokh, 2005, pp. 53-54). The second factor was the long-standing

¹ Farmanfarmaian (2009, pp.12) also speculates on the possibility that Mirian was a descendant of the Parthian Mehranid clan.

² *Baga* is a cognate of the North Iranic and proto-Slavic "*Bogh*". The term was also the name of an ancient Iranian estate in Babylon in Achaemenid times which was to become the metropolis of "*Baghdad*" in Islamic times. For further analysis consult Farrokh, 2007, pp.60, 277-278, 281.

influence of Iranian artistic and architectural themes in Georgia since the Bronze Age, notably the animal themes such as the Persian-style lions and mythological beasts discussed earlier.

The third and perhaps most tangible link was that of linguistics. As noted in the discussions with respect to the Achaemenids, Parthians and Sassanians, select Iranian nomenclature was to enter Georgian usage over a period spanning approximately 800-900 years. At least some portions of these terms had remained in use in Georgia after the termination of Arab rule in the region. Rayfield (2000, pp. 58) has noted that Middle Persian (Parthian and Sassanian Pahlavi) was well known in Georgia during and after the Arabian conquests. Middle Persian was to evolve into New Persian (*Parsi ye Now*) (Frye, 1977, pp. 19, 145). The Georgians like the inhabitants of the Iranic world in the Iranian Plateau, the Near East and Central Asia/Afghanistan were able to access and absorb the new explosion of post-Islamic Persian literature. Iranic loan words spanned multiple domains such as those pertaining to daily routines, decorations, plants, produce and even mythological beasts (Farmanfarmaian, 2009, pp.20)¹. Pahlavi (Middle Persian) ensured that Iranian culture would survive in not just the Iranic world but also beyond in the Caucasus, notably Georgia. This linguistic legacy allowed for the literary transmission of pre-Islamic mythological, epic themes and ancient symbols (dating back to Persepolis) such as the royal lion.

The revival of Georgian and Persian cultural contacts was in full vigor by the 11th century following the arrival of New Persian literature by the 9-10th centuries AD. There is evidence that the Persian literary revival after the Arab conquests made an early impression on Georgia. An example of this is seen in the 9th century AD Moktesevai Kartlisai which features an entire phrase in Persian (in Georgian script) (consult Marr, 1897, pp.72). Gvakharia (1995, pp.242) observes that "...already in the tenth century AD, the Georgians were acquainted with New Persian...intensified and strengthened in the 12th century"².

A brief survey of Georgian literature from the 11th century AD to the Russian arrivals in the early 19th century AD illustrates the influence of Persian literary traditions upon Georgia. The *Kartlis Tskhovreba* (The Georgian Annals) of the 11th century for example notes of two Georgian figures with Iranic-type

¹ The persistence of Iranic loan words remain so profound that even two centuries after the Russian conquests of the Caucasus words such as "*Panjara*" (window) or "*Khordee*" (change for money) remain known in Georgia.

² Gvakharia has also noted that Irano-Georgian contacts were "...much stronger than before..." in reference to the vigour of such contemporary contacts in relation to the pre-Islamic era.

names; *Pharnavaz* (the king of Georgia) and *Artavaz* (King Vakhtang Gorgolan's foster-brother). The former (Pharnavaz) (as noted previously) is associated with the establishment of a Zoroastrian temple, at the ancient Georgian capital, Armazi, which is also the name of an ancient Georgian divine being. Andronikashvili (1966) and Lang, 1966, 1987) derive the term *Armazi* from the Zoroastrian supreme being, Ahura-Mazda. King David II "Aghmashenebeli" (the builder) (1089-1125), a key figure in Georgia's political and cultural reawakening, was a vigorous patron of Persian poetry and even established a school for its promotion in the Caucasus. This resulted in the introduction of works by Persian poets such as Rudaki (858-941), Nezami Ganjavi (1141-1209) and Firdowsi (935-1020) into the Georgian mainstream. Queen Tamar's (r.1184-1212) historiographer, Chakhrukhadze, has also narrated on the adoption of Persian literary themes into Georgian mainstream literature.

The arrival of New Persian literature into Georgia resulted in a virtual revival of pre-Islamic Iranian figures, cultural and mythological themes. The *Kartlis Tsikhorveba* for example contains passages in reference to the Iranian post-Islamic epic, the *Shahname* of Iranian poet Firdowsi (935-1020 AD) with citations of ancient heroes such as *Afridon* (*Fereidun* in Persian). Christensen (1941, pp.20-24) has provided an analysis between the relationship of the etymology and themes of the *Kartlis Tsikhorveba* and the *Shahname*. Other examples of Georgian works citing ancient (pre-Islamic) Iranian heroes such as *Zal*, *Rustam*, and *Kay-Khosrow* from the *Shahname* are the *Vepkhistqaosani* by Rustaveli and the *Tamariani*¹. Of special note is the powerful role of *Shahname* inspired imagery such as winged mythological beasts and lions, these having entered the Georgian cultural ethos at the time. By the 15th century AD, native Georgian literature had greatly expanded and alongside these national developments continued the local patronage of the *Shahname*. By the 1400s AD, translations of the *Shahname* as well as local "Georganized" versions were well in place. A notable example of the latter was the *Rostomiani* (Legend of Rustam) which was completed across three centuries, from the 15th to the 17th centuries AD by multiple authors². Other examples of similar works are the *Bamiani* (*Bahman-name* in Persian).

Both Firdowsi's *Shahname* and Nizami Ganjavi's *Haft Paykar* are replete with pre-Islamic Iranian epic and mythological themes that were known to the Georgian feudal nobility both before and after the Islamic conquests (Far-

¹ There were also Georgian versions of the *Shahname*.

² These were Parsadan Gorgijanidze, Khosrow Turmanisdze, Baradzim Vachnadze and Salva Sabashvili.

manfarmaian, 2009, pp.20-23). Gvakharia (1995, pp.241) explains the psychological appeal of Persian literature as being due to "...*Georgian feudal life with its war prowess and chivalrous daring highly receptive to Iranian legends or nomadic and heroic content*". Iranian themes of royalty and kingship along with associated imagery such as lions became deeply ingrained in the Georgians. These cultural processes occurred irrespective of the Christian faith of the Georgians. It was Iranian literature (not the Islamic religion from Arabia) that was to lead into what Farmanfarmaian has characterized as a "*cultural synthesis*" (2009, pp.24) between Iran and Georgia in the post-Islamic period.

The Safavids: Georgians seen as guardians of pre-Islamic Civilization?

Georgian political independence was to suffer greatly at the hands of the Mongol invasions in 1236, followed up in the early 1400s with Tamerlane's attacks into the Caucasus and the fall of Constantinople to the Ottoman Turks in 1453. These developments resulted in the revival of the geopolitical rivalry of the former Sassanian and Romano-Byzantine empires in the Caucasus. Once again an Anatolian-based "western" power in the form of the Ottoman Empire was faced against an "eastern" or "southern" power represented by a resurgent Iran of the Safavids.

Much of western scholarship examining the Safavid dynasty (1501-1722) has focused on the role of Shiism in Iran as well as the associated social, political and economic developments and long-term consequences of that era (Newman, 2006). What has received less attention up to the time of writing is the interest shown by the Safavids towards Iran's pre-Islamic heritage. A hint of this can be seen in a European artistic portrayal of the Safavid dynasty's king Shah Abbas whose copper engraving by Medieval artist Dominicus Custos has Latin inscriptions "*Schach Abas Persarum Rex*" (Shah Abbas the Great monarch of Persia) and "*Mnemonia Cyrus*" (the Memory of Cyrus the Great of Persia). The Safavids regarded themselves as the heirs of the Persian Empire, founded by Cyrus the Great (559-530 BC), as corroborated by European sources (Consult Matini 1992).

It is noteworthy that Georgians by the time of Shah Abbas had come to dominate the highest positions in government; the court and the military of Safavid Iran (Farmanfarmaian, 2009, pp.27-34). The culture and arts of the Georgians had already been influenced by the Iranic world prior to the Safavid arrivals in the Caucasus and contained strong elements of pre-Islamic Iranic (Achaemenid-Sassanian) culture. Examples include Persian style mansions, welcoming cer-

emonies for guests of the court, royal and wedding banquets, posture and stance, and bejeweled drinking vessels in the Achaemenid-Sassanian manner (Chardin, 1983, pp.268, 290).

The Meskheti Lion

As noted in the introductory sections of this article, a winged-lion attributed to the Safavid-era of Iran was first discovered in the Meskheti region of Georgia in 2000. The frontal area or mane of the lion has an inscription in Persian (Figure 5) which was originally translated with a few errors (Appendix A). The correct translation reads:

Khorji Khan

Be mighty as a Lion

Be Wise as a Viper/snake

Respect the soil of your nation

Respect your God

Be brave/bold and honest in the way/path of your friend

Accept two Lions from the way/path of your friend

Shah Abbas the First

Khorji Khan was receiving a royal award (two winged lions) for his recent military successes in Georgia (Abuladze, 2000, pp.1). These lions however were part and parcel of a message sent by the Safavids. According to the Georgian Academy of Sciences that examined a series of documents in collaboration with S. Janashi and N. Berdzenishvili, Shah Abbas had sent a secret directive to Khorji Khan who was encamped with his army on the valley of Marktopi. The orders to Khorji Khan were terse and simple: defeat the non-compliant Kakhs in the region and then to deport the Kartlians (Abuladze, 2000, pp.2)¹. Khorji Khan was to have beheaded the Kakh commander Giorgi Saakadze and then sent his severed head to Shah Abbas.

Khorji Khan however was destined to receive neither the two lions nor the message from Shah Abbas. These were intercepted and duly confiscated by Saakadze who then launched a successful surprise attack of his own, resulting

¹ The documents do not make clear where the Kartlians were to be deported, but judging by precedent of patterns of Georgian arrivals by political or economic appointments or forcible settlements, Iran would have been the most likely destination.

in the defeat of the Safavid troops at Marklopi and the death of Khorji Khan. Saakadze however could not militarily maintain his position against the full might of the Safavid Empire. Of vital importance was the fact that King Teimuraz and Georgian nobles refused to support Saakadze against the Safavids. This prompted Saakadze to retreat towards the Ottoman Empire, however what occurred next is not clear. On his way towards the Ottoman border, Saakadze appears to have buried the lions in the Meskhethi region, apparently to ensure that it would remain hidden from the Ottomans. The fact that only one lion was uncovered leads to the possibility that the lions were secretly buried in two separate locations. In this case it is possible that one lion was buried in Meskhethi and the other in another location, which may be again in Meskhethi or even in another locale. The fate of the second lion remains uncertain; perhaps it was discovered some time ago by ordinary folk (or robbers), or it may have remained buried to this day in an unknown location. These issues invite the possibility of further archaeological excavations

What does the Meskhethi Lion symbolize?

A prime figure in the promotion of Persian literary works into Georgia during the 17th century AD was Georgia's King Teimuraz (r.1603-1663). This is of prime interest as this coincided with the time that the Meskhethi lion was built (1622-1623) (Figure 1). Teimuraz, who was born in Iran¹ and proficient in Persian, stated of "*The sweetness of Persian speech...*"². In practice the Persian-inspired poetry produced by the Georgians at the time of Teimuraz contains a large proportion of imagery, notably the aforementioned reference to mythological winged beasts and "royal" animals such as lions. A key observation here pertains to the relationship of the imagery of Persian literature at this time and the appearance of the Meskhethi lion. The symbolic aspect of the Meskhethi lion has been noted by Abuladze who notes that "*The statue is a mythical one and represents a lion, a symbol of Persia at the time [Safavid era]*" (2000, pp.1).

Firdowsi's notion of "*Farr*" (Divine Glory) was well known in Georgia as the result of the aforementioned popularity of the Shahname in Georgia since (at least) the 11th century AD. Shah Abbas had intended to bestow the *Farr* upon Khorji Khan in the form of the winged lion. The bestowing of Iran's most

¹ Teimuraz was buried in Persia as were his sons and his mother (Queen Katevan). The case of the latter is indeed tragic as Shah Abbas killed her under torture in a failed attempt to make her abjure her Christian faith in favour of Shia Islam.

² Consult Gvakharia's article in Encyclopedia Iranica, "*Georgian Literary contacts with Persia*".

powerful symbol upon a military leader in Georgia signifies the perception of the Safavids (and later Qajars) that Georgia was a province of the greater Iranian realm. The Iranic appellation of “-istan” (province or locale) to Georgia or *Gorjistan* signified this status. However the ancient Georgian kingdom was much more than an outlying province; it was considered to be one of the most important regions of the (neo-Persian) Safavid Empire.

Achaemenid and post-Achaemenid arts and the Meskhети Lion

The role of the lion as a symbol of Persia or modern Iran was evident since the inception of the Achaemenid Empire (Hinnels, 1988, pp.10). The Meskhეთი find suggests that the lion symbol is one that has endured as a primary Iranic symbol for thousands of years, even after the fall of the Sassanian Empire (224-651 AD). This was resurrected in conjunction with the Sun motif on banners by the 11th century. By the time of Shah Ismail II (1576-1578), the lion (with the sun) had become a major motif of Iran and Safavid coins from his reign onward (and most likely earlier) consistently featured this motif (Khorasani, 2006, pp. 325). The two lions sent to Khorji Khan in the early 1620s were most likely intended as “guards” for the khan’s ceremonial command chair; one lion was to be set to the left of the throne-chair and the other to its right. Animal and mythological beasts were often used as throne guards in pre-Islamic Iran (Farrokhi, 2005, pp.6).

While true that the Meskhეთი lion bears similarities with that seen on Safavid banners and coins, it does bear a remarkable resemblance to Achaemenid and Achaemenid-inspired artistic traditions seen centuries before in Iran, the Caucasus, Anatolia, and the Ukraine. At Persepolis, two distinct lion themes may be identified: the lion-statue from the top of one of Persepolis’ columns (Figure 6) and the relief of the lion at the base of the Apadana stairway (seen attacking its prey) (Figure 7). The eyes, snout and head shape of the Persepolis “royal” lion-statue¹ are not unlike those seen in the Meskhეთი Lion while the relief of the lion at the base of the Apadana stairway does bear resemblances with the Meskhეთი lion notably with respect to its paws which has four fingers (like the Meskhეთი Lion). These apparent parallels raise a fundamental question: how did the craftsmen of the Meskhეთი lion arrive at such an “Achaemenid” design? Much of Persepolis would have been buried under sands at the time of Shah Abbas and

¹ The lion statue is seen in Achaemenid arts within a royal or imperial context in the city-palace of Persepolis. This may be a hybrid with a dog (at least in the snout area) and there appear two sockets at the top of the head, perhaps intended for the insertion of decorative projections or horns).

King Teimuraz. The Persepolis city-palace would not be fully uncovered until the 1930s through the excavation efforts of the University of Chicago.

Parallels with the Meskhети lion can also be found in the statue and architecture of modern Nimrud-Dagh located at the site of ancient Commagene in eastern Turkey. Like the Bosphoran kingdom mentioned previously, Commagene was a region where Achaemenid and Greek styles combined as one. This is exemplified by depictions of the solar deity as a combination of the Iranian sun-god Mithras and its Hellenic counterpart, Helios (Toumanoff, 1989, pp.419-422). Commagene had been a part of the Achaemenid Empire before its conquests by Alexander the Great. Despite the fall of the Achaemenid Empire in the 330s BC, the legacy of Iranic culture had never departed from eastern and central Anatolia¹. This resembles the situation that occurred in ancient Georgia, which along with its unique culture, language, and history continued to retain an Iranic element within its artistic and architectural works, even after the fall of the Achaemenid Empire.

Nimrud-Dagh features a strong element of post-Achaemenid architecture, notably an Achaemenid-style lion bearing a strong resemblance to the Meskhети lion (Figure 8). This figure is seated exactly in the manner seen with the Safavid lion with rear legs sitting and standing on the forward legs. The mane of the Commagene lion is also prominent in similarity to the Meskhети lion. Each of its paws has four digits like the Meskhети lion. The Iranic aspect of Cappadocia was so pronounced after the Alexandrian conquests that at the time of Roman Emperor Augustus (63 BC-14 AD) Strabo cited Cappadocia as "*a living part of Persia*" (Strabo XV, 3.15). The key question here is (again) why the Commagene and Meskhети lions bear strong stylistic parallels given the time difference of 17 centuries between them. It is also noteworthy that both the Meskhети and Commagene lions bear some similarities to the (aforementioned) and more ancient Urartian lions at the ancient palace of Erebuni (Figure 3), especially with respect to mane, torso and paws². While the Commagene lion was not covered up by desert sands (as in Persepolis) at 1622-1623, the territory was under the control of the Ottoman Empire at the time and remains in modern Turkey.

¹ The Iranians of Cappadocia had fought against Alexander at Gaugamela in 331 BC and continued to resist the Greeks, even after the fall of the Achaemenid Empire (Radiša, 1985, p.106). The Hellenic conquests resulted in political divisions within the former Achaemenid Empire, with each region now featuring its own monarchy. But these new political entities were all heir to the late Achaemenid artistic and architectural division.

² The Urartian lion however is rampant unlike the sitting Meskhети and Commagene lions.

Another element for analysis pertains to the artistic style of the wings of the Meskheti lion. Put simply, no such depictions for wings are seen anywhere in contemporary miniature Iranian arts (early 1600s). The closest parallel may be the wings seen on the Babylonian-style Sphinx-type hoofed creature at one of the entrances of the Gateway of Nations at Persepolis (Figure 9). This is of interest as the wings on the two depictions are noticeably different. First, the Meskheti lion has noticeably fewer feathers on each wing (total=19) in comparison to the Persepolis sphinx (total=60)¹. As the feathers of the Meskheti lion are fewer, they are also thicker and more voluminous than its Persepolis counterpart. Interestingly the feather configuration of the Persepolis sphinx is much more similar to that seen in Bosphoran arts, notably the section of a Pendant that belonged to a Scythian or Colchian noblewoman from Ordzhokinidze, Northern Georgia depicting winged mythological beasts attacking prey (Figure 10). The paws of the creatures however again have four digits, the same as the Meskheti lion described previously.

The enigma of script: was the Meskheti lion crafted in Iran or Georgia?

It is fairly certain that Sassanian (and older pre-Islamic motifs) motifs continued to survive well into Islamic times after the fall of that empire by 651 AD. These enduring motifs were especially evident in the Caucasus. One example is that of a late Sassanian overcoat decorated with the Simurgh (a mythological lion-gryphon beast) motif that was discovered in Georgia (Figure 11; Farrokh, 2005, pp. 20). The Simurgh design on the overcoat is virtually identical to the Sassanian garment that was once used as a funerary cloth to wrap the relics of St. Lupus of Troyes (Figure 11; Farrokh, 2007, pp. 283). More interesting is the 10th century AD stone relief at Martvili of what appears as the torso of a lion with wings engaged in flight, with the head of a beaked gryphon entity (Figure 12), not unlike the beak of the Gryphon built at Persepolis thousands of years previously (Figure 13)². The Martvili depiction for example is a clear example of how pre-Islamic Iranic-inspired arts continued to evolve in Georgia well into Islamic times up to and including the arrival of the Safavids. Given the discussions in this paper pertaining to the longevity of domestically produced Iranic-inspired arts, an important question can be raised: was the Meskheti lion crafted in Iran or Georgia?

¹ Note that while sixty feathers can be counted, the effect of weathering over 2500 years of exposure to the elements may have weathered some details (i.e. Feathers) from the sphinx.

² A detailed description of this Gryphon is provided by Hinnels (-, pp.-).

The previous discussion of the lion's design (wings, stance, paws, etc.) fails to convincingly prove whether the lion was crafted in Georgia or Iran. However the Persian script on the lion's mane is indicative of its possible Georgian origin. The orthography of the writing is completely consistent with standard Persian, with one important exception: the spelling of the name of Shah Abbas with respect to the Perso-Arabic script. In standard Persian, the first letter used to designate the first sound /a/ for "Abbas" is the letter ع (pronounced /ayn/). However, in Perso-Arabic script it is phonetically possible to represent the /a/ sound in "Abbas" with the ا (pronounced /a/) or aleph symbol, but in standard Persian script the use of such a grapheme (ا) to designate the name Abbas is incorrect. In Perso-Arabic script (as in Hebrew), diacritics can be used in the form of slashes on top or bottom of the /aleph/ to denote different vowels such as /a/, /aa/, /e/, or /o/.¹ Put simply the first letter of the name of "Abbas" on the lion's mane is technically spelt incorrectly by using the ا letter instead of the (correct) ع letter. Such a serious transcription error with respect to the king of Iran is highly unlikely if forged inside Iran, especially with respect to art works representing royal edicts or writings coming from Shah Abbas himself.

A possible explanation for the "spelling error" is that the lion was crafted in Georgia. The question however is whether the spelling was truly an "error" or possibly a local Georgian variation of the name of "Abbas". As noted previously, the Georgians had their own versions of Persian literature, notably the Shahname. The manner of the script on the lion's mane (Figure 5) is very unique in that it is not of the standard type of Persian writing (i.e. *Nasta'liq*) as can be seen in various mediums of Iranian arts. This raises the question of whether there was a local "Georgian" orthographic style of the Perso-Arabic script at the time of Safavids, a topic that requires further investigation. Another question is whether the second (presently lost) winged-lion had the same message from Shah Abbas or whether it had a different inscription. The apparent misspelling of an important king's name is much more likely if the crafting of the lion took place outside of Iran, namely Georgia. If the second winged-lion is found bearing the same "error", then the hypothesis of a possible Georgian origin for these would be further strengthened.

At this juncture an artistic facet of the winged lion not yet discussed may provide an additional clue as to its possible Georgian origins. A curious aspect of the lion's wings is the fan-like perforations at the bottom of each wing (hugging the torso (Figure 1). These are unlike anything seen at Persepolis or the

¹ Diacritics are normally used at the beginner's or children's level to teach reading. Adult script abandons diacritics as does Hebrew.

Ordzhokinidze pectoral. Patrick Hunt of Stanford University has noted that the perforations at the wing bottom have a distinct “bat-like appearance”¹. This raises questions as to which artistic style acted as the reference for the Meskheli lion’s wings. Iranian arts (pre or post-Islamic) do not show wings in the amalgamated “*Bat and feathered-bird*” manner seen in the Meskheli lion. On superficial analysis, bat-like wings are highly typical of “western” Gothic arts which were influenced by the Bosphoran arts (Sulimirski, 1970). Georgia by virtue of its geographical proximity was more likely to be the recipient of such forms of arts, but this does not preclude the likely scenario that Georgia itself has played a crucial role in the formation of these types of arts over the centuries. The bat-like perforations and the aforementioned “spelling error”, certainly raise the possibility of possible Georgian origins for the “Persian” lion at Meskheli.

What is certain is that Iranian artistic motifs, language and literature were well known and locally produced in Georgia, an overall dynamic that has its origins for thousands of years. The cultural relationship between Iran and Georgia remained intact well into the 18th century to the chagrin of European Christian priests writing during this period. A prime example of this is the written complaint by a Catholic priest, Padre (father) Bernardo that local Georgians are more interested in works such as the *Rostomiani* rather than (Christian) religious works (Gvakharia, 1968)².

¹ Personal Communication, October 30, 2008, in London, England.

² Consult also Gvakharia’s article in Encyclopedia Iranica, “*Georgian Literary contacts with Persia*”.

REFERENCES

- Abuladze, Ts. (2000). A Legend: About a Golden Lion. Report issued for the Institute of Manuscripts of the Georgian Academy of Sciences, Tbilisi, Republic of Georgia.
- Allen, L. (2005). The Persian Empire: A History. London.
- Andronikashvili, M. (1966). Narkvevebi Iranul-Kartul enobrivi Urtiertobidan [Essays on Iranian-Georgian linguistic contacts]. Tbilisi.
- Apakidze, A.M. (1989). Kul'tura Gruzii v antichnuyu epokhu: Iberiya [Culture of Georgia in ancient times: Iberia]. In G. A. Melikishvili & O. D. Lordkipanidze (eds.), Ocherki istorii Gruzii [Essays on the history of Georgia] I, Tbilisi, pp. 393-448.
- Boardman, J., Brown, M.A., & Powell, TGE (eds.) (1971). The European Community in Later Pre-History. London.
- Braund, D. (1994). Georgia in Antiquity: A history of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562. Oxford.
- Brosset, M. F. (1858). Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe Siècle. Traduite du Géorgien (6 volumes). St. Petersburg.
- Carter, E. (1995). Bridging the Gap between the Elamites and the Persians in Southeastern Khuzistan. In H. Sancisi-Weerdenburg (ed.), Workshop X: Continuity and Change, Leiden, pp 65-95.
- Chahin, M. (1975). Ararat: the ancient kingdom of Armenia. History Today, XXV (6), pp.418-427.
- Chardin, J. (1983). Voyage de Paris à Ispahan I: De Paris à Tiflis. Paris.
- Christensen, A. (1941). Essai sur la démonologie iranienne [An Essay/Survey regarding Iranian Demonology]. Copenhagen.
- Curtis, J., & Kruszyński, M. (2002). Ancient Caucasian and Related Material in the British Museum. London: British Museum Occasional Paper no. 121).
- Dandamaev, M. A., & Lukonin, V.G. (1989). The Culture and Social Institutions of Ancient Iran. New York.
- Farmanfarmanian, F.S. (2009). Georgia and Iran: Three Millennia of Cultural Relations An Overview. Journal of Persianate Studies, Volume 2 (1) , pp. 1-43.
- Farrokh, K. (2005). Elite Sassanian Cavalry. Oxford: Osprey Publishing.
- Farrokh, K. (2007). Shadows in the Desert: Ancient Persia at War. Oxford: Osprey Publishing.

Frye, R. (1977). The Golden Age of Persia: Arabs in the East. London: Weidenfeld & Nicolson.

Gagoshidze, Y. M. (1985). Iz Istorii Yuvelirnogo dela v Gruzii [From the history of jewelry in Georgia]. In V. G. Lukonin (ed.), Khudozhestvennye pamyatniki i problemy kul'tury Vostoka [Artistic monuments and problems of culture of the Orient]. Leningrad, pp. 47-61.

Gagoshidze, Y. M. (1992). The Temples at Dedoplis Mindori. East and West, 42, pp. 27-48.

Ghirshman, R. (1962). Parthians and Sasanians, London.

Gvakharია, A. (1968). Sparsuli Khalkhuri Dastanebis Kartuli Versiebi: Bakhtiar-Name [Georgian versions of Persian folk dāstāns: Bakhtiar-nama]. Tbilisi, 1968¹.

Gvakharია, A. (1995). On the History of Persian-Georgian Contacts. Proceedings of the Second European Conference of Iranian Studies, edited by B. G. Fragner et al. Rome.

Gveseliani, (2008). The Notion of Iranian xvaranah in Post-Achaemenid Georgian Kingship. Journal of Persianate Studies 1, pp. 174-182.

Head, D. (1992). The Achaemenid Persian Army. Montvert Publications.

Izady, M. R. (1992). The Kurds: A Concise Handbook. Taylor & Francis.

Kipiani, G. (1987). Kapitelebi [Capitals]. Tbilisi.

Kipiani, G. (2000). Kolkhetisa da iberiis Tsarmartuli Tadzrebi da Qartuli Uristianuli Khurotmodzgvrebi Tsarmoshobis Sakitkhebi. Tbilisi.

Lang, M. (1957). A Modern History of Georgia. London.

Lang, D. M. (1957). The Wisdom of Balahvar: A Christian Legend of the Buddha. London and New York.

Lang, M. (1962). The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832. New York.

Lange, D.M. (1966). The Georgians. New York & Washington.

Lang, M. (1983). Iran, Armenia and Georgia, in E. Yarshater (ed.), Cambridge History of Iran III/1, Cambridge, 1983, pp. 505-536.

Lang, M. (1987). "Armazi," *Elr.* II

Kasraian, N., & Bahar, M. (1994). Persepolis. Tehrān: Seke Press.

¹ Summary in Russian also translated for author by Dr. David Khoupenia.

Kaukhchishvili, S. (ed) (1955-59). Kartlis Tskhovreba [The chronicles of Georgia]. 2 volumes. Tbilisi, Georgia.

Kaukhchishvili, T. (ed.) (1960). Herodotes tsnobebi Sakartvelos shesakheb [Information concerning Georgia in Herodotus]. Tbilisi, Georgia.

Khorasani, M.M. (2006). Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period. Germany: Verlag.

Kozenkova, V.I. (2006). Horse-shaped buckles of the Koban culture: on contacts between the Caucasus and Luristan in the 11th-10th cc. B.C. Rossijskaâ Arheologია, Number 4, pp. 18-23.

Jacobstahl, P. (1944). Early Celtic Art. Oxford.

Marr, N.Y. (1897). Khiton gospogen v kniinikh legendakh armian, gruzin i siriicev [God's tunic and Armenian, Georgian, and Syrian legend]. St. Petersburg: Sbornik statei uchenikov Professora Barona Victora Romanovicha Rozena.

Matini, J. (1992). Nazaree be naghsh-e-ha-ye ghadeeme-ye Iran [An examination of the ancient maps of Iran]. Iranshenasi: A Journal of Iranian Studies, IV(2), pp.269-302.

Melikishvili, G. (1959). K istorii drevnei Gruzii [On the history of ancient Georgia]. Tbilisi, Georgia.

Melikishvili, G. (ed.) (1970). Sakartvelos Istoriis Narkvevebi [Studies on the history of Georgia] I. Tbilisi, Georgia.

Mikeladze, T. (ed.) (1967). Ksenopontis Anabasisi. Tsnobebi kartveli tomebis shesakheb [Xenophon's Anabasis. Information concerning Georgian tribes]. Tbilisi, Georgia.

Mikeladze, T.K. (1995). Grosse Kollektive Grabgruben der frühen Eisenzeit in Kolchis. Archäologischer Anzeiger 1, pp. 1-22.

Miron, A., & Orthmann, W. (eds.) (1995). Unterwegs zum goldenen Vlies: Archäologische Funde aus Georgien. Saarbrücken.

Moorey, P.R.S. (1971). Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum. Oxford.

Muscarella, G.W. (1989). Bronze and Iron: Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art, New York.

Muskhelishvili, D.L. (1978). K voprosu o svyazyakh Tsentral'nogo Zakavkaz'ya s Peredinim Vostokom v Ranneantichnyu Epokhu [On the links of Central Transcaucasia with the Near East in the early ancient period]. In O. D.

Lordkipanidze (ed.), Sakatvelos arkheolgiis sakitkhebi [Questions of Georgian archaeology] I, Tbilisi, pp. 17-30.

Newman, A.J. (2006). Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire. London: IB Taurus.

Plutarch (translated by Bernadotte Perrin, 1916). Lives, IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla. Loeb Classical Library.

Pogrebova, M.N. (1977). Iran i Zakavkas'e v rannem zheleznom veke [Iran and Transcaucasia in the Early Iron Age]. Moscow.

Pogrebova, M.N. (1984). Zakavkaz'e i ego svyazi s perednei Aziei v skifskoe vremya [Transcaucasia and its contacts with Near Asia in the Scythian period]. Moscow.

Raditsa, L. (1985). Iranians in Asia Minor. In E. Yarshater (Ed.), In I., Gershevitch (Ed.), Cambridge History of Iran: Vol.3(1) The Seleucid, Parthian and Sassanian Periods, Great Britain, Cambridge University Press, pp. 100-115.

Rayfield, M. (2000). The Literature of Georgia: A History. Richmond.

Spatari, N. (2003). Calabria, L'enigma Delle Arti Asittite [Calabria: the enigma of the Assiste Arts]. Italy.

Strabo (translated by Horace Leonard Jones, 1924). Geography. Loeb Classical Library.

Sulimirski, T. (1970). The Sarmatians. London: Thames & Hudson.

Sulimirski, T. (1985). The Scyths. In I., Gershevitch (Ed.), Cambridge History of Iran: Vol.2 The Median and Achaemenian Periods, Great Britain, Cambridge University Press, pp. 149-199.

Toumanoff, C. (1989). Bagratids. Elr.III, pp.419-422.

Trippit, (1974). The First Horsemen. Time-Life Books.

Tsatskhladze, G. R. (ed.) (1999). Ancient Greeks West and East. Leiden.

Tsatskhladze, G.E. (2001). Georgia iii. Iranian Elements in Georgian Art and Archeology. Elr. X, pp. 470-480.

Urushadze, N. (1994). The Caucasian Bronze Belt. The Bulletin of The Cleveland Museum of Art, 81(5), pp. 128-39.

Whittow, M. (1996). The Making of Byzantium: 600-1025, Berkley: University of California Press.

Wilcox (1986). Rome's Enemies: Parthian and Sassanid Persians. Oxford: Osprey Publishing.

Figure 1: The gilded bronze winged lion unearthed at Meskheti, Republic of Georgia (Georgian Academy of Sciences)

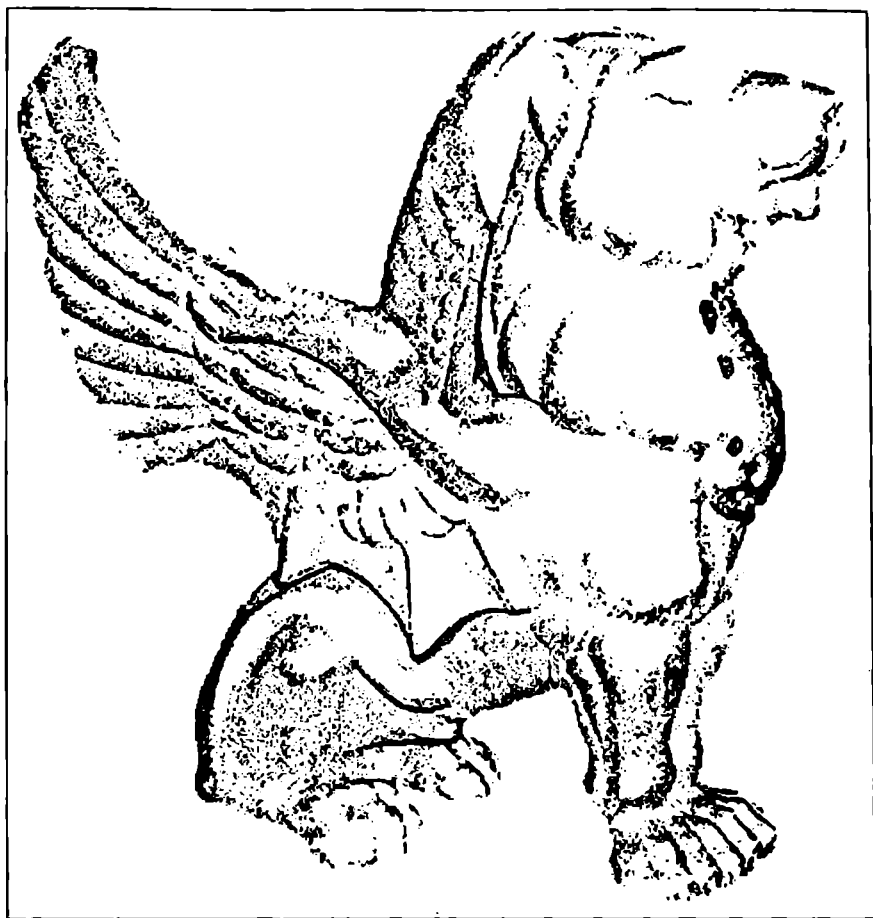

Figure 2: Location of ancient Colchis and Iberia in the Caucasus in relation to the Iranian plateau (Braund, 1994, p. xviii, map 1).

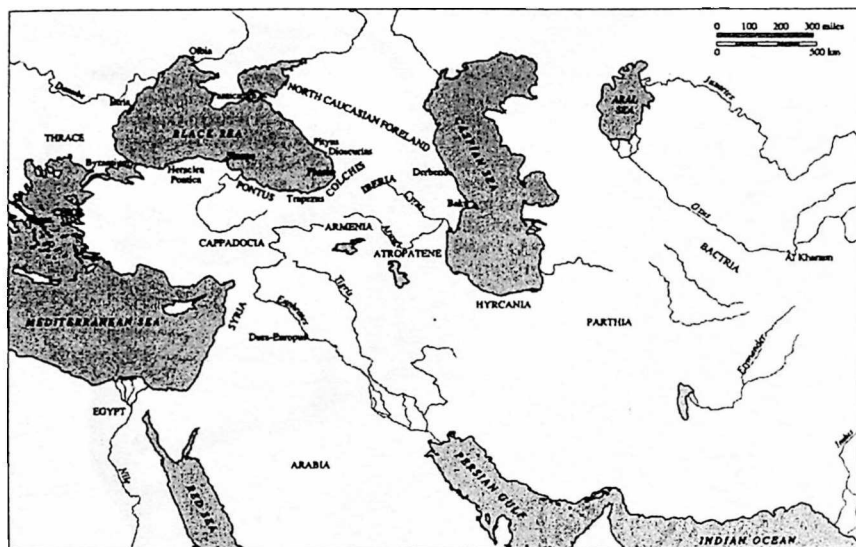

Figure 3: Depiction of lions from the main hall of the ancient Urartian palace of Erebuni (Chahin, 1975, pp.420).

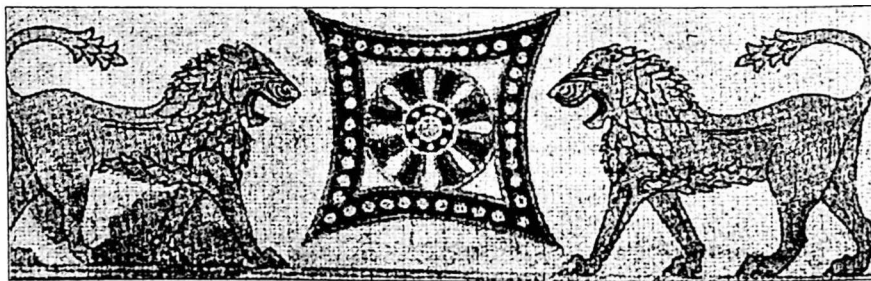
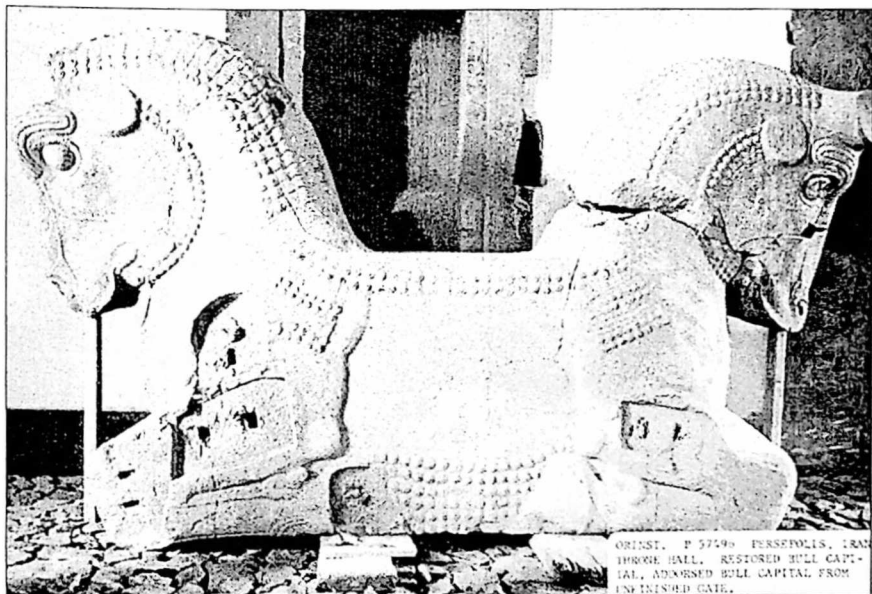

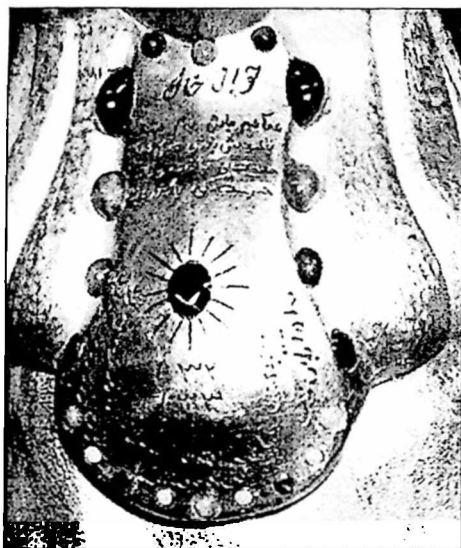
Figure 4: The double-bull statue from Tsikhia Gora (top) in comparison to its Persepolis counterpart (below) (Courtesy of Circle of Ancient Iranian Studies-CAIS¹).

¹ Photographs available in CAIS website; URL link:

http://www.cais-soas.com/CAIS/Architecture/achamenid_architecture_georgia.htm

Figure 5: Persian inscription on the mane of the Meskheti Lion (at left) and transcription of that inscription in the Persian script (at right) (Georgian Academy of Sciences)

خواجه خانی
 محکم جانی قتل شیر
 باهوش باش قتل مادر
 حرمت کن به خاک و طاعت
 حرمت کن با خدا بیت
 حبیب و باهواقت باشی در راه دوست خود
 نبه کن دوستی و از مروت دوست خود
 شاه آگاهی

Figure 6: Statue of Lion with possible Griffin qualities at Persepolis (Hinz, 1985, pp.10).

Figure 7: Relief of Lion attacking prey at the base of the Apadana stairway at Persepolis.

(Hinnels, 1985, pp.104).

Figure 8: Achaemenid style lion from Commagene (Ghirschman, 1962, pp.13).

Figure 9: View of left-side of one of Winged Sphinx-type beast at one of the entrances of the Gateway of Nations at Perscpolis (Kasraian & Bahar, 1994, pp.37)

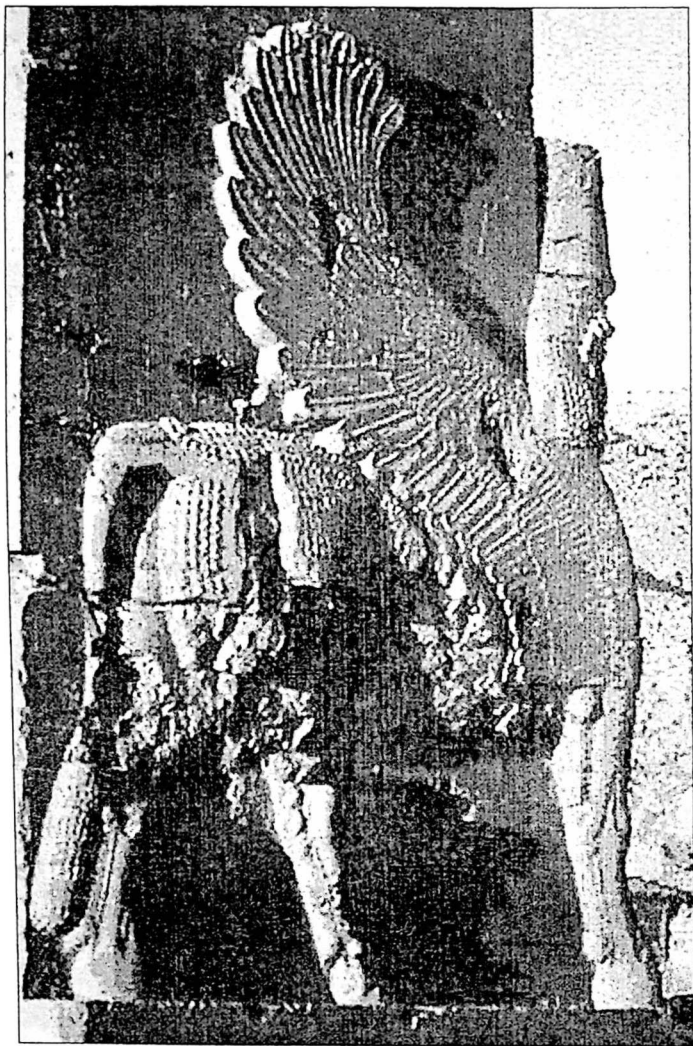

Figure 10: Section of a Pendant of Scythian or Colchian noblewoman from Ordzhokinidze, Northern Georgia depicting Winged mythological beasts attacking prey (adapted from Trippet, 1974, p.33).

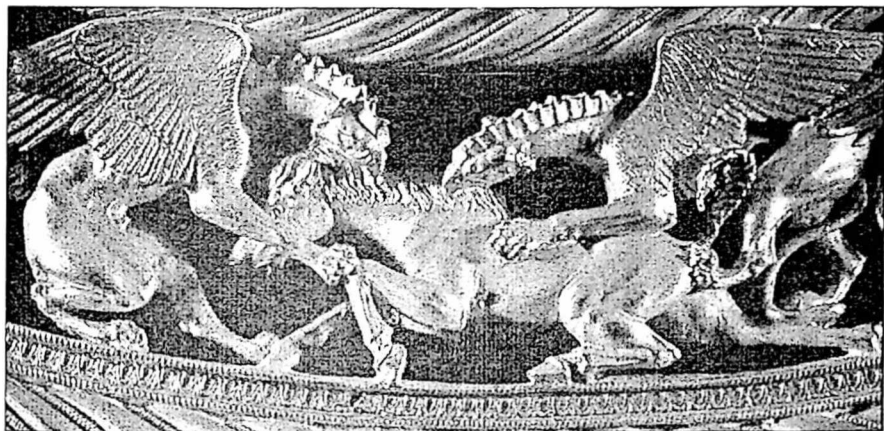

Figure 11: Funerary cloth once used to wrap the relics of St. Lupus of Troyes (below left; Farrokh, 2007, pp.283) and a portion of a late Sassanian garment discovered in the Caucasus (below right; Farrokh, 2005, pp.20).

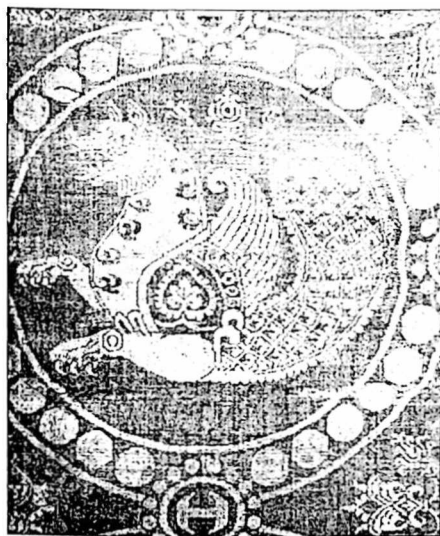
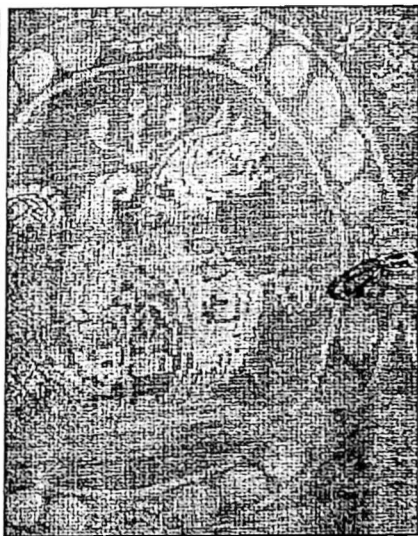

Figure 12: 10th century AD winged lion-gryphon from Martvili, Georgia (Ghirschman, 1962, pp. 302).

Figure 13: Gryphon at Persepolis (Hinnels, 1985, pp.10).

ppendix A: Original translation by Georgian Academy of Sciences of Shah Abbas' message to Khorji Khan Statue of Lion in 1622 (at left) and corrected translation (at right).

Original Translation	Corrected Trabslation
<p>Be Mighty as a Lion and¹ Wise² as a Viper Praise Your Country Praise your Allah³ Be Devoted to Your Shah⁴ and reliable to him Receive Lions⁵ from me, A Token of Devotion</p>	<p>Khorji Khan Be mighty as a Lion Be Wise as a Viper/snake Respect the soil of your nation Respect your God Be brave/bold and Honest in the way/path of your friend Accept two Lions from the way/path of your friend</p>

The term "va" which is "and" in Persian is not used.

¹ The term "bash" which is "be" in Persian has been incorrectly omitted.

² The term "Allah" is not used in Persian where the word for God is "khoda".

⁴ The term "Shah" is not used – instead the term "doost" which is "friend" in Persian is how Shah Abbas refers to himself in relation to Khorji Khan.

⁵ There is a specific reference to two lions or "Do Shir".

ქართული არისტოკრატია საისტორიო ასპარეზოზე

ვახტანგ სუხიტაშვილი

ქართული არისტოკრატიის წარმომადგენელთა ბრაჰოლა ცარიზმის აბრეშინის წინააღმდეგ XIX საუკუნის დასაწყისში

1801 წელს, როგორც ცნობილია, დასრულდა ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთთან „შეერთების“ პროცესი. იმედგაცრუებული და მოტყუებული ქართული სამეფო სახლის წევრები დაუნდობელ ბრძოლაში ჩაებნენ რუსეთის მიერ თავისმოხვეულ პოლიტიკურ რეჟიმთან. მათ გვერდით თავდაუზოგავად იბრძოდნენ და მოღვაწეობდნენ არა მარტო ქართლ-კახეთის, არამედ დასავლეთ საქართველოს არისტოკრატიული წრის წარმომადგენლები და სრულიად საქართველოს მოსახლეობა, განურჩევლად ეროვნული, სოციალური ნიშნის ან რელიგიური აღმსარებლობისა [1, 159-172].

მოცემულ წერილში საუბარი გვექნება რამდენიმე საგვარეულოს შესახებ ქართლ-კახეთში, რომელთა ღირსეული წარმომადგენლები განსაკუთრებულ ადგილს იკავებენ საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლ გმირთა გალერეაში.

ქართლ-კახეთში XIX საუკუნის დასაწყისში მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენების ეპიცენტრში იდგა და მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში თავად ვაჩნაძეთა გვარი. ჩვენს ხელთ არსებული საარქივო მასალა და სამეცნიერო ლიტერატურა საშუალებას გვაძლევს გამოვეყნოთ ვაჩნაძეთა საგვარეულოს სამი შტო: ბებურიშვილების, ონანაშვილებისა და ალათაშვილების, რომელთა წარმომადგენლებიც უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებდნენ XIX საუკუნის დასაწყისის ცნობილ პოლიტიკურ პროცესებში.

ასევე ღიდ ინტერესს იწვევს ვაჩნაძეთა მონათესავე გვარების: ანდრონიკაშვილების, მაყაშვილების, ჯორჯაძეების, ჭავჭავაძეების, აბელაშვილების წარმომადგენელთა მოღვაწეობის შესწავლა. ნაშრომში, ობიექტურ მიზეზთა გამო, შევეცდებით აღვწეროთ აღნიშნულ გვართა მხოლოდ რამდენიმე წარმომადგენლის მოღვაწეობის მნიშვნელოვანი პერიოდი – რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის დასაწყისი ეტაპი – და წარმოვაჩინოთ ქართული არისტოკრატიის სულისკვეთება ქვეყნის დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად ბრძოლისას.

ვაჩნაძეთა საგვარეულოს ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია ასლან ონანაშვილი (ვაჩნაძე). მისი სახელი და გვარი ჩაწერილია 1812 წლის აჯანყე-

ბის მონაწილე-რეპრესირებულთა ორივე სიაში, ქართულ და რუსულ ენებზე. პირველი მათგანი იხსება ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, მეორე – საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივში. ორივე ვერსია გამოქვეყნებულია ჩვენს მიერ [1,164].

ასლან ონანაშვილი (ვანაძე) ალექსანდრე ბატონიშვილთან უაღრესად დაახლოებული პირი იყო. იგი მონაწილეობდა ალექსანდრე ბატონიშვილის იდეოლოგიური მხარდაჭერითა და დახმარებით ორგანიზებულ 1802 წლის ე.წ. „კელმენურის შეთქმულებაში“¹ და ხელი მოაწერა მის მუჯალამას² [2,387]. ასლან ვანაძე მონაწილე იყო 1812 წლის აჯანყებისა. სწორედ ამიტომ მოხვდა იგი რეპრესირებულთა სიაშიც. მას ჩამოართვეს ყოველგვარი პატივი და დიდება და გადასახლეს პერმში. მიუხედავად მრავალგზის თხოვნისა და მიმართვისა, საიმპერიო ხელისუფლებამ არ გაითვალისწინა ამ დიდი ქართველი მამულიშვილის მძიმე ფიზიკური მდგომარეობა, რითაც, ფაქტობრივად, სასიკვდილოდ გაწირა ქართველი მოღვაწე. ასლან ვანაძე-ონანაშვილი გარდაიცვალა 1814 წლის 1 მაისს პერმში და იქვე დაკრძალეს.

ზემოაღნიშნულ რეპრესირებულთა სიებში დაპატიმრებულ ქართველ თავადებს შორის მოხსენიებულია გორჯასპი ალათაშვილი (ვანაძე), რომელიც იყო ალექსანდრე ბატონიშვილის თანამებრძოლი და 1812 წლის აჯანყების ერთ-ერთი აქტიური მონაწილე. სწორედ ამიტომ, ალბათ, აჯანყების შემსწავლელმა რუსულმა სამოქალაქო და სასულიერო საქმეთა სახელმწიფო საბჭომ სცნო იგი მეორე თანრიგის დამნაშავედ („დამნაშავეები“ პირველი და მეორე თანრიგის „დანაშაულის“ მიხედვით დაჰყვეს) და გადასახლეს ციმბირში, ტობოლსკში. 1818 წლის ბოლოს, გადასახლებიდან ხუთი წლის შემდეგ, უფლება მისცეს საქართველოში დაბრუნებულიყო [3].

ალექსანდრე ბატონიშვილთან კიდევ ერთი დაახლოებული პირი იყო ადამ ბებურიშვილი (ვანაძე), რომელიც ქართველ ბატონიშვილთან ერთად იმყოფებოდა საქართველოს საზღვრებს გარეთ 1799-1804 წლებში. მაგრამ, როგორც ჩანს, რუსულმა ხელისუფლებამ შეძლო მისი გულის მონადირება ან დაშინება. სწორედ ამიტომ იგი არ მოიხსენიება, რეპრესირებულთა შორის, 1813 წლის სიებში. სავარაუდოა, რომ რუსულმა ხელისუფლებამ იგი „შემოირიგა“.

ვანაძე-ბებურიშვილების შტო რომ ალექსანდრე ბატონიშვილთან ყველაზე დაახლოებული გვარი იყო, ამის შესახებ მეტყველებს ის ფაქტი, რომ ჯერ

¹ 1802 წლის ზაფხულში კახელმა თავადაზნაურებმა გამოთქვეს პროტესტი საიმპერიო ხელისუფლების მიმართ, მდინარე კელმენურთან მათ მოაწერეს ხელი აქტს, რომლითაც ითხოვდნენ ქართლ-კახეთის სამეფო ტახტზე იულონ ბატონიშვილის დასმას. ცარისტულმა რეჟიმმა მოახერხა გამოსვლის ლოკალიზება და ფართო აჯანყებამდე მისი ლიკვიდაცია.

² მუჯალამა – აქტი, რომელზეც ხელი მოაწერა კახეთის თავადაზნაურობამ 1802 წლის საპროტესტო გამოსვლის დროს.

კიდე თერამეტი წლის ქართველ ბატონიშვილთან საკმაოდ ახლო ურთიერთობაშია ზაქარია ბებურიშვილი (ვაჩნაძე). ალექსანდრე ბატონიშვილმა 1788 წლის აპრილში მას თავისი ნაზირობა¹ უბოძა [4,52], ზოლო თავადმა სიმონ ბებურიშვილმა სიცოცხლე შესწირა ალექსანდრე ბატონიშვილის იდეას – საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლას 1812 წლის აჯანყებისას.

უადრესად საინტერესოა კახელ წარჩინებულთა, ანდრონიკაშვილების საგვარეულოს წარმომადგენელთა როლი ქართული სახელმწიფოებრიობისათვის ბრძოლისას.

ამჯერად, ყურადღებას შევაჩერებთ მალხაზ ანდრონიკაშვილზე, რომელიც არ იმყოფება მსჯავრდებულთა სიაში. XIX საუკუნის დასაწყისის პოლიტიკურ მოვლენებში მას საკმაოდ საპასუხისმგებლო როლი აქვს. მაგალითად, 1802 წლის აგვისტოში ქართლში, რუსული საიმპერიო რეჟიმის წინააღმდეგ ოსური მოსახლეობის აჯანყების დროს, იულონ ბატონიშვილმა, მოსახლეობის იდეოლოგიურ მზადყოფნაში მოსაყვანად, დაზვერვითი და სააგიტაციო სამუშაოების საწარმოებლად ლიახვისა და ქსნის ხეობაში მალხაზ ანდრონიკაშვილი გააგზავნა, ფირან ჩერქეზიშვილთან და ლუარსაბ მაჩაბელთან ერთად. მალხაზ ანდრონიკაშვილი მივიდა სოფელ კულბითში, აპირებდა ბილოთის ციხის დაკავებას, სადაც მას იმერთა ჯარით იულონ და ფარნაოზ ბატონიშვილები უნდა შეხვედროდნენ, მაგრამ რუსული ჯარის წინააღმდეგობის გამო მათ ეს გეგმა ჩაეშალათ. 1803 წელს იგი გორჯასპი ნათალიშვილთან ერთად იმყოფებოდა ულუმბის მთაზე და მონაწილეობდა იმერეთში ბატონიშვილებს შორის გამართულ მოლაპარაკებაში.

მალხაზ ანდრონიკაშვილი ერეკლე II-ის სამეფო კარზე აღიზარდა და იულონ ბატონიშვილის ეშიკაღასბაში (საპოლიციო აპარატის უფროსი) იყო. იგი იბრძოდა იულონ ბატონიშვილთან ერთად ყარაღაჯთან ლეკების წინააღმდეგ, ზოლო 1794 წელს ეხმარებოდა თავის ცოლისძმა დავით არჩილის ძეს (შემდგომში სოლომონ II-ს) დავით გიორგის ძის წინააღმდეგ ბრძოლაში მთხოჯთან, სადაც მათ ალექსანდრე ბატონიშვილის მხარდამხარ შეძლეს გამარჯვების მოპოვება და იმერეთის სამეფო ტახტი დავით არჩილის ძეს დაუბრუნეს. ამის შემდეგ ღვაწლმოსილი მოღვაწე, მალხაზ ანდრონიკაშვილი, ქართული სამეფო სახლის წევრთა სამსახურშია, მას სიკვდილამდე არ მიუტოვებია იმერეთის მეფე სოლომონ II რუსულ საიმპერიო ხელისუფლებასთან ბრძოლისას. იგი ასრულებდა სოლომონ II-ის ელჩის როლს და აწარმოებდა მოლაპარაკებებს სპარსეთისა და თურქეთის წარმომადგენლებთან. სოლომონ II-ის გარდაცვალების შემდეგ 1815 წ., სომეხთა კათალიკოსის შუამდგომლობითა და დახმარებით, რუსულმა მხარემ შეძლო მალხაზ ანდრონიკაშვი-

¹ ნაზირი, ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ეზოსმოდერის მაგიერი თანამდებობაა, როსტომ მეფის დროს შემოღებული. ეზოსმოდერი თვალყურს ადევნებდა შემოსევა-გასაყალს, სასახლის მომარაგებას და ა.შ.

ლის შემორიგება. ამ დროისათვის მისი ცოლ-შვილი უკვე გადასახლებული იყო რუსეთში, ვორონეჟში. მალხაზ ანდრონიკაშვილს, მისი მრავალი თანამებრძოლისაგან განსხვავებით, ის ბედნიერება ზედა წილად, რომ მშობლიურ სოფელ ვეჯინში დალია სული და იქვე, ვეჯინის ღვთაების ეკლესიაში დაკრძალეს 1822 წელს.

ანდრონიკაშვილთა გვარის წარმომადგენელ სახელმწიფო – სასულიერო თუ საზოგადო – მოღვაწეთაგან საინტერესოა სოფელ ვეჯინის ბერის იოსტოს ანდრონიკაშვილის ბიოგრაფიული შტრიხები. იგი ჩვენს მიერ აღნიშნულ რეპრესირებულთა სიებში არ მოიხსენიება, აქ სულ ოთხი სასულიერო მოღვაწეა მსჯავრდებული, რომლებიც სიით „ყოფილი მღვდლების“ თანრიგს განეკუთვნებიან.

ბერი იოსტოს ანდრონიკაშვილი ფარნაოზ ბატონიშვილის თანამოაზრე და თანამებრძოლი იყო. საგულისხმოა ერთი ფაქტი, რაც დამახასიათებელი იყო ქართველი სასულიერო მოღვაწეებისათვის და უდიდეს როლს ასრულებდა ხალხში მამულიშვილური გრძნობის გასაღვივებლად: ბერი იოსტოს ანდრონიკაშვილი ლოცვისას იხსენიებდა ალექსანდრე და ფარნაოზ ბატონიშვილებს და ეს მაშინ, როდესაც უმაღლესი საიმპერატორო სახელეულობის მოსახსენებელი მას იატაკზე დაუგდია. იგი მონაწილეა 1804 წლის მთიულეთის აჯანყებისა და სწორედ ამიტომ, ფარნაოზ ბატონიშვილთან ერთად, დააპატიმრეს, აპირებდნენ მის პერმში გადასახლებას, მაგრამ, როგორც ჩანს, შეიწყალეს და თავდებით გაათავისუფლეს. მისი ხელახლა გადასახლების საკითხი დაისვა 1813 წელსაც, აჯანყებულთა რეპრესირების აქტიურ ეტაპზე, მაგრამ იოსტოს ანდრონიკაშვილს ღმერთი სწყალობდა... მას გადაუწერია ხელნაწერი წიგნები¹, რომელთაგან ორი დავით გარეჯის მონასტრისათვის შეუწირავს 1822 წელს. იოსტოს ანდრონიკაშვილი გარდაცვლილა 1823 წელს.

უადრესად რთულია და საინტერესო ქართველ მოღვაწეთა ცხოვრების კვლევა-ძიება, განსაკუთრებით საქართველოს ისტორიის ისეთ მნიშვნელოვან ეტაპზე, როგორიცაა XIX საუკუნის დასაწყისი. XXI საუკუნე ითხოვს ღირებულებათა გადაფასებას, რაც გულისხმობს საზოგადოების ახლებურად დანახვას, სხვაგვარ მსოფლმხედველობით მიდგომას, რათა ნათელი მოეფინოს საქართველოს ტრაგიკული ისტორიის ფურცლებს, ეპოქას, რომელიც ისე გადმოსცემდა ამ ისტორიას, როგორც მრუდ სარკეში აისახება რეალობა.

თანამედროვე ქართულმა საზოგადოებამ კარგად უნდა გააცნობიეროს ჯერ ცარისტული, შემდეგ კომუნისტური რეჟიმის ყველა ნაკლოვანება და მძიმე, შეიძლება ითქვას, დამლუპველი შედეგები ქართველი ერის თვითმყოფადი, პროგრესული განვითარებისათვის.

¹ მას გადაუწერია: 1) თეოფილაქტე ბულდარელის მარკოზის სახარების თარგმანები, 2) გრიგოლ ღვთისმეტყველი, 3) ანტონ პირველის გრამატიკა, 4) ითიკა.

წყაროები და ლიტერატურა

1. ვ. სუხიტაშვილი, რუსეთის საიმპერიო ხელისუფლების რეპრესიები საქართველოში 1812 წლის აჯანყების შემდეგ. საიუბილეო კრებული, მიძღვნილი შოთა მესხიას დაბადების 90 წლისთავისადმი. თბ., 2006.
2. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. I, Тиф., 1866.
3. საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფონდი 2, საქმე 486, ფურც. 54.
4. ვ. სუხიტაშვილი, ალექსანდრე ბატონიშვილის პოლიტიკური მოღვაწეობა, თბ., 2006.

ძველი თბილისი

თეიმურაზ ბერიძე

კიდევ ერთხელ «იშიტუტრუში»-ს მისანიშნებლად

თბილისს თავისი არსებობის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე ბევრჯერ განუცდია როგორც დაღბინება, ასევე გაჭირვება-განსაცდელი.

თბილისი ყოველთვის იყო მეზობელი ხალხების ზრახვათა, ჭირვარამის მოზიარე და ქომაგი.

გარეშე მტერთა გამუდმებული შემოსევებისაგან ქანცამოცლილ ქალაქ თბილისს ესაჭიროებოდა მუშახელი, მწარმოებელი ძალა.

ქართული კანონმდებლობა ხელს უწყობდა, როგორც ადგილობრივ ტყვეთ წასხმული თუ გახიზნული მოსახლეობის, ასევე უცხო ტომის წარმომადგენლების ჩვენს მიწა-წყალზე დასახლებას, და მათთვის გარკვეული ხნის მანძილზე შეღავათების მიცემას. წახალისების მიზნით, ქართული კანონმდებლობა, დიდ ეკონომიკურ შეღავათებს აძლევდა მათ.

მეფე ვახტანგ VI-ის თაოსნობით შედგენილ, ქართული საკანონმდებლო-საიურიდიულ-საეკლესიო კრებულში — „დასტურლამალი“, ამ სახელმწიფოებრივმა საკითხმა თავისი ასახვა პპოვა: „ახალი მოსული კაცი ერთს წლამდინ თარხანი იყოს, ნურას სთხოვენ; საბატონო ულაცი არა სდებია, ნურც სთხოვენ“ [1, 613].

თბილისის დაცარიელებული უბნების და შემოგარენის ასათვისებლად მოდიოდა როგორც ქართველთა, ასევე უცხოელთა სულ ახალ-ახალი ნაკადი. ბერს თან მოჰქონდა თავისი სოფლის თუ სალოცავის სახელი, რომელსაც არქმევდა ამა თუ იმ ადგილს, უბანს. ხშირად ხდებოდა, მიტოვებული მართლმადიდებლური ქართული ეკლესიის სახელის გადარქმევა და ა.შ.

ასე ჩნდებოდა ქალაქის და მის გარეუბნებში, შემოგარენში ძირძველი ტოპონიმების, ადგილთა საკუთარი სახელების ახალი სახელებით შეცვლა.

ახლად შემოსული, ზოგი სახელი მკვიდრდებოდა, ძველის ალგას ეუფლებოდა და მოქალაქეობრივ უფლებას იღებდა, იძენდა, ზოგი კი ძველთან ჭიდილში მარცხდებოდა და ქრებოდა.

ადგილთა უცხო სახელები თბილისში XVII-XVIII სს-ში უფრო გახშირდა, რაც გამოწვეული იყო, ზოგადად სამხრეთ კავკასიაში ისტორიული მოვლენებით (მტერთა შემოსევებით და სხვა), ზოგი ადგილის საკუთარ სახელად დღესაც არის შემორჩენილი, ზოგი კი მემატინათა ნაშრომებს შემორჩათ. ისინი გვხვდებიან ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებებში, რუსულ და უცხო ენებზე შედგენილ თბილისის რუკებსა და გეგმებზე.

ზოგი წყარო ქვეყნის ავტორიტეტის გამო ისეა შედგენილი, რომ დღესაც ჭირს ამა თუ იმ ადგილის ზუსტი მინიშნება. მათ დასადგენად დიდი ძალისხმევა არის საჭირო. ერთ-ერთ ასეთ სახელად ჩანს „იშიტუტრუქი“, რომელიც ქართულ სინამდვილეში, თბილისის ისტორიის მიმართებაში გვხვდება XVII-XVIII საუკუნეების ამბებთან დაკავშირებით.

მოუხმობ, ქართველ ისტორიკოსებს, ასევე უცხო ისტორიკოსთა თხზულებებს...

აღნიშნავ რომ, რამაც მკვლევართა შორის დიდი ენებათა ღელვა გამოიწვია, იყო და არის ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულება „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, სადაც ისტორიკოსი გვაუწყებს, რომ – „ხოლო კუალად დასავლით, იშიტუტრუქის კლდესა შინა, არს მონასტერი მთაწმიდისა და აწ ცალციხე“ [2, 338].

აქვე, დავიმოწმებ ვახუშტისეულ „თბილისის 1735 წლის გეგმა“-ს, სადაც №45-ით დატანილია მთის აღმოსავლეთ ფერდზე მდგარი ეკლესია „მთაწმინდა“ და მისგან, კარგა მოშორებით, სამხრეთ-დასავლეთით, დატანილია №44-ით „იშუტრუქი“ (ადგილი, ვახუშტის ამ ფორმით აქვს დატანილი) [3]. ამგვარად, ვახუშტისეული გეგმით, „მთაწმინდა“ და იქ მდგარი ეკლესია სულ სხვაგანაა, ხოლო ადგილი „იშიტუტრუქი“ კი მისგან მოშორებითაა, და ეგონებ იგი დღევანდელ სოლოლაკს თუ ოქროყანას უნდა მიესადაგებოდეს.

აი კიდევ, რას მოგვითხრობს ვახუშტი ბაგრატიონი: ამბავი ზდება XVII საუკუნის 70-იან წლებში, ქართლის მეფეა შაჰნავაზ ვახტანგ V ძე გიორგი XI-ისა (1676-1688; 1703-1791) „მერმედ მოვიდა გიორგი მეფედ ტფილისს ქსა ჩქოვ (1676 წ.), ქარ. ტმედ (364+1312=1676), და განაგებდა ქართლს“. მეფე გიორგი XI კოჯორშია გაჩერებული (კოჯორში სამეფო სასახლე იყო – თ.ბ.) „მაშინ ციცი წარმოვიდა ტფილისს აბანოდ და დახუდენ იშიტუტრუქის ცილს ზეით ფარსადან, პაატა, ვახტანგ, ნოდარ და ამილღაბარ ძმანი, მოჰკლეს ციცი და იელტოდენ მამულსა თვსსა“ [2, 457-458].

შეიძლება უცდომლად ითქვას, რომ მოქმედება ზდება სოლოლაკის ქედის სამხრეთით წავეკისის ხევიში, სადაც როგორც ვახუშტი გვამცნობს იყო ხიდი, რომელიც „იშიტუტრუქი“-ს მთას (მთაწმინდას) კარგა დიდი მანძილით არის მოშორებული. ერთი, რასაც მოყვანილი ამონარიდი გვამცნობს, ისაა, რომ წავეკისის ხეეს, მთლიანად თუ არა, მის (ქვედა) ნაწილს, „იშიტუტრუქსაც“ ეძახდნენ.

მეფე როსტომის მიერ თბილისში ნამოღვაწარის ჩამოთვლისას ბერი ეგნატაშვილს, საკვლევ საკითხში შეაქვს, როგორც სიცხადე, ასევე უხერხულობაც.

თვალსაჩინოების მიზნით, ამონარიდს ცოტა ვრცლად მოვიყვან: „და მაშინ ქართლისათა სასახლე იყო ციხესა შიგან, სადა ღვას საყდარი წმიდისა

ნიკოლოზისა, და ამან როსტომ დაუტევა და მუნ დასუა მიმბაში ყიზილბაშისა, თუთ გამოვიდა და დასახლდა პირსა მტკუარისასა ანჩის საყდარსა და სიონს შუა. მუნ ციხეშიაც აღაშენა მეჩიტი აბანოს პირდაპირ და ჰევს გამოღმა და თვსსა სასახლეშიც აღაშენა მეჩიტი, და კუალად აღაშენა ბალი იმიტურტუქს ქუემორე და მუნცა აღაშენა მეჩიტი“ [4, 418]. გაუგებრობას იწვევს, მოყვანილი ამონარიდის ბოლო ფრაზა — „და კუალად აღაშენა ბალი იმიტურტუქს ქუემორე და მუნცა აღაშენა მეჩიტი“. ამასთან დაკავშირებით, ჩემ მოსაზრებაზე ცოტა ქვემოთ ვისაუბრებ.

1771-1772 წწ. საქართველოში ჩამოსული რუსი მეცნიერი და მოგზაური გიულდენშტედტი თბილისსა და მის გარეუბნებში ქართული ეკლესიების ჩამოთვლის დროს „იმიტურტუქ“-საც ახსენებს — „ქალაქის გარეთ, ჩრდილო-დასავლეთით, იმიტურტუქის კლდეზე დგას დანგრეული ეკლესია მთაწმინდა, სადაც მიდიან თავყანის საცემად“ [5, 91].

უცხო მოგზაური, უცნობ ქვეყანაში მოსული, ხშირად თავისდაუნებურად უშვებს ხოლმე უზუსტობას, ყურდნობა რა სხვის მიერ მიწოდებულ არაზუსტ ცნობებს და ა.შ. ამგვარი ცოდვისაგან არც რუსი მოგზაურის წიგნია დაზღვეული. ჩემი ეჭვის თვალსაჩინოების მიზნით, გიულდენშტედტის თხზულების მკვლევარი, მთარგმნელი და გამომცემელი გ. გელაშვილი პირველი ტომის წინასიტყვაობაში წერს: „მოგზაური ზუსტად არ ასახავს არსებულ სინამდვილეს... განსაკუთრებულ სიძნელეებს წაეწყდით გეოგრაფიული სახელების დადგენისას“ [5, 07].

თბილისის ისტორიის მკვლევარი პლ. იოსელიანი, მთაწმინდის აღწერისას წერს: „Слово Иштитрук есть армянское. Оно образовалось немного ранее одного века до Вахуштия, со времени поселения армян в Тифлисе торговавшие здесь армяне, для своих коммерческих поездок по краю, держали мулов и ослов и вигоняли их на этой горе для кормления. От места, назначенного для выгона ослов и ослиц, образовалось название Иштитрук.“

Между тем не видно ни из древних актов и легенд этой местности, ни из устных сказаний двух народов, составляющих население города, что бы именовали эту гору названием Вахуштия. Напротив постоянно звали её Мтацминдскую“ [6, 3-4; 7, 43-44].

როგორც ვნახეთ, მკვლევარი მხოლოდ სიტყვის წარმომავლობასა და მის მნიშვნელობაზე საუბრობს. ზოლო, ადგილის მინიშნებისას კი, უცილობლად ღებულობს ვახუშტის განმარტებას (თუმცა, საჭიროდ მიიჩნევს აღნიშნოს, რომ იგი თბილისთან დაკავშირებით, ძველ ქართულ წყაროებში ადგილის სახელად არსად გვხვდება).

ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე კმაყოფილდება პლ. იოსელიანის გამოკვლევით და სიტყვასიტყვით იმეორებს მას [8, 104-105].

„იმიტურუქი“-ს საკითხს იკვლევს ქართულ-სომხურ ურთიერთობათა მკვლევარი ლეონ მელიქსეთ-ბეგი. იგი წერს: „იმიტურუქ“ მცენარის სახელია და არა სახელწოდება, რომელიც მიეკუთვნება სახელმწიფოს გარსაკრავ ადგილს... შესაძლოა, რომ მცენარის გამო ადგილსაც უწოდეს იგივე სახელი...“ [9, 232].

ლეონ მელიქსეთ-ბეგი კიდევ ერთხელ შეეხო „იმიტურუქი“-ს საკითხს, სადაც იგი უფრო კატეგორიულია აზრის გამოთქმის დროს „აღნიშნული სახელწოდება... (იმიტურუქი-თბ.) აღბეჭდილია მე-18 საუკუნის ქართულ საისტორიო მწერლობაში, სახელდობრ: ბერი ეგნატაშვილის „ახალი ქართლის ცხოვრება“-ში, ვახუშტის „ქართლის ისტორიასა“ და „გეოგრაფია“-ში... ნაშრომის დასასრულს იგი დაასკვნის – „დაბოლოს „იმიტურუქი“ ანუ, რაც იგივეა „იმიტურუქი“ ერთ-ერთი ძველი სახელწოდებათაგანია მთაწმინდისა ანუ „მამდავითის“ მთისა“.

ვ. ბერიძის ნაშრომი, რომელიც ეძღვნება ვახუშტისეული გეგმის შესწავლას, მასზე დატანილი პუნქტების თანამედროვე ქალაქის პუნქტებთან მისადაგებას გარეთუბანში, ქალაქის დასავლეთ კედლის გარეთ, მდებარე მეფის, დედოფლის, მამასახლისის ბაღების შემოფარგვლით და ლოკალიზაციის დროს წერს: „ამათ უჭირაეთ ფართობი (დაახლოებით) აწინდელი ბერიას მოედნის (თავისუფლების მოედანი-თბ.), ფედერაციისა (შალვა დადიანის ქუჩა – თბ.), და ენგელსის (ლადო ასათიანის) ქუჩებისა და იმიტურუქის კალთებს შორის“ [10, 135].

მკვლევარი „იმიტურუქის კალთებს შორის“ უნდა გულისხმობდეს მთაწმინდის სამხრეთ-დასავლეთ კალთებს.

შოთა მესხია „იმიტურუქს“ სოლოლაკის ქედად მიიჩნევს და არც უმართებულოდ. მის ქვევით („ქუემორე“) მეფის მიერ გაშენებულ ბაღს ქალაქის დასავლეთ კედელთან გაშენებულ „ბეჟანა“-ს ბაღთან აიგივებს, ხოლო იქვე („მუნცა“) აშენებულ მეჩეთს XVII-XVIII საუკუნეების თბილისის გრაფიკულ გამოსახულებებზე დატანილ კათოლიკურ და სომხურ გრიგორიანულ მოღნიშვნის წმ. გიორგის ეკლესიებს შორის მდებარე მეჩეთად მიიჩნევს, რაც არ უნდა იყოს სწორი.

შოთა მესხია თბილისის გრაფიკულ გამოსახულებებზე (1735, 1782, 1800, 1802) და საისტორიო წყაროებზე (ბერი ეგნატაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონი) დაყრდნობით აკეთებს დასკვნას, რომ „იმიტურუქის ქვემოთ გაშენებული ბაღი და მასთან მეჩეთი სწორედ ეს უნდა იყოს (აღნიშნულ ეკლესიებს შორის მოქცეული – თბ.) და ეს კი მთაწმინდის მთის ქვემოთ კი არ არის, არამედ სოლოლაკის მთის ქვემოთ, მისი დაქანებული კალთების დასასრულთან“ [11, 413].

არ უნდა იყოს სწორი, როცა „იმიტურუქის“ ქვემოთ (ქუემორე) გაშენებულ ბაღს და იქვე მდგომ მეჩეთს, „იმიტურუქი“-ს (სოლოლაკის ქედის)

მხოლოდ ერთ მხარეს, მის ჩრდილოეთ ფერდის ძირში ვეძებთ.

ცოტა უხერხულია, მაგრამ, მაინც ვიტყვი, რომ ქედს მეორე მხარეც (ფერდიც) აქვს, ამ შემთხვევაში სამხრეთი კალთა, რომლის უგულებელყოფა არ უნდა იყოს გამართლებული.

ჟან შარდენს თბილისში ჩამოსვლის დროს (1672 წ.) თან ახლდა მხატვარი გრელო, ზოლო ტურნეფორს (1701 წ.) მხატვარი ობრიე. მოხსენიებული მხატვრების მიერ შესრულებული თბილისის სურათებზე (ვახუშტისეული გეგმით, „ბეჟანას ბაღი“), ქალაქის დასავლეთ კედლის შიგნით, მის გაყოლებაზე (კოჯრის კარიდან, სოლოლაკის ქედის კალთამდე), ბაღის მიმანიშნებელი ნარგავიც კი არაა, ორივე მხატვარი ამ ადგილზე მხოლოდ შენობებს ხატავენ.

გრელოს სურათის (თბილისის) თანმხლები განმარტებით – ასახსნელ ნუსხაში ლიტერი M-ით, რიგით მე-12, კათოლიკური ეკლესიაა, რომელიც შენობების სიახლოვეს დგას. აღვნიშნავ, გრელოს ნახატზე, ქალაქის დასავლეთი კედლის გარეთ გაშენებულია „მეფის ბაღი“ (ლიტერი R, რიგით მე-17).

ობრიეს სურათზე, ქალაქის დასავლეთი კედლის გარეთ, გაყოლებით აუთვისებული ადგილია.

ორივე მხატვრის (გრელო, ობრიე) ნახატზე, დასავლეთ კედლის გაყოლებით შენობებია და იქვე (დაახლოებით იქ, სადაც აწინდელი ეკლესია მდებარეობს) „კაპუჩინების ეკლესია“-ა.

ჟან შარდენი, მოგვითხრობს: „თბილისში საღამო ხანს ჩავედი... ჩვენმა თანმხლებმა მორჩილმა კაპუცინების ბინაში მიმიყვანეს... თბილისში მისიონერ კაპუცინებს თავიანთი საცხოვრებელი აქვთ“ [12, 275, 323].

მოუესმინოთ ტურნეფორს: „ჩვენ ბინად კეთილ მამებთან (კაპუცინები-თ.ბ.) გავჩერდით“ [13, 67].

ამგვარად, კაპუცინები კათოლიკური ეკლესიის (ყოფილი კათოლიკური, ამჟამინდელი გია აბესაძის ქუჩა) მახლობლად ცხოვრობდნენ, სადაც სტუმრობენ და საცხოვრებლად ჩერდებიან ჟან შარდენი (1672 წ.) და ტურნეფორი (1701 წ.). ამდენად, ეკლესიის მახლობლად, ქალაქის დასავლეთ კედელთან ბაღი რომ ყოფილიყო, მოგზაურები უსათუოდ მოგვითხრობდნენ; როგორც ვნახეთ, ისინი ამის შესახებ სდუმან.

ვახუშტისეულ გეგმაზე დატანილ „ბეჟანას ბაღს“ (ე) რაც შეეხება, იგი უფრო მოგვიანებით გაშენებული ჩანს, ცნობილია, რომ ის ეკუთვნოდა მეფე ერეკლე მეორის დროს მოღვაწე მოქალაქე ფირყულაანთ ნაზარბეგას შვილის ოსეფას ბიძას [14, 27].

ქალაქის დასავლეთ კედლის შიგნით გაშენებულ ბაღზე, იმიტომ შევეოვნდი, რათა უცდილობლად მეჩვენებინა, თუ რაზე საუბრობენ და მიგვანიშნებენ დამოწმებული წერილობითი წყაროები და გრაფიკული გამოსახულებანი. არ კი ვიცი, რამდენად მივაღწიე ჩემს მიზანს!?

ახლა რაც შეეხება როსტომ მეფის მიერ იმპიტუტრუქის ქვემოთ გაშენებულ ბაღს და მეფისავე იქვე აშენებულ მეჩეთის მდებარეობას. საკითხის კვლევის დროს იმპიტუტრუქის (სოლოლაკის) ქედის სამხრეთი ფერდის თუ კალთის და იქვე მდებარე მეჩეთის XVII საუკუნეში არგათეალისწინება, ყურადღების არ მიქცევა, საკითხის სრულად შესწავლის თვალსაზრისით, არასწორად და გაუმართლებლად მიმაჩნია.

ვფიქრობ, რომ „იმპიტუტრუქი“-ს (სოლოლაკის ქედს) ქვემოთ როსტომის დროინდელი ბაღი უნდა იყოს ვახუშტისეულ გეგმაზე № 51-ით დატანილი „ციხის ბაღი“. იგი წაეკისის წყლის ნაპირთან, და „თათართა საფლავე“-ს გვერდითაა.

XVIII საუკუნის საკანონმდებლო კრებული „დასტურდამალი“ გვამცნობს: „ციხის ბაღისა“ – ციხის ბაღისა და ხალათგარის ბაღებისათვის ორი სწერით: ოთხშაბათი და ხუთშაბათი, რომე ამ ორს დღეს იმათთვის უნდა იდინოს. აწ ეს წიგნი ამ ციხისა და ხალათგარის ბაღის პატრონებისათვისაც გვიბოძებია, რომე უჯეროთ წყალი არ აღინონ და ჩხუბი არ მოუხდესთ, ასრე იქმოდენ. ოთხშაბათსა და ხუთშაბათსა ამათ რომ წყალი მიეცემოდეს, ამ წესით გაიყოფდნენ: ვისაც ბაღები ციხის იქით ან ხალათგარისაკენ იყოს, ძველი თუ ახალი აშენებული, ან მაჰმად-ყულისი ან სხვისა, თათრისა თუ სომეხისა, ყველანი, დიდ-დიდობით და ცოტა-ცოტაობით, რასათით გაიყოფდენ და ისრე იღენდენ. ვინც უჯეროთ წყალი ჩაუგდონ, თორმეტი მინალთუნი ჩვენთვის ჯარიმა გამოართვან“ [1, 549-550].

მეფე როსტომის მიერ „იმპიტუტრუქის ქუემორე“ გაშენებული ბაღი (ვახუშტისეული „ციხის ბაღი“), როგორცა ჩანს, დროთა განმავლობაში იცვლიდა როგორც მესაკუთრე-მფლობელს, ასევე საკუთარ სახელსაც. ხდებოდა მისი გადანაწილება, როგორც მეფის ოჯახის წევრთა, ასევე კერძო პირთა შორისაც.

მეფე ერეკლე მეორის ქვრივი დარეჯან დედოფალი, სადედოფლო მამულების და სოფლების რუსი ხელისუფლებისადმი 1801 წლის აპრილის დამდეგს წარდგენილ ნუსხაში ამბობს, რომ: „მ) აქვე ქალაქის ციხის-ძირს კლდის ბაღი, ამის იჯარით გაცემული წელიწადში. იბ (12) დ) გარეთუბანს ჩემი ბაღი, ჩემგან ნასყიდი და აშენებული ამის იჯარა წელიწადში. იბ. (12)“ [15, 298].

არ შევცდები თუ ვიტყვი, რომ „ციხის-ძირს კლდის ბაღი“, რომელიც დარეჯან დედოფალს იჯარით ჰქონდა გაცემული, იყოს „იმპიტუტრუქის ბაღი – ციხის ბაღი“. დედოფლის კუთვნილი ბაღი გარეთუბანშია, იგი უნდა იყოს ქალაქის დასავლეთ კედელთან გაშენებული ბაღი (თბილისის 1735 წლის გეგმა, № 39) 1798 წ. ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II გარდაცვალების შემდეგ. გარდაცვლილი მეფის თანამეცხედრის დედოფალ დარეჯანის კუთვნილ სადედოფლო მამულის დაპატრონებას ცდილობს და ზოგ შემთხვევაში ამას აღწევს კიდევ აღმოსავლეთ საქართველოს უკანასკნელი მეფის გიორგი XII-ის

თანამეცხედრე მარიამ დედოფალი. როგორც ჩანს, „იშიტუტრუქის ქუემორე“ – ციხის ძირს მდებარე კლდის ბაღს, მარიამ დედოფალი დაპატრონებია, მის მფლობელობაში გადასულა, რამეთუ, ბანოვის 1809 წლის თბილისის გეგმაზე დატანილია, როგორც „Царицы Марии“.

სანამ სათქმელს ვიტყვოდე, ცოტას შეეყოვნებდი და ზემოთ უკვე ერთხელ ნათქვამს დაეუბრუნდები. ვახუშტის როსტომ მეფის მიერ თბილისში აშენებულ მეჩეთების ადგილის ჩამონათვალ დასახლებულთა შორის ყურადღება მიიქცია „განჯის-კართან ერთი“ მეჩეთის აშენების ადგილმა, რაც, ჩემის ფიქრით, კავშირში უნდა იყოს „იშიტუტრუქის“ სიახლოვეს აშენებულ მეჩეთთან.

ვახუშტი წერს, რომ „კალას არს ციხე, ნაშენი მაღალს კლდესა ზედა, და ჩამოზღუდილი სალაღაჲის-ხევი მტკუარამდე. სალაღაჲის-ხევის კარს უწოდებენ განჯის კარად“ [2, 334].

„სოლოღაჲის ხევის კარი“ ადრე შუასაუკუნეების კარის – „განძის-განჯის კარი“-ს ადრინდელი სახელია. მაგრამ, მის სახელწოდებაში უფრო საინტერესოა კარის დანიშნულება. იგი კეტავდა და ზედამხედველობას უწევდა საქართველოს სამხრეთის მხრიდან წამოსულ გზას.

თაბორის მთის შუა წელზე (ბოტანიკური ბაღის მიმდებარე ტერიტორიაზე) დღესაცაა ალაგ-ალაგ შემორჩენილი ნაგზაურის კვალი, რომელსაც სალაღაჲის (წაყისის) წყალზე გადებულ ხილთან მიეყავართ. წაყისის წყლის მარჯვენა მხარეს ვახუშტისეულ გეგმაზე № 66-ით დატანილია „კუმისის გზა“.

პიშჩევიჩის თბილისის 1785 წლის გეგმაზე დატანილი აქვს ხუთი (5) მეჩეთი. გეგმაზე დატანილ მეჩეთებს შორის დამინტერესა „თურქების ეკლესია“-მ (№ 55), რომელიც „ცხელი აბანო“-ს (№ 54) და სამოცი საჟენის (დაახლოებით 126 მეტრია) სიმაღლეზე მდებარე „ციხისკარი“ იყო. იგი ასევე წინათ სპარსეთის ხანის რეზიდენცია იყო (№ 56). საუბარია ნარიყალას ციხეზე მდებარე ირანის ხანის რეზიდენციაზე.

რასაკვირველია, უჭოჭმანოდ შეიძლება ითქვას, რომ „თურქების ეკლესია“ ის მეჩეთია, რომელიც ბოტანიკის ქუჩაზე, ბოტანიკური ბაღის შესასვლელის მახლობლად დღესაცაა დგას.

ვიტყვი, რომ სხვადასხვა დროის წყაროებში მოხსენიებული „თურქების ეკლესია“ (პიშჩევიჩის 1785 წ. გეგმა), „განჯის კართან“ მეჩეთი (ვახუშტი), და „იშიტუტრუქის“ სიახლოვეს – იქვე აშენებული მეჩეთი (ბერი ეგნატაშვილი) ერთი და იგივე ძეგლია და ისინი როსტომ მეფის მიერ აშენებულ მეჩეთზე უნდა მიუთითებდნენ და საუბრობდნენ.

შეიძლებოდა თუ არა გარეთუბანში, კერძოდ „სალაღაჲის წყლის“ მიმდებარე რომელიმე ადგილს, მთაწმინდას, ანდა სოლოღაჲის ქედს XVII-XVIII საუკუნეებში რაქმეოდა „ტუტრუქი“ („იშიტუტრუქი“). ამ კითხვას ეხმიანება ჩემს ხელთ არსებული საქართველოს საისტორიო ცენტრალურ არქივში

მოძიებული, 1782 წელს შედგენილი გუჯარი: ფ. 1450, დავთარი 25, საქ. № 103. 1782 წ.

„ჩვენ ყოველად სამღვდელმან ტფილელ მიტროპოლიტმან გერმან ესე წყალობის წიგნი გიბოძე შენ ეკლესიისა ჩვენისა სიონთა ღ-თის მშობლის მკვიდრის ყმას და ერთგულებით გიორგის შვილთა შენთა თეოდორეს, იოსებს და პეტრეს და ყოველთა მომავალთა სახლისა შენისათა, ასე, რომ ჩვენს ეკლესიას გარეთუბანი ბაღი, რომ აქუს შემოწირული იმისი გუჯარი აცხადებს და ნიშნულად ჰსწერს, რომ სალაღაის წყალი, რომ ჩამოვარდება იმ სარიგაჯს გასწვრივ გაღმა და გამოღმა ტუტრუკის წვერამდის სიონთა ღ-თის მშობლის მამული არის და ამ ეკლესიის მამულში ყოველად სამღვდელს მანგლელს ნიკოლაოსს თაქალთოიანს და იმისს ძმას მცირე რამ ემუშავნათ წისქვილი გაეკეთებინათ და ერთი პატარა ბუჭულა ჰქონოდათ ჭირვების დაქცეული იყო და ადგილის მეტი არაღა იყო რა როდესაც ყოველის საქართველოს მეფემან ირაკლი მეორემან თანა ჯუარჩინებითა ძმასა თეისისა უნეტარესისა და უწმინდესისა პატრიარხსა მეფის ძის ანტონისათა და სამღვდელთა კრებულთა ტფილელთა გვარწმუნეს და იძულებით დამტყვებელი მრავალ მთისა ნაპარლთა ახლად ცად მცველებელისა დავით წმიდისა მამისა მონასტერისა და მის შინათა ძმათა არხიმარდრიტობისა მოვალ საყდრად ამაღ სამიტროპოლიტოდ გამოვიარე საქმენი წმიდისა ამას ეკლესიისანი და განვიხილენ გუჯარნი შეუსაბამოდ ვარაცხე მასგან ჰყრობად ამის ეკლესიისა მამულისა და შენ სიტყვითა ჩენითა დაელაპარაკე შენთვისის განასარჯულობის ფასი მიეც და ის ადგილი მოგართვი წიგნით მასუკან ჩვენ დაგვეყდრე და ამ წისქვილის ადგილის წყალობა გეტხოვე ჩვენც ვისმინეთ ევდრება შენი და გიბოძეთ ეს საწისქვილე ადგილი წიგნითა ამით სახლი ააშენე და წისქვილი მომართე და ღ-თნ ეკლესიისა ერთგულად სამსახურსა და ჩვენს მორჩილებასა შინა მოგახმაროს... სიონის დეკანოზი ნიკოლაოს, კანდელაკი ისაკ... დაიწერა ხელითა ხუცეს სახლთუხუცის ოსეს ძის იოანესითა თეისთა ნოემბერსა კე წელსა სიტყვისა ღ-თისა განხორციელებითაგან ჩლპბ (1782 წ.) ქართულის ქკს უო (470) ჩუპნ ყ-დ სამღვდელო ტფილისის მიტროპოლიტი არსენი ვამტკიცებთ ივლისის იდ. წელსა ჩყკ (1820 წ.).“

მოყვანილი გუჯარი, უპირველესად ყურადღებას იპყრობს იმით, რომ პასუხსა სცემს მეტად საჩოთირო და აუცილებლად დასაზუსტებელ კითხვას — „მთაწმინდას“, XVII-XVIII საუკუნეებში, ანდა საერთოდ „იშიტუტრუკი“ და თუ არა, მაშინ გარეთუბანში, რომელ ადგილის სახელი იყო იგი?

დავესესხები დამოწმებულ გუჯარს — „...რომ ჩვენს ეკლესიას გარეთუბანს ბაღი, რომ აქუს შემოწირული იმის გუჯარი აცხადებს და ნიშნულად ჰსწერს, რომ სალაღაის წყალი, რომ ჩამოვარდება იმ სარიგაჯს გასწვრივ გაღმა და გამოღმა მაღლა ტუტრუკის სიონთა ღ-თის მშობლის მამული არის“. გასარკვევია, თუ „ტუტრუკი“ რომელი მთის სახელია.

თბილისის 1735 წლის გეგმაზე, „თბილელის ბაღი“ № 42, გაშენებულია სოლოლაკის ქედის ჩრდილო-დასავლეთ კალთის ძირში (დღევანდელი ამაღლების ქუჩის მარცხენა მხარეს) და კოჯრისაკენ მიმავალ — „კოჟრის გზა“-ს შორის.

არ შეეცდები, თუ ვიტყვი, რომ „თბილელის ბაღ“-თან ერთად სიონის ღვთისმშობლის ეკლესიის მამული უნდა იყოს და მგონია ეს ასეც არის, აღნიშნული ბაღის მიმდებარე ტერიტორია, თვით „ტუტრუქი“-ს წვერამდის.

უხერხულ მდგომარეობიდან გამოყვავარ 1800 წლის (შემდგენელი კაპიტანი ჩუიკო) [16] „Гора Иштитрусъ“ და 1802 წლის (შემდგენელი ტიხონოვი) [17] „Гора Иштитруна“ თბილისის გეგმებს, სადაც „თბილისის ბაღ“-ს მაღლა მდებარე „სოლოლაკის ქედი“-ს წვერზე, თავზე დატანილია ქედის სახელად „იშიტუტრუქი“... რაც ყოველგვარი ჭოჭმანის გარეშე უფლებას მძლევს აღვნიშნო, „ტუტრუქი“-ს და „იშიტუტრუქი“-ს იგივეობის უტყუარობა! დაბოლოს, მინდა „იშიტუტრუქი“-ს სახელის წარმომავლობასა და თბილისში მის გაჩენაზე ვისაუბრო.

ზემოთ უკვე ეთქვი, რომ თბილისში ხალხთა დასახლებას ხშირ შემთხვევაში თან სდევდა ადგილთა საკუთარი სახელების თავიანთ ენაზე თარგმნა და მათი დამკვიდრების მცდელობა. ამის შედეგად, ზოგი შემორჩა და დღესაც უცხოურ სახელს ატარებს, ზოგის არსებობა მეტად ხანმოკლე აღმოჩნდა და ისინი მხოლოდ საისტორიო წყაროების კუთვნილებად შემორჩა. ერთ-ერთი ამათგანია „იშიტუტრუქი“.

„იშიტუტრუქი“, ლეონ მელიქსეთ-ბეგს ახსნილი აქვს, როგორც მცენარე, რომელსაც სახედრები ჭამდნენ.

ბოტანიკოს ალ. მაყაშვილს თბილისის მიდამოებში მიკვლეული აქვს მცენარე სახელად — „ვირისტერფა“ მკვლევარი, მცენარეს ასე ახასიათებს — „კალათა საშუალო ზომისაა, ღეროზე ჩვეულებრივ ერთი ზის. საბურველი ცილინდრულია, მისი ფოთლები ერთ მწკრივადაა განლაგებული და მათ ძირში კიდევ მოკლე ფოთლებია განვითარებული... კალათა 8-10 მმ. სიგანისაა, კაშკაშა ყვითელი. იზრდება ტენიან ადგილებში, ჩამონახვავებზე, ღელეებსა და მდინარის პირებზე. გვხვდება წავკისის ხევის გაყოლებაზე, კოჯრის გზის პირზე...“ [19, 180].

მოყვანილ ამონარიდში ორი რამ არის საინტერესო, მცენარის სახელი „ვირისტერფა“ და მისი გავრცელების არეალი, ადგილის დახასიათება, სადაც იგი იზრდება და ბინადრობს. მისი გავრცელების ადგილიც სწორედ ისაა, რომელსაც ჩემ მიერ დამოწმებული საისტორიო წყაროები — (ბერი ეგნატაშვილი, ვახუშტი) „იშიტუტრუქად“ მოიხსენიებენ — წავკისის ხეივანი და კოჯრის გზა.

¹ ამის შესახებ იხილეთ [18, 195-198; 11, 408-416].

ეფიქრობ, ნათქვამი უფლებას მაძლევს აღენიშნო, რომ შეცდომა არ უნდა იყოს, თუ „ვირისტერფა“-სა და „იშიტუტრუკის“ იგივეობას ვიტყვი.

„ვირისტერფა“-ს და „იშიტუტრუკის“-ს სახელთა მსგავსებაში იმდენი საცდური არის, რომ მათ იგივეობაში ეჭვის შეტანა ყოველგვარ საფუძველს უნდა იყოს მოკლებული.

წყაროები და ლიტერატურა

1. დასტურლამალი, ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და სამიხედები დაურთო ი. სურგულაძემ, თბ., 1970.
2. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973.
3. საქართველოს ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. II, № 2079.
4. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი „ქართლის ცხოვრება“, პირველი ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959.
5. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის რედაქციით, ტ. I, 1962.
6. Пл. Иоселиани, Гора св. Давида в Тифлис, 1858.
7. Пл. Иоселиани, Описание древности города Тифлиса, 1866.
8. Д. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, Тб. 1875.
9. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ვახუშტისეული „იშიტუტრუკის“-თვის, ძველი თბილისის გარშემო, საისტორიო მოამბე, ტ. 2, 1924.
10. ე. ბერიძე, მე-18 საუკუნის თბილისი ვახუშტის გეგმის მიხედვით, ანალები, ტ. I, 1947.
11. შ. მესხია, მცირე შენიშვნა ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან („იშიტუტრუკის“ მღებარეობის საკითხისათვის), საისტორიო ძიებანი, ტ. III, 1986.
12. შარდენის მოგზაურობა (ცნობები საქართველოს შესახებ), ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა, თბ., 1975.
13. ტურნეფორი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა, თბ., 1988.
14. მ. ბერძენიშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, თბ., 1965.
15. საქართველოს სიძველენი. ტ. III, ექ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ. 1910.
16. ЦГВИА, ф. ВУЛ, д. 10807.
17. ЦГВИА, ф. ВУЛ, д. 22659.
18. თ. ბერიძე, „ვახუშტის იშიტუტრუკის“ ადგილის მისანიშნებლად, „მაცნე“, № 5, 1971.
19. ალ. მაყაშვილი, თბილისის მიდამოების ფლორა, ტ. II, თბ., 1953.

ჩვენის უნივერსიტეტი

ოთარ ჟორდანი

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსების ისტორიისათვის

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა (პირვანდელი სახელწოდება – ქართული უნივერსიტეტი ტფილისში 1917 წლის 2 დეკემბრიდან, ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი – 1918 წლის 3 სექტემბრიდან)¹ უდიდესი როლი შეასრულა ქართული სულიერების, მეცნიერების, განათლების, ეკონომიკური ცხოვრებისა და კულტურის განვითარებაში. იგი არის დიდი ეროვნული კერა, რომელიც მთელი თავისი შემოქმედებითი და სამეცნიერო პოტენციით ემსახურება ქართული სახელმწიფოებრიობის განვითარებას, საქართველოში მცხოვრები ეროვნული უმცირესობების კულტურისა და განათლების ღონის ამაღლებას. არ შევცდებით თუ ვიტყვით, რომ ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში არ ყოფილა მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი მოვლენა, თავისი სიტყვა არ ეთქვას სახელოვანი უნივერსიტეტის პროფესურასა და სტუდენტობას.

თბილისის უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებელთა ძალისხმევით უმოკლეს დროში განხორციელდა საშუალო სკოლის გაეროვნულება, ქართული ტერმინოლოგიის, ქართულენოვანი სახელმძღვანელოების მომზადება, ქართული ინტელიგენციის აღზრდა და ა.შ. უნივერსიტეტში აღმოცენებულმა მეცნიერულმა სკოლებმა მთელ მსოფლიოში გაუთქვეს სახელი ჩვენს ქვეყანას. თბილისის უნივერსიტეტის სახელთანაა დაკავშირებული სხვადასხვა სასწავლო და სამეცნიერო კერების, მათ შორის საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის დაარსება. უნივერსიტეტი იყო და არის ქართველოლოგიის, ზოგადად, კავკასიათმცოდნეობის მსოფლიოში აღიარებული ცენტრი.

ქართულმა უნივერსიტეტმა განსაკუთრებული ადგილი დაიკავა პოსტ-ცარისტულ სიერცეში. იგი იყო პირველი ეროვნული უნივერსიტეტი, სადაც სალექციო და პრაქტიკული მეცადინეობები მშობლიურ ენაზე წარმოებდა. ეს მოვლენა მისაბაძი გახდა პოსტიმპერიული ქვეყნებისათვის.

ინტერესი თბილისის უნივერსიტეტის ისტორიისადმი დღემდე არ განელებულა მეცნიერ-მკვლევართა შორის. ამ პრობლემას ასობით გამოკვლევა და პუბლიკაცია მიეძღვნა. განსაკუთრებით ღირებულია უნივერსიტეტის დამაარსებლის ივანე ჯავახიშვილის სტატიები, საჯარო გამოსვლები, მოხსენებები და ეპისტოლარული მემკვიდრეობა [1], მისი თანამოაზრეების აკაკი შანიძის [2] შალვა

¹ 1938 წლის ივნისში მიენიჭა ი. სტალინის, ხოლო 1989 წლის მაისში – ივ. ჯავახიშვილის სახელი.

ნუცუბიძის [3], კეკელიძის [4] და სხვ. მოგონებები, ჩანაწერები და ა.შ.

უნივერსიტეტის ისტორიას არაერთი ნაშრომი მიეძღვნა. მათ შორის აღსანიშნავია გ. გამყრელიძის [5], ს. ჯორბენაძის [6] მონოგრაფიები, რ. მეტრეველის, სიმონ ყაუხჩიშვილის, დავით გვრიტიშვილის, მარიამ ლორთქიფანიძის, აკაკი სურგულაძის, შოთა ხანთაძის, გურამ ყორანაშვილისა და სხვათა შრომები [7]. საგრძნობლად გაფართოვდა თბილისის უნივერსიტეტის ისტორიის წყაროთმცოდნეობითი ბაზა. თ. ტაბლიაშვილმა [8], მ. ლილუაშვილმა [9], ზ. გაიპარაშვილმა [10] და სხვ. მდიდარი საარქივო მასალა გამოაქვეყნეს.

მიუხედავად ამისა, სასწავლებლის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ახლებურ მიდგომასა და გააზრებას მოითხოვს. უპირველეს ყოვლისა, განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს თბილისის უნივერსიტეტის დაარსების თარიღი. მკვლევართა აბსოლუტური უმრავლესობა ამ თარიღად 1918 წლის 26 იანვარს (ახ. სტ. 8 თებერვალს) მიიჩნევს. იგი საფუძვლად დაედო უნივერსიტეტის ყველა საიუბილეო ღონისძიებას. ამ თარიღით იწყება თბილისის უნივერსიტეტის ისტორიის ათვლა. ეს თვალსაზრისი აისახა როგორც ქართულ, ასევე უცხოენოვან ლიტერატურასა და ენციკლოპედიურ გამოცემებში. 2002 წელს გამოცემულ ენციკლოპედია „თბილისის“ მნიშვნელოვან მოვლენათა ქრონოლოგიაში აღნიშნულია, რომ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი 1918 წ. 8 თებერვალს (ძვ.სტ. 26 იანვარი) დაარსდა [11, 1048]. თავად თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ებ-გვერდზე სასწავლებლის დაარსების თარიღად 1918 წლის 26 იანვარია (ახ. სტ. 8 თებერვალი) მითითებული [12]. ეს თარიღი ფიგურირებს ისეთ ცნობილ გამოცემაში როგორცაა დიდი საბჭოთა ენციკლოპედია. მის მე-2 გამოცემაში ვკითხულობთ: „ი.ბ. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი – უმაღლესი სასწავლო დაწესებულება, რომელიც ამზადებს სამეცნიერო-პედაგოგიურ კადრებს. დაარსდა 1918 წ. “ [13, 35-36]. ამავე ენციკლოპედიის მესამე გამოცემაში ნათქვამია: „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი სსრკ-ს ერთ-ერთი უმსხვილესი უმაღლესი სასწავლებელია. დაარსდა 1918 წ. სახალხო სახსრებით ქართველ მეცნიერთა ჯგუფის ინიციატივით, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ივ. ჯავახიშვილი“ [14, 316]. ამავე თარიღს ასახელებენ უცხოელი მკვლევრებიც [15, 283]. ეს მოსაზრება ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს, რადგან ეწინააღმდეგება კონკრეტულ-ისტორიულ ფაქტებს. თბილისის უნივერსიტეტის დამაარსებელთა მიერ შედგენილ ოფიციალურ დოკუმენტებში ჯერ კიდევ 1917 წლის დეკემბერის დასაწყისიდან საუბარია არა უნივერსიტეტის დაარსებაზე, არამედ მის საზეიმო გახსნაზე. მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს.

ჯერ კიდევ 1917 წლის 6 დეკემბერს ქართული ინტელიგენციის ნაწილი ქართული საუნივერსიტეტო საზოგადოებისა და საფინანსო კომისიის ერთობლივ სხდომაზე 1918 წლის იანვარში უნივერსიტეტის გახსნის წინააღმ-

დევ გამოვიდა. სხდომის მონაწილე 13 წევრიდან 10, მათ შორის უნივერსიტეტის დარსებისათვის თავდადებული ისეთი ცნობილი მოღვაწენი, როგორებიც იყვნენ კოტე აფხაზი, პეტრე მელიქიშვილი, ექვთიმე თაყაიშვილი, სასწავლებლის გახსნას 1918 წლის სექტემბრისათვის მოითხოვდნენ [6, 214-222].

1917 წლის 17 დეკემბერის ქართული უნივერსიტეტის პროფესორთა კერძო თათბირზე, რომელსაც ესწრებოდნენ ი. აბულაძე, კ. კეკელიძე, დ. უზნაძე, ი. ყიფშიძე, ა. შანიძე კვლავ დაისვა უნივერსიტეტის გახსნის საკითხი. სხდომის დღიურში ვკითხულობთ:

„1. განსახილველი საგანი: უნივერსიტეტის გახსნის დრო.

განაჩენი: გამოთქმულ იქმნა სურვილი, რომ უნივერსიტეტი გაიხსნას 14 იანვარს. გახსნაზე მოწვეულ იქმნან სხვა და სხვა კულტურულ-განმანათლებელ საზოგადოებათა წარმომადგენლები“ [10, 85].

ამრიგად, მოტიანილი ამონარიდიდან ნათლად ჩანს, რომ 1917 წლის 17 დეკემბერს უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებლები მისი გახსნისათვის ემზადებოდნენ. 1918 წლის 10 იანვარს შედგა ქართული უნივერსიტეტის საბჭოს წევრთა სხდომა, რომელსაც ესწრებოდნენ ი. აბულაძე, ფ. გოგიჩაიშვილი, ე. თაყაიშვილი, პ. მელიქიშვილი, შ. ნუცუბიძე, კ. კეკელიძე, ი. ყიფშიძე, ა. შანიძე და ი. ჯავახიშვილი. სხდომის თავმჯდომარე იყო პეტრე მელიქიშვილი, მდივანი — აკაკი შანიძე. ოქმიდან ირკვევა, რომ სხდომაზე მეორე საკითხად „უნივერსიტეტის გახსნის თადარიგი“ განუხილავთ. აკაკი შანიძემ ოქმში შემდეგი ჩანაწერი გააკეთა:

„გამოითქვა აზრი, რომ გახსნილ იქმნას 26 იანვარს (დავით აღმაშენებლის დღეს), რომლის სახელზეა აშენებული ქართ. გიმნაზიის ეკლესია, რადგან 14 იანვრისათვის ვერ მოესწრება.

უნივერსიტეტის გახსნაში მონაწილეობა უნდა მიიღოს ქ. [ართული] საუნივერსიტეტო საზოგადოების გამგეობამ. გახსნის დროს მოწვეულ უნდა იქმნეს ეროვნული საბჭო, უმაღლესი სასწავლებლების (პოლიტექნიკური, ქალთა უმაღლესი კურსები) წარმომადგენელნი და სხვა კულტურულ-განმანათლებელ საზოგადოებათა წარმომადგენლები და აგრეთვე უცხოელები.

განაჩენი: საბოლოოდ, არაფერი დადგენილება არ ყოფილა ამის შესახებ“ [10, 91].

როგორც დოკუმენტიდან ირკვევა, 1918 წლის 10 იანვარს საბჭოს წევრებმა ხელმეორედ განიხილეს უნივერსიტეტის გახსნის საკითხი და ამ თარიღად 1918 წლის 26 იანვარი შეარჩიეს. 13 იანვარს პროფესორთა საბჭოს პირველ ოფიციალურ სხდომაზე განიხილეს „უნივერსიტეტის გახსნის დრო და წესრიგი“. ოქმში წერია: „რადგანაც უნივერსიტეტის გახსნა 14 იანვარს ტექნიკურ დაბრკოლებათა გამო ვერ მოხერხდა, კრებამ საბოლოოდ დაადგინა:

განაჩენი: უნივერსიტეტი გაიხსნას 26 იანვარს, დავით აღმაშენებლის

დღეს: ამ დღეს უნივერსიტეტის გახსნისას საგანგებო სიტყვა უნდა იყოს წარმოთქმული.

გახსნის წესრიგის საბოლოოდ შემუშავება და საპატიო წევრთა მოწვევის საკითხის განხილვა შემდეგისათვის გადაიდოს“ [10, 94].

ოფიციალური დოკუმენტის ეს ამონარიდი იმდენად ნათელია, რომ კომენტარს არ საჭიროებს, მაგრამ შევეცდებით ქვემოთ საბჭოს ეს პოზიცია სხვა ფაქტებითაც გავამყაროთ.

1918 წლის 17 იანვარს ქართული უნივერსიტეტის პროფესორთა საბჭომ სასწავლებლის გახსნასთან დაკავშირებით შემდეგი გადაწყვეტილება მიიღო: „გაიხსნას 26 იანვარს. დაიბეჭდოს მოსაწვევი ბარათები სამ ენაზედ ქართულსა, ქართულ-რუსულსა და ქართულ-ფრანგულსა. მოსაწვევ პირთა და დაწესებულებათა სიის შედგენა მიენდოს გამგეობას. პარაკლისი გადახდილ იქმნას ეკლესიაში, ხოლო უნივერსიტეტი გაიხსნას საუნივერსიტეტო დარბაზში 1 საათზედ. უნივერსიტეტი გაიხსნას ეროვნულ საბჭოს თავმჯდომარემ, შემდეგ სიტყვას წარმოთქვამს რექტორი. მდივანი წაიკითხავს უნივერსიტეტის დაარსების მოკლე ისტორიას, დასასრულ, დეკანი წარმოთქვამს სიტყვა-ლექციას“ [10, 97].

როგორც ცნობილია, უნივერსიტეტის გახსნის ცერემონია, ძირითადად, ამ გეგმის მიხედვით განხორციელდა 1918 წლის 26 იანვარს. ზეიმი დაიწყო დილის 10 სთ-ზე უნივერსიტეტის ეკლესიაში საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის კირიონ II-ის მიერ ჩატარებული ლიტურგიით. უნივერსიტეტის გახსნის ცერემონია შედგა 13 სთ. 20 წთ. მას არ დასწრებია ეროვნული საბჭოს თავმჯდომარე ნოე ჟორდანი, ზეიმი დაიწყო უნივერსიტეტის დამხმარე საზოგადოების თავმჯდომარის აკ. ჩხენკელის გამოსვლით. სიტყვით გამოვიდა რექტორი პეტრე მელიქიშვილი. ი. ყიფშიძემ წაიკითხა მოხსენება უნივერსიტეტის დაარსების შესახებ. დამსწრე საზოგადოებასა და პროფესორთა საბჭოს მიესალმნენ სხვადასხვა კულტურული დაწესებულების წარმომადგენლები. წაიკითხეს მოლოცვის ღებეშები. რაც შეეხება ივ. ჯავახიშვილის ლექციას, ხალხმრავლობის გამო მისი ჩატარება ვერ მოხერხდა და გადატანილ იქნა 30 იანვრისათვის.

მოგვიანებით, 1918 წლის 27 ივლისს, ივ. ჯავახიშვილი სახალხო განათლების მინისტრის სახელზე წარდგენილ ბარათში წერდა: „1918 წ. 26 იანვარს უნივერსიტეტი გაიხსნა კიდეც, რაც ქართველმა ერმა დიდი სიხარულით და ზეიმით იღლესასწაულა“ [8, 350].

საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ 1918 წლის 26 იანვარს ქართული უნივერსიტეტის გახსნა ივ. ჯავახიშვილის მტკიცე და ურყევი პიროვნული თვისებების, მოქალაქეობრივი და ეროვნული პოზიციის, მისი თავდაუზოგავი და კოლოსალური შრომის შედეგია.

ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ 1918 წლის 8 თებერვალს (ძვ. სტ. 26 იანვარს) თბილისში გაიხსნა – და არა დაარსდა – ქართული უნივერსიტეტი, რომელსაც 1918 წლის 3 სექტემბრიდან ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ეწოდა. ამრიგად, სრულიად მართებულია იმ მკვლევართა პოზიცია, რომლებიც 1918 წლის 26 იანვარს უნივერსიტეტის გახსნის თარიღად აღიარებენ.

ისმის კითხვა: თუ როდის დაარსდა თბილისის უნივერსიტეტი. ქვევით შევეცდებით პასუხი გავცეთ ამ კითხვაზე.

როგორც ცნობილია, 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის პირველივე დღეებიდან ივ. ჯავახიშვილმა შემოიკრიბა პეტერბურგში მოღვაწე ქართველი ინტელიგენციის ჯგუფი და თბილისში ქართული უნივერსიტეტის გახსნისათვის პრაქტიკულ მუშაობას შეუდგა. ეს საკითხი განიხილეს 1917 წლის 1 მარტს ივანე ჯავახიშვილის ბინაში შემდგარ კრებაზე, რომელშიც მონაწილეობდნენ: აკ. შანიძე, ი. ყიფშიძე, მ. ყაუხჩიშვილი, შ. ნუცუბიძე, ს. ლომია, ელ. ჩიჯავაძე და სხვ.

პეტროგრადის ქართველთა ეროვნულმა კომიტეტმა მოიწვია დედაქალაქში მცხოვრებ თანამემამულეთა შეკრება კინოთეატრ „ელიტ“-ში [7,11]. ჩვენი ვარაუდით, იგი გაიმართა 1917 წლის 23 მარტსა და 14 აპრილს შორის პერიოდში. შეკრებაზე მოხსენებით თბილისში უნივერსიტეტის დაარსების შესახებ გამოვიდა ამავე კომიტეტის ლიდერი ივანე ჯავახიშვილი. ცხარე კამათი გაიმართა უმაღლესი სასწავლებლის ტიპის გარშემო. გამოჩენილი ქართველი საზოგადო მოღვაწე ნიკო ნიკოლაძე მიზანშეწონილად მიიჩნევდა თბილისში პოლიტექნიკური ინსტიტუტის დაარსებას. ამ იდეას თანამოაზრეებიც გამოუჩნდნენ. კამათში მონაწილე შალვა ნუცუბიძემ მხარი დაუჭირა ივანე ჯავახიშვილის პოზიციას.

1917 წლის 14 აპრილამდე, ივ. ჯავახიშვილი ტოვებს რა პეტროგრადს, თავისი იდეების ხორცშესახმელად საქართველოში მოემგზავრება. 1917 წლის 12 და 17 მაისს ის ქართული უნივერსიტეტის დაარსების შესახებ მოხსენებით წარსდგა თბილისისა და ქუთაისის საზოგადოების წინაშე. ქართული საზოგადოების პროგრესულმა ნაწილმა მოიწონა ქართული უნივერსიტეტის დაარსების იდეა. ამ მიმართულებით დიდი მოსამზადებელი სამუშაოები ჩატარდა. ეს ურთულესი პროცესი დაწვრილებითაა გაშუქებული ს. ჯორბენაძის მონოგრაფიაში, ამიტომ მასზე არ შევჩერდებით. დიდი მნიშვნელობა აქონდა უნივერსიტეტის შექმნის საორგანიზაციო კომისიის 1917 წლის 22 ივნისის სხდომას, რომელმაც განიხილა ქართული უნივერსიტეტის საზოგადოების წესდების პროექტი და ქართული უნივერსიტეტის ძირითადი დებულებანი. ივ. ჯავახიშვილის მიერ მომზადებული ეს დოკუმენტები კომისიამ ერთხმად დაამტკიცა. 1917 წლის 3 აგვისტოს მოწვეულ იქნა საორგანიზაციო კომიტეტის მორიგი სხდომა, რომ-

ლის წევრებმა — კ. აფხაზმა, გ. ჟურულმა, ე. თაყაიშვილმა, ი. ლორთქიფანიძემ, ი. ჯავახიშვილმა, ნოტარიუს გ. მაჭავარიანის თანდასწრებით ხელი მოაწერეს აღნიშნულ დოკუმენტებს. იე. ჯავახიშვილი, აუცილებლობის შემთხვევაში, აღიჭურვა დოკუმენტებში სათანადო ცვლილებების შეტანისა და მათი კავკასიის ადგილობრივი ადმინისტრაციისათვის დასამტკიცებლად წარდგენის უფლებით [6, 196]. ზემოთქმულის საფუძველზე, აღნიშნული საბუთები შესაძლებელია დაეთარიღოთ 1917 წლის 3 აგვისტოთი, ე.ი. იმ დღით, როდესაც დოკუმენტები ოფიციალურად ხელმოწერილ იქნა კომისიის წევრების მიერ.

სამწუხაროდ, არ მოგვეპოვება ცნობები, ზემოთ დასახელებული მასალები თუ როდის წარდგინა დასამტკიცებლად ამიერკავკასიის განსაკუთრებულ კომიტეტს. ახალი საარქივო მასალის საფუძველზე ირკვევა, რომ 1917 წლის 22 აგვისტოს ამიერკავკასიის განსაკუთრებულმა კომიტეტმა განიხილა ეს დოკუმენტები და რეგისტრაციისათვის გადაუგზავნა თბილისის საოლქო სასამართლოს [16, ფ.4].¹ ცნობილი გახდა აგრეთვე, რომ ქართული უნივერსიტეტის წესდების ძირითადი დებულებანი ამიერკავკასიის განსაკუთრებულმა კომიტეტმა დასკვნისათვის გადაუგზავნა კავკასიის სასწავლო ოლქის სამმართველოს კომისარიატს. ამ უკანასკნელს წესდების ძირითადი დებულებანი იმთავითვე მოუწონებია [16, ფ.7]. რადგანაც ამიერკავკასიის განსაკუთრებულ კომიტეტს არ ჰქონდა სათანადო კომპეტენცია დამტკიცებინა ამ სახის დოკუმენტები, მისმა თავმჯდომარემ ე. ხარლამოვმა 1917 წლის 25 აგვისტოს დროებითი მთავრობის განათლების სამინისტროს წინაშე აღძრა შუამდგომლობა, რომელშიც შესაძლო უაზლეს დროში ითხოვდა ქართული უნივერსიტეტის ძირითადი დებულებების დამტკიცებას.² ე. ხარლამოვმა წერილით მიმართა

¹ დოკუმენტში ნათქვამია: «Особый Закавказский Комитет, рассмотрев в заседании 22 сего августа ходатайство об утверждении проекта устава общества Грузинского Университета и основных положений сего Университета, постановил: «Представить проект устава в Тифлисский Окружной суд для регистрации. Председатель Особого Закавказского Комитета В. Харламов».

² ე. ხარლამოვის მიერ ხელმოწერილ დოკუმენტში ვკითხულობთ: «Общество Грузинского Университета, устав которого утвержден Особым Закавказским Комитетом, вошло в последний с ходатайством об утверждении основных положений устава предполагаемого с открытием этим обществом в городе Тифлисе Грузинского Университета.

Особый Закавказский Комитет не мог принять по данному ходатайству никакого постановления, так как разрешение подобных вопросов не входит в его компетенцию почему и препровождает на усмотрение Министерства как основные положения устава будущего Университета, так и объяснительную к этому уставу записку представителей общества.

Особый Закавказский Комитет признает настоятельно необходимым, что обновленная Россия должна стать на практический путь научного изучения местностей ее составляющих. В этих видах предполагаемый с открытием Грузинский Университет, который помимо задач общих всем университетам имеет целью обратить преимущественное внимание на всестороннее научное изучение прошлого и современности человека и природы Кавказа и Ближнего Востока, несомненно сыграет большую роль; программа лекций в предполагаемом университете очень расширена и некоторые предметы в нем будут преподаваться в таком виде, в каком они не преподаются ни

დუმის დეპუტატს აკ. ჩხენკელს, რომელშიც ამ საკითხის გამო მხარდაჭერას ითხოვდა განათლების მინისტრის წინაშე [16].¹ სექტემბერის ბოლოს სახალხო განათლების სამინისტროს უმაღლესი დაწესებულებების რეფორმების კომისიამ განიხილა ქართული უნივერსიტეტის დაარსების საკითხი. ფორმალურად კომისია ეთანხმებოდა თბილისში ქართული უნივერსიტეტის დაარსების იდეას, მაგრამ ყველაფერი გაკეთდა, რათა ახალი უმაღლესი სასწავლებელი წელში ვერ გამართულიყო. მაგალითად, ქართულ უნივერსიტეტს არ ეძლეოდა სამეცნიერო ხარისხის მინიჭების უფლება, ხოლო მის პროფესურასა და სტუდენტებზე არ ერეოდებოდა სამხედრო ბეგარის გადავადების შესახებ კანონი. უფრო მეტიც, ქართული უნივერსიტეტის როლისა და მნიშვნელობის დაკნინების მიზნით, განათლების სამინისტროში წამოჭრეს თბილისში რუსულენოვანი კავკასიის უნივერსიტეტის დაარსების საკითხი. რეფორმების კომისიამ ეს საკითხი 1917 წლის 19 ოქტომბრის სხდომაზე განიხილა და დაადგინა, რომ მომავალი კავკასიის უნივერსიტეტისათვის სახელმწიფო სტატუსი მიენიჭებინათ. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ მას კონკურენციას ვერ გაუწევდა ქართული უნივერსიტეტი, რომელიც მეორეხარისხოვანი სასწავლებელი გახდებოდა. კავკასიის უნივერსიტეტის გახსნას მხარი დაუჭირა აკადემიკოსმა ნიკო მარმა. მისი მტკიცებით, თუ იგი დაუყოვნებლივ არ გაიხსნებოდა თბილისში, კავკასია უცხო ბანაკში აღმოჩნდებოდა [17, 1515].² რეფორმების კომისიის დასკვნა მოხსენდა

в одном из существующих Университетов. Научные работы по тем отделам, которые намечены объяснить мой запиской, дадут богатый материал для правильного разрешения многих вопросов государственной жизни и с этой точки зрения нельзя не признать своевременным ходатайство общества Грузинского Университета. Если же к этому прибавить, что учрежденное общество несомненно солидное, действительно располагающее необходимыми для Университета средствами и что лица, его составляющие, являются видными общественными деятелями Грузии, пользующиеся громадным доверием местного населения, как, например, Тифлисский Губернский Предводитель Дворянства, Член Государственного Совета князь К.Н.Абхазы, Е.Таканшвили, Г.Журули и др., нельзя не прийти к заключению, что препровождаемый при сем устав заслуживает особенного внимания.

В силу изложенного Особый Закавказский Комитет просит не отказать в необходимых распоряжениях об утверждении препровождаемых при сем основных положений Грузинского Университета в возможно скором времени. Председатель Особого Закавказского Комитета В. Харламов».

¹ მოგვყავს ამ დოკუმენტის სრული ტექსტი: «Многоуважаемый Акакий Иванович. Уведомляю Вас, что одновременно с сим Особый Закавказский Комитет препроводил на рассмотрение Министерства Народного Просвещения проект Устава Грузинского Университета с объяснительною к нему запискою, при чем Комитет постановил ходатайствовать о скорейшем утверждении Устава.

Прошу Вас поддержать означенное ходатайство перед Министром Народного Просвещения. Уважающий Вас В. Харламов».

² ამ იდეას აკად. ნიკო მარი ავითარებდა ბოლშევიკურ რუსეთშიც. 1918 წლის 6 ივნისს (მკ. სტ. 24 მაისი) მან კლავ დააყენა საკითხი კავკასიის უნივერსიტეტის „წინადაცასიის რომელიმე ერთ-ერთ ცენტრალურ პუნქტში“ გახსნის შესახებ [17, 1495].

განათლების მინისტრს ს. სალაჯინს. 1917 წლის 24 ოქტომბერს კავკასიის უნივერსიტეტის გახსნის შესახებ უდგეშეს თბილისის საქალაქო სათათბიროს, რომელსაც დამატებითი ინფორმაციის მიწოდება 30 ოქტომბრისათვის აღუთქვეს. პეტროგრადში განხორციელებული ოქტომბრის გადატრიალების გამო ამ გეგმის ხორცშესხმა დროებითაა მთავრობამ ვერ შეძლო [6, 210].

მამასადამე, გადაწყვეტილება ქართული უნივერსიტეტის დაარსების შესახებ დროებითი მთავრობის განათლების სამინისტრომ 1917 წლის ოქტომბერში მიიღო. ამ საკითხის შესახებ 1918 წლის 18 ივნისს ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ტფილისის ქართული უნივერსიტეტის ძირითადი დებულებანი წარდგენილი იყო ჯერ რუსეთის სახალხო განათლების სამინისტროში დასამტკიცებლად და სამინისტროს მიერ მოწონებულიც იყო, მაგრამ, რაკი რუსეთში ერთბაშად ცვლილება მოხდა და ე.წ. სახალხო კომისრები გაბატონდნენ, პეტერბურგთან კავშირი შეწყდა და ჩვენ უნივერსიტეტს არ მიუღია იქითგან ამ საგნის შესახებ რაიმე ცნობა“ [8, 347].

მთელი ამ დროის მანძილზე ივ. ჯავახიშვილსა და მის თანამოაზრეებს არცერთი წუთით არ შეუწყვეტიათ მუშაობა ქართული უნივერსიტეტის დაარსების ორგანიზაციულ საკითხებზე. მათ 1917 წლის 29 სექტემბერს მოიწვიეს საორგანიზაციო კომიტეტის პირველი სხდომა, სადაც ივ. ჯავახიშვილმა დააყენა უნივერსიტეტის გამგეობისა და საკონტროლო საბჭოს არჩევის საკითხი. კომისიის წევრებმა მხარი დაუჭირეს მის წინადადებას 1918 წლის დასაწყისში უნივერსიტეტის გახსნის შესახებ. გაფართოვდა ქართული უნივერსიტეტის საზოგადოების პერსონალური შემადგენლობა. პრესაში გაჩნდა საინფორმაციო წერილები ახლო მომავალში ქართული უნივერსიტეტის დაარსების შესახებ. 1917 წლის 3 ოქტომბერს გაიმართა ქართული უნივერსიტეტის საზოგადოების პირველი საერთო კრება, რომელზეც ივ. ჯავახიშვილმა დაასაბუთა ეროვნული სასწავლებლის გახსნის უპირატესობა და მნიშვნელობა. 1917 წლის 9 ოქტომბერს ივ. ჯავახიშვილს, პ. მელიქიშვილსა და ა. რაზმაძეს დაევალათ პროფესორთა კოლეგიის ჩამოყალიბება [6, 198, 202, 214]. ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა 1917 წლის 26 ნოემბერის პროფესორთა საბჭოს წინასწარ სხდომას, რომელსაც ესწრებოდნენ ივ. ჯავახიშვილი, ექ. თაყაიშვილი, ფ. გოგიჩაიშვილი, კ. კეკელიძე, დ. უზნაძე, ა. შანიძე. სხდომას ივ. ჯავახიშვილი უძღვეოდა. საბჭომ სხვა მნიშვნელოვან საკითხებთან ერთად განიხილა და განსაზღვრა უნივერსიტეტის ტიპი, სასწავლო კორპუსის შეძენისა და თანხების მოძიების საკითხი. დასახელდა უნივერსიტეტის პირველი პროფესორები, მეცნიერ-ხელმძღვანელები, ლექტორები. სხდომის გადაწყვეტილებით, ქართული უნივერსიტეტის ძირითადი დებულებები დასამტკიცებლად უნდა წარედგინათ ამიერკავკასიის კომისარიატში: „უნივერსიტეტის ძირითადი დებულებანი ხელახლა წარდგენილ იქმნეს დასამტკიცებლად ამიერკავკასიის

კომისარიატში, ვინაიდან პეტროგრადის ღრობითი მთავრობის მიერ დამტკიცებულმა ქალაქმა, პოლიტიკური პირობების გამო, ვერ ჩამოაღწია“ [10, 83], – აღნიშნულია სხდომის ოქმში. 1917 წლის 27 ნოემბერს, ქართული უნივერსიტეტის ძირითადი დებულებების დამტკიცების განცხადებით, ივ. ჯავახიშვილმა ამიერკავკასიის კომისარიატს მიმართა. ვინაიდან ეს განცხადება დღემდე არ გამოქვეყნებულა, მოგვყავს მისი სრული ტექსტი:

«Представляю при сем Основания Положения Устава Грузинского Университета, открываемого в Тифлисе с 1 января 1918 года и объяснительную с ним записку.

При этом считаю нужным заявить, что означенные положения своевременно были представлены в Особый Закавказский Комитет, бывший председатель которого г. Харламов препроводил таковые на утверждение Министру Народного Просвещения. Министерство принципиально выразило свое согласие, но письменное сообщение об этом, вследствие неоднократных перемен как в составе Министерства, так равно и в самом Правительстве, не дошло до Общества Грузинского Университета.

В настоящее время, когда всю полноту власти восприимчив Закавказский Комитет, прошу означенные положения утвердить.

Уполномоченный Общества Груз. Университета И. А. Джавахишвили».

განცხადებას ამიერკავკასიის კომისარიატში დიდი გულისყურით შეხედნენ. უნივერსიტეტის წესდების ძირითადი დებულებანი დასკვნისათვის კავკასიის სასწავლო ოლქის სამმართველოს კომისარიატს გადაეგზავნა. პასუხმაც არ დააყოვნა. 29 ნოემბერს აღნიშნული კომისარიატი დადებითად გამოეხმაურა ივ. ჯავახიშვილის თხოვნას.

1917 წლის 2 დეკემბერს შედგა ამიერკავკასიის კომისარიატის სხდომა, რომელსაც ესწრებოდნენ შ. ალექსი-მესხიშვილი, მ. ჯაფაროვი, ხ. კორჩიკიანი, ხ. მელიქ-ასლანოვი, ა. ნერუჩევი, ა. ოგანჯანიანი, გ. ტერ-გაზარიანი, ა. ჩხენკელი, კომისრების ამხანაგები (მოადგილეები) ე. გობერიკი, ნ. ქარცივაძე, ი. ფირცხალაიშვილი, რცხილაძე, კანცელარიის დირექტორი ნ. კელარევი, ვიცე-დირექტორი ი. აფაქიძე. სხდომას უძღვებოდა ე. გეგეჭკორი. ქართული უნივერსიტეტის წესდების ძირითადი დებულებების დამტკიცების შესახებ ა. ჩხენკელმა გააკეთა მოხსენება, რომლის საფუძველზეც მიღებულ იქნა შემდეგი დადგენილება: „ქართული უნივერსიტეტის ძირითადი დებულებანი დამტკიცდეს“ [18]. ამიერკავკასიის კომისარიატის დადგენილების საფუძველზე ქართული უნივერსიტეტი გახდა იურიდიული პირი. ამიერიდან მისი საქმიანობა რეგლამენტირებული იყო წესდების ძირითადი დებულებებითა და ქვეყანაში მოქმედი კანონმდებლობით. წესდების პირველ მუხლში განისაზღვრა სასწავლების სტატუსი და უფლებანი. „ქართული უნივერსიტეტი ტფილისში, –

ნათქვამია დოკუმენტში, — უმაღლესი სამეცნიერო-სამოსწავლო ავტონომიური დაწესებულებაა: სამეცნიერო-სამოსწავლო სფეროშიც და საუნივერსიტეტო მართვა-გამგეობისა და შინაურ მეურნეობის მხრივ იგი სრულებით დამოუკიდებელია და ყველა ამ საქმეს თვითვე განაგებს“ [8, 336].

ამრიგად, 1917 წლის 2 დეკემბერი (ახ. სტ. 15 დეკემბერი) არის ქართული უნივერსიტეტის დაარსების თარიღი, ამიტომ თბილისის უნივერსიტეტის ისტორიის ათელა უნდა დაიწყოს ამ დღიდან. ქართული უნივერსიტეტის საზოგადოებისა და მისი გამგეობის შემდგომი საქმიანობა მიმართული იყო წესდებაში გათვალისწინებული ძირითადი დებულებების თანმიმდევრულად გატარებისაკენ. 1917 წლის 8 დეკემბერს ივ. ჯავახიშვილმა საბჭოს წევრებს აცნობა უნივერსიტეტის ძირითადი დებულებების დამტკიცების თაობაზე [10, 84]. 1918 წლის 13 იანვარს უნივერსიტეტის პროფესორთა პირველ ოფიციალურ საბჭოს სხდომაზე „წაკითხულ იქმნა ქართული უნივერსიტეტის ძირითადი დებულებანი, უკვე დამტკიცებული ამიერკავკასიის კომისარიატის მიერ“ [10, 93]. როგორც ზემოთ აღენიშნეთ, 1917 წლის 17 დეკემბერს დაიწყო უნივერსიტეტის 1918 წლის 14 იანვრისათვის გახსნის სამზადისი. უნივერსიტეტის ხელმძღვანელობა ინტენსიურად შეუდგა სასწავლებლის ფუნქციონირების საჭირობოროტო საკითხების მოგვარებას. იხილებოდა სასწავლო გეგმები, მისაღები კონტიგენტის, სწავლის ქირის, სხვა უმაღლესი სასწავლებლიდან სტუდენტთა გადმოყვანის, თავისუფალ მსმენელთა სტატუსის, აუდიტორიების, წიგნთსაცავის მოწყობის, საათების განაწილებისა და ლექტორთა მოწვევის, პროფესორ-მასწავლებელთა შრომითი ანაზღაურების შესახებ საკითხები. 1917 წლის დეკემბრის ბოლოს გაზეთებში გამოქვეყნდა განცხადებები სტუდენტთა მიღების შესახებ. დაიწყო უნივერსიტეტის წესდების განხილვა, რომლის პროექტი მოამზადა თვით ივ. ჯავახიშვილმა.

1918 წლის 13 იანვარს პროფესორთა საბჭომ ფ. გოგიჩაიშვილის, ექ. თაყაიშვილის, პ. მელიქიშვილის, შ. ნუცუბიძის, კ. კეკელიძის, ი. ყიფშიძის, ა. შანიძის, ივ. ჯავახიშვილის შემადგენლობით აირჩია უნივერსიტეტის ადმინისტრაცია. რექტორობა თავდაპირველად ივ. ჯავახიშვილს შესთავაზეს, რომლის კატეგორიული უარის შემდეგ, საბჭომ რექტორად პეტრე მელიქიშვილი აირჩია, სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტის დეკანად — ივანე ჯავახიშვილი, პროფესორთა საბჭოს მდივანად — იოსებ ყიფშიძე [10, 94-95].

ამიერკავკასიის კომისარიატის მიერ ქართული უნივერსიტეტის ძირითადი დებულებების დამტკიცების თარიღი — 1917 წლის 2 (15) დეკემბერი — მანამდეც იყო ცნობილი. ამ ფაქტზე არაერთხელ მიუთითებს თავად ივ. ჯავახიშვილი [8, 350, 347], მაგრამ არც ერთ მკვლევარს ამ მნიშვნელოვანი მოვლენისათვის სათანადო შეფასება არ მიუცია. ისმის კითხვა, თუ რითია განპირობებული ეს გარემოება. საკითხის შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ეს

გამოწვეული იყო ქვეყანაში არსებული იდეოლოგიური წნეხით. კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელები ცდილობდნენ ყოველმხრივ დაეკნინებინათ ანტი-ბოლშევიკური ძალების, მათ შორის მენშევიკური პარტიის მოღვაწეთა რაიძე წვლილი ქვეყნისა და ერის წინაშე. ქართველი მენშევიკები ხალხის მტრებად, ქვეყნის მოღალატეებად, საერთაშორისო იმპერიალიზმის დამკჷშებად იყვნენ გამოცხადებულნი. ყველაფერი ის, რაც დაკავშირებული იყო საქართველოში მენშევიკების საქმიანობასთან, ათეული წლების მანძილზე, უარყოფითად ფასდებოდა. ამ თვალსაზრისის იდეოლოგიები იყვნენ ს. ორჯონიკიძე, ფ. მახარაძე, ლ. ბერია. „მენშევიკების დროს, – წერდა ლ. ბერია, – გაიხსნა და ძლივს ძლივობით ბოგინობდა თბილისის უნივერსიტეტი – საქართველოში ერთადერთი უმაღლესი სასწავლებელი, რომელიც უმთავრესად მოსწავლეთაგან შემოსული ფულით არსებობდა, რამაც განსაზღვრა სტუდენტთა თავადაზნაურულ-მემამულური, ბურჟუაზიული შემაღგენლობა“ [19, 73]. ამ სიტყვების ავტორი მიზანმიმართულად ამახინჯებს ისტორიულ სინამდვილეს, იგი შეგნებულად გვერდს უვლის ამიერკავკასიის კომისარიატს, რომელმაც ამიერკავკასია პოლიტიკურად გამოყო საბჭოთა რუსეთისაგან, აკნინებს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის საშინაო პოლიტიკას, რომელმაც თავისი არსებობიდან რამდენიმე თვეში უნივერსიტეტს სახელმწიფო სტატუსი მიანიჭა. არ არის სწორი ლ. ბერიას მტკიცება, თითქოს ამ დროისათვის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ერთადერთი უმაღლესი სასწავლებელი იყო საქართველოში. თბილისის უნივერსიტეტი კავკასიაში იყო პირველი და ერთადერთი საუნივერსიტეტო სასწავლებელი, მაგრამ ამავედროულად ფუნქციონირებდნენ თბილისის პოლიტექნიკური ინსტიტუტი და კავკასიის უმაღლესი კურსები. კრიტიკას ვერ უძლებს სტუდენტთა კონტინგენტის ბერიასეული დახასიათება. ყველაფერი ეს კეთდებოდა იმისათვის, რომ ხალხის ცნობიერებაში ჩაენერგათ „დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის“ ცხოველყოფელი გავლენა მათ სოციალურ და კულტურულ ცხოვრებაზე.

ზემოთქმულის საფუძველზე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი დაარსდა არა 1918 წლის 26 იანვარს (ახ. სტ. 8 თებერვალს), არამედ 1917 წლის 2 (15) დეკემბერს. 1918 წლის 26 იანვარს (8 თებერვალს) საზეიმოდ გაიხსნა ქართული უნივერსიტეტი.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ყველა საბაზისო მონაცემებში, როგორც ეს მიღებულია საუნივერსიტეტო ცნობარებში,¹ უნდა გაკეთდეს შემ-

¹ მოსკოვის უნივერსიტეტი დაარსდა 1755 წლის 23 იანვარს, ხოლო გაიხსნა 1755 წლის 26 აპრილს (14, 440); კიევის უნივერსიტეტი დაარსდა 1833 წლის 8 ნოემბერს, მეცადინეობები დაიწყო 1834 წლის 15 ივნისს (www.univkiiev.ua); ხარკოვის უნივერსიტეტი დაარსდა 1804 წლის 17 იანვარს საზეიმოდ გაიხსნა 1805 წლის 29 იანვარს (www.univkharkov.ua); ყაზანის უნივერსიტეტი დაარსდა 1804 წლის 5 ნოემბერს, გაიხსნა 1805 წლის 14 თებერვალს; სარატოვის უნივერსიტეტი დაარსდა 1909 წლის 10 ივნისს, გაიხსნა 1909 წლის 6 დეკემბერს.

დეგი ჩანაწერი: დაარსდა – 1917 წლის 2 (15) დეკემბერს, საზეიმოდ გაიხსნა 1918 წლის 26 იანვარს (8 თებერვალს), პირველი ლექცია წაკითხულ იქნა 30 იანვარს (12 თებერვალს).

წყაროები და ლიტერატურა

1. ივ. ჯავახიშვილი (1876-1940), ბიბლიოგრაფია, თბ., 1976; ივ. ჯავახიშვილი. ბიბლიოგრაფია (1976-2004). თბ., 2005.
2. ა. შანიძე, ორიოდე სიტყვა ჩვენს უნივერსიტეტზე. – „სკოლა და ცხოვრება“, №10, 1968.
3. შ. ნუცუბიძე, ასე დაარსდა, ასე დავიწყეთ. – „სკოლა და ცხოვრება“, №10, 1968.
4. კ. კეკელიძე, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. 1918-1928 წწ. – „მნათობი“, №2, 1928.
5. გ. გამყრელიძე, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი 1918-1948 წწ. მასალები უნივერსიტეტის ისტორიისათვის. თბ., 1948.
6. ს. ჯორბენაძე, ცხოვრება და ღვაწლი ივანე ჯავახიშვილისა. თბ., 1981.
7. რ. მეტრეველი, ივ. ჯავახიშვილი. – ივ. ჯავახიშვილი. ენციკლოპედიური ლექსიკონი. თბ., 2002; მისივე, ივ. ჯავახიშვილი და თბილისის უნივერსიტეტი. თბ., 1996 (ქართულ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე); მისივე, კვალი განათლებული. ივ. ჯავახიშვილი და ქართული კულტურის ზოგიერთი საკითხი. თბ., 1975; ს. ყაუხჩიშვილი, ივანე ჯავახიშვილი. თბ., 1968; მ. ლორთქიფანიძე, ივ. ჯავახიშვილი. თბ. 1976; ა. სურგულაძე, ივანე ჯავახიშვილი. თბ., 1976; შ. ხანთაძე, მასალები თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსების ისტორიისათვის. – „მნათობი“, №9, 1968; გ. ყორანაშვილი, ივ. ჯავახიშვილი (ახლებურად წაკითხვის ცდა). თბ., 1999.
8. თ. ტაბლიაშვილი, აკადემიკოსი ივ. ჯავახიშვილი და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, დოკუმენტები და მასალები – საისტორიო მოამბე, ტ. 21-22. თბ., 1967.
9. მ. ლილუაშვილი, მეცნიერებისადმი დიდი პასუხისმგებლობით – პეტრე მელიქიშვილის ცხოვრების ამსახველი ზოგიერთი დოკუმენტი საქართველოს უახლესი ისტორიის ცენტრალური სახელმწიფო არქივის დოკუმენტების მიხედვით – საისტორიო მოამბე, ტ. 61-62. თბ., 1991.
10. ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, პროფესორთა საბჭოს ოქმები, 1917-1926, გამოსაცემად მოამზადეს მ. ლილუაშვილმა და ზ. გაიპარაშვილმა. თბ., 2006.
11. თბილისი. ენციკლოპედია. თბ., 2002.
12. www.tsu.ge
13. Большая советская энциклопедия. 2-е изд. Т. 42, 1956.
14. Д.И. Чхиквишвили, Тбилисский университет. Большая советская энциклопедия. 3-е изд. Т. 25, М., 1976.

15. Suny, Ronald Grigor. 1994. *The Making of the Georgian Nation*. Bloomington: Indiana University Press.
16. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსა), ფ. 2081, აღ. 1, ს. 191.
17. Н.Я. Март, О Кавказском Университете в Тифлисе (В связи с обсуждавшимся в Комиссии по реформе высшей школы вопросом о Грузинском Университете в Тифлисе). – Известия Российской Академии Наук. Серия 6, №14, Петроград, 1918.
18. სცსა. ფ. 1818, აღ. 1, ს. 281, ფ. 6.
19. ლ. ბერია, ლენინ-სტალინის დიდი დროშით. სტატიები და სიტყვები. თბ., 1941.

საქართველო ახლად აღმოჩენილ წყაროებში

ნოდარ შენგელია

მუხრანის ნაპივ «1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთრის» მიხედვით

1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი ერთ-ერთი საუკეთესო წყაროა XVIII საუკუნის 30-იანი წლების აღმოსავლეთ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის არაერთი საკითხის შესასწავლად. ოსმალთა ხელისუფალთა მიერ შედგენილი ფისკალური დავთარი იძლევა ცნობებს ოსმალური გადასახადებისა და საგადასახადო სისტემის, პალეოგრაფიის, დიპლომატიკის, ლინგვისტიკის პოლიტიკური ისტორიის და სხვა ბევრი საკითხის შესახებ. ამჯერად ჩვენს მიზანს შეადგენს წარმოადგინოთ მხოლოდ მუხრანის ნაპივს შესახებ არსებული თურქული ტექსტის დედანი, მისი არაბული ტრანსკრიფცია, ქართული თარგმანი და მცირე შენიშვნები.

დოკუმენტი ინახება სტამბოლში მინისტრთა საბჭოს არქივში. მისი შიფრია: 900. დავთარში წარმოდგენილია ცნობები: ბორჯომის ხეობის, საამილახვროს, საციციანოს, ქსნისა და არაგვის ხეობის თაობაზე, გომარეთზე, ყაიფულზე, თბილისზე, ასევე არანაკლებ საინტერესოა ჩვენთვის „თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით მეორე ტომი, რომელიც ასევე ინახება სტამბოლის მინისტრთა საბჭოს არქივში, მისი შიფრია 897. ამ დავთარში წარმოდგენილია ისეთი რეგიონები, როგორიცაა საბარათიანოს ნაპივ, დმანისისა და სომხითის ნაპივები. აქვეა წარმოდგენილი აზერბაიჯანის პროვინციები.

ქვემოთ ჯერ საგანგებოდ ვეხებით მუხრანის სოფლებს ცალ-ცალკე, შემდეგ კი წარმოვადგენთ მთლიანად მუხრანის ნაპივს, როგორც ეს წარმოდგენილი აქვთ ოსმალთა ხელისუფალთ XVIII საუკუნის 30-იანი წლებისათვის.

თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში ვერცაღაა წარმოდგენილი ცნობები მუხრანის სოციალურ-ეკონომიკურ მდგომარეობაზე ოსმალთა პერიოდში. დავთარი არის უბრწყინვალესი ძეგლი მთელი ქართლის ისტორიის მრავალი საკითხის შესასწავლად. ამჯერად ჩვენ მხოლოდ მუხრანის რეგიონის შესახებ არსებული მასალებით შემოვიფარგლებით. ამ მხრივ დავთარი უთუოდ დიდი მნიშვნელობის წყაროა ამ მხარის ისტორიის არაერთი საკითხის წარმოსაჩენად.

მივეყვით მუხრანის შესახებ არსებული მასალების მონაცემების თანმიმდევრობას. მუხრანის ნაპივ იწყება ისხითას (მცხეთის) ეკლესიის შესახებ ამბების გადმოცემით. ამ სოფლის კომლთა ოდენობაა 11. აქვეა წარმოდგენილი ოსმალური გადასახადები ცალ-ცალკე. დაანგარიშებულია ამ გადასახადთა

საერთო რაოდენობა, მას ემატება გადასახადი ზმელ თევზზე. მისი საერთო რაოდენობაა 15000 ახჩა.

მეორე სოფელია სამთავრო, თუმცა იგი ცარიელია მოსახლეობისაგან, მასზე მიწც დაწესებულია მიწის გადასახადი 250 ახჩას ოდენობით. აქ ჯამი მარცვლეულისა და სხვა გადასახადებისა შეადგენს 3000 ახჩას.

მომდევნო სოფელია ახალციხე. ისიც ცარიელია მოსახლეობისაგან. მიწის გადასახადი და ჯამი მარცვლეულისა და სხვათა შეადგენს 15000 ახჩას.

მომდევნო სოფელია კოდმანი. კომლთა რაოდენობა 15. ოსმალური გადასახადებისა და ვალდებულებათა საერთო ჯამია 1425 ახჩა.

შემდეგი სოფელია საბურსილე, იგი ცარიელია მოსახლეობისაგან. ამ სოფლის მარცვლეულისა და სხვათა ჯამი შეადგენს 10000 ახჩას.

მას მოსდევს სოფელი ფიტარეთი. ეს სოფელი ცარიელია მოსახლეობისაგან. ჯამი მარცვლეულისა და სხვათა გადასახადებისა შეადგენს 2200 ახჩას.

მომდევნო სოფელია წეროვანი. ეს სოფელი ცარიელია მოსახლეობისაგან: ამ სოფლის ჯამი მარცვლეულისა და სხვათა გადასახადებისა შეადგენს 9200 ახჩას [1, 410-411].

შემდეგი სოფელია კარვალეთი. სოფლის კომლთა რაოდენობაა 3. ოსმალურ გადასახადთა და ვალდებულებათა ოდენობაა 16000 ახჩა. ასევეა მომდევნო სოფელი კონბიალი, მასზე მხოლოდ ერთი კომლია წარმოდგენილი. მისი გადასახადია 120 ახჩა. აქვეა წარმოდგენილი მთელი სერია ოსმალური ვალდებულებებისა, რომელთა ჯამი შეადგენს 5000 ახჩას.

ასევეა მოსახლეობისაგან ცარიელი სოფელი ჯისა მაჰადი. ამ სოფლის ჯამი მარცვლეულისა და სხვა გადასახადებისა შეადგენს 10000 ახჩას.

მომდევნო სოფელია ჯემასირი, ეს სოფელი ცარიელია მოსახლეობისაგან. მისი მარცვლეულისა და სხვათა გადასახადებიდან ჯამი 24000 ახჩაა.

მომდევნო სოფელია ასხლია, კომლთა რაოდენობა 3. არის მიწაზე დაწესებული გადასახადი 50 ახჩას ოდენობით. ოსმალური ვალდებულებანი და გადასახადების ოდენობაა 15000 ახჩა.

შემდეგი სოფელია ქანდა, იგი ცარიელია მოსახლეობისაგან: მასზე შეწერილია მიწის გადასახადი 80 ახჩას ოდენობით: ჯამი მარცვლეულისა და სხვათა გადასახადებისა შეადგენს 5000 ახჩას.

მას მოსდევს სოფელი საზოიზი: სოფელი წარმოდგენილია ორი კომლით. არის მიწაზე დაწესებული გადასახადი და ოსმალური ვალდებულებანი, რომელთა ჯამია 2000 ახჩა. აქვეა მოსახლეობისაგან ცარიელი სოფელი მიზაქარი. არის მიწაზე დაწესებული გადასახადი და ჯამი მარცვლეულისა და სხვათა 1000 ახჩას ოდენობით. აქვეა დასახელებული ნასოფლარი ნასარსო, იგი ცარიელია მოსახლეობისაგან. ამ სოფლის ჯამი მარცვლეულისა და სხვათა

შეადგენს 4000 ახჩას. მომდევნო სოფელია დიბაქიანი. ეს სოფელი ცარიელია მოსახლეობისაგან. ამ სოფელზე შეწერილია მიწის გადასახადი. აქვეა ჯამი გადასახადებისა მარცვლეულისა და სხვათაგან 5000 ახჩას ოდენობით. ასევეა სოფელი ალაიანიც. მას მართებს მიწის გადასახადი 50 ახჩას ოდენობით. მასზე მიწერილი ჯამი მარცვლეულისა და სხვა გადასახადებისა შეადგენს 6000 ახჩას [1, 412-413].

შემდეგი სოფელია პალკალი, იგი ცარიელია მოსახლეობისაგან. მას მხოლოდ მიწის გადასახადი მართებს. ამ სოფლის მარცვლეულისა და სხვათა გადასახადების ჯამი შეადგენს 18000 ახჩას; მას მოსდევს ასევე მოსახლეობისაგან ცარიელი სოფელი ძალისი. მას მხოლოდ მიწის გადასახადი მართებს 20 ახჩას ოდენობით. იგი იხდის მარცვლეულისა და სხვა გადასახადს 4000 ახჩას ოდენობით. ასეთსავე მდგომარეობაშია სოფელი ახალდაბა, მასაც მართებს მიწის გადასახადი და ჯამი მარცვლეულისა და სხვა გადასახადებისა შეადგენს 12000 ახჩას.

შემდეგი სოფელია მეჯიდა, იგი იხდის მიწის გადასახადს. თუმცა ცარიელია მოსახლეობისაგან. მისი გადასახადთა საერთო ჯამი შეადგენს 6000 ახჩას.

შემდეგი სოფელია ედატეულუბანი, ეს სოფელიც ცარიელია მოსახლეობისაგან. იხდის მიწის გადასახადებსა და სხვა გადასახადებს 15000 ახჩას ოდენობით. აქვეა მთელი რიგი სოფლებისა, რომლებიც ცარიელია მოსახლეობისაგან, მაგრამ მაინც შეწერილია მარცვლეულისა და სხვათა გადასახადები. ჩვენ მაინც შევეცდებით სათითაოდ წარმოვადგინოთ თითოეული სოფელი თავისი ვალდებულებებით.

ერთი ასეთი სოფელია საბურდიანი, რომელიც ასევე ცარიელია მოსახლეობისაგან. მასზე მიწის გადასახადია შეწერილი. მას მოსდევს სოფელი ავზაბა, იხდის მიწის გადასახადსა და ჯამს მარცვლეულისა და სხვა გადასახადებს 5000 ახჩას ოდენობით. ასეთსავე მდგომარეობაშია სოფელი გინაქირი, ეს სოფელი ცარიელია მოსახლეობისაგან, მიწის გადასახადთან ერთად იხდის მარცვლეულისა და სხვა გადასახადებს 4000 ახჩას ოდენობით [1, 414-415].

მომდევნო სოფელია ჯუდმის კარი, მოსახლეობისაგან ცარიელია, იხდის 20 ახჩას მიწის გადასახადს, იხდის აგრეთვე მარცვლეულისა და სხვა გადასახადებს 18000 ახჩას ოდენობით. მას მოსდევს სოფელი კუდსას წყარო, ეს სოფელიც ცარიელია მოსახლეობისაგან. მიწის გადასახადის გადახდის შემდეგ, მას ევალება გადაიხადოს ჯამი მარცვლეულისა და სხვათა 16000 ახჩას ოდენობით. აქვეა სოფელი კუდის უბანი. ეს სოფელიც ცარიელია მოსახლეობისაგან, იხდის 50 ახჩას მიწის გადასახადის სახით და ჯამს მარცვლეულისა და სხვათაგან 18000 ახჩას ოდენობით. ასეთსავე დღეშია სოფელი სუბლიანი. მართალია, ეს სოფელი ცარიელია მოსახლეობისაგან, მაინც იხდის 50 ახჩას

მიწის გადასახადს და სხვა გადასახადებს 4000 ახჩას ოდენობით. ასეთსავე პირობებშია სოფელი ველოვანი, ისიც იხდის მიწის გადასახადს 50 ახჩას და სხვა გადასახადებს 9000 ახჩას ოდენობით. ასევეა სოფელი აკსულნისი, ეს სოფელიც ცარიელია მოსახლეობისაგან და იხდის 50 ახჩას მიწის გადასახადის სახით. ასევე მას მართებს გადაიხადოს მარცვლეულისა და სხვა გადასახადები 25000 ახჩას ოდენობით. მას მოსდევს სოფელი მასუბანი, ეს სოფელიც ცარიელია მოსახლეობისაგან, მაგრამ იხდის მიწის გადასახადებს და სხვა სახის გადასახადებს 19000 ახჩას ოდენობით. ასეთსავე დღეშია სოფელი თექნდარი, იგი მოსახლეობისაგან ცარიელია და იხდის გადასახადებს 18000 ახჩას ოდენობით.

შემდეგი სოფელია ოკამი, რომელიც ასევე ცარიელია მოსახლეობისაგან, მას მართებს მიწის გადასახადის გადახდა 50 ახჩას ოდენობით და სხვა გადასახადები 20000 ახჩას ოდენობით. ასევე მძიმე მდგომარეობაშია სოფელი თისო, ეს სოფელიც ცარიელია მოსახლეობისაგან, იხდის მიწის გადასახადს და სხვა გადასახადებს 7000 ახჩას ოდენობით.

სოფელ ბერი ერისთავსაც მართებს მიწის გადასახადი 50 ახჩას ოდენობით. იგი იხდის მარცვლეულისა და სხვა გადასახადებს 2800 ახჩას ოდენობით. ასეთსავე დღეშია მომდევნო სოფლები მუხრანის ნაპიეში შემავალი. მათაც მართებთ მიწის გადასახადი და მარცვლეულისა და სხვა გადასახადები.

მომდევნო სოფელია კარავანი, იგი მიწის გადასახადს იხდის 400 ახჩას, სხვა სახის გადასახადებს 15000 ახჩას ოდენობით. მომდევნო სოფელია ზუნა, იხდის მიწის გადასახადს 100 ახჩას ოდენობით. მართებს აგრეთვე გადასახადი მარცვლეულისა და სხვა. მომდევნო სოფელია ყური მანი, იხდის მიწის გადასახადს 150 ახჩას ოდენობით. იხდის აგრეთვე გადასახადს მარცვლეულისა და სხვათაგან 2000 ახჩას ოდენობით.

შემდეგი სოფელია სიჯე ქადაქი, იხდის მიწის გადასახადს 145 ახჩას ოდენობით და მას ევალება გადაიხადოს მარცვლეულისა და სხვათაგან 2000 ახჩას ოდენობით.

მას მოსდევს სოფელი საკუდა, იხდის მიწის გადასახადს 185 ახჩას ოდენობით. მას მართებს აგრეთვე სხვა გადასახადები მარცვლეულისა და სხვათაგან 2000 ახჩას ოდენობით და ბოლოს, სოფელი ჯილურდინისი, მას მართებს გადაიხადოს მიწის გადასახადი 200 ახჩას ოდენობით. აგრეთვე მარცვლეულისა და სხვათაგან 10000 ახჩა [1, 416-417].

ასეთია მოკლედ იმ სოფელთა მონაცემები, რომლებიც შესულია მუხრანის ნაპიეს შემადგენლობაში. ჩანს, რომ სოფლების უმეტესობა ცარიელია მოსახლეობისაგან, მაგრამ მაინც იხდის გარკვეული ოდენობის გადასახადს. ნაპიეში შემავალი დაუსახლებელი სოფლები მაინცაა რეგისტრირებული დაეთარში. მუხრანის ნაპიეს 45 სოფლიდან მხოლოდ ხუთი სოფელია დასახლებული.

არის ერთკომლიანი სოფელიც. ძალიან ღარიბი რეგიონი ჩანს. 40 სოფელი თითქმის ცარიელია მოსახლეობისაგან. მათი შემოსავალი ძალიან მწირია. ყველაზე დიდი სოფელია კოდმანი, რომლის კომლთა რაოდენობაა 15. მთელი ნაჰიე თითქმის დაცლილია მოსახლეობისაგან.

ქართული თარგმანი

მუხრანის ნაჰიე

მცხეთის ეკლესია ექვმდებარება მუხრანს

დანიელ ძე ათანუსისა
 ალვანა ძე აეთანდილისა
 იასე ძე მისი
 რამაზა ძე ბუდუნისა
 მამუკა ძე მართასარისა
 შიო ძე ბარუკასი
 გიორგი ძე მისი
 გიორგი ძე ესტატესი
 გიორგი ძე გითოსი
 დავით ძე დიმიტრისა
 საბა ძე მისი

ჯამი მარცვლეულისა

ისუენჯი,	კაცი 11,	ახჩა 1320
ზორბალი	ქილა 100,	ახჩა 3816
ქერი	ქილა 80,	ახჩა 1200
ჭვავი	ქილა 20,	ახჩა 600
გადასახადი ცხვარზე		1500
გადასახადი ერბოზე		200
გადასახადი არუსანზე		120
გადასახადი სკაზე		120
გადასახადი თივაზე		180
დემთიბანი, მიწაზე თაფუს გადასახადი		200
გადასახადი ღორზე		180
გადასახადი მურახხასიე გაბრანზე		14

ბადი ჰაეას, დაჯარიმებულთა, მოძებნილთა და გაქცეულთა, სახალხო ხაზინის მფლობელთა, გადახვეწილთა და დაკარგულთა შესახებ 250

შემოსავალი დაჭერილ თევზზე, ჯამი 5000
საერთო ჯამი 15000

მტკვარზე დაჭერილი თევზის ადგილი ახლოსაა მცხეთის ეკლესიასთან, აქედან გორის საზღვარზე როგორც კი მიაღწევ, მდინარე არაგვის საზღვრამდე მიხვალ, მთლიანად მოიცავს მცხეთის მთელ საზღვრებს.

სამთავრო ეკლესია ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს. მიწის დღიური მფლობელობა 250.

ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან 3000.

სოფელი ახალი სინჯა ცარიელია რეაიასაგან, იგი ხსენებული ეკლესიის მიერ იქნა დაკავებული.

მიწის დღიური მფლობელობა 400

ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან 15000

სოფელი კოთმანი ექვემდებარება მუხრანს

დავით ძე ბათნასი

მაკჯარა ძე დათუნასი

ბადადი ძე ვასილისა

მამუკა ძე ნონიკასი

ზაალ ძმა მისი

ალვანა ძე ლაზარისა

ლაზარი ძე მისი

გიორგი ძე ბერისა

კოსტა ძმა მისი

ადამ ძე ლონისა

ათანა ძე ბაბუნასი

აბდარიმი ძე ლაზარისა

შიო ძე ოთარის

ნათა ძე რევაზისა

რევაზ ძე ნათასი

კაცი 15

ჯამი მარცვლეულისა

ისფენჯი, კაცი 15, ახჩა 1800

ზორბალი ქილა 200, ახჩა 4000

ქერი ქილა 150, ახჩა 2250

ჭვავი ქილა 80, ახჩა 1200

ფეტვი ქილა 100, ახჩა 1500

გადასახადი ცხვარზე 1800

გადასახადი ერბოზე 180

არუსანეს გადასახადი	180
გადასახადი სკაზე	180
გადასახადი თივაზე	280
დემთიბანი, მიწაზე თაფუს გადასახადი	220
გადასახადი ღორზე	380
ბაღიპაეას, დაჯარიმებულთა, მოძებნილთა და გაქცეულთა, სახალხო ხაზინის მფლობელთა, გადახვეწილთა და დაკარგულთა შესახებ	280.
ჯამი	14250
სოფელი საბურსილა ცარიელია რეაიასაგან. ექვემდებარება მუხრანს, მი- წის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	10000
სოფელი ფიტარეთი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს. მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	2200
სოფელი წეროვანი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს. მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	9200

عكار حامد كور نزد كلبا استخنا كورس سنورينه وارنجه و نهر قره قلغان
 سنورينه وارنجه حامد استخنا حاميل ايلى مسويدر
 كلبا ماطا قره حالى عند الرعايا تابع مزبور
 زمین موقوف كوناك 120
 حامله غرضات وغيره 4000
 قره اعل حجه حالى عند الرعايا كلبا مزبور طرفه دندضيط اولنور
 زمین موقوف كوناك 400
 حامله غرضات وغيره 10000

ناحیه صفران

کلیه ذاختا تابع صفران
کشی

نانک ولد اطلانویه
الوانه ولد اوطاندل
باسه ولد او

رمازه ولد یوهون
ماموقه ولد وارطاسر

غیمو ولد بروقه
کیمورکی برامر او

کیمورکی ولد استاطه
کیمورکی ولد کیتو

داوید ولد دیمتری
صالی برامر او

حاصل خمس غلات

اسپنج نفر ۱۱ اقچه ۱۲۲۴

حنطه کیل ۱۰۰ اقچه ۲۸۱۱

شعیر کیل ۵۰ اقچه ۱۲۰۰

چونار کیل ۲۰ اقچه ۲۰۰۰

ارزن کیل ۴۰ اقچه ۶۰۰

عادت اغنام ۱۵۰۰

رسم روغن ۲۰۰

رسم عروسانه ۱۲۰

رسم کواره ۱۲۰

رسم کپاه ۱۵۰

دشتیان و طبریه زمین ۲۰۰

بدعت حنازیر ۱۵۰

رسم مرطه ذکیران ۱۱

یامهوا و جرعه جیلایت و بوه و قاجقون و مال غایب و مال مفقود ۲۵۰

قرموشکار ماهی حاصل ۵۰۰۰

یکون ۱۵۰۰۰

قریه قوطمان تابع مهران

داوید ولد یاطانه

مقبره ولد داطونه

یانداد ولد واصلی

طموقه ولد نونقه

زال برادر لزارا

لزارا ولد او

کیدک ولد پری

قویسه برادر او

ادم ولد تون

اطانه ولد بلایونه

اندرسه ولد لزارا

غیر ولد اطاره

یاته ولد رواز

رواز ولد یاته

نفر ۱۵

حاصل خمس غلات

اسپنجه نفر ۱۵ اقیه ۱۸۰۰

حنطه کیل ۲۰۰ اقیه ۴۰۰۰

حصیر کیل ۱۵۰ اقیه ۲۲۵۰

خودار کیل ۸۰ اقیه ۱۲۰۰

ارزن کیل ۱۰۰ اقیه ۱۵۰۰

عادت اغنام ۱۸۰۰

رسم روغن ۱۸۰

رسم عروسانه ۱۸۰

رسم کواره ۱۸۰

رسم کپا ۲۸۰

تحتیانی و طلیس زمین ۲۲۰

بدعت حنازیر ۲۸۰

بلندپا و جری جیاهت و بیه و قاجقون و بیت السال عامه و حاره و مال غایب

و مال مغفور ۲۸۰

یکون ۱۴۲۵۰

قریه مابوصیله عالی عن الرعا یا تابع مهران

زمین قوقوک کونلک ۵۰

حاصل خمس غلات و غیره ۱۰۰۰۰

قریه بتارت عالی عن الرعا یا تابع مهران

زمین موقوف کونلک ۵۰

حاصل خمس غلات و غیره ۲۲۰۰

قریه توره وان عالی عن الرعا یا تابع مهران

زمین موقوف کونلک

حاصل خمس غلات و غیره ۹۲۰۰

ქართული თარგმანი

სოფელი კარაველეთი ექვემდებარება მუხრანს

რამაზა ძე დათუნასი

ვალთა ძე დადურასი

კალია ძე კადიდასი

კაცი

3

მიწის დღიური მფლობელობა

20

ჯამი მარცვლეულისა, ისფენჯი, გადასახადი ცხვარზე, მიწაზე თაფუს გადასახადი, ღეშთიბანი, გადასახადი სკაზე, გადასახადი ერბოზე, გადასახადი თივაზე, ბადიჰავაზე, დაჯარიმებულთა და მის მსგავსთა შესახებ, არუსანეს გადასახადი

16000

სოფელი კურბიალი ექვემდებარება მუხრანს

ზურაბ ძე სადულისა

მიწის დღიური მფლობელობა

120

ჯამი მარცვლეულისა, ისფენჯი, გადასახადი ცხვარზე, მიწაზე თაფუს გადასახადი, ღეშთიბანი, გადასახადი სკაზე, გადასახადი არუსანეზე, გადასახადი ერბოზე, ბადიჰავაზე, დაჯარიმებულთა და მისთანებზე

5000

სოფელი ჯისა მეჰალ ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს.

მიწის დღიური მფლობელობა

20

ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან

10000

სოფელი ჯემშიდა ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს

მიწის დღიური მფლობელობა

20

ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან

25000

სოფელი ასხლია

თამაზ ძე ოსიტასი

ბერუკა ძე შიოსი

თამაზა ძე კოტისასი

მიწის დღიური მოცულობა

50

ჯამი მარცვლეულისა, ისფენჯი, გადასახადი ცხვარზე, მიწაზე თაფუს გადასახადი, ღეშთიბანი, გადასახადი სკაზე, გადასახადი ერბოზე, არუსანეს გადასახადი, ბადიჰავაზე, დაჯარიმებულთა, მოძებნილთა და გაქცეულთა და მისთანათა შესახებ

15000

სოფელი ქანდა ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს.

მიწის დღიური მფლობელობა 80

ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან 5000

სოფელი სახრიზი ექვემდებარება მუხრანს

ამნან ძე ზაჩატურისა

ბეჟან ძე ბეროსი

მიწის დღიური მფლობელობა

ჯამი მარცვლეულისა, ისუენჯი, გადასახადი ცხვარზე, მიწაზე თა-
ფუს გადასახადი, დეშთიბანი, გადასახადი სკაზე, გადასახადი ერბოზე,
არუსანეს გადასახადი, ბადიჰავას გადასახადი, მოძებნილთა და მისთანათა
შესახებ 2000

სოფელი ნიზაკარი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს. მიწის
დღიური მფლობელობა 20

ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან 10000

სოფელი ნასარსო ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს

მიწის დღიური მფლობელობა 20

ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან 4000

სოფელი ქადაგიანი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს

მიწის დღიური მფლობელობა 20

ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან 5000

სოფელი ალაიანი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს

მიწის დღიური მფლობელობა 50

ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან 6000

თურქული ტექსტი

قریه قره‌ولت تابع مهران

رمازه ولد داطونه

يغنا ولد بدوره

قاغيه ولد قاديرا

يغر ۲

زمین موقوف كونك ۲۰

حاصل خمس غلات واسنجه وعادت اغنام و طيور زمین و دشتبانی و رسم کواره

و رسم روغن و رسم کياه و بادها و جرم جيايت و طهارت سايره و رسم عروسانه

۱۶۰۰۰

قریه قونيبالي تابع مهران

زهراب ولد مادل

زمین موقوف كونك ۱۲۰

حاصل خمس غلات واسنجه وعادت اغنام و طيور زمین و دشتبانی و رسم کواره

و رسم عروسانه و رسم روغن و بادها و جرم جيايت و يوه و قاجقون و طيارات

سايره ۵۰۰۰

قریه جيل حاك خالي عن الرعايا تابع مهران

زمین موقوف كونك ۲۰

حاصل خمس غلات وغيره ۱۰۰۰۰

قریه جمتيدى حالى عن الرعايا تابع مهران

زمین موقوف كونك ۲۰

حاصل خمس غلات و غيره ۲۵۰۰۰

قریه اسطيا

طمازه ولد اوسينا

بروقه ولد غير

طمازه ولد قوسيه

زمین موقوف كونك ۵۰

حاصل خمس غلات واسنجه وعادت اغنام و طيور زمین و دشتبانی و رسم کواره

و رسم روغن و رسم عروسانه و بادها و جرم جيايت و يوه و قاجقون و طيارات

سايره ۱۵۰۰۰

قریه طانده حالی عبدالرعايا تابع مخران
زمین موقوف کونلک ۸۰

حاصل خمس غلات و غیره ۵۰۰۰

قریه ساخریز تابع مخران

عجنان ولد خچادور

بجان ولد برو

زمین موقوف کونلک ۲۰

حاصل خمس غلات و اشنبه و عادت اغنام و طیوی زمین و شتبان و رسم کواره

و رسم روغن و رسم عروسانه و باد هوا و یوه و طیارات سایر ۲۰۰۰

قریه نظا قار حالی عبدالرعايا تابع مخران

زمین موقوف کونلک ۲۰

حاصل خمس غلات و غیره ۱۰۰۰۰

قریه نامارسو حالی عبدالرعايا تابع مخران

زمین موقوف کونلک ۲۰

حاصل خمس غلات و غیره ۱۰۰۰

قریه فده کیان حالی عبدالرعايا تابع مخران

زمین موقوف کونلک ۲۰

حاصل خمس غلات و غیره ۵۰۰۰

قریه اغایان حالی عبدالرعايا تابع مخران

زمین موقوف کونلک ۵۰

حاصل خمس غلات و غیره ۶۰۰۰

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

18

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

د کابل د لومړي ځل لپاره

ქართული თარგმანი

სოფელი წილკანი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს	
მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	18000
სოფელი ძალისი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს	
მიწის დღიური მფლობელობა	20
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	4000
სოფელი ახალდაბა ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს	
მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	12000
სოფელი მეჯიდა ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს	
მიწის დღიური მფლობელობა	60
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	6000
სოფელი ეთკულუბანი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს	
მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	15000
სოფელი საბურდიანი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს	
მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	5000
სოფელი ავზაბა ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს	
მიწის დღიური მფლობელობა	80
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	5000
სოფელი გინაბირი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება მუხრანს	
მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	4000
სოფელი ურმისლარი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	20
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	18000
სოფელი კუდსის წყარო ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	16000

სოფელი კუდისუბანი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	18000
სოფელი სუბლიანი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	4000
სოფელი თელოვანი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	9000
სოფელი აკსურნისი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	25000
სოფელი შიოსუბანი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	19000
სოფელი თექნე დარი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს მიწის დღიური მფლობელობა	20
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	18000

თურქული ტექსტი

قریه خلیقالی خالی عن الرعا یا تابع مهران
 زمین موقوف كونك ۵۰
 حاصل خمس غلات و غیره ۱۵۰۰۰

قریه صالح خالی عن الرعا یا تابع مهران
 زمین موقوف كونك ۲۰
 حاصل خمس غلات و غیره ۱۰۰۰

قریه اخلدیا خالی عن الرعا یا تابع مهران
 زمین موقوف كونك ۵۰
 حاصل خمس غلات و غیره ۱۲۰۰۰

قریه محیدا خالی عن الرعا یا تابع مهران
 زمین موقوف كونك ۵۰
 حاصل خمس غلات و غیره ۱۰۰۰

قریه ایدقولویان خالی عن الرعا یا تابع مهران
 زمین موقوف كونك ۵۰
 حاصل خمس غلات و غیره ۱۵۰۰۰

قریه خایوردیان خالی عن الرعا یا تابع مهران
 زمین موقوف كونك ۵۰
 حاصل خمس غلات و غیره ۵۰۰۰

قریه اوزایه خالی عن الرعا یا تابع مهران
 زمین موقوف كونك ۵۰
 حاصل خمس غلات و غیره ۵۰۰۰

قریه کیندمیتس خالی عن الرعا یا تابع مهران
 زمین موقوف كونك ۵۰
 حاصل خمس غلات و غیره ۱۰۰۰

قرية حورس غاري خالي عن الرعايا تابع مزيور
 زمين موقوف كونك ٢٠

حاصل خمس غلات و غيره ١٤٠٠٠

قرية قوسه قارر خالي عن الرعايا تابع ر
 زمين موقوف كونك ٥٠

حاصل خمس غلات و غيره ١١٠٠٠

قرية قوديمويان خالي ان الرعايا تابع مزيور
 زمين موقوف كونك ٥٠

حاصل خمس غلات و غيره ١٤٠٠٠

قرية صويليان خللي عن الرعايا تابع ر
 زمين موقوف كونك ٥٠

حاصل خمس غلات و غيره ١٠٠٠٠

قرية تلوان خالي عن الرعايا تابع م
 زمين موقوف كونك ٥٠

حاصل خمس غلات و غيره ٩٠٠٠

قرية ايقمورن خالي عن الرعايا تابع ر
 زمين موقوف كونك ٥٠

حاصل خمس غلات و غيره ٢٥٠٠٠

قرية خيوصويان خالي عن الرعايا تابع مزيور
 زمين موقوف كونك ٥٠

حاصل خمس غلات و غيره ١٩٠٠٠

قرية تكذه طايي خالي عن الرعايا تابع ر
 زمين موقوف كونك ٢٠

حاصل خمس غلات و غيره ١٤٠٠٠

ქართული თარგმანი

სოფელი ოკამი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	20000
სოფელი თისი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	7000
სოფელი ბერი ერისთავი ცარიელია რეაიასაგან, ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	50
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	2900
სოფელი კარაგანი ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	400
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	15000
სოფელი რუთა ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	100
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	2000
სოფელი კოდიმანი ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	150
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	2000
სოფელი კუჯარი ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	200
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	2000
სოფელი სილჯე ქადაგი ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	145
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	2000
სოფელი საკულა ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	185
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	2000
სოფელი სილურდინისი ექვემდებარება ხსენებულს	
მიწის დღიური მფლობელობა	200
ჯამი მარცვლეულისა და სხვათაგან	10000

თურქული ტაქსტი

قریه اوقامی خالی عندالرعايا تابع ۲

زمین موقوف كونك ۵۰

حاصل خمس غلات و غیره ۲۰۰۰۰

قریه تيسه خالی عندالرعايا تابع مزبور

زمین موقوف كونك ۵۰

حاصل خمس غلات و غیره ۲۰۰۰

قریه يری ایرستار خالی عندالرعايا تابع ۲

زمین موقوف كونك ۵۰

حاصل خمس غلات و غیره ۲۹۰۰

قریه قرهوان تابع ۲

زمین يويلت ۱۰۰

حاصل خمس غلات و غیره ۱۵۰۰۰

قریه رونه تابع ۲

زمین يويلت ۱۰۰

حاصل خمس غلات و غیره ۲۰۰۰

قریه قولى مان تابع ۲

زمین يويلت ۱۵۰

حاصل خمس غلات و غیره ۲۰۰۰

قریه توچار تابع ۱

زمین کونلک ۲۰۰

حاصل خمس غلات و غیره ۲۰۰۰

قریه حاقورا تابع ۱

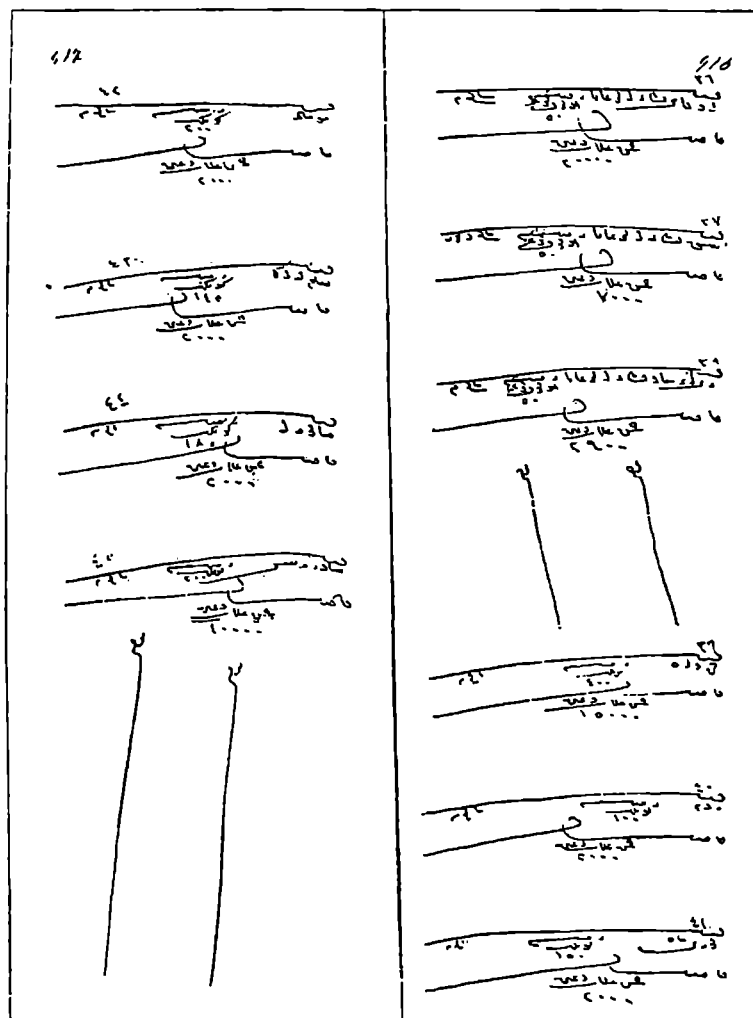
زمین کونلک ۱۵۵

حاصل خمس غلات و غیره ۲۰۰۰

قریه میلوردیسی تابع ۱

زمین قوللت ۲۰۰

حاصل خمس غلات و غیره ۱۰۰۰۰

შყაროები და ლიტერატურა

1. თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. 1.

პრეჟილიზმი

ოთარ ჯაფარიძე

შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლის - სამაჩაბლოს უკველესი ისტორიიდან

შიდა ქართლი, რომელიც კავკასიონის მთავარ ქედსა და მცირე კავკასიონის შორისაა მოქცეული, მოიცავდა მდ. მტკვრის შუაწელს ტაშისკარიდან არაგვამდე. მტკვარი მას ორ არათანაბარ, რელიეფით საკმაოდ განსხვავებულ, ნაწილად ყოფს. მტკვრის სამხრეთი ნაწილი, მარჯვენა სანაპირო ზოლი, თრიალეთის ქედის ჩრდილო მხარეს ებჯინება, რომლის ტოტები საკმაოდ ახლო აღგებიან მდინარეს. მტკვრის მარჯვენა შენაკადები — ძამა, ტანა, თეძამი და სხვ. — საკმაოდ ღრმა ხეობებს ქმნიან, შედარებით მცირე ვაკეებით. განსხვავებული რელიეფით ხასიათდება შიდა ქართლში მტკვრის ხეობის მარცხენა ნაწილი, რომელიც კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ ფერდობებს მიუყვება. დამრეცი ფერდობები თანდათანობით საკმაოდ ვრცელ ვაკეებში გადადიან, რომლებსაც წყალუხვი მდინარეები სერავენ — ფრონე, ლიახვი, ქსანი და სხვ. [1,29; 2,148].

შიდა ქართლში კარგად ჩანს ჯერ კიდევ ეახუშტი ბატონიშვილის მიერ აღნიშნული შეხედულება ქვეყნის ვერტიკალურ ზონებად — მთად და ბარად — დაყოფის შესახებ, რაც, ივ. ჯავახიშვილის სიტყვებით რომ ეთქვას, იმავე დროს ორ ბოტანიკურ და სასოფლო-სამეურნეო ზოლად გაყოფასაც გულისხმობდა, გამყოფი კი, ძირითადად, ეაზი ყოფილა [3,294]. ეახუშტი ბატონიშვილის მიერ მოცემული დიდი და პატარა ლიახვის, ქსნის და სხვა ხეობების აღწერისას კარგად ჩანს მთისა და ბარის მეურნეობის ზონებად დანაწილება [4,70-77]. შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლი, სამაჩაბლო, ძირითადად მთასა და მთისწინეთს მოიცავდა, რაც ცხოვრებისათვის საკმაოდ ხელსაყრელ გარემოს ქმნიდა. ამას ისიც უწყობდა ხელს, რომ ეს რეგიონი ძირითადად ყვირილის ხეობით ზემო იმერეთს უკავშირდებოდა, კავკასიონზე გამავალი უღელტეხილებით კი ურთიერთობა ქედს იქითა მხარესთან ზორციელდებოდა. როგორც არქეოლოგიური ფაქტები მოწმობენ, აღმოსავლეთ საქართველოს არც ერთ კუთხეს, რომლებიც კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ ფერდობებს ემიჯნება, უძველესი ისტორიის მთელ მანძილზე ისე მჭიდრო კავშირი არ ქონია კავკასიის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ მხარეებთან, როგორც შიდა ქართლის ჩრდილო ზონას. ეს ურთიერთობა, ჩანს, არც მერე შენელებულა და მის შედეგებს დღეს ვიძიებ.

შიდა ქართლის ეს კუთხე ძველი ქვის ხანის გარიჟრაჟზე უკვე ინტენსი-

ურადაა ათვისებული. ამ ადრეულ ხანაში საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობა ჩანს ზემო იმერეთთან, უპირატესად, ყვირილის ზემო წელის რეგიონთან, რომელიც ძველი ქვის ხანის მთელ მანძილზე ფართოდ იყო ათვისებული პირველყოფილი ადამიანის მიერ. აღსანიშნავია შიდა ქართლის – წონასა და კუდაროს – მაღალმთიანი გამოქვაბულები, რომლებიც, როგორც ვარაუდობენ, ყვირილის ხეობიდან ამოსულ უძველეს მონადირეთა სეზონური, დროებითი სადგომები უნდა ყოფილიყო [5,35; 6,45]. ქვედა პალეოლითში ინტენსიური ცხოვრება ჩანს ცხინვალის მიდამოებში, ფრონეს, ლიახვის, ქსნის და სხვ. მთისწინა ხეობებში [7,96]. ძველი ქვის ხანის გვიანდელ საფეხურზე, ზედა პალეოლითში, კლიმატის მკვეთრი გაუარესების გამო, მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში საგრძნობლად თხელდება მოსახლეობა. ამ დროს, ჩანს, თითქმის უკაცრიელდება შიდა ქართლი, მისი ჩრდილო ზოლი და კვლავ ითვისებს ადამიანი მას თანამედროვე კლიმატური პირობების დადგომისას პოლოცენში. ისევ იღვიძებს ცხოვრება წონასა და კუდაროს ჯგუფის გამოქვაბულებში, სადაც მეზოლითურ ფენასთან ერთად, მსგავსად დასავლეთ საქართველოს გამოქვაბულებისა, ლითონის ხანის გარიჟრაჟის ენეოლითური ეპოქის ფენა იყო შენიშნული [8,65]. აქ, მთისწინეთის ზოლში, არა ერთი მეზოლითური დროის ძველი გამოვლინდა – ჯერმუხი, სელო, პიჩიჯინი, ძალინა და სხვ. [9,163; 8,78]. აღსანიშნავია ამავე რეგიონში ადრე ნეოლითური ხანის სადგომების აღმოჩენა – ნაგუთნი, ჯიჯოეთი, ზურა-ახო და სხვა. აქ ნაპოვნი მასალები ბევრ საერთოს ნახულობენ კოლხეთში პალურის ტიპის „მთის ნეოლითის“ ძეგლების ინვენტართან [10,96]. ზოგიერთ გამოქვაბულში მეზოლითის თავზე ენეოლითური ფენები დაფიქსირდა. ეს კულტურა, ეტყობა, შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლში ყვირილის ხეობით ვრცელდება, სადაც საჩხერე-ჭიათურის გამოქვაბულების ზედა ფენებში კარგადაა წარმოდგენილი. მაგრამ, ჩანს, მან აქ მაინცდამაინც ფეხი ვერ მოიკიდა. დასავლეთ საქართველოს გამოქვაბულების კულტურა უფრო ფართოდ შიდა ქართლის ბარის რეგიონში ვრცელდება, რასაც, თუნდაც, ბერიკლდეების მრავალფენიანი ძველი მოწმობს [11,84].

ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე, მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს შიდა ქართლში ამ კულტურის თავისებური ვარიანტი ჩამოყალიბდა. ინტენსიურადაა ათვისებული შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლი, სადაც ამ დროის არა ერთი ძველი გამოვლინდა. სავარაუდოა, რომ აქედან ვრცელდება ძირითადად ეს კულტურა ყვირილის ხეობის ზემო წელზე. მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი ქედს იჭითა მხარესაც აღწევს. ჩრდილოეთით გავრცელების ძირითადი გზა, ალბათ, როკის, მამისონის, ჯვრის და სხვ. უღელტეხილებზე გადადიოდა. საგულისხმოა, რომ ჩრდილო ოსეთში ამ დროის ძეგლებზე მოპოვებული მასალა ბევრ საერთოს საჩხერის ყორღანულ სამაროვნებისათვის დამახასიათებელ ინვენტართან ნახულობს. ისიც კი აღინიშნა, რომ

ცენტრალურ კავკასიაში საჩხერული ტომები ვრცელდებიან [12,32].

მტკვარ-არაქსის კულტურის მომდევნო ხანაში შიდა ქართლში, საკმაოდ ინტენსიურად, ადრეყორღანული ხანის ე.წ. ბედანური კულტურა ვრცელდება. მაგრამ მის ჩრდილო ზოლში, სამაჩაბლოში, ამ კულტურის ნაკვალევი სადღეისოდ შენიშნული არ არის. ეს მხარე, შედარებით ფართოდ, თრიალეთის კულტურის ხანაშია ათვისებული. აქ ამ დროის არა ერთი საყურადღებო ძეგლი გამოვლინდა. და მაინც, შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლი უფრო ინტენსიურად ბრინჯაოს ხანის გვიანდელ საფეხურზეა დასახლებული. თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით იგი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული დასავლეთ საქართველოსთან და, აგრეთვე, ქედსიქითა მხარესთან. როგორც ჩანს, ყვირილის, ჯეჯორის და სხვა ხეობებით ძლიერდება ურთიერთობა საქართველოს დასავლეთ ნაწილთან. მკვეთრად იზრდება კოლხური კულტურის გავლენა და, როგორც ადრევე აღინიშნა, აქ მომდინარეობდა დასავლური და აღმოსავლური კულტურების შეხვედრის პროცესი [13,27]. ამავე დროს, ჩანს, მკვეთრად იმატა კავშირმა ცენტრალურ კავკასიასთან. საქართველოს არც ერთ კუთხეს, რომელიც ქედს იქითა მხარეს ესაზღვრება, ისე მჭიდროდ ამოკიდებულია არ ჰქონდა ამ დროს კავკასიის ცენტრალურ რეგიონთან, როგორც შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლს. ჩანს, ინტენსიურად გამოიყენებოდა კავკასიონის ქედის უღელტეხილები. ერთ-ერთი ძირითადი დამაკავშირებელი გზა ჩრდილოეთთან, ალბათ, როკის გადასასვლელზე გადიოდა. სწორედ როკის უღელტეხილის ქვეშ გაიჭრა ავადსახსენებელი გვირაბი, რომელმაც სიკეთის ნაცვლად ამდენი თავსატეხი მოუტანა ჩვენს ქვეყანას. ეტყობა, სწორედ სამაჩაბლოს მიწა-წყალზე იყო ის ძირითადი რეგიონი, სადაც ერთმანეთს ხედებოდნენ ჩრდილოეთიდან მომდინარე ყოზანის და კოლხური კულტურები. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ამ ორი კულტურის ურთიერთობის საკითხი განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევდა. როგორც ჩანს, შიდა ქართლის ეს კუთხე უძველესი ისტორიის თითქმის მთელ მანძილზე საკმაოდ მჭიდროდ იყო დაკავშირებული საქართველოს დასავლეთ მხარესთან, რიონ-ყვირილის აუზთან, და ცენტრალურ კავკასიასთან.

თუ არ ჩავთვლით ვ. დოლბეგოვის მიერ XIX საუკუნის მიწურულისათვის სამაროვანზე ჩატარებულ სამუშაოებს [14,105], შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლი არქეოლოგიურად თითქმის შეუსწავლელი იყო, თუმცა საკმაოდ საყურადღებო შემთხვევით აღმოჩენილი მასალები ამ რეგიონიდან ინახებოდა სხვადასხვა მუზეუმში. უთუოდ საგულისხმოა არქეოლოგ ე. პჩელინას ნაყოფიერი მოღვაწეობა, რომელიც წლების მანძილზე ბეჯითად სწავლობდა შიდა ქართლის ამ მხარის სხვადასხვა პერიოდის სიძველეებს. იგი იყო პირველი აღმოჩენი ნულის ბრინჯაოს ხანის საყურადღებო სამაროვნისა, სადაც მან, ა. სმირნოვთან ერთად, რამდენიმე კოლექტიური სამარხი შეისწავლა [15,230].

თანდათანობით იზრდება ინტერესი შიდა ქართლის ამ მხარის მიმართ, განსაკუთრებით, თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ბრწყინვალე აღმოჩენების შემდეგ. შემთხვევითი არ იყო, რომ აკად. ბ. კუფტინმა, თრიალეთის კულტურის აღმოჩენმა და შემსწავლელმა, განსაკუთრებული ყურადღება შიდა ქართლის უკიდურეს ჩრდილო ზოლს მიაქცია. მისი აზრით, სწორედ აქედან აღწევდა ეს კულტურა ჩრდილო კავკასიას და აქ გადიოდა ურთიერთობის განხორციელების ერთ-ერთი გზა ქელსიქითა მხარესთან [16:16,37; 17,16]. ბ. კუფტინის მიერ შიდა ქართლის ამ რეგიონში წლების მანძილზე ჩატარებული „არქეოლოგიური სამარშრუტო ექსპედიციის“ ერთ-ერთი ძირითადი მიზანი თრიალეთის „დიდი ყორღანის ბრწყინვალე კულტურის“ „რადიუსების“, მისი საზღვრების დადგენა იყო. ეს კუთხე ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში საკმაოდ ინტენსიურად იყო ათვისებული და აქედან ზორციელდებოდა კავშირი ყვირილის ზემო წელის რეგიონთან. ბრინჯაოს ხანის მთელ მანძილზე შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლი იყო ერთ-ერთი ძირითადი დამაკავშირებელი მხარე დასავლეთ საქართველოსთან და კავკასიის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ მხარესთან. ამ ფართო ხასიათის სადაზვერვო სამუშაოებს, რომლებიც 1945-1951 წლებში სისტემატურად მიმდინარეობდა, ბ. კუფტინს მეგზურობას უწევდა გორის მუზეუმის ყოფილი დირექტორი ს. ნადიბაშვილი, რომელიც ჯერ კიდევ თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის აქტიური წევრი იყო. იგი შიდა ქართლის ამ მხარის სიძველეების კარგი მცოდნე და არა ერთ ძეგლის აღმოჩენი იყო, რომელთაგან, განსაკუთრებით, ცხინვალის „ნაცარგორაა“ აღსანიშნავი. წინასწარი დაზვერვების დროს აქ ბ. კუფტინმა ანაკრებ მასალაში თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭლის ნატეხები აღმოაჩინა [17:17,57]. ამიტომ მას დიდი სურვილი ჰქონდა „ნაცარგორის“ გათხრისა, მაგრამ, სამწუხაროდ, მისი ეს წადილი სხვადასხვა მიზეზის გამო განუხორციელებელი დარჩა. ამ ძეგლს 1945 წლიდან, ოთხი წლის მანძილზე, სწავლობდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიცია. სამწუხაროდ, ამ, უთუოდ, უნიკალური ძეგლის გათხრის მეთოდი მაინცდამაინც სრულყოფილი არ იყო და ჩატარებული მუშაობის მხოლოდ წინასწარი ანგარიში გამოქვეყნდა [18,239]. დღეს, ალბათ, სრული ინფორმაციის მიღება ამ ბორცვის შესახებ ძალიან გაძნელებულია. ბ. კუფტინმა ამ მხარეში 1949-1951 წწ. განაგრძო საკმაოდ ნაყოფიერი მუშაობა და არა ერთი ძეგლი გამოამზეურა და შეისწავლა [19,131].

1951 წელს სამაჩაბლოს მიწა-წყალზე მუშაობა განაახლა ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ, აგრეთვე, სამხრეთ-ოსეთის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის თანამშრომელი ე. ჰეილინა და მისი მოწაფე

ვ. ლუბინი. ამ ექსპედიციაში პირველ ნაბიჯებს არქეოლოგიაში დგამდა ბ. ტეზოვი, რომელიც შემდეგში ნაყოფიერ მუშაობას აწარმოებდა ამ რეგიონში [20,211; 21,183].

1952-1954 წლებში შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლში სამუშაოებს აწარმოებდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელიც, ფაქტობრივად, აგრძელებდა ბ. კუფტინის მიერ დაწყებულ სამუშაოებს ფრონესა და ლიახვის აუზში და ყვირილის ზეობის ზემო წელზე. 1952-1953 წლებში გათხრით სამუშაოებს აწარმოებდა ნულის, ქვასათალის სამაროვნებზე [22,12; 23,24]. 1954 წ. კი მტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელ ნამოსახლარებს სწავლობდა ცხინვალის მიდამოებში – ქულბაქებზე, „კულო ზომზე“ და ზღუდერზე [24,19]. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ნულისა და ქვასათალის სამაროვნები, სადაც, ძირითადად, კოლექტიური სამარხები გვხვდება. თითქმის ყველა ეს სამარხი ერთნაირი ხასიათისა იყო. სამარხი-ორმო, ჩანს, ხის მორებით იყო გადახურული, რომელიც ზემოდან ქვაყრილით იფარებოდა. მიცვალებულები სამარხში, ჩანს, სხედასხვა დროს იკრძალებოდნენ. ეტყობა, სამარხი ჯერ ქვაყრილისაგან თავისუფლდებოდა და, ხის მორების აყრის შემდეგ, ორმოში მორიგი მიცვალებული საფლავდებოდა. ამიტომ ზოგჯერ ისე ჩანდა, თითქოს მიცვალებულები ერთმანეთზე ესვენა, ძელები არეული იყო. გადახურვის მორების დაღობის შემდეგ სამარხ-ორმოში ჩაცვენილი ქვები კიდევ უფრო აზიანებდნენ ჩონჩხებს და ჩატანებულ ინვენტარს. ამიტომ დაკრძალვის წესის შესახებ გარკვევით რაიმეს თქმა თითქმის შეუძლებელია. არც ისაა მთლად ნათელი, რამდენი მიცვალებული ესვენა თითოეულ კოლექტიურ სამარხში. ზოგ საფლავეში, სხედასხვა ადგილას რამდენიმე თავის ქალა აღმოჩნდა, მაგრამ ზოგჯერ ისე ჩანდა, თითქოს, სამარხში უფრო მეტი მიცვალებული უნდა ყოფილიყო დაკრძალული, ვიდრე აქ ნაპოვნი თავის ქალების რაოდენობის საფუძველზე იყო სავარაუდო. სამარხეული ინვენტარი, კერამიკის გარდა, წარმოდგენილი იყო იარაღითა და სამკაულით. ლითონის იარაღიდან, ძირითადად, სატევრის პირები და შუბის პირები გვხვდება. ამ იარაღის საფუძველზე შეიძლება მიახლოებები გვევარაუდა, რამდენი მამაკაცი იყო დაკრძალული სამარხში. ქალებს, ჩანს, უხვად ატანდნენ ლითონის სამკაულს, სხედასხვა მასალის მძივებს და სხვ. სწორედ სამკაულში შეინიშნება, უპირატესად, ზოგი უჩვეულო ფორმა.

როგორც ნულის, ისე ქვასათალის სამაროვნებზე, გარდა კოლექტიური საფლავებისა, რამდენიმე თანადროული ინდივიდუალური სამარხიც აღმოჩნდა. სამარხეული ინვენტარით ისე ჩანს, თითქოს ყველა ეს სამარხი ქალისა უნდა ყოფილიყო. აქ, ძირითადად, სამკაულია წარმოდგენილი. რა იყო მიზეზი, რომ ეს მიცვალებულები კოლექტიურ საფლავის გარეთ დაიკრძალნენ, ძნელია გარკვევით რაიმეს თქმა. შესაძლებელია მათი გარდაცვალება დაკავშირებული

იყო ეპიდემიასთან ან სხვა რაღაც უკურნებელ სენთან, ანდა სულაც ცხოვრებისეულ რაღაც მიზეზთან და, ეგებ, ამიტომ აარიდეს საერთო კოლექტიურ საფლავს.

როგორც ჩანს, ნულისა და ქვასათალის სამაროვნებზე მიცვალებულის დაკრძალვის დროს გარკვეული რიტუალი ტარდებოდა. კოლექტიურ სამარხებში დიდი რაოდენობით ჩნდებოდა მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები. მსხვილფეხა საქონლის ძვლები ჭარბობდა, და უპირატესად, სამარხის ცენტრალურ ნაწილში ჩნდებოდა. სამარხის მთელ ფართობზე მიმოფანტული იყო წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონლის კოჭები. თითოეულ სამარხში ოცზე მეტი კოჭი იყო ნაპოვნი.

ნულისა და ქვასათალის კოლექტიურ სამარხებში ერთი სოფლის, ალბათ, ცალკეული ოჯახის წევრები იკრძალებოდნენ, მაგრამ როგორი იყო სოფელი, მისი გეგმარება, საცხოვრებლის ტიპი და სხვ., სამწუხაროდ, გარკვევით არაფრის თქმა არ შეიძლება. ამ დროის ნამოსახლარი ადგილები აქ ჯერჯერობით გამოვლენილი არ არის [17,50]. სოფელში თითოეული ოჯახი, ჩანს, თანასწორუფლებიანი უნდა ყოფილიყო. ამას, თითქოს, სამარხები მოწმობს, რომლებიც თითქმის ერთნაირი იყო, არაფრით გამორჩეული ერთმანეთისაგან. ყველა ოჯახი, ჩანს, დაახლოებით, თანაბარი შეძლებისა უნდა ყოფილიყო. მეურნეობის ხასიათის შესახებ გარკვევით რაიმეს თქმა ძნელია. მაგრამ საფლავების მდებარეობის საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მეურნეობის ორივე დარგისათვის – მიწათმოქმედების და მესაქონლეობისათვის – ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. მთისწინა ზოლში მიწათმოქმედებისათვის კარგი გარემო უნდა ყოფილიყო. და მაინც, ჩანს, მეურნეობა უფრო მეტად მესაქონლეობის მიმართულებით ვითარდებოდა, რასაც სამარხებში უხვად ჩატანებული საქონლის ძვლები უნდა მოწმობდეს. კავკასიონის სამხრეთი კალთის საზაფხულო და შიდა ქართლის ბარის საზამთრო სამოვრები მესაქონლეობის დაწინაურებას უწყობდა ხელს. სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების პირობები, ჩანს, საკმაოდ ნორმალური უნდა ყოფილიყო, რასაც სამარხეული ინვენტარიც უნდა მოწმობდეს. სამარხებში უხვადაა წარმოდგენილი ლითონის სხვადასხვა ხასიათის სამკაული და იარაღ-საჭურველი.

საგულისხმოა, რომ სამხრეთ კავკასიაში, თრიალეთის კულტურის გავრცელების არეალში, ნულისა და ქვასათალის მსგავსი კოლექტიური სამარხები თითქმის არ არის ცნობილი. მართალია, უფრო ადრეულ ხანაში, ადრეყორღანული კულტურის დროს, ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ მხარეში ზოგან ცნობილია ამ ხასიათის სამარხები [25,15; 26,47; 27,122; 28,160], მაგრამ მომდევნო ხანაში მიცვალებულების კოლექტიურად დაკრძალვის წესი შედარებით ნაკლებადაა ცნობილი. რატომღაც ამ დროს ეს თავისებური ხასიათის კოლექტიური სამარხები მაინცდამაინც ფრონე-ლიახვის ორმდინარეთში წარმოდგენილი,

გარკვევით რაიმეს თქმა ძნელია, მით უმეტეს რომ სამაჩაბლოს მიწა-წყალზე თრიალეთური კულტურისათვის დამახასიათებელი ყორღანული ტიპის სამარხებიცაა ცნობილი. კოლექტიური სამარხების ინვენტარი, განსაკუთრებით ბრინჯაოს იარაღი, ბევრ საერთოს ნახულობს თრიალეთური კულტურისათვის დამახასიათებელ მასალასთან, თუმცა, ამავე დროს, ამ სამარხებში, უპირატესად სამკაულში, გვხვდება ისეთი ფორმები, რომელიც უცხოა თრიალეთური კულტურისათვის. ამ დროის ისეთ ცნობილ ძეგლში, როგორიც თლის სამაროვანია, სადაც რამდენიმე კოლექტიური სამარხი აღმოჩნდა [29,15], ამ ხასიათის სამკაული თითქმის არ გვხვდება. შესაძლოა ეს მოვლენა დაკავშირებული იყო სხვა მხრიდან გადმონაცვლებულ მოსახლეობასთან, რომელიც კომპაქტურად დასახლდა ცალკე სოფლად სამაჩაბლოს მიწა-წყალზე, მაგრამ საიდან უნდა გამოჩენილიყვნენ აქ ახლადმოსულები, მთლად ნათელი არ არის. თითქოს ისე ჩანს, რომ მათი პირველადგილსამყოფელი ჩრდილოეთით იყო, საიდანაც უნდა გავრცელებულიყვნენ შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლში. ეს მოვლენა საქართველოს ისტორიისათვის უცხო არ არის. ჩრდილოეთიდან სამხრეთით გადმოსახლება და აქ კომპაქტურად, ცალკე სოფლად დასახლების ტრადიცია, ჩანს, უკვე ადრეული ხანიდან იღებს სათავეს. ნულისა და ქვასათლის კოლექტიური სამაროვნების არსებობა, ალბათ, მსგავს მოვლენასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ჩრდილოელი მეზობლის შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლის ათვისებას, ჩანს, ამ შორეულ ხანაში ეძებნება ფესვები. ახლად მოსულები, ეტყობა, შეეგუენ ადგილობრივი მოსახლეობის ცხოვრების წესს და თავისუფლად სარგებლობდნენ მათი მიწითა და საძოვრებით.

ჩრდილოეთიდან მიგრაციის ვარაუდის საფუძველს ის იძლევა, რომ კოლექტიური სამარხები შუაბრინჯაოს ხანაში კარგადაა ცნობილი ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში. აქ ამ დროს არა ერთი სამაროვანია გამოვლენილი, რომლისათვის სწორედ მიცვალებულების კოლექტიურ სამარხებში დამარხვაა დამახასიათებელი. მთიან დაღესტანში შუაბრინჯაოს ხანის თითქმის ყველა სამაროვნისათვის ამ ხასიათის სამარხებია დამახასიათებელი [30,18]. მართალია, აქ მიცვალებულებს, უპირატესად, აკლდამებში კრძალავდნენ, მაგრამ ზოგიერთ სამაროვანზე გვხვდება, აგრეთვე, ორმოსამარხებიც. აღსანიშნავია ჩეჩნეთში, სოფ. გათინ-კალესთან გამოვლენილი მოზრდილი სამაროვანი, სადაც აკლდამებთან ერთად წარმოდგენილია, აგრეთვე, ორმოსამარხები; აქაც მიცვალებულებს კოლექტიურ სამარხებში მარხავდნენ. მაგალითად, №18 ორმოსამარხში რვა მიცვალებული იყო დაკრძალული [31,105]. გამოითქვა მოსაზრება, რომ მთიან დაღესტანში და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ჩეჩნეთში ძე.წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში გავრცელებული იყო ე.წ. გინჩის კულტურა [30,28]. თუმცა ყველა არ იზიარებს ამ მოსაზრებას და გათინ-კალეს სამაროვანი ჩრდილო-კავკასიური კულტურის გავრცელების არეალში შეჰყავს [31,135]. საგულისხ-

მოა, რომ სამაჩაბლოს კოლექტიური სამარხების ინვენტარი, განსაკუთრებით სამკაული, ბევრ საერთოს ნახულობს გინჩის კულტურის მასალებთან. აღსანიშნავია, რომ ამ კულტურებში მეტად მწირედაა წარმოდგენილი ლითონის იარაღი [32,112], ნულისა და ქვასათალის კოლექტიურ სამარხებში კი, პირიქით, სამკაულთან ერთად გვხვდება საბრძოლო იარაღიც, უპირატესად, შუბისა და სატყერის პირები. ჩანს, მამაკაცებმა ადრე აითვისეს თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელი იარაღ-საჭურველი, ქალებში კი უფრო დიდხანს შემორჩა სამკაულში ჩრდილოეთიდან გამოყოფილი ფორმები. ახლა ძნელია გარკვევით რაიმეს თქმა, თუ რატომ არ გვხვდება გინჩის კულტურის კოლექტიურ სამარხებში ლითონის იარაღ-საჭურველი. არც მის ბაზაზე წარმოქმნილ მომდევნო ხანის კაიაკენტ-ხოროჩოვეის კულტურისთვისაა დამახასიათებელი ლითონის იარაღი. თუმცა, ზოგს მიაჩნია, რომ ეს კულტურა შუა ბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება [33,73]. მაგრამ უფრო სარწმუნო ჩანს, რომ კაიაკენტ-ხოროჩოვეის კულტურა მომდევნო, გვიან ბრინჯაოს ხანისა უნდა იყოს [34,334].

როგორც ჩანს, ჩრდილოეთიდან სამხრეთით გინჩის კულტურის მატარებელი ტომები ინაცვლებენ და ფრონე-ლიახვის აუზის გარკვეულ მიწა-წყალს ითვისებენ. ძნელია გარკვევით თქმა, თუ რამ აიძულა მათ სამხრეთით გადმონაცვლება. შესაძლოა, სწორედ ამ დროიდან იღებს სათავეს ის მიზეზები, რასაც შემდეგში ჩრდილოეთიდან შიდა ქართლში მიგრაციული პროცესები უნდა გამოეწვია. ჩანს, უკვე ამ შორეულ ხანაში მიმდინარეობდა შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლში გადმოსახლებული მოსახლეობის სტაციონალურად, ცალკე სოფლებად დაფუძნების პროცესი.

შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლში ახლადდამკვიდრებული მოსახლეობა მიცვალებულებს ძველი, სამშობლოდან გამოყოფილი, წესით საოჯახო კოლექტიურ სამარხებში კრძალავდა, ოღონდ სამარხეულ ინვენტარში გარკვეული სხვაობა შეინიშნება. სამკაულთან ერთად კარგადაა აქ წარმოდგენილი საბრძოლო იარაღი. საგულისხმოა, რომ თრიალეთის კულტურის გაერცელების არეალში არსად ბრინჯაოს საბრძოლო იარაღი ისე უხვად წარმოდგენილი არ არის, როგორც ნულისა და ქვასათალის სამარხებში. მართალია, ეს კოლექტიური სამარხები იყო, მაგრამ ჩანს, რომ თითქმის ყველა დაკრძალულ მამაკაცს საგანგებოდ იარაღს ატანდნენ. ეს მით უფრო თვალში საცემია, რომ თრიალეთის კულტურის დროინდელ სამარხებში ლითონის იარაღი ნაკლებადაა წარმოდგენილი. შიდა ქართლში, წაღვლის სამაროვანზე შუა ბრინჯაოს ხანის 150 სამარხში მხოლოდ შვიდი სატყვარი და თერთმეტი შუბის პირი აღმოჩნდა [35,117]. დაახლოებით ასეთივე სურათია მცხეთაში და მის შემოგარენში გათხრილ ამ დროის სამაროვნებზე [36,54,61]. რა იყო მიზეზი იმისა, რომ სამაჩაბლოში კოლექტიურ სამარხებში შედარებით უხვადაა წარმოდგენილი ლითონის იარაღი, გარკვევით რაიმეს თქმა ძნელია. შესაძლოა, დროადადრო

მწევადებოდა ურთიერთობა ახალ მოსულებსა და დამხვდურ მოსახლეობას შორის და იარაღის სიჭარბე სამარხებში ამის ანარეკლი იყოს. თუმცა, ის რომ, მიგრანტების ყოველ ახალ სოფელს საკუთარი სამაროვანი ჰქონდა, სადაც მიცვალებულებს თავისი წესით კრძალავდნენ, თითქოს, იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ თანაცხოვრება უფრო მეტად მშვიდობიანი უნდა ყოფილიყო. მიგრანტების მიმართ მკვიდრი მოსახლეობის კეთილგანწყობა ამ რეგიონში, სამწუხაროდ, საბოლოოდ ძვირად დაგვიჯდა.

წყაროები და ლიტერატურა

1. საქართველოს გეოგრაფია, თბილისი, 2000.
2. საქართველოს გეოგრაფია, თბილისი, 1999.
3. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, თბილისი, 1930.
4. ეახუშტი ბატონიშვილი, საქართველოს გეოგრაფია, თბილისი, 1997.
5. Каландадзе А.Н., Цонская пещера и ее культура, Пещеры Грузии, 3, Тбилиси, 1965.
6. Любин В.П., Ашельская эпоха на Кавказе, Санкт-Петербург, 1998.
7. Любин В.П., Мустьерская культура Кавказа, 1977.
8. ა. კალანდაძე, ლ. წერეთელი, საქართველოს შუამთიანეთის ზოგიერთი მეზოლითური ძეგლი, ი. ჯავახიშვილის დაბადების ასი წლისთავისადმი მიძღვნილი საუბილეო კრებული, თბილისი, 1976.
9. Любин В.П., Первые сведения о мезолите горного Кавказа, МИА, 126, М-Л, 1966.
10. გ. გრიგოლია, ცენტრალური კოლხეთის ნეოლით ჯალური, თბილისი, 1977.
11. Л.И. Глonti, А.И. Джавахишвили, Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита – поздней бронзы, КСИА, 193, Москва, 1987.
12. В.А. Ростинев, Куро-аракские могильники Северной Осетии, Погребальный обряд древнего и средневекового населения Северного Кавказа, Орджоникидзе, 1988.
13. ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1946.
14. В.И. Долбежов, Отчет о раскопках в Горийском уезде близ сел. Тли, Охудзия и Дыргии, Отч. Арх. Ком. за 1890 год, СПб, 1893.
15. Е.Г. Пчелина и А.П. Смирнов, Дневник археологических раскопок произведенных близ села Нули, Авлевского сельсовета в Юго-Осетии, на правом берегу Прони, Изв. Юго-Осетинского научно-исследовательского института краеведения, вып. 1, Цхинвали, 1933.
16. ბ. კუფტინი, ქართული კულტურის უძველესი კერა თრიალეთში, თბილისი, 1949.

17. Б.А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949.
18. გ. გობეჯიშვილი, სტალინბრის ნატარგორა, მიმომხილველი, II, თბილისი, 1951.
19. Б.А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция в бассейны рек Лиахви, Проне, Квирилы и среднего Риони в 1951 году, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შრომები, XXX-Б, თბილისი, 1974.
20. ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები სოფ. ოფორაში, თსუ შრომები, ტ. 65, თბილისი, 1957.
21. ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები სოფ. არკნეთში, თსუ შრომები, ტ. 63, თბილისი, 1956.
22. ო. ჯაფარიძე, მასალები გვიანბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიისათვის შიდა ქართლში, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი, 1966.
23. О.М. Джапаридзе, Квасатальский могильник эпохи бронзы в Юго-Осетии, КСИИМК, вып. 60, Москва, 1955.
24. ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბილისი, 1961.
25. Я.И. Гуммель, Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана, КСИИМК, вып. XX, Москва, 1948.
26. Т.И. Ахундов, Древние курганы Южного Кавказа, Баку, 1999.
27. რ. რუსეიშვილი, ბ. მაისურაძე, ადრებრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები შირაქის ტერიტორიაზე, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია, მაცნე, 4, თბილისი, 1989.
28. ნ. ასათიანი, ბ. მაისურაძე, შირაქის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1985-1987 წწ. მუშაობის წინასწარი შედეგები, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია, 310, თბილისი, 1992.
29. Б.В. Техов, Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н.э., Москва, 1977.
30. М.Г. Гаджиев, Дагестан и Юго-Восточная Чечня в эпоху средней бронзы в горной Чечне, Древности Дагестана, Махачкала, 1974.
31. В.И. Марковин, Новый памятник эпохи бронзы в Горной Чечне, Древности Чечено-Ингушетии, Москва, 1963.
32. М.Г. Гаджиев, Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы, Махачкала, 1969.
33. В.Г. Котович, К определению исторического места Каякент-Хорочоевской культуры, Памятники эпохи бронзы и раннего железа Дагестана, Махачкала, 1978.
34. Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии, Москва, 1994.
35. ელ. რამიშვილი, ბრინჯაოს არქეოლოგიური ძეგლები წალკელში, თბილისი, 2004.
36. В. Садрадзе, Археологические памятники «Мухеча Великой» эпохи средней бронзы, Тбилиси, 1993.

წყაროთმცოდნეობა

ქართული

გიორგი ოთხშეხური

«ძეგლი ერისთავთა»-ს ზოგიერთი ადგილის გაზიარებისათვის

ქსნის საერისთავოს ისტორიის უმთავრეს წყაროს „ძეგლი ერისთავთა“-ს შესწავლას 150 წელზე მეტი ხნის ისტორია აქვს. ქართველ ისტორიკოსთა არცერთ თაობას არ მოუკლია ყურადღება აღნიშნული ძეგლისთვის. გამოცემულია კრიტიკულად დადგენილი ტექსტი, განსაზღვრულია შექმნის დრო (XV ს-ის დასაწყისი) და ადგილი (ლარგვისის მონასტერი). მიუხედავად იმისა, რომ არც ხელნაწერშია მითითებული და არც სხვა რაიმე პირდაპირი ცნობა არ მოგვეპოვება ავტორის ვინაობის შესახებ, ძეგლში დაცული ცნობების ანალიზის საფუძველზე ქართული ისტორიოგრაფია თხზულების დამწერად უცილობლად ბანდაისძეთა საგვარეულოს წარმომადგენელს (XIV ს-ის II ნახ-ის ცნობილ ლარგველ მოღვაწეს ავგაროზს [1, 316, 321; 2, 23, სქ.1, 3, 84]), ან მის შვილს გრიგოლს [4, 12; 5, 36-39; 6, 14-15, 111]) მიიჩნევს.

დღეისათვის საყოველთაოდ გაზიარებულია აკად. შ. მესხიას თვალსაზრისი, რომ პეტერბურგის (ყოფ. ლენინგრადის) აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის (ლათ) ხელნაწერთა განყოფილებაში დაცულია მატიანეს დედანი (და არა გადაწერილი პირი, როგორც ამას თ. ჟორდანიას და ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობდნენ), XIV ს-ის ნუსხახუცურით ნაწერი [1, 308-309].

ფიქრობ, ლათ-ში დაცული ხელნაწერი არის „ძეგლი ერისთავთა“-ს არა დედანი, არამედ გადაწერილი პირი, შესაძლებელია იმავე XV ს-ში შესრულებული. ასეთი ვარაუდის გამოთქმის უფლებას გვაძლევს ძეგლის ტექსტის კრიტიკული ანალიზის შედეგად დაფიქსირებული ზოგიერთი ისეთი შეცდომა, რაც საეჭვოა, რომ ავტორის მიერ იყოს დაშვებული. ქვემოთ შევეცდები ჩემი თვალსაზრისის დამადასტურებელი არგუმენტაციის მოყვანას და დასაბუთებას:

1) თხზულების დასაწყის ნაწილში მოთხრობილი ამბის (როსტომ ბიბილურის მეთაურობით ცხრაზმისხველთა მიერ გრუს ციხეზე მოპოვებული გამარჯვება) შემდეგ ავტორი გადმოგვცემს: „მაშინ თქუეს ყოველითა ცხრაზმისხველთა: არა განვიშოროთ ჩუენგან ამიერითგან კაცი ესე გოლიათი, არამედ უყოთ ყოველი, რაიცა უნდეს მას. მაშინ პრქუა მამასახლისმან ლარგვისისმან, ზუციანდაბისძემან: უკუეთუ გნებაეს მკვიდრ ყოფაი ქუეყანასა ამას, ითხოვე საფლავი მონასტერსა ამას, რამეთუ ყოველთა დიდებულთა და აზნაურთა

საფლავი აქა არს და სოფელნი ესე, რომელნი ღმრთივ-გეირგეინოსნისა ისტ-ვინიანე აღმაშენებლისაგან შემოწირულ არიან, იყო წინამძღვარ მათდა, თუ ღმერთსა უნდეს.

მაშინ პრქუა როსტომ: მე მოვითხოვო ყოვლისა ამის ერისაგან, გარნა შენ შემიქმენ მარჯუენით კერძო საკურთხეველისა ადგილისა უმჯობესსა და იყოს ღმერთი შუა ჩემსა და შენსა და შუა ნათესავისა შენისა და ჩემისა, რომელ პატივი და ხელი შენი, რომელი მეფეთაგან მოცემული არს, არა შეეცვალოს ნათესავსა შენსა უკუე და რომელი სჯობდეს საქმედ ჩემდა, მეტყოდი მე. მაშინ პრქუა გუგაკ: მე თავი ჩემი დავდეა ერთგულებით მსახურებად შენდა და ღმერთმან წარგიმართოს უმჯობესი ყოველი“ [1, ტექსტი: 1, v-2r, 345].

მოტანილი ამონარიდიდან ყურადღებას იქცევს ლარგვისის მამასახლისის, გუგაკ ზუციანდაბისძის პიროვნება. ბუნებრივად იბადება კითხვა, რაშია საქმე, რატომ გამოყოფს ასე ხაზგასმით XV ს-ის დასაწყისის ავტორი, საუკუნეებით დაშორებული ამბების აღწერისას მხოლოდ მის პიროვნებას, მის როლს ცხრაზმისხევის ცხოვრებაში. როგორც მოტანილი ტექსტიდან ჩანს, მამასახლისი გუგაკ ზუციანდაბისძე პირველი პირია ცხრაზმისხევაში. მისი რჩევით ითხოვს (და იღებს კიდევ) როსტომი ლარგვისში საფლავს, საჯდომად ქვენიფნევეს და შუა ცხრაზმას, ცხრაზმის ციხისთავთა ნაქონებ მამულს. ამავე დროს როსტომი პირობას აძლევს ლარგვისის მამასახლისს, რომ მის შთამომავლობას სამუდამოდ დარჩება მეფეთაგან მიცემული „პატივი და ხელი“ და თან თავისი მრჩეველის (თუ პირველი ვაზირის) თანამდებობასაც სთავაზობს („შენ შემიქმენ მარჯუენით კერძო საკურთხეველისა ადგილსა უმჯობესსა“; „რომელი სჯობდეს საქმედ ჩემდა მეტყოდი მე“).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული თვალსაზრისით, „ძეგლი ერისთავთა“-ს ავტორი ბანდაისძეთა საგვარეულოს წარმომადგენელია. აკად. შ. მესხიას მიერ გამოთქმული (და საყოველთაოდ გაზიარებული) ამ მოსაზრების დამადასტურებელი ძირითადი არგუმენტი კი თხზულების ავტორის გამორჩეული ყურადღებაა იოვანე ბანდაისძის მიმართ [1, 316-321]. მაშინ როდესაც მატთანეში ლარგვისის მონასტრის არცერთი მოღვაწე არაა დასახელებული, ავტორი საგანგებოდ აღნიშნავს დეკანოზ იოვანე ბანდაისძის მონაწილეობას პიპა ქვენიფნეველის ელჩობაში და მის აყვანას ლარგვისის მონასტრის მოძღვართ-მოძღვრის ზარისხში, „... მაშინ წარგზავნა ძე შალვა ერისთავისაი, რომელსა ერქუა პიპა წინაშე ნისრელისა და წარჰყვა თანა ბანდასძე დეკანოზი იოვანე და დეკანოზი იოვანე აკურთხეს მოძღუართ-მოძღურად. და მოუწერეს სამთავნელსა და ერისთავსა ვირშელსა და ყოველსა ერსა ცხრაზმისხევისასა, რომელ მოძღუართ-მოძღურობაი ნუვის ხელეწიფების თვინიერ ამისსა“ [1, ტექსტი 4r, 350].

იგივე უნდა ითქვას ლარგვისის მამასახლისის პიროვნების მიმართ. ისიც

ბანდაისძეთა საგვარეულოს წარმომადგენელი უნდა იყოს. საგვარეულოდ, აქ გადაწერის მიერ დაშვებულ შეცდომასთან, ტექსტის დამახინჯებასთან გვაქვს საქმე: „ხუცესმან ბანდაისძემან“ წაკითხული და გადაწერილი იქნა როგორც „ხუციანდაბისძემან“ მსგავსი შეცდომა კი გამორიცხულია რომ „ძეგლი ერისთავთა“-ს ავტორს, თვითონ ბანდაისძეს მოსვლოდა, მით უმეტეს, რომ მისი მიზანი ამ შემთხვევაშიც სრულიად აშკარაა: ცხრაზმის ერისთავების მსგავსად, ასევე ლეგიტიმური საფუძველი შეუქმნას მისი საგვარეულოს წარმომადგენლების ადგილსა და როლს საერისთავოს პოლიტიკურ სტრუქტურაში – ლარგვისის მამასახლისობა ბანდაისძეთა მემკვიდრეობითი კუთვნილებაა, სამარადღამოდ მეფეთაგან ბოძებული და როსტომ ერისთავის მიერ დამტკიცებული: „იყოს ღმერთი შუა ჩემსა და შენსა და შუა ნათესავისა შენის და ჩემისა, რომელ პატივი და ხელი შენი, რომელი მეფეთაგან მოცემულ არს, არა შეეცვალოს ნათესავსა შენსა უკუე“.

2) როგორც ცნობილია, „ძეგლი ერისთავთა“-ს ხელნაწერი თავბოლონაკულია. ტექსტი წყდება 1400/1401 წლის ამბებზე – თემურ-ლენგის საქართველოში VI ლაშქრობის (1400 წ.) შემდეგ დას. საქართველოდან გადმოსული გიორგი VII-სა და ერისთავ ვირშელ III-ის მიერ დვალეთში მოწყობილი სადამსჯელო ექსპედიციის ამბების აღწერით.¹ აშკარაა, რომ ძეგლში XV ს-ის დასაწყისის ამბებიც იყო მოთხრობილი. ამ დროისათვის კი, ავგაროზ ბანდაისძე, როგორც ეს გრიგოლ ბანდაისძის მიერ ლარგვისის XIV ს-ის პარაკლიტონზე გაკეთებული 1400 წლის ახლო ხანების მონაწერიდან ჩანს, ცოცხალი აღარ უნდა იყოს. როგორც ცნობილია, სწორედ ესაა მთავარი არგუმენტი „ძეგლი ერისთავთა“ ავტორად გრიგოლ ბანდაისძის მიჩნევისა [4, 12; 5, 38; 6, 14-15, 111].

პარაკლიტონის მინაწერში ოთხი ერთმანეთისაგან მცირე დროით დაშორებული ამბავია გადმოცემული: „მეფობასა შინა მეფედ მეფისა გიორგი ბაგრა-

¹ ჩემი აზრით, გ. არაბაძის თემურ-ლენგის VI ლაშქრობა შეცდომით აქვს გაოვიებული მის ბოლო (VIII) ლაშქრობასთან (1403 წ.). რომლის დროსაც ბირთვისის ციხის აღების შემდეგ დამპყრობელი დას. საქართველოშიც გადაიღა და აქედან გამოდინარე ხელნაწერის ტექსტის წყვეტას 1403/4 წწ-ით ათარიღებს. მართალია, ძეგლში აღნიშნულია, რომ „მიეწია ლაშქარი მათი (თემურ-ლენგის – გ.ო.) ქუთაისის“, მაგრამ ვფიქრობ აქ საუბარი უნდა იყოს მტრის იმ რაზმზე, რომელიც თემურმა 1400 წ. დას. საქართველოში გადასულ გიორგი VII-ს დაადევნა. ამ მოსაზრებას, ვფიქრობ მხარს უჭერს „ძეგლი ერისთავთა“-ს ცნობის (ქუთაისთან ერთად ლეკეთისა და დარიალის ღალაშქვრა) თანხედრს შარფ-ად-დინის ცნობასთან – 1400 წ. ლაშქრობის დროს არაგვის ხეობის აღებზე. 1403 წ. დას. საქართველოდან გადმოსულმა თემურ-ლენგმა თბილისი დაარბია და გაეცალა საქართველოს [7, 699, 711-712]. ამასთანავე თემურ-ლენგის რაზმების ქუთაისამდე ჩაღწევის ამბავი უშუალოდ მოსდევს გიორგი VII-ის ლიხთიმერით გადასვლის ცნობას, ხოლო მეფისა და ერისთავის დვალეთში მოწყობილი სადამსჯელო ექსპედიცია კი გიორგი VII-ის ლიხთიმერითიდან დაბრუნებას („მამინ მოვიდა მეფე გიორგი ლიხთიმერით და ესმა დვალთაგან ღალატი ერისთავისაი განრისხნა და განილაშქრა მათ ზედა ...“). თემურ-ლენგის 1403 წ. იმერეთში ლაშქრობისას გიორგი VII დას. საქართველოში არ გადასულა [1 ტექსტი, 8v, 10r. 358-359, 361; 5, 35-36, 88].

ტის ძისასა, და ერისთავობასა შინა ერისთავთ-ერისთავისა ქვენიფნეველისა ვირშელისა, ოდეს იგი დიდთა ომთაგან გამარჯვებული აღინჯით მოვიდეს.//² მოქცეასა: იდ. ქკს, პმ, მაისს ზ. მოვიდა თემურ-ბეგ სულტანი სამარყანელი და გამოატანნა ყაანნი სინიჩარისაი, ჩინეთისაი, ქომანეთისაი, ზვარაზმისაი, ქამანისაი, ნაპროეთისაი, სიყალბისაი (?), ჩაღანისაი, ალაბისაი, სინდეთისაი, ხატავეთისაი, ერაყისაი, თურქისტანისაი და სიმრავლისა მათისა არა იყო რიცხვი და მოვლეს ყოველი ქვეყანაი და წარტყვენეს და დაქცივნეს საყდარნი, მონასტერნი და ეკლესიანი და აღიხუნეს ყოველნი ციხენი და გამოასხეს, ტყვე-ჰყვეს და მოაოხრეს ყოველი ქვეყანა დასავლეთამდის, მას ჟამსა შინა დამიცვა ღმერთმან ზელთაგან მათთა. //³ და შემდგომად მცირედისა ჟამისაი დავრჩი ობოლი ხუთთა ძმათაგან და ესტიროდი თავსა ჩემსა მე, გრიგოლი ბანდას ძე ავგაროზისშვილი. დაწვისაგან მოხრებული აღვაშენე ხუთი სახლი.//⁴ ამისსა შემდგომად იხილა ღმერთმან სიმრავლე ცოდვთა ჩემთა და მომიხვნა ექესნი შვილნი, სამნი ვაჟნი და სამნი ქაღნი დედით მათითურთ. მაშინ უღირსმან შევიმოსე სახე მონაზონისაი“ [8, 298-299] (პარალელური ხაზებით ტექსტი დაყოფილია ჩემს მიერ – გ.ო.). როგორც მოტანილი ტექსტიდან ჩანს, მინაწერის პირველ ნაწილში საუბარია გიორგი VII-სა და ვირშელ ერისთავის მიერ აღინჯის ციხის აღებაზე თემურ-ლენგის ინდოეთში ყოფნის დროს – 1398 წ. მეორე ნაწილი იწყება თარიღის ჩვენებით და მოთხრობილია თემურ-ლენგის 1400 წლის ლაშქრობა. მესამე ნაწილში, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1400 წ-ის „შემდგომად მცირედისა ჟამისა“ და მეოთხე ნაწილში (რომელიც „ამისსა შემდგომად“ მოხდა) გრიგოლი თავის უბედურებას გვაუწყებს. აშკარაა, რომ ორივე ბოლო ამბავი XV ს-ის დასაწყისზე მოდის, რომ ავგაროზ ბანდაისძე 1398 წ-მდეა გარდაცვლილი (წინააღმდეგ შემთხვევაში ალბათ ისიც იქნებოდა მოხსენიებული). სამართლიანად მიიჩნევს გ. არაჩაძია, რომ 1400 წლის შემდგომად „მცირედისა ჟამისა“ ავგაროზის შვილი გრიგოლ ბანდაისძე მამისა და ძმების ქონების ერთად-ერთი განმკარგულებელია [5, 38]. აგრეთვე გასაზიარებელია გ. არაჩაძიას თვალსაზრისი, რომ ძეგლის და პარაკლიტონის გრიგოლ ბანდაისძისეული მინაწერის ერთი და იმავე ამბის (თემურ-ლენგის 1400 წ. შემოსევის) შედარება მათ ტექსტობრივ მსგავსებასთანაა და ერთი და იმავე ავტორისადმი კუთვნილებაზე მიუთითებს – „ძეგლი ერისთავთა“: „მოვიდა თემურ სამანგლელი ყოვლითა სპითა ჩაღანელ – ქაშანელ-სიყალბელ – ნაპრომელ-ინდუსტანელითა და ყოვლითა სპარსეთისა და აღმოსავლისა ლაშქარითა...“; ლარგვისის პარაკლიტონის მინაწერი: „მოვიდა თემურბეგ სამარყანელი და გამოიტანნა ყაანნი სინიჩარისაი, ჩინეთისაი, ქომანეთისაი, ზვარაზმისაი, ქამანისაი, ნაპროეთისაი, ალაბისაი, სინდეთისაი, ხატავეთისაი და სიმრავლისა მათისა არა იყო რიცხვი“ [5, 39].

ახლა ძნელია იმის გარკვევა ავგაროზ ბანდაისძეა ძირითადი ტექსტის ავ-

ტორი და მხოლოდ ბოლო ნაწილია გრიგოლის მიერ დამატებული, თუ გრიგოლია მთლიანად ძეგლის შემქმნელი. მოტანილი ადგილები მართლაც გარკვეულ შგავსებას ამჟღავნებენ ერთმანეთთან, მაგრამ სწორედ ეს შედარება ცხადყოფს, რომ „ძეგლი ერისთავთა“-ს ეს ადგილი არ შეიძლება თემურლენგის თანამედროვე, არც ავეაროზისა და არც გრიგოლის მიერ იყოს დაწერილი. საქმე იმაშია, რომ ძეგლში თემურ-ლენგი ყოვლად გაუგებარი „თემურ სამანგლელი“-ს სახელითაა მოხსენიებული, მაშინ როდესაც გრიგოლ ბანდაისძემ ძალიან კარგად იცის, რომ ის „თემურბეგ სამარყანელია“. ჩემი აზრით, აქაც გადამწერის მიერ ტექსტის დამახინჯებასთან გვაქვს საქმე: „სამარყანელი“ შეცდომით წაკითხული და გადმოწერილი იქნა როგორც „სამანგლელი“.

ეს რომ გადამწერის შეცდომაა და არა „ძეგლი ერისთავთა“-ს ავტორის, ამას ტექსტში სხვა ადგილას სამარყანდის სწორი ფორმით გადმოცემაც მიუთითებს: „მაშინ თემურ ვითარცა მოაოზრა ყოველი და დატყუენა, წარვიდა შამს, ზოლო ტყუე და ალაფი ყოველი გაგზავნა სამარყანს“ [1, ტექსტი 9რ, 360].

3) „ძეგლი ერისთავთა“-ს მიხედვით, ლარგვისის მონასტერი ცხრაზმის ერისთავთა სამკალე იყო პირველ ერისთავთა დროიდან: „როსტომ აღაშენა ქალაქი ლარგვისის და განასრულა და შეამკო ყოვლითურთ ეკლესია“ [1, 2ვ, 346]. სტიქიისა თუ მტრის შემოსევების შედეგად მონასტერი არაერთხელ იქნა დაზიანებული და დაქცეული. ყველა ერისთავი თავის უპირველეს მოვალეობად სწორედ მის აღდგენასა და შემკობას მიიჩნევდა. ლარგვისი იმდენად ცნობილი იყო ცხრაზმის საერისთავოს მოსახლეობისათვის, რომ შემატანე ზმირ შემთხვევაში საჭიროდაც კი არ თვლის მონასტრის სახელის მითითებას [1, 1ვ, 345; 2რ, 346; 3ვ, 348; 4რ, 349; 5რ, 352...].

შალვა I, ლარგველის და ვირშელ I ერისთავების [1, 3ვ, 348; 4რ, 349; 5რ, 352] მიერ შემკობილ ეკლესიას ვირშელ I-ის ძე ქვენიფნეველმა ზღუდე შემოავლო და სამრეკლო აუშენა [1, 5ვ, 352]. ქვენიფნეველის ძმის იოვანეს ერისთავობის დროს ადიდებულმა ქსანმა ახლადაშენებული ზღუდე და სამრეკლო დაანგრია და ძირიც გამოუთხარა ეკლესიას. იოვანე ერისთავმა იმავე კვირას დაიწყო ეკლესიის მშენებლობა და „სამ წელ აღაშენა და მოაქმნა ბჭე და სამრეკლო და იწყო ზღუდესა ხატვად ეკლესიისა“ [1, ტექსტი 7რ, 355]. იოვანე მის მიერ აშენებულ ლარგვისის მონასტერში იქნა დაკრძალული [1, 356].

თემურ-ლენგის შემოსევები, ყველა სხვა უბედურებასთან ერთად, ეკლესიამონასტრების აოხრებითაც იყო გამორჩეული. მისი 1400 წლის ლაშქრობა ამ მხრივ, შეიძლება ითქვას, განსაკუთრებული სისასტიკით ხასიათდებოდა. ქართულ საისტორიო წყაროებში (ნარატიული, დოკუმენტური, ეპიგრაფიკული) უხვად არის შემორჩენილი ცნობები მის მიერ სვეტიცხოველის, ქუთათხევის, რკონის, ულუმბის, რუისის და სხვა ეკლესია – მონასტრების „დაქცევისა“ და „საფუძვლითურთ აღმოფხვრის“ შესახებ [7, 699, 710; 9, 9-19; 10,

197-206]. „ძეგლი ერისთავთა“-ც აღნიშნავს, რომ ცხრაზმის საერისთავოში თემურ-ლენგმა „შემუსრა ყოველნი ციხენი და დააქცივნა ყოველნი საყდარნი, მონასტერნი და ეკლესიანი“ [1, ტექსტი 8v, 359]. ლარგვისის მონასტრის, როგორც უმთავრესი სალოცავისა და ერისთავების საძვალის „დაქცევას“ კი მემკვიდრე სპეციალურად აღნიშნავს: „მაშინ დააქციევს ეკლესიაი ესე აღშენებული ერისთავისა იოვანესაგან“ [1, 9v, 356].

იმავ 1400 წელს („ამას ჟამსა“) ორი უმნიშვნელოვანესი მოვლენა მოხდა ვირშელი III-ის (და საერთოდ საერისთავოს) ცხოვრებაში: ერისთავს შეეძინა ვაჟი ქვენიფნეველი, რომელიც „წმიდამან მღვდელმთავარმან ქართლისამან“ (იგულისხმება საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი ელიოზ გობირაზისძე) მონათლა¹. ამავე დროს მან „იწყო შენებად ეკლესიისა, სახელისა ზედა მოწამისასა (იგულისხმება წმ. გიორგი), საზღვარსა ვარნისასა, ადგილისა შუენიერსა ყოვლით კერძო“ [1, 360].

ამ შემთხვევაშიც თხზულების გადამწერის მიერ დაშვებულ შეცდომასთან გვაქვს საქმე – „საზღვარსა ვარნისასა“ იქნა წაკითხული და დაწერილი ნაცვლად „საზღვარსა ლარგვისისა“. ჯერ ერთი, ასეთი გეოგრაფიული პუნქტი „ვარნა“ // „ვარანი“ ან მზგავსი დასახელების ქსნის ზეობაში (და საერთოდ საერისთავოს ტერიტორიაზე) არ არსებობს. და, რაც მთავარია, ალბათ გამოირიცხულია, რომ ვირშელ III-ს საერთოდ მიეტოვებინოს მამა-პაპათა საძვალე. მან, როგორც ჩანს, ლარგვისის მონასტერს, რომლის მდგრადობასაც სტიქია განუწყვეტლივ საფრთხეს უქმნიდა [1, 4r, 349; 7r, 355], ადგილი შეუცვალა. ახალი ტაძარი თემურ-ლენგის მიერ „დაქცეული“ მონასტრის სიახლოვეს ააშენა. „საზღვარსა ლარგვისისა“ –ში შეიძლება საკუთრივ მონასტრის ტერიტორიის საზღვარია ნაგულისხმევი.

თუ მოტანილი მსჯელობა გასაზიარებელია, მაშინ ხელნაწერის 9v-ზე ერისთავთ-ერისთავი ვირშელ III ლარგვისის ეკლესიის მოდელით ხელში უნდა იყოს წარმოდგენილი [1, 311].²

¹ „პირთა ანოტირებული ლექსიკონში“ [11, 369] ვირშელ ქვენიფნეველზე გატანილ ანოტიაციამ, თ. ჟორდანიასზე დაყრდნობით [12, 21-22], მითითებულია, რომ ის იხსენიება 1398 წ. და 1401 წ. საბუთებში. ვირშელი ასევე იხსენიება 1398 წ-ის კიდევ ერთ საბუთში [13]. „ქვენიფნეველი ერისთავი ვირშელ“ ამოწმებს ამირთ-ამირა ლომი სუნღულისძისა და მისი ძმისწულის ლაჩინას მიერ სვეტიცხოვლისათვის მიცემული ზვრის შეწირულების წიგნს [12, 202-203]; „ლექსიკონში“ ვირშელის მაგივრად აღდგენილია ქუენიფნეველი – „[ქუენიფნეველი] ქუენიფნეველ“ [11, 369]. თ. ჟორდანიას წაკითხვის სისწორეს „ძეგლი ერისთავთა“-დან მოტანილი ამონარიდიც ადასტურებს [1, ტექსტი, 10r, 360].

² როგორც ცნობილია, ვერც ვირშელი III-ის მიერ აგებულმა ტაძარმა მოაღწია ჩვენამდე. მის ადგილზე 1759 წ. დავით ერისთავის (1753-1774 წწ.) მიერ აგებულ იქნა გუმბათიანი ეკლესია [14, 129]. ამის შესახებ გვამცნობს 1762 წ. მოქმდილი ხატის წარწერა: „ეკლესია ესე ლარგვისის მონასტრისა აღეშენა კეთილმსახურის ერისთავის დავითის და კეთილმორწმუნის დედისა მისისა ქეთევანის მიერ, ძისა მათისა შალვას კეთილად აღსადგენად. ხატი დახატულია ქორონიკონს ჩღამ“ [15, 95-96].

აღნიშნული შეცდომები ნუსხური ანბანის ცალკეული გრაფემების მსგავსების, პატარა ზომის ასოებისა და გადაბმითა და მიჯრით ნაწერის წაკითხვის სირთულით უნდა იყოს განპირობებული. მართალია, ხელნაწერი ლამაზი კალიგრაფიული ნუსხურითაა გადაწერილი, მაგრამ თვითონ მწიგნობარი, როგორც ჩანს, არ იყო ცხრაზმის საერისთავოს მკვიდრი და ადგილობრივ რეალებში კარგად ვერ ერკვეოდა.

ხელნაწერის XV ს-ით (მეორე ნახევარი ან დასასრული) დათარიღებას არც პალეოგრაფიული ნიშნები არ ეწინააღმდეგება. მიუხედავად იმისა, რომ „ძეგლი ერისთავთა“ საისტორიო თხზულებაა, ანუ საერო ხასიათის ძეგლია, ის მაინც ნუსხა-ხუცური დამწერლობით, ანუ სასულიერო ანბანითაა შესრულებული, საეკლესიო სფეროში კი დამწერლობა ნაკლებ იცვლება. ამის მიზეზი ოფიციალურად კანონიზირებული მოხაზულობაა [16, 95-96].

ამრიგად, განხილულ საკითხებს, ეფიქრობ, სიცხადე შეაქვს „ძეგლი ერისთავთა“-ს ზოგიერთი ადგილის გაგებაში და მიუთითებს, რომ აღნიშნული ხელნაწერი არის არა დედანი, არამედ XV ს-ის II ნახ-ში (ან XV ს-ის მიწურულს) გადაწერილი პირი.

წყაროები და ლიტერატურა

1. ძეგლი ერისთავთა (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატიაწე), ტექსტი გამოსცა, გამოკლევა და საძიებლები დაურთო შ. მესხიაშვილმა, მასალები საქართველოს და კავკასიისათვის, ნაკვ. 30, 1954.
2. ბ. ლომინაძე, XIII-XV სს-ის ისტორიის წყაროები, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, 1979.
3. თ. პაპუაშვილი, ქართული კულტურა XIII-XV სს-ში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, 1979.
4. Хроника ксанских Эриставов начала XV в., в кн.: Памятник Эриставов. Перевод, исследование и примечания С. С. Какабадзе, 1979.
5. გ. არაბაძე, ძეგლი ქართული საგვარეულო მატიაწეები, 1988.
6. ვ. ლუნაშვილი, ნარკვევები ქსნის ხეობის წარსულიდან, I, 1997.
7. კ. ტაბატაძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, 1979.
8. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზ. ტ. III, 1966.
9. გ. ოთხმეზური, რკონის წარწერები, „არტანუჯი“, №6, 1997.
10. გ. ოთხმეზური, შეწირულების წიგნი ქუცნა ამირეჯიბისა ულუმბოს ღვთისმშობლისადმი, თსუ შრომები, 321, 1996.
11. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. IV, 2007.

12. თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, 1897.
13. საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, 1449-1652
14. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, VII, 1983.
15. Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, V, 1915.
16. ნ. შოშიაშვილი, ნ. ვაჩნაძე, ქართული დამწერლობის წარმოქმნის პრობლემა, იხ. კრებული: ისტორია, ერის მესხიერება და ქვეყნის ძლიერების ბალაქარი, შოთა რუსთაველის სახელობის ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ბათუმი, 2003.

სომხური

პარკორ მურადიანი

იოანე ვანაკანის ერთი ცნობის გაზიარებისათვის

კირაკოს განძაკეცის შეფასებით, მხითარ გომის მოწაფეთა შორის ნიჭიერებითა და ნაყოფიერი მოღვაწეობით გამოირჩეოდნენ ორნი — თოროს მელიტინელი და იოანე ვანაკანი — „კაცი წმიდა და წყნარი“¹. მოძღვარ ვანაკანს დაუარსებია ზორანაშატის მონასტერი თავისი სკოლითა და სკრიპტორიუმითურთ. ზორანაშატის მონასტერიც „ჩრდილო მხარეთა მოძღვრების“ შტოს წარმოადგენდა და იცავდა მათ იდეოლოგიურ-სარწმუნოებრივ პოზიციებს საეკლესიო საკითხებში².

კირაკოსისა და ვარდან აღმოსავლელის გადმოცემით, ვანაკანის თბზულე-ბათა შორის მნიშვნელოვანი ყოფილა ერთი ისტორიული ხასიათის ნაშრომი, რომელიც მეცნიერთათვის დღემდე უცნობია. იგი, თანახმად ცნობისა, შეიცავდა XIII საუკუნის დასაწყისიდან იმავე საუკუნის ნახევრამდე მომხდარი ამბების ისტორიას, მათ შორის, სომეხ-ქართველთა ურთიერთობებს სარწმუნოების დარგში³. წიგნში თანმიმდევრობითა და დაწვრილებით ყოფილა აღწერილი მოისართა ტომის, ე.ი. თათრების თავდასხმა სპარსეთს, პერეთს, სომხეთსა და საქართველოზე. სამწუხაროდ, ამ იშვიათი წყაროს კვალი ხელნაწერებში ჯერ არსად ჩანს⁴.

ისტორიულ-კულტურული ხასიათის ცნობების სიუხვით არანაკლებ ინტერესს წარმოადგენს იოანე ვანაკანის მეორე ვრცელი ნაშრომი — „კითხვა-მიგებანი ვანაკანისანნი“. იგი ჩვენამდე შემონახულია 1273 წელს გეტყიში გადაწერილ ხელნაწერში (გეტყი მღებარეობს ზორანაშატის მონასტრის მახლობლად) და დღემდე გამოუცემელია⁵. უამრავ კითხვა-მიგებათა შორის ზოგიერთი საინტერესოა ქართველოლოგიის თვალსაზრისითაც. კერძოდ, ასეთია შემდეგი ნაწყვეტი:

ხინიქრ ხეღს ი ქაჩიჲ, დჳს ი თანმ ჟაყაჲთიქინ
აჲიქსჳს მჳს აჲსჳ, ჟნ ხიღჳს ხეღიჲს ჳ მჳინ
ანმანაჲ ჳ მჳინმ მანსჳსანდჳი: ხს დნოქჳს
აჲსმჳსჳ ჳანსაჲსჳს ჳაჲსჳ, ხს აჲსჳსჳ მჳს იჲ,
იჲს ი ჳანმანსაჲსჳს იჲჳსანმ ჳჳ ნიღინსიჲსჳს
იჲჳსანმ ი თანმ ჟაყაჲთიქინ, ჳსაჲსიჲჳ
ანმიღ, იჲიჲს ჟნო აჲსაჲსაჲს ჳანმნჳს: მჳ
მჳინ აჲსჳს დიღჳს ხს ანმანაჲ, ხს აჲიქსჳს
ხეღიჲს ხს ი ჳასჳსჳს ჳჳსაჲსჳს აჲაიღჳს
ჳანმ ჳასაჲსაჲსჳს ხს აჲა დჳსჳინ: ჳჳს
ხეღჳს ანმ ჳინიღნეჲს ანმჳსაჲსაჲს ხს
ანმჳსანმნჳსჳს...

„საქართველოში უთანხმოება იყო, რამეთუ მეფის სასახლეში ქალი ერთი იტყუდა, რომ სული მისი ორმაგია — ერთი უკვდავი და ერთი მოკვდავი. ამის წინააღმდეგ ბეჭენი იბრძოდეს, უფრო კი ერთი [კაცი], რომელი იყო მთავარი იმ დროისა — ჭყონდიდელი მეფის კარისა, ივანე ათაბაგის დისშვილი, სახელით ბასილი. იგი ერთი იტყუდა სული და უკვდავი, ხოლო ქალი — ორი და ვერ შესძლო [თავისი] ნათქვამის განმარტება ანუ დამტკიცება, არც მეორე ერთისა. ეს უთანხმოება სამი წელი გრძელდებოდა — დაუმტკიცებელი და მიუღებელი დარჩა“ [6].

ამ ცნობის მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ რაკი მეფის კარზე ამგვარი მსჯელობისა და განხილვის შესაძლებლობა იყო, ისიც ქალთა მონაწილეობით, მაშასადამე, სასახლეში თავისუფალი აზროვნების გარემო სუფევდა. რა თქმა უნდა, ვინმე უტბო არ მოხვდებოდა მეფის კარზე და ვერ შეეძაებოდა ვაზირთა უპირველესს – ჭყონდიდელს. იქნებ, ეს ის ბასილი ჭყონდიდელია, რომელმაც ისარგებლა დავით VII ულუს მოუტყუელობით და „იწყო საურავთაცა ქმნად თვინიერ მეფის კითხვისა“ და ამისთვის სიკედილით იქმნა დასჯილი⁷. თუ წარმოდგენილი იდენტიფიკაცია სწორია, მაშინ ენაქანს მხედველობაში უნდა ჰქონდეს 1247-1251 წლებში მომხდარი ამბები. ვინაიდან დავით VII-ის მეფობა იწყება 1247 წელს, ხოლო 1251 წელს გარდაცვლილა თვით მწერალი.

სხვათაშორის, ორიოდ წლის წინათ „არტანუჯის წყაროების“ მე-3 ნაკვეთად თბილისში გამოიცა ა. აბლაძის მიერ შედგენილი კრებული „სომხური ანდერძ-მინაწერები საქართველოს შესახებ (X-XIII სს.)“, სადაც წარმოდგენილია იმავე იოანე ვანაკანის ავტოგრაფიული მინაწერის ქართული თარგმანი (გვ. 58, XXVIII) და მისი სომხური ტექსტი გ. ჰოვსეფიანის რედაქციით (გვ. 150, 187). სამწუხაროდ, მინაწერის ზოგიერთ გამოცემაში (მათ შორის ქართულ თარგმანშიც) დაწერის თარიღი არასწორად არის წაკითხული. იქ ოქტ-ს (1236) მაგიერად უნდა იყოს ოქშ (1238 წ.) [8, 52,54; 8,13]⁸. ეს იმას ნიშნავს, რომ იოანე ვანაკანი თბილისში ყოფილა და თათრების მიერ ხორანაშატიდან (ტავეშიდან) დატყვევებული და მულანში წაღებული სახარება ხელახლა უკან დაუბრუნებია 1238 წელს.

როგორც ვხედავთ, მოძღვარი იოანე ვანაკანი ტაუშელ სომეხ მწერალთა იმ წრეს ეკუთვნის, რომელთაც გარკვეული კავშირი ჰქონდათ ქართულ სინამდვილეებთან.

ფეხადგობი და ღირებულებები

1. ყირაყიშ ფანჯაკებში, რასწორობითი ჯგუფი, მუხრანის რაიონის მუხრანის
4. მხარე - ჯგუფის მუხრანის, რ., 1961, № 218:
2. რიყს. ჯ. ჯგუფის მუხრანის, მუხრანის ქალაქის 6-ე რაიონში,
ქალაქის, 1922, № 4-20
3. ყირაყიშ ფანჯაკებში, № 344-348: ჯგუფის რასწორობითი ჯგუფის
რასწორობითი ჯგუფის ლიტერატურის, ქალაქის, 1862, № 146-147.
4. იოანე ვანაკანისა და მისი სკოლის შესახებ ცნობების მოკლე მიმოხილვა იხ.
პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, „წარდგენილი მხარეთა სომეხთა მოძღვრანი“ და მათი
ვინაობა. სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის საკითხებთან დაკავშირებით, ტფ.,
1928, გვ. 252-254; მისივე, ძველი სომეხური ლიტერატურის ისტორია, თბ.,
1941, გვ. 130-132.

5. აღწერილობა, იხ. ზირიკოვი ს.ფ., ოქტომბრის, მარტი მთავარი მხარეების
სივლითი მასალები, კ.მ. IV, რუს., 1969, ტ. 483-496; იმავე XIII ს-ის
ხელნაწერი ინახება ერევნის მატენადარანში, ხელნ. №5611.
6. იხ. ლინი ხამდუმიანი, ანთროპოლოგიური, ფ., რუს., 2008, ტ. 1093:
სხვათა შორის სულიწმინდის წარმოშობის საკითხი განიხილება რომისა
და სომხეთის ეკლესიებს შორისაც. ვანაკანს ქვეყნა ამ საკითხზე საეციალური
განმარტება (იხ. ყირიკოვი ფ.ანდრასი, ტ. 329-333).
7. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედ-
ვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959. II, გვ. 253.
8. სწორი წაკითხვა. С.В. Тер-Аветисян, Афтограф Иоанна (Ованэса) Ванакана
Таушского, армянского писателя монгольской эпохи. Известия КИАИ, т. IV,
Тифл., 1926; Ср. ღამნიანი მხარეების ჰისტორიკოსები, ბაზარი,
ყამაზ ხეივანი. მ. მარტოიანი, , რ., 1984, ტ. 203: ეს შეტემა გ. პოხევი-
ანის გამოცემის მიხედვით განმეორებულია ლ. მეღიქეთ-ბეგის ზეოდიწმუნულ
ორივე გამოკლევაში და პ. მურადიანის წიგნში: Армянская эпиграфика Грузии.
Тбилиси, Ер., 1988.

ისტორიოგრაფია

ქართული

გალუჩო სილოგავა

«ქართლის ცხოვრების» შესწავლის სათავეებთან - სოლომონ დოდაშვილი

1832 წელს თავისი ჟურნალის – „სალიტერატურონი ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი“, ორ ნომერში სოლომონ დოდაშვილმა (1805-1836) გამოაქვეყნა სტატია „მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა ანუ სიტყვიერებისა“¹. იმავე წელს და თითქმის ერთდროულად იგი დაიბეჭდა რუსულ ენაზე გაზ. „Тифлисские Ведомости“-ში². სოლომონ დოდაშვილის ამ წერილს მაშინვე მოჰყვა გამოხმაურებები, როგორც პრესაში, ისე მაშინდელი საზოგადოების წევრთა კერძო მიმოწერებში და მან იმთავითვე მაღალი შეფასება დაიმსახურა³. ასევე, მაღალი შეფასება მიეცა მას შემდგომი დროის სამეცნიერო წრეებში; მაგ., კ. კეკელიძე ს. დოდაშვილის ამ ნაშრომს განიხილავდა, როგორც ძველი ქართული ლიტერატურის პერიოდიზაციის ცდას, რომელიც მერეც მეორედებოდა სხვადასხვა ვარიანტით სამეცნიერო ლიტერატურაში, კერძოდ, ალ. ცაგარელის მიერ⁴ და სხვ.

ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის განხილვას, რომელსაც იგი, კ. კეკელიძის შეფასებით, ოთხ ნაწილად ყოფს, ს. დოდაშვილი იწყებს ქართული ენის წარმოშობის შესახებ მსჯელობით. კერძოდ, იგი წერს:

¹ ს. დოდაშვი, მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვიერებისა), ჟურნ. სალიტერატურონი ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი, №1, 1832, გვ. 19-24; იგივე: საისტორიო მოამბე, 6, 1952, გვ. 272-276; კრ. ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ქრესტომათია, I, თბ., 1954, გვ. 25-29. ნაშრომი გამოქვეყნდა მისი თხზულებების სამივე გამოცემაში – 1961, 1989 და 2001 წლებისა. ჰეშვით შემოკლებით მითითებული იქნება „მოკლე განხილვა“ და გვერდები 1961 წლის გამოცემის მიხედვით.

² С. Додаев-Магарский, Краткий взгляд на грузинскую литературу, газ. Тифлисские Ведомости, №1, I, 1832, с. 18-24; იგივე, იხ. მისი, თხზულებანი, თბ., 1961, გვ. 224-226.

³ ივ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის, თეიმურაზ ბატონიშვილის და სხვ. გამოხმაურებების შესახებ იხ.: ს. დოდაშვილი, თხზულებანი, თბ., 1961, გვ. 376-377.

⁴ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი პირველი, თბ., 1980, გვ. 19. ს. დოდაშვილის ცხოვრებისა და შემოქმედების ცნობილი მკვლევარის სოლ. ზუციშვილის დახასიათებით, „მოკლე განხილვა“ პირველი ნაშრომია ახალ ქართულ მწერლობაში. რომელიც გარკვეული წესით მიმოიხილავს ქართული ლიტერატურის განვითარებას. მართალია, ეს მიმოხილვა მეტად შეუქმუწელია, მაგრამ იგი მაინც არის პირველი მასალათა სისტემატიზაცია განლაგებით. ამითაც სოლომონ დოდაშვილმა მომავალ მკვლევართ გარკვეული მიმართულება მისცა“⁵. ს. ზუციშვილი, სოლომონ დოდაშვილის ჟურნალისტურ-ლიტერატურული მემკვიდრეობა, კრ. სოლომონ დოდაშვილი, საიუბილეო კრებული, მიძღვნილი ს. დოდაშვილის დაბადების 180 წლისთავისადმი, თბ., 1986, გვ. 145.

„თუმცაღა რომელნიმე მწერალნი, საკუთრად სომეხთაგანნი, ამტკიცებენ, რომელ ქართველნი ძუშლს დროში ლაპარაკობდნენ სომხურსა ენასა ზედა, ვინამთგან ორნი ესე ძუშლნი ამიერკავკასიის მცხოვრებნი, ესე იგი ქართველნი და სომეხნი, ვითარცა იხილვების ისტორიასა შინა, მსწარმოებენ ერთისა შთამომავლობისაგან – თარგამოსისა, გარნა გამოცანანი ესე არა არიან საფუძე-ლიანნი და არცა დამტკიცებულნი“¹.

სიტყვასთან „თარგამოსისა“ ავტორი სქოლიოში შენიშნავს: „თარგამოსი იყო მფლობელი ამიერკავკასიის მხარისა, ორი ათას შეიდას ორმოცდა თერამეტსა წელსა, რომელმანცა განუყო ძეთა თვისთა; ჰაოსს მისცა სომხითი, ხოლო ქართლოსს ქართლი და სხვანი“ და იქვე დამოწმებულია „ქარ[თლის] ცხოვ[რება]“².

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ახალი დროის მეცნიერებაში ესაა პირველი დამოწმება და, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, კრიტიკული განხილვა „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებისა. ახალი დროის მეცნიერებაში აქ ვგულისხმობთ XIX ს-ის მეცნიერებას, როდესაც არა მარტო შეიქმნა მეცნიერების მთელი რიგი დარგები, არამედ მოხდა კრიტიკული ათვისება კაცობრიობის მიერ მანამდე დაგროვილი ცოდნისა. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, „ქართლის ცხოვრებასთან“ დაკავშირებით, იგულისხმება XVIII საუკუნე – ვახტანგ VI, სწავლულ კაცთა კომისია³, კათალიკოს-პატრიარქი ანტონ I⁴, ერთი მხრივ, და

¹ მოკლე განხილვა, გვ. 198.

² იქვე, შენ. 1. სტატიის ამ ორ ნაწევრში, ეფიქრობ, საინტერესოა ისიც, რომ ს. დო-დაშვილია პირველი, ვინც მიმართავს ტერმინს *ამიერკავკასია* (ორგზის: „ამიერკავკასიის მცხოვრებნი“, „ამიერკავკასიის მხარე“), და ამას ადგილი აქვს XIX ს-ის დამდეგს; ესეც – ამ ტერმინის ისტორია, ცალკე კვლევის საგანია და მის სათავეში, როგორც ტერმინის შემქმნელ-შემომღებელი, სოლომონ დოდაშვილი დგას.

³ ვახტანგ VI-ისა და მისი დაარსებულ „სწავლულ კაცთა კომისიის“ წევლისა და დამსახურების შესახებ „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლასა და შევსებაში იხ. კ. გრეგოლია, ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან, I, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954; შ. ბანთაძე, ქართული ისტორიოგრაფია XVIII საუკუნეში (მთავარი წარმომადგენლები), თბ., 1985, გვ. 26-56.

⁴ კათალიკოს-პატრიარქმა ანტონ I-მა თავისი „ქართული ღრამატიკის“ მეორე, 1767 წლის რედაქციით, როგორც „ტკბილსიტყვაობის“, ამაღლებული, რიტორიკული სტილის ნიმუში, მოიყვანა ციტატი შოთას (რუსთველის) თხზულებიდან, რომელიც, მისი აზრით, არის ნაწვევტი შოთას მიერ აღწერილი თამარ მეფის ცხოვრებიდან: ანტონ პირველი, ქართული ღრამატიკა (მეორე რედაქცია—1767), ტექსტი გამოასყემალ მოაწადეს: ელ. ბაქრაშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. კიკნაძემ, ლეკსიკონი დაურთო ელ. ბაქრაშვილმა, თბ., 1997, გვ. 338. ამ საკითხზე შეიქმნა გარკვეული ლიტერატურა: ილ. აბულაძე, ცნობა შოთა რუსთველის ისტორიული თხზულების შესახებ, *ენიქის მოამბე*, III, 1938, გვ. 201-207; იგივე, იხ. *მისი, შრომები*, III, თბ., 1982, გვ. 235-241; ი. ლოლაშვილი, რუსთაველი და თამარის ისტორიკოსთა ვინაობის პრობლემა (*რუსთველოლოგიური ძიებანი*, 3), თბ., 1961; მისივე, რუსთაველის საისტორიო თხზულების გამო, *მცნე*, 2, 1967, გვ. 295-310; კ. გრეგოლია, თამარის მეორე ისტორიკოსისა და მისი თხზულების დათარიღებისათვის, *თსუ შრომები*, ტ. 108, თბ., 1964, გვ. 359-375; მისივე, თამარის კიდევ ერთი შემატანე-ისტორიკოსი, თბ., 1977; *Н.В. Абуладзе, К вопросу об историческом произведении Шоты Руставели, Сборник Руставели*, Тб., 1938, с. 161-169; იგივე, *მისი, შრომები*, III, თბ., 1982, გვ. 242-250.

მარი ბროსეს ტიტანური შემოქმედება ქართველოლოგიაში, კერძოდ, მის მიერ განხორციელებული „ქართლის ცხოვრების“ შეიღწომიანი ორენოვანი (ქართულ-ფრანგული) გამოცემა XIX ს-ის შუა ხანებში, კერძოდ, 1849-1858 წწ.¹

და აი, 17 წლით ადრე სანამ მ. ბროსე „ქართლის ცხოვრების“ I ტომს გამოსცემდა და თითქმის 20 წლით ადრე სანამ იგი „ქართლის ცხოვრების“ „დამატებებსა და შენიშვნებში“ მისი ცნობების კრიტიკულ განხილვას წარმოადგენდა², სოლომონ დოდაშვილმა პირველმა ჩაუყარა საფუძველი „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლას და მისი ცნობების კრიტიკულ განხილვას. მართალია, სოლომონ დოდაშვილის ეს ნაშრომი არ არის ისეთი მონუმენტური და თითქმის ყოვლისმომცველი, როგორც „ქართლის ცხოვრების“ მარი ბროსესული კორპუსია, მაგრამ ამ ნაშრომში მოცემულია პირველი დამოწმება და პირველი კრიტიკული განხილვა „ქართლის ცხოვრების“ ერთი კონკრეტული ცნობისა, რომელიც ავტორს სჭირდებოდა მისი შესწავლის საგანთან დაკავშირებით:

რა ცნობაა ეს, როგორია ს. დოდაშვილის არგუმენტები ამ ცნობის კრიტიკული განხილვისა და როგორ დგას ეს საკითხი თანამედროვე მეცნიერებაში?

ცნობილია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ციკლს, რომლის ავტორობა XI ს-ის ქართველ ისტორიკოსს ლეონტი მროველს მიეწერება, ახასიათებს მკვეთრად გამოხატული არმენოფილური ტენდენცია³. ეს ტენდენცია ნაწარმოებში რამდენიმენაირადაა წარმოდგენილი: თარგამოსის შეილებს შორის ჰაოსის უფროსობა, მისი უპირატესი და აღმატებული დახასიათება, მთელს ამიერკავკასიაში სომხური ენის გავრცელება-ბატონობა, მათ შორის ქართველებში და ა.შ. ყველაფერმა ამან ქართულ ისტორიოგრაფიაში „ლეონტი მროველის ისტორიული კონცეფციის“ სახელი მიიღო და იგი არაერთგზის ყოფილა განხილვისა და დისკუსიის საგანი⁴. აქედან, სოლომონ დოდაშვილს ერთი — ქართლში სომხური ენის ბატონობის და თავდაპირველად ქართველების სომხურ ენაზე მეტყველების საკითხი აქვს განხილული.

¹ იხ. მარი-ფელისიტე ბროსე, ბიობიბლიოგრაფია. ბიოგრაფიული ნარკვევი, შრომების სისტემატური ბიბლიოგრაფია, თბ., 1999, გვ. 174-175, №82.

² M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J.-C., SPb., 1851. ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია. მ. ბროსეს ამ ნაშრომის ქართული თარგმანის ნაწყვეტები: H-2611, H-2612.

³ ალ. აბლაძე, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ არმენოფილური ტენდენციის მიზეზებისათვის, მცნე. ისტორიის... სერია, 4, 1987, გვ. 188-191; დ. გოგოლაძე, ლეონტი მროველის ქართული ხალხის ეთნოგენეტიკური და გლოტოლოგიური კონცეფცია, მათობი, 9-10, 2000, გვ. 127-143; ა. ჯაფარიძე (მთავარეპიკოპოსი)...ქართლის ცხოვრების“ არმენოფილური რედაქცია, თბ., 1997 და სხვ.

⁴ ლეონტი მროველის ისტორიული კონცეფციის საკითხისათვის, მცნე, ისტორიის... სერია, I, 1969, გვ. 316-335; აქ გამოქვეყნებულია 1966 წლის 20 მარტს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სხდომათა დარბაზში გამართული დისკუსიის ანაგარიზი — მომხსენებლის, პრ. რატინის გამოსვლის ტექსტი ამავე სახელწოდებით და მონაწილეთა — გ. მელიქიშვილი, ს. ყაუხჩიშვილი, ზ. ანჩაბაძე, შ. მესხია, მ. ლორთქიფანიძე, დ. გერიტიშვილი, ა. სურგულაძე, შ. ბაღრიძე, ს. კაკაბაძე, მ. დუმბაძე, ე. დონდუა და დ. მუსხელიშვილი — სიტყვები.

ლეონტი მროველთან ამის შესახებ აღნიშნულია შემდეგი:

„აქამოდის ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო, რომელსა ზრახვიდეს. ზოლო ოდეს შემოკრებს ესე ურიცხვნი ნათესავნი ქართლსა შინა, მაშინ ქართველთაც დაუტევეს ენა სომხური. და ამათ ყოველთა ნათესავთაგან შეიქმნა ენა ქართული“¹.

რა თქმა უნდა, ლეონტი მროველის ამ ცნობის უსაფუძვლობა და ზედაპირულობა დღეს სერიოზული მსჯელობის საგანი არ შეიძლება იყოს და მას ასეთად არც არავინ განიხილავს. სულ სხვა საკითხია რატომ დასჭირდა ლეონტი მროველს ასეთი მოსაზრების წამოყენება, რატომ შეიწყნარა იგი მაშინდელმა (XI-XII სს.) ქართულმა საზოგადოებამ იმდენად, რომ ჩართული იქნა სამეფოს კარის ოფიციალურ, აღიარებულ ისტორიოგრაფიულ ძეგლში – „ქართლის ცხოვრებაში“. ამ საკითხზე ქართულ მეცნიერებაში რამდენიმე თვალსაზრისი არსებობს და იგი მართლაცაა სერიოზული მსჯელობის საგანი, მაგრამ ეს ცალკე განხილვის თემაა; მისი აქ გაშლა ზედმეტია, მით უმეტეს, რომ ერთი აზრი ამის შესახებ ჩამოყალიბებული არაა²; ჩვენთვის ამჟამად მთავარია ის, რომ სოლომონ დოდაშვილმა პირველმა დასვა ეს საკითხი თითქმის ორასი წლის წინ, უარყო იგი და ლეონტი მროველის ამ ცნობის პირველი კრიტიკული განხილვა წარმოადგინა. იგი წერს:

„უკეთუ აზრნი მწერალთა იმათ (იგულისხმებიან ცოტა ზემოთ დასახელებული მწერალნი სომეხთაგანნი. ს. დოდაშვილის თხზულებათა გამრცეებებში) ეს სიტყვა, ვფიქრობ, არასწორადაა შეცვლილი სიტყვით „ამათ“ დაფუძნებულ არიან მხოლოდ მას ზედა, რომელ ქართულსა ენასა ზედა მყოფთა ლექსთაგანნი რომელნიმე აქამოდმე იხმარებიან სომხურსა ენასაცა შინა, ფრიად ცოტანი, ამის გამო შეუძლებელ არს მითვისება მათი და არცა დამტკიცება. შესაძლებელ არს, რომელ არა ქართულმან ენამან მიიღო ლექსნი სომხურიდამ, არამედ სომხურმა ენამან ქართულიდამ. წინაპართა ჩვენთა შემოიღეს ლექსნი ქართლისა ენისანი მაშინ, ოდესცა სომხური ენა მყოფობდა თავისთავად, ეგრეთვე ქართველნიცა იყვნენ განყოფილთ და პირსა შინა ერისასა გამოიხატა“³.

ამ ადგილას, სკოლიოში, სოლომონ დოდაშვილი ერთგვარი ირონიით შენიშნავს – „ჩვენ არ ძალგვიძს ბაასი სომეხთა თანა, ვინამთგან იგინი უბნობენ, რომელ თვით ადამ ლაპარაკობდა სომხურს და სომხურის ენიდამ იწარმოა ყოველი ენა, ესე იგი ფრანციტული, ნემეცური, რუსული და სხვანი“⁴.

იგი განაგრძობს: „ძირი ენისა ჩუშნისა უნდა იყოს საკუთარი. ესე ჰსჩანს

¹ ლეონტი მროველი [ნაწილი პირველი: ცხოვრება ქართველთა მეფეთა], ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. კუხუჩიშვილის მიერ, ტომი I, თბ., 1955, გვ. 16:4-6.

² ლიტერატურა იხ. ზემოთ, გვ. 518, შენ. 3, 4.

³ მოკლე განხილვა, გვ. 198.

⁴ იქვე, შენ. სქ-ში 3.

ყოველთა ძველთა წერილითგან. ჩუშნ ვერ კახედავთ ვერცა ასოთა, ვერცა ზმათა და გამოლებათა, არცა თუ ოდენ ლექსთა, რომელთაცა აქუნდეთ მკვეთრი მსგავსება სულსა შინა სომხურისა ენისასა“¹.

ფეიქრობ, ინტერესმოკლებული არ იქნება ს. ღოდაშვილის სტატიის ამ ადგილის მისივე რუსული თარგმანის წარმოდგენაც, სადაც თანამედროვე მკითხველისათვის აზრი უფრო ნათლად და მკაფიოდაა გადმოცემული:

„Хотя некоторые писатели, особенно Армянские, утверждают, что Грузины в древние времена говорили на Армянском языке, но сии догадки, выведенные из того, что оба сии древние Закавказские обитатели, то есть Грузины и Армяне, как видно по Истории, происходят от одного поколения Таргамоса (აქ, სქოლიოში, სოლომონ ღოდაშვილს მოჰყავს იგივე ცნობა თარგამოსის შესახებ, რაც სტატიის ქართულ ტექსტშია და პირველი წარმოდგენს „ქართლის ცხოვრების“ სათაურის რუსულ თარგმანს – „Ист[ория] Груз[ини]“, რაც იმ დროიდან და დღესაც მიღებულია ქართულ მეცნიერებაში), весьма неудовлетворительны и не доказаны. Если сии писатели основываются на том, что некоторые, немногие однакоже, слова, существующие в Грузинском языке, доселе употребляются и на Армянском, то из сего нельзя еще составить никаких основательных этимологических выводов в том, чтоб язык Грузинский происходил от Армянского; также как наоборот нельзя сим доказать, чтоб Грузинский был коренной, а Армянский производный от онного. Есть множество случаев, по коим можно предположить, что слова сии от самобытного Грузинского языка могли перейти к таковому же Армянскому. Что корень нашего языка должен быть собственный, сие видно из всех древних письменных памятников. Я не нахожу ни букв, ни даже звуков, не только слов, которые бы имели разительное сходство со свойством Армянского языка“².

მამასადამე, სოლომონ ღოდაშვილის მოსაზრებით, „ქართლის ცხოვრებაში“ წარმოდგენილი XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსის ცნობა უძველესი დროის ქართლში სომხური ენის გავრცელების და თავდაპირველად ქართველების სომხურ ენაზე მეტყველების შესახებ, არ არის სწორი. თანამედროვე მეცნიერთა („მწერალთანიო“ – იგი წერს) არგუმენტები ამის სასარგებლოდ ქართულში სომხური სიტყვების არსებობისა, მართალია, მცირე რაოდენობით, ჯერ კიდევ არაფერს არ ამტკიცებს, ისევე, როგორც ქართული სიტყვების არსებობა სომხურში, რადგან ეს ზალხები უძველეს დროსვე მოსახლეობდნენ ამიერკავკასიაში და თითოეულს გააჩნდა თავისი ენა; არ არსებობს ქართულში არც ასო, არც ბგერა და არც სიტყვები, რომელთაც კჳონდეთ მსგავსება სომხური ენის სულისაო.

¹ იქვე, გვ. 198-199.

² ს. ღოდაშვილი, თხზულებანი, იბ., 1961, გვ. 221-222.

ვიმეორებ, ესაა პირველი კრიტიკული განხილვა „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი მწვევე საკითხის – მისი არმენოფილური ტენდენციისა, რომელიც სოლომონ დოდაშვილმა წამოაყენა და რომელიც დღემდე სადისკუსიოდ რჩება.

როდესაც სოლომონ დოდაშვილი „ქართლის ცხოვრების“ კრიტიკას, უფრო ზუსტად, მისი ერთი ცნობის კრიტიკულ განხილვას იწყებდა, „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის გამოცემა ჯერ კიდევ არ არსებობდა. მაგრამ, იმ დროინდელი განათლებული საზოგადოების ოჯახებში მოიპოვებოდა მისი ხელნაწერები, რომლებიც საოჯახო ბიბლიოთეკის ძვირფასი წიგნი იყო¹. ვფიქრობ, აქ განხილულ საკითხთან დაკავშირებით უაღრესად საინტერესო და მნიშვნელოვანია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ხელნაწერი სოლომონ დოდაშვილსაც ჰქონია, რომლის, სამწუხაროდ, მხოლოდ მცირე (ერთფურცლიანმა) ფრაგმენტმა მოაღწია ჩვენამდე.

ესაა ხელნაწერთა ინსტიტუტის კოლექციებში ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების, ანუ S ფონდიდან შესული ხელნაწერი №1547. მისი პირველი მეცნიერული აღწერილობა ეკუთვნის ქ-ნ მზექალა შანიძეს. აღწერილობის მიხედვით, ხელნაწერი, რომელიც XIX საუკუნისაა (ორ ადგილასაა ქაღალდის ფურცელი 1823 წლის ჰვირნიშით), შეიცავს კალიგრაფიული, ერთი ხელით გადაწერილ თხზულებებს ალოძინების ხანის ქართველი მწერლებისა – თეიმურაზ I (1589-1653), არჩილ მეფე (1647-1713), თეიმურაზ II (1744-1762); აგრეთვე, ზოგიერთ სხვა მასალას. – არსენი

¹ ერთ-ერთი ასეთია, მაგალითად, „ქართლის ცხოვრების“ ე.წ. *დადიანისეული* ხელნაწერი (S: 354) XVIII ს-ის II ნახ-ისა, რომელიც თავდაპირველად პეტისა და საზოგადო მოღვაწის ალექსანდრე ჭავჭავაძის საკუთრება ყოფილა, შემდგომში მისი სიძის, დავით დადიანისათვის უწეჭებია, ხოლო მან, თავის ბიბლიოთეკასთან ერთად, გადასცა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ძველ ხელნაწერთა საცავის გზამკვლევი, თბ., 1951, გვ. 47, №8; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. I, შედგენილია და დასაბუთდად დამზადებული: თ. ბრეგვაძის, თ. ენუქიძის, ნ. კასრაძის, ლ. ქეთათელაძისა და ქ. შარაშიძის მიერ, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1959, გვ. 411-412; E.C. Такайшвили, Картели-Цховребя Мингрельской библнотеки, იბ. ბიბლ. Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения“, СМОМПК, вып. 31-34, იგივე ცალკე წიგნად, ტ. I, Тиф., 1902-1904, с. 419-517); უფრო ძველი მაგალითი – ხელნაწერი S-4735, „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი თხზულებით (სუმბატ დავითის-ძის „ცხრობა და უწყება ბაგრატიანთა“), რომელიც დიმიტრი ბაქრაძის ბიბლიოთეკიდან მოხვდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ბიბლიოთეკაში, ერთ-ერთი შინაწერის მიხედვით, ადრე „უგანათლებულების მფეის ირაკლის ასულის თეკლას“ საკუთრება ყოფილა (ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, თბ., 1969, გვ. 80-82); ასევე ილია ჭავჭავაძესაც ჰქონია „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერი, გადაწერილი 1761 წელს თბილისში ჯვრის საყდრის დეკანოზის იოანეს მიერ. ესაა, ე.წ. *ბარათაშვილისეული* „ქართლის ცხოვრება“ (S-25), რომელიც „სპეციალისტების დასკვნით, არის ყველაზე სრული და თარიღიანთა შორის უძველესი ხელნაწერი „მეცნიერ კაცთა“ რედაქციისა“ (გზამკვლევი, გვ. 47, №7). ილიას იგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისთვის შეუწირავს (ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. I, თბ., 1959, გვ. 33) და სხვ.

ბერი მეფესა დაეთის, სოლომონ II-ის ეპიტაფია და სხვ.¹

ამათ წინ, ხელნაწერში ჩაკინძულია ერთი ფურცელი (2r-v), რომლის ორივე გვერდი შევსებულია „ქართლის ცხოვრების“, კერძოდ, ლეონტი მროველის თხზულების – „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“ ტექსტის ნაწყვეტით. ჩვენ მას ქვემოთ კიდევ დავუბრუნდებით. ამის წინ ხელნაწერში ჩაკინძულია პირველი ფურცელი, რომლის მეორე გვერდი (lv) მთლიანად სუფთაა და თავისუფალი, ხოლო წინა გვერდზე (lr) მოიპოვება რამდენიმე გაკრული მინაწერი. გვერდის ზემოთ, მარჯვენა კუთხეში, ამჟამად გაბაცებული ფანქრით მიწერილია *Додаева* (როგორც ჩანს, სოლომონ დოდაშვილის ხელით). ფურცლის მარცხნივ – „*Саморода Додаева*“, შავი ბაცი ფანქრით, რომელზედაც შავი მელანია წერილი კალმით გადატარებული. მის ზემოთ, ასეთივე მელნითა და კალმით – „ეს ხელნაწერი სოლომონ დოდაევისა ყოფილა“, რომლის ქვემოთ, სხვა ხელით წერილად მიწერილია – „*О, ты смотри*“. სულ პირველი მინაწერის – კუთვნილების აღმნიშვნელი სიტყვის („*Додаева*“) ზემოთ, წერილი კალმით და შავი მელნით მიწერილია – „პეტრე უმიკაშვილის“, ხოლო კუთვნილების აღმნიშვნელი მეორე მინაწერის („*Саморода Додаева*“) ქვემოთ პეტრე უმიკაშვილის ხელით მიწერილია: „ეს ხელნაწერი სოლომონ დოდაევის ძმისწულის სამარაგდონ დოდაევისაგან მივიღე სოფელ მალაროდამ“.

ამ მინაწერების მიხედვით ხელნაწერის თავგადასავალი ასე წარმოიდგინება: თავდაპირველად ხელნაწერი სოლომონ დოდაშვილის საკუთრება ყოფილა; შემდეგ (სოლომონის 1832 წელს დაპატიმრებისა და ვიატკაში გადასახლების?) იგი მისი ძმისწულის სამარაგდონ დოდაევის ხელში გადასულა²; მას ხელნაწერი პეტრე უმიკაშვილის (1838-1904) – ცნობილი ლიტერატორის, მთარგმნელის, პუბლიცისტისა და საზოგადო მოღვაწისთვის³ გაუგზავნია სოფელ მალაროდან, დოდაშვილთა სამკვიდრებელიდან, ხოლო მას, თავის მხრივ, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისათვის გადაუცია (თუმცა, მცირე ხნით თავის საკუთრებად დაუტოვებია, როგორც ამას მოწმობს კუთვნილების მინაწერი პირველი გვერდის ზედა მარჯვენა კუთხეში), ხოლო

¹ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. III, თბ., 1963, გვ. 2-4.

² მოვიანებით მან თავის ბიძაზე წერილიც გამოაქვეყნა: სამარაგდონ (დოდაე)ვი, კიდევ სოლომონ დოდაეზე, გაზ. ღრუბა, I, VI, 1875. ს. დოდაშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ დღემდე ყველაზე სრულია ნაშრომი: ს. ზუციშვილი, სოლომონ დოდაშვილი, ცხოვრება და მოღვაწეობა, „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 2, თბ., 1944, გვ. 8-55. დოდაშვილების გვარის შესახებ იხ. *А. Додаева-Магарская, Помни род свой...*, Хроника рода Додашвили, М., 2000, გვ. 184. არსებობს ს. დოდაშვილის ნაშრომების და მასზე გამოკვლევებისა და წერილების ორი ბიბლიოგრაფია: 1) *სოლომონ დოდაშვილი, ბიბლიოლიოგრაფია*, 1825-1966, შემდგენლები: ნ. დოლიძე და ნ. ფირცხალაია, პრ. ფ. ს. ზუციშვილის რედაქციითა და წინასიტყვაობით, თბ., 1967 (ქრონოლოგიური, 421 დასახელება); 2) ს. დოდაშვილი, თხზულებანი, თბ., 1989, გვ. 457-476 (ანბანური, 302 დასახელება).

³ მის შესახებ იხ.: ზ. მეშვეთეშვილი, პეტრე უმიკაშვილი, პუბლიცისტი და კრიტიკოსი, თბ., 1967: ქართული მწერლობა, ლექსიკონი-ცნობარი, წიგნი I, თბ., 1984, გვ. 387-388.

აქედან იგი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში და შემდეგ ხელნაწერთა ინსტიტუტში მოხვდა.

ცხადია, ეს ხელნაწერი (S-1547) სოლომონ დოდაშვილის შემოქმედების მკვლევართა მხრიდან, საგანგებო შესწავლას მოითხოვს, თუნდაც, მისი შედგენილობის თვალსაზრისით, მისი ლიტერატურული ინტერესებისა და გემოვნების წარმოსადგენად. კერძოდ, ლიტერატურათმცოდნეთა თუ ლიტერატურის კრიტიკის ისტორიკოსებისათვის ძალზე საინტერესო იქნებოდა იმის დადგენა, თუ რა მიმართებაშია ხელნაწერში წარმოდგენილი ავტორები სოლომონ დოდაშვილის მიერ „მოკლე განხილვაში“ განხილულ ავტორებთან (პერსონალური შემადგენლობა, შემოქმედების ნიმუშები...) და სხვ. ხოლო ჩვენ ამჯერად ხელნაწერში ჩაკინძული „ქართლის ცხოვრების“ ერთფურცლიანი ფრაგმენტი გვაინტერესებს.

იგი დაწერილია სხვა ხელით, ვიდრე დანარჩენი ხელნაწერი. ეს ხელი ნაკლებკალიგრაფიულია, ოდნავ გაკრულია და, როგორც ჩანს, შესრულების მიხედვით წინ უსწრებს დანარჩენ ხელნაწერს; უფრო მეტი, ეს ფურცელი ამ ხელნაწერის კუთვნილება არცაა.

მაშასადამე, ფაქტია, რომ არსებული XVIII ს-ის ბოლოს თუ XIX ს-ის დასაწყისში გადაწერილი „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერი, რომელიც სოლომონ დოდაშვილის, უფრო მისი წინაპრების ოჯახის, საკუთრება ყოფილა, რომელსაც, როგორც ჩანს, ისიც კარგად იცნობდა და რომლის მონაცემებიც მას კრიტიკულად განუხილავს თავის სტატიაში ბევრად ადრე, ვიდრე „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტი გამოქვეყნდებოდა¹.

ეს ფურცელი რომ ხელნაწერის ფრაგმენტია და არა დამოუკიდებელი ტექსტის შემცველი, ჩანს მისი დასაწყისიდან და დასასრულიდან: იწყება წინა გვერდიდან გადმოსული სიტყვის ნაწყვეტით — „[დი]ებითა“ და მთავრდება ასევე ნაწყვეტით „დასავა[ლით]“, რომელიც გადადიოდა მომდევნო გვერდზე. მთლიანად; ამ გვერდებზე მოთხრობილია მირიან მეფის ძის, თრდატ სომეხთა მეფის სიძის და თვითონაც სომეხთა მეფის გარდაცვალება, მირიან მეფის გარდაცვალება, მისი სიკვდილისწინა დანაბარები მეუღლის — ღედოფალ ნანასა და ძის — ბაქარისადმი, მისი დაკრძალვის ადგილის აღწერა და ნანა ღედოფლის გარდაცვალება.

¹ სხვათა შორის, ს. დოდაშვილმა თავის „მოკლე განხილვაში“ ჩართო თორმეტი სტროფი ანტონ კათალიკოსის „წყობილსიტყვაობიდან“ იოანე პეტრიწის შესახებ, რომელიც მანში ჯერ კიდევ დაუბეჭდილი არ იყო (ს. ბუციშვილი, სოლომონ დოდაშვილის ჟურნალისტურ-ლიტერატურული მემკვიდრეობა, გვ. 144); ხოლო წერილის რუსულ ვარიანტში („Краткий обзор...“) წარმოადგინა ამ სტროფების შესანიშნავი რუსული თარგმანი და ამით მკითხველისთვის საოცრად ადვილი გასაგები გახადა ანტონ კათალიკოსის „მაღალი შტილით“ ნაწერი. ვუიქრობ, ეს ფაქტი — ძველი ქართული მწერლობის ძეგლთა პირველი უცხოური, ამ შემთხვევაში რუსული თარგმანი, და საერთოდ, მათი სხვა ენებზე თარგმნის ტრადიციის დამკვიდრება და ისტორია, ცალკეა შესასწავლი, რომელსაც სათავე ისევ და ისევ სოლომონ დოდაშვილმა დაუდო.

ფრაგმენტი იწყება სიტყვებით:

[S-1547, 2r] „[...|]დებითა. და მოქცევიტგან მირიან მეფისათ ოცდამეხუთესა წელსა მოკვდა ძე მისი რევ, სიძე თრადტ(!) სომეხთა მეფისა, რომლისად მიეცა მეფობა სიცოცხლესავე მისსა. და დაფლეს აკლდამასავე მას, რომელი თვით მასვე რევს აღეშენებინა. და მასვე წელიწადსა დასნეულდა მირიან მეფე, რომელიცა აღესრულა [...]“¹.

მთავრდება სიტყვებით:

„და აღესრულა მირიან მეფე და დაეფლა ზემოსა ეკლესიასა, საშუალსა სუშტსა სამხრითსა, ჩრდილოით კერძო. და მას სუშტსა შინა არს ნაწილნი ღ(მრ)თივალმართებულისა მის სუშტისა. და მეორესა წელსა მოკვდა დედოფალი ნანა და დაეფლა მასვე სუშტსა დასავა[ლით...]“ [2v]’.

ცხადია, ამ ფრაგმენტის სრული ტექსტოლოგიური გამოკვლევის ადგილი აქ არ არის და ეს მომავლის ამოცანად რჩება, მით უმეტეს, ტექსტის რამდენიმე ადგილი მაფიქრებინებს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ეს ხელნაწერი ვახტანგამდელი რედაქციის, ე.წ. მცხეთური ციკლის რომელიღაც ხელნაწერიდან გადაწერილი უნდა ყოფილიყო. კერძოდ, 1) სომეხთა მეფის სახელი ამ ხელნაწერში, ყველა სხვა ხელნაწერისაგან განსხვავებით, რომლებშიც „თრადტ“ წერია, გადმოცემულია „თრადტ“ ფორმით. მხოლოდ ერთ ხელნაწერში, *მარიამისეულში*, დასტურდება მსგავსი დაწერილობით ამ ადგილას ეს სახელი – „თარადტ“ და იქაც *ანბეტობის* მოხსნის შემთხვევაში „თრადტ“ ფორმის აღდგენა შეიძლება; 2) მირიან მეფის მოქცევიდან თარიღი „ოცდამეხუთესა წელსა“ ყველა ხელნაწერში აღნიშნულია „მე“ წინსართით და მხოლოდ *მარიამისეულსა* და მასზე დამოკიდებულ *მაჩაბლისეულშია* „ქე წელსა“, რაც ქარაგმის გახსნის შემთხვევაში ასევე „ოცდამეხუთესა წელსას“ გვაძლევს; 3) ასევე, ყველა ხელნაწერშია – „მოიყვანა ძე თვისი ბაქარ“, და მხოლოდ *მარიამისეულსა* და *მაჩაბლისეულშია* „მიიყვანა“; 4) იმავე წინადადების „რომლისად“ ფორმა სხვა ხელნაწერებისეულ „რომლისადავე“-ს და „რომლისას“ განსხვავებით, დასტურდება კიდევ ერთ ძველ, *ჭალაშვილისეულ* ხელნაწერში და ა.შ.

ამასთანავე, ამ ფრაგმენტის ტექსტი ლეონტი მროველის საკმაოდ მოზრდილი მეორე თხზულების („წინოს მიერ ქართლის მოქცევა“) ფინალურ ნაწილს განეკუთვნება; ხოლო ის ნაწილი, რომლის ცნობის კრიტიკასაც სოლომონ ღოდაშვილი მიმართავს, ლეონტი მროველის პირველი თხზულების („ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“) დასაწყისშია მოქცეული. მაშასადამე, „ქართლის ცხოვრების“, საყარადოდ, ვახტანგამდელი რედაქციის ხელნაწერის გადანაწერი, რომელიც სოლომონ ღოდაშვილს ხელთ ჰქონია, საკმაოდ მოზ-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 129:5-9.

² იქვე, გვ. 130:13-16.

რდილ ტექსტს, სულ ცოტა, ლეონტი მროველის პირველ ორ თხზულებას მაინც შეიცავდა.

მაშასადამე, სოლომონ დოდაშვილი, ერთი მხრივ; არის „ქართლის ცხოვრების“ ცნობების პირველი კრიტიკული მკვლევარი, და, მეორე მხრივ, მის სახელს წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიულ-ფილოლოგიური საკითხების კვლევის წრეც უკავშირდება.

აქვე, დამატების სახით, ვაქვეყნებ „ქართლის ცხოვრების“ დოდაშვილისეული ხელნაწერის (S-1547) ჩვენამდე მოღწეულ ფრაგმენტს:

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

ქართლის ცხოვრება

(დოდაშვილისეული ხელნაწერი, S-1547)

[ლეონტი მროველი, ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა]

(ნაწყვეტი)

[2r] [...დი]დებითა. და მოქცევითგან მირიან მეფისათ ოცდამეხუთესა წელსა მოკედა ძე მისი რევ, სიძე თრადტ სომეხთა მეფისა, რომლისად მიეცა მეფობა სიტოცხლესავე მისსა. და დაფლეს აკლდამასვე მას, რომელი თვით მასვე რევს აღეშენებინა.

და მასვე წელიწადსა დასნეულდა მირიან მეფე, რომელიცა აღესრულა. და მოიყვანა ძე მისი ბაქარ და ცოლი მისი ნანა და რქუა ნანას: „აჰა ესერა, მე წარეალ, ვინაცა მოვედ, და ვმადლობ მრავალმოწყალესა ღმერთსა, დამბადებელსა ცათა¹ და ქუეყანისასა, რომელმან წარტყუნილი ეშმაკისაგან მიხსნა მე პირისაგან ჯოჯოხეთისა და ღირს მყო მე მარჯუნით მის თანა. შენ, ნანა, უკეთუ გაცესლა მოცალეობა, ცხოვრებისა ჩემისა შემდგომად, განყავ საშუალო განძი ჩვენი ორად, და მიიღე სამარხავსა ნინასა, და განმანათლებელისა

¹ ყველა ხელნაწერში და, მათ შორის, აქაც არის „ცათა“, ხოლო ქალაქისეულშია „ცისა“, რომელიც ს. ყაუხჩიშვილს ძირითად ტექსტში ააქვს (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 129:11), რაც სწორი არ უნდა იყოს – სხვა თუ არაფერი, გაიხსენოთ საუფლო ლოცვის სიტყვები: „ამაჲო ჩვენო, რომელი ხარ ცათა შინა...“, ან „...იყავნ ნებაჲი შენი ვითარცა ცათა შინა...“, როგორც ეს აკაკი წერეთელმა დაიმოწმა „ვეფხისტყაოსნის“ ქართველიშვილისეული გამოცემის კომისიის ერთ-ერთ სხდომაზე (მოგონებები აკაკიზე, შემდგენლები: შოთა ბარამიძე, ანდრო ლომიძე, თბ., 1990, გვ. 333; შტრ. H. Cypria, Πύτς κ. мирской гармоний, წგნ.: Шотиа Рустаველი, Витязь и тигровый шахмат, т. II, Изд-во „Vita Nova“, СПб., 2007, с. 359-360). თუმცა, ამავე ტექსტში, ცოტა ქვემოთ, მირიან მეფე ამბობს – „ღმერთმან, დამბადებელმან ცისა და ქუეყანისაჲან“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 129:21). როგორც ჩანს, ამ ადგილას ტექსტის კონიექტურაა საჭირო და „ცათა“ უნდა აღდგეს.

ჩუენისასა, ჟამთა შეცვალეზისათვის, რათა არა შეირყოს უკუნისამდე იგი ადგილი; რამეთუ მეფეთა საჯდომი არს, ა(რამე)დ მწირ არს“. და ეგრეთვე და ჰვედრებდა ეპისკოპოსსა, რათა აღიღონ ღ(იდე)ბა მის ადგილისა, „რამეთუ ღირს არს პატივისცემასა“

ხოლო ძესა თვისსა პრქუა: „შვილო ჩემო, შეიცვალა ბნელი ჩენი ნათლად და სიკვდილი ცხოვრებად. შენდა მიმიცემია გვირგვინი მეფობისა ჩემისა. ღ(მერ)თ(მან), დაბადებულმან ცისა და ქუეყანისამან, დაგამტყიცენ შენ სრულსა სარწმუნოებასა ზ(ედ)ა. იწურთილი [2v] ყოვლად მცნებათა ძისა ღ(მრთ)ისათა, და დაადგერ სრულიად მათ ზედა, და სახელსა ზედა ქრისტესსა სიკუდილი ცხოვრებად გიზნდინ, რომლითა წარუვალს ცხოვრება მოიგო. და სადა ჰპოვნე ვნებანი, იგიცა ც(ეც)ხლისანი კერპნი, ცეცხლითა დაწუმნ და ნაცარი შესუნ, რომელი მათ ესვიდენ. და ესე შეილთაცა შენთა ამცენ, რამეთუ მე ვიცი იგი, რომელ კავკასიანთაცა შინავე დაილევთან. ხოლო შენ ამას შეუდეგ გულითა შენითა, და თავი შენი შეჰვედრე ძესა ღ(მრთ)ისასა, პირველ ჟამთა შობილსა, და განკაცებულსა, და ენებულსა ხსნისათ(ვი)ს ჩუენისა. და წარუძღვანებითა(!) პატიოსანისა ჯვარისათა სძლო მტერთა, ე(ითარც)ა აქუს ჩვეულება გულითა მოსავთა მისთა. და პატივისცემლი სვეტსა მას ღ(მრ)თივ<აღმართებულსა> და იყავნ მისსელა შენი ძილად საუკუნოდ სარწმუნოებასა ზედა წ(მიდ)ისა სამეზისასა“.

და მოაყვანებინა ჯვარი იგი წ(მიდის)ა ნინასი, რომელ პირველითგან აქუნდა, და ჩამოჰკიდა გვირგვინი სამეუფომ ჯვარსა მას. და მიიყვანა ძე თ(ვის)ი ბაჰქარ(!) და თავსა მისსა გამოსაზა საზე ჯვარისა, და აღიღო გვირგვინი ჯვარისაგან და დაადგა თავსა ძისა თვისისასა.

და აღესრულა მირიან მეფე და დაეფლა ზემოსა ეკლესიასა, საშუალსა სუშტსა სამხრითს, ჩრდილოთ კერძო. და მას სუშტსა შინა არს ნაწილი ღ(მრ)თივადმართებულისა მის სუშტისა. და მეორესა წელსა მოკედა დედოფალი ნანა და დაეფლა მასვე სუშტსა დასავა[ლით, სადა მირიან მეფე დამარხული იყო].

XX საუკუნის დასავლეთევროპული და ამერიკული ისტორიოგრაფია

მარიამ კარბელაშვილი

მრნსტ კანტოროვიჩის ნაშრომი შუა საუკუნეთა
პოლიტიკური თეოლოგიის შესახებ

1957 წელს ისტორიოგრაფიის სფეროში მნიშვნელოვანი მოვლენა მოხდა: გამოქვეყნდა ამერიკელი მეცნიერის, მედიევისტ ერნსტ კანტოროვიჩის¹ ფუნდამენტური ნაშრომი „მეფის ორი სხეული. შუა საუკუნეთა პოლიტიკური თეოლოგიის ნარკვევი“ [1], რომელიც დასავლეთ ევროპაში სამეფო ხელისუფლებისა და მისი საკრალური ბუნების შესახებ არსებულ წარმოდგენათა განზოგადებისა და მეცნიერულად დასაბუთებული დასკვნების გამოტანის პირველ ცდას წარმოადგენს. წიგნის მიმართ ინტერესმა გამოცემიდან 40 წლისთავე მისი მეორე გამოცემა განაპირობა, რომელსაც ე. ჩ. ჯორდანის წინასიტყვაობა ერთვის [2].

ე. კანტოროვიჩის გამოკვლევის ნოვატორული ხასიათი ჩანს ერთი რეცენზენტის შეფასებაში, რომლის თქმით, „მეფის ორი სხეულის ძიებაში შუა საუკუნეებში მოგზაურობა პროფესორ კანტოროვიჩთან ერთად უცხო ქვეყნებში ღამით უცნობ გზებზე სიარულს ჰგავს, რაც უფრო მეტ შთაბეჭდილებას ახდენს, ვიდრე გათელილ გზებზე ღლისით მგზავრობა“ [3, XI].

წიგნისთვის 1957 წ. დაწერილ შესავალში ე. კანტოროვიჩი აღნიშნავს, რომ მისი ნაშრომის შექმნას ბიძგი მედიევისტ ფ. ვ. მელტლანდის გამოკვლევებმა მისცა, რომლებშიც იყო საკითხი „მეფის ორი სხეულის“ უცნაური ლეგალური წარმოდგენის შესახებ, რაც ელისაბედისდროინდელ ინგლისში განსაკუთრებით განვითარდა [2, XVII-XVIII], და მის თავდაპირველ მიზანს შეადგენდა ეჭვენებინა უფრო ადრინდელი შუასაუკუნეობრივი ფორმები ან პარალელები „მეფის ორი სხეულის“ ამ ლეგალური დოგმისთვის.

შუასაუკუნეობრივი წყაროებით მეფე აღიქმებოდა არა მხოლოდ როგორც ინდივიდი, არამედ როგორც ზებუნებრივი არსება — საკრალური პიროვნება, რასაც ევროპის სხვადასხვა ქვეყანაში სხვადასხვა ინტერპრეტაცია მიეცა. მაგრამ ყველგან, როგორც წესი, მეფე ორი ბუნების მქონე პიროვნებად ითვლებოდა, რასაც ღრმად შეეყვარათ შუა საუკუნეთა სამართლისა და პოლიტიკის ისტორიაში. ე. კანტოროვიჩის ნაშრომი უმდიდრესი ფაქტობრივი მასალის შესწავლისა და გაანალიზების საფუძველზე შეიქმნა: თავის გამოკვლევაში იგი ეყრდნობა თეოლოგიურ, პოლიტიკურ და იურიდიულ ტრაქტატებს, ისტორიულ და მხატვრულ მწერლობას, გამოიყენა სხვადასხვა ბიბლიოთეკაში

დაცული მრავალი ძეგლი, უიშვიათესი გამოცემა, ასევე, არაერთი ჯერ კიდევ გამოუცემელი ძეგლი ხელნაწერი. ამ ვითარებაში ნაშრომი შემდეგ თანდათან გადაიზარდა შუა საუკუნეთა პოლიტიკური თეოლოგიის გამოკვლევაში: იგი იმის კვლევა და ილუსტრირებაა, თუ როგორ ხდებოდა თეოლოგიურ ცნებათა საერო შინაარსით ავსება და გადატანა მოძღვრებაში სახელმწიფოს შესახებ, ხოლო „არსებულნი სახით ეს გამოკვლევა, სხვებთან ერთად, შეიძლება განხილულ იქნას, როგორც იმის გაგების ცდა, და, შეძლებისდაგვარად, ჩვენებაც, თუ რა გზით და რა მეთოდებით ვითარდებოდა პოლიტიკური თეოლოგიის აქსიომები, *mutatis mutandis* შემორჩენილი მეოცე საუკუნემდე, გვიანი შუა საუკუნეების განმელობაში“ [2, XVIII].

ე. კანტოროვიჩის გამოკვლევის დაგვირგვინებას იმ კანონზომიერების დადგენა წარმოადგენს, რომელიც სამეფო ხელისუფლების ევოლუციურ განვითარებაში ოთხ ძირითად ეტაპს გამოყოფს. მკვლევარი შუა საუკუნეთა ისტორიას ოთხ თანამიმდევრულ პერიოდად ყოფს, სადაც სამეფო ხელისუფლების თეორიაში წამყვანი როლი, ისტორიულ ვითარებათა გამო, ოთხ სხვადასხვა პრინციპს ეფუძნება: პირველ ეტაპზე სამეფო ხელისუფლება კონცენტრირებულია ქრისტეზე, მეორე ეტაპზე – სამართალზე, მესამე ეტაპზე – სახელმწიფოზე, მეოთხე ეტაპზე – ადამიანზე.

წიგნმა გამოქვეყნებისთანავე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ამერიკელ და ევროპელ სპეციალისტებზე და შეფასებებიც შესაბამისი იყო: პროფესორმა კანტოროვიჩმა „დიდებული წიგნი დაწერა“, „შესაძლოა, ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაშრომი შუა საუკუნეთა პოლიტიკური აზროვნების ისტორიის სფეროში“, „ავტორიტეტული წიგნი“, და ბევრმა რეცენზენტმა შეაფასა ნაშრომი, როგორც „საოცრება“.

წიგნის მიმართ, ბუნებრივია, არაერთი შენიშვნა გამოითქვა, რაც მედიევისტთა მეცნიერული კამათის საგანია, მაგრამ იყო ერთი, რომელიც ყველაზე საყურადღებოდ მიმაჩნია და ამიტომ ამჯერად მისთვის გვერდის ავლას მართებულად არ ვთვლი. საქმე ეხება ტერმინს „პოლიტიკური თეოლოგია“.

ერთ-ერთი რეცენზენტი, ჯეფრი ბარაკლოუ [Geoffrey Barraclough] ე. კანტოროვიჩს განსაკუთრებულ დამსახურებად უთვლიდა ამ სპეციფიკური ტერმინის მეცნიერებაში შემოტანას: „არანაკლები მოწონებით მსჯელობს ჯეფრი ბარაკლოუ წიგნის ქვესათურის – „შუასაუკუნეთა პოლიტიკური თეოლოგიის ნარკვევის“ – შესანიშნავ დანიშნულებაზე, რომელშიც, მისი აზრით, დაჭერილია ჭეშმარიტად მოწინავე ადმპერელი და, საბოლოო ჯამში, მეტაფიზიკური ასპექტები [თეოლოგიისა], რასაც სხვა მეცნიერები – ასევე სხვა რეცენზენტები – შეცდომით და ზერაცინალურად „შუასაუკუნეთა პოლიტიკურ აზროვნებას“ უწოდებენ“. და იქვე ბარაკლოუს მოსაზრების ციტირებას მოსდევს აბზაცი: „რა თქმა უნდა, იყო ერთგვარი სიფრთხილეც. არც თუ

ყველა რეცენზენტი დარჩა კმაყოფილი კანტოროვიჩის ფრაზით „პოლიტიკური თეოლოგია“, რომელმაც ზოგიერთს გაუჩინა ასოციატია გერმანელი და ნაცისტური მღერეკლების იურისტის კარლ შმიტის მიერ ავტორიტარული მმართველობის აღწერასა და დასაბუთებასთან“ [3, X; ხაზი ჩემია – მ.კ.].

მთავარი სწორედ ესაა: შენიშვნამ გამოავნა. თუმცა ჯორდანის წინასიტყვაობაში საკითხი ამით ამოიწურა, მაგრამ არა ჩემთვის; ჩემთვის საკითხი კვლავ ღია დარჩა, რადგან ეს შენიშვნა წმინდა მეცნიერული შენიშვნის ფარგლებს სცილდება და იდეოლოგიურში გადადის. როდესაც ნაციზმთან რაღაც ასოციატიათა გაჩენაზე ამგვარ შენიშვნას წაიკითხავ, ბუნებრივად ჩნდება გაურკვევლობისა და დაუჭეების გრძნობა: ამ აშკარად არასასიამოვნო პოლიტიკური შეფერილობის შენიშვნამ იმ წიგნის მიმართ, რომელსაც 90-იანი წლების დასაწყისში პირველი გამოცემის რამდენიმე თავს ქსეროასლის მეშვეობით გავეცანი და აღტაცება მომგვარა, ძალიან დამაფიქრა და ჩემს შესაძლებლობათა ფარგლებში მასში გარკვევა ვცადე, ზოლო ბუერი ფიქრის შემდეგ ე. კანტოროვიჩის წიგნის შესახებ სტატიაში ამ საკითხის შეტანა მიზანშეწონილად ჩავთვალე.

საქმე ისაა, რომ ჯ. ბარაქლოუს მიერ შექმნილი ტერმინი პოლიტიკური თეოლოგია – რომელიც, აშკარაა, პოლიტიკური ფილოსოფიის ანალოგიით არის შექმნილი – ერნსტ კანტოროვიჩს არ ეკუთვნის: იგი მეცნიერებაში ჯერ კიდევ XX საუკუნის ოცდანი წლების დასაწყისში გამოჩნდა და ტრაგიკული ბედის პიროვნების, იურისპრუდენციის ისტორიკოსისა და თეორეტიკოსის, მესამე რაიხის გერმანიის Kronjurist-ად ანუ მთავარ იურისტად მიჩნეული კარლ შმიტის შექმნილია, როგორც მისი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ნაშრომის – „პოლიტიკური თეოლოგია. ოთხი თავი სუვერენიტეტზე მოძღვრებისთვის“ – სათაური და თემა. კ. შმიტის ეს გამოკვლევა (1922 წ.) რუსულად პირველად 2000 წელს გამოიცა [4] და სწორედ ეს წიგნი დამეხმარა საკითხში გავრკვეულიყავი.

პირველ რიგში, დაესვით კითხვა: მაინც რას ამბობს კარლ შმიტი თავისი გამოკვლევით „პოლიტიკური თეოლოგია“? არის მასში რაიმე ნაცისტური? ამის შესახებ მოვიყვან მსოფლიოში გახმაურებული ნაშრომის – „ისტორიის დასასრული“ (1989) – ავტორის, ამერიკელი მეცნიერის ფრენსის ფუკუიამას შეფასებას, რომელიც ერნსტ კანტოროვიჩის წიგნის მეორე გამოცემიდან სულ რაღაც რვა წლის შემდეგაა დაწერილი: „შესაძლებელია საკითხი უფრო ფართოდც დაისვას: სახელდობრ, რა უნდა ჩაითვალოს რელიგიად და ქარიზმულ ხელისუფლებად? გასული საუკუნის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშნად, გერმანელი თეორეტიკოსის კარლ შმიტის განსაზღვრების თანახმად, იქცა ისეთი „პოლიტიკურ-რელიგიური“ მოძრაობების გაჩენა, როგორიც ნაციზმი ანდა მარქსიზმ-ლენინიზმია, დაფუძნებული თავისი არსით ირაციონალურ პოსტუ-

ლატთა მიმართ მგზნებარე რწმენაზე. მარქსიზმს ჰქონდა პრეტენზია მეცნიერებაზე, მაგრამ რეალურ სამყაროში მისი მიმდევრები ლენინის, სტალინის ან მაოს მსგავს ბელადებს უმაღლესი ხელისუფლების მიმართ ისეთი ბრმა რწმენით მიჰყვებოდნენ, რომ ფსიქოლოგიურ პლანში შეუძლებელია მისი გარჩევა რელიგიური ერთგულებისგან“ [5].

ყველაფერი ნათელია: ერთი ბუნდოვანი, უსიამოვნო ეჭვის აღმძვრელად წამოჭრილი კონკრეტული საკითხი უკვე გაირკვა, მაგრამ კ. შმიტის ხსენებასთან დაკავშირებით აქვე ლოგიკურად ჩნდება მეორე, — ჩემი აზრით, უფრო მნიშვნელოვანი, — კითხვა: ამ ტერმინის — პოლიტიკური თეოლოგია — მსგავსების გარდა ე. კანტოროვიჩის ნაშრომს აქვს თუ არა რაიმე არსებითი კავშირი კ. შმიტის ხსენებულ გამოკვლევასთან?

შესაბამისი დასკვნის გამოსატანად კარლ შმიტის ამ ნაშრომიდან მოვიყვან მრავალთაგან მხოლოდ რამდენიმე გამონათქვამს პოლიტიკური თეოლოგიის შესახებ:

„სახელმწიფოზე თანამედროვე მოძღვრების ყველა ზუსტი ცნება სეკულარიზებულ თეოლოგიურ ცნებას წარმოადგენს ისინი თეოლოგიიდან სახელმწიფოზე მოძღვრებაში იქნა გადატანილი“ [4,57]; „თანამედროვე კანონმდებლის ყოვლისშემძლეობა, რაზეც სახელმწიფო სამართლის ნებისმიერ სახელმძღვანელოშია ლაპარაკი, ენობრივი თვალსაზრისით თეოლოგიისგან არის ნასესხები. თვით არგუმენტაციის დეტალებშიც კი ამოტივტივდება ზოლმე თეოლოგიური რემინისცენციები“ [4,60]; „მაქს ვებერის მტკიცება შტამლერისეული სამართლის ფილოსოფიის კრიტიკისას, რომ რადიკალურად მატერიალისტურ ფილოსოფიის ისტორიას შეიძლება დაეუპირისპიროთ ასეთივე რადიკალურად სპირიტუალისტური ფილოსოფიის ისტორია, რა თქმა უნდა, შესანიშნავად ილუსტრირდება რესტავრაციის ეპოქის პოლიტიკური თეოლოგიით“ [4,65-66]; „ბუტმი [Bautmy] ამბობს: რუსო სუვერნს იმავე იდეას მიაწერს, რაც ფილოსოფოსებმა შეიმუშავეს ღმერთისთვის: მას ყველაფრის გაკეთება შეუძლია, რასაც მოისურვებს, მაგრამ არ შეუძლია სურდეს ბოროტი და ა. შ.“ [4,71]; „როგორც ერთხელ დეკარტმა მისწერა მერსენს: „სწორედ ღმერთმა დაადგინა ეს კანონები ბუნებაში მსგავსად იმისა, როგორც მეფემ დაადგინა კანონები თავის სამეფოში“ [4,72]; დასასრულს კი მოვიყვან ამ წიგნის 1933 წლის გამოცემისთვის კარლ შმიტის მიერ წამოღებული წინასწარი შენიშვნებიდან ერთს: „უკანასკნელი წლების განმავლობაში გამოვლინდა მრავალი ახალი შემთხვევა პოლიტიკური თეოლოგიის გამოყენებისა. XV-XIX საუკუნეთა რეპრეზენტაცია, XVII საუკუნის მონარქია, რომელიც ბაროკოს ფილოსოფიაში ღმერთის ანალოგიურად მოიაზრება, XIX საუკუნის „ნეიტრალური ხელისუფლება“, „რომელიც მეფობს, მაგრამ არ მართავს“, დაბოლოს, წარმოდგენა საეკლესიო მმართველობით სახელმწი-

ფოზე, „რომელიც ახდენს ადმინისტრირებას, მაგრამ არ მართავს“. ასეთია მრავალი მაგალითი პოლიტიკური თეოლოგიის იდეის ნაყოფიერებისა“ [4,11].

კარლ შმიტისეული პოლიტიკური თეოლოგიის იდეა მართლაც ფრიად ნაყოფიერი აღმოჩნდა მეცნიერებისთვის, თუნდაც ე. კანტოროვიჩის ღირსშესანიშნავე ნაშრომის მაგალითზე, სადაც ნაჩვენებია თავად პროცესი, თუ როგორ ხდებოდა შუა საუკუნეებში თეოლოგიურ ცნებათა სეკულარიზაცია: თეოლოგიურ იდეათა და ცნებათა სახელმწიფოზე მოძღვრების სისტემურ სტრუქტურაში გადატანა, თუმცა არც ე. კანტოროვიჩის წიგნში, არც მისთვის დართულ ფრიად ვრცელ ბიბლიოგრაფიაში – რომელიც 300-მდე ავტორს მოიცავს – კარლ შმიტის სახელი საერთოდ არ იხსენიება.

ამიტომ სავსებით გასაგებია ის აღშფოთებაგარეული წუხილი, რომელიც ე. შმიტის ნაშრომთა რუსი მთარგმნელის და ბიოგრაფის ა. ფილიპოვის სიტყვებში ისმის: „თუ როგორ ცდილობენ მისი სახელის, მეცნიერებაში მისი წვლილის მიჩქმალვას, ადვილად მიხვდება ის, ვინც გადაშლის ერნსტ კასირერის „მითს სახელმწიფოს შესახებ“ ანდა ერნსტ კანტოროვიჩის „მეფის ორი სხეული. შუა საუკუნეთა პოლიტიკური თეოლოგიის ნარკვევს“. ამ ორთაგან არც ერთში ერთხელაც კი არ იხსენიება შმიტი“ – თითქოს არც პოლიტიკურ მითზე მისი ნაშრომი არსებობდეს და არც მისი „პოლიტიკური თეოლოგია“ [6, 270].

ერნსტ კანტოროვიჩის ნაშრომი „მეფის ორი სხეული. შუა საუკუნეთა პოლიტიკური თეოლოგიის ნარკვევი“ 506 გვერდს შეიცავს, ახლავს მრავალრიცხოვანი პეტიტით აწყობილი შენიშვნები (footnotes), დართული აქვს ილუსტრაციები, ვრცელი ბიბლიოგრაფია, პირთა და ტერმინთა საძიებელი არა მხოლოდ ტექსტის, არამედ შენიშვნების გათვალისწინებითაც, რადგან შენიშვნებში – რომელთაც არაიშვიათად გვერდის ნახევარზე მეტიც უკავია და ცალკე სტატიად შეიძლება ჩაითვალოს – დიდძალი გამოუყენებელი ფაქტობრივი მასალაა ჩატანილი და, მართლაც, საგანძურია სხვა მკვლევართათვის. ამ ვითარებას ავტორი იმით ხსნის, რომ მოერიდა ტექსტის ციტატებით გაღატეირთვას და ერთგვარი იუმორით წერს: „რა თქმა უნდა, ავტორის უპირველესი ამბიციაა კარგად წასაკითხი ტექსტი შექმნას, მოხაზოს შეტ-ნაკლებად ცხადად მონიშნული გზა თითქმის გაუკვალავ ძეგლებში და, თუკი შესაძლებელია, მკითხველის ყურადღება აფხიზლოს, რათა მეცნიერული ცეცე ბუზებით სავსე ჯუნგლებს არ შეატოვოს“ [2, XXI].

ნაშრომის საერთო ხასიათის გასათვალისწინებლად მოვიყვან მის სარჩევს [2,VII]. ერნსტ კანტოროვიჩის ნაშრომი შემდეგ თავებს შეიცავს:

წინასიტყვაობა:

შესავალი

I. პრობლემა: პლოდუნის მოხსენებითი ბარათები

II. შექსპირი: მეფე რიჩარდ II

III. ქრისტეზე კონცენტრირებული სამეფო ხელისუფლება

1. ანონიმი ნორმანელი

2. აახენის სახარების ფრონტიპისი

3. მარადიულობის შარაუანდელი

IV. კანონზე კონცენტრირებული სამეფო ხელისუფლება

1. ლიტურგიიდან იურიდიული მეცნიერებისკენ

2. ფრიდრიხ მეორე

Pater et Filius Institutae

Iustitia Mediatrix

ბ. ბრაქტონი

Rex intra et supra Legem

Christus-Fiscus

V. სახელმწიფოზე კონცენტრირებული სამეფო ხელისუფლება: *Corpus mysticum*

1. *Corpus Ecclesiae mysticum*

2. *Corpus Reipublicae mysticum*

3. *Pro patria mori*

სამშობლო რელიგიური და ლეგალური, პატრიოტული
პროპაგანდა

Rex et Patria

VI. უწყვეტობა და კორპორაცია

1. უწყვეტობა

Aevum

Perpetua Necessitas

2. *Fictio Figura Veritatis*

Imperium semper est

Universitas non moritur

VII. მეფე არასოდეს კვდება

1. დინასტიური უწყვეტობა

2. გვირგვინი როგორც წარმოდგენა

Corona visibilis et invisibilis

ფისკალური გვირგვინი

განუსხვისებლობა

გვირგვინი და *Universitas*

მეფე და გვირგვინი
 გვირგვინი a minor
 3. Dignitas non moritur
 Phoenix

კორპორაციული სიმპტომები ინგლისში
 Le Roi est mort
 გამოხატულებანი
 Rex instrumentum Dignitatis

VIII. ადამიანზე კონცენტრირებული სამეფო ხელისუფლება: დანტე
 IX. ეპილოგი.

ვეტდები მაქსიმალურად მოკლედ წარმოვადგინო ერნსტ კანტოროვიჩის როგორც შინაარსით, ასევე მოცულობით დიდი წიგნის სინოპსისი, რომელსაც სრული სიზუსტისთვის ციტირების სახეს მიეცემ; თარგმნილია წიგნის 1997 წლის გამოცემიდან [2]. ამ წიგნის ჩუქებისთვის გულითად მადლობას მოვასვენებ ისტორიკოს გიორგი ჭეიშვილს.

მეფის ორი სხეული. შუა საუკუნეთა პოლიტიკური თეოლოგიის ნარკვევი სინოპსისი

პრობლემა: პლოუდენის მოხსენებითი ბარათები:

„ედმუნდ პლოუდენის (Plowden) რაპორტებში, რომლებიც შეკრებილი და დაწერილია ელისაბედ დედოფლის დროს, მეიტლანდმა იპოვა პირველი ცხადი შემუშავება იმ მისტიკური ენისა, რომელშიც ინგლისის სამეფო იურისტები ფუთავდნენ და აწესრიგებდნენ სამეფოსა და მეფის დეფინიციებს... მეფის იურისტები... შეთანხმდნენ, რომ „ჩვეულებრივი სამართლის არც ერთი აქტი, რომელსაც გამოსცემს მეფე, როგორც მეფე, არ შეიძლება ანულირებულ იქნას მისი არასრულწლოვანების ან მიხრწნილების გამო, რადგან მეფე თავისში შეიცავს ორ სხეულს – ბუნებით სხეულს [Body natural] და პოლიტიკურ სხეულს [Body politic]. მისი ბუნებითი სხეული... მოკვდავი სხეულია, ყველა იმ უძღურების საგანი, რაც ბუნების ანდა შემთხვევითობის შედეგია..., რაც სხეულის ბუნებრივ სხეულსაც ემართება, მაგრამ მისი სახელმწიფოებრივი სხეული ის სხეულია, რომელსაც ვერც დაინახავ და ვერც ხელით შეეხები და შედგება პოლიტიკისა [Policy] და მმართველობისაგან [government] და დაფუძნებულია, რათა უწინამძღვროს ხალხს, მართოს საზოგადო კეთილდღეობისთვის, და ეს სხეული სრულიად არ ექვემდებარება არასრულწლოვანებასა და სიბერეს, და სხვა ბუნებრივ ნაკლოვანებებსა და უგუნურობებს,

რომლის საგანიც არის ბუნებითი სხეული და ამ მიზეზით იმას, რასაც მეფე აკეთებს თავისი პოლიტიკური სხეულით, არ შეიძლება ჩამოერთვას კანონის ძალა ან დაირღვას მისი ბუნებითი სხეულის ნებისმიერი უძღურების გამო" [7]... [ეს გვიჩვენებს, თუ როგორ] „მჭიდროდ იყო დაკავშირებული იურიდიული მსჯელობა თეოლოგიურ აზროვნებასთან, ან, უფრო ზუსტად, მეფის character angelicus-ის შუასაუკუნეობრივ კონცეპტთან. მეფის ხელისუფლების პოლიტიკური სხეული წარმოდგება, როგორც „წმიდა სულთა და ანგელოზთა“ მსგავსი, რადგან ის, ანგელოზთა დარად, ღროში უცვლელია“ [8]... „ამრიგად, მეფის ორი სხეული ქმნის ერთ განუყოფელ მთლიანობას..., რა თქმა უნდა, უეჭველია, რომ პოლიტიკური სხეული აღემატება ბუნებით სხეულს“ [9]... „Ergo, ბუნებითი სხეული და პოლიტიკური სხეული ცალ-ცალკე კი არ არის, არამედ შეკავშირებულია და ერთი სხეულია“ [12]... „მეფეს ორი უნარი [Capacities] აქვს, რადგან ორი სხეულის მქონეა, ერთი ბუნებითის, როგორც ყველა სხვას..., და მეორე – პოლიტიკურის და ამიტომ მისი ქვეშევრდომები მისი ნაწილები არიან, და ის და მისი ქვეშევრდომები ერთად ქმნიან კორპორაციას..., და ის არის თავი, და ისინი კი – მისი ნაწილები... და ეს სხეული არ ემორჩილება არც ენებებს..., არც სიკვდილს, რადგან, რაც შეეხება ამ სხეულს, მეფე არასოდეს კვდება, და მის ბუნებრივ სიკვდილს ჩვენი კანონი მეფის სიკვდილს კი არ უწოდებს, არამედ მემკვიდრეობის გადაცემას [Demise], რაც იმას კი არ ნიშნავს, რომ მეფის პოლიტიკური სხეული მოკვდა, არამედ იმას, რომ ორი სხეული დაშორდა ერთმანეთს... და პოლიტიკური სხეული გადავიდა სხვა ბუნებრივ სხეულში“ [13]... „...სახელმწიფო შედარებულია ადამიანის სხეულთან, „კორპორაციასთან“, სადაც მეფე თავია და ქვეშევრდომები – სხეულის ნაწილები. რა თქმა უნდა, ეს მეტაფორა ძალზე ძველია: იგი გასდევს პოლიტიკურ აზროვნებას მთელი გვიანი შუა საუკუნეების მანძილზე. მაგრამ ფორმა... – „ის შეკავშირებულია მათთან, ისინი კი მასთან“ – პირდაპირ მიუთითებს corpus mysticum-ის პოლიტიკურ-რელიგიურ თეორიაზე“ [15]... „ისე ჩანს, რომ „პოლიტიკური სხეული“ და „მისტიკური სხეული“ მოხსენიებისას არ განირჩეოდა ერთმანეთისგან... თვალსაჩინოა, რომ თეოლოგიური დოქტრინა და საეკლესიო კანონი, რომლის მოძღვრებით ეკლესია – და ქრისტიანული საზოგადოება საერთოდ – იყო „corpus mysticum“, რომლის თავიცაა ქრისტე“, იურისტთა მიერ თეოლოგიური სფეროდან გადატანილ იქნა სახელმწიფოზე, რომლის თავი მეფეა“ [15-16]... „ფაქტურად, ორი სხეულის უცნაური სახე ჩვენ შეგვიძლია ჩავანაცვლოთ ორი ბუნების უფრო ჩვეული თეოლოგიური გამოთქმით, რათა უფრო მკაფიოდ ვიგრძნოთ, რომ ელისაბედისდროინდელი სამართლისმცოდნეობა სათავეს იღებდა თეოლოგიური მეტყველების სტილიდან, და რომ მათი ენა, სულ მცირე, კრიპტო-თეოლოგიური იყო“ [16]... „იურისტებმა ინგლისში არა მხოლოდ სრულყვეს „მეფობის თეოლოგია“.

არამედ ნამდვილი „სამეფო ქრისტოლოგია“ გამოიმუშავეს“ [16]... „მართლაც, თიუდორების სამართლისმცოდნეთა არგუმენტებში – „ერთი პიროვნება, ორი სხეული“ – ისმის ექო სიმბოლოს კარგად ცნობილი განსაზღვრებისა: *nōi duo tamen, sed unus...*“ „ყოველ შემთხვევაში, მეფის ორი სხეულის ინგლისური „ფიზიოლოგიური“ კონცეფციისთვის კონტინენტს არ მოუცია ზუსტი პარალელი – არც ტერმინოლოგიურად, არც კონცეფციურად“ [20]... „მაგრამ წარმოდგენა მეფის ორი სხეულის შესახებ არ შეიძლება გავიაზროთ შემდგომი მოვლენების გარეშე, როდესაც პარლამენტმა წარმატებით გაასამართლა „ჩარლზ სტიუარტი, ინგლისის მეფედ აღიარებული...“ ღალატისათვის, და საბოლოოდ დასაჯა მეფის ბუნებითი სხეული მეფის პოლიტიკური სხეულისათვის გამოუსწორებელი ზიანის მიუყენებლად – განსხვავებით საფრანგეთის 1793 წლის მოვლენებისგან. ეს ძალიან დიდი და სერიოზული უპირატესობაა ინგლისში გამოიმუშავებული მეფის ორი სხეულის დოქტრინისა. რადგან, როგორც მოსამართლე ბრაუნმა ერთ შემთხვევაში განმარტა: „მეფე არის სახელი მარადიულობისა, რომელიც ყოველთვის იქნება თავი და მმართველი ხალხისა (როგორც თელის კანონი), ვიდრე ხალხი იარსებებს...“ და მეფის სახელი არასოდეს კედება“ [23].

ქრისტიანე კონცენტრირებული სამეფო ხელისუფლება – CHRIST-CENTERED KINGSHIP

„დაახლოებით 1100 წელს ანონიმმა ნორმანელმა – დიდი განათლების სასულიერო პირმა, ჭეშმარიტმა ანტი-გრიგორისტმა და ენერგიულმა როიალისტმა... – შექმნა ტრაქტატი, რომლის ერთ თავში არის მსჯელობა იმის შესახებ, რაც შემდგომში განისაზღვრა, როგორც „შეზავებული პიროვნება“ [*persona mixta*“, „mixed person“] [42-43]... „საყურადღებო ისაა, რომ აქ *persona mixta* მხოლოდ რელიგიურ-პოლიტიკურ სფეროშია, სადაც ის უპირატესად ეპისკოპოსისა და მეფის სახითაა წარმოდგენილი, და სადაც „შეზავება“ ეხება სპირიტუალურ და სეკულარულ ძალათა და ნიჭთა შერევას ერთ პიროვნებაში“ [43]... „არა მხოლოდ ეპისკოპოსი, არამედ მეფეც გვევლინება *persona mixta*-დ, რადგან გარკვეული სულიერი უნარი მიეწერება, როგორც კურთხევისა და ცხების ძალა... გვიანი შუასაუკუნეების ავტორები განაგრძობდნენ ხაზგასმას, რომ მეფე არ იყო „მხოლოდ საერო პირი“, ანდა, სამართლებრივი ენით, არ იყო „ჩვეულებრივი პერსონა“ [44]... „მეფის ორი სხეულის დოქტრინასთან *persona mixta*-ს თითქოს პირდაპირი კავშირი არ აქვს..., ფაქტიურად კი სწორედ ის გზაა, რომლისკენაც ანონიმ ნორმანელს, ქრისტეს-მობაძევი სამეფო ხელისუფლების სულიერი არსის ერთ-ერთ უერთგულეს დამცველს, მივყავართ“

[45]... „კარგად ცნობილი, და, ალბათ, ყველაზე მნიშვნელოვანი ანონიმის ტრაქტატში არის De consecratione pontificum et regnum – პონტიფიკოსისა და მეფის კურთხევის შესახებ. ანონიმი ნორმანელი ძალიან ლოგიკურად გადადის ძველი აღთქმიდან ახალზე და ამიტომ იძიებს ისრაელის მეფეთა კურთხევას. ამ შემთხვევაში შეგვიძლია ყურადღება არ მივაქციოთ იმ ფაქტს, რომ ავტორი ეხება არა მხოლოდ ისრაელის მეფეთა, არამედ აარონისა და ისრაელის სხვა მღვდელმთავართა კურთხევასაც, როდესაც წერს: „ამრიგად, ჩვენ მეფეში უნდა გავარჩიოთ ორმაგი პერსონა, რომელთაგან ერთი ბუნებითია, მეორე კი – მადლით მოცემული... ერთი, რომლითაც, ბუნების ძალით, ის შეესაბამება სხვა ადამიანებს, მეორე კი – რომელიც მისი ღვთაების უპირატესობისა და კურთხევის საიდუმლოების წყალობით აღემატება ყველა სხვას. ერთი პიროვნულობით, ბუნებით, ის ინდივიდუალური ადამიანია, მეორე პიროვნულობით ის, მადლით ცხებული, მაშასადამე, ღმერთაკია“ [45-46]... „ის, ცხებული მადლით, როგორც gemina persona, პარალელურია ორბუნებოვანი ქრისტესი. ასეთია შუასაუკუნეობრივი იდეა ქრისტეზე კონცენტრირებული სამეფო ხელისუფლებისა... ის კურთხევითა და ცხებით ორმაგი პიროვნება ხდება“ [49].

პანოწეჲ კონცენტრირებული სამეფო ხელისუფლება – LAW-CENTERED KINGSHIP

(ლიტურგიიდან სამართლებრივი მეცნიერებისკენ)

„მეფე gemina persona-ა, ბუნებით ადამიანი და მადლით ღვთაებრივი: ასეთი იყო მაღალი შუა საუკუნეების გამოსატყულების ექვივალენტი. ის „ლიტურგიული“ იყო, როგორც მეფე, და, ამდენად, წარმოადგენდა და „ბაძავდა“ ცოცხალი ქრისტეს სახეს. „შენ ხარ მონაცვლე ქრისტესი, მხოლოდ მისი მობაძავი არის ნამდვილი მეუფე“ – აცხადებდა ისტორიკოსი ვიპო“ [87]... „სრულად ბუნებრივად ქრისტეს-მობაძავი მეფე ისახებოდა და განიმარტებოდა ასევე, როგორც მედიატორი ცასა და მიწას შორის“ [88]... „ეს იყო ქრისტოლოგიური ნიმუშის ენა, რომელიც გამოიყენებოდა ყველგან მეფის *typus Christi*-ს ნიმუშად გამოსაცხადებლად. ეს ტიპოლოგია სინამდვილეში ითავსებდა მეფის თანამდებობის ორ ასპექტს – ერთს ონტოლოგიურს და მეორეს ფუნქციურს, და ორივე აისახებოდა საპატიო ტიტულებით, რომლებიც ასე ხშირად ასხამდა მეფეს ზოტას, როგორც „ქრისტეს სახეს“ და „ქრისტეს მობაძავს“ [88-89]... „მიუხედავად ამისა, თვით წმინდა პოტენციური ნათესაობა მეფისა ორბუნებოვან ქრისტესთან დაიკარგა, როდესაც მაღალი შუა საუკუნეების აღმნიშ-

ენელებმა „*rex imago Christi*“ და „*rex vicarius Christi*“ იკლო და გზა დაუთმო სხვას – „*rex imago Dei*“, „*rex vicarius Dei*“ [89]... „როგორც ჩვეულებრივ, საჭირო იყო პოლიტიკური, რელიგიური და ინტელექტუალური ცხოვრების ბევრი ფაქტორის დამთხვევა, რათა გამოეწვია ეს მნიშვნელოვანი ცვლილება და გაეუქმებინა ქრისტიანულ კონცენტრირებული სამეფო ხელისუფლების სახე“ [90]... „ამრიგად, მეფობის ქრისტოლოგიური მმართველობის იდეალმა რღვევა დაიწყო რომაული სამართლის გავლენითაც“ [92]... „ეს ცვლილებები უფრო თვალსაჩინოა იკონოგრაფიის სფეროში, სადაც მოგვიანებით ღმერთ-კაცი... სულ უფრო ძნელი გასარჩევი გახდა მამა-ღმერთისგან“ [93]... „ადრინდელი ონტოლოგიური ასპექტი მეფის *christomimesis*-ა, დამახასიათებელი მეფის *gemina persona*-ს კონცეფციისათვის, თანდათან გაუფერულდა, მაგრამ ფუნქციურად მეფის წყვილისებური დუბლირება კვლავ აქტიური დარჩა: იგი გამოვლინდა მეფის ახალ ურთიერთობაში კანონსა და სამართალთან, რომელმაც ჩაანაცვლა მისი ადრინდელი სტატუსი ზიარებისა და საკურთხეულის მიმართ“ [93-94]... „როდესაც ჯონ სოლსბერელმა... დაახლოებით 1159 წელს დაწერა თავისი *Policraticus*-ი, სამართლებრივმა იდიომებმა უკვე გამოჟონა სქოლასტიკურ მეცნიერებაში“ [94]... „ჯონ სოლსბერელმა სცადა გადაეწყვიტა ის, რასაც ჩვენ კონტრადიქციად ან წრის კვადრატურად ჩათვლით, რადგან ის აკუთვნებს მეფეს ორივეს – აბსოლუტურ ძალაუფლებასაც და კანონით აბსოლუტურ შეზღუდვასაც: „ამრიგად, მეფე (*Prince*), თუმცა არ არის შეზღუდული კანონის ხუნდებით, კანონის მსახურია ისევე, როგორც სამართლიანობისა“ [95]... „ჯონ სოლსბერელის ანტიითეზა *persona publica*-სი და *privata volunta*-სი, როგორც ჩანს, გულისხმობს განსხვავებას მეფეს, როგორც საჯარო პიროვნებასა და მეფეს, როგორც კერძო პიროვნებას შორის. უნდა მოველოდეთ თეორიას, რომელიც ამბობს, რომ მეფე, როგორც კერძო პიროვნება, კანონს ქვემოა, *legibus alligatus*, მაშინ, როდესაც იგი, როგორც საჯარო პირი, კანონს ზემოა, *legibus solutus*...“*, სწორი იქნება ითქვას, რომ ჯონ სოლსბერელის მეფე არ არის ადამიანური არსება ჩვეულებრივი გაგებით. ის „სრულყოფილებაა“, თუკი მართლაც მეფეა და არა ტირანი“ [96]... „ყოველივე ეს დღეს შეიძლება ბუნდოვნად და გაურკვევლად მოგვეჩვენოს, მაგრამ ამ გაურკვეველობაში ჩვენ შეგვიძლია გავარჩიოთ მეფის *gemina persona*, არეკლილი კანონში ისევე, როგორც მეფის მედიატორობის იდეა, გადატანილი ლიტურგიულიდან იურიდიულ სფეროში“ [97]... [შუასაუკუნეთა სამართალმცოდნეები] „მიუთითებდნენ, რომ იმპერატორი, თუმცა ლეგალურად არ არის შებოჭილი კანონებით, თავად იზღუდავს თავს კანონით და ნებაყოფლობით ცხოვრობს კანონთა შესაბამისად; მისი კანონის მიმართ მორჩილება განიხილებოდა როგორც *velle* და არა *esse*“ [105]... [იმპერატორი არის მამა და ძე სამართლიანობისა]: „ეს გვიჩვენებს იმპერატორს, თეორიულად, როგორც

შუამავალს: ის თავისუფალია ყოველგვარი კანონისგან, და სამართლის ზუნ-
 დებზე მალა დგას“ [106]... „მეფე, როგორც *lex animata*, ან *lex viva*“ [129],
 „იმპერატორებმა ღმერთისგან მიიღეს უფლება გამოსცენ კანონები; ღმერთმა
 დაუქვემდებარა კანონები იმპერატორს და გამოუგზავნა ზალხს, როგორც ცხ-
 თველი სამართალი“ [130]... „დადებითი სამართალი მმართველს ქვემოა, ისევე,
 როგორც ბუნებითი სამართალი – მის ზემოთ. „მმართველი არის შუამავალი
 ბუნებით სამართალსა და დადებით სამართალს შორის“ [135].

სახელმწიფოზე კონცენტრირებული სამეფო ხელისუფლება – POLITY-CENTERED KINGSHIP

[გვიანი შუა საუკუნეების დროს] „...ობიექტურმა ცვლილებებმა სიმძიმის
 ცენტრი მმართველი პერსონაჟებიდან სამართავ კოლექტივებზე გადაიტანა,
 ახალ ეროვნულ მონარქიებზე, და ადამიანთა საზოგადოების სხვა პოლიტიკურ
 გაერთიანებებზე“ [193]... „ცნება *corpus mysticum*, პირველ რიგში, აღნიშნავდა
 ქრისტიანული საზოგადოების მთლიანობას მის ორგანოლოგიურ ასპექტში:
 სხეულს, რომელიც შედგება თავისა და სხეულის ნაწილებისგან“ [209]...
 „ასევე იყო მეორე ცნებაც, რომელიც პოპულარული გახდა მეცამეტე საუკუნის
 განმავლობაში, ცნება „პოლიტიკური სხეულისა“, რომელიც ინსპირირებულ
 იქნა ორივეთი – ადრინდელი კორპორაციული დოქტრინით და არისტოტელეს
 აღორძინებით. დიდი ხნის წინ ტერმინი „მისტიკური სხეული“ შესაფერისი
 აღმოჩნდა როგორც „*corpus morale et politicum*“ არისტოტელური აზრით. აქ
 ვერ გაგებდათ შეეაფასოთ არისტოტელეს გავლენა გვიანი შუასაუკუნეების
 პოლიტიკურ ენაზე, ან თუნდაც დაესვათ კითხვა, თუ რას ნიშნავდა შემდგომ,
 როდესაც არისტოტელეს წყალობით სახელმწიფო განმარტებულ იქნა არა
 მხოლოდ როგორც „პოლიტიკური სხეული“, არამედ ასევე კვალიფიცირებულ
 იქნა, როგორც „ზნეობრივი სხეული“ ანდა „ეთიკური“ [210]... „გვიან შუა
 საუკუნეებში მეფობა, რა თვალსაზრისითაც უნდა შევხედოთ, XIII საუკუ-
 ნის კრიზისის შემდეგ სახელმწიფოზე კონცენტრირებული გახდა. უწყვეტობა,
 აღთქმული ჯერ ქრისტეს, შემდეგ კი კანონის მიერ, ახლა გარანტირებული
 იყო სახელმწიფოს *corpus mysticum*-ით, რომელიც, ასე ვთქვათ, არასოდეს
 კვდება, და ეკლესიის *corpus mysticum*-ივით მარადიულია“ [231]... (სიკვდილი
 სამშობლოსათვის: *Pro patria mori*; სამშობლო რელიგიური და ლეგალური).
 „არც სახელმწიფოზე კონცენტრირებული მეფობიდან, არც სახელმწიფოს,
 როგორც *corpus morale, politicum, mysticum*-იდან არის შესაძლებელი აღ-
 ვილად გამოვყოთ სხვა მნიშვნელობა, რომელმაც ორგანოლოგიკური და კო-
 რპორაციული დოქტრინების თანადროულად, თუმცა მათგან დამოუკიდებლად,
 შეიძინა სიტოცხლე: *regnum*-მა, როგორც *patria*-მ, როგორც სახელმწიფო-

ბრივმა ერთგულებამ და თითქმის რელიგიურმა ემოციამ“ [232]... „*Patria*-ს იდეა გაფორმდა და ეთიკური გახდა ორივეთი – თეოლოგიითაც და იურის-პრულენციითაც. *Pro patria mori*-ს ჭეშმარიტი ქვაზი-რელიგიური ასპექტი, როგორც „მოწამება“, ცხადად წარმოდგა ეკლესიის მოძღვრებიდან, საეკლესიო ფორმათა საერო-პოლიტიკურ სხეულთან შეგუების ფორმებით“ [249].

მეფე არასოდეს კვდება – THE KING NEVER DIES

„ხალხის, როგორც *universitas* ინტერპრეტაციით, „რომელიც არასოდეს კვდება“, იურისტები მივიდნენ ორივეს – მთელი სახელმწიფოებრივი სხეულისა (თავი და სხეულის ნაწილები ერთად) და შემადგენელი ნაწილების მარადიულობის კონცეფციამდე“ [314]... „ახალი მეფის მმართველობა ლეგალიზებული იყო მხოლოდ ღმერთისა და ხალხის მიერ, *populo faciente et Dei inspirante*“ [329].

[გვირგვინი, როგორც წარმოდგენა. გვირგვინი ხილული და უხილავი]: „ძველ დროში, – წერს ბალდუსი, – როდესაც რომის იმპერია ყვაოდა, ამბობდნენ, რომ იმპერატორს, რომლის „მატერიალური და ხილული გვირგვინი წარმოადგენს დიადემას, აქვს თავისი „უხილავი“ გვირგვინიც, ღმერთის მიერ დადგმული“ [336]... „გვირგვინის დაცვა“ და „გვირგვინისთვის წამებულიათვის ზეციური ჯილდო“ ამ ინსიგნიას ფრანგული *Patria*-ს ადგილზე აყენებს“ [340]...

„ფრაზაში „თავი და გვირგვინი“ სიტყვა გვირგვინი ემსახურებოდა მეფის საცხებით ფიზიკური სხეულისთვის რალაციის დამატებას და განსაკუთრებული მნიშვნელობის მინიჭებას იმისთვის, რასაც მეფის „ბუნებით სხეული“ ნიშნავდა; ფრაზაში კი – „სახელმწიფო და გვირგვინი“ – სიტყვა გვირგვინი ემსახურებოდა *regnum*-ის მხოლოდ გეოგრაფიულ-ტერიტორიული ასპექტის გამორიცხვას და *regnum*-ის სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის არაორაზროვნად ხაზგასმას, რომელიც *patria*-ს ემოციურ ღირებულებასაც შეიცავდა: „სამეფოს გვირგვინი არის საერთო სამშობლო“ – იყო იურისტთა აზრი“ [341]... „გვირგვინი“ ინგლისში, პირველ ყოვლისა, აღმინისტრაციის და სამართლის სფეროს განეკუთვნებოდა“ [342]... [დაახლოებით 1200 წლისთვის, ედუარდ აღმსარებლის დროს] „გვირგვინი დაემთხვა სამეფოსა და ერის იდეას, რაც ასევე მოასწავებდა იმპერატორისებურ სუვერენობას და იმპერიულ მიზნებს *rex-imperator*-ის თეორიასთან ერთად“ [345-346]... „ამასთან უპიროვნო გვირგვინის იდეამ, წარმოადგენდა რა ქვეყნის ფუნდამენტურ უფლებებსა და პრეტენზიებს, იწყო კონსტიტუციურ საკითხებზე ზემოქმედება და მათი ფორმირება, რომელთა მნიშვნელობამ დაჩრდილა მითიც, სამართალიც და

ხაზინაც. ფიცი – და ეს საკორნაციო ფიცი უნდა ყოფილიყო – შეიცავდა... სპეციალურ პუნქტს, რომელშიც მეფე პირობას იძლეოდა არ გაესხვისებინა გვირგვინის უფლებები და სამფლობელო და უკან დაებრუნებინა დაკარგული“ [347]... [1308 წელი]: „უნდა იცოდეთ, რომ მეფემ კორნაციისას დაიფიცა ხელშეუხებლად დაიცვას გვირგვინის უფლებები“..., რაც ნიშნავს „ფიცს, რომლის თანახმადაც მან დაიფიცა დაიცვას ქვეყნის კანონები და გვირგვინის საკუთრება“ [357]... „მხედველობაში მიიღეთ, – წერს ბალდუსი, – რომ მსოფლიოში ყველა მეფემ კორნაციისას უნდა დადოს ფიცი, რომ დაიცავს სამეფოს უფლებებსა და გვირგვინის ღირსებას“ [357]... „ყოველ შემთხვევაში, ვატყობთ, რომ გვირგვინის მნიშვნელობამ, წარმოდგენილმა ინგლისში, უმთავრესად, ფისკალური და სამართლებრივი საქმეებით, საეკლესიო კანონის კონცეფციასთან შეჯახებით ახალ მომენტთა შეძენა დაიწყო და კონსტიტუციური კონნოტაცია მიიღო, რაც ადრე არ ჰქონდა“ [359]... [პიტერ ოვერნელმა დეტალურად განიხილა არისტოტელეს „პოლიტიკის“ მესამე წიგნი], „სადაც არისტოტელე ამბობს, რომ მეფეს მისი თანამდებობის პირების და მეგობრების სახით აქვს მრავალი თვალი და ყური და ხელი და ფეხი, და რომ ამ ხალხს რეალურად აქვს თანამმართველის ფუნქცია“ [367]... „უეჭველია, რომ გვირგვინი, წარმოდგენდა რა იმას, რაც ყველას შეეხებოდა, იყო არა კერძო, არამედ საერთო მემკვიდრეობა. „მეფეები არიან მემკვიდრენი არა მეფისა, არამედ სამეფოსი“ [373].

ადამიანზე კონცენტრირებული სამეფო ხელისუფლება:

დანტი – MAN-CENTERED KINGSHIP: DANTE

„არასოდეს უარუყვიათ, რომ დანტე-პოლიტიკური ფილოსოფოსი ისევე, როგორც დანტე-პოეტი დაკავშირებულია ყველა იმ პოლიტიკურ დოქტრინასთან, რაც მის საუკუნეს ამოძრავებდა. ფაქტიურად, დანტეს მთავარი პოზიცია ეკავა პოლიტიკურ და ინტელექტუალურ დისკუსიებში 1300 წლისთვის, და თუკი, ზერელე აზრით, მას რეაქტიულად თვლიდნენ, ეს, უბრალოდ, მის ნაშრომებში იმპერიული იდეების მოჭარბების გამოა“ [451]...

„მისი სტრატეგია ყოველთვის საკმაოდ ცხადია, რადგან მთავარი მიზანი, რომლის მიმართაც კრებს და წარმართავს თავის მასალას, ანდა ის მთავარი მნიშვნელი, რომლის მიმართაც მას ამცრობს, იყო მხოლოდ ინსტიტუციონალური [institutional] ფენომენი; ინსტიტუციის მიღმა პრაქტიკულად მუდამ ადამიანი დგას, და ამ აზრით დანტეს მიერ შექმნილი სახე მეფისა თუ მონარქისა – შედგენილი უამრავი მოზაიკური ნაწილაკისაგან, რომლებიც აღებულია თეოლოგიიდან და ფილოსოფიიდან, ისტორიული, პოლიტიკური და

სამართლებრივი არგუმენტებიდან, რომელთაგან ყველა ტრადიციულად იყო გავრცელებული – არეკლავს ადამიანზე კონცენტრირებულ მეფობას და ჭეშმარიტად ადამიანურ Dignita-ს, რომელიც დანტეს გარეშე არ იქნებოდა და მართლაც დააკლდებოდა იმ ეპოქას“ [453].

მავილოზი

„ქონდა გვიანი შუასაუკუნეების იურიდიულ კონცეპტებსა და ენის რიტორიკულ ფიგურებში მეფის ორ სხეულს ამ მხრივ რაიმე სახის კლასიკური ნიმუში ან პარალელი“? არის კლასიკური წარმართული წარმომავლობა ამ მეტაფორაში? ანდა, უფრო მოკლედ და უფრო მკვეთრად: მეფის ორი სხეულის კონცეპტი წარმართულია თუ ქრისტიანული წარმონაშობი?“ [497]... „...მიუხედავად ზოგიერთი მსგავსებისა მისგან დაშორებულ წარმართულ კონცეპტებთან, მეფის ორი სხეული ქრისტიანული თეოლოგიური აზროვნების აღმონაცემია, და, მაშასადამე, ქრისტიანული პოლიტიკური თეოლოგიის ზღვრული მიჯნა“ [506].

დროთა განმავლობაში ე. კანტოროვიჩის წიგნის მიმართ ინტერესი არამც-თუ არ შენელებულა, არამედ უფრო გაძლიერდა და, ისტორიოგრაფიის სფეროში მომხდარ ცვლილებებთან ერთად, მეტად აქტუალური გახდა. ეს ინტერესი თუნდაც იმაში გამოვლინდა, რომ 80-90-იან წლებში იგი რამდენიმე ევროპულ ენაზე ითარგმნა: ესპანურზე (1985), იტალიურზე და ფრანგულზე (1989), გერმანულზე (1990), პორტუგალიურსა და პოლონურზე (1997) [3, XV].

ყოველივე ამას თავისი მიზეზები ქონდა.

XX საუკუნის ბოლო ათწლეულებიდან მსოფლიო ისტორიოგრაფიაში არსებითი გარდატეხა მოხდა გამოკვლევათა პრობლემატიკის სრული განახლების მხრივ: მეცნიერულმა ინტერესებმა ეკონომიკური ისტორიის შესწავლიდან მანამდე მივიწყებული პოლიტიკური ისტორიის შესწავლაზე გადაინაცვლა და განსაკუთრებული მნიშვნელობა წარსულის პოლიტიკურ ასპექტში გააზრებას, ხელისუფლების ფენომენის – მისი საკრალურობის ან სხვა ტრანსცენდენტური თავისებურების, ხელისუფლების იმიჯის და მისი სიმბოლური გაფორმების, ფუნქციების, მმართველობის დასაშვები და დაუშვებელი ფორმების, ასევე მრავალი სხვა ფაქტორის შესახებ არსებული შეხედულებებისა და წარმოდგენების – შესწავლას მიენიჭა, აქ კი აღმოჩნდა, რომ ე. კანტოროვი-

ჩის გამოკვლევა სრულ უნისონშია ისტორიოგრაფიის ამ ახალ პროგრესულ მიმართულებასთან.

1971 წელს გამოქვეყნდა „ანალების“ სკოლის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენლის ჟაკ ლე გოფის ნოვატორული იდეების შემცველი სტატია შთამბეჭდავი სათაურით: „არის თუ არა კვლავ და კვლავ პოლიტიკური ისტორია ხერხემალი ისტორიისა?“ [8], რომელსაც ფართო გამომხმაურება მოჰყვა და საერთო შეფასებით მოწმენდილ ცაზე მეხის გაეარდნას ჰკავდა.

ისტორიოგრაფიაში არსებული ვითარების გაანალიზებამ ჟაკ ლე გოფი მიიყვანა დასკვნამდე, რომ დოგმატური მარქსიზმით, რომელიც პოლიტიკას ეკონომიკის ზედნაშენად თვლიდა და ისტორიულ პერსპექტივაში სახელმწიფოს კვდომას გარდუვალად მიიჩნევდა, პოლიტიკური ისტორიის რეალური შეფასება შეუძლებელია, რადგან პოლიტიკური ისტორია უფრო მაღალი ხარისხით ავლენს საზოგადოების განვითარების კანონზომიერებებს. მეცნიერის დასკვნა კატეგორიული იყო: „მსგავსად ჩვენი ეპოქისა, რომელიც ამიერიდან ანატომიის კი არა, ატომის ეპოქაა, პოლიტიკური ისტორია ისტორიის ხერხემალი კი არა, მართლაც მისი ბირთვია“ [8,190]. სტატიაში წამოჭრილ საკითხთა კონტექსტში ხელისუფლების ფენომენის შესწავლასთან დაკავშირებით მან საგანგებო ყურადღება შუა საუკუნეთა პოლიტიკურ ისტორიაზე გაამახვილა და კვლევის ამ სფეროში რამდენიმე ნაშრომი გამოჰყო, მათ შორის ჯეიმს ჯორჯ ფრეზერის „ოქროს რტო“, რომელშიც სამეფო ხელისუფლების მაგიური საწყისებია შესწავლილი და ამ პრობლემის შესწავლის მყარ საფუძველს წარმოადგენს, „ისტორიის აპოლოგიის ანუ ისტორიკოსის ხელობის“ სახელგანთქმული ავტორის მარკ ბლოკის „სასწაულთმოქმედი მეფეები“ (1924) და ე. კანტოროვიჩის „მეფის ორი სხეული“, რომელსაც შედეგრი უწოდა [8,185].

სტატიის ავტორმა საგანგებოდ აღნიშნა, რომ შუა საუკუნეთა მანძილზე „რელიგიურ სემანტიკაში ღრმად ფესვგადგმულმა სიმბოლიზმმა პოლიტიკური საკრალურ სფეროდ აქცია“ [8,182], „სიმბოლო ნამდვილად სჯობნის თეორიას პოლიტიკური ფორმის გამოხატვაში“ [8,183] და ხაზი გაუსვა, რომ შუა საუკუნეთა პოლიტიკური ფაქტორების შესწავლაში დაუშვებელია სახეობრივი მეტყველების მიმართ უყურადღებობა, რადგან ეპოქის ფრაზეოლოგია და მენტალობა პრობლემას აფორმებს მისთვის ჩვეული ფორმით, რაც განაპირობებს მეტაფორის მაღალ ინფორმაციულობას.

* * *

ერნსტ კანტოროვიჩის გამოკვლევა შუა საუკუნეთა პოლიტიკური თეოლოგიის შესახებ საქართველოს ისტორიის – სახელდობრ, ქართული პოლიტიკური თეოლოგიის – შესწავლასთან დაკავშირებით კვლევის ფართო და საყურადღებო პერსპექტივებს სახავს, მით უმეტეს, რომ მეფის ხელისუფლების – არსებითად ბაგრატიონთა უძველესი დინასტიის – შესწავლის ისტორიას ჩვენთან საუკუნოვანი ტრადიცია აქვს: მისი საგანგებო შესწავლა ივანე ჯავახიშვილმა ჯერ კიდევ XX საუკუნის პირველივე წლებიდან დაიწყო: 1905 წელს გამოსცა „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“ [9], 1929 წელს კი – „ქართული სამართლის ისტორია“ [10], სადაც საკითხი შინაარსითაც და მოცულობითაც შეუდარებლად გაფართოებული სახითაა წარმოდგენილი. ბუნებრივია, რომ მეფის ხელისუფლების საკითხი თავიდანვე ქრისტიანული რელიგიის კონტექსტშია განხილული.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოში სამეფო ხელისუფლების შესწავლი-სადმი ინტერესი არც შემდეგ განელეზულა და ფილოლოგიურ კვლევათა ორიბიტაშიც მოექცა. განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს ის ფაქტი, რომ მარქსისტული იდეოლოგიის უმკაცრესი და დამთრგუნავი რეჟიმის პირობებშიც კი სამეფო ხელისუფლების – რეალური არსით კი პოლიტიკური თეოლოგიის – შესწავლის საკითხი 1940 წელს წამოჭრა კორნელი კეკელიძემ პროექტის სახით „ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორია“ [11,244-253], რომელიც, რა თქმა უნდა, არ განხორციელებულა. ამ ნაშრომში საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ პერიოდთან დაკავშირებით „პოლიტიკური პრობლემები“ პირველ ადგილზეა და აღძრულია საკითხები, რომელნიც დღეის გადასახედოდან პოლიტიკურ თეოლოგიას განეკუთვნება, მაგალითად: „ქრისტიანობის შეხედულება სახელმწიფოსა და ხელისუფლებაზე“; „ბრძოლა ეკლესიასა და სახელმწიფოს შორის“; „ცეზარე-პაპისტური ტენდენციები გრიგოლ ხანძთელისა. პოლიტიკური აზრი ბაგრატიონთა ბიბლიური წარმომავლის შესახებ თქმულებისა“ [11,244]; „საეკლესიო-რელიგიური იდეოლოგიის გაბატონება და ამისი მიზეზები“ [11,245]; „ფეოდალური მონარქიის ჩამოყალიბება და „ქართლის“ „საქართველოდ“ ქცევა“; „მეფობის წარმოშობის თეორია ლეონტი მროველისა. ღვთაებრივი წყარო მეფის უფლებისა: „მისგან არს ყოვლი ხელმწიფე სახითა მის მიერთა“ (რუსთაველი)“, „ლეგიტიმიზმის პრინციპები“ [11,246]; „მეფის იდეალი. მესიანისტური შეხედულება მეზოტებებისა და საისტორიო მწერლობისა საქართველოს მონარქიისა და მის მესვეურთა წარმოშობის შესახებ. აპოთეოზი მეფისა: „ღვთისა სწორი“ და „მზისა სწორი“..., პოლიტიკური ტენდენცია ტერმინისა „ეფრემიანი“ და „ბაგრატიონთა გვირგვინის“ წარმომდინარეობის ლეგენდისა“, „სახელმწიფო და ეკლესია“ [11,247].

ქართული პოლიტიკური თეოლოგიის საფუძვლებს შეიცავს კორნელი კეკელიძის მიერ 1942 წელს გამოქვეყნებული ნაშრომი „ერთი მომენტი ქართული პოლიტიკური აზროვნებისა კლასიკური ხანის ლიტერატურაში“ [12, 312-318], რომელშიც გახსნილი და განმარტებულია მნიშვნელობა ტერმინებისა „დავითიანი“ და „ეფრემიანი“.

ამ და ბევრ სხვა ნაშრომში კ. კეკელიძის მიერ, ფაქტობრივად, ის საკითხებია წამოჭრილი, რომელნიც დღეს მსოფლიო ისტორიოგრაფიის – კონკრეტულად კი პოლიტიკური თეოლოგიის – ყურადღების ცენტრში მოექცა; ამასთან კ. კეკელიძე საისტორიო მწერლობასთან ერთად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა სიტყვაკაზმულ მწერლობას, რომლის სათანადო შესწავლის გარეშე ქართული პოლიტიკური თეოლოგიის რთულ საკითხებში გარკვევა შეუძლებელია.

იგივე საკითხებია განხილული მარიამ ლორთქიფანიძის ნაშრომში „ლევენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ“ [13].

ბაგრატიონთა დინასტიის უნიკალური ხასიათი, რაც მკვეთრად განასხვავებს მას ევროპული დინასტიებისგან, აღრმავებს მეცნიერულ ინტერესს როგორც ორიგინალური ქართული პოლიტიკური თეოლოგიის საგანგებო შესწავლის, ასევე ქართულ და ევროპულ პოლიტიკურ თეოლოგიათა შედარებითი შესწავლის მიმართაც.

პოლიტიკური თეოლოგიის თვალსაზრისით ქართული სამეფო დინასტია ბაგრატიონებისა, როგორც დავითიანი – და, მაშასადამე, განსაკუთრებული ქარიზმის მფლობელი – მკვეთრად განსხვავდება ევროპულ დინასტიათაგან თავისი უნიკალური საკრალიზაციით და ქრისტიანულ სივრცეში ერთადერთი ანალოგი მოპოვება – ეთიოპიის ასევე დავითიან-სოლომონიანი დინასტია ნეგუს-ნეგუსებისა [14, 96-128; 15, 244-254].

ე. კანტოროვიჩის ნაშრომი შუა საუკუნეთა პოლიტიკური თეოლოგიის შესახებ მედიევისტისკის ყველა სფეროს შეეხება, ამიტომ იგი არა მხოლოდ ისტორიკოსების, არამედ ფილოლოგებისთვისაც დიდად საყურადღებოა. ამ მხრივ მის მიმართ ინტერესს ის აღვივებს, რომ თამარის ეპოქის პოლიტიკურმა კონცეფციებმა ასახვა ჰპოვა არა მხოლოდ ისტორიულ ქრონიკებში, არამედ მხატვრულ ძეგლებშიც – შავთელისა და ჩახრუხადის ზოტებებში, რუსთაველის ეფესხისტყაოსანში [16, 21-32; 17, 96-109]. თამარის მეზოტებებს XII საუკუნის პოლიტიკური თეოლოგიის თეორეტიკოსებიც კი შეიძლება ეუწოდოთ [18, 140-158], რომელთა თხზულებებში პოლიტიკური იდეები, მსგავსად თამარის ორივე ისტორიისა, უხვი ბიბლიური ტროპიკით არის გაფორმებული.

ბოლო დროს შეიმჩნევა ყოვლად უსაფუძვლო ტენდენცია ივანე ჯავახიშვილის და კორნელი კეკელიძის ფუძემდებლურ დებულებათა რევიზიზმ-უარყოფისა, რათა თამარის ეპოქაში მეფის ღვთისწილობის გამომხატველი

თეოლოგიური ტროპიკა ტექსტებზე ძალდატანებით როგორმე სხვაგვარად იქნას ინტერპრეტირებული, მაგალითად, მხოლოდ და მხოლოდ პოეტურ აქსესუარად და მხატვრულ სამკაულად იქნას ჩათვლილი, ე. კანტოროვიჩის ნაშრომში კი ჩვენს ყურადღებას სწორედ ამ ტროპიკის – როგორც თეოლოგიურ ცნებათა სეკულარიზაციის – მიმართ წარმართავს მათი რეალური შინაარსის გაშიფრვის, გარკვევის, ახსნის მიზნით.

საერთოდ კი ქართული პოლიტიკური თეოლოგიის მრავალ სხვა საკითხში გასარკვევად ერნსტ კანტოროვიჩის ნაშრომს შუა საუკუნეთა პოლიტიკური თეოლოგიის შესახებ, გაუზვიადებლად შეიძლება ითქვას, უდიდესი მნიშვნელობა აქვს და მართლაც იმსახურებს ინტერესს.

შენიშვნები

* წიგნის ავტორი რთული ბედის პიროვნებაა: XX საუკუნის ექსტრემები აისახა მის ცხოვრებაში არა მხოლოდ გერმანიაში, არამედ ამერიკაშიც.

ერნსტ კანტოროვიჩი (1895-1963) დაიბადა პოლონეთში, პოზნანში, მდიდარ ბურჟუაზიულ ოჯახში. დაიჭრა ორჯერ: პირველად – პირველ მსოფლიო ომში, მეორედ – კომუნისტებთან ქუჩის ბრძოლებში. აპირებდა შეესწავლა ხმელთაშუა ზღვის აუზის აღმოსავლეთის ქვეყნების ეკონომიკური ისტორია, მაგრამ შემდეგ შუა საუკუნეთა ისტორიის შესწავლა არჩია. პირველი მნიშვნელოვანი ნაშრომი ფრიდრიხ მეორე პოპენშტაუფენის ბიოგრაფია იყო, საკვსე რომანტიკული ლეგენდარულობით, რომელიც ნაცისტთა საყვარელ წიგნად იქცა, მაგრამ შედარებით ერუდირებული ძველი გეარდიის გააფთრებული კრიტიკა გამოიწვია. 1930 წელს მიიწვიეს ფრანკფურტის უნივერსიტეტში, მაგრამ გერმანიაში პოლიტიკური სიტუაცია სულ უფრო მეტად იძაბებოდა და რადგან ამ არისტოკრატიული ტემპერამენტის არქიკონსერვატორ ესთეტს სძულდა ნაციონალ-სოციალიზმი და მის მიმდევართა შემზარავი ანტისემიტიზმი, გული გაუტყდა გერმანიის პოლიტიკურ კულტურაზე. 1934 წელს უარი თქვა პიტლერის მიმართ ერთგულების ფიცის დადებაზე, მიატოვა საუნივერსიტეტო კარიერა, ჩაიკეტა და მძიმე მეღანქოლიურ სულიერ მდგომარეობაში შეკრიბა და თარგმნა ინგლისური ლექსები „სიკედლიზე, სევდაზე, გარდასახვებზე“, მაგრამ 1938 წლამდე ვერ გადაწყვიტა გერმანიიდან წასვლა. გერმანიიდან წასულმა ამერიკის შეერთებულ შტატებში, ბერკლიში განაგრძო საუნივერსიტეტო კარიერა, მაგრამ მაკარტიზმის დროს მისი მიტოვებაც მოუხდა, რადგან რამდენიმე კოლეგასთან ერთად უარი განაცხადა ლოიალობის ფიცის დადებაზე: ამგვარი მოთხოვნა მისთვის შეურაცხყოფელი იყო, რადგან მისი ანტიკომუნისტური განწყობილება ჯერ კიდევ ევროპაში

ცხოვრებიდან იყო ცნობილი; რაც მთავარია, ლოიალობის მოთხოვნა მან საკუთარი აკადემიური თავისუფლების ხელყოფად ჩათვალა. 1951 წელს მიიღო მიწვევა პრინსტონში, სადაც თავის სტუდენტებთან ფართო მუშაობა გაშალა და იქვე შექმნა და გამოსცა თავისი ყველაზე მნიშვნელოვანი გამოკვლევა „მეფის ორი სხეული. შუა საუკუნეთა პოლიტიკური თეოლოგიის ნარკვევი“ (1957 წ.). მისი შემდგომი მეცნიერული ინტერესები განსაკუთრებით დანტეს დაუკავშირდა, როგორც პოლიტიკურ ფილოსოფოსს: 1962 წლიდან სიცოცხლის ბოლომდე ხელმძღვანელობდა სემინარს დანტეს ნაშრომზე „მონარქიის შესახებ“ [3, XI-XIII].

**** წამოჭრილი საკითხის ერთგვარი სისრულისათვის რამდენიმე სიტყვა** კარლ შმიტის (1888-1980) შესახებ: გასული საუკუნის ოციან წლებში იგი მთელ ევროპაშია ცნობილი, როგორც სამართლის ისტორიკოსი და თეორეტიკოსი, ფანტასტიკური ერუდიციის იურისტი, პროფესორი; მიმზიდველია მისი აზროვნების სიღრმე და ესთეტიკური გამომხატველობა. კითხულობდა ლექციებს უნივერსიტეტებში. 1933 წლის 1 მაისს — შრომის ოფიციალურ ზეიმად გამოცხადებულ დღეს — შევიდა ნაცისტურ პარტიაში; სხვათა შორის, იმავე დღეს გახდა იმ პარტიის წევრი მარტინ ჰაიდეგერიც, ფრაიბურგის უნივერსიტეტის რექტორად დანიშნული, და იურიდიული ფაკულტეტის ხელმძღვანელად კ. შმიტი მიიწვია, მაგრამ უკვე 1936 წლის ბოლოს კ. შმიტი SS-ის გაზეთის „შვეი კორპუსის“ თავდასხმათა ობიექტად იქცა; მის სიცოცხლეს საფრთხე დაემუქრა და, სულ მცირე, საკონცენტრაციო ბანაკი არ ასცდებოდა, გერინგს რომ არ ეხსნა არა მის მიმართ რაიმე სიმპატიის გამო, არამედ როგორც მის კომპეტენციის სფეროში მყოფი პირი. შმიტი მოხსნეს ყველა თანამდებობიდან, დარჩა მხოლოდ ბერლინის უნივერსიტეტის პროფესორად. აქტიური პოლიტიკისგან ჩამოცილება მისთვის მეტად სასიკეთო აღმოჩნდა: მთელი დრო მეცნიერულ შრომას დაუთმო და ნიშანდობლივია, რომ სწორედ ამ დროს დაწერა თავისი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ნაშრომი — გამოკვლევა თომას პობსის „ლევიათანის“ შესახებ. მეორე მსოფლიო ომში მოკავშირეთა გამარჯვების შემდეგ რამდენჯერმე დააპატიმრეს; ნიურნბერგის პროცესზე დაკითხეს მოწმის სტატუსით. საინტერესოა ერთი დეტალი: ჯერ კიდევ ნიურნბერგის პროცესამდე საბჭოთა ოფიცრის კითხვაზე, თუ როგორ შეეძლო მას, გერმანელ ინტელიგენტს, ეთანამშრომლა ნაცისტებთან, შემდეგი მაგალითი მოუყვანა: მიკრობიოლოგი კოხი ასაბუთებდა, რომ ქოლერით დაავადებას ქოლერის ვიბრიონი იწვევს, იმუნოლოგი პეტერკოფერი კი ამტკიცებდა, რომ დაავადების მიზეზი იმუნიტეტის მოშლაა. გაცხარებულ კამათში იმუნოლოგმა განაცხადა, რომ დალევს კოხის მიერ მომზადებულ ვიბრიონის ბულიონს და აუად არ გახდება, რაც გააკეთა კიდევ შეძრწუნებული აუდიტორიის თვალწინ

– მიიღო ეს საშინელი სითხე და მართლაც არ დაავადებულა. „მეც ასევე მივიღე ნაციზმი, მაგრამ ვერ მავნო“, – იყო კ. შმიტის პასუხი.

შემდგომ პერიოდში – განსხვავებით თუნდაც მ. ჰაიდეგერისგან – იგი იქცა გერმანული დანაშაულის „განტყეების ვაცად“, რაც მის მიმართ აკადემიურ ოსტრაციზმში გამოიხატა, განსაკუთრებით 50-60-იან წლებში, როდესაც მისი ნაშრომებით სარგებლობდნენ, მაგრამ მის სახელს არ ახსენებდნენ, თუმცა მის მეცნიერულ დამსახურებათა აღსანიშნავად უკვე 1958 და 1968 წლებში მისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებულები გამოიცა, ხოლო 90 წლისთავი ევროპის მასშტაბით აღინიშნა.

შთაბეჭდავია მის ნაშრომთა სათაურები: „სახელმწიფოს ღირებულება და ინდივიდის მნიშვნელობა“ (1914), „პოლიტიკური რომანტიზმი“ (1919), „დიქტატურა“ (1921), „პოლიტიკური თეოლოგია“ (1922), „რომანული კათოლიციზმი და პოლიტიკური ფორმა“ (1923; სხვათა შორის, შმიტი კათოლიკე იყო – მ.კ.), „თანამედროვე პარლამენტარიზმის სულიერ-ისტორიული მდგომარეობა“ (1923), „ცნება პოლიტიკურისა“ (1927), „მომღერება კონსტიტუციაზე“ (1928), „კონსტიტუციის გარანტი“ (1930), „ლეგიტიმურობა და ლეგალურობა“ (1932) და სხვა მრავალი [6,259-314].

ყოველივე ეს სპეციალისტთა ინტერესის სფეროა, მე კი კარლ შმიტის პიროვნების სხვა წახანაგმა დამაინტერესა: მისმა არაორდინარულმა ლიტერატურულმა ნიჭმა.

კ. შმიტის ბიოგრაფიას დიდი კვალი დაამჩნია ცნობილ გერმანელ ექსპრესიონისტ პოეტ თეოდორ დობლერთან (1876-1934) გულითადად მეგობრობამ. ამ აპოკალიფსური წინათგანძობებით სავსე ვიზიონერის პოემაზე „ჩრდილოეთის ციალი“ შმიტის მიერ 1916 წელს გამოქვეყნებულმა ნაშრომმა არსებითად განსაზღვრა პოეტის შემოქმედების შემდგომი ინტერპრეტაციები [6,279-281].

მაგრამ კარლ შმიტი – არაპირდაპირ და დაუსახელებლად – თავდაც მოხვდა ლიტერატურულ ნაწარმოებში...

აქ კ. შმიტის ბიოგრაფიის მართლაც ოდიოზური ფაქტი უნდა მოვიხსენიო: 1936 წლის ოქტომბრის დასაწყისში შედგა კონგრესი „ებრაელები სამართლის მეცნიერებაში“, რომელიც შმიტმა გახსნა. „სწორედ ამ კონფერენციაზე წამოაყენა შმიტმა წინადადება, რომ ებრაული წარმოშობის გერმანელ ავტორთა ნაშრომები ებრაული ენიდან თარგმნილად ჩაეთვალით და ბიბლიოთეკებში Judaica-ს განყოფილებაში განეთავსებინათ. მაგრამ, თუკი უკიდურეს შემთხვევაში შეუძლებელი გახდებოდა ციტირების თავიდან აცილება, ტექსტი აღენიშნათ დავითის ექვსქიმიანი ვარსკვლავით, რათა ადვილად გაერჩიათ ჭეშმარიტად გერმანულისგან“ [6,272].

ვისაც ცნობილი სერბი რომანისტის მიკლოშ პავიჩის „ხაზარული ლექსიკონი“ წაუკითხავს, შეუძლებელია არ გაახსენდეს ის სიმბოლოები – ჯვარი,

ნახევარმთვარე, დავითის ვარსკვლავი. — რომლებიც ერთმანეთისგან ვიზუალურადაც უნდა განასხვავებდეს „ქრისტიანულ, ისლამურ და ებრაულ წყაროებს ხაზარებზე“ [7,21]... ეს სიმბოლოებით აღნიშნული მინიშნებები განსხვავებულ რელიგიურ „წყაროებზე“, რომელიც რომანისტიკის მახვილგონიერულ და ორიგინალურ ხერხად შეიძლება მოგვეჩვენოს, ჩანს, კარლ შმიტის ზემოთ ნახსენები რასისტული რიტორიკის (თუმცა მანამდე ანტისემიტიზმით არასოდეს ყოფილა შეპყრობილი) მწარე სარკაზმი და ტრაგიკული პაროდიაა, რაც სერბი ავტორის რომანს მძაფრ პოლიტიკურ ქვეტექსტს სძენს.

მეორე, რითაც კარლ შმიტმა ჩემზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა, მართლაც სახეობრივი აზროვნების შესანიშნავ ნიმუშად მიმაჩნია. თავის ნაშრომს თომას პოხსის „ლევიათანის“ შესახებ, რომელიც 1938 წელს უნდა გამოემულიყო (გამოცა მხოლოდ 1982 წელს), კ. შმიტმა წინასიტყვაობა წარუძღვარა და თავისი გვარის ნაცვლად ბენიტო სერენო მოაწერა. ბენიტო სერენო „მოხი დიკის“ ავტორის გერმან მელვილის ამავე სახელწოდების მოთხრობის გმირია, კაპიტანი, რომლის გემი ერთგული ეკიპაჟითურთ ამბოხებულმა მეკობრეებმა იგდეს ხელთ და თავად კაპიტანი, რომელმაც ერთადერთმა იცის გემის მართვა, მათი მძევალია; მას მუდმივ ელის ზიფთი და იძულებულია ეპირფეროს მეკობრეებს, რადგან შიშობს არა მხოლოდ საკუთარი, არამედ მეგობრების სიცოცხლის გამოც. მეკობრეთა ტყვეობაში მხოლოდ კაპიტანმა სერენომ იცის, რომ გემი არსაით არ მიცურავს, მისი მართვა შეუძლებელია, მაგრამ არც გემიდან თავის დაღწევაა შესაძლებელი [6,261-265]...

ბენიტო სერენოს სახელით ხელმოწერილი წინასიტყვაობა ფართო განზოგადების პოტენციალს შეიცავს: შემზარავია დასაღუპად განწირული გემის, რომელიც, პლატონისეული ტრადიციით, სახელმწიფოს განასახიერებს, მღელვარე ზღვის, მძევლად აყვანილი კაპიტანის, მისი ერთგული ეკიპაჟისა და გემს დაპატრონებული მეკობრეების შმიტისეული მრავალგანზომილებიანი პოლიტიკური მეტაფორა, ჩაწნეხილი მხატვრული გმირის სახელში.

უნდა დავეთანხმოთ ა. ფილიპოვს, რომ „გაწონასწორებული მსჯელობა შმიტის შესახებ შეუძლებელია“ [6,277] — ზნეობრივი დანაშაული დანაშაულად რჩება, მაგრამ არც მისი მეცნიერული დამსახურების და არც მისი იმ მრწამსის უგულებელყოფა შეიძლება, რომ მისთვის უპირველესი ფასეულობა — სამართალია: ერთგული დარჩა კრედოსი, რომ სახელმწიფოს უპირველესი მოვალეობა პიროვნების ფიზიკური არსებობის დაცვაა, და იმ ურყევი პრინციპისა, რომელიც შემდეგნაირადაა ჩამოყალიბებული: „დებულება, რომ სამართალი შეიძლება მომდინარეობდეს მხოლოდ უმაღლესი ხელისუფლებისგან, შეტრიალდება... იმ თეორიის წინააღმდეგ, რომელიც ქვეკუთხედად სახავს ხელისუფლებას, როგორც ძალას და იღებს სხვა შინაარსს: უმაღლესი ხელისუფლება შეიძლება იყოს მხოლოდ ის, რაც გამომდინარეობს სამართლის-

გან. არა სამართალია სახელმწიფოში, არამედ სახელმწიფოა სამართალში. სწორედ ამით საბუთდება სამართლის პრიმატი“ [6, 286, 282].

სწორედ ამიტომ „შმიტზე ლაპარაკისას ჩვენ საქმე გვაქვს არა „ერთ-ერთ“, არამედ მართლაც – როგორც მისი თანამედროვე კრიტიკოსებიც კი აღიარებენ – ჩვენი საუკუნის უდიდეს გერმანულ იურისტთან, პოლიტიკურ მოაზროვნესთან, რომელიც არ ჩამოუვარდება, ვთქვათ, მაქს ვებერს“ [6, 277] – ასეთია კ. შმიტის თანამედროვე შეფასება.

წყაროები და ლიტერატურა

1. Ernst H. Kantorovicz. The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology. Princeton, New Jersey. Princeton University Press, 1957.
2. Ernst H. Kantorovicz. The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology. With a new Preface by Wolliam Chester Jordan. Princeton University Press. Princeton. New Jersey (1997).
3. William Chester Jordan. Preface (1997). – Ernst H. Kantorovicz. The King's Two Bodies. A. Study in Mediaeval Political Theology.
4. Карл Шмитт. Политическая теология. СЕУ, Москва, Канон-пресс – Ц. Кучково поле, 2000.
5. Френсис Фукуяма: Кальвинистский манифест. The New York Times, 13.03. 2005.
6. Александр Филлипов. Карл Шмитт. Расцвет и катастрофа. – Карл Шмитт. Политическая теология. СЕУ, Москва, Канон-пресс – Ц. Кучково поле, 2000.
7. Миклош Павич. Хазарский словарь. Роман – лексикон в 100 000 слов. Мужская версия. Санкт-Петербург, изд. “Азбука”, 2001.
8. Жак ле Гофф. Является ли все же политическая история хребтом истории? – Thesis, 1994, вып. 4, 177-192.
9. ივანე ჯავახიშვილი. საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია. გადმოებული „ცნობის ფურცლიდან“. ელექტრონის სტამბა წიგნის გამოცე. ქართული ამხანაგობისა, ტფილისი, 1905.
10. ივანე ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წიგნი მეორე, ნაკვეთი მეორე. ტფილისი. 1929.
11. კორნელი კეკელიძე. ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორია. – კორნელი კეკელიძე. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, XIII, „მეცნიერება“, 1977.
12. კ. კეკელიძე. ერთი მომენტი პოლიტიკური აზროვნებისა კლასიკური ხანის ლიტერატურაში. – კ. კეკელიძე. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, 1, 1956.

13. მარიამ ლორთქიფანიძე. ლეგენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ. – კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966.
14. მარიამ კარბელაშვილი. ბაგრატიონთა დინასტია და ქართული პოლიტიკური თეოლოგია (მასალები ქართული პოლიტიკური აზროვნების ისტორიისთვის). – ლიტერატურული ძიებანი, XX, თბილისი, 1999.
15. მარიამ კარბელაშვილი. იოანე ბატონიშვილის ცნობა საქართველოსა და ეთიოპიის სამეფო დინასტიათა ნათესაობის შესახებ (მასალები ქართული პოლიტიკური აზროვნების ისტორიისთვის). – ლიტერატურული ძიებანი, XXVI, თბილისი, 2005.
16. მარიამ კარბელაშვილი. მეფის ღვთისწილობის იდეის შესახებ ვეფხისტყაოსანში. – მაცნე, ელს, 1971, № 2.
17. მარიამ კარბელაშვილი: ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ისტორიული კლასიფიკაციისათვის, „მეცნიერება“, თბ., 1977.
18. მარიამ კარბელაშვილი. ძველი ქართული მეზობენი – ქართული პოლიტიკური თეოლოგიის თეორეტიკოსები (მასალები ქართული პოლიტიკური აზროვნების ისტორიისთვის). – ლიტერატურული ძიებანი, XXIV, თბილისი, 2003.

შერაბ კალანდაძე

შრანგი ისტორიკოსი მარკ ბლოკი

გამოჩენილი ფრანგი ისტორიკოსი მარკ ბლოკი (1886-1944) ერთ-ერთი კოლორიტული ფიგურაა XX საუკუნის პირველი ნახევრის ევროპულ ისტორიოგრაფიაში. იგი არის „მნალების სკოლის“ ერთ-ერთი დამაარსებელი და აღიარებული თავკაცი. უდიდესი ერუდიციის და ბრწყინვალე ნიჭის ისტორიკოსის მარკ ბლოკის მეცნიერული მემკვიდრეობით დაინტერესება საეხებით ბუნებრივია. ამ სახელმძღვანელო ფრანგი ისტორიკოსის შესახებ სიტყვის თქმას, ძირითადად, ის გარემოება გვაბედინებს, რომ ქართულ ენაზე მის შესახებ დღემდე თითქმის არაფერი დაწერილა.

წინამდებარე ნაშრომს მარკ ბლოკის შემოქმედების სრულყოფილი წარმოჩენის პრეტენზია არ გააჩნია. ამჯერად, ძალიან მოკლედ, სულ ორიოდ სიტყვით, შევეხებით მარკ ბლოკის შემდეგ შრომებს: „უცნაური დამარცხება“ „საფრანგეთის აგრარული განვითარების დამახასიათებელი თავისებურებანი“ „ფეოდალური საზოგადოება“ და, რა თქმა უნდა, მისი ცნობილი წიგნი „ისტორიის აპოლოგია, ანუ ისტორიკოსის ხელობა“.

მარკ ბლოკი თხემით ტერფამდე მედიევისტი იყო, მაგრამ ვიდრე ამ თემაზე შეგჩერდებოდეთ, უნდა ვისაუბროთ მის წიგნზე „უცნაური დამარცხება“, რომელიც მას, თუ შეიძლება ასე ითქვას, სულ სხვა ამპლუაში წარმოგვიდგენს. აქ მარკ ბლოკი კარგად ჩანს არა მხოლოდ როგორც მეცნიერი მკვლევარი, არამედ როგორც მოქალაქე, პატრიოტი, თავისი ერის ღირსეული შვილი, რომელმაც არა მარტო გულთან ახლოს მიიტანა საფრანგეთის ეროვნული კატასტროფა 1940 წელს, არამედ თვითონაც უწყყმანოდ ჩადგა სამშობლოს დამცველთა რიგებში. მარკ ბლოკმა მეტად მტკივნეულად განიცადა 1940 წლის კატასტროფა – გერმანელ ნაცისტთა მიერ ქვეყნის დაპყრობა და მესამე რეისპუბლიკის ფიასკო. სწორედ ამ თემას ეძღვნება სახელმძღვანელო ფრანგი ისტორიკოსის მარკ ბლოკის წიგნი „უცნაური დამარცხება“. ავტორი ცდილობს, გაიაზროს საფრანგეთის კატასტროფის მიზეზები.

მ. ბლოკი არ იზიარებს რეაქციის ლოზუნგს „სეკობს ჰიტლერი, ვიდრე სახალხო ფრონტი“. მარკ ბლოკი მარტო დიდი მეცნიერი და შესანიშნავი მკვლევარი კი არა, არამედ სანიმუშო მოქალაქე და პატრიოტიც იყო. როდესაც სამშობლოს დასჭირდა, მან უწყყმანოდ შესწირა მას ყველაზე უფრო ძვირფასი, რაც გააჩნდა – სიცოცხლე. თავის წიგნში მარკ ბლოკმა კარგად გამოხატა საფრანგეთის ინტელიგენციის საუკეთესო ნაწილის პოზიცია, მისი გულისტკივილი და განწყობილება. ლუსენ ფევრის შენიშვნით, მარკ ბლოკი გერმანელ ნაცისტთა წინააღმდეგ ბრძოლას განიხილავდა, როგორც ბრძოლას „უფლებისა და ცივილიზაციისათვის“. ანტიფაშისტურ ბრძოლას ბლოკი თავის

ერთ-ერთ უპირველეს ამოცანად მიიჩნეოდა. ამიტომ მან უარი თქვა ემიგრაციაში წასვლაზე ამერიკის შეერთებულ შტატებში. მ. ბლოკი თავის წიგნში „უცნაური დამარცხება“ სასტიკად ამხელს იმ რეაქციულ ძალებს, რომლებიც სამშობლოს ღალატის გზას დაადგნენ და აქტიურად თანამშრომლობდნენ ნაცისტებთან. მათ საქციელს ფრანგი ისტორიკოსი ზალზისა და დემოკრატიისადმი სიძულვილით ხსნის. ამ წიგნში ძალუმად იგრძნობა მ. ბლოკის სიმაჟათია ზალზისა და დემოკრატიისადმი, რაც მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავს მის ფასეულობებს. საესებით მართლზომიერი იყო, რომ მარკ ბლოკი ანტი-ფაშისტურ ბრძოლას შეეწირა. გესტაპო მას დევნიდა, როგორც პატრიოტსა და ებრაელს. 1944 წლის მარტში გამოჩენილი მეცნიერი ტყვედ ჩავარდა. ხანგრძლივ დაკითხვას სათანადო შედეგი არ მოჰყოლია. ჯალათებმა მისგან ვერაფერი გაიგეს. 1944 წლის 16 ივნისს ლიონის მახლობლად, პატრიოტების ჯგუფთან ერთად მ. ბლოკი დახვრიტეს. მისი უკანასკნელი სიტყვები იყო: „გაუმარჯოს საფრანგეთს!“. მისი საფლავის ქვაზე ასეთი წარწერაა: „მას უყვარდა ჭეშმარიტება“. მარკ ბლოკის გარდაცვალების გამო მისი მეგობარი ლუსიენ ფევრი წერდა: „ყველა ადამიანური დანაკარგიდან, რომელიც განიცადა საფრანგეთმა 1940-45 წლებს შორის, შესაძლოა, ეს იყო ყველაზე მკაცრი და აუნაზღაურებელი“. თანამედროვე ამერიკელი ისტორიკოსი ნ. კანტორი აშკარად ამაზინჯებდა XX საუკუნის ამ ორი დიდი ფრანგი ისტორიკოსის მეგობრულ ურთიერთობას, როდესაც წერდა: „ბლოკი ფევრისთვის საჭირო იყო მკვდარი და არა ცოცხალი“. ეს უსინდისო ცილისწამებაა და მეტი არაფერი.

მარკ ბლოკის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ არსებობს საკმაოდ მდიდარი ლიტერატურა, სადაც გამოთქმულია ერთმანეთისადმი სრულიად საპირისპირო მოსაზრებები. ამ დისკუსიის მონაწილენი პირობითად ორ ჯგუფად შეიძლება დაიყონ – „ბლოკისტები“ და „ანტიბლოკისტები“. მათ შორის კონსენსუსის მიღწევა, ალბათ, შეუძლებელი იქნება. ეს დისკუსია კიდევ დიდხანს გასტანს და არც არასოდეს გასრულდება. ეს არცაა გასაკვირი. XX საუკუნის პოლანდიელი ისტორიკოსის პიტერ ჰეილის თქმით, „ისტორია დაუსრულებული პოლემიკა“.

მ. ბლოკის მომხრე ისტორიკოსები მის კონცეფციას აღიქვამენ, როგორც „საბოლოო სიტყვას“ ისტორიული პროცესის ანალიზის შეფასების, ისტორიული მეცნიერების პერსპექტივების განჭვრეტის სფეროში. ერთ-ერთმა პირველმა ანალოგიური მოსაზრება გამოთქვა იტალიელმა ისტორიკოსმა ე. სესტანმა ისტორიკოსთა XIII საერთაშორისო კონგრესზე მოსკოვში 1970

წელს. „საცხებით აშკარაა, რომ ფრანგული ისტორიოგრაფიის განვითარებაზე 1929 წელს ლუსეინ ფევრის და მარკ ბლოკის მიერ შექმნილმა „ანალებმა“ გადამწყვეტი როლი შეასრულა“, – დასძენს ფერნან ბროდელი. ეს მოსაზრება, უეჭველად, შეიცავს რაციონალურ მარცვალს, მაგრამ ამგვარი მიდგომა XX საუკუნის ფრანგული ისტორიოგრაფიის მიღწევებზე ამომწურავ წარმოდგენას ვერ გვიქმნის. საქმე ისაა, რომ XX საუკუნის ფრანგულ ისტორიოგრაფიაში ორიგინალური ძიებები, ნოვაციები მარტო „ანალების“ სახელს როდი უკავშირდება. ამის საილუსტრაციოდ, ვფიქრობ, საკმარისი იქნებოდა გავიხსენოთ პიერ რენუვენის, როლან მუნიეს, ერნესტ ლაბრიუსის, შარლ სამარანის, ალბერ სობულის, მიშელ ვოველის, კლოდ მაზორიკის სახელები. ისინი იყვნენ სხვადასხვა მიმდინარეობის ისტორიკოსები და იკვლევდნენ სხვადასხვა თემატიკას: საერთაშორისო ურთიერთობებს, სახალხო მოძრაობებს, პოლიტიკურ ისტორიას. ამიტომ მათი წვლილის უგულებელყოფა მართებული არ იქნებოდა.

ოპონენტები კი პირიქით, დიამეტრალურად საწინააღმდეგო თვალსაზრისს ავითარებდნენ, „ანალების სკოლას“ და მარკ ბლოკს ათას ცოდვაში ღებდნენ ბრალს. მათ ტონს აძლევდნენ რაიმონ არონი და ანრი-ირენ მარუ. ისინი „ანალების სკოლაში“ ხედავდნენ უდიდეს საფრთხეს მთელი დასავლური ცივილიზაციისათვის და ამტკიცებდნენ, რომ „ანალები“ და მარკ ბლოკი მარქსიზმით იყო დაავადებული. ზოგიერთებმა კიდევ უფრო შორს შეტოპეს და, ასე განსაჯეთ, ისტორიული მეცნიერების კრიზისში დადეს ბრალი მარკ ბლოკს და „ანალების სკოლას“. ალბათ, ძნელი იქნებოდა უფრო აბსურდული ბრალდების წარმოდგენა. ამერიკელი ისტორიკოსი ნ. კანტორი ფიქრობს, რომ მეორე მსოფლიო ომის შემდგომ ფრანგულ ისტორიოგრაფიაში არსებობს მარკ ბლოკის კულტი. სინამდვილეში ასე არ იყო. სხვათა შორის, 1986 წელს, როდესაც საფრანგეთში ფართოდ აღინიშნა მ. ბლოკის დაბადების 100 წლისთავი, კარგად გამოჩნდა, რომ „ფრანგი ისტორიკოსები მას არ უყურებდნენ, როგორც ღმერთს, ხატს, წმინდანს“.

მარკ ბლოკის მეცნიერულ მემკვიდრეობას, ბუნებრივია, დიდ ყურადღებას უთმობდა საბჭოთა მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფია. ეს მნიშვნელოვანწილად იმით აიხსნება, რომ ბლოკის შეხედულებები შედარებით ახლო იყო მარქსიზმთან. მარქსისტულ-ლენინური პოზიციებიდან მარკ ბლოკის შეხედულებათა კრიტიკას უკვე კარგა ხანია, რაც ყავლი გაუვიდა. იგი მოძველდა და ისტორიოგრაფიის განვლილ ეტაპად იქცა. ის სულაც არ არის ჭეშმარიტების უკანასკნელი ინსტანცია, როგორც ამას სულ ცოტა ხნის წინათ გვიხატავდნენ. თუ ამ შრომებს მარქსისტულ-ლენინურ გარსს შემოვაცლით, მასში ღირებული მაინც რჩება. აქ ჩადებული მდიდარი მეცნიერული ინფორმაციის გამოყენება აუცილებელია. ახლა მას სრულიად განსხვავებული ინტერპრეტა-

ცია შეიძლება მიეცეს. თუ როგორი იყო საბჭოთა იდეოლოგიის დამოკიდებულება მარკ ბლოკის შემოქმედებისადმი, ეს კარგად ჩანს შემდეგი ფაქტიდან: აკად. ა. ნაროჩნიცის ღრმა რწმენით, „მარკ ბლოკის წიგნის – „ისტორიის აპოლოგია“ – თარგმნა და გამოცემა რუსულ ენაზე იყო დიდი პოლიტიკური შეცდომა“. ვფიქრობთ, აქ ყოველგვარი კომენტარი ზედმეტია.

90-იან წლებში რუსულ ისტორიოგრაფიაში გაისმა პირველი მოკრძალებული ხმები „ანალების სკოლის“ ფრანგი ისტორიკოსების შემოქმედების მარქსისტული შეფასების გადასინჯვის თაობაზე. ახლა უკვე აქცენტი კეთდება ისტორიულ მეცნიერებაში მათ დადებით წვლილზე. ხაზგასმულია, რომ მათ მიერ დაგროვილი პოზიტიური გამოცდილება უგულებელყოფილი კი არ უნდა იქნას, არამედ გასათვალისწინებელია. ეს კი უკვე მათი შემოქმედებისადმი კონსტრუქციული მიდგომაა.

მარკ ბლოკის, როგორც მედევისტის, შესახებ საუბარი შეიძლება დავიწყოთ ფეოდალიზმის პრობლემისადმი მისი დამოკიდებულების განხილვით. საკითხი არის ფრიად აქტუალური და ისტორიკოსთა შორის ყოველთვის იწვევდა აზრთა შეხლა-შემოხლას.

აღნიშნულ პრობლემაზე მ. ბლოკის შეხედულებები, პირველ ყოვლისა, ყურადღებას იპყრობს თავისი პოლემისტური ტონით. იგი, ერთი მხრივ, ეკამათება „კრიტიკული სკოლის“ ისტორიკოსებს, რომლებიც გვთავაზობენ ფეოდალიზმის წმინდა პოლიტიკურ ინტერპრეტაციას, ზოლო მეორე მხრივ კი მარქსისტულ-ლენინურ იდეოლოგიას, რომელიც ფეოდალიზმს განიხილავდა, როგორც საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციას.

ფეოდალიზმის გაგების საკითხში მ. ბლოკის შეხედულებების ფორმირებაზე გავლენა იქონია ორმა გამოჩენილმა ისტორიკოსმა: ბელგიელმა ანრი პირენმა და ფრანგმა ჟაკ ჟოფრუა ფლაკმა.

მარკ ბლოკს, ანრი პირენის მსგავსად, საკმარისად არ მიაჩნია ფეოდალიზმის პოლიტიკური დახასიათება, როდესაც წინა პლანზე წამოწვევენ სახელმწიფოს, პოლიტიკისა და სამართლის განვითარებას და ფეოდალიზმის მთავარ მახასიათებელ თვისებად იღებენ ფეოდალურ დაქუცმაცებულობას. მარკ ბლოკმა გაცილებით უფრო ფართოდ და ღრმად შეხედა ფეოდალიზმის პრობლემას, ვიდრე ამას აკეთებდნენ მისი წინამორბედი ისტორიკოსები. იგი ფეოდალიზმის ბუნებას ეძებდა არა მარტო პოლიტიკურ სტრუქტურაში და ფეოდალურ კლასს შიგნით ვასალურ ურთიერთობებში, არამედ გლეხისა და სენიორის დამოკიდებულებაში, რომელსაც სამამულო წყობასთან ერთად, აღიქვამდა, როგორც ფეოდალიზმის განუყოფელ, ორგანულ, შემადგენელ ნაწილს. ფრანგმა ისტო-

რიკოსმა სცადა, შეეხედა ფეოდალიზმის არისტოკრატიული ფასადის შიგნით და ამით კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ნაბიჯი გადადგა წინ თავის წინამორბედ ისტორიკოსებთან შედარებით.

მარკ ბლოკი დიდ ყურადღებას უთმობდა გლეხისა და სენიორის დამოკიდებულებას, თუმცა ფეოდალური სტრუქტურის გადამწყვეტ ფაქტორად ეს-ახებოდა პირადი კავშირების სისტემა — „ერთგულება“ და „მფარველობა“ სენიორსა და ეასალს შორის. საკითხის ასეთ გაგებაში ფრანგი მეცნიერის ფაკ ჟოფრუა ფლაკის გავლენა მოჩანს. ისტორიკოს მ. ბარგის აზრით, „ბლოკს ფეოდალიზმი ესმოდა, როგორც საზოგადოებრივი წყობილება ერთიანობაში, მთლიანად, ზემოდან ქვემოთ, მეფიდან სერვამდე“.

ერთი შეხედვით ისე ჩანს, თითქოს ფეოდალიზმის რაობის გაგების საკითხში მ. ბლოკი ძალზე უახლოვდება მარქსიზმს, მაგრამ სინამდვილეში ეს ასე არაა. ფეოდალიზმის სოციალ-ეკონომიკური საფუძვლების წინ წამოწევა თითქოსდა მართლაც აახლოებს ფრანგ ისტორიკოსს მარქსიზმთან, მაგრამ თუ კარგად დავეუკვირდებით, დავინახავთ, რომ იგი ამ თემის განხილვის დროს სულ სხვა გზით მიდიოდა, ვიდრე მარქსისტები. უპირველეს ყოვლისა, ხაზი უნდა გაესვას იმას, რომ მ. ბლოკისათვის სრულიად უცხო იყო ისტორიისადმი ფორმაციული პრინციპით მიდგომა. იგი არ განიხილავს ფეოდალიზმს როგორც საგანგებო საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციას, რომელმაც შეცვალა მონათმფლობელური წყობილება. მ. ბლოკი ფიქრობს, რომ ფეოდალიზმი არის მოვლენების კონკრეტული მიმდინარეობის ლოგიკური შედეგი, რომელიც გამოწვეული იყო ცხოვრებაში რომანულ-გერმანული საზოგადოების შეჯახებით. აი რას წერდა მარკ ბლოკი: „ევროპული ფეოდალიზმი თავისი დამახასიათებელი დაწესებულებებით არ იყო გადმონაშთების არქაული შედუღება, ის წარმოიქმნა განვითარების გარკვეულ ეტაპზე და წარმოიქმნა მთელი სოციალური გარემოს მიერ მთლიანად“. სწორედ ესაა მისი შეხედულებების პრინციპული განსხვავება ფეოდალიზმის მარქსისტული კონცეფციისგან. ამიტომ, ფორმაციული პრინციპიდან გამომდინარე, მ. ბლოკის შეხედულებების კრიტიკა, რომელიც დომინირებდა საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში, მიუღებელია. მარკ ბლოკის თანახმად, „ფეოდალიზმი წარმოადგენს გარკვეულ ერთობლიობას ერთმანეთთან დაკავშირებული და ურთიერთმოქმედი სოციალური, პოლიტიკური, ეკონომიკური და იდეური ინსტიტუტებისა, რომლებიც ფუნქციონირებდნენ დასავლეთ ევროპაში რამდენიმე საუკუნის მანძილზე“. ფრანგი ისტორიკოსი გვერდს უვლის ფეოდალიზმის ისეთ არსებით თვისებას, როგორიცაა საწარმოო ურთიერთობათა სისტემა.

ანტიკური სამყაროდან შუასაუკუნეებზე გადასვლა მედიევსტიკის ერთ-ერთ სერიოზულ საჯილდაო ქვად გვევლინება. ამიტომ, ბუნებრივია, ადვილი გასაგებია ის დაინტერესება, რომელსაც ამ პრობლემისადმი იჩენდნენ ევრო-

პული მედიევისტიკის კორიფეები. მათ თავიანთი აზრი გამოთქვეს ამ თემაზე. უშუალოდ აქედან იღებს სათავეს აზრთა ის სხვადასხვაობა, რომელიც აღნიშნული საკითხის თაობაზე ისტორიოგრაფიაში არსებობს. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა მ. ბლოკის თხზულება „ფეოდალური საზოგადოება“, რომელიც თანამედროვე ფრანგი ისტორიკოსის პოლ ვეინის თქმით, „ჩვენი საუკუნის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი ისტორიული წიგნია“. ისტორიკოს ა. გურევიჩის აზრით, მ. ბლოკის „ფეოდალური საზოგადოება“ და „საფრანგეთის აგრარული ისტორიის დამახასიათებელი თავისებურებანი“ მედიევისტიკის კლასიკაა.

თანამედროვე ფრანგი ისტორიკოსის ჟაკ ლე გოფის თქმით, „ცივილიზაციის ისტორიაში, ისევე როგორც ადამიანის ცხოვრებაში, ბავშვობა ასრულებს გადამწყვეტ როლს. ის ძალიან ბევრად, თუ მთლიანად არა, განსაზღვრავს მის მომავალს“. ანტიკურობიდან შუასაუკუნეებზე გადასვლა მიმდინარეობდა ფრიად რთულ გარემოში, ხალხთა დიდი გადასახლების პირობებში, ორი ურთიერთსაპირისპირო და შეუთავსებელი სამყაროს – გერმანელი ტომების ბარბაროსული სამყაროსა და რომის ცივილიზაციის დაპირისპირების ფონზე.

მარკ ბლოკმა მოგვცა აღნიშნული პრობლემის საინტერესო და ორიგინალური გააზრება, ინტერპრეტაცია. მისი შეხედულებები ამ თემაზე გამოჩენილი ავსტრიელი ისტორიკოსის ალფონს დოფშის კონცეფციის შემდეგ სერიოზულ წინგადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენს და ისტორიულ მეცნიერებაში ახალი სიტყვაა.

გლეხური თემის შესახებ მარკ ბლოკის მოსაზრებები საინტერესოა და მათში ჩადებული პოლემისტური მუხტი მიმართულია, ერთი მხრივ, სათემო თეორიის მომხრეების, ხოლო მეორე მხრივ კი მარქსისტული ისტორიოგრაფიის წინააღმდეგ. გამოჩენილი ინგლისელი ისტორიკოსის ფრედერიკ მეტლანდის კვალდაკვალ, მარკ ბლოკი გლეხურ თემს განიხილავს არა როგორც მიწაზე კოლექტიური საკუთრების გადმონაშთს, როგორც ამას ამტკიცებდნენ XIX საუკუნის გერმანელი ისტორიკოსები გეორგ მაურერის თავკაცობით, არამედ როგორც თავისუფალი, დამოუკიდებელი, წერილი მიწის მესაკუთრეების თავდაპირველ გაერთიანებას. ფრანგი ისტორიკოსის თვალსაზრისით, სოფლის თემის საფუძველს წარმოადგენს მიწაზე არა კოლექტიური საკუთრება, როგორც ამას ხაზს უსვამდა მარქსისტული ისტორიოგრაფია, არამედ ინდივიდუალური მფლობელობა. თავისუფალი მიწისმფლობელისათვის ეს იყო საკუთრება, გლეხის სერვისათვის კი მემკვიდრეობითი მფლობელობა. მაურერისგან განსხვავებით ის ფიქრობს, რომ გლეხური თემი არის არა „კორპორაციული ერთიანობა“, არამედ „მესაკუთრეთა ჯგუფი“.

ფრანგი ისტორიკოსი ხაზს უსვამს, რომ ფეოდალიზაციის პროცესი სულაც არ ატარებდა წყნარ, უმტკივნეულო და მშვიდობიან ხასიათს, როგორც ფიქრობდნენ მისი წინამორბედი ისტორიკოსები, პირველ რიგში კი ფიუსტელ

დე კულანყი და დოფში. მ. ბლოკმა დამაჯერებლად ცხადყო ძალმომრეობის როლი თავისუფალი გლეხის დამორჩილების საქმეში. ეს მარკ ბლოკის კიდევ ერთი დამსახურება იყო.

საინტერესოა, მარკ ბლოკის აზრით, ანტიკურობიდან შუა საუკუნეებზე გადასვლის დროს „წყვეტილობას“ ჰქონდა ადგილი თუ „უწყვეტელობას“. საკითხი არის ფრიად აქტუალური და მის შესახებ მედივისტებს შორის ერთსულოვნება არასოდეს სუფევდა. რა თქმა უნდა, მ. ბლოკის მოსაზრებებს გარკვეული შეხების წერტილები აქვს ალფონს დოფშის შეხედულებებთან, მაგრამ, ამავე დროს, ფრანგი ისტორიკოსის შეხედულებების ჩამოყალიბებაზე დიდი გავლენა მოახდინა არა მარტო ა. დოფშმა, არამედ სახელმძღვანელომა ბელგიელმა ისტორიკოსმა ანრი პირენმა. ამით მათ ფაქტობრივად საძირკველი ჩაუყარეს საკითხის ისტორიოგრაფიაში სრულიად ახალ მიმართულებას.

მარკ ბლოკი თავის ნაშრომში „ფეოდალური საზოგადოება“ აღნიშნავს, რომ რომის იმპერიის დაცემას და გერმანელთა შემოსევებს არ მოჰყოლია დასავლეთ ევროპის ცხოვრებაში თვისებრივი ხასიათის ცვლილება. მას მი-აჩნია, რომ ხმელთაშუა ზღვის ეკონომიკის დაცემაზე მეროვინგების დროს საუბარი ჯერ კიდევ ადრეა. მისი ღრმა რწმენით, ცოტა მოგვიანებით; VIII საუკუნეში, არაბთა გამოჩენას მოჰყვა სერიოზული ცვლილებები, რომლებმაც გამოიწვია ევროპის პოლიტიკური და ეკონომიკური დაქვეითება, პოლიტიკური დაქსაქსულობა, ნატურალური მეურნეობის აღმოცენება: ვაჭრობა და აღე-ბიძეობა დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის დაეცა. მ. ბლოკი, ა. პირენის მსგავსად, უფრო იმ აზრისკენ იხრება, რომ არაბთა შემოსევებით იწყება შუა საუკუნეების ისტორია. დასავლეთ ევროპის შუა საუკუნეების ცივილიზაციის ჩამოყალიბება ზდებოდა თანდათან, ნელ-ნელა, სადაც ევოლუციური და რევო-ლუციური ტენდენციები ურთიერთზემოქმედებენ, ერთმანეთს შეერწყმიან. აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ეს წყვეტილობა, ალბათ, მანც უფრო ადრე იყო, V საუკუნეში, გერმანელთა შემოსევა და დასავლეთ რომის იმპერიის დაცემა. არაბთა შემოსევები, ფრანკთა სახელმწიფოს დაშლასთან და ნატურალური მეურნეობის აღმოცენებასთან ერთად, იყო მნიშვნელოვანი ზღვარი ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიის შიგნით და არა შუა საუკუნეების ისტორიის და-საწყისი, როგორც ამას ხაზს უსვამდნენ ანრი პირენი და მარკ ბლოკი.

მარკ ბლოკი, ბუნებრივია, გვერდს ვერ აუვლიდა ისეთ აქტუალურ საკითხს, თუ ვინ მისცა საწყისი შუა საუკუნეებს — რომაელებმა თუ გერმანელებმა? ის უფრო გერმანულ-რომაული სინთეზისაკენ იხრება, რაც გაცილებით პერსპექ-ტიული ჩანს, ვიდრე XIX საუკუნის ისტორიოგრაფიაში გაბატონებული გერ-მანისტული და რომანისტული თეორიები. მისასალმებელია, რომ ის საკითხს კვლავ კონკრეტულად უდგება და დიდ ყურადღებას უთმობს ცალკეული რეგიონების სპეციფიკას. იგი ხაზს უსვამს, რომ ერთ შემთხვევაში ეს იყო

რომაულ-გერმანული სინთეზი, ხოლო მეორე შემთხვევაში წმინდა გერმანული პრიორიტეტი.

ფრანგი მკვლევრის შეხედულებით, რომანიზებულ ტერიტორიებზე სენიორიის განვითარების ორი გზა არსებობდა: ის აღმოცენებული იყო ან გალურ-რომაული მსხვილი მიწათმფლობელობიდან (ვილა, ლატიფუნდია) ანდა ჯერ კიდევ თავისუფალი გლეხური თემის დაშლით, ან მისი დაქვემდებარებით უფრო მსხვილი, როგორც გერმანული, ისე რომაული წარმოშობის მიწათმფლობელისადმი, სუსტად რომანიზებულ ტერიტორიაზე ეს ხდებოდა ძირითადად მსხვილი მესაკუთრის მიერ გლეხური თემის დამორჩილებით.

მ. ბლოკი, ა. პირენის მსგავსად, დასავლეთ ევროპის პოლიტიკურ, სოციალურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებებს, უმთავრესად, საგარეო ფაქტორებს უკავშირებს (არაბების, ნორმანებისა და უნგრელების შემოსევები). ეს ფაქტორი უფრო ანგარიშგასაწევი ჩანს, ვიდრე დიდი ხნის განმავლობაში საბჭოთა ისტორიოგრაფიას ეგონა. დასავლეთ ევროპის შუა საუკუნეების ცივილიზაცია ყალიბდება რთულ ისტორიულ ვითარებაში გვიანრომაული და ბარბაროსული საზოგადოების ურთიერთშემოქმედების შედეგად. თანამედროვე ფრანგი ისტორიკოსის ჟაკ ლე გოფის თქმით, „დასავლეთში აღმოცენდა ახალი სამყარო, რომელიც წარმოიშვა რომაული და გერმანული სამყაროს შერწყმის შედეგად“. „ფრანგი ისტორიკოსების, მათ შორის, ცხადია, მარკ ბლოკის, კონცეფცია, რომანოცენტრისტულია. ეს არცაა გასაკვირი; მისი ყურადღების ცენტრში დგას ანტიკურობა, ხმელთაშუა ზღვა, რომანიზებული სამყარო, და, უმთავრესად კი ემყარება რომანიზებულ მასალას, ლათინურ ენაზე, ხოლო გერმანული, პირველ რიგში კი, სკანდინავიური ქვეყნების ისტორიას შედარებით ნაკლები ყურადღება ეთმობოდა. ფეოდალიზაციის პროცესის სრულყოფილად წარმოჩენის თვალსაზრისით გერმანულ-სკანდინავიური სამყაროს გათვალისწინება საინტერესო იქნებოდა“ – დასძენს პროფ. ა. გურევიჩი.

მ. ბლოკი ძალზე აახლოვებს ერთმანეთთან გვიანრომაულ საზოგადოებას და მეროვინგების ეპოქის ფრანკთა სახელმწიფოს და ადრეული შუა საუკუნეების სენიორიას მიიჩნევს რომაული აგრარული ურთიერთობის ლოგიკურ გაგრძელებად. ამგვარი მიდგომა საკამათო შეიძლება იყოს. გვიანრომაულ ურთიერთობებში ფეოდალიზმის ან თუნდაც მისი ელემენტების ძებნა ნაკლებ დამაჯერებელია. გვიანრომაულ მამულში არ შრომობდა ფეოდალურად დამოკიდებული მიწისმფლობელი და გვიანრომაული მამული, შუა საუკუნეების მამულისაგან განსხვავებით, არ წარმოადგენდა ფეოდალური რენტის ორგანიზაციის ფორმას.

ფრანგი მედიევისტი შუა საუკუნეების საზოგადოების ფორმირებას უკავშირებდა არა ეკონომიკური ფაქტორის პრიორიტეტს, როგორც ამას ხაზს უსვამდა ფრ. ენგელსი და მის კვალდაკვალ მარქსისტული ისტორიოგრაფია,

არამედ სამხედრო საქმის პროგრესს და შრომის განაწილებას მებრძოლებსა და მიწათმოქმედებს შორის.

მარკ ბლოკის მეორე სოლიდური ნაშრომი „საფრანგეთის აგრარული ისტორიის დამახასიათებელი თავისებურებანი“ თამამად შეიძლება მიეკუთვნოდეს XX საუკუნის პირველი ნახევრის ფრანგული ისტორიოგრაფიის ოქროს ფონდს. მ. ბლოკი თავის ნაშრომში „ფეოდალური საზოგადოება“ აღნიშნავდა, რომ „ყველა გამოკვლევას აქვს თავისი ღერძი“. სწორედ ასეთად მოგვევლინა შუა საუკუნეების აგრარული ისტორია მ. ბლოკის გამოკვლევებისათვის. როგორც ისტორიკოსი ვ. დალინი ვარაუდობს, აგრარული ისტორიით მ. ბლოკის დაინტერესება, შესაძლოა, ანრი პირენის გავლენის შედეგი იყოს. ეს მოსაზრება, ვფიქრობთ, დაზუსტებას საჭიროებს. რა თქმა უნდა, ორი აზრი არ შეიძლება არსებობდეს იმის თაობაზე, რომ სოციალური ისტორიით მ. ბლოკის დაინტერესება ანრი პირენის გავლენის შედეგია, მაგრამ საქმე ისაა, რომ პირენი დიდ ყურადღებას უთმობდა ეკონომიკისა და ქალაქების განვითარებას და როგორც ჯერ კიდევ ანრი სე შენიშნავდა, „შედარებით გულგრილად ეკიდებოდა აგრარულ საკითხს, რომელიც შუა საუკუნეების სამეურნეო ცხოვრებაში განმსაზღვრელი ფაქტორი იყო“. ეს ტენდენცია ძალიან კარგად ჩანს მის ერთ-ერთ ძირითად შრომაში „ბელგიის ისტორია“. უშუალოდ ამის შედეგია შუა საუკუნეების ეკონომიკური ისტორიისადმი ანრი პირენის თავისებური მიდგომა. ამიტომ კონკრეტულად აგრარული საკითხით მ. ბლოკის დაინტერესებაში ფიუსტელ დე კულანჟის და ანრი სეს გავლენას უფრო ვხედავთ, ვიდრე ანრი პირენისას.

როგორც ერთსულოვნად აღნიშნავენ მეცნიერები, მარკ ბლოკმა საფუძველი ჩაუყარა ახალ ეტაპს შუა საუკუნეების საფრანგეთის აგრარული წყობის ისტორიოგრაფიაში. ნაშრომის პირველი ორი თავი სათემო მიწებს ეძღვნება, მესამე და მეოთხე თავი — სენიორიას, მეხუთე — გლეხობის ისტორიას. მეექვსე თავში საუბარია სოფლის მეურნეობაში თავისუფალი მეწარმეობის ჩასახვაზე, ხოლო მეშვიდეში — გლეხობის მდგომარეობაზე რევოლუციის შემდეგ.

პროფ. ა. ლიუბლინსკაიას მართებული შენიშვნით, „ბლოკის ნაშრომი არის პატარა წყარო, საიდანაც სათავეს იღებს წყალუხვი მდინარე“. მ. ბლოკმა მეტად მკაფიოდ ჩამოაყალიბა და დამაჯერებლად ახსნა საფრანგეთის აგრარული ისტორიისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი. მ. ბლოკის მიხედვით, შუა საუკუნეების აგრარულ ისტორიაში ყველაზე უფრო რელიეფურად გამოძვლავდა ადამიანის კავშირი მიწასთან. თავისი წინამორბედი ისტორიკოსებისაგან განსხვავებით, მ. ბლოკი საფრანგეთის აგრარული ურთიერთობების დამახასიათებელ ნიშანს თემში ხედავს. აი რას წერდა იგი: „სოფლის თემების ისტორია საფრანგეთში წარმოადგენს თითქმის გაურკვეველ თემას“. პირველი სერიოზული ნაბიჯები ამ მიმართულებით სწორედ მის სახელთანაა დაკავ-

შირებული. XX საუკუნის ფრანგი ისტორიკოსის ალბერ სობულის აზრით, „სოფლის თემის განსაზღვრების სიციხადით და მისი როლის გააზრების სიზუსტით ეს გვერდები ჩვენს დღეებშიც კი შეიძლება მივიჩნიოთ სანიმუშოდ“. მ. ბლოკის აზრით, სოფლის თემი XII საუკუნეში და შემდგომ პერიოდში, როდესაც მან მოიპოვა იურიდიული დამოკიდებულება, გენეტიკურად მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ფრანკთა პერიოდის გლეხურ თემთან.

ნაშრომის მესამე და მეოთხე თავში საუბარია სენიორიის შესახებ. თვალს ადევნებს რა მის განვითარებას საფრანგეთის 1789 წლის რევოლუციამდე, ბლოკის ორიგინალობა იმაში გამოიხატება, რომ იგი სენიორიას განიხილავს არა მხოლოდ იურიდიულ სტატუსის და შინაგანი ორგანიზაციის თვალსაზრისით, არამედ თავისუფალ თემთან და საფრანგეთის გლეხობის ისტორიასთან მჭიდროდ კავშირში. ამავე დროს იგი დიდ ყურადღებას უთმობს გლეხთა ვალდებულებების დადგენას და XII-XIII საუკუნეებში ახალი ვალდებულებების წარმოშობას. ფრანგი ისტორიკოსი მართებულად აღნიშნავდა, რომ „სენიორიის ძალაუფლება გლეხის პარცელზე უცვლელი რჩებოდა“.

მეხუთე თავში ბლოკი განიხილავს გლეხურ მეურნეობას. აქ მის დამსახურებად ის გვევლინება, რომ ავტორმა დამაჯერებლად ცხადყო გლეხური მეურნეობის წამყვანი როლი, ხაზი გაუსვა გლეხური თემის მნიშვნელობას საფრანგეთის სამეურნეო და სოციალურ ისტორიაში. ფრანგი ისტორიკოსი წერდა: „ჩვენი დროის ფრანგული სოფელი სწორედ გლეხის შრომამ შექმნა“. იგი აღნიშნული საკითხის განხილვისას არ შემოიფარგლა მხოლოდ წმინდა იურიდიული თვალსაზრისით, რაც ნიშნადობლივი იყო მისი წინამორბედი XIX საუკუნის ისტორიკოსებისათვის და საკმაოდ დიდი ადგილი დაუთმო მათი მდგომარეობის სოციალ-ეკონომიკურ ანალიზს, სცადა თვალი გაედევნებინა გლეხობის ევოლუციის ხანგრძლივი პროცესისათვის მეხუთე საუკუნიდან მეთვრამეტემდე.

იმ სერიოზულ ცვილებებს შორის, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა XIII საუკუნეში, მარკ ბლოკი განსაკუთრებით ხაზს უსვამს გლეხის გათავისუფლებას პირადი დამოკიდებულებისგან, ყმობის ინსტიტუტის ლიკვიდაციას. ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ მეტი აღარ იყო საჭირო ძალდატანებითი შრომა. პირადი დამოკიდებულება ახალ ისტორიულ ვითარებაში ზედმეტი შეიქნა. ფრანგი გლეხი პირადად თავისუფალი იყო, მაგრამ მიწა — სენიორალური გადასახადებით დაბეგრული.

როგორც აგრარული საკითხის კომპეტენტური მკვლევარი ისტორიკოსი ა. ლიუბლინსკაია აღნიშნავს: „მარკ ბლოკმა შეძლო, არა მარტო დამაჯერებლად ეჩვენებინა საფრანგეთის აგრარული ისტორიის დამახასიათებელი თავისებურებანი, არამედ, რაც კიდევ უფრო მთავარია, მან ახსნა ეს თავისებურებანი. მან ხაზი გაუსვა არა მემამულის, არამედ გლეხური მეურნეობის წამყვან

როლს, ცხადყო მჭიდრო კავშირი გლეხურ მეურნეობასა და გარემომცველ სამყაროს შორის. უჩვენა გლეხური თემის როლი სამეურნეო და სოციალურ ისტორიაში“. ეს კი თვისობრივი სიახლე იყო საკითხის ისტორიოგრაფიაში. გლეხური მეურნეობა, აგროკულტურის დონე, სოფლის სოციალური სტრუქტურა მთელს ბლოკამდელ ისტორიოგრაფიაში განიხილებოდა მეტად ვიწროდ — სენიორალური წყობის რაკურსით. მ. ბლოკის წიგნზე რეცენზიაში ცნობილი ფრანგი ისტორიკოსი ლუსიენ ფევრი დასძენდა: „მისი (ე. ი. ბლოკის — მ. კ.) წინამორბედი ისტორიკოსების შრომებში გლეხები მიწას კი არ ამუშავებდნენ, არამედ კარტულარებს და ამას აკეთებდნენ არა სახნისით, არამედ ქარტიებით“. აქ ფევრს იმის თქმა სურდა, რომ წყაროები დომინირებდნენ თემატიკაზე.

გამოჩენილი ფრანგი ისტორიკოსი თავისუფალი გლეხობის დამორჩილების მიზეზს ეძებდა არა მიწათმფლობელობით ურთიერთობებში, რასაც დიდ ყურადღებას უთმობდა საბჭოთა ისტორიოგრაფია, არამედ პირად დამოკიდებულებაში, რასაც მოჰყვა გლეხების მიერ მიწაზე საკუთრების დაკარგვა. მ. ბლოკი გვაფრთხილებდა, რომ „სწორი არ იქნებოდა, სენიორსა და მის ხელქვეითს შორის ურთიერთობაში მხოლოდ ეკონომიკური მხარე დაეინახოთ, რაც არ უნდა დიდი იყოს მისი მნიშვნელობა“. გერმანელი ისტორიკოსის ჰალბან-ბლუმენშტოკის თქმით, „მიწა კვებას ადამიანს, მაგრამ არ ამდიდრებს მას“. ამის საილუსტრაციოდ მ. ბლოკს მოყავს ერთი ასეთი მაგალითი: „არა ერთი ფრანგი და მოგვიანებით ფრანგი ბარონი გვიპასუხებდა ზუსტად ისე, როგორც შოტლანდიელი მთიელი აზნაური, როდესაც ჰკითხეს, თუ რა შემოსავალს აძლევდა მიწა: „ორმოცდაათი კაცი“. წმინდა ნივთიერი მდგომარეობა კი არ ედო საფუძვლად სენიორსა და ეასალს შორის ურთიერთობას გარდამავალ პერიოდში და შუა საუკუნეების გარიჟრაჟზე, არამედ უშუალო დაქვემდებარება, პირადი კავშირები. მიწათმოქმედებითი ურთიერთობები ამის ლოგიკური შედეგია. სენიორ-ეასალური ურთიერთობები, უპირველეს ყოვლისა, აღმოცენებული იყო შემდეგ ნიადაგზე: პირადი კავშირები, მფარველობა, ერთგულება, სამსახური. ეს ყველაფერი აგებულია პირად კომენდაციაზე, რასაც შემდეგ მოჰყვება მიწათმფლობელური ურთიერთობები. მიწაზე ფეოდალის ძალაუფლების მთავარი ამოსავალი წერტილია სენიორის ძალაუფლება გლეხზე. ფეოდალს, პირველ რიგში, აინტერესებდა არა იმდენად მიწა, როგორც სამფლობელო, არამედ ხალხი, რომელიც ამ მიწაზე იყო მიმაგრებული და სხვადასხვა ფორმით იმყოფებოდა სენიორთან პირად დამოკიდებულებაში. აქ, როგორც უკვე ითქვა, ძალუმად იგრძნობა ფრანგი მეცნიერის ჟოფრუა ფლაკის გავლენა. ამიტომ, საკითხის მატერიალური მხარის გაზვიადება, ცხადია, არ ღირს. აქედან გამომდინარე, მატერიალისტური პოზიციებიდან ბლოკის შეხედულებების კრიტიკა სერიოზულად მოიკოჭლებს და არაღამაჯერებელი ჩანს.

თანამედროვე ამერიკელი ისტორიკოსის ნ. კანტორის მისწრაფება, მიწას-

თან გაასწოროს, ძირფესვიანად მოთხაროს მარკ ბლოკი, როგორც მედიევისტი, სუბიექტური და ღრმად ტენდენციურია. ყოველგვარ მეცნიერულ საფუძველს მოკლებულია მისი სკეპტიკური დამოკიდებულება მ. ბლოკის ნაშრომის „ფეოდალური საზოგადოების“ სინთეზური ხასიათისადმი. ამით მას სურს დააყენოს მ. ბლოკის ღვაწლი ევროპული მედიევისტიკის განვითარებაში, რაც, რა თქმა უნდა, ჭეშმარიტებისგან ძალზე შორსაა. განსაკუთრებით არადამაჯერებლად გამოიყურება მისი სურვილი, ერთ სიბრტყეში განიხილოს ორი ერთმანეთთან სრულიად განსხვავებული ფრანგი ისტორიკოსი — ლუი ალფანი და მარკ ბლოკი. მათ შორის საერთო მხოლოდ ისაა, რომ ორივენი ებრაელები იყვნენ. სხვა შეხების წერტილი მათ შორის პრაქტიკულად არ არსებობს. ლ. ალფანი შ. სენიობოსის და შ. ლანგუას მიმდევარია, ზოლო მ. ბლოკი მკვეთრად უპირისპირდება პოზიტივისტებს, პირველ რიგში კი სენიობოსის და ლანგლუას, ისტორიის მეთოდოლოგიას. ამის წაყრუება, ცხადია, მართებული არ იქნებოდა. ამერიკელი მკვლევარი გულგრილად ეკიდება იმ ნოვაციებს, რომელიც „ანალების“ სკოლის და მ. ბლოკის სახელთანაა დაკავშირებული და ამას იმით ხსნის, თითქოს მ. ბლოკის მსჯელობა მარქსისტულ ხასიათს ატარებს. საკითხისადმი ამგვარი მიდგომა ზედაპირულია და მარქსიზმისადმი მ. ბლოკის რთულ და მრავალწახნაგოვან დამოკიდებულებაზე ადეკვატურ წარმოდგენას ვერ გვიქმნის. „კოპერნიკისეული გადატრიალება“ ისტორიკოსის პროფესიაში, რომელსაც მ. ბლოკის და მისი მეგობრის ლ. ფეერის სახელს უკავშირებენ, ფაქტობრივად ამერიკელი მეცნიერის თვალთახედვის არეალს მიღმა რჩება და მას არ აინტერესებს. კანტორის დიდ უკმაყოფილებას იწვევს მ. ბლოკის ებრაული წარმოშობა. აქ ის არსებითად აშიშვლებს მ. ბლოკისადმი თავისი ნეგატიური დამოკიდებულების შოვინისტურ ფესვებს.

მარკ ბლოკის წიგნში გამოთქმულმა ძირითადმა დებულებებმა უმაღლესი მნიშვნელობის მქონე საკითხების ყურადღება და მწვავე კამათის საგნად იქცა. ამ დისკუსიის პროცესში ზოგიერთი საკითხი ახლებურად იქნა დასმული, მაგრამ ეს არანაირ ჩრდილს არ აყენებს მ. ბლოკის წიგნის ღირებულებას და მას შუასაუკუნეების საფრანგეთის აგრარული ისტორიის ვერც ერთი მკვლევარი გვერდს ვერ აუვლის.

მარკ ბლოკი, როგორც მაღალკვალიფიციური მკვლევარი ისტორიკოსი, განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა წარსული მოვლენების მიზეზ-შედეგობრივი კავშირის დადგენას. ეს მნიშვნელოვანწილად იმით იყო გამოწვეული, რომ ფრანგი მკვლევარი წარმატებით იყენებდა შედარებით მეთოდს. ამ გზით მას სურდა, ეჩვენებინა არა მხოლოდ გარეგნული მსგავსება, არამედ წარსული

ფაქტების განსაკუთრებულობა. მისი ღრმა რწმენით, „ეს მეთოდი ისტორიკოსს საშუალებას აძლევს, დაადგინოს მოვლენებს შორის ისეთი კავშირები, რომლებიც სხვა მეთოდებით ვერაფრით ვერ მოხერხდება.“ ისტორიაში შედარებითი მეთოდი გამოიყენება არა მარტო ტიპიზაციისათვის, არამედ ინდივიდუალიზაციისათვის. ყველაფერი ეს საშუალებას გვაძლევს, უფრო ღრმად გავიზრთ წარსული და ხაზი გავუსვათ იმ მომენტებს, რომლებიც ნიშანდობლივია ცალკეული ინსტიტუტებისა და საზოგადოებისათვის. „ისტორია, – დასძენს ბლოკი, – მეცნიერებაა ცვლილებების შესახებ და ამავე დროს მეცნიერებაა განსხვავებების შესახებ“.

ფრანგმა ისტორიკოსმა დეტალურად შეისწავლა ფრანგული სერეაჟი და იგი შეადარა გლეხთა დამოკიდებულების ფორმებს გერმანიასა და ინგლისში. თავის წიგნში „ფეოდალური საზოგადოება“ იგი ყურადღებას ამახვილებს საფრანგეთის სხვადასხვა რეგიონებს შორის არსებულ განსხვავებებზე და ცდილობს გამოავლინოს ვასალურ-ფეოდალური კავშირების სპეციფიკა ესპანეთში, იტალიაში, ინგლისსა და გერმანიაში. ამ საკითხს ეთმობა მთელი ერთი თავი მის წიგნში „ევროპული პორიზონტის მიმოხილვა“. მსგავსებასთან ერთად წინ წამოსწევდა განსხვავებასაც. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ისტორიულ-შედარებით მეთოდს დიდ ყურადღებას აქცევდა და ფართოდ იყენებდა გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსი და მამულიშვილი ივანე ჯავახიშვილი. ამიტომ ვფიქრობთ, ინტერესს მოკლებული არ იქნებოდა ამ საკითხის საგანგებოდ, სპეციალურად, შესწავლა. ამ თემას, ალბათ, ერთი საინტერესო ნაშრომი უნდა მიეძღვნას.

ისტორიკოსი წყაროებზე მუშაობის გარეშე წარმოუდგენელია. ამიტომ ძალიან მოკლედ, სულ ორიოდე სიტყვით, შევჩერდებით წყაროებზე მარკ ბლოკის მუშაობის მეთოდებზე, მით უმეტეს, რომ ამ საკითხში ისტორიკოსმა ძალიან ბევრი შეიძლება ისწავლოს სახელგანთქმული ფრანგი ისტორიკოსისაგან.

„თავისთავად ნათელია, რომ შედარებით მეთოდს არავითარი მნიშვნელობა არ ექნებოდა, თუ იგი არ ემყარება ფაქტების შესწავლას. ეს სოლიდური, დეტალური, კრიტიკული შტუდიები კი გამაგრებული უნდა იყოს წყაროებით“, – დასძენდა მ. ბლოკი. მისი თვალსაზრისით, უპირველეს ყოვლისა, საჭიროა, ყურადღება მიექცეს ისტორიული წყაროს კავშირს დროსთან, ეპოქასთან. „ეს მნიშვნელოვანია იმ თვალსაზრისით, რომ თითოეულ ეპოქას გააჩნია მისთვის დამახასიათებელი წერილობითი წყაროები და მატერიალური კულტურის ძეგლები“.

ისტორიკოსს ყველაზე მეტ თავსატეხს უჩენს ისტორიული წყაროს სანდოობის გარკვევა. აქ ყველაზე უფრო შესაძლებელია უნებლიე შეცდომის დაშვება. ამ მიზეზით მ. ბლოკმა შეიმუშავა თავისი საკუთარი მეთოდია, რომელიც რამდენიმე კომპონენტისაგან შედგება. ის, პირველ რიგში, მიზნად

ისახავს დოკუმენტის ეპიგრაფიკულ კრიტიკას. ტექსტი, რომელიც დათარიღებულია XII საუკუნით, ცხადია, არაფრით არ შეიძლება დაწერილი იყოს ქალღმრთელზე, რადგან მაშინ, ძირითადად, პერგამენტზე წერდნენ. შემდეგ უნდა გამოირკვეს ამ წყაროს გამოჩენის შესაძლებლობა იმ ეპოქაში, მოხდეს მისი ლოკალიზაცია, ზუსტი დათარიღება, ავტორის ვინაობის განსაზღვრა.

ფრანგი მკვლევარი ამ შემთხვევაშიც დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს შედარებით მეთოდს. ამჯერად იგი ერთმანეთს ადარებს ერთი ეპოქის სხვადასხვა ჟანრის ისტორიულ დოკუმენტებს. უშუალოდ აქედან იღებს სათავეს მისი კიდევ ერთი დიდი დამსახურება, კონკრეტულად კი ის, რომ მან თავის მეგობარ ლუსიენ ფევრთან ერთად გააფართოვა ისტორიული წყაროების წრე. მათ ყურადღება მიაპყრეს მატერიალური კულტურის ძეგლებს, ფოლკლორს, მუსიკას, სახვით ხელოვნებას. მათი რუდუნების შედეგად გაჩნდნენ სრულიად ახალი ტიპის წყაროები, და ბოლოს, ფრანგი მეცნიერი ფრიალ მნიშვნელოვნად მიიჩნევდა დაანგარიშების მეთოდს და მიღებულ მონაცემებს ადარებდა რეალურ სიტუაციას, თუ იყო შეუსაბამობა ბოძებული ტერიტორიების რაოდენობასა და მიწების ფართობის ზომებს შორის.

ისტორიული მეცნიერების წინაშე მარკ ბლოკის ერთ-ერთ დიდ დამსახურებას წარმოადგენს ისტორიის მეცნიერული სტატუსის დაცვა. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს მისი დაუმთავრებელი ნაშრომი „ისტორიის აპოლოგია ანუ ისტორიკოსის ხელობა“. ამ წიგნმა დღის სინათლე იხილა მარკ ბლოკის საუკეთესო მეგობრის ლუსიენ ფევრის წყალობით. საქმე ისაა, რომ 1944 წელს გესტაპომ დიდი ფრანგი ისტორიკოსი დახვრიტა და მას ეს ნაშრომი დაუმთავრებელი დარჩა. ამიტომ ეს წიგნი მარკ ბლოკის თავისებური მეცნიერული ანდერძია.

XX საუკუნის დასაწყისში ევროპულ მეცნიერებაში რთული სიტუაცია შეიქმნა. ფრანგი ისტორიკოსის ჟორჟ ბურჟენის თქმით, „ისტორიკოსი აღმოჩნდა იმ ღვთისმსახურის როლში, რომელმაც რწმენა დაკარგა“. ლუსიენ ფევრი და მარკ ბლოკი კარგად ხედავდნენ, რომ ისტორიის წერა ისე, როგორც აქამდე იწერებოდა, არ შეიძლებოდა. საჭირო იყო ძირეული გარდაქმნები. ასეთ ვითარებაში ისინი პანიკამ კი არ მოიცვა, არამედ შექმნილი სიტუაციიდან გამოსავლის ძიებაში.

საჭირო იყო ისტორიული მეცნიერების საფუძვლების პრინციპულად ახლებურად გააზრება. ვინ იტვირთავდა ამ რთულ მისიას? ეს ამოცანა თავის თავზე აიღეს ჟურნალ „ანალების“ დამაარსებლებმა ლუსიენ ფევრმა და მარკ ბლოკმა. სწორედ მათ სახელთანაა დაკავშირებული რევოლუციური გადატრიალება ისტორიკოსის პროფესიაში, რომელსაც ზმირად „კოპერნიკისეულ გადატრიალებას“ უწოდებენ.

მარკ ბლოკის წიგნი არის საუკეთესო მათ შორის, რაც შექმნილია ჩვენს

პროფესიაში მეოცე საუკუნეში. მან, ლუსიენ ფევრთან ერთად, მოახდინა გრანდიოზული თვისებრივი ცვლილება ისტორიკოსის საქმიანობაში, რომლის დედააზრი მდგომარეობდა თვით ისტორიკოსის საქმიანობისადმი ახლებურად მიდგომაში, რომელიც ძირფესვიანად ცვლიდა ისტორიკოსის დამოკიდებულებას კვლევის ობიექტისადმი. მ. ბლოკი და ლ. ფევრი ერთმანეთს უპირისპირებდნენ ტრადიციულ „ისტორია-თხრობას“, რომლის მხურვალე მომხრეები იყვნენ შარლ ლანგლუა და შარლ სენიობოსი, და „ისტორია-პრობლემას“. პოზიტივისტები მოითხოვდნენ ისტორიული წყაროს შინაარსის ზედმიწევნით ზუსტად გადმოცემას. აქედან გამომდინარე, ისტორიკოსი მთლიანად დამოკიდებულია კვლევის ობიექტზე. დიამეტრალურად განსხვავებულია მ. ბლოკის და ლ. ფევრის მიდგომა. პირველ ყოვლისა, უნდა ითქვას, რომ ისტორიკოსის ასეთი პასიური პოზიცია მათთვის აბსოლუტურად მიუღებელია. მათი ღრმა რწმენით, ისტორიკოსი არაფრით არ შეიძლება იყოს წყაროების ყურმოჭრილი ყმა. ისტორიკოსი უნდა მოქმედებდეს მაქსიმალურად აქტიურად და სრულიად სუვერენულად. „არც ერთ მეცნიერებაში პასიურ დაკვირვებას სასურველი ნაყოფი არ მოუტანია“, — დასძენდა მ. ბლოკი. მისი აზრით, ისტორიკოსი ისე უნდა მოექცეს დოკუმენტს, როგორც ცოცხალ მოწმეს და შეეძლოს კითხვები დაუსვას თავის წყაროს. „ნებისმიერი ტექსტი ან არქეოლოგიური აღმოჩენა ლაპარაკობს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ შენ შეგწევს უნარი კითხვები დაუსვა მას“, — წერდა მ. ბლოკი.

კიდევ ერთი ტრადიცია, რომლის წინააღმდეგაც მოუხდათ ხმის ამაღლება „ანალების“ სკოლის დამაარსებლებს. ეს იყო ისტორიის ვიწრო სპეციალიზაცია, რომელმაც ფართოდ მოიკიდა ფეხი XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე. ისტორიკოსთა შრომის განაწილება წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო ისტორიული აზროვნების განვითარებაში.

მარკ ბლოკმა და ლუსიენ ფევრმა კარგად დაინახეს, რომ მარტო პოლიტიკური ისტორიის თხრობა საქმარისი არაა. ისინი ილაშქრებდნენ დისციპლინათაშორის გაუცხოების წინააღმდეგ. „ცოდნა ფრაგმენტებისა, რომლებიც შეისწავლება ერთიმეორის მიყოლებით, არასოდეს მიგვიყვანს მთელის შემეცნებამდე — იგი შეუძლებელს ხდის თვით ამ ფრაგმენტის შემეცნებას“, — წერს მარკ ბლოკი. მათ მომიჯნავე მეცნიერებებისკენ, დისციპლინათაშორის მჭიდრო თანამშრომლობისაკენ აიღეს კურსი. ასე გამოიკვეთა „გლობალური“ ანუ „ტოტალური“ ისტორიის კონტურები, რომელსაც საფუძვლად ედო დისციპლინათაშორისი კავშირი. როგორც ა. გურევიჩი ფიქრობს, „ანალების“ სკოლის ყველაზე უფრო დამახასიათებელი თვისება და მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით ყველაზე უფრო ფასეულიც ეს არის, სწორედ სინთეზის პრობლემა“. „ანალების“ სკოლის დამაარსებლების მისწრაფება, გადააქციონ ისტორია სინთეზურ მეცნიერებად, მისასაღმებელია, უთუოდ ნაყოფიერ ხასიათს

ატარებს და იმჟამინდელი ისტორიოგრაფიის ფონზე სერიოზულ წინადადებულ ნაბიჯად გვევლინება, თუმცა, შეიძლება ითქვას, რომ ეს შეხედულებები არ წარმოადგენს ჭეშმარიტების უკანასკნელ ინსტანციას. ის ცხარე დისკუსია, რომელიც ამ პრინციპების ირგვლივ მიმდინარეობს თანამედროვე ფრანგულ ისტორიოგრაფიაში, ამის დასტურია.

ლ. ფერის და მ. ბლოკის ისტორიული კონცეფციის ძირითადი იდეაა, ისტორია გადააქციონ სოციალურ მეცნიერებად. ამისათვის, მათი აზრით, უპირველეს ყოვლისა, საჭიროა, ისტორიამ თავი დააღწიოს ეიწრო ფაქტოგრაფიას, ემპირიზმს, იდეოგრაფიულ (ინდივიდუალიზებულ) აზროვნებას და გახდეს ნომოტეტიკური (განმაზოგადებელი) მეცნიერება. ისტორია მხოლოდ წარსულის თხრობა არაა. ისტორია არის მეცნიერება, პრობლემის დასმა და გადაწყვეტა, მაგრამ გლობალური მიდგომა მარტო ისტორიული მეცნიერების მონოპოლია როდია. იგი ახასიათებს სხვა მეცნიერებებსაც, პირველ რიგში კი, სოციოლოგიას. ცხადია, უშუალოდ აქედან იღებს სათავეს მათი მისწრაფება, დაუახლოვონ ერთმანეთს ისტორია და სოციალური მეცნიერებები. ამგვარ მიდგომაში უეჭველადაა რაციონალური მარცვალი, რაც კიდევ უფრო ამდიდრებს ისტორიულ მეცნიერებას, მაგრამ არსებობს საშიშროება: ხომ არ წაიშლება ზღვარი ისტორიასა და სოციოლოგიას შორის და ხომ არ ხდება „ისტორია სოციოლოგიის მოაზლედ“? – როგორც ამას ფრანგი სოციოლოგი ფრანსუა სიმონი უსვამდა ხაზს. თანამედროვე ფრანგი სოციოლოგი ჟ. ფრიდმანი დასძენს, რომ „სოციოლოგია და ისტორია იმდენად დაუახლოვდნენ ერთმანეთს, რომ ზღვარი მათ შორის თითქმის ქრება“. ყველაფერი ეს, რა თქმა უნდა, დამაფიქრებელია. ამ შემთხვევაში „ანალების“ სკოლის დამამარსებლები იმ შეხედულებას ავითარებდნენ, რომელსაც საფუძველი ჩაეყარა XIX საუკუნის მიწურულს ფრანგულ ისტორიოგრაფიაში. ფიუსტელ დე კულანჟი ამბობდა: „ნამდვილი სოციოლოგია – ეს არის ისტორია“. მისი თანამემამულე ანრი ბერი კი ირწმუნება: „ისტორიის უმაღლესი მიზანია, გახდეს წარსულის სოციოლოგია“. ისტორიისა და სოციალური მეცნიერებების თანამშრომლობა ნაყოფიერია, მაგრამ მათ შორის ზღვარის წაშლა საკამათო იქნებოდა. მისაღები ჩანს ფრანგი სოციოლოგის ემილ დიურკჰეიმის პოზიცია: „ისტორია ესაჭიროება სოციოლოგიას და პირიქით“. ამიტომ მკაცრად ჟღერს მარკ ბლოკის ბრალდება, თითქოს „დიურკჰეიმის სკოლა ისტორიას ადგილს მიუჩენს შორს, ადამიანის შესახებ მეცნიერებათა კუთხეში, სადღაც სარდაფში“.

მარკ ბლოკის წიგნის „ისტორიის აპოლოგიის“ უპირველესი ღირსებაა ისტორიული მეცნიერებისადმი უსაზღვრო თაყვანისცემა, სიყვარული, პატივისცემა. ეს, სხვათა შორის, ძალიან კარგად ჩანს წიგნის სათაურში. ტყუილად კი არ უწოდა მან თავის წიგნს „ისტორიის აპოლოგია“. ა. გურევიჩმა კარგად შენიშნა ამ წიგნის ერთ-ერთი დამახასიათებელი შტრიხი. ერთი მხრივ,

აქ გაკრიტიკებულია შიშველი ფაქტოგრაფია და ემპირიზმი, რომელიც ნიშან-დობლივია პოზიტიური ისტორიოგრაფიისათვის (შ. ლანგუა, შ. სენიობოსი, ლ. ალფანი) და, მეორე მხრივ კი, ანტიისტორიზმი, აგნოსტიციზმი და სკეპტიციზმი, რომელმაც ფართოდ მოიკიდა ფეხი ისტორიულ ლიტერატურაში XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე.

„მამა, ამიხსენი ერთი, რაში გვჭირდება ისტორია?“ – ასე იწყება მარკ ბლოკის ცნობილი წიგნი „ისტორიის აპოლოგია“. საკითხის ამგვარი დასმა შემთხვევითი არ იყო და მნიშვნელოვანწილად უკავშირდებოდა XX საუკუნის პირველი ნახევრის ევროპულ ისტორიოგრაფიაში შექმნილ სიტუაციას, როდესაც იმპლაერა სკეპტიციზმმა, პესიმიზმმა. დღის წესრიგში დადგა საკითხები: რაში გვჭირდება ისტორია? არის თუ არა ისტორია მეცნიერება? შეიძლება თუ არა წარსულის შემეცნება? ეს საკითხები ძალზე აქტუალურად ჟღერდა XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე არა ერთ ისტორიკოსს აღელვებდა.

ფრიად სიმპტომატური ჩანს, რომ ფრანგმა ისტორიკოსებმა, რომლებიც, როგორც თვითონ აღიარებენ, შედარებით გულგრილ დამოკიდებულებას ამჟღავნებდნენ ეპისტემოლოგიის საკითხებისადმი, ყველაზე კარგად აუღეს ალლოიმ ნოუაციებს, რომლებიც ხდებოდა ისტორიკოსის პროფესიაში და თავიანთი წონიანი სიტყვა თქვეს ამ პრობლემის გადაწყვეტის საქმეში. ამ მხრივ, საინტერესოა „ანალების“ სკოლის ისტორიკოსების, პირველ რიგში კი ლუსიენ ფევრის, მარკ ბლოკის და ფერნან ბროდელის ძიებანი. უპირველეს ყოვლისა, უნდა ითქვას, რომ მ. ბლოკის და მისი თანამოაზრეებისათვის სრულიად მიუღებელია აგნოსტიციზმი და სკეპტიციზმი. აი, რას წერდა იგი: „პრინციპული სკეპტიციზმი – იმაზე უფრო საპატიო და იმაზე უფრო ნაყოფიერი ინტელექტუალური პოზიცია როდია, ვიდრე ზედაპირული აზროვნება, რომელსაც ძალიან კარგად ეგუებიან არაშორსმჭვრეტელი ადამიანები“. მ. ბლოკის ღრმად რწმენით, ობიექტური რეალობა არსებობს და ისტორიული წარსულის შემეცნება შესაძლებელია. თუმცა ვის-ვის და მარკ ბლოკს შესანიშნავად ესმის, რომ წარსულის შემეცნება ძალიან ძნელია. „წარსული თავისთავად ცვალებადი არაა და წარსულის გაურკვევლობა მდგომარეობს ჩვენში, ჩვენი მოწმეების მეხსიერებაში და არა თვითონ საგნებში“, – დასძენს მარკ ბლოკი. შეიძლება გვეჩვენება, მაგრამ გვეგონია, რომ ასეთი ოპტიმიზმი გაცილებით უფრო რეალისტური ჩანს, ვიდრე სკეპტიციზმი და პესიმიზმი.

მარკ ბლოკის წიგნი „ისტორიის აპოლოგია“ წარმოადგენს პასუხს წიგნის დასაწყისში დასმულ შეკითხვაზე: „მამა, ამიხსენი ერთი, რაში გვჭირდება ისტორია?“. ამ მხრივ საინტერესოა მ. ბლოკის პოლემიკა ცნობილ ფრანგ მოაზროვნესთან პოლ ვალერისთან, რომელმაც ისტორიას სასტიკი განაჩენი გამოუტანა. „ისტორია პოლიტიკის მსახურია, შოვინიზმის და ნაციონალიზმის წყაროა. ისტორიიდან არავითარი გაკვეთილების გამოტანა არ შეიძლება.

ისტორია ყველაზე საშიში პროდუქტია, რომელიც გამოუმუშავებია ადამიანის ინტელექტის ქიმიას. აქვს თუ არა ისტორიას რაიმე სიაშკარავე, რომელიც უფლებას მისცემს ხალხებს, უკარნახოს, როგორ მოიქცნენ? არავითარი!“.

ისტორიისადმი ასეთი სექტიკური დამოკიდებულების საბაბი, ცხადია, არსებობს, მაგრამ მ. ბლოკი პესიმისტურად მანც არ განეწყო და ოპტიმიზმი შეინარჩუნა, „ასეთი განცხადებისათვის ნიშანდობლივია საეჭვო მიმზიდველობა, ის თავიდანვე ამართლებს უმეცრებას. საბედნიეროდ, ჯერ კიდევ შემოგვრჩა ცნობისმოყვარეობა და აპელაცია ჯერ კიდევ შეიძლება“, მეორე ადგილას იგი დასძენს: „ისტორია კაცობრიობის ფართო და მარაველმზრივი გამოცდილებაა, ადამიანთა შეხვედრა საუკუნეებში, ფასდაუდებელია სარგებლობა ცხოვრებისათვის და მეცნიერებისათვის, თუ ეს შეხვედრა ძმური იქნება“.

მარკ ბლოკის აზრით, ისტორიული მეცნიერების ყურადღების ცენტრში დგას ადამიანი, მისი ყოველდღიური ცხოვრება, საქმიანობა, ფიქრები. ფრანგი ისტორიკოსი დასძენდა: „ჭეშმარიტი ისტორიკოსი ჰგავს ზღაპრულ კაციჭამიას. იქ, სადაც ადამიანის სუნი, მან იცის, რომ კუთვნილი ულუფა ელის“. მ. ბლოკის თანახმად, „ისტორია — ეს არის ყველაფერი, რაც დაკავშირებულია ადამიანებთან, უფრო ზუსტად, ხალხთან“. აქ მ. ბლოკი მყარად დგას თავისი დიდი წინამორბედების ჟიულ მიშლეს და ფიუსტელ დე კულანჟის მხრებზე და მათ მიერ დაწყებული საქმის ღირსეულ გამგრძელებლად გვევლინება.

ჟაკ ლე გოფი აღნიშნავს, რომ „ანალების“ სკოლის დამაარსებლები ლუ-სიენ ფეერი და მარკ ბლოკი დიდ ყურადღებას უთმობდნენ ეპოქის აზროვნებას, გრძნობების ისტორიას, ადამიანთა საზოგადოების სულიერ სფეროს, ე. ი. მენტალობას. ეს კიდევ ერთი სიახლე იყო, რომელიც მათ სახელთანაა დაკავშირებული.

მარკ ბლოკი სავსებით სამართლიანად აკრიტიკებდა პოზიტივისტური ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელ ემპირიზმს და შიშველ ფაქტოგრაფიას, პოლიტიკური ისტორიის პრიმატს. იგი ხაზს უსვამდა, რომ მხოლოდ პოლიტიკური ისტორიის თხრობა ვერ მოგვცემს წარსულის ადეკვატურ სურათს და საჭიროა ყურადღება მივაქციოთ საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა მხარეებს. ეს საკითხები შეწონილად, თანაბრად უნდა იქნას განხილული ისტორიკოსის გამოკვლევაში. ფრანგი ისტორიკოსის ეს მოსაზრება სავსებით მისაღებია, მაგრამ, შესაძლოა, ის მეორე უკიდურესობაში ეარდება და პოლიტიკურ ისტორიას ცოტა აღმაცერად უყურებს? ფაქტობრივი ისტორიის გარეშე სტრუქტურები იქცევა უსიცოცხლო, უძრავ საგნებად.

მარკ ბლოკი უარყოფს ისტორიული პროცესის მონისტურ ახსნას, რომელსაც იზიარებდა მარქსისტული ისტორიოგრაფია, და ისტორიის პლურალისტული ახსნის მომხრედ გვევლინება. „მუხლის მოყრა ერთადერთი მიზნის წინაშე — ეს არის ისტორიაში ძალიან ხშირად ფარული ფორმა დამნაშაის

ძიებისა... მონიზმი მიზეზების დადგენისას ისტორიის ახსნისათვის იქნებოდა მხოლოდ დაბრკოლება. ისტორიკოსი ეძებს მიზეზობრივი ტალღის ჯაჭვს და საშიში როდია, თუ ის აღმოჩნდება (ვინაიდან ასე ზდება ცხოვრებაში) მრავალრიცხოვანი“. შესაძლოა, ასეთი მიდგომა ეკლექტური იყოს, მაგრამ ამ თვალსაზრისის ღირსება გაცილებით მეტი აქვს, ვიდრე ნაკლი. ისტორიის პლურალისტულ გააზრებას, ვფიქრობთ, უფრო ახლოს მიყვავართ სინამდვილესთან, ვიდრე ეს სულ ცოტა ხნის წინ ეგონათ. ამიტომ, მ. ბლოკის შეხედულებათა კრიტიკა მონისტური პოზიციებიდან, რომელიც დომინირებდა საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში, არადამაჯერებელია.

მარკ ბლოკის ღრმა რწმენით, ისტორიკოსი ფუტკარივით დაუზარებლად უნდა შრომობდეს და, რაც მთავარია, თავისი საქმის დიდოსტატი უნდა იყოს. მას ისტორიკოსი ვერ წარმოუდგენია მაღალი პროფესიული თვისებების გარეშე. სახელმძღვანელო ფრანგი მეცნიერი ისტორიკოსს გამომძიებელს ადარებს. ისტორიკოსმა, ისევე როგორც გამომძიებელმა, უნდა აღადგინოს სინამდვილე ფაქტის უნახავად.

მარკ ბლოკის ისტორიული კონცეფცია იმდროინდელი ისტორიოგრაფიის ფონზე სერიოზული წინგადადგმული ნაბიჯია. მასში გვხვდება ახალი იდეების ფეიერვერკი, თუმცა, შეიძლება ითქვას, რომ მ. ბლოკის შეხედულებები არ წარმოადგენს საბოლოო სიტყვას ისტორიულ მეცნიერებაში. მისმა მოწაფეებმა განაგრძეს, გაიმეორეს და ზოგიერთ შემთხვევაში კიდევ უფრო განავითარეს დიდი წინამორბედების მიერ დაწყებული საქმე. მ. ბლოკი არის სოციალური ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო კომპეტენტური მკვლევარი. მის ფუნდამენტურ, კაპიტალურ გამოკვლევებს ამ პრობლემების ვერც ერთი მკვლევარი გვერდს ვერ აუვლის. მარკ ბლოკი, ავსტრიელ ალფონს დოფშთან და ბელგიელ ანრი პირენთან ერთად, ერთ-ერთი თვალუწვდენელი მწვერვალია XX საუკუნის პირველი ნახევრის ევროპულ მედიევისტულში.

წყაროები და ლიტერატურა

1. Блок М. Странное поражение. М. 1999.
2. Блок М. Апология истории. М. 1986.
3. Блок М. Характерные черты французской аграрной истории. М. 1957.
4. Февр Л. Бой за историю. М. 1990.
5. Бродел Ф. История и социальные науки. Большая временная продолжительность. — в кн. „Философия и методология истории“, М. 1977.
6. Блок М. Феодальное общество. М. 2003.
7. Гуревич А. Исторический синтез и школа „Анналов“, М. 1993.

8. Споры о главном. Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы „Анналов“, Отв. Ред. Ю. Л. Бессмертный. М. 1993.
9. Бессмертный Ю. „Анналы“, переломный этап? — Одиссей. 1991.
10. Михина Е. Введение составителя. — История ментальностей и историческая антропология. М. 1996.
11. Индивидуальное и уникальное в истории. М. 1997.
12. Бессмертный Ю. Как же писать историю? Методологические всяния во французской историографии 1994-1997 гг. — „Новая и новейшая история“, №4, 1998.
13. Афанасьев Ю. Историзм против эклектики. Французская историческая школа „Анналов“, в современной буржуазной историографии. М. 1980.
14. Афанасьев Ю. Эволюция теоретических основ школы „Анналов“, „Вопросы истории“, №9, 1981.
15. Афанасьев Ю. Вчера и сегодня французской „новой исторической науки“. — „Вопросы истории“, №8, 1984.
16. Афанасьев Ю. 50 лет эволюции французской исторической школы „Анналов“ от идеи „глобальной истории“ к идеологии антиреволюционности. В кн. „История и историки“, 1978, М. 1980.
17. Гуревич А. Марк Блок и „Апология истории“, — В кн. „Блок М. Апология истории“, М. 1986.
18. Гуревич А. О кризисе современной исторической науки. „Вопросы истории“ — №2-3, 1991.
19. Гуревич А. „Новая историческая наука“ во Франции: достижения и трудности (Критические заметки медиевиста). „История и историки“, 1981, М. 1985.
20. Гуревич А. Медиевистика XX в. в изображении американского историка Н. Кантора. — „Новая и новейшая история“, №6 1993.
21. Соколова М. Современная французская историография. Основные тенденции в объяснении исторического процесса. М. 1979.
22. Соколова М. Проблемы „глобальной истории“ во французской историографии. — Вестник АН СССР, 1978, №4.
23. Соколова М. От попыток создания глобальной истории к субъективизму и индетерминизму (о некоторых тенденциях развития современной французской буржуазной историографии), „Критика современной буржуазной и реформистской историографии“, М. 1974.
24. Соколова М. Историческая теория Фернана Броделя. — „Французский Ежегодник 1972“, М. 1974.
25. Барг М. Проблемы социальной истории. М. 1973.

26. Барг М. Концепция феодализма в современной буржуазной историографии. „Вопросы истории“, 1961, №1.
27. Далин В. Историки Франции XIX-XX вв. М. 1981.
28. Ле Гофф Ж. Существовала ли французская историческая школа „Анналов“? – „Французский Ежегодник 1968“, М. 1970.
29. Кон И., Люблинская А. Труды французского историка Марка Блока. – „Вопросы истории“, 1955, №3.
30. Жодонов А. М. Блок в советской историографии. – В кн. „Вопросы всеобщей истории и историографии“, Томск, 1982.
31. Люблинская А. Французские крестьяне в XVI-XVII вв. Л. 1978.
32. Вайнштейн О. Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX-XX вв. Л. 1979.
33. Ирибажаков Н. Клио перед судом буржуазной философии. М. 1972.
34. Дьяков В. Методология истории в прошлом и настоящем. М. 1974.
35. Гуревич А. История историка. М. 2004.
36. Bloch M. Melanges historiques, ტ. 2, 1963.
37. Burk P. The French Historical Revolution. The Annals School, 1929-1939, Cambridge. 1990.
38. Fink C. Marc Bloch; A Life in History. Cambridge, 1989.
39. გ. კილურაძე, ახალი ისტორია, თბ. 1970.
40. მ. კალანდაძე, „კოპერნიკისეული გადატრიალება“ ისტორიკოსის პროფესიაში – „კლიო“, №14, 2002.
41. მ. კალანდაძე, წიგნი მანიფესტი (ფერნან ბროდელი) – „ცისკარი“, 1992, №8.
42. მ. კალანდაძე, მარკ ბლოკის „ისტორიის აპოლოგია“ – „წიგნის სამყარო“, 1988 წ. 10 თებერვალი.
43. მ. კალანდაძე, ლუსიენ ფეერის წიგნი „ბრძოლა ისტორიისათვის“ – „სალიტერატურო გაზეთი“, №19, 1997.
44. რ. ლაბაძე, მენტალიტეტის კვლევის თანამედროვე მეთოდები მონტაიუს მაგალითზე – თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ისტორიის სერია, ტ. 328, 1999.
45. პ. ბერკი, ისტორია და სოციალური თეორია, თბ. 2002.
46. Dictionnaire biographie des historiens francais et francophones, De Gregorie de Tours a Georges Duby, Paris, 2004, pp 28-30.
47. Pierre Deyon, L'historien et la cite: Marc Bloch, Paris, 1997.
48. Carole Fink, Marc Bloch, Une vie au service de l'histoire, Lyon, 1997.
49. Olivier Dumoulin, Marc Bloch, Le Soldat et la Citouen, Paris, 2000.
50. Ulrich Faulff, Marc Bloch, Un hutorien au XX siecle, Paris, 2006.
51. Etienne Bloch, Marc Bloch, 1886-1944 : une biographie impossible, Paris, 1996.

რუსუდან ლაბაძე

ისტორიკოსის ტერიტორიის მიპატრონე

ბესტსელერის ავტორი, კლიმატის მკვლევარი, ლანგედოკის რეესტრების სტატისტიკოსი, კოლეჟ დე ფრანსის პროფესორი, ნაციონალური ბიბლიოთეკის დირექტორი – ემანუელ ლე რუა ლადიური წარმატებით უთავსებს ერთმანეთს ერუდიტისა და საზოგადო მოღვაწის წინააღმდეგობრივ თვისებებს და „ანალების“ ისტორიულ სკოლას განასახიერებს. ასე იწყება სტატია ცნობილი ისტორიკოსის შესახებ ფრანგი ინტელექტუალების ლექსიკონში [1, 703-704].

კეთილშობილი ოჯახის შვილი, მონარქისტი, კათოლიკე, ვიშის რეჟიმის სოფლის მეურნეობის მინისტრის ვაჟი 1929 წ. ნორმანდიაში დაიბადა. კაენის სენ-ჟოზეფის კოლეჯისა და პარიზის ანრი IV-ის ლიცეუმის დამთავრების შემდეგ პარიზის უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტზე შევიდა. მანამდე კი პედაგოგიურ ინსტიტუტში სწავლის დროს (1949) საფრანგეთის კომუნისტური პარტიის სამაგალითო აქტივისტი გახდა. თუმცა 1956 წ. უნგრულმა რევოლუციამ დააჩქარა მისი გამოსვლა კომპარტიიდან. ამ დროიდან მოყოლებული ე. ლე რუა ლადიურის მტკიცე მეგობრობა აკავშირებს ორ თანატოლთან, დენი რიშესა და ფრანსუა ფიურესთან, რომელიც მოგვიანებით უმაღლეს პრაქტიკულ სკოლაში გაგრძელდა.*

1953-57 წწ. ე. ლე რუა ლადიური მონპელიეს ლიცეუმის მასწავლებელი, ხოლო 1958-60 წწ. სამეცნიერო კვლევების ნაციონალური ცენტრის ატაშეა. მონპელიეს უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტზე ასისტენტად მუშაობის დროს (1960-65 წწ.) დაწერა დისერტაცია „ლანგედოკის გლეხები“. 1963-იდან ე. ლადიური უმაღლესი პრაქტიკული სკოლის VI სექციაში მოღვაწეობს. 1947 წ. ლუსიენ ფეერის მიერ ჩამოყალიბებული მრავალდისციპლინარანი VI სექცია, რომელიც ადამიანის შემსწავლელ მეცნიერებებში კოლექტიურ კვლევას ეძღვნებოდა, ომამდელი პროექტების ლაბორატორია გახდა. ფერნან ბროდელის მეთაურობით, რომელიც 1956 წელს ლ. ფეერის გარდაცვალების შემდეგ ჩაუდგა სათავეში, სექცია „დიდი ზანგრძლივობის“ ისტორიის განასახიერებდა. დიდმა ავტორიტეტმა ლადიურის საშუალება მისცა ფ. ბროდელს კოლეჟ დე ფრანსში გაჰყოლოდა. 1973-99 წწ. იგი კოლეჟ დე ფრანსის თანამედროვე ცივილიზაციის კათედრის პროფესორია. უფრო ადრე კი, 1969 წ-დან ე. ლე რუა ლადიური ჟურნალ „ანალების“ (Annales. Économies. Sociétés. Civilisations) სარედაქციო გუნდის წევრი ხდება. 1987-94 წწ.

* დენი რიშე, ფრანსუა ფიურე – ფრანგი ისტორიკოსები, ჟურნალ „ანალების“ ავტორები. ფ. ფიურე სოციალური მეცნიერებების უმაღლესი სკოლის ყოფილი პრეზიდენტი და ჟურნალ „ნუველ ობზერვატორი“ (le Nouvel Observateur) ერთ-ერთი დამაარსებელია. დ. რიშესთან თანაავტორობით დაწერა ნაშრომი „საფრანგეთის რევოლუცია“ (1965).

ე. ლადიური ნაციონალურ ბიბლიოთეკას ხელმძღვანელობდა, ხოლო 1994 წ-დან ამავე ბიბლიოთეკის სამეცნიერო საბჭოს თავმჯდომარის ფუნქციას ასრულებს. დღესდღეობით გამორჩენილი ისტორიკოსი კოლეჯ ღე ფრანსის ემერიტუს-პროფესორია [2, 1091-1092].

ემანუელ ლე რუა ლადიურმა სახელი პირველად სადოქტორო დისერტაციით – „ლანგედოკის გლეხები“ გაითქვა. ამ ნაშრომში, რომელიც მე-15 ს-ის ბოლოსა და მე-18 ს-ის დასაწყისის ლანგედოკის გლეხობას ეძღვნება, ისტორიკოსმა ფართო სპექტრის რაოდენობითი ინფორმაცია გამოიყენა. მეთაფი, ზელფასი, ბაჟი, რენტა, სარგებელი – ამ ინფორმაციის წყალობით და ცნობილი მოაზროვნეების ე. ლაბრუსის, მ. ფუკოს, დ. რიკარდოს, კ. ლევი-სტროსის, თ. მალთუსის, ფ. სიმონის, მ. ვებერის და სხვათა თეორიების გამოყენებით ავტორი ამტკიცებდა, რომ ლანგედოკის ისტორია „უძრავი ისტორია“ იყო, რადგან დემოგრაფიული აღმავლობის მიუხედავად ამ პერიოდის ლანგედოკში ტექნოლოგიური ზრდის ტენდენცია არ შეიმჩნეოდა.

„რაოდენობითი ისტორიის“ იდეები განსაკუთრებით ახლობელი გახდა ლე რუა ლადიურისათვის 1967 წ. პრინსტონის უნივერსიტეტში ვიზიტის შემდეგ. „ანალების“ სკოლის მესამე თაობის წარმომადგენელი აღფრთოვანებით შეხვდა ამერიკული ისტორიოგრაფიის ახალი მიმართულების ე.წ. „კლიომეტრისტების“ „ახალ ეკონომიკურ ისტორიას“. „რაოდენობითი ისტორიის“ იდეებმა, რომლებიც მათემატიკური მეთოდების გამოყენებას გულისხმობდა, და „New Economic History“-ის დებულებებმა, დიდი მხარდაჭერა ჰპოვა ფრანგ ისტორიკოსებში. ე. ლე რუა ლადიურის გატაცება „კანტიტატიური“ ისტორიით და „კლიომეტრისტებთან“ სიახლოვე კარგად აისახა მისი ნაშრომის „ისტორიკოსის ტერიტორიის“ პირველ კარში, რომელსაც ავტორმა სენსაციური სათაური – „რაოდენობითი რევოლუცია ისტორიაში“ – უწოდა.

ლადიურისეული „ისტორიკოსის ტერიტორიის“ საზღვრები მხოლოდ რაოდენობითი ინფორმაციის ანალიზით არ გაფართოებულა. ამავე წიგნში (იგულისხმება „ისტორიკოსის ტერიტორია“) ფრანგი ისტორიკოსი კვლავ უბრუნდება კლიმატოლოგიის პრობლემას.* ლადიური ბუნების კოსმოლოგიურ ისტორიაზე მოგვითხრობს, სადაც ადამიანი ცხოვრობს, მაგრამ არ მბრძანებლობს. მიუხედავად ამისა, ავტორის აზრით, „ისტორია ადამიანების გარეშე“ არანაკლებ საინტერესო საკვლევეია. კლიოს მფარველობაში ახალი დომენის – კლიმატის შესვლა სამუდამოდ დაუკავშირდა ფრანგი ანალისტის სახელს.**

ე. ლე რუა ლადიურის მიერ ათვისებული ისტორიკოსის ტერიტორიები რაოდენობით ნაპირებს დაშორდა. „მონტაჟში“ ისტორიკოსმა პამიერის ეპისკო-

* 1967 წელს ე. ლე რუა ლადიურმა გამოსცა ნაშრომი „კლიმატის ისტორია ათასი წლიდან“.

** „ისტორიკოსის ტერიტორიის“ (ტ. I, 1973) ბოლო კარის სახელწოდებაა „ისტორია ადამიანების გარეშე, კლიმატი – კლიოს ახალი დომენი“.

პოსის ინკვიზიციის ჩანაწერები ანთროპოლოგიურ დოკუმენტად გარდაქმნა. მხედველობაში გვაქვს ლადიურის საქვეყნოდ ცნობილი წიგნი „მონტაჟი“, რომელსაც თვით ავტორმა „ეთნოგრაფიული რომანი“ უწოდა. 1975 წ. გამომცემლობა „გალიმარმა“ დაბეჭდა ფრანგი ისტორიკოსის მონოგრაფია „მონტაჟი, ოქსიტანის სოფელი 1294 წლიდან 1324 წლამდე“, რომელიც საფრანგეთში მაშინვე ბესტსელერად იქცა. იგივე ბედი გაიზიარა „მონტაჟი“ ევროპის სხვა ქვეყნებსა და ამერიკის შეერთებულ შტატებში. წიგნის ინგლისური თარგმანი არაერთხელ დასტამბა მსოფლიოს უდიდესმა გამომცემლობებმა. „ეს უფრო მეტია, ვიდრე შუა საუკუნეების ცხოვრების წარმტაცი სოციოლოგიური კვლევა. ეს შუა საუკუნეების ცოცხალი ადამიანების ჩოსერისეული გალერეა, – წერდა „Sunday Times“; „ეს ისეთი კარგია, ისეთი ადამიანური, რომ როგორც რომანის დასრულების შემდეგ მკითხველს გული სწყდება მიატოვოს ძმები კლერგების, მომღიმარი პიერ მორის, კეთილშობილი ბეატრისის, თაღლითი ბელიბასტის ნაცნობი საზოგადოება...“ – „New Statesman“. ამგვარი გამოხმაურება მოჰყვა პრესაში „მონტაჟის“ გამოჩენას, თუმცა უფრო მნიშვნელოვანი სამეცნიერო საზოგადოების მიერ ლადიურის ნაშრომის აღიარება იყო.

პატარა სოფელი მონტაჟი პირენეებში მდებარეობს, საფრანგეთისა და ესპანეთის საზღვართან, არიეჟის დეპარტამენტის სამხრეთით. დღევანდელი არიეჟის დეპარტამენტი პამიერის ეპარქიას და შუა საუკუნეების ფუას საგრაფოს შეესაბამება. მონტაჟი უკანასკნელი სოფელი იყო, რომელიც კათარულ მწვალებლობას უჭერდა მხარს. 1318-1325 წწ. პამიერის ინკვიზიციამ მონტაჟის მთელი მოსახლეობა დააპატიმრა, მცირეწლოვანი ბავშვების გამოკლებით. ინკვიზიციისათვის მიცემული დეტალური ჩვენებები დღემდე შემონახა იმის წყალობით, რომ პამიერის მაშინდელი ეპისკოპოსი შემდგომში პაპი გახდა ბენედიქტე XII-ის სახელით და ინკვიზიციის ოქმები თავის რეზიდენციაში ავინიონში წაიღო, იქიდან კი ვატიკანის ბიბლიოთეკაში მოხდა.* ამ უნიკალური წყაროს საშუალებით ლადიურმა სრულად წარმოაჩინა შორეული ეპოქის ადამიანების მატერიალური და მენტალური სამყარო და პატარა ფრანგული სოფლის ყოველდღიური ცხოვრება აღწერა. „მონტაჟი“ ორი ნაწილისა და 28 თავისაგან შედგება. ფრანგული ბესტსელერის ექვსასზე მეტი გვერდი დაწერილობით მოგვითხრობს შუა საუკუნეების ადამიანების წარმოდგენებზე სიკვდილის, საიქიოს, ღრის, სივრცის, რელიგიის, სიყვარულის, ოჯახის, ბავშვის, მაგიის, მორალისა და სამყაროს სურათის სხვა ასპექტების შესახებ. დროსა და სივრცეში შეზღუდული ლოკალური გამოკვლევა ფრანგი ანალისტის კალამმა ტოტალური ისტორიის შესანიშნავ ნიმუშად აქცია.** „ლანგედოკის გლეხები“, „ისტორიკოსის ტერიტორია“ და „მონტაჟი“ –

* დაწერილობით „მონტაჟის“ შესახებ იხ. [3, 214-225].

** ქვემოთ ვთავაზობთ ამ შესანიშნავი წიგნის ერთ-ერთი თავის თარგმანს (ავტორის შენიშვნა).

ე. ლე რუა ლადიურის შრომების სია მხოლოდ ამით არ ამოიწურება: კლიმატის ისტორია 1000 წლიდან (1967); საფრანგეთის ეკონომიკური და სოციალური ისტორია (ავტ. კოლ., ტ. I: 1450-იდან 1660-მდე, ტ. II: გლეხობა და ზრდა (1976); კარნავალი რომანში (პიერ ლაფიუს პრემია, 1979); ფული, სიყვარული და სიკვდილი ოქსიტანის რეგიონში (1980); ჟანსინის ჯადოქარი (1983); პიერ პრიონი, გადამწერი (1987); პლატეს ოჯახის ეპოქა: 1499-1628 (ტ. I, მათხოვარი და მასწავლებელი) (1995); სენ სიმონი ანუ სასამართლო სისტემა (ავტ. კოლ., 1997); საფრანგეთის ურბანისტული ისტორია (ტ. III, თანავეტ., 1981); ისტორიკოსებს შორის (ტ. I, 1983, ტ. II, 1994); გამოცემა „მონარქიების“ რედაქტორი (1987); საფრანგეთის ისტორიის თანავეტორი: მონარქიული სახელმწიფო 1460-1610 (1987), ძველი წესრიგი (1610-1770) (1991); მამის, ჟაკ ლე რუა ლადიურის მემუარების გამოცემელი: მემუარები. 1902-1945 (ავტ. კოლ., 1997); სტატიების ორი კრებული: ღია ისტორია და ისტორიკოსი, ციფრი და ტექსტი (1997); საფრანგეთის რეგიონების ისტორია (2001); ფრანგი გლეხების ისტორია შავი ჭირის ეპოქიდან რევოლუციამდე (2002); კლიმატის ადამიანური და შედარებითი ისტორია (2004); კლიმატის ისტორიის მოკლე კურსი (2007). ფრანგ მეცნიერს მინიჭებული აქვს საპატიო ლეგიონის ორდენის კომანდორის წოდება ლიტერატურისა და ხელოვნების დარგში. ამავე დროს, იგი ჟენევის, მიჩიგანის, იორკის, ლიდზის, ისტ-ანგლიის, ლესტერის, დარემის, პალის, დუბლინის, ალბანის, ჰაიფას, მონრეალის და ოქსფორდის უნივერსიტეტების საპატიო დოქტორია.

დროებითი კავშირები *

მათ შორის, ვისაც სოფლის სექსუალურ ცხოვრებაზე რაიმეს თქმა შეეძლო მხოლოდ ბეატრისი და მისი მეგობარი კლერები არ იყვნენ. ერთ-ერთი დომინანტური სახლის (იგულისხმება მონტაჟუს ყველაზე შეძლებული კლერგების ოჯახი – მთარგმნელის შენიშვნა) ექსტრაევანტურობის გარდა, მორალი მონტაჟუსა და ფუაში შედარებით თავისუფალი იყო. შედარებით, რადგან ისინი უფრო თავაშეებულები იყვნენ 1320-იან წლებში, ვიდრე სასტიკი კონტრეფორმაციის დროს XVII-XVIII სს-ში. 1300-1320 წწ. ჩანაწერები მღვდლის თავგადასავლების გარდა მონტაჟუს ხუთი-ექვსი უკანონო წყვილის შესახებ მოგვითხრობენ. თუმცა ეს სია არ არის ამომწურავი. თუ ამ რიცხვს შევადარებთ ორმოცდაათამდე ოჯახს (კანონიერს თუ უკანონოს), რომლებიც XIV ს-ის პირველი ორი დეკადის განმავლობაში მრევლს წარმოადგენდნენ, მივიღებთ წყვილების 10%-ს, რომლებიც „ცოდაში ცხოვრობდნენ“. 1700-იანი წლების

* თარგმანი შესრულებულია ახალი, შესწორებული გამოცემის მიხედვით [4].

მონპელიეს იანსენისტი ეპისკოპოსი, მონსენიორი კოლბერი, რომლის საეპარქიო შემოწმებებს თხუთმეტი წელი ესწავლობდი, ასეთი შეფარდებით შოკირებული იქნებოდა. მაგრამ ყველაზე აღმაშფოთებელი ის არის, რომ დაახლოებით 1310 წელს ასეთი სასიყვარულო კავშირები უსირცხვილოდ აფიშირებული იყო. ადამიანი საქვეყნოდ „აგრძელებდა“ ან „საქვეყნოდ მხარს უჭერდა“ ქორწინების გარეშე კავშირს. XVIII ს-ის დასაწყისში ხალხი საგულდაგულოდ მალავდა ამგვარ მოვლენებს, რათა თავიდან აეცილებინა მღვდლის რისხვა ანდა ღვთისმოსავთა მითქმა-მოთქმა. მაგრამ XIV ს-ის დასაწყისში, მონტაუში თვითონ მღვდელი იძლეოდა ცუდ მაგალითს.¹ ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ საძოვრებზე თუ ქალაქში მეცხვარეები არ ყოყმანობდნენ, როცა კი შემთხვევა ჩაუვარდებოდათ, საყვარლებთან გაერთოთ თავი. თუკი ამ დროს ვინმე გადაეყრებოდათ, რეაქცია დაახლოებით ისეთი იქნებოდა, როგორც დღეს. ქორწინდებოდნენ თუ არა ისინი კანონიერად? ეს კითხვა დაუსვა საკუთარ თავს აქს-ლე-ტერმელმა გიიომ ესკონიემ ლიმუში ყოფნის დროს: „მარტენ ფრანსუას სახლში, ლიმუში, ვნახე ქალი, რომელიც უფრო მისი ცოლი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე საყვარელი, რადგან ყოველთვის შინ იყო“. ესკონიეს არც ერთი თანამოსაუბრე განსაკუთრებით არ შეუწუხებია მარტენ ფრანსუას მეგობრის გაურკვეველ სტატუსს.

მართალია ფუას საგრაფოში ადამიანებს ჰქონდათ ზორციელი ცოდვის შეგრძნება, მაგრამ არა იმდენად, როგორც ეს გვიანდელ ზნაში იყო. არნო დე ვერნიოლისთვის, როგორც ვნახეთ, მამათმავლობა სიძვაზე მძიმე ცოდვას არ წარმოადგენდა. მაგრამ მონტაუელი გრაციდა ლიზიესთვის და აქს-ლე-ტერმელი პიერ ვიდალისთვის სიძვა იმ შემთხვევაში არ ითვლებოდა ცოდვად, თუკი ორივე მხარე ამით სიამოვნებას იღებდა, ზოლო პიერ ვიდალის მიხედვით იმ პირობითაც, თუ მამრობითი სქესის პარტნიორი ამ საქმეში რეალურ თანხას იხდიდა. ორჯერ დაქვრივებული ბეატრის დე პლანისოლი და ბუში პატო კლერგი საქვეყნოდ ერთად ცხოვრობდნენ მონტაუში, რაც არავის წყრომას არ იწვევდა. მხოლოდ ბოროტი მითქმა-მოთქმა არსებობდა სოფელში, სხვა არაფერი. გოზია მარტი, რომელიც მოგვიანებით ბერნარ კლერგის ცოლი გახდა, გარკვეული დროის მანძილზე მონტაუელი რაიმონ როზის ხასა იყო. რაიმონდა ტესტანიე, რომელსაც ეუისანის სახელითაც იცნობდნენ, ბერნარ ბელოს საყვარელი იყო. მას ბერნარისაგან შვილებიც კი ჰყავდა, ზოლო ერთ-ერთს მამის სახელი (ბერნარი – რ.ლ.) ერქვა. რაიმონდა თავგამოდებით მუშაობდა თავისი საყვარლის სახლში: „მე ვფიქრობდი, რომ ბერნარ ბელო ცოლად მომიყვანდა. ამიტომაც ვმუშაობდი ასე და ყველაფერს ვაკეთებდი, რაც კი შემიძლო“. მაგრამ იგი იმედგაცრუებული დარჩა. არნო ვიტალი არ შეყოყმანებულა იმის ასახსნელად, თუ რატომ არ ითხოვა ცოლად ბერნარ ბელომ რაიმონდა: ისეთივე მდიდარი რომ ყოფილიყავი, როგორც ზოგიერთი ქალი

¹ კომენტარები იხ. თარგმანის ბოლოს.

ფუას საგრაფოში, მაშინაც არ მოგიყვანდა ცოლად, რადგან მისი რწმენის (კათართა რწმენის) არა ხარ და ამდენად, არ გენდობა“.

ეს პასაჟი გვიჩვენებს ერთ-ერთ მიზეზს, თუ რატომ იყო ასე ხშირი მონტაეზში ქორწინების გარეშე კავშირები. ქორწინება რთულ საქმეს წარმოადგენდა, რადგანაც იგი მამაკაცის მხრიდან სიყვარულის გრძნობას ეხებოდა, ხოლო ქალის მხრიდან მატერიალური მდგომარეობის გაუმჯობესების იმედს გულისხმობდა. უკანასკნელი, მაგრამ არანაკლებ მნიშვნელოვანი რელიგიის მომენტი იყო. ამ სიძნელეების წინაშე მონტაეზს მოსახლეობის უმრავლესობა დროებითი კავშირების საქვეყნო შემწყნარებლობით სარგებლობას ამჯობინებდა.

ალაზაისა გილაბერისა (ცხერების მეპატრონის ქალიშვილი) და არნო ვიტალის (ხარაზი და ბელოების სატელიტი) დროებითმა კავშირმა კიდევ ერთი უკანონო წყვილი შექმნა. „მე გატაცებული ვიყავი არნოთი, ვისთანაც უწესო ურთიერთობა მქონდა. მან მწვალებლობაში ჩამითრია და მე შევიპირდი, რომ დავარწმუნებდი დედაჩემს მწვალებლად შეგვერაცხა ჩემი უმცროსი ძმა, რომელიც ძალიან აუად იყო.“²

ეს შემთხვევა ყურადღებას იმსახურებს: ალაზაისა აღიარებდა, რომ მისი კავშირი კათარ ხარაზთან მორალურად საკამათო იყო („უწესო“). მაგრამ, ამავე დროს, იგი არ თვლიდა, რომ მის ცხოვრებაში რაიმე სამარცხეინო ანდა დასამალი ხდებოდა.

უფრო მეტიც, უნდა შევნიშნოთ, რომ ალაზაისას თავგადასავალი ჭეშმარიტი სიყვარულიდან მომდინარეობდა. თუმცა, სინამდვილეში, ეს გატაცებას უფრო ჰგავდა, ვიდრე ენებას: ალაზაისა ზმნა diligere-ს (ლათ. სიყვარული) იყენებს და არა adamare-ს (ტრფობა). სიყვარულის საქმეში მონტაეზ მრავალფეროვან ვარიაციებს გვთავაზობს. მაგალითად, ბეატრის დე პლანისოლს ნამდვილი, მწველი ენება აკავშირებდა ახალგაზრდა მღვდელთან, რომელიც მეორედ დაქვრივებულს ანუგეშებდა.

დროებითი კავშირების შესახებ საუბრისას მხედველობაში უნდა მივიღოთ სხვადასხვა დამატებითი ეპიზოდი და მღვდლის – პიერ კლერგის ოინები. მაგრამ რაც შეეხება ჩვენს ოთხ წყვილს, ახალგაზრდულ სიანცეს ამ ოთხი ქალბატონისათვის ქმრების მონახვაში ხელი არ შეუშლია. ბეატრის დე პლანისოლი პატოსთან კონკუბინატისა და პიერ კლერგთან ამალელებელი თავგადასავლების შემდეგ ცოლად ოტონ დე ლაგლეზს გაჰყვა. ხოლო დანარჩენები: გოზია მარტი, ალაზაისა გილაბერი და ეუისანი, სამივე მეტად პატივცემული ფერმერების ბერნარ კლერგის, არნო ფორეს და ბერნარ ტესტანიეს ცოლები გახდნენ.

ალსანიშნავია, რომ ამ ქალბატონების საყვარლები ძირითადად კათარები და მტკიცე ერეტიკოსები იყვნენ. უფრო მეტიც, მარტენ ფრანსუას, რომელსაც უკანონო კავშირი ჰქონდა ლიმუელ ქალთან, დიდი სიამოვნება უნდა მიეღო

ოტიეს³ ქადაგების მოსმენისას (ეს უკანასკნელი მის სახლში ქადაგებდა), რომ „ქორწინება არაფერს ნიშნავს“⁴. შეიძლება ითქვას, რომ კათარიზმი მეტად შემყნარებელი იყო დროებითი კავშირების მიმართ. ყოველ შემთხვევაში, მონტაჟუს კათარიზმი კიცხავდა ქორწინებას. სექსისაგან მაკაცრად თავშეკავება მხოლოდ სრულყოფილებს მოეთხოვებოდათ, ხოლო უბრალო მორწმუნეები *de jure* თუ არა, *de facto*, მორალის თვალსაზრისით, თავისუფლები იყვნენ ცნობილი სენტენციის წყალობით: ყველაფერი დასაშვებია, რაც არ არის აკრძალული. მიუხედავად ამისა, არ იქნებოდა მართებული ფურნიესდროინდელი ზემო არიეზის სექსუალური ჩვევები და ტრადიციები, რამდენადაც წარმტაცი უნდა იყოს ეს ჰიპოთეზა, პეტეროდოქსული იდეოლოგიის ადგილობრივ დანერგვით აგვეხსნა. მღვდელ ამილაკს შეხება არ ჰქონდა კათარულ მწვალებლობასთან, მაგრამ ისეთივე მრუში იყო, როგორიც ალბიგოელი პიერ კლერგი. მართალია, ერესს არაფერი გაუკეთებია მონტაჟუსი დროებითი კავშირების შესაზღუდად და, შეიძლება ითქვას, ხელსაც უწყობდა, მაგრამ ეს ინსტიტუტი კათარიზმს არ დაუწერგავს. ამგვარი პრაქტიკა აქ დიდი ხნის განმავლობაში არსებობდა, რასაც გარკვეული გამართლებაც მოეძებნება: პირველ რიგში, მზითვეის სიძვირე, ქორწინების სირთულეები. მეორეც, ნაჩქარევი და ძვირფასი ქორწინებებით ოჯახური *domus*-ის მთლიანობას დაშლის საფრთხე ემუქრებოდა. მწვალებლობა დროებითი კავშირების არსებობის ერთადერთი მიზეზი არ ყოფილა. ის ფართოდ იყო გავრცელებული პირენეების სხვადასხვა ნაწილში, რომელთაც კათარების იდეოლოგია არ შეხებიათ და, სადაც ძალიან ცოტა ან საერთოდ არაფერი იცოდნენ კათარიზმის შესახებ. პალარის ეპარქიაში მღვდლებს შეეძლოთ დიდი ხნის განმავლობაში თავიანთ ხარჭებთან ეცხოვრათ და იმედგეროულად ადგილობრივი ეპისკოპოსის კურთხევაც ჰქონოდათ. რაც შეეხება ჩვეულებრივ გლეხებს, ქორწინების გარეშე კავშირები ადვილად შეეწყო ოჯახური მეურნეობის მართვის სისტემას: მსახური, რომელიც ამავე დროს საყვარელიც იყო, ქორწინების ცრუ დაპირებებით შეგულიანებული უფრო გამრჯედ მუშაობდა. და პირიქით, გლეხი ყოველთვის სიხარულით ხნავდა თავისი საყვარლის მინდორს. იგი ამას სიყვარულით აკეთებდა, ანდა უბრალოდ იმ მოსაზრებით, რომ წყვილებს მიწა საერთო ჰქონდათ.

მონტაჟუსი დროებითი კავშირებს თან ახლდა ჩასახვის საწინააღმდეგო ზომების მიღება, რაც მეტ-ნაკლებად ეფექტური იყო. ამჟამად, რომ შობადობის კონტროლი საყვარლების მხრიდან მეტად ხორციელდებოდა, ვიდრე ქმრების. მაგალითად, ბეატრის დე პლანისოლს პიერ კლერგთან ურთიერთობის დასაწყისში უკანონო ორსულობის პერსპექტივა აფრთხობდა: „რა უნდა ვქნა შენგან რომ დაფუხმდომდე?“, — ჰკითხა მან მღვდელს. „მე შერცხვნილი და სახელგატყბილი ვიქნები“.

კლერგს პასუხი ყველაფერზე მზად ჰქონდა. მან თავის გულისწორს

უთხრა, რომ ჰქონდა სპეციალური ბალახი, რომელიც კონტრაცეპტივით მოქმედებდა. ის მეუბნებოდა: „მე რაღაც ბალახი მაქვს. თუ მამაკაცს ქალის სხეულთან შეერთებისას ეს ბალახი თან ექნება, ჩასახვა არ მოხდება“.

ბეატრისმა როგორც ალალმა სოფლის გოგომ, მიუხედავად მისი დიდგვაროვანი წარმოშობისა, ჰკითხა: „რომელი ბალახი? ის ზომ არა მწყემსები რომ კიდებენ ხოლმე რძის ქეაბის ზემოთ, რომელშიც კვეთია¹ ჩადებული, რათა ღროებით შეაჩერონ რძის შეღებვა?“

კვეთის მოხსენიება მართებული იყო. ჯერ კიდევ დიოსკორიდეს² და მისი XIII ს-ის გამგრძელებლის მანიინო მილანელის დროიდან კურდღლის კვეთი ჩასახვის საწინააღმდეგო საშუალებად ითვლებოდა. მიაჩნდათ, რომ მენსტრუალური ციკლის დაწყებამდე სამი დღით ადრე კვეთის მიღება არასასურველი ორსულობის თავიდან აცილების საუკეთესო ხერხს წარმოადგენდა. მაგრამ ბეატრისი მასში ხედავდა არა კონტრაცეპტივს, არამედ ისეთ რამეს, რაც ძროხის რძესა და მამაკაცის სპერმას ადებდა და შესაბამისად ყველი ან ჩანასახი წარმოიშობოდა. პიერ კლერგის მაგიური ბალახი ხელს უშლიდა ამ შედეგებს და მაშასადამე, კონტრაცეპტივით მოქმედებდა.

ბეატრისი კიდევ უფრო დაწვრილებით გვაცნობს ამ „ბალახს“: „პიერ კლერგი მას თეთრეულის ნაგლეჯში გამოკრულს ატარებდა. მღვდელს გრძელი თოკი ჰქონდა, რომელიც სქესობრივი აქტის დროს კისერზე მქონდა შემოხვეული, ხოლო თოკის ბოლოში ეს ბალახი იყო გამობმული. ჩემს მკერდს შორის მოთავსებული თოკი მთელ სხეულს მიჰყვებოდა ვიდრე კუჭის ზერელამდე [sic]. როცა მღვდელი მიდიოდა, მე ვიხსნიდი თოკს და თან ვატანდი. ხანდახან ხდებოდა, რომ ღამის განმავლობაში ორი ან მეტი სქესობრივი აქტი გექონდა. ასეთ შემთხვევაში, ჩვენი სხეულების შეერთებამდე მღვდელი მეკითხებოდა: „სად არის ბალახი?“ მე მას ადვილად ვპოულობდი, რადგან კისერზე მქონდა შემოხვეული. შემდეგ მე ხელში უნდა ჩამეღო „ბალახი“ და მღვდელი თვითონ მოათავსებდა მას კუჭის ზერელში“.

რა იყო ეს მაგიური ავგაროზი თუ საშილოსნოს რგოლის³ ერთ-ერთი სახეობა, როგორც ბუნდოვანი ქარაგმა „კუჭის“ ზერელზე? ვინ იცის. ფაქტია, რომ ბალახი „ამართლებდა“. ყოველ შემთხვევაში, ბეატრისს სჯეროდა, რომ ასე იყო.

კლერგი მოხერხებულად იყენებდა მისი მეგობრის შიშს ორსულობისადმი, რათა სულ გვერდით ჰყოლოდა იგი სასწაულებრივი კონტრაცეპტივის წყალობით: „ერთ დღეს, — თქვა ბეატრისმა, — მღვდელს ვთხოვე: დამიტოვე ეგ ბალახი. არა, — მომიგო მან, რადგან შენ შეიძლება სხვასთან მიღალატო და ამ ბალახის მადლიერი იქნები ფეხმძიმობას თავიდან რომ აიცილებ!“ მღვდელი თავის ბიძაშვილ — პატროზე ეჭვიანობდა, რომელიც ადრე ჩემი საყვარელი იყო და ამიტომაც მეუბნებოდა ამას“.

ასე რომ, კონტრაცეპცია, რამდენადაც ჩვენ ვიცით, პიერ კლერგისა და მისი მეტოქეებისთვის მონტაჟში ქალების მიზიდვის ერთ-ერთი საშუალება იყო და არა საპირისპირო სქესისაგან განთავისუფლების გზა. ამისი წინააღმდეგი არც ბეატრისი იყო.

უკანონო შვილის ყოლის შიში მთავარ საზრუნავს წარმოადგენდა ოქსიტანის⁸ კულტურაში. ეს შიში განსაკუთრებით ძლიერი იყო წარჩინებულებს შორის, რომლებსაც (შორს რომ არ წავიდეთ) თვით ბეატრის დე პლანისოლი მიეკუთვნებოდა. ბუში ყოველთვის გაუთლელ, ხეპრე ადამიანად ითვლებოდა, მაშინაც კი, თუ დედა ღიდგეაროვანი წარმოშობისა ჰყავდა. მაგრამ, ყველაზე მნიშვნელოვანი ის იყო, რომ ქმრების მემკვიდრეობა საყვარლების შთამომავლობაზე გადავიდა. „ქმრები პატარა ხეპრეებს ეფერებოდნენ და წარმოედგინათ, რომ საკუთარი შვილები მამობრივი ზრუნვით ჰყავდათ გარემოცული“. მარკაბრიუ მტკიცედ გამოდიოდა ამ საკითხის შესახებ და გამგრძელებლებიც კი გამოუჩნდნენ სხვა ტრუბადურების, სერკამონისა და ბერნარ მარტის სახით.⁹ რა თქმა უნდა, სწორედ ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ოქსიტანელი პოეტები ხშირად გვთავაზობდნენ პლატონურ მოდელებს ქორწინების გარეშე სიყვარულისათვის. მაგრამ ფუას თავადაზნაურობაში ბუშები მაინც ჭარბობდა. მიუხედავად ამ გარდაუვალი „მეცდომებისა“ წარჩინებულები თეორიულად მტრულად იყვნენ განწყობილი უკანონოდ შობისადმი, რადგან ეს საფრთხეში აგდებდა სისხლის სიწმინდეს. ეს შიში გამოხატა სწორედ ბეატრისმა, როდესაც თქვა, რომ შერცხენილი და სახელგატეხილი იქნებოდა მღვდლისაგან რომ დაორსულებულიყო. პიერ კლერგს წარჩინებული წინაპრები არ ჰყავდა. იგი სოფელი გლეხი იყო და მეტისმეტად ტოლერანტული ფასეულობების მიხედვით მოქმედებდა, მაგრამ მას, რა თქმა უნდა, ესმოდა თავისი საყვარლის არგუმენტები. მღვდელმა ძალიან კარგად იცოდა, რომ მოხუცი პლანისოლი სირცხვილისაგან დაიწყებოდა თავისი ქვრივი ქალიშვილი ფეხმძიმე რომ ენახა. „მე არ მინდა დაფეხმძიმდე, სანამ მამაშენი ფილიპ დე პლანისოლი ცოცხალია“, — უთხრა პიერ კლერგმა ბეატრისს, რადგანაც იგი სირცხვილს ვერ აიტანს“ (სირცხვილი, როგორც ვხედავთ, ერთ-ერთი მთავარი ფაქტორი იყო იმდროინდელი არიეის მორალისა).

მაგრამ, აბეზარი მოხუცი უკედავი არ იყო. პიერს უარი არ უთქვამს მისი საყვარლის დაორსულების იდეაზე, როდესაც მამამისი გარდაიცვლებოდა. „ფილიპის სიკვდილის შემდეგ ძალიან მინდა დაგაორსულო“, — უთხრა მან ბეატრისს. ერთხელაც, როცა საყვარლის მამის გარდაცვალების წყალობით, წარჩინებული მოდგმის მხრიდან კონტროლი მოიშლებოდა, პიერი მზად იყო დაბრუნებოდა მისეულ, გლეხურ ფასეულობათა შკალას, რომელიც უკანონო შვილების დაბადებისადმი შემწყნარებლობას იჩენდა.

მონტაჟში ბევრი უკანონო ბავშვი იყო, პროპორციულად უფრო მეტი,

ვიდრე XVII-XVIII სს-ში შეიძლებოდა შევხედროდით. ბავშვების დაბადებისას ქალაქში მათ ექსპორტზე (როგორც ეს მოგვიანებით ხდებოდა) არავინ ფიქრობდა. მხოლოდ ზანდახან მიმართავენ ზოლზე შეილების მკვლელობის შენელებულ ფორმას, რაც ბავშვის ძიძასთან დატოვებას გულისხმობდა (ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია რაიმონდა არსანის შემთხვევა. მან თავისი ნაბუშარი შვილი გააძიძავა, რათა ბელოების სახლში მოსამსახურედ ემუშავა. ბელოებთან მას დროდარო ოჯახის კანონიერი ბავშვისთვისაც უნდა მიეხედა).

ბუშების მორალური და სოციალური სტატუსი სოფელში მათ მრავალ პრობლემას უქმნიდა, რომლებიც გადაუწყვეტელი არ იყო. ის არსებითი სახელი, რომელიც, ჩვეულებრივ, მათ აღსანიშნავად გამოიყენებოდა, შეურაცხყოფელი სიტყვა იყო: „შე, ნაბიჭვარო“, – დაუყვია ბერნარ კლერგმა აღემატა გილაბერს, როცა ამ უკანასკნელმა უარი თქვა დამორჩილებოდა მის ნებას და მოებრუნებინა თავისი ქალიშვილი, რომელიც საფრთხეში აგდებდა. კლერგების ოჯახს ინკეიზიციის თვალში. ჩვენთვის ცნობილ ბუშებს შორის, ერთ-ერთი – პატო კლერგი საზოგადოებრივი პიროვნება იყო. მაგრამ იმ ფსიქოლოგიურ სიძნელეებს, რასაც მისი სტატუსი წარმოშობდა, ხელი არ შეუშლია ციხე-კოშკის ყოფილი მფლობელის ოფიციალური საყვარელი გამხდარიყო, რომელიც დაემორჩილა მის ძალადობას. რაც შეეხება მდებრობითი სქესის ბუშებს, ისინი ძირითადად მსახურები და გლახები იყვნენ და, როგორც ჩანს, მონტაფუს საზოგადოების ყველაზე დაბალ ფენას განეკუთვნებოდნენ. ბრიუნა პურსელი, საწყალი გოგო, რომელსაც მისი ნამდვილი მამა ზემოდან დაჰყურებდა, მოსამსახურედ მუშაობდა კლერგების სახლში, მაგრამ გათხოვილიც, ღებობის და ბოლოს ქვრივობის დროსაც ყოველთვის მოწყალეობას თხოულობდა და კარდაკარ დადიოდა. სხვა ბუშები, რამდენადაც ჩვენთვის პამიერის ჩანაწერებიდან არის ცნობილი, ყოველგვარი სიძნელეების გარეშე გათხოვდნენ ადგილობრივ გლეხობაში. ბერნარ კლერგის უკანონო ქალიშვილი მანგარდა დიდი ხნის განმავლობაში ცხოვრობდა მამის სახლში, როგორც მოსამსახურე, რომელსაც საკვები და თეთრეული ებარა. შემდეგ იგი მეზობელ სოფელში პრად დ'იონში მცხოვრები რაიმონ ვიმერიკის ცოლი გახდა. ჩვენ ბევრი არაფერი ვიცით ფურნიეს ჩანაწერებში მოხსენიებული სხვა ბუშების შესახებ. რა დაემართათ ბერნარ ბელოსა და მისი გულის სწორის ვუისანის უკანონო შვილებს? ისინი, ალბათ, ახალგაზრდები გარდაიცვალნენ. რაც შეეხება არნო კლერგს, მხოლოდ იმის თქმა შეგვიძლია, რომ მან ცოლად მოიყვანა ადგილობრივი, მონტაფუელი ლიზიების ოჯახის ქალი და ის, რომ იგი კიდევ ერთ მაგალითს იძლევა კლერგების ოჯახის ავტორიტული მიდრეკილებების შესახებ: ნაჩქარევს, დროებითი კავშირების და ფრთხილს (domus¹⁰-ის შესანარჩუნებლად) ქორწინების შემთხვევაში. ჩვენ აგრეთვე ვნახეთ, რომ პიერ კლერგის ბიძაშვილი¹¹ ფაბრის რივი (პონს რივის ცოლი) ბუში იყო. ამით

ისარგებლა მღვდელმა და ფაბრისის ქალიშვილი გააუპატიურა, რომელიც მას დისშვილად ერგებოდა. ეს უკანასკნელიც ლიზიების ოჯახში გაათხოვა, რომელიც კლერგების domus-ის უმსგავს საქმეთა შედეგების ნაგავსაყრელს წარმოადგენდა.

ასეთი განუკითხაობა, შედარებით ფართოდ გავრცელებული მონტამუში, და ბუშების პროდუქტიულობა პრომისკუიტეტი არ ყოფილა. მონტამუს მცხოვრებნი არ წყვილდებოდნენ როგორც „ვირთხები ჩალაში“. არნო დე ვერნიოლი ინცესტს, ქალწულების გაუპატიურებას და მრუშობას უფრო დიდ ცოდვად მიიჩნევს, ვიდრე მამათმავლობას. ინცესტი, ბიძაშვილებს შორის სისხლის აღრევის ჩათვლით, გვარტომობის უწმინდეს კავშირებს ენებდა. ამიტომ, ბუნებრივია, რომ მკაცრი გაკიცხვის საგანი უნდა ყოფილიყო. მაშინაც კი, თუ ეს შემთხვევით ხდებოდა. ქალწულების გაუპატიურებაც დიდი დანაშაული იყო. მიუხედავად ყველაფრისა, სოფელში სრული თავისუფლება როდი სუფევდა. ნამუსის ამხელელს აიძულებდნენ გარკვეული ვალდებულებები ეკისრა. ზემო არიეში ქალწულობა ხანდახან მატრონების (matrona — ლათ. მანდილოსანი, გათხოვილი ქალი, რ.ლ) იურისდიქციაში შედიოდა, რომლებიც ყურადღებით გასინჯვას ახორციელებდნენ და შემდეგ ოფიციალურ განცხადებას აკეთებდნენ. თუ ვინმე ქალწულის წინააღმდეგ ჩაიდენდა დანაშაულს მეტ-ნაკლებად ხანგრძლივ კავშირში უნდა შესულიყო თავის „მსხვერპლთან“ ანდა მისთვის ქმარი მოეძებნა, ან კიდევ ორივე თანამიმდევრულად.

როგორც ვნახეთ, ერთ-ერთ შემთხვევაში (გრატიდა ლიზიეს შესახებ) ქმარი თავაზიანი იყო. მაგრამ ასეთი თავაზიანი საქციელი მხოლოდ მონტამულების „შემწყნარებლობის“ საზღვრის დადგენას ემსახურება. ზემო არიეში ერთი პოპულარული ანდაზა დადიოდა: არასოდეს ყოფილა, რომ ქმრებს სხვის ცოლებთან არ ეღალატათ.

მაგრამ ანდაზის მეტისმეტად სერიოზულად გაგება არ შეიძლება. პიერ კლერგს შეეძლო საქვეყნოდ მოეტყუებინა პიერ ლიზიე და პიერ ბენე, რადგან მისი, როგორც მდიდარი მღვდლის ძალაუფლება ამ საწყალი ქმრების და მათი დამჯერი ცოლებისთვის უძლეველი იყო. მაგრამ უბრალო მოკვდავთათვის ეს ყველაფერი ასე ადვილი არ უნდა ყოფილიყო. მონტამუში თავისუფლება ხშირად საკურთხეველის ზღუბლთან მთავრდებოდა და მხოლოდ ქმრის სასიკვდილო სარეცელთან ბრუნდებოდა. ბეატრის დე პლანისოლის რეაქცია რაიმონ რუსელის წინადადებაზე ტიპურია ამ შემთხვევაში: „მოდი გაგიქცეთ კარგ ქრისტიანებთან¹²⁴“, — უთხრა რუსელმა. ბეატრისმა კი შეშინებულმა უპასუხა: „მაგრამ, როცა ჩემი ქმარი გაიგებს, გამოგვეკიდება და მომკლავს“.

ორი ქერივობის განმავლობაში თავაშეხებული და ვნებიანი ბეატრისი შესაშურ ერთგულებას იჩენდა ორივე ქმრისადმი, მათ სიცოცხლეში. მან მხოლოდ ორჯერ, უმნიშვნელოდ დაარღვია საქორწინო კონტრაქტი. პირველად, როცა

იგი პატომ გააუპატიურა, რაც უნებურად მოხდა და მეორეც უმნიშვნელო შემთხვევა.

ფურნიეს ჩანაწერების იმ თავების განხილვისას, რომლებიც მონტაჟუს ეზება, თვალში გვხვდება გათხოვილი ქალების თავშეკავებულობა ახალგაზრდა ქალებთან და ქვრივებთან შედარებით. მხოლოდ კატალონიაში შეეძლოთ ოჯახის დედებს, რომლებიც ემიგრაციის სიძნელეებმა დიდხანს მოაშორა თავიანთ ქმრებს, ნება მიეცათ საკუთარი თავისთვის უკანონო სასიყვარულო კავშირი გაეხატათ, ისე რომ, მათი კანონიერი თანამგზავრების სიკვდილში დარწმუნებული არ იყვნენ. თვალი შორს და კონტრაქტიც შორს!¹³ აი, რას ამბობს ბელიბასტი თავისი საყვარლის, რაიმონდას ქმრის, არნო პიკიეს შესახებ: „ცოცხალი თუ მკვდარი, ამ მხარეში, არნო ჩვენს შეწუხებას ვერ გაბედავს“.

დაებრუნდეთ ისევ მონტაჟუს. აქ წყვილები ერთად ცხოვრობდნენ და ქორწინებები შედარებით სტაბილური იყო. ცოლები ძირითადად უმწიკვლოები იყვნენ, ყოველ შემთხვევაში დაქვრივებამდე მინც. გრაცილა ლიზიეს შემთხვევა გამონაკლისს წარმოადგენდა.¹⁴ მართალია, ძალიან ცოტა, მაგრამ ქმრებს შორისაც იყვნენ უმწიკვლონი. რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, მონტაჟუს ღონ ჟუანები უცოლო მამაკაცები იყვნენ. თუმცა ხარაზი არნო ვიტალი ქორწინების შემდეგაც გამოუსწორებელი მუსუსი დარჩა. პიერ ოტიე, ზემო არიეჟის კარგი მცოდნე თვლიდა, რომ ქორწინება სქესობრივი აქტივობის მთავარ არენას წარმოადგენდა: „ამ რეგიონში ცოლ-ქმრობაში უფრო აქტიურ სექსუალურ ცხოვრებას ეწვეიან“, — განუცხადა მან მესაქონლე სიბილა პიერს.

მთარგმნელის კომენტარები

¹ იგულისხმება მონტაჟუს უმდიდრესი — კლერგების ოჯახის წარმომადგენელი, მღვდელი პიერ კლერგი, რომელიც კათარულ მწვალებლობას ემხრობოდა. ფურნიეს ინკვიზიციამ იგი დააპატიმრა, გარდაიცვალა ციხეში. ცნობილი იყო ზღვარდაუდებელი სასიყვარულო თავგადასავლებით.

² კათართა ნათლობის საიდუმლო წიგნითა და საუბრით სრულდებოდა (ისინი უარყოფდნენ წყლით ნათლობას). ამ რიტუალს *consolamentum* ერქვა. ჩვეულებრივი მორწმუნეები (ე.ი. არა „სრულყოფილები“ — *perfecti*, კათარული წმინდა ელიტა) ამ საიდუმლოს სიკვდილის წინ იღებდნენ. *Consolamentum*-ის ცერემონიალს *endura*-ს მდგომარეობაში გადასვლა მოსდევდა, რაც ფაქტობრივად, თვითმკვლელობის ტოლფასი იყო, რადგან წყლისა და საკვების მიღება ეკრძალებოდათ. სულის ხსნის ამგვარი გზა ადამიანებს ძალიან აფრთხობდათ. ამას გულისხმობს ალაზაისა გილაბერი მისი ძმის ერეტიკოსად ქცევის შესახებ საუბრისას.

³ ძმები ოტიეები, კათარი მისიონერები აქს-ლე-ტერმიდან. კათარიზმი ლომბარდიაში მიიღეს.

⁴ როგორც ცნობილია, კათარები უარყოფდნენ ქორწინებას.

⁵ კეთი - ზაჭოსა და ყველის დასამზადებლად ახალშობილი მცოხნავი ცხოველების კუჭის წვენიდან მიღებული საშუალება, რომელიც პეფსინს შეიცავს.

⁶ დიოსკორიდე (Dioscoride Pedanius) (დაახლ. 40-90), ბერძენი ექიმი. მის მიერ ექვს წიგნად შედგენილ „მსოფლიო მედიცინაში“ აღწერილია 600-მდე სამკურნალო მცენარე (რომელთა შორის უმრავლესობა დიოსკორიდემდე უცნობი იყო), მათი მოხმარების წესი და ის დაავადებები, რომლებიც ამ მცენარეებით იკურნება. თავის შრომაში დიოსკორიდემ მეცნიერული საფუძველი ჩაუყარა ფარმაკოლოგიას. ლათინურ და არაბულ ენებზე თარგმნილმა *Universa Medicina*-მ გავლენა მოახდინა აღმოსავლურ და დასავლურ ფარმაცოპიაზე.

⁷ pessaire - მეღ. ჩასახვის საწინააღმდეგო საშუალება, საშვილოსნოს რგოლი.

⁸ ოქსიტანი (Occitanie, Auxitana Provincia), შუა საუკუნეებში პროვანსალისა და ოკის ენაზე (la langue d'oc) მოლაპარაკე სხვა ფრანგული პროვინციების სახელწოდება. როგორც ცნობილია, საფრანგეთის სამხრეთში langue d'oc იყო გავრცელებული, რომელიც ლათინურთან მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებდა, განსხვავებით ჩრდილოეთ საფრანგეთის langue d'oïl-ისაგან. ეს უკანასკნელი გერმანული ენების გავლენას განიცდიდა. საერთოდ „oil“ და „oc“ „ღიახ“, „კი“-ს თქმის ორგვარი მანერაა.

ტერმინი „ოქსიტანი“ პირველად XIII ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში, ფილიპე მამაციის დროს გაჩნდა, მას შემდეგ, რაც ტულუზის საგრაფო საფრანგეთის სამეფოს შეუერთდა (1271). კაპეტინების მმართველობა ტერმინს ახალი სუბიექტების აღსანიშნავად იყენებდა, რომლებიც მეფისაგან განსხვავებულ ენაზე ლაპარაკობდნენ. აღმინისტრაციის ხმარებაში „ოქსიტანი“ რეეოლუციამდე შემორჩა.

⁹ R. Nelli, *L'Erotique des troubadours*, Toulouse, 1963.

¹⁰ domus - ლათ. სახლი, ოჯახი. სწორედ ამ ტერმინს ეხედებით პამიერის ინკვიზიციის ჩანაწერებში ოჯახური ერთობის აღსანიშნავად. იგივე მნიშვნელობით ეს ჩანაწერები hospicium-საც ხმარობს, ხოლო ადგილობრივ ენაზე ამ ერთობას ostal ერქვა. აღსანიშნავია, რომ familia-ს (ლათ. ოჯახი, გვარი) ფურნიეს ჩანაწერები საერთოდ არ იცნობს.

¹¹ აქ ამაზე საგანგებოდაა ყურადღება გამახვილებული, რადგან ქორწინება, ან უბრალოდ სქესობრივი კავშირი ბიძაშვილთან ინცესტად ითვლებოდა და აკრძალული იყო.

¹² კათარული მწვალებლობის მიმდევრები საკუთარ თავს ჭეშმარიტ,

კარგ ქრისტიანებს უწოდებდნენ, განხეავებით ოფიციალური კათოლიკური ეკლესიისაგან, რომელმაც, მათი აზრით, მოციქულების დოქტრინას უღალატა.

¹³ Loin des yeux, loin du contrat! შტრ. loin des yeux, loin du coeur – c
глаз долой, из сердца вон.

¹⁴ გრაციდა ლიზიე, ქალიშვილობაში რიეი, თოთხმეტი წლის ასაკიდან პიერ კლერგის საყვარელი იყო, შემდეგ მღვდელმა გრაციდა პიერ ლიზიეზე გაათხოვა, ისე რომ, კელავაც აგრძელებდა მასთან უკანონო კავშირს, რაზედაც ქმარი შეგნებულად თვალს ხუჭავდა.

წყაროები და ლიტერატურა

1. Dictionnaire des Intellectuels Français. Les personnes. Les lieux. Les moments. Sous la direction de Jacques Julliard, Michel Winock. Octobre 1996. Editions du Seuil.
2. Who's who in France, 2003-2004.
3. რ. ლაბაძე, მენტალიტეტის კვლევის თანამედროვე მეთოდები მონტაიუს მაგალითზე, თსუ შრომები, 328, თბ., 1999.
4. Emmanuel Le Roy Ladurie, Montaillou, village Occitan de 1294 à 1324; Paris, Gallimard, 1982.

Emmanuel Le Roy Ladurie
Annales School
New history
Collège de France

შრომები
The Peasants of Languedoc
The Territory of the Historian
The History of Climate
Montaillou, Cathars and Catholics in a french village (1294-1324)
Temporary Unions – თავის სახელწოდება (დროებითი კავშირები)

თანამედროვე აპერიკული ბიზანტინოლოგია ქართვლი მაცნიარის თვალთ

ზათურა თოდატე

თანამედროვე დასავლური ბიზანტინოლოგია
ქართვლი მაცნიარის თვალთ

«ELEUOSA: * RULE OF MANUEL, BISHOP OF STOUMITSA,
FOR THE MONASTERY OF THE
MOTHER OF GOD» ბამოცემის ბამო

2000 წელს ამერიკელ ბიზანტინისტთა ჯგუფმა მუშაობა დაასრულა პროექტზე: „ბიზანტიური მონასტრების ფუნდამენტური დოკუმენტები“ [1]. ნაშრომში შესულია VII-XV სს. 50-მდე ბიზანტიური ტიპიკონისა და ანდერძის ინგლისურენოვანი თარგმანი, მათ შორის პეტრიწონის ქართველთა მონასტრის წესდებაც. ამ უკანასკნელს ამერიკელი მეცნიერები ადრეული რეფორმისტული მონასტრების ტიპიკონთა რიგს მიაკუთვნებენ. ტიპიკონი ქართული მონასტრებისთვისაა შედგენილი. სამწუხაროდ, ამერიკელი ბიზანტინისტებისთვის უცნობია ათონის ქართველთა მონასტრის ტიპიკონი,** თუმცა ივირონის მონასტერი პროექტში რამდენჯერმეა ნახსენები. ბიზანტიური ტიპიკონები ბევრ საინტერესო ცნობას გვაწვდის. ამჯერად, ერთ მათგანზე შევჩერდები. ეს გახლავთ მოწყალე ღვთისმშობლის მონასტრის ტიპიკონი. ტიპიკონის შექმნა 1085-1106 წლებით თარიღდება.*** ინგლისურენოვანი თარგმანი და გამოკლევა ანასტასიუს ბენდს ეკუთვნის.****

როგორც განაწესის ტექსტიდან ჩანს, მისი ავტორია სტრუმიცას ეპისკოპოსი მანუელი: „მე, მანუელმა, უმცირესმა ბერთაგან და ტიბერიოპოლისის (resp. სტრუმიცას) ეპისკოპოსმა, ღვთის შეწევნით გადავწყვიტე, რომ ყველა საკითხი, რაც მე შემეხება, წესითა და რიგით ჩამომეყალიბებინა ისე, როგორც შემდგომშია მოცემული“ [2].

* Eleuosa- მოწყალე.

** ამერიკელ მეცნიერს გამოყენებული აქვს ხელნაწერი: Parisinus, supplement grec 1222 (IXs)- და გამოკება: Lows Detici "Le Monastere de Notre-Dame de Petite en Macodoine", TRAR (1900). პტის გამოკება ვერდობა იმ ტრანსკრიპციას, რომელიც შესრულებულია 1865 წლამდე ემანუელ მილერის მიერ ივირონის მონასტერში არსებული (XVს.) ხელნაწერის მიხედვით. ის ორიგინალი ოფიციალურად დამოწმებული ასლის ასლია.

*** ათონის მონასტრის წეს-წყობილების შესასწავლად ერთადერთ წყაროდ გიორგი მთაწმინდელის „ცხოვრება იოანე და ეფთუმესი“ უნდა ჩაითვალოს. მონასტერში არსებული წესების შესახებ საუბარია ძეგლის 580-104 მუხლებში, პავლიკორაფიული ძეგლები, თბილისი, 1946.

**** ტიპიკონის ქართული თარგმანი, რომელიც ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველად შემოღის, ქალბატონ მ. ჩხიძეს ეკუთვნის, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ.

თავიდან მანუელი წმ. აქესენტის ცნობილი მონასტრის ბერი ყოფილა, რომელიც ქალკედონის მახლობლად მდებარეობდა. შემდეგ იგი ბალკანეთის საზღვართან მდებარე სტრუმიცას (ძველი ტიბერიოპოლისის) ეპისკოპოსი გამხდარა. საკუთარი ფულით სტრუმიცას თემში პალიოკასტრონში (სოფელი ეელიუსაში Eleousa-ს დამახინჯებული ფორმა) შეიძინა ადგილი მონასტრისათვის და ყოვლადწმიდა მოწყალე ღვთისმშობლის სახელზე მონასტერი ააშენა.*

როგორც აღვნიშნეთ, წესდება 1085-1106 წლებშია შედგენილი. ა. ბენდის აზრით, დათარიღებისათვის ალექსი I კომნენოსის ორი სიგელია გამოყენებული. მანუელმა იმპერატორ ალექსი I კომნენოსისაგან (1081-1118 წწ.) ქრიზობულოთი დამოწმებული სიგელი მიიღო, რომლითაც მისი მონასტერი ყოველგვარი სახელმწიფო გადასახადებისგან თავისუფლდებოდა. მოწყალე ღვთისმშობლის მონასტერი არ ემორჩილებოდა არც იმპერატორს, არც სტრუმიცას ეპისკოპოსს. დოკუმენტი 1085 წლის იელისითაა დათარიღებული. ის დღემდეა შემონახული როგორც მოწყალე ღვთისმშობლის მონასტრის დეთრის ნაწილი. ამ დოკუმენტით მოწყალე ღვთისმშობლის მონასტერი თვითმმართველი (autodespotos) დამოუკიდებელი (autexousia) და თავისუფალი (eleuthera) მონასტრის სანატრელი სტატუსი ებოძა. სიგელს განაწესის შედგენა მოჰყვა, რომელიც დათარიღებული არ არის, მაგრამ ალექსი II კომნენოსოს მეორე სიგელის მიღებამდე უნდა იყოს დაწერილი. 1106 წლის აგვისტოში სერბების წინააღმდეგ წარმოებული კამპანიის დროს იმპერატორი მონასტერში მოხვდა და დარწმუნდა რა აქაური ბერების გაჭირვებაში, მეორე სიგელიც გადასცა. ახალი სიგელით მონასტერს 12 გლეხი უბოძა. ბერმა კლიმენტიმ, რომელიც მანუელის შემდეგ ერთ-ერთი ეპისკოპოსთაგანი იყო, მეორე პირს მინაწერი გაუკეთა, რომელიც ბრძანებდა სიგელის რეგისტრაციასა და ადგილზე მიტანას. ეს კი, ის ეპისკოპოსია, რომელიც მანუელის განაწესის სისწორეს ადასტურებს.

მომდევნო XII ს-ში მოწყალე ღვთისმშობლის მონასტერი კვლავ იმპერატორების – იოანე II კომნენოსისა და მანუელ I კომნენოსის – პატრონაჟის ქვეშ რჩება. სახელმწიფოს დახმარებით მონასტერმა მოიგერია ადგილობრივი ეპისკოპოსის მცდელობა, რათა ხელეყო მონასტრის შეუვალობა. 1159 წელს მანუელ I-მა მონასტრის ყველა პრივილეგია დაადასტურა, ხოლო 1160 წლის შემოსავლებიდან მონასტერს წლიური შემოსავალი – 30 ნომინატი უბოძა.

XIII ს-ში მდგომარეობა საგრძნობლად იცვლება და მოწყალე ღვთისმშობლის მონასტერი დახმარებისა და მფარველობისათვის ივირონის მონასტერს

* ამჟამად ეს ტერიტორია მაკედონიის რესპუბლიკას ეკუთვნის, სადაც დღესაც დგას ეკლესია. მის მთავარ კარზე კტიტორული წარწერაა, რომელიც გვამცნობს, რომ მაშინველი მანუელია. წარწერა 1080 წლით თარიღდება.

მიმართავს. ჩანს, ასეთი პრაქტიკა ათონზე დამკვიდრებული იყო, რადგან იქ არსებულ მონასტრებს სხვებიც მიმართავდნენ, მაგალითად, რილას მონასტერმა დახმარებისათვის ათანასე ათონელის დაარსებულ ცნობილ ლავრას მიმართა. პროექტის ერთ-ერთ თავში „ათონის მონასტერი“ – შესულია ათანასეს ათი კანონი, ტიპიკონი და ანდერძი.

რომელ წელს გახდა მოწყალე ღვთისმშობლის მონასტერი ივირონის ქვეშევრდომი – metochion* – უცნობია. სავარაუდოდ, ეს 1250 წლამდე უნდა მომხდარიყო, როდესაც ნიკეის პატრიარქმა მანუელ II (1244-1255 წწ.) საეკლესიო კრება მოიწვია, რათა ივირონის წინამძღვარ ნიკოლოზსა და სტრუმეიკას ეპისკოპოს მიქაელს შორის მოწყალე ღვთისმშობლის მონასტრის უფლებებთან დაკავშირებული მიმდინარე დავა გადაეჭრა. ქართველი წინამძღვარი მოწყალე ღვთისმშობლის მონასტრის დამოუკიდებლობას იცავდა. ამისათვის მას ნიკოფორე III ბოტანიატის (1078-1081წწ.), ალექსი კომნენოსისა და ბულგარეთის მეფის – იოანე ასენ II (1218-1241წწ.) საიმპერატორო სიგელები წარმოუდგენია. კრებამ ამ დოკუმენტებზე დაყრდნობით მფლობელობა (somo-tike despoteia) ივირონს უბოძა. ამერიკელი მეცნიერის აზრით, ეს მფარველობა 1913 წლამდე გარგეძლებულა. მანუელის ტიპიკონი 22 მუხლისაგან შედგება და შეიცავს ავტორის შეხედულებებს რწმენაზე, მონასტრის დაარსების ისტო-

* სიტყვა „მეტოქი“ მომდინარეობს ბერძნული μετοχη“-დან, რაც „თანამონაწილობას, მონაწილეობას“ ნიშნავს. ქართველი ლექსიკოგრაფებისა და მეცნიერების მიერ „მეტოქის“ მნიშვნელობა, ძირითადად, ერთხანადაა განმარტებული. „მეტოქი“ არის: „სამყოფი მონაცუალე“; „ღრობითი საღვთო ეპისკოპოსთა, ანუ არქიმანდრიტთა, Подворье, μετοχη – ეკლესიითურთ სხვა ეკლესიაში (გარეკიანში) – ნ.ხ.). ამისგან დაურქმევიათ საქართველოში რომელიმე ეკლესიისათვის მეტეხი. ზღაპიონი მეტოქედ უხმობენ მოცილესა, „მონასტრის კუთვნილი დაქვემდებარებული ეკლესია მამულით“. ივ. ჯავახიშვილი „ცხოვრებამ იოანესი და ფეოტეპსი“ და ათონის აღაპებიდან მოტანილი მაგალითების განხილვისას წერდა: „მეტოქის დამაზასიათებელ თვისებას ის გარეუბება შეადგენდა, რომ იგი მონასტრის „გარეთი“ მდებარეობდა, ხშირად ძალზე მოშორებოდა... მეტოქეობაში ხილნარეობდა სასოფლო მეურნეობის სხვა დარგის უძრავი ქონება პქონიათ. ამასთანავე, იქაც არაერთი ისეთივე სამუერნო დაწესებულება იყო, რომელიც თვით მონასტერში არსებობდა, როგორც მაგალითად, საეპიტორო, სამაზარეულო და სხვა. დასასრულ, მეტოქეობაში, რასაკვირველია, ეკლესიაც იყო. ამგვარად, ირკვევა, რომ მეტოქი მონასტრის ერთხანოი ახალშენი და განყოფილება იყო, რომელიც მთავარი, დედა მონასტრისათვის საჭირო სამუერნო, ან სხვა რაიმე მიზნებს, მაგ. მიმოსვლისას, ვითარცა გაზაზე სადგომი და სასტუმრო ემსახურებოდა“. მეტოქის მნიშვნელობას ე. დონდუა ასე განმარტავდა: „არსებითად. მეტოქი ბინა და გაზა, სხვაგან (ქალაქგარეთ, საზღვარგარეთ) დადებული მონასტრის მიერ, რომელიც ამ გაზაზე დამაგრებით, თავისი წარმომადგენლების მეშვეობით, ეწევა გარეთ მეტეხილი „აგარაკებისა“ თუ სოფლების ექსპლუატაციას, აწყობს, რა თქმა უნდა, კალმასობასაც“. მეტოქე, შესაძლოა, ყოფილიყო სახლიც. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ერთ-ერთ აღაპში ნათქვამია: „ამავე დღესა აღაპი და პანაშვილი ობედ გბნი სურურ გბნუ სალამ შემოგუწირა რამლას მისი სახლი მეტოქედ“. 1630 წელს თეიმურაზ I-ის მიერ გაცემულ ერთ საბუთში არსენი საფარელისადმი ნათქვამია: „მას ეამსა, ოდეს უღმთოთა მოჰმადიანთა მიერ მონასტერნი თქუენნი ყოვლად დიდებული მოოკრებულ იყო მამულნი, მეტოქნი, სოფელნი, დაბანი და აგარაკნი წაქცობილ იყუნეს“. შიდა ქართლის სოფ. ქვემო ხევისი ეკლესიის 1662 წლით დათარიღებულ წარწერაში თათუაქიმე შროველი იოანე წერს: „აღუაშენე საყდარი ესე ვარძიისა ღვთისმშობლისა მეტოქედ ჩვენს ნასყიდ ალაგზედ...“ [3, 15-16].

რიას, განკარგულებებს სამონასტრო ცხოვრების შინაგანაწესზე, წინამძღვრის არჩევის წესს, გარე სამყაროსთან ურთიერთობის ფორმებს და სხვა.

ანასტასიუს ბენდი რიგ საკითხებში გარკვეულ მსგავსებას პოულობს მოწყალე ღვთისმშობლისა და პეტრიწონის მონასტრების ტიპიკონებს შორის. შევეცდები ამ თვალსაზრისით ორივე ტიპიკონი განვიხილო. ვფიქრობ, ინტერესმოკლებული არ იქნება, თუ ამ ორ წესდებას ივირონის ტიპიკონსაც შევადარებთ.

მოწყალე ღვთისმშობლის მონასტრის წესდების მიხედვით, ბერების რაოდენობა 10-ს შეადგენს. „ეადგენ, რომ ბერების რიცხვი, რომლებიც ჩემი მფარველობს ქვეშ მყოფ ღვთისმშობლის მონასტერში დააპირებენ ცხოვრებას, ათს შეადგენდეს (თუ ღვთისმშობლის შეწევნით მონასტრის საქმეები კარგად წარიმართა, ბერების რიცხვი გაიზრდება“ [2, მუხ. 5]. ა. ბენდი ბერების მტირერიცხოვნებას, ბერების მიერ შრომის უგულუბელყოფით შემცირებით ხსნის. თუმცა ამაზე დოკუმენტში არაფერია ნათქვამი. მონასტერი მთლიანად შემოწირულობაზე იყო დამოკიდებული. ამით ის თვისობრივად განსხვავდება ქართული მონასტრებისგან. გიორგი მთაწმიდელის მიხედვით, ექვთიმე მთაწმიდელის მამასახლისობისას (1005-1019 წწ.) წინამძღვარს „სამასისა სულისა ზრუნვა უხდებოდა“. 1058 წელს მონასტერში ისევ 300 ბერი ყოფილა [4, 78]. პეტრიწონის მონასტრის დამაარსებელი გრიგოლ ბაკურიანი კი წერს: „აწ უკვე მნებაჲს მეც, რადთა იყოს რიცხვი ზოგად ცხოვრებულთა მათ ძმათაჲთა ორმოცდაათამდინ თჳნიერ მამასახლისისა. და არა მნებაჲს დააკლდეს რიცხუსა ორმოცდაათთას...“ [5, 81-82]. რაც შეეხება შრომას, ორივე ქართული ტიპიკონის მიხედვით, ბერთათვის ფიზიკური შრომა ისევე აუცილებელი იყო, როგორც ლოცვა. „რამეთუ ფრიად მოხარკე იყვნეს ძმანი მამის შრომასა“ (ათონი 3, მუხ. 71). „და რომელთამე საქმესა შრომასა ზორციელსა ჯერ-არს დადგინებაჲ, რადთა ნეფსით და უნებლიათ შრომითა მიეახლნენ ღმერთსა“ (პეტრიწონი, 8, 93).

ღვთისმშობლის მონასტერში ახალგაზრდების დამკვიდრების შესახებ ა. ბენდი წერს: „მანუელი, მისი თანამედროვე ავტორის პაკურიანოსის მსგავსად, ითვალისწინებს ახალგაზრდების დატოვებას მონასტერში, რათა ზრდასრული ასაკის მიღწევის შემდეგ აღკვეცილ იყვნენ ბერებად“ [2].

ქართულ მონასტრებში ბერების მომზადება მხოლოდ მონასტრიდან მოშორებით შეიძლებოდა, მოძღვრად კი მოზუცებული ან განსაკუთრებული სულიერი თვისებებით დაჯილდოებული ადამიანი უნდა დაენიშნათ: „კუალად უკუეთუ ძმათა ვინმე მოიყვანიან თვისნი ნათესავნი უწუერულნი მამასაცა მნებაჲს, რადთამცა ისწავლეს სწავლაჲ და ხელოვნებაჲ გარნა მონასტერსა არა დაიმჭირნეს, არამედ გარე სოფელსა გაგზავნის სადაცა იცოდის უმჯობესი და სულიერი და გამოცდილი იკონომოსი და მუნ აღიზრდიან“ (ც-ა იოან. და ეფთჳ., მუხლი 89).

პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონის მიხედვით, გრიგოლ ბაკურიანისძე კრძალავდა მოწაფეთა აყვანას. მას მონასტრიდან მოშორებით დაარსებული ჰქონდა სკოლა, სადაც ნ ახალგაზრდა სწავლობდა. მათ ერთი მოძღვარი ჰყავდათ „მღვლი ერთი წმიდა და მოლუაწე მოხუცებულთაგანი ღირსად ჟამისა მწირველი“. მისი საქმიანობა ისევე ფასდებოდა, როგორც ღიდი მონასტრის მღვდლებისა. „აიღებდეს როქსა და საზრდელსა და საცმარსა სწორად სხუათა მათა მღვლეთა, რომელნი იყვნენ ღიდსა მონასტერსა“ [5, 116].

ათონის მონასტრის ტიპიკონის მიხედვით, მოწაფის აყვანა შეეძლო ყველას – წინამძღვარიდან მოსენაკემდე. მაგრამ მოწაფეთა რიცხვი მკაცრად იყო განსაზღვრული: თითო მოწაფეზე მეტის აყვანა არავის შეეძლო. აღმზრდელობითი მუშაობა შემოსავლის წყარო არ უნდა გამხდარიყო (ც-ა იოან. და ეფთჳ., მუხ. 93, 94).

არის კიდევ ერთი განსხვავება. მანუელი წერს: „ვბრძანებ... რომ ერთ სენაკში ორი ბერი დასახლდეს, ერთი უფროსი და მეორე უმცროსი, ისე, რომ ახალგაზრდამ მაგალითი აიღოს უფროსისგან და „ასაკის სიბრძნე“ გააღვიოს ახალგაზრდობაში“ [5, მუხ. 5].

ქართულ წესდებაში ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი. ვფიქრობ, ქართულ მონასტრებში ეს წესი დაცული არ იყო.

ღვთისმშობლის მონასტერი და ქართული მონასტრები ეკონომიკური სიძლიერით განსხვავდებიან ერთმანეთისგან. გრიგოლ ბაკურიანმა თავის დაარსებულ მონასტერს აუგო ერთი სასნეულო, სამი სასტუმრო სხვადასხვა ადგილას, შესწირა სოფლები გლეხებითურთ, ციხე-ქალაქები და ბევრი სხვა რამ. ამას გარდა, მონასტერს შესწირა საეკლესიო წიგნები, ხატები, ჯვრები, სამოსელი და სხვა [5, 69-74, 118-121].

ეკონომიკურად ძლიერ და დამოუკიდებელ ერთეულს წარმოადგენდა ათონის ივერთა მონასტერიც. მას თავისი სახნავ-სათიბები, ბოსტანი, ვენახი, პურის ყანები, აგარაკები ჰქონდა. „აპოთიკი და ბოსტანიდა წისქვილნი“, „... კალაფატნი და მანდარინნი და ვენახნიდა მენავენი“ „აგარათა მონასტრითა ვითა სისიკონი არს და კარაენი და ღმრთისმეტყველი და სხუათა ესევეითრთა, თავის გასართომელსაცა მისცემდიან მონასტრით და რამცა იქმნის მუნ, ყოველსა ქუე მოიღებდიან, თვნიერ რაოდენისმე, რომელი მუნ მყოფთა დაუტევონ მათდა საცმარად“ (ც-ა იოან. და ეფთჳ., მუხ. 95, 107).

რაც შეეხება კერძო საკუთრების, შეზღუდვას, საერთო ტრაპეზს, გამორჩეული და სათნო წინამძღვრისადმი უსიტყვო მორჩილებას, სამივე წესდება მსგავსია. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ სამივე ტიპიკონის მიხედვით, წინამძღვრის დანიშვნა მისი წინამორბედის მიერ და ძმების თანხმობით ხდება. მოგვყავს ამის დამადასტურებელი მუხლები: „ვბრძანებ, რომ... წინამძღვარი შემდგენიარად იქნეს დანიშნული. მას შემდეგ, რაც ზემოხსენებული მონას-

ტრის მოქმედი წინამძღვარი მიუყერბოებლად და ღვთისშიშით გასმჭვალული ამოირჩევს წინამძღვრის თანამდებობისათვის ღირსეულს, ყველა დანარჩენი მძის თანხმობით“ [5 მუხ. 16].

„...და ესრეთ განეწესა, რათა თვითოეული მამასახლისი შემდგომად თვის-სა აღსრულებისა სხუასა დაუტევებდეს წინამძღვარსა“. კკითხულობთ იოანეს და ექვთიმეს „ცხოვრებაში“ (ც-ა იოან. და ეფთუ., გვ. 270).

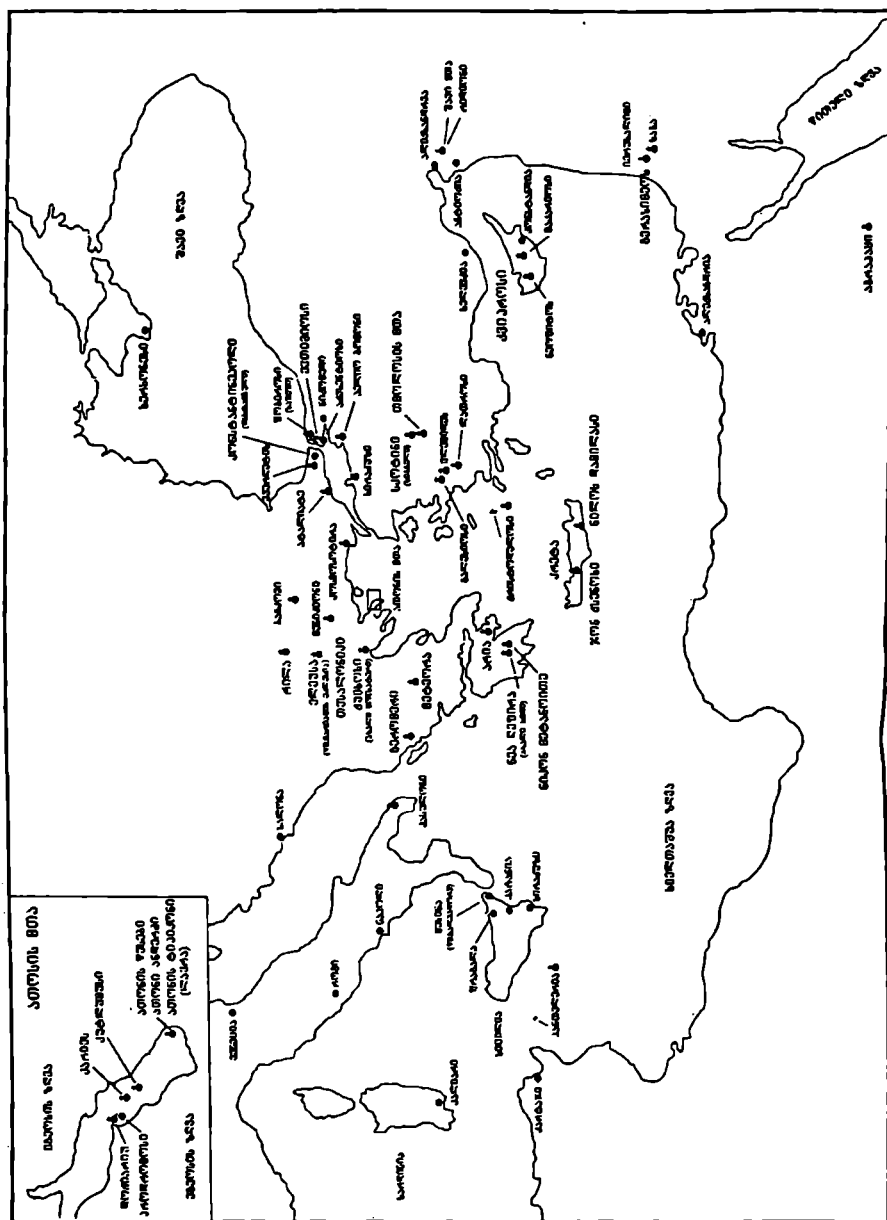
„მონარქიულ“ დანიშვნას უჭერს მხარს გრიგოლ ბაკურიანიც. „ხოლო შემდგომად მისსა მანვე პირველმან გამოარჩიოს მეორედ წინამძღვარად ყოფადი იგი“ [5, 78].

ანასტასიუს ბენდი ღვთისმშობლისა და პეტრიწონის კიდევ ერთ მს-გაეცებაზე ამახვილებს ყურადღებას. „მრავალ თანამედროვესთან, როგორც რეფორმის მომხრეებთან პაკურიანოსის მსგავსად, მანუელს ესაჭიროებოდა თავისი დაწესებულების დაცვა იმ საფრთხისაგან, რომელიც charistike-ს* მხრიდან იყო მოსალოდნელი“ [2].

მანუელს ეშინია, რომ მისი მეგვიდრე ეპისკოპოსები ჩაერევიან მონასტრის ცხოვრებაში, ამიტომ წერდა: „საიმპერატორო სიგელის თანახმად, რომელიც თან ერთვის ამ ტიპიკონს და რომელიც მე გადმოცა ჩვენმა უბრწყინვალესმა და წმინდა იმპერატორმა უფალმა ალექსი I კომნენოსმა, მისი ზეციური სუ-ვერენიტეტის მარადიულობის ნიშნად, გადასახლების შემგროვებელთაგან არა-ვის, ვგულისხმობ სახელმწიფო მოხელეებს, რომელთაც ტიბერიოპოლისის, ანუ სტრუმიცას თემის არქიეპისკოპოსს, ან ბულგარეთის საეპისკოპოსოს რომე-ლიმე პრელატს არ აქვს უფლება გამოთქვას პრეტენზიები რაიმე უფლებაზე ან პრივილეგიაზე, ან თუნდაც კონკრეტულ ქმედებაზე, რათა განაახლოს ან დააზიანოს, ან შეურაცხყოფა მიაყენოს მონასტერსა თუ მის უძრავ ქონებას, რომელსაც ყოვლადწმინდა ღვთისმშობელი მფარველობს“ (ც-ა იოან. და ეფთუ., მუხ. 18). მოყვანილი ციტატით თუ ვიმსჯელებთ, ბიზანტიელი ხელისუფალნი ვერც ბერძნული მონასტრების დამოუკიდებლობას ეგუებოდნენ. სწორედ ამიტომ ერიდებოდა გრიგოლ ბაკურიანი მონასტერში ბერძნების დამკვიდრებას. წეს-დების 24-ე თავის თანახმად, გრიგოლმა ბერძნების მონასტერში დამკვიდრება აკრძალა, გარდა ერთი მწერლისა, რომელსაც მიმოწერა უნდა ეწარმოებინა ადგილობრივ ხელისუფლებასთან. „ხოლო ამას ამისთვის განვაწესებ ესრეთ დამტკიცებით, რომელ ვითა არიან ბუნებით მძლავრნი და ანგაპარნი და ხე-ლოვანნი, მეშინის, თუ ნუთუ საენებელი და დასაკლებელი რაიმე შეამთხვიონ მონასტერსა... რომელი ესე მრავალ-გზის გვიხილავს მათგან ქმნილად ჩუენისა ნათესაისა უმანკოებისა და გულ-მარტიობისაგან“ [4, 108].

ბერძენთა ძალმომრეობის მაგალითად ათონის ქართველთა მონასტერი შეი-ძლება მოვიყვანოთ. უკვე გიორგი ათონელის (1019-1029 წწ.) დროს დაიწყო

* Charisto — კეთილგანწყობა სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის.

ივირონში ქართველთა შევიწროება და ბერძენთა მომრავლება. ბიზანტიელები ცდილობდნენ ქართველებისათვის მონასტერი წაერთმიათ. XIII საუკუნიდან, როდესაც საქართველოს პოლიტიკური ძლიერება შესუსტდა, ბერძნები გააქტიურდნენ და XIV საუკუნეში წარმატებასაც მიაღწიეს. „მოძალადეებმა მიიმხრეს არა მარტო ათონის მონასტრების საბჭოს თავკაცები, არამედ კონსტანტინოპოლის პატრიარქი კალისტე I (1350-1363 წწ.), რომელმაც დააკმაყოფილა ბერძენთა პრეტენზიები და საქმე მათ სასარგებლოდ გადაწყვიტა“ [6, 19].

ალბათ, ამიტომ იყო, რომ როდესაც ღვთისმშობლის მონასტერს გაუჭირდა, მფარველობისათვის ივირონს მიმართა. მიუხედავად თავისი მღვდმარეობისა, ქართველები უარს არ ამბობენ იბრძოლონ სუსტი ბერძნული მონასტრის დამოუკიდებლობისათვის. „ისე როგორც შეეფერება ჭეშმარიტ შვილებს ძლიერი და კულტურული ერისას, რომლის რელიგია და საეკლესიო ცოდნა უკიდურესად მყარი და უცვლელი იყო“ [7, 126].

როგორც ეხედავთ, მონასტრებს რთული საშინაო და საგარეო ურთიერთობების მოგვარება უხდებოდათ. სამონასტრო წესდებები კი, საინტერესო ცნობებს ინახავს იმ დროინდელი საზოგადოების შესასწავლად.

ზოგადად რომ შევაფასოთ ტიპიკონები, როგორც უმნიშვნელოვანესი საისტორიო წყარო, შეიძლება ითქვას, რომ მონასტერი არის მიკროსამყარო, რომელშიც არეკლილია მაკროსამყარო მისი დამახასიათებელი მენტალიტეტით. ამ მხრივ, გამონაკლისი არც ქართული მონასტერია.

წყაროები და ლიტერატურა

1. Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments. edited by John Thomas and Angela Constantinides Hero. Published by Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D. C. 2000.
2. Eleousa: Rule of Manuel, Bishop of Stoumitsa, for the Monastery of the Mother of God.
3. ხუციშვილი ნ., იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში, თბილისი, 2007. აგრეთვე, იხ. ჩუხუა მ., ლაზური ტოქსერსიტყვის წარმომავლობისთვის, ქართველოლოგიური კრებული, IV, თბილისი, 2005.
4. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, თხზ. VIII, თბ., 1984.
5. შანიძე ა., ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, თბილისი, 1982.
6. მენაბდე ლ., ქართული კულტურის კერა ათონზე, თბილისი, 1982.
7. ფერაძე გრ., უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ, თბილისი, 1995.

ხელნაწერთმცოდნეობა

ვახტანგ იბრაჟიშვილი

მიქელ თარხნიშვილის უცნობი წერილები

1975 წლის შემოდგომა—ზამთარში გრაცში ხანგრძლივი სამეცნიერო მივლინების დროს უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში მუშაობისას მივაკვლიე ჩვენი სახელოვანი თანამემამულის, მიქელ თარხნიშვილის, 3 პირად წერილს, რომლებიც მამა მიქელს, ჩანს, გრაცის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის დირექტორისთვის, დოქტორ ვოლფგანგ ბენდორფისთვის, გაუგზავნია. ეს წერილები იაკობისა და იოანე ოქროპირის ჟამისწირვათა ტექსტების მიკროფილმების მოპოვებასთან დაკავშირებულ პერიპეტიებს ასახავს. ეს არის ერთი ფრაგმენტი ჩვენი სახელოვანი მკვლევრის სამეცნიერო ცხოვრებიდან და გარკვეულ ინტერესს იწვევს თუნდაც იმ მხრივ, რომ ზოგად წარმოდგენას გვაძლევს ჩვენი თანამემამულეების მუშაობის სტილის შესახებ უცხოეთის მიწაზე მეორე მსოფლიო ომის შემდგომ პერიოდში.

მიქელ თარხნიშვილს (1897–1958) ქართველ ფილოლოგთა წრეში წარდგენა არც სჭირდება. იგი იყო ფართო დიაპაზონის მქონე ფილოლოგი, რომელიც იკვლევდა ძველი ქართული სასულიერო ლიტერატურის, ქრისტიანული აღმოსავლეთისა და ბიზანტიის ლიტერატურათა საკითხებს და სხვ. თარხნიშვილი ცოდნას ეუფლებოდა გერმანიაში, ავსტრიაში და იტალიაში, 1931 წელს ეკურთხა მღვდლად, 1935 წლიდან ცხოვრობდა საფრანგეთში, ბელგიაში და გერმანიაში. 1943 წლიდან დამკვიდრდა რომში, სადაც 1958 წელს გარდაიცვალა. მან გამოსცა მნიშვნელოვანი ძეგლები ძველი ქართული მწერლობისა: ჯერ გამოიკვლია იოანე ოქროპირისა¹ და იაკობ მოციქულის ჟამისწირვები², რასაც შემდგომ მოაყოლა შესაბამისი ტექსტები, რომლებსაც ეს გამოკვლევები ეყრდნობა³, 1943 წელს დაბეჭდა გამოკვლევა, რომელშიც ხანმეტ ლექციონარზეა საუბარი⁴, შემდეგ „ქართველთა პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონი“ (1954)⁵, „იერუსალიმის ეკლესიის დიდი ლექციონარი“

¹ M. Tarchnišvili, Die georgische Übersetzung der Liturgie des hl. Joh. Chrysostomus nach einem Pergament-Rotulus aus dem X./XI. Jahrhundert: Jahresbuch für Liturgienwissenschaft, XIV, Münster in Westf., 1938, S. 79–84.

² M. Tarchnišvili, Eine neue georgische Jakobusliturgie: Ephemerides Liturgicae, 62, 1948, გვ. 49–82.

³ M. Tarchnišvili, Liturgiae Ibericae Antiquiores: Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 122 (Scriptores Iberici, I/1), Lovanii, 1950.

⁴ M. Tarchnišvili, Zwei georgische Lectionarfragmente aus dem 5. und 6. Jahrhundert: Kyrios, 6, Königsberg /Berlin, 1942–43, გვ. 1–11.

⁵ M. Tarchnišvili, Typicon Gregori Pacuriani: Scriptores Inerici, t. 3, Louvain, 1954.

(1959)¹, მეტად მნიშვნელოვანია მის მიერ ცნობილ გერმანულ ქართველოლოგ იულიუს ასფალგთან ერთად კეკელიძის ფუნდამენტური ნაშრომის, „ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის“, I ტომის გადამუშავება და გერმანულ ენაზე თარგმნა², რითაც ძველი ქართული ძეგლებით დაინტერესებულ უცხოელ მკვლევრებს საშუალება მიეცათ, ახლოს გასცნობოდნენ და ღრმად ჩაეხედათ ძველი ქართული ლიტერატურის ისეთ საკითხებში, რომლებიც მანამდე მათთვის მიუწვდომელი იყო. ეს მიქელ თარხნიშვილის სამეცნიერო მოღვაწეობის მხოლოდ ერთი მხარეა, მისი ინტერესები სწედება, აგრეთვე, ლიტერატურის მომიჯნავე საკითხებსაც³.

თარხნიშვილის მრავალმხრივი ინტერესის ერთერთი სფერო ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის კვლევა იყო. XX საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოდან 40-იანი წლების მიწურულამდე იგი ინტენსიურად მუშაობდა ძველი ქართული ჟამისწირეების გამოსაქვეყნებლად, კერძოდ, ავსტრიაში, გრაციის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში პუგო შეხარტის კოლექციიდან მოხვედრილი ჟამისწირეებით დაინტერესდა იგი და მათი ტექსტების გამოქვეყნება დაისაზა მიზნად.

მოდი ჯერ ენახოთ, რა ხელნაწერებმა მიიპყრო თარხნიშვილის ყურადღება გრაციის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციიდან. მანამდე კი კარგი იქნება, თუ იმ ხელნაწერების გრაცში მოხვედრის ისტორიასაც გავეცნობით, რომლებიც თარხნიშვილმა საგანგებოდ გამოიკვლია.

1896 წლის შემოდგომაზე ვენის კარის ბიბლიოთეკას უცნობმა გადამყიდველმა, როგორც შემდეგ გამოირკვა, მხატვარმა ალფონს მილიხშმა, რამდენიმე ქართული ხელნაწერი შესთავაზა. კარის ბიბლიოთეკის ფრთხილმა დირექტორმა, ფრიდრიხ ფონ ცაისბერგმა⁴, მიუხედავად იმისა, რომ ხელნაწერებს სიძველის მაცდუნებელი ელფერი დაჰკრავდა, სანამ ხელნაწერებს შეიძენდა, ყოველი შემთხვევისთვის, გაიკითხა ნაცნობებში, ვისთვის შეიძლებოდა, ამ ხელნაწერების შინაარსისა და მნიშვნელობის დასადგენად მიემართა. პირველი, ვისაც მისი მზერა მისწვდა, პროფესორი ფრიდრიხ მიულერი იყო, ქართულის გეარიაანად მცოდნე, რომელსაც, სხვათა შორის, ერთი წერილი უკვე ჰქონდა გამოქვეყნებული ევროპელთათვის ამ ეგზოტიკური ენის შესახებ, მეორეს

¹ M.Tarnišvili, Le Grand Lectionaire de l'église de Jérusalem (V-VIIIe siècle). Louvain, 1959-60.

² Geschichte der kirchlichen georgischen Literatur (Auf Grund des ersten Bandes der georgischen Literaturgeschichte von K.Kekelidze), bearbeitet von M.Tarnišvili in Verbindung mit Dr.Julius Assfalg. Studi e Testi, 185, Vatican, 1955.

³ ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 4, 1979, გვ. 590.

⁴ ჰანრიხ ფონ ცაისბერგი (†1899) პროფესიით ისტორიკოსი იყო, იგი ერთხანს ავსტრიის ისტორიის კვლევითი ინსტიტუტის დირექტორად მუშაობდა, იმავდროულად იყო ვენის უნივერსიტეტის პროფესორი. 1894 წლიდან იგი ფაქტობრივად ხელმძღვანელობდა კარის ბიბლიოთეკას, 1896 წლის ოქტომბრიდან კი ცაისბერგი უკვე ოფიციალურად არის კარის ბიბლიოთეკის დირექტორი.

კი დასაბეჭდად ამზადებდა¹. მაგრამ მიუღერმა იუარა და ცაისბერგს გრაციის უნივერსიტეტის პროფესორი პუგო შუხართზე² მიუთითა — ეგ ბატონი დაგეხმარებათო. ცაისბერგმა გაითვალისწინა მიუღერის რჩევა და არც შემცდარა. კარის ბიბლიოთეკის დირექტორის თხოვნა შუხართმა გულთან ახლოს მიიტანა, შესამოწმებლად მისთვის გაგზავნილი ხელნაწერები დაკვირვებით შეისწავლა და, ალექსანდრე ცაგარლის³ კატალოგზე დაყრდნობით, უღმობელი დასკვნა მიიკიბ-მოიკიბის გარეშე მოახსენა დირექტორს: ხელნაწერები მოპარული ჩანს, ყოველ შემთხვევაში, ისინი ამჟამად სინას მთის წმ. ეკატერინეს სახელობის ქართული მონასტრის ბიბლიოთეკის საკუთრებად ითვლებათო. ამ ამბით შეცბუნებულმა კარის ბიბლიოთეკის დირექტორმა ხელნაწერების შეძენაზე უარი განაცხადა: მოპარულ ხელნაწერებს ჩემი ბიბლიოთეკის თაროებზე ვერ დავაწყობო. იმედგაცრუებული პატრონი ხელნაწერებისა, მილიხი, საგონებელში ჩავარდა: ხელნაწერები, რომლებიც დიდი წვალებით დაინარჩუნა კონკურენტებთან ლამის ხელჩართული ბრძოლის შედეგად, გაუსაღებელი რჩებოდა და ზარალს უქადდა. მან მსწრაფლ მიიღო გადაწყვეტილება: ხელნაწერების შემოწმებულს დაუკავშირდა და ახლა მას შესთავაზა მონასტრიდან მაღულად გამოტანილი სიძველეები. გაცხოველებული ვაჭრობის შემდეგ, რაც თითქმის ერთ თვეს გაგრძელდა, შუხართმა, რომელმაც გუმანით იგრძნო, რომ ძვირფას ხელნაწერებთან ჰქონდა საქმე, ხელიდან არ გაუშვა იშვიათი მომენტი და ოთ-

¹ ფრიდრიხ მიუღერი (1834 - 1898) — ცნობილი ავსტრიელი ენათმეცნიერი, ვენის უნივერსიტეტის პროფესორი, აკადემიკოსი. მიუღერი იყო ენათმეცნიერი და ეთნოგრაფი (1895 წლის 28 სექტემბრს ფმიუღერი შუხართს სწერდა: „როგორც მოგვხსენებთ, მე, უწინარეს ყოვლისა, ენის ფილოსოფოსი და ეთნოლოგი ვარ და შემდეგ — ენის მკვლევარი“). 1858 წლიდან ფმიუღერი ვენის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში მუშაობდა, 1861 წლიდან კი — კარის ბიბლიოთეკაში. 1866 წლიდან იგი ვენის უნივერსიტეტის პროფესორია და იკვლევს სხვადასხვა ენას. ფმიუღერს გამოქვეყნებული აქვს ნაშრომები ქართული ენის შესახებც, მაგალითად: „ქართული ზმნის უღლებსათვის“ (ვენა, 1869), „ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ“ (ვენა, 1898).

² პუგო შუხართი (1842 - 1927). იყო გამოჩენილი ავსტრიელი ენათმეცნიერი, რომანული ენების ცნობილი სპეციალისტი, გრაციის უნივერსიტეტის პროფესორი, ვენის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი. შუხართის მეცნიერული დამსახურების აღიარებაზე მეტყველებს მისი საპატიო ტიტულების ჩამონათვალი: ბოლონიის, ბუდაპეშტის, ოსლოს უნივერსიტეტების საპატიო დოქტორი, ბუდაპეშტის, ბერლინის, მიუნხენის, რუმის, ამსტერდამის, ლისაბონის, კოპენჰაგენის, კრაკოვის მეცნიერებათა აკადემიების წევრი, ჯაპარტის ხელოვნებისა და მეცნიერებათა საზოგადოების წევრი, საპატიო წევრი სხვადასხვა სამეცნიერო ინსტიტუტისა სან-სებასტიანში, მოსკოვში, პეტერბურგსა და სხვა ქალაქებში. შუხართს 770 (!!) ნაშრომი აქვს გამოქვეყნებული, მათ შორის ორ ათეულამდე — ქართული ენისა და ლიტერატურის შესახებ.

³ ალექსანდრე ცაგარელი (1844-1929) გამოჩენილი მეცნიერი, ფილოლოგი, ენის მკვლევარი და ლიტერატურის ისტორიკოსი, საზოგადო მოღვაწე. პეტერბურგის უნივერსიტეტის (შემდგომ კი აგრეთვე ახალდაარსებული თბილისის უნივერსიტეტის) პროფესორი. 1883 წელს მან რეპუბლიკა მიუღერის დროს შოიარა სინა, იერუსალიმი, კონსტანტინეპოლი, ათონი და იქაური ქართული ხელნაწერები აღწერა: А.Цагарели, Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае: Православный Палестинский Сборник, том IV, вып. I, СПб., 1888; იხ. აგრეთვე მისივე: Сведения о памятниках грузинской письменности, вып. II, СПб., 1889.

ხი ქართული ხელნაწერი რამდენიმე ცალკეულ ფურცელთან ერთად თავისთვის შეიძინა საკუთარი ხარჯებით¹ (ამას საგანგებოდ იმიტომ აღვნიშნავ, რომ იმავე გადამყიდველისგან სლავური ხელნაწერები ვენის უნივერსიტეტის პროფესორმა ვატროსლავ იაგიჩმა² უნივერსიტეტისთვის იყიდა, ცხადია, სახელმწიფო ხარჯებით). ცოტა ხნის შემდეგ გათამაშებულმა მილიხმა გრაცელ პროფესორს კიდევ ერთი ქართული ხელნაწერი შესთავაზა, ნუსხურით დაწერილი გრაგნილი, რომელიც შუხართმა იმავე წლის მაისში ადრე შეძენილთ მიუმატა³. ეს ხელნაწერები მეტისმეტად მნიშვნელოვან ძეგლებს შეიცავს. ყველაზე ძველი VII საუკუნით დათარიღებული ხანმეტი ლექციონარია, სხვები კი X–XI საუკუნეებში გადაწერილ ძეგლებს წარმოადგენს. შუხართმა ხელნაწერები შესწავლა, მათზე საყურადღებო ვრცელი გამოკვლევა დაწერა, მაგრამ არ გამოუქვეყნებია, რაკი ჩათვალა, რომ რაღაც კიდევ ჰქონდა დასამატებელი თუ შესაცვლელი, ყოველ შემთხვევაში, თვითონ მიაწერა თავის ნაშრომს, გამოკვლევა დაუსრულებელია⁴.

გარდაცვალებამდე 5 დღით ადრე შუხართმა გამოკვლევა აკაკი შანიძეს გაუგზავნა თბილისში, ამ უკანასკნელმა კი 1928 წელს გრაციელი პროფესორის გამოკვლევა გერმანულ ენაზე გამოაქვეყნა „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბის“ VIII ტომში⁵. მომდევნო წელს კი IX ტომში თვითონ აღწერა გრაცის ქართული ხელნაწერები საგანგებოდ მისთვის გრაციდან ჩამოტანილი ფოტომასალის საფუძველზე⁶. აქედან გახდა ცნობილი ამ ხელნაწერების არსებობის შესახებ მკვლევართა ფართო წრისათვის, თორემ ცალკეულმა მეცნიერებმა ა.შანიძის მიერ ამ ხელნაწერების შესახებ ცნობების გამოქვეყნებამდე იცოდნენ გრაცში დაცული ქართული ძეგლების არსებობის შესახებ (მაგალითად, ალექსანდრე ზახანაშვილმა, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგებამ და ერთი-ორმა თანამშრომელმაც მოსკოვის ლაზარევის სახელობის აღმოსავლურ ენათა ინსტიტუტიდან). ამ ძეგლებს საგულდაგულო ყურადღება მას შემდეგ მიაქცევს, როცა შუხართი უკვე ცოცხალი აღარ იყო და ხელნაწერები, მისივე ანდერძის თანახმად, უნი-

¹ ეიშნაიშვილი, სინას მთიდან გრაცამდის, 2001, გვ. 34–36.

² ვატროსლავ ფონ იაგიჩი (1838 – 1923). – სლავისტი, ვენის უნივერსიტეტის პროფესორი, რომელიც ადრე ოდესასა (1871–74) და სანქტ-პეტერბურგში (1880–86) მუშაობდა. 1886 წლიდან მან ვენის უნივერსიტეტის სლავისტიკის კათედრა მიიღო, როგორც პროფ. ფრანც მიკლოშიჩის მემკვიდრე. როდესაც ცაიხბერგმა განაცხადა, მოპარულ ხელნაწერებს ჩემი ბიბლიოთეკის თაროებზე არ დაეწყობო, იაგიჩმა ასეთი კომენტარი გაუკეთა კარის ბიბლიოთეკის დირექტორის სიტყვებს: „ასე რომ მოქცეულიყვნენ, ევროპის ძალიან ცოტა ბიბლიოთეკას ექნებოდა მათი ახლანდელი განძი“.

³ ეიშნაიშვილი, სინას მთიდან გრაცამდის, გვ. 49.

⁴ ეიშნაიშვილი, უძველესი ქართული ხელნაწერები ავსტრიაში, 2004, გვ. 44.

⁵ H. Schuchardt, Mitteilungen aus georgischen Handschriften: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VIII, 1928.

⁶ ა.შანიძე, ქართული ხელნაწერები გრაცში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IX, 1929.

ეკრსიტეტის ბიბლიოთეკის მფლობელობაში გადავიდა.

რაკი ევროპაში ძველი ქართული ხელნაწერები აღმოჩნდა, თანაც მეტად მნიშვნელოვნები, 30-იანი წლებიდან შუხართის ქართულ კოლექციას გრაცში მიაკითხეს ხელნაწერებში დაცული ტექსტებით დაინტერესებულმა მკვლევარებმა – გრიგოლ ფერაქემ, მიქელ თარხნიშვილმა, მერე და მერე სხვებმაც. გრაცში არ ჩასულა, მაგრამ იქაური ხელნაწერების შესახებ, კერძოდ, ხანმეტ ლექციონარზე, ხელნაწერთა განყოფილების იმდროინდელ ხელმძღვანელს, დოქტ. მარია მაიროლდს, დაწერილებითი ცნობები სთხოვა ფრანგმა ქართველოლოგმა ბერნარ უტიემ, რომელმაც ლექციონარის დაკარგულ პირველ ფურცელს მიაგნო პარიზში და მასზე დამატებითი მასალების მოპოვება სურდა...

რა ხელნაწერები შეიძინა ჰუგო შუხართმა მხატვარ ალფონს მილიხისაგან 1897 წლის იანვარსა და მაისში?

გრაცის უნივერსიტეტის შუხართისეული ქართული კოლექცია (№2058) შეიცავს 5 ხელნაწერსა და 3 ცალკეულ ფურცელს. ამთგან ყველაზე მნიშვნელოვანია №1, ე.წ. „ხანმეტი ლექციონარი“, რომელიც ა.შანიძემ VII საუკუნით დაათარილა, ზოლო მთარხნიშვილმა იგი V საუკუნეში დამზადებული ხელნაწერიდან მომდინარედ მიიჩნია¹. №2 ფსალმუნია (X ს.), პირველი 4 ფურცლის გარდა ხელნაწერი პალიმფსესტია. გადამწერია სერაპიონ მონაზონი, თავდაპირველი ნაწერი სომხურია. ეს ხელნაწერი ფსალმუნის ერთერთ უძველეს რედაქციას წარმოგვიდგენს; №3 შეიცავს ლეონტიოს ნიკოპოლელის, ანუ ნეაპოლელის, თხზულებას – „სვიმეონ სალოსის ცხოვრებას“ (X ს.), გადამწერია თეოდორე წყუდელელი; №4 ორი ნაწილისგან შედგება: ერთია „იაკობ მოციქულის ჟამისწირვა“, მეორე – „წესი განახლებისა“. შესაძლოა, ეს ორი ნაწილი მოგვიანებით შეიკინდა ერთ წიგნად. გადამწერია იოვანე-ზოსიმე, მომგებელი – კვირიკე. №5 პერგამენტის გრაგნილია. ტექსტი მოიცავს „იოვანე ოქროპირის ჟამისწირვას“ და X-XI საუკუნისა უნდა იყოს. ამას გარდა, პ.შუხართის კოლექციაში დაცულია 3 ცალკეული ფურცელი: A, B და C. A ფურცელზე იოვანეს სახარებიდანაა ნაწყვეტი, B და C ფურცლები კი ერთი ხელნაწერიდან უნდა იყოს ამოღებული და მოიცავს ნაწყვეტს XII ს. მრავალთავიდან².

პირველი, ვინც გრაცის ხელნაწერებზე გამოკვლევა გამოაქვეყნა, აკაკი შანიძე იყო³, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ შანიძეს ხელნაწერები თვითონ არ

¹ M.Tarchnisi, Zwei georgische Lectionarfragmente ..., გვ. 1-11.

² А.Цагарели, Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае: Православный Палестинский Сборник, том IV, вып. I, СПб., 1888; ა.შანიძე, ქართული ხელნაწერები გრაცში: ტუმ. IX, 1929; Tarchnisi, Die georgische Übersetzung der Liturgie des hl. Joh. Chrysostomos; M.Tarchnisi, Zwei georgische Lectionarfragmente; ემნაიშვილი, უძველესი ქართული ხელნაწერები ავსტრიაში, 2004.

³ ა.შანიძე, ქართული ხელნაწერები გრაცში.

უნახავს, მათი აღწერილობა მან მთლიანად გიორგი ჩუბინაშვილის ერცელი აღწერილობის მიხედვით დაბეჭდა, შანიძემ მოგვიანებით მიიღო ხანმეტი ლექციონარის ფოტოები და მათი დახმარებით დაბეჭდა ლექციონარის ტექსტი გამოკვლევითურთ. შემდეგ გრაციის ხელნაწერებს ორჯერ შეეხო გრიგოლ ფერაძე¹. ამის შემდეგ დადგა მიქელ თარხნიშვილის ჯერიც. 1938 წელს მან გამოაქვეყნა გამოკვლევა იოანე ოქროპირის ლიტურგიის შესახებ გრაციის №5 ხელნაწერის მიხედვით², 5 წლის შემდეგ გამოკვლევა მიუძღვნა ხანმეტი ლექციონარს³, კიდევ 5 წლის შემდეგ კი ახალი გამოკვლევა დაწერა გრაციის სხვა, №4, ხელნაწერზე, იაკობ მოციქულის ლიტურგიაზე⁴, რასაც კიდევ ორი წლის შემდეგ მოაყოლა უკვე ერთგვარად შემაჯამებელი გამოცემა გრაცში დაცული იმ ძველი ქართული ტექსტების სახით, რომელთა მონაცემებსაც ზემოთ დასახელებული გამოკვლევები ემყარებოდა⁵.

ახლა ენახოთ მიქელ თარხნიშვილის წერილები:

№1

„რომი, 22 ივლისი 48

ღრმად პატივცემულო ბატონო⁶

თქვენი 1948 წლის 25 ივლისის (sic!)⁷ კეთილმოსურნე წერილიდან ეხედავ, რომ თქვენ თავაზიანად მზად ხართ, ჩემს სურვილს ანგარიში გაუწიოთ და ჩემთვის რამდენიმე ფოტო დაამზადებინოთ. საქმე ეხება, პირველ რიგში, პერგამენტის გრაგნილს, რომელიც 23½—24 სმ სიგანისაა. პერგამენტის 4 ნაჭერი ერთმანეთზეა მიკერებული. პირველი ნაჭერი ცარიელია, ასე რომ, მხედველობაში მისაღებია მხოლოდ შემდეგი სამი ნაჭერი. ისინი შეიცავენ იოანე ოქროპირის ჟამისწირვას ქართულ ენაზე (იხ. Jahresbuch für Liturgienwissen-

¹ G.Peradze, Les monuments liturgiques prébyzantins en langue géorgienne: Le Muséon, 45, vol. IV, 1932, გვ. 255-272 და G.Peradze, Über die georgischen Handschriften in Österreich, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd.47, № 3/4, Wien, 1940, გვ. 220.

² M.Tarchnišvili, Die georgische Übersetzung der Liturgie des hl. Joh. Chrisostomus.

³ 1943 წელს მთარხნიშვილმა თავის გამოკვლევაში (Zwei georgische Lektionarfragmente aus dem 5. und 6. Jahrhundert) ერცელად აღწერა №1 ხელნაწერი, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ თვითონ ხელნაწერი მას ხელში არ სჭერია, იგი ლექციონარს მისთვის დოქტორ ფრანც გოშის მიერ გრაციიდან გავზავნილ ფოტოასლებზე დაყრდნობით ახასიათებს. მთარხნიშვილის მიხედვით, ხანმეტი ლექციონარის დღეანი V საუკუნეშია შექმნილი. VII საუკუნეში იგი, ჩვენი ძეგლის სახით, კიდევ ერთხელ გადაიწერა.

⁴ M.Tarchnišvili, Eine neue georgische Jakobusliturgie, გვ. 49-82.

⁵ M.Tarchnišvili, Liturgiae Ibericae Antiquiores.

⁶ 1945-53 წლებში გრაციის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის დირექტორი იყო კოლფგანგ ბენ-დორფი, ეფიკრობ, სწორედ ეს უკანასკნელი უნდა იყოს თარხნიშვილის წერილების ადრესატი.

⁷ აქ აშკარა შეცდომაა. შეუძლებელია 22 ივლისის კაცი სწერდეს პასუხს 25 ივლისის წერილზე. ცხადია, თარხნიშვილს აერია თარიღები.

schaft, 14, 1938, გვ. 80, რომელშიც გერმანული თარგმანია მოცემული)¹.

თქვენს ბიბლიოთეკას აქვს ფოტოსურათები სხვა ქართული ხელნაწერი-საც, რომელიც მოიცავს იაკობის ჟამისწირვას², რაც პროფესორ რიუკერთან (იგი ვესტფალიის მიუნსტერში ცხოვრობს) არის გაგზავნილი, ის, რომლის ერთი ამონაბეჭდიც გერმანულ ენაზე თქვენ ჩემგან გაქვთ მიღებული. იაკობის ჟამისწირვა მოიცავს ტექსტს 1ა-95ხ ფურცლებზე, რაც შემდეგ გრძელდება გრიგოლ დიდის³ „განახლების წესით“. მე მსურდა, აგრეთვე, ფოტოები ამ მეორე ნაწილისა 96ა ფურცლიდან ხელნაწერის ბოლომდე. ეს ხელნაწერიც პერგამენტზე უნდა იყოს დაწერილი⁴, მაგრამ იგი არაა გრავირებული.

ჩემთვის საკმარისი იქნებოდა, რომ ამ ხელნაწერების⁵ მიკროფილმები მიმეღო, რათა ვენაში მყოფი პერსონა⁶ ძალიან არ შეშეშებულიყოს.

დიდად მადლობელი დაგრჩებოდით, თუ თქვენ უწინარესად მაცნობებთ მიკროფილმების გადმოგზავნასთან დაკავშირებული ხარჯების რაოდენობას.

გულითადი მადლობითა და კეთილი სურვილებით

მამა მიქელ თარხნიშვილი
რომი“.

მიუხედავად იმისა, რომ თარხნიშვილი ახალგაზრდობისას ერთხანს ავსტრიაში ცხოვრობდა, ეტყობა, მას რაღაცამ შეუშალა ხელი, რომ თვითონ ჩასულიყო გრაცში და ხელნაწერი ადგილზევე შეესწავლა. შესაძლებელია, მეორე მსოფლიო ომის შემდგომ ევროპის ერთი ქვეყნიდან მეორეში გადაადგილება

¹ ლაპარაკია გრაცის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის №5 ხელნაწერზე. იგი აღწერა ა.შ. ნიძემ: ქართული ხელნაწერები გრაცში. თარხნიშვილის გამოცემის შემდეგ იგი კიდევ ერთხელ გამოქვეყნდა: ვიზნაიშვილი, უძველესი ქართული ხელნაწერები ავსტრიაში, 2004.

² თარხნიშვილის მხედველობაში აქვს გრაცის კოლექციის №4 ხელნაწერი. იგი აღწერა ა.შ. ნიძემ: ქართული ხელნაწერები გრაცში, ტფილისის უნივერსიტეტის შობაზე, IX, 1929; შემდეგ მას ორჯერ შეეხო გ.ფერაძე: G.Peradze, Les monuments liturgiques prébyzantins, გვ. 255-272 და G.Peradze, Über die georgischen Handschriften in Österreich, გვ. 220. თარხნიშვილის გამოცემის შემდეგ იგი კიდევ ერთხელ გამოქვეყნდა: ვიზნაიშვილი, უძველესი ქართული ხელნაწერები ავსტრიაში.

³ გრიგოლ დიდი (540-604) – რომის პაპი გრიგოლ I (590-604), დიდი დამსახურება მიუძღვის ლიტურგიის რეფორმის საქმეში.

⁴ ეს ხელნაწერი ნამდვილად პერგამენტზეა დაწერილი და გამორჩეულად თეთრი ფურცლები აქვს. ასე რომ, თუ ხელთ მხოლოდ ფურცლების ფოტო აქვს, კაცს ეგონება, თითქოს ნაწერი ქაღალდზეა და არა ტყავზე.

⁵ კაცმა რომ თქვას, უფრო სწორი იქნებოდა, „ხელნაწერები“ კი არა, „ხელნაწერი“ დაწერა, რადგან „იაკობის ჟამისწირვა“ და „წესი განახლებისა“ ერთ მთლიან ხელნაწერს წარმოადგენს, რომელიც ორ სხვადასხვა ტექსტს აერთიანებს. რაკი ხელნაწერი ერთია, იგი პერგამენტის ფურცლებისგან ჩვეულებრივი წესით აკინებული წიგნია და არცერთი ნაწილი არ არის გრავირებული.

⁶ ძნელია დაბეჯითებით თქმა, ვის გულისხმობს თარხნიშვილი „ევენელ პერსონაში“. აქ. ალბათ, მის რომელიმე კოლეგაზეა საუბარი ან პირზე, ვინც მას შუამდგომლობდა გრაცის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის მამინდელ დირექტორთან დაკავშირებაში. ფრანც გოშთან მისი კავშირის (1938 წ.) შემდეგ 10 წელი გავიდა და, ალბათ, ახალი ნაცნობების ჩარევა გახდა საჭირო უნივერსიტეტთან ხელახალი საქმიანი კავშირის დასამყარებლად.

გაჭირდა ევროპულ ქვეყნებს შორის ურთიერთდამოკიდებულების ერთგვარად გართულების გამო და თარხნიშვილს არ მოუხერხდა ავსტრიაში შესვლა, იქნებ ჩვენთვის უცნობი სხვა მიზეზიც ჰქონდა, რომ გრაცში ვერ წასულიყო, და სწორედ ამიტომ სთხოვა ბიბლიოთეკის დირექტორს, მიკროფილმები გამოეგზავნა მისთვის. თუმცა ისიც უნდა გაითვალისწინოთ, რომ, როცა თერთმეტი წლის წინ (1938 წ.) გრაცში დატულ ხელნაწერზე (იოანე ოქროპირის ლიტურგიაზე) გამოკლევა დაწერა, არც მაშინ შეუსწავლია ხელნაწერი ადგილზე. მაშინ მან ბიბლიოთეკის მაშინდელ დირექტორს, ფრანც გოშს¹, სთხოვა დახმარება და მისგან 15 ფოტო მიიღო იოანე ოქროპირის ლიტურგიის შემცველი გრაგნილისა. ახლაც იმავე გზას მიმართა: კვლავ დაუკავშირდა ბიბლიოთეკის დირექტორს, ახლა უკვე სხვას, ახალს, და მას სთხოვა მიკროფილმების გაგზავნა იტალიაში.

გრაცის №4 ქართულ ხელნაწერს აკლია პირველი რვეული, რომელიც ჩეხეთში, პრაჰაში, მოხვედრილა და სტრაპოვის მონასტრის ბიბლიოთეკაში იყო დაცული. აი, რას წერს ამის შესახებ აღნიშნული ფრაგმენტის გამომცემელი, ჩეხი ქართველოლოგი იარომირ იედლიჩკა: „1959 წლის შემოდგომაზე ცნობილი მწერალი აკაკი ბელაშვილი პრაჰაში იმყოფებოდა როგორც ტურისტად და ტელეფონით მელაპარაკა. მან მაცნობა: ეროვნული მწერლობის ძეგლთა მუდმივი გამოფენის დათვალიერების დროს ვიტრინაში ვნახე ძველი ხელნაწერი, რომელიც იქ შეცდომით აღნიშნულია როგორც სომხური მწერლობის ძეგლი. მაშინვე ერთად წავედით ყოფილ პრაჰის მონასტერში სტრაპოვზე, ეროვნული მწერლობის ძეგლთა გამოფენაზე. ხელნაწერის დანახვისთანავე ცხადი გახდა, რომ, მართლაც, ხელნაწერი სომხური კი არ იყო, არამედ ქართული“².

ეს ტექსტი 1961 წელს ორჯერ გამოაქვეყნა ი.იედლიჩკამ (პრაჰასა და თბილისში³). „პრაჰის ნაწყვეტს იაკობის ჟამისწირვისას უნდა აკლდეს ორი ფურცელი, პირველი და მერვე. რა ეწერა პირველ ფურცელზე, არ ვიცით, რადგანაც ჟამისწირვის ტექსტი პირდაპირ მეორე ფურცლიდან იწყება. რაც შეეხება მერვე ფურცლის ტექსტს, მისი შეესება შეიძლება კ.კეკელიძის მიერ გამოცემული არქიერატიკონის ტექსტის მიხედვით“⁴.

მ.თარხნიშვილმა 1950 წელს არ იცოდა, რომ ხელნაწერს მოცილებული პირველი რვეული სტრაპოვის მონასტრის ბიბლიოთეკაში იყო დაცული. მას არც ის უცდია, გრაცის ხელნაწერის ნაკლული ადგილი კ.კეკელიძის გამოცემის მიხედვით შეეესო (ამ გამოცემას მკვლევარი იცნობდა, რადგან იმოწმებს კიდეც თავის ნაშრომში), თუმცა კარგად უწყოდა, რომ სხვა ხელნაწერის მოშეღებაც ასეთ შემთხვევაში შესაძლებელი კი არა, საჭიროც იყო.

¹ 1934–45 წლებში გრაცის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის დირექტორი იყო ფრანც გოშ.

² იედლიჩკა, იაკობის ჟამისწირვის ხელნაწერი პრაჰაში, მნათობი, №6, 1961, გვ. 180.

³ J. Jedlička, Das grazer Fragment der altgeorgischen Jakobusliturgie: Archiv Orientalny, №29, 1961. იედლიჩკა, იაკობის ჟამისწირვის ხელნაწერი პრაჰაში.

⁴ იქვე, გვ. 179.

№2

„რომი, 20 აგვისტო 48

ბატონო დოქტორო,

თქვენი ამა წლის 11 აგვისტოს ბარათიდან ვხედავ, რომ თქვენ თავაზიანად გსურთ, ჩემთვის სასურველი მიკროფილმი მომაწოდოთ როგორმე. ამასობაში მე დაეადგინე, რომ, სამწუხაროდ, ფულის გადმოგზავნა ამჟამად არც ისე ადვილია. ამიტომ არ შემიძლია დაბეჯითებით შეგპირდეთ, რომ ამას მოვახერხებ. თუკი თქვენი უნივერსიტეტი სანაცვლოდ იტალიაში არსებულ რაიმე ნაშრომს ისურვებს, მე სიამოვნებით შეეძლებდი მის გადმოგზავნას თქვენთან. ნაბეჭდი მასალის გადმოგზავნა გაცილებით ადვილია, ვიდრე ფასეული ნივთებისა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, თქვენ რომ არ დაგაზარალოთ, ყველაფერი უკეთესი დროისთვის უნდა გადავდო. ყველაფრის მიუხედავად, დიდ მადლობას გიხდით თქვენი განსაკუთრებულად თავაზიანი მზადყოფნისთვის.

უღრმესი ყურადღებით

მამა მიქელ თარხნიშვილი“

№3

„რომი, 26 სექტემბერი 1948

გრაკის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკას

ბატონო დოქტორო,

დღეს მივიღე თქვენი გზავნილი. მიკროფილმი გავსინჯე და დაერწმუნდი, რომ იგი სწორედ იმ ლიტურგიას შეიცავს, რომელიც მინდოდა, რომ მქონოდა.

თქვენ, ავსტრიელები, ნამდვილად ყველაზე თავაზიანი ხალხი ხართ ამჟამად. უსაზღვროდ მადლობელი ვარ მიკროფილმის უსაზღაუროდ გამოგზავნისთვის და, რა თქმა უნდა, გპირდებით თქვენთვის საოცნებო სურვილი შეგისრულოთ და ქართული ჟამისწირვების ერთი ტომი გამოგიგზავნოთ. ტომი შეიცავს 5 ლიტურგიულ ტექსტს (ერთია პეტრესი, ორი იაკობისა, ერთი იოანე ოქროპირისა და ერთიც წარმოადგენს წესს განახლებისას) და ლუვენში დაიბეჭდება კრებულში „Corpus Script. Orient. Christ.“) მომავალ წელს.

კიდევ ერთხელ გიხდით მადლობას თქვენი უანგარო დახმარებისა და თავაზიანობისათვის.

გულითადი მოკითხვით
მამა მიქელ თარხნიშვილი“.

ცხადია, ზემოთ ნახსენები მიკროფილში შეიცავს იაკობის ლიტურგიის შემცველ ტექსტს, რადგან გრაცში დაცული მეორე ჟამისწირვა, იოანე ოქროპირისა, მთარხნიშვილს ადრე ჰქონდა შესწავლილი და იგი 1938 წელს გამოაქვეყნა კიდევ: *Die georgische Übersetzung der Liturgie des hl. Joh. Chrysostomus nach einem Pergament-Rotulus aus dem X./XI Jahrhundert* (*Jahresbuch für Liturgienwissenschaft*, XIV, Münster in Westf., 1938.S. 789–84), თუმცა, ეტყობა, ამავე დროს თარხნიშვილს უნდოდა ჰქონოდა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ტექსტიც. საქმე ისაა, რომ, მართალია, გამოკვლევა მასზე უკვე გამოქვეყნებული ჰქონდა, მაგრამ, ჩანს, ამ ხელნაწერის ტექსტი მას ხელთ არ ჰქონია (მარტოოდენ ფოტოებზე დაყრდნობით შეისწავლა). ნიშანდობლივია, რომ თარხნიშვილმა ჯერ ამ ჟამისწირვების გამოკვლევები დაბეჭდა და მხოლოდ შემდეგ შეძლო მათი გამოქვეყნება.

შეპირებული წიგნის დაბეჭდვა მომდევნო წელს ეერ მოხერხდა, მაგრამ 1950 წელს მართლაც გამოქვეყნდა ბელგიაში: *Liturgiae Ibericae Antiquiores*, Edited M.Tarchnišvili, Vol. 122, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Iberici*, Series I-Tomus I, Textus, Lovanii, 1950). სწორედ ამ წიგნშია გამოქვეყნებული „იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა“, „იაკობ მოციქულის ჟამისწირვა“ და „განახლების წესიც“.

ხელოვნებათმცოდნეობა

ქართულთა კულტურული მემკვიდრეობა თანამედროვე უცხოეთში

ირინე გვიგაშვილი

ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა

ბარდუსის ხეობა მდებარეობს აღმოსავლეთ თურქეთში, ერზურუმის ვილა-ეთში. ძველი ბარდუსის ამჟამინდელი სახელია გაზილერი.

ცნობები ბარდუსის ხეობისა და მისი კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ ძალზე მცირეა. წერილობით წყაროებში ის „პარ(ტ)იზის//ჰარიზის ხეობის“ (ქართ.), „პარტიზაცფორის“ (სომხ.), „ბარდიზის“ (თურქ.) ფორმით გვხვდება. ქართველ და სომეხ მემატიანეთა ცნობებიდან ირკვევა, რომ ბარდუსის ხეობა ძველი ქართული პროვინციის, ტაოს ერთ-ერთ თემს წარმოადგენდა [1, 245; 3, 65]. ისტორიული ბედიც მათ ერთი პქონდათ: ძვ.წ II საუკუნის დასაწყისამდე იბერიის სამეფოს ეკუთვნოდა, შემდეგ დიდი სომხეთის მეფეებმა მიიტაცეს და იბერია-არმენიის ცილობის საგნად იქცა. სომხურ სახელმწიფოში ბარდუსისხევი (ბერდაცფორი) ტაოს ნაპანგის ერთ-ერთი გაყარი იყო და მამიკონიანთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა. VI-VII სს. ბერდაცფორში, პარტიზაცფორსა და ბუხაში დიმაქსიანების სამთავრო იქმნება. 591 წლიდან ტაო და, მასთან ერთად ბარდუსისხევიც, ბიზანტიის იმპერიის ნაწილი ხდება. VIII ს-ის მეორე ნახევარში ბარდუსისხევს და ამიერტაოს სხვა ქვეყნებს, მოგვიანებით კი იმიერტაოს ტაო-კლარჯელი ბაგრატიონები იერთებენ [4, 45; 5]. ბარდუსის-წყალი ამიერ და იმიერტაოს საზღვრად იქცა [6, 63; 7, 159; შდრ. 8, 65].

ქართულ სახელმწიფოში ბარდუსისხევი ამიერტაოს ერთ-ერთ კანტონს წარმოადგენდა და ბანელი ეპისკოპოსის სამწყსოს ეკუთვნოდა [7, 160-172]. ბიზანტია-სახალიფოს სამხედრო-პოლიტიკური დაპირისპირების ფონზე ქართული სახელმწიფოს საერო და სასულიერო მესვეურნი ტაოს ქართული კულტურული და პოლიტიკური ცხოვრების ძლიერ კერად აქცევენ. ქართველ მეფე-მთავართათვის არაბთა პოლიტიკური ზეგავლენისგან თავის დაღწევის ერთადერთ საყრდენს, ისევე როგორც კულტურული თუ საეკლესიო ცხოვრების წარმართვის ერთადერთ პირობას, ბიზანტიის იმპერია წარმოადგენდა. ბიზანტიის იმპერატორთან ურთიერთობაში ჩადენილი შეცდომა კი ტაოსათვის საბედისწერო აღმოჩნდება და დავით III კურაპალატის გარდაცვალების შემ-

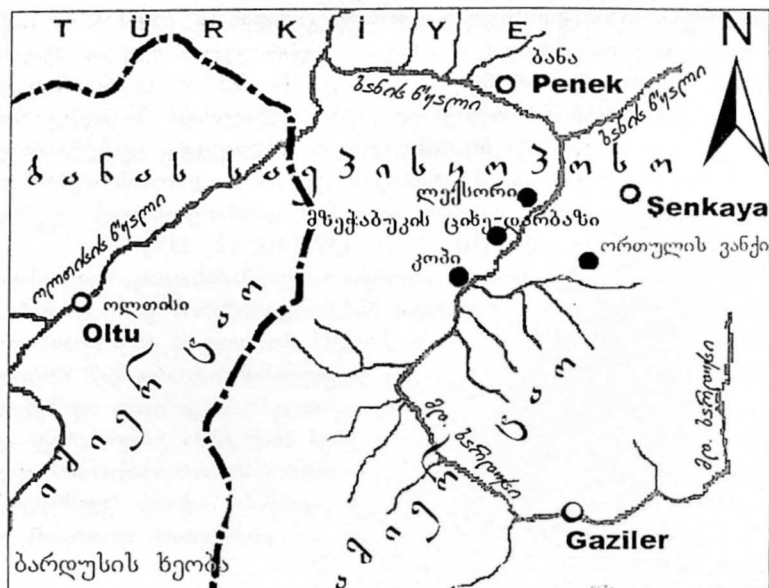
დეგ იმიერტაო ბიზანტიის მფლობელობაში გადადის [8, 130-131; 7, 229-230]. სისხლდაცლილი იმპერიისგან იმიერტაოს საქართველოს მეფეები მეთერთმეტე საუკუნის მიწურულს იბრუნებენ [9, რუკა № 22]. მომდევნო საუკუნეებში ამ მხარის დაპატრონებას თურქ-სელჯუკები ცდილობენ. მეცამეტე საუკუნის ოციან წლებში ოლთისის მხარის ციხეები სელჯუკთა დაქვემდებარებაშია. არაბული წყაროს, იბნ ბიბის ქრონიკის ცნობით, ოლთისის თემის ციხეები ოლთისითურთ ჯილდოდ ჯალალ ად-დინის დახმარებისათვის აიუბიდ ალ-მალქ ალ-აშრაფს გადაეცა [10, 4; 11, 139-140; 12, 139].

ამ ქართველების ეპოქაში ამიერტაო და, მამასადამე, ბარდუსისხევიც, საქართველოს საზღვრებში რჩებოდა. XII საუკუნეში ის ფანასკერტის საერისთავოში შედიოდა [9, რუკები №№ 26-29]. მონღოლთა ბატონობის დამყარების შემდეგ ბარდუსისხევის ჯაყელები ეუფლებიან. ილხანთაგან შეწყალებულ სამცხე-საათაბაგოში პოლიტიკური მშვიდობა და „საეკლესიო აღმშენებლობა“ სუფევდა მაშინაც, როცა საქართველოს სხვა მხარეებში რბევა-ნგრევა და შიმშილი მძვინვარებდა [13, 309-310]. შედარებითი მშვიდობიანობის მიუხედავად ათაბაგებს იარაღით უწყვეტ სამხრეთი საზღვრების – ტაოს, კლარჯეთისა და კოლას – დაცვა მცირე აზიიდან შემოჭრილ თურქმენტა ურდოებისგან [13, 213-214, 310-315].

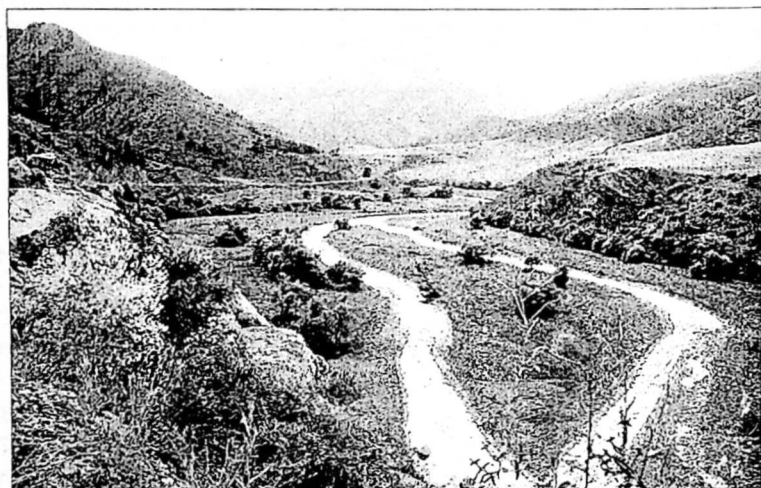
მომდევნო საუკუნეებშიც ბარდუსისხევი ჯაყელთა სამეკიდრებელია. ამ მხარეში ათაბაგების ვასალთა რიცხვში იხსენიებიან კოპასძენი. ეს საგვარეულო „სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა“ მესხეთის ფეოდალთა ნუსხაში გვხვდება [14, 35]. ამ სახლის ცნობილი წარმომადგენელი ყოფილა ტაოს ამილახვარი სოილ კოპასძე [14, 16-17, 76-77]. კოპის ციხის სახელით ცნობილი არქიტექტურული კომპლექსი ბარდუსის მდინარის პირას, ალბათ, ამ ფეოდალური სახლის რეზიდენციად უნდა მივიჩნიოთ.

ბარდუსისხევი უდიდეს მემამულეებად ჯაყელები რჩებოდნენ. ლაპიდარული წარწერებიდან ცნობილია, რომ ამ მხარეში რეზიდენციას იშენებს ვინმე მზეჭაბუკი. ისტორიამ შემოგვინახა სახელი და ამბავი სამი ჯაყელი მზეჭაბუკ ათაბაგისა; თუ რომელ მათგანს ეკუთვნოდა სასახლე, უცნობია. ექ. თაყაიშვილი ვარაუდობს, რომ დონორი უნდა ყოფილიყო მზეჭაბუკი, ძე ყვარყვარე ათაბაგისა და დედისიმედისა.

მზეჭაბუკ ათაბაგი (1500–1515 წწ.) კარგადაა ცნობილი როგორც ქართული [2, 710-711; 15, 487, 14, 85-97], ისე ოსმალური წყაროებით (თურქული დოკუმენტები 1520 წ-ის ახლოსაა შედგენილი და დაცულია სტამბოლის სამთავრობო ოტომანურ არქივში) [16]. მან ტახტი მიიტაცა უფროსი ძმის, ყვარყვარე II-ის გარდაცვალების შემდეგ. თავდაპირველად იცავდა საქართველოს მეფე-მთავრებს შორის 1490–92 წწ. დაღებულ ზავს, შემდეგ კი საკუთარი სამფლობელოს გაძლიერების მიზნით ოსმალეთს მორჩილება გამოუცხადა და

ბარდუსის რეგია

მდინარე ბარდუსის ხეობა, ერზურუმის ვილაიეთი, თურქეთი

მისი დახმარებით ჭანეთი და აჭარა სამცხე-საათაბაგოს შეუერთა. ვახუშტის მიხედვით, 1512 წელს მზეჭაბუკი მიეგება სულთან სელიმის ლაშქარს და ფერსათის მთით იმერეთს მიაყენა იგი, რასაც ქუთაისის და გელათის დაწვა მოჰყვა [2, 241; 17, 44-50]. მისი პოლიტიკური სიბეცე კიდევ მეტად გამოვლინდა, როდესაც სამცხე-საათაბაგოს ეკლესიის ჩამოშორებას შეეცადა მცხეთის საკათალიკოსოსგან. მან ერთხანს მიაღწია კიდევ საწადელს, მაგრამ ბოლოს დამარცხდა, 1515 წ. ჩამოშორდა პოლიტ. ასპარეზს და ბერად აღიკვეცა იაკობის სახელით [11, 16; 18]; მზეჭაბუკის პიროვნების წინააღმდეგობრიობას განსაზღვრავდა ის გარემო და დრო, რომელშიც ის მოღვაწეობდა. თუნდაც ის ფაქტი, რომ მზეჭაბუკ ათაბაგმა გარდაცვლილი ძმის სულის მოსახსენიებლად ათონის ივერთა მონასტერს 1500 წელს შესწირა 25 500 ოთმანური, რომელიც სამცხე საათაბაგოში ახლადგაერთიანებული ოსმალური ფულის ერთეულს წარმოადგენდა. ამის ნათელი დასტურია.

სამცხე-საათაბაგო, მართალია, პოლიტიკურად გამოყოფილი იყო ერთიანი ქართული სახელმწიფოსგან. მაგრამ უკანასკნელ დრომდე ქართული კულტურისა და ქართული ეკლესიის განუყრელ ნაწილს წარმოადგენდა. მიუხედავად ბიზანტიელთა, თურქ-სელჩუკთა, მონღოლთა, სპარსთა თუ ოსმალთა პოლიტიკური ბატონობისა, რჩებოდა მართლმადიდებლური აღმსარებლობის ერი, რომელიც ინარჩუნებდა უნიკალურ საკულტო არქიტექტურას, ეპოქალური და სტილისტური განმასხვავებელი ელემენტებით გამორჩეულს. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც სამცხე-საათაბაგო იღებს ისლამს, ის კარგავს ეროვნულ თვითშეგნებას. ითვისებს ახალ ენას და ითქვიფება ახალ კულტურაში [2, 725].

საკმაოდ ვრცელი ისტორიული ექსკურსის გაკეთება მიზანშეწონილად ჩავთვალე. მიუხედავად იმისა, რომ ბარდუსის ხეობაში შემორჩენილი არქიტექტურული მემკვიდრეობა ძალზე ცუდადაა დაცული, ჩვენს მიერ ჩატარებული კვლევა ძალზე ფრაგმენტული და წინასწარია, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ კარგად შეგვიძლია დავინახოთ ანარეკლი იმ ისტორიისა, რომელზედაც ზემოთ ვრცლად ვისაუბრეთ.

ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის შესახებ მთავარ წყაროდ ექ. თაყაიშვილის 1907 წლის ექსპედიციის შედეგები გვევლინება [19. 297-390]. მას შემდეგ კი ქართულ ექსპედიციებს ინტერესი ამ ხეობისადმი არ გამოუჩენიათ. ხეობაში იმოგზაურეს ბრუნო ბაუმგარტნერმა და მინე კადიროგლუმ. მათ საკუთარი დაკვირვებები გამოაქვეყნეს [20; 21]. თუმცა არა ტირაფირებული გამოცემების სახით, რის გამოც მათი კვლევა-ძიების შედეგები არ გამხდარა პოპულარული და ახალი კვლევების განმსაზღვრელი.

1996 წელს ჩვენ შევედით ამ მხარეში, მხოლოდ არა ბარდუსის წყლის გაყობებით, არამედ შენაკიას, ძველი ორთულის მხრიდან, როცა ვეძებდით ორთულის ტრიკონქს, რომელიც აღარ არსებობს და მხოლოდ ორთულის ვანქი

ვინაზულები. ამჯერად ბარდუსის ხეობას გავუყევით და აღნიშნულ წერილშიც მდინარის გაყოლებით მდებარე ძეგლების აღწერილობას შემოგთავაზებთ.

ლექსორი

როგორც ჩანს, აქ დიდი ლავრა ყოფილა, მაგრამ ლავრის ისტორია უცნობია. ლექსორის სახელით ლავრაზე ქართულ წყაროებსა და საბუთებში ცნობები არ არის. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ლექსორი არის მცხეთის საბუთებში ნახსენები კოპასძეთა საკუთრებაში არსებული მონასტერი, მაგრამ ეჭვგარეშეა, რომ მონასტრის ისტორია გაცილებით ადრე იწყება ვიდრე სამცხე საათაბაგოს ფეოდალთა კლანი ბარდუსის ხეობაში. ამის დასტურად კი არქიტექტურული შემკვიდრება გვევლინება.

ერთადერთ ცნობად ექვთიმე თაყაიშვილის მოკლე ინფორმაცია რჩება, რომელმაც ლექსორის სახელით აღწერილი არქიტექტურული კომპლექსი 1907 წელს მოინახულა [19, 345].

ექ. თაყაიშვილის დროს მდინარის პირას, ხეობაში გაშენებული ბალები მიგვანიშნებს, რომ აქ მონასტრის მიწები უნდა ყოფილიყო. გველურებული უშველებელი ვაზი დღესაც კაკლის ხეებზეა შეზრდილი. მთის შუაწელზე ანკარა წყალი მოედინება, უკვე მთის ზემოთ ასულებს კი მოტიტვლებული მდუღო დაგვხვდა, სადაც არაერთი შენობის ნანგრევია. ექ. თაყაიშვილმა აქ ექვსი ეკლესია დათვალა, ჩვენ მხოლოდ სამის ნახვა შევძელით. ორი დარბაზული და ეთიც „თავი ეკლესია“, როგორც მას ექ. თაყაიშვილი უწოდებს.

ეკლესია ბაზილიკის ტიპისაა, საკმაოდ დიდი ზომის, აღმოსავლეთ სწორკუთხა შეერილი აფსიდითურთ 12 მ სიგრძეში და თითქმის 13 მ სიგანეში. აღმოსავლეთიდან დგას ცოკოლზე, დიდი ქვის ლოდები კონტრაფორსებით უდევს, სამშენებლოდ საშუალო ზომის ქვა გამოიყენება, სწორად დაწყობილ მწკრივებს შუა დულაბი მოჩანს. აღმოსავლეთი ფასადი უფრო დიდი და კარგად გათლილი ქვებითაა აგებული.

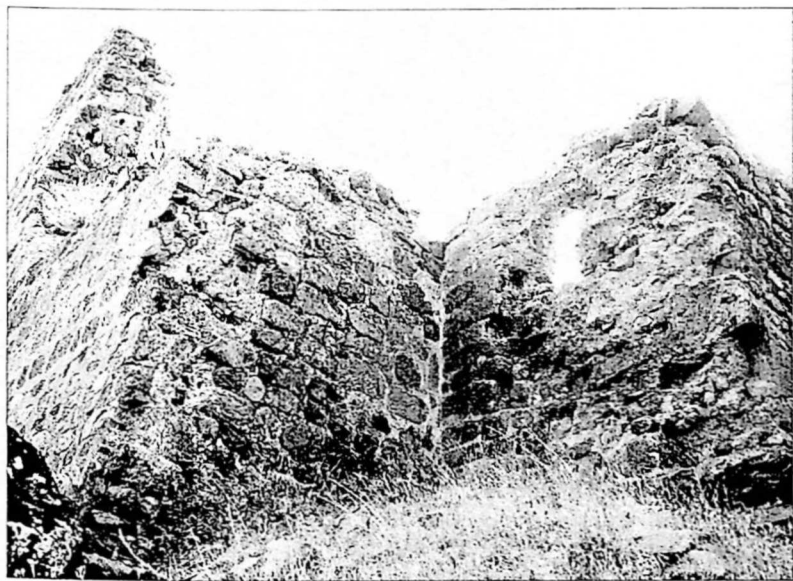
გვემთ გავს სამეკლესიან ბაზილიკას, აფსიდი ღრმაა და ნალისებრი, ოღნავ უფორმოც, ერთი სარკმლით. მაღალი საკურთხეველის დიდი ფრაგმენტია დარჩენილი.

ექ. თაყაიშვილის აღწერილობით ეს არის „ერთნეფიანი დიდი ბაზილიკა ორი სართავი კამარით“, რომელსაც ჩრდილოეთით აქვს ერთი კარით დაკავშირებული დიდი ეკედერი [19, 345]. ჩრდილოეთის მკლავი ახლაც სრულად იკითხება, ყრუ კედლების აღმოსავლეთით ერთსარკმლიანი აფსიდია. ჩრდილოეთი ნავი ცენტრალური ნავის სიგრძისაა, ხოლო რადგანაც აფსიდი უფრო პატარაა, მისი სიგრძე მხოლოდ დიდი აფსიდის შუაწელამდე გრძელდება.

ექ. თაყაიშვილი წერს, რომ „ორი ეკეტერი ერთვის ეკლესიას სამხრეთის მხრით, ორვე უწევს მხოლოდ სამხრეთის კარამდის თავი ეკლესიისა“ [19,

ლექსორის ნამონასტრალი, საერთო ხედი მდინარის მხრიდან

ლექსორის სამეკლესიანი ბაზილიკა

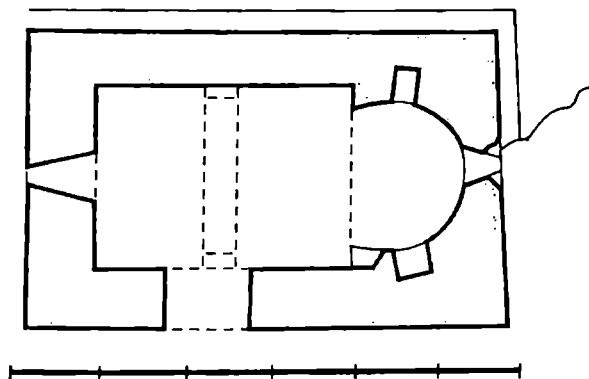
ლექსორის დარბაზული ეკლესია

345]. მთავარი ნავის სამხრეთით მართლაც იყო ნავი, მაგრამ გაუგებარია რა იგულისხმება ექ. თაყაიშვილის აღწერილობის უკან, რომ „ორივე უწევს მხოლოდ სამხრეთის კარამდის თავი ეკლესიისა“ ნანგრევების აზომვამ აჩვენა, რომ სამხრეთით იყო ერთი გრძელი ნავი, იდენტური ჩრდილოეთისა, ერთი აფსიდით აღმოსავლეთისკენ. თაყაიშვილი თვლის, რომ „ყველა ეკატერი... შემდეგ უნდა იყოს მიშენებული“, რაც საეჭვოდ მიმაჩნია. ვფიქრობ, რომ ქვის წყობის სხვადასხვაობამ აფიქრებინა თაყაიშვილს ასე.

სამეკლესიო ბაზილიკის ტიპი უცნობია მთლიანად ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურისათვის და მისი აქ გამოჩენა საქართველოს იმ არქიტექტურის გავლენად უნდა ჩაითვალოს, სადაც ის საკმაოდ პოპულარული იყო საეკლესიო არქიტექტურის ჩამოყალიბების ადრეულ ეტაპზე. შენობის გეგმარება, სამშენებლო ხარისხი და არქაული ფორმები გვაფიქრებინებს, რომ ეკლესია შეიძლება VIII-IX საუკუნეებს მიეკუთვნოთ.

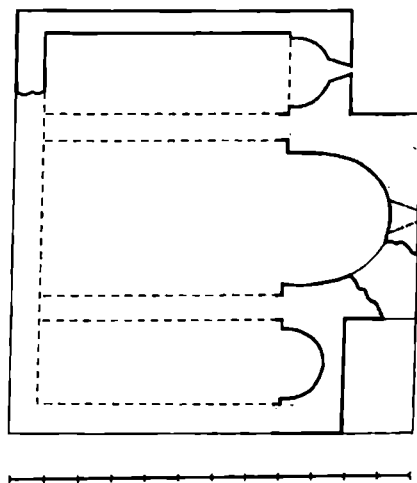
ექ. თაყაიშვილი წერს, რომ ეკლესია მოხატული ყოფილა, მაგრამ მხატვრობა სრულიად მოშლილი იყო. ექ. თაყაიშვილმა ეკლესიის კედლებზე ნახა ასევე რამდენიმე ქართული, ბერძნული და სომხური ნაჩხაპნი წარწერა. ერთ-ერთი ზუსტური წარწერა მან გამოაქვეყნა კიდეც: *ქე შე სეით და კარი უღე ცოდელთა*.

დიდი ეკლესიის ქვევით, კლდის ქიმზე მინიატიურული ზომის დარბაზული

მ. 1:50

ლექსორი, ბაზილიკა, გეგმა

მ. 1:100

ლექსორი, დარბაზული ეკლესია, გეგმა

ეკლესიის ნანგრევია, რომელიც თითქმის დანგრეულია და მისასვლელი გზაც მოშლილია.

შედარებით უკეთ არის შემორჩენილი დარბაზული ეკლესია დიდი ეკლესიის სამხრეთით, ოდნავ მოშორებით. ეს ტაძარიც ჩრდილო-აღმოსავლეთით პირდაპირ კლდის პირასაა გადაკიდული, ისე რომ, მისი გარს შემოვლა შეუძლებელია, რამაც განაპირობა კიდევ, ის რომ, ამ მხარეებზე საფასადო წყობისაგან ეკლესია გაძარცვული არაა. სამშენებლო ხარისხი კარგია, მოყვითალო ქვები გლუვადაა ნათალი და სწორ რიგებად დაწყობილი, ისე რომ, პერანგის ქვებს შუა ღულაბი არ მოჩანს. ტაძარში ერთი შესასვლელია, სამხრეთით და ერთი სარკმელი აღმოსავლეთით. დასავლეთისა და ჩრდილოეთის კედლები ყრუა. ინტერიერში არც პილასტრია, არც თალი ყოფილა გადაკიდული კამარის დასაყრდნობად. პერანგის ქვა აქაც სუფთადაა ნათალი, საკურთხევის გაფორმების მიზნით კონტრასტული ყვითელი და ნაცრისფერი ქვები გამოიყენება. საკურთხევეში სარკმლის ორსავე მხარეს არის ნიშები.

საკურთხევის ქვედა ღონეზე რამდენიმე მწკრივი პატარა ქვებითაა ამოყვანილი, სამშენებლო ხარისხი ძალიან გავს დიდი ეკლესიის სამშენებლო ხარისხს, ვფიქრობ, რომ ადრეული ეკლესიის საკურთხეველი იქნა გამოყენებული მოგვიანებით ახალი ეკლესიის შენებისას. ფასადებზე სხვადასხვა ფენა არ გაირჩევა, მხოლოდ ეკლესიის დასადგმელად ამოყვანილი კედელია აგებული უხეშად დამუშავებული და ასევე მცირე ზომის ქვებით. ეს ეკლესია შედარებით გვიანდელი უნდა იყოს, სავარაუდოდ X საუკუნისა.

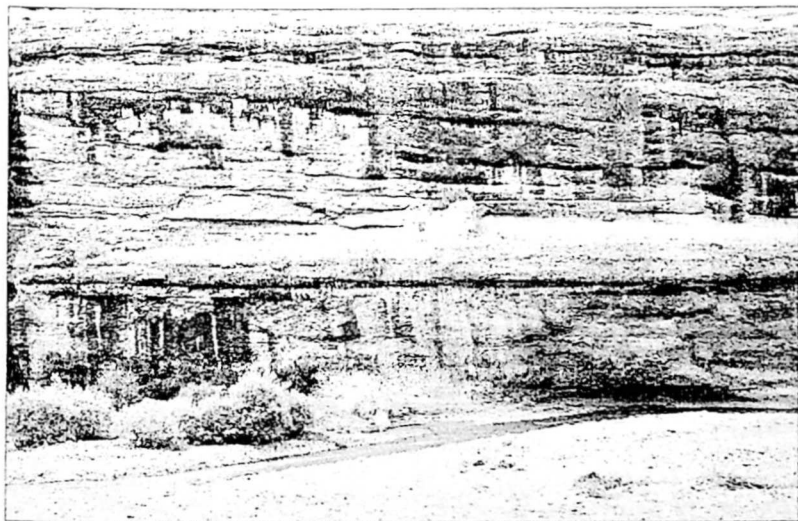
მონასტრის ტერიტორიაზე შემორჩენილია კიდევ ერთი დიდი და გრძელი შენობის ნაშთი, როგორც ჩანს, ეს საცხოვრებელი ან რაიმე სხვა დანიშნულების სამონასტრო ნაგებობა იყო. ნაშენია ასევე წერილი, ცუდად დამუშავებული ქვებით.

მზეჭაბუკ ათაბაგის ციხე დარბაზი

აღნიშნული არქიტექტურული კომპლექსი 1907 წლის ექსპედიციის დროს ექ. თაყაიშვილს მოუნახულებია და შემდეგ გამოუცია ცალკე ტექსტი, სადაც მას მზეჭაბუკ ათაბაგის ციხე-დარბაზისა და ეკლესიის სახელით აქვეყნებს და ცალკე გეგმა, რომელსაც კოპის სახელით აქვეყნებს; მდინარის პირას შემალლებულ ბუნებრივ ტერასაზე არის განლაგებული ნაშთები სხვადასხვა ნაგებობისა. კარგად იკითხება ქვის სწორკუთხა ნაგებობის გეგმა, რომელიც ყველაზე დიდი შენობა უნდა ყოფილიყო და ჩანს ფეოდალის სასახლეს წარმოადგენდა. ტერასის სულ ბოლოს დგას საკმაოდ კარგად შემორჩენილი დარბაზული ეკლესია, სწორკუთხა მოხაზულობისა ორფერდა გადახურვით, ნაგებია თეთრი მოყვითალო ქვის კარგად ნათალი კვადრებით, მწკრივები უსწორმასწოროა.

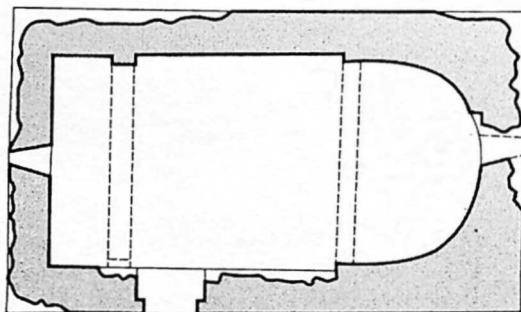
მზეჭაბუკ ათაბაგის ეკლესიის პორტალი, სამხრეთი ფასადი

მზეჭაბუკ ათაბაგის ეკლესია

მზეჭაბუკ ათაბაგის ეკლესია, წარწერის ფრაგმენტი, სამხრეთი ფასადი

მ. 1:50

მზეჭაბუკ ათაბაგის ეკლესია, გეგმა

შესასვლელი სამხრეთითაა, აღმოსავლეთით საკურთხეველში და დასავლეთით თითო სარკმელია. დარბაზი ცილინდრული კამარით გადახურებოდა, რომლებიც განივ კედლების კიდეებში ჩადგმულ პილასტრებს ეყრდნობა. პილასტრებს უწნოდ ნაძერწი კაპიტელები ადგას. კონქი ოდნავ კვერცხის მოხაზულობისაა, ქვის წყობა აქ ძალზე უხარისხოა.

ექსტერიერში სამხრეთ კარს დიდი და საგანგებოდ მორთული პორტალი აქვს. წნული ორნამენტი ვერტიკალურად შემოსაზღვრავს კარს, ხოლო კარის ზემოთ კიბეებს იკეთებს და უფორმო ნახევარწრეს შემოხაზავს, რომლის შიგნით კიდევ ერთი მალალი რკალია შუა ჩაწერილი გოლგოთის ჯვრის რელიეფით და ხუცური წარწერით. იკითხება მხოლოდ ქ-ე. თალის ორსავე მხარეს წრეში ჩაწერილი ჯვრებია. ანტაბლემენტის ქვა გამოქარულია და ქვის კვეთაც ცუდად ჩანს. თუმცა ერთი კი ნათელია, რომ ხელობა უხარისხოა, ოსტატი ვერ ავლებს სწორ ფორმებს, ხაზები დაბრეცილია, რელიეფი დაბალია, უმეტყველო, მოკლებული ყოველგვარ გამომსახველობას. მსგავსი ხარისხის საპირე ქვა ამკობდა აღმოსავლეთის სარკმელს. ეს ქვა ახლა ჩამოვარდნილია და აღმოსავლეთ კედლის პირას გდია.

სამხრეთი ფასადი გამოირჩევა კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი აქცენტით. პორტალიდან მოყოლებული აღმოსავლეთის კიდეზე მთელს სიგრძეზე მოთავსებულია საკმაოდ დიდი და გრძელი ხუცური წარწერა, რომელიც აღმოსავლეთითაც გრძელდებოდა. წარწერა ექ. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა და ახლაც თითქმის უვნებლადაა დაცული: *ამის კელესიისა აღმშენებელსა ათაბაგსა ქატრონსა მზეჭაბუკს და შემდეგ წარწერა გრძელდებოდა აღმოსავლეთ ფასადზე: დღევრძელობით შეუნდვენ ღმერთმან.* ეს ფრაგმენტი უკვე დაკარგულია. ეს წარწერა ექ. თაყაიშვილმა ყვარყვარე I-ის ვაჟის – მზეჭაბუკის მოსახსენებლად ჩათვალა, რომელიც 1500-1515 წწ-ში მართავდა სამცხე-საათაბაგოს.

როგორც წარწერის ხასიათი, ასევე არქიტექტურის სტილისტური მახასიათებლები სრულად შეესაბამება აღნიშნულ თარიღს.

ეკლესია მოხატული ყოფილა, რაზეც მიგვანიშნებს სინგურის კვალი კარის წირთხლში.

კოპის ციხე

მდინარის გაყოლებაზე, გაზილურის გადასახვევთან ხიდიდან მარცხნივ ბუნებრივი ტერასაა, რომელზედაც რამდენიმე შუა საუკუნეების შენობის ნანგრევები შორიდანვე კარგად ჩანს.

არქიტექტურული კომპლექსი შორიდანვე მთამბეჭდავად გამოიყურება, თუმცა პირველი ეფექტი უფრო იმ უშველებელი გამოქვაბულის წყალობით

კობის ციხე, საერთო ხედი

კობის ციხის კლდოვან ბაქანზე გამოკვეთილი ოთახები

კობის ციხე, ეკლესია

ხდება, რომლის შიგნითაც არის განლაგებული თავად არქიტექტურა. მხოლოდ გულდასმით დაკვირვების შემდეგ აღმოაჩენ უბრალო კედლების გარდა კლდეში შერწყმულ პატარა ეკლესიის შენობასაც, რომელიც მხოლოდ გარკვეული განათების დროს ჩნდება, სხვა დროს კი თითქმის შეუმჩნეველია. ამ უშველებელი კლდის თავზე სეზონურად დიდი ჩანჩქერი გადმოედინება და შენობებს თითქოს ფარდის იქით იტოვებს.

კოპი კალემდე, როგორც მას ადგილობრივები უწოდებენ, მისასვლელი გზა სოფელ კობიდან იწყება, მდინარის გასწვრივ ბალ-ბოსტნების გავლით გზა ზედ გამოქვაბულამდე მიდის, და წინ დიდი კლდოვანი ბარიერი ჩნდება, სწორედ ამ კლდის ბაქანზეა გაშენებული არქიტექტურული კომპლექსი. ბაქანზე ასვლა მხოლოდ მისადგმელი კიბის დახმარებითაა შესაძლებელი. აქ სხვადასხვა ოთახებია, ნაწილობრივ კლდეში ნაკვეთი, რომელთა წინა კედლები უხეშად ამოყვანილი ქვებითაა ნაგები.

ეკლესია ამ ბაქანთან უფრო მაღლა მდებარეობს, ამოშენებულია სამხრეთის და ნაწილობრივ აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლები, რომელთა კლდისავე ფერის კარგად ნათალი ქვის წყობა კლდის ფაქტურას ერწყმის. გადახურულია ქვის სახურავით. შესასვლელი სამხრეთითაა. აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით თითო სარკმელია. ექ. თაყაიშვილი წერს, რომ ჩუქურთმებითაა შემკული, ჩვენ მხოლოდ სამხრეთ სარკმლის საფეხურებად განლაგებული ოთხკუთხა დაბოლოების დიდი საპირე გავარჩიეთ. სამხრეთ

დასავლეთ კუთხეზე შერჩენილია კარგად ნათალი პროფილირებული კარნიზის ფრაგმენტიც. ქვის წყობა ყველგან თანაბარ მწყკრიევებს არ ქმნის. სამშენებლო ხარისხი გავს მზეჭაბუკის ეკლესიისას, თუმცა უფრო მაღალი დონისაა.

ეკლესიამდე მისასვლელი გზა მოშლილია, აქ ვერც ექ. თაყაიშვილი ასულა. ჩვენთვის უცნობია როგორია ნახევრად კლდეში ნაკვეთი ეკლესია, თუმცა, ადგილობრივებმა გვითხრეს, რომ უწინ ეკლესიამდე აღიოდნენ და იქ ნახატებიც კი არის. იქნებ კოპასძეთა სახელგანთქმული მხატვრის, სოილ კოპასძის [11, 76-77] მიერ შესრულებული...

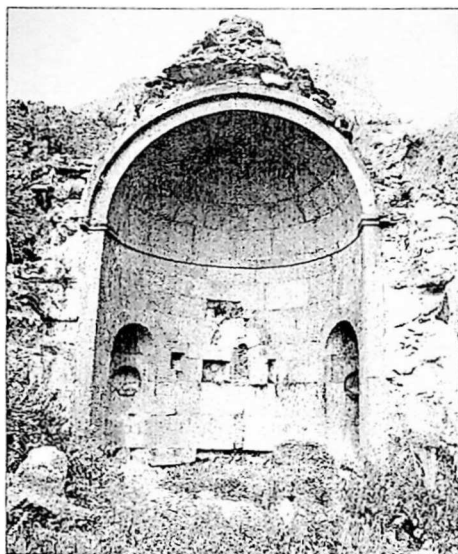
ზერელე დაკვირვებითა და იმ მცირე ინფორმაციით, რაც ამ ეკლესიის არქიტექტურის შესახებ გაგვაჩნია, ფიქრობთ რომ ის XVII საუკუნის პირველ ათწლეულებს არ უნდა სცდებოდეს.

ორთულის ვანქი

ბარდუსის ხეობიდან აღმოსავლეთით შენაკაიას მიმართულებით არის ძველი სოფელი ვენქი. სახელი სომხურია და სოფელს ნიშნავს. თავად შენაკაია არის გვიანდელი სახელი ძველი ორთულისა, სადაც თაყაიშვილმა ნახა ტრიკონქის ტიპის ეკლესია; ამ ეკლესიის ადგილას ახლა შენობა დგას და მისი კვალი აღარსად არის. სოფელ ვენქის ეკლესიას ასევე ე. თაყაიშვილმა მიაკვლია და ის პატარა ვანქის სახელით გამოაქვეყნა. ეკლესიის ნანგრევები მოინახულა ავსტრიელმა მკვლევარმა ბრუნო ბაუმგარტნერმა [20], რომელმაც მოკლე

პატარა ვანქი, საერთო ხედი ჩრდილოეთიდან

პატარა კანქი, საკურთხეველის აფსიდი

ცნობები და ფოტომასალა საკუთარ დისერტაციაშიც გამოაქვეყნა. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოდან ამ ტაძრის კვალს აღარავენ გაპყოლია.

ეკლესია პირველად 1996 წელს მოვინახულეთ. სწორედ მაშინ აზომა არქ. ნ ბაგრატიონმა ტაძრის გეგმა. მეორედ კი 2007 წელს ვეწვიეთ. შენობა უფრო შელახული დაგვხვდა, გადანგრეულია სამხრეთის კედელი პილასტრითურთ, აყრილია საკურთხეველის ორი საფეხურიტ ამალღებული იატაკი, ოქროსმამიე-ბღებს აფსიდის კედლის წყობიდან რამღენიმე ქვის ადგილიდან დაძერა და ამოღებაც მოუხერხებიატ.

ეკლესია დარბაზული ტიპისაა, დიდი აფსიდიტ, რომელიც თითქმის

მთლიანად არის შემორჩენილი, მოპირკეთებული კარგად გათლილი ქვებით. ცენტრში ერთი დიდი სარკმელია, რომელიც აღმოსავლეთიდან ჩამოწოლილი მეწყრის გამო მიწითაა ამოვსებული. მის ორსაღ მხარეს არის ნახევარწრიული ფორმის, კონქური დაბოლოების მქონე მალალი ნიშები, ზოლო ამ ნიშებში კიღევ თითო ენაგადმოკიღებული პატარა ნიშია. დიდ ნიშებს ფუნქციური და ღეკორატიული დატვირთვის გარდა ალბათ კონსტრუქციული მნიშვნელობაც ენიჭებოღათ, რამეთუ დარბაზის სიგანესთან შეღარებით შევიწროებული აფსიდის უკან კედლის დიდი მასივი რჩება. აფსიდი ნახევარწრიული ფორმისაა და შესაბამისად სფეროს მეოთხედი მოცულობის კონქითაა გაღახურული, რომელიც თავის თაღიანად ამ ღრომღე უენებლად ღვას. მიუხეღავად იმისა, რომ ნავთან შეღარებით აფსიდი უფრო ვიწროა, ის საკმაოდ ღბაღლია და ამიტომ პროპორციულად ღამეღარი და განიერია; თავად დარბაზის სიგარმე ოღნავ აღემატება მის სიგანეს. დარბაზი ორ ნაწილად იყოფა განივ კედლებიღან წინ წამოწეული წრიული პილასტრების საშუალებით, რომლებიც ზისტად ღამუ-შავებული საღა კარნიზებითაა ღაგვირგვინებული. აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კუთხეები სამ-სამ საფეხურიანია, ასევე იმავე მოტივის კარნიზებით დასრუღებული. თაყაიშვილის თანახმად, ცილინღრული კამარა, სამ საბჯენ თაღზე იყო გაღასროლილი, გაღახურვისგან აღარაფერია დარჩენილი. სამწუხ-აროდ ნახევარწრიული მასიური პილასტრებიც დაღგრეულია, ისევე როგორც

თითქმის მთლიანად გადანგრეულია სამხრეთის კედელი. დასავლეთისა კი ათი წლის უკანაც დანგრეული იყო, ადგილობრივთა თქმით, დასავლეთით მიწის მორღვევამ გამოიწვია ამ კედლის ჩამონგრევა. მაგრამ თაყაიშვილის აღწერილობით ვიცით, რომ ამ კედელში იყო სარკმელი, რომლის „ნახევარფარგლიანი ჭრილი ფანჯრის თავი და მისი შინაგანი არე დაყოფილია ფერადებით, თეთრი და ყვითელი, მარაოს მსგავსად“ [19, 339]. ეს მოტივი ფართოდ იყო გავრცელებული ტაოს არქიტექტურაში, მაგ: ყველაზე ცნობილი ნიმუშებია ხახულის, ოშკის, იშხნის ეკლესიები. მისი გავრცელების არეალი საკმაოდ ფართო იყო და მთლიანად ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურის დამახასიათებელ ელემენტად ითვლება X საუკუნეში.

ეკლესიის ფასადები ნაძერწია კარგად გათლილი მოყვითალო ფერის ქვის კვადრებით, გადახურვაც ქვის ყოფილა. რელიეფების არსებობა უცნობია, თუმცა სამხრეთ კარის ტიმპანის ქვას ჰქონია წარწერა, რომელიც განზრახ მოუშლიათ, სხვა წარწერებზე კი ქვევით ვისაუბრებთ.

მთავარი დარბაზის დასავლეთით მიშენებულია პატარა დარბაზული ეკლესია, ასევე კარგად გათლილი ქვით მოპირკეთებული და გადახურული ქვის ორქანობა სახურავით. ამ მცირე ზომის სამლოცველოში შესვლა დასავლეთით გახსნილი კარიდანაა შესაძლებელი. საკურთხეველის აფსიდი ნახევარწრიულია და სარკმელის ორსავე მხარეს თითო პატარა და ღრმა ნიში აქვს. დარბაზს სამხრეთის კედელი არ გააჩნია და პირდაპირ ებჯინება დიდი ეკლესიის ჩრდილოეთ ფასადს, რაც იმის დასტურია, რომ პატარა ეკლესია დიდის მერე აშენდა. გარდა საკურთხეველისა თითო-თითო სარკმელია ჩრდილოეთისა და დასავლეთის კედლებში, მაგრამ მიუხედავად ამისა ოთახი მაინც საკმაოდ ბნელია. გადახურულია ცილინდრული კამარით საბრჯენი თაღების გარეშე.

ეკლესიას გარედან წნული, მარტივი გეომეტრიული ორნამენტით დამუშავებული კარნიზი მოუყვებოდა, დასავლეთი ფასადიდან ჩამოვარდნილი ერთი ასეთი ქვა იქვე გდია, რომლის ადგილმდებარეობაზეც ადგილობრივებმა მიგვითითეს. კარის თავზე ყოფილა კვეთილი ქვის ჯვარი, ახლა დაკარგულია.

რაც შეეხება ეკლესიის თარიღს, სამშენებლო ხარისხისა და დასავლეთი სარკმლის შემკულობის მიხედვით შეიძლება X ს-ით დავათარილოთ. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ არქიტექტურულ ძეგლს გააჩნია ის ნიშნები, რაც X ს-ის ქართული არქიტექტურისათვის არაა დამახასიათებელი, მაგ: დაბალი პროპორციები, მკვეთრად გამოხატული მხოლოდ ცილინდრული კამარები, ხისტი კარნიზები. ეს დეტალები კი პატარა ვანქში სომხური არქიტექტურის აშკარა გავლენაზე მეტყველებენ. გარდა ამისა, ამ ეკლესიას აქვს კიდევ ერთი ელემენტი, რომელიც ასევე სომხურ არქიტექტურასთან კავშირზე მიგვანიშნებს, ესაა წრიული მოხაზულობის მქონე მასიური პილასტრები.

პატარა ვანქის ეკლესიას არაერთი წარწერა აქვს. ყველა ასომთავრულია.

ზოგი მათგანი ქვაზეა ამოკაწრული, ზოგიც კი საღებავით დაფერილი. ჩანს მოგვიანო ხანის უნდა იყოს და არა ტაძრის შენების დროინდელი, როგორც, მაგალითად ტიმპანის ქვაზე მოთავსებული წარწერა უნდა ყოფილიყო. ექთაყაიშვილიც ამ წარწერებს მომლოცველების მინაწერებად მიიჩნევს. წარწერები გამოაქვეყნა ექ. თაყაიშვილმა, ხოლო მათ ხელახალ წაკითხვაში დაგვეხმარა პროფ. გიორგი ოთხმეზური, რომლის მოსაზრებით აღნიშნული წარწერები XIV ს-ზე ადრეული არ უნდა იყოს.

საკურთხეელის აფსიდში, საკმაოდ ქვემოთ, ნახევარწრილ ნიშებს შუა, სარკმლის ქვეშ, ოთხ ქვაზე არის ნაკაწრი ხუცური წარწერა დაფარული თეთრი საღებავით (უკანასკნელი ათი წლის განმავლობაში საღებავი დიდწილად ჩამოირეცხა). ეს არის ორი მოსახსენებელი, მარცხნიდან პირველი მოსახსენებელი გაშლილია სამ ქვაზე, სადაც ვკითხულობთ: *დ-ფსი ქ-ე შ-ეწელ*. შემდეგ ერთ მორგბო ქვაზე იკითხება: *ქ-ე შ-ე ს-რგ*.

ს-რგ, შესაძლოა, იყოს სარგისი. ეს სახელი ფართოდ იყო გავრცელებული ჯაყელთა საგვარეულოში. ცნობილია სამცხის ათაბაგი სარგის I, დავით ულუს თანამედროვე, აგრეთვე სარგის II, რომელმაც ათაბაგობა მიიღო გიორგი ბრწყინვალისგან 1334 წელს და ცნობილი იყო თურქთა წინააღმდეგ ჩატარებული ბრძოლებით. წარწერაში, ალბათ, ეს სარგისი მოიხსენიება. აღსანიშნავია, რომ აქვე დასტურდება სახელი გიორგიც, თუმცა ამ ორ წარწერას შორის კავშირი არ ჩანს.

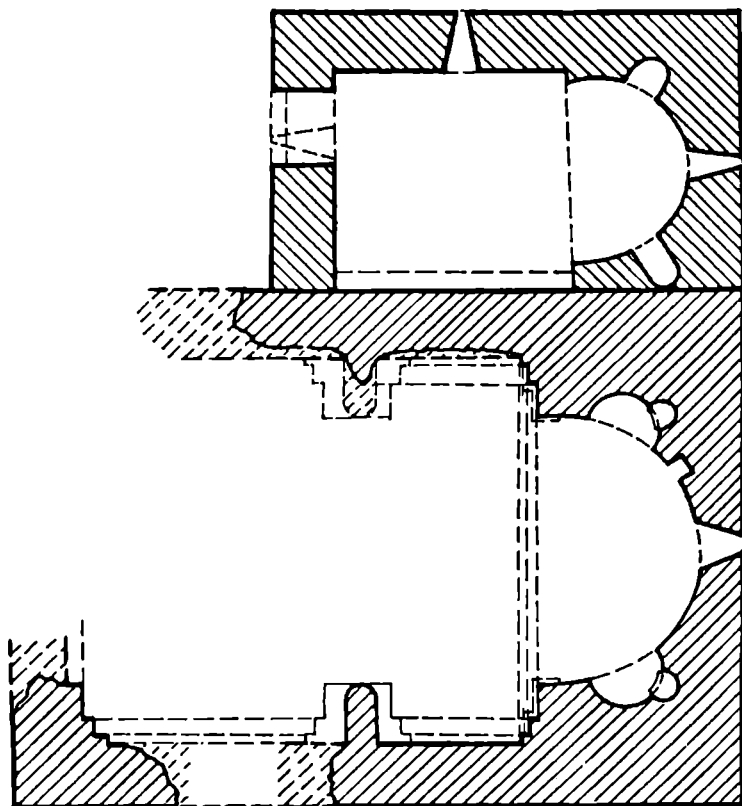
ჩრდილოეთის ფასადზე, ასევე საკმაოდ დაბლა, არის მცირე ზომის ნაკაწრი წარწერა, რომელიც ექ. თაყაიშვილს გამორჩენია, იკითხება: *მ-ქლ (მიქაელ)*. სხვა წარწერები აღარ იკითხება, თუმცა ექ. თაყაიშვილი წერს, რომ მომლოცველთა ნაკაწრი წარწერა არის შემორჩენილი სამხრეთ კედელზე, საკმაოდ დაბლა მდებარე ქვაზე, სადაც იკითხება: *ქ-ე შ-ე ად-ღე*; ჩრდილოეთ ერთ-ერთ ქვაზე: *გ-გი*; ჩრდილოეთის კედელზე: *ქ-ნე*. ქრისტინეს სახელით ცნობილია შალიკაშვილთა რძალი ქეთევან ქრისტინე [21, 43].

თაყაიშვილს უნახავს ფრაგმენტი კიდევ ერთი წარწრისა, რომელიც სხვა ყველასგან განსხვავებით უძველესი უნდა იყოს. ფრაგმენტზე იკითხებოდა: *რღაკად*. ამ ფრაგმენტის ბედიც უცნობია.

ეკლესიისაკენ მიმავალი გზა კლდოვანი მღვიმეებითაა სავსე, ზოგიერთი ამოშენებულია და ექ. თაყაიშვილისავე მიხედვით, რამდენიმეთაგან ეკლესიაც კი იყო გამოკვეთილი. სოფელ ვენქში კი ეკლესიის ნათალი ქვებით აშენებულ არაერთ შენობას წააწყდებით.

ესაა აღწერილობა იმ ძეგლებისა, რომლებიც ჩვენ ბარდუსის ხეობასა და მის შემოგარენში მოვიკვლიეთ. აღნიშნული კელევა მხოლოდ წინასწარია, ჩემი მიზანი იყო უცნობი მასალის გამოძიება და შემდგომი კვლევების დასახვა და პრობლემების წარმოჩენა: არ არის მოძიებული ყველა შესაძლო

არქიტექტურული ნაშთი, დასადგენია ძეგლთა თავდაპირველი სახელწოდებები, ბერია გასაკეთებელი ისტორიული ტექსტებისა და უცხოური წყაროების შესწავლის კუთხით, ჩასატარებელია დეტალური ფიქსაცია, რომ აღარაფერი ვთქვათ შესაძლო არქეოლოგიური კვლევების მნიშვნელობაზე და თუნდაც ექ. თაყაიშვილის 1907 წლის ექსპედიციის ფოტოარქივზე, რომლის კვალიც დღემდე უცნობი რჩება.

პატარა ენჭი, გეგმა

წყაროები და ლიტერატურა

1. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, III, თბ., 1970.
2. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, IV, თბ., 1973.
3. R. Hewsen (ed.), The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc'), The Long and Short Recensions, Wiesbaden, 1992.
4. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, წგნ.: ისტორიული რარიტეტები, თბ., 1989.
5. გ. ჭეიშვილი, ტაოს საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები ადრე შუა საუკუნეებში, მშენებრება მოხილი სეკლით (თამარ გამსახურდია – 70), თბ., 2007.
6. Е. Такаишвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб., 1952.
7. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბ., 1980.
8. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზ., II, თბ., 1983.
9. საქართველოს ისტორიის ატლასი, დ. მუსხელიშვილის რედაქციით, თბ., 2003.
10. Ibn-i Bibi, *El-Avāmīrū 'l-'Alā' iyye fi 'l-umūri 'l-'Alā' iyye*. Facsimile prepared by A.S. Erzi. Ankara 1956 (abridget ur. In Duda 1959).
11. R.W. Edwards, The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey, Dumbarton Oaks Papers, Vol. 42 (1988).
12. A.C.S. Peacock, Georgians and the Anatolian Turks in the 12th and 13th centuries, Anatolian Studies, vol. 56, 2006.
13. ფაშთაღმწერელი, „ქართლის ცხოვრება“, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959.
14. სამხრეთ საქართველოს იტორიის მასალები: XV-XVI სს. ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები კრ. შარაშიძისა, თბილისი, 1961.
15. ახალი ქართლის ცხოვრება, მესამე ტექსტი, „ქართლის ცხოვრება“, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959.
16. J-L Bacquē, Ch. Adle, Les ottomans, Les Safavides et La Géorgie 1514-1524, Istanbul 1991.
17. მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან: XVI-XVII სს, თბილისი, 1971.
18. შ. ლომსაძე, მზეჭაბუკ ჯაყელი, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. VI, თბ., 1993.

19. ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და სოფელ ჩან-გლში 1907 წელს, დაბრუნება, 1991.
20. B.Baumgartner, Studien zur historischen Geographie eingereicht an der Geistes wissenschaftlichen des Doktorgrades der Philosophie eingereicht an der Geistes wissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien, 1996.
21. ც. აბულაძე, თურქული წყაროები XVI ს I მეოთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, თბილისი, 1983.

ზებუნებრივი, სამოთხისეული ბრწყინვალება.

ლალე ოსეფაშვილი

**წმიდა სვიმეონ მესვეტე უფროსის იკონობრაფიული სახე
სვატიცხოვლის გულანის მინიატიურაზე**

როგორც ცნობილია, ქრისტიანობის გარიჟრაჟზე ბერმონაზვნობამ და სამონაზვნო ასკეტურმა ცხოვრებამ თავის აპოთეოზს მიაღწია. უფალი ღუკას სახარებაში გვაუწყებს: „რომელი მოვალს ჩემდა და არა მოიძულოს მამამ თუსი და დედამ თუსი და ცოლი და შვილნი და ძმანი და ღანი და მერმე კულად სულიცა თუსი და ვერ ველ-ეწიფების მოწაფე ყოფად ჩემდა“ [ლუკა 14,26] ამიტომაც თავიდანვე წმიდა მიწა სამონასტრო სავანედ იქცა. VI საუკუნიდან ბერმონაზვნობაში ერცელდება ასკეტობის უკიდურესი ფორმა – მესვეტეობა. მესვეტეებმა შუა საუკუნეების მანძილზე იმდენად გაითქვეს სახელი, რომ მათი მოხსენიება უზადო სათნოების, რელიგიურობის გამოხატულება იყო. შედარებით მოგვიანებით, თეოლოგი ვ. სოლოვიოვი დაწერს, რომ შუა საუკუნეების ბერ-მონაზონთა სენაკებში ანთებული სანთლების შუკი კვლავაც გვინათებენ წინ მიმავალ გზასო.

მესვეტეობას საფუძველი ჩაუყარა წმიდა სვიმეონ უფროსმა. მის ცხოვრებას ეცნობით თეოდორე კვირელის თხზულებით, რომელიც პ. ლიეტცმანმა გამოაქვეყნა. იკონოგრაფიის ლექსიკონის მიხედვით, იგი ნიკოპოლისში ბავშვობის ასაკში მისულა. 403 წელს ტელედესთან ეუსებონას მონასტერში მოხვდა, მაგრამ თავისი მკაცრი ასკეტობის გამო თავი დაუნებია. 410 (412?) წლიდან სემანში ჩრდილო-დასავლეთ ანტიოქიაში განდევილად ცხოვრობდა. სამი წლის შემდეგ კი, გადავიდა კალატ სემანში, სადაც მიდიოდნენ მწიგნობრები, ვითარცა მომხილველნი. სნეულნი მის სამოსზე შეხებითაც კი, იკურნებოდნენ. 422 (?) წლიდან. მან დაიწყო ცხოვრება სვეტის ზედა ნაწილში, რომელსაც პლატ-ფორმის ფორმა ჰქონდა. პირველი სვეტი 1,80მ სიმაღლის იყო, ხოლო უკანასკნელი 18 მ. წმიდანს არ შეუწყვეტია მესვეტეობითი ცხოვრება. იგი სვეტიდან ყოველდღიურად ქადაგებდა. პილიგრიმებისთვის ზოგჯერ დღეში ორჯერაც კი. წმიდა სვიმეონი განმარტავდა ყველანაირ რელიგიურ თუ პოლიტიკურ საკითხებს (მაგალითად, ეფესოს საეკლესიო კრება). იგი 451 წელს ქალკედონის საეკლესიო კრების წინ მოინახულა იმპერატორმა მარჩიანემ. წმიდა სვიმეონი გარდაიცვალა 459 წლის 29 აგვისტოს. მისმა დაკრძალვამ ტრიუმფალური ხასიათი მიიღო. ცხედარი რამდენიმე დღე დაასვენეს სვეტზე. შემდეგ კათალიკოსმა ანტიოქიაში წაასვენა, სადაც უნდა დაეკრძალა. მესვეტე დანიელის

რჩევით, წმ. სვიმეონის ძელების ადგილას მარტირიუმი აღმართეს. რელიკიების ნაწილი ანტიოქიაში, ნაწილი კი, დასავლეთში დარჩა. კერძოდ, ფლორენციასა და ვენეციაში. კეისარმა ზენონმა (474-491) კალატ სემანში აღმართა სამონასტრო სიწმინდე, ვითარცა მარტირიუმი სვეტზე. გახსნილი ოქტოგონი ჯვრის ფორმისაა. დაჯგუფებულია ოთხი სამფერდა გადახურვა. სიწმიდე, რომელიც სირიისთვის ძალიან მნიშვნელოვანი იყო, 548 წელს ცეცხლში დაიწვა. მოგვიანებით მუჰამადის მიმდევრებმა დაანგრეს. 985 წელს კვლავ აღმართეს სვეტი. 1667 წელს კვლავ დაუზიანებლად იდგა. აქ უმცროსი მესვეტეები დასახლდნენ. მართლმადიდებლობისთვის ეს იყო საკვირველთმოქმედი მთა. Mons Admirabilis, ხოლო იაკობიტელებისთვის კალატ სემანი [1,362-364]

წმ. სვიმეონის გამოსახულებები ძალიან ხშირად გვხვდება ჯერ კიდევ ხატთმებრძოლობამდელ ხანაში; სწორედ თეოდორიტის მიერ აღწერილი მისი ცხოვრების მეშვეობით გაიზარდა წმიდანისადმი ინტერესი. რომში აღმართეს სტატუები. ერთ-ერთი პირველი ხატი დომიცილას კატაკომბშია. სირიაში ცნობილია ბაზალტის სტელები, რომლებზედაც გამოსახულია წმ. სვიმეონ უფროსი ფრონტალურად კოლობიუმში მოსილი, თავზე ბერის კუნკულით. უმეტეს შემთხვევაში გამოისახება ორანტას პოზაში — ხელებზეაპყრობილი. ზოგჯერ, ვითარცა ბერი, რომელიც ლიტურგიას წარმართავს. ლუერის რელიქვარიუმზე სვეტზეა გამოსახული კოლობიუმსა და კუნკულაში. სვეტის ტანზე გველია შემოხვეული [2,116]. გვხვდება ევლოგიები წარწერით „წმ. სვიმეონ მესვეტე საკვირველთმოქმედი“, რომელიც შემდეგ წმ. სვიმეონ უმცროსს მიაწერეს. მის ცხოვრებას ეძღვნება ორი აპულეტი: წმ. სვიმეონ უფროსი კალატ სემანში და ბობიოს აპულაზე. შემდეგ კი, შუა საუკუნეების მანძილზე სამინიატიურო და მონუმენტურ მხატვრობაში, ხატებზე.

როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, მნიშვნელოვანი ცნობების უქონლობა ზოგჯერ არ გვაძლევს საშუალებას, დიფერენცირება მოვახდინოთ წმ. სვიმეონ უფროსისა და უმცროსისა. შესაბამისად, საკვირველთმოქმედის სახელს მიაწერენ უმცროსს. ორივეს მესვეტე ეწოდება. მრავალი ცხოვრების ლიტერატურული ნაწარმოებების მეშვეობით გავრცელდა კულტი, იკონოგრაფიული სახე ორივე წმიდანისა. ისინი გამოისახებიან სვეტზე. ზოგჯერ სვეტის ძირში, ბაზისთან მანდილოსანია. იგი დედამისი წმიდა მართაა. სვეტის ტანზე შემოხვეული გველი მიუთითებს ორივე სვიმეონის სასწაულთმოქმედების უნარზე. წმ. სვიმეონ უმცროსის სვეტის ბაზისთან გამოისახება მამაკაცი, რომელიც მისი მოწაფე კონონი უნდა იყოს [3,1071-1076]. მართლმადიდებლური ეკლესია წმ. სვიმეონ უფროსს 1 სექტემბერს მოიხსენიებს [4,67], წმ. სვიმეონ უმცროსს — 24 მაისს. ამავე დღესაა მისი მოწაფე კონონის ხსენების დღეც. მოგვიანო ხანის ხატებზე წმ. სვიმეონი გაშლილი გრავნილითაა ხელში, რომელზეც თავისი ტროპარების საწყისი სტრიქონები სწერია.

წმ. სვიმეონ უმცროსის გამოსახულებანი ამჟღავნებდა მის სიცოცხლეშივე ჩაპქონდათ სამშობლოში პილიგრიმებს. ისინი ერთგვარ „ხატებს“ წარმოადგენდნენ. უადრესია ბოზიოსი. იგი გვიჩვენებს სვეტს, რომელსაც ორი ანგელოზი გვირგვინს ადგამს. გვერდით მისადგმელი კიბეა, ბერი და მუხლმოყრილი პერსონაჟი. მინაწერის ინტერპრეტაცია ასეთი უნდა იყოს: „წმ. სვიმეონ საკირველთმოქმედი“.

წმ. სვიმეონის ცხოვრების ლიტერატურული ვერსიის მიხედვით, მოგვიანო ხანის ხატებზე გვხვდება მისი ცხოვრების სცენები: 1. ნათლობა, 2. აღსაყდრებული ქრისტეს ხილვა, დრაკონის საფრთხე, 3. მონასტერში მისლვა, 4. ბუნებაში ლოცვა, ოთხი მუსიკოსით გარშემორტყმული, 5. მღვდელი აკურთხებს, 6. იღებს თავის სვეტს სენაკით, 7. გველის თავდასხმა, 8. სვეტზე ღიდებით ასელა და ღემონების დათრგუნვა, 9. დატყვევებული გოლიათი ძირს დანარცხებულია მის სვეტთან, 10. ანგელოზი თავს ევლება სვეტის ძირას მდგომ ერს, 11. ქრისტე სვიმეონს ციდან აკურთხებს, 12-14. საკირველებანი. ასევე გამოისახება ზოლზე სვიმეონის მიერ ჩატარებული ლიტურგია, სადაც მიმდინარეობს ზიარება, ეპქარისტია.

საქართველოში თავიდანვე ძლიერი იყო ორივე მესვეტე წმიდანის კულტი. მთელი რიგი მონაცემები ცხადყოფნ, რომ ქართველი მოწესეები ჩასულან ანტიოქიაში, შავ მთაზე. მათ თავად უხილავთ სვეტი, რომელზეც ცხოვრობდა წმიდანი. ამის საილუსტრაციოდ კმარა თუნდაც, სვეტ-კომპების არსებობა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში – ტაო-კლარჯეთში, იმერეთში, ქართლში, კახეთში, სამეგრელოში.

წმიდა სვიმეონისადმი ძლიერ სიყვარულსა და ერთგულებას მიაწერენ სირიიდან დევნილ „ათცამეტ ასურელ მამებს“. შემთხვევითი არაა, რომ წმ. სვიმეონის გამოსახულებები გვაქვს ზედაზნის რელიეფზე, შიომღვიმის მცირე ეკლესიის ფრესკაზე, კანკელზე, ალავერდის ფრესკაზე, ღვთისმშობლის ანუ იმ ადგილებში, სადაც სირიიდან დევნილი ასურელი მამები მოღვაწეობდნენ.

მთელ რიგ ქართულ ხელნაწერთა მინიატიურებზე გვხვდება წმიდა სვიმეონ მესვეტე უფროსის გამოსახულებანი. ესენია: A-648 – სენაქსარი, A-30-31-32 – სვეტიცხოვლის გულანი, H-1452 – ყანაყეთის ჟამნ-გულანი, Q-103 – წმიდანთა ცხოვრება, S-1277; S-3269 – შემოქმედის გულანი. ყველა ეს ხელნაწერი დაცულია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში და მათ ემატება XV საუკუნის ქართულ-ბერძნული კრებული 01-58, დაცულია სანკტ-პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკაში [5; 6; 7].

ჩვენი ნაშრომის მიზანია სვეტიცხოვლის გულანში 1 სექტემბრის საკითხავთა დართულ მინიატიურაზე გამოსახულ წმიდანთა სემანტიკის კვლევა. და კონკრეტულად, წმ. სვიმეონ მესვეტის იკონოგრაფიული სახის გამოვლენა. ცნობილია, რომ ლიტურგიკულ ხელნაწერებში წმიდანები თავიანთი ხსენების

დღეს გამოისახებიან. ჯერ კიდევ, წმ. მამები ბრძანებდნენ, რომ ყოველი ქრისტიანისათვის ყველა დღე სასიხარულოა, რადგან საუფლო დღესასწაულია ან რომელიმე წმიდანის ხსენების დღეა და ამდენად, ძალზე მნიშვნელოვანია. I სექტემბერს ინდიქტიონის დასაწყისია, ხსენებაა სასწაული ყოვლადწმინდისა, რომელი იყო მისინეს, წმიდა მოწამე ათათლე დიაკონის და წმ. სვიმეონ მესვეტე უფროსისა. ეს სამი ფიგურაა გამოსახული ჩვენს განსახილველ გულანის I სექტემბრის საკითხათთან ჩართულ მინიატიურაზე და ერთი შეისრული ხუთფრთიანი თაღით არის შემოსაზღვრული. ღვთისმშობელი ოდიგიტრიის ტიპისაა. თუმცა, ამ დღეს წმიდანთა ცხოვრების, თუენის, მენოლოგიუმის მიხედვით, სხვა წმიდანთა ხსენების დღეცაა, მაგრამ სვეტიცხოვლის გულანის მხატვარმა მხოლოდ ის წმიდანები შეარჩია, რომელნიც უფრო პოპულარული იყვნენ მრევლში. მაგალითად, XI საუკუნის ქართულ სვინაქსარზე წმ. სვიმეონ მესვეტე და წმ. მამაჲ არიან გამოსახულნი, ხოლო ქართულ-ბერძნულ კრებულში I სექტემბრის საკითხავთან – წმ. სვიმეონ მესვეტე, წმ. მოწამე მამაჲ, ანთიმოზ ნიკოდიმიელი, ბაბილა დიდი ანტიოქიის ეპისკოპოსი.

ამდენად, მნიშვნელოვანია, რომ ყველა ლიტურგიკულ ხელნაწერში წმ. სვიმეონია გამოსახული, ვითარცა, პოპულარული წმიდანი. მისი ცხოვრება ქართულ ენაზე სამ ქართულ ხელნაწერშია: A-397, Sin.6, Jer.50. თეოდორე კვირელის (387-453) თხზულებაში ნათქვამია, რომ წმ. სვიმეონთან „მობიოდეს... სომეხნი, ქართველნი და უმარიტელნი...“ ქართული წყაროები მას პალატიელს უწოდებენ. ერთ-ერთი ტექსტი გამოაქვეყნა ჟერარ გარიტმა.

წმ. სვიმეონის ცხოვრება ჰაგიოგრაფიული თხზულებაა. მოთხრობილია ის მრავალი სასწაული, რაც წმიდანმა სიცოცხლეში მოახდინა. გეზდება სახის-მეტყველებითი ასპექტებიც. სვეტიცხოვლის გულანის მხატვარი იცნობდა წმ. სვიმეონის ცხოვრების ტექსტს და ერთგვარ ჰაგიოგრაფადაც გვევლინება.

ჰაგიოგრაფიის თხზულების მიხედვით, „და იყო სამოსელი ნეტარისაჲ მის, ვითარცა კურდანი დაბეკული და ზედ, კერძო მისი დაიხვის საბელი? და ვითარ დაყო სამოსელმა მას შინა შეიდი წელი, ამის შემდგომად იქმნა თავის თვისისა სამოსელი ტყავისა“ [8, 78].

სამოსელი ძამა განუძარცველად ჰქონდა წმ. სვიმეონ მესვეტე უმცროსს „შეჰმოსეს ანგელოზთა მათ სამოსელსა ზედა ძამისაჲ დიდებაჲ და ბრწყინვალებაჲ მიუთხრობელი“ [9, 245].

როგორც საბა განმარტავს, დაბეკული დაგლეჯილს ნიშნავს. ის შიდა სამოსია. ჩვენს მინიატიურაზე წმიდა სვიმეონს გარედან ძვირფასი ლურჯი ოქროცურვილი ხალენი აქვს მოსხმული. მის სვეტის კაპიტიელს ოქტოგონის ფორმა აქვს, თუმცა, ერთგვარ ჰექსაგონის ასოციაციას იწვევს. სამი ქვის ფილა მკაფიოდაა წარმოჩენილი, რომელსაც წმიდანის ცხოვრებაში ღრმა სემანტიკა გააჩნია.

წმიდა სვიმეონ მესვეტე პალატიელის ცხოვრებაში ქვის სახისმეტყველება ბიბლიური საზრისიდან არის ამოზრდილი და სახარებისეული სიმბოლიკით გაღრმავებული. ქვას უძველესი დროიდან ჰქონდა თავისი, სულიერი არსი. ჰაგიოგრაფიული ხატწერა-ასკეტის მიერ ქვის ჩამოკიდება, ქვაზე დაწოლა, თავქვეშ სასთუმლის დადება (რაც ბიბლიური იაკობის თხრობის განსახიერებაა: იაკობმა ქვა დაიდო სასთუმლად და მიიძინა, ესიზმრა კიბე, რომელზეც ანგელოზები აღიოდნენ და ჩამოდიოდნენ... ამის კვალად, ჰაგიოგრაფის ხატწერით წმიდა ნინომ ფარავნის ტბასთან „ლოდი“ სასთუმლად დაიდო, ძილში იხილა ჩუენებით კაცი, რომელმაც მისცა „წიგნი დაბეჭდული.“ წმიდა შუშანიკი სასახლიდან წამოსული სასთუმლად ქვას დაიდებს), ქვის სვეტზე ღვთა და ა.შ. გაიაზრება ამქვეყნიურ მიწაზე მყოფობაზე (ქვა შენივთებული მიწიერებაა) სულიერ აღზევებად, სულიერ ძალთა გამარჯვებად ადამიანურ, მიწიერ ბუნებაზე [10].

წმიდა სვიმეონთან ერთხელ შეძრწუნებული ერი მისულა. მათი სოფელი თანდათან ინთქმებოდა წყალში და მთა ჰფარავდა საცხოვრისს, მთის ქვეშ ისმოდა გრგვინვა: წმიდამან ჰრქუა მათ: „წარიღეთ თქვენ თანა სამი ქვა და გამოსახეთ მას ზედა სახმ ჯუარისაჲ“ და ერთი მათგანი დაადგით თავით კერძო მის, და ერთი ბოლოით და ერთი საშოვალ და განათიეთ სამი ღამე უძილოდ [8,130].

სამი ქვის ღვთიური მადლი ორგზის არის ყ. გარიტის გამოქვეყნებულ ტექსტში; ასევე, წმიდა სვიმეონ მესვეტე უმცროსთანაც მისულა ერი. მათ სოფელს გვალვა და შიმშილი მოელოდა. წყარო დაშრა და განხმა მიწა. „წარიღეთ სამი ქვა და გამოსახეთ მას ზედა სახმ ჯუარისაჲ“ და შთაყარებით იგინი წყაროსა მას შინა სახელითა უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი...“ აღასრულეს სვიმეონის ბრძანება. ღამისთევის და ღოცვის შემდგომ „პოვეს წყარო იგი აღმოძინარე ძლიერად“ [9, 38].

როგორც ლ. წერეთელი წერს, ღვთიურ გარეჯელის ცხოვრებაში ყველაზე გამოკვეთილად არის „სამი ქვის“ ღვთიური მადლი. სახისმეტყველება სამი ქვისა — დაგით გარეჯელის ცხოვრებაში“ ამგვარია: წმიდა ღვთის სიმდაბლის, სარწმუნოების, ღვაწლის გამო მინიჭა ღვთის მადლი. თმ-სამი-ქვიდან, რომელიც მან აიღო, ღვთის ნებით, ორი იერუსალიმს დარჩა და ერთი ღვთის მინიჭა: ეს აღარ არის ჩვეულებრივი ქვები, რომლებიც ყოველ ნაბიჯზე ხედება ადამიანს, არამედ ქვებს ღვთიურ გარეჯელის რწმენისა და თავმდაბლობის ნიშნად ენიჭება მადლი ღვთისგან. უბრალო ქვები გარდაისახა მადლის ქვებად წმიდანის ღვაწლით [10].

ქვა საფუძვლად ედება და ღვთის ნებით იგება სვიმეონ მესვეტეს (პალატიელის) მიერ ქვის სვეტი. მას ღმრთის გამოცხადებით ეუწყა როგორ ილოცოს და იღვაწოს, თუ რა სიმაღლის სვეტი აღმართოს.

საგულისხმოა, რომ ე. ჯობაძემ უკანასკნელ ხანს შეისწავლა სირიის ანტიოქიის „წმ. სვიმეონის მთაზე“ სამონასტრო კომპლექსის ნანგრევები. მან გამოავლინა სვეტის სამი, სხვადასხვა ღროს აგებული ფენა. როგორც მკვლევარი აღწერს მას: I – კაკლის ცილინდრი, რომელიც მოთავსებული იყო დაბალ კოლონაზე; II – მსგავსი იყო იმ განსხვავებით რომ ზის საყუდელი შეიცვალა რკინის გალიით, რომელიც დაფარული იყო ცხვრის ტყავით, როდესაც მან დატოვა იოანეს მონასტერი, ის ავიდა მთაზე, რათა 541 წელს აეშენებინა საკუთარი საყუდელი. ეს იყო ნამდვილი კლდისგან გამოკვეთილი სვეტი, რომელსაც გარშემორტყმული ჰქონდა რკინის მოაჯირი. ქვემოთა სვეტიც შემოზღუდული იყო მაღალი რკინის ზღუდით, რომელთან მიახლოებაც ქალებს ეკრძალებოდათ [11,62].

ლ. წერეთელი პარალელს ავლებს წმიდა სვიმეონის მიერ სვეტის აღმართვასა და წმიდა ნინოს მიერ სვეტის აღმართვის სასწაულებს შორის. იგი ერთგან წერს, სავარაუდოა, რომ ანტიოქური ტრადიცია, ასურული ხატმეტყველება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს თხრობასაც გათვალისწინებული და შეთვისებული აქვს [10].

წმიდა სვიმეონის ქვის სვეტი ერთგვარად ქვის ბარძიმის ასოციაციას იწვევს და ასეთი იკონოგრაფიული სახე მოხმობილი აქვს მისი ცხოვრების ავტორს: „...იყო ბარძიმი ერთი ქვისაჲ მდგომარჲ სარკუმელსა მას შინა საზეარებელსა, და ყოველი იგი ერი იყო მდგომარჲ; აღიესო ბარძიმი იგი წყლითა თავით თუსით, და გარდაეცა ქუეყანასა ყოვლით კერძო. „ეს წყალი უბრალო კი არაა, არამედ სასწაულებრივია და განკურნების უნარი აქვს.“ პაგიოგრაფი განაგრძობს: „და მიიღეს ყოველთა კაცთა წყლისა მისგან, და იცხეს იგი ჳორცთა მათთა, და მუნთქუესვე განიკურნეს გუემულებისაგან მათისა“ [8,29].

ბარძიმის სემანტიკა უკავშირდება ევქარისტიას, რომელიც ყოველ ლიტურგიის ჟამს აღესრულება და I სექტემბერსაც განსაკუთრებულ ელფერს ანიჭებს. წმიდანს, საეკლესიო კალენდრის მიხედვით, არქიმანდრიტის ხარისხი ჰქონდა [4,67]. XI საუკუნის ქართულ სვინაქსარზე და ოშკის ტელიფუზუ ღმრს სვიმეონს, როგორც მას კალენდარი უწოდებს, მაღალი სასულიერო იერარქის სამოსი მოსავს. მოჩანს მცირე ომოფორის დეტალები – ჩამოშვებული ჯვრებით გაფორმებული ოლარი. მას, როგორც უმაღლესი რანგის სასულიერო პირს, ყველა საეკლესიო საიდუმლოს ჩატარება შეეძლო და მით უმეტეს ნათლისღების, რადგან მისი სვეტი ერთგვარ ემბაზსაც მოგვაგონებს.

ცნობილია, რომ თავდაპირველად ქვის ემბაზები გამოიყენებოდა. ე. ლაფონტენ-დოზონი აღნიშნავს, რომ 719 წელს შემდგარა დვინის კრება, რომლის მე-13 დებულება სავალდებულოდ ხდის ემბაზების გამოკვეთას მხოლოდ ქვისგან და არა ზის ან ლითონისაგან, როგორც ეს ჩვეულებრივ ამ დრომდე

ხდებოდა. მკვლევარი ასკენის, რომ სომხეთისთვის, რომლისთვისაც უცნობი იყო დამოუკიდებელი ნაგებობა—ბაპტისტურიუმი, ამგვარი წესის დანერგვა იოლი იქნებოდა. ეს ფაქტი საქართველოსთვისაც საგულისხმო უნდა ყოფილიყო; მით უფრო, რომ ზოგიერთ წყაროში მითითებულია, რომ მოძრაი ემბაზები გამოიყენებოდა და გავრცელებული იყო ქრისტიანული სამყაროს მრავალ სხვადასხვა რეგიონში [10,48].

ქვის ემბაზთა ჩვენთვის საინტერესო მაგალითს არცთუ ისე დიდი ხნის წინათ სირიაში აღმოჩენილი IV-VI საუკუნეების ძეგლები წარმოადგენს [13,30].

ჩვენ ბუნებრივად გვეჩვენა სვეტის სემანტიკის დაკავშირება ბარძიშთან და ქვის ემბაზთან. მით უმეტეს, რომ სვეტის კაპიტელი გაშლილი ფორმისაა, სადაც წმიდანი ბუნებრივად ატარებდა ლიტურგიას და ამასთან, მოედანი იმდენად ფართო იყო, თავისუფლად შეეძლო ღრმა მეტანიის შესრულება.

წმიდა სვიმეონი ხატისებრად გამოისახება სვეტზე და ერთგვარად ლოცვისთვის განგვაწყობს. განასხვავებენ მესვეტეების გამოსახულების ორ ტიპს: ერთი მკერდამდე წარმოდგენილი სვეტზე მღვარი ფიგურაა, რომელსაც სიმბოლური ხასიათი აქვს (ოშკი, ლაღამი), მეორე — უფრო რეალურად აღსაქმელი, სვეტზე მღვარი მესვეტე, გარშემოსაზღვრული გამჭოლი მოაჯირით. მესვეტის გამოსახვისთვის იყენებდნენ ორ პოზას: ერთს ხელში წიგნით და მაკურთხებელი მარჯვენით, მეორეს კი, ორანტის პოზა. საქართველოში მესვეტეთა გამოსახვის ორივე პოზაა გავრცელებული. წმ.სვიმეონ მესვეტე ორანტის პოზაში გვხვდება ლაღამის ჭედურ ხატზე (XI ს), შიომღვიმის კანკელის რელიეფზე (XI ს), ოშკის რელიეფზე, ხოლო მესვეტე მაკურთხებელი მარჯვენით კედლის მხატვრობის ნიმუშებში: ატენში (XI ს), ალავერდში (XI ს), ვარძიშში (XII ს) და ა. შ.

წმიდა სვიმეონის გამოსახულებები ბიზანტიური წრის ხელნაწერებშიც გვხვდება, ძირითადად მენოლოგიუმებში: Vatic. gr. 1613, v.2; Vatic. gr. 1156 fol. 242r. სინურ პექსაპტიქში და დიპტიქში. ასევე მონუმენტურ მხატვრობაში: ნაგორიჩინოში, გრაჩანიცაში, ღერანში; კაბადოკიის მონასტრულებში კი მესვეტეების ექვსი გამოსახულებაა. ამათგან, მხოლოდ ერთია წმიდა სვიმეონ უმცროსი, ხოლო დანარჩენი, წმიდა სვიმეონ პალატიელის გამოსახულებებია.

ყურადღებას იპყრობს ერთი მომენტი, ოშკის რვაწახნაგა სვეტის რელიეფზე როგორც მეცნიერები: დ. უინფილდი, ნ. ალადაშვილი და ვ. ჯობაძე [14;15;16] შენიშნავენ, გამოსახულია წმიდა სვიმეონ უმცროსი სასწაულთმოქმედი. არადა მისი იკონოგრაფიული ატრიბუტიკის მიხედვით, იგი ბერის ანუ როგორც მაშინ უწოდებდნენ, ანგელოზის სამოსში გამოისახება, ხოლო წმიდა სვიმეონ პალატიელს მოსავს მაღალი სასულიერო იერარქის სამოსელი — ომოფორი, თუმცა ოშკში სწორედ ომოფორითაა წმიდანი მოსილი. ამიტომ

იკონოგრაფიული ატრიბუტიკა დაზუსტებას მოითხოვს. აქვე აღვნიშნავ ჩემს აზრსაც, რომ როგორც ვ. ჯობაძე შენიშნავს, ამ სვეტზე გამოსახულია წმ. იოანე ოქროპირის ლიტურგია და შესაძლებელია, სკულპტორმა მეტი დაზუსტების მიზნით გამოიყენა ეს სამოსელი წმიდანის შესამოსელად, კომპოზიციაში ერთგვარი საზეიმო ელფერი შეიტანა.

ჩვენს განსახილველ მინიატიურაზე წმ. სვიმეონს ხალენი აქვს შემოხვეული, თავშიშველია. კომპოზიცია ერთგვარი თავფურცლის მინიატურის როლს ასრულებს და ამდენად, საზეიმოდ არის გაფორმებული. თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, პაგიოგრაფიული თხზულების გამოძახილები შეინიშნება. ოდიგოტრიის ტიპის ღმრთისმშობელი მდიდრულ ტახტრევანზეა აღსაყდრებული. ოქროთი და ორნამენტული მოტივებითაა შემკული, ხოლო წმ. სვიმეონის და დიაკვნის უკან ფონი ორნაწილადაა გაყოფილი, ქვემოთ მწვანე, ზემოთ კი ოქროს ნეიტრალური ნათება ანუ მიწიერი და ზეციური უქრობელი, ტრანსცენდენტული შუქი იტაცებს თვალს და წმინდანს ზეციური სამეფო ამაღლის წვერად წარმოგვადგენინებს. თუ სხვა მინიატიურებზე კორინთულ კაპიტელიან სვეტს გამჭოლი მოაჯირი ადგას, აქ როგორც შევნიშნეთ, სამი ქვის ფილის მადლი იფრქვევა. მინიატურა იმდენად საზეიმოა, რომ ის მოწამებრივი გზა, რაც წმიდანმა გაიარა, აღარც იგრძნობა. აქ უკვე არა ამქვეყნიური, არამედ იმქვეყნიური, ადამიანთათვის შეუცნობელი, ზებუნებრივი, სამოთხისეული ბრწყინვალეობაა ხაზგასმული. წმინდანი ახალი იერუსალიმის, ახალი ქალაქის მკვიდრია.

შეზაროები და ლიტერატურა

1. Lexikon der christlichen Ikonographie, Freiburg, Rom, Basel, Bd.8, 1994.
2. Brockhaus, Die Bibliothek, Kunst und Kultur, Leipzig, Bd. 3, 1997.
3. Reallexikon zur byzantinische Kunst, Stuttgart, Bd. II, 1971.
4. საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, თბ. 1991; წმინდანთა ცხოვრება, წიგნი მკორე, თბ. 2003.
5. Г. Алибегашвили, Художественный принцип иллюстрирования грузинской рукописной книги XI-нач.XIII вв. Тб. 1973.
6. Ф. Девдариани, Миниатюры Анчисхатского гулани, Тб. 1990.
7. Л.М.Евсеева, Афонская книга образцов XV в. М. 1998.
8. ცხოვრება და განგება წმიდისა სვმონ მესუეტისაჲ, და საკვირველმოქმედისაჲ, რომელი იყო დამკვიდრებული მთასა ზედა ქალაქისასა, ცხოვრებაჲ ეფრემ ასურისა (სინური ზელნაწერი). გამოცემული Garitte G. Vies géorgiennes de s. Syméon Stylite l' Ancien et de s. Ephrem. CSCO, 171, Louvain, 1957.

9. კ. კეკელიძე. ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლები, კიმენი, I, თბ., 1918.
10. ლ. წერეთელი, „ესე არს ნათესავი ქართველთაჲ“ (ასურელი მამების „ცხოვრებათა“ სახისმეტყველების პარადიგმები) „ლიტერატურული ძიებანი“, 2007.
11. Djobadze W. Early Medieval Georgian Monasteries in Historic. Tao, Klardjeti, Savseti, Stuttgart, 1992.
12. Lafontaine-Dozogne J. La tradition byzantine des baptistères et de leur décor et les fonts de Saint-Barthélemy à Liège, Cahies Archeologiques, Paris, 37(1989).
13. Foudrin J-P, Baptistières paléocretiens du Debel Zāwiye (Syrie) Cahies Archeologiques, Paris 44 (1996).
14. D. Winfield, Some Early Mediaval Figure Sculpture from North-East Turkey, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 31(1968).
15. 6. ალადაშვილი, ოშკის ტაძრის სამხრეთ გალერეის სვეტი, „საბჭოთა ხელოვნება“ 9(1988).
16. ე. ჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში, თბ., 2007

ქრისტეშვიდს იქნეს შიგნით შიგნით
 იქნეს იქნეს შიგნით იქნეს შიგნით
 ქრისტეშვიდს შიგნით იქნეს შიგნით
 იქნეს იქნეს ქრისტეშვიდს შიგნით

შენ იქნებოდა მთავარი მთავარი
 იქნეს იქნეს შიგნით იქნეს შიგნით
 იქნეს იქნეს მთავარი მთავარი
 იქნეს იქნეს მთავარი მთავარი

ლიტერატურა

აზიუდი ქართული პაგიოგრაფიის ისტორიიდან

ქეთევან ჯერგალიძე

«ყურასა ამას ქუეყანისასა» იოვანე საბანისძის
«ჰაბო ტფილელის წამების» მიხედვით

VIII ს-ის ქართველი პაგიოგრაფი მწერალი იოვანე საბანისძე, რომლის პიროვნების შესახებ ბევრი არაფერი ვიცით, გარდა მისი საარაქო განათლები-სა [I, 46, 4.], შესწრებია ჰაბოს წამებას და ქართლის კათალიკოს სამოელის (780-790) თხოვნა-ბრძანებით აღუწერია არაბი ჭაბუკის ღვაწლი. ნაწარმოე-ბის დამკვეთის შეფასებით, ჰაბოს უმარტიველია: „მეოხად ქრისტეს მიმართ და ყოვლისა ამის სოფლისა ჩუენისა ქართლისათჳს“ [I, 46, 9.10].

ეს მძაფრი ანტიმაჰმადიანური თხზულება პოლიქანრული ნაწარმოებია. პირველ თავში, რომელიც ჰომილეტიკას განეკუთვნება, ავტორი მიმართავს მსმენელს, „ღმრთის-მსახურთა და მარტივლთ-მოყვარე კრებულს“ და მთელ თავის მჭევრმეტყველებასა და ენთუზიაზმს მათ გათვითცნობიერებას უსახავს მიზნად. ის წარმოაჩენს მაშინდელი ყოველი ქართლის პოლიტიკურ-ეკონომი-კურ მდგომარეობას: 1. ქვეყანა დაპყრობილია არაბთა მიერ, ე. ი. დაკარგული აქვს პოლიტიკური დამოუკიდებლობა. 2. თბილისში ზის პროვინციის არაბი ხელისუფალი – ამირა. 3. მთელი ქვეყანა გაყოფილია ორ საორიენტაციო ზონად, მოქცეულია სამ იმპერიას შორის. 4. არ ჩანს ქართლის კონკრეტული საზღვრები, მაშინ როცა დეტალურადაა აღწერილი საზღვრები აფხაზეთისა. 5. დაშლილია თვით ქართული საზოგადოება. არაბები მიმართავენ ქართველთა გადაგვარების ოთხ მეთოდს: ა. მძლავრებას, ბ. შეტყუველს, გ. სიყრმესა ში-გან უმეცრებას. დ. მზაკვრებას [I, 51, 7.9], ხოლო საზოგადოების ის ნაწილი, რომელიც ზედება მტრის ზრიკებს, ეწინააღმდეგება მას, ინარჩუნებს სარწმუ-ნოებისა და მამულისადმი ერთგულებას, არის ეკონომიკურად გაჩანაგებული. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ქრისტესადმი სიყვარულით და შიშით არ ღალა-ტობენ მამულის სეღის პრინციპს, „ჭირთა მოთმინებას“ და არ განეშორებიან მხოლოდ შობილსა ძესა ღმრთისასა [I, 50, 15]. მაშასადამე, VIII ს-ის ბოლო მეოთხედის ქართული საზოგადოების ოთხი მეხუთედი გადაგვარებულია. მისი ერთი მეხუთედიღა დარჩენილა ერთგული და ისინიც „შიშითა განილევნიან და ირყევიან ვითარცა ლერწამნი ქართაგან ძლიერთა“ [I, 50, 11-12].

„ჰაბოს წამება“ თარიღიანი პაგიოგრაფიული ლიტერატურული ძეგლია, დაწერილი ჩანს 786-790 წწ. ჩვენამდე მოღწეულია X-XIII ს-ის ხელნაწერე-ბით. თხზულება არ ითვლება მეტაფრასულ ძეგლად.

არაბები ნაწარმოებში მოხსენიებულნი არიან შემდეგი სახელწოდებებით: 1. არაბიელნი. 2. აბრამიანნი, 3. სარკინოზნი. 4. აგარიანნი. 5. ისმაელიტელნი. [I, 56, ¹³⁻¹⁴]; მათი ეპითეტებია: 1. ზედამდგომელნი ჩუენნი; 2. მფლობელნი ჟამისანი; 3. მზაკვარი მოძღვრების მქონენი; 4. ქრისტესაგან განდგომილნი [I 49, ³⁰; 50, ¹⁻²]; 5. საწუთროს მოყვარენი; 6. ძე ღვთისას არმრწმენი თესლი; 7. ჩვენი სარწმუნოების მაგინებელნი [I, 79, ⁸⁻⁹]; 8. მახვილით პყრობილი სჯულის მქონენი (I 78, ⁸⁻⁹); მათი სარწმუნოება კაცთა ზელოვნებითაა შეთხზული და ზღაპრობისა სიბრძნით ღონისძიებული [I, 65, ⁷⁻⁸].

მართალია, შუა საუკუნეების ქრისტიანული მწერლობისათვის ნიშანდობლივია მიღებული ნორმების ერთი ნაწარმოებიდან მეორეში გადასვლა და ფრაზეოლოგიურ კლიშედ ქცევა, მაგრამ პირველ თავში ავტორის მიერ ყურადღების გამახვილება შემდეგ საკითხებზე: 1. არაბები, 2. მეშვიდე დარზე დგომა, ანუ საზოგადოების გადაგვარება მეორემოსელის წინა პერიოდში, 3. დედამიწის უკიდურეს მხარეში ცხოვრება, 4. ჩრდილოეთის საზღვარზე, სადაც მკვიდრობენ გოგისა და მაგოგის ძენი, რომელ არიან ხაზარნი, კაც ველურ, საშინელ პირთა, მკვდის ბუნება, სისხლისმჭამელ, რომელთა შგულის არა აქვს, გარნა ღმერთი ზოლო შემოქმედი იციან [I, 58, ⁹⁻¹¹], გვაფიქრებინებს იმას, რომ იოვანე საბანისძეს სოფლის აღსასრულის იდეა უნდა სცოდნოდა არა მხოლოდ ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებიდან, არამედ იპოლიტე რომაელის, ეფრემ ასურის, ანდრია კესარიელის და, განსაკუთრებით, მეთოდოს პატარელის შრომებიდანაც. ერთი შეხედვით, ზემოჩამოთვლილი შტრიხებიდან გამომდინარე, ავტორის სულისკვეთება მეტ სიახლოვეს სწორედ მეთოდოსისა (III ს-ის ბოლო, IV ს-ის დასაწყისი) თუ ფსევდომეთოდოსის (VI-VII სს) თხზულებასთან ავლენს, ვინაიდან ამ ავტორის პოლიტიკური იერის მქონე ესკატოლოგიაში არაბობა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რგოლია [2, 215-221], რაც, ცხადია, ცალკე კვლევას საჭიროებს. საზოგადოდ, VIII ს-ის ბიზანტიურ ლიტერატურაში არაბების წინააღმდეგ ბრძოლის თემა არ იყო გავრცელებული სიუჟეტი [3, 229-230].

იოვანე საბანისძეს, არაბების საორიენტაციო ზონაში – ქართლში – მცხოვრებს, ეს თხზულება მეთოდოსისა – „სიტყუაჲ მეორედ მოსლვისათჳს და აღსასრულისა“ [4, 453] წაკითხული ექნებოდა ბერძნულად თუ არა, სირიულ-სომხურად მაინც, მით უმეტეს, რომ მაშინ არაბების საორიენტაციო ზონაში მოქცეულ მთელ ამიერკავკასიას არმენია ერქვა. ყოველ შემთხვევაში მე-7 ს-ის ავტორად მიჩნეულმა მოვსეს კალანკატუაციმ იცის ალ. მაკედონელის მიერ სხვადასხვა ხალხთა მოყვანისა და განსახლების ამავეი კასპიელთა ქვეყნებში ჩორის კარამდე [5, 49]. ფსევდო მეთოდოსს კი პირველს დაუკავშირებია გოგისა და მაგოგის სახელი ალექსანდრე მაკედონელთან. მისი შრომა უადრესად პოპულარული ყოფილა და ლათინურადაც ადრევე უთარგმნიათ ბერძნულ-სირიული ორიგინალიდან [6, 53]. მეთოდოსს პატარელის ნაშრო-

მის კვალი ქართლის ცხოვრებაში აღმოაჩინა კ. კეკელიძემ [7, 51-52].

ჰაბოს დეაწლი და წამება ქართლის კათალიკოს სამოელისა და იოვანე საბანისძისათვის მნიშვნელოვანია არა მარტო იმიტომ, რომ მსოფლიოს მკერობელი ერის შვილმა დამაგრული ერის მხარე დაიკავა და პრივილეგირებული სარწმუნოებიდან დევნილ სარწმუნოებაში გადავიდა, არამედ იმიტომაც, რომ ჰაბო იყო არა უბრალოდ არაბი, არამედ წმინდა სისხლის არაბი, რასაც განსაკუთრებით გამოკვეთს ავტორი: არათუ უცხოისაგან თესლისა, არცა ზარჭისაგან შობილი, არამედ ყოვლადვე არაბიელთა თესლი, მამულად და დედულად“ [I, 56, 14-16]. მაშასადამე, ჰაბო არ არის შერეული, ან კანონგარეშე ქორწინების ნაყოფი, რაც ბუნებითი კანონის თანახმად¹, ახსნიდა მის ქმედებას. ამ შემთხვევაში ზაზგასმულია საღვთო ტარიგის გენეტიკური უმწიკველობა. ჰაბო არის ამავე დროს განათლებული, აქვს პრესტიჟული პროფესია, „მონაგებნი და აგარაკები“. ე. ი. მოხსნილია ყველა მიზეზი მისი ფერისცვალებისა. ნეტარმა აბრაჰამმა, – როგორც მწერალი გვეუბნება, – ჰაბო, მისი ნაშობთაგანი, თავის წიალში შეიწყნარა ქრისტეს სიყვარული-სათვის, ქრისტესი, რომელიც მან საკუთარ კარავში მიიღო და ვინც ის, (აბრაჰამი), მრავალი ნათესავის მამად გამოაჩინა [I 77, 25-26].

აბრამეანი ჰაბო, ბაბილონის ქვეყნის² დედაქალაქ ბაბელში, უფლის ნებით, შეხვდა ასევე აბრამეან ნერსეს, ქართლის ერისმთავარს, ბოროტ კაცთა შესმენით ხალიფატის დედაქალაქში დაბარებულს. მართალია, ჩვენი ავტორი არ საუბრობს ბაგრატიონთა წარმომავლობაზე, რასაც მოგვიანებით გიორგი მერჩულე გააკეთებს, მაგრამ სამაგიეროდ ადრეული პერიოდის სომეხი ისტორიკოსები მოვსეს ზორენაცი და მოვსეს კალანკატუაცი წერენ ამის შესახებ. ამ უკანასკნელის თანახმად, ერთი ებრაელი ტყვეთაგანი, სხეულად სმბატი, სომეხთა მეფე პრაჩიად წოდებული პარუირის დროს (ძვ. წ. VI ს.) მეფის სურვილით მოდის და მკვიდრდება სომეხეთში, შემდეგ კი, დასძენს კალანკატუაცი: „დიდებული იაფეტური საგვარეულო რომ შეწყდა, მისგან, (ე. ი. სმბატისაგან), წარმოიშვა ბაგრატუნთა გვარი“ [5, 25].

ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ადრეულ შუა საუკუნეებში ბევრ სკანდინავურ, ანგლო-საქსურ და გოთურ ღინასტიებს

¹ ამ შემთხვევაში ბუნებითი კანონი იგულისხმება შერეული ქორწინების შედეგად გენეტიკის გარეობა. უკანონოდ შობილობა კი ასეთად დაბადებულის საკუთარი თავისა და გარემომცველი საზოგადოებისადმი უარყოფითი დამოკიდებულებას გადმოცემს, ამიტომაც შემორჩა დღემდე კანონიერად შობილი მოღალატის, ცუდი საქმის ჩამდენის მისამართით საგინებელი სიტყვა „ნაბიჭვარი“.

² ბაბ-ილი-ონის ქვეყანა – ბაბ-ილ ეს აქედური სიტყვა წარმოადგენს შერეული სიტყვის ქაღინ-გირას-ს თარგმანს და ნიშნავს ღვთის კარს, ძველი ქართულით „კარს სამეფოს“, მაგრამ ბიზანტიურსა და ქართულ მაგიოგრაფიულ ლიტერატურულ ძეგლებში, ძველი და ახალი აღთქმის ტრადიციებზე დაყრდნობით, აქვს უარყოფითი მნიშვნელობა და ნიშნავს მრავალი ბოროტებით შერეულ ქვეყანას. ბაბილონის ქვეყანა – არაბეთის ხალიფატის, ე. ი. ბოროტების იმპერიის, ხატოვანი განმარტება.

თავიანთი დასაბამი კავკასიური წარმომავლობის ეთნარქის, ოდინისა და მისი შვილებისაგან გამოჰყავდათ [8, 141], მაგრამ ევროპაში ასევე იყო მეფეთა შტო ებრაელ მეფეთა ძირთან დაკავშირებული მეროვინგების დინასტიის სახით [9, 60]. სხვათა შორის, მეროვინგების დაწინაურება (V ს-ის ბოლო და VI ს-ის დასაწყისი) და დაწინაურება ბაგრატიონთა საგვარეულოსი (VI ს-ის 70-იანი წწ.) ძალიან ემთხვევა დროში ერთმანეთს, რაც სიმბოლურად უნდა მიანიშნებდეს იმაზე, რომ იუდაურ – წარმართული სამყაროს პარმონიული შეკავშირება ქრისტიანობის მეშვეობით ჰორიზონტალური დონიდან ვერტიკალურ, ანუ მონარქიულ დონეზე განხორციელდა და კაცობრიობამ მართლაც შეაბიჯა ახალ ისტორიაში. ქართლი ყველა ნიშნის მიხედვით მონაწილეობს მასში. როგორც ვხედავთ, „ჰაბოს წამებაში“ ისტორიული რეალობა და ესქატოლოგიური მომავალის მთრთოლვარე მოლოდინი ერთიანი მსოფლმხედველობის სისტემაშია მოქცეული. ასეა თუ ისე, ბაგრატიონებს თავიანთი ღვთიური წარმომავლობის იდეა მოსვლისთანავე უნდა მოეყოლებინათ ქართლში, ამასთანავე, მნიშვნელოვანია არა თვით ამ ფაქტის უტყუარობა, არამედ რწმენა მისდამი.

ამრიგად, აბრამეან, აგარიან, სარკინოზ-ისმაელიტელი ჰაბო ქვეყნიერების „მეშიდე დარზე“ ყოფნის ჟამს უფლის ბრძანებით და ქრისტეს სიყვარულით ქართლში – „ყურესა ამას ქუეყანისად“ [I 49, 29]¹ წოდებულ მხარეში მოჰყვება ამნისტირებულ ნერსეს, ღვთის ზოსროიანს, მამით იესიან-დავითიანთა ნერგს, (სუმბატ დავითის ძე, ჯუანშერი) ერისმთავრის ზარისხში აღდგენილს. არაბი ჭაბუკის სწრაფვა ქრისტეს მოძღვრებისაკენ დროსა და სივრცეში ფიზიკურად ხორციელდება ნერსე ერისმთავრის, ქვეყანა ქართლისა და ქართული ენის მეშვეობით. იესიან – დავითიანის ერისმთავრის ტახტზე ყოფნა კიდევ უფრო გამოკვეთს ამ ქვეყნის. მისი ხალხისა და ენის განსაკუთრებულ ხედრს. სწორედ ეს ხალხია უფლის მიერ ბაგრატიონთა მეთაურობით გოგისა და მაგოგის სადგურის ახლოს, კავკასიის კარიბჭის მცველად მოწოდებული. ქართლს უმნიშვნელოვანესი როლი აკისრია ქრისტეს ამ სოფლად ღირსეულ მეუფებაში, ის არის წმიდანთა დედა [I 55, 15], თანაც ეს წმიდანები მხოლოდ ეთნიკური ქართველები კი არ არიან, არამედ უცხონიც, ეს დიდი პრივილეგიაა. მიმადლებით ძე ღვთისად ქცეულმა არაბმა ჰაბომ მთელი ქართლი კიდევ ერთხელ აქცია მიმადლებით ღვთის ძედ. ქართლი – ეს ყურე, ეს საცხოვრისი „შორიელთა ამათ მკვდრთა“ [I 55, 17] უმნიშვნელოვანესი პუნქტია არა მხოლოდ ქრისტიანობის აღმსარებელთა სივრცეში, არამედ დედამიწის მასშტაბით. მისი მწვერვლიდან იშლება როგორც ზოგადკავკასიური, ასევე ზოგადკაცობრიული სივრცე წარღვნას გადარჩენილთა შთამომავლებისათვის, რაც ძალიან კარგად

ძველ ქართველ მთარგმნელებს ყურედ გადმოჰქონდათ შემდეგი ბერძნული სიტყვები: γυναιχί, κλίμα τό, πλατεία ἡ.

ეცოდინებოდა იოვანე საბანისძეს და ასევე თავდაპირველად სარკინოზულ მწიგნობრობაში განსწავლულ ჰაბოს, ვინაიდან ძველ აღთქმაზე დასაბირკელე-ბული მაჰმადიანთა საღვთო წიგნი, ყურანი, ასევე იცნობს წარღვნისშემდგომი კაცობრიობის ეთნარქს, ნოეს და წუთისოფლის აღსასრულის აპოკალიფსური დრამის მონაწილე მნიშვნელოვან პერსონაჟებს გოგს და მაგოგს და ასევე მოელის მეორმოსვლას. ყურანი და სხვა არაბული საღვთო და საერო წიგნები ეცოდინებოდა არაბთა 130 წლიანი ბატონობის შედეგად თვით კათალიკოსის მიერ ესოდენ ნაქებ იოვანე საბანისძესაც, ვინაიდან ომეაიდი ზალიფის, აბდ ალ-მალიქის ზეობაში (685-705) არაბული ენა იმპერიის სახელმწიფო ენად გამოცხადდა. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან კი დაიწყო სინკრეტული არაბული კულტურის გაძლიერება, რაშიც პირველ ადგილს ეჭვარ-მოგზაური იკავებს, მეორეს – მედიკოსი, მესამეს კი – ჩინოვნიკი. ამავე პერიოდში ეყრება სა-ფუძველი ადამიანობის ზოგად იდეალზე ახალ წარმოდგენას, რამაც X ს-ის პირველ მუსლიმურ ენციკლოპედიაში „წერილები წმიდა ძმებს“ ასეთი სახე მიიღო: სრულყოფილი ადამიანი უნდა ყოფილიყო აღმოსავლურ ირანულ წარმომავლობის, არაბული, ხანიფური მრწამსის, ირანული აღზრდის, ებრა-ელივით გამოცდილი, ცხოვრებაში მოკრძალებული, ვითარცა ახალგაზრდა ქრისტი, ღვთისმოსავი, როგორც სირიელი ბერი, ბერძენი – ცალკეული მეც-ნიერებების ცოდნით, ინდოელი – საიდუმლოებათა განმარტების უნარითა და თავშეკავებით [10, 118].

ფრაზა „მეშვიდე დარი“ – მეშვიდე ათასწლეული, მეორმოსვლის წინა პე-რიოდის აღმნიშვნელი ეს გამოთქმა, რომლითაც იოვანე საბანისძე ოპერირებს, აღარ გვხვდება ჩვენ შემდგომი პერიოდის აღარც პაგიოგრაფიულ და აღარც ისტორიულ ძეგლებში. მეორმოსვლის სამ საეარაუდო ნიშნულიდან ავტორის მთელი ყურადღება, მთელი ესქატოლოგიური სასოება ძირითადად შესაქმნიდან მეშვიდე ათასწლეულზეა კონცენტრირებული. ფრაზა „მეშვიდე დარი“ იოვანეს ეზდრა სუთიელის აპოკრიფული „გამოცხადებიდან“ აუღია [11, 364]. იმდენად კარგად არის ცნობილი სოფლის არსებობის 7000 წლიანი თეორია, მისი გე-ნეზისი, რომ ამაზე აღარ შეეჩერდებით და ჩვენს ყურადღებას მხოლოდ სიტყვა „დარის“ ეტიმოლოგიას მივაპყრობთ. ხსენებული წიგნის ლექსიკონში სიტყვა – დარი (dār) სირიული ენის ლექსიკურ ერთეულადაა მიჩნეული. დაეძნთ მხოლოდ იმას, რომ ამ სიტყვას იცნობს ძველი ბერძნული ენის ლექსიკონიც. იცნობენ მას ისეთი ძველი ავტორები, როგორებიც ჰომეროსი, პესიოდე და პინდარეა.

δάρων δор. δερών adv. долго, в течении долгого времени

δερὸς 3 დორ. δαρὸς долгий

δερὸ-βίος დორ. δαρὸ-βίος 2 досл. долговечный, пер. бессмертный¹

¹ ძველბერძნული ლექსიკური ერთეულების მოყვანისას ესარგებლობთ: И. Х. Дворещкий,

როგორც ეხედავთ, ძველი ბერძნული ლექსიკა იცნობს როგორც α-ზმონიან, ასევე η - ზმონიან ვარიანტს.

რაც შეეხება იოვანე საბანისძის მეორე უმნიშვნელოვანეს ფრაზას „ყურესა ამას ქუეყანისასა“, რომელიც ჩვენი წერილის სათაურად გვაქვს გამოტანილი, ქართულ ფილოლოგიურ მეცნიერებაში გაგებულია როგორც ქრისტიანული სამყაროს განაპირა მხარე [12, 55-57], რაც გარკვეულწილად სწორია, ვინაიდან ფრაზის ასეთი განმარტება ოიკუმენეს მაშინდელ გაგებაზეა დამყარებული¹. მაგრამ ის, რაც განაპირა და დასასრულია, ამავე დროს დასაწყისიც არის. მწერლის ეს გამოთქმა ჩვენ მიერ გაიაზრება როგორც კერძოადმიანური და ეროვნული, ასევე ზოგადკაცობრიული ბედის პარადიგმად. ის აღის საკრალურის ხარისხში. საკრალური ნიშანი კი ეს აღთქმის ნიშანია. მას ადამიანის ქვეცნობიერზე ზემოქმედების ძალა აქვს. ქრისტიანობას, სხვა რელიგიათა მსგავსად, აქვს თავის საკრალურ ნიშანთა სისტემა, რამაც განაპირობა კიდევ ადრებიზანტიური აზროვნებისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი: მისი მგრძნობიარე დამოკიდებულება ასოებისადმი, სიტყვისადმი, ნიშნისადმი, სიმბოლოსა და ემბლემისადმი, ეტიმოლოგიური ლეგენდებისა და სემიოტიკური ოპერაციებისადმი [13]. ამასთანავე ვითვალისწინებთ მოსაზრებას, რომ ენა იმასხოვრებს და ინახავს იმ ინფორმაციას, რომელსაც დრო-ჟამი ადამიანთა კოლექტიური მეხსიერებიდან ამოშლის; სიტყვა ეს კოსმიური შიფრია, ადამიანთათვის გამოსაცნობად გამოგზავნილი (მირჩა ელიადე).

მამ ჩაეულრმავდეთ სიტყვების – „ყურესა“ და „ქვეყნის“ მნიშვნელობებს.

სიტყვა „ქვეყანას“ მოცემულ კონტექსტში აქვს დედამიწის, ქვეყნიერების მნიშვნელობა [14; 15]. კვლევაში ამ საკითხის ასეთი სახით შემოტანა გვიკარნახა ი. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონმა“ [16], მასში სიტყვა „ყურეს“ აქვს ვარიანტად „ყორე“.

ყურე, ყორე, – <<კუთხე>>, თემი, ქუჩა, მხარე: 1. „...შენისა მაგისა ყურისა (ე. ი. მხარე, კუთხე) ერთისაგან ზალხსა კერეფთ“ 2. „უმჯობეს არს ყორესა (ე. ი. განაპირა, მიგდებული მხარე) ყოფად ჰაერსა ქუეშე, ვიდრე სიცრუევით სახლსა შინა...“ 3. „უმჯობეს ცხორებაჲ კუთხესა შინა დაუბურველსა...“ 4. „უმჯობეს არს ყოფად ყორესა ერდოისასა“...

როგორც ეხედავთ, „ყურე და ყორე“ სიტყვების მნიშვნელობა მოყვანილ მაგალითებში იდენტურია, რამაც გვაიძულა თვალი გადაგვევლო ამ ორი სიტყვის სემანტიკისათვის ყველა ქართველურსა და ძველ ბერძნულ ენებში და მათი თანხვედრის მიზეზისათვის მიგვევნო.

სულხან-საბა[17]

ყურე – ესე არს წარზიდული რამე ადგილ კმელეთით ზღვასა შინა, ანუ

ზღვისა და მდინარისაგან უკუმდგარი ჭმელთა შინა, მცირე თუ დიდი რაიმე. ყორე – უტალახოდ, ლიტონის ქვით ნაშენები სკირა თივითა და ქვით ნაგები.

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი [18]

ყურე – 1. ხმელეთში შეჭრილი ზღვის, ოკეანის ნაწილი. 2. კუნჭული, კუთხე (სახლის), მოფარებული, მყუდრო ადგილი.

ყორე – ქვის და ამისთანების გროვა. 2. უკიროდ, უტალახოდ ნაგები ქვის კედელი.

ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი [19]

სვან. ჳერ, ჳერ-ი „ყურე“, „კიდე“

ქართ. ყურ-ე

ზან. ცურ-ე, მხარე

სვანური ჳერ-ი მიღებული ჩანს ამგვარად: ჳურ-ი > ჳური > ჳურე, რაც თოფურია-ქალდანის ლექსიკონში აღნიშნავს „ხერულს“. მართლაც, ზერელი უაღრესად სწორად გადმოსცემს დღევანდელი ქართული „ყურის“ ძირეულ შინაარსს. ამავე ლექსიკონში პატარა ზერელი, მცირე სარკმელი გადმოცემულია სიტყვით ცხურუ (ქართული ცხვირი) [20].

ყორე

სვან. ჳტილ-ა ჳს., ჳს., – „ყორე“

ქართ. ყორ – „აღყორვა“, ყორე

ზან. ცორ – ცორუ-ა, აღყორვა

სვანური ჳტილა მიჩნეულია არქაულ ჳორა-დან მომდინარედ.

მოგვეყავს აგრეთვე მონაცემები მეგრულ-ქართული ლექსიკონიდან [21]:

ყორე – ხის ან ქვის გროვა

ყორში – კოშკი, გუმბათი, ციხე-კოშკი

ყულე – ციხე

ყურდგი – მყუდრო, წყნარი ადგილი [22]

ყურე – უბანი, მხარე, ქუჩა

სვანური ლექსიკონი

ყორ – (-აშ, – აღ, ბჳ.); ყორ (-იშ – არ, ბჳ). კარი

ყორნიყორ [23] – კარდაკარ

ყორ-ლაჭურა – კარ-ფანჯარა

ყორ-ლიკრჳლ – ჳეიმი

გვაქვს ტოპონიმებიც: ყორათი – სოფელი ზობის რ-ნში; ყორასი – გუილ-რიფშის რ-ნში; ყორულდაში – სოფელი ლენტეხის რ-ნში.

პორონიმები: ყორულდაში – მწვერვალი სვანეთის ქედის აღმოსავლეთ ნაწილში; ყორულდაში – მყინვარი სვანეთის კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე.

ჳიდრონიმები: ყორა – ყაზბეგის რ-ნში; ყორიანი – ყვარლის რ-ნში.

ძველი ბერძნული ენა

κορεία ἡ δεισθενность

Κόρεία τὰ – праздник в честь (Персефона)

κορέω – 1. подметать, чистить 2. шутл. выметать, опусташать – გამო-
ყრ-ა, ა-ყრ-ა

κόρη, эп-ион. κοῦρη trad. тж. κύρα и κοῦρα дор. κύρα ἡ 1. девушка дева
2. невеста 3. молодая женщина 4. дочь... 6. зрачок 7. глаз¹ 8. (в персидской
одежде) длинный и широкий рукав (გავიხსენოთ, ოვთისმშობელი არის კლდე
– ყორე და არის ნავთ-საყუდარი – ყურე; სიტყვის ყველა ვარიანტს ახლავს
მხოლოდ მდ. სქესის არტიკლი).

Κόρβας σὸς ἡ куча, гряда (მეგრ. ყორში?)

I κόρος ὁ 1. сытость, пресищение (ქართ. ყორვა, ამოყორვა) 2. высоко-
мерие, надменность

II κόρος ὁ сор, мусор, свалка нечистот

III κόρος эп-ион. κοῦρος, дор. κύρος ὁ ребенок, младенец 2. мальчик,
юноша 3. сын [22, 56]

κόρη κόρη дор. κύρα ἡ 1. висок 2. сторона головы, щека, тж. голова

κοῦς σῶς ἡ 1. шлем 2. голова

κορυφή дор. κορυφά ἡ 1. верхняя часть головы, макушка 2. вершина вер-
хушка 3. высшая точка (ქართ. კორიფე, მკრეფი, მეთაური) [22, 57]

κοῦρά იონ. κοῦρη ἡ 1. стрижка... 5. срезывание 6. (о животных) ошипы-
вание, объедание

κοῦρεῖον τό циркульня

κοῦρεῖον и κοῦριον τό жертва закалываемая 3-й день праздника τὰ
Απατοῦρια

I κύριος 3 и 2: 1. имеющий власть, господствующий... 5. сильный. 6. глав-
ный, важнейший

II κύριος ὁ 1. повелитель, владыка 2. господин 3. хранитель 4. господь

¹ მგონი, ახლა შეიძლება მივხედეთ, ქართ. „მზერა“ მეორენაირად „ყურთან“ რატომ არის დაკავშირებული. თვალი არის ზერელი, სარკმელი, ყურთან ერთად აღამიანის გარემომცველ სამყა-
როსა და ღმერთთან დამაკავშირებელი. საღმრთო ცოდნა, შუმერულ-აქადური ტრადიციით, ბრძნობი
შედის უპირველესად ყურიდან, შემდეგ თვალიდან. შესაბამისად არსებობს ეპითეტებიც: „თვალდია
და ყურგანზმული“. საბანისებუ უღიდეს მნიშვნელობას სწორედ ყურს ანიჭებს: ფიზიკურს, გულისას,
გონებისას [1 49, 3-10].

² ამ ბერძნულ სიტყვასთან უნდა ჰქონდეს ნათესაობა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის
საქარალურ სიტყვას „კერივი“ – უფლისა და საკუირეულებას – ის, რაც უფლის კომპეტენციაა. შემ-
დგომ ეს სიტყვა ნაწილობრივ „სასწაულმა“ და „ნიშანმა“ შეცვალეს, რაშიც ღმერთთან ქართული
კაცის მიმართების სხვადასხვა საფეხური შეიძლება დაინახოთ. სასწაულში უკვე ჩანს მზაობა უფლის
საკუირეულების წასაქითხად. კერივისაგან მეკრივის განვითარება და მისი საქარალური შინაარსისაგან
დაცლა, ჩვენ უფრო გვიანი მოვლენა გვეგონია.

ὄρος ἰον. οὐρος εὐς τὸ ὄρος, возвышенность

ὄρος ἰον. οὐρος ὁ 1. межевой знак 2. граница, рубеж...

ჩვენ მიერ მოყვანილმა მცირე მაგალითებმა კარგად დაგვანახა ქართულური ენების „ყურე“, „ყორესა“ და ძველი ბერძნული ენის (κορ, κουρ, κυρ, ορ) ლექსიკური ერთეულების ურთიერთმიმართება, აგრეთვე ის, რომ ძველ ბერძნულ ენაში ამ ძირებით თეოფორული შინაარსის სიტყვებია გადმოცემული და წარმოადგენს ერთ რომელიღაც ნაკადს ამ ენის განვითარების ისტორიაში, რომლის წარმომავლობისა და დროით საზღვრებში მოქცევა ამ ეტაპზე ჩვენ არ შეგვიძლია და ის არც წარმოადგენს ჩვენს მიზანს. ჩვენს მოსაზრებას ამაგრებს ისიც, რომ ბერძნულ არქაიკაში კლასიკური პერიოდის Κ (καπτα) ბგერა ὀ, υ ხმოვნების წინამავალ პოზიციაში Q (qοιπα-ით) გადმოიცემოდა, ასეა ეს აბუ-სიმბალის ტაძრის წარწერებში (ძვ. წ. VI ს.) (24, 84, 177), ხოლო ფინიკიურ ანბანში, რომლითაც ესოდენ დავალებულია ბერძნული, Qοιπα გამოთქმაში უახლოვდებოდა ქართულ ყ ბგერას და სიტყვა „კეფის“ იდეოგრამა-აკროფონს წარმოადგენდა (25, 110).

ზემოხსენებულ ქართულ და ბერძნულ ძირებს პარალელი ეძებნება შუმერულ ენაშიც. ეს სიტყვა გახლავთ – ქურ – მთა. მთა შუმერულ მითოლოგიაში ხელთუქმნელი სიმბოლოა დიდი ღერძისა, რომელიც ამთლიანებს უსასრულო მანძილით დაშორებულ სამ სკენელს. „დიდი მთა – ქურ-გალ“ შუმერთა ღმერთის ენლილის ეპითეტია, ვინაიდან მან გაზარდა მანძილი ქვეყნიდან ზეცამდე. მთაზე ყველაზე უკეთ უახლოვდება ერთმანეთს მიწიური და ზეციური სფეროები [26, 111-137]. შუმერთა ეს თვალსაზრისი თითქმის ყველა რელიგიაში გვხვდება. ქურ – შუმერულში ერთდროულად აღნიშნავს „ქვეყანასაც“ და „მთასაც“, ხოლო ურარტულში „მიწას“ და „ქვეყანას“ [27, 404]

როდესაც ჩვენ ვამბობთ, რომ „ყურესა ამას ქუეყანისასა“ იოვანე საბანისძესთან არის ძალზე ფართო შინაარსის ცნება, ვითვალისწინებთ ამავე დროს კავკასიასთან უძველესი ხალხების მიმართების ტრადიციასაც. მოვიყვანთ მრავლისაგან მცირედს:

ბიბლია პირდაპირ მოგვითხრობს, რომ შუმერთა ძველი დასახლება კავკასიიდან მოვიდა და ეს მიგრანტები ნოეს შთამომავლები იყვნენ (შესაქ. 10,32; 11, 1-2), რომ წარღვნას გადარჩენილი ნოე სწორედ ამ ქედის მწვერვალზე ამოვიდა კიდობნიდან და მისი გადმოსვლის ადგილი მოგვინახვით გაიგივდა არარატთან [28, 5]. სახელწოდებას „არარატი“ ბიბლია არასოდეს აიგივებდა ერთ კონკრეტულ მთასთან. ებრაელები ამ სიტყვით იხსენიებდნენ ურარტეელებს და უკიდურეს ჩრდილოეთ ზღვარს – კავკასიას [29, 18]. ასირიულ წყაროებში კი ბიბლიურ არარატს ერქვა ნახირი-ნაირი და ის ჩრდილოეთსაც აღნიშნავდა [29, 22]. გ. ცერენი წერდა: მხოლოდ მას, ვისაც არ სჯერა ძველი აღთქმის არც ერთი სიტყვის და უარყოფს ისტორიულ სინამდვილეს, შეუძლია, შუმერ-

ების ერსა და კავკასიას შორის კავშირი უარყოსო [30, 193-194].

კავკასია Καυκάσιος ὁ ეს პორონიმი ასეთი სახით პირველად ესქილეს „მიჯაჭვეულ პრომეთეში“ გვხვდება. კავკასიის ქედი იონელი გეოგრაფების წარმოდგენით, ღელამიწის უკიდურეს აღმოსავლეთში მდებარეობდა. აქედან გამომდინარე, ალექსანდრე მაკედონელის აღმოსავლური ლაშქრობების შემდეგ ეს სახელწოდება გავრცელდა ინდოეთის ჩრდილოეთით მდებარე ჰინდიკუმის, პამირისა და ჰიმალაის მთებზე. ზუსტი მონაცემები კავკასიის შესახებ მოპოვებული იქნა პომპეუსის ლაშქრობათა შედეგად (ძვ. წ. 65), თუმცა, ადრევე იყო ცნობილი კავკასიის ჩრდილოეთიდან სამხრეთში გადმოსასვლელი ორი გზა: დარიალი და დერბენდი [31].

I ს-ის დიდი ბერძენი გეოგრაფი სტრაბონი კი ახსენებს მის უმაღლეს მწვერვალსაც. იგი წერს: ამორძალები გარგარელების მეზობლად ცხოვრობენ – კავკასიის ქედის იმ მთისწინეთში, რომელსაც კერავნის¹ მთები ჰქვიაო.

ძველ ბერძნულ ენაში κεραύνιος აღნიშნავს: 1. громовой, грозовой 2. порожающий 2. порожающий громом (ზეესი), пороженный громом (სემელე). როგორც ჩანს, სტრაბონის კერავნი „იალბუზის“ – მქუხარე, მეხისმტყორცნელი – თარგმანია. ტოპონიმების, პორონიმების, ჰიერონიმების თარგმნა ძველბერძენთათვის ნორმაა. ალ, ელ, ილ ძირი ბევრ ენაში აღნიშნავს ნათელს, ცეცხლს, ღმერთს, უფალს. ელ-ობით მიმართავს ჯვარზე გაკრული მაცხოვარი მამალმერთს: „ელოი, ელოი, ლამა საბაკთან?“ რომელ არს თარგმანებით: ღმერთო ჩემო, ღმერთო ჩემო, რაღსა დამადგებ მე“ (მარკ. 15, 34C). მოგვყავს ამ მუხლის ბერძნული ვარიანტიც: καὶ τῇ ᾠρῇ τῇ ἑνῇ τῇ ἑβδόμῃ οὗ Ἰησοῦς φωνῇ μεγάλῃ λέγων· Ἐλῶ! Ἐλῶ! λιμὲν σαββαθῶν! ὁ ἔστι μεθερμηνεύσμενον, ὁ Θεός μου ὁ Θεός μου, εἰς τί με ἔγκατέλιπες...

ქართლის ცხოვრებაში წერია: კავკასი სპარსულად იალბუზი არისო. ეახუშტი ბაგრატიონი ღვალეთის საზღვრების აღწერისას ამბობს: „ღვალეთს სამხრეთით ესაზღვრება კავკასი... ბრუც-საბძლისა, ზეკარისა და კელლისა“ – (აქვეა განმარტებაც: ბრუც-საბძელა ეწოდა, ვინაითგან არს მსგავსი საბძლისა და უქმი. ე. ი. ავტორს სიტყვა „ბრუც“ ესმის როგორც გაუქმებული. ზოლო ზეკარა კარსავით მყოფისა და კედელა ამართებით ყოფისათჳს კედელსავით). არამედ ქართლიდან ესე კავკასნი უმეტეს ყოველთა მჩენარობენ დიდად და ამისთვის უწოდეს სპარსთა იალბუზი, (და კელაჲ განმარტება) ქარმყინვარე... [32, 648]. როგორც ვხედავთ, ეახუშტი გვაწვდის ერთი მთის სამ სახელს. იმერული დიალექტი იცნობს სიტყვას – ბრუტსაბძელა, რაც ნიშნავს: 1. ქათმის ძვალს კისრიდან კუდუსუნამდე (ამ შემთხვევაში ამოსავალი, როგორც ჩანს, გარეგნული მსაგავსებაა). 2. მაღალ მთას, სადაც კუდიანები იკრიბებიან [33].

¹ ამ სახელწოდების მთები, იყო კონტინენტურ საბერძნეთშიც: იხ. აპოლონიოს როდოსელი „არგონავტიკა“ IV; ოვიდიუსი, „ტრუზიანი“ (II, 11, 19).

ე. ი. ხალხური ცნობიერებისათვის ეს სიტყვა აღნიშნავს გაუქმებულ სალოცავს. მართლაც, საბძლის არსიდან თუ ამოვალთ, ის ანტიტაძრის, ანტიბელლის შინაარსს შეიძენს. სინამდვილეში, ბრუც – ბრუტ იგივე ბრუს-ბურსი უნდა იყოს, საბძელი კი საბზურა – მზიანი ადგილი. მზებურა – ფშავში ლაშარის ეპითეტია, ე. ი. მზის – მზიური, ღვთის – ღვთიური მთა. გვაქვს აგრეთვე პორონიმი ბურსაჭირი.

ბურსა – თოვლიანი ნისლი (ქართლ.) [33]

ბური – ნისლი, ბნელი (სვან.)

ბურსნა – ღმერთი, უფალი (სვან.) [20]

ბურს – პირქუში, მკაცრი, შეუვალი (ჩეჩნ.)¹

ჭირკვალი – მიხვეულ-მოხვეული ბილიკი ციცაბო კლდეზე (ქართლ.)

ჭირტი –ბოძი. მალლობი, (მწვერვალი?) (ქართლ.)

ჭირპინტი – შუბ(ლ)საფენი (ქიზიყ.)

ჭირტალი – ღოღო, მთის ღოღო (თუშ.)

ჭირღვა – ჭიგო (აჭარ.)

ჭირხლი – კედელზე გარედან (ვერტიკალურდ) შეყინული ჰაერი [33]

მამსადაძე, ბურსაჭირი გამოდის თოვლ-ნისლიანი მწვერვალი, შეუვალი, მკაცრი მწვერვალი, უფლის მწვერვალი. ძვ. სპარსულში არის ანთროპონიმი *Burzāhur* [34, 87] – მაღალი ცეცხლი. *burz* – მაღალი. იალბუ(რ)ს – მაღალი უფალი, მაღალი მთა. ბურზათურის შემოკლებული ფორმაა ბურზოკი. ბურ-ზო – ასეთი სახელისმქონე პერსონაჟს, გაქრისტიანებულ სპარსს, იცნობს „ეესტათი მცხეთელის მარტვილობაც“ (I 32, 19). ავ. *brāza* [34,79] – ნათება, (ქართ. ბრაზი, ცეცხლის ყრა?). ბრას – იმერ. აღმასი. *Birzabād* ბედნიერებით, გამარჯვებით მოსილი. სხვათა შორის სვანურში გვაქვს სინტაგმა ძელამ-მულამ [20]– ელიას აღი, ელიას ცეცხლი. მულამში შუმ. წარმომაელობის მელამი – ღვთიური ნათება და ძველი ქართული ელაში-კამარა მოჩანს.

ელბრუსი ამ სახელწოდების მთიანეთი არის ირანშიც [35], კასპიის ზღვის სამხრეთ სანაპიროს გასწვრივ. ზოროასტრული მითოლოგიის მიხედვით, სწორედ ამ მთიდან (პარა ბარზაიტიდან) უნდა მოეცლინოს კაცობრიობას მხსნელი [36, 20]. „ზარატუსტრას ამ მწვერვალზე მოუთავსებია ბოროტი სული არი-მანისა: იგი ვარდება იალბუზიდან – ამბობს ზარატუსტრა – და უფსკრულზე გართხმული მისი სხეული სამყაროებს შორის გადებულ ცეცხლის ხიდს ჰგავს“ [37, 25-26] – წერს ალ. დიუმა. მისივე ცნობით, კავკასიელ მთიელებს, მისი მოგზაურობის დროს ჯერ კიდევ ახსოვდათ ლეგენდები ნოეს კიდობნის იალბუზის მწვერვალზე გაჩერებისა და იმის შესახებ, რომ მას შემდეგ ამ მთის წვერისთვის აღარავის მიეღწივნა, ვინაიდან უფლის ნებააო ამისთვის საჭი-

¹ ინფორმაცია მომართა ქალბატონმა მეკა ზანგოშვილმა, რისთვისაც უღრმეს მადლობას გოვასხნებ.

რო [37,21]. გეახსენდება ვახტანგ გორგასალი, ვისი პიროვნებაც ქართულმა ხალხურმა და საისტორიო ტრადიციამ განსაკუთრებული დიდებით შემოსა და ღირს ჰყო იალბუზზე ფეხის შედგმისა, ასევე მეფე თამარი, რომლის შესახებ არსებული სამოთხის მითის ვარიანტებში იალბუზს ბრუტსაბელა და სხვა მთებიც ენაცვლებიან [38, 254-258]

წარღვნის შემდგომი კაცობრიობის აღორძინებას ძველი ბერძნები აკავშირებდნენ პრომეთესა და მის ძე დეკალიონთან (კილონის უფალი?).

პლუტარქე ალექსანდრიელს კავკასიის ქედი, უწინ ბორეასის საწოლად სახელდებული, მიაჩნდა არა მარტო დასჯილი პრომეთეს, არამედ დასჯილი კრონოსის სამყოფელადაც [39, 224], ე. ი. ბერძნები კავკასიასთან აკავშირებდნენ არა მარტო ღმერთთა თაობების ცვლას, არამედ კაცობრიობის წარმოშობასაც წარღვნის შემდგომ.

შუა საუკუნეების გერმანელი ანალისტი საქსონი (1140-1220) საუბრობს ნორმანთა კავკასიურ წარმომავლობაზე, ხოლო ირლანდიურ და ისლანდიურ საგებში საუბარია ამ კუნძულის მკვიდრთა სამშობლოზე, რომლის კოორდინატებიც თანხვდება კავკასიას [40, 62]. რაც უფრო დასავლეთით და ჩრდილოეთით ცხოვრობდნენ გერმანელი ტომები, მით უფრო მტკიცე იყო მათში მათი კავკასიური წარმომავლობის ტრადიცია [40].

კავკასია – ამ სახელის წარმომავლობას აკავშირებენ სემიტურ ენებთან [41]. ფინიკიელი მეზღვაურები სიტყვით კაფ აღნიშნავდნენ უკიდურეს ჩრდილოეთ ზღვარს და თვლიდნენ, რომ კავკასიაში ცხოვრობდა მათი უძველესი ღმერთი ბაალ-კაფონი, იგივე მამაპაპური ილ-ი [42, 10]. სიტყვა კაფ – არაბულადაც აღნიშნავს ბოლოს, ზღვარს [43, 15], საიდანაც მეორმოსვლის წინ უნდა წამოვიდეს იაჯუჯისა და მაჯუჯის ტომი კაცობრიობის გასანადგურებლად [44].

არაბები და სპარსელები ცეცხლოვანი ჯინების სამკვიდრებლად დღემდე კაფის მთებს მიიჩნევენ [42, 10]. ძვ. სპარს. Kaufa > kōf > ახ. სპარს. kōh [34, 114], ქართულად ქუპ (ქუპ-ილ-ი მთა, გრგვინვა ილ-ისა?)¹. X ს-ის უღიდესი სპარსელი პოეტი ფირდოუსი თავისი პოემის, „შაჰნამეს“ ისტორიულ ნაწილში წერს: „...До Кафа, до тех величавых хребтов, Всем будет владеть безраздельно Хосров[45, 262] ...“

საბანისძის მსგავსად, ყველა ძველი ავტორი, რომელთაც იცოდნენ, რომ კავკასიის გადაღმაც იყო თვალუწვდომელი მიწები უამრავი ხალხებითა და ტომებით დასახლებული, გეოგრაფიული თუ მისტიკური ტრადიციიდან გამომდინარე, უწოდებდნენ მას ქვეყნიერების ზღვარს, მის დასასრულს“ [46, 9].

საიდუმლო მოძღვრებათა სიმბოლიკაში კავკასიას უკავია განსაკუთრებული ადგილი. მისი რიტუზობრივი ეკვივალენტი არის 33, რაც განასახიერებს

¹ სიტყვის სწორად წაკითხვაში დაშვებარა ირანისტი, ქალბატონი ი. სულაკაძე, რის გამოც უხედი უღრმეს მადლობას.

ეზოთერული სიბრძნის წვდომის უმაღლეს საფეხურს. ასო-ნიშანი K დაეითის ვარსკვლავში აღნიშნავს საიდუმლოს. იდრის შაჰის თანახმად, ამ ნიშნის დანიშნულება ყველა დაფარულ სწავლებაში იდენტურია [47, 214]. ეს ენციკლოპედისტი სუფიების შესახებ წერს: ისინი ამბობენ, მიწასა და ცას შორის არის 33 [47, 215], რაც იმაზე მიუთითებს, რომ კავკასიის ეზოთერული სიმბოლო საიდუმლო მოძღვრებებში წარმოადგენს ზღვარს, სადაც ერთმანეთს ზედბინან ბნელი და ნათელი, ბოროტება და სიკეთე, ღვთიური და სატანური. სუფიები, ეს საოცარი მისტიკოსები, სწორედ კავკასიაში ეძიებდნენ საკუთარ ქრისტეს.

ასე რომ, სხვას ყველაფერს რომ თავი დაეანებოთ, ბიბლიის თანახმად, კავკასია იყო წყლის სიღრმიდან ამოზრდილი პირველი ხმელეთი, ქვეყნიერების ჭიბი – ყორე; წარღვნის შემდგომი კაცობრიობის აღორძინების პირველი კერა, პირველი სალოცავი მთა და სიწმინდე. ხმელეთის ფართობის გაზრდის შესაბამისად კი ის იქცა ზღვაში შეჭრილ ხმელეთად, ანუ ყურედ, ვიწრო მასშტაბით, თუმცა, ის მაინც დარჩა ევროპისა და აზიის, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის შემაერთებელ რგოლად¹. კაცობრიობის განფენის შემდგომ ყველა ხალხმა გაიჩინა ახალი და თანაც საკუთარი ცენტრი, ცისა და მიწის შემაერთებელი დიდი მთა, თუმცა არ დაუკარგავს ხსოვნა ძველთაძველის – კავკასიის, იალბუზისა, ამ პირველი მთისა, ზე(ცის)კარისა და ღვთის კარისა, მარადისობის უფლისა თუ საუფლო ჟამისა, რაც ასახა აგრეთვე ტოპონიმმა – „ღარი-იალ“.

კავკასიასთან ბიბლიური ტრადიცია აკავშირებს არა მარტო კაცობრიობის დასაწყისს α (ნოე), არამედ კაცობრიობის დასასრულსაც γ (გოგი და მაგოგი). იოანეს აპოკალიფსში (I, 8) აღფა და ომეგა, ანი და პოე ეს მაცხოვარია. ადრებიზანტიურ ეპოქაში, იუსტინიანე დიდის დროს, როცა სიმბოლიზება და სქემატიზება უმაღლეს ხარისხს აღწევდა, მისი სქოლარების ფარებზე გამოსახული იყო მაცხოვრის მონოგრამა α * ω [13, 258]. გამოდის, რომ სემიტური ნიშანი ჩრდილოეთისა, ბოლო ზღერისა და კავკასიისა Kafარის ქრისტიანული მონოგრამა იმპერსონალურისა, ძე ღვთისასი.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ იოანე საბანისძეს ქართლის მხოლოდ ქვეყნიერების განაპირა, მიგდებულ კუთხედ წარმოჩენა რომ სდომებოდა, მას შეეძლო გამოეყენებინა სიტყვა „კიდე“, მით უმეტეს, რომ ის იცნობს მას. „თავ ყოველთა ცის კიდეთა იქმნა“ (I 53, 16)² – ამბობს ის მაცხოვარზე და ამ გამოთქმას „ლოლ საკიდურის“ (I 53, 13) λῖθον ὢν ἑνεδίκαμψαν (L, 20, 17) დიალექტიკურ ოპოზიციად იყენებს. ურიათა მიერ

¹ სწორედ ამ მონაცემებისა და თავის ქალათა კვლევის შედეგების თანახმად უწოდა არიულ, თორ რასას თანამედროვე ანთროპოლოგიის ფუძემდებელმა, გერმანელმა მეცნიერმა იოჰან ფრიდრიხ ბლუმენბახმა (1752-1840) კავკასიური რასა (ბლუმენბახი, იხ. ქსე, ტ. 2, თბ., 1977).

² საბანისძის „თავ (ცის) კიდეთა იქმნა“ არის პირდაპირი თარგმანი ბერძნული ἑνεδίκαμψαν ἐξ ἑσθλῶν γωνίᾳ. და ეს ასეა ყველა ქართულ სახარებაში (მ. 21,4; მრ. 12,10; ლ. 20,17). თავი ძე. ქართულში ძე. ბერძნულის მსგავსად კუთხის ქვას, ლოდსაც ნიშნავს.

დაწუნებული ქვა, მაცხოვარი, სასაძირკვლე ქვა აღმოჩნდა, ისმავლიტელთაგან განგდებული ჰაბო უფალმა ვითარცა ვარდი ეკალთაგან გამოარჩია (I 80,18). იგულისხმება, რომ ასეთივე ბედი ელის, ქვეყნიერების ყურედ ქცეულ ქართლს, „დაწუნებულსა და დამდაბლებულს“¹. როგორც ვხედავთ, სახეზეა ანტითეზა და ოქსიუმორონი, დაპირისპირებულთა პარადოქსული ერთობა, სამ პარადიგმაში მოცემული – პიროვნება, ქვეყანა, ღმერთი. ასეთი ინტერპრეტაცია კიდევ უფრო ათვალსაზირობს ბერძნებთან შემეტოქების იდეის არსს. ყურადღების ღირსია ის ფაქტიც, რომ ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ თანდათანობით დაიწყო დამკვიდრება ქვეყნიერების ცენტრად იერუსალიმის გამოცხადების იდეამ. წმ. იერონიმეს (344-420) იეზუიკელის წინასწარმეტყველების (5, 5; 38, 12) განმარტებისას მოჰყავს მტკიცებულებანი, რომ იერუსალიმი სამყაროს ცენტრია [6, 233; примеч.15, 388], რამაც გაიმარჯვა კიდევ.

ქართლი მართლაც აღმოჩნდა განაპირა მდგომარეობაში იერუსალიმსა და მეორე იერუსალიმთან, კონსტანტინოპოლთან, მიმართებაში და სანამ მცხეთასაც მეორე იერუსალიმი ეწოდებოდა, იოვანე საბანისძე, ერთი მხრივ, არაბული იმპერიალისტური პოლიტიკის მოწინააღმდეგე, არც ქრისტიან ელინებს ერიდება. ეროვნული თვითმყოფადობის გადასარჩენად ის ბერძნებთან მეტოქეობის ორ პოსტულატს: აბრაამის წიაღი (I 55, 19), ქართლი – წმიდანთა დედა (I 55, 20), ამატებს მესამეს – „ყურეს ამას ქუეყანისასა“ და მასში ცნობიერად ღებს მრავალგვარ შინაარსს: 1) ქართლის ქვეყანა არის დედამიწის პირველ მწვერვალზე, პირველ ყორეზე შეფენილი ქვეყანა. 2) მაშინდელი რელიგიური ტრადიციით, ის არის ქრისტიანული სამყაროს განაპირა მხარე – ყურე. 3) მისტიკური თვალსაზრისით, ქართლი არის ქვეყნიერების უკიდურესი ზღვარი, წერტილი – ყორე, ღვთიურ-სატანურის შესაყარი. 4) ქართლი არის კავკასიის კარიბჭის – ყორეს მცველი, კედელი გოგისა და მაგოგის ძემა წინააღმდეგ და ამ თვალსაზრისით პირველი, რაც ამავე დროს მიაწინებს იქ მცხოვრების უპირობო ვალდებულებაზე ღვთის, სამშობლოსა და კაცობრიობის წინაშე. ქართლის მდგომარეობაზე დამოკიდებული თვით იერუსალიმის მდგომარეობა, როგორც ამის შესახებ ვახტანგ გორგასლის IX თუ XI სს-ების ისტორიკოსი ჯუანშერი ამბობს: „არა-ხოლო-თუ ქართლი მიეცეს განსარყვენლად (იგულისხმებიან სპარსელები), არამედ იერუსალიმიცა, რომელ არს მშობელი ყოველთა შეილთა ნათლისათა“ [48, 201]. 5) ქართლი, მეშვიდე დარის არსიდან გამომდინარე, მალე გახდება წუთისოფლის აღსასრულის აპოკალიფსური დრამის ცენტრი და ის ღირსეულად შეაბიჯებს მერმის საუკუნეში.

ვფიქრობთ, რომ იოვანე საბანისძის თხზულება, ისევე როგორც სხვა

¹ იოვანე საბანისძის თხზულება იოანე ზოსიმეს მესიანიზმის წინასაფხურადაც კი შეიძლება მივიჩნიოთ.

ქართული პაგიოგრაფიული ლიტერატურული ძეგლები, რომ აღარაფერი ვთქვათ ქართულ ისტორიულ წყაროებზე, უადრესად ფასეული მასალაა ბიზანტიისა და შუა საუკუნეების კულტურის მკვლევართათვის და იმსახურებს იმას, რომ შესაბამისი საერთაშორისო სამეცნიერო წრეები მეტად დაინტერესდნენ მისით და ზღვარი დაუდონ იმ უგულებელყოფის პოლიტიკას, რაც, სამწუხაროდ, დიდად განაპირობა რუსეთის მეცნიერთა მიერ (რუსული სახელმწიფო პოლიტიკიდან გამომდინარე, დაწყებული 1801 წ-დან) ჩვენი კულტურის ზანგრძლივმა, სისტემურმა და მიზანმიმართულმა დაკნინება-იგნორირებამ.

წყაროები და ლიტერატურა

1. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები, წიგნი I (V-X სს.), დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა და ც. ჯღამაიამ ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით. თბ., 1964.
2. М. В. Кривов, Откровение псевдо-Методия Патарского как отражение народных взглядов на арабское нашествие, ВВ, 44. 1983.
3. А. П. Каждан, История византийской литературы (650-850), С-П. 2002.
4. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1980.
5. მოსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლიანა დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბ., 1985.
6. Д. Ж. , Райт, Географические представления в эпоху крестовых походов. Пер. с англ. М., 1988.
7. კ. კეკელიძე, ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, III. აგრეთვე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1980, გვ. 453.
8. Ж. Дюмезиль, Верховные боги индоевропейцев. Пер. с фран. М., 1988.
9. М. Байджент, Р. Лей, Г. Линкольн, Священная загадка, Иисус Христос, катары, Священный Грааль, тампилиеры, Сионская община, франкмасоны. Пер. с фран. С-Пб., 1993.
10. И. М. Фильштинский, Б. Я. Шидфар, Очерк арабо- мусульманской культуры (VII-XII вв.), М., 1971.
11. III ეზდრა (სუთიელი) იხ. წიგნში: ძველი აღთქმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები, ტექსტი მოამზადა, წინასიტყვაობა და ლექსიკონი დაურთო ც. ქურციკიძემ, თბ., 1970 (ინფორმაცია მომავლად ბატონმა ე. ჭელიძემ, რისთვისაც ეუხდი დიდ მადლობას).
12. რ. სირაძე, ქართული პაგიოგრაფია, თბ., 1987.
13. С. С. Аверинцев, Поэтика ранневизантийской литературы, М., 1977.

14. სიტყვა „ქვეყნის“ შესახებ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები.
15. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, ტ. 1, თბ., 1977.
16. ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.
17. სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ. II, თბ., 1993.
18. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ნაკვ. II, თბ., 1990.
19. მ. ჩუხუა, ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 2000-2003.
20. ვ. თოფურია, მ. ქალდანი, სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000.
21. ო. ქავიაი, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 2001
22. მეგრული „ყურდგი“ არის კომპოზიტი და მიღებულია სიტყვა ყურესა და სვანური სიტყვის არგილის – „სალოცაჲ ადგილი“ (ქართული „ადგილი“) – შეერთებით. თვით ეს სვანური სიტყვა კი გვხვდება ძვ. ბერძნულ ლექსიკონში ἄργιλος ἢ- горшечная глина. ამ სიტყვას პირველად ყურადღება მიაქცია რ. გორდენაინმა, იხ. წინარებერძნული და ქართველური, თბ., 1985, 99; აქვე, ქართ. „ყრმა“, გვ. 56.
23. cognosc – ლათ. – кричать по-воронему, каркать. ღრმად გვეჯერა, რომ ამ სვან. და ლათ. სიტყვების ამოსავალი საერთო შინაარსი, „მაცნეობა“ უნდა იყოს.
24. თ. გამყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა, თბ., 1989, 84, 177.
25. რ. პატარიძე, ქართული ასომთავრული, თბ., 1980, 110.
26. ზ. კიკნაძე, შუამდინარული მითოლოგია, თბ., 1979.
27. И. М. Дяконов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963.
28. П. Услар, Начало христианства в Закавказье и на Кавказе, сбор.: Сведения о кавказских горцах, вып. II, Тиф., 1869.
29. Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, Тб., 1954.
30. Э. Церен, Библейские холмы, Пер. с нем. М., 1986.
31. Словарь Античности, Пер. с нем. М., 1989. Δερβένι τό ეს სიტყვა ახალი ბერძნული ენის კუთვნილებაა (იხ. Γ. Μπαμπινιωτης, Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Αθήνα, 1998) და ის თურქულიდან მომდინარედაა მიჩნეული. ჩვენი აზრით კი, კომპოზიტია ორი ძვ. ბერძნული სიტყვის -1. δέρω, დორ. δέρω ἢ –σμεα (Aesch. Eurip.); горло, глотка და 2. ზმნა βάλω-ს „დავდივარ“ მიმღობის, – αοτ.2.έρω, ვპ. βήν -ის შეერთებით მიღებული. სიტყვასიტყვით – გადასასვლელი ყელი, რაც ვაჟის შემოქმედების მცირე მცოდნესაც კი გაახსენებს: „ყელებ შაკრულა მთებისა“, „ყელებ გადავლეს მთებისა“. ყოველ შემთხვევაში, ღერბენ სიტყვასთან ბოლოციდური დ-ს გაჩენამდე დიდ ფონოლოგიურ და სემანტიკურ სიახლოვეს ავლენს სვან. დელფანი – „აივანი“ და ქართ. ღერუფანი. დელფან > ღერფან > ღერუფანი.
32. ვახუშტი ბაგრატიონი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973.

33. ალ. ღლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984.
34. არდაშირ პაპაქის ძის საქმეთა წიგნი, ფალაურიდან თარგმნა, გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო თეო ჩხეიძემ, თბ., 1975.
35. ელბრუსი, იხ. ქსე, ტ. 4, თბ., 1979.
36. კ. გამსახურდია, ადრექრისტიანული ქართლის კულტურული მოზაიკა, თბ., 1995.
37. ალ. დიუმა, კაკეასია, თბ., 1970. დიუმას მხედველობაში აქვს ჩვენი იალბუზი.
38. ქართული საისტორიო სიტყვიერება I, თბ., 1961, 254-258
39. В. В. Латышев, Известия древних писателей, ВДИ, 1948, N11.
40. А. Г. Кузьмин, Об этнической природе варягов, ВИ, 1974, N11.
41. ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. რ. ბურჭულაძის ეგვიპტური იეროგლიფიკა და „აბზაზი“-ს და „კაკეასი“-ს ეტიმოლოგია, საისტორიო შტუდიები, III, 2002; რ. გორდენიანი, მედიტერანულ-ქართული მიმართებები II, თბ., 2007.
42. И. Ш. Шифман, Финикийские мореходы, М., 1965.
43. М. Родионов, Голубая бусина на медной ладони, Л., 1988.
44. Йаджудж и Маджудж, Мифологический словарь, М., 1991.
45. Фирдоуси, Шахнаме, т. III. М., 1965.
46. В. Б. Ковалевская, Кавказ и алапы, М., 1984.
47. Идрис Шах, Суфизм, М., 1994.
48. ჯუანშერი, ვახტანგ გორგასლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955.

შესხმა მეფეთა

ლ. წერეთელი

«მეფესა ღაპითს მონაზონი არსენი»

რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებას, რომელიც ღაპით აღმაშენებლის თაოსნობით გაიმართა, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართული სახელმწიფოსა და ეკლესიისთვის. ვახუშტის სიტყვებით, რუის-ურბნისის კრებას ღაპით აღმაშენებელი ესწრებოდა – „და თვითა მუნ მჯდომი არა ვითარცა მეფე, არამედ ვითარცა მონა“ [1, 156].

„რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა“ მეცნიერულად შეისწავლა ე. გაბიძაშვილმა. მეცნიერის დასკვნით, „რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება მსოფლიო კრების „სტანდარტებს“ ჩამოჰგავს: კრების მიმართვა ღაპით აღმაშენებლისადმი შედგენილია მსოფლიო კრებათა ტრადიციების ანალოგიით. მაგ. კონსტანტინოპოლის II მსოფლიო კრება ეპისტოლეს უგზავნის თეოდოსი დიდს, „საღაღადებელი წმიდისა ამის კრებისა“..., ანუ რუის-ურბნისის კრება მსოფლიო კრებების მსგავსად იყო ორგანიზებული“ [2, 24].

„ძეგლისწერას“, მსოფლიო ეკლესიათა ტრადიციისამებრ, ბოლოს დართული აქვს სინოდიკონი – ხელისმომწერთა ნუსხა, მიძღვნილია „მრავალგამიერი“ მეფის ოჯახისადმი (გიორგი II, ბიზანტიის დედოფალი მართა, ღაპით მეფე და ა.შ.).

„რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერის“ ავტორი თავად გვაცნობს თავს: „მეფესა ღაპითს მონაზონი არსენი“. მეცნიერთა დასკვნით, იგი არა მარტო „შესხმის“, არამედ „ძეგლისწერის“ ავტორიცაა [2, 29].

სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა არსენის ვინაობის თაობაზე: ს. კაკაბაძის აზრით, არსენ ბერი და არსენ იყალთოელი სხვადასხვა პირია, რადგან არსენ იყალთოელი ძეგლისწერის დროს გარდაცვლილად მოიხსენიება.

კ. კეკელიძემ არსენ იყალთოელი და არსენ ბერი ორ სხვადასხვა პირად გამოაცხადა [3, 309].

ი. ლოლაშვილის მოსაზრებით, არსენ ბერის „შესხმა“ ჩამონათვალთ გიორგი ამარტოლის „ზრონოგრაფს“ მისდევს, „დოგმატიკონის“ ხელნაწერის მინაწერი „არსენისა მისრული მღვმეს იტყვს ღაპით მეფე“... საფუძველზე, ასევე 1123 წლის ანდერძით, არსენი შავი მთის ყოფილი მოღვაწეა და ამით აიხსნება არსენის განსაკუთრებული ზრუნვა შავი მთის სვიმეონ საკირველ-მოქმედის მონასტერზე, ხოლო ძეგლისწერის წყაროდ მეცნიერმა „დიდი სჯულის კანონი“ გამოაცხადა. ამრიგად, ი. ლოლაშვილის დასკვნით, „არსენ ბერი

მონაზონი არსენ იყალთოელი. ანტონ I კათალიკოსი მხოლოდ არსენ იყალთოელს ასახელებს არსენის სახელით“ [5, 157].

ე. გაბიაძეშვილმა, ვფიქრობთ, საფუძელიანად დაასაბუთა და ეჭვს აღარ იწვევს მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ „უძველესი ნუსხა ძეგლისწერისა (გელათის №17) არც ცოცხლებში იხსენიებს არსენ იყალთოელს, არც გარდაცვლილებში, ანუ მისი მოხსენიება გარდაცვლილებში გვიანი ჩანამატია, გადამწერთა წყალობით ზოგიერთ ნუსხაში გადმოსული“ [2, 37].

ჩენი კელევის მიზანს არ შეადგენს „ძეგლისწერის“ ავტორის ვინაობის საკითხი, ვემყარებით ე. გაბიაძეშვილის მოსაზრებებს, მხოლოდ ვერ დავეთანხმებით მეცნიერს, რომ „შესხმის“ ტექსტი „იოთიეშმს“ გულისხმობს. არსენ ბერის „შესხმას“ განვიხილავთ სახისმეტყველური თვალსაზრისით. თავიდანვე განვსაზღვრავთ, რომ იგი არ არის მხატვრული ნაწარმოები დღევანდელი გაგებით ანუ ოდენ ქება, ზოტბა მეფისა. „შესხმა“ ჰაგიოგრაფიული ხატწერის, ფსალმუნურ-ჰიმნოგრაფიული პოეზიის საუკეთესო ძეგლია და მიზნად ისახავს მეფის ამქვეყნიური და ღვთიერსულიერი ღვაწლის გადმოცემას, მეფე-მხედართმთავრის, მეფე-მოძღვრის „ხატქმნას“ სიტყვით. არსენ ბერი ემყარება ჰიმნოგრაფიულ კანონიკას და ამკვიდრებს დავით აღმაშენებლის, მეფე-წმიდანის შესხმის ტრადიციას, რომელსაც შემდგომ საზოტბო პოეზიის საუკეთესო წარმომადგენლები – შავთელი, ჩახრუხაძე – აგრძელებენ. „ქართლის ცხოვრებაში“ განსაზღვრდება მეფეთა „ქება“, ასევე „ვეფხისტყაოსანში“ („ქებანი მათ მეფეთანი“, „ეთქვენი ქებანი ვისნი მე“), ანუ ტრადიციის კვალი საცნაურია.

არსენ ბერის „შესხმა“, როგორც შუასაუკუნეობრივი ძეგლი, გულისხმობს ლიტურგიკული აზროვნების წესს, რწმენით ცნობიერებას, მისი მიზანია ერისა და ქვეყნისათვის სამარადჟამოდ სრულქმნას მეფის ღვთიერსულიერი „ქება“. ერთიანი, ძლიერი სახელმწიფოს აღმაშენებელი და ღვთის ნების განმცხადებელი. მეფის „ხატი მეტყველი“ (გ. ათონელი), აღმატებულია გრძნობადმიწიერ აღქმაზე, ღრმადსიმბოლური სახეებით არის დატვირთული.

სახისმეტყველურად არსენ ბერის „შესხმა“ თანხმობს ღვთის მებატანის თხზულებისა „ცხოვრებაჲ მეფეთ მეფისა ღვთისისი“, მაგრამ ამ მსგავსებას განაპირობებს ერთი ეპოქა, ერთი სააზროვნო სისტემა, ერთი ლიტურგიკული და ჰიმნოგრაფიული წყარო – ფსალმუნი, ბიბლია, წმიდანთა ცხოვრებები, ასევე მსოფლიო ქრისტიანული სააზროვნო სიერცე, რომელსაც ათონის, პეტრიწონის, სინის მთის, შავი მთის საღვთისმეტყველო კერებიდან, სასულიერო ტექსტების თარგმანებიდან ითვისებდნენ. სრულიქმნება ანტიკური მწერლობის ახლებური გააზრება ქრისტიანული თვალსაზრისით – ეიკონური სახისმეტყველება, როცა წარმართული შინაარსისგან დაკლილია სახისმეტყველება და სიტყვიერ ხატწერადაა ქცეული, რასაც ბასილი დიდის ტრაქტატი განსაზღვრავს და იოანე პეტრიწმა გელათის საღვთისმეტყველო სკოლაში დააფუძნა. აქილევსი,

ნებროთი, ალექსანდრე მაკედონელი ისეთივე ხატმეტყველებაა, როგორც ბიბლიური – მოსე, სოლომონ, სამსონ, ფინეზი... ზოლო თუ ერთნაირად ასახელებენ მათ არსენ ბერი „შესხმაში“ და დავითის მემკვიდრე „ცხოვრებაში“, თუ ერთსახოვნად ასრულებენ მეფის „ხატს“ და შედარება-უპოვებელი თანხედება ტექსტებში, ეს როდი ნიშნავს, რომ ორივე ძეგლის ავტორი უსათუოდ ერთი და იგივე პირია. დავითის „ცხოვრება“ და არსენ ბერის „შესხმა“ ერთ ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიულ, ფსალმუნურ და ბიბლიურ სახისმეტყველო ტრადიციას ემყარება. მიუღებლად მივიჩნევთ ისტორიკოს მეცნიერთა მსჯელობას საღვთისმეტყველო შინაარსის გაუთვალისწინებლად, „შესხმის“ გადაჭარბებულობასა და ზღვარგადასულობაზე, თითქოსდა „ცხოვრებისა“ და „შესხმის“ ავტორთ ზომიერების გრძნობა ღალატობთ და დავით აღმაშენებელი „ყოველთა უპირატესად“ ჰყავთ შექებული. კ. კეკელიძემ განსაზღვრა: „არსენ ბერის სახოტბო სიტყვა არ წარმოადგენს დამოუკიდებელ მხატვრულ ქმნილებას, ხოტბა გაგრძელებაა რუის-ურბნისის ძეგლისწერისა“ [3, 291].

ამ მოსაზრების გაუთვალისწინებლად, მცდარი შეხედულება დაამკვიდრა ნიკოლოზ კანდელაკმა. „ქართული მჭევრმეტყველების“ ავტორი არასწორად მსჯელობს:

„ხოტბა დასრულებული მხატვრული ქმნილებაა და ამდენად დამოუკიდებელი ორატორული ძეგლიცაა, რომელსაც მისი შემცველი ნაწარმოებიდან მკვეთრად გამოყოფს და აცალკევებს ერთი პრინციპული მხარე – მსმენელისადმი მიმართება. ეს უკანასკნელი განმსაზღვრელი ნიშანი აქცევს ამ ქმნილებას ორატორულ ძეგლად“ [12, 76].

ამ მსჯელობის მცდარობის საფუძველია სასულიერო ტრადიციის გაუთვალისწინებლობა, იმ ზოგადქრისტიანული კანონიკის არცოდნა (ბიზანტიური), რომელსაც „რუის-ურბნისის ძეგლისწერა“ ემყარება. „მჭევრმეტყველების“ მკვლევარს სურს, დაამტკიცოს, რომ „კარის პოეტთა, მწერალთა, ისტორიკოსთა გვერდით კარის მჭევრმეტყველიც უნდა ვიგულისხმოთ“ [12, 75].

ეს დასკვნა არასწორია. უფრო ღიმილს შეცდომაა შემდგომი მსჯელობა: „ხოტბის“ მაღალფარდოვანი, პათეტიკური სტილი ჰიპერბოლური გადამეტების იერიით ხატავს სახელოვანი ადამიანის ღირსეულ მხარეებს, ქმნის ღიმილს ზელმწიფის ღმერთკაცურ პორტრეტს... ასეთი განცდა... ართმევს მეფეს ზეციურ შარავანდედს და რეალური ადამიანის ელფერი მოსავეს სათაყვანებელ პიროვნებას. ამ შედეგს ორატორი იმით აღწევს, რომ დავით აღმაშენებლის დამახასიათებელ მხარეებს ზილული სამყაროს მოვლენებს ადარებს და რეალურ გარემოცვაში ასურათებს“ [12, 76].

სამწუხაროდ, ათეისტური ეპოქის დამახასიათებელ მსჯელობებში არ არის გათვალისწინებული ის ტრადიცია, რასაც ემყარება არსენ ბერი. ე. გაბიძაშვილი ასევე უმართებლოდ მსჯელობს:

„რომელი ეგე პაეროვან ხარ“... და ა.შ. ჯერ მეფეს მიეწერება სულიერი და უსულო საგნების საოცრებათა ყველა განუმოვრებელი თვისება, შემდეგ კი ყველა ღრრის მითიურ და რეალურ გამოჩენილ პიროვნებათა ძირითადი ატრიბუტები. ეპითეტების ეს ნიაღვარი (ხაზგასმა ჩვენია – ლ.წ.) მთავრდება იმავე შინაარსით, როგორც შესხმა დაიწყო“ [2, 160].

ამგვარი მსჯელობა მცდარია, რადგან მოწყვეტილია შუასაუკუნეობრივი საღვთისმეტყველო აზროვნების ტრადიციას, სარწმუნოებრივ აღქმას, აგიოგრაფიული ხატწერის კანონიკას, რაც ძირითადად ათეისტური აზროვნების შედეგია.

ჩვენი კვლევა გულისხმობს მეფის „შესხმაში“ შუასაუკუნეობრივი აზროვნების კეალდაკეალ წარმოგაჩინოთ „ხატისებრი განსახოვნების“ პრინციპი. იოანე დამასკელის მიერ განსაზღვრულია, „სულითა ზოლო საცნაური“ ხატება რაგვარად უნდა წარმოისახოს. გამომსახველობითობა სისტემის სახეს იღებს შუასაუკუნეებში და სიმბოლიკას გულისხმობს. „ქება“ და „ხოტბა“ განსახოვნების მედიევალურ ტრადიციას ეფუძნება. განვიხილოთ თითოეული ხატ-სახე:

„თვალო ყოვლისა სოფლისა მეფეთა ერთგვამობისაო“ – ეს არ არის ეპითეტი, აღმატებული ზოტბა, არამედ აღნიშნავს მეფეთა შორის რჩეულს. ეს გამოთქმა როდია, დღევანდელი გაგებით, შემოქმედის ფანტაზიის ნაყოფი, არამედ, ქრისტიანულ სამყაროში ტრადიციად დადგენილ „შესხმის“ კანონიკას ეფუძნება. მეფე-ღვთის ხატია ამქვეყნად, ღვთისგან აქვს მინიჭებული სამეფო გვირგვინი, აღასრულებს ღვთიურ ვალს მეფობით და წარმოდგება ჯვარსახოვნებით – ამქვეყნიური და სულიერი ღვაწლით. „ერთგვამობა“ ერთსახოვნებას, მსგავსებას აღნიშნავს, „თვლით“ გამორჩეულობა, მსგავსთა შორის აღმატებულობაა გამოთქმული. „თვალი“ ქრისტიანობამდელ ქართულ ცნობიერებაში სამყაროს ცენტრს, შუაგულს, საერალურ ადგილს აღნიშნავს. თვალი აირეკლავს ღვთიურ ნათელს, მისი ხატების განმსახიერებელია ამსოფლად. „მზის თვალი“, „სახლის თვალი“, „ურმის თვალი“, „ვაზის თვალი“ ხატსახოვნებაა.

თვალი სიმბოლოა უკედაეობისა და უცვლელობისა.

თვალი მითოპოეტურ ტრადიციამი ერთდროულად წრისა და ბორბლის მთლიანობაა, ანუ ერთიანობისა და მოძრაობისა [20].

ქრისტიანულმა მსოფლხედვამ ახალი საზრისით გააღრმავა თვალის სიმბოლიკა და სამყაროს განსახიერებად წარმოსახა.

ამრიგად, თვალი ღრმადსიმბოლური საზრისით, ტრადიციული განსახოვნებით აქვს არსენ ბერს განსაზღვრული.

„თვალო ყოვლისა სოფლის მეფეთა ერთგვამობისაო“ – აღნიშნავს მეფეთა შორის გამორჩეულს.

არსენ ბერის „შესხმა“ ამეტყველებს მეფის სიდიადეს ასტროლოგიურ-ღვთიური სახისმეტყველებით:

„ჰაეროვან ხარ, ვითარცა სამყაროდ ხილულისა სოფლისა შორის“
 ვითარცა მზე ვარსკვლავთა შორის,
 ბრწყინვალე ვითარცა ეფუძე ნივთთა შორის,
 ნათლისფერ, ვითარცა ელვად ღრუბელთა შორის,
 ცისკროვან, ვითარცა აღმოსავალი კერძოთა შორის,
 ტკბილ, ვითარცა არე ჟამთა შორის“ [13, 5].

„შესხმა“ ზემოდან ქვემოთ, მიემართება დავითს, ანუ ასტრალური სხეულები გამოსახავენ მეფის „არამიწიერ“, ღვთიურ წარმომავლობას. დრო-ჟამი, პლანეტები და სივრცე ღვთის ნებას აღასრულებენ, „ღვთისგან დანაბადნი“ არიან და ღვთიეცხებული მეფის „შარავანდელს“ ასხივოსნებენ. ამ საზრისის, სარწმუნოებრივი მრწამსის გარეშე მეფის ბრწყინვალეობით აღმატებულობა, მზესთან, ელვასთან გათანაბრება, ოდენ შედარება-უპიეთეის ფუნქციით არ განისაზღვრება.

ასტრალური სივრციდან „შესხმა“ „ოთხ ნივთთაგან“ აგებულ სამყაროში – (ცეცხლთ, მიწით, ჰაერითა და წყლით შეზავებულ მიწიერ მყოფობაში) ინაცვლებს. ქვათა სახეობებით ამეტყველებს „შესხმა“ მეფის პიროვნულ ხატს, როგორც ადამიანს, რომელიც წუთისოფელში ცხოვრობს; მეფის ადამიანური ბუნება, განწმენდილ-განსპეტაკებულია, სულიერად აღმატებულია სხეულზე:

„ღმრთის სახე, ვითარცა სიყვარული სათნოებათა შორის, გულის სათქუმელ, ვითარცა ოქროდ მიწათა შორის, ელვარე ვითარცა დაჰინთი ქვათა შორის“ [13, 5].

„ღმრთის სახეს“ აცხადებს დავით მეფე თავის სამეფოში. ეს შუასუკუნეობრივი მსოფლხატია: „მეფე ხატი ღვთისა“, რუსთველურად „ღმრთის დანაბადი“, „სახითა მისმიერთა“... როგორც სიყვარული, აღმატებულია სათნოებათა შორის. ოქროს დარად განწმენდილია მეფე, ოქრო გამოიწრთობა ცეცხლში, „გამოხურებულია“ და სპეტაკი, ასევე მეფე სულიერი ღვაწლით განწმენდილია.

ოქროს სიმბოლური მნიშვნელობა ბიბლიური და საღვთისმეტყველო ეგზეგეტიკური ლიტერატურის მიხედვით ერთსახოვანია. იკონოგრაფიაში წმიდანები ოქროს შარავანდედით გამოისახებიან. ფრესკებსა და ხატებზე სამოსელზე შემოვლებული ოქროქსოვილი, ოქროვანი ფორით წარმოდგებიან, რაც სულიერების, ზეციურობის, ღვთიურობის სიმბოლოა.

ოქროს სიმბოლური საზრისი დიდი განსაცდელის შემდგომ განწმენდილობისა და მოწამეობრივი სისპეტაკის აღმნიშვნელია.

„ოქრო და ოქროსფერი“ ბრწყინვალეების ტოლფარდია. აღსავსეობს წმინდანთა ბრწყინვალეობა... საგალობლებში ღვთისმშობელი ოქროვანი სამოსლით არის შემკობილი, რაც ზეციური ღედოფლობის, სიწმინდის, უბიწოების, უხრ-

წნელობის სიმბოლოა. ღვთისმშობელი იწოდება „ოქროს ტაყუკად“, „ოქროს სასაყუმეველად“ [14, 92].

ღიონისე არეოპაგელის განსაზღვრით, ოქრო უღაბელობის, შეურყენელი ელვარების, ცეცხლოვანების გამოძსახველია [15, 23].

იაკინთი, ეპიფანე კვიპრელის „თვალთა“-ს განსაზღვრით, სისხლისფერი თვალია, ღამით ანათებს, რაც სიმბოლურად ქრისტეს აღნიშნავს – მხოლოდ-შობილმა ძე-ღმერთმა სისხლით გამოისყიდა ადამიანის სული, ნათელი მოჰფინა „ბნელსა შინა“ კაცობრიობას. იაკინთის თვალი მოასწავებს „დაფარულთა ზრახვათა, ვითარცა სახე თვალისა იაკინთისაჲ გამოეცხადებინა წმიდათა თესთა“... [7, 146]

„ამას ყოველსა მოგუასწავებს თვალი იგი იაკინთჲ, ცნასა და რისხვასა, ცნასა და სიწმიდესა, ღირსთა რისხვასა და ტანჯვასა უღირსთა და შეურაცხისმყოფელთა. ესე არს თვალი პატიოსანი, რომელ არს იაკინთჲ“ [7, 142].

იაკინთი ღღისით და ღამით ანათებს, აღისფერ ნათელს ასხივებს. იაკინთს სიმბოლურად განმარტავს ანდრია კესარია-კაბადოკიელი და „გამოცხადების“ თორმეტი ქვიდან ერთ-ერთი მოციქულის აღმნიშვნელად აცხადებს – იაკინთი (ლაფეარდოვანი ან ცისფერი გიაცინტი) სიმონს აღნიშნავს, როგორც ქრისტეს წყალობის მოშურნეს და ზეციური სიბრძნის მქონეს (16, 224).

ძვირფას თვალთაგან „შესხმაში“ მხოლოდ ოქრო და იაკინთი აქვს არსენ ბერს განსახოვნებული.

დავით აღმაშენებლის ღვთიესულიერებას სახისმეტყველურად აცხადებს მცენარეული სამყარო, მათგან:

„მაღალ, ვითარცა ფინიკი ნერგთა შორის

მშენიერ, ვითარცა ვარდი ყვავილთა შორის“ [13].

სასულიერო მწერლობაში ცნობილია მეტაფორული ცნება ფინიკისა და ვარდის. ფინიკი აღნიშნავს სიტკბოსა და ნაყოფიერებას. ფსალმუნთაგან. დამკვიდრებული ხატსახოვნებაა: „მართალი ვითარცა ფინიკი აღჟუანეს“ (ფს. 91, 13). ჰიმნოგრაფიაში ფინიკი და ლიბანის ნაძვი ერთად მოიხსენიება და პიროვნების სიღიადეს, სიმაღლეს, ტანადობას აღნიშნავს: „ვითარცა ფინიკი აღჟყავენ შენ მაღლითა და ვითარცა ნაძვ ლიბანისაჲ აღმაღლდა სახელი შენი“ (მიქაელ მოდრეკილი).

ბიბლიური მხატვრული თქმა და შედარება:

„ვითარცა ნაძვ ავმაღლდი ლიბანსა შინა, ვითარცა სარო მთასა ზედა ერმონისასა, ვითარცა ფინიკი ავმაღლდი კიდეა ზედა ენგადისასა, ვითარცა ნერგი ვარდისა იერიქოსა შინა“ (ზირაქი 24, 13-14).

ვარდი აღნიშნავს სრულქმნილ მშენიერებას.

ვარდი შუასაუკუნეებში ქრისტეს სიმბოლოდ ცხადდება. ქართული ფოლკ-

ლორული და ეთნოგრაფიული მასალით – კარდის მოფენა, უძველესი მითო-სური აზროვნების გამომხატველია. ძველ ქართულ სასულიერო მწერლობაში კარდის სახისმეტყველება წარმოდგება:

„თქვენ ზართ სიწმიდისა ნაყოფნი, მცენარენი სულნელნი, ვარდნი შუენი-ვრნი“ იოანე შავთელი დავით აღმაშენებელს „აბდულმესიანში“ უწოდებს „ნერ-გად ვარდისად“, „ფერობს ვით ვარდი თვით დაცვარული“, „ვარდო ფურჩე-ნილო, ცვართ განბანილო“, „ვარდზე გაშლილო“... ვარდი – მიწიერი და ცვარი – ზეციური, წარმოსახავს ადამიანზე, მეფეზე გადმოსულ ღვთის მადლს, ეს ხატსახოვნება გედონის ცვარით დანამულ თასს ედარება.

ვარდის სახისმეტყველება ღრმად აქვს გააზრებული შოთა რუსთაველს „ვეფხისტყაოსანში“. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ვარდის სიმბოლიკა პოემაში წარმოჩენილია დიაქრონულ ასპექტში [17, 207].

არსენ ბერის „შესხმა“ დავით აღმაშენებელს სამოთხეს ადარებს, რომელიც აღმატებულია ქვეყანაზე, წუთისოფელზე:

„აღმატებულ ვითარცა სამოთხე ქვეყანისა შორის“.

სამოთხე ღვთისგან ადამიანთათვის შექმნილი საცხოვრისია, რომელიც პირველცოდვის შემდგომ დაკარგა ადამიანმა, იგი წუთისოფლისეულ მყოფობაზე აღმატებულია. სამოთხე ღვთის სამყოფი, ღვთისოფლიერი საცხოვრისია. ის სამყაროშია და ამავე დროს ღვთივგანბრძობილი. ასევეა დავით აღმაშენებელი – ადამიანი და იმავდროულად ღვთითცხებული მეფე, „აღმატებული“ მყოფობაზე.

არსენ ბერის „შესხმა“ მხეცთა სიმბოლურ სახეკმნადობას სრულქმნის. ცხოველთა სამყაროდან დავითი ღომს ედარება:

„ძლიერ ვითარცა ღომა მხეცთა შორის“.

ღომის სახისმეტყველება წარმოდგენილია თხზულებაში „ცხოვრებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი“, ამავე საზრისით განსაზღვრულია იგი არსენის „შესხმაში“. ღომა ყველაზე გავრცელებული სახისმეტყველებაა ქრისტიანულ მწერლობაში. „ქრისტე ითქმის ღომად“ [8-64].

„აჰა, ესერა სძლო ღომაჲ თელისაგან იუდაისა, ძირმან დავითისამან, რომელმან აღაღოს წიგნი და შეიღნი იგი ბეჭდნი მისნი“ („გამოცხადება“).

ღომა, როგორც ქრისტეს სახე-სიმბოლო და „ძირი დავითისი“ აცხადებს დავით აღმაშენებლის „იესიან-დავითიან“ შთამომავლობას. ბაგრატიონთა გერბზე ღომები ქრისტეს კვართთან, დავითის ქნართან და შურდულთან ერთად ქართული სამეფო ხელისუფლების უმთავრესი სახე-სიმბოლოებია.

დიონისე არეოპაგელის განსაზღვრით, ღომის სახება (ეზექ. 1, 10) ნიშანია წინამძღვრობისა, ძლიერებისა და უდრეკობისა, გამოუთქმელი ღმერთმთავრობისეული იდუმალებისადმი ძალისაებრ მიმსგავსებისა, როდესაც გონისმიერი

კვალი იფარება და საღვთო გამობრწყინების გზით უზენაესისკენ ზეაზიდვა და აღმასვლა საიდუმლოდ და კრძალვით შეიბურება (16, 62).

ბიბლიური საზრისისა და „გამოცხადებას“ ღრმადგააზრებული შინაარსი იკითხება ლომის სახე-სიმბოლოში:

„თესლი იუდაისი“ აკურთხა იაკობმა და ლომის ბოკვერად მოიხსენია: ქართული სამეფო პოლიტიკა ქართველ მეფეთა ბიბლიურ ჩამომავლობას, დინასტიურ-სახელმწიფოებრივ იდეოლოგიას უპირატესად ლომის სიმბოლიკით სრულქმნის: „ლეკი ლომისა“-ს ღრმადსიმბოლური საზრისი სამეცნიერო ლიტერატურაში დადგენილია (გ. იმედაშვილი, ზ. გამსახურდია, რ. სირაძე, ნ. სულავა).

ანუ ლომი „იუდას ტომის“ ბიბლიური მეტაფორაა, მაცხოვარი ასევე ლომის მეტაფორობით ცხადდება:

„ლომის ბოკვერია იუდა! არ წაერთმევა კვერთხი იუდას და არგანი ფერხთაგან, ვიდრე არ მოვა მისი მფლობელი (იესო ქრისტე)“. ამ მთლიანობას გულისხმობს იაკობის კურთხევა.

ბაგრატიონ მეფეთა სიმბოლიკაში, „ვეფხისტყაოსანში“, ქართულ ხუროთმოძღვრებასა და საისტორიო მწერლობაში ამ ბიბლიური საზრისით ლომის სახისმეტყველება ღრმადმნიშვნელოვანია. ამ სიმბოლიკას გულისხმობს დავით აღმაშენებლის „შესხმა“.

„მტკიცე ვითარცა ანდამატი განუკვეთელთა შორის“

ანდამატი-აღმასია სულხან-საბას განმარტებით. ვ. ნოზაძის განსაზღვრით: „არაბული სახელი „ალმას“ და სპარსულ „ალმაზ“ გადასულია ქართულში, ვით „ალმას“ და რუსულში, ვით „ალმაზ“, წარმომდგარია ბერძნული სიტყვისაგან „ადამას“, რომლისგან აგრეთვე ევროპულ ენათა „ადამანტი“, და „დიამანტი“ არის წარმოშობილი. თვით ბერძნული სიტყვა „ადამას“ ნიშნავს მტკიცე, უძლეველი“ [9, 311].

როგორც ბერძნულენოვანი განსაზღვრიდან ჩანს, არსენ ბერი ანდამატის სახისმეტყველებაში სიმტკიცეს, განუკვეთელობას გულისხმობს. ამასთან, ანტიკური ლიტერატურის ტრადიციის ცოდნა წარმოდგება: პესიოდესთან ანდამატი სიმტკიცის აღმნიშვნელია, მხოლოდ ღმერთებმა იცოდნენ მისი გაკეთება. იგი ღვთიური მეტალია. მისგან არის შემზადებული პერკულესის თავსარქველი, პრომეთეოსის ჯაჭვი, აეტესის ეტლი, შემდგომში ამ სიტყვამ მაგნიტის მნიშვნელობა მიიღო.

შდრ: „ვეფხისტყაოსანში“ — „გახეთქა ლალი, გათლილი ანდამატისა კვერითა“, ცნობილია, რომ ძვირფას ქვებს, ადამანტის კვერით (მტკიცე) ამუშავებდნენ: სიმტკიცის მნიშვნელობით „ანდამატი“ იოანე შავთელს „აბდულმესიანში“ აქვს ნახსენები:

„უფროს მტკიცეობს ანდამატისა“(1).

არსენ ბერის „შესხმა“ ღავით აღმაშენებელს სახელგანთქმულ გმირებს აღარებს. შედარება ყოველთვის სახისმეტყველურ საზრისს იტევს:

„სახელგანთქმულ, ვითარცა ნებროთ გმირთა შორის, ახოვან, ვითარცა ისო წინამძღოლთა შორის, მოშურნე ვითარცა ფინდუხ მღვდელთა შორის, მხნე ვითარცა სამფსონ მსაჯულთა შორის, უბრძოლველ ვითარცა აქილევსი ელ-ლინთა შორის, ბრძენ ვითარცა სოლომონ მეფეთა შორის, მშვიდ ვითარცა დავით ცხებულთა შორის, შურისმძიებელ ვითარცა იოსფა შარავანდელთა შორის, უზარო, ვითარცა მაკედონელი მფლობელთა შორის, განმადიდებელ ფლობისა, ვითარცა ავღვისტოს კეისართა შორის“... [13, 6].

ნებროთი – „მხდომი, წინააღმდეგომი“, – ს.ს. ორბელიანის განმარტებით, – „ძლიერი და მხნე მონადირე“ (დაბად. 10, 8), ნებროთი ქართველ მეფეთა ერთ-ერთი უმთავრესი სახელმოდგემა, „ნებროთიანად“ იწოდებიან და ხაზგასმულია მეფეთა მხნეობა, ძლიერება, ძლევამოსილება. „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, თარგამოსის რვა ძე ემორჩილებოდა ნებროთს, ნებროთი ჰაოსმა ისრით მოკლა... ნებროთიანად იწოდება მირვან მეფე, საურმაგ მეფე, ფარნაჯომი...

კ.ზ. გამსახურდია გამოკვლევაში „ადრექრისტიანული ქართლის კულტურული მოზაიკა“ იმოწმებს ე. ველბურნის შრომას „თოთხმეტბეჭდიანი წიგნი“, სადაც ზირიულ აპოკრიფში ნახსენებ ნებროთად მიჩნეულია ბაბილონის მეთვრამეტე დინასტიის დამაარსებელი, პირველი ქალდეველი მეფე ნაბუ-აპლა-უსური.

მეცნიერის დასკვნით: „ნებროთი ჟამთააღმწერელთათვის გარდა კონკრეტული პრეისტორიული პირისა, შეიძლება ყოფილიყო ბაბილონელი მეფეების ტიტული, ისე, როგორც „მინოსი“ იყო კრეტულ ხელმწიფეთა ზოგადი სახელი“ [16, 66].

ქრისტიანობამდელი ქართლის მეფეები ტიტულით ნებროთიანი წარმოდგებიან. ღავით აღმაშენებელს მემკვიდრეობის თხრობის ტრადიციულ უწყვეტ ჯაჭვში რთავს და ნებროთთან შედარებით სახისმეტყველურად მხნე შემოგომბას, ძლიერებას სახელგანთქმულ გმირობას გულისხმობს.

ღავით აღმაშენებელი, როგორც წინამძღოლი, შედარებულია ისო ნავესთან.

ისო – „დაიდგინა ადგილსა მოსესასა წინამძღურად ერისა“ (2 სჯ. 3,21) „განელო იორდანე“ [3, 16], „დასხნა ქვანი ათორმეტნი განგალს“ (4,3), „ეჩუენა ანგელოზი უფლისა“ (ისუ ნავე 5,13).

ისო ნავეს, ბიბლიური თხრობის თანახმად, არ ჩამოუღია ხელი, რომლითაც შუბი ჰქონდა აღმართული, ვიდრე არ ამოწყვიტა ჰადაი“ (8.26). ისომ გადაწერა ქვებზე მოსეს რჯული, რომელიც დაწერილი ჰქონდა მოსეს ისრაელთა წინაშე, რჯულის წიგნი ღვთის კურთხევით და შერქვნიებით. ისომ დადო აღთქმა მუხის ქვეშ. ისო ნავემ აღასრულა ღვთის ნება და აღთქმულ

მიწაზე შეუძღვა ებრაელებს. მოსეს შემდგომ ისო ნავე უდიდესია ღვთისა და ერის წინაშე.

ისო ნავესთან ღვთით აღმაშენებლის მიმსგავსებით არსენ ბერი მეფის ღვთითსავსებობას, ერის წინამძღოლობას, შემართებით მებრძოლობას გამოსახავს. მეფის არა ოდენ წიგნით განსწავლას, არამედ ღვთითგანსწავლას, ღვთიური სიბრძნის დაუფლებას, მაღლცხებულობასა და ღვთის ნების მორჩილებას აღნიშნავს.

ფინეზთან შედარებულია ღვთითი, როგორც სარწმუნოებრივად განსწავლული მეფე. „მოშურნეობა“ ფინეზისა აღნიშნავს „საღვთო შურს“, ღვთისშემცნების უნარს. ფინეზი ვითარცა მღვდელი, სასულიერო პირი, მოძღვარი. ფინეზ – „ძე ელიაზარისი“ (გამოსვლ. 6,25) „განგმირა შურიტა ღმრთისათა მემრუშენი“ (რიცხვ. 25,7), „და დასდგა ფინეზ და ღვთისა – ჰყო, და დაეყენა სრვად, და შეერაცხა მას სიძარტლედ თესლითი თესლადმდე მიუკუნისამდე“ (ფსალმ. 105, 30-31).

სამსონ – „იშვა ანგელოზის ხარებისაგერ“ (მსჯ. 13,3) „შეირთო ცოლი თემნათებს და მოკლა ლომი“ (14, 1-5), „მანებელ ექმნა ფილისტიმელთა და მრავალი მძლავრება დამართა“ (15,4-8).

სამსონთან მეფე ღვთითი როგორც მსაჯულთან არის შედარებული.

სამსონის თმაში განივთებულია მისი უძლეველობა. სამსონის ეს „საიდუმლო“ ღვთიური საბოძვარია. „მისი სახელი „შიმშონ“ – „მცირე მზეს“ აღნიშნავს, ის იმეორებს თითქოს მზის მითოსურ გზას ქვესკნელიდან“ [17, 82].

სამსონს ღვთით მეფე ედარება სვიანობით, ღვთიური საიდუმლოს შეცნობით: მას ხომ დაფარული ესმის, ბრძოლის ჟამს ღვთის მფარველობითა და გამარჯვებათა „წყალობით“.

აქილევესი – ჰომეროსის სახელგანთქმული გმირი არსენ ბერისთვის, როგორც ზოგადად ანტიკურობის შუასაუკუნეობრივ გააზრებაში, ერთი უმთავრესი თვისებით წარმოდგება. აქილევესის მხატვრული სახის ე.წ. მყარი ეპითეტებიდან – „ფეხმარდი“, „კაცთმუსერელი“, „ლომგულა“ და ა.შ. არსენ ბერი სწორედ ქრისტიანული სახისმეტყველების ნიშნად „უბრძოლველს“ ირჩევს და გულისხმობს აქილევესის უნარს სიტყვისა და მოქმედებისას კეთილგონიერებას მოუხმოს „აკაველებზე თავდატეხილი უბედურების გამო აქილევესი მოუწოდებს თანამებრძოლებს დატოვონ ტროა, შემდეგ ღმერთების გაწყყრდის მიზეზის დასადგენად ამგობინებს წინასწარმეტყველის რჩევას მოუსმინონ, მოგვიანებით, აგამემნონზე განრისხებული გმირი კატეგორიულად აცხადებს, რომ თანამებრძოლებთან ერთად სამშობლოში ბრუნდება, საბოლოოდ იგი ზომალდებთან ახლოს დაბანაკდება“ [10, 93].

რ. გორდეზიანის აზრით, „სახე-პერსონაჟის ინდივიდუალიზაცია ჰომეროსთან,

ძირითადად მთავარი მაკოორდინებული შტრიხის ინტენსიფიკაციით მიიღწევა და იგი მუდმივად გასდევს გმირის აზროვნებას პრინციპიალურ თუ არაპრინციპიალურ სიტყვებსა თუ მოქმედებაში“ (11; 299).

ჰომეროსის გმირთა სახე-მანხასიათებლის, ეპითეტ-ფორმულის გამოკვეთას არსენ ბერი მშვენიერად ასრულებს აქილევსის „უბრძოლველად“ მოხსენიებით, მისი მშვიდობისმოყვარე ხასიათის განსაზოვნებით. ამ თვისებით აღარებს სწორედ ანტიკურ გმირთან დავით აღმაშენებელს.

სოლომონის „ბრძნად“ მოხსენიება და დავით წინასწარმეტყველის „მშვიდად“ სახელდება ბიბლიური თხრობის განსაზოვნება.

იოსია – „ძე ამონისი, მეფისა იუდასი“ (4 მეფ. 21, 24), „შობა მისი პირველადე ეუწყა“ (3 მეფ. 13,2), „გამოიძია წიგნი სჯულისა“ (4 მეფ. 23, 21).

„ცხოვრებაჲ მეფეთ მეფისა დავითისი“-ს დარად, დავით აღმაშენებელი ალექსანდრე მაკედონელთან არის შედარებული და შედარების საზრისი განსაზღვრულია, როგორც „უზარო“

ასევე ღრმა საღვთისმეტყველო საზრისით წარმოდგება: „კაცთმოყვარე, ვითარცა ჩემი იესუ ღმერთთა შორის, ბუნებით ღმერთი მაღლით ღმერთქმნულთა შორის“.

კაცთმოყვარებით დავით აღმაშენებელი იესო ქრისტეს ედარება. იესო ქრისტე „ბუნებით ღმერთია“ და ამით განსხვავდება კაცობრიობის სხვა „ღმერთთაგან“. განკაცებულია მხოლოდ მაცხოვარი. იგი არის კაცთა სიყვარულით, მათი გამოხსნისთვის ზორცშესხმული, ჯვარცმული და მკვდრეთით აღმდგარი.

„ბუნებით ღმერთი მაღლით ღმერთქმნულთა შორის“ მყარი ფრაზეოლოგიური ერთეულია და ერთნაირად მოიხსენიება არსენ ბერის „შესხმასა“ და მემატიანის თხზულებაში „ცხოვრებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი“. ეს სულაც არ ნიშნავს, რომ ორივეს ერთი ავტორი წერს. ზატმეტყველება მზა-ფორმულად არის ქცეული და აღნიშნავს სასუფეველს. განსაზღვრაში „სადა ბუნებით ღმერთი მეუფებს მაღლით ღმერთქმნილთა ზედა“: „ბუნებით ღმერთი“ – მაცხოვარს აღნიშნავს, ხოლო „მაღლით ღმერთქმნილი“ – წმიდანს, ღვთიეცხებულ მეფეს.

საღვთისმეტყველო საზრისი ამ სახისმეტყველებისა ვრცლად წარმოდგენილი გვაქვს „ცხოვრების“ ტექსტის ანალიზისას. „ბუნებით ღმერთი“ არ მიემართება დავით აღმაშენებელს, იესო ქრისტეს სახელდება და ამ ფრაზის მიხედვით „იზოთიეზმზე“ მსჯელობა დიდი შეცდომაა.

დავით აღმაშენებელი „შესხმავში“ სხვადასხვა ასპექტით მოციქულებს ედარება. ზაზგასმულია მოციქულთა მიმართებაში მეფის პიროვნულ-ადამიანური თვისებები:

„მხურვალე ვითარცა პეტრე მოწაფეთა შორის, საყვარელ, ვითარცა იოანე მეგობართა შორის, მკვიდრცხლ, ვითარცა ჰაელე მოციქულთა შორის“ [13, 7]. მოციქულების ამ თვისებათა წყაროა „ოთხთავი“, „საქმე მოციქულთა“ და წმიდა მამათა თხზულებები. არსენ ბერი თითოეულ მოციქულთან მსგავსებას და ამ სათნოებებით მეფის შემკულობას ხატავს.

დავით მეფე ქრისტიან მეფეებთან არის შედარებული:

„სახის დასაბამ უცთომელისა ქრისტიანობისა, ვითარცა დიდი კონსტანტინე, თვითმპყრობელთა შორის“. „ცხოვრების“ ავტორიც აღარებს დიდ კონსტანტინესთან დავით აღმაშენებელს. შუასაუკუნეობრივ აზროვნებაში დაკანონებულია ქრისტიანი მეფის მსგავსების აღნიშვნა „დიდ კონსტანტინესთან“, „თედოსი დიდთან“:

„სიმტკიცე კეთილად მსახურებისა, ვითარცა თედოსი სკიპტრისმპყრობელთა შორის“... [13, 7].

მეფე თედოსისადმი საგალობელი მიძღვნილი აქვს იოანე მინჩხს. სასულიერო პოეზიის ამ საუკეთესო ძეგლში განსაზღვრულია მეფე წმიდანთა „შესხმის“ უმთავრესი ასპექტები, რომელიც აუცილებლად უნდა მივიჩნიოთ არსენ ბერის „შესხმის“ ერთ-ერთ წყაროდ.

მისი კვალი კარგად მოჩანს დავით მეფის „ცხოვრების“ ტექსტშიც. ეს უმთავრესი სახისმეტყველური ასპექტებია:

ა) როგორც დავით წინასწარმეტყველი, ისე თედოსი მეფე ღვთისგან ცხებულია;

ბ) „შიში ღმრთისა“ მარადის განმსჭვალავს მეფეს;

გ) მეფეს უყვარს გლახაკნი;

დ) მეფე მხილველია „ცხადთა და დაფარულთა“;

ე) სოლომონის დარად სიბრძნე უბოძა ღმერთმა მეფეს;

ვ) საწუთროს გვირგვინი გარდაცვალების შემდგომ შეეცვალა უხრწნელი გვირგვინით;

ზ) მეფეს ებოძა „ტალანტი“ და გაამრავლა „მადლით“ [21].

არსენ ბერი ამგვარად მიმართავს დავით აღმაშენებელს:

„სიბოროტისა სულთა მღევნელი დავითიანი სული შენი“, რაც ბიბლიური დავით წინასწარმეტყველის „ცხოვრების“ ანალოგს წარმოადგენს – დავით მეფსალმუნე საულ მეფეს „ბოროტი სული“ რომ შეიპყრობდა, ქნარზე დაკერით განუდევნიდა მას და სიმშვიდეს მოჰყენდა... ასევე დავით აღმაშენებელი დიდსულიერი ღვაწლით თავისი სამეფოდან განდევნის, „სიბოროტის სულს“ და სიმშვიდეს მოჰყენს. „სიბოროტისა სულთა მღევნელი“ უსჯულო მტრისგან „უცხო თესლთაგან“ ქვეყნის გამოსხნასაც გულისხმობს.

რუის-ურბნისის კრების დამსწრე სასულიერო პირნი წარმოსახული ჰყავს არსენ ბერს როგორც ბიბლიური „მწყობრი“, ნაზირეველთა „სიმრავ-

ლე“. თავად რუის-ურბნისის კრების განჩინება წარმოდგება ღვთისადმი მეფის „ძღვნად“, ანუ ცხადდება სულიერ ღვაწლად ღვთის წინაშე, უღირს „წინაუკმო“ მღვდელთმთავართაგან განწმენდილი სასულიერო მოღვაწეთა „მწყობრი“ სხვადასხვაგვარი „ღვაწლით“ ღვთის წინაშე არსენ ბერს მეფისთვის „შუამდგომელად“ ჰყავს წარმოდგენილი:

„რომელნიმე მღვდელმშვენიერთა მეოხებითა შეესაკუთრებოდის დამბადებელსა. სხვასა სულთქუმანი მოაქენდენ, სხვასა – განდნობამ ცრემლითა, სხვასა – ღამეყოველობითნი მღვიმარებანი, სხვასა – ხმელსარეცელობამ, სხვასა – რამდურთით არარას ქონებაჲ... არსენ ბერი ღავით მეფის „სულიერი მხედრობის“ ღვაწლის აღწერით ასრულებს „შესხმას“.

„შესხმა“ მონაზონ არსენს შექმნილი აქვს დიდი ტრადიციის გათვალისწინებით. ძეგლის წყაროდ უნდა მივიჩნიოთ პლუტარქეს მეფეთა შესხმა და გალობა „მწერლობასა შინა კელმწიფეთა შემსხმელობა“, როგორც განსაზღვრავს „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, კირილე იერუსალიმელის თხზულება მეფე კონსტანტინეს ჯვარის გამოჩინების შესახებ, „ეპსილოგრაფი, რომელ არს მოთხრობა მეფეთა“, საიდანაც ნებროთსა და ალექსანდრე მაკედონელთან მეფესთან შედარებაა აღებული, გიორგი ამარტოლის „ხრონოგრაფი“, სადაც ალექსანდრე, სამსონ და სოლომონ, ანუ ელინურ-ბიზანტიური ხატმეტყველებაა გათვალისწინებული. მონაზონი არსენი ჰიმნოგრაფიის, იამბიკოების დიდი მცოდნე და თაყვანისმცემელია. მას ჰომეროსის პოემები და ფსევდოკალისტინის „ალექსანდრია“ აქვს სახისმეტყველურად შეთვისებული. იოანე მინჩხის თევდოსი მეფის საგალობელს ითვალისწინებს უთუოდ და ღავით მეფის „შესხმას“ უდიდესი ტრადიციის განსაზოვნებით სრულქმნის.

ამრიგად, „შესხმა“ მდიდარი იკონოგრაფიული ძეგლია. თუ ხატწერა უხვად იყენებს მცენარულ დეკორს, ცხოველთა სიმბოლური გამოსახვისა და ფერთამეტყველების მდიდარ გამას, რასაც საფუძვლად აქვს ლიტურგიკული აზროვნება, მონაზონი არსენი სიტყვით სრულქმნის იკონოგრაფიულ ხატსაზოვნებას და მეფის ღვთიესულიერ ხატს შუასაუკუნეობრივი უბრალოებითა და სიდიადით, ევანგელური სიმარტივითა და ღვთიესულიერებით, სარწმუნოებრივი კანონიკით სრულქმნის.

არსენ ბერის „შესხმა“ ჰაგიოგრაფიული ხატწერის კანონიკას ეფუძნება. „შესხმას“ აქვს მკაცრად დადგენილი იკონოლოგია და მისი განხილვა აუცილებელია ზოგადქრისტიანულ ტრადიციაში. როგორც ფრესკული აზროვნება ტაძრის მოხატულობისას ეფუძნება განსაზოვნების სისტემას, ისე სიტყვიერი ძეგლი „შესხმისა“ აიგება განსაზღვრული და დაკანონებული სახე-სიმბოლოების, მყარი ფრაზეოლოგიური ერთეულებისა და ფორმულების საშუალებით: „შესხმა“ თავისი აღნაგობით ჰყავს მონუმენტურ გუმბათოვან ნაგებობას, ზემსწრაფველობით. „შესხმა“ სიტყვით სრულქმნის მეფის „ხატს“. „შესხმის“

სახისმეტყველება საღეთისმეტყველო საზრისს გულისხმობს და ბიბლიურ-ევანგელურ, ფსალმუნურ ხატსაზოვნებას ახლებურად აცოცხლებს.

არსენ ბერის „შესხმა“, დავითის უცნობი მემპტიანის თხრობის ღარად, მეფის ღვთიესუღიერ ხატს სრულქმნის. ქართულ ჰიმნოგრაფიაში „შესხმის“ ტრადიციის სათავეშია მოსააზრებელი. „ხოტბა“, „ქება“, „შესხმა“ მეფისა დაუშვებელია განვიხილოთ, როგორც შემოქმედის ფანტაზიის ნაყოფი და თანამედროვე გაგებით პათეტიკური, აღმატებული „ქებათა-ქება“, მეფის ღვთიესუღიერი შარავანდედის შეცნობა, სიტყვის გამომსახველობითი ძალის სრულქმნა. „ხოტბა“ გულისხმობს მზა-ფორმულების ჩართვას – მზე, ელვა, ნათელი, ეთერი, ცისკროვანი, ტკბილი, ფინიკი, ვარდი, ანდამატი და ა.შ.

მეფეთა „შესხმის“ ეს ტრადიცია დამკვიდრდა და ღვთიესუღიერი შინაარსის გადმოცემის ფუნქცია იტვირთა. ამას ადასტურებს „აბდულმესიანი“, „თამარიანი“, ასევე „ვეფხისტყაოსანი“, სადაც თითოეული ეს მზაფორმულა მხატვრული და ღვთიესუღიერი შინაარსით არის ხატქმნილი.

წყაროები და ლიტერატურა

1. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955.
2. ე. გაბიაშვილი, რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა, თბ., 1978.
3. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტ. ისტორია, ტ. I, თბ., 1980.
4. იოანე პეტრიწი, სათნოებათა კიბე, ივ. ლოლაშვილის გამოც.
5. ი. ლოლაშვილი, არსენ ივალთოელი, თბ., 1978.
6. რ. სირაძე, „სჯანი“, №6, 2005.
7. ეპიფანე კვიპრელი, თუალთაი, „შატბერდის კრებული“, თბ., 1979.
8. მცხეთური ხელნაწერი, გამოსაცემად მოამზადა ელ. ღონანაშვილმა, ნეკერი, თბ., 1999.
9. ე. ნოზაძე, „ვეფხისტყაოსნის ფერთამეტყველება“, ტ. I, თბ., 2004.
10. ზ. ლილუაშვილი, აქილევსის სახე ჰომეროსთან და მისი რეცეფციები ანტიკურ ლიტერატურაში, „ლოგოსი“, თბ., 2002.
11. P.B. Гордезиани, Проблемы Гомеровского эпоса, ТГУ, Тб., 1978.
12. 6. კანდელაკი, ქართული მჭევრმეტყველება, თბ., 1975.
13. დავით აღმაშენებელი, „გალობანი სინანულისანი“, თბ., 1989.
14. 6. სულავა, „ფილიპე ბეთლემი“, ლიტერატ. ძიებანი XIX, თბ., 1998.
15. „ზეციური იერარქია“ (წმ. დიონისე არეოპაგელი), თბ., 2006.
16. ანდრია კესარია-კაბადოკიელი, „გამოცხადებაი“, თბ., 1986.

17. ნ. სულავე, ვარდის სახისმეტყველება „ვეფხისტყაოსანში“, რუსთველოლოგია, II, თბ., 2002.
18. კ.ზ. გამსახურდია, ადრექრისტიანული ქართლის კულტურული მოზაიკა, თბ., 1995.
19. ზ. კიკნაძე, საუბრები ბიბლიაზე, თბ., 1989.
20. ნ. აბაკელია, კავკასიურ-ეთნოგრაფიული კრებული, 2006.
21. იოანე მინჩხი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, თბ., 1946.

რიცხვთა სიმბოლიკა

ნესტან სულავა

«შვიდის» სიმბოლიკის შესახებ «ვეფხისტყაოსანში»

„ვეფხისტყაოსანში“¹ ყურადღებას იქცევს და ცალკე განხილვას მოითხოვს ინდოეთის შვიდი სამეფოს რეალურობისა და მეტაფორულობა-სიმბოლურობის საკითხი. ინდოეთში შვიდი სამეფოს არსებობა უძველეს მისტიკურ ასახავს, რასაც საფუძვლად უდევს მითოსური, ისტორიული და ლიტერატურული მონაცემები ქვეყნის შვიდი სამეფოსაგან შედგენილობის შესახებ. ამ მოდელს შეესაბამება ინდოეთის სამეფოც, რომელიც შვიდი სამეფოსაგან შედგება, მათგან ექვსს ფარსადანი ფლობს, მეშვიდეს — სარიდანი. აგრეთვე, ამ მოდელში ქრისტიანული მსოფლმხედველობა და საქართველოს ისტორიული სინამდვილე იკითხება. მასში ღრმა და ფარული ცოდნაა კოდირებული, საიდუმლო მეტაინფორმაციას შეიცავს, რაც, ერთი მხრივ, რიცხვთა სიმბოლიკას, მეორე მხრივ, ენიგმატურ ხელოვნებას უკავშირდება.

„შვიდი“ საკრალურ რიცხვთა რიგს განეკუთვნება. შვიდის საკრალურობა სამეგარი სააზროვნო სისტემით წარმოჩნდება: 1. კოლექტიური ცნობიერების გამოვლინების კვალობაზე: მითოლოგიური და ფოლკლორული მონაცემებით; 2. რელიგიური, კერძოდ, ქრისტიანული მსოფლმხედველობით, რაც ბიბლიურ-ეპანგელურ და აპოსტოლურ სწავლებებს ემყარება; 3. ისტორიული, რაც საქართველოს ისტორიული წარსულის სახისმეტყველებითა და გააზრებით წარმოიდგინება. ინდოეთის შვიდ სამეფოში რიცხვი „შვიდი“ საიდუმლო მეტაინფორმაციის შემცველია. სწორედ ინდოეთის მეშვიდე სამეფოა უაღრესად მნიშვნელოვანი, ვინაიდან დანარჩენი ექვსი სამეფოს მომავალი მან უნდა განსაზღვროს. შვიდი მრავალმხრივ საკრალური რიცხვია. ფარსადანი დაკავშირებულია ექვსთან, სარიდანი — მეშვიდესთან. „მეშვიდე“ თავისი თვისებრივობით, არსობრივი მნიშვნელობით უპირატესია ექვსზე, მაგრამ ექვსი და მეშვიდე ერთმანეთის გარეშე საკრალურობას, მისტიურ ღირებულებას კარგავენ, ისინი ერთადაა საკრალურობისა და ენიგმურობის მატარებელი. ამგვარი გააზრება რიცხვთა მითოლოგიურ სისტემასა და ფოლკლორულ მონაცემებს ემყარება.

„ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის სწორი ინტერპრეტაციისათვის აუცილებელია რიცხვთა მისტიური, სიმბოლური მნიშვნელობის გათვალისწინება. რიცხვთა მისტიური, სიმბოლური მნიშვნელობის განსაზღვრის დასაბამი უძველესი მის-

¹ ესარგებლობთ „ვეფხისტყაოსნის“ შემდეგი გამოცემით: შოთა რუსთველი, ვეფხის ტყაოსანი, I, ტექსტი ძირითადი ვარიანტებით, კომენტარებით და ლექსიკონითურთ, ა. მანიძისა და ა. ბარამიძის რედაქციით. თბ., 1966.

ტერიებიდან, რწმენა-წარმოდგენებიდან, მითებიდან, ანტიკური ფილოსოფიიდან და ლიტერატურიდან მომდინარეობს. ვ. ტოპოროვმა აღნიშნა, რომ არქაულ ტრადიციებში ნუმეროლოგიას იმგვარ სიტუაციებში იყენებდნენ, რომლებსაც საკრალური, „კოსმიური“ მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რადგან რიცხვი აღიქმებოდა სამყაროს სახედ და, აქედან გამომდინარე, მისი განვითარების ციკლურ სქემაში პერიოდული აღდგენის საშუალებადაც დესტრუქციული ქაოტური ტენდენციების გადასალახავად [1, 629]. პითაგორასა და პითაგორელების რიცხვთა მისტიკური მოძღვრების მიხედვით, რიცხვი საგანთა საიდუმლოს გულისხმობს, ხოლო მსოფლიო ჰარმონია ღვთის შემოქმედების ნაყოფად არის მიჩნეული. პითაგორამ და მისმა მიმდევრებმა თეოგონიის პროცესი სწორედ რიცხვთა თეორიას დაამყარეს. შეიღისმიანი საკრავის შვიდი ბევრით იქმნება მელოდია, რომელიც შვიდ ფერს, შვიდ პლანეტას შეესაბამება [2, 83-93]. ე. შიურემ პითაგორასა და პითაგორელთა შეხედულებების ანალიზის საფუძველზე განაცხადა, რომ რიცხვი „სამი“ ღვთაებრივ არსს გამოხატავს, რიცხვი „ოთხი“ – ღმერთისა და ადამიანის ურთიერთმიმართებას, რომელიც ღვთის არსის გამოხატველი „სამისა“ და ადამიანის პიროვნულობის აღმნიშვნელი ერთის ჯამია. მათი შეკრებით, ანუ, ღვთაებრივი არსისა, ერთი მხრივ, და ღმერთისა და ადამიანის ურთიერთმიმართების შეკრებით, მეორე მხრივ, მიიღება რიცხვი „შვიდი“, რომელიც ანტიკურ აზროვნებაში ადამიანის ღმერთთან შერწყმას აღნიშნავს [3].

ვ. ტოპოროვმა მხატვრულ ლიტერატურაში რიცხვთა პოეტიკის ორი მიმართულება გამოყო: 1. ამ მიმართულების საფუძველი პითაგორელთა მათემატიკური ესთეტიკის ძირითად პრინციპად იღებს საწყისს, რომლის მიხედვით სილამაზის არსი რიცხვთა შინაგან ურთიერთობაშია დამალული; 2. მეორე უდიდესი: და წამყვანი ფიგურა ნეტარი ავეუსტინეა, რომელიც თავის არაპითაგორულ იდეაში ათანხმებს პლატონისა („ტიმოლის“) და პლოტინეს თვალსაზრისს რიცხვებისა და ჰარმონიის თაობაზე [1, II, 631]. მანვე აღნიშნა, რომ მილერის მიერ „მაგიურ ციფრად“ სახელდებული 7 ახასიათებს სამყაროს ერთიანობის იდეას და უკავშირდება მსოფლიო ხის აგებულებას, მისი აღწერილობის თანახმად; მისი სიმბოლიკა უმეტესწილად გამოიხატება ზღაპრებში შვიდი გმირის, შვიდი ძმის, შვიდი ღის და ა. შ. იპოლიგმურ-ჰარადიგმული სახეებით, რის გამოც იგი მითოპოეტურ სამყაროში უნივერსალურ ციფრად არის აღიარებული. ეს ციფრი სამყაროს სტრუქტურისა და მასში ადამიანის ორიენტაციის წესების რეპროდუცირების საფუძველად გვევლინება [1, II, 630-631].

ე. ჩხეიძემ განიხილა რიცხვთა შესახებ მითოსურ და ფოლკლორულ აზროვნებაში არსებული მონაცემები, რომელთაგან დავიმოწმებ შეხედულებებს „შვიდის“ შესახებ. ძველი ეგვიპტელები, შუმერები, ბაბილონელები, ქალდეელები „შვიდს“ უკავშირებდნენ ბუნების, კოსმოსის, ყოველდღიური

ცხოვრების და სხვა მნიშვნელოვან მოვლენებს. იგი საკრალურ ციფრად მიიჩნეოდა [4, 436]. ქართულ ფოლკლორში „შვიდი“ საუკუნეთა მანძილზე სიმბოლურად გაიაზრებოდა: „შვიდი ღლე და შვიდი ღამე“, „შვიდი მაისის წვიმა“, „შვიდი ნაწნავი თმა“, „შვიდი ცა“, „შვიდი მხარი მათრახი“, „შვიდი ჯამი მარგალიტი“. „შვიდი მაისის წვიმა“, – წერს მკვლევარი, – სამეურნეო, აგრარული ლექსია, რომელიც ვედრებაა ამინდის ღვთაებისადმი. ხალხი შვიდი მაისის წვიმას მაგიურ ძალას ანიჭებდა. ამ ღლეს ქალები ფერხულს აბამდნენ და ლექსებს მღეროდნენ, მათი რწმენით: „შვიდ მაისს რომ შვიდი ძირი ყანა იდგეს, შვიდი მაისის წვიმა მოხვდეს, მაინც ყანად იქცევა“ [4, 436].

უნდა ითქვას, რომ „შვიდი“ ყოველთვის არ ქმნის დადებით კონოტაციებს. კერძოდ, ვახტანგ კოტეტიშვილმა ხალხური ლექსის „ივანანას“ კომენტარებისას აღნიშნა, რომ ამ ლექსის მიხედვით „შვიდი“ უბედურების სიმბოლოა და მის საფუძვლებს ბაბილონურ თქმულებათა წიაღში ზედავს [5, 325]. იგი ბაბილონური „შვიდი ავი სულის“ შესაბამისია. მიუხედავად ამისა, ქართულ ხალხურ ტრადიციებში რიცხვ „შვიდს“ ძირითადად მაინც დადებითი სიმბოლური ფუნქცია აქვს დაკისრებული.

შვიდის საკრალურობა და დადებითი კონოტაციურობა ბიბლიური პრონოეტული სახისმეტყველებითაც აიხსნება. ნუმეროლოგიური მსოფლმხედველობის მიხედვით, ექვსისა და ერთის ჯამი, ანუ შვიდი, იდუმალებისა და ცოდნის წინააღმდეგობრიობაა [1, 630]. ბიბლიური შესაქმის პროცესი ღმერთმა ექვსი ღლის განმავლობაში განახორციელა, ხოლო მეშვიდე ღლეს დაისვენა. კვირის მეშვიდე ღლე ღვთისაა. ე. ი. მეშვიდე ღლე განსხვავებულია, წინა ექვსთან დაპირისპირებულია, იგი დიდი სიახლეა, რადგან მეშვიდე ღლეს თვისებრივად განსხვავებულ ქმედებას აქვს ადგილი. ოღონდ სრულყოფილება ვერ მიიღწევა ერთ-ერთის უგულებელყოფით. სისრულისათვის ერთიანობაა აუცილებელი. ბიბლიაში „შვიდის“ სიმბოლიკა ერთ-ერთი წამყვანია; ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს წარღვნის ეპიზოდი, წარღვნისა, რომლის შესახებ უფალმა მართალი ნოე გააფრთხილა და მოსამზადებლად შვიდი ღლის ვადა მისცა, რათა კიდობანში შესულიყო. უფლის ნებით ნოეს სახლის შვიდი წევრი, „ყოველი წმინდა პირუტყვიდან შვიდ-შვიდი“ (უწმინდურთაგან – ორ-ორი) შვიდა კიდობანში, რათა სიცოცხლე გაგრძელებულიყო და სამყარო განახლებულიყო. ე. ი. ორი ეპოქა გამოიყოფა: წარღვნამდელი და წარღვნისშემდგომი, რაც თავისთავად მიუთითებს განახლების აუცილებლობას. ორმოცი ღლის განმავლობაში წვიმდა, წყლის მოქცევა-მიქცევას 150-150 ღლე დასჭირდა, მწვერვალის გამოჩენიდან ორმოცი ღლის შემდეგ ნოემ ყორანი გაუშვა წყლის ღონის შესამოწმებლად, ხოლო ყორნის გაშვებიდან შვიდი ღლის შემდეგ მტრელი გაუშვა, რომელმაც წარღვნის დასრულების ნიშნად ზეთისხილის რტო მოუტანა. ისევე შვიდი ღლის შემდეგ კი

ხელმეორედ გაგზავნილი მტრედი აღარ მობრუნდა, რაც წარლენის საბოლოო დასრულების ნიშანი იყო. ასევე, სიმბოლურ ფუნქციას იძენს ეგვიპტეში მოსავლიანობა-მოსავლიანობისა 7-7 წელი, რაც ღვთის ნებითვე იყო განგებული. საგულისხმოა ისიც, რომ სოლომონის ტაძარი შვიდ სვეტს ემყარება, რომელთაგან უმთავრესია მეშვიდე, ბოლოს აღმართული, იგი ცხოველი სვეტია, ცხოველი სვეტი კი საღვთო ჭეშმარიტებაა, საღვთო სიბრძნეა, წმინდა სიბრძნეა. საზოგადოდ, შვიდი სვეტი სიბრძნისა და ჭეშმარიტების დასაყრდნობია, საფუძველია.

უაღრესად მნიშვნელოვანი და კონცეპტუალურია იოანეს სახარებასა და გამოცხადებაში ექვსისა და მეშვიდის სიმბოლური გააზრება¹. „ექვსი“ უკანასკნელ ჟამს განახორციელებს, „მეშვიდე“ სიახლის მიჯნაზე მდგარი რიცხვია; იესო ქრისტემ პირველი სასწაულის განხორციელებისას კანაში ქორწილში ექვს სარწყულში ჩაასხმევინა წყალი, რომელიც მეშვიდეში გადასხმისას ღვინოდ გარდასახა და სუფრაზე უკვე „კეთილი ღვინო“ მიიტანეს (ი. 2, 6-10). მაცხოვარმა კაპერნაუმში სწავლილი „მეშვიდე ჟამს“ განკურნა (ი. 4, 52); შაბათს, ასევე მეშვიდე დღეს, განკურნა უძლურიც (ი. 5, 9). საგანგებოდაა მოხმობილი მეშვიდე ჟამი და მეშვიდე დღე, როგორც განახლების, სიცოცხლისაკენ მიბრუნების დღეები. „გამოცხადებაში“ „შვიდის“ სიმბოლიკა, რომელიც აპოკალიპსური რიცხვია, ისევ და ისევ ღვთის განგებას, ღვთის წინასწარგანზრახულებას უკავშირდება. სახისმეტყველებითია შვიდი ბეჭდის ახსნა, ვინაიდან მეშვიდე ბეჭდის ახსნისას თვისებრივად განსხვავებული რამ ხდება (გამოცხ. 8, 1). ასევე, მეშვიდე ანგელოზის საყვირის ხმაზე უნდა აღსრულებულიყო ღვთის საიდუმლო (გამოცხ. 10, 7). მეშვიდე ანგელოზთანაა დაკავშირებული იმ ქმედების აღსრულება („იქმნა“), რასაც დანარჩენი ექვსი ანგელოზის ქმედება შეიცავდა (გამოცხ. 16, 17). ახალი აღთქმა აღიარებს შვიდ საიდუმლოსა და შვიდ ნიჭს სული წმიდისა; აგრეთვე, შვიდ მოწყალებას ზორციელ საქმეთა და შვიდი მოწყალებათა საქმენი სულიერნი; წმიდა წერილში ზნეობის ერთ-ერთ მთავარ განმსაზღვრელ თვისებებად მიჩნეულია შვიდი მომაკვდინებელი ცოდვის განმწმენდელი — შვიდი სათნოება; აღსანიშნავია ისიც, რომ მთავარანგელოზთა რიცხვი საკრალური ციფრით — შვიდით// ცხრით განისაზღვრება.

ფერემ მცირის მიერ სამოციქულო წიგნთა თარგმანებებისათვის დართული იამბიკო შვიდის სიმბოლიკის საფუძველზე სამოციქულო წიგნთა ერთიანობას ასახავს. დავიმოწმებ ტექსტს:

სახედ სიბრძნისა გიწესს: მოვედ და შევედ
და განიცადე წიგნი სამოციქულოდ,

¹ „ახალი აღთქმის“ ტექსტების ციტირებისას ვისარგებლეთ ახალი აღთქმად, საქართველოს საპატრიარქოს გამოც., თბ., 1995.

ვითარ მოქმედებს მას შინა იატაკად
 ლუკა საქმესა ქრისტეს მოციქულთასა,
 და იაკობ და პეტრე იოვანეთურთ
 შეუდგენ შუღთა სუეტთა იუდაის თანა,
 ხოლო სართულსა მისსა პავლე შეამკობს
 მენაკებითა ოქრო-ცხებულებითა,
 რამთა შუღობამ კათოლიკეთამ დაპრთოს
 ებისტოლეთა მიერ მრჩობლ შუღელთა
 ამათი თვსად განმასაკუთრებელი,
 უფალო, თვსად შენდა განისაკუთრე [6, 497].

ეფრემი თავის სახისმეტყველებას აფუძნებს სოლომონის იგაეთა წიგნზე:
 „სიბრძნეჲმან იშენა თავისა თვისსა სახლი, და ქუეშე შეუდგნა მას შუღნი
 სუეტნი“ (იგავ. 9, 1).

ერთ-ერთი ღმრთისმშობლისანი იესო ქრისტეს მოვლინებას უხილავი,
 შემოქმედი ღმრთის, წმიდა სამების მიერ შემდეგნაირად აღწერს: „რაჲმს
 იხილა უხილავმან შემოქმედმან ქმნული ჳელთა თვისთამ უწყალოდ წარ-
 ტყუენული, აღიძრა მოწყალებითა და შუღთა მათ სამყაროთა სიმაღლენი სი-
 ბრძნით მოდრიკნა. და გარდამოხდა სიბრძნე იგი და სიტყვამ მაჲისამ ქუეყანად
 დაემკვდრა სიმაღლით საშოსა შენსა“ [7, 831].

ყოველივე ზემოთქმული ადასტურებს „შვიდის“ სიმბოლურ მნიშვნელობას
 ღროსა და სივრცეში ბიბლიური ტექსტებისა და საღვთისმეტყველო ლიტერა-
 ტურის მიხედვით.

„შვიდის“ სიმბოლური გააზრება დასტურდება „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“,
 რომელშიც მეექვსე დღე და მეექვსე ჟამი კერპთა შემუსვრის დღე და ჟა-
 მია, ისევე როგორც სახარებაში მეექვსე დღე და მეექვსე ჟამია ჯვარცმის
 დღე და საათი. „მოქცევაჲს“ ეს სიმბოლიკა არმაზულ ეპოქას ამთავრებს
 საქართველოში, ხოლო მეშვიდე უკვე ქრისტიანულ ეპოქას იწყებს, ე. ი.
 მეექვსე-მეშვიდე დღით მინიშნებულია ძველი ეპოქის დასასრული და ახლის
 დასაწყისი. უთუოდ მნიშვნელოვანია ღვთის განგებითა და მაღლით, წმინდა
 ნინოს ლოცვით სვეტიცხოვლის ტაძრის მეშვიდე სვეტის აღმართვა; იგი არის
 უდიდესი, საკვირველი და თვისებრივად ყველაზე მნიშვნელოვანი სვეტი, რად-
 გან უფლის კვართს ეყრდნობა.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ძველ საქართველოში საგანმანათლებლო სისტემა,
 ბიზანტიის მსგავსად, შვიდის სიმბოლიკას, ტრივიუმ-კვადრივიუმის პრინციპს
 ემყარებოდა.

„შვიდის“ სიმბოლიკა „ვეფხისტყაოსანში“ სხვადასხვა კონტექსტში სხვა-
 დასხვა მხატვრული ფუნქციით მუდგანდება. პოემაში შეინიშნება ის როლიც,
 რომელიც რიცხვს, კერძოდ, ციფრ „7“-ს ჰქონდა მითოპოეტურ სამყაროში.

ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს ავთანდილის მიმართვა შვიდი მნათობისადმი¹, რასაც, აგრეთვე, ეხმიანება ქაჯეთის ციხეზე საომრად მიმავალი სამი გმირის შესახებ თქმული: „მათ სამთა შვიდნი მნათობნი ჰყარევენ ნათლისა სვეტიტა“ (1408/1409).

ყოველივე ზემოთქმული იმას ადასტურებს, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ შემთხვევით არ არის მოხმობილი ინდოეთის შვიდი სამეფო. აქვე ერთ მნიშვნელოვან ფაქტზე უნდა გაავამახვილოთ ყურადღება. ვფიქრობ, მცირედენ დაზუსტებას საჭიროებს სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ ინდოეთის შვიდი სამეფოს წინასახე საქართველოში შვიდი სამთავროს არსებობა უნდა ყოფილიყო. სწორედ ბიბლიური მონაცემების, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობების საფუძველზე უნდა აღმოცენებულიყო საქართველოში შვიდი სამთავროს არსებობის შემცველი თვალსაზრისი. დავით აღმაშენებლის ეპიტაფიის აღრინდელი, თავდაპირველი ტექსტი, რომელიც ეპიტაფიის ავტორის ხელიდან უნდა ყოფილიყო გამოსული – თორმეტის სიმბოლიკას: „ვის ნაჭარმაგევს მეფენი თორმეტნი პურად დამესხნეს“, რომელიც მაცხოვრისა და თორმეტი მოციქულის, საიდუმლო სერობის ევანგელურ სიმბოლიკა-მეტაფორას გულისხმობს; ზოლო მეორე ვარიანტი, უფრო გვიანდელი – „ვის ნაჭარმაგევს მეფენი შვიდნივე პურად დამესხნეს“ – შვიდის სიმბოლიკას ემყარება. საისტორიო წყაროები, განსაკუთრებით კი შოთა რუსთველის თანამედროვე საისტორიო თხზულება „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ ძალიან ხშირად ახსენებს საქართველოში შვიდი სამეფოს არსებობას. აკაკი წერეთლის ცნობილი სიტყვებიც: „შვიდ სამთავროს მოგვაგონებს მოელვარე ის შვიდფერი“, – ამავე მეტაფორული და ალუზიური გამომსახველობითაა შთაგონებული. ივანე ჯავახიშვილმა „შვიდის“ შესახებ თავისი შეხედულება გამოთქვა მონოგრაფიაში „ქართული სამართლის ისტორია“, რომელშიც მან ეს ციფრი არ მიიჩნია სინამდვილედ და იგი მხოლოდ ბედნიერ რიცხვად აღიარების გამო არის საისტორიო თხზულებებში აქცენტირებული² [9, 182-183;

¹ მოუხდავად იმისა, რომ ავთანდილის მიმართვის შესახებ შვიდი მნათობისადმი მდიდარი სამეცნიერო ლიტერატურა შეიქმნა, პრობლემა მაინც მოითხოვს კვლევას ქრისტიანული ღვთისმეტყველების თვალსაზრისით. ვფიქრობ, რომ გასათვალისწინებელია ქრისტიანულ ლიტერატურაში გამოთქმული შეხედულებანი ცათა შესახებ, რომელთაგან შვიდი სწორედ იმ მნათობთა ცადაა მიჩნეული, რომლებსაც მიმართავს ავთანდილი. ამჯერად აქ მხოლოდ სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მონაცემებს დავიმოწმებ [8, II, 328-329].

² ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „რიცხვი 7, რასაკვირველია, სინამდვილეს არ შეესაბამება და თუ პატარა სამეფოებსაც ჩავთვლით, მეტიც გამოვა, ზოლო შვილად აქ იმიტირდ. არის ნაანგარიშები, რომ ბედნიერ რიცხვად ითვლებოდა და სხვაგანაც ამ მოსაზრების გამო შეიღდა ანგარიშობდენ ზოლმე. უფრო საგულისხმო ყველა ზემოთ მოყვანილ მაგალითში ის ცხადი გარემოებაა, რომ საქართველო მისი ძლიერების ხანაშიც რამდენისაზე სამეფოსაგან შეერთებულ სახელმწიფო სხეულად ითვლებოდა, თუმცა ერთი გვირგვინის მტკიცებულების ქვეშ“ [9, 182-183]. ამავე მონოგრაფიის მეორე წიგნშიც საქართველოს შვიდი სამეფოსაგან შედგენის საკითხი „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ მიხედვით ასე შეაფასა: „თამარ მეფის მამის სიყვდილის შემდეგ ისტორიკოსის სიტყვისამებრ „შემყრელთა

10, 92-93]. ასევე, კ. კეკელიძე აღმოსავლური ლიტერატურის განხილვისას აღნიშნავდა, რომ შვიდი სამეფოს შესახებ თვალსაზრისი უფრო სიმბოლურია, ვიდრე რეალური [11, 170-171]. ვიქტორ ნოზაძემ „შვიდს“ მრავალმხრივი ფუნქცია დააკისრა, მათ შორის უფრო ასტროლოგიური. თუმცა საბოლოო დასკვნაში შვიდი წმინდა რიცხვად აღიარა. მისი სიტყვით: „რიცხვს „შვიდი“ მსოფლიო მნიშვნელობა ჰქონდა და იგი ვით წმიდა რიცხვი, ქვეყნიერების ყოვლადობისა და მთლიანობის გამომსახველი იყო. „შვიდი“ გახდა უმაღლესი ძალის გამოხატულებად და ბედნიერების აღმნიშვნელად“ [12, 338-341]. ისტორიკოსთა ნაწილი შვიდი სამეფოს არსებობას საქართველოში რეალურად მიიჩნევს (ა. კიკიძე). ნ. ხაზარაძემ შვიდის სიმბოლიკის ასახსნელად საჭიროდ მიიჩნია მითოსურ, ფოლკლორულ, საღვთისმეტყველო, ლიტერატურულ და ეთნოგრაფიულ მონაცემთა გათვალისწინება [13, 165].¹

ინდოეთის მეშვიდე სამეფოს შერთება ექვს სამეფოსთან ინდოეთის მოწესრიგებისაკენ გადაღებული პირველი ნაბიჯია, რაც ღვთის განგებულებით განისაზღვრა. სარიდანმა ღვთის ნებითა და პიროვნული თავისუფალი არჩევანით გადაწყვიტა ქვეყნის გაერთიანება, რაც შოთა რუსთველის პოლიტიკური დეოლოგიური და მსოფლმხედველობრივი შეხედულებების გამოხატულებაა. სარიდანის მეშვიდე სამეფო გახდა „მეშვიდე სეეტი“, ანუ უმთავრესი და ქვეყნის განახლების საწინდარი. თუმცა მან თავისი ამ ნაბიჯით თავის მომავალ მემკვიდრეს სამეფო უფლება და ტახტი დაუკარგა.

ღვთის განგებით ტარიელი უნდა გახდეს გაერთიანებული ინდოეთის სამეფო ტახტის მფლობელი; ინდოეთის სახელმწიფოებრივი ინტერესებიდან გამომდინარე, ტარიელმა დაბადებამდე დაკარგა სამეფო უფლებები, მაგრამ იმის გამო, რომ ქვეყნის გაერთიანება და ამის შედეგად მისი გაძლიერება აუცილებელი და გარდუვალი იყო, ტარიელმა თავად უნდა იბრძოლოს მეფობისათვის, სამეფო უფლების მოსაპოვებლად.

ფარსადანის მიერ ტარიელის შვილად აყვანა და აღზრდა ტარიელს კიდევ

შვიდათვე ამის სამეფოსა“ დიდებულებმა მოახსენესო და სხვ... მაშინდელი ტერმინოლოგიით სამეფოები თითქოს ჯერ ისევ არსებობდნენ, თუმცა ისინი ყველა უკვე ერთ ხელმწიფეს ეპირჩნებოდნენ. ყურადღების ღირსია, რომ ისტორიკოსი ზემოჩამოთვლილ შემთხვევებში მხოლოდ ერთ რიცხვს-კი არა ხმარობს, არამედ მრავლობითს, და ამბობს ხოლმე „სამეფონი“, შვიდი სამეფო. როდესაც საქართველოს სახელმწიფოს მთლიანად აღნიშნა უნდოდათ, მაშინ ტერმინად ხმარობდნენ ხოლმე „ყოველი სამეფო“ [10, 92-93].

ნანა ხაზარაძე წერს: „ქართლის ცხოვრების I-II ტომებში წარმოდგენილ თხზულებებში „შედ“-ი და „შედ“-კომპონენტიანი რიცხვითი სახელები უმთავრესად საკრალური სიმბოლიკით ხასიათდება“. მისი დასკვნით, „შვიდის საკრალიზაციის სათავეები არა მხოლოდ ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებში, პაგიოგრაფიულ და პიმნოგრაფიულ ლიტერატურაშია საძიებელი, არამედ ქართველთა უძველეს, წინაქრისტიანულ რწმუნა-წარმოდგენებშიც, რომელთა რეკონსტრუქციას დიდად უწყობს ხელს საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მონაპოვარი, ბერძენ-რომაულ ავტორთა ცნობები, ქართული ფოლკლორის ნიმუშები, ხატოვანი სიტყვა-თქმანი და, რასაკვირველია, ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების შედეგად დაგროვილი უნიკალური მასალა“ [13, 165].

ერთხელ აძლევს სამეფო უფლებების მოპოვების შესაძლებლობას. მაგრამ ნესტან-დარეჯანის დაბადების შემდეგ მან მეორედ დაკარგა სამეფო უფლება და ამიერიდან მის მოსაპოვებლად თავად უნდა იბრძოლოს. ორგზის სამეფოტანტდაკარგულმა ტარიელმა თავად უნდა მოიპოვოს ინდოეთის სამეფო ტახტი და გაერთიანებული ინდოეთის მეფის ასული ნესტან-დარეჯანი. ყოველივე ეს კი ხდება ღვთის განგებით, „რამეთუ არავინ ჩუენგანი თავით თვისით მოკუდების“ (პრომ. 14, 7). ტარიელს ყოველგვარი პირობა აქვს სამეფო უფლების მოსაპოვებლად. ტარიელს სრულიად განსაკუთრებული, უდიდესი ფუნქცია აკისრია ინდოეთის მოწესრიგების საქმეში. ინდოეთის ჰარმონიზება კი საფუძველი უნდა გახდეს სხვა ქვეყნების, ანუ მსოფლიოს მოწესრიგებისა. უმთავრესი მისია ტარიელმა უნდა შეასრულოს. მან უნდა ჩაუყაროს საფუძველი სამყაროს სულიერ და ინტელექტუალურ გარდასახვას.

მართალია, ინდოეთში სარიდანისა და ფარსადანის სამეფოები შვერთდა და თითქოს მოგვარდა ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრება, მაგრამ მოუგვარებელი დარჩა უმთავრესი: ინდოეთის შიდასახელმწიფოებრივი მოწყობის, ტახტის მემკვიდრეობითად გადაცემის საკითხი. ამიტომ საჭიროა ახალი ძალა, რომელიც ინდოეთს საბოლოოდ გარდაქმნის და სამყაროს ჰარმონიულობას ჩაუყრის საფუძველს. ინდოეთი განახლებადია და იგი ტარიელმა უნდა განაახლოს. განახლების გზა კი ურთულეს სულიერ ცხოვრებაზე გადის. მის ცხოვრებას ღვთის განგებით წარმართავს „სარწმუნოებაჲ, სასოებაჲ და სიყუარული“, ხოლო „უფროჲს ამათსა სიყუარული არს“ (I კორ. 13, 13).

ტარიელსა და ნესტან-დარეჯანს უპირველესად შინაგანი მთლიანობა აქვთ მოსაპოვებელი. ტარიელის გზა ინდოეთის სამეფო ტახტისაკენ ნესტან-დარეჯანზე, ხოლო გზა ნესტანისაკენ — გამოქცეულისა და უდაბნოზე გადის. ტარიელი გაერთიანებული ინდოეთის სამეფო ტახტის მფლობელი უნდა გამხდარიყო ღვთის განგებით; მეფედ მოწოდებულმა და ორგზის სამეფო ტახტდაკარგულმა ტარიელმა თავად უნდა მოიპოვოს ინდოეთის სამეფო ტახტი და გაერთიანებული ინდოეთის მეფის ასული ნესტან-დარეჯანი. ამიტომ ტარიელს სრულიად განსაკუთრებული, უდიდესი ფუნქცია აკისრია ინდოეთის მოწესრიგების საქმეში. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ინდოეთის მოწესრიგება საფუძველი უნდა გახდეს სხვა ქვეყნების, ანუ მსოფლიოს მოწესრიგებისა. უმთავრესი მისია კი ტარიელმა უნდა შეასრულოს. ფაქტობრივად, მან განახლებული მსოფლიოს მოწყობას ჩაუყარა საფუძველი. ტარიელმა, ავთანდილთან და ფრიდონთან ერთად, ძველზე, ტრადიციებზე დამყარებული, მაგრამ განახლებული ჰარმონია უნდა დაამყაროს, ღვთით ბოძებული სამეფო უფლება მან ბრძოლით, ტანჯვით, დაბრკოლებათა გადალახვით უნდა მოიპოვოს, რაც იმთავითვე სამართლით განაგო ღმერთმა.

წყაროები და ლიტერატურა

1. Мифы Народов Мира, Энциклопедия, I-II, М., 2000.
2. წერეთელი ს., ანტიკური ფილოსოფია, თბ., 1968.
3. Шюре Э., Великие посвященные, М. 1998.
4. ჩხეიძე ვ., რიცხვთა სიმბოლიკა ქართულ ფოლკლორში, ლიტერატურული ძიებანი, XXII, თბ., 2001.
5. კოტეტიშვილი ვ., ხალხური პოეზია, თბ., 1961.
6. ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა, თბ., 1978.
7. ნეფხრებული ბლისპირნი, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა და საძიებლები დაურთო გულნაზ კიკნაძემ, თბ., 1982.
8. ორბელიანი სულხან-საბა, ქართული ლექსიკონი, I-II, თბ., 1966.
9. ჯავახიშვილი ი., ქართული სამართლის ისტორია, I, თხზულებანი თორმეტ ტომად, VI, თბ., 1982.
10. ჯავახიშვილი ი., ქართული სამართლის ისტორია, II, თხზულებანი თორმეტ ტომად, VII, თბ., 1984.
11. კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბ., 1958.
12. ნოზაძე ვ., ეფუზისტყაოსანის ვარსკვლავთმეტყველება, სანტიაგო დე ჩილე, 1957; თბ., 2005.
13. ზაზარაძე ნ., „შვდ“-ის სიმბოლიკისათვის „ქართლის ცხოვრებაში“, სამხრეთ კავკასია და ახლო აღმოსავლეთი. თბ., 2005.

❦ კანონი IV ❦

მეცნიერება –
ენციკლური ჯაჭვი

მასწავლებლის სსოვნას

გალუკრიან გაბაშვილი

სპარსულ-მუსლიმური კულტურის ძირითადი თავისებურებანი (XI-XII სს.)¹

ორიენტალისტურ ნაშრომებში (ისტორიოგრაფიულ და ფილოლოგიურ გამოკვლევებში) ნაჩვენებია არაა XI-XII სს. სპარსულ-მუსლიმური კულტურის დამახასიათებელი თავისებურებანი, მისი მთავარი ნიშან-თვისებები.

ორიენტალისტი ისტორიკოსები და ფილოლოგები XI-XII სს. სპარსულ-მუსლიმურ კულტურას ანიჭებენ არა ზოგად მნიშვნელობას, არამედ მიიჩნევენ სავსებით კონკრეტულ მოვლენად, წმინდა სპარსულ ლიტერატურად ან ზელოვნებად, სპარსელი ხალხის კულტურული განვითარების მონაპოვრად. ამ თვალსაზრისით სპარსულად არის მიჩნეული ყველა ის ავტორი (პოეტი, მწერალი, მეცნიერი...), რომელიც თავის შემოქმედებაში სპარსულს იყენებდა, სპარსულად წერდა. ამიტომ ხშირად, მაგალითად, სპარსულენოვანი ლიტერატურა გაიგივებულია სპარსულ ლიტერატურასთან. მაგრამ, ნამდვილად, სპარსულ-მუსლიმური კულტურაც წინარე პერიოდის არაბულ-მუსლიმური კულტურის მსგავსად პირობითი ცნების გამომხატველი იყო, როგორც ცნობილია, IX-X სს. არაბულ-მუსლიმური კულტურის წარმოქმნა-განვითარებაში არაბებს გარდა მონაწილეობდნენ აღმოსავლეთის და კავკასიის კულტურული ხალხებიც, მუსლიმებთან ერთად არამუსლიმებიც (ქრისტიანები, იუდეველები...), ამიტომ გადაკრავს „არაბულს“ და „მუსლიმურს“ პირობითი ცნების ელფერი.

ასევე სპარსულ-მუსლიმური კულტურის დამახასიათებელი თავისებურებების გათვალისწინება შესაძლებლობას გვაძლევს აღვნიშნოთ, რომ ის წარმოადგენდა არა მარტო ერთი ხალხის (სპარსელების) კუთვნილებას, არამედ ყველა იმ ხალხების კულტურული მოღვაწეობის ნაყოფსაც, რომელნიც განუფენილი იყვნენ კავკასიის და აზიის ვრცელ ტერიტორიაზე.

ზოგიერთი მკვლევარი სპარსულ-მუსლიმურ კულტურას მიიჩნევს არაბულ-მუსლიმური კულტურის შემადგენელ ნაწილად, მაგრამ ეს ასე არაა,

¹ ე. გაბაშვილის არქივზე მუშაობისას, რომელიც ზღუნაწერთა ინსტიტუტს გადაეცემა, აღმოვაჩინეთ წინამდებარე სტატია. მასში დადასტურებული სამეცნიერო ლიტერატურიდან გაავარკვეთი, რომ ე. გაბაშვილმა 1984 წ. თსუ „შრომებში“ (აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია №204) გამოაქვეყნა წერილი სათაურით: „არაბულ-მუსლიმური კულტურის ძირითადი თავისებურებანი“, რომელიც 2003 წ. დ. კაციტაძის მიერ გამოცემულ მეცნიერის ბიბლიოგრაფიაში არ არის. მნიშვნელოვანია, რომ ორივე ეს წერილი თავისი შინაარსით ერთმანეთს ავსებს (მ. გაბაშვილი).

მართალია, სპარსულ-მუსლიმური კულტურა არაბულ-მუსლიმური კულტურის ერთგვარი გაგრძელებაა, მისი შემდგომი განვითარება (უამისოდ ვერ ჩამოყალიბდებოდა ვერც სპარსული და ვერც სპარსულენოვანი კულტურა), მაგრამ პირველისათვის ნიშანდობლივი არაბული იყო, მეორესათვის — სპარსული. ეს ქმნიდა ამ კულტურათა ერთ-ერთ ძირითად თავისებურებას, აპირებდა მათს განმასხვავებელ ნიშან-თვისებას. მაგრამ ამ მხრივ მთავარი მაინც ისაა, რომ არაბულ-მუსლიმური კულტურა და სპარსულ-მუსლიმური კულტურა საზოგადოებრივი განვითარების სრულიად სხვადასხვა საფეხურს უკავშირდება.

არაბულ-მუსლიმური კულტურის ძირითად თავისებურებათა შესწავლამ ჩვენ საფუძველი მოგვცა გვეთქვა, რომ ეს კულტურა ქრონოლოგიურად ადრე-ფეოდალურ პერიოდში (XIII-X სს.) თავსდება, სპარსულ-მუსლიმური კულტურა კი განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში (XI-XII სს.) [1].

X საუკუნიდან მოყოლებული არაბულ-მუსლიმური კულტურა გზას უთმობს სპარსულ-მუსლიმურ კულტურას. ეს მოვლენა თანამთხვევა მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ახალ საფეხურს: ადრეფეოდალური ხანიდან განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში გადასვლას. ფაქტობრივად არაბულ-მუსლიმური კულტურა ადრეფეოდალური ხანის მოვლენაა, ხოლო სპარსულ-მუსლიმური კულტურა განვითარებული ანუ მომწიფებული ფეოდალიზმისა. ამდენადვე, ჩვენი აზრით, დაუშვებელია მათს შორის იგივეობის ნიშნის დასმა.

XI-XII სს. სპარსულ-მუსლიმური კულტურის განვითარებაში საკუთრივ სპარსელების გარდა მონაწილეობდნენ არასპარსელი ირანელებიც (შუა აზიელები) და, აგრეთვე, კავკასიის, მცირე აზიის და ინდოეთის ხალხები. სხვა მნიშვნელოვან ფაქტორებთან ერთად ეს ქმნიდა სპარსულ-მუსლიმური კულტურის ერთ-ერთ ძირითად თავისებურებას. ყველა დასახელებულ რეგიონში გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა სპარსულს, ისევე როგორც ადრე (XI საუკუნემდე) მთელ წინა აზიაში გაბატონებული იყო არაბული. რა თქმა უნდა, ამ დროსაც არც არაბული იყო უგულვებელყოფილი (სპარსეთსა და მის მეზობელ ქვეყნებში არაბულადაც იწერებოდა არა მარტო მერცნიერული, არამედ პოეტური ნაწარმოებებიც). მაგრამ ეს ენა თანდათან ყველგან გზას უთმობდა უკვე ფართოდ გავრცელებულ სპარსულს, ხოლო არაბული სულ უფრო და უფრო მეტად ინარჩუნებდა ისლამის რელიგიის ენის მნიშვნელობას.¹

სპარსულმა თავისი გავლენა შეინარჩუნა თურქ-სელჩუკთა შემოსევებისა და ბატონობის დროსაც (XI-XII სს.).

¹ განსხვავებული მდგომარეობა იყო მუსლიმური სამყაროს დასავლეთ ნაწილში, სადაც არსებობას განაგრძობდა უკვე საკმაოდ დაკნინებული არაბულ-მუსლიმური კულტურა. ხორასნული ლიტერატურული სკოლის კლასიკური ნიმუშები იქმნებოდა არაბულისაგან ღიად დაშორებულ რეგიონში.

სპარსული ინტერმეცო, ზანმოკლე პერიოდი არაბთა ბატონობასა და თურქთა გაბატონებას შორის (ეს გამოთქმები ე. მინორსკის ეკუთვნის) საკმარისი აღმოჩნდა იმისათვის, რათა ახალ პოლიტიკურ ვითარებაშიც სპარსულ რენესანსს ოდინდელი მდგომარეობა შეენარჩუნებინა, თურქ-სელჩუკთა ზედაფენა იძულებული იყო სპარსული გამოყენებინა საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში.¹

XI-XII საუკუნეებში სპარსული დიდად გაცდა საკუთრივ სპარსელთა თუ ირანელთა ეთნიკურ საზღვრებს, გავრცელდა მეტად ვრცელ ტერიტორიაზე (რუმის სასულტნო, კავკასია, შუა აზია, ინდოეთი...). ამიტომაც რომ სპარსული XI-XII საუკუნეებში სულ უფრო და უფრო ზოგად მნიშვნელობას იძენს და საკმაოდ სცილდება თავის კონკრეტულ (ირანულს, სპარსულს) მნიშვნელობას.

„სპარსული“ და „სპარსელობა“ ორგანულად დაუკავშირდა აღმოსავლეთის ფეოდალურ საზოგადოებას, იქცა ფეოდალური კულტურის ერთ-ერთ მკაფიო გამოხატულებად.

გარკვეული დროიდან მოყოლებული სპარსული თანაბრად დამახასიათებელი ხდება მუსლიმური აღმოსავლეთის სულ სხვადასხვა რეგიონისათვის. სწორედ ასეთ ვითარებაში „სპარსელი“, „სპარსული“ და „სპარსეთი“ ეთნიკურ ცნებასთან ერთად იძენს საზოგადოდ აღმოსავლურის, მაჰმადიანურის მნიშვნელობას. მთელი მუსლიმური წინა აზია მიჩნეულია სპარსულ სამყაროდ მიუხედავად იმისა, რომ ფაქტობრივად ამ სპარსულ სამყაროში წარმოდგენილი არიან სრულიად სხვადასხვა ტომი და ხალხი.

სამაჰმადიანო „სპარსეთად“ ითვლებოდა ქრისტიანულ გარესამყაროსთვისაც.

„სპარსულში“ აღმოსავლურ-მაჰმადიანურს გულისხმობს შუა საუკუნეების ქრისტიანული ქვეყნების ყველა წარმომადგენელი (მწერლები, ისტორიკოსები...),² ამ მნიშვნელობითაა ნახსენები „სპარსელი“, „სპარსული“ და „სპარსეთი“ XI-XII სს. ქართულ, სომხურ, ბერძნულ და ევროპულ ლიტერატურულ და საისტორიო ნაწარმოებებში.

XI-XII სს. ქართული საისტორიო წყაროების საამისო ცნობებს ჩვენ უკვე 1968 წელს მივაქციეთ ყურადღება. ჩვენ ვწერდით: „ზოგადი თვალსაზრისით „სპარსეთი“ მოიცავდა და გულისხმობდა ყველა მაჰმადიანურ ქვეყანას. „სპარსი“ კი ეწოდებოდა ყველა მაჰმადიანს: არაბს, თურქს, ხვარაზმელს“ [2,

¹ ეს გარემოება აქვს მხედველობაში პ. მურადიანს, როცა შენიშნავს: «В таких обстоятельствах персидский язык становится языком государственного аппарата, а впоследствии и языком придворной литературы» [1, 144].

² საამისო მაგალითები მოტანილი იქნება ჩვენს გამოკვლევაში: „სპარსელი“ და „სპარსული“ შუა საუკუნეების ქრისტიანულ მწერლობაში“ (ასეთი ნაშრომი ე. გაბაშვილის არქივში ვერ ვნახეთ, ჩანს, მან ვერ მოასწრო ჩანაფიქრის განხორციელება - მ. გაბაშვილი).

273-274]. ირკვევა, რომ ასევეა XI-XII სს. სომხურსა და ბერძნულ წყაროებშიც.¹

ქვემოთ ცალ-ცალკე მოგვთქვამს ქართული, სომხური, ბერძნული და ევროპული წყაროების ცნობები.

ქართულ წყაროებში ბევრგან „სპარსი“ მაჰმადიანს ნიშნავს, ხოლო „სპარსეთი“ სამაჰმადიანოს.² ასე, მაგალითად, „თბილისელ სპარსეებში“ („სპარსთა თბილელთა“) მხოლოდ და მხოლოდ მაჰმადიანები, თბილისის მაჰმადიანური მოსახლეობაა ნაგულისხმები.

1226 წელს, ჯალალედინის თბილისზე თავდასხმისას, მათ მტერს გაუღეს ქალაქის კარები: „ხოლო მცველნი ქალაქისანი აღიჭურნეს, და იქმნა ძლიერი ბრძოლა, და ბრწყინვალე ძლევა აჩუნეს ქართველთა, მერმე მას ღამესა [სპარსთა ტფილელთა] მოუვლინეს [კაცი სულტანსა ჯალალედინს] შიგნი-დაღმა მიცემად ქალაქისა, რათა კართა, რომელთა სპარსნი სცივდეს, განუხუნეს და შიგნით ბრძოლა უყვეს“ [6, 174]. და, მართლაც, „განახუნეს კარნი სპარსთა ტფილელთა“ [6, 175]. აქ ყველგან, ცხადია, ნაგულისხმევი არიან თბილისელი მაჰმადიანები, რომლებიც მრავლად ყოფილან XIII ს-ის პირველი მეოთხედის თბილისშიც.

„სპარსად“ ითვლებიან აღმოსავლეთის არასპარსული ქალაქების (ბაღდადის, იერუსალიმის...) მცხოვრებლებიც.

ჟამთააღმწერლის სიტყვით, როდესაც მონღოლებმა აიღეს ქალაქი ბაღდადი „შევიდეს ქართველნი და იქმნა ძლიერი ბრძოლა, და მოსრეიდეს სპარსთა ბაღდადელთა“ [6, 332]. აქაც, რა თქმა უნდა, ბაღდადის მაჰმადიან მოქალაქეებზეა ლაპარაკი და არა საკუთრივ სპარსელებზე. ქართული წყაროს მიხედვით სპარსნი არიან იერუსალიმის მცხოვრებლებიც. ყაზან ყაენის ლაშქრობის აღწერისას, ნათქვამია: „და მიუწია ლაშქარმან წმიდად ქალაქად იერუსალიმად, სადა იგი მრავალი სული მოისრა ქრისტიანე, და უმეტეს სპარსნი“ [6, 316]. დამოწმებულ კონტექსტშიც გამოთქმა „უმეტეს სპარსნი“ ნიშნავს იმას, რომ მონღოლებს ყველაზე დიდი რაოდენობით მაჰმადიანები გაუჟღელბიათ.

„სპარსი“ მაჰმადიანის მნიშვნელობით იხსენიება არაერთ ქართულ საისტო-

¹ აღსანიშნავია, რომ ქართული, სომხური და ბერძნული წყაროები „სპარსთა“ ერთად ასახელებენ თურქსაც და არაბსაც. ესენიც მაჰმადიანები არიან, მაჰმადიანთა საკუთრივ სპარსელიც. მაგრამ შუა საუკუნეების ქრისტიანულ მწერლობაში „სპარსს“ მაინც ზოგადი შემკრებლობითი მნიშვნელობა ენიჭება, ასეა მაგალითად, ქართველი ისტორიკოსები ძალიან ზნობილად ასახელებენ თურქს [3, 340; 4, 367]. დასახელებულია „თურქმანნიც“ და „სელჩუკიანიც“. ასევე კარგადაა ცნობილი ქართული წყაროებისათვის მუსლიმიც, აგარინიც, სარკინოზიც, „ისტორიანსა და აზმანში“ დასახელებულია თვით ტერმინი „ისლუმობა“ ანუ „ისლამი“ [5, 11, 44-45, 93]. მით უფრო საინტერესოა სპარსელისათვის მაჰმადიანის ზოგადი ცნების მინიჭება ქართულ, სომხურ და ბერძნულ მწერლობაში.

² აქ მოგვთქვამს მხოლოდ ზოგიერთი თვალსაზრისი მაგალითი. უფრო დაწვრილებით საამისო ცნობები მოტანილი იქნება ჩვენს გამოკვლევაში: „სპარსელი“ და „სპარსული“ შუა საუკუნეების ქრისტიანულ მწერლობაში.

რიო თხზულებაში XI–XII სს. მანძილზე (სუბმატ დაეითის-ძე; ჯუანშერი, მათიანე ქართლისა, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ისტორიანი და აზმანი, ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანე, ჟამთააღმწერელი).

„სპარსი“ მაჰმადიანთან გაიგივებულია ქართულ დოკუმენტურ წყაროებშიც.

გიორგი III-ის 1170 წლით დათარიღებულ სიგელში ნათქვამია, რომ თბილისში მცხეთის საკათალიკოსოს საქონებელი არსებობდა მაჰმადიანთა დროიდანვე – „სპარსობითგანვე“ [7, 68]. გამოთქმა „სპარსობითგანვე“, ცხადია, ნიშნავს არა საკუთრივ სპარსელთა, არამედ მაჰმადიანთა ბატონობას თბილისში მანამდე, სანამ მას დავით აღმაშენებელი გაათავისუფლებდა. „სპარსი“ მაჰმადიანთან გაიგივებულია აგრეთვე ათონის ივერთა მონასტრის სიგელებში.¹

„სპარსისა“ და მაჰმადიანის იგივეობა, ამრიგად, დასტურდება როგორც ქართული ნარატიული, ისე დოკუმენტური წყაროებით.²

ამგვარივე მნიშვნელობითაა ნახმარი „სპარსი“ და „სპარსული“ ქართულ მხატვრულ ლიტერატურაშიც (ვეფხისტყაოსანი, თამარიანი...).

ამყარად ჩანს, რომ „სპარსის“ ზოგადი მნიშვნელობა ყოველად ჩვეულებრივი ცნებაა, საყოველთაოდაა გავრცელებული ყოველდღიურ ყოფაცხოვრებაშიც და მწერლობაშიც. კიდევ მეტი: „სპარსს“ ქართული წყაროები იყენებენ არა მარტო თანამედროვე თურქების, არამედ VIII ს-ის არაბების მიმართაც. ჩანს, მხოლოდ იმიტომ, რომ თურქებიც და არაბებიც მაჰმადიანები იყვნენ. ასე, მაგალითად, სუბმატ დაეითის-ძის თხზულებაში არაბთა ბატონობა საქართველოში გაიგივებულია სპარსთა ბატონობასთან („სპარსთა უფლება“): „ხოლო კვეი შეეშეთისა უშენებელი იყო მაშინ, გარეშე მცირედთა. სოფელთასა. რამეთუ ჟამთა სპარსთა უფლებისასა აოკრდა, ოდეს-იგი ყრუმან ბაღდადელმან შემეუსრნა ყოველნი ციხენი და მოეღო შეეშეთიცა და ღადონი“ [9, 376].

საინტერესო ცნობაა: არაბთა ბატონობა გამოცხადებულია სპარსთა ბატონობად, ხოლო ხალიფა მერვანი (ქართული წყაროების მურვან-ყრუ) – სპარსელად. ამგვარსავე ცნობას ვხვდებით სხვაგანაც. მურვან ყრუს გამო ჯუანშერის თხზულების ჩანართში ნათქვამია, „ხოლო რაჟამს აღიღო მთავრობა სპარსთა და არაბთა, და აღძრა ყოველი თესლ-ტომი აგარიანთა, და განილაშქრა ქრისტიანეთა ზედა, და აღაოკრა და მოსრა, და ტყუე ყო ქუეყანა საბერძნეთისა და სომხითისა, ვიდრე ზღუდმდე“ [10, 233–234]. მაგრამ ქართველი ისტორიკოსები არაეითარ შეცდომას არ უშვებენ, როცა ხალიფა მერვანს „სპარსელად“ აცხადებენ. მაჰმადიანი არაბების მაჰმადიან სპარსელებთან ამგვარი გაიგივება მხოლოდ

¹ „იმ ხანებში სპარსთა ურჯულ ტომმა, რომელთა (ე. ი. ბიზანტიელთა) მეფის სიკვდილი რომ შეიტყო, ერთი სარდლის მეთაურობით, რომლის სახელი იყო სკლიაროსი, გარდაცვლილი მეფის ცილის, ადგილად წინააღმდეგ ჯარები დარაზმა“. ათონის ივერთა მონასტრის სიგელები [8, 259, 268]. ზაზი ჩვენია.

² „სპარსის“ ზოგადი მნიშვნელობა საერთოდ ხშირად გვხვდება ქართულ დოკუმენტურ მასალებში (იერუსალიმის ჯერის მონასტრისა და ათონის აღაქებში).

ქართული წყაროებისათვის არ იყო დამახასიათებელი. მაჰმადიანებს სპარსელებს უწოდებენ სომხური, ბერძნულ-ბიზანტიური და ევროპული წყაროებიც. XI ს-ის სომეხი ისტორიკოსი არისტაკეს ლასტივერტეცი „სპარსში“ მაჰმადიანს გულისხმობს, ხოლო „სპარსეთში“ სამაჰმადიანოს [11]. „სპარსი“ მაჰმადიანის მნიშვნელობით არაერთგანა დასახელებული მის თხზულებაში [11, 49, 52, 54, 90, 100 და სხვ.]. ამგვარივე მნიშვნელობითაა ნახმარი: „სპარსელთა კარი“ [11, 54], „სპარსელთა ჯარები“ [11, 60, 96], „სპარსელთა ქვეყანა“ [11, 74–75], „სპარსელთა ამბობება“ [11, 100], „სპარსელთა სამეფო“ [11, 109], „სპარსთა მეფე“ [11, 126, 128, 129, 130, 131, 132], „სპარსელი მშვილდოსნები“, აქაც ყველგან მხოლოდ და მხოლოდ მაჰმადიანები არიან ნაგულისხმევი, კერძოდ კი თურქები.¹ რა თქმა უნდა, მხოლოდ მაჰმადიანები უნდა ვიგულისხმოთ არისტაკეს ლასტივერტეცის შემდეგ კონტექსტში: „სპარსელები თავს დაესხნენ იერუსალიმს, თავს დაგვესხნენ ჩვენი, ააოხრეს იერუსალიმი. ააოხრეს ჩვენი ქალაქებიც, წარმართნი შეიჭრნენ იერუსალიმის წმინდა ტაძარში, გაძარცვეს მისი სამკაულები და წაბილწეს წმინდა ტაძარი“ [11, 82].

„სპარსთა ბატონობა“ სომეხ ისტორიკოსსაც გაიგივებული აქვს მაჰმადიანთა ბატონობასთან: „ამიერიდან სამუდამოდ აღიკვეთა სპარსთა ბატონობა ამ ადგილიდან“ [11, 90], სპარსთა მეფედ მიჩნეულია თურქ-სელჩუკი სულთანი ალფ-არსლანი [11, 131]. მაგრამ ქართველი ისტორიკოსებივით მისთვისაც კარგადაა ცნობილი ყველა მაჰმადიანის ეროვნული ენაობა.

მის თხზულებაში დასახელებულია და, არაერთგან, თურქი და ტაჯიკი [11, 56, 58, 96]. მაგრამ, ამავე დროს, სარწმუნოებრივი ნიშნის მიხედვით „სპარსელია“ თურქიც და ტაჯიკიც. ასე რომ, არისტაკეს ლასტივერტეციც „სპარსელს“ და „სპარსეთს“ სრულიად გარკვეულ მნიშვნელობას ანიჭებდა. ამგვარსავე შინაარსს ათავსებენ „სპარსელში“ და „სპარსეთში“ XI–XII სს-ის სხვა სომეხი ისტორიკოსებიც.

„სპარსელს“ და „სპარსეთს“ მაჰმადიანთან და სამაჰმადიანოსთან აიგივებენ ბიზანტიელი მწერლებიც. კეკავენოსი, „სტრატეგიკონის“ ავტორი და XI ს-ის წარჩინებული ბიზანტიელი, წერს: „ასე, მაგალითად, უსათნოესი მეფის მონობის დროს იყო, რომ იბერიასა და მესოპოტამიაში გაემგზავრა, მეფის ბრძანებით სერვილია, რომ მოეხდინა იქ აღწერა და დაედო ისეთი მძიმე გადასახადები, რომლებიც არასდროს არ ჰქონიათ მათი ქვეყნის მცხოვრებლებს (ეს ბრძანება მან სისრულეში მოიყვანა, რადგან ყველაფერში ძალიან მარჯვე იყო), და ამით აიძულა ისინი მთელი კომლებით გადასულიყუენენ სპარსელთა მეფის მხარეზე. ამიტომაც მოხდა რომ მათ სპარსთა მეფე წამოიყვანეს ღიღძალი ჯარებით რო-

¹ არისტაკეს ლასტივერტეცის ქართული თარგმანის კომენტარებში ე. ცაგარეიშვილი შენიშნავს, რომ „არისტაკეს ლასტივერტეცის „სპარსები“ მხოლოდ და მხოლოდ თურქ-სელჩუკებს გულისხმობს“ [11, 276].

მანის წინააღმდეგ, რომელსაც ათასი უბედურება შეამთხვიეს“ [12, 315].¹

„სპარსთა მეფეში“ აქაც თურქ-სელჩუკთა სულტანი იგულისხმება. თურქ-სელჩუკთა სულტანს „სპარსთა სულტნად“ ასახელებს ანა კომნენიცი [13, 74]. მასვე რომან IV დიოგენის ლაშქრობა თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ მიაჩნია სპარსელების წინააღმდეგ წამოწყებულ ლაშქრობად [14, 57].²

„სპარსმა“ ზოგადი ცნების მნიშვნელობა შეინარჩუნა ნაგვიანევი პერიოდის ბიზანტიურ ისტორიოგრაფიაშიც. XV ს-ის ისტორიკოსი გიორგი ფრანძესი სპარსელებში აშკარად მაჰმადიანებს გულისხმობს: „ამ მოხუცის სახელი იყო ეფრემი, წარმოშობით იყო იბერიის განთქმული ქალაქიდან, რომელსაც ეწოდება... თავის ბავშობაშივე ის ტყვედ იყო წაყვანილი ბარბაროსი და იქაური უღვთო ტომების მიერ და იგი გაჰყიდეს სპარსელთა უშინაგანეს მხარეებში“ [8, 50]. მაგრამ, ამავე დროს, ბიზანტიელმა მწერლებმაც და ისტორიკოსებმაც კარგად იცოდნენ თუ რა განსხვავება არსებობდა საკუთრივ სპარსელსა, თურქსა და არაბს შორის.³ ამ მხრივაც არავითარი განსხვავება არ არსებობდა ქართველ, სომეხ და ბიზანტიელ ისტორიკოსებს შორის. „სპარსელის“ ზოგადი მნიშვნელობა სამსავე შემთხვევაში საესებით აშკარაა.

ასევე ზოგადი მნიშვნელობა აქვს მინიჭებული „სპარსელს“ ევროპულ წყაროებში. ვ. ბარტოლდს შესწავლილი აქვს კარლოს დიდისა და პარუნ არ-რაშიდის ურთიერთობის ამსახველი ევროპული წყაროების ცნობები. ამ ცნობებში დასახელებული არიან არა არაბები ან სარკინოზები (ევროპული წყაროების სარაციანები), არამედ სპარსელები. „სპარსელი“ ამ შემთხვევაშიც მხოლოდ და მხოლოდ მაჰმადიანს ნიშნავს. მოგვაქვს საამისო ცნობები.

ახენში კარლოს დიდს ზღებია „სპარსთა მეფის“ ელჩი. თავის მხრივ კარლოს დიდის ელჩები მისულან არუნთან (პარუნ არ-რაშიდთან, ვ. გ.), რომელიც „ფლობდა თითქმის მთელ აღმოსავლეთს, ინდოეთს გარდა“ [17, 350]. „Annales Francorum“ გვატყობინებს, რომ კარლოს დიდს მისი პავიაში ყოფნის დროს გადასცეს „აარონის სპარსთა მეფის“ ელჩების მოსვლის ამბავი. „ისინი, — გვიაზნობს წყარო, — ორნი იყვნენ“ (მათი სახელები აღნიშნული არაა). აარონის ერთი ელჩი იყო სპარსელი აღმოსავლეთიდან („Persa de Oriente“), მეორე — სარაცინი აფრიკიდან“ [17, 348]. დამოწმებულ კონტექსტ-

¹ გამოცემაში ფრაზა „სპარსელთა მეფის მხარეზე“ შემდეგნაირად არის განმარტებული: „ესე იგი არაბთა მხარეზე“ [12, 315, შენ. 2]. აქ შეცდომა და ნაშვლიად უნდა ყოფილიყო „ესე იგი თურქთა მხარეზე“. საბედელშიც სპარსელები არაბებთან არიან გაიგივებული: „სპარსელები (=არაბები)“ [12, 328].

² კომენტარებში ამ ადგილს ახლავს შემდეგი განმარტება: «Имеется в виду поход Романа Диогена против сельджуков в 1071 г., закончившийся поражением византийцев при Манцикерте» [15]. Арабизированным этниконом перса не только Азия, но и другие авторы XI-XII вв. называли сельджуков» [16, 252, 440].

³ ნიკიტა ხონიატი, XII ს-ის ისტორიკოსი, 1118-1180 წლების ისტორიის თხრობისას ასახელებს ქართველს და სპარსელებს [13, 138]. ეს სპარსელები, რა თქმა უნდა, განსხვავდებიან მაჰმადიანი სპარსელებისაგან.

ში, როგორც ვხედავთ, ყველგან ხაზგასმულია აარონის და მისი ელჩების სპარსელობა. რა თქმა უნდა, ჰარუნ არ-რაშიდი იყო არა სპარსელი, არამედ არაბი, არაბთა მეფე, არაბთა ხალიფა, მაგრამ „სპარსელთა მეფე“ ევროპულ წყაროებშიც იმავე მნიშვნელობითაა ნახმარი, რა მნიშვნელობითაც XI-XII სს-ის ქართულ, სომხურ და ბიზანტიურ წყაროებში იხმარებოდა „სპარსთა მეფე“. ოღონდ ერთ შემთხვევაში არაბთა ხალიფასთან გვაქვს საკმე, მეორე შემთხვევაში კი თურქ-სელჩუკთა სულთანთან, ორსავე შემთხვევაში კი მხოლოდ მაჰმადიანი მბრძანებელი იგულისხმება მიუხედავად ხალიფასა და სულტნის ეთნიკური კუთვნილებისა.

ამრიგად, როგორც ვნახეთ, „სპარსელს“ ზოგად მნიშვნელობას ანიჭებენ, თანაც ერთმანეთისაგან სრულიად დამოუკიდებლად, ქართული, სომხური, ბიზანტიური და ევროპული წყაროები.

არ შეიძლება ჩვენი ყურადღება არ მიიქციოს იმან, რომ „სპარსელის“ ზოგადი მნიშვნელობა თანაბრად დამახასიათებელია ქრისტიანულ სამყაროს ყველა რეგიონის მწერლობისათვის — როგორც აღმოსავლეთ საქრისტიანოსათვის (რაც მოულოდნელი არ უნდა იყოს), ისე საქრისტიანოს დასავლეთ ნაწილისათვის (რომელთანაც XI საუკუნემდე აღმოსავლეთს მეტად სუსტი კონტაქტები ჰქონდა).

საერთო წარმოდგენა „სპარსელის“ ზოგად მნიშვნელობაზე, ჩანს, ერთსა და იმავე ნიადაგზეა აღმოცენებული და საყოველთაოდ გავრცელებული.

რატომ უნდა მიენიჭებინათ ქრისტიანული ქვეყნების მწერლებს „სპარსელი-სათვის“ მაჰმადიანის მნიშვნელობა? მათთვის ხომ თანაბრად ცნობილი იყო მაჰმადიანი არაბიც და თურქიც?

ამ საკითხის გარკვევას აქ არ ვაპირებთ. წინასწარ შეიძლება ეთქვას, რომ სპარსეთი მუდამ ასრულებდა წამყვან როლს მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ, სოციალურ და კულტურულ ცხოვრებაში, მაგრამ ეს განმარტება საკმარისი არ იქნებოდა ჩვენთვის საინტერესო მოვლენის მიზეზის თუ მიზეზების დასადგენად. ამიტომ შეიძლება დაეკმაყოფილდეთ მხოლოდ ზოგადი ხასიათის მოსაზრებებით. ჩვენი აზრით, პოლიტიკური სიტუაცია ან, უკეთ, პოლიტიკური ბატონობა კი არ აპირობებდა გაბატონებული ეთნიკური ელემენტის უპირატესობას ინტელექტუალურ და იდეოლოგიურ სარბიელზე, არამედ ის კულტურული გარემო, რომელსაც ქმნიდა დაწინაურებული, ბინადარი, ინტენსიური მეურნეობის მატარებელი, კულტურულად ყოველმხრივ განვითარებული ელემენტი. ასეთ ელემენტს მუსლიმურ აღმოსავლეთში ირანელობა (საკუთრივ სპარსელები და შუა აზიელები) წარმოადგენდა. ასეთ ვითარებაში პოლიტიკურ და კულტურულ სიტუაციას სპარსული გამოხატულება უნდა მიეღო. სხვანაირად ვერ ავხსნიდით ქრისტიანი მწერლების მიერ „სპარსელის“ დაკავშირებას ადრინდელ აბასელებთან (VIII-X

სს.) და გვიანდელ თურქ-სელჩუკებთან (XI–XII სს.).

პოლიტიკური ბატონობა, რა თქმა უნდა, არაბების და თურქების ხელთ იყო, კულტურულ-ინტელექტუალური უპირატესობით კი სპარსელები სარგებლობდნენ.¹ სპარსელები სახალიფოს პოლიტიკურ და კულტურულ სარბიელზე აბასელების დროს დაწინაურდნენ (VIII ს-ის მეორე ნახევარი), მათ დროს შემოიღეს ირანული წარმოშობის სახელმწიფო ინსტიტუტები, ირანული დღესასწაულები (ნაერუზობა, მიპრგანი...), ინტენსიურად ითარგმნებოდა არაბულად ირანული (ან ირანულის მეშვეობით გავრცელებული) ლიტერატურული ნაწარმოებები, ფართოდ გავრცელდა ირანულ ყაიდაზე ჩაცმა-დახურვა (ამ დროსაა შემოღებული მაღალწვეტიანი ქუდი „ქალანსოვა“, ამ თავმართულობითაა აღბეჭდილი მონეტაზე ხალიფა ალ-მუთაჰაჟილი), მენიუ და სხვ. ასევე გვიან თურქ-სელჩუკური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის (ე. წ. „მახვილის ხალხი“) პოლიტიკური ბატონობის პირობებში წამყვან როლს მართვა-გამგეობის და კულტურულ სარბიელზე სპარსული ელემენტი (ე. წ. „კალმის ხალხი“) ასრულებდა (ვეზირები, მუსტოფები, დაბირები...).

სპარსულ-მუსლიმური კულტურის განვითარება-გავრცელებას მტკიცე საფუძველი შეუქმნა IX–X საუკუნეებში წარმოქმნილმა ირანულმა პოლიტიკურმა ერთეულებმა (თაჰერიანები, საფარიანები, სამანიანები, ბუვეიანები, ზიარიანები...). მათ შორის მიმდინარეობდა დაუსრულებელი ბრძოლა პირველობისა და უპირატესობისათვის. თითოეული მათგანი გამოდიოდა ირანის გამაერთიანებლის როლში.² ზოგი მათგანი სასანური ირანის პოლიტიკურ მემკვიდრეობას ჩემულობდა, ამ დროსვე ვრცელდება და არაბულს მკვეთრად უპირისპირდება ახალი სპარსული ენა. ასეთ ვითარებასა და პირობებში ყველაფერი სპარსული ელფერით იძისებოდა, სპარსულ გამოხატულებას იძენდა, ამიტომ „სპარსელს“, „სპარსულს“ და „სპარსეთს“ არ შეიძლებოდა არ მიეღო ზოგადი მნიშვნელობა; ფაქტობრივად ამ ტერმინებით ნაგულისხმევი იყო არა მარტო საკუთრივ სპარსელი, სპარსული და სპარსეთი, არამედ საზოგადოდ ყველა მაჰმადიანური ტომი თუ ხალხი, ყველა მაჰმადიანურ-აღმოსავლური მოელენა, ყველა მაჰმადიანური ქვეყანა.

ამიტომ გარეკრისტიანულ სამყაროსათვის „სპარსელი“ იყო ყველა მაჰმადიანი, მიუხედავად მისი სადაურობისა.

¹ ეს გარემოება შენიშნული აქვს ივ. ჯავახიშვილს. მისი სიტყვით, ახალსპარსული ლექსიკა ქართულში „შეთვისებულია არაბთა ბატონობის ხანაში, როდესაც პოლიტიკურად ბატონობდნენ არაბები, მაგრამ როდესაც შემდეგში კულტურულადაც და ტომობრივადაც სპარსელები სჭარბობდნენ. ამიტომაც სპარსული იყო გავრცელებული“ [18, 53].

² მაგრამ ირანი გააერთიანეს არა ირანელებმა, არამედ თურქებმა. ამიტომ მუდამ თავს იჩენდა წინააღმდეგობანი სპარსელებსა და თურქებს შორის (გაიხსენით მაჰმედ ლახნეველის დამოკიდებულება ფირდოუსთან ან ისმაილიტების დაპირისპირება თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ). მაგრამ თურქ-სელჩუკთა ზედაფენა იძულებული იყო სპარსული გამოყენებინა საზოგადოებრივი და კულტურული ცხოვრების ყველა სფეროში.

ამიტომვე ზოგადად „სპარსეთის“ ანუ სამაჰმადიანოს ტერიტორია გაცილებით უფრო ვრცელი ჩანს, ვიდრე საკუთრივ სპარსეთის ეთნიკურ-ისტორიული საზღვრები.¹ ჯელალ ედ-დინი აცხადებდა: „მე ვარ მაღლისა და ღიღისა ქელმ-წიფისა ხუარაზშმას ძე, და ფარმანსა ჩემსა ქუეშე იყო ყოველი სპარსეთი ადარბადგანითა ვიდრე ჯეონამდე და ჯეონით ვიდრე ინდოეთამდე, თურანი, ხატაეთი, ჩინმაჩინი და ყოველი აღმოსავლეთი“ [6, 173].

ჟამთააღმწერელის თხზულების ჩანართში ნათქვამია: „დაჲ მათი რუსუდან ითხოვეს ხლათის დასასმელად ღიღმან სულტანმან მელიქმან, რომელსა ეგვიპტით ხლათამდე სპარსეთი ჰქონდა“ [6, 166]. თავისთავად ცხადია საკუთრივ სპარსეთი არ შეიძლება მოიცავდეს ეგვიპტესა და ხლათს შორის მდებარე ტერიტორიას, საკუთრივ სპარსეთი ერთია, ხოლო მისი განზოგადებული მნიშვნელობა („ყოველი სპარსეთი“) მეორე.

მამასადაჲ „ყოველი სპარსეთი“ იგივეა რაც „ყოველი აღმოსავლეთი“.

ამრიგად, შეიძლება დავასკვნათ, „სპარსულში“ ასახულია არა მარტო რელიგიური, არამედ საღაურობის ნიუანსიც. „სპარსელი“, აშკარად ჩანს, არა მარტო მაჰმადიანს, არამედ აღმოსავლელსაც ნიშნავს.² „სპარსელი“, ირკვევა, ხშირად მაჰმადიანურ-აღმოსავლურის მნიშვნელობას იძენდა. ამიტომ „სპარსულ-მუსლიმურ კულტურას“ ჩვენ თამამად შეიძლება ვუწოდოთ „აღმოსავლურ-მუსლიმური კულტურა“.

„სპარსულ-მუსლიმური“ ანუ „აღმოსავლურ-მუსლიმური კულტურა“ მთელი მუსლიმანური აღმოსავლეთის კულტურული და იდეოლოგიური ერთიანობის გამომხატველი ჩანს.³ როგორც უკვე ვთქვით, მის განვითარებაში მონაწილეობდნენ არა მარტო სპარსელები, არამედ ტაჯიკებიც, აზერბაიჯანელებიც, ინდოელებიც, მცირე აზიის (რუმის სასულტნოს), ერაყის, სირიის და ეგვიპტის კულტურული ხალხებიც.⁴ მის მონაწილეთა შორის ჩანან თვით ქრისტიანები და ებრაელები. თუმცა მათი როლი, ამ მხრივ, ისე თვალსაჩინო არ იყო, როგორიც მათ შეასრულეს არაბულ-მუსლიმური კულტურის ჩამოყალიბებასა

¹ გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ XI–XIV საუკუნეებში ფაქტობრივად არ არსებობდა სპარსეთის სახელმწიფო, თუმცა სპარსულ წყაროებში დასახელებულია „ირანის სახელმწიფო“ („მამალიქი ირან“). ირანის ტერიტორიაზე წარმოქმნილ სახელმწიფოებში გაბატონებული ღინასტიები (ღიღ სელჩუკთა, ილხანთა) თურქული და მონღოლური წარმოშობისანი იყვნენ. მოუხდავად ამისა ამ ღინასტიების წარმომადგენლები „სპარსელებად“ ითვლებოდნენ, კერძოდ ქართული წყაროების მიხედვით „სელჩუკიანებ“ და „ნათესავთ სელჩუკიანნი“ სპარსელები, ე.ი. მაჰმადიანები არიან [5, 92; 7, 192].

² ეფუხისტყაფანის „სპარსული“ („ესე ამაჲეი სპარსული...“), ჩვენი აზრით, მხოლოდ და მხოლოდ აღმოსავლურს. მაჰმადიანურს ნიშნავს და არა საკუთრივ სპარსულს.

³ რა თქმა უნდა, ერთიანობა გამოირიცხება და აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიული განვითარების თავისთავადობას და თავისებურებას.

⁴ სპარსულ-მუსლიმური კულტურის გამოძახილს ენახულობთ მუსლიმურ სამყაროს დასავლეთ ნაწილშიც (მადრიდის ქვეყნები და მუსლიმური ესპანეთი), თუმცა აქ კვლავინდებურად თავის არსებობას აგრძელებდა არაბულ-მუსლიმური კულტურა.

და განვითარებაში. გარკვეული თვალსაზრისით სპარსული და სპარსულენოვანი კულტურა და ლიტერატურა გაცილებით უფრო მუსლიმური ჩანს, ვიდრე არაბული და არაბულენოვანი კულტურა და ლიტერატურა იყო. კიდევ მეტი: სპარსულ-მუსლიმური კულტურის ზოგიერთი წარმომადგენლის შემოქმედებაში აშკარად ვლინდება ქრისტიანული მოტივები (ხაყანი, ნიზამი განჯელი...), რაც განსაკუთრებით მიმზიდველს ხდიდა „სპარსულ-მუსლიმური კულტურის“ მონაპოვარს კავკასიისა და მცირე აზიის ქრისტიანული მოსახლეობის თვალში.

არაბულ-მუსლიმური კულტურა არაბულ ენაზე იყო დაფუძნებული, სპარსულ-მუსლიმური კულტურა — სპარსულ ენაზე, მაგრამ სპარსულის გამოყენება არ გამორიცხავდა სხვადასხვა ხალხთა დამოუკიდებელი ლიტერატურის ჩამოყალიბებას.¹ ასევე დამოუკიდებელი იყო საკუთრივ სპარსული ლიტერატურაც, საესეებით აშკარაა სპარსული და სპარსულენოვანი ლიტერატურის ცალკეული შენაკადების თავისთავადობა, მაგრამ მათ აერთიანებდა ერთი საერთო სპარსულ-მუსლიმური კულტურა. სპარსულ-მუსლიმური კულტურის ერთ-ერთი ძირითადი თავისებურება სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ ის ერთდროულად თავის თავში მოიცავდა როგორც ზოგად ნიშანთვსებას, ისე კონკრეტულს, ზოგადისაგან დამოუკიდებელს და თავისთავადს. ზოგადია ის, რაც ასე ცხადადაა ხაზგასმული ჩვენ მიერ ზემოთ დამოწმებულ წყაროებში: ყველა მაჰმადიანის, ყველა აღმოსავლელის ერთიანობის გამომხატველი „სპარსი“, „სპარსული“ და „სპარსეთი“, კონკრეტულია ამ საერთო კულტურის ყველა ის შენაკადი, რომელიც ფაქტობრივად დამოუკიდებელი, ადგილობრივი კულტურისა და ლიტერატურის არსებობას აპირობებს. ალბათ ამ თვალსაზრისით უნდა განვიხილოთ XI–XII საუკუნეების საკუთრივ სპარსული კულტურა, ლიტერატურა და ხელოვნება.

საკუთრივ სპარსული კულტურა, გარკვეული თვალსაზრისით საერთო სპარსულ-მუსლიმური კულტურის ერთ-ერთი ნაკადია, მის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს აზერბაიჯანული ან ტაჯიკური კულტურა და ლიტერატურა. სწორედ ამიტომ ნიზამი განჯელი ან ხაყანი ითვლებიან არა საკუთრივ სპარსული, არამედ სპარსულენოვანი ლიტერატურის წარმომადგენლებად. განმასხვავებელი ნიშანი მეტად თვალსაჩინოა. ასე, მაგალითად, საადი და ჰაფეზი სპარსულ ლიტერატურას განეკუთვნებიან, ნიზამი განჯელი და ხაყანი სპარსულენოვან ლიტერატურას. რა თქმა უნდა, საერთო სპარსულ-მუსლიმური კულტურის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში განსაკუთრებულ როლს მინც საკუთრივ სპარსულ-ირანული (საკუთრივ სპარსული, შუა აზიური...) ელემენტი ასრულებდა. განსაკუთრებით თვალსაჩინო იყო საკუთრივ სპარსული ელ-

¹ ეს გარემოება ხაზგასმით არის აღნიშნული საბჭოთა ორიენტალისტი ისტორიკოსების ნაშრომებში: „На новоперсидском языке складывались самостоятельные литературы персов, азербайджанцев и других народностей“ [20, 157].

ემენტის ლიტერატურული და კულტურული დიაპაზონი XI-XII საუკუნეებში. ამას, თავის მხრივ, არ შეიძლება გავლენა არ მოეხდინა საერთო სპარსულ-მუსლიმური კულტურის წარმატებაზე, არ გაეზარდა მისი მნიშვნელობა, არ გამოეწვია სპარსული ენის ფართოდ გავრცელება წინა აზიის (და არა მარტო წინა აზიის) ვრცელ ტერიტორიაზე.

XI-XII საუკუნეებში ლიტერატურა მთელ მუსლიმურ აღმოსავლეთში მხოლოდ ორი ენით იყო წარმოდგენილი: არაბულით (ნაწილობრივ) და სპარსულით (თითქმის მთლიანად). გაბატონებული მდგომარეობა ამ დროს ფაქტობრივად სპარსულს ეკავა. სპარსულად წერდნენ როგორც სპარსელები, ისე არასპარსელებიც.

მაგრამ კულტურულ თავისებურებას მხოლოდ ენობრივი ფაქტორი არ განსაზღვრავდა. არაბულს იყენებდნენ ჯერ კიდევ „შუბიას“ ინტელექტუალური მოძრაობის წარმომადგენლები ირანული ელემენტის უპირატესობის საჩვენებლად და დასამტკიცებლად (ხაზგასმული იყო ირანელთა მდიდარი ისტორიული წარსული, მაშინ როდესაც მომთაბარე არაბების უმეტესობა ჯერ ისევ აქლემის ზურგზე იჯდა). ადრე (IX-X სს.) არაბულს ახალსპარსული დაუპირისპირდა,¹ მაგრამ იმ დროსაც და შემდეგაც იგივე არაბული ირანული ეროვნების მისწრაფებების გასაღვივებლად გამოიყენებოდა.² XI-XII საუკუნეებშიც, როდესაც მთა-

¹ აღსანიშნავია, რომ არაბული ენა თავის ოდინდელ მნიშვნელობას ინარჩუნებდა თვით ისეთ ირანული წარმოშობის სახელმწიფოში, როგორიც იყო ბუვეიანთა პოლიტიკური წარმონაქმნი სამხრეთ-დასავლეთ ირანში, მაგრამ ეს, ალბათ, უნდა აეხსნათ ირანის ამ ნაწილის სიახლოვით არაბულ სამყაროსთან და ისლამის მეტროპოლია ბაღდადთან. ყოველ შემთხვევაში, აქაც თვით არაბულად დაწერილ თხზულებებში ხშირად მჟღავნდებოდა ირანული სულისკვეთება, ირანის ისტორიული წარსულით გატაცება.

² სპარსულ-მუსლიმური კულტურის წარმოქმნა-განვითარების ადრინდელ პერიოდში მეტად ბლიოერი იყო ირანული სულისკვეთება, სპარსული ენობრივი სიწმინდის დაცვის წადილი. არაბიზმზე-საგან მნიშვნელოვანწილად არის განტვირთული ფირდოუსის „შაჰ-ნამე“, მეტად ბლიოერი იყო ირანული ტრადიციების აღდგენის ცდანიც. მაგრამ, ამავე დროს, საკმაოდ გამოკვეთილი იყო ანტიირანული განწყობილებაც. ამის მკაფიო მაგალითია ღაზნევიანთა მბრძანებლის შაჰმუდის დამოკიდებულება ფირდოუსისადმი და მის „შაჰ-ნამესადმი“. აგრეთვე ირანული და თურქ-სელჩუკური ელემენტების წინააღმდეგობანი. თურქებს ზელს არ აძლევდა ირანული ფეოდალური ელემენტის ოდინდელი მდგომარეობის აღდგენა, ირანელთა ფეოდალური უფლებების აღორძინება, ამგვარი მკვეთრი დაპირისპირება, რა თქმა უნდა, უზარალვლად არ მიმდინარეობდა, ამის ცხადი მაგალითია ისმაილითა მოძრაობა. თურქ-სელჩუკთა შემოსევებისა და ბატონობის შედეგად ყველაზე მძიმე მდგომარეობაში ირანელი ფეოდალები (დეჰკანები) აღმოჩნდნენ, მოხდა ფეოდალური უფლებების გადანაწილება და გადაჯვრევა თურქ-სელჩუკური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის სასარგებლოდ. შემთხვევითი არაა XI-XII სს-ის მიჯნაზე ირანელი ფეოდალის აღმნიშნელი ტერმინი „დეჰკანი“ გლეხის აღმნიშნელ ტერმინად რომ იქცა. სამაგიეროდ დაწინაურდნენ და გაძლიერდნენ სპარსული სამოქალაქო ბიუროკრატის წარმომადგენლები (ეზშირები, მუსტოფეები, დაბირები...). ისინი იქცნენ თურქ-სელჩუკთა პოლიტიკური ბატონობის დასაყრდენად. მათი შემწეობით ვითარდება ფეოდალური ინსტიტუტები, რომელთა განვითარება დროებით შეაფერხა თურქ-სელჩუკთა დამარბეველმა შემოსევებმა. თურქ-სელჩუკმა ნომადურმა არისტოკრატმა მარჯვედ შეუხამა თავისი პოლიტიკური ბატონობა ფეოდალურ ურთიერთობათა შემდგომ განვითარებას, საიმისოდ გამოყენებული იყო სპარსულ-მუსლიმური კულტურაც.

ვარ როლს უკვე ახალსპარსული ასრულებდა, არაბულად დაწერილ თხზულებებში არეკლილი იყო სპარსოფილური განწყობილებანი.¹ საამისო მხატვრული ნაწარმოებები (არაბული პოეტური ნიმუშები) აქ არ მოგვსჯეს, ყურადღებას ვაქცევთ მხოლოდ არაბულად დაწერილ იმ საისტორიო თხზულებებს, რომელნიც ირანული ტრადიციების დამცველი და გამომხატველი იყვნენ.

არაბულად წერდა თავის საისტორიო თხზულებას აბუ ალი იბნ მოჰამედ იბნ მუშკუიე. მისი სახელწოდების არაბიზირებული ფორმა იბნ მისკავეიჰი, გარდაიცვალა 1030 წელს. იბნ მისკავეიჰი ითვლება ტაბარის „ისტორიის“ გამგრძელებლად. მას დაწერილი აქვს უზარმაზარი ექვსტომიანი „მსოფლიო ისტორია“ - „ქითაბ თაჯარიბ ალ-თემამ“ („ხალხთა გამოცდის ისტორია“), რომლის თხრობა მიყვანილია 982/3 წლამდე. არაბულადვე ქმნიდა თავის საისტორიო ნაწარმოებებს აბუ მანსურ ალ-ჰუსეინ იბნ მოჰამედ ას-სალიბი (გარდ. 1038 წ.). 1021 წელს არის შედგენილი მისი ირანის ოთხტომიანი ისტორია უშველესი დროიდან მოყოლებული XI ს-ის პირველი მეოთხედის დასასრულამდე. ას-სალიბის „ქითაბ ალ-ღურარ ფი-სიარ ალ-მულუქ“ („საუკეთესო მეფეთა ცხოვრებათა აღწერილობიდან და ცნობები მათ შესახებ“) მოიცავს ირანის ისტორიული წარსულის ყველა მნიშვნელოვან მოვლენასა და ფაქტს. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია IV ტომი, რომელშიაც მოთხრობილია ირანის ისტორია ხალიფათა ძალაუფლების დროს და ირანული პოლიტიკური ერთეულებისა და დინასტიების თავგადასავალი. ას-სალიბის მიერ ყურადღების გამახვილება ირანის ისტორიული წარსულისადმი და X ს-ისა და XI ს-ის პირველი მეოთხედის მოვლენებისადმი უშუალოდ და ორგანულად უკავშირდება იმდროინდელ პოლიტიკურ სიტუაციას და ირანული ტრადიციების აღორძინებას, ე. წ. სპარსულ რენესანსს.

X ს-ისა და XII ს-ის პირველი მეოთხედის ირანის ისტორიას მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ალ-უტბის (901-1036) არაბულად დაწერილ თხზულებას. აბუ ნასრ მოჰამედ ალ-უტბი რეიდან იყო, მაგრამ წარმოშობით ეკუთვნოდა ირანში დასახლებულ არაბთა კეთილშობილურ საგვარეულოს. თავდაპირველად ალ-უტბი ემსახურებოდა სამანელებს, შემდეგ კი ღაზნევიან ზელმ-ფიფეებს სუბუქთეგინს და მაჰმუდს. სამანელები ირანული სულისკვეთების და მისწრაფებების გამომხატველი იყვნენ, ღაზნევიანები კი ანტიირანულ განწყობილებას ამჟღავნებდნენ. მართალია, ალ-უტბის „ქითან ალ-იამინი“ („მარჯვენის წიგნი“) მაჰმუდ ღაზნევიანის განდიდების მიზნით არის დაწერილი, მაგრამ არც ირანული თვალსაზრისია უგულებელყოფილი. მისი თხზულება

¹ ჩვენ ზემოთ შევნიშნეთ, რომ სპარსოფილურ განწყობილებას წინააღმდეგობას უწევდა თურქ-სელჩუკური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია, ეს სხვადასხვანაირად ელინდებოდა. ამგვარი ტენდენციის ერთი შედეგთაგანი იყო არაბიზმების გამრავლება სპარსულში. საისტორიო და გეოგრაფიული თხზულებების არაბული სათაურებით გაფორმება, ირანის მთავარ ქალაქებში სუნიტობის განმტკიცება.

მოიცავს 975-1021 წლების აღმოსავლეთ ირანის და შუა აზიის ისტორიულ ვითარებას. ირანის ისტორიისათვის ამ თხზულების მნიშვნელობის გამო ის XIII ს-ის დამდეგს გადაითარგმნა სპარსულ ენაზე.

არაბულადვეა დაწერილი ას-სამანის და ალ-ისფაჰანის საისტორიო თხზულებებიც.

ას-სამანი (1113-1167) მერვიდან იყო. ეკუთვნოდა ირანიზირებულ არაბთა კეთილშობილურ საგვარეულოს. დაწერილი აქვს „ქითაბ ალ-ანსაბ“. მასში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ერანელ მოღვაწეთა ცხოვრებას და შემოქმედებას. საგულისხმო ცნობებს შეიცავს ის აგრეთვე ირანის ისტორიისათვის.

იმად აღ-დინ მოჰამედ იბნ მოჰამედ ალ-ქათიბ ალ-ისფაჰანი (1116-1200) ემსახურებოდა ჯერ ბაღდადის ხალიფას, შემდეგ ეგვიპტის სულტნებს. მის მიერ არაბულად დაწერილ საისტორიო თხზულებაში გადმოცემულია სელჩუკიანთა ისტორია, რომელიც ფაქტობრივად წარმოადგენს ანუშირვან იბნ ხალიდის სპარსული ნაშრომის თარგმანს. აღნიშნული გარემოება საყურადღებოა იმ თვალსაზრისით, რომ ახლა უკვე თხზულებები ითარგმნება არა მარტო არაბულიდან სპარსულად, არამედ სპარსულიდან არაბულადაც.¹ აღსანიშნავია ისიც, რომ სახალიფოს ყოფილ აღმოსავლეთ ნაწილში გაცილებით მეტი თხზულებები იწერებოდა სპარსულად, ვიდრე არაბულად. მაგრამ აქვე, როგორც უკვე ვთქვით, არც არაბული იყო უგულებელყოფილი.

ვის შეიძლება მივაკუთვნოთ XI-XII სს-ის არაბულად დაწერილი მხატვრული და საისტორიო ნაწარმოებები? ჩვენი აზრით, მხოლოდ და მხოლოდ სპარსულ-მუსლიმურ კულტურას. ამის თქმის საფუძველს იძლევა ის, რომ არაბულ-მუსლიმურმა კულტურამ XI-XII სს. თავისი არსებობა გააგრძელა სახალიფოს ყოფილ დასავლეთ ნაწილში, სპარსულ-მუსლიმური კულტურის გავლენის სფერო კი ძირითადად აღმოსავლეთ ნაწილში შემოიფარგლა.

ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება ყურადღება არ მივაქციოთ ერთ მნიშვნელოვან გარემოებას: სახალიფოს დასავლეთ ნაწილში იმავეითვე თვალსაჩინო იყო რომაულ-ბიზანტიური გავლენა (აქედან მოდიოდა არაბულ და სპარსულ მხატვრულ მწერლობაში ანტიკური მოტივები, აქედანვე მომდინარეობდა აღმოსავლური მეცნიერების საბუნებისმეტყველო დარგები...), ზოლო აღმოსავლეთ ნაწილში (მასში კავკასიაც შედიოდა) მუდამ ძლიერი იყო სასანიური ირანის და, საზოგადოდ, ირანული ინსტიტუტების და ტრადიციების გავლენა (აქ პოულობს სათავეს ფალაურებიდან არაბულად გადათარგმნილი მხატვრული ლიტერატურის ნიმუშები, ისტორიოგრაფია...).

მუსლიმური აღმოსავლეთის ამ ნაწილთან უშუალოდ იყო დაკავშირებული

¹ XII ს-ის პოეტი ადბ საბირი სპარსულ ლექსებს თარგმნიდა არაბულად. ბევრი სპარსელი პოეტი არაბულადაც წერდა პოეტურ ნაწარმოებებს, მაგრამ ეს არ ქმნიდა არაბული პოეზიის ორიგინალურ ნიმუშებს.

საქართველოც. ამით უნდა ავხსნათ ის, რომ ქართულში, მაგალითად, სპარსული ლექსიკა გაცილებით დიდი რაოდენობით არის დამოწმებული, ვიდრე არაბული. ამ მხრივ გამონაკლისს არც შოთა რუსთაელის „ეფეზისტყაოსანი“ წარმოადგენს.

კიდევ მეტი: XI–XII საუკუნეებში თვით არაბული ლექსიკა ქართულში სპარსულის მეშვეობით ვრცელდებოდა. ყოველივე ეს სპარსულ-მუსლიმური კულტურის გაბატონებული მდგომარეობის შედეგი იყო. მაგრამ, ამავე დროს, ჩვენ, რა თქმა უნდა, არავითარ შემთხვევაში არ უგულვებელყოფთ საკუთრივ სპარსული კულტურის, მწერლობის და ხელოვნების დამოუკიდებელ მნიშვნელობას, ასევე არ უგულვებელყოფთ აზერბაიჯანული, ტაჯიკური, ინდური და სხვა აღმოსავლური ქვეყნების სპარსულენოვან კულტურას და ლიტერატურას.

სპარსულენოვანი ლიტერატურიდან მკაფიოდ გამოიყოფა საკუთრივ სპარსული ლიტერატურა, რომელიც, როგორც ჩანს, მთავარ როლს ასრულებდა კულტურული და ლიტერატურული შემოქმედების სარბიელზე. საკუთრივ სპარსულ ლიტერატურასთანაა დაკავშირებული X–XII სს-ის ბრწყინვალე პოეტური და პროზაული ნაწარმოებები. სპარსულ ნიადაგზე შეიქმნა მონუმენტური „შაჰ-ნამე“ (სპარსოფილურ „შაჰ-ნამეთა“ გრძელი ციკლის დამამთავრებელი შედევი). სპარსულ ნიადაგზევეა შექმნილი „ვისრამიანი“ – პირველი ეპიკურ-რომანტიკული ნაწარმოები მსოფლიო ლიტერატურის ისტორიაში.

მეტწილად საკუთრივ სპარსელების მხატვრულ შემოქმედებას უკავშირდება ახალი იდეები, სტილი, მხატვრული ფორმები, ჟანრები. მათი მონაწილეობა საერთო სპარსულ-მუსლიმური კულტურის განვითარებაში მეტად თვალსაჩინო იყო. შეიძლება ითქვას, რომ XI–XII საუკუნეებში კულტურის სარბიელზე ისინი პირველობდნენ. მაგრამ, ამავე დროს, აუცილებლად გასათვალისწინებელია აღმოსავლეთის და კავკასიის სხვა ხალხთა ინტელექტუალური ძალების წვლილიც საერთო სპარსულ-მუსლიმური კულტურის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში.

სპარსულ-მუსლიმური კულტურა თავის გამონატულებას უწინარეს ყოვლისა სპარსულენოვან პოეზიაში პოულობს.¹ სპარსულენოვანი პოეზიის წარმო-

¹ XI–XII სს-ის სპარსული მხატვრული ლიტერატურის როლი და მნიშვნელობა მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-კულტურულ განვითარებაში საკმაოდ კარგად არის ნაჩვენები სპეციალურ გამოკვლევებში. მაგრამ ბევრი რამ მაინც დასადგენია და გამოსარკვევი. დაზუსტებას და შესწავლას მოითხოვს ცნება „სპარსულენოვანი კლასიკა“, ასევე გასარკვევია XI–XII სს-ის ისფაჰანური ლიტერატურული სკოლის „ერაყული სტილის“ თავისებურება. ეს ალბათ მასალების ნაკლებობითაც აიხსნება (ჩვენთვის ფაქტობრივად ცნობილია მხოლოდ ისფაჰანელი ორი დიდი პოეტი ჯემალ აღ-დინ იბნ აბდარაზაკი და მისი ვაჟი ქაჰალ აღ-დინ ისმაილი). თუმცა სწორედ ისფაჰანში მიღწეა კასილამ მხატვრულ სრულყოფას, ხოლო დაზულის, როგორც ჟანრის, გენეზისის განვითარებამ ნიადაგი შეუმზადა საადის და ჰაფეზის პოეზიას [20].

მადგენლები XI-XII სს-ში არიან ისეთი ბრწყინვალე პოეტები, როგორიც იყვნენ: მანუჩეკრი, ონსორი, ომარ ხაიამი, ხაყანი, ანვარი, ნიზამი განჯელი და სხვ. სპარსული ლექსი სულ უფრო და უფრო დახვეწილი, ფაქიზი და მუსიკალური ხდება. სულ უფრო და უფრო მეტად ვლინდება პედონისტური მოტივები, პოეზიაში მთავარ ადგილს იჭერს ღვინის ტრფიალი (ომარ ხაიამი, ქამალ ისმაილი), პეიზაჟის აღწერით გატაცება (ონსორი), სასიყვარულო ლირიკა (საერთოდ სპარსულენოვანი პოეზიის უმთავრესი საგანი). ფართო გასაქანი მიეცა მეხოტბეთა მოღვაწეობას მუსლიმან მბრძანებელთა კარზე. XI ს-ში ჩნდება მალიქ აშ-შუარას („პოეტთა მეფის“) თანამდებობა. ამ თანამდებობას ანალოგია არ მოეპოვება არაბულ პოეზიაში. პირველი მალიქ აშ-შუარა იყო ონსორი. XII ს-ში ჩნდება ამირ აშ-შუარა („პოეტთა მთავარი“), ხოჯა აშ-შუარა („პოეტთა მეთაური“), საიდ აშ-შუარა („პოეტთა უფალი“). ყველა ამათ ევალებოდათ მხატვრული შემოქმედების მოწესრიგება და წარმართვა სულტნისა და ამირა-ათაბაგების კარზე. მეხოტბე პოეტები გამოხატავდნენ ფეოდალთა ინტერესებს და ფეოდალური იდეოლოგიის მისწრაფებებს, პოეტებს მართებდათ მხიარული გართობისა და განწყობილების შექმნა ნადიმსა და ღრეობაზე.

XI-XII სს-ის სპარსულ-მუსლიმურ კულტურაში მკაფიოდ შეინიშნება ორი მიმართულება: არისტოკრატიული და დემოკრატიული (მოქალაქეების, წვრილი. ვაჭრების, ხელოსნების...). დემოკრატიული მიმართულების პოეტები ადრე (და ნაწილობრივ გვიანაც) მრავალნაირად იყვნენ დაკავშირებული სუფიზმთან.

სპარსული სუფიზმის¹ გამოჩენილი წარმომადგენლები არიან: აბუ-ლ-ჰასან ჰარაკანელი და აბუ საიდ მეიჰანელი. გამოჩენილი პოეტი-სუფიები იყვნენ: სენაი (გარდაიცვალა დაახლ. 1150 წ.) და ფარიდ ად-დინ ათთარი (1119-დაახლ. 1200 წწ.). სახალხო ანტიფეოდალური ტენდენციების გამომხატველი იყო პოეტი ბაბა კუჰი ურიანი (გარდაიცვალა დაახლ. 1020 წ.), რომელიც წერდა ლურის ხალხურ დიალექტზე.

XI ს-ის ირანის გამოჩენილი პოეტები იყვნენ: ფარუხი (934-დაახლ. 1025 წ.), ფაქიზი ლირიკოსი და პეიზაჟისტი, ხალისიანი მანუჩეკრი, „ვისრამიანის“ ავტორი ფაჰრად ად-დინ გურგანი.

XII საუკუნეში მოღვაწეობდნენ რუბაიების ავტორი ომარ ხაიამი (გარდაიცვალა დაახლ. 1123 წ.), საზეიმო ოდების ავტორი ანვარი (გარდაიცვალა 1191 წ.). XI-XII სს-ის სპარსულ ლიტერატურულ ტრადიციებთან მჭიდროდ არიან

¹ სუფიზმის გავლენის ზრდა გარკვეულად გამოხატავდა უუფლებო და ღატაკი ხალხთა მასების უკმაყოფილებას, რაც გამოწვეული იყო მათი მძიმე ექსპლუატაციით სელჩუკთა სახელმწიფოში. მაგრამ სუფიზმი არ წარმოადგენდა ერთიან სისტემას. არსებობდა სხვადასხვა სოციალურ ბაზაზე აღმოცენებული მისტიციზმის სხვადასხვა მიმართულებანი. ერთი მიმართულება მიჩნეული იყო „მართლმადიდებლურად“, მეორე „ერეტიკულად“. ერეტიკული სუფიზმი მიჩნეულია ხელოსნების იდეოლოგიად [20, 153].

დაკავშირებული: მუსლიმ ად-დინ საადი (დაახლ. 1184-1291 წწ.) და ჰაფეზი (დაახლ. 1300-1389 წწ.).

XI საუკუნე აღინიშნა პროზაული ნაწარმოებების გამრავლებით. პროზაულ ნაწარმოებებში მთავარი ადგილი ეთმობა ფეოდალურ ეტიკეტს („კაბუს-ნამე“), პოლიტიკურ რეგლამენტაციას („სიასეთ-ნამე“), მოგზაურობათა შთაბეჭდილებებს („საფარ-ნამე“). პროზაულ ნაწარმოებებში ერცლადა აღწერილი ირანის და მისი მეზობელი ქვეყნების ისტორიული თავგადასავალი და გეოგრაფიული პირობები. მწერალთა და მეცნიერთა მიგრაციები აფართოებს მათ გეოგრაფიულ პორიზონტს, ეთნიკური და გეოგრაფიული ხასიათის დაკვირვებებსა და ცნობებს.

სპარსულენოვანი პოეზიაც და პროზაც ორგანულად უკავშირდება ქალაქურ გარემოს, საქალაქო ცხოვრებას, მოქალაქეთა ინტელექტუალურ მოთხოვნილებებს, აშკარად არისტოკრატიულ ტენდენციებთან ერთად არანაკლებად ელიზდობოდა ქალაქის საზოგადოებრივი ფენების მისწრაფებანი და სულისკვეთება. სპარსულენოვანი მწერლობის გაფურჩქვნა ქალაქების აღმაშენებლურ-განვითარების თანმხლები მოვლენა იყო. ეს სათანადოდ აისახა XII ს-ის (განსაკუთრებით ამ საუკუნის მეორე ნახევრის) მხატვრულ პროზაულ ნაწარმოებებში. მხატვრული ლიტერატურის ნიმუშებს ინტერესით ეცნობოდნენ მოქალაქენი, ვაჭრები, ხელოსნები. თვითონ ესა თუ ის ნაწარმოები მკაფიოდ გამოხატულ სოციალურ ჟღერადობას იძენდა. განსაკუთრებით ითქმის ეს პროზაულ ნაწარმოებებზე. მხატვრული პროზის ნიმუშები (ზეპირიც და წერილობითიც) ფართო გამოძახილს პოულობდა მოქალაქეთა წრეში. გატაცებით ეწაფებოდნენ სათავგადასავლო სიუჟეტებს. მეტად პოპულარული იყო „წიგნი სამაკ აიარზე“ (დაიწერა 1189 წ. შირაზელი მწერლის სადიკ იბნ აბულ კასიმის მიერ), XIII ს-ის დამდეგს შედგენილი აუფის „პატარა მოთხრობების ყელსაბამი და თხრობის ფურცლები“, ცხოველთა ეპოსის „ქილილა და დიმნას“ თარგმანები და ვარიანტები (თავისი ღირსებით განსაკუთრებით გამოირჩეოდა 1143-1145 წწ. დაწერილი აბუ-ლ-მალის „ქილილა და დიმნა“), XII საუკუნეს განეკუთვნება „მარზუბან-ნამე“, განთქმული „თუთი-ნამე“, „სინდბად-ნამე“, „ბახთიარ-ნამე“ და სხვ. XII ს-ის მეორე ნახევარი სპარსულენოვანი მხატვრული პროზის აყვავების პერიოდი იყო.

XI-XII საუკუნეებში შეიქმნა არაერთი საისტორიო ნაწარმოები სპარსულად. XII ს-ის მეორე ნახევრიდან მოყოლებული სულ უფრო და უფრო მდიდრდება სპარსული ისტორიოგრაფია. XI ს-ის შუაწლებშია შექმნილი ერთ-ერთი პირველი ორიგინალური საისტორიო ნაწარმოები ახალსპარსულ ენაზე (დაახლ. 1050 წელს) „ზეინ ალ-ახბარ“ („ცნობათა სამკაული“). მისი ავტორია აბდ ალ-ჰაი გარდისი. თხრობა მის თხზულებაში მიყვანილია 1041 წლამდე და წარმოადგენს X-XI ს-ის დამდეგის ზორასნის ისტორიის ძირი-

თად წყაროს. მასში მოიპოება თავები აგრეთვე ინდოეთზე, აღმოსავლეთ ევროპის ხალხებზე და მეტად მდიდარი მასალა აზიის თურქულ ტომებზე.

1059 წელსაა დაწერილი აბუ-ლ-ფადლ მოჰამედ იბნ ჰოსეინ ბეიჰაკის „თარიხ-ი ალ-ი სუბუქთეგინ“ („სუბუქთეგინის საგვარეულოს ისტორია“). ლაზნეველ თურქთა ხოტბას ბეიჰაკი მარჯვედ უხამებდა ორანელთა პოლიტიკურ და კულტურულ ინტერესებს. ამგვარსავე მიზანს ისახავდნენ სპარსელი ისტორიკოსები თურქ-სელჩუკთა ისტორიის გადმოცემის დროსაც.

ერაყის სელჩუკთა სასულთნოს ეეზირმა ანუშირვან იბნ ხალიდ ქაშანიმ 1138 წლის ახლო ხანში შეადგინა სელჩუკიანთა ისტორია, რომლის თხრობა მიყვანილია 1134 წლამდე. ორიგინალს ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ ცნობილია იმად-ად-დინ ისფაჰანელის მიერ გადამუშავებული არაბული თარგმანის სახით (გაგრძელებულია 1194 წლამდე), რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია ბუნდარის მიერ გადაკეთებულ და გამარტივებულ არაბულსავე თარგმანით.

ნაჯმ ად-დინ მოჰამედ რავენდის „რაჰათ ას-სულურ ვა აიათ ას-სურურ“ („გულთა დამამშვიდებელი და სიხარულის საკვირველება“) შედგენილია 1202 წლის შემდეგ. რავენდის თხზულება შეიცავს სელჩუკიანთა ისტორიას და მიყვანილია 1199 წლამდე.

1196 წელს ანონიმური ავტორის, ჰამადანის მცხოვრების, მიერ შედგენილ იქნა „მსოფლიო ისტორიის“ ტიპის მოკლე ნაშრომი, რომლის სათაურია „მუჯმალ ათ-თავარიხ“ („ისტორიულ ნაწარმოებთა მოკლე კომპენდიუმი“). თხრობა მიყვანილია 1139 წლამდე. მსოფლიო ისტორიით დაინტერესება სპარსული ისტორიოგრაფიის წარმატებით განვითარებას მოწმობდა.

მაგრამ, ამას გარდა, იწერებოდა რეგიონალური ხასიათის საისტორიო ნაწარმოებებიც. რეგიონალური ისტორიებიდან უწინარეს ყოვლისა უნდა დავასახელოთ „თარიხ-ი ტაბარისტან“ („ტაბარისტანის ისტორია“), რომელიც მრავალ საგულისხმო ცნობას შეიცავს. მასში, სხვათა შორის, მოთავსებულია ახალსპარსულ ენაზე გადათარგმნილი სასანური ირანის დროინდელი ძველი „თანსარის წერილი“.

XI ს-ის პირველ ნახევარშია შედგენილი ანონიმური ავტორის მიერ „თარიხ-ი სისტან“ („სისტანის ისტორია“). მისი მოკლე გაგრძელება მიყვანილია XIV ს-ის დამდეგამდე. „თარიხ-ი სისტანს“ განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ირანში მიმდინარე სოციალური მოძრაობების შესასწავლად.

აბუ-ლ-ჰასან ალი ბეიჰაკიმ, მეტსახელად იბნ ფუნდუკმა, 1168 წლის ახლო ხანში დაამთავრა ბეიჰაკის ოლქის ისტორია — „თარიხ-ი ბეიჰაკი“. ეს თხზულება შეიცავს საყურადღებო ცნობებს ბეიჰაკის ოლქის სოციალური და ეკონომიკური ისტორიისათვის. XII ს-ის 20-იან წლებშია შედგენილი იბნ ალბალხის „ფარს-ნამე“ — ფარსის ოლქის ისტორია.

თვალსაჩინო იყო გეოგრაფიული მწერლობის წარმატებაც. XII ს-ში დაიწერა სპარსული გეოგრაფიული თხზულება: ნაჯიბ ჰამადანის „აჯაიბ ალ-მახ-ლუყათ“ („არსებულთა იშვიათობანი“). XIII ს-ის დამდეგს არის შედგენილი ანონიმური ავტორის მიერ „აჯაიბ ალ-დუნია“ („ქვეყნიერებათა საკვირველებანი“). X ს-ში დაწერილ „ჰოდუდ ალ-ალამთან“ („ქვეყნიერების საზღვრები“) ერთად „აჯაიბ ალ-მახ-ლუყათ“ და „აჯაიბ ალ-დუნია“ წარმოადგენენ მნიშვნელოვან გეოგრაფიულ ნაწარმოებებს ახალ სპარსულ ენაზე.

დიდად ვითარდება XI-XIII სს-ის ირანში ხელოვნება და ხუროთმოძღვრება. ხუროთმოძღვრების ერთი ტიპი მომდინარეობდა VII-X სს-ის არაბული მგზავებიდან (სირია, ეგვიპტე, არაბული ერაყი), საკულტო ტაძრების მეორე ტიპი კი აგრძელებდა სასანელთა დროინდელ ხუროთმოძღვრების ტრადიციას. ხუროთმოძღვრების ამ ტიპმა უპირატესობა მოიპოვა XI-XII სს-ის ირანულ სამყაროში.

სპარსულ ხელოვნებაში განსაკუთრებულ ადგილს იჭერს მხატვრული ხელოსნობა — მოხატულ-მოქარგული ქსოვილები, ოქროთი და ვერცხლით ორნამენტირებული ტანსაცმელი. ფართო გასაქანი ეძლევა ნოხ-ხალიჩების, ცივი იარაღის დამზადებას, ბრინჯაოსაგან და სპილენძისაგან ნაკეთებ ჭურჭელს. განსაკუთრებულ წარმატებას მიაღწია კერამიკულმა წარმოებამ.

ირანი წარმოადგენდა მხატვრული, ფერადოვანი ლითონთმქანდაკელობის სამშობლოს. ამგვარი რამ უცნობი იყო ევროპის და შორეული აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის [21, 161].

ასეთად წარმოგვიდგება XI-XII სს-ის საკუთრივ სპარსული კულტურა, მწერლობა და ხელოვნება, რომელიც საერთო „სპარსულ-მუსლიმური“ ანუ „აღმოსავლურ-მუსლიმური კულტურის“ ერთერთ ყველაზე მნიშვნელოვან ნაკადს წარმოადგენდა.

სპარსული კულტურის განვითარებას XI-XII საუკუნეებში აპირობებდა ქალაქების მნიშვნელობის ზრდა, საქალაქო ცხოვრების გართულება. ირანის ქალაქები წარმოადგენენ კულტურის მნიშვნელოვან ცენტრებს. ნიშაპური, რეი, ისფაჰანი, შირაზი ცნობილი იყვნენ თავიანთი ბიბლიოთეკებით. ნიშაპურში რვა ბიბლიოთეკა იყო, მერვეში XIII ს-ის დამდეგს — თორმეტი ბიბლიოთეკა. ირანის ყველა დიდ ქალაქში X საუკუნიდან მოყოლებული არსებობდა საშუალო და უმაღლესი სკოლები (მედრესე). XI ს-ის 60-იან წლებში ნიზამ ულ-მულქის თაოსნობით დაარსდა „ნიზამიე“ — უმაღლესი ტიპის სასწავლებელი.

ქრონოლოგიურად სპარსულ-მუსლიმური კულტურა XI-XIV სს-ში თავისდება, საკუთრივ სპარსული კულტურა და ლიტერატურა კი დღემდე აგრძელებს არსებობას, ოღონდ ახალი და თვალსაჩინო რამ აღარ შექმნილა.

ამრიგად, სპარსულ-მუსლიმურმა კულტურამ განვითარების რთული გზა განვლო. მისი სხვადასხვა საფეხური აღნიშნულია შემდეგი სახელწოდებებით:

ხორასნული სტილი (IX–XII სს.), ერაყულ-ისფაჰანური სტილი (XII ს.) და ინდური სტილი (ჩნდება XIII–XIV სს-ის მიჯნაზე, გაბატონებულ მდგომარეობას კი იკავებს XVII საუკუნეში).¹ სამივე ამ ლიტერატურული სკოლის განვითარებისათვის თვალის გადავლება გვიჩვენებს, რომ სპარსულენოვანი პოეზია დაქვეითების გზას ადგება, თუმცა XIII–XIV საუკუნეებში კვლავ იქმნება მსოფლიო მნიშვნელობის ლიტერატურული შედეგები (საადი, ჰაფეზი, ჯამი...). ამ მოვლენას ა. ბოლდირემა „სპარსული პოეზიის“ მეორე დაბადება უწოდა [22, 29–38]. ოღონდ ამას არ შეუჩერებია სპარსული პოეზიის დაკნინების პროცესი. მონღოლთა შემოსევებისა და ბატონობის შემდეგ „ინდურმა სტილმა“, ადრე ლოკალური ხასიათის რომ იყო, გვიან გაბატონებულ სტილად იქცა მთელი ლიტერატურული ირანისათვის. აღნიშნული გარემოება მკაფიოდ მოწმობს სპარსულ-მუსლიმური კულტურის დაკნინება-დაქვეითებას მონღოლთა მომდევნო პერიოდში.

სპარსულ-მუსლიმური კულტურა ძირითადად მონღოლებამდელი პერიოდისათვის იყო დამახასიათებელი. XIII–XIV საუკუნეებში სპარსულ-მუსლიმური კულტურა დაკნინების გზას დაადგა ისევე, როგორც თავის დროზე დაკნინდა არაბულ-მუსლიმური კულტურა. ჰაფეზი და ჯამი ამ კულტურის უკანასკნელი წარმომადგენლები არიან.

უადრესად საყურადღებოა რომ მონღოლთა ბატონობის პერიოდში მაჰმადიანის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად მკვიდრდება „თათარი“. ამიერიდან „თათარი“ ნიშნავს (და დღემდე ნიშნავს, მაგალითად, ქართულ სინამდვილეში) იმასევე, რასაც ადრე „სპარსი“ ნიშნავდა – ყველა მაჰმადიანს მიუხედავად მისი ეროვნული კუთვნილებისა.

„თათარმაც“, ისევე როგორც ადრე „სპარსმა“, ზოგადი მნიშვნელობა მიიღო სრულიად გარკვეულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ვითარებაში.

„სპარსი“ განვითარებასთან იყო დაკავშირებული, „თათარი“ ჩამორჩენილობასთან.

განვითარებული ფეოდალიზმის ზელოვნურმა გახანგრძლივებამ (უმთავრესად მომთაბარეთა სისტემატური შემოსევებით რომ იყო გაპირობებული) შეაჩერა აღმოსავლეთის წინსვლა. ყოველგვარ სიახლეს გამოირიცხავდა ჩამორჩენილი პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიკური პირობები. ამას არ შეიძლებოდა გავლენა არ მოეხდინა აღმოსავლეთის კულტურულ ცხოვრებაზე, არ დაებრკოლებინა ახალი ლიტერატურული ფორმების შემუშავება, არ განეპირობებინა მხატვრული მწერლობის ეპიგონური ხასიათი.

¹ ხორასნული, ერაყული და ინდური სტილის ძირითად თავისებურებათა გამო მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. თავს იჩენს თვალსაჩინო წინააღმდეგობანი თვითეული მათგანის არსებობის ქრონოლოგიის გამოც. საინტერესოა, რომ მათს თავისებურებათა დასახასიათებლად გამოყენებულია ვერაულები ლიტერატურათმცოდნეობის ცნებებიც. სეიდ ნაფისი ხორასნულ სტილს რეალიზმს უწოდებდა, ერაყულს – ნატურალიზმს, ხოლო ინდურ სტილს – სიმბოლიზმს [22].

XIII-XIV საუკუნეებში ფაქტობრივად სრულდება პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის წინარე პერიოდი, რომელიც კულტურული თვალსაზრისით მოიცავს ერთიმეორისაგან მკაფიოდ გამოყოფილ ორ პერიოდს - არაბულ-მუსლიმურ და სპარსულ-მუსლიმურ კულტურას.

პირველი ადრეფეოდალურ ხანასთან იყო დაკავშირებული, მეორე განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდთან.

სპარსული ენა, ისევე როგორც ადრე არაბული, ინარჩუნებდა თავის ძველ მდგომარეობას, მაგრამ ამ ენაზე გვიან მხოლოდ ეპიგონური მწერლობა იქმნებოდა. ადგილი ჰქონდა ერთგვარ კურიოზსაც. ოსმალთ სულტნები სპარსულად წერდნენ თავიანთ ლექსებს, სპარსეთის გამაერთიანებელი შაჰ-ისმაილ I კი ხათაის ფსევდონიმით აზერბაიჯანულად წერდა თავის პოეტურ ნაწარმოებებს.

სპარსული ლექსიკა გვიანაც გავლენას ახდენდა აღმოსავლეთის ხალხთა ენებზე (ოსმალურზე, ურდუზე...), ბევრგან სპარსული ლიტერატურული ნიმუშების მიხედვით იქმნებოდა მხატვრული ნაწარმოებები, ფართოდ იყო გავრცელებული სპარსული ცოცხალ მეტყველებაშიც, მაგრამ ის აღარ ქმნიდა იმ კულტურულ სიტუაციას, რომელიც ადრე სპარსულ-მუსლიმური კულტურისათვის იყო დამახასიათებელი.

წყაროები და ლიტერატურა

1. П. М. Мурадян, Новое в кавказском культурном мире в XI-XIII веках. Кавказ и Византия, 4, Ереван, 1984.
2. ვ. გაბაშვილი, აღმოსავლეთი XI-XII სს. ქართული საისტორიო წყაროების ფურცლებზე. თსუ შრომები, ტ. 125. თბ., 1968.
3. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955.
4. ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანე, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955.
5. ისტორიანი და აზმანი შარაჟანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, II, თბ., 1959.
6. ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959.
7. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, თბ., 1984.
8. გეორგიკა, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და კომენტარები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, 8, თბ., 1970.
9. სუმბატ დავითის-ძე, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955.

10. ჯუანშერი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955.
11. არისტაკეს ლასტიერტეცი, ისტორია, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებით და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1974.
12. გეორგიკა, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და კომენტარები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, 5, თბ., 1963.
13. გეორგიკა, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და კომენტარები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, 6, თბ., 1966.
14. Анна Комнина, Алексиада, Вступительная статья, перевод, комментарии Я. И. Любарского, М., 1965.
15. Cl. Cahen, La campagne de Mantzikert d'apresa les sources musulime, - "Byzantion", vol., IX, 1934.
16. G. Moravsic, Byzantinoturcica, Berlin, II, 1959.
17. В. В. Бартольд, Сочинения, VI, М., 1966.
18. ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. თბ., 1946.
19. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, Л., 1958.
20. Очерки истории культуры средневекового Ирана, М., 1984.
21. З. Н. Ворожейкина, Исфаханская школа поэтов и литературная жизнь Ирана в предмонгольское время. XII - начало XIII в. М., 1984.
22. А. Н. Болдырев, Персидская литература с VII по начало XX в. Л., 1971.

გამომცემი

Ю. Л. БЕССМЕРТНЫЙ

გამომცემი ნათელა ვაჩნაძის სალიტერატორო დისერტაციის
ავტორიზირებულ «სააზროვნო სისტემა და ქართული
საზოგადოების ზნეობრივი იდეალი»
(V-X სს.), თბილისი, 1993»

ОТЗЫВ

на автореферат диссертационной работы Н. З. Вачнадзе, представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук, на тему: «Система мышления и нравственный идеал грузинского общества (5-10 вв.)»

Вряд ли есть на сегодняшней земле более актуальная общечеловеческая проблема, чем содержание и реализация нравственных идеалов. Естественно, что и современная историческая наука не может не уделять этой проблематике самое пристальное внимание. И можно лишь порадоваться, что именно этот аспект находится в центре внимания диссертации Н. З. Вачнадзе.

Для исследования этой проблематики диссертантка избрала нелегкий путь – изучение не всегда эксплицитно сформулированных нравственных максим героев грузинской средневековой агиографии. Мне представляется однако, что этот путь пройден Н. З. Вачнадзе с блеском. В основных главах ее работы (1-3), насколько я могу судить по автореферату, предложено ясное и глубокое понимание нравственных идеалов, которыми руководствовалось грузинское средневековое общество. Как показывает автор, этот идеал, зиждящийся на христианской догматике, включал обширный ряд специфических грузинских особенностей, сыгравших свою роль в складывании своеобразия средневековых общества и культуры в этой стране. Разумеется, идеал никогда не тождествен повседневной практике. Но от этого роль и реальность идеала ничуть не уменьшаются. И потому нет никаких оснований недооценивать дидактическое значение житийной литературы в любом, в том числе и грузинском средневековом обществе, что убедительно показано в диссертации.

В гл. 4 и 5 развернут яркий и свежий материал, частично восходящий к современным этнологическим исследованиям, который выявляет исключительную живучесть многих средневековых ментальных стереотипов.

В целом автореферат свидетельствует, на мой взгляд, о том, что диссертационная работа Н. З. Вачнадзе является ценным и оригинальным исследованием. Основывающееся на использовании современной методики и на анализе обширного круга источников, это исследование позволило автору поднять новый пласт в изучении грузинской средневековой культуры. Автор вполне заслуживает присвоения искомой степени доктора исторических наук.

*доктор ист. наук Ю. Л. Бессмертный
Ведущий научный сотрудник
Ин-та всеобщей истории РАН*

ანებრეთ ალონტა-ლიუნტა

NATELA VACHNADZÉ, A PROPOS DE L' HISTOIRE DE LA SYMBOLIQUE CHRÉTIENNE. SUR LA BASE DE LA MOSAÏQUE DE PITIUNT, BYZANTINOSLAVICA, 48, 1, 1987, 39-44

ნ. ვაჩნაძეს თავისი ნაშრომით დიდი წვლილი შეაქვს პიტიუნტ-პიცუნდის მოზაიკების შემდგომ კვლევაში, რომლებიც ხელოვნების ისტორიისა და იკონოგრაფიული თვალსაზრისით დიდ ინტერესს წარმოადგენენ საქართველოსა და მთელი ოიკუმენური სამყაროს ადრექრისტიანულ-ბიზანტიური ხელოვნებისათვის და, უთუოდ, სწორედ ამის გამო ყოველთვის განსხვავებულ ინტერპრეტაციასა და შეფასებას განიცდიან.

ავტორი პირველად იძლევა პიცუნდასთან დაკავშირებული აქამოდელი კვლევების შედეგების მოკლე მიმოხილვას ზოგადად და სპეციალურად მოზაიკებზე, ხოლო შემდეგ კრიტიკულად ეპაექრება ლ. მაცულევიჩის მიერ შემოთავაზებულ თეზისს, რომელიც შეეხება ცხოველთა - დედეებისა და მათი შვილების, კერძოდ, ძროხისა ხბოთურთ, ს უუეტს, რომელიც ადგილობრივი ფოლკლორიდან პიცუნდის მოზაიკოსთა მეშვეობით სახვით ხელოვნებას გამოუღია. ქრისტიანული ლიტერატურიდან რიგ მაგალითებზე დაყრდნობით, ადრექრისტიანული დროიდან ვიდრე X საუკუნემდე, ნ. ვაჩნაძე ამის საწინააღმდეგოდ დამაჯერებლად ასაბუთებს, რომ ხბო მთელ ადრექრისტიანულ სამყაროში აღიქმებოდა როგორც ქრისტეს სიმბოლო და, ფართო გაგებით, როგორც უცოდველი ქრისტიანების სიმბოლო, და რომ ხბოიანი ძროხის გამოსახულება სპირიტუალური დედის, ეკლესიის სიმბოლოა, მასზე მინდობილებითურთ, ვინც მფარველობას საჭიროებს.

ამით პიცუნდის ხეიარა აკანთში ხბოიანი ძროხის გამოსახულების მომ-
დინარეობა ადგილობრივი ფოლკლორიდან ამოვარდნილია, რის გამოც შესა-
ძლებელი ხდება მოზაიკის ობიექტური განხილვა. შედეგში მდგომარეობს ნ.
ვანაძის თხზულების ღირებულება.

სრულყოფის მიზნით პიცუნდის მოზაიკის იკონოგრაფია შესაესებია სამი
ნაშრომით, რომლებიც, ალბათ, ნ. ვანაძისათვის ხელმისაწვდომი არ იყო,
თანაც აქ განხილულ თემას არ ეხება:

1. T. Velmans: Quelques versions rares du thème de la fontaine de Vie dans
l'art paléochrétien, Cahiers Archéologiques 19, 1969, 29-44.

2. T. Velmans: Une image paléochrétienne rare au baptistère de Pitzounda,
Actas del VIII Congreso internacional de arqueologia cristiana, Barcelona-Città del
Vaticano 1972, 598-603.

3. L.-G. Khroushkova, Pitiunt et le littoral oriental de la Mère noire à l'époque
paléochrétien, Actes du XI Congrès international d' Archéologie chrétienne, Roma
1989, 2657-2668.

დოქტორი ანდრეუ პლონტკელიუნე
იენის ფრიდრიხ შილერის სახელობის
უნივერსიტეტის ანტიკურ მუნიციპალთა ინსტიტუტი
იენა, სექტემბერი, 1993

გერმანულიდან თარგმნა ნელი ამბუკელა

Н.И. СЕРИКОВ

В научный совет Тбилисского Гос Университета
им. И Джавахишвили

TEL: +44 (0)20 7611 8888 Direct: 8660
FAX: +44 (0)20 7611 8545 Direct: 8562
E-MAIL: n.serikov@wellcome.ac.uk

01.01.05

Отзыв

на автореферат диссертации Русудан Лабадзе «Грех и страх в Средние Века – два аспекта модели грузинской ментальности», представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук (специальность 07.00.01 – История Грузии).

Работа Р.Лабадзе посвящена актуальной теме современной русской и западной историографии – истории ментальности, а вернее – одному из ее аспектов страху и греху, как регуляторам моральной жизни средневекового общества. Для грузинской историографии это новая тема Лабадзе анализирует взгляды, бытовавшие в средневековом грузинском обществе на идею ответственности человека за содеянное – в момент смерти и на Страшном Суде. Более детально она останавливается на представлении о «небесных хранителях». Особенно отмечается, что традиционное восприятие их как «мифических персонажей» и бытующее по сей день в грузинской научной литературе некорректно.

Работа выполнена на широкой источниковой базе. Она включает в себя исторические и документальные памятники, а равным образом агиографические сочинения и отреченную литературу. Обращает на себя внимание удачная попытка исследовательницы «визуализировать» изложение и поставить исследуемые источники в связь с отражением идей Страшного Суда в грузинском средневековом изобразительном искусстве

Работа Лабадзе состоит из Введения, трех глав («Современные методы изучения средневековой ментальности», «От смерти до Страшного Суда – небесные хранители», «Литература и изобразительные особенности эсхатологической драмы») и заключения. Особенно хочется отметить первую главу, где Лабадзе дает детальный обзор французских исторических методов т. наз. «Школы Анналов» и их применение и дальнейшее развитие русскими эпигонами. Глава эта крайне познавательна и чрезвычайно необходима, в частности, для уяснения места «Школы Анналов» в современном историографическом процессе.

Для читателя, к прискорбию своему незнакомого с грузинским языком, каковым, например, является пишущий эти строки (а таких – увы, немало), значительный интерес представляют и две последующие главы, повествующие о «небесных хранителях» и Страшном Суде. Особенно интересно изложение идеи «мытарств» у грузин – народа, чья культура на протяжении веков подвергалась многочисленным и разнообразным этноконфессиональным влияниям.

По теме диссертации опубликовано три работы в ведущих грузинских журналах. Стоит высоко оценить общую историческую и лингвистическую подготовку, равно как

научный кругозор и отвагу исследовательницы, взявшей за сложную работу в не всегда академически благоприятных условиях, и с честью выполнившей поставленную задачу.

К недостаткам автореферата могу отнести порой некоторые шероховатости стиля английского изложения, а также явное нарушение ГОСТов при составлении библиографии.

В целом же автореферат представляется весьма информативным, работа – оригинальной, интересной и полезной, а ее автор, Русудам Лабадзе, бесспорно заслуживает того, чтобы ей была присуждена высокая степень кандидата исторических наук, которую она вполне заслужила.

Н.И. Сериков,

к.и.н., дипломированный библиотекарь
Assistant Curator - Oriental Collections
Wellcome Library for the History and Understanding
of Medicine

შან-პიერ მაჟ

**დაცვის წინააღმდეგ დასაბამი ქალბატონი ნანა გუგუშვილის
დისერტაციასთან დაკავშირებით «ქალის სახე შუა
საუკუნეების საქართველოში (ქორწინება, ოჯახი,
განქორწინება). თბილისი, 2002 წ.»**

ქართული ტრადიციული ოჯახის შესახებ არსებული უამრავი ეთნოლოგიური ლიტერატურის არსებობის მიუხედავად, დღემდის არ გაკეთებულა სრული ისტორიული აღწერა შუასაუკუნეების საქართველოში ქალის სტატუსთან დაკავშირებით.

დავიწყებ იქიდან, რომ მეთოლოლოგიური თვალსაზრისით, დისერტანტი ყურადღების გარეშე არ ტოვებს შუასაუკუნეების ისტორიის დასავლურ მონაპოვარს ქალთა მდგომარეობასთან დაკავშირებით. მაგალითად, მნიშვნელოვანი ყურადღება ეთმობა ქ. დიუბის ნაშრომებს.

ამასთან, ის გვემახსოვრებს, რომ თავისი ნაშრომით დასაბამი მისცეს ქართული წერილობითი წყაროების, კანონიკური და სამართლებრივი ძეგლების, პავი-ოგრაფიული ნაწარმოებების, ისტორიული ქრონიკებისა და უცხოელ ავტორთა მონაცემების თავშეყრას.

დისერტანტი თავს ართმევს ზუსტი პასუხების გაცემას ქალის სტატუსთან დაკავშირებულ მნიშვნელოვან საკითხებზე. მართალია, ქორწინების კანონიკური ან სამართლებრივი პირობები ასეა თუ ისე უცვლელი რჩება — გარდა კრიზისული და ექსტრემალური მდგომარეობით აღსავსე პერიოდისა — მაგრამ ისტორიული ევოლუცია საგრძნობლად იკვეთება სხვა დარგებში. მაგალითად, ქალის მზითვეი უფრო მეტ მნიშვნელობას იძენს იმ მხრივ, რომ მისი წყალობით ქალის სტატუსი ოჯახში კიდევ მეტად მყარდება. ისეთი ცნობილი ნაწარმოები, როგორიცაა შუშანიკის წამება, აღწერს ქალთა მდგომარეობისა და მამაკაცთა ტირანული ძალაუფლების ტრაგიკული პირობების სურათს. სხვა მხრივ, მთელი შუასაუკუნეების განმავლობაში, გატაცება და გაუთხოვარი ქალის გაუპატიურებაც კი არ ითვლებოდა უხეშ დანაშაულად, თუმცა, დისერტაცია დამაჯერებლად უჩვენებს, რომ მთელი ამ პერიოდის განმავლობაში ქალმა მოიპოვა უფლებები როგორც საზოგადო, ასევე პირად ცხოვრებაში.

დასავლეთის მკითხველთათვის ამ გამოკვლევის ყველაზე უფრო თვალსაჩინო შედეგი არის მეუღლეთა ქონების მთლიანი გაყოფა და ის ფაქტი, რომ კლანებს შორის ურთიერთობა, ყოველ შემთხვევაში სოციალურად მაინც, უფრო პრივილეგირებული იყო, ვიდრე საქორწინო კავშირები.

დისერტანტი ქებას იმსახურებს ასეთი მრავალრიცხოვანი და სხვადასხვა სახის წყაროებიდან საჭირო ინფორმაციის შეოქროშების გამო. ის მიდგომა,

რომელსაც გვთავაზობს, არის ეთნოლოგიური გამოკვლევის სრული შესწავლის გარანტი. ამასთან, ის ამ ეთნოლოგიურ გამოკვლევას აძლევს იმას, რაც ამ უკანასკნელს დღემდის აკლდა: ისტორიული სიღრმე. ნამუშევარი ყოველგვარი ეჭვის გარეშე იმსახურებს დასაცავად წარდგენას და მან თავის ავტორს უნდა მოუტანოს მისი შესანიშნავი სამეცნიერო შესაძლებლობების ოფიციალური აღიარება.

პარიზი, 2002 წლის 2 მარტი
თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის
უნივერსიტეტის სადისერტაციო სამსახურის

პროფესორი ჯან-პიერ მე
აკადემიის წევრი
საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის უცხოელი წევრი

МАМБРЕЕВИЧ МУРАДЯН

გამოსემაურება ნანა გუგუშვილის
დისერტაციის ავტორეზიუმეზე: «ქალის სახე
შუასაუკუნეების საქართველოში (ქორწინება, ოჯახი,
განქორწინება). თბ.. 2002».

ОТЗЫВ

На диссертацию Наны Нодаровны ГУГУШВИЛИ: «Образ женщины средневековой Грузии (замужество, семейство, развод)», представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук (по автореферату).

Говоря о роли или образе женщины в средневековом обществе, кавказоведы-медиевисты, как правило, обращаются либо к реалиям политической истории Грузии, имея в виду эпоху царствования цариц Тамар и Русудан, либо к литературным образам из поэмы «Вепхისტკაოსани». Разумеется, оба эти факты являются ценнейшим достоянием грузинской истории и культуры, в значительной степени определяющие особенности развития грузинского средневекового общества, однако, едва ли по ним можно научно охарактеризовать и достоверно установить повседневную жизнь и правовое положение грузинки как члена семьи и общества. А между тем это вопрос актуальный и недостаточно обсужденный в грузиноведческой

литературе. Если не ошибаюсь, по этой проблеме имеются отдельные наблюдения в «Истории грузинского права» акад. И. А. Джавахишвили и пара небольших работ акад. К.С. Кекелидзе в его знаменитых «Этюдах по древнегрузинской литературе». Все это, как нам представляется, скорее является постановкой проблемы о роли или образе женщины в средневековой Грузии, чем ее монографическим решением. Поэтому берусь утверждать, что лишь скрупулезное исследование разнородных грузинских источников и надлежащее знакомство с новейшими методами этнографического анализа материала могли привести к научному решению поставленных в диссертационной монографии Н.Н. Гугушвили вопросов.

Мой интерес к работе, помимо грузиноведческих моих изысканий, обусловлен еще двумя обстоятельствами: результаты исследования диссертанта по понятным причинам (как этнографическим, так и политическим) важны и для арменистики и, во-вторых, имеющиеся в армянских «Книгах канонов» и «Судебниках» (Давид сын Алавика и Мхитар Гош) нормы и сведения о возрасте, правах и праве женщины могут быть учтены при решении рассматриваемых в работе Н.Н. Гугушвили задач.

В качестве справки скажу лишь, что в арменистике вопрос роли и образа женщины обсуждается в монографии мхитариста Вардана Ацуня. Об актуальности же темы говорит и то, что в настоящее время дискутируется постановка проблемы «Армянская церковь и феминизм» (Базмавэн, 2000, Венеция, стр. 172-187).

Очень надеюсь, что диссертационная работа Н.Н. Гугушвили, после успешной ее защиты, будет издана, и ею могут пользоваться медиевисты-кавказоведы, в том числе и арменологи.

Паруйр Мамбревич Мурадян

Доктор исторических наук, профессор

Подпись проф. П.М. Мурадяна подтверждаю
учений секретарь Института Востоковедения НАН

Арменин А.В.Степанян

25 Февраля 2002 г.

Ереван

ცხოვრება გრძელდება

2006 წლის შემოდგომაზე ჩემმა დამ და მეგობარმა, ქალბატონმა გულნარა ჩაფიძემ, რომლის სახელი ცნობილია ევროპისა და ამერიკის შეერთებული შტატების ყველა უდიდესი კლინიკისათვის, სიცოცხლე მარუქა.

ნათელა კახიძე

SUMMARIES

Levan Kikvidze

LECTURE, THAT WAS MORE THAN A LECTURE

The article is devoted to the Doctor of Historical Sciences – Mrs. Natela Vachnadze. The author of the article reminds two incredibly interesting lectures of Mrs. Vachnadze on old Georgian hagiographic literary texts – *the Martyrdom of Shushaniki* and *the Life of Grigol Khantsteli*. The author of the article was fascinated with both of them and Finally, he united them under the title. “Lecture, that was more than a lecture”

Nana Khazaradze

THE SUN DEITY AND THE KING

In the context of the evidence of the Hittite period cuneiform and Late Hittite period Hieroglyphic Luwian written sources offered in the present paper, the author arrives at the conclusion that in the Hittite society, as in other ancient oriental ones, the opinion on the divine origin of the royal power took shape at an early time (17th c. BC). The supreme deity of the Hittite pantheon – the Sun – became organically linked with the king and the institution of the king. It is often stressed in written sources that the Sun deity leads the king, he acts at the dictation and instruction of the Sun deity: rules the country and the people, fights to extend or defend the borders of the kingdom or to punish unruly neighbours, strives for the establishment of diplomatic contacts with other countries, is engaged in extensive construction and charitable activity. From the period of the New Hittite Kingdom (14th c. BC) the King of the Hittites is referred to by the epithet of the “Sun”. The terms “Sun”, “My Sun”, “I the Sun” occupy the central place in the titles of the Hittite kings. It is also demonstrated in the paper that the conception of the divine origin of the royal power is still viable in the Late Hittite period, with the difference that this time the Sun deity is replaced by the supreme deity of the Late Hittite pantheon – Weather-god Tarhunt.

giorgi qavTaraZe

SOME PROBLEMS OF THE ANCIENT HISTORY OF ANATOLIAN-CAUCASIAN MARCHLAND

One of the most important parts of the world, the cradle of the earliest civilization, Anatolia, together with the Caucasus can be considered as a bridge connecting Europe and Asia. That is the reason why Anatolia and the Caucasus have so many common features in their history in nearly every aspect of life. Many characteristics of the various aspects of life of Ancient Anatolia still exist among the population of the Caucasus and particularly of Georgia.

The oldest history of Anatolia, well studied from different view-points- Hittite, Assyrian, Phrygian, Greek, Median, Persian, Roman, Byzantine, Seljukian, Osmanian, Turkish – is relatively poorly examined from the Caucasian standpoint, though the Caucasus borders the Anatolian world from the north-east, and the people of Kartvelian (South- Caucasian) origin – the Lazi or Djani/Chani (i.e. Cani) – are still living in Pontus, the north-eastern corner of Anatolia on the Black Sea littoral, east to the city of Trabzon. At the same time, the Cappadocian location of the Georgian tribe Moschs (Meschs) is not an unusual fact in the classical and early medieval literature. Josephus Flavius considered the Moschs, as well as the Iberians, as being of Anatolian origin. In the Byzantine historiography, Cappadocians were the same as the Moschs.

As to the physical anthropologists, the combination of some traits peculiar to the so-called Chorokhi-Rionian anthropological type which is now preserved only in the adjoining to these rivers (Chorokhi and Rioni) regions, was formerly spread on a much wider area. This type can be distinguished even today nearly on the whole territory of modern Turkey. It seems that the population of Kartvelian origin or those connected with it was autochthonous in Anatolia. The reason why the above mentioned old Pontic population – the Lazi or Djani/Chani – survived, must be searched in the peculiar character of their landscape, quite different from the steppes and wide pastures, habitual of the new Turcoman lords of Anatolia.

The tribes residing in the eastern part of Northern Anatolia (i.e. south-eastern part of the Black Sea Littoral) – the Mossynoecians, Makrones, Tibarenians and Leucosyrians as well as the Chalybes or Chalds – are often considered by scholars as an ancient aboriginal population of Anatolia of the Proto-Georgian origin, where they were preserved from the pre-Hittite times.

Anyway, by the correlation of the data of the Greek and Roman authors with earlier Near Eastern epigraphical sources, it is possible to deduce that some Transcaucasian tribes of the Classical times were evidently the descendents of the population who had lived formerly in the regions situated more to the south-west – in

the inner parts of Eastern and Central Anatolia. Apparently rising tides and ebb tides of the populations of the Transcaucasia and the southern Black Sea littoral, in connection with the inner regions of Anatolia, had been conditioned by the political situation of the latter.

Maia Nachkebia

THE ORIGINS OF CHRISTIANITY IN BOHEMIA AND ESTABLISHMENT OF ROYAL SAINTHOOD

At the turn of the 9th century Slavic lands in the central Europe were about to adopt Christianity. The impulse to convert these pagans would come from the south and west, where, respectively, Roman and Frankish missionaries were posed for the task. Thus the Czechs became the subject of their proselytizing endeavors.

During the first period of the 9th century the Slavic ruler, Moimir, organized the first central European dynastic state, known as Great Moravia. The state grew in power and in size under the Moimir's successor Rostislav. However, his success and independence provoked the resentment of Franks and Bulgarians. To withstand enemies Rostislav allied himself with the Byzantine Empire. The result of this was the Christian mission to Moravia, led by the brothers Constantine and Methodius in 863. It must be taken into consideration that whereas the Western Church insisted on the use of Latin as the *lingua sacra*, the Eastern Church had a tradition of allowing the vernacular. Therefore, the most important contribution was the creation of the Slav alphabet.

But the first period of the Slavic Church in central Europe was rather short lived. After Methodius' death (885) the activities of the Slavic Church were terminated and eastern missionaries were replaced by western ones.

During the period of prosperity Bohemia found itself deep in its shadow. But towards the end of the century annals recorded that in 895 two Bohemian princes, Spytihnew and Viteslav – representatives of Premislid and Slavic dynasties went to Regensburg to King Arnuf, to pledge their allegiance to the Frankish Empire. In a political sense, this was the birth of the medieval state of Bohemia.

The article examines the sources about St. Ludmila, who greatly contributed to the conversion of Bohemia to Christianity and her grandson – St. Wenceslas. These two persons gave rise to the royal sainthood in Bohemia.

The model of royal sainthood originated from three different traditions: 1. The sacral and divine attributes of Hellenistic rules and Roman emperors, perpetuated in the medieval Byzantium, 2. The "charismatic" qualities ascribed to Germanic and

other medieval pagan princes or kings, 3. The cult of Christian saints, formed in late antiquity.

St. Ludmila as a queen and a saint is a vivid representative of the royal sainthood which incorporated the values of the "rex iustus", who converted her people to Christianity, supported church institutions, and waged war against paganism to the point of dying the martyr's death.

As to the St. Wenceslas, who was killed by his brother, in the 11th century the cult of his grandmother Ludmila was annexed to his cult enhancing the dynastic dimension of the royal sainthood. In the 15th century Saint Wenceslas, like many royal saints, was promoted from his position of dynastic saint to becoming a national symbol in the modern sense of the term.

Bohemia underwent both, the influence of Eastern as well as Western churches and it can be assumed that during the three centuries the cults of Ludmila and Wenceslas merged the traditions of royal sainthood of Eastern and Western churches into an interesting example for the problems of royal sainthood.

Jaba Samushia

ON THE DATE OF ESTABLISHING THE "THEME OF IBERIA" – THE BYZANTINE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL UNIT

The date of establishing the theme of Iberia is the cause of different points of view among scholars. Three main versions occupy a domineering position concerning this subject:

1. The administrative-territorial unit, the theme of Iberia, formed on the basis of the Georgian kingdom Tao, belonging to Davit Kurapalati, begins to function in 1001.

2. Basil II founded the theme of Iberia in 1022 after the defeat of the Georgian King Giorgi I.

3. The theme of Iberia was founded in the period before the 1021-1022 war and its foundation was conditioned by military-strategic aims. Before the expected war with Georgia Byzantium carried out a certain administrative reform in the Caucasus, expressed by establishing a big new community of Iberia and Chaldia.

The study of written sources reveals that the theme of Iberia was first formed in the period close to 1001, but due to the situation, created in the region, it did not last long in the borders in which it had been established. In 1014 Giorgi I occupied a considerable part of Davit Kurapalat's kingdom that had been annexed by Byzantium. The Georgian king became the owner of North Tao and Bassiani. In 1018 Basil II sent the "Prince of Nicomedia" to the theme of Iberia as a katepan. The lat-

ter carried out important measures, and factually prepared the Community for the coming Georgia-Byzantine war. We think that "The Nicomedian prince" mentioned in Aristakes Lastivertets' work, was the ruler of the theme of Iberia, unknown to the present day.

Giorgi I having been defeated by Basil II, Byzantium got back the territory of Davit Kurapat's kingdom, and also a great part of lands, given to Bagrat III and Gurgen in 1001. The functioning of the new administrative unit, the theme of Iberia, must have begun functioning in its own borders from that time.

Nani Gelovani

WOMEN'S STATUS IN THE FATIMID CALIPHATE

The paper deals with the study of the information about the Fatimid women's participation in social, educational and ritual activities contained in the "al-khitat", composed by the Egyptian historian al-Maqrizi. Having established the place of woman in Isma'ili and fatimid genealogical history, their status and influence are assessed within the courts in their roles as mothers, courtesans, wives and daughters, as well as workers and servants. The use of titles was another indication of the status of royal women. There are numerous direct or indirect references to working women in the service of the court. Ordinary women were active in most working sectors, such as agriculture, midwifery, the food and textile industries, social services, including prisons and tax collection. The most widespread female activity was spinning and weaving. Two professions exclusively practiced by women for financial remuneration were midwifery and nursing. During the Fatimid period, women were also active in running small and large businesses.

Under the Fatimids both royal and ordinary women were recipients of regular doctrinal instructions specifically designed for them. Isma'ili laws detailed the legal status of women. In the society where the number of non-Muslims was conspicuous, the law had qualified the status and rights of women from different religions.

Gotcha Djaparidze

MEDIEVAL ARAB VIEWS ON THE ORIGIN OF GEORGIANS

The article studies those medieval Arabic genealogical structures in which Georgians (Arab. Jursan, al-Kurj) are present; it is based on the data provided by Muslim and Christian Arab authors: Hisham b. Muhammad b. al-Sa'ib b. al-Kalbi (ca 120/837-206/820-21), Sa'id b. Bitrik (263/877-328/940), Shams al-Din Muhammad b. Abi Talib al-Dimashki (died in 1327) and Ibn Khaldun (died in 1406).

According to the first three above-mentioned authors, who consider that mankind is derived from Noah's three sons (Shem/Sam, Ham and Japheth/Yafith), Georgians are the descendants of Japheth/Yafith.

Ibn al-Kalbi holds the view that South Caucasian peoples are related; this conception, with certain changes, was repeated by al-Dimashki. Japheth's grandson or son, Lanta (Lanti, Layti) was the father of Armenians' ancestor Armina and Kaslukhim; Armina's sons are Ardabil and Baylakan. Kaslukhim's sons are Jurzan and Arran. Therefore, Armina is the uncle of Jurzan, ancestor of the Georgians and Arran, ancestor of the Albanians.

According to al-Dimashki, Lanta is the father of Armina, Kamashikh and Kaslukhim. Armina is the father of Ardabil, Dabil/Dwin and Barda'a, Kamashikh of Jurzan and Mukan, and Kaslukhim of Arran. In this version too Armina is the uncle of Jurzan, the Georgians' ancestor.

As to Ibn Khaldun, he considered the Georgians/al-Kurj and Armenians/al Arman to be brothers. Their ancestor was the descendant of Shem/Sam, in particular – of Samuel, son of Ibrahim's brother Nakhor.

It is suggested that the Arabic views on the origin of Georgians and relations between the South Caucasian peoples reflect those verbal or written traditions and views that existed among the peoples of this region.

George Sanikidze

IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE SAFAVID STATE

Adopting Shiism by Iran at the beginning of the 16th century drew a political and a cultural border between Iran and the rest of the Moslem world. In the main part of the latter Turk Osmons were the domineering force.

That today Shiism is associated with Iran, is the merit of the Safavid dynasty in the first place. Its main reason was not the Safavid's religious creed, but the political aims that envisaged establishing the state of centralized, absolutist type whose

existence was to be based on a united ideology that characterized them.

As a result of their activities, after their creed had become free from extremist religious views, favorable conditions were created for the development of the imamate shiism. It was due to the Safavids that the corps of the scholars of the imamate justice (the ulema) was reformed and renewed, which on its part, due to the activities of these ulema, and their influence on the government, conditioned the evolution of the character of the government towards the orthodox imamism.

The Safavid dynasty was so alien to Iranian tradition by its origin and political customs that it has not left the recollection, corresponding to the "National" role, in the collective consciousness of the Persians, which the 19th century orientalists, proceeding from the European schemes, ascribed to them. At the same time, it must be noted that the main "historical" desert of the Safavids is creating Iranian state and connecting shiism with Iran (the gaining strength by the stratum of ulema is also the result of the Safavids' policy). As for this model of the Iranian statehood, in our opinion, it is still in operation, in spite of substantial changes.

Nana Gelashvili

THE UNLADZE FAMILY IN THE CULTURAL ARENA OF IRAN

The present paper is dedicated to demonstrating the activities of outstanding personalities of Safavid Iran (1501-1722) – the Unladze family in the cultural arena of Iran. Among those Georgians who were promoted in political and military sphere during the reign of Shah Abbas I (1587-1629), significant position was occupied by the Unladzes, whose main representatives were: Alaverdi-khan and his sons: Imamkuli-khan and Daud-khan. At the same time they and their descendents as well were actively involved in the cultural, educational, building and economic fields. They greatly contributed to the development of science, arts, literature etc. Valuable information about all this has been stored in the Georgian, Persian and European historical chronicles and literary sources of the 17th century.

Konstantine Peradze

GEORGIANS IN TRIPOLI PASHALIK (18TH-19TH CENTURIES)

The article studies the activities of several Georgian mamluks in Tripoli pashalik (present day Libya) from the last decades of the 18th cent. till 1840's. Most famous among them was Mustapha Gurgi, who was kidnapped and brought to Ottoman Tripoli. His Georgian origin is confirmed by his nisba Gurgi (Georgian) and the information provided by several European diplomats and travelers.

Mustapha Gurgi was first promoted to the position of the head of Tripoli port and later became head of taxation, income and revenue of Tripoli. He married the daughter of Tripoli pasha Yusuf Karamanli (1795-1832), thus becoming a member of the ruling family of this Ottoman province. In 1834 Mustapha built a famous mosque in Tripoli that is commonly called "Gurgi" mosque and is one of the landmarks of the Libyan capital. In 1835 the Ottoman central government established direct control on Tripoli and exiled

the entire Karamanli family to Turkey, however, Mustapha Gurgi was not replaced, he stayed at his office till 1840's and probably died some time in early 1850s.

Irene Natchkebia

J.-B. ROUSSEAU'S VIEW ON FRANCO-PERSIAN TRADE IN THE CONTEXT OF THE INDIAN CAMPAIGN PLAN (1804-1807)

In the archives of the Ministry of Foreign Affairs of France is kept 222-page manuscript entitled *Tableau general de la Perse moderne ou memoire géographique, historique et politique sur la situation actuelle de cet Empire*. It is worthy to note, that this manuscript is signed by J.-B. Rousseau son (J.-B. Rousseau fils) who was the third representative of the Rousseau family in the Middle East since the eighteenth century. The manuscript is dated by 1807, and was written to satisfy Napoleon's desire to have complete information about the situation in modern Persia in the context of the Indian expedition.

Tableau general de la Perse moderne consists of fourteen chapters and covers aspects of history, geography, administrative units, religion, traditions, art, Fath-Ali Shah and his circle, the state of military affairs, foreign relations, trade etc.

This manuscript has never been published. In the present paper the views of Joseph Rousseau on the prospects for France-Persia trade are observed.

Zaza Aleksidze

DOGMATIC FUNDAMENTALS OF THE INTERNATIONAL ORIENTATION OF TRANSCAUCASIAN COUNTRIES

The article deals with the process of establishing national Christian churches in the Caucasus from the time of declaring Christianity a state religion to the 7th century. The main idea of the work is as follows: the Christian countries of the Caucasus (Albania, Georgia and Armenia), situated between two big empires (Byzantium and Iran) needed a common ideological (Christian) front to preserve their independence. As for maintaining their ethno-cultural originality, it was necessary for them to choose different trends, existing inside Christianity. After a long search Georgia chose the diophysite trend of Christianity, while the Albanians and Armenians became monophysites. As Albania was unable to choose the creed different from that of Georgian and Armenian, it gradually lost its cultural originality which was followed by the loss of its ethnic features and statehood.

Giorgi Tcheishvili

UNLIMITED FRONTIERS: ARMENIAN COSMOCRACY IN THE EARLY MIDDLE AGES

The article deals with the analysis of the term "the *bdshkh* of the region of *Masktk*", which is attested in the text of Agathangelus. The *bdshkh* of *Masktk* stands for the *bdshkh* of *Gogarene//Gugark*; however, the identification of the *Masktk* with the *Meskh*s/*Meskh*eti is questionable since this suggestion is supported neither by geographical nor terminological considerations. It is argued in the present article that titling the *bdshkh* of *Gugark* as the *bdshkh* of *Masktk//Massagetes* was a result of the cosmocratic claims of the Armenian elite, according to which the Greater Armenia was a dominant power in the Southern Caucasus and its political and cultural frontiers ran along the Caucasus Range. This theory was probably originated in the 1st century AD and enhanced further in the 4th-8th cc. The

historical ground for these claims is supposed to be the following: devastating invasions of the North Caucasian tribes, known as Maskuts to the 4th-5th cc. Armenians in the first centuries AD: obligation of the bdeskh of Gugark to protect northern frontiers of the Armenian kingdom from the nomads: the transformation of Gugark from the term designating Kvemo Kartli (Lower Iberia) to the term designating the whole of East Georgia (i.e., the Iberian// Kartli kingdom), and in this way, the connection of Gugark (=Iberia) with the Maskut world.

Bondo Arveladze

FROM THE SCIENTIFIC HERITAGE OF LEON MELIKSET-BEG

The work deals with a certain part of the scientific heritage of a well-known scholar, who studied the Caucasus, Professor Leon Melikset-Beg. A great deal of interesting historical material and many unknown documents are preserved in his personal archive. A thirty-four page manuscript – "Sulkhan-Saba Orbeliani and the Armenian Language" is noteworthy in this respect. It contains the Armenian words, found in Sulkhan-Saba's dictionary. The latter are analyzed scientifically, and their phonetic variants are presented. He found the Armenian sources of "Mainukhi" – the work of the archbishop Timothe Gabashvili, written against the Armenian monotheists. A long unknown letter of Prof. Mikheil Pinto (Mikheil Tarkhnishvili), a scholar working in Europe, is preserved in Prof. Leon Melikset-Beg's archive. This letter deals with the specificity of the Georgian alphabet, kept in European archives. He also found unknown materials about the French Armenists – Shahan-Jepert, M.Brosset, etc.

Prof. Leon Melikset-Beg's rich and many-sided scientific heritage occupies a special place in the study of the age-long history of relations of Georgia and Armenia.

Shanshe Darchiashvili

**RESEARCH INTO GEORGIAN-ARMENIAN RELATIONS,
CONDUCTED AT IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE
UNIVERSITY**

The study of Georgian-Armenian relations began as soon as Tbilisi State University was founded. Ivane Javakhishvili and the scholars of his school have rendered great service to the research into many aspects of Georgian-Armenian relations.

The article summarizes useful pieces of information of Armenian historical sources about Georgia, analyzed in the works of the University scholars.

Givi Gamrekeli

ROMAN GUL'S REMINISCENCES

In his most interesting reminiscences the famous Russian writer Roman Gul narrates about his meetings with many Georgian emigrants in Germany, France and the USA. Having made friends with I. Tsereteli and R. Arsenidze, he published the reminiscences about these political figures in his New York "New Magazine" («Новый журнал»).

Thomas V. Gamkrelidze

**FROM THE ONOMASTICON OF ANCIENT COLCHIS
(ON THE HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL RELATIONSHIP OF
THE ETHNONYMS *APXAZ* - ~ABAZG- AND ABAZA ~APSWA)**

Summary

The ethnonym *apxaz-* / *abxāz*, attested in Georgian and Oriental sources, must have initially served as a tribal designation of Western Kartvelian provenance, similar to the ethnonyms *Laz-*, *San-*, *Sanig-*, *Makron-*, *Heniox-*, etc.

The 'Αβασγ / *Abazg*- form, attested as its equivalent in Greek, is the result of phonetic change of the primary *apxaz*- / *abxāz* form, in conformity with the Greek phonetic norms, and is in no way connected with the name *Abaza* (similar to it at first sight), which is the common designation of the modern *Abkhazians-Abazins*.

This ancient **abaza* form gave rise to the self-designation of the modern *Abkhazians* *apswa*, which must be a vowel-reduced variant of the *abaza* form: **Abaza* > **Abza* > *Āpsa*. This *Āpsa*- root forms the basis of the self-designation of modern *Abkhazians*: **Āpsa-wa* > *Āpswa*.

The ethnonym *apsa*- appears in ancient times in the forms of *aps-il*- / *apš-il*- and *aps-ar*-, which must be considered, respectively, names designating *Abkhazian-Adyghe* tribes.

The ethnonym *apxaz*-, and correspondingly its Greek equivalent *Abazg*-, initially denoting a definite Western Kartvelian tribe, came to be used later to designate the entire population of Western Georgia, the term *apxazeti* becoming the name for the entire Kingdom of Western Georgia.

After the disintegration of the single «*Kingdom of Abkhazia*», the ethnonym *apxaz*- began in Georgian to be limited to the designation of one certain ethnic group – native inhabitants of the «*Kingdom of Western Georgia*» that called themselves *apswa*-. The question, however, remains as to when this ethnonym *apxaz*- / *abazg*- – used earlier in a much wider sense – became linked to the *Apswa-Abkhazians* proper. At any rate, there is no doubt that the naming of the *Apswa-Abkhazians* as «*Abkhazians*» started in the Georgian linguistic usage, spreading from there to other modern languages.

Mariam Lordkipanidze

“KARTLIS TSKHOVREBA” (HISTORY OF GEORGIA) ABOUT THE FORMATION OF THE ABKHAZIAN KINGDOM

There is a passage in the work of an anonymous author of the so called “Chronicle of Georgia,” a component part of “*Kartlis Tskovreba*” (History of Georgia) that tells us that at the end of the 8th century a vassal of the Byzantine Empire, the united west-Georgian principality of “*Abkhazs*” freed itself from the domination of the Empire and created a west-Georgian kingdom of “*Abkhazs*”.

The conception presented by “The Chronicle of Georgia” is corroborated by other Georgian and foreign written sources as well.

Abkhazia was Georgia's historic and geographic province like other historic provinces of Western Georgia, such as Guria, Samegrelo and generally other Georgian historic provinces, Kakheti, for instance. Abkhazia had its own local peculiarities. Abkhaz was the name of the inhabitant of this Georgian province.

Akaki Chikobava

**WEST-EUROPEAN MAPS OF THE 15TH-18TH CENTURIES
FOR THE LOCALIZATION OF ABKHAZ-APSUAS' ORIGINAL
PLACE OF HABITATION**

The Georgian historiography paid great attention to the research into the history of Abkhazia. Yet this question has not been properly studied and requires a fair and objective investigation. Meanwhile the Abkhazian and Russian historians of anti-Georgian disposition have been trying to falsify the history of Abkhazia by avoiding sources and presenting their own interpretation for years. It is just on the basis of such an attitude that an idea was worked out that the Apsua population had lived on the territory of the present day Abkhazia since olden times and had been an aboriginal population first in the kingdom of Abkhazia and then in the Abkhazian principality. It is not a correct idea and it is adjusted to the separatist ideology. The work rejects the theory of the Abkhaz-Apsuas being an indigenous population on the territory of Abkhazia and asserts that their original habitat, according to the medieval European maps, was in the Northern Caucasus. We are the first to have introduced Pierre Duvall's map of the year 1666 and the cartographic data of the 17th century cartographer Hondius and the maps of 1666 that are important sources both for the study of the history of Georgia and that of the Odishi-Abkhazia.

Manana Gabashvili

"GEORGIAN SEA", SIGNIFYING THE BLACK SEA IN THE PERSIAN HISTORIOGRAPHY (HUDUD AL-ALAM)

In "Hudud Al-Alam" (982) – the work of a Persian anonymous author, the name of the "Sea of Georgians" is used for the most active period of the Georgian and Persian relations. In the mentioned source we come across the "Sea of Georgians" several times but the "Ponto Sea" is evidenced only once – in the context where the "Sea of Georgians" is explained by Ponto. This function of Ponto, the oldest and the most popular name is significant for other medieval sources too.

The name "Sea of Ponto" coincides with the most important age of the history of Georgia and the period of Byzantine and Georgian confrontation. This is David Kurapatat's (966-1001) epoch. At that time Georgia is already unified by David Kurapatat and "Georgian" and "Georgia" became common names of the nation and the country. It is worthy to note that the name of the Black Sea the "Sea of Georgians" echoes and stands in the same line with them.

After having unified Georgia David conducts active foreign Oriental and Oxidental policies, one of the purposes of which was arriving at Levant international trade-routes too. Support of rebelled Bardas Phokas (989) by David was conditioned by his naval interests, oriented towards Trabzon. This policy was the greatest success during the rule of Queen Tamar when she founded the Trabzon Empire (1204), where she made Emperor Alexi the First, a close relative of the Bagrationis.

The evidence of the "Sea of Georgians" in the work of the anonymous Persian author (at the time when the Persians were very interested in seas and navigation) and making it sound on the international level is one more example of the large-scale plans of the Georgian politics. From the point of view of chronology it is close to the relief of Oshki (9660), where there are images of Kings David and his brother Bagrat, decorated with the crowns of Byzantine Emperors. From this relief we can well see the real purposes of the Tao Bagrationis and the motivation of their confrontation with Byzantium.

The scientists (V. Bartold, V. Minorsky), considering that the Georgians could not have given the name to the Black Sea, and having the only argument that this is the sole case of this sea being mentioned by this name, are mistaken. In different periods the Black Sea had different names, connected with the Georgian world. Strabo's "Sea of Colchs" was replaced by the "Sea of Lazs" (Mojmal Aj-Javariikh) as well as "Colchi" was replaced by "Lazi". The "Sea of Speri" – a real Georgian name of the Black Sea also echoes with the "Sea of Georgians", because "Speri" is the same as "Iberia" and so it corresponds to the "Sea of Georgians".

It should be noted that the "Sea of Georgians", the "Sea of Speri" and the "Sea

of Lazs" are used in the 10th-12th centuries – the active period of Byzantine –Georgian confrontation.

On the basis of the materials, related to the "Sea of Georgians" it is evident that understanding its real meaning and significance is possible only by taking into consideration the history of Georgia and on the basis of a new regard to the activities of David Kurapat. The "Sea of Georgians" indicates also, how actively was Georgia involved in the international politics.

Roin Metreveli

CRUSADERS AND THE KINGDOM OF GEORGIA

Beginning with the end of the 11th century the kingdom of Georgia had certain relations with crusaders. It is noteworthy that David the Builder's historian connects the facts of stopping paying tribute to Turk-Seljuks and the development of the country to taking Jerusalem and Antioch. The appearance of crusaders, their achievements in the Near-East, assisted conducting the policy of the Georgian king. The successful fight of David the Builder's against the Turk-Seljuks was the grist to the crusaders' mill. The fighting of the crusaders had a positive influence on the success of the Georgians' liberating struggle. In spite of being quite independent, the actions of Georgians and crusaders were helpful for both.

Some information has been preserved that points to David the Builder's army having fought for Jerusalem together with the crusaders; there is also a piece of information about the Georgian king's close relations with the French king of Jerusalem –Bolduin. David the Builder was popular with crusaders. A crusaders' legend about David the Builder has reached our times. It is not fortuitous that crusaders fought in the Didgori battle on the side of David the Builder.

David the Builder's descendants also continued to have relations with the world of crusaders, and took advantage of the complications, created by the crusaders for Byzantium, in a clever way. Queen Tamar took advantage of the taking of Constantinople by the crusaders on April 13, 1204 and took more active steps against Byzantium.

Georgia waged war against Byzantium on the south-eastern shore of the Black Sea. A number of settlements (Lazica, Trabzon, Samson, Synop, Kerasunt, Kityora, etc. were occupied. After this the Trabzon Kingdom was founded (1204).

The kings of united Georgia carried out an active foreign policy against the background of crusaders' wars. This served the country's progress, its political, economic and cultural development.

Vakhtang Sukhitashvili

THE FIGHT OF THE REPRESENTATIVES OF THE GEORGIAN ARISTOCRACY AGAINST THE AGGRESSION OF TSARISM AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

In 1801 a manifesto of incorporating the Kartl-Kakheti kingdom into Russia was published.

Georgian courtiers together with the aristocracy and people started fighting against the political regime, introduced by Russia.

The present work reflects the attitude of the Georgian society towards the political processes, going on in the country, the struggle against the Russian power in Georgia at the beginning of the 19th century. The participation of the aristocratic families of the Vachnadzes and Andronikashvilis in these processes are cited as an example.

Teimuraz Beridze

ONCE MORE ABOUT THE MEANING OF THE WORD "ISHITUTRUKI"

A mechanical mistake made by Vakhushti Bagrationi (a well-known Georgian historian and geographer of the 18th century) in his "Description of the Kingdom of Georgia" about the identity of the words "Mtatsminsid" and "Ishitutruki" is not considered to be a mistake by a number of scholars.

On the basis of comparing and adjusting various pieces of information, presented in the 17th-18th century sources and graphic images (1672, 1701, 1735, 1785, 1801, 1802, 1809), in the pictures and plans of Tbilisi I assert that "Ishitutruki" (the Sololaki Range) and "Tutruki", mentioned in the deed given as a favor in 1782, are the names of one and the same place.

And also in spite of the difference of the names of the plants "Viristerpa" (colts-foot) and "Ishitutruki" at a glance, (both names of the plant are connected with a donkey), they grow in similar surroundings and natural conditions (river bank, nearness to the water, damp places).

Both plants occur in similar places — along the Tsavkisi Tskali, at the edge of the Kojori road.

Thus, both plants — "Viristerpa" and "Ishitutruki" are synonyms.

Otar Zhordania**CONCERNING THE HISTORY OF TBILISI
STATE UNIVERSITY FOUNDATION**

There is a consideration in the Georgian historiography that Tbilisi State University was founded on the 26th of January, 1918 (on the 8th of February according to the new style). This point of view was reflected in foreign literature as well. A special study of the question showed that the opening ceremony of Tbilisi (Georgian) University took place on January 26, 1918, while it had been founded a little earlier. The Georgian University Society, gathered by the initiative group, preparing the opening ceremony, applied to the East Caucasian special committee with the request to establish the university. On the 25th of August the Committee delivered the application to the temporary Ministry of Education to give consent to founding the university. The Ministry gave its permission. Simultaneously, with the aim of undermining the role of the Georgian university in the region, the Ministry actively started preparations for founding a Russian Caucasian state university. But due to the 1917 October coup d'état the provisional government did not realize this project.

Owing to the new circumstances, the initiator and inspirer of founding the university – Iv.Javakhishvili again presented the main regulations of Tbilisi (Georgian) University to the Eastern Caucasian Commissariat for approval on February 27th.

On December 2nd (15th) the Eastern Caucasian Commissariat approved the main regulations of the University. Tbilisi (Georgian) University became a juridical person which could direct its actions according to its own regulations. December 2nd (15th), 1917 is the day of Tbilisi University foundation.

Nodar Shengelia**THE MUKHRANI NAHIYE ACCORDING TO THE
"1728 TBILISI VILAYET GREAT DEFTER"**

The "1728 Tbilisi Vilayet Great Defter" is one of the best sources for the study of the socio-economic situation in eastern Georgia and the entire Transcaucasus in the 1730's. The Fiscal Defter made out by the Ottoman officials contains the data on the Ottoman taxes, taxation system, paleography, diplomacy, linguistics, political history, etc.

Our aim now is to present the original of the Turkish text, its Arabic transcrip-

tion, the translation into Georgian and the notes regarding exclusively the Mukhrani nahiye.

The document is filed at the Archive of the Council of the Ministers in Istanbul, code 900; the document contains the data on the Borjomi, Ksani and Aragvi valleys, as well as the estates of the Amilakhvari and Tsitsishvili noble families. There are also interesting reports on Gomareti, Kaikuli and Tbilisi.

Otar Djaparidze

FROM THE ANCIENT HISTORY OF THE NORTHERN PART OF INNER KARTLI, SAMACHABLO

Significant migratory processes were going on in the northern part of Inner Kartli, Samachablo, in the Middle Bronze Age, in the period of Trialeti Culture. The migrants settled down compactly, forming separate villages in the Prone- Liakhvi Basin. This appears to be proved by the burial grounds, found in the villages of Nuli and Kvasatali. Here separate family members seem to have been buried in collective graves. Such a custom of burying people was not characteristic of the Trialeti culture. Burial grounds with collective graves were well known in the North-Eastern Caucasus at that time in the so called Guincha Culture. It is noteworthy that the things found in the collective graves of Nuli and Kvasatali burial grounds, especially the adornments, have the form characteristic of the Guincha Culture. Presumably the tribes of Guincha Culture moved from north to south and settled down compactly on Samachablo land. Our northern neighbors seem to have begun settling down in the northern part of Inner kartli in ancient times. The local population appears to have been well disposed towards the new settlers. The fact that each new village had its own burial ground where they buried their dead according to their own old custom must be the proof of the peaceful co-existence of the indigenous population and the new settlers, but unfortunately all this turned out to be so very bad for us.

Giorgi Othkhmezuri

CONCERNING THE QUESTION OF UNDERSTANDING SOME OF THE PARTS OF "THE ERISTAVIS' MONUMENT"

Today Sh.Meskhia's point of view that the original and not a copy of "The Eristavis' Monument" is preserved in St. Petersburg's (former Leningrad) Institute of Oriental Studies is generally shared. As for T.Zhordania and Iv.Javakhishvili, they thought that it was a copy, written in the 14th century angular script (Nuskhuri, Georgian script).

The critical analysis of the text makes us think that the manuscript, preserved in PIOS, is a copy. Our arguments are as follows:

1. One of the central figures of the initial part is Largvisi village elder, Gugak Khutsiandabisdze. In reality, Gugak must have been Bandaisdze, i.e. the representative of the same family to which the author of the annals belonged. Supposedly, we have to do with a mistake made by the copyist, distortion of the text; the words "Khutsesman Bandaidzesman" (The priest Bandaidze) was read and copied as "Khutsiandabisdzem. "It is out of the question that the similar mistake should have been made by the author of "The Eristavis' Monument", who was Bandaisdze himself.

2. Tamerlane is mentioned in the text as "Temur Samangleli", by quite an incomprehensible name while Grigol Bandaisdze knows very well that he is "Temurbeg of Samarkand" In this case the text is also distorted by the copyist: "Samar-kaneli" is read and copied as "Samangleli" by mistake.

3. According to "The Eristavis' Monument", Largvisi Monastery had been the burial ground of Tskhrazma Eristavis, since the time of the first Eristavis. In the manuscript that has reached our times we read the following about the events of 1400: "Eristavi Virshel "began building a church . . . at the border of Varna." In this case too we have a mistake, made by the copyist: instead of writing "at the border of Largvisi", he wrote "at the border of Varna". In the first place such a geographical toponym as "Varna"// "Varani" or any similar to it, does not exist in Ksani Gorge (and the territory of the Eristavis). And what is more, Virshel III could not have left his ancestors' burial ground – Largvisi monastery. He must have changed the place of Largvisi Monastery, for it was constantly threatened by elemental forces.

According to paleographic features too the manuscript is a copy, done in the 2nd half of the 15th century (or at the end of the 15th century).

Paruir Muradyan

CONCERNING THE INTERPRETATION OF IOANN VANACAN'S CERTAIN INFORMATION

According to Kiriake Gandzakotsi's estimation, among the disciples of Mkhitar Gosh two of them – Thoros of Melitene and Ioann Vanacan were more gifted and productive than the rest. He characterizes Ioann Vanacan as "the man saintly and quiet". Ioann Vanacan founded the Khoranashati Monastery with its school and scriptorium. The Khoranashati Monastery itself belonged to the type of "the priests of the northern parts" and followed their ideological religious positions in the questions of the church. Scholars are greatly interested in Ioann Vanacan's extensive work "Questions and Answers of Vanacan", distinguished by the abundance of the information of historic and cultural character. It has been preserved for us in a manuscript, copied in Getik in 1273, as for Getik, it is situated near the Khoranashati Monastery. It is very important that the manuscript has not been published up to the present day, and thus is not circulated among the scholars. The present article deals with a small extract from the above-mentioned work in old Armenian and its Georgian translation, and also a very serious historic and ideological research into the above-mentioned extract has been made. The latter attracts attention from the point of view of Kartvelology.

The action in the aforesaid extract is going on at the court of a Georgian king, presumably, David VII Ulu, at the time when at the king's court there was a disagreement between the king and his main vizier – Chkondideli. According to the source, there was a girl in the king's palace who said that "her soul was of a double nature – one part of it was mortal and the other immortal". Many people protested against this view-point, "especially one who occupied a high position at the court at that time – the chkondideli of the king's court,, the nephew of Ivane Athabagi, Basil by name". The head of the viziers asserted that there was only one soul. "The girl was unable to prove her idea", neither Basil could prove his point of view. "This disagreement lasted for three years and remained unsolved", the source says. The conclusion of the analysis of the above-mentioned extract is that long and open discussions on such questions, even with the participation of women, were allowed at the king's court in Georgia in the middle period of the 13th century. It means that there was a proper atmosphere for free thinking at the Georgian king's court at that time. A hypothesis is expressed in the article that Basil Chkondideli, mentioned in our source, is the Basil Chkondideli who, taking advantage of David VII Ulu's being busy, without asking him for permission began to govern the country as is mentioned in "Kartlis Tskhovreba" (History of Kartli). The king punished him by death for that. If this identification is correct, in this case Vanacan must have meant the

events that occurred in 1247-1251 when he writes "that there was discord in Georgia", for the reign of David VII begins in 1247, and Ioann Vanacan died in 1251, thus, this narration fully agrees with the given chronological limits.

Valeri Silogava

AT THE OUTSET OF THE STUDIES OF "KARTLIS TSKOVREBA"; SOLOMON DODASHVILI

Solomon Dodashvili (1801-1833) published his article "A short review of the Georgian literature" in his magazine "Saliteraturoni Natsilni Tbilisis Utskebatani" (Literary Parts of the Tbilisi News) in 1832. At the same time the article was published in "Tiflisskie Vedomosti" (The Tbilisi News). It is the first attempt of systematizing the old Georgian literature. It was highly assessed by both – his contemporary researchers and those of a later period. The introductory part of the article deals with the question of the origin of the Georgian language. This article is the first specimen of the new era (the 19th century) discussing the Armenophile concept, found in the work of Leonti Mroveli – "Kartlis Tskhovreba" (The History of Kartli) concerning the origin of the Georgian language. Thus, Solomon Dodashvili should be considered the first researcher of "Kartlis Tskovreba" in the new era. He had carried out his research nineteen years earlier than the corpus of "Kartlis Tskhovreba" by Academician M. Brosset was published. It is evident that Solomon Dodashvili was acquainted with the text of "Kartlis Tskhovreba" and studied it from the fragment of the manuscript, whose fragment is preserved in the National Center of Manuscripts.

Mariam Karbelashvili

ERNST KANTOROWICZ'S STUDY IN MEDIEVAL POLITICAL THEOLOGY

The article deals with the most important work in the history of Medieval political thought, Ernst Kantorowicz's "The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology" where the great scholar demonstrates how certain

axioms of a political theology (K. Shmitt's term) began to be developed during the Middle Ages.

The author of the article shows the essence of this investigation and proposes its synopsis, as it seems appropriate to use Kantorovicz's work to elucidate the real sense of some important facts of the Georgian history and particularly to decipher the vague theological phrases and tropes of Medieval Georgian historians and poets.

Merab Kalandadze

FRENCH HISTORIAN MARK BLOCH

The present work is aimed at introducing the great French historian, founder of the school of "annals"-Mark Bloch to Georgian readers.

The Georgian society is not informed about him, first of all because of the Marxist ideology. All information in historiography was one-sided and very subjective. Everything close to the Marxist position was good, and the opposite was always bad and unprofessional.

We truly believe that it is of vital interest for the Georgian historiography to study great works of European historians. The main accent must be made on Bloch's achievements in the historic science and not on his mistakes. This will create an objective attitude in the Georgian society towards the life and work of Mark Bloch.

Rusudan Labadze

MASTER OF HISTORIAN'S TERRITORY

The article is dedicated to the eminent French historian of contemporaneity – Emmanuel Le Roy Ladurie. The third representative of the school of "Annals", professor of College de France, director of the National Library. E. Ladurie presents a vivid picture of the problems and aspirations of the "new history" of France in his works.

"The Peasants of Languedoc," "The Territory of the Historian", "The History of Climate since the Year 1000," "Montaillou Cathars and Catholics in a French Village" (1294-1324) – this is a short list of Ladurie's works. In these works the scholar extraordinarily expanded the borders of the historian's territory. He included the

analysis of quantitative information into research, and the appearance of climate – a new phenomenon, under the protection of Clio became permanently connected with the French annalist's name. Ladiuri's "History without Human Beings" is a history of climate, a cosmological history of nature where a human being only lives and does not rule.

A special attention in the work is paid to E. Le Roy Ladurie's well-known "Montaillou" which brought great recognition to the author. The French historian's bestseller is based on the detailed records of the inquisition which acted against the Cathar population of the medieval village of Montaillou. These records enabled the author to give a complete picture of the financial and mental world of the people of that distant epoch. E. Le Roy Ladurie's pen turned the local research, limited in time and space, into a splendid specimen of the "total history".

The Georgian translation of one of the chapters of "Montaillou" – "Temporary connections" with a commentary, is appended to the article.

Khatuna Todadze

MODERN WESTERN BYZANTINOLOGY FROM THE PERSPECTIVE OF A GEORGIAN SCHOLAR

In the year 2000 a group of American Byzantinists finished working at the project "Byzantine Monastic Foundation Documents. About 50 Byzantine regulations of churches and the English translation of the testament are included into the work. This time we will discuss one of the regulations – Rule of Manuel, Bishop of Stroumitza, for the Monastery of the Mother of God of Eleousa. Its translation into English is done by Anastasius Band. We are interested in this monastery because it is a metochion of the Georgians' Petritsoni Monastery – Iviron.

Comparing the regulations of the three monasteries allowed us to make an interesting conclusion. In all the three monasteries private property is forbidden' taking meals together and complete obedience to Father Superior are compulsory. The ceremony of electing Father superior is similar too, but there are some interesting differences as well. For instance, in comparison with the Byzantine monastery, the Georgian monasteries are economically stronger. And labor for the monks is as necessary as to say prayers. The Byzantine monastery was wholly dependent on scanty donations. In the American scholar's opinion, Eleousa's monks disregarded work. There is a difference in taking up disciples as well. In the Byzantine monastery the disciple and the teacher resided in the same cell. According to the regulations of the Georgian monasteries, the disciples grew up at some distance from the monastery.

As we see, in spite of having the same religion and the chronological coincidence the ways of life in Georgian and Byzantine monasteries are different.

Vakhtang Imnaishvili

MICHEL TARKHNISHVILI'S UNKNOWN LETTERS

Michel Tarkhnishvili's three personal letters to the director of the library are preserved in the department of manuscripts of the University of Gratz in Austria. The letters are dated back to July-September of 1948. In those days Michel Tarkhnishvili lived in Rome and intended to publish two of the Georgian manuscripts, preserved at Gratz University – the texts of John Chrisostom and Jacob's horology, and as for some reason he did not manage to go to Gratz and to work at the manuscripts, he asked the director of the library to send him the microfilms of the desired manuscripts to Rome. It is about the endeavor of receiving these manuscripts that the above-mentioned letters tell us.

The article also deals with the peripetias of how the manuscripts turned out to be in Gratz.

Irene Giviashvili

PRELIMINARY RECORDS ON THE ARCHITECTURAL HERITAGE OF THE BARDISI GORGE

The Bardisi gorge is situated in the villayet of Erzerum, eastern Turkey. In literary sources it is also named as Bardusi, Partizastpor//Bardeatcpor, Pariz, Mamrovani // Narimani. Historically, it was a part of the province of Tao, and ecclesiastically belonged to the bishopric of Bana.

Throughout the centuries the Bardisi Gorge was disputable between Georgians and Armenians, Byzantines, Arabs, Seljuqs and Ottomans. In the mid-16th c. the Georgian kingdom lost the Bardisi Gorge, as well as the rest of Tao, to the Ottomans. However, the Georgian Patriarchate kept its jurisdiction over this region until the 17th c.

Yet, notes on history and heritage of the Bardisi Gorge are rare and the present paper aims at increasing interest for further researches. Particular attention is paid to the following monuments (a) the Leksori monastery complex – three churches

(basilica 8th-9th cc and two hall churches of later period) and various monastery buildings; (b) Ortuli Vanki – 10th c. hall church with a chapel and Georgian inscriptions; (c) Mzechabuk's palace and a chapel, with a Georgian inscription dating the building as belonging to the atabag Mzechabuk Jakeli (1500-1515); (d) Kopi Kale – a partly rock cut complex with a chapel of the early 17th c, and a residence of the Kopasdze family who ruled the area in the 16th-17th cc.

Lali Osepashvili

ICONOGRAPHIC IMAGE OF ST. SYMEON HEAD STYLITE IN THE GULANI MANUSCRIPT OF SVETITSKHOVELI

In Middle Ages monks were very popular. St. Symeon was one of the first stylites. The Christian world showed special love for him. He is remembered on the 1st of September according to the Christian calendar.

His icon-like image on the column is added to the information written about this day in the Sveti-tskhoveli Gulani manuscript.

In the work the iconographic image of St. Symeon and tropology aspects are discussed.

Ketevan Jervyalidze

"TO THE END OF THE EARTH" "THE MARTYRDOM OF SAINT HABO" BY IOANNE SABANISDZE

The major anti-imperialistic (anti-Muslim and partly anti-Byzantine) hagiographic monument of the Georgian Literature "The Martyrdom of Saint Habo" by Ioanne Sabanisdze belongs to the end of the 8th century (786-790). The plot of the work is as follows: Habo, the descendant of Abraham, Hagar, Saracens and Ishmael, from Baghdad of Babylon, the center of the Caliphate, in the preceding period of the second advent, comes to Kartli, the extreme part of the earth-the country, conquered by Arabs. He enters the country together with Nerse, the amnestied ruler of Kartli, restored in his rights. Nerse was Khosroian on his mother's side, and the descendant of Abraham, Yese and David on his father's side. This fact emphasizes a special lot of the ruler, the people and the language of this country. Thanks to the Georgian language, Young Habo comes to know the essence of Christianity and abjuring

Mohameddan faith, gives up his life as a sacrifice to Christ and Kartli.

The writer's phrase "at the edge of the earth" in the Georgian historic and philosophic scholarship, according to the author of "Oecumenius" is understood as the extreme edge of the Christian world. This point of view is shared by the author of the scientific research too. The novelty, presented in this work is that the author sees a sacral meaning in the phrase, used by the hagiographer and considers it to have an ambivalent content, proceeding from the peculiarity of the early Byzantine thinking (the sensitive attitude towards letters, word, symbol, emblem, ethological legends and semiotic operations). Raising the question in such a way was conditioned by the semantic homogeneity of the words "kure" (edge) and "kore" (wall), occurring in the biblical quotations in "The Old-Georgian Language Dictionary" (Tb.1971), compiled by the Georgian scholar I.Abuladze. This semantic homogeneity is broken in the dictionary of the Georgian lexicographer Sulkhan – Saba Orbeliani (1659-1725). In the article the author also deals with the lexical units from the Kartvelian (Megrel and Svan) languages, containing "kure-kore", also with the toponyms, horonyms, hydronyms.

The author of the article notes the phonemic and graphic similarity and difference of the Georgian words "kure – kore" in the ancient – Greek language as well. The respective ancient Greek lexical units, containing kop, koup, opos roots are presented too. Their theophoric content is emphasized. A hypothesis is advanced that the words, containing the above-mentioned roots may present a certain language stream in the history of the development of this language itself.

The semantic similarity of corresponding words from the different world of languages and the considering of the tradition of relations between ancient peoples and the Caucasus makes it possible to make a thorough analysis of the above-mentioned phrase of the 8th century Georgian hagiographer and conclude: if I.Sabanisdze had wanted to represent Kartli as a remote and god-forsaken region; he would have used the word "kide" (margin) which he is aware of and uses in other places of his work.

Apart from this, the following fact is accentuated in the work: after Christianity, had been declared a state religion in the Roman Empire the Hebrew idea to consider Jerusalem to be the center of the universe, gradually gained a foothold in the whole Christian world. Kartli really found itself at the outskirts of the Christian world in relation to Jerusalem and second Jerusalem (Constantinople), and before Mtskheta (the main religious center) is called the second Jerusalem, Ioanne Sabanisdze, on the one hand, the opponent of the Arabian imperialistic policy, does not spare the Christian Greeks either. To maintain the national originality he adds to the two postulates "Abraham's bosom" and "Kartli – the mother of saints", used as weapons in the rivalry with Greece, a third one "the edge of the world", and consciously fills it with various contents: 1. Kartli is the country located on the first mountain summit

that appeared after the flood. 2. According to the author's contemporary tradition, Kartli is the extreme point of the Christian world – its edge (kure). 3. From the mystic point of view, Kartli is the extreme border, a point – a wall of good and evil, the juncture of the Divine and Satanic. 4. Kartli is a guard of the gate "kore" (wall) of the Caucasus, the wall, barring the way to the sons of Gog and Magog, and from this point of view, the first, that also denotes that the people, living here, are different from others. This nation has an unconditional obligation before God, their native country and mankind. Even the situation in Jerusalem depends on the situation in Kartli (as King Vakhtang Gorgasal's (5th century) historian Juansher will say (in the 9th or 11th century). 5. Proceeding from the essence of the 7th millennium, Kartli will soon become the center of the apocalyptic drama of the end of time and it will honorably enter the next century.

Herewith, proceeding from the main theme of the work and in parallel to it a brief and new interpretation of several subissues is offered: 1. Ioanne Sabanisdze's messianism. 2. A hypothesis is expressed that one of the sources of the Georgian hagiographer's eschatology must be the apocalyptic work of pseudo Methodius of Patara, for in the eschatological works of this author the Arabs' invasion is accentuated. 3. According to the tradition, the elevation of two royal families of the Jerusalem origin – the Merovings (in France the 6th century) and the Bagrationis (in Kartli, the 6th century) are considered to be identical phenomena. In our opinion, this fact must indicate that Christianity realized the harmonious consolidation of the Judaic – heathen world from the horizontal level to the vertical, i.e. the monarchist level (we have biological genetics in mind) and the Christian world really entered the new phase of history. And there is every sign, proving that Kartli participates in the new history.

We think that I.Sabanisdze's work, as well as other hagiographic monuments of the Georgian literature, let alone the Georgian historic sources, is a very valuable material for the scholars, studying the culture of Byzantium and the Middle Ages, and it deserves more attention of international scholarly circles. They should end the policy of ignoring it, that, unfortunately, was greatly conditioned by Russian scholars' (proceeding from the Russian state policy, begun in 1801) the systemic, prolonged and purposeful debasing and ignoring of our culture.

Lia Tsereteli

"MONK ARSEN TO KING DAVID"

The "Extolment", dedicated to King David Agmashenebeli (the Builder), can be considered to be the "icon" of the King in words. Up to the present time the "Extolment" has been thought to be an "ode", exaggerated praise. "Extolment" is based on a typical medieval model. Every word has a deep symbolic meaning, everything essential was taken into account.

Nestan Sulava

ON THE SYMBOLICS OF "SEVEN" IN THE "KNIGHT IN THE PANTHER'S SKIN"

"Seven" is a sacral number. Its being sacral will be revealed by three kinds of thinking systems: 1. by mythological and folklore data according to the revealing a collective consciousness; 2. religious, namely by Christian ideology, based on biblical – evangelist and apostolic teachings; 3. historic, which can be seen as a tropological interpretation of Georgia's historic past. The number "seven" in seven kingdoms of India contains secret metainformation. It is the very seventh kingdom of India that is extremely important, for it must define the future of the rest of the six kingdoms. Seven is a sacral number on many sides. Parsadan is connected with six, Saridan – with the seventh. The "seventh" is prior to six by its qualities and essence, but six and the seventh lose their sacral quality, their mystic value, for they are sacral and enigmatic only when they are together. This interpretation is based on the mythological system of numbers and the folklore data.

According to Shota Rustiaveli's "The Knight in the Panther's Skin", the existence of seven kingdoms in India expresses an ancient mystery, based on mythological, historic and literary data about the country consisting of seven kingdoms. Six of them belong to Parsadan; the seventh is in possession of Saridan. In this model both Christian ideology and Georgia's historic reality can be seen. Profound and secret knowledge is coded in it, it contains secret metainformation, which is connected, on the one hand, with the symbolic of numbers, and on the other – with enigmatic art. Tariel's part in the state arrangement of India is special. Tariel's way to the royal throne of India is connected with Nestan-Darejan, and the way, leading to Nestan-Darejan, passes via a cave and a desert. With the help of Providence Tariel was to become the owner of the royal throne of the united India; a king by

vocation Tariel who had lost the royal throne twice was to gain the royal throne of India and Nestan-Darejan, the daughter of the king of united India himself. Only after this it will be possible to settle the situation in other countries, i.e. in the world. As a matter of fact, Tariel, together, with Avtandil and Pridon. Laid a foundation for the harmonious existence of the renewed world, based on old traditions

Valerian Gabashvili

THE MAIN FEATURES OF THE PERSIAN-MOSLEM CULTURE

The Persian-Moslem culture is the continuation of the Arabic-Moslem culture. As it is known, apart from the Arabs the cultured peoples of the Orient and the Caucasus, non-Moslems (Christians, Judeans) participated in the creation and development of the Arabic-Moslem culture together with Moslems. It can be said about the Persian-Moslem culture as well.

Beginning with the 10th century the Arabic Moslem culture paves the way for the Persian – Moslem culture. If the former depended on the Arabian language, the latter relies on the Persian, but that does not exclude the formation of independent literatures of different peoples.

The study of the main characteristics of the Arabic-Moslem culture enables us to say that this culture can be put within the chronological limits of the early feudal period (8th-10th c.c.), and the Persian Moslem culture – within the limits of the developed feudal period (10th-12th c.c.).

Thus, in our opinion, it is impossible to assert that they are identical.

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია
საქართველოს ისტორიკოსთა ეროვნული კომიტეტი
საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის
სახელობის ქართული უნივერსიტეტი

სამეცნიერო პარადიგმები

გამომცემლობა „მერიდიანი“
თბილისი 2009

საგამომცემლო რედაქტორი და კორექტორი მარგო ინასარიძე
ტექ. რედაქტორი ინგა ნაუროზაშვილი
დიზაინი გიორგი ბაგრატიონისა

გამომცემლობა „მერიდიანი“,
აღ. ყაზბეგის გამზ. №47

E – mail: info@meridianpub.com ☎ 39-15-22

დედა – ლაზუბოვ (ცაცა) ივანეს ასული კობახიძე /1914-1999/
 მამა – ზაქარია ნიკოლოზის ძე ვაჩნაძე /1913-1991/

დედა ასეთი უკვე ახსოვს

მამასთან

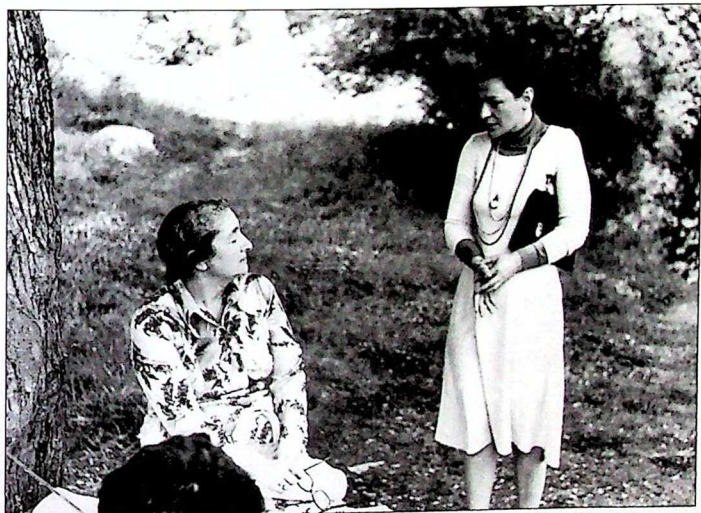
გალაკტიონთან. პოეზიის საღამო. გალაკტიონის ლექსების მიხედვით შექმნილი ლიტერატურული მონტაჟის შემდეგ. თბილისი, ლია ესტრადა არტოს ბალში. 40-იანი წლების მეორე ნახევარი. სურათზე მარჯვნიდან მეექვსე ნათელა ვაჩნაძე. ქვეყნდება პირველად.

ანთროპოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მეცნიერებათა VII საერთაშორისო კონგრესის გახსნა. მოსკოვი, მ. ლომონოსოვის სახელობის მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სააქტო დარბაზი. 8 აგვისტო, 1964. მარცხნიდან მესამე ნათელა ვაჩნაძე.

მეულესთან – გიზო ჟორდანიასთან ერთად.
ქუთაისი. შემოდგომა, 2003 წელი.

მარიამ ლორთქიფანიძესთან ერთად. ბიზანტინისტთა საერთაშორისო კონგრესებს შორის
მოსაწვევ ყრილობაზე. მონაშეთა, 1977.

მოსხენების კითხვისას საქართველოს საპატრიარქოში, რუსეთის ნათლისღების 1000 წლისთავისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო კონფერენციაზე. თბილისი. 20 მაისი, 1988.

მონაფესთან – ნინო თომაძესთან ერთად დმანისის ნაქალაქარში სტუდენტებთან და ახალგაზრდა მეცნიერებთან ნაკითხული ლექციის შემდეგ თემაზე: „ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში“.

მარიამ ლორთქიფანიძესთან, ტურ ჰეიერდალთან და სხდომის მონაწილე ერთერთი ქალბატონთან ერთად საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის პრეზიდიუმის დარბაზში. 2007 წლის 8 სექტემბერი.

ბიზანტინისტთა საერთაშორისო ასოციაციის ორგზის პრეზიდენტთან და შემდგომ საპატიო პრეზიდენტთან, ამერიკელ მეცნიერთან იგორ შვეჩენკოსთან. კოპენჰაგენი. აგვისტო, 1996.

მარგარიტა პოლაკოვსკაიასთან, აულა შჩაპოვასთან და ინგლისელ მეცნიერთან დიმიტრი ოზოლენსკისთან ერთად. მესამე რიგში – გენადი ლიტაურინი. კოპენჰაგენის უნივერსიტეტის ცენტრალური შენობის ფასადი.

მოხსენების კითხვისას. მისგან მარცხნივ სხდომის წამყვანი, სანკტ-პეტერბურგელი ბიზანტინისტი იგორ მედვედევი.

მოხსენების წაკითხვის წინ სორბონის უნივერსიტეტის ერთ-ერთ დარბაზში
მიშელ ვან ესბროკთან და კარენ ჟუზაშმანთან ერთად. პარიზი, 2001.

გამოსახულება ქვაზე რუნული წარწერით ქალაქ უფსალას მახლობლად. შვედეთი.
ოქტომბერი, 2009.

ქართველთა სასაფლაოზე ლევილში. ნოე ჟორდანias საფლავთან. აგვისტო, 2001.

გივი ჟორდანiasთან. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის გაფართოვებული და რესტავრირებული კაბინეტის გახსნაზე.

სერგე კარპოვთან. პარიზი. აგვისტო, 2001.

სერგე კარპოვთან და ერეკლე ჟორდანიასთან ერთად. პარიზი. აგვისტო, 2001.

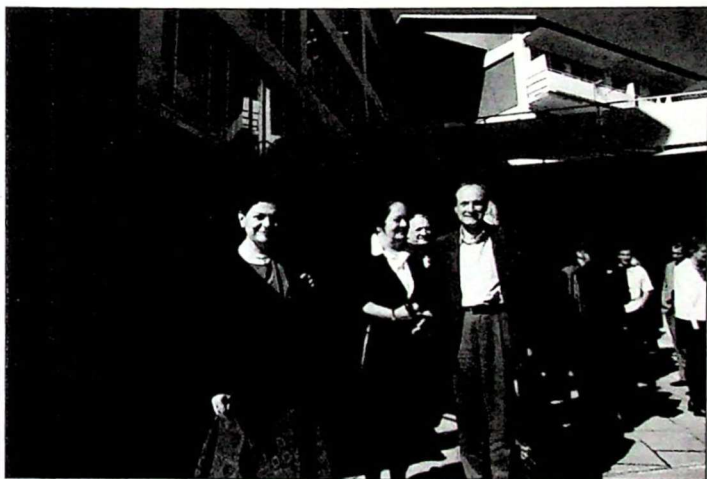
მიხეილ ბიბიკოვთან და სერგეი კარპოვთან. პარიზი. აგვისტო, 2001.

ბორის ფონკიჩანთან და მიხეილ ბიბიკოვთან. პარიზი. აგვისტო, 2001.

ენტონი ბრაიერთან, მის მეუღლესთან და ერეკლე ჟორდანიასთან.
ლონდონი. აგვისტო, 2006

ქალბატონ ლამარა ქაჯაიასთან და ფრანგ ქართველოლოგთან ბერნარ უტიესთან
კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის შენობის წინ.

დიდი პაპა რუსეთის არმიის ოფიცერი,
ყაფლან დავითის ძე ვაჩნაძე /1839-1910/

მეულლე – ანა ციციშვილი

პაპა ნიკოლოზ ყაფლანის ძე ვაჩნაძე

დიდედა ანასტასია ზაქარიას ასული ნაცვლიშ-
ვილი, გიმნაზიის მოწაფეთა შორის მარჯვნიდან
პირველი. სხედან: ილია ჭავჭავაძის მეუღლე
ოლღა გურამიშვილი და ეკატერინე გაბაშვილი.

რუსეთის არმიის ოფიცერი, შტაბს-კაპიტანი დავით ყაფლანის ძე ვაჩნაძე /1870-1924/

დავით ყაფლანის ძე ვაჩნაძის ქალიშვილები: ცაცა, მარუსია, ქეთევან, თამარ ვაჩნაძეები.

მარუსა დავითის ასული ვაჩნაძე
მილანის საოპერო თეატრის – ლა სკალას – სოლისტი, ვოკალური ხელოვნების პროფესორი.

ბიძა დიმიტრი ვლადიმერის ძე ვაჩნაძე

თამარ დავითის ასული ვაჩნაძე

მამიდა ანა ნიკოლოზის ასული ვაჩნაძე

ანა ნიკოლოზის ასული ვაჩნაძე
მეუღლესთან ლადო ასათიანთან ერთად.
მარცხნიდან მარჯვნივ: ლადო ავალიანი,
რევაზ მარგიანი, ერემო ქარელიშვილი

მანანა, ანა ვაჩნაძის და ლადო ასათიანის
ასული. ნახატი ლადო გულიაშვილის.

ზიდა შოთა ნიკოლოზის ძე ვაჩნაძე

მამიდა ნათელა (ლბალა) ვლადიმერის
ასული ვაჩნაძე

მერაბ ვაჩნაძე მეუღლით – ნატო ვაჩნაძით.

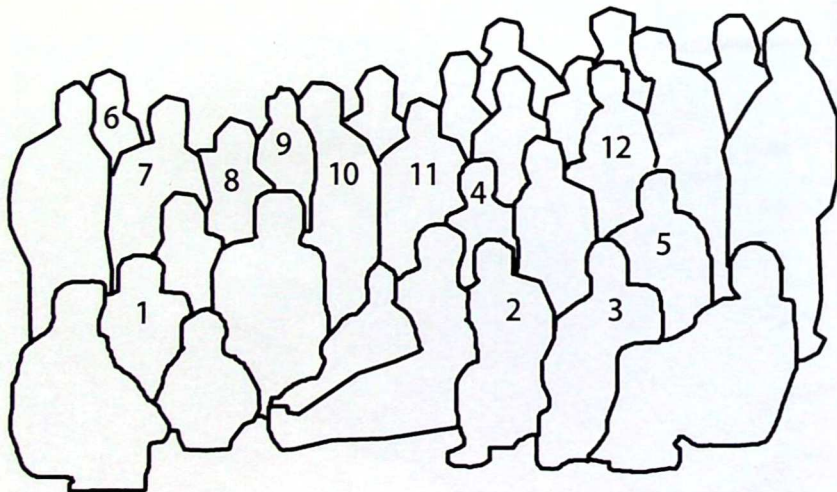
კოპენჰაგენი. 18-25 აგვისტო, 1996.

მაია ნახუცრიშვილი, ნათელა ვაჩნაძე, ჟილბერ დაგრონი, აულა შჩაპოვა, სერგეი კარპოვი, კარსტენ ფლიდელიუსი, დიმიტრი ობოლენსკი, ოლგა ივანოვა და სხვ.

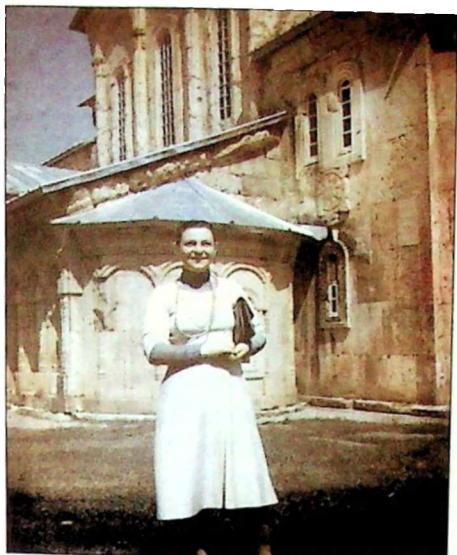
კოპენჰაგენი. 18-25 აგვისტო, 1996.

შუაში: სტივენ რანსიმენ, დგანან: მარგარიტა პოლაკოვსკაია, გენადი ლიტაურინი, სერგეი კარპოვი, აულა შჩაპოვა და უცნობი მეცნიერი.

ბაკურიანი.

1. გურამ დოჩანაშვილი, 2. ნათელა ვაჩნაძე, 3. ნანა ყვარელაშვილი, 4. ზვიად გამსახურდია,
5. ლადო ბახტაძე, 6. თეიმურაზ (ჯონდო) მეტრეველი, 7. ნუნუ ესებუა, 8. რეზო ჯორჯაძე,
9. ლეილა მუმლაძე, 10. უშანგ (იშთარ) ჭელიძე, 11. ოთარ წერეთელი, 12. ჰენრიეტა ესებუა.

ბიზანტინისტების საერთაშორისო
კონგრესებს შორის მოსაწვევე ყრილობაზე.
გელათი, 1977. ფოტო რამაზ ყურაშვილის.

გამზრდელი დეიდა – ვერა (ვერიკო)
კობახიძე-გამყრელიძისა

გიორგი (გია) სამსონის ძე გამყრელიძე.
ბორჯომი. აგვისტო, 1951 წელი

ნათელა ზაქარიას ასული ვაჩნაძე, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი, საქართველოს ისტორიის, ეთნოლოგიის და რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრის საქართველოს ისტორიის მიმართულების ხელმძღვანელი, საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტის სრული პროფესორი, საქართველოს ბიზანტინისტთა ეროვნული კომიტეტის დამაარსებელი (კოპენჰაგენი, 1996) და მისი უცვლელი ვიცე-პრეზიდენტი საქართველოს ისტორიკოსთა ეროვნული კომიტეტის წევრი, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის წევრი, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის საქართველოს ისტორიის კომისიის წევრი. დაიბადა თბილისში. 1957 წელს ოქროს მედლით დაამთავრა ილია ჭავჭავაძის სახელობის თბილისის 23-ე საშუალო სკოლა, 1959 წელს – ზაქარია ფალიაშვილის სახელობის თბილისის მე-2 სამუსიკო ტექნიკუმის საფორტეპიანო განყოფილება წარჩინებით, 1962 წელს – ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტი საქართველოს ისტორიის სპეციალობით, ასევე წარჩინებით. 1963 წლის 15 თებერვალს დაინიშნა ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შუა საუკუნეების, ხოლო 1963 წლის 29 ოქტომბერს – საქართველოს ისტორიის კათედრის თანამშრომლად, სადაც მსახურობდა 2006 წლის ივლისამდე. 1966 წლის 1 იანვრიდან 1969 წლის ოქტომბრამდე ასრულებდა ისტორიის ფაკულტეტის დეკანის მოადგილის მოვალეობას საზოგადოებრივ საწყისებზე. 1969 წლის 3 ოქტომბრიდან 1971 წლის 20 სექტემბრამდე ეკავა ასისტენტის, შემდგომ, 1993 წლის 6 დეკემბრამდე დოცენტის, ხოლო 1993 წლის 6 დეკემბრიდან 2006 წლის ივლისამდე – პროფესორის თანამდებობა. 1969 წლის 24 სექტემბერს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია საქართველოს ისტორიაში თემაზე: „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო“, ხოლო 1993 წლის 2 ივლისს – სადოქტორო დისერტაცია თემაზე: „სააზროვნო სისტემა და ქართული საზოგადოების ზნეობრივი იდეალი (V-X სს.)“. 1976 წლის 10 მარტიდან მინიჭებული ჰქონდა დოცენტის სამეცნიერო წოდება, ხოლო 1999 წლის 31 მაისიდან – პროფესორის. 1981 წლის 6 თებერვლიდან უნივერსიტეტმა მიავლინა მ. ი. ლომონოსოვის სახელობის მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, სადაც ექვსი თვე იმალლებდა კვალიფიკაციას საბჭოთა კავშირის ხალხთა ისტორიის კათედრაზე. პარალელურად მუშაობდა ანდრეი რუბლიოვის სახელობის ძველი რუსული ხელოვნების მუზეუმის არქივზე, რომლის შედეგად პირველად დაინერა აღნიშნული მუზეუმის დაფუძნებისა და პირველი ათი წლის ისტორია. პროფესორ ნათელა ვაჩნაძის მონოგრაფიას: „Д. И. Арсенишвили. Эскизы к творческому портрету, Тб., 1990, 331

ტრ." რეკომენდაცია მიეცა დამხმარე სახელმძღვანელოდ გამოეყენებინათ მუზეუმთმცოდნეობაში ხელოვნებათმცოდნეობის განყოფილებისა (მ. ი. ლომონოსოვის სახელობის მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტი) და სტროგანოვის სასწავლებლის სტუდენტებს. 1986 წლის 8.IX - 1987 წლის 8.I-მდე გაიარა კვალიფიკაციის ამაღლების კურსები მ. ი. ლომონოსოვის სახელობის მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, საბჭოთა კავშირის ხალხთა ისტორიის კათედრაზე, სადაც ერთ-ერთმა პირველმა ჩვენს ისტორიკოსებს შორის შეისწავლა თეორიული და პრაქტიკული კურსი გამოთვლით ტექნიკაში (უნდა გვახსოვდეს, რომ უცხოეთის უნივერსიტეტების კარი დახშული იყო მეცნიერთა აბსოლუტური უმრავლესობისათვის, ერთი ან ორი შემთხვევის გარდა). ქ-ნი ნათელა ვაჩნაძე 1989 წლის 2.XII-დან 1991 წლის 2.XII-მდე იმყოფებოდა დოქტორანტურაში მოსკოვში, სადაც მუშაობდა სადოქტორო დისერტაციაზე თანამედროვე მედიევისტიკის ბრწყინვალე წარმომადგენლის, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, პროფესორ არონ გურევიჩის ხელმძღვანელობით. ქ-ნი ნათელა არის 60-ზე მეტი სამეცნიერო ნაშრომის, მათ შორის, 5 მონოგრაფიის, აგრეთვე, 154 საენციკლოპედიო სტატიის ავტორი, რამდენიმე დისერტაციის ხელმძღვანელი (უნდა გვახსოვდეს, რომ უმაღლესი საატესტაციო კომისია საბჭოთა კავშირში კრძალავდა მეცნიერებათა კანდიდატი ყოფილიყო დისერტაციის ხელმძღვანელი. ასე რომ, ლეგალურად დისერტაციის ხელმძღვანელობა მხოლოდ 90-იანი წლებიდან გახდა შესაძლებელი). იგი გახლდათ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის „შრომების“ სარედაქციო კოლეგიის წევრი, შემდგენელი და პასუხისმგებელი მდივანი (სერია: „ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია“) 1978-2006 წლებში. ამ ხნის მანძილზე მომზადდა და გამოიცა „შრომების“ 14 ტომი რუსული და ინგლისური რეზიუმეებით. იგი გახლავთ 7 სამეცნიერო მიძღვნილი კრებულის შემდგენელი და რედაქტორი, აგრეთვე, საქართველოს ისტორიის პირველი საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოს (ტომი I, უძველესი დროიდან თამარის ეპოქის ჩათვლით, თბ., 2006) თანაავტორი, სარედაქციო კოლეგიის წევრი და პასუხისმგებელი მდივანი. მისი სამეცნიერო ნაშრომები გამოქვეყნებულია ქართულ, სომხურ, რუსულ, ინგლისურ, გერმანულ, ფრანგულ ენებზე თბილისში, ბათუმში, ერევანში, მოსკოვში, ნიუ-იორკში, პრაჰაში, პარიზში, ლონდონში, იენაში, კოპენჰაგენში. მისი ორი ნაშრომი ამჟამად ქვეყნდება უფსალაში (შვედეთი). ყველა სტატია დაბეჭდილია საერთაშორისო რეფერირებად ჟურნალებში, ან საერთაშორისო კონგრესების მასალებში. ავტორი მონაწილეა 6 საერთაშორისო კონგრესისა. ესენია: ანთროპოლოგთა, ენათმეცნიერთა, ეთნოგრაფთა II საერთაშორისო კონგრესი (მოსკოვი, 1964), ისტორიკოსთა II საერთაშორისო კონგრესი (მოსკოვი, 1970), ბიზანტინისტთა XVIII საერთაშორისო კონგრესი (მოსკოვი, 1991), ბიზანტინისტთა XIX საერ-

თაშორისო კონგრესი (კოპენჰაგენი, 1996), ბიზანტინისტთა XX საერთაშორისო კონგრესი (პარიზი, 2001), ბიზანტინისტთა XXI საერთაშორისო კონგრესი (ლონდონი, 2006), აგრეთვე, მრავალი საუნივერსიტეტო, რესპუბლიკური, საკავშირო, საერთაშორისო კონფერენციისა და 2 კონგრესების საერთაშორისო ყრილობისა.

დაჯილდოვებულია ივანე ჯავახიშვილის მედლით (1966).

Natela Zacharia Vachnadze, doctor of history, professor, chief of the department of history of Georgia of the scientific research center of the history of Georgia, ethnology and religion and their propaganda, member of the committee of the history of Georgia of Georgia's National Academy of Sciences, professor St. Andrew the first-Called Georgian University of Georgia's Patriarchy founder of the national committee of Georgia's Byzantinists and its invariable vice-president, member of the national committee of Georgia's historians, member of the committee of the sources of Georgia's history of Georgia's National Academy of Sciences was born in Tbilisi.

In 1957 she finished Ilia Chavchavadze Tbilisi 23rd secondary school with a gold medal, in 1959 she finished Zacharia Paliashvili music school (piano class) with excellent marks. She graduated from Ivane Javakhishvili Tbilisi State University with the speciality of the history of Georgia also with excellent marks. On February 15, 1963 she was appointed worker of the department of the Middle Ages, and on October 29, 1963 she began to work at the department of the history of Georgia where she worked till July 2006. From January 1 1966 till October 1969 she worked as assistant dean of the history faculty, getting no pay for it. From October 3 1969 to September 20, 1971 she had a post of an assistant, then up to December 6, 1993 she worked as a docent, and from December 6 up to July, 2006 she held a post of a professor. On September 24, 1969 she defended a thesis in

the history of Georgia for a candidate degree on the following theme: "The Life of Serapion of Zarzma as a Historical Source", and on July 2, 1993 she defended a thesis for a doctor's degree on the theme of "The System of Thinking and the Moral Ideal of the Georgian Society (in the 5th 10th cc.)." On March 10, 1976 she was conferred the docent's scientific rank, and on May 31, 1999 – a professor's rank. On February 6, 1981 the University sent her to M.I. Lomonosov Moscow State University to raise her qualification at the Department of the Soviet Peoples' History. She worked there for six months. She simultaneously studied the archive of Andrei Rublyov Old Russian Art Museum. The result of this work was that the history of foundation and the first ten years of its history was written for the first time. Professor Natela Vachnadze's monograph "D.I. Arsenishvili. A Study for the Creative Portrait," Tb.1990, p.331 was recommended as a manual for the students, studying art and museums (at M.I. Lomonosov Moscow State University) and Stroganov school. Mrs. Natela Vachnadze raised her qualification at M.I. Lomonosov Moscow State University, at the department of the Soviet peoples' history from September 8, 1986 till January 8, 1987. There she was one of the first among our historians who mastered the theoretical and practical course in computing technique (we must remember that the doors of universities in foreign countries were closed for absolute majority of scientists and scholars, with only a few exceptions). Mrs. Natela Vachnadze worked at her doctor's theses in Moscow from December 2, 1989 up to December 2, 1991. She worked under the guidance of a brilliant medievalist of contemporaneity, doctor of history, Professor Aron Gurevich. Mrs. Natela Vachnadze is the author of more than 60 scientific works, among them of 5 monographs, also of 154 encyclopedic articles, the supervisor of 59 printed works and several theses (we must remember that the supreme certifying commission of the Soviet Union did not allow candidates of science to be supervisors of theses. Thus, it was only beginning with the 90-s that, it became legally possible to be a supervisor of a thesis). She was member of the editorial board of the "Works" of the History Faculty of Tbilisi State University, a compiler and the executive secretary (series: "History, Archaeology, Study of Art,

Ethnography”) in 1978-2006. During this period 14 volumes of “Works” with Russian and English summaries were prepared and published. She is the compiler and editor of seven scientific collections dedicated to various persons and events, and also the co-author, member of the editorial board and executive secretary of the first university text-book (vol.1. from ancient times including Tamar’s epoch, Tb.2006). Her scientific works are published in the Georgian, Armenian, Russian, English, German, French languages in Tbilisi, Batumi, Yerevan, Moscow, New-York, Prague, Paris, London, Iena, Copenhagen, two of her works are being published in Upsala (Sweden) at present. All her articles have been published in international referable journals or in the materials of international congresses. The author is a participant of six international congresses. These are as follows: the 2nd international congress of anthropologists, linguists, ethnographers (Moscow, 1964), the 2nd international congress of historians (Moscow,1970), the 18th international congress of Byzantinists (Moscow, 1991) the 19th international congress of Byzantinists (Copenhagen, 1996), the 20th international congress of Byzantinists (Paris, 2001), the 21st international congress of Byzantinists (London, 2006), and also of many university, republican, all-union, international conferences and 2 intercongress international forums.

She has been awarded Ivane Javakhishvili medal (1966).